R. Várkonyi Ágnes

EMLÉKKÖNYV

R. VÁRKONYI ÁGNES EMLÉKKÖNYV

születésének 70. évfordulója ünnepére

Szerkesztette

TUSOR PÉTER

Szerkesztőtársak:

RIHMER ZOLTÁN és THOROCZKAY GÁBOR

Budapest 1998

A kötet megjelenését támogatták:

a Soros Alapítvány
az ELTE BTK HÖK Közművelődési Kuratóriuma
az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások
Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata
Nógrád Megye Közgyűlése
az ELTE rektora és
az Osiris Kiadó

A borítón a Zrínyiek és Erdély egyesített címere látható

A felvétel Zrínyi Ilona mint I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem özvegye és a Rákóczi-árvák törvényes gyámja által Verbiásy János részére kiadott jobbágyfelszabadító pátens (Munkács, 1682 május 8.) pecsétjéről készült. Lelőhelye: MOL MKA Archivum familiae Rákóczi (E 190), 2. tétel, № 153. További ismeretes példányai: MOL A Thököly- és a Rákóczi szabadságharcok lt., Thököly családjának iratai (G 8), 3. tétel, fol. 5 (1677) és fol. 24 (1681). Felirata: *HELENA ZRINYI C*[ELSISSIMI] *C*[ONDAM] *D*[OMINI] *F*[RANCISCI] *RAKOCI P*[RINCIPIS] *T*[RANSILVANIAE] *P*[ARTIUM] *R*[EGNI] *H*[UNGARIAE] *D*[OMINI] *S*[ICULORUM] *C*[OMITIS] *P*[ERPETUI] *DE S*[ÁROS] *EIVSD*[EM]*Q*[UE] *C*[OMITATUS] *S*[UPREMI] *P*[ERPETUI] *C*[OMITIS] *R*[ELICTA] *VIDVA*

© A tanulmányok szerzői, 1998

ISBN 963 463 141 X

Kiadja
az ELTE Bölcsészettudományi Kara
Felelős kiadó: Dr. Manherz Károly dékán
Készült 500 példányban, Baskerville betűkkel
Tervezte és szerkesztette: Rihmer Zoltán
Olvasószerkesztő: Rihmer Zoltán
Szedte és tördelte: Tusor Péter
Borítóterv: Kappéter Ákos

Nyomtatta
a KNER NYOMDA RT. Dürer Nyomda és Kiadó Kft., Gyula
Felelős vezető: Beregszászi László

D. Vaszary Ágnes

Fotó: Móser Zoltán

„IDEJE VAGYON A SZÓLÁSNAK"*

Majd egyszer valaki, valakik fölmérik talán, hogy mit tett velünk, mit pusztított el belőlünk ez a század. Belőlünk, akik egyszerre voltunk európaiak és magyarok (németek, csehek, „bosnyákok" etc.). Majd egyszer valakik fölmérik talán, hogy mennyi lehetett a számszerűleg is mérhető fizikai veszteségünk. De ki tudja valaha is fölmérni, a különleges tablót fölrajzolni arról, hogy mekkora is lehetett a láthatatlan, az alig-alig mérhető, a szellem és a lélek tágas mezőiben végbe vitt példátlan rombolás.

Az éles fordulatokban bővelkedő, sokszor (és szerfölött) tartósan szorító-szorongató idő hányszor telepedett rá az alkotásra termett, az alkotni képes értelemre s bénította meg vagy sodorta el — nem egyszer nyomtalanul — a jobb sorsra érdemes elszánásokat, a tiszta törekvéseket. Ám aki mégis megőrizte magát, aki fölébe nőve a gáncsoskodó körülményeknek, képes volt szellemi erejét mozgósítani, tudományos céljait (talán nem mindig maradéktalanul) valóra váltani, minden tiszteletet megérdemel.

A ritka kivételek közé tartozik VÁRKONYI ÁGNES is. Tisztelet hát a szüntelenül alkotó tudósnak, a közismerten kimagasló oktatónak, tanszékvezetőnek. Gyorsan fut velünk az idő! Mert a tisztelet most — bármennyire illetlen dolog is ezt emlegetni — a 70. születésnapnak és a közel fél évszázados tudományos munkásságnak is szól. Ezért „vagyon ideje a szólásnak", az illő köszöntésnek.

Kutatói munkássága főként a 16. és 17., részint a 18. századra, még pontosabban: a mohácsi vésztől a szatmári békéig terjedő időszakra koncentrálódik. Arra a két évszázadra, amely a megpróbáltatások, korabeli nyelven szólva: a megmérettetések, a seregjárások, véres dúlások és irgalmatlan pusztítások, soha nem pótolható veszteségek, gigászi küzdelmek, „szent akarások" és végzetes tévedések, tragikus bukások, idegtépő gyötrődések közepette sem szűnő szép szellemi ívelések, Európa friss áramlataival való lépés-tartások, átmeneti sikerek és a ritka örömök „nemzet-próbáló" korszaka volt. Arra a két évszázadra tehát, amelyben végül is eldőlt a középkorban oly magasan fénylő, ígéretes, igen-igen dinamikus Magyarország és a magyarság újabbkori sorsa (akár azt is írhatnám talán, hogy mindmáig; vagy éppen: végérvényesen?).

Az említett két századon belül is főként a 17. század, de még inkább a Rákóczi-szabadságharc valóban sorsdöntő küzdelmei és a történelmi személyiségek kötötték le figyelmét. A korszakból rendre felkutatta és többféle „műfajban", tanulmányok és könyvek sokaságában feldolgozta a gazdasági-társadalmi, a kulturális-szellemi-eszmetörténeti, mi több: életmód- és mentalitásbeli viszonyok megannyi, szinte valamennyi fontosabb vetületét, csomópontjait. Évtizedeken át rendszeresen, szívós kitartással, mármár szenvedélyesen kutatta a kimagasló személyiségek alkati adottságait éppen úgy, mint gyakorlati-politikai-szellemi szerepkörét. Neki köszönhető, hogy a szűkebb szakma és a jóval tágabb ún. olvasóközönség ma már érti és ismeri a kivételes történelmi nagyságok igen gyakran tragikusan véget érő pályafutását. Alig volt a korszaknak olyan számottevő szereplője, akiről ne lettek volna — és lennének ma is — mindig új és új infor-

* A Bevezető-cím „kölcsönvett", a bibliai mondat VÁRKONYI ÁGNES egyik folyóiratbeli írásának éléről való (Liget 9 [1996] 9, 3—12).

mációi, lényeglátó gondolatai. Ám könyvek és tanulmányok garmada bizonyítja: senki nem kapott tőle annyi, olyan intenzív, mondhatni folyamatos figyelmet, mint a Rákócziak és a Zrínyiek.

Munkásságának azonban nemcsak idő- és témabeli határai átfogóak, tágas a térbeli horizontja is, egyre táguló. A publikációkban szinte évről évre kézzelfoghatóan követhető az a törekvése, hogy a módszeresen föltárt hazai viszonyokat-történéseket előbb a Habsburg Monarchia szélesebb viszonylatai közé ágyazottan elemezze, értékelje, nagy teret szentelve a Habsburg-abszolutizmus korabeli politikájának, a politika jellegének. Majd a kutatási tér, a látóhatár egyre inkább kitágult a korabeli Európára is, ki egészen Angliáig. Tanulmányok, publikációk sora született végül a birodalmi és a még nagyobb tereket átfogó összefüggések fölrajzolásából.

Külön kiemelést érdemel két másik fontos kutatási témaköre. Egyrészt a historiográfia, tudományunk története, másrészt pedig a vadonatújnak mondható történelmi ökológia terén születtek maradandó értékű művek. Historiográfiai kutatásokkal inkább az 1960/1970-es évek fordulója táján, az ökológia kérdéskörével pedig a legutóbbi években foglalkozott. Tudományunk történetéből igazán a polgári történetírás egyik legnagyobb hatású irányzata: a pozitivista történelemszemlélet hazai és európai gyökereit, jellegét, fogyatékosságait és maradandó eredményeit, eszme- és tudománytörténeti összefüggéseit tárta fel, aligha lehet kétséges, alapvető publikációiban. A történeti ökológiának pedig szinte a megteremtője, első hazai művelője, kutatója Ő. A tárgykörben akár tudománytörténeti jelentőségűnek is nevezhető az az írása, amelyik 1989-ben látott napvilágot a *Valóság* hasábjain — „Történeti ökológia" alcímmel. Azóta számos, valóban elmemozgató tanulmányban, sőt könyvben vizsgálta a történeti ökológia különböző tárgyköreit, kitérve a kutatás elméleti és módszerbeli tudni- és tennivalóira is.

Munkássága amennyire gazdag téma- és tárgykörökben, ugyanúgy többsíkú a művelt műfajokat illetően is. Vérbeli kutató lévén, munkássága legjavát nyilvánvalóan a szakszerű, alapos, gondosan fölépített-megszerkesztett elemzések, egyszóval a tudományos művek alkotják. Szaktudományos munkássága egyként bővelkedik a korszakra vonatkozó analitikus és szintetikus tanulmányokban, könyvekben. Ünnepeltünk a magyar történettudomány egyetlen átfogó vállalkozásából sem maradhatott ki. A tudósnő tudása megkerülhetetlen, nélkülözhetetlen volt — akár Erdély történetét foglalta is össze a tudományos igényű vállalkozás.

A gondolkodó ember, a mozgékony szellem azonban, aki a szűkebb szakmán túl, szélesebb körökben is hatni szeretne, aki a gondolatait a szakmabelieken kívül másokkal is szeretné megosztani, mint tudjuk, két dolgot tehet: 1. időnként műfajt vált, 2. elmegy tanítani-oktatni. Amikor fölgyülemlett gondolatai — meglehet, korunk kihívásai nyomán — szétfeszítették, egyszerűbben szólva: átlépték a tudományosság szigorúan szabályozott kereteit-kívánalmait, akkor történelmi esszét írt és ír ma is. Tudás és stílus egyként és ugyanúgy adott ehhez, mint a jóértelembe vett ismeretterjesztő művek megalkotásához. Munkásságában bőven található ebből is, abból is.

És hogy milyen az egyetemi katedra oktató-asszonya, azt a mindig nagy számú tanítványok tudják a legjobban s ők tudnák igazán és élményszerűen elmondani. E sorok írója csak azt mondhatja el, amit kívülállóként bár, de a két szemével láthatott, megtapasztalhatott. Mert (életének megkésett szakaszában ugyan, de az egyetemi katedrát másodjára-utoljára éppen neki köszönhetően) nem egyszer volt alkalma látni, hogy miként veszik körül (talán nem lesz sértő a rusztikus hasonlat: mint kiscsibék a kotlóst) a

ráfüggesztett tekintetek az egyetemi folyosókon, a szobájában, s utazva a járműveken — az Oktatót, a Tanítót.

Biztos vagyok benne: egyszer valaki, valakik fölmérik, elemzően feldolgozzák majd a csakugyan sokrétű, de láthatóan egymásra épülő, nagyszabású és szerves egységet alkotó eddigi és ezutáni életművet. E rövid bevezetőnek a roppant gazdag mű puszta fölvillantása, a tudományos teljesítmény, a példát adó tudósi és oktatói erények előtti szerény főhajtás lehetett csupán a feladata.

Távolról sem formális a szándék, hogy kötetünk is, talán nem a megérdemelt módon, de ugyancsak előtte kíván tisztelegni: pályatársak, tisztelők és tanítványok hozták el, adják át emberi és szellemi hódolatukat. Ő tudja talán a legjobban, hogy történelmünknek voltak olyan nagyívű és kritikus szakaszai, amikor a „nagyasszonyok" kis- és nagyközösségekben egyaránt, döntő szerepet kaptak az események és a nemzedékek formálásában. Nos Ő, aligha lehet kétséges, a magyar történettudomány Nagyasszonya. Több mint tudós: történetíró.

Éltesse az Isten! Maradjon közöttünk sokáig!

FÜR LAJOS

TABVLA GRATVLATORIA

B. Szabó János
(Budapest)

Balassa Péter
(Budapest)

Balázs Mihály
(Szeged)

Bene Sándor
(Budapest)

Bérenger, Jean
(Paris)

Bertényi Iván
(Budapest)

Buzási Enikő
(Budapest)

Csáky, Moritz
(Graz)

Csatáry György
(Beregszász)

Czigány István
(Budapest—Bécs)

E. Kovács Péter
(Budapest—Róma)

Engel Pál
(Budapest)

Erceg, Ivan
(Zagreb)

Evans, Robert J. W.
(Oxford)

Garda Dezső
(Gyergyószentmiklós)

H. Balázs Éva
(Budapest)

Hardy Titusz OSB
(Pannonhalma)

Hausner Gábor
(Budapest)

Hegyi Klára
(Budapest)

Izsák Lajos
(Budapest)

Kalmár János
(Budapest)

Kelenik József
(Budapest)

Keserű Bálint
(Szeged)

Kósa László
(Budapest)

Lányi András
(Budapest)

Manherz Károly
(Budapest)

Marosi Ernő
(Budapest)

Mojzer Miklós
(Budapest)

NEHRING, KARL
(München)

PACH ZSIGMOND PÁL
(Budapest)

PERJÉS GÉZA
(Budapest)

PÉTER KATALIN
(Budapest)

PÓCS ÉVA
(Budapest)

PÖLÖSKEI FERENC
(Budapest)

RÁCZ ISTVÁN
(Debrecen)

RÁCZ LAJOS
(Kecskemét)

RÁZSÓ GYULA
(Budapest)

S. LAUTER ÉVA
(Budapest)

SHERWOOD, PETER
(London)

SIPOS GÁBOR
(Kolozsvár)

SOÓS KÁLMÁN
(Beregszász)

SZABAD GYÖRGY
(Budapest)

SZABÓ MIKLÓS
(Budapest)

SZABÓ PÉTER
(Budapest)

SZITA LÁSZLÓ
(Pécs)

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
(Budapest)

TAKÁCS IMRE
(Budapest)

TIBA ISTVÁNNÉ
(Budapest)

URBÁN ALADÁR
(Budapest)

VAJAY SZABOLCS
(Genf)

VANYÓ TIHAMÉR OSB
(Pannonhalma)

VARGA JÁNOS
(Budapest)

VÁRSZEGI ASZTRIK OSB
(Pannonhalma)

VÁSÁRHELYI MIKLÓS
(Budapest)

VÍGH ANNAMÁRIA
(Budapest)

VOCELKA, KARL
(Wien)

ZIMÁNYI VERA
(Budapest—Piliscsaba)

ZOMBORI ISTVÁN
(Szeged)

TARTALOM

„Ideje vagyon a szólásnak" (FÜR LAJOS) 5

Tabula Gratulatoria 8

SZ. JÓNÁS ILONA: A vízről középkori írások nyomán 13

BOROSY ANDRÁS: Paraszti milíciák a középkori Angliában 21

KRISTÓ GYULA: Magyar kalandozók német mondákban 31

ÉRSZEGI GÉZA: Szent Margit és Boldog Ilona 36

LADÁNYI ERZSÉBET: Tulajdon és közszabadság 43

GERICS JÓZSEF: Papinianusi *lex* alkalmazása az 1298. évi törvényben 47

DRASKÓCZY ISTVÁN: A somosi vám a 13—14. században 50

KIS PÉTER: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13—14. század fordulóján 57

SZOVÁK KORNÉL: *Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum* (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához) 79

SOLYMOSI LÁSZLÓ: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál) 88

TEKE ZSUZSA: Egy délvidéki főúr Zsigmond korában: Frangepán Miklós (1393—1432) 96

GEDAI ISTVÁN: Adatok a 14—15. századi magyar aranypénzek forgalmához 106

KUBINYI ANDRÁS: A későközépkori magyar—nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése 109

ERDÉLYI GABRIELLA: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek 118

LÁSZLÓ S. DOMONKOS: The Medical History of a Medieval Hungarian King: Matthias Corvinus (1458—1490) 133

ASTRIK L. GABRIEL: Berchtoldus Rembolt Academic Printer and His Hungarian Acquaintances 148

FAZEKAS ISTVÁN: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben 154

FODOR PÁL: Állandóság és változás az oszmán történelemben 165

ÁGOSTON GÁBOR: A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban 176

GECSÉNYI LAJOS: „Török áruk" és „görög kereskedők" a 16—17. századi királyi Magyarországon ... 185

HILLER ISTVÁN: A „Titkos Levelezők" intézménye ... 204

VARGA J. JÁNOS: Kereskedés és hadviselés a tengeren? (Hága—bécsi terv Konstantinápoly lerombolására 1675—1683) ... 216

SZAKÁLY FERENC: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében ... 223

MOLNÁR ANTAL: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich ... 232

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban (Forrásközlés) ... 251

ERDŐSI PÉTER: A vesztes magasztalása. Giorgio Tomasi históriája Báthory Zsigmondról ... 258

HORN ILDIKÓ: Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610—1611) ... 266

DEMÉNY LAJOS: Fejedelemkori székely *schola*-mesterek ... 281

BENKŐ SAMU: Veszedelem az Őrhegy tövében 1657-ben. Dipsei Szabó István nagyenyedi krónikája ... 290

KISS ANDRÁS: Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal) ... 299

TATJANA GUSSAROVA: A vallási kérdések vitáinak légköre a magyar országgyűléseken a 17. század első felében ... 308

BITSKEY ISTVÁN: Pázmány és Zrínyi ... 320

TUSOR PÉTER: Zrínyi a pálosok történetében. A pálosok csáktornya-szentilonai piaca körüli csetepaté ... 333

G. ETÉNYI NÓRA: Német hírek — magyar törekvések. A magyar főméltóságok török elleni politikája az 1663—1664-es német újsághírekben ... 346

NÉMETH S. KATALIN: Kiadatlan feljegyzés J. J. Redinger magyarországi útjáról ... 358

GRANASZTÓI GYÖRGY: Nagyszombat házai a középkor és a barokk között (Részlet) ... 368

NÉMETH ISTVÁN: Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez (Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügye) ... 379

SZÉKELY GYÖRGY: Fények és árnyak a 17. századi lengyel városfejlődésben ... 388

KLANICZAY GÁBOR: A boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában (Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez) ... 399

IMREH ISTVÁN: Rendtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön ... 417

JANKOVICS JÓZSEF: Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez ... 428

LINDA and MARSHA FREY: The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection ... 432

KÖPECZI BÉLA: A 18. századi Anglia magyarságképe ... 442

GALAVICS GÉZA: A költő Amade László kertje ... 451

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN: Patak kertjei ... 462

CSETRI ELEK: Wesselényi István instrukciója ménesmesterének 1731-ből ... 469

IFJ. BARTA JÁNOS: Aspremont János Gobert gróf Zemplén megyei birtokai és jövedelmei a 18. század végén ... 478

FÜR LAJOS: A berceli zenebona, 1784 ... 494

TAMÁSI EDIT: Volt egyszer egy Józseffalva ... 508

SZÁNTAY ANTAL: A lombardiai könyvkiadás helyzetéről (Forrásközlés) ... 520

JAKÓ ZSIGMOND: Burián Pál (1790—1860), Erdély első antikváriusa ... 523

HERMANN RÓBERT: A szabadságharc hadtörténészei ... 536

EGYED ÁKOS: Jakab Elek történetírásáról ... 558

NIEDERHAUSER EMIL: Néhány megjegyzés a historiográfiáról ... 569

LÁSZLÓ PÉTER: Uses of 'State', 'Nation' and 'National Minority' ... 573

GLATZ FERENC: Természetes és kényszermigrációk (1867—1990) ... 581

PRAZNOVSZKY MIHÁLY: A szép Fenyvessy Feri — Mikszáth-hős a magyar parlamentben ... 585

HARASZTI-TAYLOR ÉVA: Egy brit diplomata Magyarországon a második világháború után (Sir Alvary Douglas Frederick Gascoigne G.B.E. 1893—1970) ... 593

BORIÁN ELRÉD OSB: A keresztény nevelés alapkérdéseiről. Történelmi indíttatású eszmélkedés ... 600

MÓSER ZOLTÁN: Égi és földi üzenetek ... 615

A rövidítések jegyzéke ... 621

R. Várkonyi Ágnes műveinek bibliográfiája (1951—1997) (Összeállította: THOROCZKAY GÁBOR) ... 623

Contents ... 642

Sz. Jónás Ilona

A vízről középkori írások nyomán

„Íme, miért árad a víz oly bőségesen a földön, miért fordul az ismert régiókon túl behatolva a föld mélyébe? Ő tartja fenn a források bőségét, ami összegyűl a kutak mélyén, a folyók szabályos folyását, a vízeséseket, hogy számos tartaléka őrizze a nedvességet." Nagy Szent Vazul: *Hexaéméron*, 3. homília[1]

Az első keresztény írók a természeti világot mint a Mindenható csodálatos művét írják le, amelyet harmóniával és bölcsességgel teli mozgás éltet. Az univerzum egységét, gondviselő jóságát és értelmes rendjét dicsérik. Ez az univerzum az ember felé fordul, rendjéből kiolvasható Isten ésszerű és gondviselő lénye, jósága az emberért, az ember üdvösségéért. A világnak ebben a szemléletében a sztoikus filozófia hatása érvényesült, amelyet az egyházatyák felhasználtak apologetikus munkáikban meggyőzésül a pogányok felé éppúgy, mint fegyverül a világot megvető gnosztikus és manicheista eretnekségek ellen.[2] Mindez nem ellentétes azzal, hogy mindenkor hangsúlyozták a lélek elsőbbségét az anyaggal szemben, illetve az anyagi világ hasznosságát is a lélek szolgálatában értékelték.

A víz mint a világmindenség antik és középkori felfogás szerinti négy alkotóelemének egyike ebben az értelmezésben a 2. század keresztény íróinak szövegeiben gyakran szerepel természetes, reális valóságában éppúgy, mint szimbolikus, metaforikus képekben. Minucius Felix *Octavius* című latin nyelvű apológiájában a Teremtő gondoskodó bölcsességének egyik bizonyítékaként így érvel: „De az Isten nemcsak a világegyetemről gondoskodik, hanem az egyes földrészekről is: Britannia hiányát érzi a nap melegének, de kárpótolja a körülvevő tenger meleg áramlatával; Egyiptom szárazságát a Nílus mérsékli; Mesopotámiában évenkint az Euphrates helyettesíti az esőzést és az Indusról azt mondják, hogy be is veti maggal és meg is öntözi Keletet."[3] Alexandriai Szent Kelemen az Újszövetség megértetéséhez alkalmazza a víz metaforáját: „Megváltónk Igéje éltető és békéltető forrás, mely kiárad az egész föld szinére. Ezért mondhatjuk, az univerzum a jóság oceánja lett."[4]

A 3—4. századi görög egyházi szerzők a teremtés himnikus kifejtésének gazdag irodalmát bontakoztatták ki. Nazianzosi Szent Gergely a teológiáról szóló beszédében a

---

[1] S. Bas. *Hexaem.* 3 (*Sources Chrétiennes* [= SC] XXVI 9—10).

[2] Vö. M. Spanneut: *Le stoicisme des Peres de l'Église de Clément de Rome á Clément d'Alexandre*, Paris 1957.

[3] Min. Fel. *Octav.* 17 (ed. J. Beaujeu, Paris 1964, 25—26); magyar ford. Károsi S., Kecskemét 1907, 24.

[4] S. Clem. Alex. *Protrept.* 110, 1—3; idézi Spanneut: *Le stoicisme* (2. j.), 417.

teremtett lények természetét sorolja föl, amelyekből megismerhető a Teremtő művének nagyszerűsége. Az állatvilág csodái után a növények, majd a tenger szépségéről szól:[5]

> Ha mindezeknek az értelmét föléred, és felismerted a bennük megnyilvánuló ügyességet, akkor nézd a növények változatosságát, végigtekintve rajtuk egészen a széplombú fákig, hogy mennyire gyönyörködtetik a szemet, gyümölcseik pedig mennyire hasznosak! Nézzed a gyümölcsök tarka sokféleségét és bőségét, és éppen a leghasznosabbaknak ragyogó szépségét; nézd az életerőt a gyökerekben és a nedvekben, a virágokban és az illatokban, melyek nemcsak kellemesek, hanem az egészségre is hasznosak. Nézd a színek kellemességét és minőségét, az ékkövek nagyszerűségét és ragyogását! Mindezeket, mint valami nagy lakomát elénk tálalja a természet, részint szükségleteink kielégítésére, részint gyönyörködtetésünkre. Ha nem másból, ezekből a jótéteményeiből ismerd meg Istent, s mivel rászorulsz, légy okosabb önmagadnál! Ezután járd be széltében és hosszában mindenek közös anyját, a szárazföldet és a tenger öbleit, melyek kapcsolatban állnak egymással és a szárazfölddel, a szép ligeteket és a folyókat, az örök és bővízű forrásokat, nemcsak a hűs és iható vízűeket, a föld felszínén fakadókat, hanem a földkéreg alatt áramlókat is, melyek barlangokon folynak át, majd egy heves szél támad rájuk és ütközik beléjük; aztán fölmosódnak a heves összecsapástól és küzdelemtől, s ahol kissé enged a föld, felszínre törnek. Ilymódon meleg fürdőkkel ajándékoznak meg minket földünk megannyi pontján; s az ellentétes természetű hideg vízzel együtt maguktól kínálják az ingyenes gyógyulást. Mondd meg nekem, ugyan hogyan és honnan van mindez! Mi ez a hatalmas, nem földi művészettel készült szövevény? Összességük nem kevésbé bámulatos, mint szemléletük külön-külön. ... Nem annak nyilvánvaló jele-e mindez, hogy mily nagyszerű Isten teremtése?

Caesareai Szent Vazul görög egyházatya a *Hexaéméron* negyedik homíliájában a teremtés második napjáról, a tenger és a szárazföld elválasztásáról írja: „Isten ismét szólt: «Gyűljenek össze az ég alatti vizek egy helyre és emelkedjék ki a száraz.» Úgy is történt. Isten a szárazat földnek nevezte, az összefolyt vizeket pedig tengernek. Isten látta, hogy ez jó." Basileios a „szép" (καλόν) kifejezést használja, amihez a következő magyarázatot fűzi:[6]

> Ezekkel a szavakkal a Szentírás nem azt fejezi ki, hogy a tenger Isten szemeinek kellemes látványt nyújtott. Mert a Teremtő munkájának szépségét nem szemével nézi, hanem az ő kimondhatatlan bölcsessége az, ahogyan a létezőket szemlélte. Bizonyára kellemes látvány a hullámzó tenger, amelyen mély nyugalom uralkodik; kellemes akkor is, midőn könnyű szél fodrozza felszínét és a bíbor és azúr színeket kínálja a tekintetnek, amidőn anélkül, hogy erőszakosan verné hullámaival a partot, elterül annak békés ölelésében. De nem kell azt hinnünk, hogy a Szentírás azt akarja mondani, hogy a tenger szépnek és kellemesnek tűnt Isten tekintete előtt, hanem hogy szépségének oka és értelme az alkotó művében rejlik." A tenger vize a föld minden nedvességének forrása, láthatatlan járatokon szétárad a szárazföldön s forrásként, folyókban ismét felszínre tör. „A tenger tehát szép Isten tekintete előtt nedvessége okán, amellyel áthatja a föld mélyét; szép, mert magába fogadja a folyókat, amelyek mindenfelől belétorkollnak, mert saját határain belül marad; szép, mert egyfajta eredendője és forrása a levegőben szétáradó nedvességnek, amidőn felmelegedve a nap sugarától párává lesz, s mint a víz könnyű része a felső régiók vonzásába kerül, majd elhagyva a sugaras zónát, lehűl ismét a felhők árnyékában s esővé válva megtermékenyíti a földet. ... A tenger szép továbbá Isten tekintete előtt, mert körülveszi a szigeteket, amelyek egyidejűleg díszei és bástyái, mert összeköti egymással a legtávolabbi szárazföldeket, hogy biztosítsa a hajósok számára a kapcsolatok szabadságát, megismerteti az ismeretlen vidékeket, kedvez a távoli vidékek kereskedőinek, megkönnyíti az élet szükségleteiről való gondoskodást, lehetővé téve, hogy a gazdagok elszállítsák fölöslegüket, és siet pótolni, ami hiányzik a szegényeknek.

---

[5] S. Greg. Naz. *Serm. de theol.* 28, 26; magyarul: *Beszéd a teológiáról*, Az isteni és emberi természetről I. Görög egyházatyák, Budapest 1994, 161—162.

[6] S. Basil. *hexaem.* 4 (SC XXVI 270—271).

A latin egyházatyák — elsősorban Szent Ambrus és Szent Ágoston — művein keresztül a nyugati egyházi irodalomban is érvényesült a teremtett világnak gondviselésszerű felfogása.[7] Mindamellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kibontakozó agrárcivilizációban, a maga rendkívül kezdetleges technikájával, az ember gyengesége és kudarcai a természet hatalmas erőivel szemben hozzájárultak ahhoz, hogy a világ szépségének és harmóniájának eszméje új, árnyaltabb megfogalmazást nyerjen. A középkor embere mindenkor gyönyörködve és félelemmel figyelte a természetet, elismerve saját gyengeségét, s várta, remélte annak jóindulatát.

A továbbiakban az embernek a természettel való kapcsolatát a víz vonatkozásában szeretném — tekintettel a sokfelé ágazó téma igen bőséges anyagára — csupán néhány jellegzetes példával illusztrálni. Három témakört érintve szólnék a víznek az érintkezésben, a szellemi és anyagi javak közvetítésében betöltött szerepéről, a gazdasági fellendülés kezdeti szakaszában energiaforrásként való felhasználásáról, végül gyógyító, tisztító funkciójáról a korabeli irodalmi anyagból tallózva.

1. Amikor a középkori szerzők az ember életét és boldogulását segítő tengerek, folyók, források szépségét dicsérik, egyidejűleg aggodalmukat is megfogalmazzák, utalva azokra a veszélyekre, amelyek ellen nincsenek eszközeik. Hagiográfiai munkák, útleírások, levelek, versek tanúskodnak a hittérítő szerzetesek, zarándokok tengeri utazásairól. Az Írországot és a Brit-szigeteket összekötő hajóutakról szóló leírások a tenger békés hullámairól, az utazót a kikötőbe segítő kedvező szelekről beszélnek, de a viharokról is, amelyek veszélybe sodorják a hajót, s az embereket. Wilfrid yorki püspök életrajza elmond egy ilyen epizódot.[8] 664-ben Galliából hazatérőben hajóját gonosz szelek Sussex partjai felé térítették, ahol pogányok támadtak rájuk, akikkel társai harcba kényszerültek, mígnem Wilfrid imáira a tenger megbékült s a jó szelek elvitték hajóját Sandwichbe, a megmenekülés kikötőjébe *(portum salutis)*.

Skandináv *sagák*, kereskedők beszámolói a kalandokra is csábító tenger vonzásáról szólnak, de a veszélyekről is, a viharokról, azokról az erőkről, amelyek a legbátrabbakat is próbára teszik. A Beowulf eposz[9] hősének a tenger mélyén tartózkodó, a „tenger farkasá"-nak nevezett szörnyet kell rettentő, víz alatti harc során legyőznie. A vikingek, a „tenger királyai" is jól ismerték annak veszélyeit. Életük a tengeri kalandokhoz kapcsolódott. Az ifjú, ha felnőtt, apjától hajót kapott. „Most azt kívánom, adj nekem egy hajót, harcolni akarok nyáron őseim szokása szerint, mert elértem azt a kort, amikor ilyen dolgokkal foglalhatom el magam" — szól az ifjú Ingimundr apjához.[10] A rendszeres tengeri rablóvállalkozások a skandináv harcosok számára egyfajta „nyári aratást" jelentettek, a zord évszakokban, ők sem merészkedtek elhagyni kikötőiket. Erre utal egy Sankt Gallen-i ír kézirat szövege: „A vihar vadul tombol az éjszakában, / magasra csapnak a hullámok, / nem kell most félnem a kegyetlen lochlami harcosoktól, / akik hajóikon az ír tengereket járják."[11]

---

[7] S. Ambr. *Hexaem.* (CSEL XXXII); S. Aug. *Gen. ad litt.* (PL XXXIV). Vö. G. MADEC: *Saint Ambroise et la philosophie*, Paris 1974.

[8] Streph. *Vita Wilfr.* 13 (MGH SS rer. Merov. VI 207sk).

[9] D. WRIGHT (ed.): *Beowulf*, Harmonsworth 1957.

[10] *La Saga des chefs du Val au Lac*, ed. et trad. par R. BOYER, Paris 1980; idézi P. BARTHÉLEMY: *Les vikings*, Paris 1988, 41.

[11] Idézi R. BOYER: *Les vikings. Histoire et civilisation*, Paris 1992, 117.

Az írek is szerettek tengerre szállni, sokszor anélkül, hogy pontos célkitűzésük lett volna. Híres missziós útjaik során a térítés munkáján kívül, talán az ismeretlen tenger vonzása is szerepet kapott. A régi kelta mondavilágban kereshetjük az eredetét a középkorban oly népszerű Szent Brendan utazása történetének. A 10—11. századból való *Navigatio sancti Brendani*[12] hőse egy 5. századi jámbor ír szerzetes, egy keresztény Odysseus, aki társaival hét évig tartó csodálatos tengeri kalandok és veszélyek után jutott el végül a vágyott céljához, a Paradicsomhoz.

Alcuin *Ad amicos* című versében egyfajta itineráriumát adja tengeren és a szárazföldi folyókon át Angliától Rómáig vezető útnak.[13] Egy másik versében *(Ad fratres Euboricenses)* dicséri a tavaszt, számtalan jótéteményét köztük az ihletet, amely kezébe adta a tollat, hogy üdvözletét küldje „York szent ifjúságának" a hatalmas tenger vizein át, s reméli, hogy ők is „megragadják Vergilius líráját" és életre keltve az alvó dalt, „szent himnuszok töltik be a frizek hajóját".[14]

A lelki és szellemi táplálékon kívül az anyagi javaknak is a fő közvetítője a víz, a tenger és a folyók. Ernoldus Nigellus Jámbor Lajosról szóló munkájában[15] többek között leírja Harold dán király és felesége mainzi megkeresztelkedését: „Ime száz hajó borítja be a Rajna vizét fehér vitorláival. Dánokkal és gazdag rakománnyal van teli. Az elsőben jön Harold, Lajos császár látogatására, dicsőségét emelni annak, aki az Egyház dicsőségét gyarapítja." Majd következik a keresztelés szertartásának leírása. Haroldot maga a császár ékesíti fel fehér ruhával a megmerítés után, feleségét, a királynét pedig „a szép császárné", Judit emeli ki a keresztelő medencéből és borítja be fehér palásttal. Az ünnepség után a tengerészek készülődni kezdtek a visszaútra. Bőséges élelemmel rakták hajóikat meg. „A szél fölkapta a vitorlákat, sietésre biztatva, a közelgő télre figyelmeztetve őket." Harold, miután búcsút vett, nagy pompával, élelemmel és ajándékokkal gazdagon megrakott flottájával visszatért királyságába. *Levél Pippin királyhoz* című versében[16] Ernoldus a Vogézek és a Rajna vetélkedését írja le, s amíg az előbbi szőlőivel, addig az utóbbi kereskedőivel dicsekszik: „Ismernek frankok, szászok, svábok, akik hajóimon hozzák gazdag rakományaikat. Számtalan gazdagság teremtője vagyok, minden más folyónál halakban bőségesebb." Azok a levelek, amelyekben a missziós szerzetesek angolszász kolostoraiktól szent könyveket és liturgikus eszközöket kérnek, majd mindig utalnak a tenger veszélyeire is.

Veszélyekkel van teli a kereskedő útja Ælfric, Eynsham apátja *Colloquium* című dialógusában is:[17]

> Mester: És te, kereskedő, mit mondasz?
> Kereskedő: Azt mondom, hasznos vagyok a királyok, a nemesek, a gazdagok és az egész nép számára.
> Mester: Hogyan?

---

[12] *Benedeit: The Anglo-Normann Voyage of saint Brendan*, ed. by I. SHORT—B. MERRILEES Manchester 1979; J. LARMAT: *L'eau dans la Navigation de saint Brandan de Beneit*, L'eau au Moyen Âge (Senefiance № 15, Publications du CUER MA, Université de Provence, red. J. Laffitte), Marseille 1985, 233—246.

[13] Alcuin. *Carm.* 4 (MGH Poetae I 220—222).

[14] Alcuin. *Carm.* 59 (MGH Poetae I 273).

[15] Ernold. Nig. *In hon. Hludov.* IV (MGH Poetae II 59—75).

[16] Ernold. Nig. *Carmen in laud. Pipp.* (MGH Poetae II 82).

[17] *Colloquium d'Ælfric*, ed. G. N. GARMONSWAY, London 1939, 33—34; vö. J. BATANY: *Un «estat» trop peu «estable»: Navigation maritime et peur de l'eau*, L'eau au Moyen Âge (12. j.), 23—42.

Kereskedő: Hajóra szállok áruimmal, s elhajózom a tengeren túli tájakra, eladom rakományomat, s vásárolok értékes termékeket, amelyek itt nem találhatók és elhozom, szembeszállva a tenger veszélyeivel. Néha hajótörés során elvesznek áruim, s még szerencse, ha életem megmenthetem.

A tenger, a tengeri utazás állandó veszélyeivel így vált az ember életútjának egyfajta szimbólumává. Tele gondokkal, viharokkal, háborgással, de amelynek mégis félelem nélkül kell nekivágni, Isten kegyelmének segítségével, áthajózni a „szenvedés és a könnyek tengerén", ahogyan az egykorú moralizáló szövegekben olvashatjuk.[18]

2. A 11. századtól kezdődő gazdasági, demográfiai növekedés módosította az emberek és a természet kapcsolatát. A természet megfigyelése, tanulmányozása megjelenik a 12. századi szövegekben. Ahogyan a munka eredményei megmutatkoztak a fejlődés látható jeleként, úgy növekedett a munka megbecsülése, értékelése is. Theophilus szerzetes *Schedula artium* című munkájának bevezetőjében azt fejtegeti, hogy mivel Isten a maga képére és hasonlatosságára teremtette az embert, ezért képes a gondolkodásra és az alkotásra.[19] Még a bűnbeesés után is megőrizte természetében a formák megalkotásának képességét, intelligenciája révén megismerheti a természet törvényeit, a formák szépségét, a harmóniát. A mester ezért örömöt és édességet lel alkalmazásában. Amikor alázatosan és csendben dolgozik, Isten tekintete nyugszik rajta. A figyelmetlen, rossz mester viszont, aki hívságos dolgokkal foglalkozik és dilettáns munkát készít, szemben áll Isten akaratával.

Amikor a középkori ember felhasználja a természet erőit, nem uralkodni kíván rajtuk, nem meghódítani, vagy még kevésbé leigázni, hanem csupán igénybe venni akarja segítségüket. Amikor hajót épít, az adottságokhoz alakítja annak formáit, s ahogyan utazásainak idejét is az évszakok határozzák meg, nem akar szembeszállni törvényeivel akkor sem, ha munkáját kívánja általuk megkönnyíteni. Közismert a vízimalmok nagy elterjedése és szerepe a kor gazdálkodásában. Az ókortól átvett technikát a középkor tovább fejlesztette. Különösen a 11. századtól nőtt meg rohamosan a malmok száma.[20] Eleinte csak gabonaőrlésre, majd fokozatosan számos ipari tevékenységben is alkalmazták.

A ciszterci rend, amely a kétkezi munka végzését hangsúlyozta, egyúttal a kor legfejlettebb technikáját alkalmazta a termelésben. A *conversus*ok munkájának célja, kiaknázni mindazon forrásokat, amelyeket a Teremtő nagy bőségben árasztott az emberek számára. A kolostorok építésénél éppúgy mint általában minden középkori településnél, nagy figyelmet fordítottak a víz jelenlétére. A híres clairvaux-i alapításnál is meghatározó volt az Aube folyó közelsége: „Amerre a vizek futása, ott tenyészik a hatalmas gyümölcsöt hozó fa. És merre van a vizek futása? Bizonyára a völgyekben, mert hiszen a két hegy között szoktak folyni a vizek. ... Itt a völgyben, az alázatosságban vetjük meg biztosan lábunkat..." — írja Szent Bernát egyik Szent Benedek-napi beszédében.[21] Amikor a régi monostor már szűknek bizonyult, a megnagyobbított újat a völgynek egy tágasabb helyén építették föl, ahová a folyót csatornával könnyen el tudták vezetni. A 13. századból

[18] *Guillaume de Digulleville: Le pélerinage de la vie humaine*, ed. Ch. V. Langlois: La connaissance de la nature et du monde, Paris 1927.

[19] Theophil. *De div. art.* I prol. (ed. C. R. Dodwell, Oxford 1986, 1—2).

[20] B. Gille: *Le moulin á eau une révolution technique médievale*, Techniques et civlilisations III, Paris 1954.

[21] S. Bern. *Serm. S. Bened.* 2, 5 (PL CLXXV 105sk); magyarul: Pisztert I.: *Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei*, Budapest 1899, I 219.

fennmaradt szöveg igen szemléletes leírását adja többek között a vízi energia felhasználásának. Az Aube folyóból elvezető csatorna a kolostor közelében két ágra szakadt. Az egyik a déli fal mentén a kerten keresztül kanyargott és egy halastavat táplált, a másik ág pedig az épületek között a műhelyekben fejtette ki áldásos tevékenységét. Először a malom kerekeit forgatja nagy hévvel, „a malomkövek és sziták gyors mozgatásában és forgatásában leli gyönyörűségét. Ezt a munkát elvégezve siet a szomszéd épületbe. Itt megtölti az óriás üstöket, és nagy zsongás-bongás során alakul át kellemes itallá, sörré. De ezzel még nem elégszik meg, nagy robajjal törtet át a kallómalomba, hogy gondoskodjék a testvérek ruhájáról. Valóságos táncot lejt, veri a nagy mozsarakat, ugráltatja a fa kalapácsokat, rángatja a falábakat, nagy serénységgel. Legnagyobb a buzgalma a rokka kerekeinél úgy habzik, toporzékol, hogy szinte maga-magát őrli meg. Ezt a munkát elvégezve a timárokhoz siet, hogy a testvérek saruiról gondoskodjék. Minden tevékenységet örömmel végez." Ha befejezte a nehezét, több kis ágra bomlik s további munkahelyet keres, mindenütt buzgólkodik, mindenütt segít. Itt főz, ott szitál, itt forgat, ott őröl, öntöz, mos, zúz, vagy puhít, akármire használják, semmi ellen nem tesz kifogást. „Oh jóságos Isten! Mennyi vigasztalást engedélyezel szegény szolgáidnak, megakadályozva, hogy túlságos szomorúság ne gyötörje őket! Mennyi tehertől mentesíted penitenciájukat tartó gyermekeidet, hogy ne szenvedjenek a túlságosan nehéz munkák súlyától! Mennyi ló ereje merülne ki, mennyi emberi fáradság abban a munkában, amit elvégez helyettünk ez a kegyes folyó, aki gondoskodik ruházatunkról és táplálékunkról! Összekapcsolva erőfeszítéseit a miénkkel, miután elszenvedte a napi fárasztó tevékenységet, nem vár munkájáért más jutalmat, minthogy szabadon futhasson tovább miután gondosan teljesítette mindazt, amit kértek tőle."[22]

Fennmaradt az a tervrajz, amelyet 1165 körül Wibert, a canterburyi Christ Church priorja készített a kolostoregyüttes vízellátásáról. A régészet föltárta a föld alatt lévő ólomcsöveket, melyek a vizet szállították a priorság épületeibe és kertjeibe. Mint a clairvaux-i leírásban, itt is fellelhető a nagy halastó a gyümölcsösben, a veteményesen és a belső kolostorkerten át a konyhába és a mosóhelyiségekbe vezető csatornarendszer.[23]

3. Végül a víznek még egy jótéteményéről, a tisztító funkciójáról szeretnék szólni. Gyakran jellemzik a középkort a tisztálkodás hiányával. Valójában erre a vélekedésre okot adó, egyes aszkéta szentek életrajzai inkább annak rendkívüli voltát, kivételességét igazolják. A fürdés, a tisztálkodás megvonását a test gyötrésének tekintették, hasonlóan a böjtökhöz, az ételektől való önmegtartózkodáshoz. Nem véletlen, hogy a szerzetesi szabályok ugyanúgy intézkedtek a tisztálkodásról, mint az étkezésről.[24] A kolostori épületegyüttesek között mindig megtalálhatók a mosdó- és fürdőkamrák, az érvágó, és mosó helyiségek. Tours-i Szent Gergely említi a *Frankok történetében* Szent Radegunda poitiers-i női kolostorának fürdőjét, és annak gyakori használatát.[25] Szent Nilus, a 10. századi híres aszkéta remete elítélően szól arról, hogy Monte Cassino apátja és szerzetesei

---

[22] *Descriptio positionis seu situationis Monasterium Clarae Vallae* (PL CLXXXV 569—570); PISZTER: *Szent Bernát* (21. j.), I 117—118.

[23] S. LANDSBERG: *The Medieval Garden*, London 1995, 35—37 és 42.

[24] A rendszeres kéz és lábmosáson kívül a fürdés eltérő szokások szerint engedélyezett, általában évenként a nagyobb ünnepek előtt, másutt havonként, ill. minden harmadik héten, vagy 15 naponként, stb. L. MOULIN: *La vie quotidienne des religieux au moyen age*, Paris 1978, 150—155; PISZTER: *Szent Bernát* (21. j.), 49.

[25] S. Greg. Turon. *Hist. Franc.* X 16 (MGH SS rer. Merov. I 1, 505—507).

rendszeresen vesznek fürdőt.[26] A különböző kolostorok szokásai a napi mosdáson, kézmosáson kívül a fürdők engedélyezését is előírták. Egyes helyeken a nagyböjt alatt nem vettek fürdőt, de a heti lábmosást mindenütt megtartották. Kivételt képeztek a betegek, akik a szükséges mértékben vehettek fürdőt. Árpád-házi Szent Erzsébet, tössi apáca életrajza szerint igen sokat szenvedett reumatikus fájdalmakban, ezért rendszeresen vett a kolostor kertjében lévő fürdőházban gyógynövény párlattal készített fürdőt, betegsége súlyosabbá válásakor pedig az apátnő engedélyével gyógyfürdőbe utazott.[27] A karthauziak számára ugyan tilos volt folyóban fürdeni, de a víz be volt vezetve a szerzetesek celláiba.

Nemcsak a kolostorokban, de a falvakban, a várakban, a városokban is voltak fürdők. Ezek sokszor római hagyományokra vezethetők vissza. A barbár arisztokrácia átvette a római szokásokat. A keleti gót Theodahat Viterbo mellett, a vandál Thrasamund Karthago mellett építtetett *thermát*.[28] Nagy Károly aacheni fürdőjéről Einhardus tudósít.[29] A fürdők többféle funkciót is betöltöttek. A tisztálkodás mellett főleg gyógyhatásukat értékelték. A korabeli felfogás szerint a hideg-, a meleg-, a gőzfürdők biztosították a test nedveinek harmóniáját. A római orvosi könyvek nyomán készült munkák az emberek korától függően javasolták a fürdés gyakoriságát.[30]

A világi irodalom a fürdők többféle funkcióját mutatja. Lehetett a cél terápia. Egy 13. századi *fabliau* elmeséli, hogy az asszony, miután megverte a férjét, „jó fürdőkkel és füvekkel" meggyógyította.[31] Lehetett a fürdő szépségelixír. Az *Espevrier* című lovagregényben a hölgy oly ragyogó lett a fürdés után, hogy lovagját teljesen elbűvölte. Lehetett szerelmi előkészület, vagy találkahely, mint a *Flamenca* című lovagregényben.

A városi céhszabályok, magisztrátusi rendelkezések szerint a fürdőknek higiéniai, egészségügyi és erkölcsi követelményeknek kellett megfelelniök. Párizsban a 13. századi fürdős céh *statutuma* tiltotta, hogy gyanús magatartású nőket, leprásokat, vagabundusokat, rosszhírű egyéneket, éjszakai csavargókat befogadjanak a fürdőbe. Külön napokon fürödhettek a nők és külön napokon a férfiak. Az esküdtek rendszeresen ellenőrizték a csövek, a lefolyók tisztaságát.[32]

A karitatív tevékenységnek egyik fő területe volt a betegek mosdatása, a zarándokok lábainak megmosása, miként azt számos hagiográfiai anyag tanúsítja. A lemosás ezekben az esetekben is elsősorban a víz jótékony hatását, gyógyerejét kívánta hasznosítani.

A piszok lemosása, a betegség gyógyítása nemcsak a test, de a lélek szükséglete is volt, lemosni a bűn szennyét, meggyógyítani a lélek sebeit. A 12. századi trubadúr Marcabru a keresztes hadjárathoz kapcsolódó egyik versében, amely a *Chant au Lavoir* címet kapta, a Szentföldet egy közös penitencia-helynek nevezi, ahol a bűnös ember megtisztul, megmosódva a Jordán vizében.[33]

---

[26] *Vita S. Nili* (Acta Sanctorum 7 Sept.; MGH SS IV 616).

[27] PUSKELY M.: *Árpádházi Boldog Erzsébet*, Róma 1980, 60. 67 és *Árpád-házi Szent Margit és ifjabb Szent Erzsébet tössi legendája*, Budapest 1992, 98.

[28] P. RICHÉ: *Education et culture dans l'Occident barbare VIe—VIIIe siècles*, Paris 1962, 58.

[29] Einh. *Vita Kar.* 22 (MGH SS rer. Germ. XV 20).

[30] *Le régime du corps de maître Aldebrandin de Sienne*, ed. par L. LANDOUZY—R. PÉPIN, Paris 1911, 79—80; H. SCHIPPERGES: *Der Garten der Gesundheit, Medizin in Mittelalter*, München 1990, 214—220.

[31] M.-TH. LORCIN: *Façon de sentir et de penser: les fabliaux français*, Paris 1979, 120—123.

[32] *Le Livre des Métiers d'Étienne Boileau*, ed. R. DE LESPINASSE—F. BONNARDOT, Paris 1879, 154—156.

[33] G. PICOT: *La poésie lyrique au Moyen Âge*, Paris 1965, I 24—25.

A Szentlélek teremtő erejéből részesült víz a léleknek is éltető, tápláló, tisztító-gyógyító forrása. Ezért a teremtett világ harmóniájának megbomlása, a Paradicsom elvesztése az ember bűnbeesése miatt, a keresztelés által megváltható. Tertullianus *De baptismo* című értekezésében a keresztelésről, mint egy csodálatos újjászületésről ír, amely megtisztít az eredendő bűntől.[34] A víznek himnikus dicséretével köti össze a keresztelés üdvözítő hatását. A 12. században Hugo de Saint-Victor a szentségekről írott munkájában azt fejti ki, hogy a gonosz által beszennyezett Teremtésben a keresztelés eltörli az eredendő bűnt, de nem szünteti meg annak következményét.[35] A bűn állandó jelenléte fenyegeti az esendő embert. De Isten kegyelméből a bűnös lélek megtisztulhat a bűnbánat által. Chartres-i Yvo szerint a bűnbánat őszinteségét a könnyek tanúsítják.[36] Szent Anzelm azt írja, hogy a könnyes bűnbánat, mintegy újrakeresztelés, lemossa a lélek szennyét.[37] „Ahol nincs víz, nemcsak szárazság van, hanem piszok is, mert nincs mivel mosdani; s amely szív nem ismeri a könnyeket, nemcsak kemény az, hanem szennyes is" — írja Szent Bernát.[38] Az *Énekek Éneke* egyik beszédében a megtisztulás fokozatairól szól. Az első fokozat a bűnbánat: „Mint a bűnös asszony, aki Krisztus lábaihoz borult, keservesen sírt, szívéből mélyen fölsóhajtott, elfojtott zokogása kitört, és kihányta epés mérgét. Hamar segített rajta a mennyei orvos. ... Borulj oda tehát te is ezen példa szerint, gyarló lélek, hogy segítsen nyomorúságodon. Fond körül lábait, kérleld csókokkal, öntözd könnyekkel, amikkel nem őt, hanem magadat mosod tisztára, hogy olyan légy, mint a mosóból kiszálló bárány."[39]

A könnyek kegyelmének spirituális irodalma igen gazdagon virágzott a 11—12. századi kolostorokban. Különösen nagy hatása volt Jean de Fécamp spirituális írásainak. A bűnbánat könnyei mellett a „szeretet könnyei" ezekben a szövegekben az égi Jeruzsálem elérésének vágyakozásából is fakadtak.[40] „A jó föld, amelyet könnyek öntöznek, százszoros gyümölcsöt terem. A te magasságodból Uram, add meg a könnyek kegyelmét, hogy feláztatva ez a föld megnyiljék, és kicsirázzék benne az üdvösség gyümölcse" — írja II. Guigues, a Grande Chartreuse apátja *Meditatió*jában[41] a könnyek üdvözítő hatásáról elmélkedve, s ezáltal a Teremtő és a teremtett világ, a makro- és mikrokozmosz visszaállt harmóniájának vágyát és reményét fogalmazza meg.

---

[34] Tertull. *De bapt.* (PL I 1198—1222).

[35] Hugo de S. Vict. *Summa Sent.* V 10, 7. 8. 9. 10. (PL CLXXVI 133—136).

[36] Ivo Carnut. *Panormia seu Decretum* I 11 (PL CLXI 1017).

[37] S. Ans. *Concord. praes. et praed.* 7—8 (PL CLVIII 529—531).

[38] S. Bern. Clarav. *Serm. de divers.* I 2; idézi PISZTER: *Szent Bernát* (21. j.), I 220.

[39] S. Bern. Clarav. In Cant. 3 (*Bernard of Clairvaux on the Song of Songs*, transl. by K. WALSH OCSO, Kalamazoo, Mich. 1971, I 17); magyarul: PISZTER: *Szent Bernát* (21. j.), II 475—476.

[40] Dom J. LECLERCQ: *Écrits spirituels de l'école de Jean de Fécamp*, Analacta monastica 1 (1948) 108—114 és *L'amour des lettres et le désir de Dieu*, Paris 1957, 60—61; J. LECLERCQ—J. P. BONNES: *Un maître de la vie spirituelle au Xe siècle: Jean de Fécamp*, Paris, 1946; P. ZOMBORY NAGY: *Le don des l'armes. Un usage des pleurs dans la christianisme médiévale*, Nouvelle Revue de Psychanalise 47 (1993) 1, 153—169; R. VÁRKONYI Á.: *Miért sírt Kempis János?*, Liget 10 (1997) 6—18.

[41] *Guigues II Le Chartreux: Lettre sur la vie contemplative. Méditations*, ed. E. COLLEDGE—J. WALSH, Paris 1980, 135.

Borosy András

Paraszti milíciák a középkori Angliában

Európában a hadseregek csatadöntő eleme, fő fegyverneme a nehézlovasság volt a 8. század második felétől a 15. század végéig. E nehéz lovasság, mely a feudális birtokos nemességből és az ezek által nehézlovas fegyverzettel ellátott, közrendű, sőt nem szabad eredetű, de később a nemességbe beolvadó népelemekből állt, a háborúk mellékszereplőivé süllyesztette a népvándorlás népeinek közrendű szabadokból álló harcosait.

Ez utóbbiak katonai szerepe azonban nem volt Európa minden országában a középkor minden szakaszában egyforma. Így nem mondható jelentéktelennek a középkori Angliában.

Az angol hadszervezetnek az 1066-os hastingsi csata, illetőleg a normann hódítás előtti korszakával jelentős irodalom foglalkozik, de az egyes szerzők nézetei sok tekintetben különböznek egymástól. Nem vitás, hogy ebben az „angolszász" korszakban az angol hadszervezet alapja a népfelkelés, a *fyrd* volt, de hogy ennek milyen volt a szervezete, hogyan viszonyult az általános hadkötelezettséghez, erre vonatkozólag már megoszlanak a vélemények.[1]

A *fyrd* fegyverbehívásáról a 779., 805. és 812. évből vannak adataink.[2]

Anglia hosszú ideig tartó elszigeteltsége miatt az angolszász hadszervezet archaikus jellegű maradt, s a dán inváziók idején a dán hivatásos harcosok nagy fölényben voltak a *fyrd* gyakorlatlan népfelkelőivel szemben. Ezért a 8. század második felében Nagy Alfréd király (871—899) reformálni igyekezett a *fyrd*et, jobb felszereléssel igyekezett azt ellátni. Lehetetlen volt, hogy minden szabad egyszerre katonáskodjék, valakinek az élelmet is meg kellett termelnie. Az angolszász királyok a Karolingokhoz hasonlóan oldották meg a kérdést: a birtokukban lévő föld területe alapján köteleztek több szabadot egy-egy harcos felfegyverzésére és eltartására. A *Domesday book* szerint a 11. század második felében Berkshire-ben 5 *hide* állított ki egy harcost. Egy *hide* körülbelül egy szabad család normális háztartását fedező földterület. A 10. század elején Angliában hozzávető-

---

[1] Az angolszász korszak hadszervezetével foglalkozó régebbi, főként alkotmánytörténeti művek: W. Stubbs: *The constitutional history of England in its origin and development I*, Oxford 1891, 468—470 és 633 (újabb, francia nyelvű fordításban Ch. Petit-Dutaillis bevezetőjével és jegyzeteivel: Paris 1907, 702—217); F. W. Maitland: *The constitutional history of England*, London 1908, passim. A újabb alkotmánytörténeti munkák közül az angolszász és későbbi angol hadszervezésről: W. H. Morris: *The constitutional history of England to 1216*, New York 1930, 28. 37—39. 65—66. 75. 138—139. 165. 181. 213—215. 342—346; B. Wilkinson: *The constitutional history of England I—III*, London—Toronto—New York 1948—1958, I 6. 46—47. 52—54. 59—60. 188—191. 204—206. 208—209; II 33 és 40—41; III 38—41. 203—204. 206—210. 222—228; B. Lyon: *A constitutional history of medieval England*, New York 1960, 161 és 273.

A felsorolt munkákon kívül tájékoztatást nyújtanak az összefoglaló hadtörténeti művek: M. Jähns, G. Köhler, C. W. C. Oman, H. Delbrück, P. Schmittehenner, E. V. Fauenholz, F. Lot, az újabbak közül pedig J. F. Verbruggen és Ph. Contamine munkái.

[2] Stubbs: *The constitutional history of England* (1. j.), 633.

leg 27.000 *hide* volt. Az angolszász társadalom rétegezettségét mutatja, hogy a *fyrdwite*, a *fyrd*ből való elmaradásért fizetett büntetés összege különböző nagyságú: 30, 60, vagy 120 *shilling*.[3]

Megoszlanak a vélemények abban a tekintetben, hogy a *Domesday book* 11. századvégi berkshire-i adata vonatkoztatható-e más területekre és korábbi korszakokra? H. DELBRÜCK — F. W. MAITLANDdel vitázva, aki általánosnak tartja az 5 *hide*-os kiállítási rendszert — azt állítja, hogy ilyen nagy néptömegek kiállításáról szó sem lehetett, az általános népfelkelés szerepe csekély volt, a háborúkat pár ezer főnyi elithadseregek vívták.[4]

F. M. STENTON szerint semmi bizonyosat nem mondhatunk arról, hogy a *fyrd* szervezete milyen volt. A *ceorl*ok (szabad parasztok) harci értékéről az a véleménye, hogy ellenséges támadás kivédésére alkalmasak lehettek, de hogy hadjáratokban lehetett-e őket használni, az már bizonytalan. 9. századi adatok alapján úgy tűnik, hogy egy *shire fyrd*je számára szokatlan a *shire* területén kívüli szolgálat. Az 1066 előtti angol történelem minden olyan csatájában, melyről adataink vannak, a *thegn*, a nemes a tipikus harcos. A paraszti kontingensekről halvány képünk van, impresszióink csak néhány tökéletlenül leírt esemény alapján alakultak ki, s így félrevezetők lehetnek. Úgy tűnik, a *ceorl* nem volt elhanyagolható harcos, hiszen 12. századi utódjának felszerelése összevethető egy közrendű lovagéval. A kereszténység felvétele előtti sok kard- és pajzslelet nem származhat mind a királyi kíséret és a nemesek fegyverzetéből. Az egyetlen olyan szövegből, mely a dán háborúk előtti *fyrd* összetételével foglalkozik, az olvasható ki, hogy a király igyekezett a *fyrd* minőségét létszámcsökkentéssel javítani. 799 és 802 között Cenwulf egy 30 *hide* terjedelmű birtokról 5 fegyverest követel. Az 1066-os hastingsi csatában az angolszász király seregében csak a királyi kíséret hivatásos *housecarl*jai és a *shire*-ek *thegn*jei harcoltak. A király minden szabad parasztot fegyverbe hívhat ugyan, de amennyire tudjuk, az angolszász állam életének utolsó századaiban erre ritkán került sor. A Hastingsnél bunkókkal és botokra szerelt kövekkel harcoló parasztok nem a *fyrd* tagjai lehettek, hanem a normannok már két hete tartó dúlásai miatt bosszúra szomjas helyi parasztság. A jobb módú parasztoknak volt ugyan lovuk, de sem a lovaglóshoz, sem a nyílharchoz nem értettek. Harold király serege — STENTON szerint — legfeljebb 7000 fő lehetett, Hódító Vilmosé még ennél is kisebb.[5]

R. C. SMAIL úgy véli, az angolszász korszakban a hadszervezet alapja a parasztok általános hadkötelezettsége. De már korán találkozunk a társadalom olyan elemeivel, kik „nagyobb mértékben katonák", mint a többiek. A dán háborúktól kezdve az utóbbiak jelentősége, úgy látszik, növekszik, a parasztoké viszont kisebb lesz. A 11. században a szabad lakosságnak csak töredékét hívták be katonai szolgálatra. A dánok ellen harcoló wessexi királyok viszonylag hosszú ideig tudták seregeiket fegyverben tartani. Nagy Alfréd király általában a parasztok felét hívta be katonának. Az otthon maradók később felváltották a harcolókat. Kizárólag szálfegyverekkel harcoltak. Egyesek lovon mentek a csatába, de még a nemesek sem valamennyien. Harold király Hastingsnél harcoló sere-

[3] J. HOOPS (Hrsg.): *Reallexikon der germanischen Altertumskunde IV*, Strassburg 1919, s.v. *Wehrfassung*, 493—497 (ebben az angol hadszervezet PAUL VINOGRADOFF tollából); H. MITTEIS: *Der Staat des hohen Mittelalters*, Weimar 1955[5], 86. 97. 238. 309. 311—312.

[4] H. DELBRÜCK: *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte III*, Berlin 1923, 165; F. W. MAITLAND: *Domesday book and beyond*, London 1897.

[5] F. M. STENTON: *Anglo-Saxon England* (The Oxford History of England 2), Oxford 1947, 287—288 és 574—576.

gét SMAIL ugyanolyannak tartja, mint STENTON: *housecarl*ok, *thegn*ek s a környék parasztsága.[6]

Már SMAIL is hangsúlyozta, hogy a *fyrd* Anglia normann és Plantagenet korszakában is megmarad, MICHAEL POWICKE rendívül érdekes könyvének pedig éppen a középkori angol hadszervezet folyamatosság az alapgondolata. Szerinte az angolszász hadszervezet előre kiformálta az 1066 utáni angol hadszervezetet. Az elszigetelten élő angolszászok hadszervezete sokáig stagnált, ám a dánok elleni háborúk azután ugrásszerű fejlődést hoztak. Bizonytalan, hogy ekkor milyen mértékű volt a parasztok szerepe. Egyesek szerint a grófsági (helyi) *fyrd*ek katonáknak alig nevezhető parasztokból álltak. POWICKE szerint az országos *fyrd* és helyi *fyrd*ek között nincs éles különbség. A *fyrd* minősége attól függ, milyen messze van a hadszíntér a harcosok lakóhelyétől. A lovasok sokkal távolabbra tudnak elmenni, mint a gyalogosok. Minél távolabb harcol tehát a *fyrd* tagjainak lakhelyétől, annál előnyösebb az összetétele. A nem-nemes elem a helyi *fyrd*nek zöme, az országos *fyrd*nek pedig segédcsapata volt. A *thegn* és a paraszt nemcsak a király, hanem a tartományúr felszólítására is köteles volt hadba vonulni. A *thegn* felelős volt a területén élő szabad parasztok katonai szolgálatáért is. Öt *hide* után kellett egy harcost kiállítani. Kérdés: miben különbözött a parasztokétól a *thegn* katonai szolgálata? Úgy is felfogható, hogy a *thegn* 5 *hide* birtoka után köteles személyesen katonai szolgálatot teljesíteni, a parasztok pedig többen összeállva 5 *hide*-enként.

A királyi (országos) *fyrd* főleg lovas *huscarl*okból *(housecarl)* és *thegn*ekből állt. A helyi *fyrd*eket a tartomány vezetője, az *earl* fővezérsége alatt a helyi *thegn*ek vezetik, tagjainak többsége *ceorl*, vagyis paraszt. A helyi *fyrd*et az *earl* királyi utasítás nélkül is fegyverbe hívhatta. Ha a helyi várat fenyegette támadás, nem minden öt, hanem minden egyes *hide* állított ki egy harcost. A nagy gyalogostömegek 1066 után is harcolnak, s a kisebb *thegn*ekből és a *ceorl*okból alakul ki a *freeman*ek osztálya.[7]

A legátfogóbb és legszellemesebb elméletet az angolszász hadszervezetről C. W. HOLLISTER dolgozta ki. Az volt a szándéka, hogy a sokféle felfogás között rendet teremtsen. Az angolszász intézmények kutatása terén szerinte VINOGRADOFFnak nem akadt méltó folytatója. A kérdés elhanyagolása okozza, hogy az angolszász társadalmat dekadensnek, teremtőerő nélkülinek tartják, katonai szervezetét pedig elavultnak. Szerinte ez téves felfogás.

A *fyrd* fegyveres erőt jelent általában, tekintet nélkül arra, hogy nemesi, paraszti vagy zsoldos harcosokból áll. Kis részét teszik ki a zsoldosok (*housecarl*ok); a *fyrd* zöme a hagyományos hadkötelezettség alapján harcol. Kétféle *fyrd* volt: nagy *(great)* és válogatott *(select)*. A nagy *fyrd* defenzív jellegű, minden szabad részt vesz benne, s egészen kivételes esetben az ország egész területére kiterjedhet. Fő feladata a tenger felől jövő támadások feltartóztatása. A válogatott *fyrd* kisebb létszámú, de jobb felszerelésű harcosokból áll. Nagy *fyrd* kiállítása esetén, ennek magja a helyi válogatott *fyrd*. Hastingsnél több vidék válogatott *fyrd*je és Sussex nagy *fyrd*je volt jelen — ez utóbbiak a bayeux-i szőnyegen látható botos-köves parasztok A nagy *fyrd*nek különösen a skót határvidéken volt jelentősége — itt magasabb a kiállítás kulcsa is, mint máshol. A *Domesday book* 5 *hide*-os egységét

[6] R. C. SMAIL: *Art of War*, Medieval England (ed. A. L. Poole), Oxford 1958, 128—167. A szerző a 130. és következő oldalakon ír az angolszász hadszervezetről.

[7] M. POWICKE: *Military obligation in medieval England. A study of liberty and duty*, Oxford 1962 (az angolszász hadszervezetről: 1—25).

HOLLISTER is általánosnak tartja. Az 5 *hide* után hadba vonuló harcos, lehetett az 5 *hide*-os birtok tulajdonosa is. Ez esetben ő szed be 20 *solidus*t saját jobbágyaitól, de kifizetheti a *fyrd* költségeit más forrásokból származó jövedelmeiből is. A *fyrd* kiállító lehet egészen birtoktalan is, aki 5 *hide* birtokosaitól kap összesen 20 *solidus*t, vagy lehet az 5 *hide*-on belül ennél kisebb területű földet bíró birtokos, ki részben társaitól az 5 *hide* többi birtokosától kapja a pénzt.

VINOGRADOFFal ellentétben, aki úgy véli, hogy az 5 *hide*-on belül lakók felváltva teljesítettek katonai szolgálatot, HOLLISTER úgy véli, hogy mindig ugyanaz a személy állt fegyverbe, mert a harcos gyakorlottsága nem volt elhanyagolható körülmény. Az 5 *hide*-os rendszer hasonló más germán hadkiállítási rendszerekhez, mint a Karolingok 4 *mansió*s rendszere. Angliában a *hide* beosztásból ki voltak véve a dánok lakta területek és Kent, melynek más hadkiállítási rendszere volt.

A *fyrd*nek három kötelesség volt *(trimoda necessitas)*: 1. katonáskodás; 2. erődépítő munka; 3. hídjavító munka. STENTONnal ellentétben, aki szerint a *thegn* nincs benne a *fyrd*ben, hanem külön hadkötelezettség szólítja fegyverbe, HOLLISTER úgy véli, hogy a *thegn* is a *fyrd*ben harcolt. A válogatott *fyrd*ben együtt harcoltak a *thegn*ek s a jobb felszerelésű parasztok. A szegényebb parasztok tömegei viszont csak a nagy *fyrd*ben harcoltak, a válogatott *fyrd*ben nem. A válogatott *fyrd* tipikus harcosa a *thegn*, de voltak olyan 5 *hide*-os egységek, melyek nem *thegn*et állítottak ki, hanem parasztot, vagy a *thegn* és paraszt közti átmeneti társadalmi helyzetben lévő harcost *(radmannus, sokeman)*. Egy nagyobb birtokos saját belátása szerint állíthatta ki katonáit. Ha 200 *hide* földje volt, 40 harcost kellett kiállítania. Hogy azután ezeket 5 *hide*-onként állítja ki, vagy más arányban, esetleg a *hide*-okból befolyó jövedelemből zsoldosokat fogad, az már az ő dolga volt. A válogatott *fyrd* emberanyaga tehát heterogén jellegű. A lényeges az, hogy egy területi egység fegyveres ereje, melyet e területi egység köteles kiállítani és ellátni.

A válogatott *fyrd* két hónapig volt köteles szolgálni. Béke idején gyakorlatozni nem köteles (ellentétben az 1066 utáni normann hűbéres csapatokkal). Tagjai a lovat csak közlekedésre használták. Gyalogosan harcoltak, így kevesebb gyakorlatra volt szükségük. A válogatott *fyrd*et évente többször is fegyverbe lehetett szólítani. Volt úgy, hogy több évig nem vették igénybe, de például 1016-ban ötször szólították fegyverbe. A teljes válogatott *fyrd* vezetője a király, vagy valamelyik *earl*.

A *fyrd* nem volt olyan gyenge alakulat, mint sok kutató gondolta. A középkori gyalogság szerepe — P. PIERI, VERBRUGGEN és SMAIL eredményei alapján — nem volt annyira jelentéktelen, mint OMAN és DELBRÜCK vélték. A *fyrd* gyalogsága a normann és Plantagenet korszakban is megmaradt, sőt a lovagok lóról szállva gyakran a *fyrd* sorai között harcoltak. Az angolszász korszakban csak a *housecarl* az igazi lovas, a válogatott *fyrd* harcosainak nagy többsége gyalogos — egy része íjász is lehet. A válogatott *fyrd* jobb minőségű volt, mint a normann *arrière-ban*. Ha nem így volna, érthetetlen, miért használták a *fyrd*et az angol királyok 1066 után. (Feltehetőleg azért, mert a normannok vékony vezetőréteg lévén a néptömegek angolszászok voltak. — B.A.)

Az anglo-normann hadszervezet angol és normann elemek szintézise, benne az erős gyalogság angol eredetű. Az 1066 előtti angolszász hadszervezet nem volt dekadens, csak balszerencsés — mondja HOLLISTER. Hastingsnél az angol haderő valamivel nagyobb volt, mint a normann, de sok volt sorai között a gyakorlatlan paraszt a sussexi nagy *fyrd*ből. A válogatott *fyrd* nagy része még az ország északi részén volt, ahol röviddel előbb verte vissza a norvégok támadását, s mivel lovai nem voltak, nem ért oda idejében

a hastingsi csatatérre. Nagy részük leszolgálta már a két hónapját, s utánpótlásuk gyenge lehetett. Harold király seregében csak a *housecarl*ok voltak jelen és a pihent, de gyakorlatlan és hiányosan felszerelt sussexi nagy *fyrd*.[8]

H. R. LOYN megállapítja, hogy a *thegn*ek nem lovasok ugyan, de tudtak lovagolni, még háborús viszonyok között is. De nem volt olyan alapos lovas kiképzésük, mint az európai lovagoknak. Angliában a társadalom mobilitása nagyobb, mint a kontinensen. Egy egyszerű szabad parasztból *(ceorl)* kiváló szolgálat vagy vagyonosodás útján *thegn* is lehetett. A *thegn* felszerelése impozáns (páncéling, sisak, kard), de szerényebb, mint az európai lovagé. Európai mértékű magánháborúskodás nem volt Angliában.[9]

Kétségtelen, hogy a *fyrd*et 1066 után is igénybe vették. 1094-ben létszáma körülbelül 20.000 fő. Az angolszászok 1066 után mintegy 50 évig külön egységekben harcoltak az anglo-normann uralkodó seregében. Az anglo-normann hűbéri szervezet centripetális, az európaitól elütő jellege részben az angolszász intézmények továbbélésének köszönhető. A király a *fyrd*et is felhasználhatja az ellene lázadók ellen. Erre már 1068-ból (!) van adatunk. 1094-ben a népi milíciát tengerentúli hadjáratban is felhasználják, de a 11—12. század fordulóján ez kivételes eset, inkább csak védekező háborúban veszik igénybe a feudális kontingensek kiegészítőjeképpen. I. Henrik szilárd uralma idején (1100—1135) kevés szükség volt rájuk (e korszakban *pagenses milites* vagy *gregarii* a nevük). Henrik három, a kontinensen vívott csatájában (1106, 1109, 1124) szerepelnek gyalogosok is, de ezek inkább lóról szállt lovagok, mint népi milicisták. Ritkán szerepelnek István uralkodása idején (1135—1154) is. Ekkor a jelek szerint a közszabadok háttérbe szorulnak. Csak 1138-ban találkozunk egy csatában népi elemekkel *(omnes, qui possunt ad bella procedere; provinciales; populus agrorum)*. Általában az anglo-normann korszakban (1066—1154) az angolszász alapokon nyugvó népi hadszervezet jó szolgálatokat tett az új dinasztiának, de a korszak vége felé átmenetileg elveszti jelentőségét.

Az első Plantagenet-házi király, II. Henrik (1154—1189) idején a népi milícia újra jelentőséget nyer. Az angol és normann népelemek összeolvadása lehetségessé teszi, hogy a király nagyobb mértékben támaszkodjék a közrendűekre. Henrik gyakran használ zsoldosokat, de az 1157-es és 1163-as hadjárat gyalogosai között ott vannak a paraszti milicisták is. Védekező harcokban, helyi összetűzések alkalmából lényegesen nagyobb a népi milícia szerepe *(agrarii milites, multitudo burgensium, provinciales, multitudo Lincolnensium)*. Megjegyzendő, hogy 1175-ben egy rendelet megtiltja a parasztoknak az íj és nyíl, meg a hegyes kés viselését, a lándzsaviselést azonban nem. 1175 után jelentős a walesi íjászok szerepe, s általában a *pedestres* száma ötször, tízszer annyi, mint a *loricatié*.[10]

A *fyrd* továbbéléséről C. W. HOLLISTER újabb kötete a legfigyelemreméltóbb. Kutatásait Anglia normann korszakára is kiterjesztve MICHAEL POWICKE-éval sok tekintetben megegyező eredményekre jutott. A normann hódítás szerinte nem okozott olyan kataklizma-szerű változást Anglia történetében, mint amilyet a legtöbb angol történész J. H. ROUND óta feltételezett. A haderő nem feudális elemeinek szerepe lényegesen nagyobb, mint korábban gondolták. Jelentős a zsoldosok szerepe, ami a pénzforgalom viszonyla-

[8] C. W. HOLLISTER: *Anglo-Saxon military institutions on the eve of the Norman conquest*, Oxford 1962.

[9] H. R. LOYN: *The Norman conquest*, London 1965, 112—114.

[10] A *fyrd* további sorsáról l. HOLLISTER: *Anglo-Saxon military* (8. j.), passim; POWICKE: *Military obligation* (7. j.), 26—47; STUBBS: *The constitutional history of England* (1. j.), 468—470; SMAIL: *Art of War* (6. j.), passim.

gos fejlettségével magyarázható, s nem kisebb jelentőségű a *fyrd* továbbélése. Gyalogságra a lovasság túlsúlya ellenére is szükség volt, s az 1066-os hastingsi csatában az angolszász gyalogság bebizonyította, hogy bátor és szívós, így a normann királyok érdemesnek tarthatták a válogatott *fyrd*, sőt a nagy *fyrd* fenntartását. Ez utóbbi a francia—normann *arrière-ban* megfelelője. Csak ellenséges invázió esetén lehet igénybe venni, s lakhelyétől legfeljebb fél napi gyalogút távolságra lehet elvinni.

Sokhelyütt plébániák szerint voltak megszervezve és papjaik vezették őket. 1102-ig a válogatott *fyrd* létezései is kimutatható. A válogatott *fyrd* és a feudális hadrendszer együttvéve súlyos teher volt: a parasztnak el kellett tartania földesurát, s emellett katonáskodnia is kellett. Emiatt a válogatott *fyrd* hanyatlásnak indult.[11]

A középkori angol hadszervezet fejlődésében döntő fordulatot jelent az 1181-es *Assize of Arms* nevű törvény. E törvény és a későbbi hadszervezeti fejlődés megértése céljából figyelembe kell vennünk a különösen MAURICE POWICKE által hangsúlyozott tényt, hogy e korszakban Anglia parasztjainak l e g a l á b b a f e l e szabad állapotú, s egy-egy *shire* szabad parasztjainak természetes vezetői a *shire* lovagjai.[12]

Az *Assize of Arms* lényegében a *fyrd* újjászervezését jelenti: a lakosság vagyona arányában köteles fegyverkezni. A lovag nincs élesen különválasztva a többi szabadtól *(liber homo, laicus)*, és csupán l e g f e l s ő r é t e g e az ország hadseregének. A lovag a teljes fegyverzetű harcos, a többi társadalmi rétegek fegyverzete anyagi helyzetük szerinti rangsorban lefelé egyre kevésbé teljes. A törvényben kimutatható a frank kapitulárék hatása, de a régi angolszász törvényeké is. A jómódú szabadok (16 és 10 márka jövedelműek) láncszemes vértezetet viselnek, az ennél szegényebbek bőrpáncélt. Az előbbieket az 1181 utáni 50 évben *libere tenentes* néven a lovagokkal együtt emlegetik. Az alsóbb rétegek katonai értéke csekély. A lovagok és 16 márka jövedelmű más személyek kötelező fegyverzete teljes lovagi fegyverzet: hosszú lovagi láncing *(haubert)*, sisak, pajzs, lándzsa; a 10 márka jövedelműek sisakja kisebb, fegyverzetük különben az előbbihez hasonló, csak láncingük más; a harmadik csoport, az összes többi szabadok felszerelése: vas sapka, lándzsa, bőr, vagy vattázott szövetruha. A 13. századi törvények hasonló, de kidolgozottabb szervezetet mutatnak. A teljesebb fegyverzetűek lovat is állítanak ki, a szegényebbek — ha tehetik — ekkor már íjat és nyilat is szereznek. A fegyverek a családban öröklődnek. Fegyvert az országból kiszállítani tilos.[13]

---

[11] C. W. HOLLISTER: *The military organization of Norman England*, Oxford 1965, passim.

[12] Sir F. M. POWICKE: *Modern Historians and the study of history*, London 1956, 222.

[13] II. Henrik 1181-es *Assize*-ának szövegét l. W. STUBBS: *Select charters and other illustrations of English constitutional history from the earliest times to the reign of Edward the first*, Oxford 1905, 153—156. Maga a szöveg a következő:

Assiza de armis habendis in Anglia 1181. *1. Quicunque habet feudum unius militis, habeat loricam et cassidem, clypeum et lanceam et omnis miles habeat tot lorica, et cassides et clypeos, et lanceas, quot habuerit feuda militum in dominico suo. 2. Quicunque vero liber laicus habuerit in catallo vel in redditu ad valentiam XVI marcis, habeat loricam et cassidem et clypeum et lanceam; quicunque vero liber laicus habuerit in catallo, vel redditu X marcas habeat aubergel et capellet ferri et lanceam. 3. Item omnes burgenses et tota communa liberorum hominum habeant wambais et capellet ferri et lanceam... 5. Si quis haec arma habens obierit, arma sua remaneant haeredi suo... 6. Quicunque burgensis plura arma habuerit, quem habere oportuerit secundum hanc assizam, ea vendat, vel det, vel sic a se alienet. ... Et nullus eorum plura arma retineat, quam eum secundum hanc assizam habere oportuerit... 7. Nullus Iudeus loricam vel aubergellum penes se retineat. 8. Nullus portet arma extra Angliam.*

A közelharci fegyvereket a törvény nem említi. Ez semmi esetre sem azt jelenti, hogy a nevezett harcosok

Az ilyen módon felújított *fyrd* tagjai sokat szerepelnek II. Henrik, majd I. (Oroszlánszívű) Richárd (1189—1199) és I. (Földnélküli) János (1199—1216) háborúiban mint gyalogos *serviens*ek *(ignobiles rustici)*. 1205-ben a polgárok és parasztok rendszeres ellenőrzés alatt álló katonai szervezetének tagjait *iurati*nak nevezik. Megkülönböztethető közöttük a katonailag értékes jobb módú szabad és a szegényebb paraszt. Egy 1214-es oklevél szerint a népi milícia egysége a kerület *(ward)* alegysége a plébánia *(parish)*. E szervezet régi eredetű, de részletes szabályozás, úgy látszik, csak az 1215-ös törvények alapján történt.

III. Henrik korában (1216—1272) fontosabbá válik a közrendű gyalogos, fejlődik a paraszti milícia fő fegyvere, az íj. Az angol gyalogság az európai kontinens nyugati részének gyalogságával ellentétben korszerű marad, mert nemcsak elvben, hanem ténylegesen is megmarad a közrendűek hadkötelezettsége. A paraszti-polgári milíciák *(iurati)* szerepe III. Henrik uralkodásának elején jelentős.

Az 1214-es *Assize of Arms* különbözteti meg először élesen a középkori angol hadsereg két fő fegyvernemét: a nehézlovast és az íjászt, az 1253-as törvény pedig részletesen kidolgozza azt az elvet, hogy az otthon maradók kötelesek a hadba vonulókat ellátni. Az íj most már nemzeti fegyverré válik, bár nem bizonyos, hogy e korszak íja már a később olyan félelmetessé váló hosszú íj *(long bow)*. A *iurati* fegyverzetéhez tartozott az íj és a nyíl mellett az alabárd, a kard és a kés. A gyalogos íjászok kardja természetesen sokkal könnyebb és rövidebb, mint a nehézlovasoké.

III. Henrik uralkodásának későbbi szakaszában csökken a közrendűek jelentősége, a polgárháborúk idejében azonban újra hallunk róluk. Olykor kiválasztották egy-egy falu legjobb 6—8 gyalogos harcosát és ezek a lovasokkal együtt állandó jellegű szolgálatot teljesítettek. A feudális katonai kontingensek és a *iurati* felett egyaránt a *sheriff* gyakorolt ellenőrzést. A csapatok 1 és 100 főnyi egységekbe szerveződnek. Kialakul a „20 fontos" lovag, a „15 fontos" csatlós s a „2 fontos" gyalogos íjász kategóriája. Kevésbé kristályosodik ki s a jövő szempontjából kevésbé jelentős a „10 fontos" és „5 fontos" réteg: a könnyű lovas *(hobelar)* és a lovas íjász. A legalsó réteg az inkább csak „lármázásra való" botos parasztoké. A népi milícia java tehát a feudális nehézlovasság hatásos kiegészítőjévé vált.

Az angol hadszervezet fejlődésében az 1285. évi winchesteri *statutum* a következő fontos állomás. E *statutum* újra elrendeli, hogy mindenki köteles házában vagyoni állapotának megfelelő fegyvereket tartani. A fegyvereket a századkerület választott tisztviselője évente kétszer ellenőrzi. A besorozott gyalogosok már rendszeres zsoldot kapnak.[14]

---

ilyenekkel nem rendelkeztek, inkább azt, hogy ezek birtoklása annyira természetes volt, hogy nem tartották fontosnak szabályozni. Az 1181-es törvényben szereplő négy csoport közül az első a feudális hadseregnek felel meg, a második és harmadik a válogatott *fyrd*nek, a negyedik a nagy *fyrd*nek. A későbbi törvények (1230, 1242, 1285) a lovagot kezdik beilleszteni a köznépi harcosokat irányító rendszerbe — szerepe a későbbi katonatisztekhez kezd hasonlítani. L. még M. CHIBNAEL: *Anglo-Norman England. 1066—1154*, Oxford 1982, 29—30 és 35.

[14] W. STUBBS: *The constitutional history of Egland* (1. j.), francia nyelvű fordítás, 474. Az 1285-ös winchesteri *statutum*ból: „...every man have in his house harness for keep the peace after the ancient assize: ... less than forty shillings yearly shall be sworn to keep gisarmes, knives and other less weapons ... less than twenty marks in goods shall have swords, knives and other less weapons; and all other way shall have bows and arrows out of the forest and in the forest bows and boults ... and that view of armour be made every year two times." Eszerint a legfeljebb 40 shilling évi jövedelmmel bíró férfiak alabárdot és kést, a legfeljebb 20 shilling évi jövedelműek kardot és kést, a többiek íjat kötelesek házukban tartani. Az erdőn kívül lakók az íjhoz (egyszerű) nyilakat, az erdőben lakók pedig négyélű nyilakat kötelesek tárolni. Érdekes, hogy a kard kevésbé

A *iurati* harcosok kötelezettségein a winchesteri *statutum* nem sokat változtat. 1285-ben sokan ismerik a hosszú íjat, de nincs még általános használatban. A lóról szállt lovagok és a gyalogos íjászok kombinációja révén az angol hadsereg gyalogos-népi eleme, mely eddig is jelentősebb volt, mint a kontinens nyugati részének seregeiben, még nagyobb szerephez jut. A hosszú íj I. Edward (1271—1307) walesi háborúi során terjed el. A walesiek e háborúkban már hosszú íjat használnak, az angolok még nem általánosan. 1297-ben a király 7810 gyalogos íjászából 5300 walesi, a többi angol. Az angolokat a *iurati* közül válogatják ki a hadszíntérhez közelebb fekvő grófságokból — előbb a nyugati, majd a skót háborúk idején az északi grófságok *iuratus*ai közül. A déli grófságok *iuratus*ai viszont 1295—1296-ban a franciaországi háborúkban vettek részt. A városok kis egységeket küldtek, és ezek hamar összekeveredtek a falusi csapatokkal. A harcosokat a grófsági névjegyzékek alapján csoportosították huszadokba és századokba, valószínűleg két lépcsőben. Először a *ville*k (járások) embereit osztották nagyjából huszadokba, majd grófságonként a huszadokat századokká egészítették ki. A kiállított harcos költségeiről nem a király, hanem az őt kiállító közösség gondoskodik. II. Edward idején (1307—1327) a *iurati* felhasználását új szokás korlátozta. Ha saját grófságaik határán túl teljesítettek szolgálatot — zsold járt nekik. Még akkor is zsoldot kellett nekik fizetni, ha a grófság területén belül szemlére vonultak.

Hátrányos volt, hogy az 1285-ös winchesteri *statutum* k o r l á t o z t a a fegyverzetet. Sokaknak ugyanis már több fegyverük, teljesebb felszerelésük volt, mint amennyit ez a törvény előírt számukra. II. Edward igyekezett erősíteni a *iurati* fegyverzetét és zsold nélküli szolgálatát.[15] 1324-ben a grófságok területén 19.200 gyalogost írtak össze, ezek egyharmadának volt valamilyen páncélinge. (Nem hosszú lovagi páncélingre kell gondolnunk, az túlságosan nehéz lett volna a gyalogos harcos számára.) 1322-ben a skót háborúban közel 7000 páncélinges gyalogos négy hetet tölt Skóciában az őket kiállító közösség költségén, s rajtuk kívül még 5000 gyalogos. III. Edward (1327—1377) igyekezett kiterjeszteni a helyi kommunitások katonaállítási kötelezettségét, de ezek jogai növekedtek és szembe tudtak szállni a király akaratával.[16]

E korszak angol hadseregei a köznépi harcosok növekvő szerepe miatt egyre nagyobb létszámúak, s bennük éppen a köznépi elem lesz egyre nagyobb. 1298-ban a skótok elleni falkirki csatában I. Edward seregében 2500 nehéz lovas, csekély számú könnyű lovas és 15.000 gyalogos harcolt. Az 1314-es szintén skótok ellen vívott bannockburni ütközetben az angol seregben 2500 nehéz lovas mellett 16—17.000 gyalogos vett részt. Nem tudjuk ezek közül mennyi volt íjász. A skót hadseregben 500 lovas volt

(egyszerű) nyilakat, az erdőben lakók pedig négyélű nyilakat kötelesek tárolni. Érdekes, hogy a kard kevésbé előkelőnek számít, mint az alabárd, de nyilvánvaló, hogy itt a lovagi kardnál kisebb s így kevésbé hatékony kardról van szó. Az íj itt a legszegényebbek fegyvere, de feltehető, hogy ezek voltak a legtöbben. Ez még nem a hosszú íj.

[15] POWICKE: *Military obligation* (7. j.), 164. A *iurati* felszerelése: 1311-ben a Readingtonban kiállított 8 *iurati* fegyverzete kard, íj, kés, további 33-é íj és kés, a többi 235-é balta és kés. 1319-ben Bridportban 180 *iurati* felszerelése elsősorban bot, kés, tőr, kivételesen bárd (balta) és kard. E hiányos fegyverzetet akarta II. Edward javítani.

[16] Az 1285-ös winchesteri *statutum*ra és az 1285 és 1377 közötti korszakra l. elsősorban POWICKE: *Military obligation* (7. j.), 96—212; ezenkívül J. HATSCHEK: *Englische Verfassungsgeschichte*, München—Berlin 1913, 290; Sir F. M. POWICKE: *The thirteenth Century. 1216—1307* (The Oxford History of England 4), Oxford 1953, 422 és 678—679; M. MCKISACK: *The fourteenth Century of England* (The Oxford History of England 5), Oxford 1959, 234—274; SMAIL: *Art of War* (6. j.), 146skk.

(könnyebb fegyverzetű, kisebb lovakon ülő, mint az angolok), több mint 6000 gyakorlott és 3000 gyakorlatlan gyalogos *(small folk)*.[17]

A *iurati* katonai szerepe a bannockburni csata után egyre nagyobb. E csapatok 1325-ben szükség esetén 40 napig kötelesek szolgálni a királyt, a helyi közösségek (azaz saját és szomszédaik) költségén. 1316-ban járásonként *(vill)* egy fő 60 napig köteles szolgálni a járás költségén. 1318-ban több város is köteles csapatokat kiállítani, így London 200 gyalogost állít. 1322-ben a boroughbridge-i hadjáratra Londontól a város költségén, 40 napra 500 gyalogost követelnek, kik a következő 40 napon a király költségén kötelesek még harcolni. Coventry városa 100 gyalogost állított ki 40 napra saját költségén. Más alkalommal Lincolnshire-nek 4000 gyalogost kell kiállítania saját költségén. Az egyik skóciai hadjáratban a részt vevő 12.000 harcos közül 7000 a saját költségén volt jelen 4 hétig. A felkelő-csapatok kiállítása egyre inkább a lordok kötelességévé is vált. 1322-ben az észak-angliai lordok egyenként 10—60 főnyi népfelkelőt voltak kötelesek kiállítani. E milíciák kiállítása II. Edward uralkodásának vége felé egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, és a király bukása után az 1327-es *statutum* ezeket megszüntette.[18]

1330 után a még nem túlságosan nehéz fegyverzetű lovagok a gyalogos íjászok ideális partnereinek bizonyultak. A *iurati* szerepe akkor jelentős, ha a király maga is jelen van, ha nincs jelen, akkor csak védelmi célra alkalmazhatók.

III. Edward a kor viszonyaihoz képest igen erős és igen széles alapokon nyugvó hadsereggel rendelkezett. A hadsereg szervezete a régi *assize*-okon alapult, melyeket néhány új szabállyal egészítettek ki, mint például a köznép kötelező nyilazó gyakorlatai minden vasár- és ünnepnapon. (Az első ilyen rendelet 1363-ból maradt fenn.) Egy-két olyan hadjáratról is tudunk, melyben a király serege kizárólag népfelkelőkből állt, máskor az arány 11:1, 4:1, 3:1 a népfelkelők javára. A király minél több *iuratit* akart harcoltatni a helyi kommunitások költségén, de ebből alkotmányos küzdelmek fejlődtek ki, s a konskripciós rendszer hamarosan megszűnt.

A százéves háború angol gyalogos íjásza a korszak legkiválóbb gyalogos katonája. A századkerületek és a városok *iuratus*ai közül kiválasztott gyalogos íjászok felszerelése hosszú íj, egy-két csomó nyíl, rövid kard és kés. Percenként 10—12 nyilat tudtak kilőni. (A nagyobb átütőerejű számszeríjjal csak 2 nyilat lehetett kilőni egy perc alatt.) A íj maximális hatótávolsága majdnem 400 *yard*. Volt eset, hogy a nyíl a láncszemes páncélt is átütötte. A harcban kiváló jobbágy állapotú gyalogoskatonát olykor felszabadították.[19]

Angliában a százéves háború idején minden 18—60 éves férfi elvben hadköteles, de ezek nagy része különböző okok miatt nem alkalmas a szolgálatra, ezért szelektálnak. Ennek módja leggyakrabban a *comission of array*, melynek során minden éptestű férfit megvizsgáltak, s a legjobbakat kiválogatták közülük. A válogatást végző biztosok általában a lovagi osztályból származtak. Olykor a királyi háztartás tagjai, máskor a hadjáratok vezetőinek előkelő hűbéresei, kik embereket kerestek kontingenseik kiegészítésére. Ezek tapasztalt katonák, kik tudták, milyen embereket keresnek és feltehetőleg jól vá-

[17] W. SEYMOUR: *Battles in Britain and their political background. I: 1066—1547*, London 1975, 75 és 90.

[18] B. WILKINSON: *The later middle ages in England. 1216—1485*, London—Harlow 1969, 17 és 203—205.

[19] B. C. KENNEY: *Military service and the development of nationalism in England. 1272—1327*, Speculum 22 (1947) 538—540; MCKISACK: *The fourteenth Century* (16. j.), 253. Itt egy kiváló katonai szolgálatért történő jobbágyfelszabadítást említ: „*Black Prince's Register* IV 26. Manumission of Reynold son of Alexander Rede of Weybridge the prince's bondman of the manor of Byfleet and all his issue, as a reward for his good service in Gascony."

lasztottak. Tevékenységüket támogatták a minden hadjárat elején szokásos felhívások. Ezekben a hadjáratban résztvevők számára esetleges gonosztetteikért járó büntetéseik alóli felmentést ígértek, jó zsoldot s a háborúban szokásos zsákmányt. Egy-egy skóciai hadjárat alkalmából kényszersorozást is kellett alkalmazni, mert Skóciában nem lehetett gazdag zsákmányra számítani, franciaországi hadjárat esetén nem volt erre szükség.

Angliában a százéves háború második felében a gyalogos íjászokat kiszorították a szintén közrendű származású lovas íjászok, kikre nagyobb szükség volt a portyázó hadműveletekben. Egy kompániában többnyire ugyanannyi volt a nehézlovasok és a lovas íjászok száma.[20]

Az angol hadügy a 14. század végétől hanyatlani kezd. 1377 után a grófsági és városi *iurati*val már csak eredeti helyi és kisegítő szerepükben találkozunk, mely I. Edward idején volt rájuk jellemző. Újra az 1285-ös winchesteri *statutum* van érvényben, s a milícia még 1456-ban is eszerint van felszerelve. A 15. század második felében, a „rózsák háborújában" újra jelentősebb a milícia szerepe, de harci értéke, színvonala gyenge. Parlamenti intézkedések sora által szabályozott, korlátozott harci értékű milíciává fejlődött vissza. IV. Edward uralkodása idején (1461—1483) valamivel jobb minőségű.

1450 után az angolok egészen elvesztik vezető helyüket a haditechnikában. SMAIL úgy látja, mintha „mindent kiadtak volna magukból" a 14. században.

A 16. században minden angol hadköteles, de a Tudor királyok szárazföldi seregei már csekély harci értékűek.[21]

[20] K. FOWLER: *The age of Plantagenet and Valois. The struggle for supremacy 1328—1498*, London—Toronto 1967, 94. 99. 102.

[21] Az 1377 utáni korszakra l. POWICKE: *Military obligation* (7. j.), 213—233; SMAIL: *Art of War* (6. j.), passim. A milíciák jelentős szerepét mutatja IV. Edward idején, hogy az 1461 március 29-én vívott towtoni csatában Edward serege 40.000 fő, míg ellenféléé, a csatában legyőzött VI. Henriké (1422—1462) még néhány ezerrel nagyobb, l. SEYMOUR: *Battles in Britain* (17. j.), 142.

KRISTÓ GYULA

Magyar kalandozók német mondákban

A germánságnak a hunokkal való történeti találkozása az 5. században annak a mondakörnek szolgált alaprétegéül, amely a 12—13. század fordulóján végső formát nyert Nibelung-énekben *(Nibelungenlied)* jutott kifejezésre.[1] Nincs semmi csodálni való abban, ha a magyarok kalandozó hadjáratai — amelyek 862-től 955-ig több-kevesebb rendszerességgel érintették és sújtották a keleti frankokat — a német földön keletkezett történeti forrásokon (évkönyveken, az eseményekkel egy időben készült krónikákon) kívül a mondaanyagban is nyomot hagytak. Aligha tévedünk nagyot, ha ennek szakralizált változatait a legendákban, tehát a hagiográfiai irodalomban, a profán alkotásokat pedig az énekekben *(Lied)*, mondákban *(Sage)* lelhetjük tetten. Az efféle műfaji minősítés nem jelent egyszersmind forráskritikai értékítéletet, vagyis a hagiográfiai munkák, mondai elemekre támaszkodó leírások nem feltétlenül nélkülözik a történeti megbízhatóságot. Ez több körülménytől függ, alapvetően attól, hogy a legenda, monda lejegyzése mikor történt, a szóbeli hagyomány milyen időpontot rögzített (mennyire áll ez a dátum közel vagy távol a megörökíteni szándékolt cselekménytől), illetve hogy a szüzsé központi alakja mennyire játszott mérvadó szerepet az eseményekben. A magyar kalandozásokkal kortárs szentek frissen, még a 10. században, kevéssel hősük halála után elkészített élettörténetei nyilván egészen más elbírálás alá esnek, mint a szóbeli úton évszázadokon át formálódó mondák. Teljes joggal írta VESZPRÉMY LÁSZLÓ: „A dél-német hagiográfiában jól ismert az augsburgi Szt. Ulrich, valamint a Sankt Gallen-i Wiborada kapcsolata a magyar kalandozókkal. E szentek történetiségéhez kétség sem férhet, Szt. Ulrich életírása pedig tudvalévően a kalandozásokra vonatkozó egyik legértékesebb forrásunk."[2]

Az elmúlt években egymástól függetlenül több szerző is figyelmet fordított a magyar kalandozások német mondaanyagban való megjelenésére, hozzájárulva a kérdéskör jobb megismeréséhez. Magam, amikor szövegeket válogattam a honfoglalás kor latin nyelvű kútfőit magyar fordításban bemutató kötet számára, több ilyen forrásra, illetve forráshelyre leltem, s kettőt ezek közül fel is vettem a szöveggyűjteménybe. Az egyik a Szent Ida életéről szóló mű, amely 980 és 983 között készült, és a 813 körül meghalt Idának, Egbert herzfeldi szász főember özvegyének élettörténetét tartalmazza. E műben arról olvasunk, hogy az „átkozni való magyarok" nem tudták elpusztítani Szent Ida herzfeldi imaházát, mivel az „isteni akarat" — a szent érdemeire való tekintettel — ebben megakadályozta őket.[3] Bár „az írásmű összességében kevésbé tarthat igényt

---

[1] HÓMAN B.: *X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekben*, Egyetemes Philologiai Közlöny 47 (1923) 44—78; WALKÓ GY.: *Nibelungok. Középkori költészet és európai valóság*, Budapest 1984; összefoglalóan l. MOLLAY K.: *Nibelung-ének*, Világirodalmi Lexikon IX, 1984, 296—298.

[2] VESZPRÉMY L.: *Szent Rasso és a kalandozó magyarok*, Századok 129 (1995) 1063.

[3] *Ex vita S. Idae* 10 (MGH SS II 573).

történeti hitelre", nincs okunk a magyarok herzfeldi pusztítására vonatkozó tudósítástól minden hitelt megtagadni, az eseményt pontosan keltezni azonban nem tudjuk.[4] Ugyancsak mondai színezete van annak a tudósításnak, amelyet Ekkehard jegyzett fel a 11. század közepén. Konrád burgund király (937—993) „híres ravaszságát" volt hivatva illusztrálni a szóban forgó történet, amely szerint az uralkodó egymás ellen játszotta ki és egymással mészároltatta le ellenségeit, a szaracénokat és a magyarokat.[5] Ennek a híradásnak mind időpontja, mind pedig — és adott esetben ez a fontosabb — valóságtartalma vitatott.[6]

Minden valószínűség szerint „Szt. Rasso a legendák világából lép elénk, mint a magyarok felett többször győzedelmeskedő bajor hadvezér, aki élete végén monostort alapít, zarándokútra indul, majd az általa alapított monostorban ... éri a halál". A magyarokkal I. Henrik bajor herceg uralkodása alatt (947—955) ütközött meg. Rasso történeti hitele ellen szól az a körülmény, hogy a 14—15. század előtt a források nem említik, csontjait 1468-ban emelték fel, legendája 1650-ben íródott. Ugyancsak VESZPRÉMY LÁSZLÓ mutatott rá a Rasso- és a Dollinger-monda közös gyökereire: „A már a 13. században a dél-német terület, illetve Regensburg előkelői közé tartozó Dollingerek nevéhez kapcsolt történeti hagyomány igen szűkszavú: Madarász Henrik idejében [919—936] Hans Dollinger lovagi párharcot vív egy pogánnyal s legyőzi." A *Dollingerlied* egy későbbi, 16. századi szövege — VESZPRÉMY fordítása alapján — ekként mesélte el a történetet: „Az Urunk és üdvözítőnk születése utáni 929. esztendő körül az az idő tájt még avaroknak vagy hunoknak nevezett pogány magyarok ... Magyarországról Ausztrián és Bajorországon keresztül Németországra törtek, fosztogattak, raboltak, gyújtogattak, pusztítottak és a kereszténveket örök szolgaságra vetették. Hozzájuk hasonlóan a magyarok a Madarásznak nevezett Henrik császár ellen vonultak, de mivel a császár túlságosan gyenge volt, kénytelen volt velük 9 évre békét kötni, és éves adót fizetni nekik. A békekötésre Regensburgban került sor. Ekkor esett meg, hogy a hunok közül egy előkelő, hatalmas és erős férfiú, név szerint Craco, kinek magassága a 10 lábat is elérte — akár szaracénföldinek is lehetett volna gondolni —, jó lovas és bajvívó, félelmetes varázsló, aki már régóta vágyott arra, hogy a keresztény császári udvarban egy lovagot találjon, aki vele megküzdene, megvívna és lándzsát törne. Szemfényvesztés és varázsereje segítségével számos alkalommal összesen negyven lovagot terített le, olyan riadalmat okozva ezzel a császári nép soraiban, hogy többé senki sem merészelt szembeszállni ezzel a pogánnyal. Emiatt azután a császár már-már szégyenkezni kezdett, a nevezett pogány pedig ezalatt újfent a városba lovagolt, s azt követelte, hogy hárman álljanak ki egyszerre ellene. Akkoriban egy előkelő, gazdag polgár és tanácsos, név szerint Hans Dollinger felségsértés *(crimen laesae maiestatis)* bűne miatt fogságban sínylődött, s kapóra jött neki a pogányról szóló hihetetlen történet. Tudtul adta a császárnak, hogy amennyiben őméltóságától kegyelmet kap, életét is kockára teszi, hogy megmentse a császár becsületét, s egymaga megküzdjön lovon a pogánnyal", akit legyőzött.[7]

[4] *A honfoglalás korának írott forrásai* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7), szerk. KRISTÓ GY., Szeged 1995, 232.

[5] Ekkeh. IV *Casus S. Galli* 3 (MGH SS II 109—111).

[6] *A honfoglalás korának írott forrásai* (4. j.), 255.

[7] VESZPRÉMY: *Szent Rasso* (2. j.), 1063. A szöveghely kiadását l. *Das Regensburger Dollingerlied*, hrsg. v. K.-H. GÖLLER—H. W. WURSTER, Regensburg 1980, 73—75.

VESZPRÉMY szerint „a hagyomány gyökerét magától értetődően a magyar kalandozások idején kell keresnünk, s mindenekelőtt a 955. évi augsburgi győzelemre kell gondolnunk. Ehhez ugyanis szorosan kapcsolódik a magyar vezérek regensburgi akasztása, amit a német évkönyvek is megőriztek. Valóban feltehető, hogy a történeti emlékezet számon tartotta ezt a nevezetes eseményt. Maga a Dollinger-monda kései lejegyzései a merseburgi csatát [933] megelőző nevezetes német—magyar békekötés alkalmához kötik az eseményt, de ez utólagos tudálékos magyarázatnak tűnik." VESZPRÉMY bizonyosra veszi, hogy „a 955. évi regensburgi helyi hagyomány mellett Henrik alakja volt az, ami körül kialakult és kiteljesedett egy, magyarok elleni harcait megörökítő mondakör, amelybe elsőként Hans Dollinger került bele, majd később Rasso gróf". A 16. század elején azonban Hans Dollinger és Rasso gróf története gyökeres fordulatot vett. „A Henrik személyéhez kötődő, több szálon kialakuló szóbeli hagyomány kirostálását végül is Aventinus végezte el. Az ő tekintélye emelte be Rassót az írott források világába, s az ő ítélete fosztotta meg ugyanettől Hans Dollingert, noha a két monda hasonló tőről fakadt s hasonló módon is alakult a 16. századig."[8]

Craco neve a Dollinger-mondában a 16. században bukkan fel első ízben. Etnikuma ekkor még hun (magyar), ami a hagyományozódás korábbi fázisára mutat (utóbb ugyanis törökké változott). A név lehetséges mintái sorában KARL-HEINZ GÖLLER és HERBERT W. WURSTER egyaránt számba veszi a *Graecus* 'görög' melléknevet, a *draco* 'sárkány' köznevet, a Vergilius *Aeneis*ében Vulcanus egyik haként előforduló *Cacus*t, valamint az Artúr-epikában szereplő llancarfani *Caradocot*.[9] A név magyarázatára a közelmúltban új feltevéssel állt elő HEINRICH KUNSTMANN. Szerinte ugyanis *Craco* nem személy neve, hanem méltóságnév, méghozzá a magyar *harka* óbajor megfelelője. A *Berhtentag ~ Prehentag* vagy a *Bercht ~ preht* hangváltozások mintájára a *harká*ból metatézissel (hangátvetéssel) alakult ki a *Craco*. Nem lát problémát KUNSTMANN az *a ~ o* hangváltásban sem. (Csak zárójelben jegyzem meg: ez a magyarázat kevésbé problematikus eleme. Hogy a német szóvégi *-o*-nak a magyarban *-a* felel meg, például egy feltehető régi ném. *Papo* > m. *Pápa* példával is igazolható.[10]) A harka méltóságot pedig az a Bulcsú viselte, akit röviddel az augsburgi csata után vezértársaival együtt Regensburgban felakasztottak.[11] Ez a magyarázat összecseng GÖLLER és WURSTER azon megállapításával, hogy a Dollinger-monda keletkezésének kikristályosodási pontja ezen 955 augusztusi esemény volt, hiszen a regensburgiak Bulcsú és társai kivégzése révén saját szemükkel látták a németek győzelmét a magyarok felett.[12] Ehhez tette hozzá KUNSTMANN: „a regensburgi allegorikus párviadalban, amely az augsburgi győztes ütközetet szimbolizálta, a pogány Cracóvá átváltozott harka (Bulcsú) képviselte a legyőzöttek táborát." A Craco személyét érintő magyarázathoz hasonlóan szellemes megoldást adott KUNSTMANN a pogány Craco ellenfelének, Hans Dollingernek a valóságos kilétét illetően. Mivel családnevek (származásra utaló nevek) Németországban a 12. század előtt nem voltak használatban, továbbá mivel Regensburgban a *Hanns* név legkorábban csak 1338-ban fordul elő, a Hans

[8] VESZPRÉMY: *Szent Rasso* (2. j.), 1063—1067 és 1071.

[9] *Das Regensburger Dollingerlied* (7. j.), 42—43.

[10] KISS L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest 1988[4], II 315.

[11] H. KUNSTMANN: *Wer war der Heide Craco der Regensburger Dollingersage? Über einen allegorischen Epilog zur Lechfeldschlacht*, Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg 132 (1992) 96—97 és 100—102.

[12] *Das Regensburger Dollingerlied* (7. j.), 12—13.

Dollinger név nem lehet hiteles a 10. századra. Több körülmény mérlegelése után (így pl. a mondában említett felségsértés alapján, amit KUNSTMANN szerint a valóságban Liudolf követett el apja, I. Ottó ellen) jutott a német tudós arra a következtetésre, hogy a *Dollinger* alak a mondaalakulás későbbi fázisában aktuális megfontolásból jött létre az eredetibb *Dolfinger*ből, amely viszont a Liudolfokat *(Liudolfinger)* jelölte, vagyis azt a szász királyi dinasztiát, amely 918 és 1002 között a német királyi koronát viselte. Ebbe a családba tartozott I. Ottó is, az augsburgi győztes. KUNSTMANN tehát a Dollinger-monda idézett epizódját Ottónak a magyarok felett 955-ben aratott katonai sikerére, illetve Liudolf apja elleni lázadására vezette vissza, vagyis — idevéve Craco azonosítását is Bulcsú harkával — meglepően sok hiteles mozzanatot tételezett fel.[13]

KUNSTMANN feltevésének német nyelvtörténettel és német történelemmel kapcsolatos számos eleme, illetve azok megbízhatóságának megállapítása germanistákra tartozó feladat. M a g y a r oldalról nem egy olyan körülményt vehetünk számba, amely amellett szól: a monda valóban több, történetileg hiteles mozzanatot örökített meg, természetesen az idők folyamán, a szájhagyomány útján való terjedés következtében némileg megváltozott, átértelmezett formában. Ilyenként kell minősítenünk a *harka* nevet. Az elméletnek valóban próbája, hogy e méltóságnevet mennyire, mily mértékben használták a valóságban is, és mennyire csak Bíborbanszületett Konstantin munkája, azaz írott szöveg őrizte meg számunkra.[14] Analógiaként, hogy tudniillik a magyarok a 10. században tisztségek viselőjét szívesen nevezték méltóságneve alapján (akár még tulajdonneve rovására is), a Gyulák példája említhető. Az egymást követő három Gyula esetében ugyanis a magyar hagyomány éppen tisztségük nevét és nem saját nevüket őrizte meg (azokat vagy nem is tudjuk, vagy — Prokuj esetében — csak külországi forrásból ismerjük).[15] A harka esetében azonban nem kell analógiához folyamodnunk. Az a körülmény, hogy Anonymus 1210 táján *gestá*jában Tétény fiát *Horca* néven szerepeltette,[16] illetve hogy a méltóságnévnek más személynévi előfordulása is ismert az Árpád-korban (1277: *Harka*), továbbá hogy a Sopronhoz közeli mai Magyarfalva régi neve Harka (1245: *Harka*)[17] volt, kielégítően bizonyítja: a harka is a gyula tisztségnévhez hasonló utat járt be, az élőbeszédben gyakorta használták, utóbb pedig személy- és helynévvé vált. Nincs tehát akadálya annak, hogy feltehessük: Bulcsút a 10. század közepén valóban ténylegesen nevezhették harkának.

KUNSTMANN feltételezése valószerűségének másik fontos bizonyítékát a mondaképzés megfelelései szolgáltathatják. A Dollinger-monda hátterében az augsburgi csata, illetve Bulcsú regensburgi felakasztása húzódik meg egy allegorikus párviadal formájában. Ugyanezt — ellenkező előjellel — a magyar hagyomány is feldolgozta. A 14. századi krónikakompozíció szerint a Lech folyó menti (augsburgi) vereséget követően az elfogott magyar kapitányokat, Lélt és Bulcsút Konrád császár elé vezették. (Konrád éppen úgy nem volt császár és nem is az augsburgi csata idején élt, mint a Dollinger-monda Henrik császára.) Ekkor szintén egy allegorikus „párviadalra" került sor, a kürtjét

[13] KUNSTMANN: *Wer war der Heide Craco?* (11. j.), 103—107.

[14] MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1984, 48—49.

[15] TÓTH S. L.—SZEGFŰ L. *Gyula*, Korai Magyar Történeti Lexikon. 9—14. század (főszerk. Kristó Gy., szerk. Engel P.—Makk F.), Budapest 1994, 245.

[16] *Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte* (Ungarns Geschichtsschreiber 4), hrsg. v. L. VESZPRÉMY—G. SILAGI, Sigmaringen 1991, 41—42, 68—69 stb.

[17] KISS: *Földrajzi nevek* (10. j.), II 68—69.

utolsó kívánságaként elnyerő Lél a hangszerrel agyonütötte a császárt.[18] Ez az augsburgi ütközet utólagos magyar „olvasata".[19] Az archaikus elemet őrző monda (a magyarok hite szerint az általuk megöltek őket fogják szolgálni a túlvilágon) e sajátos párharccal tette győztessé a csatatéren vesztes magyarokat.

Érdekesen jelentkezik maga a párviadal is a korabeli mondaanyagban. Az az Ekkehard, aki elmesélte, hogy a szaracénok és magyarok egymást kölcsönösen elpusztították, hírül adta, hogy I. Henrik német király rokona párviadalban új Dávidként lándzsával legyőzött egy óriási tömegű *(giganteae molis)* szlávot.[20] Még közelebb áll a Dollinger-monda idézett szövegéhez a magyar Botond-monda,[21] az előzőben a hun Craco, az utóbbiban egy görög a mondát megformáló etnikai közösség (a németek, illetve a magyarok) ellenfele. Craco rendkívül magas, a 10 lábat is elérte, a görög pedig óriás *(gygas)*. Craco azt követelte, hogy hárman álljanak ki ellene, a görög azt kívánta, hogy két magyar küzdjön meg vele. A császár már-már szégyenkezni kezdett, hogy senki nem áll ki Craco ellen, a magyarokat bosszantotta a görög arroganciája. Ellenfeleik sem elsősorban önmagukért, hanem közösségükért harcoltak. Hans Dollinger a császár becsületét kívánta megmenteni, Botond pedig a győzelemmel népe adófizetőjévé akarta tenni a görög császárt. A monda végső, írásba foglalt változata szerint egyikük sem magas rangú személy, Dollinger — bár előkelő és gazdag, de — városi polgár, tanácsos, Botond pedig a legkisebb a magyarok közül, ami valószínűleg társadalmi helyzetére i s és nem feltétlenül c s a k termetére értendő.[22] A párhuzamok jól mutatják, hogy nagyjából azonos korban a hasonló helyzetek megközelítően azonos toposzokba öltöztetett mondákat eredményeztek. Magyar oldalról tehát nyomós érvek szólnak támogatóan a KUNSTMANN-féle feltevés realitása mellett. Ha ez német oldalról is kiállja a kritika próbáját, az általánosság szintjén elmondható: a magyar kalandozásokra vonatkozó, korábban kevés figyelemre méltatott német mondaanyag értékes eredményeket hozhat nem csupán egy-egy esemény utóélete, kései megítélése szempontjából, hanem a „reáltörténelem", az események korabeli körülményeinek jobb megismerése számára is. E téren a további kutatások már csak ezért sem feleslegesek.

[18] *Chron. Hung. comp. saec. XIV*, 60 (SRH I 308).

[19] KRISTÓ GY.: *Az augsburgi csata* (Sorsdöntő történelmi napok 8), Budapest 1985, 97—99.

[20] Ekkeh. IV *Casus S. Galli* 2 (MGH SS II 104).

[21] *Chron. Hung. comp. saec. XIV* 62 (SRH I 310—311).

[22] L. pl. MARCZALI H.: *A Botond-monda történeti kapcsolatai*, Akadémiai Értesítő 27 (1916) 96; HORVÁTH J.: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest 1954, 21; vö. BORZSÁK I.: *Kicsiny a bors, de erős*, Magyar Nyelv 49 (1953) 107; valamint GYÖRY J. könyvismertetését: ItK 59 (1955) 341.

ÉRSZEGI GÉZA

Szent Margit és Boldog Ilona*

1241 tavaszán Magyarországra törtek a tatár seregek.[1] Miután a királyi had Muhinál április 11-én vereséget szenvedett tőlük, a magyar király, IV. Béla családjával országa legtávolabbi pontjára, a dalmát tengerpartra menekült. Itt tett fogadalmat a királyi pár, hogy születendő gyermeküket Istennek ajánlják. A tatárok kivonulása után megszületett hercegnőt, Margitot négy éves korában beadták a Veszprémben lévő Szent Katalin kolostorba.[2]

Ezt a kolostort nemrég — alapítólevele szerint 1240-ben[3] — alapította Bertalan veszprémi püspök (1227—1245). Vajon milyen vonzereje lehetett ennek a kolostornak, hogy ide adták be a gyermek királylányt? Erre sokféle magyarázat adható. A legvalószínűbbnek az látszik, ha azt feltételezzük, hogy a királyné kívánságára történt, hiszen Veszprém a magyar királynék városa, az itteni püspök koronázza a mindenkori magyar királynét, s ő a kancellárja is.[4] Érthető lenne tehát, ha a királyné szándékát vélnénk felfedezhetni abban, hogy Szent Margit egy veszprémi kolostorba került. Csakhogy kerülhetett volna a királylány ugyanott a veszprémi völgyben lévő kolostorba is, amelyet még Szent István alapított 1030 körül fia, Imre herceg görög mátkája számára.[5] Ráadásul a királyi pár a kor szokása szerint szinte állandóan úton volt: hol itt, hol ott tartózkodtak az országban udvarukkal együtt.

Hogy mégis a veszprémi Szent Katalin kolostorba került a kis hercegnő, abban valószínűleg mégsem a kolostor helye játszott szerepet. Ezt azért is mondhatjuk, mivel a királyi pár hamarosan az új, állandó székváros, Buda közelében a Duna egyik szigetén, a Nyulak szigetén kolostort építtet Szűz Mária tiszteletére, és átviszik oda Margitot. Nem egyedül került át a királylány az új kolostorba, vele ment jó néhány társa is a Szent Katalin kolostorból. S hihetőleg ebben a momentumban kereshetjük a magyarázatát annak, miért éppen a veszprémi Szent Katalin kolostor adott először otthont a kis királylánynak. A királyi pár azt a környezetet tartotta a legalkalmasabbnak a gyermeke számára, amely a Szent Katalin kolostorban volt.[6]

---

* Olasz változata: *Delle beghine in Ungheria (ovvero l'insegnamento di un codice di Siena)*, Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo (red. S. Graciotti—C. Vasoli), Firenze 1995, 63—73.

[1] *Giovanni di Pian di Carpine: Storia dei Mongoli* (Biblioteca del «Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell'Università di Perugia» 1), ed. P. DAFFINÀ—C. LEONARDI—M. C. LUNGAROTTI—E. MENESTÒ—L. PETECH, Spoleto 1989, Introduzione.

[2] KIRÁLY I.: *Árpádházi Szent Margit és a sziget*, Budapest 1979, 67—77.

[3] GUTHEIL J.: *Az Árpád-kori Veszprém*, Veszprém 1977, 166—181.

[4] ÉRSZEGI G.—SZELESTEI N. L.: *Fogalmazási mintákat tartalmazó tankönyv töredékei a 14. század első feléből*, Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról (szerk. Szelestei N. L.), Budapest 1989, 305. 307. 313; GUTHEIL: *Az Árpád-kori Veszprém* (3. j.), 101—105.

[5] ÉRSZEGI G.: *Szent István görögnyelvű oklevéléről*, LSz 38 (1988) 3, 3—13.

[6] KIRÁLY: *Árpádházi Szent Margit* (2. j.), 67—77.

Vajon milyen apácák éltek itt? Nagyon keveset tudunk róluk. Az alapítólevél, amelyet Bertalan veszprémi püspök adott ki, nem mondja meg, melyik rendhez tartoznak.[7] A Duna szigetén lévő kolostor lakóit a pápai oklevelek *sorores monasterii Sanctae Mariae de Insula ordinis Sancti Augustini secundum instituta et sub cura fratrum ordinis predicatorum viventes*nek mondják.[8] A legvelősebben a magyar krónika egyik részlete határozza meg az itteni apácák hovatartozását. Mikor ugyanis a krónika arról ad hírt, hová temették Szent Margit bátyját, V. István királyt (1270—1272), a sírt egyértelműen *in loco beginarum* helyezi.[9] Vagyis ez azt jelenti, hogy mind a Szent Katalin kolostor, mind pedig a Duna szigetén Szűz Mária tiszteletére épített kolostor apácái beginák voltak.

A beginákról tudjuk, hogy javarészt család nélkül maradt lányok és asszonyok, akik egy-egy házban közösen éltek, imádkoztak és dolgoztak. Azonban mindemellett arra törekedtek, hogy szabad maradjon a számukra az út visszafelé a világba. Mivel körükben nem volt ritka az eretnek gondolat sem, fontos volt, hogy megfelelő lelki gondozást kapjanak. A 13. században alakult egyik új rend, Szent Domonkos rendje vállalta a beginák lelki gondozását.[10]

Ebben a sajátos környezetben látta szívesen a királyi pár a leányát. De vajon menynyire lehetett sajátos a veszprémi Szent Katalin kolostor, hiszen ha 1240-ben alapították, akkor nem lehetett túl sok idejük arra az ottlakóknak, hogy sajátos hagyományrendszert alakítsanak ki. Különösen akkor igaz ez a megállapítás, ha figyelembe vesszük azt is, hogy 1241 tavaszától a következő év tavaszáig, azaz egy éven át pusztították a tatárok Magyarországot, s ez alatt az idő alatt sokan elmenekültek. A veszprémi Szent Katalin kolostor lakói is ezt tették. Közülük öten — miként a királyi pár is — ugyancsak a dalmát tengerpartra menekültek. Négyen Nonában telepedtek le, egy ötödik apáca Zárába ment. Mindkét helyen monostort alapítottak Szűz Mária tiszteletére.

Több mint száz évvel az odaérkezésük után, 1347-ben Nicolaus Anconitanus, a dalmáciai domonkosok előjárója vizsgálatot folytatott mindkét helyen, vagyis Nonában és Zárában, vajon mit tudnak a két Szűz Mária kolostor eredetéről. Nonában az ötven-hatvan éve a kolostorban élő apácáktól kezdve a csak három éve ott élő apácáig egyhangúlag állították, hogy a monostorukat a tatárok elöl Veszprémből elmenekült apácák alapították.[11] Ugyanakkor a dalmáciai domonkos házak vezetőit is megkérdezték.[12] Vallomá-

---

[7] *...in loco Vesprimiensi quandam ecclesiam in honorem eiusdem Virginis fabricari fecimus et in eadem collegium sanctimonialium collocavimus...* (1240 június 27.; GUTHEIL: *Az Árpád-kori Veszprém* [3. j.], 287.)

[8] ÉRSZEGI G.: *Acta pontificia, quae genuina in Hungaria asservantur. Index actorum Romanorum pontificum ab Innocentio III ad Martinum V electum*, Città del Vaticano [előkészületben], № 145 etc.

[9] *Regnavit autem* [sc. Stephanus V rex] *duobus annis et mortuus est in anno tertio regni sui in Magna insula et sepultus est in ecclesia Beate Virginis in insula Budensi, in loco beginarum.* (*Chron. Hung. comp. saec. XIV*, 180 [SRH I 471].)

[10] MEZEY L.: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád kor végén*, Budapest 1955, 15; ÉRSZEGI G.: *Dunapentele a középkorban*, Fejér Megyei Történeti Évkönyv 9 (1975) 16—27.

[11] *Item dixerunt et asseruerunt, prout ab antiquioribus sororibus dicti monasterii intellexerunt, dictum earum monasterium fuisse fundatum hoc modo: Quia scilicet venientes de partibus Vngarie ac fugientes quinque sorores cuiusdam monasterii siti in partibus Vngarie vocati Vesprimium ordinis sancti Augustini secundum instituta et sub cura fratrum dicti Predicatorum ordinis constituti a persecutione Tartarorum, in quarum quinque sororum dixerunt hec esse: Soror Egipcia filia Symonis bani, soror Cristina, Soror Elena, soror Margarita et soror Maristella; quarum quatuor remanentes in civitate None ordinaverunt dictum monasterium in dicta ecclesia sancte Marie, quinta vero soror nomine Elena ivit Iadram et ibidem ordinavit monasterium vocatum sancte Marie de Alta ripa sive de Melta.* (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II—XVIII*, ed. T. SMIČIKLAS, Zagreb 1904—1990, XI 405.)

sukból kikerekedik, miként is jött létre a veszprémi kolostor. Anzelm testvér elmondta, hogy János domonkos tartományfőnök mesélte: annak idején a gondjaira bízta az akkori magyarországi tartományfőnök a veszprémi nővéreket. Az volt a szándéka, hogy kolostort épít nekik, amelyben mint szerzetesek *(religiosae)* fognak élni. A nővérek azonban — mint megannyi Pénelopé — azt a falat, amelyet János testvér parancsára nappal felhúztak a kőművesek, éjjel lebontották. Persze végül sikerült a kolostort megépíteni. Anzelm vallomását a többi dalmáciai domonkos házfőnök is megerősítette.[13]

A tatárok hírére elmenekült öt apáca nevét is ismerjük: Egipcia, Krisztina, Ilona, Margit és Maristella. Egipciának az apja nevét is megtudjuk. Az a Simon bán volt az apja, aki mivel részt vett II. András király nejének, IV. Béla király anyjának, Gertrudisnak a meggyilkolásában, kegyvesztett lett, s talán ez is lehetett az oka, hogy a gazdag családból való leány, Egipcia nem ment férjhez, hanem beköltözött a Szent Katalin apácáinak közösségébe. Éppen az ő jelenléte a Szent Katalin kolostorban valószínűsíti azt a gyanút, hogy nem 1240-ben jött létre a veszprémi Szent Katalin kolostor közössége. Hiszen Gertrudis királyné ellen a merénylet 1213-ban következett be, s noha a király, II. András nem torolta meg méltóképpen neje erőszakos halálát, a trónörökös azonban, a későbbi IV. Béla, ahogy egyre több hatalomhoz jutott az országban, s egyre több hívet szerzett magának, úgy vett elégtételt anyja haláláért a gyilkosságban résztvevőkön, sőt amikor 1235-ben trónra került, véglegesen leszámolt apja híveivel és anyja gyilkosaival. Tehát a Gertrudis királyné erőszakos halálában vétkes Simon bán lányának is legkésőbb 1235-ben a Szent Katalin beginájává kellett lennie. Sőt valószínű, hogy még ennél is korábban következett ez be, hiszen 1228-ban a király, II. András nevében már el is ajándékozták azokat a birtokokat, amelyeket Egipcia apjától a Gertrudis királyné elleni merénylet miatt elkoboztak.[14] Simon bán másik gyermeke, Egipcia fivére, János csak 1255 előtt kapta vissza a családi birtokokat.[15] Az így társadalmilag lecsúszott, vagyonától megfosztott család leányának aligha volt jobb lehetősége, mint a hasonló sorsú beginák közé menekülni.

Visszatérve tehát a Szent Katalin kolostor sajátságos hagyományaira, biztosak lehetünk abban, hogy volt a veszprémi Szent Katalin kolostornak hagyományteremtő ereje, amit az is bizonyít, hogy az onnan jött apácák megtartották az imaközösséget vele és a hozzá kötődő más kolostorokkal. Ennek a jele az, hogy mindkét dalmáciai kolostorban

---

[12] *...tempore persecutionis Tartarorum quedam sorores de Vesprimiensi monasterio fugerunt in Dalmaciam et fundaverunt monasterium sancte Marie sororum de Nona et quod alique sorores ipsius Nonensis monasterii venerunt Iadram et fundaverunt monasterium de Melta...* (*Codex diplomaticus regni Croatiae* [11. j.], XI 422.)

[13] *Interrogatus igitur per eundem fratrem Nicolaum* [sc. Anconitanum] *vicarium* [sc. magistri Ordinis Fratrum Praedicatorum in Dalmatia] *frater Anselmus, si sciret, unde habuit originem et principium monasterium sororum sancte Marie de Nona, respondit sic: «Ego audivi pluries ab ore fratris Iohannis dicti Cholos vicarii prioris provincialis Vngarie in Dalmacia nostri Predicatorum ordinis dicentis, quod habebat unam sororem carnalem in monasterio Vesprimiensi posito sub cura et obediencia ordinis Predicatorum et quod ipso monasterio Vesprimiensi erat datum per priorem provincialem Vngarie cure ipsius fratris Iohannis Cholos, et quod ipse volens eas claudere sicut religiosas, faciebat fieri murum, qui eos concluderet et ipse nolentes concludi, totum, quod edificatum erat in die de muro, sorores ipsius monasterii de nocte dissipabant et quod finaliter conclusit eas.»* (*Codex diplomaticus regni Croatiae* [11. j.], XI 421—422.)

[14] E. SZENTPÉTERY: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, Budapest 1923, № 441.

[15] KARÁCSONYI J.: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III*, Budapest 1900—1901, II 271—272; SZENTPÉTERY: *Regesta* (14. j.), № 1028.

is imádkoztak mind a veszprémi, mind a Duna szigetén lévő kolostorok lakóiért.[16] S miként az gyakran előfordul, éppen arról a kolostorról tudjuk a legkevesebbet, arról maradt fenn a legkevesebb forrás, amelyik a kiindulópontja lehetett imaközösségnek. Ezért a vele imaközösséget tartó kolostorok hagyományrendszeréből lehetne leginkább következtetni arra az ősformára, amely Veszprémben a Szent Katalin kolostorban kialakult.

Szerencsénkre azonban egy rendkívül érdekes forrás mégis ránk maradt.[17] Élt a veszprémi Szent Katalin kolostorban egy Ilona nevezetű nővér, akinek még a 15. század elején is eleven volt az emléke. A 15. század elején indult meg Velencében az itteni domonkosok körében az a törekvés, hogy a rend szentéletű tagjairól információt szerezzenek, mégpedig Sienai Szent Katalin szenttéavatása kapcsán. Azt kellett a domonkosoknak bebizonyítaniok a ferencesekkel szemben, hogy nemcsak az ő rendalapítójuk kapta meg Krisztus sebeit, a stigmákat. Gergely magyarországi domonkos tartományfőnök 1409-ben küldte meg a Duna szigetén lévő kolostorban szent életet élt Szent Margit királylány legendáját, valamint Boldog Ilona veszprémi apáca életrajzát. Ennek 1402—1417 közötti másolata a sienai Biblioteca Comunale egyik kódexében található,[18] egy másik példánya pedig Bolognában található. Szövegezése hivatalos eljáráshoz méltóan készült, s ennek megfelelően, mint egy oklevél, *intitulatió*val kezdődik. Azoknak az apácáknak a vallomását tartalmazza, akik Ilonával együtt éltek sok éven át a veszprémi Szent Katalin kolostorban. Vallomásuk első része az apácatársuk életében bekövetkezett csodákról, így a stigmák megkapásáról is szól, a második részben pedig Boldog Ilona halála után a közbenjárásának tulajdonítható, gyakran a sírjánál történt csodákról vallottak.

Az apácák vallomásának írásba foglalása nem történhetett 1272 után, mivel az utolsó magyar uralkodó, akit említ a legenda, V. István.[19] Egyik klerikusa ugyanis Boldog Ilona közbenjárására nyerte vissza ura, István király kegyét.[20] Az időben legelső pontosan keltezhető esemény ugyancsak ehhez a királyhoz köthető 1239-ből. Ebben az évben született István, IV. Béla királynak első, már nagyon várt fia. Mivel addig nem született fiú utódja, érthetően nagy várakozás előzte meg a születését. A krónikás is megemlékezett arról, hogy szerte az országban imádkoztak azért, hogy fia szülessék a királyi párnak.[21] A veszprémi Szent Katalin kolostorban is imádkoztak ezért, mégpedig egy csodás jelen-

[16] *Item dixit frater Anselmus, quod dum dictus frater Iohannes Cholos in capitulo iuxta consuetudinem ordinis recommendabat orationibus fratrum monasteria de Insula, de Vesprimio, de Nona et de Melta...* (*Codex diplomaticus regni Croatiae* [11. j.], XI 422.)

[17] R. FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène de Hongrie*, Mélanges d'archéologie et d'histoire 33 (1913) 3—23; TÓTH L.: *Magyarországi Boldog Ilona legendájáról*, Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, Budapest 1937, 577—589; BALANYI GY.: *Magyarországi Boldog Ilona*, Regnum 2 (1937) 69—79; ÉRSZEGI G. (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, Budapest 1986[2], 103—109 és 219—221.

[18] Biblioteca Comunale di Siena, Manoscritti T, I, 1; KLANICZAY T.—KLANICZAY G.: *Szent Margit legendái és stigmái* (Irodalomtörténeti füzetek 137), Budapest 1994, 41.

[19] FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* (17. j.), 15—23.

[20] *Item quidam nobilis, amissa gratia domini sui regis scilicet Stefani ab eodem damnatus exilio, cum se videret humano destitutum auxilio, ad patrocinium beatae Helenae confugiens ad sepulcrum eius orando cum fideli devotione se et suum negotium eidem in spe obtinendi commisit. Nocte igitur subsecuta, cum se dictus clericus sopori dedisset, visa est ei astare beata Helena, quae sibi gratiam domini sui redditurum in proximo promisit.* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 22.)

[21] *Natus est regi Hungarie* [sc. Belae IV] *filius masculus, pro quo multe facte sunt supplicationes.* (*Chr. Alber. mon. Trium Fontium* a. 1239 [*Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I—IV*, ed. A. F. GOMBOS, Budapestini 1937—1943, I 33].)

ség hatására. Szent István király ünnepén ugyanis magától lángra lobbant a gyertya az oltáron, s mikor kérdezték a nővérek, mitől van, Boldog Ilona azt mondta a többieknek: *Orate ardentius, ut Dominus donet filium regi!*[22]

Erről az Ilonáról azt állítja Gergely domonkos tartományfőnök levele, hogy a veszprémi Szent Katalin kolostorba négyévesen beadott Szent Margit királylány *magistrája* volt.[23] Ugyanezt erősítik meg más források is.[24] Sőt érdekes módon erősíti meg azt a vélekedést, hogy Boldog Ilona és Szent Margit között *magistra—discipula* viszony lett volna, Pietro Ransano lucerai püspök, Ferdinánd nápolyi király követe is. A püspök 1488-ban járt Magyarországon Mátyás királynál, s rövid összefoglalót készített Magyarországról. Ő ki is színezi Boldog Ilona és Szent Margit kapcsolatát. E színes kép szerint Ilonára bízták a szülők Szent Margitot, hogy nevelje és lelki dolgokra tanítsa, sőt azt is írja Szent Margitról, hogy Ilonát anyjának nevezte, s mindenben utánozta.[25]

Gond van azonban ezzel az értesüléssel. Nincs ugyanis nyoma annak, hogy Boldog Ilona még a tatárjárás után is élt volna. Nem valószínű az sem, hogy a többiekkel elmenekült volna ő is a dalmát tengerpartra, mivel a legendája szerint a sírja Veszprémben volt, ahol csodák is történtek.[26] Legendája sem tartalmaz olyan adatot, amely arra utalna, hogy túlélte a tatárjárást, sőt a legenda szerint amikor a tatárok jövetelének hírére egyik társa megkérdezte Ilonát, mit tegyenek, ő azt válaszolta, hogy ő már nem éri meg a jövetelüket.[27] Ha valóban nem érte meg a tatárok megérkezését, akkor természetesen nem lehetett a tatárjárás miatt Istennek ajánlott Szent Margit *magistrája* sem.

Ismerjük név szerint azt az apácát, aki az olvasást, az énekelést és a latin imádságokat tanította Szent Margitnak, őt azonban Katalinnak hívták.[28] Szent Margit legendája, s a róla szóló tanúvallomások egyértelműen bizonyítják, hogy volt *magistrája*, őt azonban Olympiadesnek hívták.[29] Tamás ispán özvegyeként került a veszprémi kolostorba, s a saját lányát is ott nevelte, utóbb a Nyulak szigetén épült Szűz Mária kolostor fejedelemasszo-

---

[22] *Iterum incensa est alia candela igne divino in die sancti Stephani regis, quae dum interrogaretur, quidnam hoc esset et quid significaretur incensio lucernae tali die, dixit: «Orate* etc.» (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 17.)

[23] *...iam plures litteras vestras recepi super legenda sanctae Margaritae et eius magistrae, quae vocatur soror Helena.* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 11[2].)

[24] *Beata soror Helena de Hungaria, quae habuit quinque stigmata Christi et magnae perfectionis mulier in Hungaria, sanctimonialis ordinis praedicatorum fuit. Huius discipula Beata Margarita, regis Hungariae filia...* (TÓTH: *Magyarországi Boldog Ilona* [17. j.], 578; KLANICZAY & KLANICZAY: *Szent Margit legendái* [17. j.], 35—37.)

[25] *...beata Helena nuncupatur. Tali itaque sancta puella* [sc. Margarita] *usa magistra vitae illius integritatem imitari (quantum pueriles pati poterant anni) admitebatur, matrem illam appellabat, quicquid autem ei ab illa faciendum constituebatur sive ieiunandum, sive per noctem vigilandum orandumque Deum sive dandam operam vili alicui servitio, ut fit in virginum monasteriis, absque ulla mora exequi humiliter et alacriter obedienterque studebat.* Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum, id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus,* Index XVI 40 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 2), ed. P. KULCSÁR, Budapest 1977, 124.

[26] Pl. *...ad sepulcrum eius* [sc. Helenae] *oraret, usus membrorum recepit.* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 21.)

[27] *Dum timor Tartarorum cunctos invaderet, dixit ei quaedam soror: «Quid faciemus, domina Helena, de Tartaris?» Respondit: «Ego non videbo adventum eorum, sed tu videbis.» Quae usque hodie perseverat.* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 17.)

[28] *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae,* Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis, ed. V. FRAKNÓI, Budapestini 1896, I 165.

[29] *Domina Olimpiades nutrix et magistra istius virginis Margarethe, uxor quondam comitis Thome, soror et monialis istius monasterii de insula Danubii...* (*Inquisitio super vita* [28. j.], 217—226.)

nya *(priorissa)* lett. Egyik helyen azt vallják, hogy a *nutrix*a volt Szent Margitnak, s valószínűleg ez magyarázza meg azt, miként is kell érteni azt a kifejezést vele kapcsolatban, hogy *magistra*ja volt Szent Margitnak. Hihetőleg ugyancsak más értelemben vallották Szent Margit *magistrá*jának Katalint, aki latin imádságokra, írni és olvasni tanította a királyi gyermeket. Lehetett azonban rajtuk kívül is olyan apáca, aki hatással volt rá, aki *magistrá*ja lehetett Szent Margitnak. A kérdés az, vajon milyen értelemben gondolta akár Gergely domonkos tartományfőnök, akár Ugo Campano vagy Pietro Ransano lucerai püspök Szent Margit *magistrá*jának azt az Ilonát, akit — ha hinni lehet a legendájának — már nem is ismerhetett, legfeljebb a sírját láthatta.

Tudjuk, a domonkosok egy új módját igyekeztek megvalósítani a vallás gyakorlásának. Ezt talán a legjobban a hit személyes átélésének nevezhetnék. Céljuk volt, hogy rádöbbentsenek mindenegyes hívőt arra, hogy a Megváltó érte is meghalt a kereszten. A hit személyes átélésének csúcspontja Boldog Ilona életében az, mikor testén megjelentek Krisztus sebei.[30] Szent Margitról is azt mondja egyik legendája, hogy a megfeszített Krisztus sebeit könnyek között csókolgatta.[31] De ugyancsak párhuzam vonható a két begina között abban, hogy mindketten szívesen vettek részt minden kétkezi, nehéz és piszkos munkában.[32] Hasonlóképpen egyforma hévvel tisztelték Szűz Máriát, s ugyancsak lehetőséget kínál a párhuzamra mindkét szentéletű apáca *spiritus prophetiae*ja,[33] hiszen Boldog Ilona például előre jelezte, hogy nem éri meg a tatárjárást, előre tudta, hogy társa nem hal meg, Szent Margit pedig többek között előre megmondta a magyar sereg vereségét, s azt is, hogy atyja, a király sértetlenül tér vissza a csatából.[34] Szinte vég nélkül lehetne párhuzamba állítani azokat a jelenségeket, amelyek mindkettőjüket jellemezték.

Hogy Boldog Ilona volt az első, aki meg tudta valósítani a hitnek ezt az új módon való átélését, az nyilvánvaló, ahogy nyilvánvaló az is a párhuzamos jelenségek alapján, hogy Szent Margit követte ebben Ilonát. Ilyen értelemben valóban joggal állíthatták a különböző szerzők azt, hogy *magistra—discipula* viszony volt kettejük között.

---

[30] *Habuit cicatrices in ambabus manibus et pedibus et pectore.* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 15.)

[31] *...fervebat igne divini amoris et accensa orabat assidue quasi sine intermissione ita, ut a prima diei hora usque alterum prandium conventus orationes suas continuaret et tunc ymaginibus piis Domini nostri crucifixi, cuius quinque vulnerum loca perfusis sepius hora lacrimis deosculabatur...* (*Quaedam legenda beatae Margaritae de Ungaria*, Catalogus fontium [21. j.], II 2010.)

[32] *Ipsaque* [sc. Helena] *ad completorium venire non potuerat propter occupationes operis, in quo frequenter se occupabat tam in serviciis quam in aliis operibus videlicet in preparatione coquinae et in incisione lignorum et aliorum similium...* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 16.) — *Ab ipsa tenera etate* [sc. Margarita] *cunctis vite sue diebus humilioribus claustri servitiis sese gaudenter occupari cum omnino famulatu ancillis et famulabus claustri inclusis ultra vires et condicionem suam collaborans erat coancilla et quo precellebat omnes nobilitate eo amplius preire humilitate satagebat.* (*Quaedam legenda beatae Margaritae de Ungaria*, Catalogus fontium [21. j.], II 2011—2012.)

[33] *Spiritum etiam prophetiae creditur habuisse* [sc. Helena], *quia multa predixit, quae postea completa sunt.* (FAWTIER: *La vie de la bienheureuse Hélène* [17. j.], 17.)

[34] *Que* [sc. Margarita] *cum esset coram matre sua annorum circiter duorum, patre suo domino rege ducente exercitum contra Austriam requisita a matre sua, quem exitum habiturus esset exercitus, ut ostenderet Dominus, quo spiritu adulta esset gubernanda, quasi prophetice respondit: «Dominus meus rex sanus revertetur, exercitus eius dispergetur, sed dux Austrie occidetur.» Quod post pauca rei probavit eventus.* (*Quaedam legenda beatae Margaritae de Ungaria*, Catalogus fontium [21. j.], II 2009—2010.)

Kérdés immár az, vajon ki formálta Szent Margitot? Korábban feltételezték, hogy gyóntatója, Marcell domonkos szerzetes hatott rá, s formálta szent életűvé.[35] Nem tagadva ugyan Szent Margit gyóntatójának, Marcell testvérnek a jelentőségét, mégis annak a közösségnek a szokásrendszerét tartom Szent Margit lelkének formálásában döntőnek, amely négy éves kora óta körülvette, nevelte, azaz a veszprémi Szent Katalin kolostor lakóinak *consuetudóját*. Az itt kialakult *consuetudo* több kolostor sajátja lett, amelyet az onnan elszármazott apácák magukkal vittek, s megőriztek. E *consuetudo* megszemélyesülése, mások, különösen pedig Szent Margit példaképe, vagyis *magistrája* az a Boldog Ilona nevű apáca volt, akit talán éppen *discipulájának*, Szent Margitnak ugyancsak példaadó élete miatt szép lassan elfeledtek.[36]

[35] MÁLYUSZ E.: *Árpádházi Boldog Margit*, Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933 október 7., Budapest 1933, 341—384.

[36] További kutatást érdemelne, miként vette át Margit *magistrája* helyét az ábrázolásokon is olyannyira, hogy a stigmákat is ő viselte már (KLANICZAY & KLANICZAY: *Szent Margit legendái* [18. j.], 21—37 és 67—86). Még a stigmákkal sem sikerült azonban elérni, hogy Margitot szentté avassák; erre csak 1943-ban került sor. Valószínűleg ennek legfőbb akadálya előkelő származása lehetett. A származás ez idő tájt csak akkor előny, ha megtagadják. A 13. század derekán IV. Kelemen pápa már figyelmezteti IV. Béla királyt: *...frustra certas de condicione persone, cui suam Dominus infundere potest gratiam et infudit, cum sibi placuit...* (*Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. A. THEINER, Romae 1859, 282.)

LADÁNYI ERZSÉBET

Tulajdon és közszabadság

A tanulmány arra kíván választ adni két korai kiváltságlevél elemzésével: milyen módon lehet a személy és tulajdona azonos szabadságát meghatározni. Az egyik — egyszersmind a kiváltságlevelek sorában is legkorábbi — a pataki *hospes*eknek 1201-ben, a másik az 1238-ban Nagyszombatnak adott oklevél. A szakirodalom a pataki *hospes*eknek adottat *hospes*-kiváltságlevélként, Nagyszombatét mint az első városi kiváltságlevelet tartja számon.[1] A különböző jogosítványokkal ellátott városszerű településeket azonban csak azonos módszerrel lehet megközelíteni és helyüket meghatározni, ezért az oklevelekben fellelhető jogelemek kerülnek vizsgálatom középpontjába.

A városnak, mint jogi személyiségnek — azaz *universitas*nak, *communitas*nak — a középkorban adott gyakori meghatározása: olyan emberek csoportja, akiknek egyazon jog keretében közös életük van. Ez teljesen egybevág Abelardus († 1142) ama meghatározásával: a *civitas* azoknak az egyesülése, akik *aequo iure* élnek, illetve Adélard de Bath szerint: akik *iustitia communis*t birtokolnak. Ezek a meghatározások mind Szent Ágoston *De civitate Dei* c. munkájára épülnek.[2]

Az *universitas*nak, mint kollektív létezőnek az alapja a személyes szabadság volt. Ezek a szabadok senkinek nem voltak a tulajdonában, személyükkel, javaikkal szabadon rendelkeztek. Legegyértelműbb megjelöléseik a kiváltságlevelekben kezdetben a *hospes*,később a *hospites seu cives*.

A kiváltságlevelek többsége többnyire csak bizonyos jogosítványok használatát foglalja írásba, korporatív elemeket nem tartalmaz. Kivétel e tekintetben Zágráb *(Mons Grechensis)* részére adott korporatív oklevél, amely a király által alapított, jogi értelemben vett város felépítésének, működésének, életének ismérveit rögzíti. A királynak hozzájuk való viszonyát jól mutatja, hogy választott bírájukat az uralkodónak megerősítés végett be kell mutatniuk, katonai szolgálattal tartoznak.[3]

A kiváltságlevelek pedig nem arról tanúskodnak: a „városi levegő szabaddá tesz", hanem arról, hogy, az ott élők azonos szabadságúak(ká válhatnak): *Ad ipsam autem congregati cuiuslibet condicionis et lingue homines una fungantur libertate.*[4] A királyi oklevél ezt akkor is tartalmazza, ha például a püspök és a király — a német szakirodalom kifejezésé-

---

[1] A városi és hospeskiváltság közötti különbségre, a kérdés korábbi szakirodalmának áttekintésével l. SOLYMOSI L.: *Hospeskiváltság 1275-ből*, Tanulmányok Veszprém megye múltjából [klny.], Veszprém 1984, 17skk és vonatkozó jegyzetei. A pataki oklevél kiadása: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* [= RMA], ed. S. L. ENDLICHER, St. Gallen 1849, 399—400; Nagyszombaté: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*, ed. R. MARSINA, Bratislavae 1987, 30—31, № 44.

[2] P. MICHAUD-QUANTIN: *Universitas*, Paris 1970, 112—113.

[3] Zágráb 1242. évi kiváltságlevele: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I*, ed. J. B. TKALČIĆ, Zagrabiae 1899, 15—18.

[4] Beregszász, 1247: RMA 472.

vel élve — *condominium*áról van szó. Magyarországon ugyanis alig van megnevezett *familia ecclesiastica* az ilyen városokban, sőt Győrben királyi és egyházi (püspöki és káptalani) *hospes*ek élnek együtt s ezekhez társítja a királyi elhatározás a korábban *servus*-állapotban élőket is.[5] A *hospes*-jog mércévé lesz! Kiváltságlevelükből néha az is kitűnik, hogy a *hospes*ek már régóta gyakorolt szabadságuk megerősítését kérik a privilégiummal.[6] Besztercebányának pedig *universitas*át említi kiváltságlevele.[7]

Vegyük szemügyre, hogyan jelentkezik a római és kánonjog szórványosan feltűnő szókincse: 1201-ben a Pataknak adott oklevélben az *universitas bonorum*, 1244-ben Körmend kiváltságlevelében a *communitas*. A *communitas* más környezetben is megtalálható, például a veszprémi egyház 1181-ben kelt saját oklevelében jogi személyisége nagyobb hangsúlyát akarta ezzel is kifejezésre juttatni, 1243-ban a földközösséget jelöli. Megtalálható a 12—13. század fordulóján keletkezett László legendában, mely szinonimáját, az *universitas*t tartalmazza.[8] Ez a szókészlet, még töredékes felsorolásában is, mutatja a római és kánonjog hazai terjedését, s az Európa intellektuális fővárosát, Párizst látogatóknak a készségét eme ismeretek befogadására és — magyar viszonyok között — alkalmazására.

Az oklevelet elnyerők jelentős részben *hospes*ek. A *hospes* a legegyértelműbb társadalmi kategória, mindig közszabad.[9] A király az államfőjük, s reájuk is alkalmazható a *Liber Augustalis* meghatározása: „...méltán szabadnak számít mindenki, aki közvetlenül ... a királyi hatalomhoz tartozik." (3, 4, 2.)

Nagyon egyoldalúan értelmeznénk a témánk szempontjából fontos okleveleket, ha nem vennénk figyelembe azokat az eseteket, amelyek a településen több társadalmi kategória jelenlétére utalnak. Ezt a különbözőséget elsősorban nem a megnevezésük mutatja, hanem a különböző jogintézmények rájuk vonatkozó engedményei, vagy korlátozásai: ilyen a végrendelkezési jog, mely lehet szabad, feltétel nélküli, mind az ingók, mind az ingatlanok tekintetében, de lehet korlátozott.[10]

Pataknak már említett oklevele a végrendelkezésnél az *universitas bonorum*ra vonatkozik, ez pedig felöleli mind az ingót, mind az ingatlant: „...elhatároztuk, hogy akik közülük örökös nélkül vannak, azoknak szabad rendelkezési ... joguk legyen *(liberam disponendi ... facultatem)* és javaik összessége *(bonorum suorum universitas)* szálljon

---

[5] RMA 526—529.

[6] Dobronya—Bábaszék, 1254: RMA 482skk.

[7] Besztercebánya, 1255: RMA 489—490. III. András átírása 1293 július 23-án: SZENTPÉTERY I.—BORSA I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I—II*, Budapest 1923—1987, № 3939.

[8] Körmend 1244: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Odenburg und Eisenburg I*, bearb. v. H. WAGNER, Graz—Köln 1955, № 298. Az 1181-ben kelt oklevél: *Árpádkori új okmánytár I*, kiad. WENZEL G., Pest 1860, 75. 1243-ban földközösség jelentéssel: BOLLA I.: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* (Értekezések a történeti tudományok köréből u.s. 100), Budapest 1983, 107[14]. A László-legenda: SRH II 522

[9] BOLLA: *A jogilag egységes jobbágyosztály* (8. j.), 277.

[10] A *hospes*ek örökösödésére: I. BOLLA: *Die Rolle der Gemeinfreiheit*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 25 (1987) 14. Ennek francia fordítású szövege megjelent: *Le rôle de la liberté commune dans le développement de la société hongroise médiévale*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica 23 (1981) 9—26. Mindkét tanulmány alapszövege megtalálható BOLLA ILONA 1975-ben benyújtott kandidátusi disszertációjának 1983-ban megjelent kötetében: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* (Értekezések a történeti tudományok köréből u.s. 100), 81—95. A végrendelkezésekre vonatkozóan vö. SOLYMOSI: *Hospeskiváltság* (1. j.), 59.

leányaikra, leányunokáikra, unokáikra vagy másokra, akiket csak örökbe akarnak fogadni *(quoscunque duxerint adoptandos)*."[11] Azaz a *hereditas* „nem más, mint abban az egész jogban való utódlás, mely az elhunyté volt" (Dig. 50, 17, 62),[12] avagy a római jog két más megfogalmazását is ide vonva: „A javaknak, miként a hagyatéknak az elnevezése bizonyos *universitas*t, valamint utódlási jogot, nem pedig egyes dolgokat jelent" (Dig. 50, 16, 208); valamint: „Ez jogsérelem helyrehozásáról szóló interdictum és a javak összességére *(ad universitatem bonorum)* és nem egyes dolgokra vonatkozik..." (Dig. 43, 2, 1). Okfejtésemben egy másik, ám a pataki *hospes*eknek adott kiváltságlevélben előforduló jogelem, az örökbefogadás *(adoptio)* kérdését kívánom megvilágítani.

A római jog szerint az örökbefogadásnak előfeltétele az örökbefogadónak a teljes jogú római polgár volta, hazai körülmények között ennek felel meg a közszabad állapot. Ha a szabadság *(status libertatis)* állapota megszűnt, a jogalanyiság is megszűnt.[13] A pataki *hospes*ek közszabad voltát a római jog fogalmaival többszörösen értelmezték, magyarázták és rögzítették az oklevélben. A 14. század elején — immár saját kiadású okleveleivel is — feltűnő Patak *civitas* a maga jogi személyiségével ezekre, az Imre király korában megfogalmazott oklevéllel megalapozott pillérekre épült fel.

A Nagyszombatnak adott oklevél a javakkal való rendelkezést egészen másként szabályozza. A vonatkozó rész így szól: „...közülük senki a határaikon belül levő örökségeit, avagy ingatlan birtokait ne adhassa el vagy adományozhassa senkinek, csak olyannak, aki nekünk a villa civis-eivel megegyező serviciumot fog teljesíteni. Továbbá ha közülük bárki örökös nélkül hal meg, annak legyen lehetősége ingóságait akárki olyannak adni *(bona mobilia ... conferendi ... facultatem)*, akinek akarja..." S még figyelemre méltóbb a kiváltságlevél ezt az idézett rendelkezést megelőző része: „A *liber conditió*jú embereknek, akik köztük akarván lakni, bárhonnét oda szándékoznak jönni, minden akadály elhárulásával legyen lehetőségük vagyonuk és személyük biztonsága mellett az odamenetelre." Ez a megfogalmazás a *civis* és *hospes* eltérő jogállására utal: a *civis* csak ingóságairól rendelkezhet. Ezt a meghatározást a római jog ismeretében írhatták le. A továbbiakban a plébánosválasztásnál a *ius commune*, a *villicus* megválasztásánál pedig a *pars maior et sanior*, valamint a *meliores* jelentését vázoljuk. A *ius commune*, miként BÓNIS GYÖRGY meghatározta, a kánonjogot jelenti. Ezt írja: „Nem csoda, hogy a kánonjogot II. András okleveleiben is mint *ius commune*-t említik, sőt mértéktelen birtokadományait ő pápai dekretális (*Intellecto* 1220) alapján vonta vissza."[14] A *pars maior et sanior* írásba foglalása igen korai időre megy vissza. Gratianus *Decretum*ába Szent Benedek *Regulá*jából[15] interpolálták (D. LXI, can. XIV, Palea), ez így szól: „Az előljáró ordinálásánál mindig azt a szabályt vegyék figyelembe, hogy azt emeljék hivatalra, akit az egész egyetértő congregatio Isten félelme szerint vagy akár a *congregatio* kicsi része *(quamvis parva)* érettebb megfontolással *(saniori consilio)*

---

[11] RMA 399.

[12] GERICS J.—LADÁNYI E.: *A magyarországi birtokjog kérdései a középkorban*, LSz 41 (1991) 4, 6.

[13] BRÓSZ R.—PÓLAY E.: *Római jog*, Budapest 1984, 161sk és 163. Az előbbi hely az *adoptió*t, az utóbbi a *status libertatis* elvesztését taglalja (ez utóbbi helyen az Inst. 1, 16, 4-re épül fel magyarázata).

[14] GY. BÓNIS: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 49 (1963) 189.

[15] A *Regula* közlése: *Quellen zur Geschichte des Mittelalters bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*, hrsg. v. A. VON WEISSEMBACH, Leipzig 1913, 17. *De ordinando abbate* c. fejezete tartalmazza ezt.

megválaszt." A wormsi konkordátum (1122) így fogalmaz: *...iudicio saniori parti assensum.*[16] A III. Lateráni zsinat 1179-ben ezt mint régi alapelvet kanonizálta: „...mindig az érvényesüljön és valósuljon meg, amit a káptalan nagyobb és érettebb része *(a maiori et saniori parte capituli)* elhatároz." (X. 3, 11, 1.) A plébános és a *villicus* megválasztásának szabályát tehát a kánonjog alapján fogalmazták meg.

A *meliores* értelmezése tekintetében a hazai szakirodalom tévútra vezető megállapítást tett, amikor a *meliores*t a patríciusokkal tekintette azonosnak.[17] A *meliores* minősítésénél a források s az ebben a kérdésben óvatosan kifejtett véleménye alapján PLANITZ érvelése az elfogadható. PLANITZ *A városi tanács* cím alatt ezt így fogalmazza meg: „[A 13. században] a gyakorlatban az igazgatási feladatokat külön, önálló szervre ruházták át, úgy, hogy a *colloquium civium* részére csak különlegesen fontos feladatok maradtak fenntartva." A *meliores*t a városi tanács előfutáraiként említi, rögzítve azt is: „...korai városok elégedtek meg mindenekelőtt *Melioresverband*dal, amely pedig igencsak gyakran organizatorikus felépítés híjával volt." A források hasonlóan, konkrét meghatározás nélkül nem társadalmi helyzetüket, hanem tevékenységük általános említését tartalmazzák, ha róluk írnak.[18]

A Nagyszombatnak adott oklevélben a *lis civilis vel criminalis* szövegrész a római jog hatását mutatja. Speciális helyzetét pedig az határozza meg, hogy *...talem concessimus libertatem, ut ad regiam coronam specialiter pertineant, nec cuiusquam iurisdicioni donacione vel cuiuscunque translationis modo committantur.* A korona itt a királyi méltóságból eredő tulajdonjogi szférát jelenti, miként Fülöp Ágost király Amiens jogát megerősítő oklevelében. A király a koronához kapcsolással is erősen kézben tartja Nagyszombatot, s a kiváltságlevélben megszabott körülmények a *hospes*ek számára kedvezőek.[19]

A város-előzmény megszületésénél ott „bábáskodott" mind a római, mind a kánoni jog: minél több ilyen eredetű jogelemet tartalmaz egy adott, várost alapító oklevél (Zágráb 1242), avagy annak alapjait körvonalazza (pl. Patak, Nagyszombat), annál biztosabban következtethetünk — természetesen forrásaink segítségével — arra, hogy valóban jogi személyiséggel bíró „város" alakul belőle. A jogelemeket nem a „stílus" kívánalmaiból adódóan, hanem a társadalmi valóságnak megfelelően építették be az oklevelekbe. E tény felismerése alapján bízvást ki lehet mondani: középkori forrásaink — ez esetben okleveleink — írói hamarabb megértették és alkalmazták azt az elvet, melyet a 20. században élő történész KROESCHELLre hivatkozva úgy foglalt össze: a jognak társadalmi realitása van.[20]

---

[16] WEISSEMBACH: i. m., 151.

[17] FÜGEDI E.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest 1981, 281. Az itt is közölt tanulmánya *(Középkori magyar városprivilégiumok)* 1959-ben jelent meg.

[18] H. PLANITZ: *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Weimar 1980[5], 297; *Elenchus fontium historiae urbanae I*, Leiden 1967, 107. 137—138. 155. 546. Az 546. oldalon (1257—1260) a forrásban különbség van a *melior* és a *maior civitatis* között, tartalmának konkrét körvonalazása nélkül. A sorozat I 2. kötetében Ipswich részére 1200-ban adott oklevélben a *portmanni* választásánál jutnak szerephez, s ugyanilyen a feladatuk 1247-ben is (Leiden 1988, 104 és144). A *Quellensammlung zur Frühgeschichte der österreichischen Stadt (bis 1277)* (Elenchus fontium historiae urbanae III 1), Leiden—New York—Köln 1992, 35 és 17 a 13. századból való forrást közreadva említi a *burgenses meliores*t, ill. 1128-ból a négy *cives meliores*t a bíró mellett.

[19] LADÁNYI E.: *Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában* (Studia Theologica Budapestinensia 15), Budapest 1996, 135skk. A Nagyszombatnak adott kiváltságlevél (telepítő királyi oklevél!) részletesebb elemzésére később szeretnék visszatérni.

[20] LADÁNYI: *Az önkormányzat intézményei*, i. m., 22—23.

GERICS JÓZSEF

Papinianusi *lex* alkalmazása az 1298. évi törvényben

Az 1298. évi törvény súlyos büntetést helyez kilátásba azokkal szemben, akik a törvényhozó országgyűléstől számítandó három hónapon belül nem adják vissza a jogtalanul elfoglalt királyi, királynéi, egyházi és nemesi birtokokat, vagy újólag követnek el ilyen hatalmaskodást. Kiközösítés s a király ítélete várt rájuk, még akkor is, ha megfelelő elégtételt adtak. Ám ezen túl, rendeli a törvény, *...possessionibus tamen omnibus ipso facto privati, deducta repensione dampnorum per tales illatorum, et eis,* [quibus] *intulerunt, assignat*[a] *vel adiudicat*[a]. *Ceterae possessionum partes in manus regias devolvantur, ita quod haeredes earundem propter excessus parentum legitima parte haereditatis denudati inter nobiles non debeant computari, et ab actibus nobilium atque aditu* [— — —] *eorundem exclusi maneant, ab omnibus actibus legitimis alieni.* SZILÁGYI LORÁND fordításában: „...mindjárt a tett elkövetése után összes birtokaiktól fosszák meg őket, ezekből az általuk okozott károk jóvátételét vonják le, [adják át, azaz ítéljék oda] azok részére, akiknek a károkat okozták, a birtokok többi részei a király kezére szálljanak, úgyhogy utódaik szüleik vétkei miatt az örökösödés törvényes részétől legyenek megfosztva, a nemesek közé ne számítsanak, s a nemesek cselekményeitől és a [— — —] járulástól maradjanak kizárva, s bármiféle jog gyakorlásától legyenek eltiltva."[1]

A törvény eredeti, latin szövege töredékes, s ennek következtében a magyar fordítás is. Azonban a töredékesség kiegészíthető, s érdekes módon úgy, hogy meg lehetett állapítani a magyar törvénycikk forrását.

A nyomravezető adat a cikkelyben az *actus legitimi*, a jogi aktusok, jogügyletek említése. Az *actus legitimi* ugyanis a római jog kifejezése. A terminusszal a *Digesta* Papinianustól származó egyik *lex*ében találkozunk (Dig. 50 17, 77). Ez kifejti, hogy bizonyos jogügyletek, amelyeknél időhatározás, vagy feltétel kitűzése szerepel, ez által semmissé válnak: *Actus legitimi, qui recipiunt diem vel condicionem, ... in totum vitiantur per temporis vel condicionis adiectionem.* Ilyen aktus például a felsorolás szerint a *mancipatio*, vagyis az ünnepélyes szerzőügylet, a *datio tutoris*, vagyis a gyámnak a magisztrátus általi kirendelése, s az *aditio hereditatis* is. Erről az utóbbiról MARTON GÉZA ezt írja: „az örökös megszerezhette a hagyatékot formátlan elfogadó ügylettel *(aditio hereditatis)* is, mely akár az elfogadó akarat egyszerű kijelentésében (például a hitelező kérdésére *interrogatio in iure* során), akár konkludens cselekmények által való akaratnyilvánításban állhatott (*pro herede gestio*, például a hagyaték birtokbavétele, rendelkezés, hitelezőkkel való egyezkedés)."[2]

---

[1] A szöveget l. M. G. KOVACHICH: *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros I*, Budae 1798, 109, a fordítást pedig LEDERER E. (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I: 1000—1526*, Budapest 1964, 91. A kiegészítések tőlem — Gerics.

[2] MARTON G.: *A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók*, Budapest 1963[4], 286.

Az *actus legitimi* kifejezés római jogi eredetét felismerve, s e jogügyletek közt megtalálva az *aditio hereditatis*t, az 1298. évi törvény hiányos szövegét ezen az alapon jól ki lehet egészíteni. Eszerint a hatalmaskodó nemesek utódai *ab aditu hereditatis eorundem exclusi maneant*, vagyis „a hagyaték elfogadásából, birtokbavételéből" legyenek kizárva.

Ennek ismeretében a törvénycikk utolsó sorainak SZILÁGYItól adott fordítását pontosabbá lehet tenni: „Utódaik szüleik vétkei miatt a törvényes örökrésztől legyenek megfosztva, a nemesek közé ne számítsanak, a nemesek ügyleteiből és hagyatékuk birtokbavételéből maradjanak kizárva, minden jogügylettől eltiltatván."

Többszörösen is érdekes jelenséggel van itt dolgunk. Már önmagában is figyelemre méltó körülmény, hogy egy töredékes középkori magyar törvény szövegét a forrásául felismert római jogi hely alapján állíthattuk helyre. Ugyancsak lényeges szempontokat ad a római forráshellyel való egybevetés a magyar törvény magyarázatához abban az értelemben, hogy a magyar nemesi szokásjog intézményei római terminusokkal jelölten tűnnek fel.

A legközelebbről rokon, vagy éppen azonos jelenség ez azzal, hogy 1291-ben a magyar király adományozási jogát, a korábbról jól ismert *donatio regiát* rendes joghatóságnak, *iurisdictio ordinaria*nak nevezték a Dig. 2, 1, 3-ból kölcsönzött kifejezéssel: „Az a *mixtum imperium*, amelyben a *iurisdictio* is bennefoglaltatik, mivel a javak birtokának adományozásában áll *(in danda bonorum possessione consistit)*."[3]

Magából az 1298. évi törvényből azt a párhuzamos jelenséget hozhatjuk fel, hogy Magyarországot, mint Mária *hereditas*át, „egész jognak" *(quoddam ius totum)* nevezi, amelynél az a cél, „hogy részeinek sértetlenségét élvezhesse" *(suarum possit partium integritate gaudere)*. Az ezt magyarázó római forráshely a Dig. 50, 17, 62.[4]

Vizsgált törvénycikkünknél szintén nagyon fontos körülmény, hogy szövege magától értetődően azonosnak veszi a „nemesek ügyleteit" *(actus nobilium)* a „minden jogügylettel" *(omnes actus legitimi)*. Ez a beállítás mindenképpen azon a premisszán alapul, hogy jogügyletet igazában csak nemesek körében ismerhetnek el, s az *omnes actus legitimi*, a jogügyletek minden formában a nemesi jogálláshoz fűződnek.

Ebben a tekintetben a legnevezetesebb az, hogy a *Digesta* az *actus legitimi* között felsorolja a *mancipatió*t, az ünnepélyes szerzőügyletet. A magyar törvény a nemesi ügyletek (jogügyletek) közül kiemelten a hagyaték birtokba vételét említi. Ám ennek ismeretében nem kételkedhetünk abban, hogy a *Digesta* jogügyletei közül a *mancipatió*t a törvényszerkesztők a magyar nemesek birtokszerzésével azonosították, hogy tehát a birtokszerzés beleértendő a magyar nemesek ügyletei, a honi *actus legitimi* közé.

A *Hármaskönyv*ben (I 3, 6) Werbőczy a királyi birtokadományról *(possessionaria collatio)* írja, hogy ez ékesíti és különbözteti meg a nemeseket a nem-nemesektől *(qua nobiles decorantur et ab ignobilibus segregantur)*. Azt BOLLA ILONA kutatásaiból tudjuk, hogy kezdetben a vagyonos közszabaddá tétel, a 13. század elejétől a királyi szervienssé fogadás, majd a nemesítés királyi cselekményének volt elmaradhatatlan része a kiváltságolandó

[3] GERICS J.—LADÁNYI E.: *Az „új adomány" jogintézménye a 13. századi magyar okleveles gyakorlatban*, LSz 36 (1986) 1, 28—29.

[4] GERICS J.—LADÁNYI E.: *A magyarországi birtokjog kérdései a középkorban*, LSz 41 (1991) 4, 6—7. Az 1298. évi törvény itt idézett részlete KOVACHICH: *Supplementum* (1. j.), 118.

királyi *propriusnak* az uralkodói földadomány, vagy a korábban már élvezett föld birtoklási jogcímének nemesivé tétele.[5]

A nemesi jogállás és a nemesi öröklés-birtoklás összetartozását — amint LADÁNYI ERZSÉBETtel végzett, korábbi kutatásainkból kitűnt — természetesen nem csak kiváltságolás során emelték ki, hanem érvényesült az a joggyakorlatban is. Így történt például 1256-ban. Ekkor IV. Béla oklevele egy várjobbágyokkal szemben megnyert per után kimondta: a pernyertes „nemesek kérésére hajolva, az ő szabadságuknak és földjüknek a jogállását *(statum libertatis et terre eorundem)* ... királyi hatalommal megerősítjük".

A „szabadságnak és a földnek a jogállása" egymással szorosan összefüggő, de mégis két különböző dolog volt. Királyi szervienssé (nemessé) tétel során a föld jogállásának meg nem változtatása, vagy ennek említés nélkül maradása vészes következményekkel járhatott a kiváltságolt személy helyzetére nézve.

A fentebb idézett kutatásokra támaszkodva, hivatkozhatom arra, hogy a király 1257. évi oklevele szerint Zalában a szölci atyafiság képtelen volt a királyi szerviensek, illetve nemesek közé jutni. Királyi szerviens-mivoltukat először még sikerült elismertetniük, de addigi földjük szolgálattal terhelt birtoklási jogcímének megváltoztatását már nem. Ezért, amikor királyi szerviensi mivoltukat hangoztatták, földjüket elvették tőlük és a várhoz csatolták. Ahhoz, hogy földjüket visszakaphassák, ismét várjobbággyá kellett lenniük. Várhoz csatolt, örökölt földjük visszaadását arra hivatkozva kérték a királytól, hogy „nincs elegendő földjük, amelyen szolgálatot tehetnek a várnak". IV. Béla végül szintén azért adta vissza örökölt földjüket, hogy „tisztesebben szolgálhassanak a várnak". Nem lettek tehát nemesek, hanem maradtak várjobbágyok — azaz királyi kondicionáriusok —, földjüket pedig a várnak teendő szolgálat terhelte, tehát kondicionárius föld maradt. „A várnak teendő tisztes szolgálat" annál határozottabb megkülönböztetés a nemesi birtoktól, mert fegyveres szolgálatról volt szó.

Adott esetben tehát a birtoklás jogcímének meg nem változtatása egzisztenciális okként a királyi szerviensi (nemesi) jogállás feladására kényszeríthetett.[6]

Az 1298: V. törvénycikk az előadottak szerint implicite a szabadság és a (birtokolt, ill. örökölt) föld jogállását a hazai törvényhozásban először cikkelyezte be. Ezzel megfelelt a 13. századi gyakorlatnak.

---

[5] BOLLA I.: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* (Értekezések a történeti tudományok köréből u.s.100), Budapest 1983, 64—65.

[6] Az előadottakra nézve forráshivatkozásokkal együtt l. GERICS—LADÁNYI: *A magyarországi birtokjog* (4. j.), 11—12.

DRASKÓCZY ISTVÁN

A somosi vám a 13—14. században

A Sáros megye déli részén birtokos Aba nemzetség Somosi-ágának kétségtelenül legjelentősebb birtoka a névadó helység, Somos lett. Először 1283-ban bukkant fel.[1] Eme név alatt eredetileg a családnak a falu határánál nagyobb birtoktömbjét értették. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy nyugatra, a Hernád túlsó partján fekvő Kőszegen felépített várat Somosnak nevezték.[2]

A falu a 14. században már alesperesi székhely, s több utcából álló település, amelybe a környékbeli falvakból utak vezettek, és ahol már 1304-ben vásárokat tartottak (hétfőnként). A helység a 15. században *oppidum*má fejlődött.[3] A tőle néhány kilométerre északra fekvő Zsidópataka, amit 1288-ban szerzett meg az Aba nemzetségnek ez az ága, nem lehetett versenytársa. Annak ellenére nem, hogy földesura, Somosi János 1317-ben széleskörű kiváltságokat szerzett a számára, így Kassa és Gölnicbánya jogát. I. Károly még azt is engedélyezte, hogy keddenként heti piacot tartsanak itt.[4]

Somos földrajzi helyzete azonban kedvezőbb volt. Fejlődését annak köszönhette, hogy fontos kereskedelmi útvonal mellett feküdt, és a piactartás még a földesurak vámszedési jogával párosult, amelyet a Tárcán átívelő híd használatáért kellett fizetni. A Kassáról Eperjesre, majd a Szepességbe, illetve északra, Palocsán vagy Bártfán keresztül Lengyelország (és Oroszország) felé rajta keresztül vezetett a kereskedők útja.[5]

Ugyanakkor egy másik út ennél a helységnél torkollott a Kassa—Eperjes országútba. Ez az útvonal a Hernád és a Tárca bal partján haladt az ország belsejéből észak felé.[6] A történeti Sáros és Abaúj megyék határán Rozgonytól északra fekvő Szakalya földnek egy darabját 1309-ben járták meg. Itt találkozunk egy bizonyos közúttal, amely Patak felől jött. A határleírás alapján észak—déli irányú úttal van dolgunk. Kétséges azonban, hogy

---

[1] KARÁCSONYI J.: *A magyar nemzetségek a 14. sz. közepéig*, Budapest 1900 [Reprint 1995], 79—82; Somosra l. F. ULIČNÝ: *Dejiny osídlenia Šarisa*, Košice 1990, 64—66.

[2] ENGEL P.: *Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról*, Műemlékvédelem 1987/1, 14 és *Magyarország világi archontológiája 1301—1457. I—II* (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5), Budapest 1996, I 349—350. A falvak határai még a 14. században sem szilárdultak meg. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI*, ed. G. FEJÉR, Budae 1829—1844, VIII 4, 123—126; MOL DF № 265.435. Az, hogy Somos, illetve a beleolvadt Zsidópataka eredetileg a Tárca másik partjára is átterjedt, még a 16. században sem merült feledésbe. IVÁNYI B.: *Eperjes szabad királyi város levéltára. II: 1245—1526*, Szeged 1932, № 1238.

[3] ULIČNÝ: *Dejiny* (l. j.), 64—66; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I—II*, ed. V. SEDLÁK, Bratislaviae 1980—1987, II № 678; CSÁNKI D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III. V*, Budapest 1890—1913, I 287; *Zsigmondkori oklevéltár I—II*, kiad. MÁLYUSZ E., Budapest 1951—1958, I № 3195.

[4] *Výsady miest a mestečiek na Slovensku. I: 1238—1350*, red. L. JUCK, Bratislava 1984, 87—88.

[5] *Dejiny Prešova I*, red. I. Sedlák, Prešov 1965, 64—65. (A vonatkozó rész FERDINAND ULIČNÝ munkája.)

[6] GYÖRFFY GY.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I—III*, Budapest 1963—1987, I 53; vö. még Abaúj megyének a kötethez mellékelt térképét.

Patak alatt a Somos és Szakalya között elhelyezkedő Lapispatakot vagy pedig Sárospatakot kell-e értenünk. Nyilvánvaló, a Tárcának ezen az oldalán haladó útvonalon egyszerűbben lehetett a pataki táj borát Sárosba vagy Szepesbe szállítani, mintha a kereskedők Kassa felé tértek volna, és így hihető, hogy az oklevél eme összeköttetésnek az emlékét őrizte meg a számunkra.[7] Kassa fejlődésével azonban épp az ide vezető utak jelentősége növekedett meg.

Ugyan Somost gyakran keresték fel az utazók, de megvolt a lehetőségük arra, hogy Eperjesről Kassára más, a Tárca jobb partján található nagy úton jussanak el. A 13. században a Tárca jobb partjára nemcsak a somosi hídon, hanem Eperjestől délre réven is és hídon is át lehetett kelni. Ezután Szentlászló, Kende, Újfalu, Abos és Licsérd érintésével jutott el a kereskedő Lemesre, a Somos—Kassa országút mentén fekvő faluba, anélkül, hogy vámot fizetett volna. Ennek az útnak a használatát a birtokosok soha nem tudták megakadályozni, bár a 16. század elején per keletkezett köztük és Eperjes, Bártfa, Kisszeben között, mert a polgárokat erőszakkal Somosra vitték, illetéket kértek tőlük, és azt állították, ez az útvonal hamis. Akkor több, egymásnak ellentmondó vizsgálatot tartottak. Ezek egyike szerint a kereskedők régóta szabadon járhattak rajta. Ezért a megye úgy döntött, hogy az erre utazókat nem lehet arra kényszeríteni, hogy Somosra menjenek, és illetéket fizessenek. Az uralkodó a megyei ítélőszék döntését helybenhagyta, s megerősítette: *praescriptam viam ... liberam esse.*[8] A vámszedés jogát a földesúri család 1285-ben kapta meg. Sajnos az eredeti oklevelet nem ismerjük, csupán egy 1358-ban kiadott okmány őrizte meg a tartalmát.[9] Ebből kiderül, hogy a tarifa egyszerű volt. A mázsaszekér és a bor után 1 *pondus*t, a könnyebb szekér után (amit csillének hívtak) csupán 2 dénárt kellett leróni. A vám világosan mutatja, hogy út- illetve hídvámfajtáról van szó, ahol az átmenő forgalmat sarcolták meg.[10] A mázsaszekeret — mint közismert — a nagy értékű, a távolsági kereskedelem révén forgalomba hozott árukra alkalmazták. Vele szemben a csille keskeny, könnyű jármű volt, amelyet különösen a hegyi utakon lehetett jól használni. A 16. században általában kis mennyiségű szénával és fával pakolták meg. Ez az alkalmatosság a helyi forgalom eszköze volt. A csille használatát a még csak gyéren lakott, sűrű erdővel borított sárosi viszonyok magyarázzák. A teljes áruforgalom nem tűnik ki a tarifából. Csupán a távolsági kereskedelmet (azon belül is csak azt, amit mázsaszekéren vittek) és a szekéren lebonyolított helyi áruszállítást tartotta fontosnak az uralkodó. Mentesültek elvben a vámfizetés alól azok, akik valamilyen más módon vitték árujukat, ahogy az állatok, az üres szekerek után sem kellett leróni az illetéket (legalább-

---

[7] Az *Anjoukori okmánytár I—VII*, szerk. NAGY I.—TASNÁDI NAGY GY., Budapest 1878—1920, I 190—191 és B. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny I—III*, Bratislava 1964—1977, II 457—462 Lapispatakkal veszi azonosnak (ezt az azonosítást megnehezíti, hogy a határjárást a lapispataki plébános végezte, s ő biztosan pontosan tudta faluja nevét); Sárospatakkal veszi egynek az *Anjou-kori oklevéltár II: 1306—1310*, szerk. KRISTÓ GY., Budapest—Szeged 1992, № 797. A Sárospatakról kiinduló utakra l. SZŰCS J.: *Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom*, TSz 35 (1993) 16. A Szepességben 1286-ban már fogyasztották a pataki bort, l. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I—III*, ed. F. KNAUZ—L. DEDEK CRESCENS, Strigonii 1874—1924, II 212.

[8] ULIČNÝ: *Dejiny* (1. j.), 369; MOL DL № 31.238; MOL DF № 228.432. 229.622. 269.867; *Árpádkori új okmánytár I—XII*, kiad. WENZEL G., Pest—Budapest 1860—1874, IX 389; IVÁNYI: *Eperjes* (2. j.), № 1140. 1239. 1242. 1246; *Zsigmondkori oklevéltár III—IV*, kiad. MÁLYUSZ E.—BORSA I., Budapest 1993—1994, IV № 831.

[9] *Codex diplomaticus* (2. j.), IX 2, 728—731.

[10] DOMANOVSZKY S.: *A harmincadvám eredete*, Gazdaság és társadalom a középkorban, Budapest 1979, 66—67.

is az uralkodó itt nem foglalkozott velük[11]) A tarifa egyetlen terméket említett meg, a bort, amelyet erre a tájra már délről kellett szállítani, és helyi specialitása, különleges értéke miatt vámolták meg külön. Jelentőségét mutatja, hogy hordónként ugyanakkora összeget vetettek ki rá, mint a posztóval, külföldi hallal megterhelhető mázsaszekérre.

A somosi vám ezzel a viszonylag egyszerű szabályozással nem állt egyedül az országban. 1280-ban a Budáról az ország északkeleti része (Muhi, Kassa, Sárospatak) felé vezető országút melletti Kompolt vámja kapott tarifát. Mázsaszekér után ugyancsak 1 *pondus*t kellett fizetni, miként Somoson. Mellette a sót szállító szekereket találjuk meg (a vám 1 kocka só) és a hordó bort (itt 2 dénár).[12]

A harmadik párhuzamba állítható tarifát 1284-ben Bertalan váradi püspök és Roland erdélyi vajda Bihar megyei vámvizsgálatakor állította ki, és a berténvi Kőrös révnél szedett tételeket tartalmazta. A vizsgálatra annak nyomán került sor, hogy az uralkodó tanácsosaival a különböző illetéktelen helyeken felállított vámhelyek megszüntetéséről döntött. A püspök és a vajda állapította meg a tarifát. Eszerint ama szekerek után, amelyek posztót s bort szállítottak (nem írja, hogy mázsaszekérről lenne szó) ½ *pondus*t lehetett kérni, míg a sóval megrakott szállítóeszközök után 2 só és 2 kis dénár járt.[13]

Az 1284. évi okmány azért becses, mert — mint erre a szakirodalom többször rámutatott[14] — IV. Lászlónak arról a vámrendszert szabályozni kívánó kísérletéről tanúskodik, amelynek során a IV. Béla korabeli állapotokhoz akart visszatérni, és ésszerű okhoz kötötte az illeték szedését. Figyelemre méltó az is, hogy a gyalogosokat, lovasokat, üres szekereket az oklevél mentesítette.[15] Ilyen, csak 2—3 tételt tartalmazó vámokat később is létesítettek az uralkodók. Így például Károly Róbert a veszprémi püspök Kér falujában 1312-ben engedélyezte a vámszedést. Itt minden áruval megrakott szekér után 2 bécsi dénárt lehetett szedni. A sószállító alkalmatosságok gazdái 1 sókockát adtak.[16]

Természetesen ezeknél részletesebb szabályozások is akadtak. Ilyen például az 1276-os zalakarosi szabályzat, amelyben már nemcsak bort és egyéb árukat szállító szekerekről olvashatunk, hanem az üresekről is. Vámkötelesek lettek a lovak, az ökrök és a kisebb állatok is. Még ennél is részletesebb a győri vámszabályzat.[17]

A 13. századi vámrendszer alakulását a szakirodalom feltárta. A vámok tulajdonosai a hidakon, réveken vagy az utakon legszívesebben nemcsak a szállítóeszközök után, hanem a termékek értéke alapján is kivetették volna az illetéket. Az új elvet az országos keresletnek örvendő só és bor esetében lehetett a leghamarabb érvényesíteni. Az új rendszer azonban csak 1310 után tört előre.[18]

---

[11] DOMANOVSZKY: *Mázsaszekér*, Gazdaság és társadalom (10. j.), 112—113.

[12] *Codex diplomaticus* (2. j.), V 3, 21.

[13] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), IX 400—401.

[14] SZŰCS J.: *Az utolsó Árpádok* (História Könyvtár, Monográfiák 1), Budapest 1994, passim.

[15] A 14. század elején készült tanácsi határozat szerint az a gyalogos vagy lovas, akinek nincs rakománya, a hazánkba költöző külföldi, a költözködő jobbágy vámmentességet élvezett. Ugyanígy a jogszabály szerint semmit sem szabad szedni a főpapok, bárók, nemesek élelmiszerei után. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301—1457*, ed. F. DŐRY—G. BÓNIS—V. BÁCSKAI, Budapest 1976, 395.

[16] *Veszprémi regeszták (1301—1387)*, szerk. KUMOROVITZ L. B., Budapest 1953, № 59. Hasonlóan rövid az 1310. évi egregyi vámtarifa, amely korábbi helyzetet tükröz, l. *Hazai okmánytár I—VIII*, kiad. NAGY I.—PAUR I.—RÁTH K.—VÉGHELY D., Győr—Budapest 1865—1891, VII 362.

[17] *Codex diplomaticus* (2. j.), VII 2, 48; *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), VII 523. IV. László idején számos új vámhely létesült.

[18] PACH ZS. P.: *„A harmincadvám eredete"*, Budapest 1990, 16; SZŰCS: *Az utolsó Árpádok* (14. j.), 258—262.

A somosi szabályzatnál a birtokos örülhetett, hogy a birtokán áthaladó szállítóeszközök után valamilyen bevétele származott, de arra nem kapott lehetőséget, hogy a járműveken található termékeket megvámolhassa. Ezt már a királyi hatalom megakadályozta. A táj benépesülése, a kereskedelmi forgalom gyors bővülése azonban új helyzetet teremthetett. Mind gyakrabban tűnt fel ezen a vidéken is az értékes németalföldi posztó. Lőcse a lengyelországi forgalmat arra használta fel, hogy árumegállító jogot eszközöljön ki a maga számára a királynál (1321), Kassa 1324-ben szerződést kötött Krakkóval. Utóbb, 1347-ben ez a város is árumegállító jogot szerzett. Eperjes szintén gyorsan fejlődött. A lengyel kereskedők útja Kassa felé ugyanúgy Somoson át vezetett, mint ahogy a hazaiak is erre jártak a szomszédos ország vagy esetenként Oroszország felé.[19] Hiába növekedett azonban a gazdaság, hiába bírta volna el most már az utakon is — legalább a termékek egy részénél — az érték szerinti illetéket, vagy azt, hogy a fizetők köre bővül, ha a szabályozások elvben megkötötték a tulajdonosok kezét. Ha valaki az uralkodó beleegyezése nélkül állapított meg új vámokat, ugyanúgy törvénybe ütköző cselekedetet követett el, mintha önkényesen új vámhelyeket létesített volna; földesúri önkény, a vámosok túlkapása egyébként is mindennapos. A földbirtokosok azonban bevételeik gyarapítása érdekében mind a két módszert alkalmazták. A gazdasági fejlődés szinte kínálhatta számukra a lehetőséget.

Károly Róbert felismerte, hogy a vámrendszer új szabályozásra szorul,[20] de korántsem hagyta, hogy minden földesúr a korábbinál nagyobb mértékben, részben a szállított áruk értéke alapján sarcolja meg a kereskedőket, az utazókat. (Az ilyen eljárás nem kedvezett volna a gazdaság fejlődésének.[21]) Anjou királyunk érdemek alapján adományozott vámszedési engedélyt vagy olyan tarifát, amelyben a hagyományos útvám típusú illetékek mellett az áruk értékéhez is igazodó kiszabásokat találunk. A listán nagyurakat, kisebb rangú nemeseket vagy egyházit (pl. egri püspök) egyaránt megtalálunk.[22] A kedvezményezettek között az Aba nemzetség Somosi ágának a tagjait azonban hiába keressük, pedig több helyütt kitüntették magukat. Igaz, egyikük a Zách Felicián-féle merénylet kapcsán gyanúba keveredett. Így csupán annyit tudtak elérni, hogy királyunk mind 1324-ben, mind pedig 1333-ban megerősítette elődje szabályzatát. Kezdetben nem jártak jobban Lajossal sem.[23]

Természetesen ez sem volt kevés, hisz az Aba nembeli család vámszedési jogát az új dinasztia is jóváhagyta, de mindenképpen elmaradt attól, amire a Somosiak mások példája alapján lehetőséget láttak. 1345-ben Kassa városa panaszolta be a földesurakat, hogy túlzott vámok megfizetésére kényszerítik a polgárokat. Ezen túlmenően még a

[19] SZŰCS: *Az utolsó Árpádok* (14. j.), 262—263. A táj gazdasági fejlődésére l. MÁLYUSZ E.: *A mezővárosi fejlődés*, Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században (szerk. Székely Gy.), Budapest 1953, 158—159; *Dejiny Prešova* (5. j.), 72; F. ULIČNÝ: *K dejinám Bardejova v 13. a 14. storocí*, Sarisské Múzeum v Bardejove 2 (1969) 26—33; *Regesta diplomatica* (3. j.), № 664; HAJNIK I.: *Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házbeli királyok alatt*, Századok 2 (1868) 143skk.

[20] HÓMAN B.: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*, Budapest 1921, 70—71.

[21] FÜGEDI E.: *Középkori magyar városprivilégiumok*, Kolduló barátok, polgárok, nemesek, Budapest 1981, 501[91].

[22] *Anjoukori okmánytár* (7. j.), I 130. 263. 570; *Codex diplomaticus* (2. j.), VIII 3, 200—201; MOL DL № 40.559.

[23] *Codex diplomaticus* (2. j.), 728—731; MOL DF № 269.866; IVÁNYI: *Eperjes* (2. j.), № 80; KARÁCSONYI: *A magyar nemzetségek* (1. j.), 50.

gyalogos embereket sem kímélik, pedig korábban ők fizetség nélkül közlekedhettek. Az 1350-es években az eperjesiekkel keveredtek perbe a helység földbirtokosai.[24] A Somosiak attól sem riadtak vissza, hogy új vámot létesítsenek. Legalábbis erre következtethetünk abból az 1337. évi osztálylevélből, amelyben a Hernádon készített hídról esik szó. Az osztozó felek egymás jobbágyait mind a hernádi, mind pedig a somosi átkelőn mentesítették a fizetési kötelezettség alól. Ez az új vámhely nem lehetett hosszú életű, mivel 1355-ben már nyoma sincs. A birtokosok nem törődtek a híd karbantartásával, úgyhogy ebben az esztendőben a vámokat vizsgáló biztosok hiába keresték a somosi hidat. Pedig, mint megemlítették, szükség lenne rá.25 Az úri törekvésekkel a városok szembeszegültek.

Lajos király — egy 1373. évi oklevele tanúsága szerint — szintén foglalkozott a somosi vámszedési joggal. Okmányt állított ki róla, majd midőn ez a kiadvány elveszett, a tulajdonos, Somosi Péter kérésére ismét megerősítette a jogot. Királyunk — feltehetően a viták hatására — újonnan szabályozta a fizetési kötelezettséget.[26] A birtokosnak kedvezett az a körülmény, hogy az új tarifa végre megszüntette az 1285. évi szabályzatot. A mázsaszekér eltűnt az új szabályzatból, de helyette megtaláljuk a *currus ligatus* (társzekér) fogalmát, amelyre 12 dénáros vámot állapított meg a király. Az új illeték némileg magasabb lett, mint amit korábban szedtek (1 *pondus*). Ezen az eszközön vitték a drága, előre becsomagolt termékeket, vagyis a távolsági kereskedelem áruit. A könnyű csille helyére a gabonával és hallal megrakott, le nem kötözött szekér került; igaz, a korábbinak háromszorosát (6 dénárt) kellett utána fizetni. Ezt elsősorban a helyi forgalomban alkalmazták. Az a tény, hogy a csillét váltotta fel, arra utal, hogy a helyi árucsere már olyan tekintélyessé vált, az úthálózat annyira megjavult, hogy az áruszállítás nagyja már ezen bonyolódott le. Ugyanakkor ebbe a fogalomba elvben a többi alkalmatosság is belefért. Fizetéskor azonban az ilyen megfogalmazás vitákra adhatott alkalmat. A bor hordónkénti vámját 6 dénárra csökkentette az uralkodó. Ezt az összeget mind a szerémségi termékért, mind pedig más vidékek boráért egyaránt le kellett róni.[27] Az 1285. évi állapothoz képest újdonságnak számított, hogy az állatokat is felvették a tarifába. Az eladásra szánt ló után 2, az ökör után 1, a juh, kecske és disznó párja után ugyancsak 1 dénárt kellett leróni. Ugyanennyit fizetett az a személy, aki gyalogosan rakományt vitt magával. A gyalogos, a lovas és az üres szekér továbbra is vámmentességet élvezett.

Az új rendezés igazodott a megváltozott körülményekhez, de továbbra is a hídvám jelleg dominált, s csak kevéssé vette figyelembe a szállított áruk értékét. A néhány évtizeddel korábbi (1329) alzsolcai tarifa külön vámoltatja el például a különböző posztókat, a vásznat. A nyitott szállító szekér illetéke 8 dénárt, a mázsaszekéré 1 fertot, a kétkerekű *bigáé* pedig 2 dénárt tett ki. A Sáros megyei Pécsújfaluban (1355) hasonlóképpen külön vámtételeket olvashatunk a posztóval, vászonnal, hallal, heringgel, borssal, sáfránnyal stb. kapcsolatban. Itt annak a szekérnek a vámja, amiért Somoson 12 dénárt kellett

---

[24] MOL DF № 269.296; IVÁNYI: *Eperjes* (2. j.), № 60; *Codex diplomaticus* (2. j.), IX 2, 728—731. A zsolcai, illetve a pécsújfalusi tarifa fogalmat ad arról, hogy milyen sokféle árut utaztattak át Somoson. MOL DL № 40.559 és 64.672.

[25] *Codex diplomaticus* (2. j.), VIII 4, 123—126; MOL DF № 265.435; MOL DL № 64.672; VARSÍK: *Osídlenie* (7. j.), I 453.

[26] IVÁNYI: *Eperjes* (2. j.), № 80.

[27] A hordók nagysága különbözhetett. BOGDÁN I.: *Magyar úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Budapest 1991, 182—184.

fizetni, 1 fertos összeget tett ki, vagyis a többszörösét.[28] Az új szabályzat tehát nemcsak arról tanúskodik, hogy az értékvámolás elve 1310 után sem vált egyeduralkodóvá — mint közismert —, hanem arra is bizonyíték, hogy Nagy Lajos apjához hasonlóan csínján bánt a földesúri igényekkel, és csak korlátozottan elégítette ki azokat. Ennek a politikának a hasznát a városiak élvezték. Így tán nem véletlen, hogy a fenti rendezés Eperjes város levéltárában maradt fenn, mégpedig abban a változatban, amelyet az eperjesi polgárság kért a királytól. Noha az említett szabályzat messze elmaradt a földesúri elvárásoktól, a tulajdonosnak nem kis hasznot hozhatott, hisz a helyi árucsere mellett az itt áthaladó távolsági kereskedelem forgalmát is lefölözhette.

Az új tarifa ellenére a vámviták továbbra is fennmaradtak. Így 1381-ben az uralkodónak figyelmeztetnie kellett Somosi Péter, hogy a hidat tartsa karban, mert különben megvonja tőle a vámszedés jogát. 1392-ben Mária királyné azt közölte a birtokossal, hogy amíg az átkelőt nem hozza rendbe, csak régi pénzben kérheti a vámot. Vagyis a földesúri hanyagság ugyancsak hozzájárult az ellentétekhez. Eperjes a 15. század elején még mindig panaszkodott a túlzott vámoltatásra.[29]

A 15. században Kassának gyűlt meg a baja Somos birtokosaival, akik vámtisztjeik révén gondoskodtak az álutak ellenőrzéséről. 1467-ben Berzevici István, akié ekkor a birtok volt, végül is megegyezett a várossal, s megállapodtak abban, hogy Kassa lakói mekkora összegeket fognak leróni ezen a helyen. A 14. századból visszaköszön nekünk a *currus ligatus* után szedendő 12 dénáros pénzösszeg. Feltűnik még a 6 dénáros kiszabás is, amelyet a félig megrakott szekerekre vetettek ki, vagy azokra, amelyeket nem kötöztek le. Az oklevél még azt is hozzáteszi, hogy az ilyen alkalmatosságon tízen vagy még többen ülnek. Az egyszerű szekér után 2 dénárt kellett fizetni. A gyalogosan haladó személytől 1 dénárt kértek. Az élelemért járó üres jármű vámmentességet élvezett, a lovas és a kólya nem.[30]

Az eddig készült szabályzatok közül ez a tarifa a legrészletesebb, s itt találjuk a legtöbb szállítóeszközt. A *currus ligatus* mellett feltűnik a le nem kötözött szekér, majd eme jármű egyszerűbb változata, valamint a személyszállításra is használt kólya. Tarifánk szerint ez az eszköz nem a hajdani csillének felelt meg (az utóbbi inkább az egyszerű szekérrel azonosítható). Ahogy a forgalom növekedett, s ahogy mind gyakrabban alkalmazták a különböző típusú járműveket, úgy kellett a tarifát is pontosítani, hogy a viták mind inkább elkerülhetők legyenek. Ugyanakkor a vámtételek az elmúlt száz esztendő során lényegében változatlanok maradtak, és az értékvámolás elve nem érvényesült.[31]

Vitára azonban nemcsak a vámtételek adtak alkalmat. Mint ismeretes, a középkori ember szemében a vámfizetésre az adott jogalapot, ha általa az utazó útja kényelmesebbé vált. Így például, ha a tulajdonos az átkelést híddal biztosította, és azt rendben tartotta.[32] Láttuk, Somoson rendszeresen volt mit javítani a hídon.

Vita támadt az utak használata miatt is. 1349 novemberében Eperjes, Sáros és Kisszeben azért fordultak a királyhoz, mert midőn polgáraik a Sárospatakba vezető helyes

[28] MOL DL № 40.559 és 64.672. Pécsújfaluban nem minden tétel számított törvényesnek.

[29] IVÁNYI: *Eperjes* (2. j.), № 93. 111. 146. 231. A király így természetesen a saját vámjait is védte.

[30] MOL DF № 269.599. A hamis utak vigyázására: MOL DF № 265.455.

[31] DOMANOVSZKY: *Mázsaszekér* (11. j.), passim.

[32] BOLLA I.: *A középkori magyarországi hidak történetéhez*, Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára (szerk. Bertényi I.), Budapest 1980, 35; HOLUB J.: *Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban*, Századok 51 (1917) 46.

úton *(in recta via ad civitatem Pathak transeunte)* mentek, feltartóztatták és a vámhoz kényszerítették őket. A polgárságot bátoríthatta, hogy két évvel korábban hasonló okból a töltszéki vám miatt támadt viszálya a sárosi ispánnal. Az uralkodó akkor nekik adott igazat, s az ország összes vámbirtokosát arra szólította fel, hogy a jogos és szokásos utakról az eperjesieket ne kényszerítsék vámhelyeikhez.[33] Tanulmányunk elején vázoltuk a Somos körüli úthálózatot. Eperjes kereskedői Patak felé használhatták a Tárca jobb partján futó utat, amely Kendén és Újfalun át vezetett, és nem érintette Somost. Miután így elérték Kassát, mehettek Patak felé. A másik megoldás az volt, hogy Eperjestől a Tárca bal partján lévő országúton Somosig utaztak, majd itt, anélkül, hogy átkeltek volna a folyón, folytatták útjukat Lapispatakig és Szakalyáig, hogy aztán induljanak a hegyaljai város felé. Hogy az eperjesiek szerint melyik volt a *recta via*, nem tudjuk pontosan eldönteni. Ugyanakkor tény, bármelyik útvonalat is használták a kereskedők, a 14. században a somosiak birtokán kellett áthaladniuk, nem kerülhették el a helyi földesurakat. Az ilyen viták mindenesetre hozzájárultak ahhoz, hogy az utazók ezt az átkelőt vegyék igénybe. A felek ekkor feltehetően megegyeztek.[34]

[33] IVÁNYI: *Eperjes* (2. j.), № 36 és 50. A város ezt a jogát használta fel arra, hogy a töltszéki vámot elkerülje (№ 35. 45. 46. 69. 70 stb.).

[34] Vö. a 8. jegyzetet.

KIS PÉTER

Ákos nembeli István

Egy magyar előkelő életútja a 13—14. század fordulóján

A 13—14. század fordulója változatos históriájának (többek között a „széttagolódás", a tartományuraságok kialakulása, a rendi intézmények létrejötte, a dinasztiaváltás körülményei) leírásánál, a jelenségek általánosítása mellett az egyedi esetek elemzése is fontos szempontokat, adalékokat nyújthat a vizsgált folyamatok hátteréhez. A korabeli politikai élet legfontosabb résztvevőinek életrajza is ez utóbbiak körébe tartozik, ezek segítségével ugyanis körvonalazható e személyek hatalom- és birtokszerző stratégiája, illetve ezek érvényesülése a bárók országos és „helyi" törekvéseiben. Az ilyen megközelítés nem előzmények nélküli a magyar középkorkutatásban, itt elég utalni a századfordulón írott *Magyar történelmi életrajzok* egyes darabjaira,[1] valamint az utóbbi évtizedekben e tárgykörben megjelent tanulmányokra.[2]

A jelen dolgozat az Árpád-kor utolsó és az Anjou-kor első évtizedeinek egyik (ha nem is kulcs-) szereplőjének, Ákos nembeli Ernye fia Istvánnak az életrajzát szeretné bemutatni, Magyarország történetének eseményeit egy főúr pályafutásán keresztül nyomon követni. A családi háttér, apja karrierjének felvázolása után elsőként az országos politikában való részvétele, majd „tartományában", Borsodban viselt dolgai következnek, végül fiainak rövid, bukással végződő történetéről lesz szó. Ákos István személye természetesen nem ismeretlen a történeti szakirodalomban, egyrészt nagyobb összefoglalások említenek vele kapcsolatos adatokat,[3] másrészt önálló tanulmány keretében[4] is sor került történetének feldolgozására. Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben számos új forráskiadvány látott napvilágot, amelyek segítségével a korábbi adatok kiegészíthetők és ezzel a korábbi kép módosítható.[5]

---

[1] L. pl. PÓR A.: *Trencsényi Csák Máté 1260—1321*, Budapest 1988; SZABÓ K.: *Kun László 1272—1290*, Budapest 1886.

[2] E korszakból KRISTÓ GYULA több „kiskirály" személyéről készített monográfiákat (*Csák Máté tartományúri hatalma*, Budapest 1973; *Csák Máté* [Magyar História, Életrajzok], Budapest 1986) és tanulmányokat (*A Kőszegiek tartományuraságа*, Vasi Szemle 29 [1975] 2, 251—268; *Kán László és Erdély*, Valóság 21 [1978] 11, 83—96; mindkettő megjelent KRISTÓ GYULA gyűjteményes kötetében is: *Tanulmányok az Árpád-korról* [Nemzet és történelem], Budapest 1983, 241—299).

[3] A „klasszikus" szintéziseken kívül az újabb szakirodalomból a teljesség igénye nélkül meg lehet említeni az alábbiakat: KRISTÓ GY.: *Feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest 1979, 139—212; SZŰCS J.: *Az utolsó Árpádok* (História Könyvtár, Monográfiák 1), Budapest 1993.

[4] Pl. KANDRA K.: *Erne bán és fiai*, Századok 17 (1884) 114—126, amely számos téves adatot és következtetést hoz. Ide sorolható KARÁCSONYI JÁNOS alapvető munkája is (*Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, Budapest 1900—1901 [reprint 1995; a műre való alábbi hivatkozások e kiadás szerintiek]), amely az Ákosokról szóló fejezetében (116—118. és 129—131. oldalak) a máig legrészletesebb biográfiát adta.

[5] A Borsod megyére vonatkozó forrásokat közzétette GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I—III*, Budapest 1963—1987, I 733—818. Ezenkívül a témára vonatkozó újabb forráspublikáci-

István életpályáját apja, Ernye (1225 k.—1274/1275) alapozta meg, aki jelentős úri nemzetség, az Ákosok tagja volt ugyan, de a *genus* ágakra bomlása következtében szerény vagyonú Bihar megyei nemesként indult, rokonságától, atyafiságától elszakadva, amit az is mutat, hogy róluk csak közvetett információink vannak. Karrierjét IV. Béla mellett kezdte meg az 1240-es években — főleg hadi érdemek révén —, mint királyi szerviens, udvari lovag, majd sikerült bekerülnie az uralkodó szűkebb környezetébe is. Az 1250-es évek közepétől elsősorban a borsodi térségben igyekezett birtokokat szerezni, várakkal (Dédes, esetleg Diósgyőr) megerősített *territorium*ot kiépíteni, s eközben konfliktusba keveredett az egyik ottani „őshonos" nemzetséggel, a Miskolcok egyik ágával, a Panyitokkal. E viszály olykor az országos fontosságú eseményeket is befolyásolta: az 1260-as években IV. Béla és István ifjabb király belháborúiban Ernye az előbbi oldalán vett részt — 1265-ben az egyik serege vezéreként —, Panyit pedig az utóbbi híve volt. Élete végén Ákos Ernye a legbefolyásosabb bárók egyike (hiszen pályafutása során a legfontosabb tisztségeket — erdélyi „bán", országbíró — töltötte be), akinek V. István rövid uralma is csak átmeneti kegyvesztettséget hozott, s aki IV. László uralmának zűrzavaros viszonyai közepette is megőrizte pozícióját: 1271-ben, halála előtt három vagy négy évvel, egy a Dunától Keletre lévő nemesek számára tartott királyi *generalis congregatión* a 25 kiválasztott idősebb *(seniores)* nemes névsorának élén található. Ez mindenképpen fényes életútnak mondható az indulás ismeretében, hiszen Ernye IV. Béla bárói közül az egyetlen, akinek nem volt báró az apja, vagy rokona, tehát neki a „körön kívülről" sikerült a politikai elitbe bejutnia.[6]

I. *„Az ország bárója"*

Ákos István életének első szakaszáról semmit nem lehet tudni, az első adatok róla 1281-ből valók. Ebben az évben három, különböző birtokügyekkel — adomány, csere, megegyezés — kapcsolatos oklevélben is szerepel; ebből arra lehet következtetni, hogy ekkor már nagykorú volt, sőt talán éppen 1281-ben lett az és tette meg első önálló lépéseit. Mindenesetre születésének időpontja legfeljebb hozzávetőlegesen adható meg, és az sem deríthető ki, hogy apja, Ernye halála (1274/1275 fordulója) és a fenti időpont között volt-e gyámja egyáltalán.[7] Az egyik 1281-ben kelt, IV. László által számára kiadott adománylevél *narratió*jából kitűnik, hogy ifjúkorát az uralkodó környezetében töltötte, ott érdemeket szerezve magának.[8] Elképzelhető, hogy még Ernye, aki

---

ók: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301—1387 I—IV. VII—VIII. XI*, szerk. ALMÁSI T.—BLAZOVICH L.—GÉCZI L.—KRISTÓ GY., Budapest—Szeged 1990—1996; SUGÁR I.: *Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban (1245—1521)*, Miskolc 1980; TÓTH P.: *Adatok Borsod megye Árpád-kori birtoktörténetéhez és történeti földrajzához*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22—23 [Miskolc] (1985) 90—103.

[6] Ákos nembeli Ernye életrajzához l. KIS P.: *A király hű bárója. Ákos nembeli Ernye pályafutása*, Fons 2 (1995) 273—316.

[7] Ernye halálának időpontjára l. KIS: *A király hű bárója* (6. j.), 304. A 13. században a fiúknál a jogi cselekvőképesség alsó határa 14 év volt *(aetas legitima)*, ebben az esetben István 1267 körül születhetett, vö. HOLUB J.: *Az életkor szerepe középkori jogunkban*, Budapest 1922 (Klny. Századok 35 [1921]), 12—19 és 24—25.

[8] *Merita per ... magistrum Stephanum nobis exhibita ..., que ab annis pene puerilibus nobis dewii tenporis* [sic!] *quoadmodo equalitate se adiungens. (Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I—XII*, kiad. WENZEL G., Pest 1860—1871 és Budapest 1873—1874, XII 328—329.)

IV. Lászlónak is hű bárója volt, küldte királya udvarába, hogy apjához hasonlóan az uralkodó mellett alapozza meg a jövőjét. A király politikájának tevékeny részese volt, amint az Ákos István 1284-es oklevéléből — még ha közvetetten is — kiderül. Ekkor ugyanis az apja által szerzett Kondót szerviensének, Unyomi Ine fia Herbordusnak adományozta azon érdemeiért, amelyeket az neki tett Gede váránál, majd IV. László és a kunok között zajlott ütközetben, végül „Peresten" vára alatt *...ob merita serviciorum ... specialiter sub castro Gede ac in conflictu domini regis contra Cumanos habito et sub castro Peresten ... exhibuit*.[9] Az események 1281 nyara és 1284 eleje közé datálhatók. A Gömör megyei Gede várát Aba nembeli Finta nádor ellenében ostromolta IV. László serege, a kunok elleni Hód-tavi csata 1282 nyarán volt,[10] Perestent (helyesen Bernsteint, azaz Borostyánkőt), amely Kőszegi Henrik vára volt, 1284 január—februárjában próbálták bevenni — egyébként sikertelenül — a király csapatai.[11] Feltételezhetően Herborddal együtt *dominus*ának, Istvánnak is részt kellett vennie ezekben a hadjáratokban (ezt egy oklevél-*narratio* — közvetve — igazolhatja, tudniillik az Aba nembeli Finta elleni egyik, talán Gede ostromával is összefüggő akcióban István a lázadó nádor fogságába került).[12]

A kezdetek, a sikeres indulás ismeretében viszont feltűnő jelenség, hogy 1281 és 1293 között nincs adat arra, hogy István bármilyen, akár még megyésispáni tisztséget viselt volna. Azt, hogy itt nem a — források hiányossága miatti — véletlenről van szó, az a tény is alátámasztja, hogy királyi birtokadományban sem részesült. Ez főleg azért különös, mert, mint az látható lesz, III. András alatt István egyike azon kevés számú bárónak, aki nem pusztán lojális alattvalója, hanem kifejezetten szövetségese volt az uralkodónak. Ugyanakkor arról sem tudósítanak a források, hogy szembekerült volna akár IV. Lászlóval, akár (uralkodásának első szakaszában) III. Andrással, ami megmagyarázhatná esetleges mellőzését; tekintettel a XIII. század utolsó két évtizedének kaotikus politikai helyzetére, ez nem tűnik valószínű érvnek. Feltehető az is, hogy ezekben az években Borsod megyei *territorium*ának kiépítésén fáradozott és nem kockáztathatta meg a birtokaitól való hosszabb távollétet az — 1280-as években amúgy is elég zavaros viszonyok által uralt — királyi udvarbeli jelenlét érdekében. Mindenesetre egyelőre tisztázatlan politikai szereplésének több mint egy évtizedes hiánya.

III. Andráshoz Magyarországra érkezése óta „familiárisként tartozott",[13] így nemsokára bekerült a méltóságviselők közé, s pozícióját a király halála után is meg tudta tartani. (Ez azonban nem jelenti azt, hogy az uralkodó minden cselekedetében támogatta

---

[9] *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I—IV*, bearb. v. H. WAGNER—I. LINDECK-POZZA, Graz—Köln—Wien 1955—1985, I 189.

[10] Gede ostromára l. PAULER GY.: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I—II*, Budapest 1899[2], II 376; a Hód-tavi csatára l. SZŰCS: *Utolsó Árpádok* (3. j.), 309. Az ütközet időpontja felől a vélemények (1280 ill. 1282) megoszlanak, legújabban az 1280-as évek elejének eseménytörténetét rekonstruálja, s a Hód-tavi csatát 1282-re datálók érveit megerősíti, a korábbi álláspontok ismertetésével ZSOLDOS A.: *Tétlenségtől Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata*, TSz 39 (1997) 69—98.

[11] PAULER: *Magyar nemzet története* (10. j.), 383.

[12] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 460—461.

[13] *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius I—VIII*, kiad. NAGY I.—PÁUR I.—RÁTH K.—VÉGHELY D.—IPOLYI A., Győr—Budapest 1865—1891, VI 431—435. Az 1298-ban kelt oklevél kiemeli nemzetségének a korona iránti hűségét is: [Ákos nembeli Ernye bán fia István országbíró] *qui ab ipso in regnum Hungarie iure geniture nobis debito primo introitu nostro et post coronacionem nostram fideliter, familiariter et ferventer adhesit et cuius tota generacio Corone regie semper et ubique sine macula sive ruga meruit* [ti. a kölcsönös védelemről szóló szerződésre].

volna, 1296-ban pl. András az egri püspöknek megengedte, hogy Istvánnal szemben, aki a koronázása előtti időktől fogva hatalmaskodva elfoglalta az egri egyház két birtokát, bármely bíró ellőtt pert indíthasson.[14]) 1293 és 1295 között királynéi tárnokmester,[15] 1298 és 1300 között országbíró[16] volt, 1301 és 1307 vagy 1310 között pedig a nádori méltóságot[17] töltötte be. A királynéi tárnokmester pontos feladatáról — pontos adatok hiányában — csak feltételezni lehet a királyi tárnokmester funkciója alapján, hogy valószínűleg a királynéi méltósághoz kapcsolódó birtokok igazgatásában lehetett szerepe;[18] e *dignitarius* — a királyné pohárnok- és asztalnokmesterével és udvarbírájával együtt — mint a királyné bárója a „királynéi tanács" tagja volt, mindez azonban nem járt szoros politikai elkötelezettséggel.[19] E hivatal jelentősége kisebb volt, mint a királyi tárnok-, lovász-, asztalnok- és pohárnokmestereké, tehát lehet, hogy ez volt az udvarba, udvari tisztségbe kerülés első lépcsőfoka.

Mivel a további két, általa viselt *dignitas* az Árpád-kor végén kisebb-nagyobb mértékben átalakult, s ez visszahatott jelentőségükre, érdemes röviden vázolni ezek történetét. Az országbírói méltóság a 13. század végén jelentőségében csökkent, 1295 és 1300 között az alországbíró fontossága növekedett meg, aki a király székhelyén, Budán egész évben működött és „legalább olyan mértékben a királyi jelenléti bíróságának képviselője" volt, mint a *iudex curie* embere, sőt nála több oklevelet is adott ki.[20] Ez a kettősség kimutatható Ákos István esetében is, tudniillik alországbírája, István, akit egy alkalommal szerviensének[21] is nevez, eleinte az ő pecsétjét nyomta rá egyik saját, 1298. évi oklevelére, 1300-ban azonban már két ízben is a maga pecsétjét használta.[22] Ugyancsak jellemző, hogy 1299-ben Ákos István tanúsítja egy perben bírság megfizetését, amire az alperesek alországbírója előtt kötelezték el magukat;[23] ezenkívül csak egyszer fordul elő önálló bírói működésére vonatkozó adat, amikor a leleszi konventtel a király elé idéz-

---

[14] SZENTPÉTERY I.—BORSA I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I—II*, Budapest 1923—1987, № 4093. III. András és a magyar főpapi kar közti szoros szövetségre l. GERICS J.: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*, Budapest 1987 (különösen 246 és 304—309).

[15] 1293: *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 230—232; 1295: MOL DF 210.552 és SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 297.

[16] 1298: *Hazai Okmánytár* (13. j.), VI 431—435; 1299: *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 281; *Oklevéltár a Csáky család történetéhez I—II* (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I: Oklevéltár), Budapest 1919, I 29—31; *Urkundenbuch des Burgenlandes* (9. j.), II 327—328; 1300: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI*, ed. G. FEJÉR, Budae 1829—1844, VI 2, 260; *Árpádházi királyok oklevelei* (14. j.), № 4321.

[17] 1301: MOL DF № 210.245; 1307: *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VIII 1, 221—223; továbbá: ENGEL P.: *Magyarország világi archontológiája 1301—1457. I—II* (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5), Budapest 1996, 1; illetve a jelen dolgozat 29—33. jegyzeteiben hozott oklevelek.

[18] BORECZKY E.: *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig*, Budapest 1904 [Klny. a „Jogász-Újság" 1905. (sic!) évi folyamából], 3—55 és passim.

[19] Minderre, továbbá a királynéi méltósághoz tartozó politikai hatalomra, birtokokra és jövedelmekre l. KRISTÓ: *Széttagolódás* (3. j.), 26—32.

[20] GERICS J.: *A királyi bírói jelenlét a XIII—XIV. század fordulóján*, Jogtudományi Közlöny 17 (1962) 651—657. (Mivel a nádori méltóság kicsúszott a király kezéből, szüksége volt egy tőle függő bírói szervre, ezért fejlesztette III. András az alországbíróságot, amelyet a bárónál alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozó nemesek töltöttek be.)

[21] *...viceiudici curie domini regis comiti Stephano servienti nostro.* 1299: *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 274.

[22] RÁCZ GY.: *Az Ákos nemzetség címere*, Turul 67 (1995) 27—28.

[23] *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 274—275.

tet.[24] Amikor pedig — más bárók társaságában — *consensus*t nyújt a királynak birtokadománynál vagy ítélethozatalnál (mint a királyi tanács tagja), ez inkább személyével magyarázható, és nem méltóságával.[25]

A nádor a 13—14. század fordulóján már a legfontosabb méltóság volt, akinek a neve szinte mindig megtalálható a királyi oklevelek méltóságsoraiban, sőt a 13. század második felében ő volt Pest megye ispánja és a kunok bírája is. A század elejétől önálló bírósági fórummal, külön kúriával bírt: az 1222. évi Aranybulla 8. cikkelye értelmében országos hatásköre volt, mindezek folytán pedig a vidéki, a megyei *generalis congregatió*kon gyakorolt igazságszolgáltatás meghatározó tisztségévé vált.[26] A nádornak fontos politikai szerepe is volt: a király helyetteseként működött a fehérvári törvénynapokon, s ő őrizte az Aranybulla hét példányának egyikét. E szereppel hozható összefüggésbe, hogy III. András idején a nádori intézmény egyfajta köznemesi kontroll alatt állt;[27] ugyanakkor a tisztség „devalválódott": két alkalommal — először 1289 és 1290, majd 1298 és 1299 között — megosztották a nádori illetékességet (Dunán inneni és Dunán túli nádor), de az is előfordult, hogy leváltott személyek (pl. Csák Máté) tovább használták a titulust és ezzel királyi jogcímeket sajátítottak ki.[28] Az *interregnum* időszakában, 1301—1310-ben pedig Ákos István mellett öten, Aba Amádé, Csák Máté, Borsa Kopasz, Rátót Lóránt, Péc Apor és Kőszegi Iván, vagyis a tartományurak egy része[29] többé-kevésbé egyszerre töltötték be e *dignitas*t, mégpedig saját territóriumaikra kiterjedő illetékességgel. Talán ez okból kifolyólag Ákos István nádori tevékenységéről csak kevés forrás maradt fenn; Vencel *palatinus*aként a király parancsára az egri káptalannak a szihalmi népek által elfoglalt birtokait, Csépest és Bábonyt 1303-ban visszaadatta,[30] hatalmaskodási ügyben esküt rendelt el,[31] birtokcsere feltételeit tanúsította.[32] E két adatból az állapítható meg, hogy a borsodi térségben látta el a nádor bírói funkcióját, székhelyét is Sajószentpéteren tartotta.[33] Ezt támasztja alá István 1304. évi magánoklevelének *intitulatió*ja,

[24] *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VI 2, 272.

[25] Pl. 1297-ben tisztségének említése nélkül jegyzi fel III. András egyik ítéletlevele a király bírói döntéséhez való hozzájárulását (*Árpádházi királyok oklevelei* [14. j.], № 4128), 1299-ben országbíróként Aba Amadé nádor bírótársa (*Hazai Okmánytár* [13. j.], VII 281—282) és a pesti országgyűlésen megkezdett perben ítéletet hozó 11 főpap és 6 báró egyike (*Urkundenbuch des Burgenlandes* [9. j.], II 327—328), 1300-ban az uralkodó birtokadományánál a jóváhagyó főpapok és bárók között említik (*Árpádházi királyok oklevelei* [14. j.], № 4321; *Codex diplomaticus Hungariae* [16. j.], VI 2, 260—265).

[26] NYERS L.: *A nádor bírói és oklevéladói működése a XIV. században (1307—1386)* (Palaestra Calasanctiana 4), Kecskemét 1934, 4—9.

[27] ECKHART F.: *Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest 1946, 105—106. Az 1290. évi országgyűlés IX. cikkelye előírta, hogy csak a nemesek tanácsából lehet valakit e tisztségbe emelni, a XIV. pedig szabályozta a nádor eljárását a megyei közgyűléseken: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I—V*, hrsg. v. F. ZIMMERMANN—C. WERNER—G. MÜLLER—G. GÜNDISCH, Hermannstadt—Wien 1892—1975, I 174 és 176.

[28] GERICS: *Rendiség* (14. j.), 312.

[29] ENGEL: *Archontológia* (17. j.), 1—2; KRISTÓ: *Széttagolódás* (3. j.), 143—144. Péc nembeli Aport nem sorolja az oligarchák közé. Mivel ebben az időszakban nem volt betöltve az országbírói poszt (ENGEL: *Archontológia*, 6), ez valószínűsíti, hogy a nádori hivatalt esetleg tudatosan osztották meg terület szerint, a hatalom — akkori — tényleges birtokosai között.

[30] *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VIII 1, 117.

[31] MOL DL № 96.047 és 96.048 (1307), reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), II № 167.

[32] MOL DL № 42.413 (1307), reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), II № 295.

[33] Az első esetben (Sajószentpéteren) a Csebiek perében dönt. Cseb Abaúj vármegye nyugati részén lévő falu (GYÖRFFY: *Történeti földrajz* [5. j.], I 76). Az egyik szereplőt, Csebi Konrád fia Benedeket egy másik —

amelyben magát borsodi nádornak nevezte meg.[34] Hogy nádorként az ország sorsát befolyásoló — alább részletezendő — politikai döntésekben működött közre aktívan, adódhatott méltóságának előbb vázolt jellegéből is, mivel azonban rajta kívül még négyen működtek ekkor e tisztségben, presztízse, önálló ambíciója következményének tekinthető, országbíróságához hasonlóan. A méltóság megszerzése bizonyos szempontból fordulópont volt politikai pályáján, hiszen ezután, mind saját, mind mások okleveleiben a korábbi *magister* titulusát, ha nem is mindig következetesen, felváltja a *palatinus*.

Ákos István első országos jelentőségű politikai „tette" (leszámítva természetesen a már említett hadi érdemeit az 1280-as évek első felében) az 1298-ban III. András és közte létrejött szerződés *(pacificae pactiones)*,[35] melyben a király és a királyné megesküdtek az evangéliumokra és a feszületre, hogy Istvánt, rokonait és leszármazottait kegyükben fogják tartani, bármilyen ellenséggel szemben meg fogják segíteni, továbbá hogy a király csak az ő beleegyezésével fog kibékülni az ellene lázadókkal, illetve ő is közvetíthet ilyen akciókat, úgy hogy a király bántatlanságot ígért az István által az udvarba vezetett személynek. Ezzel szemben István hasonlóan az evangéliumokra és a feszületre tett esküt, hogy elfogadja III. András természetes urának *(nos sicut dominum ipsius naturalem habebit)* és parancsainak engedelmeskedni fog, minden ellenségével, még egyházi személyekkel, sőt a pápával szemben is nyíltan vagy titokban a védelmére kél, továbbá Demeter pozsonyi és zólyomi ispánnal barátságos viszonyt ápol.

Az egyezség megsértőire hasonló büntetés vár, mint amellyel az 1298. évi országgyűlés törvényeinek 5. pontja a birtokok jogtalan elfoglalóit és a hatalmaskodókat fenyegeti: azaz az érsekek általi kiközösítés (*excommunicationis solepnis* [sic!] *sentencia ... innodetur*), amely Istvánra nézve kiegészült a természetes örökségtől és a szerzett javaktól való megfosztással *(omni hereditate naturali et conquisita sit privatus)*, továbbá minden jogügylettől való eltiltással *(ad nullos actus legittimos ... admittatur)*; a többlet a szerződésben — hiszen báróról van szó — a méltóságokból való kizárás is *(porte dignitatis eidem precludantur)*.[36]

Ákos Istvánt érintő — hatalmaskodásban említik: MOL DL № 75.829 (1297); ezenkívül fia, Péter rokoni kapcsolatban áll borsodi nemesekkel, vö. *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I—VII*, kiad. NAGY I.—TASNÁDI NAGY GY., Budapest 1878—1920, III 351 (1337). István és a Csebiek közötti szorosabb kapcsolatra utal, hogy 1297-ben Csebi Demeter oldalán képviselteti magát Lukács fia Ivánka halála miatti kártérítési egyezségnél az egri káptalan előtt (MOL DL № 75.829). A második esetben pedig a Borsod megyei Lak birtok cseréjét ejtik meg Ákos István jelenlétében.

[34] *Nos Stephanus palatinus de Borsod ac nobilis domina consors eiusdem.* (*Anjoukori okmánytár* [33. j.], I 76—77.) KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 118 és KARÁCSONYI J.: *Hamis, hibásképű oklevelek jegyzéke 1400-ig. (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások..."-kal kiegészítve)*, (szerk., bev. Koszta L.), Szeged 1988, 86 érvelést mellőző véleménye szerint a cím elírás eredménye, helyesen: „István nádor é s borsodi i s p á n" ezenkívül a dátumból is kimaradt egy szó *(decimo)*, tehát az oklevél 1314-ben kelt. Ezt a feltevést támogatná egyrészt az a körülmény, hogy Ákos István kegyesadományai 1313 és 1315 között keltek, másrészt a kérdéses oklevél dátumsorának végén a *Karulo Dei gratia illustri rege regnante* kitétel, mivel István feltétlenül Vencel / László király pártján állt 1304-ben augusztusáig (ekkor ui. az visszatért Csehországba), továbbá hogy István még 1311-ben is használja a nádori titulust (MOL DF № 210.452), ám azt sem lehet kizárni, hogy az egyre inkább ellehetetlenülő Přemysl-uralkodó oldaláról, még annak távozása előtt, átpártolt I. Károly oldalára. WERTNER M.: *Az Árpád-kori ország- és udvarbírák genealógiája*, Turul 18 (1901) 60 értelmezésében a kérdéses cím: „B o r s o d i István nádor."

[35] A békeszerződés szövegét l. *Hazai Okmánytár* (13. j.), VI 431—434.

[36] *Decr. Andree III a. 1298*, art. 1. Kiadása: *The laws of the medieval Kingdom of Hungary. I: 1000—1301* (The laws of Hungary. Series I, Ed.-in-chief: P. I. Hidas; The laws of East Central Europe, Gen. editor: Ch. Schlacks, Jr.), transl., ed. by J. M. BAK—GY. BÓNIS—J. ROSS SWEENEY, with a critical essay on previous edi-

Ugyanakkor nemcsak tartalmi, hanem figyelemre méltó szövegszerű egyezések is kimutathatók a törvény vonatkozó passzusa és az oklevél szankciókat rögzítő helye között, tehát legalábbis a megfogalmazás azonos személy(ek) munkája lehetett.[37] Ez a békeszerződés egyébként sajátos ellenpárja az 1298-as törvényekben szereplő intézményeknek, nevezetesen a bárók nélküli törvényhozásnak, ezzel „András és bárói egyszerre válaszolnak az őket ért kritikákra és a Szentszék legalább kétértelmű politikájára".[38]

Az oklevélből kiderül, hogy hasonló szerződést kötött a király Rátót nembeli Domokos tárnokmesterrel, Aba nembeli Amadé nádorral, Balassa Demeter pozsonyi és zólyomi ispánnal, továbbá Szécs nembeli Pál komáromi, győri és mosoni ispánnal is.[39] A legvalószínűbb feltevés szerint ezzel a király „mind a központi kormányzat, mind a területi igazgatás kulcsfontosságú zónáit felosztotta hű és familiáris bárói között", nevezetesen Csák Máté tartományát próbálta elszigetelni, elvágni a Kőszegiek *territorium*ától.[40] Az öt báró „királyi familiáris" mivoltát fejezte ki a pecsétjükön megjelenő, a királyi címerből átvett sávozott pajzs is.[41] Maradt fenn forrás arról, hogy ez a szövetség realizálódott is: Csák nembeli Csák, Máté testvére foglyul ejtette Demeter testvérét, Pétert és a már megismert Lodomér fia Istvánt, Ákos István szerviensét, akit ő a király szolgálatában álló bárókkal és nemesekkel küldött (*cum aliis baronibus et nobilibus qui servicio domini Andree ... fuerunt constituti, missemus* [ti. Lodomér fia Istvánt]).[42]

Tanulságos szemügyre venni, hogy Ákos István mely bárókkal szerepel együtt III. András privilégiumaiban, a királyi döntések *consensus*-nyújtói között. 1297-ben a Becsegergely nembeliek és egy bizonyos Pál fiai között az uralkodó előtt zajló birtokperben a felek Imre váradi püspök, Domokos tárnokmester, Roland vajda, Komáromi Pál és más nemesek ítélete alapján *(per arbitrium)* egyeztek meg eskü letételében; 1299-ben a Pesten tartott júliusi országgyűlésen a III. Andráshoz folyamodó Nagymartoni Simont és Mihályt erősíti meg a Sopron megyei Röjtökőr birtoklásában a püspöki kar (az esztergomi érsek és a nyitrai püspök nélkül), Domokos tárnokmester, Majos királynéi tárnokmester, Amadé nádor, Ernye bán fia István országbíró, Demeter pozsonyi és zólyomi ispán, Tamás nyitrai és barsi ispán ([Komáromi] Pál soproni, győri és mosoni ispán távollétét az oklevél záradékában kiemelik), a szeptemberi székesfehérvári *generalis congregatión* pedig az Amadé nádor vezette bíróság tagja, Kán László erdélyi vajda, Pál komáromi, mosoni, győri ispán és más nemesek társaságában jelenik meg mint a király által ki-

---

tions by A. CSIZMADIA, Bakersfield 1989, 49. Ugyanezt a szöveget III. András 1298. évi V. cikkelyeként közli M. G. KOVACHICH: *Supplementum ad vestigium comitiorum apud Hungaros I*, Budae 1798, 109, és az ő nyomán a hazai szakirodalom.

[37] Az idézett törvénycikkely hiányos részét GERICS J.: *A nemesi jogállás és birtoklás törvénybefoglalása III. András idején*, Kezdés és újrakezdés (Strigonium Antiquum 2, szerk. Beke M.), Budapest 1993, 105—107 egy római jogi hely alapján rekonstruálta; eredményeit igazolják az 1298-as „ligaszerződésnek" a szövegben idézett részei, ugyanis az *actus legitimus* mellett szerepel az örökségtől való megfosztás is. A helyreállított törvényszövegben: „a hagyatékuk birtokbavételétől maradjanak — ti. a hatalmaskodó nemesek — kizárva" (*ab aditu* [hereditatis] *eorundem exclusi maneant*).

[38] GERICS: *Rendiség* (14. j.), 248—249 és 308 (az idézet: 308).

[39] *Hazai Okmánytár* (13. j.), VI 431—435. A személyek azonosításához l. PAULER: *Magyar nemzet története* (10. j.), II 435 és 460—461.

[40] SZŰCS: *Utolsó Árpádok* (3. j.), 339—340.

[41] RÁCZ: *Ákos nemzetség* (22. j.), 14.

[42] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56.

választott tanácsos;[43] 1300-ban pedig a zólyomi Cserén birtokot adományozza a király Madács fia Pálnak, János kalocsai érsek, királyi kancellár, Péter erdélyi, András egri, Tódor győri, Haab váci és Imre váradi püspökök, továbbá Domokos, László szlavón bán, István, Tamás valamint Demeter közbenjárására, tanácsából, egyetértésével és hozzájárulásával *(interveniente, consilio, consensu et assensu)*.[44] A világiak közül, Istvánt nem számítva, három esetben szerepel Rátót Domokos, két ízben pedig Balassa Demeter és Szécs nembeli Komáromi Pál, vagyis az 1298-ban kötött „hűbérszerződés" tagjai; valamint Borsa Roland, aki 1300-ban István sógora, Rátót László, Domokos fivére, illetve Tamás, aki a Hont-Pázmány nemzetség elsősorban Nyitra megyében birtokló Forgách-ágához tartozott, fivére, János kalocsai érsek, aki (különösen 1297 után) egyik fő mentora volt a III. András korabeli „korai" rendiség intézményeinek, amelyek egyikében — többek között — István is közreműködött, 1299-ben mint bírótárs, egyike a király által jelölt tanácsosnak *(consiliariis per regnum domino regi deputatis in iudicio assistentibus)*. Nem véletlen az sem, hogy Tamás 1299 és 1300 között látta el e tisztet.[45]

E személyek segítségével megrajzolható az Istvánnal szövetséges bárók, illetve nemzetségeik köre, amelyet ki lehet egészíteni az István fia István menyegzőjén részt vett előkelőkkel is: a már említett Aba Amadén kívül Rátót Dezső borsodi és gömöri ispánnal, István vejével, Rátót Roland nádorral és Borsa Beke bihari ispánnal, aki szintén Ákos István veje volt[46], tehát láthatóan e viszonyrendszer részben házassági kapcsolatokon is alapult. A szövetség, mint az alábbiakból látható lesz, nemcsak az országos politikában érvényesült, hanem a helyi hatalmi harcokban is.

III. András halála után Ákos István (akinek egyébként az egyik oklevél-*narratió*jából származnak a szakirodalomban közhellyé merevedett „utolsó aranyágacskára", illetve a természetes urukat „Ráchelként sirató" főpapokra, előkelőkre, nemesekre és bármely státusú emberekre utaló fordulatok)[47] azon bárók közé tartozott, aki Amadéval és Csák Mátéval valamint a Kőszegiekkel együtt, a Přemysl-házból való Vencel cseh és lengyel király fiát, Vencelt tették magyar királlyá.[48] Meg kell jegyezni, hogy a Vencel-pártiak között nem ő lehetett a vezéregyéniség, hiszen a 14. századi krónikaszerkesztmény csak Domokos, Demeter és Kőszegi Henrik nevét említi meg a világi előkelők közül, igaz a krónika tévesen Csák Mátét és Aba Amadét az ifjú Károly támogatóiként jegyezte fel.[49]

---

[43] 1297: *Árpádházi királyok oklevelei* (14. j.), № 4128; 1299: *Urkundenbuch des Burgenlandes* (9. j.), II 327—328; *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 281—282.

[44] 1300: *Árpádházi királyok oklevelei* (14. j.), № 4321; *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VI 2, 260—265.

[45] KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 657—661. Hontpázmány Tamás személyére l. GERICS: *Rendiség* (14. j.), 285. 289—291. 308, a *consiliarius*okra 263 és 284—296; István szerepére l. *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 281—282.

[46] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56. Az oklevél 1303 február 26-án kelt, talán ekkoriban volt az esküvő is, mivel a menyasszonyt kísérő szerviens érdemei közt említi a *narratio*, hogy télen, zord időjárási viszonyok közepette hozták meg az arát *(in brunali tempore, quando aquilonis algetes ipsorum viis obviarunt)*.

[47] *Andree rege ... ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe ac sanguine sancti regis Stephani primi regis Hungarorum per paternam lineam descedenti extincto ... universi ecclesiarum prelati ... et barones, proceres ac universi nobiles et cuiusvis status homines regni Hungarie cum se vero ac naturali domino desolatos ... intelligerent, de morte eiusdem more Rachelis deplorantes...* (*Anjoukori okmánytár* [33. j.], I 51—56.)

[48] KRISTÓ GY.—MAKK F.: *Károly Róbert emlékezete*, Budapest 1988, 13—15.

[49] *Chron. Hung. comp. saec. XIV*, 188 (SRH I 479—480); a krónika tévedésére l. HORVÁTH J.: *Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit*, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 21 (1971) 337—338.

Néhány jelből arra lehet következtetni, hogy ez a tábor nem volt egységes, tudniillik István fenti eseményekről szót ejtő oklevelében Vencel királlyá választásánál, jóllehet forrással igazolható más főurak részvétele is, csak Balassa Demetert és Rátót Lászlót illetve „más nemesek"-et említ, és a tárgyalásoknál is csak ők ketten szerepelnek név szerint. (István maga helyett szerviensét, Lodomér fia István ispánt küldte, az előbbiek társaságában). Az utolsó Přemysl támogatása kifizetődő volt számára, hiszen e szerviense az öreg Vencelnél értékes ajándékokat és tisztségeket „járt ki" számára ([apud eundem] *dominum regem Bohemie nobis honores et dignitates et res preciosa ... procuravit*),[50] de természetesen Vencel sem lehetett hálátlan István irányában, aki minden bizonnyal tőle kapta meg 1301-ben a Borsod megyei Omány birtokot.[51] Vencel-párti állásfoglalásában erősítette meg fia — valószínűsíthetően 1302/1303 fordulóján megkötött, később részletezendő — házassága egy, a cseh királyi dinasztiával rokon leánnyal.[52] Mindenesetre István és minden bizonnyal Rátót Roland, valamint Balassa Demeter nemcsak „papíron" ismerte el Vencelt urának, mint — a 14. századi krónikaszerkesztmény szerint — a magyar bárók nagy része.[53]

Vencel 1304 augusztusi távozása után István I. Károly mellé állt (ez év augusztus 24-én még nem szerepel neve a Habsburg Rudolf és I. Károly szövetségét tartalmazó diplomában, amelyet a magyar király Amadéval, Rátót Rolanddal és Borsa Kopasszal, illetve más bárókkal és egyháznagyokkal együtt kötött,[54] jóllehet egy, ez évben, április 5-én kelt magánoklevelének dátum-sorában elismerte királyának[55]), és így 1307-ben részt vett az előbb említettek, valamint Rátót Dezső és más bárók társaságában a rákosi országgyűlésen, amely elfogadta Károlyt Magyarország királyának.[56] 1307-ig Ákos István azon öt személy egyike volt, akik „területükön gyakorolták is a nádori jogkört" (rajta kívül e csoport tagja volt még Csák Máté, Amádé, Borsa nembeli Kopasz és Péc Apor).[57] Ezután viszont Kopasz egyedül viseli a nádori címet, s bár István 1313-ban — János országbíró király által kiválasztott bírótársai egyikeként — még megjelenik a budai országgyűlésen mint volt nádor,[58] mégis arra lehet következtetni, hogy fokozatosan visszavonult a politikától.

---

[50] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56.

[51] MOL DF № 210.245, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), I № 94 és 101; SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 250, amelyben a király utasítja a jászói konventet a birtok István kérésére történő határjárására. A csak a jászói konvent, illetve Szepesi Jakab országbíró 1378-as tartalmi átírásában fennmaradt oklevél kelte 1300 október 23., ami nyilvánvaló elírás, másolási hiba lehet. A helyes évszám: 1301, mivel ez év november 6-án a jászói konvent átírja Vencel *mandatumát*.

[52] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56.

[53] *...postea rege..., quem Hungari Ludizlaum vocaverunt, in Buda degente nullum castrum, nulla potentia seu potestas, nullum ius regale ... restituuntur.* (*Chron. Hung. comp. saec. XIV*, 189 [SRH I 481]).

[54] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II—XVIII*, ed. T. SMIČIKLAS, Zagreb 1904—1990, VIII 88.

[55] *Datum in octavis Pasce, anno Domini M° CCC° quarto, Karulo Dei gratia illustri rege regnante.* (*Anjoukori okmánytár* [33. j.], I 76—77.)

[56] *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VIII 1, 221—223.

[57] ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése. I. Károly harcai az oligarchákkal (1310—1323)*, Századok 119 (1988) 94; ENGEL: *Archontológia* (17. j.), 118 szerint 1307-ig volt ő a nádor, ezután már csak magánokleveleiben használja e titulust és valamilyen *honor* birtokosaként 1310 és 1312 között borsodi ispán is volt.

[58] [János országbíró] *unacum magnificis viris ... Stephano quondam palatino filii Erney bani ... baronibus per ... regem Hungarie ... in socios in hac causa deputatis et aliis nobilibus quampluribus, qui in congregatione regni presentes aderant.* MOL DL № 33.658, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), III № 146.

II. „*A borsodi tartományúr*"

Ákos István lokális, Borsod megyei politikájának alapvonása az apjától, Ernyétől reászálló vagyon továbbgyarapítása volt,[59] az erről szóló adatok sora szintén 1281-ben indul. E dátum előtt övé volt Visnyó (1281-ben szerzi meg Visnyó Ug / Bél nemzetséghez tartozó részét), Tikó,[60] Tardona, Uppony,[61] Arnót, Csécs és Zsolca is; ez utóbbi hely jelentőségét az adja, hogy egyik részén, Alzsolcán, Ákos István rendelkezett a vámmal *(tributum tempore Stephani fily Erney ... exigebatur)*. Az 1329-ben megállapított vámszabályzat tanúsága szerint[62] kiterjedt külkereskedelmi forgalommal lehet számolni a hevesi-borsodi vidéken, tehát számára ez komoly bevételi forrást jelentett.

A Miskolc nembeli Panyit fiaival 1281-ben kötött egyezmény értelmében viszont lemondani kényszerültek az ez utóbbi mellett fekvő Filtó nevű halastóról.[63] Ugyanezen évben kérésére királyi adományul nyerte a Borsod megyei Olaszegyház nevű, az uralkodóra háramlott földet, egy másik oklevél szerint pedig elcserélte a parasznyai nemesekkel Parasznya nevű birtokukat és a Parasznya és Ludna közé eső földjeiket a Zemplén megyei Hernádnémetire,[64] a Béliekkel pedig Visnyót a szintén Borsod megyei Bótára.[65] 1284-ben Abod birtokosa,[66] 1275 és 1285 között szerezte meg Kondó egy részét,[67] 1287-ig Felbarca,[68] 1291-ben pedig Aranyos és Telekes *commetaneus*a,[69] 1292-ben

---

[59] Az István „atyai örökségét" képező birtokok a következők (l. KIS: *Ákos Ernye* [6. j.], passim): Bács megyében Csöreg; Bihar megyében Alba, Csalános és Pályi egy része; Borsod megyében Dédes, (Dió-s-)Győr, Ecseg, Felbarca, Hét(y), Kondó és Mályin; Heves megyében Köves és Pétervására; Nógrád megyében Fel-Szele; Szatmár megyében Mérk és Terebes (a 14. század elején Ugocsa megyében); Varasd megyében „négy szlavón falu"; Szabolcs megyében Böszörménytelek; Zemplén megyében Hernádnémeti. A felsorolt birtokok közül nem mindegyikről tudható biztosan, hogy Istvánra szálltak-e; mikor, meddig voltak az övéi, illetve nem elképzelhetetlen az sem, hogy ennél több is lehetett Ernye öröksége, vö. KIS: *Ákos Ernye*, 295—296, ill. passim.

[60] TÓTH: *Adatok* (5. j.), 92—93.

[61] TÓTH: *Adatok* (5. j.), 96—97.

[62] MOL DL № 40.559.

[63] SZENDREI J.: *Miskolcz város története és egyetemes leírása I—V*, Miskolc 1886—1911, III 25.

[64] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 342. Az oklevél keltezésével kapcsolatos problémákat l. ZSOLDOS: *Hód-tó* (10. j.), 69—73. 1286-ban István, minden bizonnyal mint Parasznya és Ludna birtokosa, Kondó *commetaneus*aként egyezik bele Kondó egy részének eladásába, l. *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I—II*, szerk. NAGY GY., Budapest 1887—1889, I 33.

[65] TÓTH: *Adatok* (5. j.), 92—93.

[66] MOL DL № 105.576.

[67] Kondó 1275-ben nemesített borsodi várjobbágyoké (vö. *Sztáray család oklevéltára* [64. j.], I 18—20), 1285-ben pedig egyik felét szerviensének adományozza István (vö. *Urkundenbuch des Burgenlandes* [9. j.], I 189).

[68] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 460—461.

[69] Aranyos: Történelmi és régészeti közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából 3 (1928) 190—191; *Kys Aransad*, az azonosításhoz l. GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), I 752. Itt Emőd (délre) vagy Isztreng / String (északra) jöhet szóba, ezek birtoklására csak 1318-ból van adat, l. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő I—XII*, szerk. NAGY I[MRE]—NAGY I[VÁN]—VÉGHELY D.—KAMMERER E.—LUKCSICS P., Budapest 1871—1931, I 171—172. — Telekes: MOL DF № 210.804, kiadva: SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 402. A borsodi Telekes a megye Gömörrel határos részén található; a gömöri határos falvak (Szuha, Kázmérteleke, Zubogy) esetében István nem volt birtokos, ezért elsősorban a borsodi Lászóra, Szuhogyra vagy Rudára lehet gondolni, bár itteni

— hasonló minőségben — Bikk és Hejőtő eladásához járul hozzá, valószínűleg Palkonya birtokosaként, amely határos e két földdel.[70] 1301-ben — feltételezhetően Vencel király adományából — birtokolta Ományt; 1303 előtt Varbót,[71] 1304 előtt pedig a Szabolcs megyei Örvény nevű halastavat,[72] a Zemplén megyei Pogát,[73] a Nógrád megyei Fel-Szelét Hidegkúttal.[74]

Ákos István birtokainak egy része csak az azok elkobzását említő oklevelekből ismerhető (itt a szerzők egyaránt lehetnek Ernye és István fiai is): Taksony,[75] Ivád (Heves megye),[76] Emőd, Kisfalud, Kisgyőr(öd), Lövő, Mohi, Ódormány, Őrös, Sejpestő, Szalonta, Szederkény, Sztring (Isztreng), Tullus,[77] Berente,[78] Aranyos (Borsod megye),[79] Belricse és Külricse,[80] Mérk (Szatmár megye),[81] Rajcsány (Nyitra megye),[82] Kesznyéte (Zemplén megye).[83] Szintén ekkorról (1323) van adat Simókfölde egykori birtoklásáról is.[84]

A birtokok megszerzésének körülményei (ahol erről van adat) tipikusnak tekinthetők a korszak viszonyainak ismeretében. Sajátos viszont, hogy mindössze egy birtokról (Olaszegyház, Borsod megye) maradt fenn királyi adománylevél, jóllehet az előbb felsorolt birtokok nagy része minden bizonnyal e módon kerülhetett István kezére. A birtokpolitikának a csere is eszköze volt, erre vonatkozóan szintén egy oklevél tájékoztat 1281-ből, amely szerint az egri káptalan előtt nyolc Parasznyai nemes és két atyafiuk parasznyai és Parasznya körüli birtokaikat (ez utóbbit egyébként ők, vagy őseik Ernyével cseréltek el Dédes nevű *terra hereditariá*jukért), adta Istvánnak atyai öröksége egy része, a Zemplén megyei Hernádnémeti fejében.[85]

Figyelemre méltó, hogy ekkor István borsodi és gömöri ispán volt, így nincs kizárva, hogy bár az oklevél szerint Hernádnémeti „nagyobb és üdvösebb" *(maior et utilior)* volt

---

birtoklására vonatkozóan sincs adat, vö. GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), I—II. kötetének térképmellékletei Borsod, ill. Gömör megyékről, továbbá II 14. 54. 58—59, valamint I 785. 802. 809.

[70] *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VII 5, 504—506 1295-ben már *terra acquisitá*jaként említi, amikor eladományozza szerviensének, vö. MOL DF № 210.552, kiadva: SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 297. Palkonya, Bikk és Hejőtő lokalizációjához l. GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), I. kötetének térképmellékletét Borsod megyéről. KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 130 szerint Kisfaludról van szó, Kisfalud azonban Hejőtővel sehol nem volt szomszédos.

[71] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56.

[72] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 76—77, az oklevél kiadásában *Suren* szerepel, a lokalizációhoz l. GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), I 775.

[73] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 90—92.

[74] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 89—90.

[75] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 537—538.

[76] MOL DF № 210.812, reg.: *Anjoukori oklevéltár* (5. j.), VII № 288.

[77] *Zichy család okmánytára* (69. j.), I 171—174; Szederkényre l. még MOL DF № 265.467, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VIII № 408; Sztringre (Isztringre) l. *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 131 és 133; Alzsolcára, Csehire, Lővőre l. K. JUHÁSZ: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats* (Deutschtum und Ausland 8—9), Münster i. W. 1927, 222—223.

[78] MOL DL № 99.897, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 431.

[79] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 131 és 133. Aranyos 1285 előtt a Parasznyaiaké, 1285-ben pedig a Miskolcok szerzik meg, vö. *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 159—160.

[80] MOL DL № 70.638, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), № 115.

[81] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 457—458.

[82] MOL DL № 75.521, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 146.

[83] JUHÁSZ: *Die Stifte* (77. j.), 222—223.

[84] MOL DL № 45.411, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 717.

[85] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 342—345.

számukra, mint Parasznya, a szerény egzisztenciájú, csupán egy falut uraló Parasznyaiakra nyomást tudott gyakorolni a csere kieszközlése érdekében. Valószínűleg visszaélt a tisztségeiből eredő hatalommal vagy a királyi udvarnál minden bizonnyal meglévő befolyásával akkor is, amikor szintén 1281-ben „megegyezett" az egri káptalan előtt Ug nembeli Miklós fia Mikó ispánnal úgy, hogy ez utóbbi lemondott Visnyó és Tikó birtokokról, melyeket Istvántól követelt, sőt Visnyó azon részét, amelyet apja, Miklós vásárolt, odaadta Bótáért cserébe Istvánnak. A viszály hevességét jellemzi, hogy a per egy korábbi szakaszában a két föld, valamint Mikó bizonyos „dolgainak" elvitele miatt párviadaluk volt IV. László előtt, amely ezek szerint eredménytelen volt *(...in causa, que ratione quarundam terrarum Wisnyo et Thykou vocatarum, et ratione ablationis rerum ipsius comitis Mikou, super quibus etiam inter partes contra invicem coram domino rege duellum habebant).*[86]

Mindezek átvezetnek a másik fő birtokszerzési módszerhez, a hatalmaskodáshoz; talán nem véletlen, hogy erről több (szám szerint kettő) adat is tanúskodik. Apjához hasonlóan Ákos István is ellentétbe került az egri egyházzal: 1296-ban a püspök engedélyt kapott III. Andrástól, hogy az István által már évekkel korábban jogtalanul elfoglalt Cserép és (Kis)Győr birtokok ügyében bármelyik bíró előtt pert indíthasson.[87] 1301-ben a Gutkeled nembeli Péter fia Dorog és Dorog fia Miklós tiltakoztak, hogy Ernye fia István és fia Miklós hatalmaskodva elfoglalták a Borsod megyei Tarján és Palkonya nevű birtokaikat (*propter potenciam eorundem* [ti. Istvánnak és fiának] *in facie possessionum ipsorum Tharyan et Pulkwna vocatarum in comitatu de Borsad existencium residere formidarent.*).[88]

A birtokviszonyok elemzésével körvonalazható Ákos István birtokpolitikája, amely, úgy látszik, szintén atyjáét követte, nevezetesen a birtokszerzéseket Borsod megyére koncentrálta és igyekezett ezekből összefüggő területet létrehozni. Az adatok térképre vetítése azt sugallja, hogy két birtoktest kialakulásáról lehet beszélni: az egyik a Bükk északi részében feküdt, a Báni-, a Tardona- és a Varbó-patakok völgyében, valamint a Szinva felső folyásánál, amely Ernye szerzeményeit mintegy „kikerekítette", és ide lehet számítani még a Heves, illetve a Nógrád megyei birtokokat is; a másik a Sajó és a Tisza torkolatának vidékén terült el, ehhez tartozhattak a Zemplén megyei Kesznyéte és Poga is. (Itt viszont nem tudni, hogy Ernyének voltak-e jelentős birtokai a — már említett — Zemplén megyei, de a Sajó—Tisza torkolat közelében fekvő Hernádnémeti mellett.) E két tömböt „kötötte össze" a Sajó alsó szakaszán Berente és Zsolca között öt falu. Az elsőben, a Diósgyőr—Omány—Barca—Berente „négyszögben" (170—180 km^2) 27 helységből 16 Istvánhoz kapcsolódott,[89] ami a koncentrációt mutatja, azzal, hogy a hangsúly a megyén volt, hiszen olyan, borsodi jószágaival határos, de Zemplén megye területére eső birtokaitól vált meg, mint Hernádnémeti vagy Poga. Ez az összefüggés azt sejteti, hogy a (borsodi) ispáni tisztség fontos lehetett a birtokszerzés, az uradalom-építés során.

E stratégia motiválta Istvánt például a Dédeskő várával szomszédos Visnyó megszerzésében,[90] az apja szerviensének hűtlensége miatt elveszett Lubna visszaszerzésében,[91] továbbá a Parasznyaiakkal történt birtokcserében. Egyes feltételezések szerint a diós-

[86] TÓTH: *Adatok* (5. j.), 92—93. Tikót (az oklevélben *Thikou*) ezideig nem sikerült lokalizálni, l. TÓTH, 92[5].

[87] *Árpádházi királyok oklevelei* (14. j.), № 4093; KIS: *Ákos Ernye* (6. j.), 283.

[88] *Zichy család okmánytára* (69. j.), I 103—104.

[89] Vö. GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), 1. kötetének térképmellékletét Borsod megyéről.

[90] Visnyó birtoklása nem volt hosszú életű, 1293-ban ismét a Béliek kezén volt, vö. *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), X 129—130.

[91] *Árpádházi királyok oklevelei* (14. j.), № 1863.

győri központ kiépítése is a birtok-komplexum földrajzi elhelyezkedésének volt a következménye: a megye középső részén Dédes, a Sajó völgyében pedig Diósgyőr látta el hadászati-igazgatási centrum szerepét.[92]

A „tartomány" megalapításának a földbirtokok szerzése azonban csak az egyik tényezője volt, legalább ilyen súllyal esett latba a személyi feltételek megteremtése is. Ez egyfelől azt jelentette, hogy maga alá kellett gyűrnie lehetséges ellenfeleit, a többi középbirtokos családot, amelyek kiterjedt birtokokkal és befolyással rendelkeztek a megyében. E téren Ákos István befejezte apja művét és ezáltal vitathatatlanul az első számú hatalmi tényező lett Borsod megyében, amit a többi birtokosnak is tudomásul kellett vennie. A folyamat része volt a Dédesiek—Parasznyaiak eltávolítása nemcsak saját érdekszférájukból, hanem Borsodból is, illetve az elkerülhetetlen összeütközés a Bél nembeliekkel a megye délnyugati területén. Nehezebb feladat volt az ezeknél jóval jelentősebb birtokokkal és hatalommal rendelkező Miskolciak legyőzése. Panyit sikerrel szállt szembe Ernye törekvéseivel[93] és tulajdonképpen fiai is Istvánéval is, amit tanúsít a már érintett 1281-es megegyezés is, amely valószínűleg egy hosszabb ellenségeskedés végére tett pontot, amikor is visszakapták Miskolchoz tartozó öröklött birtokaikat *(terras pertinentes ad terram hereditariam ... filiorum Ponyth bani Myskowcz nominatam, super quibuscontentio movebatur inter partes)*, és a két érdekszféra közti határt a Sajó folyóban jelölték ki,[94] Istvánnak tehát itt, legalábbis részlegesen, vissza kellett vonulnia. Azonban a Miskolc nembeliek az uradalom-alakításért folyó „versenyfutásban" alulmaradtak, az 1310-es évek állapota szerint ugyanis őket és többi nemzetségtársukat az Ernye-unokák falvai valósággal bekerítették, ráadásul a legjelentősebbnek mondható Panyit-ág fiúágon a század végére kihalt.[95] Tanulságos egyébként, hogy Panyit fia Miklós is kieszközölt a Parasznyaiakkal — akik egyébként a szerviensei voltak — egy valószínűleg csak neki kedvező birtokcserét: 1285-ben a Kraszna megyei Bagos birtokukért ezek Miklósnak Borsod megyei Aranyos nevű földjét szerzik meg.[96] Talán a borsodi birtokuk nélkül már nem voltak fontosak *dominus*aiknak, a Miskolciaknak.

A személyi feltételek másfelől azt jelentették, hogy nemcsak István politikájában került sor a *familia* megteremtésére. A 13. század végi tartományurak familiárisai főleg kisés középbirtokos nemesek voltak, akiknek „részint gazdasági, részben jogi részben pedig katonai jellegű kötelezettségei voltak. A szerviens fellépett ura helyett annak mind közjogi, mind magánjogi képviseletében." A főúri familiárisok egy részét nem ritkán erőszakkal toborozták. A magánfamília „a tartományúri hatalom köznemesi-bárói bázisát, katonai erejét jelentette, azt a módot, ahogyan a tartományúr megsokszorozhatta befolyási körét..."[97]

Ákos István szerviensei közül időrendben elsőként Unyomi Ine fia Herbord ismert, akinek személyében figyelemre méltó, hogy Vas megyei volt, s esetleg még Ernye vasi ispánsága időszakában (1267—1269) került kapcsolatba az Ákosokkal. Az ő borsodi

---

[92] KUBINYI A.—TÓTH P. (szerk.): *Miskolc története. I: A kezdetektől 1526-ig*, Miskolc 1996, 105 (a vonatkozó rész DRASKÓCZY ISTVÁN munkája).

[93] KIS: *Ákos Ernye* (10. j.), 301.

[94] SZENDREI: *Miskolcz város története* (63. j.), III 25.

[95] *Miskolc története* (92. j.), I 104.

[96] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 159—160. Aranyost 1291-ben Miklós eladta, azonban később István szerezte meg, vö. *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 131 és133.

[97] KRISTÓ: *Széttagolódás* (3. j.), 170—172 (az idézetek: 171 és 172).

megtelepedését István 1285-ben Kondó (egy részének) adományával segítette, az oklevél tanúsága szerint Herbord már 1281 nyarától részt vett ura hadi vállalkozásaiban.[98] 1286-ban maga Herbord szerzi meg 32 márkáért Kondó másik részét.[99] 1287-ben Szuhai Albert kapja meg tőle Felbarcát, annak a 60 márkának fejében, amelyért őt Albert (1281-ben) Aba Finta fogságából kiváltotta.[100] A Szuhai család (az Ajtony-nemzetség egyik ága) Gömörben rendelkezett birtokokkal, mégpedig a Borsoddal határos szélén, Szuhán és Zubogyon.[101] A Szuhaiak (vagy csak Albert) főleg a földrajzi közelség miatt — 1291-ben Ákos István, valamint Albert testvérei, Szuhai Demeter és Heem egyaránt a két megye határán fekvő Telekes szomszédosa[102] —, de nem lehet kizárni, hogy a század vége felé a Gömörben számos birtokkal rendelkező Rátótok révén kerültek István famíliájába.

1295-ben Palkonyát Béli Ivánka fia Lászlónak adományozza szolgálatai viszonzásaképpen.[103] Ez azért különösen érdekes fejlemény, mert István 1281-ben, amint erről már szó esett, Visnyó kapcsán a Béliek közé tartozó Miklós fia Mikóval komoly konfliktusba keveredett — igaz László és Mikó rokonsági foka nem ismert. A viszony megváltozásában két tényezőt lehet megemlíteni: vagy azt, hogy ismét csak a Rátótoknak volt valamilyen „közvetítő" szerepe, hiszen 1288-ban egy bizonyos Béli Miklós (talán Mikó apja?) Rátót Dezső officiálisa;[104] vagy azt, hogy a nemzetség (esetleg annak egyik ága) behódolt Istvánnak. Ennek az is növeli a jelentőségét, hogy a Béli (Ug) és a Miskolc nemzetség között számottevő kapcsolat tételezhető fel, tudniillik 1239-ben Visnyó Miskolc nembeli Miskolc birtoka, 1246-ban az előbbiek megveszik az utóbbiaktól Németit, 1271 előtt pedig Bél nembeli Kenéz sógora Miskolc nembeli Mártonnak;[105] tehát Istvánnak sikerült fő riválisai szövetségi rendszerét gyengítenie. Elképzelhető, hogy a Bél nembeliek (egy tagjának) famíliájába való belépésének tulajdonítható, hogy a korábban vitatott Visnyó 1293-ban ismét Mikó kezén volt.

Ákos István szerviensei közé tartozott István, aki őt országbírósága alatt mint alországbíró helyettesítette, és bár egy 1299-ben kelt oklevélben Ákos István őt szerviensének nevezte, nem dönthető el, hogy ténylegesen az ő embere volt-e vagy a királyé.[106] A Varbóról szóló 1303-as adománylevél, amelyet fiaival együtt adott ki Lodomér fia István *comes* számára, részletes *narratiót* tartalmaz, amelyből kiderül, hogy *dominus*a III. Andráshoz (alighanem a seregébe) küldte, s az akció során a Csákok fogságába került, ami 50 márkányi kárt jelentett neki a száz márkás váltságdíjon felül. Majd a király halála után ő volt ura követe a Vencellel folytatott tárgyalásokon, végül ő kísérte el Bavarin herceg leányát Csehországból a diósgyőri esküvőre.[107]

---

[98] *Urkundenbuch des Burgenlandes* (9. j.), II 189.

[99] *Sztáray család oklevéltára* (64. j.), I 33.

[100] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 460—461.

[101] A Szuhaiakról l. KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 105—108; birtokaikra l. GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), II 553—554 és 558.

[102] MOL DF № 210.804, kiadva: SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 402.

[103] MOL DF № 210.552, kiadva: SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 297.

[104] MOL DL № 1236.

[105] 1239: MOL DF № 269.942; 1246: *Hazai oklevéltár 1234—1356*, szerk. NAGY I.—DEÁK F.—NAGY GY., Budapest 1879, 14—15; 1271: *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), VIII 359—360.

[106] *Hazai Okmánytár* (13. j.), VII 274; az országbíró és az alországbíró viszonyára l. a 20. jegyzetet.

[107] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 51—56.

Egyik útján elkísérte Csehországba Ákos Istvánt, sőt 100 ezüstmárkát kölcsönzött neki Gecse fia Gergely, aki ezért 1304-ben a Zemplén megyei Pogát kapta jutalmul.[108] 1311-ben Ákos István és fiai „örvendező és vidám arccal" *(laeto vultu et iocundu)* emlékeztek meg „Öklelő" (Vkllev) Mihály ispán és fiai érdemeiről, és ezekért Palkonyán egy bizonyos Detrik földjét adták nekik.[109] Az Öklelő Mihály és az Ákosok közti kapcsolat ennél korábbi lehetett, hiszen amikor Mihály 1292-ben Palkonyával határos Bikket és Hejőtőt megvette, az egri káptalan előtt István beleegyezését kinyilvánító oklevelét ő mutatta be.[110] Erről a borsodi köznemesi családról főleg az 1320-as, 1330-as években szólnak adatok, 1332-ben Mihály négy fia összesen hét birtokon osztoztak meg Borsod megye délkeleti részén.[111] Két további familiárisra csak utalásokból derül fény: 1323-ban az egri káptalan tanúsítja, hogy Aserch fia Pál Simókföldét szolgálataiért és 60 márkáért kapta Istvántól, 1374-ben pedigOmányi Demeter fia János igazolja, hogy ősének is ő adta Mányt.[112] Végezetül a *familia* tagjai lehettek István magánokleveleinek fogalmazói, kiállítói is.[113]

Ezekkel a személyekkel kapcsolatosan, amennyire a rendelkezésre álló egyéb adatok megengedik, az állapítható meg, hogy Borsod megye jelentékeny birtokokkal rendelkező köznemesi nemzetségeinek (vö. az Öklelők hét faluból álló „birtoktömbjét", továbbá hogy az 50 márkányi kárt elszenvedett Lodomér fia István 100 márka váltságdíjat tudott kifizetni, Gergely 60 ezüstmárkát tudott kölcsönözni urának stb.) legtekintélyesebb tagjai voltak: az oklevelek szinte valamennyit ispánnak, *comes*nek (Ivánka fia Lászlót pedig *magister*nek) titulálják, és tanulságos ebből a szempontból, hogy a vasi Herbordot viszont nem, valószínűleg azért, mert „idegenként" nem volt, nem lehetett nemzetsége, rokonsága a megyében.[114] Mennyiségi oldalról nézve pedig kijelölik Ákos István helyét a korszak „tartományurai" között is, hiszen *familiá*ja nagyságát tekintve messze elmaradt a Csákokétól és a Kőszegiekétől, ahol „az oklevélben említett családok száma egyenként 60—70 körüli".[115]

A szervienseknek tett adományok topográfiai elemzése István birtokpolitikájában betöltött fontos szerepüket mutatja. Ezek a birtokok ugyanis többnyire a birtoktest szélein találhatók, a Bükkben (az óramutató járásával megegyező irányba haladva) Felbarca, Berente, Kondó, Varbó, Omány; a Szinva—Sajó torkolatvidéken Palkonya és Poga (ez utóbbi Zemplén megyében, de az Ákos-birtokoktól mindössze néhány km-re); Abod és

---

[108] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 90—92.

[109] MOL DF № 210.452, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), III № 207; SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 185.

[110] *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VII 5, 504—506.

[111] MOL DL № 87.027.

[112] 1323: MOL DL № 45.411, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 717; 1374: MOL DF № 210.243.

[113] ENGEL: *Archontológia* (17. j.), 93 és 118 szerint Ákos István (a nádori?) *honor* részeként töltötte be a borsodi ispáni tisztet 1310 és 1312 között, tehát az ekkor működő borsodi alispánok, Laki Szeped, Miklós és László is a familiárisai voltak, a familiárisok szerepkörére l. ZSOLDOS A.: *Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez*, LSz 41 (1991) 4, 25—27; továbbá HOLUB J.: *A főispán és az alispán viszonyának jogi természete*, Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik ... évfordulója ünnepére (szerk. Szentpétery I.), Budapest 1917, 192—193.

[114] A pénzösszegek mértékét érzékelteti néhány Borsod megyei adat: 1291-ben Telekes 160 márkáért, 1292-ben Bikk és Hejőtő 200 márkáért cserél gazdát, l. MOL DF № 210.804, kiadva: SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 402; *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), VII 5, 504—506. A köznemesi nemzetségekre l. ZSOLDOS A.: *Királyi szervienseik és nemzetsége(i)k*, [Kézirat] 1994.

[115] KRISTÓ: *Széttagolódás* (3. j.), 171.

Ecseg mellett pedig Simókfölde. Ezek minden bizonnyal a támaszpont funkcióját is ellátták a védekezésben, sőt az expanzió irányát is kijelölték. Plasztikusan mutatja ezt Szuhai Albert esete is, gömör—borsodi határon fekvő birtokai közelében Istvánnak két falva is volt: Abod és egy másik, amely Telekessel határos; egyfajta „hídfő" lehetett ezektől 20—30 km-re délre a már említett Felbarca, amelyet 1287-ben kapott. Ebből a szempontból nem jelentéktelen fejlemény, hogy egy későbbi időpontban a Zemplén megyei Poga Csák Máté kezére került.[116]

A borsodi „tartomány" kiépítésével és az országos politikában vitt szerepével Ákos István a 13—14. század fordulójának egyik — ha nem is a legfontosabb — kulcsfigurájává vált, ami külsőségekben is megnyilvánult. Ezek közé tartozik, hogy magát következetesen Ernye bán fia István mesternek nevezte (a legtöbbször *magister Stephanus filius Erney bani*), Ernyével ellentétben viszont gyakran kitette a neve mellé az Ákosokhoz való tartozását is *(de genere Akus)*. Ennek az lehetett az oka, hogy amíg a nemzetségétől függetlenedő Ernye ilyen jellegű kötődéseit éppen nem hangsúlyozta; fia István, aki egyébként szinte mindenben apja politikáját követte, már báróként kezdte pályafutását, ám családja presztízsét is növelni kívánta az „ősi" *genus*ra való hivatkozással.[117]

Rokoni kapcsolatai kiépítésében is „nagyúri" stratégiát követett, azaz igyekezett a hozzá hasonló hatalmú bárókkal kötelékeket létesíteni. A legfontosabb rokonnak a Rátót *genus*ba tartozó Dezső gömöri és borsodi *comes* számított, aki 1303-ban Ákos István *sponsus*a, tehát veje vagy sógora volt.[118] A kapcsolat valószínűleg korábbra nyúlik vissza, Dezső ugyanis Istvánhoz hasonlóan részt vett 1281-ben Gede ostromában és 1282-ben a Hód-tavi ütközetben,[119] s nem mellékes körülmény az sem, hogy a III. Andrással szövetséges familiáris bárók egyike, Domokos tárnokmester unokatestvére volt.[120] 1292-ben, ahogy István is, Palkonya egyik *commetaneus*a, bár nem lehet meghatározni, hogy melyik *possessio*nak volt birtokosa, azt sem lehet kizárni, hogy arról lemondott rokona javára, aki ebben a térségben (is) érdekelt volt. Igen jelentős volt a Borsa-nemzetség egyik ágával létesített rokoni kapcsolat is: 1300-ban István Anyics *(Anych)* nevű leányát feleségül adta a későbbiekben híressé váló Borsa Kopasz fivéréhez, Bekéhez.[121]

Tekintélynövelő tényező volt, hogy fiának István az országhatáron kívülről szerzett igen előkelő feleséget, Bavarin „bajor" herceg név szerint nem ismert leányát *(de gloriosissimo sanguine regis Bohemie et Polonie nobilem puellam filiam domini Bavarini ducis Bavarie magistro Stephano filio nostro ... matrimoniali federe fecit copulari)*.[122] WERTNER MÓR megállapítása szerint itt nem a bajor hercegi család egyik tagjáról van szó, hanem Csehország egyik legelőkelőbb családjából származó Sztrakonici (I.) Bavor fiáról (II. Bavor) vagy unokájáról (III. Bavor). Sztrakonici (I.) Bavor 1260-ban feleségül vette II. Otakár törvénytelen, de IV. Sándor pápa által törvényesített leányát, így Ákos István menye

---

[116] 1322-ben ugyanis Csák Mátétól kobozza el I. Károly: MOL DL № 2130; *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 53—54 és 84—85.

[117] KIS: *Ákos Ernye* (6. j.), 278 és 284.

[118] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56. A *sponsus* kifejezés középkori értelmére l. ÉRSZEGI G.: *Sponsus*, Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (szerk. H. Balázs É.—Függedi E.—Maksay F.), Budapest 1984, 204 és 206.

[119] *Codex diplomaticus Hungariae* (16. j.), V 3, 165—167.

[120] KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (3. j.), 920—921.

[121] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), X 378.

[122] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56.

valóban rokona volt a Přemyslida II. Vencel cseh és lengyel királynak.[123] Ez a rokoni kapcsolat már komolyabb politikai aspirációkkal is összefügghetett, ezek közé lehet sorolni Vencel (nem pedig egyik riválisa, a bajor Wittelsbach Ottó) trónigényeinek támogatását.

Az esküvőn részt vett személyek közül (akiket az oklevél *magnifici principes*nek írt) négy név szerint ismert: Beke, Dezső, Amadé és Rátót Roland nádorok, István más rokonaival és barátaival *(cum aliis cognatis nostris et amicis)*.[124] Az itt ismertetett rokoni és baráti viszonyok szerint Ákos István a Rátót—Aba—Borsa szövetségi rendszerbe tartozott, azt azonban nem lehet megállapítani, hogy a helyi hatalmi törekvések motiválták, vagy az országos ügyekben vitt politikai velleitások, mint például III. András támogatása, de a kettő minden bizonnyal szoros összefüggésben állt egymással. Mindenesetre a szövetségesei által ellenőrzött területek körbevették, védték a borsodi *territorium*ot és a „liga" tagjainál István segítségre számíthatott a korszak egyik legexpanzívabb oligarchájával, Csák Mátéval szemben, akinek tartományával Aba Amadé (Szepes megye) és a Rátótok említett ága (Heves és Gömör megyék) volt határos. A trencséni oligarcha ugyan számottevő eredményeket nem ért el északkeleti irányú expanziója során Borsodban, Gömörben azonban sikeres volt: már 1308-ban túszokat cserélve egyezkedett Rátót Domokossal. 1310/1311-re több fronton szomszédos lett Amadé *territorium*ával, sőt „az 1311 őszétől 1312 tavaszáig eltelt mintegy másfél év alatt — az Amadé-fiak szorult helyzetét kihasználva, azoknak famíliájába vonásával — befolyását legalábbis Szepes, Sáros, Torna és Abaúj megyék területére terjesztette ki, vagyis hozzákezdett az Amadé-tartományuraság annektálásához". Máté térnyerését jelzik a Poga (Zemplén megye) és Györke (Abaúj megye) megszerzése is,[125] Poga esetében azonban már Ákos István (vagy fiai) tért veszthettek, hiszen ezt 1304-ben familiárisuknak adták.

A Borsák pedig a Gutkeled nemzetség Istvánnal konfliktusba keveredett két ágával, a Báthoriak és a Egyedmonostori—Dobiak ellen voltak felhasználhatók a bihari-szabolcsi térségben, így nem lehetett véletlen, hogy ez utóbbiak az 1310-es években I. Károly táborában találhatók Borsa Kopasszal szemben.[126]

A rokoni-szövetségi rendszer „anyagi" bázisát a birtokkoncentráció szempontjából kevésbé értékes, Borsodtól távol eső birtokok eladományozása biztosította: így Anyicsnak adta „hozományként" Böszörménytelket, Mérket és Albát, férjének Borsa Bekének pedig Csalánost (e két utóbbi Bihar megyében feküdt, ami a főleg itteni birtokokkal rendelkező Borsák számára volt fontos),[127] Rátót Dezső pedig 1304-ben

---

[123] WERTNER M.: *Ki volt „Bavarin bajor herceg"?*, TSz. 1 (1913), 98—108; ezzel szemben a szakirodalom többsége a Bavarint bajor jelzőként értelmezve a Wittelsbach-házból valónak mondja Ákos István menyét. Talán PÓR ANTALt követve (*Anjouk és Wittelsbachok. Nagy Lajos második szövetkezése IV. Károly császár ellen*, Századok 30 [1907]), aki szerint (688—689): „Ákos nembeli Erne fia István nádor ... hasonló nevű fia a cseh és a lengyel királyok (Přemislidák) családjából egy bajor herceg leányát kapta feleségül..." KARÁCSONYI J.: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 117 ill. 110 óvatosan „külföldi herczegnő"-ről ill. „Bavarin herczeg leányá"-ról ír.

[124] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56.

[125] KRISTÓ: *Csák Máté tartományúri hatalma* (2. j.), 72—78 (az idézet: 78). KRISTÓ feltételezi borsodi javadalmak megszerzését is (80—81).

[126] A Rátótok és a Gutkeledek birtokaira l. KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 918—919 ill. 475—477 és 497. A tartományurak érdekszféráira l. ZSOLDOS A. térképét a *Korai Magyar Történeti Lexikon. 9—14. század*, főszerk. KRISTÓ GY., szerk. ENGEL P.—MAKK F., Budapest 1994, 664. és 665. oldalai között.

[127] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), X 378; *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 226—228. A Borsák bihari birtokaira l. KARÁCSONYI: *Magyar nemzetségek* (4. j.), 210.

Istvántól és fiaitól (mint *cognatus*uk) a Borsod megyei Hétyet kapta meg (amely később Gömör megyéhez került át, talán éppen a gömöri birtokos és gömöri ispáni címet viselő Rátot nembeli Dezső játszott ebben szerepet), valamint a Nógrád megyei Fel-Szelét, amelynek ekkor már Hidegkút is része volt (*cum alia terra Hydekwt nominata* — Hidegkút 1461-ig Gömör megyéhez tartozott).[128]

Ákos Istvánnak két leánya volt és hét fia: Miklós, István, Jakab, János, László, Gergely és Fülöp, akik a 14. század elején már nagykorúak voltak, így szerepelnek 1304-ben apjukkal együtt mint oklevéladók, vagy a hiteles helyek előtt.[129] Miklós volt közülük a legidősebb (*filiis nostris Nycolao magistro licet maiore filio nostro*),[130] aki már 1299 előtt megosztozhatott Ákos Istvánnal, mert 1297-ben vagy 1299-ben[131] Roland nádor *mandatum*ot intézett az erdélyi káptalanhoz, hogy Miklós Mérk nevű birtokába — károkozásainak jóvátételeképpen — Bátori András fia Berecket iktassa be. (A birtok nem lett Berecké, vagy Ákos István visszaszerezte, hiszen 1300-ban Anyics hozománya részét képezte. Mérket végül 1318-ban I. Károly, aki hűtlenné lett fiaitól kobozta el, adományozta Bereck fia Jánosnak.[132]) 1300-ban Miklós apjával együtt foglalja el hatalmaskodva a Gutkeledek borsodi földjeit.[133] Az adatok egy része alapján (házassága, illetve hogy 1304-ben Poga adományánál János, Jakab, László és Gergely előtt, atyjával együtt említik mint *fassiót* tevőt)[134] feltételezhető, hogy talán István volt a másodszülött fiú. A — minden bizonnyal részleges — birtokosztály meglétére utal az az adat is, hogy I. Károly a Borsod megyében fekvő Szederkényt Jakabtól, Jánostól, Fülöptől és Gergelytől kobozta el.[135]

Ákos István „tartományúri" helyzetének megfelelő életvitelében felfedezhetők a 13—14. századi magyarországi lovagi kultúra elemei is. Erre utal István 1299. évi sisakpecsétje. E pecséttípus 13—14. századi tulajdonosi köre megegyezett a királyi udvar legmagasabb rangú, lovagi jellegű rétegével, ide vonható adat a már említett királyi familiárisi címe is 1298-ból. A lovagi kultúrának megfelelően került sor a diósgyőri „udvar" megteremtése is.[136] A diósgyőri vár átépítésével a már ismertetett (védelmi, birtokigazgatási) funkciók betöltésén kívül a tartományúri reprezentációra is alkalmas lehetett. A vár kezdeményei már Ernye korára visszavezethetők, de mivel 1319-ben Újvárként *(Wywar)* említették,[137] feltételezhető, hogy a munkálatok, amelyek során a korszak egyik legnagyobb vára készült el, csak a 14. század elején fejeződtek be. A régészeti kutatások megengedik annak a lehetőségét, hogy az „Újvár" felépülése előtt Diósgyőr falu mellett, „a majládi szigeten állt egy megerősített szálláshely, esetleg torony vagy *curia*", amelyet komoly épületként kell elképzelni, tekintettel arra, hogy az 1304-

[128] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 89—90. Héty és Hidegkút közigazgatási hovatartozását l. CSÁNKI D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I* (Hunyadiak kora Magyarországon), 136.

[129] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56 és 89—90.

[130] MOL DF № 210.452, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), III № 207; SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 300.

[131] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), XII 653—654. WENZEL 1299-re, KARÁCSONYI: *Hamis, hibáskeltű oklevelek* (34. j.) viszont 1297-re teszi ezt az év nélkül datált oklevelet.

[132] *Árpádkori új okmánytár* (8. j.), X 378; 1318: *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 457—458.

[133] *Zichy család okmánytára* (69. j.), I 103—104.

[134] 1304: *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 90—92.

[135] MOL DF № 265.467, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VIII № 408.

[136] KURCZ Á.: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13—14. században*, Budapest 1988, 58 és 126—127.

[137] *Zichy család okmánytára* (69. j.), I 171—174.

ben tartott, nagyszabású esküvőn a Přemyslekkel rokon menyasszonyon kívül a legjelentősebb magyar családok képviselői is jelen voltak. Ebből az udvarházból 1311 után, amikor még itt adtak ki oklevelet *(apud domum nostrum existentem in villa Jeur)*,[138] költözhetett át Ákos István és családja az újonnan elkészült várba, amely „jellegét tekintve azonban még elsősorban védelmi rendszer volt, kevésbé lakóhely".[139] A külföldi, előkelő származású feleség, a minden bizonnyal látványos esküvő, a hozományként kapott értékes ajándékok felemlítése,[140] tehát a csillogás, a fényes ünnepek, a pompakedvelés mind a lovagi életforma elmaradhatatlan kellékei.[141]

A diósgyőri udvar tagjai közé tartoztak Ákos István okleveleinek kiállítói is. István magánokleveleinek sora 1303-ban indul, ez évben ugyan még két ízben az egri káptalan hiteles helyi tevékenységét veszi igénybe,[142] ettől kezdve azonban jogügyleteiről maga állíttat ki diplomákat.[143] Kiemelkedik közülük a Lodomér fia Istvánnak Varbót adományozó oklevél bőséges és helyenként költői *narratió*ja,[144] és az 1304. évi, pálosoknak szóló adománylevél, amelynek bibliai idézetekkel átszőtt *arengá*ja a koldulórendek prédikációival hozható párhuzamba.[145] Ezek megfogalmazói — ha az utóbbi esetben nem a kedvezményezett fél, a pálosok valamelyikéről van szó — talán olyan, világi szolgálatban álló klerikusok lehettek, akik a kor színvonalán álló képzésben részesültek. Ezeknél egyszerűbb kivitelezésű az Öklelő Mihály és fiai részére István és fiai előtt, a diósgyőri házban adott diploma,[146] amely sajátos fordulatai, helyesírása, valamint *ductus*a miatt nem tekinthető gyakorlott kéz munkájának, a keletkezés patriarchális körülményei miatt pedig egy írással csak alkalmilag foglalkozó szerviens műve lehetett.

Ákos István egyháznak tett adományait a 13. századi vallásosság hatotta át: 1304-ben feleségével, Katalinnal a Diósgyőr falu vége melletti *(prope finem villae Gyos Geur)* Krisztus Teste kolostornak adományozták Örvény nevű halastavukat.[147] Egyes vélemény szerint az újonnan elkészült várba költöző Istvánék átengedték kúriájukat az ahhoz közel lévő kolostornak *(super curiam nostram Gewr vocatam)*,[148] amely 1313-ban újabb adományokat kapott: Cseniket, Paprétét és egy Filtó nevű halastavat, valamint közösen a

---

[138] MOL DF № 210.452, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), III № 207; SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 300.

[139] CZEGLÉDY I.: *A diósgyőri vár*, Budapest 1988, 88 és 92.

[140] Az esküvő külsőségeire: *nos ... sollempnes et preclaras nupcias fecimus celebrari*; az értéktárgyakra: *diversis pretiosis, incisis videlicet aureis et argentis et vestibus gloriosis, que humanum animum non sinit estimari.* (*Anjoukori okmánytár* [33. j.], I 59.)

[141] KURCZ: *Lovagi kultúra* (136. j.), 110—111 és 136—137.

[142] Ezt megelőzően az egri káptalan 1297. évi kiadványa (MOL DL № 75.829) említi István ügyvédvalló oklevelét *(pro magistro Stephano filio Erney bani cum procuratorius litteris eiusdem)*; 1303: *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 89—90 és 90—92.

[143] Ákos István eddig előkerült magánoklevelei: *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56 és 76—77; SZENDREI: *Miskolc város története* (63. j.), III 31—32 és 32—34; MOL DF № 210.452, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), III № 207; SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 300.

[144] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 51—56, többek között ebben található a III. András, az „utolsó aranyágacska" halálán „Ráchel módjára síró" országlakosokról szóló rész is.

[145] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 76—77; KURCZ: *Lovagi kultúra* (136. j.), 152.

[146] MOL DF № 210.452, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), III № 207; SUGÁR: *Borsodi oklevelek* (5. j.), № 300.

[147] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 76—77.

[148] CZEGLÉDY: *Diósgyőr* (139. j.), 90.

Szentlélek tiszteletére emelt kolostorral egy diósgyőri szőlőt.[149] 1315-ben, a Csenik és a szőlő *donatió*ját megerősítő diplomából kiderül, hogy ez utóbbi Dédesen volt *(ecclesiae Sancti Spiritus in heremo sitae et fundatae de Dedus)*, a közös adomány a két kolostor összetartozását bizonyítja.[150] E két oklevél a Szent Kereszt Szent Ágoston rendjéből való, szürke remetéinek írja e rendházak lakóit (*in quibus fratres heremitarum Sancti Crucis in griseo habitu deo militant*, ill. *in qua fratres heremitarum Sanctae Crucis ordinis Sancti Augustini Deo militantes habitant*), így ez alapján megállapítható, hogy itt a későbbi pálos rendről van szó, akiket ekkor még szürke kámzsás szentkereszt- vagy keresztúri remetéknek neveztek. A pálosok — mint ebben esetben is — leginkább középhegységi és dombvidéki területet választottak a megtelepedés céljára,[151] Dédes közelében már 1240 körül említ remetéket egy oklevél.[152] A pálos rend népszerűségét „elsősorban annak köszönhette, hogy nem külföldről került át, hanem — egyedülállóan — a hazai talajból nőtt ki s később is magán viselve a jegyeket, amelyek keletkezése idején a hazai társadalmat jellemezték, állandósított a szerzetesség határai között feltételeket, amelyek minden korban vonzóak a vallásos élet alsóbb régióiban megmaradók számára".[153]

A minden bizonnyal már igen idős Ákos István 1315-ben még megerősíti a két évvel korábban pálos kolostorainak tett adományait,[154] fiai ekkora már önállósították magukat, minden bizonnyal a birtokok felett is ők rendelkeztek. 1315 után Ákos István eltűnik a forrásokból, valószínűleg ez idő tájt halhatott meg. Fiai az általa vitt királyhű vonalat hamarosan megváltoztatták, ami az Ernye-ág bukásához vezetett. Elképzelhető, hogy az irányváltásban idősebb Istvánnak is szerepe lehetett, bár élete végén valószínűleg szembefordult fiaival vagy azok egy részével, mert az 1313 és 1315 között a diósgyőri és dédesi pálosoknak szóló adományleveleiben az átok-formulában szerepelteti őket, az egyik *donatió*ban pedig külön is szerepel fiai eltiltása *(nullus filiorum nostrorum sibi aliquid attrahere possit seu valeant de eadem)*,[155] néhányszor azonban Ákos Istvánt is felsorolják a király hűtlenei között.[156] A jelenség magyarázata az lehet, hogy István fiainak önállósodása és felkelése között csak kevés idő telhetett el, ezért sejtette néhányszor a közvélemény a tekintélyes apát a fiúk akciói mögött. A lázadást említő oklevelekben egyébként legtöbbször csak a fiairól van szó, négy esetben név szerint; három ízben „Ördög" *(Urdug dictus)* Jánost, Miklóst, Jakabot, egyszer-egyszer Fülöpöt és Istvánt említik.[157] I. Károly azon diplomájából, amelyben az Ákosok birtokait Debreceni Dózsának adományozza, úgy tűnik, mintha János lett volna a testvérek — legalábbis szellemi — vezére.[158]

---

[149] SZENDREI: *Miskolcz város története* (63. j.), III 31—32; l. még MOL DF № 210.865.

[150] SZENDREI: *Miskolcz város története* (63. j.), III 32—34.

[151] HERVAY F.: *A pálos rend elterjedése Magyarországon*, Mályusz Elemér Emlékkönyv (118. j.), 170.

[152] GYÖRFFY: *Történeti földrajz* (5. j.), I 769.

[153] MÁLYUSZ E.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest 1971, 257.

[154] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), I 76—77; SZENDREI: *Miskolcz város története* (63. j.), III 31—34.

[155] SZENDREI: *Miskolcz város története* (63. j.), III 31—34 (az idézet: 33).

[156] *...notam infidelitatis, quam quondam Stephanus filius Erne et sui filii incurrerant.* MOL DL № 75.521, kiadva: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 146. — [I. Károly] *possessionem Kondo ... nomine possessionis quondam Stephani filii Ernei bani infidelis sui fecisset recaptivari.* (*Sztáray család oklevéltára* [64. j.], I 162—163.)

[157] *Zichy család okmánytára* (69. j.), I 171—174; JUHÁSZ: *Die Stifte* (77. j.), 222—223; MOL DF № 265.467, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VIII № 408; MOL DL № 99.897, kiadva: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 431.

[158] *Iohannes filius Stephani filii Erney et alii fratres ipsius contra nostram committere non formidarunt.* (*Zichy család okmánytára* [69. j.], I 172—173.)

Minthogy azonban a hivatkozott oklevelek a legtöbb esetben Ákos István fiairól beszélnek és nem név szerint az egyikről vagy a másikról, feltételezhető, hogy jóllehet megosztoztak birtokaikon, mégsem önállósították magukat teljesen a családtól.

1314-ben I. Károly hadjáratot indított a Kőszegiek ellen, ami szembefordította őt a régi oligarchiával, így Ákos István fiaival is. Ugyanezen év augusztusa és szeptembere között Csák Máté seregéhez csatlakozva részt vettek abban a katonai akcióban, amely során feldúlták Sárospatakot, ezért a következő évben az uralkodó elvette tőlük Ugocsa és Szatmár megyei birtokaik egy részét *(propter notoriam infidelitatis notam a filys Stephani palatini quam eo dinosscuntur quod Matthei infidelis nostri exercitum in civitatem nostram Patak adduxerunt et eam combusserunt)*.[159] Valószínűleg az ítélet előtt, 1315 nyarán Déva alatt I. Károly seregei győzelmet arattak Kán nembeli László és fiai felett, akiket István fiai is támogattak.[160] 1319 őszén a király újabb nagyszabású offenzívát indított Csák Máté és kelet-magyarországi szövetségesei ellen, akiket már 1317 után „minden oldalról királyhű bárók fogtak közre". Elsőként az Ákos borsodi tartományát számolták fel: Debreceni Dózsa Diósgyőrt, Drugeth Fülöp pedig 1320-ban Dédest foglalta el.[161] Nem lehet tudni, hogy az uralkodó elleni akciók része volt-e az, hogy miután János foglyul ejtette Ceke fia Miklóst, Henrik ispán, királyi várnagy váltotta ki őt másodjára Loránd fia Lorándtól — minden bizonnyal Rátót Roland nádor fia, tehát János unokatestvére — 26 márkányi összeg fejében.[162]

Ákos István fiainak Károly Róberttel való szembefordulásában fontos szerepet tölthetett be rokonságuknak a Borsákkal és az erdélyi Majosokkal (Majos fiai: Majos és Ellős) való családi kapcsolata. Ez utóbbiakkal való vérségi viszonyra két tény utal: Egyrészt hogy a Bihar megyei Pályit közösen birtokolták, mégpedig az osztozás István és I. Majos időszakára valószínűsíthető, mert 1322-ben két rész neve: *Moyspaulia et Ernefyastephanpaulia*,[163] tehát itt a Majosok öröklésére, vagy a velük való birtokcserére kerülhetett sor; de feltehető az is, hogy István lemondott Majos javára Pályi egy részéről, ahogy a közeli Csalánost vejének, Borsa Bekének adományozta. Másrészt I. Majos 1299. évi pecsétje „az Ákos nemzetség totemből lett címerét ábrázolja, a nemzetség nevéből kikövetkeztethető «fehér sólymot» tartalmazza. ... Ernye fia István és Majos pecsétjét összehasonlítva azonnal feltűnik az azonos kompozíció." A Majosok összefüggését az Ákos *genus*szal alátámasztja még, hogy Majosnak 1278-ban említik egy Ákos nevű fivérét is.[164] Majos fia Majos pohárnokmester erdélyi birtokos pedig a 14. század elején a Borsa nemzetségen keresztül közelebbi rokonságba is került Istvánnal és fiaival, mivel Borsa Kopasznak veje és 1316-tól szövetségese is volt I. Károly elleni lázadásában. Szívósan védekezett az ellene Erdélybe küldött seregekkel szemben, de 1320-ban, Bonchidánál megsemmisítő vereséget szenvedett, sőt ő maga és testvére, Ellős is elesett.[165]

---

[159] MOL DL № 70.638, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), IV № 115.

[160] MOL DL № 100.035, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), IV № 605.

[161] Dédes elfoglalására l. *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 331—332; ENGEL: *Oligarchák* (57. j.), 111 és 127 (idézet: 127).

[162] MOL DF № 210.170, reg.: *Anjou-kori oklevéltár* (5. j.), VII № 604.

[163] *Anjoukori okmánytár* (33. j.), II 45—46.

[164] RÁCZ: *Ákos nemzetség* (22. j.), 19 és 28; 1278: *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens* (Fontes rerum Austriacarum 2, Abt. XV), hrsg. v. G. D. TEUTSCH—F. FIRNHABER, Wien 1857, I 114—115.

[165] ENGEL: *Oligarchák* (57. j.), 114—129 és passim

Az 1319. év után nem követhető nyomon Ákos István fiainak további élete: birtokaik elvesztésével egyszerűen kiestek a magyar arisztokrácia soraiból, egykori „tartományuk" előbb a Debrecenieké lett, majd a nádori *honor* része, végül pedig a királynék diósgyőri uradalmát szervezték meg belőle. Az Ákos nemzetség Ernye ágának emléke a környék politikai- és birtokviszonyainak konszolidálódásával együtt[166] lassan elenyészett.

[166] Pl. 1329-ben az Ákos István korabeli alzsolcai vámról *(tempore ... Stephani filii Ernei in ... villa Olsolcha ... tributum exactum ... extitisse)* folytattak vizsgálatot (vö. MOL DL № 40.559), 1341-ben pedig István egykori szerviense, Herbord fiának sógora kényszerül megvédelmezni Kondót, amelyet a király Ernye fia István, a hűtlen birtokai címén *(nomine possessionis quondam Stephani filii Ernei bani, infidelis sui)* kobozott el (vö. *Sztáray család oklevéltára* [64. j.], I 162—163).

SZOVÁK KORNÉL

Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum

(Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához)

Egyes korszakok világnézetének, vallásos felfogásának, mentalitásának megismerése egyre nagyobb súlyt nyer korunk tudományos történetírásában. Míg a vallásos élet mindennapjainak egyházi oldalára a zsinati határozatokból elvonatkoztatható „egyházi *archaeologia*" ad részletes tájékoztatást,[1] addig a középkor világi emberének vallásos felfogására leginkább cselekedetei engednek következtetni. A világiak vallási magatartásának egész középkorra kiterjedő vizsgálatával ezideig még adós történetírásunk, csupán a későközépkori vallásosság részletekbe menő és kitűnő ábrázolásával rendelkezünk PÁSZTOR LAJOS tollából.[2] A kérdés vizsgálata annál inkább jelentős, mert ennek ismerete nélkül egyház és társadalom mégoly szoros kapcsolata sem ábrázolható kiegyensúlyozott módon.[3] Alábbi megjegyzéseimmel egy 14. századi főúr példáján kívánok szerény adalékkal szolgálni a probléma megoldásához.

Elöjáróban szükséges megjegyezni, hogy az érett és késő középkor emberének gondolkodását köztudottan a lélek túlvilági boldogulásának kérdése foglalkoztatta leginkább, ennek legfontosabb része pedig a halál és az örök boldogság közötti időszak eltöltésének módja volt. A válasz a 12. századtól a tisztítótűz tényében fogalmazódott meg. Megszilárdult ugyanakkor az Egyháznak mint a szentek egyességének *(communio sanctorum)* értelmezése. Ezen Egyház a krisztusi alapítás folytán egyházi kinccsel *(thesaurus Ecclesiae)* rendelkezik, melynek alapja Krisztusnak mérhetetlen érdemkincse, melyet Szűz Mária és a szentek érdemei gyarapítottak. Miután az ember érdemszerzésének lehetőségei a halállal lezárulnak, az elkövetett bűnökért a tisztítótűzben való szenvedések csökkentésének egyik módja, hogy az illető még életében gondoskodjék érdemszerző cselekedetekkel, illetve elégtétellel túlvilági életéről, másrészt a halál bekövetkezése után rokonai vagy ismerősei tegyék ugyanezt. A küzdő-szenvedő-diadalmas Egyház tagjai kölcsönösen segíthetik egymás boldogulását: az élők miséket mondathatnak a holtak szegény lelkeiért, a megigazultak pedig közbenjárhatnak az élők evilági boldogulásáért.

---

[1] SOLYMOSI L.: *Az 1515. évi veszprémi zsinat és a vallásos élet*, Tudomány és művészet Veszprémben a 13—15. században (Felolvasóülések Veszprém történetéből 3; Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6, szerk. V. Fodor Zs.), Veszprém 1996, 57—77.

[2] PÁSZTOR L.: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest 1940. (A tanulmány első fejezetei megjelentek: Századok 75 [1941] 39—57 és 140—183.)

[3] MÁLYUSZ ELEMÉR egyébként értékes szintézisét (*Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest 1971) épp az a tény teszi egyoldalúvá, hogy hiányzik belőle a társadalom egyház iránti (elsősorban lelki jellegű) igényeinek részletes kifejtése. Némileg nagyobb súlyt kap a kérdés HERMANN EGYED munkájában: *A katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1), München 1973. Mintaszerű ábrázolás e tekintetben R. W. SOUTHERN: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*, Budapest 1987.

Mivel az isteni büntetés az evilági életben is bekövetkezhet, az elkövetett bűnökért való elégtétel adása igen nagy jelentőséget nyert. A büntetés csökkenthető jócselekedetekkel is, melyeknek jutalma az egyházi kincsből nyert búcsú is lehetett.[4] Magyarországon az Árpád-korban a misealapítványokon túl sajátos formái is kialakultak a megholtak lelkeiről való gondoskodásnak. Széles körben elterjedt a halál évfordulóján vagy Szent Mihály napján történő toradás intézménye, melyre a végrendelkezők gyakran alapítványt tettek,[5] Szent István kora óta pedig intézményesült a lélekváltságra tett adomány, mely szintén a halál utáni élet feltételeit volt hivatva módosítani.[6] A 15. század második felétől az előbbiekkel szemben túlnyomóak a személyes vallási formák, közülük is a legelterjedtebbek a vallási társulatok, melyek a kora középkori papi társulatoktól elsősorban abban különböznek, hogy tagjaik szinte kizárólag világiak. A kettő közti lépcsőfokot képviseli a 14. század. Egyrészt a sajátos Árpád-kori formák lassú hanyatlásával előtérbe kerülnek a liturgikus alapítványok, másrészt a kolduló rendek új (az eddigieknél személyesebb) lehetőségeket kínálnak jótevőiknek, melyek közül a legjelentősebb az, hogy befogadják őket imaközösségükbe vagy társulatukba.

A 14. század egyik leglátványosabb pályát befutott szereplője az a Himfi Benedek volt, aki több történetírónk érdeklődését fölkeltette már, részletes monográfiát azonban (sok tekintetben regénybe illő élete ellenére) mindezideig senki sem szentelt neki.[7] A hivatali pálya adatait ugyan többször is egymás mellé rakták, mégis szinte mindenütt hiányoznak azok a személyes adatok, melyek a főúrra vonatkozó tetemes levéltári anyagból szedhetők össze (jó pár olyan oklevél korunkra maradt ugyanis, mely misszilis jellegénél fogva arra vall, hogy Himfi Benedek családjában mindennapi használatban volt az írás). Ezen adatok sorában nem egy olyan is szerepel, melyek a király bizalmas hívének vallási *devotió*jára engednek következtetni.

Himfi életének meghatározó élménye lehetett az, ami számos Anjou udvarbeli főúr szemhatárát tágította, hogy több ízben megfordulhatott külföldön. Kevésbé ismert tény azonban, hogy itáliai hadvezérkedése (1357, 1380) mellett 1359 május 18-án az Avignonban székelő pápa udvarába is eljutott I. Lajos király követeként — egyébként Lackfi András erdélyi vajda és Domonkos fia Gergely kíséretében —, ahol is mintegy 30 *supplicatió*t nyújtott be magyarországi ügyekben.[8] Küldetésének egyedüli oka aligha lehetett

---

[4] SCHÜTZ A.: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere I—II*, Budapest 1937, II 572—577 és 698—705; vö. SÜMEGI J.: *A középkori búcsúk kérdéséhez*, Világtörténet, ÚF 1989/4, 27—42.

[5] SOLYMOSI L.: *Hozott-e törvényt Szent István király a tarlókról?*, Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok (Studia Theologica Budapestinensia 10, szerk. Török J.), Budapest 1994, 229—271.

[6] MURARIK A.: *A lélekváltság. (Donum pro salute animae)*, Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 2 (1937) 155—167. Mivel a nemzetségi monostor kérdése messze vezetne, arról mint a halottkultusz intézményéről ezúttal szándékosan nem ejtettem szót, bár kétségkívül tárgyamhoz tartozna.

[7] ENGEL P.: *A honor. (A magyarországi birtokformák kérdéséhez)*, TSz 24 (1981) 12 és *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*, Századok 116 (1982) 893—895; KUMOROVITZ L. B.: *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja*, Századok 117 (1983) 942—947; SZOVÁK K.: *A győri ferences őrség (custodia) XIV. századi történetéhez*, LSz 39 (1989) 3, 11—17; ENGEL P.: *Himfi Benedek*, Korai Magyar Történeti Lexikon. 9—14. század (főszerk. Kristó Gy., szerk. Engel P.—Makk F.), Budapest 1994, 263; ENGEL P.: *Magyarország világi archontológiája 1301—1457. I—II* (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5), Budapest 1996, II 100.

[8] BOSSÁNYI Á.: *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak I—II*, Budapest 1916—1918, II 353—362 és 363—364 (№ 190—220 és 224—225). A 194. regeszta a következőket mondja róla: *Benedictus Heem, comes Pelissiensis ad eandem sanctitatem per ... regem Hungarie destinatus.*

a kérvények elintézése, inkább arra kell gondolnunk, hogy a pápát itáliai kormányzatának ügyeiben segítő magyar király általa számolt be az elért eredményekről.[9] Himfi kihasználta az alkalmat arra, hogy saját maga és családja számára bizonyos kiváltságokat szerezzen: megszerezte a szokásos gyóntatói kegyelmeket saját maga, családja és házanépe, valamint még 12 személy részére, kérvényt nyújtott be hasonnevű unokaöccse, a későbbi veszprémi püspök, ekkor még veszprémi kanonok számára történő rezerváció ügyében, s búcsúkat kért azoknak a kápolnáknak, melyeket ő és ősei alapítottak.[10] A szokásos gyóntatói kegyelmek körébe tartozott a gyóntató szabad megválasztása és az a kiváltság, hogy halálveszély esetén a pápának fenntartott feloldozásokban is részesíthette az illetőt gyóntatója. 1380/1381-ben pedig ismeretes adat arról, hogy Himfinek koldulórendi gyóntatója volt.[11]

Avignonban kerül szóba először a család kápolnáinak kérdése is. VI. Ince pápa Himfi kérvénye szerint mindazoknak, akik évente a bullában felsorolt ünnepeken — többek között Szent Lászlóén és Szent Benedekén — töredelmes bűnbánattal meglátogatják a veszprémi székesegyházban Szent László és a fehérvári bazilikában Szent Benedek kápolnáját, egy esztendei és negyven napi búcsút engedélyezett.[12] A pápai oklevél szerint a kápolnákat Himfi Benedek maga, illetve az ő ősei alapították és dotálták. 1366-ban a fehérvári kápolnát csak Szent Benedek-oltárnak hívták, ekkor Mihály fia János volt az oltárigazgató.[13] 1372-ben az időközben megürült oltárigazgatóságot a pápa Tamás fia Andrásnak adta, aki azt nem tudta elfoglalni, mert Himfi Benedek azt állította, hogy a kegyúri jog őt illeti meg, mivel az oltárigazgatóságot ő alapította.[14] Az oltárigazgatóság betöltése körüli bonyodalom Himfi halála után sem szűnt meg azonnal. 1383-ban ugyan az özveggyel minden valószínűség szerint a fehérvári prépost meg tudott egyezni a kegyuraság vitájában,[15] ekkor azonban Himfi fiági rokonai tették rá a kezüket az oltárjavadalmat biztosító Akasztó birtokra.[16] Bármi lett is a kimenetele a vitának, annyi bizonyos, hogy Himfi Benedek Székesfehérvárott a magyar királyok bazilikájában védőszentje tiszteletére oltárt alapított, melyet tekintélyes törzsvagyonnal látott el: a Fejér megyei Akasztó valaha királyi birtok volt, melyen vámhely is működött. Az oltáralapítás a

---

[9] PÓR A.: *Nagy Lajos 1326—1382* (Magyar Történeti Életrajzok), Budapest 1892, 322. RÁCZ GY.: *Az Anjou-ház és a Szentszék (1301—1387)*, Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve (szerk. Zombori I.), Budapest 1996, 72—73.

[10] BOSSÁNYI: *Regesta supplicationum* (8. j.), 213—214: № 219 és 220.

[11] SZOVÁK: *A győri ferences őrség* (7. j.), 13. Második végrendelkezésekor: *Zala vármegye története. Oklevéltár II*, szerk. NAGY I.—VÉGHELY D.—NAGY GY., Budapest 1890, 199.

[12] BOSSÁNYI: *Regesta supplicationum* (8. j.), 362, № 220. *A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis II*, Budapest 1899, 182, № 215.

[13] *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* (12. j.), 229, № 270. = *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria* (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I 1), Budapest 1887, 488.

[14] *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* (12. j.) 231, № 270 = *Rationes collectorum* (13. j.), 490—491: *quidam nobilis, qui dicit dictum magistratum fundasse, non vult sibi dimittere, dicens iure patronatus ad eum pertinere.* Tamás fia András javadalmas bullája: *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* (12. j.), 213—214, № 253. Utóbbiból kiderül, hogy az oltárigazgatóság *perpetua capellania* volt, s hogy már V. Orbán magának rezerválta. Ebből és az oltárjavadalom körüli bonyodalomból arra lehet következtetni, hogy jelentős javadalommal látta el Himfi az oltárt!

[15] MOL DL № 47.864. L. *Források* 5. sz. Himfi alapítására felhívja a figyelmet: *Magyarországi művészet 1300—1470 körül I—II* (A Magyarországi Művészet Története 2), szerk. MAROSI E., Budapest 1987, I 410 és 829.

[16] MOL DL № 42.254. L. *Források* 3—4. sz.

védőszent tiszteletére s ennek búcsúval történő ellátása olyannyira személyes cselekedet, melynek példájára a korábbiakban alig-alig akadunk.

Himfi Benedek a kolduló rendekkel is bensőséges és szoros kapcsolatot épített ki. Fentebb láttuk, hogy élete végén gyóntatóit ezen rendek tagjai közül választotta. Az első adat, mely a gyóntatókon túl erre a kapcsolatra vonatkozik, 1357-ből maradt fenn. Ekkor ugyanis az Avignonhoz közeli Montpellier-ben az ágostonos remeték generálisa jámborságára és a rend iránti ragaszkodására tekintettel a rend összes lelki előnyeiben részesítette Himfit, s az ágostonosok testvérületébe *(confraternitas)* fogadta. Nem kizárt, hogy Himfi ekkor is megfordult Avignonban, s a kiváltságlevelet személyesen eszközölte ki,[17] bár erről és Himfi ágostonosokhoz fűződő kapcsolatáról sajnos közelebbit nem tudunk. Az oklevél mindenesetre halál esetre szóló ima-klauzulát is tartalmaz, így ha a másolatot Himfi halála után eljuttatták a rendi általános káptalanra (Himfi 1380-ban halt meg, a generálist választó rendi káptalant pedig 1385-ben éppen Esztergomban tartották), ekkortól fogva az ágostonos remeték rendszeresen imádkoztak *confrater*ük lelkiüdvéért. 1376-ban azután a magyarországi domonkosok tartományi káptalanjának költségeit Himfi Benedek fedezte, ezért 1376 november 1-jén az ágostonosokhoz hasonlóan Domonkos magyarországi domonkos tartományfőnök is rendje testvérületébe fogadta a bőkezű főurat.[18] A domonkosok ugyan csak a rendtartomány tagjainak lelki előnyeit ajánlhatták fel, ám pontosan kikötötték az egyes rendtagok kötelezettségeit: a papok öt misét, a klerikusok öt zsoltárt, a laikusok öt-öt alkalommal 100 miatyánkot és üdvözlégyet voltak kötelesek mondani érte. Végül 1380 nyarán a ferencesek győri káptalanjának költségei ügyében János győri ferences őr kereste meg levelével Benedek bánt.[19] A költségek fedezésének ellentétele nyilván ugyanúgy a rendi testvérületbe fogadás lett, mint az ágostonosok és domonkosok esetében. Ilyen típusú levélmintát mindenesetre már az 1320 körül keletkezett magyarországi ferences formulárium is tartalmaz.[20] A kolduló rendek tagjainak imái minden bizonnyal hatékony támogatást biztosítottak az érdemszerző időt bevégzett Himfi Benedek további útjára.

Végezetül a szentföldi zarándokútról kell megemlékeznem. KUMOROVITZ BERNÁT kutatásaiból közismert, hogy az 1375. évi török betörés alkalmával elrabolták Himfi leányát, s felkutatására az apa rögtön a következő esztendőben szentföldi zarándokútra indult.[21] Még a hadjárat idején, 1375 nyarán megszerezte a megfelelő avignoni

[17] Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár (= PBFL), Somogyi cs. lt., № 1 (= MOL DF № 257.423). L. *Források* 1. sz. Feltételezésemet egyrészt arra alapozom, hogy az Észak-Itáliában működő magyar sereg vezérei könnyen eljuthattak, s el is mentek Avignonba, másrészt arra, hogy kevéssel az oklevél kiállítása előtt Himfi ügyében János tinini (knini) püspök nyújtott be *supplicatiót* Avignonban, vö. BOSSÁNYI: *Regesta supplicationum* (8. j.), 303, № 85. Himfi testvérületbe fogadása félszáz esztendővel előzi meg az első ágostonos testvérületbe fogadó oklevelet, melyet a magyar provinciális állított ki, vö. MÁLYUSZ E.: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon*, Egyháztörténet 1 (1943) 432—433 és 437. A vallási társulatok kérdését mint a lovagi kultúra velejáróját tárgyalja KURCZ Á.: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13—14. században*, Budapest 1988, 127—134.

[18] IVÁNYI B.: *Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban. Epistolae et documenta historiam provinciae Dominicanae Hungaricae illustrantia et in archivo gentis principum de Batthyány reperibilia* (Körmendi Füzetek 1), Körmend 1942, 35—36, № 4.

[19] SZOVÁK: *A győri ferences őrség* (7. j.), 17.

[20] KARÁCSONYI J.: *A magyar ferencrendűek formulás könyve a Batthyány-könyvtárban*, Batthyáneum 2 (1913) 29, № 13.

[21] KUMOROVITZ: *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata* (7. j.), 942—947; CSUKOVITS E.: *„Cum capsa ... cum bacillo." Középkori magyar zarándokok*, Aetas 1994/1, 11.

engedélyt arra, hogy kísérőkkel a Szentföldre utazhasson,[22] s csak ezután, a pápa penitenciáriusa engedélyének birtokában indult útnak. Kevésbé közismert azonban, hogy annyi más kortársához hasonlóan, s függetlenül a leányát ért szerencsétlenségtől, Himfit magát korábban is foglalkoztatta a Szentföld meglátogatásának gondolata. Ez derül ki abból, hogy még első itáliai hadvezérkedése idején, 1357 tavaszán Scherffembergi János tinini (knini) püspökkel megkérvényeztette Avignonban, hogy hat személy kíséretében a Szentföldre zarándokolhasson.[23] Ugyan nincs tudomásunk arról, hogy a nyilván nem kis költséggel megszerzett engedélyt felhasználta volna, őszinte szándékát azonban aligha vonhatjuk kétségbe. Talán ugyanúgy a hadszíntereken tapasztalt nyomorúság vezérelte ezen megfontolásában, mint a 14. század híres magyar pokoljáróját, Krizsaffán fia Györgyöt,[24] de az sem kizárt, hogy ferences kapcsolatai inspirálták, hisz a ferencesek voltak a szentföldi zarándoklat eszméjének letéteményesei és hirdetői.

Választott, személyes gyóntató, szentföldi zarándoklat, kápolnaalapítás, testvérületi tagság: mindezek a jelenségek együtt arra vallanak, hogy Himfi Benedek szinte minden lehetséges módon igyekezett gondoskodni hozzátartozói és saját lelkiüdvéről.[25] A fehérvári oltáralapítás kapcsán ugyan felmerülhetne a gyanú, hogy a külsőséges reprezentáció kellékét biztosította a maga számára az alapító, az életpálya hátterében azonban ott van a személyes tragédia, a nagy pestis és az itáliai s más harcterek keserű tapasztalata. Ezek fényében bátran állíthatjuk, hogy Himfi Benedek cselekedeteit a mély vallásos meggyőződés és élményvilág táplálta, s céljuk nem lehetett más, mint a címben a ferences formuláriumból idézett tömör megfogalmazás: a *meritorum apud Dominum fructus cumulatorum*ból egy csekély rész biztosítása a maga számára.

[22] PBFL (17. j.) Somogyi cs. lt., № 2. (= MOL DF № 257.424.) L. *Források* 2. sz.

[23] BOSSÁNYI Á.: *Regesta supplicationum* (8. j.), 303: № 85. A regeszta Himfit *Benedictus Haymonis*nak nevezi.

[24] SZEGFŰ L.: *György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot*, ItK 90 (1986) 1—21.

[25] Írott végrendeletéből tudjuk, hogy ereklyéket is birtokolt: *Et omnes reliquias, quas habemus, mittimus eodem* [sic!] *claustro Beatae Katherine* (MOL DL № 42.026); diósgyőri végrendelete szerint pedig Anna lánya megözvegyülése után kolostorba vonult (*Zala vármegye története* [11. j.], 199).

Források

1.

Montpellier, 1357 június 1.

Gergely ágostonos generális Himfi Benedeket és családját a rend lelki javaiban részelteti és testvérületébe fogadja

PBFL (tanulm. 17. j.) Somogyi cs. lt., № 1 (= DF № 257.423). — Vakvonalazott itáliai hártya, alul *plicán* zöld-sárga kenderfonaton függő, mandorla alakú vörös viaszpecsét, középen álló alak védőleg kiterjesztett karjai alatt két embercsoport apró alakjai, felirata: S. CONFR⟨A⟩T⟨ER⟩NITATIS FRAT⟨RVM HEREMI⟩TA-RVM SC⟨I AVGVSTINI⟩. Mellette több ponton hibás másolat 1923-ból. A hátlapon újkori kézzel: „Sytkey György, Kisfaludy Zsigmond."

Frater Gregorius, prior generalis ordinis fratrum heremitarum Sancti Augustini, licet indignus, dilecto sibi in Christo, domino Benedicto, filio Hem, cum domina uxore ac liberis salutem in omnium Salvatore. Quia sancti propositi desiderium ex humane infirmitatis condicione sepius a suo salutari retardatur effectu, nisi divinis suffragiis optentis piisque supplicacionibus fidelium adiuvetur, vestre fidei sinceritas fratrum nostrorum, quos Dei credit domesticos et amicos, sibi auxilia adhiberi postulavit. Ideoque vestra devocione, quam ob Dei reverenciam ac doctoris eximii, Beatissimi nostri Augustini ⟨ad⟩ nostrum habetis ordinem, debita meditacione pensata vobis omnium missarum, oracionum, predicacionum, ieiuniorum, abstinenciarum, vigiliarum, laborum ceterorumque bonorum operum, que per fratres nostri ordinis per orbem universum operari dignabitur clemencia Salvatoris, participacionem concedo tenore presencium specialem in vita pariter et in morte. Volo insuper, ut cum obitus alicuius vestrum in nostro generali capitulo fuerit intimatus, iniungantur pro eo misse et oraciones, sicut pro nostris defunctis fratribus fieri consuevit in communi. In cuius concessionis testimonium sigillum confraternitatis dicti ordinis presenti⟨bu⟩s est appensum. Datum in Montepesset, anno Domini Mo CCCo LVIIo, die prima mensis Iunii.

2.

Avignon, 1375 június 27.

János áldozópap bíboros, pápai gyóntató a pápa jóváhagyásával engedélyt ad Himfi Benedeknek és tizenegy általa kiválasztandó társának a Szentföld meglátogatására

PBFL (tanulm. 17. j.) Somogyi cs. lt. № 2 (= DF № 257.424). — Vakvonalazott itáliai hártya, vörös kendersodraton függő vörös viaszpecsét töredékével. Az *intitulatio* előtt (*Cum bene v.*), a *plicán* (*XVII; G. in Nal.*) és a *plica* alatt (*Io. de decem septem traxissetis* [?]) a kiállításra és a fizetésre vonatkozó kancelláriai feljegyzések. A hát lapon közel egykorú kézzel: *Stephanus Ruffi*, valamint újkori kézzel: „Sytkei György, Kisfaludy Zsigmond."

Iohannes, miseracione divina etc. Sanctorum Nerei et Achillei presbiter cardinalis, dilecto in Christo nobili Benedicto, filio Pauli dicti Heem, quondam Vulgarie bani [*sic!*], Vesprimiensis diocesis salutem in Domino. Ex parte tua fuit propositum coram nobis, quod tu ex magno devocionis fervore sacrum sepulcrum Domini et quedam alia loca sacra ultramarina cupis una cum undecim personis per te eligendis peregre visitare, sed quia propter inhibicionem per Sedem Apostolicam sub late sentencie excommunicacionis pena in illuc accedentes olim factam non potes hoc absque ipsius Sedis licencia speciali adimplere, supplicari fecisti humiliter tibi et dictis personis in hac parte per eiusdem Sedis clemenciam de oportuno remedio misericorditer provideri. Nos igitur auctoritate domini pape, cuius penitenciarie curam gerimus et de eius speciali mandato super hoc vive vocis oraculo nobis facto, quod sepulcrum et alia loca sacra predicta inhibicione non obstante prefata valeas una cum dictis personis, dummodo si religiose fuerint, sin superioris licenciam obtineant, peregre visitare, hac vice tibi et eis tenore presencium licenciam impertimur. Datum Avinione, V Kalendas Iulii, pontificatus domini Gregorii pape XI anno quinto.

3.

Buda, 1383 március 16.

Mária királynő megparancsolja a fehérvári keresztes konventnek, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek a jelenlétében a királyi ember Miklós fehérvári kanonok Akasztó birtokot illető panaszát kivizsgálhatja

Átírva a fehérvári keresztes konvent május 3-án kelt jelentésében (l. alább, 4. sz.).

Mari⟨a, Dei⟩ gracia regina Hungarie, Dalmacie, Crovacie etc. fidelibus suis, conventui cruciferorum domus hospitalis ecclesie Beati regis Stephani de Alba salutem et graciam. Dicit nobis discretus vir, magister Nicolaus, canonicus ecclesie Albensis, necnon rector altaris Beati Benedicti abbatis in eadem constructi, quod quedam possessio pre-

dicti altaris et per consequens sua Akazthou vocata in comitatu Albensi existens apud manus Nicolai, filii Pauli, fratris condam Benedicti bani et aliorum consanguineorum suorum occupative habita legitima recaptivacione et sibi statuifaccione plurimum indigeret. Super quo fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Andreas de Dad vel Nicolaus, filius Michaelis de Nogchetee, aut Augustinus, filius Blasii de Ceche, sive Iohannes, filius Blasii de Alap, sin Benedictus, filius Blasii de Tomay, neve Benedictus, filius Cosme de Berey aliis absentibus h⟨omo⟩ noster ad faciem predicte possessionis Akazthou appellate vicinis et commetaneis suis universis ibi legitime convocatis et presentibus accedendo recapiat ipsam nomine et iure ipsius altaris et per consequens eiusdem magistri Nicolai recaptivatamque et ab aliorum possessionario iure separatam et distinctam statuat eandem eisdem iure ipsis incumbenti possidendam, si non fuerit contradictum, contradictores vero, si qui fuerint, citet ipsos contra annotatum magistrum Nicolaum in nostram presenciam ad terminum competentem racionem contradiccionis ipsorum reddituros. Et post hec ipsius possessionarie recaptivacionis et statucionis seriem vel nomina contradictorum et citatorum, si qui fuerint, cum termino assignato nobis fideliter rescribatis. ⟨D⟩atum Bude, feria secunda proxi⟨ma⟩ post dominicam Ramispalmarum, anno Domini Mmo cccmo lxxxmo tercio.

4.

H. n., 1383 május 3.

A székesfehérvári keresztes konvent Mária királynőnek jelenti, hogy tanúbizonysága jelenlétében a királyi ember Himfi Pál fia Miklóst Miklós fehérvári kanonok ellenében a királynő bírói jelenléte elé megidézte Akasztó birtok ügyében

MOL DL № 42.254 (= MNM Törzsanyag, Véghely Gyűjtemény). — Erősen szakadozott papír, zárópecsét maradványa. Hátlapon címzés: *Domine Marie. Pro Nicolao, filio Pauli, filii Heem contra magistrum Nicolaum, canonicum ecclesie Albensis ad octavas festi Beati Georgii martiris par citacionis.* Baloldat későbbi perbeli feljegyzések *(Littera reginalis. ad ius. apostoli. domine. non. in.).*

Serenissime principi, domine Marie, Dei g⟨racia⟩ regine Hungariae, Dalmacie, Crovacie etc., domine ipsorum metuende, conventus cruciferorum domus hospitali⟨s⟩ ecclesie Beati regis Stephani de Alba or⟨aciones⟩ in Domino cum perpetua fidelitate. Litteras vestre serenitatis secreto sigillo vestro consignatas honore, quo decuit, noveritis nos recepisse in hec verba:[1]

Nos itaque vestre ⟨sere⟩nitatis preceptis sem⟨per⟩ obedire cupientes, ut tenemur, unacum predicto Andrea de Dad, homine vestro nostrum ⟨h⟩ominem, videlicet Mychaelem presb⟨yterum⟩ de choro ecclesie nostre ad premissa peragenda pro testimonio[2] transmisimus fidedignum. Qui demum exinde ad ⟨nos reversi⟩ nobis concorditer retulerunt, quod prefatus vestre serenitatis homo ipso nostro testimonio presente feria sexta

[1] Következik az előző szám alatt közölt szöveg.
[2] Utána áthúzva: *transmis.*

proxima post ⟨festum Ascensionis⟩ Domini proxime preteritum ad faciem prescripte possessionis Akazthou vicinis et commetaneis ⟨inibi convocatis et⟩ presentibus accedendo, dum eandem possessionem iure predicti altaris ⟨...⟩ eidemque iure ⟨incumbenti⟩ possidendam voluissent ⟨...⟩ villic⟨us⟩ de eadem in persona Nicolai, filii Pauli, filii ⟨H⟩e-e⟨m ...⟩ ipsis contradiccionis ⟨... obv⟩iasset, ob quam quidem contradictoriam inhibicionem eodem die et in facie eiusdem possessionis predictum Nicolaum, filium ⟨Pauli, filii Heem⟩ contra annotatum magistrum Nicolaum racionem contradiccionis sue redditurum in vestre maiestatis presenciam ad oc⟨tavas⟩ festi Beati Georgii martiris nunc venturas citavisset. Datum tercio die diei citacionis prenotate, anno Domini supradicto.

5.

Székesfehérvár (1383 május 20.?)

Cudar János székesfehérvári prépost értesíti Himfi Benedek özvegyét, hogy a Szent Benedek-oltárra vonatkozó kegyúri jogából kifolyólag a javadalomra válasszon alkalmas személyt és azt mutassa be a prépostnak

MOL DL № 47.864 (= MNM Törzsanyag, Véghely Gyűjtemény). — Papír, hátlapra nyomott gyűrűspecsét. Hátlapon címzés: *Nobili domine, relicte condam Benedicti bani de Dubrunthe presentetur.*

Vestre pateat dominacioni reverende per presentes, quod nos cognitis et visis iuribus vestris super iure patronatus altaris Sancti Benedicti in basilica nostrorum regum in Alba constructi et eciam quia reginales mayestates in proximis vos et vestros consanguineos id habere censuerunt, annuimus vobis diligenter, quatenus quemcumque nobis ad officium prefacti altaris exercendum amodo presentaveritis, ratum habemus eundem auctoritate nostra ordinaria confirmantes, dummodo discrecione prefulgeat habilisque ad predicta reddatur, quem diligenter examinabimus loco et tempore oportunis. Comodius tamen nobis videretur, ut unum ex nostra ecclesia ad predictum altare eligeretis, qui propter loci proximitatem officia sua valeret melius exercere.[3] Petentes tamen vos nichilominus et vobis consulentes, ut iuxta continenciam bullarum apostolicarum unum nobis presentetis, videlicet eximendo vos totaliter a possessione altaris predicti, prout Benedictus banus felicis recordacionis disposuerat. Datum Albe, in vigilia Corporis Christi.

Iohannes Zudor prepositus ecclesie Albensis.

[3] Utána kihúzva: *Datum Albe, feria quarta proxima in vigilia Corporis Christi.*

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma

(Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál)

Szent István király az ezredfordulón szigorúan előírta a Kárpát-medence új keresztényeinek, hogy a vasárnapokat tartsák meg. Ezeken a napokon egyfelől ökörrel, lóval vagy más munkaeszközzel tilos volt dolgozni, másfelől a tűz őrzőit kivéve mindenkinek: öregnek, fiatalnak, férfinak és nőnek egyaránt templomba kellett mennie, és ott a mise alatt illő módon kellett viselkednie.[1] A részletes szabályozás ellenére azonban első királyunk ismert törvényei nem foglalkoztak azzal, hogy az 52 vasárnapon kívül milyen ünnepnapokat kellett még hasonlóképpen megülni. A három legnagyobb egyházi ünnep közül ugyan Húsvét és Pünkösd napja mindig vasárnapra, de Karácsony és a többi jeles ünnep rendszerint hétköznapra esett. Aligha lehet kétséges, hogy a király és a formálódó magyarországi részegyház külföldi vezetői előbb, vagy (a fokozatosság elvét követve) utóbb figyelembe vették ezeket az ünnepeket is. Számuk elmaradt a vasárnapokétól. A neves kortárs, Burchard wormsi püspök, akit 1000-ben III. Ottó császár juttatott főpapi méltóságához, hatalmas gyűjteményes munkájában *(Decretorum libri viginti)* felsorolta azokat a napokat, amelyek megünneplésére a papságnak figyelmeztetnie kellett a népet.[2] A vasárnapok mellett további 38 napot vett számba, köztük Húsvét és Pünkösd vasárnapját, valamint minden templom felszentelésének az időpontját, és egyben a püspökökre bízta a lista helyi igényeknek megfelelő bővítését. Burchard maximálisan 89 napot kitevő jegyzékét[3] némi változtatással a 12. század derekán Gratianus kánonjogi gyűjteménye *(Decretum Gratiani)* is átvette és népszerűsítette, sőt kisebb módosítással IX. Gergely pápa (1227—1241) dekretálisa is megőrizte.[4]

Magyarországon az 1092. évi szabolcsi zsinat foglalkozott részletesen az ünnepekkel. A vasárnapok és a nagyobb ünnepek megülését Szent István korához képest a vadászat és a vásártartás tilalmával szigorította.[5] Egyúttal tételesen felsorolta az ünnepeket, köztük az 1083-ban szentté avatott István király, Imre herceg és Gellért püspök napját, és azt is előírta, hogy minden plébániaegyház ülje meg a védőszentje *(patronus)* és a fel-

---

[1] ZÁVODSZKY L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege)*, Budapest 1904, 144 (art. 8—9) és 147 (art. 19).

[2] *Decr.* II 77: *Ut presbyteri plebibus annuntient qui dies sint feriandi per annum.* A fejezet egy korábbi lyoni zsinati határozat (cap. 4) átvétele (PL CXL 640).

[3] Már a Karoling-kor végén 90 körül volt a vasár- és ünnepnapok száma. A. G. FINCK VON FINCKENSTEIN: *Fest- und Feiertage im Frankenreich der Karolinger*, Beiträge zur Geschichte des Regum Francorum (hrsg. v. R. Schieffer), Sigmaringen 1990, 128—129.

[4] De cons. D. 3, c. 1 és X. I 9, 5 (kiadásuk: *Corpus iuris canonici. Editio Lipsiensis secunda I—II*, ed. Æ. FRIEDBERG, Lipsiae 1879—1881 [reprint Graz 1955], I 1353 és II 272—273). Vö. *Dictionnaire de droit canonique I—VII* (= DDC), ed. R. NAZ, Paris 1935—1965, V 834.

[5] ZÁVODSZKY: *Törvények* (1. j.), 160 (art. 11—12. 15—16) és 162 (art. 26). Vö. 199 (art. 8).

szentelése *(dedicatio)* napját.[6] A zsinat néhány esetben (bizonyára a papság számára) a megünneplés módját is szabályozta. Szent István és Szent Gellért ünnepét vigíliával bővítette, pannóniai Szent Mártonét pedig három nappal egészítette ki. Végül hagyománytiszteletből megerősítette I. András király intézkedését, amely Szent Péter ünnepéhez három napos vigíliát csatolt.[7] A szabolcsi zsinat ünnepjegyzéke 34 jeles napot vett számba, és négy-négy napot szánt Húsvét, illetve Pünkösd megülésére. A 11. század végétől kezdve Magyarországon a vasárnapokkal együtt a legjobb esetben évente 90 napot ünnepeltek meg, mivel Húsvét és Pünkösd napján kívül más ünnep is eshetett vasárnapra.

A szabolcsi zsinat után minden valószínűség szerint országos érvényű ünnepjegyzék a középkorban nem készült.[8] Egyházmegyei szinten az érsek vagy püspök pápai előírások szerint és a helyi igényeknek, kultuszoknak megfelelően módosította, bővítette az egykori ünneplajstromot. A változtatásokat a többi zsinati határozattal együtt az illetékes főpap az egyházmegyei zsinaton hirdette ki, és az új ünneplistát a zsinati döntéseket tartalmazó szinodális könyvben örökítette meg.[9]

Magyarországon a legrégebbi szinodális könyv az esztergomi egyházmegyéből maradt fenn.[10] A 15. század második felében készült másolat Demeter esztergomi érseket (1378—1387) nevezte meg a zsinati határozatok kibocsátójaként.[11] A szinodális könyvek sorsát ismerve, Demeter érsek biztosan nem a zsinati határozatok első megfogalmazója, hanem sokkal inkább a korábbi (azóta elveszett) zsinati hagyomány folytatója: módosítója, kiegészítője lehetett. Az önkényesen 1382-re datált[12] legrégebbi esztergomi szinodális könyv — legalábbis jelenlegi formájában — nem tartalmazott ünnepjegyzéket.[13] A többi középkori szinodális könyv viszont már nem nélkülözte az ünnepek számbavételét. Az

---

[6] ZÁVODSZKY: *Törvények* (1. j.), 78—79 és 164 (art. 38). Az ünneplistából az egyetemi oktatási segédkönyvben hat ünnep véletlenül kimaradt. LEDERER E. (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történelének tanulmányozásához. I: 1000—1526*, Budapest 1964, 44. Sajnos, ezt a hiányos szöveget vette át a CD-ROM.

[7] ZÁVODSZKY: *Törvények* (1. j.), 163—164 (art. 37).

[8] Vö. MIHÁLYFI Á.: *A nyilvános istentisztelet*, Budapest1923[3], 101—102.

[9] Ilyen listát tartalmaz például (a kötetben közöltekből egyedüliként) az albi egyházmegyében 1250 táján tartott zsinat anyaga: *Les statuts synodaux français du XIIIe siècle. II: Les statuts de 1230 à 1260*, ed. O. PONTAL, Paris 1983, 468—470.

[10] A. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (= ZRG), Kan. Abt. 47 (1961) 281; GY. BÓNIS: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526*, ZRG Kan. Abt. 49 (1963) 217; ERDŐ P.: *Az esztergomi szinodális könyv*, MKsz 109 (1993) 265.

[11] ELTE EK Cod. Lat. 73. 82[r]—108[v]. Vö. L. MEZEY: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Budapest 1961, 125—126. Kiadása: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae, et provinciarum adiacentium I—III*, ed. I. BATTHYÁNY, Albae-Carolinae—Claudiopoli 1785—1827, III 260—279.

[12] A szinodális könyv keletkezését indoklás nélkül kiadója, Batthyány Ignác tette 1382-re. Valószínűleg azért, mert ismerte VI. Orbán pápa 1382 május 10-én kiadott oklevelét. Ebben azonban csak arról esett szó, hogy Demeter érsek panasza szerint a pécsi püspök nem jelent meg az esztergomi zsinaton. A datálás ennek alapján azért is indokolatlan, mert itt nem egyházmegyei, hanem tartományi zsinatról lehetett csak szó. *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata... I*, ed. C. PÉTERFY, Posonii 1741, 180—181.

[13] A kódexmásoló a szinodális könyv utolsó szava *(dispensari)* után (108[v]) a következő megjegyzéssel fejezte be munkáját: *Et sic est finis*. Ennek alapján feltehető, hogy az ünneplista nem a másoláskor maradt el; az az írnok előtt fekvő kéziratból is hiányzott. De az is lehetséges, hogy volt ünnepjegyzéke, a másoló azonban elhagyta, mert egyfelől nem tekintette a zsinati anyag szerves részének, másfelől a szepesi (lőcsei) zsinati határozatokhoz már mellékelt egy korszerűbb (1460 táján érvényes) ünneplajstromot. Vö. a 15. jegyzettel.

újabb esztergomi zsinati könyvekben,[14] továbbá a szepesi (1460),[15] a nyitrai (1494)[16] és a veszprémi (1515),[17] sőt a kalocsai érseki tartományban egyedüliként fennmaradt váradi (1524)[18] zsinati anyagban is felsorolták azokat az ünnepeket, amelyek megüléséhez hozzátartozott a munkavégzés tilalma: klerikusnak és laikusnak egyaránt tartózkodnia kellett a szolgai (máskor is elvégezhető) munkától. Ez a sorozat újabb szinodális anyaggal és ünnepjegyzékkel gyarapítható.

A kutatás mindeddig úgy tudta, hogy a Demeter érsek nevéhez kapcsolt esztergomi szinodális könyv folytatója, az újabb zsinati könyv kibocsátója Szécsi Dénes esztergomi érsek (1440—1465) volt, vagyis az 1382-re datált szinodális anyagot Szécsi Dénes 1450. évi zsinati könyve követte.[19] Az nyilvánvaló és adatokkal igazolható volt, hogy az esztergomi érsek zsinati tevékenysége 1382 és 1450 között sem szünetelt, de újabb szinodális könyv nem került elő.[20] Szerencsére a brassói káptalan *(Landkapitel)* levéltárának 15. századi kódexe éppen ebből az időszakból igen értékes zsinati anyagot őrzött meg. Az esztergomi zsinati anyag nem véletlenül, hanem hivatali úton került Brassóba. Dél-Erdélyből a brassói és a szebeni dékánátus területe ugyanis már az Árpád-korban az erdélyi püspök helyett az esztergomi érsek joghatósága alatt állt, közvetlenül az esztergomi

---

[14] *Leges eccl.* (11. j.), III 490—491 és 565—566. Az előbbi újabb kiadása: *Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis a. D. MCCCCL*, ed. I. DANKÓ, Strigonii 1865, 31—32. Az 1450. évi szinodális könyv 1484 táján készült velencei nyomtatványból ismert. BORSA G.: *Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigonienis*, MKsz 72 (1956) 291 és *Hazai egyházmegyék Mohács előtti nyomtatott zsinati határozatai*, MKsz 102 (1986) 67. A nyomtatott ünnepjegyzékben a *transfiguratio Domini* (augusztus 6.) szereplése azt bizonyítja, hogy a nyomtatás előtt korszerűsítették a jegyzéket. Az eredeti változatban ez az ünnep nyilvánvalóan nem szerepelt. Megtartását ugyanis a pápa csak 1457-ben rendelte el. PÁLVÖLGYI E.: *A nándorfehérvári diadal és a déli harangszó. Egy kultúrtörténeti illúzió eredete*, Filológiai Közlöny 10 (1964) 382.

[15] ELTE EK Cod. Lat. 73. 78^{v}—80^{r}. Vö. *Codices Latini* (11. j.), 125. Az ünnepjegyzéket és az utána következő részt, tehát a házassági akadályokkal foglalkozó ábrát (80^{v}—81^{r}) és szöveget (81^{v}) nem közölte a szinodális könyv kiadása: *Sacra concilia* (12. j.), 202—211. A mellékletek elhagyása azért is érthetetlen, mert a közölt zsinati szöveg (*Sacra concilia* [12. j.], 211) maga utalt reájuk. Az ünnepjegyzék végül 150 évvel később megjelent. *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, ed. I. DANKÓ, Budapestini 1893, 480—483. A szepesi szinodális anyag keltezése nem maradt meg, de közel egykorú bejegyzés (60^{v}) szerint Stock János szepesi prépost (1433—1464), aki bölcsész- és orvosdoktor, továbbá Zsigmond király orvosa volt, az 1460-ban Lőcsén tartott zsinaton adta ki. A bejegyzést idézi *Codices Latini* (11. j.), 125. Vö. *Sacra concilia* (12. j.), 197—198. Stock János szepesi prépostságának idejéről tájékoztat *Vetus hymnarium*, 479. A *transfiguratio Domini* ünnepe az 1460. évi szepesi naptárban (80^{r}) még nem szerepelt, csak utóbb írták bele. (Kiadása nem közölte a betoldást, de nem is utalt rá.) A szepesi ünnepjegyzék *secundum constitutiones alme ecclesie Strigoniensis* sorolja fel az ünnepeket, és ennek megfelelően az esztergomi egyházmegye kortárs ünneplistájával azonos. A sajátos többletet a szepesi szinodális könyv szöveges része tartalmazza, amely a munkavégzés tilalmát Nagycsütörtökre is kiterjesztette. *Sacra concilia* (12. j.), 209. Ezt a kortárs ünneplajstromot még a körmöcbányai 15. századi kódex (l. alább) őrizte meg.

[16] *Sacra concilia* (12. j.), 295. Zoerard és Benedek mártírok július 17-i ünnepével.

[17] *Sacra concilia* (12. j.), 257. A naptárban Szent József ünnepe későbbi betoldás. SOLYMOSI L.: *Az 1515. évi veszprémi zsinati határozatok* [sajtó alatt].

[18] MOL DL № 29.416. A jegyzék csonka: a december 8-a utáni ünnepek hiányoznak belőle.

[19] MÁLYUSZ: E.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest 1971, 347; ERDŐ P.: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben*, MKsz 108 (1992) 307, *Az esztergomi szinodális könyv* (10. j.), 265—269 és *Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai*, MKsz 113 (1997) 1.

[20] SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode* (10. j.), 290—291. Vö. *Sacra concilia* (12. j.), 186; DANKÓ: *Const. Strig.* (14. j.), 30.

egyházhoz tartozott.[21] A szebeni és a brassói dékán, valamint a szebeni prépost köteles volt évente az esztergomi érsek zsinatán megjelenni.[22]

A brassói káptalan (dékánság) értékes kézikönyvének összeállítását 1452-ben György (barca)szentpéteri (Petersberg, Sînpetru) plébános, a brassói kerület bölcsész és kánonjogi fokozattal bíró dékánja kezdte meg.[23] Neki köszönhető, hogy ebbe a kötetbe többek közt a dékán munkájához nélkülözhetetlen káptalani statútumok és fontos oklevelek mellett az esztergomi zsinati anyag is belekerült: *Sequuntur statuta synodalia edita in sede Strigoniensi.* Ezt a szinodális könyvet János esztergomi érsek *(Iohannes Dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus ecclesie Strigoniensis, gubernator perpetuus loci eiusdem auleque etc.)* adta ki és látta el pecsétjével *(In cuius publicationis testimonium sigillum nostrum maius presentibus est appensum etc.).*[24] A szankciót is tartalmazó oklevélbe foglalt szinodális könyv intitulációját lerövidítették, dátumát pedig elhagyták. A hiányok ellenére a kiadó személye pontosítható, és a keletkezés időpontja is meghatározható. Mivel a szinodális anyag az 1382-re datált esztergomi határozatok szövegéhez áll közel, annak módosított, többek közt archaikus ünneplistával (nem naptárral) bővített változata, kiadója csak Kanizsai János esztergomi érsek (1387—1418) lehetett. A datáláshoz közelebb visz, hogy az intituláció az érsek udvari kancellári címének nyomát is megőrizte. Kanizsai János érsekként 1387 ősze és 1403 eleje között viselte ezt a tisztséget.[25] Tekintettel arra, hogy Esztergomban az egyházmegyei zsinatokat Szent Adalbertnek, a székesegyház patrónusának ünnepén (április 23.) vagy azt követően szokták tartani, a zsinati határozatok 1388 tavasza és 1402 tavasza között keletkeztek. Ez az intervallum tovább szűkíthető, ha figyelembe vesszük, hogy az intitulációban semmi nyoma annak, hogy Kanizsai érsek prímás és született pápai követ *(legatus natus)* címmel rendelkezett volna. Minthogy ezeket a fontos egyházi titulusokat IX. Bonifác pápa 1394 április 24-ei bullájában[26]

---

[21] F. TEUTSCH: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. I: 1150—1699*, Hermannstadt 1921, 7—24.

[22] Erről többek között egy 1399 október 27-i meghívólevél tanúskodik, amelyben Kanizsai János esztergomi érsek felszólította a szebeni prépostot, valamint a szebeni és a brassói dékánt, hogy az 1400 április 30-án (Szent Adalbert ünnepének nyolcadán) tartandó zsinatán jelenjenek meg. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I—VII*, hrsg. v. F. ZIMMERMANN—C. WERNER—G. MÜLLER—G. GÜNDISCH, Hermannstadt—Köln—Wien—Bukarest 1892—1991, III 243—244.

[23] *Liber promptuarii capituli Brasschowiensis inchoatus per dominum Georgium decretorum licentiatum artiumque baccalaureum, tunc temporis districtus Brasschowiensis decanum, in monte Petri plebanum anno Domini M° CCCC° LII°.* MOL DF № 286.635 (Arhiva Documentară a Parohiei Evengelica C. A. Braşov, A régi barcasági kápt. lt., 1-E-144), 1r. György plébánost 1447 és 1449 között, Péter nevű utódát pedig 1454 és 1457 között választották brassói dékánná. György 1465-ben már nem élt. *Urkundenbuch* (22. j.), V 223. 288. 341. 365. 404. 462. 578—579; VI 209.

[24] MOL DF № 286.635, 17r—30v. Az értékes kódex ismert volt a szász kutatók előtt. Hivatkoztak rá, hasznosították gazdag anyagát, kiadtak belőle okleveleket, de az esztergomi zsinati határozatokról nem ejtettek szót. Valószínűleg anyagát nem érezték eléggé az erdélyi szászok történetéhez tartozónak. TEUTSCH: *Geschichte* (21. j.), 82; G. MÜLLER: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192—1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen* (Sonderabdruck aus „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde" 48 [1934/1936] 1—3), Hermannstadt 1936, 32 és passim; *Urkundenbuch* (22. j.), V 408—409 és 462. Ha az oklevél eredetije megvolt, a forrásközlők többnyire azt használták, s nem törődtek azzal, hogy másolata a kódexben is megvan. Így tettek a kötetet nyitó 1444 november 13-ai statútumok (3r—5r) esetében is. *Urkundenbuch* (22. j.), V 151—155.

[25] ENGEL P.: *Magyarország világi archontológiája 1301—1457. I—II* (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5), Budapest 1996, I 64 és 89. Kanizsai érsek halálának napját (1418 május 30.) is ismerjük. DANKÓ: *Vetus hymnarium* (15. j.), 434. Vö. MÁLYUSZ E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest 1984, 62.

[26] *Urkundenbuch* (22. j.), III 72—74.

adományozta neki, Kanizsai János a szóbanforgó zsinatot az 1388 és 1394 közti hat év valamelyikében április 23-ára vagy a jeles ünnepet követő napok egyikére hívta össze. 1390-ben biztosan tartott Szent Adalbert napján zsinatot, de hogy a keltezetlen határozatok ott születtek volna, arról nincsen tudomásunk.[27] Mégis annyi megállapítható, hogy Kanizsai János esztergomi érsek 1390 táján tartotta azt az egyházmegyei zsinatot, amelyen határozatait és vele együtt az ünnepjegyzéket oklevélbe foglalta és kihirdette. Ez az eredmény némi pontosítást kíván.

A brassói kódex vizsgált oklevele, amely a zsinati anyagot megőrizte, valójában fiktív oklevél, amelynek ugyan minden szava hiteles, de a valóságban sohasem létezett. Összeállítója, másolója különböző zsinati anyagokat tartalmazó oklevelekből szerkesztette egybe. Eljárását, mivel nem hamisításról volt szó, nem titkolta el, hanem gondja volt arra, hogy kifejező cím *(rubrum)* jelezze, ha új forráshoz nyúlt. Az oklevél négyötödénél ért véget az első zsinati anyag, s következett az új: *Sequuntur nove constitutiones de sede Strigoniensi*, majd az újabb és végül a legújabb: *Item alie constitutiones*.[28] Természetesen ezeknek a határozatoknak is közük volt Kanizsai János érsekhez. Egyfelől az oklevél összeállítója nem jelezte, hogy az újabb határozatok mástól származnának, mint János érsektől, az oklevél kiadójától, másfelől közülük a két legjelentősebbet éppen az ő neve alatt tartotta fenn egy másik kódex.

A körmöcbányai plébániai könyvtár 15. századi jogi kódexének eddig még nem vizsgált keltezetlen zsinati anyagát öt részből szerkesztették egybe. Az elsőt egy N. sziglával jelölt esztergomi érsek, a másodikat és a harmadikat Kanizsai János érsek, prímás és született pápai követ, míg a negyediket, amely mindössze egyetlen határozatból állt, Hohenlohe György passaui püspök és esztergomi adminisztrátor (1418—1423) adta ki. Végül az új oldalon kezdődő ötödik rész az ünnepjegyzéket foglalta magában.[29]

A körmöcbányai kódex ünneplistája nemcsak szerkezetében (időrendben sorolja fel a jeles napokat), hanem tartalmában is jelentősen különbözik a brassói kódex lajstromától, újabb annál. Tartalmilag lényegében az 1460. évi szepesi zsinat anyagához csatolt esztergomi egyházmegyei ünnepjegyzékkel azonos. Formai szempontból is közelebb áll a naptár rendszerű szepesi listához. Az is közös bennük, hogy Urunk színeváltozásának 1457-ben elrendelt ünnepe még egyikben sem kapott helyet.[30] Ezzel szemben a két kódex zsinati anyagában sokkal több a megfelelés. Többek közt Kanizsai érseknek a körmöcbányai kódexben található zsinati határozatai az érsek nevének említése nélkül olvashatók a brassói kódex zsinati oklevelének újabb részében.[31] Mivel ezeket az érsek

---

[27] *Zsigmondkori oklevéltár I*, szerk. MÁLYUSZ E., Budapest 1951, № 1746. Vö. *Leges eccl.* (11. j.), III 285—287; *Sacra concilia* (12. j.), 186; SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode* (10. j.), 290.

[28] MOL DF № 286.635, 27[r]—29[v].

[29] Kremnica, Farská knižnica, Cx XVI *(Summula iuris canonici)*, pag. 416—457. Vö. IPOLYI A.: *Egy középkori magyar plébános könyvtára*, MKsz 1 (1876) 230 és 238—239; J. SOPKO: *Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae*, [Matica Slovenská] 1981, 198, № 177; CSAPODI CS.—CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I—II*, Budapest 1988—1993, II № 1894 és *Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhelykatalógusa*, Budapest 1995, 27 és 71. A kódex jelenleg a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban található. Vonatkozó részének xeroxmásolatát BORSA IVÁN közvetítésével szereztem meg. Illesse őt ezért itt köszönet!

[30] Kremnica, Farská knižnica, Cx XVI, pag. 455—457; DANKÓ: *Vetus hymnarium* (15. j.), 480—483. Vö. a 15. jegyzettel.

[31] MOL DF № 286.635, 27[r]—28[v]; Kremnica, Farská knižnica, Cx XVI, pag. 446—450. Később Dénes érsek neve alatt jelentek meg nyomtatásban. DANKÓ: *Const. Strig.* (14. j.), 25—27. A két kódex zsinati anyaga

már 1394-ben kapott új címei birtokában adta ki, a sokkal bővebb első résznél biztosan később keletkeztek. Azt mondhatjuk, hogy a brassói kódex összeállítása Kanizsai János zsinati tevékenységének több fázisát, talán egészét felölelte.

Az ünneplistát a brassói kódexben is természetes helyén, a zsinati határozatok után jegyezték fel. Datálásánál ez a sorrend nem lehet mérvadó. Igen jelentős eltérése a körmöcbányai kódex listájától arra mutat, hogy Kanizsai János érsek zsinati tevékenységének első korszakában, vagyis 1390 táján nyerte el ma ismeretes formáját. A hagyományt is hasznosító összeállítás az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. Szövege a következő:[32]

Ut circa celebrationes festivitatum in nostra Strigoniensi diocesi concors et perpetua concordia habeatur, statuimus, ut in subscriptis diebus clerici et laici debeant a servilibus operibus abstinere: primo in festivitatibus nativitatis Christi cum quatuor diebus immediate sequentibus, item ascensionis ipsius, item Penthecostes cum duobus diebus sequentibus immediate, eodem corpus Christi, item in festivitatibus sancte crucis inventionis et exaltationis, item in diebus dominicis, item in sex festivitatibus beate Marie virginis: nativitatis, annunciationis, purificationis, assumptionis, conceptionis et visitationis Elizabeth, in die angelorum, quod dicitur festum sancti Michaelis, item in festo nativitatis beati Iohannis baptiste, item diebus apostolorum Petri et Pauli, Mathie, Philippi et Iacobi, Iacobi maioris, Bartholomei, Mathei, Simonis et Iude, Andree, Thome. Et quamvis premissis omnibus digna dentur preconia laudum, tamen festum gloriosi pontificis et martyris sancti Adalberti patroni nostri Strigoniensis ecclesie devotis debet extolli votibus et celeberrime congruis honoribus venerari. Item festum conversionis sancti Pauli, item sancti Iohannis ante portam Latinam, item in diebus sanctorum martyrum Georgii, Laurentii, item confessorum sancti Martini, Nicolai, item sanctorum regum Stephani, Ladizlai et ducis Emerici, item gloriosorum martyrum Gerardi, Sorardi et Benedicti, qui felicissimi regni Hungarie agrum in vinea Domini laborantes doctrina longe lateque irrigarunt, festa celeberrime veneremur, item festa beate Anne matris Marie, [Marie] *Magdalene, Katherine, Margarethe martyrum, item Elizabeth, omnium sanctorum, preterea quelibet ecclesia parochialis festum patroni sui, in cuius honore ecclesia ipsa dinoscitur esse fundata, item anniversarium seu dedicationis diem in sua parochia faciat celebrari, item in diebus Marci, Luce evangelistarum et quatuor doctorum Gregorii, Augustini, Ambrosii, Ieronimi, quorum festa felicis memorie dominus Bonifatius mandat sub duplici officio solempniter venerari.*

A tematikus rendszerű jegyzékből néhány fontos ünnep meglepő módon kimaradt. Mindenekelőtt Húsvét, a legnagyobb egyházi ünnep, valamint Újév, Vízkereszt és Szentháromság ünnepe név szerint nem szerepel benne, holott az első három ünnepet már a szabolcsi lista is tartalmazta. Az a körülmény, hogy Húsvét és Szentháromság ün-

az esztergomi szinodális könyv kialakulásának újragondolását, a brassói, körmöcbányai és a Demeter érsektől való (szepesi) kéziratos, valamint a Szécsi Dénes-féle nyomtatott anyag rendszeres egybevetését teszi szükségessé. Az egymást követő érsekek elődeik zsinati anyagának módosítva megőrző átvételekor minden további nélkül a saját nevüket írták az elődé helyébe. N. sziglával jelölt érsek, továbbá Demeter, Kanizsai János és Szécsi Dénes neve alatt találjuk a többé-kevésbé azonos szövegeket. Ez a módszer a hagyományt őrizte, ápolta és vitte tovább. A legritkább esetben hivatkoztak az elődre. De Szécsi Dénes ezt is megtette, amikor arra utalt, hogy Kanizsai János érsek a konstanzi zsinathoz (1414—1418) kapcsolódóan színódust tartott. DANKÓ: *Const. Strig.* (14. j.), 30. Lehetséges, hogy az N. szigla Miklós *(Nicolaus)* nevet viselő érseket jelölt, ilyen pedig a 14. század közepén több is akadt. Ez esetben az esztergomi szinodális könyv keletkezése a jelenleginél korábbra tehető.

[32] MOL DF № 286.635, 30^{rv}.

nepe mindig vasárnapra esik, nem lehet magyarázat a hiányra. Különösen nem Húsvét esetében, amely többnapos ünnep szokott lenni. Az esztergomi egyházmegye későbbi ünnepjegyzéke (a körmöcbányai és az 1460. évi szepesi lista), amely mind a négy ünnepet megnevezte, három napot *(cum duabus sequentibus diebus)* szánt megülésére.[33] A hiányt minden bizonnyal a másoló figyelmetlensége okozta: a monoton szövegből véletlenül kihagyott egy sort.

Az ünneplajstromban kiemelt helyet kapott az esztergomi székesegyház védőszentjének, Szent Adalbert püspöknek és vértanúnak a tisztelete. A jeles patrónus mellett megkülönböztetett tisztelet illette meg a korai magyarországi szenteket: Istvánt és Lászlót, a szent királyokat, Imre herceget, valamint Gellért püspököt, Szórád (Zoerard-András) és Benedek zoborvidéki remetéket, a dicsőséges vértanúkat. A bibliai ihletésű, szép megfogalmazás szerint azért lettek méltóak az ünnepélyes tiszteletre, mert „az igen szerencsés Magyarország földjét az Úr szőlejében munkálkodva a keresztény tanítással teljesen átitatták".

A jegyzék a szokásos gyakorlattól eltérően nem ért véget a helyi közösségek jeles ünnepeinek a számbavételével. A templomok patrónusának és felszentelésének a napját a felsorolásban a még hiányzó két evangélista (Márk, Lukács) és a négy egyházdoktor (Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston, Szent Ambrus és Szent Jeromos) ünnepe követte. A lajstrom a nyilvánvaló pótlás, utólagos kiegészítés forrását is megadta, amikor „boldog emlékezetű Bonifác" intézkedésére hivatkozott. Az utalás VIII. Bonifác pápa 1298-ban kihirdetett kánonjogi gyűjteményének *Gloriosus Deus* kezdetű dekretálisára vonatkozott, amely valóban elrendelte, hogy a papság a 12 apostol, a négy evangélista és a négy egyházdoktor ünnepét kettős *officium*mal tisztelje meg.[34] Ez a befejező rész tehát a dekretális nyomán valamikor 1298 után, pontosabban ebben a formában a pápa 1303. évi halálát követően került a jegyzék végére. A lajstrom többi részéről természetesen nem állíthatjuk, hogy ezt megelőzően keletkezett, de azt igen, hogy zömében Árpád-kori előzményekre épült. Az 1083-ban kanonizált öt szent és a szenttéavatásukat szorgalmazó Szent László együttes szereplése,[35] különösen a két remetéé, akiknek tiszteletét a legkorábbi liturgikus könyvek (a Zágrábba került *Sacramentarium*, valamint a Pray-kódex) is említi, a legrégebbi esztergomi ünneplajstrom Árpád-kori eredete mellett szól.[36] Ezt az is megerősíti, hogy két Mária-ünnep *(conceptio, visitatio)* kivételével nincsen olyan nap a jegyzékben, amelyet az 1235-ben szenttéavatott Árpád-házi Szent Erzsébetnek a listában ugyancsak szereplő napjával együtt a 13. század második felében ne ülhettek volna meg. A két ünnep (Mária fogantatása, illetve látogatása) a jegyzék legújabb rétegébe tartozott, talán éppen 1390 táján vették fel a lajstromba.[37]

Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünnepjegyzéke (a minden bizonnyal másolási hibából kimaradtakkal együtt) optimálisan 112 napon tiltotta a munkavégzést. Ezzel a

---

[33] L. a 30. jegyzetet.

[34] VI. III 22, 1 (kiadása: *Corpus iuris canonici* [4. j.], II 1059—1060). Vö. DDC (4. j.), IV 633—634.

[35] Nevesítve együtt csak az 1210 táján készült Szent László-legendában fordulnak elő. SRH II 520—521.

[36] András és Benedek korai kultuszára l. R. PRAŽÁK: *A Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései*, ItK 84 (1980) 394 és 403—404; PRAŽÁK: *Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetékről szóló legendája*, Mons Sacer 996—1996. Pannonhalma ezer éve (szerk. Takács I.—Szovák K.—Monostori M.), Pannonhalma 1996, I 333 és 337—338; VESZPRÉMY L.: *Legkorábbi hazai sacramentariumaink*, Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról (szerk. Szelestei N. L.), Budapest 1989, 124 és 126—127.

[37] A vizitáció ünnepe IX. Bonifác pápa 1389. évi döntése nyomán lesz általánossá. KÖRMENDY K.—HOLL B.—SZENDREI J.: *Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században*, MKsz 113 (1997) 129 és 135.

tilalommal mintegy az egyházi intézmények falain kívül is előmozdította a felsorolt ünnepek, szentek tiszteletét. Az a körülmény, hogy az ország különböző pontjain fekvő apátságok, világi és szerzetesrendi prépostságok, városi plébániák, valamint a brassói és a szebeni dékánság területe a maga 14, illetve 24 plébániájával[38] közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott, lehetővé tette és egyben biztosította, hogy ezekben az egyházi intézményekben is az esztergomi gyakorlat érvényesüljön.[39] Az ünnepek megülése esetében ez alapvetően Esztergom „saját" szentjeinek, nevezetesen Szent Adalbert vértanúnak, a székesegyház patrónusának, valamint Szórád-Andrásnak és Benedeknek, az egykori (a nyitrai püspökség alapítása előtti) esztergomi egyházmegyében szent életet élt remeteknek a tiszteletét jelentette. Ezért szerepel a 15. századi szebeni kalendáriumokban április 23-án Szent Adalbert, július 17-én pedig Szent András és Benedek ünnepe.[40] A legrégebbi esztergomi ünnepjegyzék nemcsak Brassóba, hanem Szebenbe és bizonyára a többi kiváltságos, közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó, több mint 80 egyházi intézménybe is eljutott.

Kanizsai János esztergomi érsek halála után, valamikor 1418 és 1460 között, az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstromát valamilyen okból jelentősen módosították. A körmöcbányai kódexből és a szepesi zsinati anyagból ismert új jegyzék az évi 112 helyett csak 103 ünnepnapot tartalmazott. A rövidítés áldozatául esett Olajbafőtt Szent János, Szent Ágoston, Szent Ambrus, Szent Jeromos és három magyarországi szent: Gellért püspök, Szórád-András és Benedek ünnepe. A két remete napját ettől fogva csak a nyitrai egyházmegye ünneplajstroma ítélte ünneplésre méltónak.[41] Az új esztergomi ünnepjegyzék előbb-utóbb éreztette hatását, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a két remete kultusza csupán lokális maradt.

Az ünnepek, szentek tiszteletét nemcsak a liturgikus könyvek, hanem a szinodális könyvek ünnepjegyzékei is közvetítették. Az előbbiek az egyházi intézmények belső használatára készültek, míg az utóbbiak a klerikusok mellett a laikusokhoz, a világi szférához szóltak, vagyis a kultusz formálódásához tágabb keretet és nagyobb távlatot adtak. Az ünnepek és a szentek tiszteletének kutatása ezért nem nélkülözheti a liturgikus anyagot és ünnepjegyzéket is tartalmazó szinodális könyveket.

---

[38] A plébániák számát újkori adatok alapján közli MÜLLER: Die deutschen Landkapitel (24. j.), 31 és 34. A brassói dekánságra vonatkozó adat érvényességét a középkorra megerősíti a Liber promptuarii első lapján levő adólista.

[39] Felsorolásukat IX. Bonifác, illetve II. Pius pápa oklevelei, valamint az 1397. évi vizitáció tartalmazza. *Urkundenbuch* (22. j.), III 250—256; TÖRÖK J.: *Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat. Második rész: Oklevelek*, Pest 1859, 73—74; KOLLÁNYI F.: *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397* (Klny. a TT 1901. évi kötetéből), Budapest 1901, 42—43.

[40] K. REINERTH: *Missale Cibiniense. Gestalt, Ursprung und Entwicklung des Meßritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter* (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge 9), Köln—Wien 1972, 320—321. A két remete ünnepével, amely a szebeni káptalan tulajdonában (REINERTH: *Missale*, 7) levő 15. századi kalendáriumban szerepel, a szerző nem tudott mit kezdeni. A szebeni misekönyvben Szent István, László, Imre, Erzsébet és Adalbert (április 23. és *translatio*: november 6.) magyar szentek miséi szerepelnek. REINERTH: *Missale*, 98—100. Jóval szegényesebb ebben a vonatkozásban a szebeni dékánságba tartozó Disznód (Heltau, Cisnădie) 14. századi misekönyve. Mindössze Szent István, László és Erzsébet található benne. REINERTH: *Das Heltauer Missale. Eine Brücke zum Lande der Herkunft der Siebenbürger Sachsen* (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge 3), Köln—Graz 1963, 88.

[41] L. a 16. jegyzetet.

TEKE ZSUZSA

Egy délvidéki főúr Zsigmond korában: Frangepán Miklós (1393—1432)

A Frangepán család Horvátország legtekintélyesebb családjai közé tartozott. Horvátország 14 zsupája közül 4 a tulajdonukban volt, illetve a fennhatóságuk alatt állt. A zsupák közül Veglia szigetét Velence adományozta a családnak, Modrust, Vinodolt és Gecskét a magyar királyok kegyei juttatták a kezükre. Ugyancsak királyi adományként került a birtokukba Zengg, a horvát tengerpartnak ez a fontos kikötővárosa, amely birtokaik legértékesebb részét képezte.[1] Zengg a 13. század folyamán fontos kereskedelmi központtá, Itália és a magyar királyság kereskedőinek találkozóhelyévé fejlődött, amiből a családnak nem kis haszna származott. Birtokaik a Frangepánokat tehát két hatalomhoz kapcsolták, egyfelől Velencének, másfelől a magyar királynak tartoztak hűséggel. A zárai béke (1358) ugyan megszüntette Velence hűbéruraságát,[2] de a városállam befolyása a grófokra továbbra is jelentős maradt. Ennek oka elsősorban az volt, hogy gazdasági téren számtalan szállal kötődtek Velencéhez,[3] ami kihatott politikai magatartásukra is. Így készséggel hozzájárultak ahhoz, hogy Szent Márk zászlaját 1374-ben felvonják Zengg városában, ami egyfajta politikai függéssel vehető egyenértékűnek.[4] Bár a torinói béke (1381) lehetőséget adott a zászló eltávolítására,[5] a grófok nem éltek a lehetőséggel, mert nem akartak lemondani Velencében élvezett kiváltságaikról. A Frangepánok korán felismerték, hogy a kettős függésből komoly előnyök származhatnak számukra, és egyensúly-politikájukkal arra törekedtek, hogy a két hatalom között megőrizzék viszonylagos önállóságukat, előmozdítsák vagyonuk, hatalmuk további gyarapodását. Erre különösen az I. Lajos halála utáni évtizedekben nyílott lehetőség, amikor a Délvidék az országos politika egyik fontos színtere lett.

---

[1] Velence a 12. század folyamán adományozta a szigetet és a *comes* címet a családnak. III. Béla 1193-ban Frangepán Bertalan *comes*nek adományozta a Modrus *comitatus*hoz (zsupániához) tartozó egész földet. II. András Vinodol *comitatus*t, IV. Béla Zengg városát (1269) adományozta a családnak. I. Károly a gecskei ispánságot, továbbá egy földet a megyében 1316-ban Frangepán Duimnak adományozott. *Korai Magyar Történeti Lexikon. 9—14. század*, főszerk. KRISTÓ GY., szerk. ENGEL P.—MAKK F., Budapest 1994, 231. 272. 461. 722. 731. 745.

[2] *A Frangepán család oklevéltára I—II*, kiad. THALLÓCZY L.—BARABÁS S., Budapest 1910, II XXXI.

[3] Így kölcsönöket vettek fel Velencétől, különböző pénzügyeik bonyolítását a városra bízták, és nem utolsósorban maguk is kereskedtek a várossal. S. LJUBIC: *Listine o odnošajih izmedju južnoga sla venstva i mletačke republike I—X* (MSHSM I—V, IX, XII, XVII és XXI—XXII), Zagreb 1868—1891.

[4] *Listine* (3. j.), IV 107.

[5] *Listine* (3. j.), IV 127.

I. Lajos halálakor a család élén két testvér, Frangepán István és János, Miklós apja állt. Mindketten országnagyok, a királyi aula tagjai.[6] Erzsébet királyné 1382 januárjában Frangepán Istvánt *proximus noster dilectus et fidelis*nek nevezte,[7] aki csak kevéssel azelőtt 10.000 aranyforint kölcsönnel segítette ki az uralkodót, és ezért Zágráb megyében értékes zálogbirtokot kapott.[8] János 1385 júniusában Losonci László erdélyi vajda mellett vezetője volt annak a díszes küldöttségnek, amely Orléansi Lajosért Franciaországba ment.[9] Néhány hónappal később már másként politizáltak, és Zenggbe partra szállni engedték Durazzói Kis Károlyt. 1387 júniusában azonban Frangepán Jánost, nem utolsósorban Velence nyomására, már Novigrád váránál találjuk, amelyet a velencei hajóhad segítségével sikeresen megostromolt, és Mária királynőt a fogságból kiszabadította.[10] A jutalom ne is maradt el. 1387 novemberében újabb Zágráb megyei vár, ezúttal nem zálogként, hanem örök adományként került a család, illetve Frangepán János kezére.[11] Zsigmond tőle telhetően igyekezett hűségét megerősíteni. A király politikájában 1392-ben fordulat következett be. Ekkor tette meg az első lépéseket, hogy kormányzati tisztségviselői kinevezésénél saját akaratát érvényesítse.[12] Az uralmon lévő arisztokraták csoportjához tartozó Bebek Detre helyébe ekkor nevezte ki Frangepán Jánost dalmát—horvát, majd szintén egy új ember, Sárói László rövid ideig tartó szlavón bánsága után, szlavón bánná.[13] Frangepán János ugyan a régi arisztokrácia tagjai sorába tartozott, de nem volt azon bárók között, akik Zsigmond uralkodásának első öt évében az országos tisztségeket maguk között felosztották. Frangepán János, akinek érdemeit hosszan sorolta fel az uralkodó (nem csak a királynéknak, de neki is *in plurimis nostris regnorum nostrorum agendis … iuxta desiderium et vota nostra studuit multimode complacere*), a tisztség mellé még egyéb kiváltságokat is kapott. A király szabad bányászást és feldolgozást engedélyezett birtokain, az *urbura* fizetésétől pedig mentesítette.[14] Az új bán igyekezett az uralkodó kedvére tenni. 1393 tavaszán Zsigmond török elleni küzdelmét kívánta segíteni, Velencét próbálva rávenni, kössön szövetséget Zsigmonddal a török ellen.[15] Javaslatát azonban elvetették Velencében. Néhány hónappal később újabb szövetséget ajánlott a köztársaságnak, ezúttal azonban nem Zsigmond, hanem saját érdekeit tartva szem előtt. A Frangepánok hagyományos hintapolitikáját követve Nápolyi László felé is be akarta magát biztosítani, arra buzdítva Velencét, lépjen szövetségre Lászlóval és egyes magyar főurakkal.[16] Az akkor még Zsigmonddal barátkozó Velencében ez a javaslata sem talált meghallgatásra. Frangepán János egyébként is rosszul időzítette javaslata előterjesztését, mert Zsigmond ebben az időben sikereket ért el a Balkánon, kibékült Dabisa bosnyák

[6] ENGEL P.: *Magyarország világi archontológiája 1301—1457. I—II* (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5), Budapest 1996, I 486.

[7] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II—XVIII*, ed. T. SMIČIKLAS, Zagreb 1904—1990, XVI 259.

[8] *Codex diplomaticus regni Croatiae* (7. j.), XVI 100.

[9] MÁLYUSZ E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest 1984, 14.

[10] *Magyarország történeti kronológiája I—IV*, főszerk. BENDA K., Budapest 1981, I 229.

[11] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 95.

[12] ENGEL P.: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban* (Értekezések a történeti tudományok köréből u.s. 83), Budapest 1977, 35.

[13] ENGEL: *Archontológia* (6. j.), 25.

[14] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 108. 111. 116.

[15] *Listine* (3. j.), IV 305.

[16] *Listine* (3. j.), IV 307 és 308.

királlyal, ami maga után vonta a László által 1391-ben dalmát—horvát bánná kinevezett Hervoja meghódolását is. Frangepán János 1393 novemberében meghalt, és a család élére özvegye és fia, Miklós került.

Anya és fia minden figyelmét egyelőre a család vagyoni helyzetének rendezése, birtokainak gyarapítása kötötte le. 1394 januárjában 10.000 aranyért elzálogosították Radkersburg várát (Isztria) Velencének,[17] majd néhány hónappal később Miklós 9600 aranyért megvette a Zágráb megyei Ribnik várát Prodavizi Mikcstől,[18] kettőre növelve így a Szlavóniában birtokolt váraik számát. A következő években újra pénzszűkében lehetett a család, mert Velence 1396-ban nagylelkűen visszaszolgáltatta azt a 6000 aranyat, amelyet Miklós anyja Radkersburg kiváltására már lefizetett,[19] 1397-ben pedig 1200 aranyért zálogba vetett ékszereik kiváltását kérték Velencétől, gabonát és evezőrudakat ajánlva cserébe.[20] Míg a Frangepán család saját ügyeivel volt elfoglalva, a Délvidéken egymást követték az események, amelyek a jelek szerint őket nem érintették. A forrásokban ugyanis semmi nyoma, hogy Miklós akár az 1390-es évek hadjárataiban, akár a László érdekében szervezkedő főurak felkelésében, vagy a felkelés letörésében részt vett volna. Úgy tűnik, az 1390-es évek végére rendeződtek anyagi ügyeik, mert különben nem tudtak volna 17.000 aranyat kölcsönözni Zsigmondnak a végvárak védelmére. A kölcsönért újabb szlavóniai vár, ezúttal a szlavón báni *honor*hoz tartozó Ozalj, került zálogként a birtokukba.[21] Frangepán Miklós egyelőre kitartott Zsigmond mellett, nem állt a Lászlót támogató főurak mellé. 1402 augusztusában ugyanis követei amiatt panaszkodtak Velencében, hogy László gályái nagy károkat okoznak neki és alattvalóinak.[22] László Dalmáciában elért sikerei hatására azonban — 1402 augusztusában Zárába érkezett a nápolyi király magyarországi helytartója, októberben László seregei elfoglalták Vrana várát, és a dalmát városok sorra meghódoltak a király előtt — megingott hűsége. A közeledés valamikor az év vége felé következhetett be, mert László 1403 januárjában Nápolyban állított ki a számára adománylevelet a szlavóniai Okics váráról.[23] Ugyanakkor megerősítette azt a szerződést is, amely szerint Miklós a „Magyarországot bitorló Zsigmondtól vásárolt" Ozalj várát elcserélte Novakovics Péter Ostrovica és Cetin nevű váraival.[24] Az adománylevélben és a szerződésben foglaltak azonban nem léptek életbe, és Miklósnak komoly gondot okozott, miképpen tisztázza magát az időközben Lászlóval szemben újra felülkerekedő Zsigmond előtt, milyen politikát folytasson László Dalmáciában hagyott tisztségviselőivel szemben. Végül is Velencéhez folyamodott segítségért, felajánlva, hogy birtokaival egyetemben a köztársaság védnöksége alá helyezi magát.[25] Velence azonban sem Lászlónál, sem Zsigmondnál nem volt hajlandó szót emelni az érdekében. A városállam ebben az időben határozta el, hogy tárgyalásokat kezd Lászlóval

[17] *Listine* (3. j.), IV 320.
[18] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 121.
[19] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 126.
[20] *Listine* (3. j.), IV 396.
[21] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 127.
[22] *Listine* (3. j.), IV 472.
[23] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 133.
[24] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 133.
[25] 1403 november 3. *Listine* (3. j.), V 24.

Dalmácia átengedéséről,[26] és minden olyan mozzanatot kerülni igyekezett, amely a tárgyalások felvételét nehezítette volna. Érthető módon Zsigmondot sem akarta ingerelni azzal, hogy hűtlen alattvalója ügyét eligazítani segíti, nem beszélve a védnökség alá vételről, amit Zsigmond ellenséges lépésként értékelt volna. Velence óvatosságára jellemző, hogy Frangepán Miklós azon kívánságát sem teljesítette, hogy az atyjával Zengg és Veglia felől kötött szerződéseket megújítsa. Sőt hasonló megfontolásból arra sem volt hajlandó, hogy pénzt kölcsönözzön neki — pedig Veglia szigete lett volna a zálog —, de ahhoz már hozzájárult, hogy a pénzt egyes velencei polgároktól kérje kölcsön.[27] A pénz (10.000 dukát) talán Zsigmond kiengesztelésére kellett. Tény azonban, hogy 1405-re, talán az időközben sógorává[28] előlépett Garai nádor közbenjárására, rendeződött kapcsolata Zsigmonddal. Bizonyság erre az az okmány, amelyben a király jóváhagyja Arbe szigete *comes*évé történt megválasztását.[29] A tisztség egyébként nem először volt a család kezén, korábban nagybátyja, István töltötte be, aki azonban nem volt túlzottan népszerű a szigetlakók körében.[30] Az arbeiek most azért választottak újra egy Frangepánt, mert úgy gondolták, hogy ily módon nagyobb esélyük lesz a magyar korona fennhatósága alatt maradni.[31] Ebbeli meggyőződésükben, miként a későbbiekben látni fogjuk, csalódniuk kellett.

A Zsigmond felé való tájékozódás természetszerűen szembeállította Miklóst Nápolyi Lászlóval, aminek kellemetlen következményeit a gróf újra csak Velence segítségével kívánta elhárítani. Úgy látszik, még most sem tudatosult benne, hogy Lászlóval szemben Velencére nem számíthat. Naivitására mi sem jellemzőbb, mint hogy sorozatosan szemrehányásokkal illette Velencét a segítség elmaradása miatt, és Zsigmond és Velence László-ellenes szövetségének létrehozását szorgalmazta. Úgy hallotta — tájékoztatta 1406 áprilisában Velencét —, hogy Zsigmond szeretne szövetséget kötni Velencével, és a közvetítő szerepét magának szánta. Ez az okmány arra is rávilágít, hogy Frangepán Miklós igyekezett fontossá tenni magát Zsigmond előtt, és ehhez nyilván sógora, Garai segítségét is igénybe vette, akinek az érdekében szót emelt Velencében.[32] Zsigmond azonban egyelőre nem tartott igényt szolgálataira, a velencei szövetség ügyében sem őt bízta meg a tárgyalásokkal, amelyek a tudta nélkül folytak. Amikor javaslatával előállt Velencében, a magyar követek már hazatértek Velence elutasító válaszával.[33] Zsigmond bizalmi embere a tartományban Cillei Hermann volt, aki a hatalmas birtokadományok mellé 1406 április elején a dalmát—horvát—szlavón báni tisztséget is elnyerte. Cilleivel Frangepán Miklós nem konkurálhatott, és erre hamarosan maga is rájött, amikor 1406 májusában csatlakozott Cillei Hermann és Garai Miklós szövetségéhez.[34] A szövetség rendeltetése Zsigmond érdekeinek védelme volt, és Nápolyi László, Vilmos osztrák her-

[26] 1403 november 6., Velence felhatalmazza tanácsát, hogy Dalmácia felől tárgyalásokba bocsátkozzék Lászlóval. *Listine* (3. j.), V 26.

[27] *Listine* (3. j.), V 25.

[28] 1405 április 11. *Listine* (3. j.), V 53.

[29] 1404 február 26. és 1405 május 8. *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 135 és *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis I—XI*, ed. G. FEJÉR, Budae 1829—1844, X 8, 393.

[30] 1382 január 14. *Codex diplomaticus regni Croatiae* (7. j.), XVI 259.

[31] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 135.

[32] *Listine* (3. j.), V 74.

[33] 1405 augusztus 3. *Listine* (3. j.), V 61.

[34] 1406 május 5. *Zsigmondkori oklevéltár I—II*, kiad. MÁLYUSZ E., Budapest 1951—1958, II 1, № 4703.

ceg, László sógora és Velence ellen irányult. Miklós ugyanakkor szövetségre lépett Nelipcsics Jánossal, Cetina és Klissa (Horvátország) grófjával is.[35] A szövetséglevél szerint szövetségük akkor sem bomlik fel, ha Miklós Zsigmonddal hadba vonul, ami arra utal, hogy együttműködésük elsődleges célja birtokaik kölcsönös védelme volt.

1406 szeptemberében László a hűtlen Miklós szlavóniai birtokaiból osztogatott,[36] ami különösebben nem rendítette meg őt. Az már sokkal inkább aggasztotta, hogy László alattvalói Arbe szigetének megtámadására készülődtek.[37] Az Arbe szigete körül támadt bonyodalmak egyébként jól érzékeltetik Frangepán Miklós Velencéhez való kötődését, illetve Velencétől való függését, amely Zsigmondnak az adriai térségből való fokozatos kiszorulása miatt csak erősödött. Időről időre ugyan megpróbálkozott a kötelékek lazításával, de csakhamar belátta, hogy érdekei ellenére cselekszik, ha így jár el. Így történt 1407-ben is, amikor súlyos adókat vetett ki a Zenggben tartózkodó velencei polgárokra.[38] Az adókivetés csakhamar sűrű velencei követjárást eredményezett, hogy a méltánytalanságnak mielőbb véget vessenek. A gróf csak akkor engedett, amikor Velence megkezdte kereskedői kivonását a városból, és kilátásba helyezte birtokai Velencével való kereskedelmének felfüggesztését.[39] Frangepán Miklós, lévén maga is érdekelt a kereskedelemben,[40] tisztában volt azzal, hogy milyen következményekkel járna ez bevételeire nézve, és 1408 júniusában a velenceiek zenggi kiváltságainak megújításával[41] visszaállította a régi rendet, Arbe ügyében pedig mindenben Velence utasításának megfelelően járt el. Arbe szigetét ugyanis László alattvalói időközben elfoglalták, Frangepán azonban visszaszerezte, és Velence kezére játszotta át. A városállam viszont eleget tett a gróf kérésének, és oly módon intézte a sziget átvételét, hogy a grófot ezért Zsigmond nem vonhatta felelősségre.[42] 1409 májusa és októbere között a gróf több olyan kijelentést is tett, amelyek alapján Zsigmond hűtlenséggel vádolhatta volna. Tudtára adta Velencének, hogy ő a magyar király alattvalójaként is mindenben a köztársaság tanácsára hallgat, aszerint jár el, velencei tanácsadókat kért maga mellé, és egy külön követ küldését szorgalmazta, akin keresztül tájékoztatná Velencét a magyarországi hírekről, Zsigmond terveiről.[43] Mivel Velence ekkor még reménykedett abban, hogy Dalmácia kérdésében megegyezhet Zsigmonddal,[44] Frangepán Miklós kéréseit rendre visszautasította. Nem küldött mellé tanácsadókat, nem küldött külön követet, és pénzkölcsönért is hiába folyamodott hozzá a gróf. Mindössze arra volt hajlandó, hogy szentföldi zarándoklatához egy gályát bocsásson a rendelkezésére.[45]

Miután sem Zsigmond, sem Velence nem tartott igényt szolgálataira, Frangepán Miklós egyelőre felhagyott a politikával, és családja, birtokai ügyeivel foglalkozott. A Velencétől hiába kért 10.000 dukát helyett beérte kevesebbel. 1409 májusában Szluin

[35] 1406 augusztus 17. *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 145.
[36] *Zsigmondkori oklevéltár* (34. j.), II 1, № 4994.
[37] *Listine* (3. j.), V 135.
[38] *Listine* (3. j.), V 100.
[39] *Listine* (3. j.), V 104. 106. 114.
[40] Velence 1407 decemberében közli Nápolyi László követével, hogy a zenggi *comes* szolgálatában vagy vele egy társaságban lévő velencei kereskedőkre nincs befolyása. *Listine* (3. j.), V 110.
[41] *Listine* (3. j.), V 122.
[42] 1409. december 13. *Listine* (3. j.), VI 45.
[43] *Listine* (3. j.), V 172; VI 17 és 32.
[44] 1409 szeptember 21. és 1410 június 1. *Listine* (3. j.), VI 20 és 94.
[45] 1410 március 27. *Listine* (3. j.), VI 69.

(Horvátország) várát 1800 aranyért elzálogosította Zrínyi Pálnak.[46] A veszteségért busásan kárpótolta az a házassági szerződés, amelyet 1411 januárjában Nelipcsics Jánossal kötött. A cetinai *comes* leányát eljegyezte Frangepán Miklós fiával, hozományul lekötve összes horvátországi birtokát.[47] A tartományon belüli hatalmi helyzetét erősítette az a véd- és dacszövetség, amelyet ugyanakkor kötött, illetve újra kötött Nelipcsiccsel, és amely a szöveg szerint a magyar korona érdekeit is hivatott volt szolgálni, lévén mindketten a magyar király alattvalói.[48] Hogy ezt mennyire lehetett komolyan venni, kiderül Velence 1411 márciusában Nelipcsicsnek írott leveléből, amelyben 10—10.000 aranyat ajánl fel neki, ha segítségével Sebenicot és Traut megszerezheti.[49] Nem tudjuk, hogy a *comes* az ajánlatot elfogadta-e, de maga a tény, hogy ilyen ajánlatot egyáltalán tehettek neki, hűségének ingatag voltáról árulkodik.

Zsigmond 1411 novemberében háborút indított Velence ellen. A háborúnak birtokai kereskedelmére gyakorolt káros hatása arra késztette Miklóst, hogy 1411 decemberében a pápa segítségét kérje a Dalmáciával való kereskedelmet tilalmazó velencei rendelkezés érvénytelenítéséhez.[50] Mivel a hadihelyzet az első időkben Zsigmondnak kedvezett, 1412 februárjában örömmel fogadták Velencében Frangepán Miklós ajánlkozását a béke közvetítésére.[51] Az 1412 áprilisában Budára induló velencei követ Zenggbe is vitt üzenetet: a köztársaság felkérte őt, hogy a magyar főurakkal egyetemben segítse elő a béke mielőbbi létrejöttét.[52] Zsigmond maga is számított szolgálataira, mert 1412 májusában megbízta a birodalmi ügyek intézésével Dalmáciában és Horvátországban.[53] A forrás szűkszavúsága miatt nem derült ki, mit is kell ez alatt értenünk. Feltehető, hogy 1412 nyarán a velencei birtokok ellen Isztriában intézett támadása összefüggésben lehetett ezzel a megbízatásával.[54] Frangepán fegyveres részvételére a háborúban Zsigmond azonban nem nagyon építhetett, mert Velencének megvoltak az eszközei, amelyekkel a gróf ellenséges fellépését leszerelhette. Nem tett egyebet, mint a tenger felől zár alá vette Zengg városát, és a gróf alattvalói kereskedelmét Velencére korlátozta,[55] megakadályozva így, hogy a régi gyakorlatnak megfelelően az Adria nyugati partvidékével is kapcsolatot létesítsenek. A rendelkezés nem maradt hatás nélkül. Frangepán Miklós beszüntette a támadást, és követe útján tudatta Velencével, hogy vétlen az ügyben.

---

[46] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 157. Zálogvalló levele több szempontból is érdekes. Kötelezi benne magát, hogy a várat ő vagy örökösei csak Zrínyi Pál halála után váltják vissza, de nem az eredeti összegért, hanem 500 forinttal kevesebbért. Az okmány végén hivatkozik felesége hozzájárulására, valamint nemesei, hű tanácsosai és szervitorai tanácsára és beleegyezésére *(...de consensu ... domine Dorothe ... et de consilio et assensu nobilium et fidelium consiliariorum et servitiorum nostrorum...)*, tehát udvara a királyi kúria mása volt, a királyi tanács mintájára külön tanácsa volt, amelynek hozzájárulásával és beleegyezésével döntött különböző ügyeiben, bevonva feleségét is. Vö. MÁLYUSZ E.: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*, Századok 91 (1957) 59.

[47] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 166—169. Amennyiben időközben fiú örököse születne, leányának 11.000 dukát hozományt ígért. Az összeg részbeni fedezetéül Velencében, az államkölcsönbe fektetett pénzét jelölte meg *(in imprestantiis communitatis Venetiarum)*.

[48] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 161—162.

[49] *Listine* (3. j.), VI 141.

[50] *Zsigmondkori oklevéltár III*, kiad. MÁLYUSZ E.—BORSA I., Budapest 1993, № 1343.

[51] *Listine* (3. j.), VI 174.

[52] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 171.

[53] 1412 május 27. MOL DF № 287.861.

[54] 1412 július 1. *Listine* (3. j.), VI 272.

[55] *Listine* (3. j.), VI 284—285.

Mentegetőzését ugyan elfogadták Velencében, de a blokádot nem oldották fel.[56] Elhatározásukat azzal indokolták, hogy az Adria térségéből sok olyan áru kerül Zenggbe, amelyet innen Magyarországra szállítanak, és ez „ellenségünknek javát szolgálja". A Velence hajthatatlansága miatt elszenvedett károkért Miklóst némiképp kárpótolhatta Zsigmond kegyének újabb megnyilvánulása. 1412 novemberében elődeinek kiváltságlevelei alapján megerősítette őt Veglia, Perviki, Plosnica szigetek és Almissa birtokában,[57] és újabb, 3000 aranyforintnyi kölcsön fejében örökre neki adta a mind ez ideig zálogként birtokolt Ozalj várát (Zágráb megye).[58] A béketárgyalásokban azonban végül is nem játszott szerepet. 1412 szeptemberében Cillei Hermann ajánlkozott Velencében békeközvetítőnek,[59] és a köztársaságnak nagyobb bizalma volt hozzá, mint Frangepán Miklóshoz, ami Cillei pozícióját tekintve érthető is. Így 1412 novemberében a megvesztegetésekre szánt 20.000 dukáttal felszerelt velencei követek Cillei Hermannt keresték fel.[60] De Zsigmond sem őt választotta, amikor Cillei Hermanntól függetlenül, közvetlenül szerette volna a kapcsolatokat Velencével felvenni. 1413 januárjában kedvenc lovagját, Tari Lőrincet bízta meg a kapcsolatteremtéssel.[61] Ebben az időben Zsigmond Isztriában vezetett hadjáratot Velence ellen, majd amikor mind itt, mind Észak-Itáliában kudarcot vallott a magyar sereg, a béke helyett 1413 április 17-én öt évre fegyverszünetet kötött. A fegyverszüneti tárgyalásokon Zsigmond mellett feltehetően részt vett a vegliai püspök is, aki a gróf követe volt. 1413 márciusában ugyanis Zsigmond értesítette Miklóst, hogy követét — akit magánál tartott, hogy segítségére legyen — most visszaküldi.[62]

A fegyverszünet alatt a térség nyugalmát elsősorban a török zavarta meg. Mivel a magyarok nem nagyon jeleskedtek a támadások kivédésében, Frangepán Miklós ismét Velence felé tájékozódott. 1415 októberében Velence szövetségesének ajánlkozott, és egyben a köztársaság segítségét kérte a török ellen.[63] Gondot okozott neki a bosnyák főúr, Hervoja vajda is, aki miután kegyvesztett lett Zsigmondnál, a törökökkel szövetkezett. 1414 nyarán hívására török csapatok pusztítottak Szlavóniában, 1415 nyarán a törökök kiszorítására Boszniába küldött magyar sereg súlyos vereséget szenvedett a vajdától. Az esemény hatására Magyarország kárára változtak meg az erőviszonyok a térségben. Ostoja bosnyák király és Sandalj bosnyák vajda elpártolt Magyarországtól. Ilyen körülmények között nem lehet csodálni, hogy Frangepán is megegyezést keresett a vajdával, amit a Hervojával jó kapcsolatot fenntartó Velence közbenjárásával kívánt elérni. Míg a török ellen, szárazföldi haderejének hiányára hivatkozva, Velence nem adott segítséget, Hervoját illetően már nem volt ilyen elutasító. Megígérte, hogy szól érdekében a vajdánál. Mivel segítséget nem kapott, a harc helyett a tárgyalásokat választotta, és megegyezett a túlerőben lévő ellenséggel, elkerülve így birtokai pusztulását. Eljárásának jogosságát maga Zsigmond is elismerte, aki Avignonban, 1416 januárjában kiállított oklevelében felmentette őt a hűtlenség vádja alól (korábban ugyanis a király, nem lévén pontosan informálva a történtekről, az ellenséggel folytatott tárgyalások miatt hűtlen-

[56] *Listine* (3. j.), VI 276 és 284.
[57] *Listine* (3. j.), VII 20.
[58] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 171 és 173.
[59] *Listine* (3. j.), VI 277.
[60] *Listine* (3. j.), VII 1.
[61] *Listine* (3. j.), VII 66—72.
[62] MOL DF № 287.745.
[63] *Listine* (3. j.), VII 212.

séggel vádolta őt),[64] 1419 májusában pedig szolgálatai, elsősorban a török elleni küzdelme jutalmául Okics várát adományozta neki.[65] A várat Miklós még 1416-ban vásárolta meg egy zenggi polgártól,[66] és most Zsigmond is megerősítette a korábban királyi tulajdonban lévő, a szlavón báni tisztséghez tartozó vár birtokában. A királyi oklevél bővelkedik a gróf hűségét dicsérő szavakban, ami — ismerve nem mindig lojális magatartását — meglepőnek tűnik. A magyarázatot talán abban kell keresni, hogy ebben az időben Zsigmond viszonya apósával, Cillei Hermann-nal felesége miatt feszültté változhatott, és ily módon akarta Frangepánt maga mellé állítani, s ha szükséges, Cilleivel szemben felhasználni. Az oklevél *relatora* Ozorai Pipo volt, aki mint a Délvidék védelmének megszervezője kapcsolatba kerülhetett Frangepán Miklóssal, talán a török elleni harcokban össze is hangolták tevékenységüket, és így kedvezően befolyásolhatta az uralkodót irányában.

Ha a török elleni harc elmulasztásával nem is lehetett őt vádolni, annál inkább vádolható volt azért a barátságért, amely a magyar király alattvalójaként a király ellenségéhez, Velencéhez fűzte. S hogy ez nem volt rejtve Zsigmond előtt sem, és több ízben feszültségre adott okot a király és alattvalója között, kiderül Frangepán Miklós 1421 februárjában Velencéhez intézett leveléből.[67] A gróf arra hivatkozva, hogy a magyar király Velencének tett szolgálatai miatt már többször is a „vesztére tört", és ő ennek ellenére sem hagyott fel Velence-barát politikájával, a Zengget sújtó kereskedelmi blokád feloldását kérte. Az időközben pozícióit mind Észak-Itáliában, mind Dalmáciában végérvényesen megerősítő Velence ugyanis továbbra sem volt hajlandó a gróf és városa kereskedelmét más irányban, mint Velence felé engedélyezni. Mivel *conservatio status sui constitit in datiis, que exigit in terra sua Segne*, Velencének ez a rendelkezése igen érzékenyen érintette, jelentős jövedelemkiesést okozva számára. Velence azzal utasította vissza kérelmét, hogy Zsigmond is súlyos korlátozásokkal élt a velencei kereskedelemmel szemben, és megtorlásként ők is hasonló megszorító rendelkezéseket hoztak. Kétségtelen, hogy mindennek szerepe volt a rendelkezések meghozatalában, de a fő indítékot mégsem ebben kell látnunk, hanem Velence azon régi törekvésében, hogy a térség kereskedelmét a velencei piac érdekeinek megfelelően szabályozza. Politikai megfontolásból azonban Velence már 1421-ben engedélyezte, hogy fáját szabadon exportálja, miként azelőtt is tehette. E részleges engedményt 1422-ben és 1424-ben újabbak követték.[68] A fa szabad kivitele mellett hozzájárult, hogy bort Apuliából és Marcából hozzon be, majd pedig lehetővé tette, hogy állatot — élve vagy sózott állapotban — bárhová szabadon exportáljon. Azt azonban minden alkalommal kikötötték Velencében, hogy tiltott árut *(mercationes prohibitae)* ezekkel együtt nem forgalmazhat. Tiltott árunak számított a fém, a bőr, a viasz — hogy csak a legfontosabbakat említsük —, amelyek a zenggi piac legkeresettebb árucikkei közé tartoztak. Ezek forgalmazását Velence saját piaca számára

[64] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 176.

[65] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 184.

[66] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 179. Frangepán Miklós egyébként a várra már régebben szemet vetett. 1411-ben Velencétől kért 10.000 aranyat, hogy megvásárolhassa ezt a birtokai védelme szempontjából fontos várat, de Velence akkor nem volt adakozó kedvében, és így az üzlet elmaradt. 1416-ban sikerült előteremteni a pénzt (14.000 aranydukátot), méghozzá felesége jóvoltából, aki *de rebus et pecuniis suis proprius scrinialibus* kérésére 20.000 aranyforintot adott neki (1416 január 29. *A Frangepán család oklevéltára* [2. j.], I 178).

[67] *Listine* (3. j.), VIII 70—71.

[68] *Listine* (3. j.), VIII 201—202 és 269.

kívánta kisajátítani, mindannyiszor meghagyva a grófnak és alattvalóinak, hogy a kivitelre engedélyezett áruk közé tiltott cikkek ne kerüljenek. Hasonlóképpen tilalmazta, hogy az Adria nyugati partjáról behozott áruk között olyanok is előforduljanak — elsősorban levantei eredetű termékekről van szó —, amelyek forgalmazását saját monopóliumának tekintette. Frangepán Miklós igyekezett Velence jóindulatát meghálálni. 1421 februárjában titkos követek küldését kérte, mert fontos közlendője volt a köztársaság számára, 1424 májusában pedig értesítette a városállamot, hogy Zsigmond Friuli és Dalmácia megtámadására készül.[69]

Velencének tett szolgálatai azonban nem zavarhatták meg azt az alapjában kiegyensúlyozott kapcsolatot, amely az évek folyamán Zsigmond és közte kialakult. Az uralkodó sokkal bölcsebb volt, semhogy egy ilyen hatalmas főúrral, aki ráadásul állandó pénzforrásul szolgált a számára, háborút kezdjen. Ebben nyilván közrejátszott az is, hogy olyan pártfogói voltak az udvarnál, mint sógora, Garai Miklós, a nádor és a temesi ispán, Ozorai Pipo.[70] Elképzelhető, hogy a dalmát—horvát bánságot is Garai támogatásával nyerte el 1426-ban, mert vicebánja, Ladikovich Domsa a nádor bizalmi embere volt.[71] Feltehetően kinevezésénél az sem lehetett elhanyagolható szempont, hogy a Délvidék egy jelentős részének kormányzása két hatalmas, de egymással szembenálló,[72] rivalizáló főúr kezébe kerüljön. Miután feleségével kibékült, Zsigmond 1423-ban apósát tette meg ismét szlavón bánnak. A Cillei család időközben jelentősen megnövekedett hatalmát azzal próbálta korlátozni, hogy a dalmát—horvát bánságot már nem apósának adta, mint annak előtte, hanem Frangepán Miklósnak, ami egyúttal alkalmat adott arra is, hogy pénzt kapjon tőle. 1424 márciusában Frangepán követei újra pénzkölcsönt (20.000 dukátot) kértek Velencében. A pénz a dalmát—horvát bánság elnyerésére kellett a grófnak. Velence ezúttal hajlandó lett volna kiutalni a pénzt, mert a tisztség Frangepánra ruházása neki sem lett volna előnytelen. A pénzkölcsönt azonban feltételhez kötötte: három, a bánsághoz tartozó királyi vár átengedését kérte, amit viszont Frangepán Miklós nem teljesíthetett anélkül, hogy Zsigmondot magára ne haragítsa.[73] A tárgyalások megszakadtak, de hogy Velence időközben mégis kiutalhatta a pénzt, kiderül Zsigmond 1430-ban kiállított zálogleveléből.[74] A báni tisztséghez tartozó várakat ugyanis a gróf 28.000 aranyforintért zálogba vette a királytól. A zálogba vétel minden bizonnyal akkor történhetett, amikor a báni tisztet elnyerte.[75] Velence nyilván attól tartott, hogy a bánság a dalmáciai területi igényéről közismert Cillei kezére kerül, ezért fizetett. Ez, úgy látszik, nem volt ismeretlen Zsigmond előtt sem, mert Velencének Cilleitől való idegenkedését kihasználva tudott 1430-ban Frangepánon keresztül a köztársaságtól újabb pénzt sze-

[69] *Listine* (3. j.), VIII 71 és 269.

[70] A temesi ispánnal való szorosabb kapcsolatára következtethetünk abból a 10.000 dukátos pénzkölcsönből, amelynek utolsó részletét 1426 novemberében rendelte el behajtani tőle Pipo. Archivio di Stato di Firenze, № 232, Badia di Firenze, Archivio № 78, Familiarum, tom. XV.

[71] *Listine* (3. j.), IX 47skk.

[72] A Frangepán és a Cillei család között bizonyos birtokok hovatartozása miatt a viszony meglehetősen elmérgesedett. Frangepán Miklós ugyanis Cillei Frigyesné, Frangepán Erzsébet halála után minden ellenszolgáltatás nélkül visszafoglalta azokat a birtokokat, amelyek az asszony hozományaként kerültek a Cilleiek kezére. A birtokok zálogként voltak a családnál, Miklós azonban erőszakkal *(potentialiter)*, a pénz kifizetése nélkül foglalta vissza a birtokokat. *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 259.

[73] *Listine* (3. j.), VIII 267 és 269.

[74] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 231.

[75] ENGEL: *Archontológia* (6. j.), 26.

rezni. 1430 májusában ugyanis a király kiállíttatott egy zálogvalló levelet, amelyben meglehetősen általánosan fogalmazva hírül adja mindazoknak, akiket illet, hogy *pro bono et comodo predictorum regnorum nostrorum Dalmatie et Croatie* a Frangepán Miklósnak elzálogosított várakat Cilleinek zálogosítja el, akinek ki kell fizetnie a zálogösszeget a gróf javára. Ez nyilván maga után vonta volna a báni tisztség átruházását is. Így értelmezte ezt Frangepán Miklós is, aki újra csak Velencét kereste fel a hírrel, figyelmeztetve a köztársaságot, hogy ha a tisztség Cilleié lesz, nem lesz béke a dalmát területeken.[76] Egyúttal felajánlotta, hogy kössenek szövetséget Cillei Hermann ellen. Mindez komolyan aggasztotta Velencét, és a tárgyalások hónapokig elhúzódtak az ügyben. A részletekről forrásaink nem adnak felvilágosítást, csak a végeredmény ismert. 1431 áprilisában, Nürnbergben kiállított újabb zálogvalló levele értelmében Zsigmond 14.000 *florenorum seu ducatorum* ellenében meghosszabbította Frangepán részére a várak zálogát, biztosítva őt, hogy két évig a királyon és örökösein kívül a zálogbirtokokat senki ki nem válthatja.[77] Zsigmondnak tehát valójában nem volt szándékában Cilleit a bánsághoz juttatni, egyedüli célja újabb pénzszerzés lehetett.[78] A pénz feltehetően Velencéből származott. Frangepán Miklós azonban nem sokáig élvezhette tisztségét és birtokait, mert 1432 első felében meghalt. Utolsó említése bánként 1432 áprilisából való, 1432 augusztusában Zsigmond már fiaihoz, a dalmát—horvát bánság kormányzóihoz intézett parancsot.[79]

Frangepán Miklós a családi krónikában a „Nagy" melléknevet kapta, amelyet azzal érdemelhetett ki, hogy a birtokszerzésben igencsak jeleskedett. Nemcsak Horvátországban gyarapodott a család vagyona (Grabnik vára), de a szomszédos Szlavóniában is ő indította el a Frangepánok nagyobb mérvű birtokszerzését (3 királyi vár). Nem hagyhatók figyelmen kívül zálogbirtokai sem: a király Szlavóniában egy királyi várost, Bihácsot, Horvátországban pedig három vármegyét, tizenegy királyi várat zálogosított el neki, míg egy várat Likai Nováktól vett zálogba. Figyelemre méltó az is, hogy a birtokok túlnyomó részét pénzért szerezte. Eltekintve az 1428 előtt Zsigmondtól zálogba vett két vártól Buzán vármegyében, valamint a Likai Nováktól zálogba vett Osztrovicától, amelyek ellenértékét nem ismerjük, az összes többi szerzeményért 85.600 aranyforintot fizetett, amelyből 62.000 forint Zsigmondnak jutott. Így érthető, miért tűrte a király Frangepán Miklós hűtlenkedéseit. Ekkora összeget magyarországi alattvalóitól nehezen szerezhetett volna, mert a magyar főurak — egy-két kivételtől eltekintve — csak néhány ezer forint készpénz vagyonnal rendelkeztek.[80] A délvidéki főurak viszont, akik Velencével, a velencei pénzügyi élettel, velencei és más olaszországi kereskedőkkel kerültek kapcsolatba, nagyobb készpénz-vagyonra tehettek szert, mint magyarországi társaik. Frangepán Miklós is részben Velencének, részben Zengg városa virágzó kereskedelmének és saját ilyen irányú tevékenységének köszönhette, hogy a király rendelkezésére állhatott, ami azután busásan megtérült a számára birtok és tisztség formájában.

---

[76] 1430 július 6. és szeptember 5. *Listine* (3. j.), IX 44 és 46.

[77] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 235—238.

[78] Vö. MÁLYUSZ: *Zsigmond király uralma* (9. j.), 125.

[79] *A Frangepán család oklevéltára* (2. j.), I 238.

[80] Ilsvai Péter fia Leusták királyi ajtónálló mester és Kaplai Benedek fia János volt vajda ingóságaik és ingatlanaik eladása árán próbáltak 10.000 aranyforintot összeszedni. MOL DL № 7755.

GEDAI ISTVÁN

Adatok a 14—15. századi magyar aranypénzek forgalmához

Kétségtelen, hogy a magyarság európai integrációja a 9—10. század fordulóján kezdődött, amikor a Kárpát-medencét birtokukba vették, az egy évszázad múltán megalakult keresztény magyar királyság pedig szellemileg is Európa integrált részévé vált. Ám ekkor még politikai és gazdasági kapcsolataiban több szál fűzte Kelet-Európa és a Közel-Kelet meghatározó nagyhatalmához, Bizánchoz. Ez csak a 12—13. század fordulóján ért véget, nem utolsó sorban Bizánc Mánuel császár halálát követő gyors és viharos hanyatlása miatt. A 13. század elején Magyarországon is megindult az a városiasodás, kézművesipar és kereskedelem nagyfokú fellendülése, ami Nyugat-Európában egy évszázaddal korábban bekövetkezett. A gazdasági életnek ez a foka fejlett pénzgazdálkodást igényelt, jó minőségű és értékálló pénzt. Ez az a két jellemző, amely a 12. századi magyar pénznek hiányzott. A magyar pénz első évszázada (11. század) után az addig kiváló magyar pénz minősége zuhanásszerűen romlott: súlya és finomsága jelentősen csökkent, a kötelező évi új kibocsátásra váltás pedig értékállóságát szüntette meg. Mindez alkalmatlanná tette a kereskedelem igényének kielégítésére. Idegen pénz (előbb a friesachi, majd a bécsi denár) terjedt el az országban, de a fokozódó válságot sem ez, sem a magyar pénz értékállóságára tett kísérlet (báni denár) nem számolta fel. Közben a nemzetközi kereskedelem — és pénzigénye — tovább lépett elsősorban a Mediterráneumban. A korszak pénze, a denár még azokban az országokban is válságba került, ahol a minősége és értékállósága nem veszett el. Ugyanis a megnövekedett igényhez kicsi volt az értéke. A 13. század második felében ezért a levantei kereskedelmet kezükben tartó itáliai városállamok (elsőként 1252-ben Firenze) mintegy százszoros denárértékű pénzt verettek, az aranyforintot. Franciaországban pedig 4—6 denárértékű garas készült, amely az aranyforinttal párhuzamosan gyorsan terjedt Európa más országaiban is.

Magyarországon az Anjouk nápolyi ágából származó Károly trónra kerülése új és döntő változást jelentett. Károly először politikailag stabilizálta az országot és saját uralmát, mint ami minden sikeres rendszerváltás törvényszerűsége. Ezt követte a gazdaság korszerűsítése, s ennek keretében került sor 1323 körül a pénzverés átszervezésre is. Az Itáliából érkezett Károly előtt ott volt a példa: aranyforint és garas veretése. Mindkettőnek, de különösen az aranynak hazánkban hatalmas nyersanyagbázisa volt. Évi 1000 kg aranyat bányásztak és mostak patakjainkból, ami Európa évi aranytermelésének több mint 80%-át jelentette. Kérdés, hogy Károly aranypénzverését mennyire indokolta a gazdaság és mennyire motiválta a gazdaságpolitika. A magyar arany iránt eddig is nagy volt a nemzetközi kereslet, az Európában megjelenő aranypénzverés elterjedésével pedig még inkább előtérbe került. Egy ország gazdasága, így Magyarország gazdasága számára is természetesen előnyösebb volt, ha nyersarany helyett pénzzé vert aranyat vittek ki. Kezdetben azonban Károlynál még azt is fel kell tételeznünk, hogy a királyi kincstárat ezzel a „készenléti" valutával kívánta feltölteni. Ezt, vagyis a királyi kincstár hatalmas

készletét látszik bizonyítani az a közismert tény is, hogy Károly király özvegye az 1343-as nápolyi útjára mintegy 1.449.000 aranyforintot vitt magával, amelynek szétosztásakor Itáliában jelentősen csökkent az arany átváltási ára. Károly — és még Lajos — idejében is aligha került pénzforgalomba arany; a belforgalom számára valószínűleg ekkor még ez túlságosan nagy érték volt. A pénzforgalom válságát ekkor még jó minőségű, értékálló denárral lehetett volna csökkenteni, amely mellett természetesen élhetett volna a garas és nagyobb, főleg külkereskedelmi tételeknél az arany, bár a garas jelentős szerepét is meg kell kérdőjelezni, mert igaz ugyan, hogy a 14. század elején feltűntek a cseh garasok a magyar pénzforgalomban, s bizonyára azért, mert igény volt rá, ugyanakkor azonban Lajos király leállította verésüket, tehát az igény nem lehetett jelentős, legalábbis nem annyira, hogy saját garasverésünk legyen.

A magyar arany 14. századi forgalmának mértékét — véleményünk szerint — a leletek jelzik még akkor is, ha különbséget kell tennünk a korszakok között attól függően, hogy a politikai események mennyire váltották ki a kincsek elrejtését. Károly és Lajos korából nem ismerünk Magyarországról olyan aranypénzleletet, amely kizárólag e két uralkodó aranypénzeit tartalmazza,[1] mindössze a közelmúltban került elő Lajos király 1 db aranypénze a visegrádi ásatásoknál.[2] Visegrád szerepét ismerve azonban ebben semmi különös nincs. Károly aranypénze későbbi záródású leleteinkben sem fordul elő, Lajos királytól is mindössze négy leletben található aranypénz: a Zsigmond-kori záródású gerencséri leletben 10-ből 3 db, a pozsonyi leletben 132-ből 1 db, az V. László-kori időhatárú kiskunfélegyházi leletben 88-ból ugyancsak 1 db aranyforint volt Lajos királytól. Kivételes, de ezért is jelentős a Mária aranyforintjaival (11 db) záródó gyulafehérvári aranylelet, amelyben 210 db aranyforint volt Lajos királytól. A külföldi — itáliai, osztrák, német, francia, svájci, németalföldi, lengyel, cseh, morva, balkáni — leleteket áttekintve[3] Károly aranyát 10 leletben, Lajos aranypénzét pedig 29 leletben találjuk meg. Most tekintsünk el attól a finomítástól, hogy ez összesen nem 39 lelet, hanem csak 33, mert 6 leletben mindkét kibocsátótól volt aranypénz, és attól is, hogy mikor záródott a lelet, mert az nem állapítható meg, hogy egy uralkodó pénze mikor került ki az országból. Az egyes leletekben általában néhány példány szerepel, az általánostól eltérőnek kell tekinteni az erfurti lelet 23, a regensburgi 18, a wittlichi 47 Lajos aranyat és teljesen egyedülállónak a bretzenheimi lelet 46 Károly- és 141 Lajos-aranyát. A többi 29 leletben összesen 94 (+ x) aranypénz volt Károlytól és Lajostól.

Feltűnő a leletek adta bizonyítékok megváltozása Zsigmond alatt, mind a bel-, mind a külföldi pénzforgalomban. A változás oly nagymérvű, hogy emögött komoly gazdasági változást kell feltételeznünk. Európa előbb felsorolt országaiban Zsigmond király aranypénze 105 leletben fordul elő összesen 701 + 10x példányban. Ez önmagában is nagyságrendi változást mutat Károly és Lajos korához képest, de ha ehhez megjegyezzük, hogy Zsigmond aranypénzein megjelennek az idegen ellenjegyek,[4] amelyekkel a magyar aranyat forgalomképessé tették más tartományokban, akkor egyértelművé válik a magyar aranypénzek jelentősége a külföldi pénzforgalomban.

[1] A magyarországi leletadatokat TÓTH CSABA készülő munkájából vettem át. A felhasználás lehetőségéért ezúton mondok köszönetet.

[2] Az ásató régész — dr. SZŐKE MÁTYÁS — közlése.

[3] L. HUSZÁR: *Der ungarische Goldgulden im mittelalterlichen Münzverkehr*, Hamburger Beiträge 24—26 (1970/1972) 71—88.

[4] MNM Éremtára, lelt. sz. 63/1959-4 és 107/1971-1.

Ugyanilyen nagyságrendi változást észlelünk a belföldi pénzforgalomban, pontosabban fel kell tételezünk, hogy az aranypénz Zsigmond alatt válik a belföldi pénzforgalom tárgyává. A jelenséghez tartozik, hogy az ezüstpénz-leletek egyes leleten belüli példányszáma is jelentősen megnövekedett (Szabadszállás,[5] Veszprém,[6] Jászalsószentgyörgy[7]) és magyarországi leletekben is megjelent az aranypénz. 10, Zsigmond korában elrejtett aranyleletről van tudomásunk, V. Lászlóig pedig további 5 leletet ismerünk, amelyben Zsigmond-arany fordult elő. Az aranyforint iránti megnövekedett igény kielégítésére az aranypénzt verő verdék száma is gyarapodott. HUSZÁR LAJOS szerint[8] Károly idejében csak Budán vertek aranyat, HÓMAN BÁLINT viszont az 1335—36-os szerződésekre hivatkozva Budán, Körmöcbányán és Erdélyben tételez fel aranypénzverést.[9] Jelen témánkhoz érdektelen, de meg kell jegyezni, hogy Károly pénzeinek hátlapján a .S.IOHA - NNES.B. felirat utáni korona budai verdére utalása erősen vitatható, mert máshol is előfordul. A nápolyi múzeumban egy + IO.LOT - hOR.DVX. előlapi feliratú aranyforint hátlapjának Szent Jánosra utaló felirata (S.IOHA - NNESB) után van korona,[10] a luxemburgi múzeumban pedig egy .+ WInC. - DVX előlapi feliratú aranyforint hátlapján van korona, ugyancsak a Szent Jánosra utaló felirat után.[11] Ezek után aligha lehet a koronát egyértelműen Budára vonatkoztatni. A budai verde aranypénzverésének kizárólagossága Károly korában inkább logikailag tételezhető fel. Lajos király ugyanis csak Budán és az általa igen kedvelt városban, Pécsett veretett aranyforintot. Ha Károly idejében Körmöcbányán és Erdélyben is készült volna aranypénz, akkor Lajos aligha állíttatta volna le itteni verésüket. A már jelzett Zsigmond-kori szerepnövekedést a leleteken kívül 7 verde (Buda, Pécs, Körmöcbánya, Nagybánya, Offenbánya, Kassa és Nagyszeben) aranypénzverése is igazolja. Magyarország belföldi pénzforgalmában az aranypénz Zsigmond-kori jelenlétét egy negatív jelenség is bizonyítani látszik. A Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményének tanúsága szerint ugyanis Zsigmond aranypénzei között fordul elő először korabeli hamisítvány,[12] az illegális nyerészkedő pedig nyilván csak olyan pénzt hamisít, amely forgalomban van.

Történészeink is rámutattak a kézművesipar és a kereskedelem ugrásszerű fejlődésére Zsigmond alatt.[13] Ezt látszik bizonyítani a magyar aranypénzverés első évszázada is. Károly felismerte a jövő útját, a magyar aranygazdagság kihasználásának előnyét, amikor korszakmeghatározó pénzreformjában megindította a magyar aranypénzverést. A magyar gazdaság azonban csak Zsigmond korára fejlődött fel ennek használatára és vált a magyar pénzforgalom szerves részévé.

---

[5] KIRÁLY F.: *A szabadszállási Zsigmond-korabeli éremlelet*, Numizmatikai Közlöny 50—51 (1951/1952) 27—37.

[6] GEDAI I.: *A veszprémi Zsigmond-kori éremlelet*, A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei 19—20 (1993/1994) 383—392.

[7] POLGÁR Z.—TÁLAS Z.: *Zsigmond-kori ezüstpénzek Jászalsószentgyörgyön. (Előzetes jelentés)*, Tisicum 1996, 145—154.

[8] HUSZÁR L.: *A budai pénzverés története a középkorban*, Budapest 1958

[9] HÓMAN B.: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*, Budapest 1921, 103[3].

[10] *Catalogo del Museo Nazionale di Napoli II*, Napoli 1871, № 4623, lelt. sz. Fior. 4623.

[11] MNM Éremtára, 454-20-3/1997. É.

[12] Uo. lelt. sz. 145/1896-1; 3B/1903-74; 14B/1912-1; 42B/1912-27; 94/1940; R. II 1506; R IV 249.

[13] Összefoglalja MÁLYUSZ E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest 1984.

KUBINYI ANDRÁS

A későközépkori magyar—nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése

Közismert, hogy a magyar—nyugati kereskedelem struktúrája nem sokat változott a középkor óta. Nyugatról főként iparcikkek (és fűszerek) jöttek be az országba, míg Magyarországról elsősorban mezőgazdasági termékeket és nyersanyagot vittek ki. A későközépkorban főként délnémet és olasz kereskedők játszottak a külkereskedelemben jelentős szerepet.[1]

Vitás viszont a külkereskedelem nagysága és mérlege. A magyar—nyugati kereskedelem leggyakrabban idézett forrása az 1457/1458-as pozsonyi harmincadkönyv, amely a Duna vonalán jelentős külkereskedelmi deficitet mutat: a behozatal az áruforgalom 89,38%-át teszi ki.[2] Ennek alapján állította fel KOVÁTS FERENC[3] és — őt részleteiben korrigálva — PAULINYI OSZKÁR[4] a középkori magyar kereskedelmi mérleg passzivitásának tézisét, amelyet a magyar aranypénz kivitele egyenlített ki. Az iparcikkek behozatala ártott a magyar kézművesipari termelésnek. A magyar kereskedők tőkeszegénységük következtében a délnémet kereskedelmi tőkétől függtek, mindez pedig negatívan hatott a magyar városi fejlődésre is.[5] E tétel várostörténeti aspektusaival szemben más helyen már kifejeztem aggályaimat,[6] most elsősorban a kereskedelemmel foglalkozom.

Érdekes, hogy nyugati szomszédunk, Ausztria esetében a magyarhoz hasonló helyzetet látunk. Leszámítva a késgyártást — Ausztriából milliószámra importáltunk késeket[7] — az osztrák tartományok sem rendelkeztek exportiparral, az iparcikkek behozatala viszont (pl. a textíliák esetében) hasonlóan sorvasztóan hatott a kézművességre.[8] Ahogy a

---

[1] PAULINYI O.: *Ipar, kereskedelem*, Magyar Művelődéstörténet II (szerk. Domanovszky S.), Budapest é. n., 161—199 és *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000—1526). (Gazdag föld — szegény ország)*, Századok 106 (1972), 561—605.

[2] KOVÁTS F.: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján*, Budapest 1902. Összefoglaló táblázat: KOVÁTS: *A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal a középkorban*, TSz 11 (1922/1923) 124.

[3] KOVÁTS: *A magyar arany* (2. j.), 104—143.

[4] L. fenn az 1. jegyzetet.

[5] Ezt leginkább SZŰCS J.: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, Budapest 1955 fejtette ki.

[6] KUBINYI A.: *A XV—XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéséhez*, Századok 99 (1965) 513—521. Nézetem részletesebb, kissé módosított kifejtése: *A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései*, Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia (Studia Pannonica. C: Series historica, 3; szerk. Uherkovics Á.), Pécs 1991, 15—31.

[7] KOVÁTS: *Nyugatmagyarország áruforgalma* (2. j.), 125—126. Osztrák késekre l. még I. HOLL—N. PARÁDI: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*, Budapest 1982, 68—78; HOLL I.: *A középkori késes mesterség*, Archeológiai Értesítő 121—122 (1994/1995) 159—188. HOLL rámutat, hogy osztrák késeken kívül nürnbergi is került az országba, továbbá hogy kész késeken kívül késpengéket is importáltunk, amelyeket itthon fejeztek be.

[8] F. ENGEL-JÁNOSI: *Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte dex 13. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 6 (1926) 36—71; O. BRUNNER: *Hamburg und Wien. Versuch einer sozialgeschichtlichen Konfrontierung (1200—1800)*, Festschrift für Hermann Aubin zum

nyugati iparcikkek osztrák tranzitáruként jutottak Magyarországra, a Németországba és Itáliába irányuló magyar szarvasmarha-kivitel zöme ugyancsak Ausztrián át bonyolódott le.[9]

A KOVÁTS—PAULINYI-féle tézissel szemben a nyolcvanas években MÁLYUSZ ELEMÉR lépett fel. Kritizálta a PAULINYI-féle „gazdag föld — szegény ország" tételt is. Szerinte a 15. század első felében kisebb mértékben jutott ki a magyar aranyforint külföldre, úgyhogy ez nem fedezhette az iparcikkek és a fűszerek behozatalát. Ezzel kapcsolatban kiemelte a magyar állatkivitel jelentőségét.[10] Megjegyzem, hogy említhető még a magyar borkivitel is, amely nemcsak Ausztria, hanem már a 13. századtól Szilézia és Északkelet-Németország felé is irányult.[11]

A szarvasmarha volt valóban 1457—1458-ban is a legfontosabb magyar kiviteli cikk. A harmincadkönyvet azonban csak nagy óvatossággal használhatjuk fel a külkereskedelmi statisztika céljaira. Az 1542-ből fennmaradt harmincadkönyv, amely Pozsony mellett a környező harmincadok forgalmát is tartalmazza, a vámérték 69,51%-át mutatja ki kivitelként.[12] Ezek szerint erősen aktív külkereskedelmi mérleggel számolhatunk. Most is a szarvasmarha-kivitel uralkodott, viszont a kivitt marháknak csak 7,05%-át vámolták el Pozsonyban, ezzel szemben 55,21%-át Szempcen, 33,85%-át pedig Nagyszombatban.[13] Ez a két harmincadhely viszont nem szerepel az 1457/1458-as harmincadkönyvben, így kérdésessé válik annak felhasználhatósága.

KOVÁTSék azonban nem vették figyelembe a délnyugati irányú magyar külkereskedelmet sem. OTHMAR PICKL számítása szerint az 1545—1547 között a szlavóniai harmincadokon keresztül bonyolódó forgalom évi átlaga 423.160 Ft vámértéket képviselt[14] akkor, amikor 1542-ben a pozsonyi és szomszédos harmincadokon 465.225 Ft vámértékű áru haladt át.[15] 1513-ban a magyar szarvasmarha-kivitel a Dráva menti útvonalon

---

80. Geburtstag (hrsg. v. O. Brunner et al.), Wiesbaden 1965, 488—492; P. CSENDES: *Zur Wiener Handelsgeschichte des 16. Jahrhunderts*, Wien an der Schwelle der Neuzeit (hrsg. v. F. Baltzarek et al.), Wien 1974, 44—53.

[9] O. PICK: *Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert*, Festschrift für Hermann Wiesflecker zum 60. Geburtstag (hrsg. v. A. Novotny—O. Pickl), Graz 1973, 143—166.

[10] MÁLYUSZ E.: *Állatkiviteli tilalmak Magyarországon a XIV. és XV. század fordulóján*, Agrártörténeti Szemle 25 (1983) 319—326, *Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, Études Historiques Hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I—II (red. F. Glatz—E. Pamlényi), Budapest 1985, II 21—35 és *Bajorországi állatkivitelünk a XIV—XV. században*, Agrártörténeti Szemle 28 (1986) 1—33.

[11] H. PRICKLER: *Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandel in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen*, Zeitschrift für Ostforschung 14 (1965) 495. Magyar borok Pirnában: *Urkundenbuch der Städte Dresden und Pirna* (Codes Diplomaticus Saxoniae regiae II 5), Leipzig 1875, 338, valamint az Odera melletti Frankfurtban: *Riedel's Codex diplomaticus Brandenburgensis* (Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten I 23), Berlin 1862, 178. 401. 412. (A pirnai adat korai, 1325-ből való, a frankfurtiak 1425-ből és 1516-ból származnak.)

[12] EMBER GY.: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*, Budapest 1988, 177.

[13] EMBER: *Magyarország nyugati külkereskedelme* (12. j.), 138.

[14] O. PICKL: *Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert*, Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1, hrsg. v. O. Pickl), Graz 1971, 90.

[15] EMBER: *Magyarország nyugati külkereskedelme* (12. j.), 709.

Velence felé legalább 15.000 marhát tett ki.[16] Tengeri útvonal is létezett: 1515 táján a firenzei eredetű Zuan Pastor zágrábi kereskedő például arra vállalkozott, hogy Velencét 4500 marhával lássa el.[17] Így a magyar állatkivitel jelentősége vitán felüli.

Mindezek alapján 1457—1458-ban sem indulhatunk ki a pozsonyi harmincadkönyvből. A baj csak ott van, hogy míg 1457—1458-ban a marhák piaci ára átlag 3,36 Ft, vámértéke azonban csak 2,83 Ft volt,[18] ezzel szemben 1542-ben 4—6 Ft volt a piaci, viszont 10 Ft a vámértékük.[19] Eszerint a 14. század közepén Pozsonyban is kisebb volt a kereskedelmi mérleg deficitje, a 16. század közepén pedig az aktívumot kell alacsonyabbnak venni a harmincadkönyvből magállapíthatónál.

Van azonban más probléma is. Körülbelül 1425-ig a magyar hús uralkodott a nyugati piacokon. 1425 és 1475 között azonban visszaesett a magyar állatkivitel, és csak a hetvenes évektől emelkedett újra. Ettől kezdve a Majnától délre megint a magyar állatbehozatal uralkodott.[20] Ugyanakkor nőtt Nyugaton a húsfogyasztás.[21] 1456—1457 a magyar állatkivitel visszaesésének időszakába esik, ezért sem tarthatjuk az innen levonható adatokat reprezentatív értékűnek. Magyarország az állatkivitel emelkedésével jobban integrálódott az európai gazdaságba. A magyar állatkivitel esetleges akadályoztatása például hatott Nürnbergben is: nőtt a hús ára.[22]

A 15. század közepi visszaesés hatása megmutatkozott a délnémetek magyarországi szerepében is. Zsigmond alatt a fővárosban, a magyar színesfém-kereskedelemben, sőt a kamaraispánok között is szép számban megtalálhatók.[23] A század közepén viszont csak Peter Koler mutatható ki 1440-ben kamaraispánként, utána 1464—1483 között megszakításokkal Veit Mühlstein következett.[24] Így talán nem véletlen, hogy az 1457/1458-

---

[16] O. PICKL: *Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Internationaler Ochsenhandel (1350—1750) (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 9, hrsg. v. E. Westermann), h.n. 1979, 46.

[17] PICKL: *Der Viehhandel von Ungarn* (16. j.), 44.

[18] KOVÁTS: *Nyugatmagyarország áruforgalma* (2. j.), 189—190.

[19] Piaci értékére l. MAKKAI L.: *Der ungarische Viehhandel 1550—1650*, Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa (hrsg. v. I. Bog), Köln—Wien 1971, 502; a vámértékre l. EMBER: *Magyarország nyugati külkereskedelme* (12. j.), 157 és 165.

[20] I. BLANCHARD: *The Continental European Cattle Trades 1400—1600*, Economic History Review, 2nd ser. 39 (1986) 3, 429—436.

[21] BLANCHARD: *The Continental European Cattle Trades* (20. j.), 453—456. L. azonban még U. DIRLMEIER: *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters (Mitte 14. bis Anfang 16. Jahrhundert)*, Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1978, 296—302; F. MATHIS: *Die deutsche Wirtschaft im 16. Jahrhundert* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 11), München 1992, 115—116. Ha a korábbi irodalomban meghatározott magas húsfogyasztási fejkvóta a középkor végén nem is bizonyítható, az mégis valószínűsíthető, hogy többet fogyasztottak, mint előtte vagy utána.

[22] C. L. SACHS: *Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Krieges*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 24 (1922) 71 és 92—95. A magyar állatkivitel akadályoztatása Ausztriában is felverte a hús árát, hatott továbbá Észak-Itáliára is, l. PICKL: *Der Viehhandel vom Ungarn* (16. j.), 42.

[23] A. KUBINYI: *Buda — die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. Eine deutsch-ungarische Stadt in Ostmitteleuropa*, Budapest in Mittelalter (hrsg. v. G. Biegel), Braunschweig 1991, 22—30; W. VON STROMER: *Die ausländischen Kammergrafe der Stephanskrone — unter den Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg — Exponenten des Grosskapitals*, Hamburger Beiträge zur Numismatik 27—29 (1973/1975) 85—106.

[24] STROMER: *Die ausländischen Kammergrafe* (23. j.), 106 (tábla); A. POHL: *Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325—1540)*, Graz 1974, 20. tábla.

as harmincadkönyvből hiányoznak a nürnbergi kereskedők, noha osztrák, sziléziai és cseh kereskedők szép számban előfordulnak.[25] Ezt lehetne ugyan a bécsi árumegállító-joggal magyarázni, ami azonban sem előtte, sem utána komolyan nem nehezítette a nürnbergiek magyarországi kereskedelmét. Bizonyára hozzájárult visszaesésükhöz a magyarországi bizonytalan politikai helyzet (belháborúk), kétségkívül azonban csak a hatvanas-hetvenes években jöttek a délnémetek vissza Budára. Mühlsteint leszámítva a magyar fővárosban a hetvenes években jelennek meg a nürnbergi Ruprecht Haller, és a Sankt Gallen-i Vogelweider család.[26]

A hetvenes években a hitelrendszerben is változás mutatható ki Magyarországon. Addig a járadékvásárlásnak nevezett hitelügyletnél a kamatláb 10% volt, most mindenütt 4—5%-ra esett vissza.[27] (A járadékvásárlással meg lehetett kerülni az egyházi kamatszedési tilalmat: a kölcsönkapott pénzért egy ingatlant kötöttek le — formailag eladták —, a tőke után járó kamatot pedig évente fizették, amíg le nem törlesztették a kölcsönt. A hitelező tehát elvileg járadékot vásárolt.) Ez a kamatlábesés sem magyar jellegzetesség, ez másutt is kimutatható a későközépkorban.[28] Nem zárható tehát ki, hogy az európai tendencia „gyűrűzött be" a hetvenes években hazánkba.

A 15. század egy részének majd egész Európát érintő gazdaságtörténeti jelensége a „nagy nemesféméhség". Erre az utóbbi esztendőkben JOHN DAY és PETER SPUFFORD számos adatot állított össze.[29] Nem akarjuk ugyan a gazdasági jelenségeket monetáris okokkal magyarázni,[30] ezeket azonban mégsem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül. Annál kevésbé sem, mert az európai nemesfémhiány épp a hetvenes években szűnt meg.

Mi volt a helyzet Magyarországon? Korszakunkban az aranyforint és az ezüstdénár egymáshoz viszonyított értékéből kell kiindulnunk. Elvileg száz dénárnak kellett egy forinttal azonos értékűnek lennie. Ennek értelmében a száz dénárt mindig egy forintnak számolták, ez a „magyar forint" azonban nem valódi érem, hanem számítási pénz volt. Csak ritkán, jó minőségű ezüstpénz esetén volt egy magyar aranyforint tényleg azonos értékű a számítási forinttal.[31] Zsigmond ugyan mindvégig veretett jó dénárokat, ame-

[25] KOVÁTS: *Nyugatmagyarország áruforgalma* (2. j.), 144—153 és 199—200.

[26] KUBINYI A.: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*, LK 37 (1966) 243 és 254.

[27] KUBINYI A.: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig*, Budapest története II (főszerk. Gerevich L.), Budapest 1973, 110—111.

[28] J. KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I*, München—Berlin 1928, 336—337; H. KELLENBENZ: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte I*, München 1977, 208—209; I. WALLERSTEIN: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*, Budapest 1983, 137; M. NORTH: *Das Geld und seine Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München 1994, 65—66.

[29] J. DAY: *The Great Bullion Famine of the Fifteenth Century*, Past and Present 79 (1978) 3—54 és *The Question of Monetary Contraction in Late Medieval Europe*, The Medieval Market Economy, Oxford—New York 1987, 55—72; P. SPUFFORD: *Money and its use in medieval Europe*, Cambridge 1988, 339—396; NORTH: *Das Geld und seine Geschichte* (28. j.), 38—56.

[30] W. ABEL: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg 1966², 92—93. JOHN DAY többször védelembe vette monetáris elméletét l. *«Crise du féodalisme» et conjuncture des prix à la fin du Moyen Âge*, Annales 34 (1979) 305—318. Ezzel szemben l. G. BOIS: *Sur la monnai et les prix à la fin du Moyen Âge: réponse à John Day*, Annales 34 (1979) 319—323. DAY nézeteinek összefoglalása: *Crises and Trends in the Late Middle Ages*, The Medieval Market Economy (29. j.), 185—223.

[31] KOVÁTS F.: *Pénzérték és kamatszámítások*, Magyar—Zsidó oklevéltár IV (kiad. Kovács F.), Budapest 1938, 447—449.

lyekből száz tett ki egy aranyforintot (igaz, változó pénzlábbal), mivel azonban emellett kis, igen rossz pénzeket is kibocsátott, a jó pénz eltűnt, és inflációra került sor.[32] A rossz pénz verésének oka talán nem annyira fiskális ok, hanem az elegendő ezüst hiánya lehetett, a király ugyanis különböző módszerekkel akart ezüstöt szerezni.[33] A PAULINYI által feldolgozott körmöcbányai 1434/1435-ös pénzverdei számadás világosan mutatja az ezüsttermelés mélypontját.[34] A „nemesféméhség" tehát Magyarországon is kimutatható.

Mátyás az 1460-as évek második felében vezette be kincstári és pénzverési reformját.[35] Addig a király szinte évente veretett olykor igen rossz minőségű pénzeket. 1468 táján kezdett egy új ezüstdénárt kibocsátani, amely a korábbi, címert ábrázoló érméktől eltérően egyik oldalán a Madonnát mutatta. Az új pénz bevezetésére 1470-ig egy körülbelül három éves időszakra volt szükség. ezekben az években minden kamara az új pénzt verte, a jelek szerint nagy mennyiségben. Mátyás ekkor megszüntette a budai és a kassai pénzverdét, 1470 után már csak Körmöcbányán és Nagybányán vertek dénárokat. A nagybányai ezüstpénzverés 1485 táján szűnt meg. Körmöcbánya kivételével a többi verde ezután csak aranyforintot vert.[36]

Bizonyos nehézségeink vannak az új pénzláb meghatározásánál, ugyanis a madonnás dénárok törvényes pénzlábának megállapítására nincs egykorú adatunk. A szakirodalom Hans Dernschwam Fugger-faktor 1563-as visszaemlékezéséből indul ki. Eszerint az 1521 és 1525 között vert rossz minőségű *nova moneta* megszüntetése után visszatértek a régi jó pénz verésére. 416 dénárt kellett egy (budai) márka ezüstből verni. Ettől eltérni plusz-mínusz 4 dénárral lehetett.[37] A Fuggerekkel való megállapodás alapján nyolc latos ezüstről van szó, azaz a pénzverés alapanyaga 50% ezüstöt tartalmazott. Igaz, ugyanez a megállapodás 15 latosnak veszi a (szín)ezüstöt,[38] hiszen technikai nehézségek miatt nem tudtak tiszta ezüstöt előállítani, így valószínűleg csak 7,5 latos 245,53.779 grammos (egy budai márka) ezüstből verték a pénzt.[39] A pénzláb szerint tehát 0,590.235 gramm súlyú volta a dénár, amelynek színezüsttartalma 0,2.766.726 gramm lehetett. Természetesen — tudván, hogy a „színezüst" csak 15 latos — verethettek tényleg nyolc latos ezüstből is, ebben az esetben nem 50%, hanem 533‰ volt a pénz ezüsttartalma, ez azonban nem valószínű. Ebben az esetben 0,2.951.175 gramm színezüst lehetett a dénárban.

Ha azonban az 1525—1526-os állapot nem tükrözi a Mátyás-kori pénzlábat, vagy azt valamikor megváltoztatták, nem biztos, hogy alábbi számításaim mindenben elfogadha-

---

[32] POHL A.: *Zsigmond király pénzverése (1387—1437)*, Numizmatikai Közlöny 66—67 (1967/1968) 43—56.

[33] Zsigmond pl. 1436-ban utasította Késmárk városát, hogy 100 márka ezüstöt adjon pénzverés céljaira a kassai kamarának. MOL DL № 44.091.

[34] PAULINYI O.: *A körmöcbányai kamara 1434—1435 évi számadása*, A Magyar Numizmatikai Társulat 1972. évi Évkönyve, Budapest 1972, 79—94.

[35] KUBINYI A.: *A Mátyás-kori államszervezet*, Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára (szerk. Rázsó Gy.—V. Molnár L.), Budapest 1990, 97—104.

[36] HUSZÁR L.: *Mátyás pénzei*, Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára (szerk. Lukinich I.), Budapest é. n., 1 549—574.

[37] *Dokumenty k banáckemu povstaniu na Slovensku (1525—1526)*, red. P. RATKOŠ, Bratislava 1957, 471. A hagyományos numizmatikai álláspontra l. L. HUSZÁR: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis Heute*, München 1979, 13.

[38] *Magyar történelmi Okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból I* (MHH DD I 1), szerk. HATVANI M., Pest 1857, 29.

[39] PAULINYI: *A körmöcbányai kamara* (34. j.), 87—88.

tóak. Nagy mennyiségű ránk maradt dénár lemérésére, és ezüsttartalmának meghatározására volna szükség. Ez különben a korábbi időszakra is áll, amikor rendelkezésünkre állnak egykorú írásos adatok a pénzlábról, ugyanis arról is szó van, mennyiben hajtották ezeket a rendelkezéseket végre. Mégis — a szakirodalommal egybehangzóan — az írásos adatokból indulok ki.

Ami különös, hogy Mátyás pénzreformja az 1521-es pénzrontásig stabil pénzrendszert hozott létre. Több mint 50 évig, 1468-tól 1521-ig egy aranyforintot tényleg száz dénárral számoltak. Ez azt jelenti, hogy az aranyforint arany-, és az ezüstdénár ezüsttartalmának meg kellett közelítenie az arany és az ezüst egymáshoz viszonyított értékét. Numizmatikusaink véleménye szerint a magyar aranyforint évszázadokon át megőrizte aranytartalmát: eszerint egy forintban 3,51.575 gramm arany volt.[40] Száz dénárban viszont 27,66.726 gramm ezüst volt található a fenti pénzláb alapján, vagyis az arany és az ezüst egymáshoz viszonyított értéke 1:7,9 lett volna, noha a magyar kutatás ebben az időben az arany—ezüst arányát 1:11,22-nek veszi.[41] A pénzzé nem vert ezüst árára vonatkozó adatok ezt látszanak alátámasztani.[42] Az idézett Fugger-megállapodás a maga — már jóval Amerika felfedezése és a nemesfémek árfolyamában történt változás utáni — hét forintos ezüstárfolyamával (15 latos ezüstre) 1:9,97-es arányt mutat, azaz még mindig magasabb a Mátyás-kori pénzekénél.[43] Megjegyzem, hogy Európa más részében 1:10 és 1:12 között ingadozott az arany—ezüst árfolyama.

Annak ellenére, hogy az aranyforintot és a számítási forintot (azaz száz dénárt) azonosnak vették az üzleti életben, ha valaki aranyforintra akarta beváltani ezüstdénárait, rá kellett valamit fizetnie. 3—8 dénár között váltakozott a beváltási költség, nyilván attól is függően, hogy a pénzek mennyire voltak elkopva.[44] Amennyiben hat dénárt veszünk középértékként, 106 dénárban akkor is 29,327.295 gramm ezüst volt, azaz a forint aranytartalmához viszonyított aránya 1:8,3 (nyolc latos ezüstöt számítva 1:8,9). Ez Mátyás halála után sem változott. Az 1508-ban Budán járt augsburgi Hans Paumgartner szerint Budán és Pesten minden üzlet magyar forintban történik. Amennyiben nem köt-

[40] POHL: *Zsigmond király pénzverése* (32. j.), 43. A numizmatikusok azonban általában csak 3,52 grammal számolnak, l. POHL: *Ungarische Goldgulden* (24. j.), 9.

[41] DÁNYI D.—ZIMÁNYI V.: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*, Budapest 1989, 63.

[42] 1494—1495-ben egy márka ezüst 5,5-től 6 forintba került, vagyis az arany és ezüst viszonya 1:11,64 és 1:12,7 között ingadozott. (J. CH. VON ENGEL: *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer I*, Halle 1797, 18. 50. 76. 78.) A Nagy Ravensburgi Kereskedőtársaság bécsi faktora, Gabriel Gessler 1511-ben említi, hogy egy márka ezüst magyar súlyban 6 forint és 10 dénárba kerül magyar pénzben. (A. SCHULTE: *Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft 1350—1530 III*, Wiesbaden 1964, 456.) Itt azonban számítási pénzről van szó. Amennyiben ezt átváltják aranypénzre, pl. 105 vagy 106 dénárra, akkor ez 5,76 és 5,81 közötti árat jelent, azaz beleesik az 1494/1495-ös árfolyamba. (Az átváltásra l. alább.)

[43] L. fenn a 38. jegyzetet.

[44] Egy példa. Estei Hippolit egri püspök emberei 1503-ban Egerben 19 alkalommal vásároltak összesen 1569 aranyforintot 104 és 106 dénár közti forintárfolyamon. Átlagárként 105,2 dénár jön ki. Ugyanabban az évben Budán 24 alkalommal összesen 4616 magyar aranyforintot vásároltak aranyforintonként 103 és 108 dénár közti árfolyamért. Átlagnak 107 dénár jön ki. Ezenkívül olasz, ill. vegyesen olasz és magyar aranyforintot is vettek Budán, ezt nem vesszük figyelembe, mert az olasz pénz olcsóbb volt (*Estei Hippolit püspök számadáskönyvei 1500—1508*, kiad. E. KOVÁCS P., Eger 1992, 182—202). Amikor Budán egyszer 103 dénár árfolyamon vettek 85 aranyforintot, megjegyzik, hogy ezek *non iusti ponderis*, vagyis nincs meg a jogos súlyuk (195). A 108 dénáros magas árfolyamot így indokolja (194): *nota, quod aurum nunc non reperitur, quia familiares legati posuerunt istam caristiam et sic sunt ita cari.* (A két évig Magyarországon tartózkodó Isvalies bíboros akkoriban ment haza, és nyilván összes pénzét beváltotta aranyra.)

nek ki mást, akkor száz dénárt számítanak egy forintra. Ha valaki ezt aranyforintra akarja beváltani, akkor 5, 6 vagy 7 dénárt kellett ráfizetnie.[45]

Mindez arra mutat, hogy az ezüstdénárt 1468—1470 között felértékelték, vagy másként fogalmazva, az aranyforintot leértékelték. Ez azonban nem egészen egyszerű ügy. Adataink szerint a magyar fővárosban a középkor végén nem mindig lehetett könnyen aranyforinthoz jutni,[46] aminek viszont elvileg a forint értéknövekedéséhez kellett vezetnie. Ez mégsem következett be. Az éremleletekből is különös képet kapunk. A későbbi éremleletekben a pénzreform előtti dénárok ritkán fordulnak elő, Mátyás madonnás dénárai viszont annál nagyobb arányban. Az 1527—1550 közti leleteknek még mindig 27,7%-át teszik ki, noha arányuk a Jagelló-korhoz képest csökkent.[47] Ez azt jelenti, hogy a pénz bevezetésétől számított 22 év alatt, azaz Mátyás hátralevő uralkodása idején annyi dénárt vertek, hogy azok még 70 év múlva is komoly szerepet játszhattak a pénzforgalomban. Az ezüsthiányt a korábbi pénzek beváltása és beolvasztása egyensúlyozta, hiszen olyan verde, amely nem támaszkodott ezüstbányára, mint a budai, szintén vert madonnás dénárt. Elképzelhető ezért, hogy a felértékelt ezüstdénár stabilitásának egyik oka a forgalomban levő ezüst- és aranypénzek egymáshoz viszonyított arányában rejlik. Az aranypénzverés nem szűnt meg azokban a pénzverdékben, ahol leálltak az ezüstpénz verésével (Nagyszeben, majd Nagybánya).[48] Úgy tűnik, hogy a kincstár a kiverendő pénzek verésének csökkentésével, illetve növelésével szabályozta a forgalomban levő ezüst-, illetve aranypénzek mennyiségét. Az, hogy 1470-ben három kamarában felhagytak az ezüstpénzveréssel, sőt kamarát meg is szüntettek, mutatja, hogy elérték a forgalomban levő ezüstdénárok optimális mennyiségét.

Ez az egyensúly az 1480-as évek elején rövid időre megingott. Az 1481. évi V. tc. elrendeli, hogy az aranyforintért száz dénárt adjanak,[49] majd Mátyás 1482-ben szigorúan tiltja, hogy száz dénárnál többet adjanak egy forintért, sőt az ez ellen vétők birtokait is lefoglaltatja a megyei hatósággal.[50] Feltehetően ennek a következménye lett a nagybányai ezüstpénzverés megszüntetése, amivel tovább lehetett csökkenteni a kiverendő pénzmennyiséget. Mindenesetre ez a nyolcvanas évek eleji közjáték arra utal, hogy a pénz értékének megőrzését királyi hatalmi eszközökkel is biztosították. Ez viszont nem magyarázza meg, hogy a Jagellók Mátyásnál gyengébb uralma hogyan érte el az árfolyam állandóságát még három évtizedig.

A pénzreform bevezetése idején a kincstartó — azaz a pénzügyigazgatás vezetője — Ernuszt János, korábban budai kereskedő volt.[51] Ez valószínűvé teszi, hogy a reform mögött nemcsak fiskális, hanem gazdasági szándékot is kell keresnünk. A kincstár számára az ezüstpénz szilárdsága nem volt különösen fontos, hiszen az adókat aranyérték-

---

[45] K. O. Müller: *Welthandelsbräuche (1480—1580)*, Wiesbaden 1962, 199.

[46] L. pl. a 44. jegyzet végét.

[47] V. Székely Gy.: *Hunyadi Mátyás madonnás dénárai a pénzforgalomban*, A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve (1981/1982), Budapest 1992, 182.

[48] Huszár: *Mátyás pénzei* (36. j.), 562—563.

[49] *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458—1490* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II 19), ed. F. Döry—G. Bónis—G. Érszegi—S. Teke, Budapest 1989, 247.

[50] Teleki J.: *Hunyadiak kora Magyarországon XII*, Pest 1857, 214—215.

[51] Kubinyi: *A Mátyás-kori államszervezet* (35. j.), 99—100.

ben szabták meg,[52] amit a jobbágy vagy aranyban, vagy a hivatalos árfolyam szerint átváltva ezüstdénárban adott meg.[53]

A kereskedelem esetében más volt a helyzet. A külföldi kereskedőnek hasznosabb volt az árujáért kapott ellenértéket aranyba, és nem más áruba fektetni, míg a hazai exportőr akkor járt jól, ha külföldről ezüstpénzt hozott be. Ezt két példa igazolja. Egy rőf skarlát posztó Budán 3,5 forintba került.[54] Amennyiben a külföldinek sikerült a fizetést aranyban kikötnie, akkor 30 rőfért 105 aranyforintot kapott. Ezt Bécsben à 320 bécsi dénárért adhatta el, azaz 33.600 dénárt (140 font) kapott. Mivel a magyar és az osztrák dénár egymáshoz viszonyított árfolyama 1:3,[55] ez 11.200 magyar dénár, tehát 112 magyar (számítási) forint, így a kereskedő haszna — szállítási költség nélkül — 6,67%. Természetesen lehet, hogy posztóját számítási forintért adta el Budán, az érte kapott magyar dénárért ezért aranyforintot vásárolt. Forintonként 5 dénárt ráfizetve 100 aranyforintot kap. Ezt a fenti módon eladva Bécsben 32.000 bécsi dénárt, azaz 133 font, 2 *solidus* 20 dénárt kap. A 32.000 bécsi dénár 10.667 magyar dénár, vagyis 106,67 magyar számítási forint. A kereskedő így is 1,59%-ot keres az átváltáson, s nem kell az esetleg Magyarországon vett áruk szállításáért fizetnie, kényelmesen, egyedül hazaviszi pénzét.

A magyar kereskedő ugyancsak 3,5 forintért vásárol Sopronban egy ökröt.[56] Egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy már Hainburgban eladja, azaz a hajtási költsége ne vegyük figyelembe. Ugyancsak 30 ökörről vagy szó, ami így 105 magyar számítási forint, ami — mint láttuk — átváltva 100 aranyforint lenne. Ő azonban bécsi dénárért adja el Ausztriában, az 1:3 arány miatt 31.500 bécsi dénárt (131 font 2 *solidus*t) kap. Ha ezt Ausztriában váltja be magyar aranyforintra, akkor csak 98,44 aranyforintot kap, tehát veszít az üzleten. Miután a bécsi dénár nálunk is forog, az átváltási arány pedig 1:3-hoz, ha a dénárokat hozza haza, nem veszít az üzleten. (Nem vettük figyelembe a kereskedelmi haszonkulcsot.)

Nyugat-Magyarországon ennek következtében osztrák pénz forgott, éspedig nemcsak a városokban.[57] 1495-ben a királyi adószedők Vas megyében osztrák pénzben kapták az adót, mert ott abban fizetnek.[58] Mindez oda vezetett, hogy a középkor végére — legalább is egy időre — a hazai kerekedők elsősorban exporttal, a külföldiek importtal foglalkoztak, noha korábban ugyanaz a kereskedő szállított szarvasmarhát kifelé, és hozott be például posztót.[59] Ez nyilvánvalóan erősítette a magyar marhakereskedőket, kevésbé kellett a külföldi konkurenciától tartaniuk. Ezzel természetesen külföldi rossz

---

[52] Vö. pl. Mátyás 1459 november 15-ei parancsát az egy aranyforintos adó kivetőihez. MOL DL № 15.418.

[53] Ezt bizonyítja az 1478. évi V. tc. is: *pro uno floreno centum denarii recipiantur et non ultra.* (*Decreta regni Hungariae* [49. j.], 239.)

[54] 1494 október 29-én a kincstár *de bono scarlato* 3,5 forintos rőfönkénti árért vásárolt, l. ENGEL: *Geschichte des ungrischen Reiches* (42. j.), 100. Meg kell jegyezni, hogy február 28-án 4 forintos, május 26-án 3 forintos árért vették (82 és 94).

[55] DÁNYI D.—ZIMÁNYI V.: *Soproni árak és bérek* (41. j.), 43.

[56] 1466-os adat: HÁZI J.: *Sopron szabad királyi város története II 4*, Sopron 1936, 260. (DÁNYI—ZIMÁNYI: *Soproni árak és bérek* [41. j.], 128 az ökör 1466-os árára más, alacsonyabb értéket ad meg.)

[57] A városokra l. DÁNYI—ZIMÁNYI: *Soproni árak és bérek* (41. j.) vagy KOVÁTS FERENC Pozsonnyal foglalkozó tanulmányait (2. j.).

[58] ENGEL: *Geschichte des ungrischen Reiches* (42. j.), 146.

[59] KUBINYI A.: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15—16. század fordulóján*, TSz 36 (1994) 10 és 40—41.

pénz is érkezett az országba, erre hivatkozva akarta az 1514. évi törvény az ökör-, ló- és juhkivitelt a külföldiek kezébe juttatni, mert „nem a külföldi nemzetek, hanem a magyarok, akik ezeket az állatokat külországokban eladják, szokták az idegen pénzeket behozni".[60] Ez nem történt meg, egyelőre maradt a kereskedelem megosztása, ami a rossz külföldi pénzek ellenére használt az ország gazdaságának.

Azt természetesen nem állíthatjuk, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a pénzreform hozzájárult a magyar szarvasmarhaexport jelentőségének növekedéséhez a 15. század utolsó negyedében. Magyarország ebben az időben mint hús- és rézexportőr a korábbinál jobban illeszkedett be Európa gazdasági vérkeringésébe,[61] ugyanakkor felvevő piaca volt a külföldi áruknak. A középkor végén például még a parasztságnál is kimutatható a külföldi posztóból készült ruha viselése,[62] valamint az import kések használata.[63]

[60] *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II 12), szerk. A. Fekete Nagy—V. Kenéz—L. Solymosi—G. Érszegi, Budapest 1979, 279.

[61] Vö. H. Ammann: *Die wirtschaftliche Stellung der Reichsstadt Nürnberg im Spätmittelalter*, Nürnberg 1970, 165—168.

[62] Kubinyi A.: *A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon*, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17 (1984) 223.

[63] L. fenn a 7. jegyzetet.

ERDÉLYI GABRIELLA

Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek

A Mohácsot követő évek szereplői között Thurzó Eleket mint I. Ferdinánd magyar király legelkötelezettebb hívét szokás emlegetni. Pályája valóban alátámasztja ezen állítás jogosságát: Ferdinánd koronázásától Thurzó országbíró, s az ezzel egyidőben neki adományozott javak — 6 vár és 7 mező-, illetve bányaváros a Szapolyai család birtokaiból — eddigi családi és szerzett birtokaival együtt egy tucatnyi vár urává, az ország egyik legnagyobb földesurává teszik.[1] A csúcsot 1532-ben éri el, amelytől kezdve 10 éven át, röviddel halálát megelőző lemondásáig, ő Ferdinánd nagyhatalmú magyarországi helytartója.

Ahogy az ország történetében Mohács új korszakot nyitott, de mégis egyúttal a Jagelló-kor folytatása és következménye volt, Thurzó pályája, annak felfelé ívelése sem 1526-tal kezdődött, noha Ferdinánd mellett karrierje valóban új lendületet nyert. Az alábbi tanulmány a Mohács utáni magyar politika e kulcsfigurájának indulását, karrierje első tíz évét vizsgálja, ami egyúttal megírásra váró helytartói tevékenységének kiindulópontját szolgáltatja.

I. *A családi háttér: a Fugger—Thurzó vállalkozás*

1515 augusztus 2-án II. Ulászló magyar, és a szintén Jagelló-házbeli I. Zsigmond lengyel király búcsút vettek vendéglátójuktól, I. Miksa császártól,[2] de ezzel a bécsi hármas csúcstalálkozó tárgyalásai nem értek véget. Thurzó Elek és bátyja, György, valamint Jakob Fugger és Raymund még ezt követően írta alá azt a szerződést, mely által újabb bányák jutottak a Thurzók és Fuggerek közös vállalata birtokába.[3] Az ekkor már 25.

---

[1] Thurzó szerepének megítélését l. JÁSZAY P.: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, Pest 1846, 354; SZALAY L.: *Magyarország története. A Mohácsi vésztől a linczi békéig (1526—1645)*, Pest 1865[3], 50; BARTA G.: *A Szentmihályba vezető út (1526—1528)*, Budapest 1983, 48. Ferdinánd váradományai 1527 novemberében Szepes, Richnó, Gölnic, Bajmóc, Likava és Árva, amihez röviddel ezután a pápai vártartomány társult. Az ekkor neki adományozott városok Gölnic, Szomolnok, Hernádnémeti, Vámos, Rudabánya, Gönc és Telkibánya. MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii (A 57) vol. 1, fol. 54—56 és 102—103. A Mohács előtti szerzeményeket l. alább.

[2] *Diarium I. Cuspiniani de congressu Caesaris Maximiliani I et trium regum Hungariae, Bohemiae, Poloniae*, Adparatus ad historiam Hungariae (red. M. Bél), Posonii 1735, 301.

[3] G. VON PÖLNITZ: *Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance I—II*, Tübingen 1949, II 347.

életévében járó[4] Thurzó Elek talán a magyar király kíséretében érkezett a kongresszusra. Nem sokkal ezelőtt ugyanis Jakob Fugger, az augsburgi bankárcsalád vállalkozásainak akkori vezetője a budai udvarba küldte fiatal üzlettársát, hogy a társaságnak az utóbbi időben labilissá vált helyzetét ott megszilárdítsa.[5] A tárgyalásokon a Fugger családfő Thurzó udvarbeli fáradozásait gazdag ajándékkal viszonozta,[6] illetve ösztönözte a vállalkozás érdekeinek további aktív képviseletére. Nem kevésről volt szó, a Fuggerek és a Thurzók ugyanis közösen tartották kezükben nemcsak a teljes magyarországi rézbányászatot és -kereskedelmet, hanem a rézbeváltás és a pénzverés jogát is.

Mindez azt a kérdést veti fel, hogy miért éppen Thurzó Elekre esett a Fugger családfő választása a felelősségteljes feladat betöltésére. Elindítva egyúttal a középkorvégi Magyarországon egy, a kivételesek közé számítható karriert, amely a Thurzókat egy évszázadra az ország vezető családjainak egyikévé tette. Hogy azonban a Thurzó vállára nehezedő felelősség súlyát és helyzetének ebből fakadó problematikus voltát felmérhessük, érdemes előbb áttekinteni, miért és hogyan jött létre, s mire terjedt ki a két család magyarországi vállalkozása.

Thurzó János, Elek apja pályájának kezdetén a rézbányászat és kereskedelem már évszázados hagyományokkal rendelkezett a lándzsásnemes lőcsei családban. A középkorvégi magyar nemesség körében kivételesnek számító üzleti tevékenységüket minden bizonnyal az magyarázza, hogy a 14. század elején a Thurzók bányatulajdonos szász polgári családba házasodtak be.[7] A család meggazdagodását ezután két döntő momentum alapozta meg. Egyrészt az, hogy Thurzó János kohászati és bányászati szakemberré képezte magát, ami lehetővé tette számára, hogy a Krakkó környékén épített csurgatókohóban — ezzel Velence szerepét átvéve — maga végezze a magyar réz olvasztását. A másik tényező a Fuggerekkel való első szerződés megkötése volt 1495-ben a besztercebányai bányák közös művelésére.[8] A tiroli réz és ezüst egy részének művelését kezében tartó gazdag augsburgiaknak a magyarországi réz megszerzéséhez a Thurzók itteni kapcsolataira volt szükségük. János ugyanis, bár 1463-ban a magyar réz továbbításának kiváltságával rendelkező Krakkóba költözött, a Garam menti magyarországi bányavárosok víztelenítését mégis maga oldotta meg. 1494-ben saját tulajdonú bányái mellé bérbe vette a legnagyobb tulajdonos, Ernuszt Zsigmond Besztercebánya környéki rézbányáit, majd kiszorította a kisebb bányatulajdonosokat,[9] II. Ulászlótól pedig privilégiumokat

[4] Az irodalomban születésének éveként 1490 vagy „1490 körül" terjedt el, de ennek forrásokon nyugvó bizonyítékát nem ismerem.

[5] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), II 322.

[6] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), II 346.

[7] Thurzó János pályafutásának kezdeteire l. HERMANN ZS.: *Jakob Fugger*, Budapest 1976, 111 és 119; E. REINHARDT: *Johann Thurzó von Bethlenfalva, Bürger und Konsul von Krakau in Goslar 1478—1496* (Beiträge zur Geschichte der Stadt Goslar 5), Goslar a. H. 1928, 33skk; FEKETE NAGY A.: *A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete*, Turul 52 (1934) 14—15; PAULINYI O.: *A középkorvégi magyar réztermelés gazdasági jelentősége*, Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, Budapest 1933, 417—418 és 421—422.

[8] Az 1495-ös és későbbi szerződéseiket l. WENZEL G.: *Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és rézvállalatának történetéhez*, TT 5 (1882) 628—632 és 640—648.

[9] Ernuszt Zsigmond bányáinak bérbevételére l. WENZEL G.: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*, Budapest 1883, 34—35. A Szatmári család besztercebányai bányáit egy ideig a Thurzókkal közösen művelte, majd 1496-ban Szatmári György átadta azokat a Thurzóknak, l. TÓTH-SZABÓ P.: *Szatmári György primás (1457—1524)* (Magyar Történeti Életrajzok), Budapest 1906, 124—125.

nyert más áruk mellett a réz és ezüst kereskedelmére.[10] 1499-ben már mint a Fuggerek üzlettársa vette bérbe a koronától a körmöci kamarát, az ország pénzverésének központját.[11] A délnémet bankárcsalád csatlakozásával a vállalkozás a bányák karbantartásához, fejlesztéséhez, a vállalkozás működtetéséhez nélkülözhetetlen tőkéhez, s a Fuggerek egész Európát átszövő kereskedelmi és bankhálózata révén a forgalmazás szélesebb körben való lehetőségéhez jutott. Cserébe a Thurzók átengedték valamennyi magyar üzletük bevételének felét új társaiknak.[12] Az üzleti kapcsolatot végül a két család tagjai közötti házassággal pecsételték meg.[13] János halála (1508) után a vállalkozás vezetését legidősebb fia, György vette át, amivel az üzlet eddigi lendülete a Thurzók részéről jelentősen visszaesett. Végül 1517-ben a besztercebányai vállalkozás üzleti ügyeinek vezetését teljes egészében a Fuggerek vették át, mivel Thurzó György, feltehetően az üzlet gondjaitól és a nem szűnő viszályoktól megfáradva Augsburgba költözött.[14] A körmöci kamara vezetését ekkor öccsei, Elek és János vették át.[15] A bevételeket azonban továbbra is megfelezték, s ezáltal Thurzó Elek — négy testvérével e félen osztozkodva — az egész vállalkozás egytizenketted részét bírta.[16] A Fuggerek azonban a Thurzókat ezután sem nélkülözhették.

A Fugger—Thurzó vállalkozás egyben az állandó pénzhiánnyal küzdő magyar királyi udvar fő hitelezője is volt.[17] Kölcsöneik révén kedvező feltételek mellett jutottak állami bevételekhez, így például a kamara 25 éves bérletéhez,[18] s ezáltal kölcsönös függőségi és érdekeltségi viszony jött létre az udvar és a vállalkozás között. A Thurzók és Fuggerek befolyásának növekedésével azonban ellenzékük hangja is erősödött. Támadások voltak várhatók egyrészt azon főúri csoportok részéről, melyek a politikai hatalom mellett szintén részesülni kívántak gazdasági előnyökben, másrészt az idegenek befolyása ellen rendre szót emelő nemesség oldaláról, továbbá a vállalkozás által közvetlen érdekeikben sértett bányavárosok felől. A veszély akkor jelentkezett a vállalkozás számára, amikor e hangok valamelyike az udvarban meghallgatásra talált. Ez történt meg először 1515-ben, amikor a bányavárosok panaszai nyomán — hogy ti. a Thurzók kiviszik az ezüstöt az országból, rossz pénzt vernek, bányavállalkozásuk a városok érdekeit és jogait sérti — vizsgálat indult a vállalkozók és a bányavárosok viszálya ügyében. Jóllehet 1515-ben a nemesség és a bányavárosok támadásai mögül a Fuggereknek sikerült kifogni a szelet — a Habsburg—Jagelló házassági szerződés létrejöttét kölcsöneikkel ők segítették

---

[10] HERMANN ZS.: *Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez* (Értekezések a történeti tudományok köréből u.s. 21), Budapest 1961, 55.

[11] HERMANN ZS.: *Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához)*, Századok 109 (1975) 308; PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), I 153.

[12] Szerződéscikre a bányák közös műveléséről l. a 8. jegyzetet. A kamara bevételeinek megosztására l. HERMANN : *Államháztartás* (11. j.), 308.

[13] Thurzó János egyik fia, György, 1497-ben feleségül vette Jakob Fugger unokahúgát, Annát. Házassági szerződésüket l. WENZEL: *Okmánytár* (8. j.), 636—640.

[14] WENZEL: *Okmánytár* (8. j.), 26; HERMANN: *Jakob Fugger* (7. j.), 151—152.

[15] HERMANN : *Államháztartás* (11. j.), 308.

[16] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), I 622.

[17] Az udvar tartozásaira l. FÖGEL J.: *II. Lajos udvartartása 1516—1526*, Budapest 1917, 16^{8}. 17^{5}. 17^{11}; G. HEISS: *Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521—1531*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 82 (1974) 135^{125}.

[18] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), I 153. Ezenkívül 1513-ban a Fugger—Thurzó cég évi 2500 gulden bérleti díj ellenében művelésbe vehette az erdélyi aranybányákat is, l. PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), II 339.

elő[19] —, a jövőben is várható nehézségekre készülve Jakob Fugger jónak látta a királyi udvarban érdekeiket ezután közvetlenül képviseltetni.

II. *Egy rendkívüli karrier*

Ezt a szerepet volt hivatva betölteni Budán Thurzó Elek.[20] Hogy mi tette őt erre alkalmassá? Jakob Fugger életrajzírója szerint Thurzó Anna királyné fölött „személyes befolyás"-sal bírt,[21] amiből arra is következtethetünk, hogy Thurzó már ekkor ismert személyiség volt a budai udvarban. További érdekes részleteket tudunk meg Thurzóról Balbi Jeromos királyi titkártól,[22] a Thurzókhoz régi szálakkal kötődő humanistától.[23] 1517 májusában Jakob Fuggert levelében arra ösztönzi, hogy beszélje le Thurzó Eleket azon szándékáról, hogy a besztercebányai bányavállalatból kiszálljon: „Mert az elmúlt években is, annyi fenyegető vihar és ingadozás között, ha az ő fáradozása, szorgalma és tekintélye nem segített volna, aligha állnának ma még a dolgok épségben." A Lajos kiskorúsága idején várható nehézségek leküzdésére Eleken kívül senki nem alkalmas. Ő ugyanis „magyarul is beszél, és az udvarban is igen járatos, bárki törekvéseihez könnyen alkalmazkodik, és már a leghatalmasabbak előtt is nem kevés tekintélyt szerzett magának". E nem csekély politikusi képességek elősorolása után a humanista Thurzó Szatmári György pécsi püspökkel való rokoni kapcsolatának fontosságát hangsúlyozza, mivel ha a püspök, „aki most minden dolgok ura", mihelyt azt látja, hogy rokona, akit különösen támogat, ebből a társaságból kivált, felhagy a vállalkozás további támogatásával.[24] Thurzó 1510 táján vette feleségül a nagyhatalmú püspök-kancellár unokahúgát, Szatmári Annát.[25] A Thurzók részéről a házasság mögött minden bizonnyal a kassai polgárcsaládból kiemelkedő befolyásos politikussal való régi kapcsolatuk[26] szorosabbra fű-

---

[19] A Fugger—Thurzó cég elleni 1515-ös támadásokra és ennek összefüggéseire az ekkor szerveződő bécsi kongresszussal l. HERMANN Zs.: *Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés* (10. j.), 57—59.

[20] A lengyel udvar felé a társaság érdekeit Thurzó János boroszlói püspök képviselte. Thurzó Szaniszló olmützi püspök szintén II. Ulászló és II. Lajos bizalmas embere volt. Mindketten Thurzó Elek bátyjai apai ágon, a budai, lengyel és cseh-morva udvari humanista körök közötti közvetítők, azok központi egyéniségei és mecénásai. WENZEL G.: *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc. Négy egykorú püspök a Bethlenfalvi Thurzó családból. 1497—1540* (Értekezések a történeti tudományok köréből), Budapest 1878, 19—36; FÓGEL J.: *II. Lajos udvartartása* (17. j.), 36.

[21] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), II 339.

[22] BÓNIS Gy.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest 1971, VII. tábla; HERMANN Zs.: *Egy humanista karrierje (Balbi Jeromos)*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2 (1964) 227.

[23] *Vetus mihi cum Thurzonibus, et pluribus officiis ultro, citroque corroborata manet conjunctio...* Balbi levele Fugger Jakabhoz (1517 május 27.). Másolatai: ELTE EKK Collectio Kaprinaiana, tom. I (in-4°), pag. 199; MOL DL № 26.180, kiadva: WENZEL: *Okmánytár* (8. j.), 657—659, aki a levelet tévesen Ernuszt Jánosnak tulajdonítja.

[24] *Nam et superioribus annis inter tot procellas et fluctuationes, quae ingruerunt, si eius opera, industria et authoritas opitulata non fuisset, vix hae res salvae et integrae hucusque permansissent. ... ad quas arcendas et propellendas neminem ex his fratribus praeter dominum Alexium fore idoneum, qui et commerciumm linguae hungaricae callet, et in hac aula maxime est versatus, ad unius cuiusque studia et voluntates facile se accommodare potest, jamque non parum authoritatis et gratiae apud optimum et potentissimum quemque sibi comparavit.* (WENZEL: *Okmánytár* [8. j.], 657—659.)

[25] TÓTH-SZABÓ: *Szatmári György* (9. j.), 24.

[26] L. a 9. jegyzetet. Szatmári annak idején a Thurzók támogatásával jutott be a kancelláriába, l. TÓTH-SZABÓ: *Szatmári György* (9. j.), 20; BÓNIS: *A jogtudó értelmiség* (22. j.), 312.

zése, s nem a kassai házat és csekélyebb környékbeli birtokokat[27] nemigen meghaladó hozománnyal való számítás húzódott meg. Ebben nem is csalódtak: a Fuggerekkel maga is üzleti kapcsolatban álló Szatmári, 1521-től főkancellár és esztergomi érsek — akinek hatalma éveken át megkerülhetetlen volt —, sokat tett azért, hogy fiatal rokona gyökeret verhessen az udvarban. Thurzó Elek 1527-ben mint egykori „jó pártfogó"-jára emlékezik vissza rá.[28] Minden adott volt tehát Thurzó számára, hogy fényes pályát fusson be: nem lebecsülendő személyes képességein kívül számíthatott családja vagyonára, a Fuggerekkel való kapcsolataira és anyagi támogatására, s a két Thurzó püspök[29] tekintélye mellett protektora befolyására. A jövedelmező üzleti vállalkozás részét bíró és jó kapcsolatokkal rendelkező nemest néhány év alatt valóban az arisztokrácia, az országot irányító nagybirtokosok soraiban találjuk.

Első megbízatása, amelyről tudunk, diplomáciai jellegű: Szatmári György kancellárt képviselte Zsigmond lengyel király Sforza Bonával való esküvőjén 1518-ban,[30] ami nem véletlen, mivel a Thurzó név Krakkóban is jól csengett. Zsigmond király 6 évvel korábbi esküvőjén II. Ulászló magyar és cseh király képviseletében Thurzó János boroszlói püspök jelent meg.[31] A központi kormányzat tisztviselői közé — bizonyára a főpap ajánlásával — 1519-ben jutott mint királyi titkár, s két éven át látta el a *secretarius*i feladatokat.[32] A titkárok elsősorban ekkor már a király bizalmas tanácsadói, a királyi tanács tagjai voltak.[33] S Thurzó ha nem is a Piso Jakabtól, egykori tanárából kollégájává lett humanistától szerzett klasszikus irodalmi ismereteinek köszönhette igazából ezt a nem jelentéktelen tisztségét, humanista műveltsége a többi *secretarius* képzettségétől nemigen különbözött.[34] Ezzel egyidőben egy rövid ideig II. Lajos közvetlen környezetében *cubicularius*ként teljesített szolgálatot,[35] a következő év közepén pedig már főkamarás, a királyi lakosztályokért felelős udvari méltóság.[36] Rövid fél évvel korábbi előléptetését követően és korábbi méltóságát megtartva Thurzó már királyi kincstartó,[37] s ezzel az ország kor-

[27] TÓTH-SZABÓ : *Szatmári György* (9. j.), 24.

[28] Thurzó Elek Kassa városához (1527 február 5.). KVL Collectio Schwartzenbachiana, № 1186.

[29] L. fenn a 20. jegyzetet.

[30] HERMANN: *Egy humanista karrierje* (22. j.), 229.

[31] TÓTH-SZABÓ : *Szatmári György* (9. j.), 148.

[32] BÓNIS : *A jogtudó értelmiség* (22. j.), 323—324.

[33] A titkárok címe ekkor már gyakran *secretarius et consiliarius*. KUBINYI A.: *A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt*, Mohács tanulmányok (szerk. Rúzsás L.—Szakály F.), Budapest 1986, 72. BÓNIS GYÖRGY (l. az előző jegyzetet) a királyi titkárokat a kancellária alkalmazottainak tekinti, KUBINYI ANDRÁS szerint azonban nem tartoztak oda, de gyakran bekapcsolódtak az ottani munkába. KUBINYI A.: *A Mátyás-kori államszervezet*, Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára (szerk. Rázsó Gy.—V. Molnár E.), Budapest 1990, 94—95 és 139[277]. Thurzó királyi tanácsosságára az első adat: 1520 május 20. (MOL DL № 47.357).

[34] Pisóra l. BÓNIS : *A jogtudó értelmiség* (22. j.), 323. A királyi titkárok humanista műveltségére, a jogi képzettség háttérbe szorulására l. 310.

[35] MOL DF № 235.449 (1520 március 3.); KUBINYI A.: *A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló korban*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv (szerk. H. Balázs É.—Fügedi E.—Maksay F.), Budapest 1984, 266[51].

[36] Thurzó Elek főkamarásságára az első és az utolsó adat: 1521 július 2.—1524 december 16., l. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából I*, szerk. BUNYITAY V.—RAPAICS R.—KARÁCSONYI J.—KOLLÁNYI F.—LUKCSICS J., Budapest, 1902, № 35 és MOL DL № 25.712

[37] Thurzó Elek első kincstartóságára az első és utolsó adat: 1522 január 14.—1523 szeptember 6. MOL DF № 246.135 és MOL DL № 58.336. Ez utóbbit említi A. KUBINYI: *Die Nürnberger Haller in Ofen*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 52 (1963/1964) 100[126].

mányzatának egyik vezető személyisége lett. Antonio Burgio pápai nuncius megfigyelése szerint az ország sorsa a nádor és a kancellár mellett a kincstartó kezébe volt letéve ezekben az években.[38] A pénzügyigazgatás vezetőjének személyén valóban sok múlott: a Nándorfehérvár elvesztése utáni helyzet az országtól fokozott katonai, és ezáltal pénzügyi teljesítményt követelt.[39] Mivel erre az ország jövedelmeiből egyre kevésbé volt remény,[40] a kincstartónak egyéb pénzforrások után kellett néznie, aminek hagyományos módja a kölcsönök szerzése volt. Thurzó mögött pedig mindenki számára nyilvánvalóan a Fuggerek álltak.

Thurzó számára a szokatlanul gyors emelkedést rendkívüli személyes körülményein kívül az is lehetővé tette, hogy úgymond jókor érkezett a királyi aulába. Az 1521 júliusában Budára érkező Mária királyné ugyanis a királyi hatalom megerősítése jegyében tudatosan törekedett a régi bárókkal szemben új, neki tetsző személyek felemelésére, akikben a királyi politika támaszait remélte megtalálni.[41] A bárói méltóságot elnyerők nagy része pedig ezen években, akárcsak Thurzó, az udvar köznemesi tagjai közül került ki.[42] Az „új emberek" ezután, hogy a régi bárókéval felérő hatalomhoz jussanak, jelentős birtokadományokban is részesültek. A királyi família volt kamarása mint kamarásmester került a bárók közé.[43] Az első várbirtokot Thurzó Pozsony megyében szerezte: Mária királyné 1523-ban a vöröskői várat, amely a Szentgyörgyiektől került a király, s onnan felesége kezére, adományozta neki. Igaz, ezzel Thurzó vállára helyezte a korábbi zálogtulajdonosnak, Szapolyai Györgynek járó 36 ezer forint kifizetésének terhét,[44] ami miatt kénytelen volt 1525 novemberében kölcsönt felvenni Batthyány Ferenc horvát bántól.[45] Ugyanezen évben a hűtlennek nyilvánított Hédervári Ferenc birtokaiból a Tolna megyei Ozora várát kapta a királytól hűséges szolgálataiért. Az már nem az uralkodón múlott, aki szeptember 5-én, azaz Thurzó leváltása előtti napokban a család tiltakozása ellenére megerősítette korábbi döntését, hogy ezt végül sohasem vehette ténylegesen birtokába.[46] Az Újlaki-vagyonból, azon Batthyány Ferenccel és Móré Lászlóval osztozkodva, a Vág folyót védő Sempte és Galgóc, valamint a temetvényi vár került Thurzó kezére II. Lajos jóvoltából, s ezzel Nyitra vármegye legnagyobb birtokosai sorába emelkedett.[47]

---

[38] Burgio pápai nuncius jelentése (1526 március 17.): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. II 1: Magyarországi pápai követek jelentései 1524—1526*, szerk. FRAKNÓI V., Budapest 1884, 339; magyar fordítása: *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*, ford. BARTONIEK E., Budapest 1926, 48.

[39] KUBINYI: *A mohácsi csata és előzményei*, Századok 115 (1981) 82.

[40] HERMANN : *Államháztartás* (11. j.), 331—334.

[41] KUBINYI : *A magyar állam* (33. j.), 71.

[42] KUBINYI: *A királyi tanács* (35. j.), 266.

[43] KUBINYI ANDRÁS szerint Thurzó kincstartóként került a bárók közé. KUBINYI: *A királyi tanács* (35. j.), 266[51]. Azonban — amint máshol KUBINYI maga állítja — a kamarásmester is a bárói méltóságok közé számított, l. KUBINYI A.: *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata*, Századok 128 (1994) 290. Thurzó tehát már 1521-ben, kamarásmesterként *magnificus* volt, amit a források is alátámasztanak. MOL DL № 23.575—23.577.

[44] JEDLICSKA P.: *Kalászat a vöröskői levéltárból*, Századok 3 (1869) 453—454.

[45] MOL DL № 104.456

[46] *A Hédervári család oklevéltára I*, szerk. RADVÁNSZKY B.—ZÁVODSZKY L., Budapest 1909, LIII; WENZEL G.: *A Hédervári Ferenc jószágai fölötti per és ítélet 1523-ban*, Magyar Történelmi Tár 6 (1859) № 405 és 407.

[47] Galgócot 1524-ben kapta meg, l. FÓGEL J.: *II. Lajos udvartartása* (17. j.), 36[2]. Semptére és Temetvényre l. DEMKÓ K.: *Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században*, HK 15 (1914) 575—577. (Sempte már

A fiatal főúr a király s a királyné szeretetét és bizalmát élvezte,[48] s minden jel arra utal, hogy a kincstartó személyében az udvar törekvései támogatójára talált. Báthori István nádorral, aki a király távollétében ekkor helytartóként kormányozta az országot, meglehetősen bizalmatlan viszonyt tükröző levélben Thurzó 1522 szilveszterének napján a nádort arra kérte, hogy az új pénz verésébe a király érdekeit sértve ne avatkozzon bele, hanem inkább a király ügyeit, amint azt „méltósága követeli", támogassa.[49] 1523-ban a Prágából a királyi hatalom megszilárdítására tett jelentős eredményekkel hazatérő királyi pár sokak várakozása mellett Magyarországon is hasonló lépéseket tervezett: elsőként az országgyűlésen akarták kormányátalakítási terveiket megvalósítani.[50] A diétán ugyan végül csupán a nádor leváltására került sor (egyedül Szapolyai Jánosnak sikerült az erdélyi vajdaságot megtartania), a Habsburg testvérek Budán tartózkodó követei — Andrea Burgo császári és Siegmund von Herberstein osztrák követ — jelentősnek tekintették az elért eredményeket: „Thurzó kincstartó minden bizonnyal olyan valaki, aki a király ügyeinek fáradhatatlanul gondját viseli. Az ő fáradozásának és szorgalmának köszönhető, hogy ez az országgyűlés ilyen jól sikerült" — írta Herberstein Bécsbe.[51] A kincstartó a diétán új módszerrel, költségvetési előirányzat, vagyis az évi várható uralkodói bevételek és kiadások jegyzékének beterjesztésével, a bevételek elégtelenségének kimutatásával igyekezett a rendek adó-megszavazási hajlandóságát fokozni.[52] Thurzó ugyanakkor a vele bizalmas kapcsolatban álló osztrák követ[53] közvetítésével és ajánlásával felajánlotta Ferdinándnak, hogy amennyiben a főherceg megbízik benne, ő tudósítja ezután a magyarországi ügyek állásáról.[54] Nem Thurzó volt az első magyar főúr, aki a főhercegnek ilyen szolgálatokat ajánlott, amint erről Sárkány Ambrus pozsonyi ispán, majd országbíró több Bécsbe küldött jelentése tanúskodik.[55]

1523-ban Thurzó birtokában volt, vö. E. RENSING: *Sigismund von Herberstein am Hofe König Ludwig II. von Ungarn*, A Bécsi Magyar Történeti Intézmény Évkönyve 1, Budapest 1931, 88[65].)

[48] *Cumque sit a Serenissimis rege et regina dilectus, Et in Intimis consiliis est.* Siegmund von Herberstein Ferdinánd főhercegnek (1523 május 22.); idézi RENSING: *Sigismund von Herberstein* (47. j.), 82[39]. Egy másik osztrák követ, Gaspar Ursinus Velius szerint Mária királyné különösen kedvelte Thurzót: *...et regina, que ipsum* [sc. Thurzó] *super omnes amabat...*; idézi KUBINYI: *A magyar állam* (33. j.), 89[171].

[49] MOL DL № 25.641; magyar fordítása: KELÉNYI B. O.: *Budai oklevelek pénztörténeti adatai*, Numizmatikai Közlöny 43 (1944) 17—18.

[50] KUBINYI: *A magyar állam* (33. j.), 84—85; G. HEISS: *Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521—1531*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforscuhng 82 (1974) 123—124.

[51] *Thesaurarius Thurso est certe homo qui indefesso negocia regis tractat. Ille est, cuius opera et diligencia Ille conventus sic feliciter progressum habet.* Herberstein Salamancának (1523 május 22.); idézi RENSING: *Sigismund von Herberstein* (47. j.), 81[39]; HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 124.

[52] HERMANN: *Államháztartás* (11. j.), 301—307.

[53] RENSING: *Sigismund von Herberstein* (47. j.), 72.

[54] Herberstein Salamancának (1523 május 22.). RENSING: *Sigismund von Herberstein* (47. j.), 81[39].

[55] KUBINYI A.: *Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus*, Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok (Művészettörténet—Műemlékvédelem 6, szerk. Pámer N.), Budapest 1994, 272—273.

III. *Támadások kereszttüzében*

Hamarosan azonban váratlan fordulat állott be. Mindössze néhány hónappal azután, hogy Thurzó az udvarral és a Habsburgokkal való szoros együttműködését bizonyította, leváltották a kincstartóságból. Ez nem jelentette ugyan teljes mellőzését, mivel a májusi országgyűlésen a temesi bánná kinevezett tárnokmester helyét nemrég ő foglalta el,[56] s II. Lajos kíséretében októberben részt vett a bécsújhelyi tárgyalásokon is, ahol a Krzysztof Szydloviecki lengyel kancellárt fogadó küldöttség tagja volt.[57] A „lefokozás" azonban mindenképpen fordulópontot jelez, Thurzó és üzlettársai udvarbeli pozícióinak valamiféle megingását. A következő években Thurzó váltakozó kinevezései és leváltásai labilissá vált helyzetét tükrözik. Hamarosan a körmöci kamarásságától is meg kellett válnia, s bár 1525 elején újra kincstartó lesz, hivataláról áprilisban maga mond le, s mivel a gyakorlatban mégis tovább vezeti a kincstartói irodát, júliusban az országgyűlés váltja le ismét. Végül újabb fordulatként a Mohács előtti néhány hónapban ismételten őt találjuk a pénzügyigazgatás élén.

Thurzó ilyetén helyzetét nem tarthatjuk a kor viszonyai között kivételesnek. A királyi hatalom, az egymással is marakodó főúri csoportok és a köznemesség hatalomért folyó versengésében, az állandóan változó szövetségek közepette a résztvevők győzelmei és vereségei egyaránt átmenetinek bizonyultak. Ennek egyik jele a tisztviselők gyakori elcsapása, majd újabb szövetségeseik segítségével ismételt hatalomra kerülése, melyre legjobb példa maga a nádor, s ez áll Thurzó „hányattatásai" mögött is. Ennek magyarázatát tehát leginkább a Thurzó—Fugger—Szatmári érdekszövetség udvarbeli pozícióinak vizsgálatától várhatjuk. Kérdés az is, hogy miközben Thurzó a politikai hatalom közelébe került, mennyiben teljesítette a Jakob Fugger által rá bízott feladatot. A kérdésfeltevést az indokolja, hogy — amint láttuk — Thurzó már 1517-ben ki akart válni a társaságból, jóllehet ekkor még sokkal inkább rászorult a Fuggerek mind anyagi támogatására, mind befolyására.

Mindenesetre úgy tűnik, hogy Thurzó kincstartóságból való leváltása mögött a királynéi politika, a többnyire őt támogató Szalkai kancellár és esetleg a vele kapcsolatban álló, a Fuggerekkel rivális német üzleti körök udvarbeli növekvő befolyása állt. Erre utal, hogy Thurzó utóda a kincstartóságban Várday Pál püspök lett,[58] aki a Szerencsés—Haller üzleti és politikai körhöz állt közel. A nagyhatalmú Szalkai kancellár szintén kapcsolatban állt velük, aki az igen öreg Szatmári érsek szerepét átvéve ekkor már évek óta irányította az ország ügyeit.[59] Ebben méltó riválisra, de az esetek többségében inkább társra Mária királyné személyében lelt, aki Prágából hazatérve a királyi hatalom helyre-

---

[56] Thurzó Elek tárnokmesterségére az első adat: 1523 szeptember 6. MOL DL № 58.336. E tisztségét 1527 november 4-én váltotta fel az országbírósággal, l. SZALAY: *Magyarország története* (1. j.), 67.

[57] *Acta Tomiciana. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res geste Serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Poloniae etc. (1507—1526)*, ed. S. GÓRSKI et al., Posnaniae 1852—1960, VI 327.

[58] KUBINYI: *Die Nürnberger* (37. j.), 100[126].

[59] A nürnbergi származású Hans Haller, Szerencsés Imre és Várday Pál kapcsolatára l. KUBINYI: *Die Nürnberger* (37. j.), 101. Szalkai kapcsolatára Szerencséssel, vezető szerepére és Mária támogatására pedig ugyancsak KUBINYI A.: *Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése*, Aetas 1994/1, 108—110.

állítása jegyében hozzálátott saját birtokain alapuló hatalmának kiépítéséhez. Ennek során Mária Thurzó és a Fuggerek érdekeivel került ellentétbe. A Thurzók által bérelt körmöci kamara ugyanis a királynéi javak részét képezte a zólyomi ispánsággal és a Fugger—Thurzó vállalkozással hadilábon álló alsó-magyarországi bányavárosokkal együtt. Mária 1522 elején a királytól megkapta birtokait, így ettől kezdve Thurzó Elek, továbbra is kamaraispánként, neki fizette a körmöci kamara bérleti díját. Mária azonban 1524 elején felmondta a szerződést és a kamara élére ezután saját emberét, Bernhard Behaim halli pénzverőmestert állította.[60] A bányaműveket továbbra is megtartó Fugger—Thurzó cég ettől kezdve a céltudatos királyné folyamatos támadásainak volt kitéve. Mária még az év folyamán további összegeket kívánt Thurzó Elektől, feltehetően kamarai tisztviselői fizetésére.[61]

A kamaráért való versengés hátterében az állt, hogy 1521 augusztusa óta a kamara vezetése a korábbinál jóval nagyobb hasznot hozott annak birtokosának. II. Lajos ugyanis a pangó kincstár gyors feltöltését az eddigi pénz értékének felét sem érő új pénz verésével akarta megoldani, melynek kivitelezését (az oklevél szövege szerint Thurzó „akarata ellenére", a valóságban inkább a neki és Fuggereknek való lekötelezettség jegyében) a körmöci kamarásra, vagyis Thurzó Elekre és a Fuggerekre bízta, akik szerződésük értelmében ezt is megfelezték egymás között. A Fuggerek a körmöci kamarában, Thurzó az újra beindított budaiban verette az „új pénzt".[62] Miután Thurzó a kincstartóságot is elnyerte — mely 20 ezer forintjába került neki, pontosabban a Fuggereknek[63] —, az ország pénzügyeibe kevés bepillantás jutott rajta kívül másnak. A drasztikus pénzrontás kezdetben meghozta a *fiscus* számára is a hozzá fűzött reményeket: legfőbb bevétele a *nova moneta* veréséből származott.[64] A Fuggerek 2 év alatt a Máriának fizetett bérleti díj kb. kétszeresére rúgó hasznot húztak a pénzverésből,[65] s valószínűleg Thurzó sem járt rosszabbul.

A királyné hatalma kiépítését szolgáló akcióiban 1523 végétől új szövetségest talált a császári követ, Johannes Schneidpöck személyében, aki őt a Fugger—Thurzó vállalat ellenségeivel — így a köznemességgel — való együttműködésre sürgette. Az intrikái által sokak ellenszenvét elnyerő követ ellen a társaság hamarosan panaszt is tett Ferdinánd főhercegnél. A királyné öccse felelősségre vonta a követet a Thurzót és Fuggereket ért sérelemért. Schneidpöck ekkor utasítására, mely szerint a királyné birtokainak növekedését kell elősegítenie, továbbá Thurzó kincstartó által Ferdinándnak a marhakivitel eltiltása révén okozott károkra hivatkozott. A császári követ visszahívására indított akcióban Thurzó segítségére volt az 1524-es országgyűlésre küldött osztrák követ, Gaspar Ursinus Velius, a Thurzó János boroszlói püspök által nevelt és később Elek által párt-

[60] KUBINYI A.: *A magyar állam* (33. j.), 86—88; HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 128—130; HERMANN : *Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés* (10. j.), 324.

[61] HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 131.

[62] HERMANN : *Államháztartás* (11. j.), 312—313.

[63] G. VON PÖLNITZ: *Anton Fugger I (1453—1535)*, Tübingen 1958, 476[18].

[64] Thurzó költségvetési előirányzatát l. HERMANN : *Államháztartás* (11. j.), 328—330.

[65] Az éves bérleti díj 15—16.000 forint (HERMANN : *Államháztartás* [11. j.], 324—325), hasznuk 1524-ig 56.000 forint volt (PÖLNITZ: *Jakob Fugger* [3. j.], 1 542; HERMANN: *Jakob Fugger* [7. j.], 317).

fogolt humanista diplomata,[66] aki jelentésében a helyzetet úgy állítja be, mintha a királyné támadásai ellen Thurzó a királlyal, Bornemissza Jánossal és Burgo volt császári követtel szövetkezett volna. Ferdinánd azonban végül mégis nővérére hallgatott, a követ pedig továbbra is Budán maradt.[67]

1525 tavaszán vette kezdetét azon eseménysor, amely újabb példája annak, amikor a királyi pár a hatalom megszilárdítására irányuló törekvései során, e törekvések Fugger- és Thurzó-ellenes éle miatt testvéreivel, Ferdinánd főherceggel és V. Károly császárral került ellentétbe. A májusi országgyűlés támadást indított a bárók és főpapok hatalma, az idegeneknek a kormányzatban való befolyása ellen, valamint határozott a Fuggerek eltávolításáról az országból.[68] Thurzó az őt két oldalról is érintő támadások láttán csatlakozott a főpapok és bárók 1525 május 22-én kötött szövetségéhez. A konföderáció tagjai között elsősorban a régi bárókat találjuk, a *homo novus*ok közül csupán a banderiátus bárók csatlakoztak. Thurzót mint tárnokmestert és kincstartót a résztvevő 17 báró között a nádor, az országbíró és az erdélyi vajda után a negyedik helyen találjuk.[69] Mindez egyrészt jelzi, hogy Thurzó ekkor már az ország legnagyobb birtokosainak sorába tartozott, akik saját zászlajuk alatt vezethették csapataikat; másrészt azt mutatja, hogy Thurzó az udvar és a nemesség támadásai ellenében a régi bárókhoz való csatlakozásával vélte megvédhetőnek saját pozícióit.

1525 júniusában érkezett el az a pillanat, amikor az udvar végül engedett a köznemesség idegenellenes mozgalmának és megválván a Budán tartózkodó befolyásos idegenektől[70] a mozgalmat a maga céljaira, a Fuggerek besztercebányai vállalatának megszerzésére igyekezett felhasználni. A fellépést megkönnyítette, hogy Szatmári György ekkor már több mint egy éve nem volt az élők sorában.[71] Az akció mögött Mária királyné támogatóiként a jelek szerint Szalkai kancellár, Bernhard Behaim és a Fuggerek magyarországi helyét betölteni vágyó Szerencsés—Haller-féle nürnbergi üzleti körök álltak.[72] Az első lépések Thurzó ellen irányultak, aki 1525 januárja óta ismét, és áprilisi lemondása ellenére azután is kincstartó volt.[73] Thurzó június 19-én elküldte egy emberét

---

[66] HORVÁTH J.: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Budapest 1944, 246; TARDY L.: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból*, H. Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló (kiad. Tardy L.), Budapest 1984, 16.

[67] Az egész ügyre l. KUBINYI A.: *A magyar állam* (33. j.), 88; G. RILL: *Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/1522 bis 1526)* (Außenpolitik und Diplomatie 1), Wien—Köln—Weimar 1993, 57; HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 127. 132. 135.

[68] SZABÓ D.: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*, Budapest 1909, 81—82.

[69] A konföderáció szövegét l. SZABÓ: *A magyar országgyűlések* (68. j.), 203—207. Az aláírók összetételére l. KUBINYI: *A királyi tanács* (35. j.), 258—260 és 260[10].

[70] HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 134—135.

[71] Szatmári halálának napja: 1524 április 7., l. TÓTH-SZABÓ : *Szatmári György* (9. j.), 301.

[72] KUBINYI: *Die Nürnberger* (37. j.), 102—104. Hasonlóan emlékezett erre a Fuggerek budai faktorátusának akkori pénztárosa, Hans Dernschwam is 1563-ban: „A Thurzó és Fugger urak már korábban visszabocsátották Mária királyné rendelkezése alá a körmöci kamarát ... Most a királyné szívesen megszerezte volna a besztercebányai rézművet is. Ennek érdekében Böheim Bernát, egy halli pénzverő, akit a királyné kamaragrófjának neveztek, titkon összeszűrte a levet Imre zsidóval, Szalkai püspökkel és néhány magyar úrral." Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya* (66. j.), 123.

[73] Thurzó második kincstartóságára való első és utolsó adatot kiadási naplója (számadáskönyve) szolgáltatja: 1525 január 12.—1525 július 16. OSZKK Cod. Lat. medii aevi 394, kiadva: Magyar Történelmi Tár 22, 49—236; említi KUBINYI: *Die Nürnberger* (37. j.), 100[126]. Thurzót lemondására való tekintettel Lajos király 1525 április 24-én felmentette tisztségéből. MOL DL № 24.123.

Werbőczy Istvánhoz, a nemesi mozgalom vezéréhez, akit a köztük fennálló barátság alapján arra kért, hogy ha van rá módja, védje meg őt rágalmazóitól, akik terveznek ellene valamit.[74] Werbőczy ekkoriban valóban felvette a kapcsolatot az udvarral,[75] s a nádorság elnyerésével az események egyik haszonélvezője volt, ha nem is tartozott azok fő mozgatói közé. Az udvar hamarosan elrendelte Thurzó 1522/1523-as kincstartói számadásainak felülvizsgálatát. Ennek nyomán megállapították, hogy Thurzó nem számolt el az uralkodónak a pénzverésből származó jövedelemmel, s ezért 100.000 forinttal adósa a királynak. A vizsgálat eredményének első logikus következménye az lett volna, hogy a királyi jövedelmek korrupt kezelésével elmarasztalt Thurzót, lévén ekkor szintén kincstartó, felmentik tisztségéből; ezt azonban majd csak a szinte teljes kormányzatot elcsapó hatvani országgyűlés tette meg.[76] Thurzó a sikkasztás vádja ellenében meglepő módon annak tagadása helyett azzal védekezett, hogy ő sem kapta meg a hiányolt összeget a Fuggerektől, „akiket a király a pénz verésével megbízott", vagyis a felelősséget rájuk hárította. Ezután tehát Hans Alber, a körmöci kamara pénzverését irányító Fugger-faktor számadásai átvizsgálásába kezdtek, és 1525 június 22-én lefoglalták a Fuggerek budai faktorátusán talált pénzt és ezüstholmikat. A csak ezt követően kezdődő igazságszolgáltatási folyamat, amely a Fuggerek ébersége következtében bizonyító dokumentumokkal nem rendelkezett, így többnyire koholt vádakra épült, augusztus 1-jén vezetett eredményre: a Thurzót és a Fuggereket elmarasztaló ítéletet Ferdinánd Budára küldött követei sem tudták megakadályozni.[77] A Thurzók is latba vetették befolyásukat: Thurzó Szaniszló olmützi püspök Krzysztof Szydlowiecki, Lengyelország nagyhatalmú kancellárja segítségét kérte öccse védelmében. „Elek úrral kölcsönösen nagyon is kedveljük egymást, ezért tehát igen nehezen viselném sorsának fordulatát" — válaszolta a kancellár és egyúttal közbenjárásáról biztosította a püspököt augusztus 25-ei levelében.[78] A következő nap azonban a nyomás alatt tartott Thurzó és Hans Alber maguk és Jakob Fugger nevében egyezséget kötöttek a királlyal, amelyben lemondtak a konfiskált holmikról és a besztercebányai bányavállalatról. Ezenfelül a kincstárnak a bányaigazgatás, az ezüst kivitele, a kincstartóság betöltése, a királyi jövedelmek kezelése által okozott károk ellenében 200.000 forint fizetésére kötelezték magukat. A faktort csak 50.000 forint kifizetése után engedték szabadon. Végül a rákosi és hatvani diéta határozatát foganatosítva a Fuggereket kitiltották az országból.[79]

Ebben a pillanatban talán úgy tűnt, a Fuggerek „magyar üzlete" végképp bezárt. Jakob Fugger azonban nem nyugodott bele neve és becsülete meghurcolásába. Gazdasági blokád alá vette az országot és szerteágazó kapcsolatai révén nemzetközi diplomáciai

---

[74] MOL DF № 280.506. Idéz belőle — a szöveget félreértelmezve — és a levelet június 18-ára keltezve FRAKNÓI V.: *Werbőczi István életrajza* (Magyar Történeti Életrajzok 15), Budapest 1899, 199.

[75] HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 135.

[76] Thurzó mellett leváltották Szalkayt, Báthori nádort és Sárkány Ambrus országbírót, l. SZABÓ: *A magyar országgyűlések* (68. j.), 84—96.

[77] Siegmund von Herberstein és Pemfflinger István követek jelentéseit l. RENSING: *Sigismund von Herberstein* (47. j.), 95[92] és [93].

[78] *Cum domino Alexio etiam plurimum nos mutuo diligimus, est igitur, cur molestissime ferrem eventum eius.* A kancellár ezenkívül hivatkozik Thurzó Jánossal és testvéreivel, valamint néhai Thurzó Zsigmond boroszlói püspökkel való egykori barátságára. MOL DL № 25.718. A kancellár Fuggerekkel való kapcsolataira l. PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), II 341—342.

[79] A Thurzó és a Fugger-faktorok elleni fellépésről l. PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), 602—621; HERMANN: *Jakob Fugger* (7. j.), 308—316; HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 136 és 138—139.

nyomást gyakorolt a makacs királyi udvarra. A Fuggerek rehabilitálását követelték mindenekelőtt a Habsburgok: V. Károly „szeretett tanácsosa" védelmében mozgósította birodalma fejedelmeit,[80] de a lengyel király és a pápa is megszólalt ez ügyben. A már betegen fekvő Fugger családfő elutasította a Thurzóval és a faktorokkal kényszer alatt megkötött megállapodást, ragaszkodott a teljes anyagi és erkölcsi elégtételhez. Az események jobb áttekintése végett Budára küldött faktorai tudósításai nyomán szeptember közepén már kifejezetten Thurzó Eleket tartotta felelősnek a magyarországi katasztrófáért. „Neki kellett volna az üzletet az udvarban képviselni, ami történt, abban nekünk igen kevés részünk van, mivel minden szerencsétlenséget ő hozott ránk" — írja egy bizalmas emberének. Az üzlettársak közötti bizalmatlan viszonyt tükrözik a következő sorok: „Elek úr maga a felelős mindenért, ami tönkrement. Más pénzével ékeskedik, s félő, hogyha valami történik vele az udvarban, saját földbirtokai megtartásához ragaszkodna, s a mi javainkat áldozná föl, mintha a sajátjai lennének."[81] Thurzó az ellene felhozott vádak alól valóban a Fuggerek rovására, a vádakat hideg távolságtartással rájuk hárítva igyekezett tisztára mosni magát.[82]

Úgy tűnik, Thurzó és a Fuggerek viszonya nemcsak e nehéz órákban, de már korábban sem volt feszültségektől mentes. Már Elek 1517-es kiválási szándéka jelzi, hogy saját érvényesülése szempontjából nem tartotta feltétlenül előnyös kiindulási alapnak a Fuggerek udvarbeli képviseletét. Néhány évvel később Jakob Fugger azt szerette volna, ha a teljes visszavonulását tervező Thurzó György inkább szintén „az üzletet védené és óvná" a budai udvarban, amit értelmezhetünk a német üzletember Elek tevékenységével való elégedetlensége jeleként.[83] Az pedig, hogy Thurzó nagy összegekkel volt adós neki és a társaságnak, szintén növelte a Fugger üzletek vezetőjének aggodalmát.[84] Thurzó tehát Jakob Fugger elvárásait, és a közös üzlet érdekeit meghaladóan külön utakon járt. Ha azonban beleképzeljük magunkat a magyar arisztokráciában gyökeret verni igyekvő ambiciózus főúr helyzetébe — akinek sikere egyben a mögötte megbújó Fuggerek érdeke is volt —, ez nem is tűnik annyira meglepőnek. Az 1515-ös támadások, az utána sem szűnő ellentétek a bányavárosokkal, a köznemesség idegenellenessége, a pártharcok kiszámíthatatlansága feltehetően arról győzték meg, hogy a közös üzlet bizonytalan lábakon áll, s a Fuggerekkel való társulása által, noha az nyilvánvaló anyagi előnyökkel jár, az alkalomadtán megújuló politikai támadások céltáblájává válhat. Ugyanakkor az udvar Thurzóhoz való viszonya sem egészen egyértelmű. Thurzó a kamara miatt keletkezett ellentétekkel nagyjából egy időben kapta meg az Újlaki-féle birtokokat, melyek még az 1524-es év végén a semptei uradalom eddig Henczelffy István birtokában lévő

---

[80] Iohannes Dantiscus spanyolországi lengyel követ jelentése Zsigmond királyhoz (1525 november 1.): *Acta Tomiciana* (57. j.), VII 331.

[81] *Er hat sollen den Handel zu Hofe vertreten, was etwa zufallen sollte, dessen wir wahrlich wenig genossen, sondern er uns in alles Unglück bringt … Herr Alexi, der an aller Sache selbst Schuld hat, der hat gut zumachen. Er macht sich schön mit anderem Gelde, und sollte ihm etwas widerfahren zu Hofe, ist zu besorgen, er würde seine Landgüter wollen behalten und unsere Güter, als ob sie sein wären, daran wollen geben.* PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), I 622. Jakob Fugger ellenakciójára l. PÖLNITZ, 621—640; HERMANN: *Jakob Fugger* (7. j.), 316—321; HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 140—141.

[82] HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 139. (Thurzó Elek védekezése a vádakkal szemben, é. n. [1525], Kopie in Hofkammerarchiv Wien, Vermischte ungarische Gegenstände 5, 1255—1547, fol. 246 ff.)

[83] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), I 465.

[84] PÖLNITZ: *Jakob Fugger* (3. j.), I 500 és II 497.

részeivel egészültek ki.[85] Mintha ezt valamiféle kárpótlásnak szánta volna a király a Thurzót ért veszteségekért.

IV. *A királyné oltalmában*

Thurzó és az udvar „játszmája" 1525 szeptemberében, a Fuggerekkel való a következő év tavaszán dőlt el. Mária királyné szeptember 23-án Thurzót „személyes védelmébe és speciális familiárisává" fogadta,[86] vagyis Thurzó a Fuggerek nélkül különbékét kötött az udvarral. Vagy ahogy Burgio fogalmaz: a súlyosan meghurcolt ex-kincstartó „elszegődött a királynéhoz".[87] Novemberben végül, az országra nehezedő nemzetközi elszigeteltség és gazdasági válság kényszere alatt, Budán megindultak a tárgyalások a Fuggerek ügyében az európai hatalmak küldötteivel. A megegyezés nem ment könnyen, a Fuggerek csupán a következő év februárjában láttak ismét reményt a besztercebányai vállalat visszaszerzésére, s ekkor Bécsben tárgyalóasztalhoz ültek magyar üzlettársaikkal. Thurzó Elek és János ekkor előzetes megegyezés jegyében lemondott a bányavállalatban való jövőbeli részvételről.[88] Áprilisban Anton Fugger, Jakob utóda már mint a magyar király teljhatalmú megbízottjával tárgyalt Thurzó Elekkel az újonnan kötendő bányabérleti szerződés feltételeiről. Kettejük előzetes megállapodása alapján április idusán II. Lajos és a Fuggerek — a Thurzók nélkül — 15 éves szerződést kötöttek a besztercebányai bányák bérletéről, s ami az ország számára ennél sokkal fontosabb, végre megszűnt a pénzügyi blokád, s 50.000 forint került a mindig üres kincsárba a Fuggerek kölcsönéből.[89]

Az elmúlt szűk év zűrzavarain a királyi párnak az 1526 április 24-én megnyíló országgyűlésen sikerült végleg felülkerekednie. Thurzó mint az udvar embere[90] került ekkor vissza a kincstartóságba a Szapolyai-familiáris Dóczy János helyébe.[91] Mielőtt azon-

---

[85] MOL DL № 58.352—58.353.

[86] *ipsum … accepimus in singularem nostram protectionem et in specialem nostrum familiarem.* MOL DL № 24.192.

[87] Burgio jelentése (1526 március 17.): *Monumenta Vaticana* (38. j.), 338; magyar fordítása: *Mohács Magyarországa* (38. j.), 47.

[88] PÖLNITZ: *Anton Fugger* (63. j.), 399[30].

[89] PÖLNITZ: *Anton Fugger* (63. j.), 71—72; HERMANN: *Jakob Fugger* (7. j.), 322—325; II. Lajos nevében Thurzó és Anton Fugger dátum nélküli szerződését HATVANI MIHÁLY adta ki: *Magyar történelmi Okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból I* [MHH DD I 1], Pest 1857, 27—30.

[90] Burgio pápai követ szerint Thurzó teljesen a királyné kegyétől függött. A Fuggerekről és Thurzóról általában pozitívan nyilatkozó követ emiatt ezúttal nem tartotta alkalmasnak Thurzót a kincstartóságra. A királynét ugyanis a róla egyébként szellemi és erkölcsi tekintetben is elmarasztalóan — és tegyük hozzá: tévesen — nyilatkozó pápai nuncius nagy költekezőnek tartotta, akitől Thurzó „a király jövedelméből egy fillért sem tudna megtagadni". Burgio jelentése (1526 március 17.): *Monumenta Vaticana* (38. j.), 338; magyar fordítása: *Mohács Magyarországa* (38. j.), 47.

[91] SZABÓ: *A magyar országgyűlések* (68. j.), 108; Thurzó harmadik kincstartóságára az első és az utolsó adat: 1526 május 23.—1526 augusztus 10. Kiadási naplójának kezdete: MOL DL № 24.405 (kiadva: J. CH. ENGEL: *Monumenta Ungarica*, Wien 1809, 187—236; említi KUBINYI: *Die Nürnberger* [37. j.], 100[126]); valamint MOL DL № 24.321. KUBINYI feltételezi, hogy Thurzó Mohácsig kincstartó maradt, de BARTA G.: *Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526 november—1527 augusztus)*, Századok 111 (1977) 636[6] egy adata szerint augusztus 16-án ismét Dóczy lépett a helyére. Ezt támasztja alá az is, hogy a Mohács utáni hetekben-hónapokban Thurzót tárnokmesterként, Dóczyt pedig

ban hivatalát elfoglalta volna, két fontos megállapodás jött létre, melyek lényegében Thurzó, a Fuggerek és az udvar viszonyában az 1522—1523 közötti konstellációt állították vissza. A május 16-án kötött titkos egyezség alapján Thurzó nem jelentéktelen éves honorárium ellenében ismét a Fuggerek budai képviselője lett, s ugyanaznap a Fuggerek 20—30.000 forint kölcsönt folyósítottak a kincstartónak a király által elrendelt új pénz verésének kivitelezésére.[92] Thurzó tehát mind volt üzlettársai, mind a pénztelen udvar számára nélkülözhetetlen volt: a Fuggerek továbbra is rászorultak politikai kapcsolataira bányavállalatuk védelme érdekében, az udvar pedig rajta keresztül juthatott a Fuggerek további aranyaihoz. Az ország szükségei azonban a kincstartótól is anyagi áldozatokat követeltek. A pápai nuncius, aki Tomori Pál kalocsai érseket tartotta a legalkalmasabbnak az ország pénzügyeinek rendbeszedésére, az érsek vonakodása mellett azt tartotta kinevezése fő akadályának, hogy „nincs meg az e hivatal elfoglalásához szükséges 40—50.000 ezer aranya, hogy a végek és a királyi udvar költségeit fedezze, míg a királyi jövedelmek megint befolynak a kincstárba".[93] Thurzó e ténnyel tisztában lévén már kinevezése ellen tiltakozott, júliusban pedig a királytól — bizonyára az elmúlt év viharaira emlékezve — olyan oklevél kiállítását kérte, mely tanúsítja, hogy ő tisztsége alól felmentését kérte, mivel az ország jövedelmei kifogytak és saját vagyonának, hozzávetőleg 32.000 forintnak a király ügyeire és a hadjáratra való fordítása után ő a továbbiakban alkalmatlan feladatai ellátására.[94] A király kérésére azonban továbbra is hivatalában maradt.

V. *Összegzés*

Röviden összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy Thurzó 1521—1523-ban illetve a Mohács előtti egy évben az udvar politikáját támogatók köréhez, elsősorban Mária környezetéhez tartozott. Támogatása és a Habsburgok iránti lojalitása ellenére a Fuggerekkel közösen bírt gazdasági hatalma a krónikus pénzhiányban szenvedő udvar számára is kívánatossá vált, s Mária támadásai a köztes években szembenállásukat eredményezték. Az udvar e jövedelmek megszerzésére indított akciója miatt Thurzó politikai karrierje és jelentős földbirtokai biztosítása érdekében lemondott e gazdasági pozíciókról. A Habsburgokhoz üzlettársai révén közvetett, személyes kapcsolatai által közvetlenebb szálak fűzték. Barátinak nevezett kapcsolatban állt a fent említett osztrák diplomatával, Siegmund von Herbersteinnel, aki az 1525-ös botrány idején is Budán védte a Fuggerek érdekeit.[95] Caspar Ursinus Velius a Thurzók neveltje és pártfogoltja volt, aki már mint Ferdinánd udvari történésze és diplomatája rótta le tartozását egykori támogatóinak, először az 1524-es támadások alatt.[96] Végül ide tartozik a humanista klerikus, Balbi

kincstartóként említik, vö. JÁSZAY P.: *A magyar nemzet* (1. j.), 50—51 és 261, valamint BARTA G.: *Konszolidációs kísérlet*, 241.

[92] PÖLNITZ: *Anton Fugger* (63. j.), 403[55].

[93] Burgio jelentése (1526 március 17.): *Monumenta Vaticana* (38. j.), 339; magyar fordítása: *Mohács Magyarországa* (38. j.), 48.

[94] II. Lajos oklevele (1526 július 9.). MOL. DL № 24.309, kiadva: SZABÓ: *A magyar országgyűlések* (68. j.), 220—222.

[95] RENSING: *Sigismund von Herberstein* (47. j.), 72; RILL: *Fürst und Hof* (67. j.), 252 és 254.

[96] G. BAUCH: *Caspar Ursinus Velius*, Ungarische Revue 1887, 207 és 211; KUBINYI: *A magyar állam* (33. j.), 88.

Jeromos, aki budai szolgálatok után 1522-től Ferdinándot szolgálta, s majd a Szentszék szolgálatában is megmaradt a Habsburg érdekek szószólójának.[97] Thurzó első személyes találkozására Ferdinánd főherceggel talán a török elleni közös fellépés szervezése jegyében rendezett bécsújhelyi tárgyalásokon került sor, s nem kizárt, hogy a főherceg élt Thurzó ajánlatával a budai helyzetjelentésekre vonatkozóan. Nevét talán maga V. Károly is megismerte 1525-ben, ha nem korábban, mivel Thurzó egyéb birodalmi birtokok mellett a sziléziai Pless ura és a még Miksa császártól elnyert római szentbirodalmi grófi cím viselője volt.[98] Ugyanakkor a krakkói udvarban befolyásos rokonsága révén a lengyel politikai vezető körökkel is kapcsolatban állt, s a jelek szerint nemcsak az osztrák főhercegnek, de Zsigmond királynak is felajánlotta szolgálatait: a Mohács utáni hónapokban a lengyel uralkodónak „igen odaadó és hűséges híveként" írt tudósításai kapcsolatuk korábbi eredetére utalnak.[99]

Thurzónak Mária királynéhoz való elszegődése röviddel a mohácsi ütközet előtt, amelynek idején a király megbízásából szintén úrnője mellett tartózkodott,[100] egy kiszámíthatatlan és tragikus véletlen, II. Lajos korai halála következtében a királyné bátyjának, Habsburg Ferdinándnak, mint potenciális magyar királynak a táborába vezető út kiindulópontja lett. A magyar király szerencsétlen sorsával azonban már egy ideje számító európai dinasztikus politika[101] által előkészített magyarországi Habsburg hatalomátvétel új lehetőségeket nyitott a kiváló német kapcsolatokkal rendelkező, németül jól beszélő[102] Thurzónak, aki a Fuggerek ágenseként igen hamar kegyeibe férkőzött az állandó pénzhiányban szenvedő Habsburg uralkodónak.

---

[97] Életére l. HERMANN: *Egy humanista karrierje* (30. j.), 225—243.

[98] A birodalmi grófi cím adományozására l. MOL DL № 25.592 (1517 május 25.). A plessi uradalmat az 1525-ös bányalefoglalást követően Vöröskő vára miatti tartozásai kifizetésére Thurzó eladta öccsének, Jánosnak. MOL DL № 104.456 és 25.717.

[99] *Acta Tomiciana* (57. j.), VIII № 187. 188. 198.

[100] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*, Mohács emlékezete, szerk. KATONA T., Budapest 1987, 23; Szerémi György: *Magyarország romlásáról* (Monumenta Hungarica 5), Budapest 1961, 104.

[101] Zsigmond lengyel király már 1516-ban ezzel a megfontolással sürgette Miksa császárt az Annával tervezett házasság megkötésére, amint Mária is minden lehetőséget számba vett, amikor 1521-ben a török közeledtének hírére sem volt hajlandó megszakítani útját Magyarországra, l. HEISS: *Politik und Ratgeber* (50. j.), 121.

[102] L. erre német nyelvű leveleit. Pl. Mária királynéhoz (1528 aug. 1.). ÖStA HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 9, Konv. A 1528 VIII—IX, fol. 1—2. Balbi azon fentebb idézett megjegyzése, hogy Thurzó „magyarul is beszél", azt sugallja, anyanyelvének nem a magyart, hanem talán a németet tekinthették. Mivel Krakkóban született és nevelkedett, minden bizonnyal lengyelül is tudott.

László S. Domonkos

The Medical History of a Medieval Hungarian King: Matthias Corvinus (1458—1490)

While working on a monograph about the life of King Matthias Corvinus of Hungary (1458—1490), I became interested in the events which led to his death in Vienna on 6th April 1490. Although repeated references in a number of Hungarian history books as well as volumes on Hungarian history published in English indicate that the death of Matthias was a sudden and unforeseen event, the evidence I found did not support that interpretation.[1] On the contrary, based upon the paper trail documenting the King's life, his early death was not as unexpected as it is commonly believed.

Matthias Corvinus was one of the major figures of Central European history in the second half of the 15th century.[2] He was the son of János (John) Hunyadi, the governor of Hungary and leader of the Christian forces that inflicted a major defeat upon the Turks at Nándorfehérvár (Belgrade) in 1456. The election of Matthias Hunyadi, surnamed Corvinus, in 1458 signaled the triumph of the lesser nobility against baronial oligarchy. He ruled for 32 years with great skill and energy. His internal policies were motivated by the desire to break the power of the great nobles and to create a more centralized monarchy. In this he was only partially successful. His foreign policies involved Hungary in three directions: against the Turks, against Bohemia, and against the Holy Roman Emperor Frederick III. In the early years of his reign, Matthias undertook a series of offensive campaigns against the Ottoman Empire meeting with considerable success. However, he subsequently came to the realization that Hungary was

[1] '...the King unexpectedly suffered a stroke...' B. Hóman—Gy. Szekfű: *Magyar történet* [Hungarian History], Budapest 1939, II 562. The most widely used university textbook by L. Elekes—E. Lederer—Gy. Székely: *Magyarország története. I: Az őskortól 1526-ig* [The History of Hungary. I: From Ancient Times to 1526], Budapest 1961, I 349 gives a similar description: '...the king became suddenly ill, was bed ridden, died on the third day, on the morning of 6th April.' Added to this is the cryptic comment: 'Based on the evidence, his death could have been a stroke or the result of poisoning.' A. Berzeviczy: *Beatrix királyné. 1457—1508* [Queen Beatrice 1457—1508], Budapest 1908, 455: '...unexpected catastrophe...' Also Gy. Schönherr: *Hunyadi Corvin János. 1473—1504*, Budapest 1894, 105: 'The unexpected demise of Matthias...' The English historian C. A. Macartney in his *Hungary: A Short History*, Chicago 1962, 59 states that '...Mátyás died suddenly...'; and D. Kosáry: *A History of Hungary*, Cleveland 1941, 75 writes that the King '...died unexpectedly in 1490, at the height of his power'.

[2] The standard biography of Matthias is still V. Fraknói: *Matthias Corvinus, König von Ungarn. 1458—1490*, Freiburg i. B 1891. For a brief Marxist interpretation see L. Elekes: *Mátyás és kora* [Matthias and His Age], Budapest 1956. More recent studies are by P. E. Kovács: *Matthias Corvinus*, Budapest 1990; Zs. P. Pach et al. (eds.): *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv halálának 500. évfordulójára*, [Matthias Hunyadi: Commemorative Volume on the Occasion of the 500th Anniversary of his Death], Budapest 1990; G. Barta (ed.): *Mátyás király. 1458—1490* [King Matthias. 1458—1490], Budapest 1990.

not sufficiently strong to inflict a decisive defeat upon the Turks and, therefore, accepted a multi-year truce with the Sultan.

Encouraged by the papacy, Matthias became involved in the political-religious controversies in Bohemia and was eventually elected King of Bohemia by the Catholic faction at Brno (Brünn) in 1469.[3] He conquered and occupied much of Moravia and Silesia but was outmaneuvered diplomatically when the Jagiellonian prince Wladislaus was elected king by the majority of the Czech estates in 1471. Matthias' aggressive policies in Bohemia aroused the fears of the Holy Roman Emperor Frederick III, who tried to isolate Hungary by the creation of a Habsburg—Jagiellonian alliance. During the subsequent hostilities, Matthias inflicted a series of defeats on Frederick, captured Vienna in 1485, but was unsuccessful in breaking the power of the Habsburgs.[4] Although Lower Austria, Moravia and Silesia were in his hands, his premature death at the age of 47 left Hungary open to domination by the Jagiellonian—Habsburg coalition.

Matthias is remembered as Hungary's greatest Renaissance ruler. An avid book collector, the King had one of the finest libraries north of the Alps, the famous *Bibliotheca Corviniana*.[5] His court was sought out by numerous scholars and artists from all parts of Europe but mainly from Italy, especially after his marriage in 1476 to Beatrice, the daughter of the King of Naples. He employed many foreigners in diplomatic and administrative positions, was a liberal patron of the arts and letters, and made his court at Buda a centre of humanism.[6]

Because Matthias Corvinus was a major figure of Central European history, we know more about him than about any other Hungarian monarch before his time. The humanists who gathered around him, the diplomats at his court, all have provided considerable information about this remarkable ruler. Fortunately for us, some of this information is medical in nature and can be used to find answers to a number of questions concerning the health of the King and the circumstances surrounding his death.

By examining all the available sources, I have tried to find solutions to the following problems: **1.** Was the death of Matthias Corvinus really unexpected, as it is commonly assumed? **2.** Based upon the evidence, can the exact cause of death be pinpointed?

Aside from these specific questions, an attempt was made to examine broader issues concerning the health of the monarch based upon physical environment, lifestyle and / or genetic factors. What we do know concerning the following: **1.** The health of his parents and siblings, which would give us information about a possible genetic predisposition toward certain illnesses which would influence longevity, etc. **2.** Did he have any illnesses, chronic or otherwise, which preceded his death at a relatively early age?

---

[3] See O. ODLOZILIK: *The Hussite King: Bohemia in European Affairs. 1440—1471*, New Brunswick 1965, 231—238; F. G. HEYMANN: *George of Bohemia: King of Heretics*, Princeton 1965, 532—533.

[4] K. NEHRING: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum* (Südosteuropäische Arbeiten 72), München 1975.

[5] On the library of the Hungarian King see CS. CSAPODI—K. CSAPODI-GÁRDONYI: *Bibliotheca Corviniana. The Library of King Matthias Corvinus of Hungary*, Budapest 1969; and also CS. CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock* (Studia Humanitatis 1), Budapest 1973.

[6] The most complete compendium of information about the culture of Hungary in the period of Matthias is J. BALOGH: *A művészet Mátyás király udvarában I—II* [The Arts at the Court of King Matthias], Budapest 1966. See also R. FEUER-TÓTH: *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus* (Studia Humanitatis 8), Budapest 1990.

3. We looked at certain personal habits of the King which might make him susceptible to specific diseases, influence the general condition of his health. Specifically, what were his eating habits, what and how much did he drink, how active was his sexual life, what type of medical care did he have? All of these factors obviously affect the life expectancy of an individual.

A few words concerning the methodology that was involved in trying to find answers to the questions outlined above.

First, a thorough examination of primary material was undertaken in an attempt to glean all medical information, direct or indirect, that could shed some light upon the health of the King. The most important source is the Italian Humanist historian Antonio Bonfini, who spent about three years at the court, was almost constantly in the company of the King during that time, and was in Vienna when Matthias died. His *Rerum Ungaricarum decades* is an invaluable source on the life and the death of Matthias.[7] The reports of the papal Legate Angelo Pecchinoli, bishop of Orte, are also of interest. He was at the court in Vienna and Buda during the months when the King's physical condition began to deteriorate.[8] Diplomatic dispatches, especially by the envoys of Ferrara, Milan and Venice make reference to the King's health and are of importance, as are Matthias' own letters, which occasionally make mention of the state of his health.[9] The wandering humanist Galeotto Marzio, frequent visitor to the Hungarian court, provides some information concerning conditions of life in the kingdom.[10] The *Epithoma rerum Hungararum* of the Italian bishop Petrus Ransanus is also useful for the same reason.[11] Also of value is the *Commentarii de rebus suo tempore*, written by the Dalmatian abbot, Ludovico Tubero, who visited Hungary following the death of Matthias.[12] His writings are often hostile to the King. It is interesting to note that the major contemporary Hungarian historian, Iohannes Thuróczi, in his otherwise valuable *Chronica Hungarorum*, did

[7] The critical edition of Antonio de Bonfini's work is by I. FÓGEL—B. IVÁNYI—L. JUHÁSZ: *Rerum Ungaricarum decades I—IV 1* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), Lipsiae—Budapestini 1936—1941; volume IV part 2 *(Appendix, fontes, index)* was edited by M. KULCSÁR—P. KULCSÁR (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova), Budapestini 1976.

[8] Reports of Bishop Pecchinoli are published in A. THEINER's *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia II*, Romae 1862, 521—530. Excerpts in Hungarian are found in V. FRAKNÓI's paper *Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, 1488—1490* [The papal Legate Angelo Pecchinoli at the Court of Matthias, 1488—1490], Katholikus Szemle 12 (1898) 373—425 and 529—566.

[9] I. NAGY—A. NYÁRI (eds.): *Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából. 1458—1490 I—IV* [Hungarian Diplomatic Documents from the Age of King Matthias], Budapest 1875—1878. Most documents concerning the last years of the King's reign are in Volumes III and IV. See also *Mátyás király levelei I—II* [The Letters of King Matthias], ed. by V. FRAKNÓI, Budapest 1893—1895.

[10] See Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), ed. L. JUHÁSZ, Lipsiae 1934.

[11] Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova), ed. P. KULCSÁR, Budapest 1977.

[12] Ludovicus Tubero: *Commentarii de rebus suo tempore...*, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini II, ed. I. G. SCHWANDTNER, Viennae 1746, 107—381. See also the Hungarian translation of the above work, under the title of *Kortörténeti feljegyzések* [Historical entries], Szeged 1991.

not even provide a description of the physical appearance or the lifestyle of the King and, furthermore, is of no value at all concerning his health.[13]

Following the collection of all evidence that was medical in nature or could be viewed as having a bearing on the King's health, I produced a 'Medical Profile' of Matthias Corvinus, which also included information on his parents and brother.[14] The format that I tried to follow was based upon the questionnaires patients are requested to fill out upon being admitted to a modern day hospital. This 'Profile' or medical history was designed to give as much information about the 'patient' as possible, and tried to address the questions raised earlier about genetic predisposition, known illnesses, and lifestyle.

Upon completion of the 'Medical Profile', I also translated into English Antonio Bonfini's description of Matthias' death on 6th April 1490.[15] The 'Profile' and the account of the King's final days were then given to four physicians in whose medical opinions I have great confidence. Among these physicians were two neurologists, a cardiologist, and a specialist in internal medicine.[16] Based upon the information provided, I asked for a diagnosis of the 'patient' and a ruling on the cause of death. As in so many cases in history, the rumors of poisoning had spread following the death of Matthias, and I asked the medical authorities to indicate if they saw any evidence of foul play.

The approach I took was not novel. The last major biographer of Matthias Corvinus, VILMOS FRAKNÓI, did exactly the same thing over one hundred years ago. FRAKNÓI asked the advice of Prof. F. KORÁNYI of the University of Budapest, Faculty of Medicine to give a diagnosis. More recent attempts to evaluate the medical evidence concerning the death of the great King have neither been satisfactory nor conclusive.[17]

A summary of the Medical Profile yields the following information:

Matthias Hunyadi Corvinus was born on 23rd February 1443. There is no indication of any complication during delivery which took place in the city of Kolozsvár (Cluj) in a substantial house owned by the Hunyadi family.[18] He was baptized shortly thereafter, as was customary at that time. His father was János (John) Hunyadi, soldier, major land owner, general, statesman and subsequently governor of Hungary. Born probably in 1407, the elder Hunyadi died at the age of 49 on 11th August 1456, victim

---

[13] Iohannes de Thurócz: *Chronica Hungarorum* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova), ed. E. GALÁNTAI—GY. KRISTÓ, Budapest 1985. The reign of Matthias is covered in five short chapters: 258—262 (ed. 282—293).

[14] The medical Profile is included in the Appendix.

[15] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 189—203 (ed. IV 1, 161—162).

[16] I want to express my sincere thanks to the following physicians for their help in this project: ÉVA M. SZIGETHY, MD, PhD, Department of Psychiatry, Case Western Reserve University, Cleveland, OH; DAVID AGLE, MD, Head of the Consultation Liaison Division of Psychiatry at Case Western; ELIAS T. SAADI, MD, Cardiologist and Director of the Ohio Heart Institute, Youngstown, OH; BENJAMIN M. HAYEK, MD, Assistant Professor of Internal Medicine, Northeastern Ohio College of Medicine.

[17] V. FRAKNÓI: *Mátyás király élete* [The Life of King Matthias], Budapest 1890, 391 and note. Also see: A. KUBINYI: *Két sorsdöntő esztendő (1490—1491)* [Two Decisive Years], TSz 33 (1991) 47—48 containing the summary of the medical opinion of Dr. HERWIG EBERT, an Austrian physician, reported by K. GUTKAS in *Friedrich III and Matthias Corvinus* (Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 65), St. Pölten—Wien 1982, 29—30.

[18] L. SZADECZKY: *Mátyás király szülőháza* [The Birth House of King Matthias], Mátyás király emlékkönyv [Commemorative Volume for King Matthias], Budapest 1902, 302—307.

of an epidemic which broke out in the military camp following the victory over the Turks at Nándorfehérvár (Belgrade).[19] Hunyadi was married and had two sons, László and Matthias. At the time of László's birth he was 26 years old; he was 36 years old when Matthias was born, a decade later. All indications are that the father was in excellent health and physical condition. He fought in various military campaigns, lived under difficult circumstances and showed great stamina. Matthias' mother Erzsébet (Elizabeth) Szilágyi was born around 1409 and died in 1483, at the age of 74. Cause of death is uncertain, probably infirmities. She had been active in public life, first as the wife of the Governor of the realm and subsequently as mother of the King of Hungary. Married at the age of 23, she had two children: László, born when she was 24 years old; and Matthias, when she was 34. We hear of no problems with either pregnancies or the delivery of her two sons. It appears that she enjoyed good health throughout her relatively long life.[20] She was a highly intelligent woman with a keen political acumen and a good financial sense.

Matthias' brother, László was born in 1433 and died on 16th March 1457, at the age of 24, executed for political reasons. He is described as having a build similar to his father (strong, with extreme stamina), and had no known ailments or injuries.[21] At the time of his execution he was still single, although he had been engaged twice.

Unfortunately, the information concerning the family background of Matthias does not provide us with enough evidence to draw conclusions of genetic predisposition. His father died at the age of 49, but as the result of contagion. His mother was obviously healthy and an active woman who reached old age, while his executed brother yields no medical information whatsoever.

Matthias spent his childhood mainly with his mother. The living accommodations were excellent. The Hunyadi family residence of Vajdahunyad (Huniadora) was a large, relatively modern structure, near the Carpathian Mountains.[22] The environment was clean, healthy and civilized. Food was ample and varied. We hear of no childhood illnesses.

At the age of 15 (1458), Matthias Hunyadi was elected King of Hungary. He subsequently also ruled part of the Bohemian kingdom and Lower Austria until his death in 1490. The King is described as being of average or slightly above average stature. He had strong and pronounced facial features, a slightly ruddy completion. His hair was blondish and had not yet turned grey at the time of his death. He had broad shoulders, a well rounded chest, and stately appearance. Although his limbs were well proportioned, his legs were bowed, and probably short since he is described as appearing taller

[19] Thuróczi: *Chronica* (n. 13), 251 (ed. 271—273). The major monographs on Hunyadi are by the Marxist historian L. Elekes: *Hunyadi*, Budapest 1952 and by J. Held: *Hunyadi: Legend and Reality* (East European Monographs 178), Columbia 1985.

[20] There is no biography of Erzsébet Szilágyi. We know that she was still an active woman in 1476, when years before her death, she participated in the ceremonies welcoming her new daughter-in-law, Beatrice of Aragon. See L. S. Domonkos: *A Renaissance Wedding: The Nuptials of the Italian Princess Beatrice of Aragon and Matthias Corvinus*, Women in History, Literature and the Arts: A Festschrift for Hildegard Schnuttgen (ed. by L. Baird-Lange—Th. Copeland), Youngstown 1989, 47—51.

[21] The physical description of László Hunyadi is found in Thuróczi's *Chronica* (n. 13), 255 (ed. 279).

[22] On the castle of Vajdahunyad see I. Möller: *A Vajda-Hunyadi vár építési korai* [The Building Phases of the Castle Vajda Hunyad], Budapest 1913. The most recent summary of the history of the castle is E. Marosi (ed.): *Magyarországi művészet 1300—1470* [Art in Hungary. 1300—1470], Budapest 1987, 684—685.

while sitting than standing. There is no indication that he gained an excessive amount of weight in later years. Educated in the classics, fluent in a number of languages, he had an impressive intellect. His speech was slow and deliberate.[23]

At the age of 18 Matthias married Katherine Podebrady, the daughter of the ruler of Bohemia. In February of 1464 his wife died in childbirth along with their child. Subsequently he took as his mistress an Austrian woman, Barbara Edelpöck, who in April of 1473 bore a son to Matthias. The King was 30 years old at that time.[24] In December of 1476 he married Beatrice of Aragon, a Neapolitan princess. Although she came from a very fertile family, she remained childless.[25]

Let us turn our attention to the matter of lifestyle, i.e. to the factors which might have influenced the health of the King, both positively and negatively.

All of our contemporary sources describe fifteenth century Hungary as a country blessed with a great abundance of riches in natural resources. Food and drink seem to have been generally plentiful.[26] Mention is made of large numbers of cattle, horses, pigs, sheep, wild game, various kinds of fowl and great quantities of fish.[27] Galeotto Marzio remarked that according to local tradition, the River Tisza, a major tributary of the Danube, is two thirds water, one third fish.[28] The variety of fruits and vegetables and their excellent quality is also emphasized by our sources.

Galeotto remarked that the table of the Hungarians was extremely rich in food and drink and Antonio Bonfini characterized the inhabitants of the kingdom as being concerned primarily with the beauty of their horses, the splendour of their vestments and, above all, their stomachs.[29] Banquets were interminable. When Beatrice of Aragon was welcomed to Hungary, twenty-four courses were served during the ceremonies.[30]

---

[23] Physical description based upon Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 244—157 (ed. IV 1, 166—167); Galeotto: *De egregie...* (n. 10), 14 (ed. 15).

[24] Concerning the mistress of the King see V. O. LUDWIG—FR. MASCHEK: *König Matthias Corvinus und Barbara Edelpöck*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich und Wien, N.F. 32 (1955/1956) 74—93.

[25] BERZEVICZY: *Beatrix királyné* (n. 1), 327.

[26] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), I 1, 284—285 (ed. I 27) and IV 9, 214—215 (ed. IV 1, 187). He mentions wealth in gold and silver, great abundance of horses, cattle, vegetables and fruits. Ransanus in his *Epithoma* (Index II; ed. [n. 11] 70) indicates that the kingdom is blessed by nature with all the necessities of the human life. Less than a century later the humanist scholar Nicolaus Oláh mentions (*Hungaria* 18) the kingdom as being favoured by fortune in its immense natural riches (*Hungaria* [Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum], edd. C. EPERJESI—L. JUHÁSZ, Budapestini 1938, 30—31).

[27] Our sources mention a wide variety of animals. Ransanus: *Epithoma* (n. 11), Index II (ed. 71); Galeotto: *De egregie...* (n. 10), 17 (ed. 55). This is supported by the great variety of animal bones found during the excavations around the royal palace in Budapest; see S. BÖKÖNYI: *A budai várpalota ásatásának állatcsont anyaga, XIII—XVII század* [Animal Bones from the Excavation of the Royal Palace at Buda from the 13—17th cent.], Budapest Régiségei 18 (1958) 455—484.

The great abundance of fish is repeatedly mentioned in the Danube, Tisza, Drava, Sava rivers, as well as in Lake Balaton and various fish ponds. Galeotto: *De egregie...* (n. 10), 6 (ed. 21); Ransanus: *Epithoma* (n. 11), Index II (ed. 62. 63. 70).

[28] Galeotto: *De egregie...* (n. 10), 6 (ed. 21). Concerning the variety of fruit and vegetables see also Ransanus: *Epithoma*, Index II (ed. 70); Index XXXII (ed. 167—168).

[29] Galeotto: *De egregie...* (n. 10), 17 (ed. 55) reports that the Hungarians use spices extensively with their food. Bonfini on his evaluation of Hungarian love for food, see *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 5, 240 (ed. IV 1, 98).

[30] Concerning the 24 courses served at the reception in Székesfehérvár see *Mátyás király menyegzője, 1476. A Pfalzi választó-fejedelem követeinek hivatalos jelentése szerint* [The Wedding of King Matthias, 1476. According

Hungarian wines were also singled out for praise, especially from the region around the capital, Buda, from the Szerémség (Sirmium) area in the South, as well as from Transylvania.[31] The fact that Hungarians were heavy drinkers was well known in Italy. When Ariosto was invited by Ippolito d'Este (who was Archbishop of Esztergom, Primate of Hungary) to visit him, the great poet declined and replied that he was ill and the strong Hungarian wines would be detrimental to his condition. He adds: 'It would be considered a sacrilege not to drink it in great quantities and undiluted, as is the custom there.'[32]

We know that Matthias Corvinus liked to eat well. When he was among his intimates he would even go to the kitchen of the royal palace to supervise the preparation of the food.[33] The arrival of Beatrice of Aragon expanded the variety of foods at the royal table. A number of items, including red onions, olives, chestnuts and numerous kinds of cheeses were imported from Italy.[34] The King preferred bread made in the 'Hungarian style', i.e. with yeast, whereas the Queen favoured small, white Italian rolls.

Bonfini mentions that the King frequently drank wine in the company of his friends.[35] The annals of the Hermits of St. Paul at Budaszentlőrinc (not far from the capital) state that the King often visited the monastery in order to converse with the Prior, Magister Gregory. Together with the learned monk the King went to the wine cellar to refresh his soul.[36] The more hostile contemporary source, the Dalmatian historian Ludovico Tubero, is the only one who indicates that Matthias consumed excessive amounts of wine.[37]

There can be no doubt that Matthias Corvinus lived on a diet rich in meats, cheeses, eggs, creams, lard, butter, heavy spices, etc. — all prevalent in Hungarian cooking. On the other hand, he also consumed foods considered healthy such as fruits, vegetables, and grains. We know that moderate consumption of wine is in fact beneficial, and we have no reason to think that the King drank to excess.

---

to the Report of the Envoys of the Elector of the Palatinate], Mátyás király. Kortársai tanúsága szerint [King Matthias, According to the Testimony of Contemporaries] (ed. by G. Kazinczy), Pest 1863, 124. A few days later, at Buda, there were 'only' twelve courses during the banquet (ibid. 134.) See also my article, *A Renaissance Wedding* (n. 20), 49 and 52.

[31] Galeotto: *De egregie...* (n. 10), 27 (ed. 27) mentions the wines of the Szerémség as unique in the world. Bonfini also implies that they are of highest quality: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), II 4, 180—181 (ed. II 84). The vineyards of the Buda region are noted by the same authors: *De egregie...* (n. 10), 31 (ed. 34); and in *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), I 1, 361—362 (ed. I 34). Ransanus: *Epithoma* (n. 11), Index II (ed. 70) and Index XXXII (ed. 167) mentions the excellent wines of Zala County and Transylvania.

[32] In *Satira I*; see Ludovico Ariosto: *Opere Minori*, ed. by C. Segre, Milano 1954, 501. See also *The Satires of Ludovico Ariosto: A Renaissance Autobiography*, transl. by P. Desa Wiggins, Athens OH 1978, 9.

[33] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 268 (ed. IV 1, 168).

[34] A large number of letters between the Hungarian court and Italy, especially Ferrara, make references to the importation of food items; see Nyári—Nagy: *Diplomáciai emlékek* (n. 9), III 159—160. 226. 247—248; IV 8 and 150. The King and Queen also developed a taste for a variety of cheeses, cf. Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 7, 85 (ed. IV 1, 135).

[35] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 250 (ed. IV 1, 166—167): *Crapula et vino sepe cum amicis animum relaxavit.*

[36] Gregorius Gyöngyösi: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitae* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova), ed. F. I. Hervay, Budapest 1988, 122—123.

[37] Tubero: *Commentarii* (n. 12), I 5 (ed. II 117).

As for his sexual life, we already mentioned his marriages and his mistress. Bonfini adds to this the statement: 'He did not deprive himself of sensual enjoyment. He seems to have been fond of young women, but always refrained from involvement with married females.'[38] Tubero is again less kind and writes that his body had been dissipated by excesses of love.[39]

Matthias had a number of physicians and surgeons in his service from the early part of his reign onward. We know at least a dozen of them by name, although it is sometimes difficult to determine exactly who did what and when. There is, however, no doubt that the King enjoyed extremely good health until the age of forty-three. Whether this was due to the successful efforts of his physicians, or in spite of them is unclear. We know of only two events of a medical nature during this period. The first was a battle wound he received while on a campaign to Moldavia in 1467. An arrow hit the King close to his spine, broke off, and the iron tip penetrated even deeper, causing considerable pain for the next four years. Finally, the arrow was expelled by the King's body without any medical intervention. We also hear of a severe illness of unspecified nature which afflicted Matthias in January of 1480, while he, accompanied by the Queen and the court, visited the Carthusian monastery of Lövöld in western Hungary. Considering the time of the year when the King became sick, it is not improbable that he was suffering from some type of upper respiratory ailment or a form of influenza.[40]

In 1486 the first sign of serious illness appeared. In the summer of that year Matthias Corvinus was to meet the King of Bohemia, Wladislaus, at the Moravian town of Iglau. The conference between the two monarchs had to be postponed because Matthias became ill. His legs were swollen and painful and he could not travel for weeks.[41] He did, however, make a quick recovery from this first attack of gout, again undertook new military campaigns, and was soon involved in wide ranging diplomatic negotiations.

Two and a half years later, in January of 1489, while Matthias was in Vienna, the illness of the King returned in a much more violent form. The excruciating and constant pain of his gout attacks left him physically and mentally exhausted. His illness also manifested itself in feelings of malaise, accompanied by fevers and chills. Matthias did not eat or sleep right, and the pain in his legs was so intense that he could not stand upright or support his own weight.[42]

Antonio Bonfini, who was at the court in Vienna at the time, reported that one reason for such a degree of deterioration in the King's condition was the change in his medical treatment. Up to that time his main physician had been Giulio Milio, in whose

[38] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 249 (ed. IV 1, 166).

[39] Tubero: *Commentarii* (n. 12), I 5 (ed. II 117).

[40] Concerning his physicians and surgeons, see BALOGH: *A művészet Mátyás király udvarában* (n. 6), I 663—665 and 731. On the campaign to Moldavia and the King's wound see Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 1, 225 (ed. IV 1, 17); on Matthias' illness in 1480, see BERZEVICZY: *Beatrix királyné* (n. 1), 231—232.

[41] Report of the notary of the city of Breslau (26th July 1486). *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias* (Scriptores rerum Silesiacarum 14), hrsg. v. B. KRONTHAL—H. WENDT, Breslau 1894, 103.

[42] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 151 (ed. IV 1, 157). See also the report of the papal legate Angelo Pecchinoli (30th January 1489): FRAKNÓI: *Pecchinoli Angelo* (n. 8), 403. In a letter to Innocent VIII (3rd February 1489), Matthias mentions his poor health, see *Mátyás király levelei* (n. 9), II 352—353, № 217.

abilities the King had great confidence as he had previously treated Matthias with success. Queen Beatrice, for reasons not readily evident, decided to bring in other doctors to share in the care of the King. This caused the excellent Milio to lose his earlier enthusiasm and devotion. He felt slighted and believed that the other physicians were brought into the case because of a lack of trust in his abilities.[43] While the doctors squabbled, the patient suffered.

By March 1489, the King's condition improved enough to allow him to leave Vienna and return to Buda. To ease the discomforts of travel, the King and the court floated down the Danube on barges.

In early September Matthias was supposed to meet Maximilian of Habsburg in Linz but could not undertake the journey because of his recurring illness.

The news that he was ailing had spread far and wide with predictable consequences. For example, the Venetian Republic, after several years of no direct contacts, suddenly renewed diplomatic relations with Hungary in the Spring of 1489. The Doge sent Domenico Bollani to Buda, ostensibly to smooth over relations between the Republic and Hungary. The historian Bonfini, however, remarked that the true reason behind the mission of Bollani was to spy, and to keep an eye on the King's physical condition. According to him 'the news has spread that the mighty King of Hungary would not live much longer'.[44]

In the meantime, Matthias Corvinus, who had been ill throughout the fall, decided to leave Buda and once more return to Vienna. For months all had been in readiness for the King's departure for Linz, but that was repeatedly delayed by severe attack of gout, which practically immobilized Matthias. His body was also wracked by tertiary fevers.[45] In early January 1490, however, the decision was finally made to leave the Hungarian capital. He sent ahead to Vienna carts loaded down with his treasures, while he, the Queen and the court made their way toward Austria by boat. After his arrival in Vienna, his general physical condition continued to deteriorate. His death was imminent.

The description of the last days of Matthias Corvinus is based upon a contemporary source, but not an eyewitness.[46] Antonio Bonfini, the historian giving us the account of

---

[43] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 151—152 (ed. IV 1, 157—158). In 1487 Beatrice asked her sister Eleonore, Duchess of Ferrara, to find physicians for her. As a result of this request, Baptista da Canano, physician, and Egano da Foreno, surgeon, were sent to the Hungarian court. See NYÁRI—NAGY: *Diplomácziai emlékek* (n. 9), III 303—304, № 185; III 306, № 186; III 318, № 193; III 338, № 201; III 425, № 266. It is possible that the arrival of these two medical men caused Guilio Milio to neglect the care of Matthias. That the King had high regard for Milio is evident in a letter he wrote to Ludovico Sforza (18th December 1489), see *Mátyás király levelei* (n. 9), II 363, № 226.

[44] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8,.156 (ed. IV 1, 158). On the resumption of diplomatic ties between Venice and Matthias see: NYÁRI—NAGY: *Diplomácziai emlékek* (n. 9), IV 23—24, № 17; IV 32—36, № 25; IV 50—52, № 35.

[45] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 165—176 (ed. IV 1, 159—160). The papal legate in his report of 18th October 1489 described the King as being dejected. Matthias hinted at his own impending death (FRAKNÓI: *Peccinoli Angelo* [n. 8], 550). The envoy of Ferrara at the Hungarian court reports on 26th November 1489 that the King cannot walk and has to be carried in a portable chair by four men (NYÁRI—NAGY: *Diplomácziai emlékek* [n. 9], IV 394, № 67). Matthias himself mentioned his declining health in the letter to Ludovico Sforza (18th December 1489) quoted above in note 43.

[46] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 189—203 (ed. IV 1, 161—162).

the events, had no medical training, and is relating second-hand information, probably based on what he heard from those who were with the dying King.

On Palm Sunday (4th April 1490), the King, accompanied by all the ambassadors, the papal legate, and the lords of the realm, participated in the usual religious ceremonies during the morning hours. Because of his severe gout, Matthias had himself taken in a sedan chair to a platform erected under one of the balconies of the palace. His outward appearance was calm, his hair was neatly combed and his face seemed cheerful. Because of the length of the ecclesiastical service on that particular day, Matthias spent six hours participating in the ceremonies, but showed great patience. Following the sacred rites, the King called upon the Venetian ambassador Domenico Bollani to come forward, and he knighted him. Bollani was subsequently presented with rich gifts and graciously dismissed. The King was fatigued and returned to his living quarters. Although he had not eaten anything that day, he refused regular food, claiming that his stomach was upset. He was awaiting the return of the Queen, who was visiting various churches throughout the city that morning. While waiting for her arrival, and in order to lessen his feeling of weakness and fatigue, Matthias asked the steward to bring him some figs. These, however, were stale or spoiled. When the King tasted them, he became infuriated at the incompetent service. In the meantime the Queen had returned to the palace and tried to calm, quiet and reassure her agitated husband. Beatrice attempted to divert his attention by presenting him with a variety of tasty dishes, but he did not touch anything. He complained that he felt dizzy and that his vision was becoming cloudy or blurred. He asked to be carried to his sleeping quarters where he was put to bed.

Then, suddenly, he was seized by a stroke.[47] The Milanese ambassador, writing two days later, calls it *uno accidente apopletico*.

Soon, Duke János (the King's illegitimate son), his cousins, and many of the great lords arrived. They saw that the King was suffering greatly and that his illness had deprived him of speech. All he could utter was 'Jaj', 'Jaj', and 'Jesus'; otherwise, he was unable to talk.[48]

In deference to his royal person, nobody dared to touch him or to speak to him. Only the Queen tried to raise him. Into his tightly closed mouth, which she managed to pry open, Beatrice poured some medicine. In an attempt to rouse him to consciousness, she tried to pull his ears, hair and fingers. She also shouted into his ears, forced open his eyes, which were rolled back. Then she bound his hands, arms, legs, as it is usual in such cases.

In the course of the afternoon the King experienced increasing pain, he groaned and occasionally roared like a lion. Night fell upon Vienna and the monarch lay in his chamber moaning while around the bed stood his friends and loyal subjects, crying. At dawn the terrible pain seems to have subsided. For a few hours he slept restlessly. He woke up and the unbearable agony continued. Matthias spent the whole day sleepless,

---

[47] Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades* (n. 7), IV 8, 193 (ed. IV 1, 161) used the following words: *Ecce apoplexia repente corripitur*. Ambassador Maffeo da Triviglio in his letter to Ludovico Sfoza (6th April 1490), described the cause of Matthias' death as *uno accidente apopletico* (NYÁRI—NAGY: *Diplomáciai emlékek* [n. 9], IV 161, № 115).

[48] 'Jaj', is a Hungarian expression to indicate pain.

in silence, on his back. He looked straight at certain people, at his son standing before him, at the Queen, as if he wanted to tell them something. He made several efforts to speak, but could not get any words out. Later the King fell back into unconsciousness, and Beatrice once more tried the previously used methods: bound his limbs, poured medicine into his mouth, blew her breath into his ears. Monday passed in this fashion.

On the third day, i.e. Tuesday, 6th April 1490, between seven and eight in the morning, Matthias emitted the death rattle and expired while vomiting. He was 47 years old.

On the day following his death, the King's body was laid in state in the dining hall of the palace, with all the symbols of his majesty around him. Then, because of the heavy odour coming from the corpse, the remains of Matthias were placed into a coffin and sealed with pitch. In the course of the following night two trusted royal officials took the King's body to Székesfehérvár.

The two important questions that had to be answered by our medical experts are as follows:

1. Based upon the information provided, i.e. repeated attacks of gout, malaise, fevers, as well as the description of death, is it possible to give a fairly accurate diagnosis of the patient?

2. In the 15th century, rumors of poisoning were frequent. Is there any indication, based on the symptoms, which could be interpreted as a case of poisoning or was death the result of natural causes?

The d i a g n o s i s provided by the medical authorities can be summarized as follows:

That Matthias suffered from gout is obvious. His male gender, abundant alcohol consumption and fatty diet are all predisposing risk factors associated with that disease. The fact that the 'attacks' were intermittent, intensely painful and associated with 'tertiary fevers' are all consistent with the diagnosis of gout.[49] Gout, however, is not an isolated phenomenon and usually appears with other metabolic problems, such as elevated levels of cholesterol and triglycerides. In turn those afflicted with the above are generally hypertensive and have late onset diabetes.[50]

In addition to gout, Matthias was also suffering from progressive heart failure. His hyperuricemia (gout) and presumably hypertension and hypercholesterolemia place him into the high risk category. The progression of his illnesses which began in 1486 is consistent with cardiac failure. The swollen and painful legs, sleepless nights, feelings of dejection and doom, general malaise, along with the deterioration of his physical stamina are all symptoms associated with biventricular failure.[51]

Congestive heart failure is also consistent with the hypothesis that prior to his death Matthias suffered a heart attack. The resultant cardiac arrythmias predisposed him to have an acute onset embolic stroke. The 'upset stomach' followed by feelings of 'fatigue and weakness', dizziness and blurry vision are not uncommon events associated with a myocardial infarct, i.e. heart attack. The latter two symptoms could have been due to transient brain ischemia, immediately following the attack. The ensuing sudden onset

[49] Dr Éva Szigethy—Dr David Agle: *Diagnostic report of 19th May 1995.*
[50] Dr Benjamin M. Hayek: *Diagnostic report of 3rd October 1995.*
[51] Szigethy—Agle (n. 49).

aphasia and loss of consciousness are consistent with the embolization or blockage of the carotid artery, supplying the King's dominant brain hemisphere and the radical decrease of blood supply to the brain.[52]

It is possible that the King was also suffering from kidney disease, and this might have progressed to uremic poisoning in the last days of his life. This could explain the heavy odour emitted by the body after death. A strong ammonia-type odour is often present with patients who die of uremic poisoning.[53]

The heavy odour mentioned in the sources could have been caused by other factors as well. Bonfini stressed that Matthias suffered intense agony and roared 'like a lion.' This was possibly the result of gastrointestinal collapse after the blood flow to the organs of the abdominal cavity had been compromised. This resulted in bowel stagnation, bacterial growth and the beginning of putrification. This would also explain the 'heavy odour' following death.[54]

None of the medical specialists saw any evidence that would lead them to conclude that the cause of death was due to poisoning.

Conclusion: Until the last four years of his life Matthias Corvinus enjoyed excellent health. At the age of 43 he began suffering from gout and probably developed other metabolic problems such as elevated levels of cholesterol, triglycerides, as well as hypertension. All of these factors predisposed him to cardiovascular disease. At the age of 47 he suffered a massive heart attack followed by a stroke and died three days later. We can conclude that his death was not unexpected and that there is no evidence of foul play.

[52] SZIGETHY—AGLE (n. 49). Dr. HAYEK is in agreement that a heart attack was followed by a stroke. These findings were arrived at independently by our medical authorities.

[53] Dr. ELIAS T. SAADI: *Diagnostic report of 13th June 1995.*

[54] HAYEK (n. 50). The strong odor of the body of the King is not only reported by Bonfini, but by Ludovico Tubero as well, see his *Commentarii* (n. 12), 14 (ed. II 61).

Medical Profile

I. *Patient Information*

1. Name:	Matthias Corvinus
2. Date of Birth:	23rd February 1443
3. Circumstances of birth:	regular, no complications, home birth in substantial urban house. Baptized shortly thereafter, as was customary at that time.

II. *Family Background*

A) Name of Father:	János Hunyadi
1. Date of Birth:	probably 1407
2. Date of Death:	11th August 1456, at the age of 49
3. Cause of Death:	victim of epidemic (plague)
4. Occupation:	soldier, major land owner, general, statesman, Governor of Hungary
5. Health:	All indications are that he was in excellent physical condition. Fought in numerous campaigns, lived under difficult circumstances. Travelled widely: Balkans, Serbia, Italy, Bohemia, Switzerland, Austria etc. showed great stamina.
6. Marital Status:	married at the age of 25 (?)
7. Children:	two — **a)** László: born when his father was 26 years old **b)** Matthias: born when his father was 36 years old
B) Name of Mother:	Erzsébet Szilágyi Hunyadi
1. Date of Birth:	probably 1409 (?)
2. Date of Death:	1483 at the age of 74 (?)
3. Cause of Death:	uncertain (infirmities?). She retired from public life at the age of 67 (?).
4. Occupation:	Governor's wife, King's mother, supervisor of immense estates
5. Health:	No problems with pregnancies. Had two uneventful deliveries. No indication that she lost any children. Seems to have been highly intelligent, had an excellent financial sense and a keen political acumen.
6. Marital Status:	married at the age of 23 (?), widowed at the age of 47 (?)
7. Children:	two —

a) László: born when his mother was 24 (?) years old
b) Matthias: born when his mother was 34 (?) years old

C) Name of Brother: László Hunyadi

1. Date of Birth: 1433
2. Date of Death: 16th March 1457
3. Cause of Death: executed for political reasons
4. Occupation: soldier, Governor's son, rising politician.
5. Health: Excellent physical condition. No known ailments or injuries. Led active life.
6. Marital Status: Single. Engaged twice: in 1448 (aged 15) and again in 1450 (aged 17), but these were political in nature, never led to marriage.

III. *Patient's Early Life*

1. Childhood: Spent mainly with mother. Living accommodations were excellent for his time (mid 15th century). Resided in large, relatively modern and new castle near the Carpathian Mountains. Environment was civilized, clean and healthy. Food ample and varied. No known illnesses.
2. Education: Private, with emphasis on the classics.

IV. *Adolescence and Adult Life*

1. Occupation: In 1458 (aged 15) elected King of Hungary. Rules Hungary, part of Bohemia and Lower Austria until his death in 1490 (aged 47).
2. Physical description: Of average physical stature. Strong and pronounced facial features, long hair which did not yet turn grey at 47. Broad shoulders and long torso. His legs were short. When sitting he gave the impression of being much taller then when he stood up. Did not seem to have gained excessive amount of weight in later years.
3. Life style: Ate well, drank quite a lot but not enough to cause scandal. Food was rich, especially pork, lard, sour cream, etc: drank mainly wine. Sexually active.
4. Marital Status: Married twice, had two children, one stillborn, the other reached adulthood.

1451 (aged 8) Engaged to Elizabeth von Cilli, who died in 1455 of the plague (?).
1457 (aged 14) Engaged to Katherine Podebrady of Bohemia.
1461 (aged 18) Marries above.

1464 February	His wife dies of c h i l d b i r t h along with the baby
1470—1472	Takes mistress, Barbara Edelpöck, who conceives in July of 1472.
1473 April	Illegitimate son by Barbara Edelpöck is born, named János. Matthias is 30 years old.
1476 December	Marries Beatrice of Aragon, Princess of Naples. She came from very fecund family but remained childless.

V. *Patient's General Health*

Seems to have enjoyed good health until his mid 40s. Mention of brief illness in 1480. Undertook several military campaigns, was wounded in battle, but showed remarkable energy and stamina.

VI. *Specific illnesses*

1486 July—August:	First attack of gout. Swollen legs, inability to travel. Rather quick recovery (2—3 weeks).
1489 January:	Speaks of his health being 'broken', his battle wounds causing him much pain.
1489 January—February:	King's appetite poor, sleepless nights, new attacks of gout, intense pain, weariness. Could not stand, his legs would not support his weight.
1489 September:	Recurrence of gout. Unable to travel to major international conference.
1489 September—October:	Periods of dejection, feeling of impending doom.
1489 November—December:	Malaise, swollen legs, tertiary fevers.
1490 January—February:	Some improvement, able to travel by boat but at slow pace. Goes from Buda[pest] to Vienna 4—5 weeks.
1490 March—April:	General physical deterioration. Expectation at court that he would not live long.

VI. *Death**

Description is based upon a contemporary source who was present at the court of King Matthias, but was n o t an eyewitness. Antonio Bonfini, the historian giving us the account of the events had n o m e d i c a l t r a i n i n g, is relating second hand information, and on occasion reports facts in an uncertain order.

* Paraphrase of Bonfini's description of the events surrounding the death of Matthias is contained in the body of this article. See above.

ASTRIK L. GABRIEL

Berchtoldus Rembolt Academic Printer and His Hungarian Acquaintances

Berchtoldus Rembolt came to the University of Paris from Tübingen, where he was enrolled into the University of Tübingen on 14th May 1483 under the rector Mangoldus [Widman], canon of the Collegiate Church there. He was registered as Berchtoldus Renbolt de Oberneuhenheim and paid two *solidi* when enrolled.[1]

At the University of Paris, he was listed as from the diocese of Straßburg *(dioecesis Argentinensis)*. He became Bachelor of Arts in 1487, listed number 5 among 23 promoted under the receptor of the English-German Nation Iohannes Harvey from the diocese of Aberdeen, a Scot.[2]

Among the bachelors promoted together with him was Michael Scuoler, from the diocese of Esztergom *(dioecesis Strigoniensis)*, a poor student. The receptor added after his name: *cuius bursa valet nichil*. He was taxed to pay 26 *solidi*. Michael Scuoler from Esztergom finished 10 among 23 bachelors.[3] Among the bachelors promoted with the Hungarian subject was Georgius Wolff from Baden, diocese of Speyer, who became also a famous printer at Paris, but did not reach the reputation of Berchtoldus Rembolt.

The latter, listed as Bartoldus Reynboude, became *licentiatus* in the spring of 1488 and was listed 4 among 20. Michael 'Soler' improved his performance, and was placed 7th among 20, finishing better than Georgius Wolff ranked 18 among 20 promoted to licentiate. In 1488, when the Swiss Petrus Tartaretus acted as receptor, both 'Bartollus Reinbolt' and Michael Scuoler from Hungary became Master of Arts, both were poor paupers *(cuius bursa valet nichil)*, but paid for the use of school building 2 *lib.* and 12 *solidi*, also for the happy admittance in the Society of Masters and for the 'Cape of the rector' *(pro iocundo adventu et capa rectoris)* 2 *lib.* Michael Scuoler from Esztergom, who earned his Master of Arts degree together with Berchtoldus Rembolt, was ranked only 12 among 15 promoted.[4]

Berchtoldus Rembolt was elected proctor *(procurator)* of the English-German Nation circa 2nd July 1495.[5]

In 1494, Rembolt became associate of Udalricus Gering, the first printer at Paris. Martinus Crantz, Michael Friburger and Udalricus Gering, the German printers, came

---

[1] F. HERMELINK: *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, Stuttgart 1906, I 44.

[2] A. L. GABRIEL—G. C. BOYCE (eds.): *Liber receptorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in Universitate Parisiensi* (Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis VI), Parisiis 1964, 637^{4-5}.

[3] *Liber receptorum* (n. 2), 638_{18}.

[4] *Liber receptorum* (n. 2), 654_{6}.

[5] Archives: Sorbonne, Reg. 91 (85) fol. 6^{r}. See A. L. GABRIEL: *The Paris Studium*, Notre Dame (USA)—Frankfurt a. M. 1992, 319^{41}.

Ecce Homo
Illustration from Bonifacius de Ceva, *Viatice Excursiones* printed by Berchtoldus Rembolt (Paris, 1515)

Crucifixion
Illustration from Bonifacius de Ceva, *Viatice Excursiones* printed by Berchtoldus Rembolt (Paris, 1515)

to Paris at the invitation of Iohannes Heynlein de Lapide (Stein), and Guillelmus Fichetus founded the first printshop in 1470 at Paris in the Kingdom of France.[6]

The earliest first dated book printed by Gering and Rembolt was St Augustin's *De sermone in monte habito* (Paris, 8th May 1494) in *Soleil d'Or, Vicus Sorbonicus*.[7] The association with Gering in printing was continued, when on 19th September 1506, Rembolt was elected *receptor* (treasurer) of the English-German Nation.[8]

Before his election to the office of *receptor* in 1506, there were few Hungarian students at Paris with no visible or documentary connection with Berchtoldus Rembolt. Martinus Pauli from the diocese of Erdély *(dioecesis Albensis)* earned his Bachelor of Arts degree in the spring of 1496 and became *licentiatus* in 1497. Georgius Anthonil, from the diocese of Esztergom, Bachelor of Arts in 1497, was 3rd among 20 bachelors with whom he was promoted. As *licentiatus* in 1498, he ranked only 20 among 31. The spring of the academic year of 1500 was greeted by three Hungarian students from Transylvania (Erdély). Georgius de Ungaria in 1500 was 11 among 26 bachelors. As *licentiatus* in 1501 he was graded 10th among 17. The second student was Iohannes de Transylvania, *alias* de Kaczendorff *diecesis Albensis*, Bachelor of Arts in 1501, placed 10th among 15 on the list of the *receptor*. The third subject, Marcellus Textoris was a poor student, who was promoted together with Iohannes de Kaczendorff in 1501. During the 1501/1502 academic year, a contagious plague devastated Paris. Marcellus must have left the university, because he received his *licentiatus* only in 1503.[9]

On 19th September 1506, Berchtoldus Rembolt took over the office of the receptorship from the Dutch Martinus Huesden, diocese of Utrecht. The records of his office in the *Liber receptorum* was headed by a splendid full-page miniature of the Roman Emperor holding a sword in the right hand and globe surmounted by cross in the left. Crowned, wearing *fleur de lys* cape — could be identified with Charlemagne, (ca 742—814), one of the patrons of the English-German Nation.[10] His feast was observed by the Nation on 28th January.

The legend below the portrait reads: 'The imperial majesty should be adorned not only with his arms, but also excelling with Laws in order that both in times of peace and war, he should righteously govern...'[11] Rembolt's idea of imperial majesty — *viz.*, to govern not only by weapons, but also by the spirit of the law — explains his predilection of turning the balance of his editorial policy towards the publication of books from the fields of Canon and imperial or Civil Law.

---

[6] A. CLAUDIN: *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle*, I, Paris 1900, 17—60.

[7] F. R. GOFF: *Incunabula in American Libraries: a Third Census of Fifteenth Century Books Recorded in North American Collections*, New York 1964, 70, № A-1306.

[8] Berchtoldus Rembolt was *receptor* of the English-German Nation from 19th September 1506 to 20th September 1508. His accounts are on Sorbonne Archives, Reg. 91 (85) fol. 85^r—90^r.

[9] A. L. GABRIEL: *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Rein of Louis XII and Françis Ier*, Notre Dame (USA)—Frankfurt a. M. 1986, 30—31 and 35.

[10] Reproduced in A. L. GABRIEL: *Garlandia. Studies in the History of the Mediaeval University*, Notre Dame (USA)—Frankfurt a. M. 1969, 191 (Plate XXXVII: Paris, Archives Sorbonne, Reg. 91 [85] fol. 84^v).

[11] These are the first words of Justinian's constitution *Imperatoriam maiestatem* on the confirmation of the *Institutiones* (ed. by P. KRÜGER, Corpus iuris civilis I 1, XXI): *Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari et princeps Romanus victor existat non solum in hostilibus proeliis, sed etiam per legitimos tramites calumniantium iniquitates expellens, et fiat tam iuris religiosissimus quam victis hostibus triumphator.*

Berchtoldus faithfully recorded expenses occurred in honouring Charlemagne (*Impense facte in festo divi Karoli Magni*). Distribution in money was given to the *procurator*, *receptor*, the pastor of the church, masters present, organist, beadles, poor people — and others.

Berchtoldus Rembolt's accounts (expenses and revenues) of his office as *receptor*, included the list of bachelors, *licentiati* and masters promoted. He carefully listed payments made by the students and also the names of the promoted Bachelors of Arts, *licentiati* and masters.

Among the eleven promoted *licentiati* mentioned by Rembolt were two Hungarians. Dominus Iohannes Croner, *dyocesis Strigoniensis, cuius bursa valet 6 sol. Paris.*, paid a total of 1 *lib.* and 10 Paris *solidi*. Another Hungarian *licentiatus* listed after Iohannes Croner was placed 10th among 11 with 5 Paris *solidus bursa*. He paid 1 *lib.*[12] Both Hungarians, Iohannes Croner and Anthonius Mercatoris earned their Bachelor of Arts degree in the spring of 1506 under the Dutch *receptor* Martinus Huesden.

The *receptor* Rembolt listed by name the subjects when they became *incipientes*, starting their teaching career after obtaining their licentiate. Among the promoted 9 new masters, Iohannes Croner in 1507 earned the first place, but Anthonius Mercatoris was not mentioned. Iohannes Croner, taxed to 6 Paris *solidus bursa*, paid 1 *lib.* and 10 Paris *solidi*: for the cape of the rector and for the admittance among the masters 2 *lib.*; also for casting his first vote: 5 Paris *solidi*.[13]

In the academic career of Iohannes Croner, the next stop was at the University of Vienna (Wien). He was inscribed into the *Matricula* of the Hungarian Nation of the University as *Parisiensis* during the term of Cirillus Pintha as *proctor*. On 13th October 1509, Croner, on the feast of St. Coloman, Martyr, was elected *proctor* of the Hungarian Nation. In the records of the University of Vienna, he was known as coming from Braschovia (in Hungarian Brassó). Apparently his name *Croner* came from the name *Corona*, i.e. *Kronstadt*.[14] He was mentioned as *proctor* of the Hungarian Nation during 1509—1510 academic year of the University of Vienna.

Anthonius Mercatoris came from Transylvania from the *dioecesis Albensis* and not from Esztergom, as appears in the records of Berchtoldus Rembolt. In 1507, Rembolt as *receptor* listed him as *Strigoniensis*. The receptor either mistakenly repeated the diocese's name or Antonius himself changed diocese. While in Paris, he did not earn his degree of Master of Arts with Iohannes Croner, but only a year later under the Scot, David Cranston from Glasgow, who was the successor of Rembolt in the office of *receptor* late 1507, *ante primum computum*.[15]

The next Hungarian student who knew Rembolt was Martinus Tholninus, diocese of Pécs. He came from the University of Vienna where he was inscribed on 14th April 1502 into the *Matricula* of the Hungarian Nation as *Dom. Martinus frater thesaurii regis Hungariae, nobilis ½ tal. den.*[16] He was promoted bachelor at Paris during the office of the Dutch *receptor*, Martinus Huesden, in the fall of 1505 together with the two sons,

[12] Paris Archives, Sorbonne, Reg. 91 (85) fol. 88^{r}.

[13] *Dominus Iohannes Croner, dyocesis Strigoniensis, cuius bursa valet ... 6 sol. Paris. — 1 lib. 10 sol. Paris. Pro cappa rectoris..., iocundoque adventus — 2 lib. Pro primo voto — 5 sol. Paris.*

[14] K. SCHRAUF: *Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453—1630*, Wien 1902, 49.

[15] GABRIEL: *The University of Paris* (n. 9), 41—42$^{69—70}$.

[16] F. GALL (ed.): *Die Matrikel der Universität Wien. II: 1451—1518*, Graz—Köln 1959, I 303.

Bruno and Basilius, of Johannes Amerbach, the famous printer from Basel. One of the masters of the University of Paris to whom he entrusted the tutoring of his sons was Mattheus de Loreyo, in the College of Lisieux, a good acquaintance of the Hungarian bishop, Iohannes Gosztonyi.[17]

In the spring of 1506, Martinus Tholninus ranked 12 among 26 *licentiati* in the records of the *receptor*, Martinus Huesden. His *bursa* was taxed to 10 Paris *solidi*, a sign that he was a wealthy student, brother of the Treasurer of the King of Hungary. The same year he became *incipiens* Master of Arts. His brother, Iohannes Bornemissza, in 1500 was treasurer of Wladislas I, King of Hungary.

Rembolt's records as *receptor* after the first term of his office in 1507 was examined and approved with the signature of Martinus de Tolna at the end of Rembolt's accounts in fol. 90^{r}: Martinus' *signum manuale*: *Ita est. Martinus Tholninus.*[18]

Martinus went from Paris to Rome. Wolfgang von Matt, a collaborator of Iacobus Lefèvre, the famous Paris doctor, wrote to Iohannes Solidus (Jan Schilling) requesting him to transmit his greetings to Martinus Tolninus: *Si me amabis, ubi D. Martinum Tolninum meo nomine salutaveris.*[19] Martinus Bornemissza de Tolna later became parish pastor at Kolozsvár. He died before 1513. In 1507, during the office of David Cranston as *receptor*, Martinus Croner, diocese of Esztergom, arrived in Paris. Apparently, he was related to Iohannes Croner. Martinus came from an unidentified university as *baccalarius receptus*. The presence of the two Paris students from the diocese of Esztergom made necessary for the English-German Nation at Paris to appoint a messenger called *nuntius* for the diocese of Esztergom, in all probability for transfer of money from *Pannonia* to the two subjects from the diocese of Esztergom, Iohannes and Martinus Croner. Petrus Cyrau was appointed by the Nation as *nuntius* for Esztergom during the office of Rembolt acting as *receptor*: *Petrus Syrau dyocesis Strigoniensis pro nacione nuncius.* The Nation charged 28 Paris *solidi* for the assignment.[20]

The important office of being *receptor* of the English-German Nation did not allow Rembolt to reach the usual frequency of books printed by him and his associate, Gering. While between 1st January 1506 and 19th September 1506, the date of Rembolt's election for the office of *receptor*, six books were printed in the *Soleil d'Or*, none was published after the date of his election. The titles of the six books are:

*Circa 1506:

Iohannis XXII *Extravagantes XX*, edited by Jean Chappuis. Printers: Gering and Rembolt.[21]

Ludolphi de Saxonia *In Psalterium expositio* and *Psalmi penitentiales*. Printers: Gering and Rembolt, 30th January 1506.[22]

Bonifacii VIII *Sexti libri materia*. Printers: Gering and Rembolt, 9th June 1506.[23]

---

[17] A. L. GABRIEL: *University Career of Matheus de Loreyo. Academic Liaison between Ioducus Clichtoveus and humanist bishop Iohannes Gosztonyi*, Hungarian Studies 3 (1987) [1990] 41—45.

[18] GABRIEL: *The University of Paris* (n. 9), 46[82].

[19] E. F. RICE: *The Prefatory Epistles of Jacques Lefèvre d'Étaples and related Texts*, New York—London 1972, 324—327.

[20] Paris Archives, Sorbonne, Reg. 91 (85) fol. 88^{r}.

[21] BR. MOREAU: *Inventaire chronologique des éditions Parisiennes du XVIe siècle. I: 1501—1510*, Paris 1972, 189, № 47.

[22] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 204, № 118.

**Extravagantes communes*, edited by Jean Chappuis and Giralamo Chiari. Printers: Gering and Rembolt, 14th July 1506.[24]

*Clementis V *Clementinarium materia*. Printers: Gering and Rembolt, 27th July 1506.[25]

*Iustiniani *Argumentum Institutionum imperialium*, edited by Jean Chappuis. Printer: Rembolt alone, 30th August 1506.[26]

No books were produced for the rest of the year 1506. During the second half of Rembolt's office, when his accounts were ratified by the Hungarian Martinus de Tolna between 1st January 1507 and 19th September 1507, two books came out of the printshop of Rembolt—Gering: Gregorii IX (1227—1241) *Decretales* on 11st February 1507[27] and Nicolai Perotti (1430—1480) *Cornucopiae* on 18th May 1507.[28] Soon after giving up his office of *receptor*, Rembolt rented a house on 27th November 1507, from the fellows of the Sorbonne called *Coq et de la Pie* located on Rue St. Jacques. The old sign of *Soleil d'Or* was transported here, i.e. to *Vicus Sancti Iacobi*. The first book printed in the new location came out of the press on 26th June 1508. The title was Gregorii I *Epistolae*. The colophon displaced the names of both Gering and Rembolt and the old and new address of the printshop: *In Sole Aureo tam vici Sorbonici quam Sancti Iacobi*.[29] In 1509, Udalricus Gering retired. He died on 23rd August 1510.[30]

The next distinguished Hungarian student and later Master of Arts, *procurator*, *receptor* of the English-German Nation who was well acquainted with Berchtoldus Rembolt was Blasius of Várda of the diocese of Eger *(dioecesis Agriensis)*. His name first occurs in the 'Fourth' *Liber receptorum* showing an excellent student, who in 1515 was placed first among the 10 Bachelors of Arts.[31]

In Paris, he met the Franciscan provincial, Bonifacius de Ceva in the *Grand Convent* of Paris, a faithful acquaintance of Iohannes Gosztonyi, bishop of Győr, to whom Bonifacius dedicated his *Viaticae Excursiones* printed by Berchtoldus Rembolt on May 15th 1515.[32]

---

[23] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 188, № 42.
[24] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 189, № 44.
[25] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 189, № 43.
[26] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 190, № 48.
[27] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 229, № 57.
[28] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 250, № 160.
[29] MOREAU: *Inventaire chronologique* (n. 21), 278, № 82.
[30] A. CHEVILLIER: *L'origine de l'imprimerie de Paris. Dissertation historique et critique*, Paris 1694, 95.
[31] Paris, Sorbonne, Archives, Reg. 91 (85) fol. 148[v].
[32] Title page:

Bonifacii de Ceva divi ordinis Minorum Fratrum viri clarissimi Francieque Ministri.
Viatice Excursiones ad Reverendum in christo patris et domini Iohannis Gozthon:
insignis Iauriensis ecclesie graciosissimi Presulis:
ac Comitis venustissimi instantiam nuper de nonnullis hominum vicis sparsim edite. Veluti

De Ingratitudine	*De Avaricia*
De Superbia	*De Gula*
De Ira	*De Luxuria*
De Invidia	*De Pigricia seu accidia*
De Odio	*De neglectu republice*
De Detractione	*De Falsitatibus hominum*
De Periurio	*De Tristicia*

[Followed by the small printer mark of Iehan Petit]
Venundantur Parisius in vico divi Iacobi sub lilio aureo a Iohanne Parvo.

The preface was written by Blasius de Várda, calling himself *clientulus* of the Hungarian Bishop of Győr.[33] Blasius de Várda also addressed a commendatory *Epistola* to Berchtoldus Rembolt in the *Sermones Quadragesimales*[34] authored by the Franciscan Provincial, Bonifacius de Ceva. Blasius de Várda hailed him as a highly esteemed friend *(amico sibi cumprimis dilecto)* in the preface of the book printed on 2nd January 1517. Blasius implored Rembolt to print the *Lenten Sermons* with correctness and neatness because from Rembolt's hands nothing defective or undesirable was ever published.[35] Shortly after the issue of the *Lenten Sermons*, Bonifacius de Ceva died on 12th April 1517 and was buried in the chair of the *Grand Convent* at Paris.[36] Rembolt died the end of 1518 or in the early days of 1519.[37] He deserved the laudation of Iacobus Fontaine, doctor of the Faculty of Decrees in Paris, pronounced in 1520: 'Berchtoldus Rembolt died to the great sorrow of the Parisian schools and to the immense damage of literary life' — *Mortuus est Bertholdus magno cum luctu Scholae Parisiensis et ingenti iactura rei Literariae.*[38]

Colophone on fol. 88[r]:

Vulticis Excursionibus finis (auspice deo) Parisius imponitur Opera industrii viri Magistri Bartholdi [sic!] *Rembolt calcographi eximii. Expensis vero honesti mercatoris Iohannis Parvi. Anno domini 1515 ad Idus Mayas.*

I consulted my own personal copy, which is the first edition. Paris, Bibliothèque Nationale has only the second edition, dated 28th November 1518 (Réserve D. 5032).

[33] *Reverendo domino Iohanni Gozton Episcopo ecclesie Iauriensis et comiti loci eiusdem. Blasius de Várda humillimus eiusdem clientulus. Felicitatem. — Merito presul dignissime, ac michi semper cumprimis observande Reverendum patrem Bonifacium Franciae Ministrum preclare sue religionis specimen eximium, summo tibi iunctum amoris vinculo, semper magnifacere consvevisti. Contra vero quo ipse tibi amoris munere respondeat, manifesto iam testimonio omnibus palam est... Vale presulum lumen splendificum. — Ex litterario emporio Parisiano. Quarto Idus Marcias.*

[34] The text on Title page:

Preclarissimi viri F. Bonifacii de Ceva,
ordinis minorum, sacre theologie ac iuris utriusque laureati:
necnon in provincia Francie super fratres minores meritissimi ministri
Sermones quadragesimales inter declamandum excerpti et ab ipso transcripti
in populos fratrum minorum Parisiensi cenobio,
anno a virgineo partu M. quingentesimo supra tredecimum:
quo tempore prefatus reverendus pater Bonifacius viriliter dimicabat alma Parisiorum universitate
pro laboriosa fratrum observantiorum unione cum fratribus suis de regulari observantia.

After the text printed in gothic characters, the printer mark of Rembolt was inserted followed by the following text:

Prostant in officina libraria venerabilis bibliogtaphi Magistri Bertholdi Rembolt in vico sancti Iacobi sub Sole aureo commorantis.

[35] The Preface of Blasius de Várda to the *Sermones Quadragesimales* was printed in roman characters and the heading sounded:

M. Blasius de Várda honesto viro Bertholdo Rembolt impressori parisiano
amico sibi comprimis dilecto Salutem.

Blasius de Várda finished his Preface on fol. 2[r]:

Compulit enim me id fidentius aggrediendum ardens desiderium reverendissimi et gratiosissimi domini mei Iohannis gozton Iauriensis ecclesie pastoris dignissimi: quod ad te tuasque editiones concepit: qui quicquid tuo divino ex ingenio denuo nasceretur, eius per me ex templo particeps fieri exoptat. Tuum igitur erit, mi Bertholde, tersum emunctumque opus tante frugis maturius emittere. Cuius nichil tabidum unque sordidumve manibus effluxit, quod te pro singulari tue humanitatis officio facturum spero. VALE.

[36] L. Beaumont-Maillet: *Le Grand Couvent des cordeliers de Paris. Étude historique et archélogique du XIIIe siècle à nos jours*, Paris 1975, 371, № 117.

[37] A. L. Gabriel: *The Paris Studium*, Notre Dame (USA)—Frankfurt a. M 1992, 332—334[57].

[38] Chevillier: *L'origine de l'imprimerie de Paris* (n. 30), 139. Iacobus Fontanus published in 1520 Bonifacius VIII's *Sextus Liber Decretalium*, 1520, printed by C. Chevallon.

FAZEKAS ISTVÁN

Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben

A hazai szakirodalomban ismert és elfogadott tény, hogy a katolikus megújulás történetében sorsdöntő trentói zsinat kihirdetésére Magyarországon — kivéve a győri egyházmegyét — nem került sor.[1] Oláh Miklós esztergomi érsek ugyan 1564-re tartományi zsinatot kívánt e célból összehívni, de vállalkozásához nem nyerte el az uralkodó jóváhagyását.[2] E próbálkozás közelebbi megismerését, az üggyel kapcsolatos néhány kisebb félreértés eloszlatását teszik lehetővé azok a levelek és fogalmazványok, amelyek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv *Ungarische Akten* állagában fennmaradtak.[3]

A zsinat kihirdetésének szándéka nem előzmények nélküli lépés. Oláh Miklós esztergomi érseksége alatt (1554—1568) meglehetősen kiterjedt és széleskörű reformprogrammal igyekezett a magyar katolikus egyházat megújítani. A több forrásból táplálkozó reformprogram a későbbi katolikus megújulás szinte minden fontos elemét magában hordozta. Az érsek zsinatokat tartott, reformkonstitúciót bocsátott ki, a zsinati határozatokat vizitációk segítségével próbálta meg végrehajtani. Iskolát alapított (amely a későbbi szeminárium egyfajta ősének tekinthető), letelepítette a jezsuita rendet. Felismerte a nyomda és a nyomtatott könyv jelentőségét is.[4]

Az érsek reformprogramjához szorosan illeszkedett volna a zsinati határozatok közzététele. A trentói zsinat határozata értelmében a zsinat befejeztét követő egy, de legfeljebb három éven belül az egyes országok az egyetemes zsinati határozatok kihirdetése céljából tartományi zsinatot voltak kötelesek összehívni (sess. XXIV c. 2; sess. XXV, c. 2). A trentói zsinat 1563 december 12-én befejezte működését, ami azonban nem jelentette azt, hogy a zsinaton egymással szembenálló felek is letették volna a fegyvert.

---

[1] VANYÓ T.: *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850* (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2), Pannonhalma 1933, XIX.

[2] *Nuntiaturberichte aus Deutschland. 2. Abt.: 1560—1572. IV: Nuntius Delfino 1564—65*, bearb. v. S. STEINHERZ, Wien 1914, 65 és 1010; valamint L. VON PASTOR: *Geschichte der Päpste I—XVI*, Freiburg i. Br. 1886—1933, VII 385—86. A magyar szakirodalomból l. VANYÓ: *Püspöki jelentések* (1. j.), XIX; HERMANN E.: *A katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig*, München 1973, 221.

[3] A függelékben közölt mindhárom irat az *Ungarische Akten* állag egy olyan *fasciculus*ában található, amelyben kivétel nélkül a protestantizmus történetével kapcsolatos iratok vannak, és amelyet a rajta lévő felirat szerint („Ein Fascikel aus den Hungaricis des H. H. u. Staatsarhives von mir ausgehobener bzw. ausgewählter Akten, betreffend die Protestanten in Ungarn 1564—1812. Károlyi") KÁROLYI ÁRPÁD, hosszú évtizedeken át a levéltár tisztviselője, majd igazgatója állított össze az állag különböző csomóiból. Feltehetőleg egy meg nem valósult forráskiadvány számára gyűjtögette az iratokat.

[4] Oláh Miklós kísérlete eleddig nem talált monográfusára, jóllehet az esztergomi Prímási Levéltár és a Magyar Országos Levéltár Magyar Kamara Archívuma gazdag forrásanyagot őriz rá vonatkozólag. Mindezidáig egyedüli monográfia e téren V. BUCZKO: *Mikulas Olah a jeho doba 1493—1568*, Bratislava 1940. Az Oláh-féle vizitációk kiadása ugyancsak tőle: *Reformné hnutie v arcipiskupstve ostrihomskom do r. 1564*, Bratislava 1939.

IV. Pius pápa a határozatokat szóban viszonylag gyorsan, már 1564 január 26-án megerősítette. A *Benedictus Deus* kezdetű megerősítő bulla írásos változata azonban csak 1564 június 30-ára készült el.[5] A szóbeli megerősítést követő félévben a pápai kúria egyes csoportjai a számukra kényelmetlen határozatok megváltoztatásáért tevékenykedtek, miközben I. Ferdinánd császár tovább küzdött reformjavaslatai elfogadása érdekében, amelyek részint az Oltáriszentség két szín alatti kiszolgáltatását, részint a papi házasság engedélyeztetését célozták.

A bizonytalan helyzet ellenére úgy tűnik, a magyar püspökök eltökélt szándéka volt, hogy a végzések minél előbbi kihirdetését és gyakorlatba történő bevezetését előíró zsinati határozatnak érvényt szerezzenek. Ehhez az uralkodó jóváhagyását is igyekeztek megszerezni. Feltehető, hogy Oláh és püspöktársai 1564 február végén levélben fordultak a királyhoz, amelyben többek között jelezhették szándékukat, hogy tanácskozást kívánnak tartani, amelynek fő célja a trentói végzések kihirdetésére összehívandó tartományi zsinat idejének megállapítása.[6] Az uralkodói válasz nem sokáig késett. Sajnos Ferdinánd levele csak Oláh március 4-ei válaszleveléből következtethető vissza (1. sz.), de fennmaradt II. Miksa március 3-án kelt levele, amelynek megszületéséhez részben a kérdésben adott atyai tájékoztatás, részben a pozsonyi evangélikusok február 28-ai, városukban tervezett könyv-vizitáció miatt írt folyamodványa[7] adhatott indítékot. Levelében Miksa király meglepődésének adott hangot, hogy az érsek és a magyar püspökök a trentói zsinat határozatainak kihirdetése miatt összejövetelt *(conventus)* készülnek tartani, akkor, amikor a kereszténység egyik országában sem került erre sor. Tervüktől óvja őket, mint ahogy uralkodói nemtetszésének adott hangot az érsek által állítólag Pozsonyban elrendelt könyvvizsgálata tárgyában is. Miksa levelének fogalmazványát Delfino pápai nuncius jelentéseinek kiadásában közzétette STEINHERZ, aki — és nyomában az eddigi szakirodalom — a tervezett *conventust* és Oláh még 1564 január 1-jén április 23-ára meghirdetett egyházmegyei zsinatát összekapcsolta.[8] A szóban forgó összejövetel azonban, mint Oláh Miklós alább ismertetendő és a 2. szám alatt közölt 1564 március 4-én kelt levele is bizonyítja, püspökkari konferencia volt.

Oláhnak a császárhoz intézett leveléből kiderül, hogy magánál Ferdinándnál sem találtak tetszésre az idős főpap tervei (1. sz.). Az esztergomi érsek válaszlevelében három különböző üggyel foglalkozik. Örvendezik az uralkodó ígéretén, hogy nem fog támogatást adni a hozzá szupplikáló, az érsek által elítélt papoknak. Az örvendezés után a védekezésen a sor, az érsek a könyvcenzúrával kapcsolatosan kényszerül magát tisztázni. Rendeletét nem mint helytartó, hanem mint főpásztor hozta, és lelkiismereti kötelessége ily módon eljárni, mint ahogy más helyen már megtette ezt. Végül a zsinat kihirdetésének kérdésével csak levele végén foglalkozik: mindenekelőtt el kívánja oszlatni a félreértést, miszerint a másnapi püspökkari gyűlésen a trentói határozatokat máris közzé akarnák tenni. Az összejövetel csupán időpontot, helyet és módot keres, hogy miképpen kerüljenek a zsinati végzések kihirdetésre, mint ahogy korábban írt felterjesztésükben is tudatták a püspökök az uralkodóval, hogy a pápai megerősítést követően készek a hatá-

[5] PASTOR: *Geschichte der Päpste* (2. j.), VII 289—295.

[6] Oláh 1564 március 4-én kelt leveléből következtethető vissza az uralkodó válaszára és a választ kiváltó első levélre, l. az 1. sz. iratot.

[7] I. RIBINI: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae I*, h.n. 1787, 194 és 544.

[8] Miksa március 3-ai levelét két részletben közli: *Nuntiaturberichte aus Deutschland* (1. j.), 65[4] és XLVII[4].

rozatok kihirdetésére. A tervezett püspöki megbeszélésre a következő napokban sor is került. Ezt bizonyítja a magyar püspökök március 9-én Pozsonyból Ferdinándhoz intézett levele (3. sz.), amelyhez csatolva felterjesztették a március 6-án tartott összejövetel jegyzőkönyvét (2. sz.). A rövid, kétoldalas protokollum szerint a magyar főpásztorok megállapodtak abban, hogy december 1-jére Pozsonyba tartományi zsinatot fognak összehívni, amelynek céljaként a trentói zsinati határozatok kihirdetését jelölték meg. A zsinatra hivatalos lesz minden apát, prépost és mindazok, akik jog és szokás szerint azon részt venni tartoznak. Az egyes egyházmegyék időközben egyházmegyei zsinatot kötelesek összehívni, a püspököknek pedig lehetőség szerint fel kell készülniük a tartományi összejövetelre.

A püspökkari konferencia végzéséről nem csupán az uralkodót tájékoztatták, hanem a nunciust is, aki 1564 március 19-ei jelentésében beszámolt arról, hogy az esztergomi érsek, mint sok év óta, ismét egyházmegyei zsinatot fog tartani, amikor pedig a *Tridentinum*ot megerősítő bulla napvilágot lát, tartományi zsinatot szándékozik egybehívni a határozatok közzététele végett.[9]

Az egyházmegyei zsinatra, amely négy napig tartott, a kitűzött időpontban, április végén sor is került. A jelenlévő jezsuiták jelentéséből tudjuk, hogy ez alkalommal a trentói határozatok kihirdetésére nem került sor,[10] a rendezvény azonban a márciusi püspöki konferencia értelmében előírt egyházmegyei zsinatnak tekinthető. A többi egyházmegyéből hasonló rendezvényre nincs adat.

A decemberre tervezett tartományi zsinatra minden bizonnyal nem került sor. Nem csupán a források hallgatnak róla, de ezt a vélekedést támasztja alá Miksának a zsinati határozatok kihirdetésével szembeni közismert ellenérzése is. Carlo Visconti ventimigliai püspök, pápai megbízott és Delfino nuncius 1564 októberében az uralkodónál tett látogatása alkalmával Miksa nyíltan elutasította a zsinati határozatok kihirdetését.[11]

A határozatok közzététele terén tapasztalt nehézségek nem vették kedvét az idős érseknek. A korábbi évekhez hasonlatosan tovább tevékenykedett az 1560-as évek esztergomi egyházmegyéjében oly fontos szerepet játszó zsinati bíróság, amelynek feladata a fennmaradt források szerint 1564-ben a papi fegyelem megszilárdítása, az egyházi érdekek erőteljesebb védelme volt.[12] A problémák köre ebben az évben tovább bővült a két szín alatti áldoztatás ügyével. Ferdinánd király kitartó erőfeszítését részben siker koronázta. A papi házasság engedélyeztetését ugyan nem tudta a pápánál keresztülvinni, de 1564 április 16-án IV. Pius tíz egyházmegye, köztük az esztergomi számára bizonyos feltételek mellett engedélyezte az Oltáriszentség két szín alatti kiszolgáltatását. A világiak által hőn áhított engedmény azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A ked-

[9] *Nuntiaturberichte aus Deutschland* (1. j.), 63.

[10] *Monumenta antiquae Hungariae. I: 1550—1579*, ed. L. LUKÁCS, Romae 1969, 201, № 88; ill. C. PETERFY: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata... II*, Posonii 1742, 110. A zsinat négy napig tartott, és a rajta részt vett Johann Seidel jelentése szerint Oláh három exhortációt mondott, egyet az Egyházról és ismertető jeleiről, egyet az egyházi felsőbbségnek járó engedelmességről, egyet pedig a papi nőtlenségről. Johann Aschermann, a másik jezsuita is beszélt egy alkalommal.

[11] *Nuntiaturberichte aus Deutschland* (1. j.), 229, ahol a velencei követ jelentését is idézi (2. jegyzet).

[12] Hiányos jegyzőkönyv és sok fogalmazvány maradt meg 1564-es működéséről. Ebben az évben elsősorban világiak ellen folyt „hadjárat", akik megtagadták a tizedszolgáltatást, vagy egyházi ingatlanokat jogtalanul használtak. MOL MKA Acta Ecclesiastica (= E 150), Irregestrata, 27. tétel, № 4: *Causae synodales 1564*; valamint PL Archivum Ecclesiacticum Vetus Nr. 97, № 18.

vezmény, úgy tűnik, elkésett, egyelőre nem lehet eldönteni, hogy a felekezetek szétválása haladt-e már túlontúl előre, vagy — bizonyos jelek erre utalnak — a klérus egyszerűen elszabotálta-e azokat. Minden jel szerint az érsek túl szigorú feltételeket szabott, ami miatt a felbőszült nagyszombati polgárok a királyhoz (a Ferdinánd július 25-ei halála után egyedül uralkodó Miksához) fellebbeztek, aki október 30-án kelt rendeletében annak rendje-módja szerint ismét megrótta az érseket.[13]

Egy 1566-ban kelt uralkodói levél tanúsága szerint Oláh életében a zsinati határozatok kihirdetése még egyszer felmerült.[14] Miksa hírei szerint ugyanis Oláh állítólag levelet írt Pietro Guicciardiushoz és Leonardo Marini lancianói érsekhez, akik az előző évben a császári udvarban tárgyaltak a pápa megbízásából a papi házasság kérdésében.[15] A Rómából érkezett „füles" szerint Oláh a volt követek közreműködésével kívánt *indultum*ot szerezni az ellene lázadók egyháziak ellen, hogy provinciális zsinatot tartva azon a trentói határozatok értelmében eljárva megfoszthassa őket javadalmaiktól.[16] Nem tetszett az érseknek az sem, hogy vannak püspökök, akik noha az érsek joghatósága alá tartoznak, az intések ellenére sem hajlandók felszenteltetni magukat, és akadnak olyan papok, akik nem akarnak misézni, és apostoli protonotáriusi kiváltságaikra hivatkozva nem engedelmeskednek az érseknek. Ha volt is olyan elképzelése az érseknek, hogy a zsinati határozatokra támaszkodva fegyelmezi meg az egyházi hierarchiában alatta állókat, uralkodói támogatás hiányában tervéről le kellett mondania. E levél azért is tanulságos, mert jól mutatja, hogy a reformnak a *Tridentinum* által szabott ösvénye igen erősen sérti az egyházi közép-, sőt a felsőréteg eddigi kiváltságolt állapotát. Oláh Miklós már reformtevékenysége elején is megpróbálkozott e réteg felügyeletével. A renitenskedőket — elsősorban a kanonokokat — vétkezés esetén könyörtelenül javadalomfosztással büntette. Úgy tűnik, kísérlete nem járt eredménnyel. A levél püspökökre vonatkozó kitétele pedig azt mutatja, hogy a két évvel korábbi egységfront megbomlott. A püspöki kar több tagjában szemmel láthatóan csökkent a főpásztori buzgalom, némi malíciával mondhatnánk úgy is, hogy csökkent az egyetemes zsinat rezidencia-határozatától való félelem. A püspöki kar szétzilálódását elősegítette az uralkodóváltás is, a Miksa és Ferdinánd beállítottsága közötti hangsúlyos különbség. Így érthető, hogy a humanista kép-

[13] Miksa levele az esztergomi érsekhez két fogalmazványban maradt meg. Az 1564 október 25-re datált, erősen átfogalmazott első példányt újra másolták, és valószínűleg csak október 30-án expediálták. Az első érdekessége, hogy valószínűleg a benyújtott szupplikáció nyomán, némi világot vet az egyébként ismeretlen kiszolgáltatási feltételekre. ÖStA HHStA Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten (= AA), Fasc. 88, Konv. E, fol. 18—20 és 31.

[14] II. Miksa levele Oláh Miklóshoz (Bécs, 1566 április 4.). ÖStA HHStA UA AA (13. j.) Fasc. 92, Konv. A, fol. 78.

[15] *Nuntiaturberichte aus Deutschland* (1. j.), passim.

[16] Az esztergomi érsek leveléről röviden tájékoztatja urát a római követ, Arco gróf is 1566 március 16-án kelt levelében, amely a hátirat szerint március 30-án már Bécsben volt (ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Rom-Korrespondenz Bd. 30, Konv. Graf Arco an Kaiser Maximilian 1566-I-5—V-25, fol. 139), de lényegesen hoszabban foglalkozott az üggyel Galeazzo Cusano császári ágens szintén március 16-án kelt levelében. Láthatóan ez a levél adta az intéshez a háttérinformációkat (uo. Bd. 30, Konv. Galeazzo Cusano an Kaiser Maximilian 1566-I-5—V-25, fol. 93[v]). Talán Oláh beadványához kapcsolódik az 1566 május 11-én részére kibocsátott, buzgalmát köszönő bréve (*Nuntiaturberichte aus Deutschland* [1. j.], 144).

zettségű hivatalnok szerepe egyesekben mindinkább a főpásztori elkötelezettség fölébe kerekedett.[17]

Az 1566-os évben tartott egyházmegyei zsinat legalább egy pontban a trentói határozatok beteljesedését hozta. 1566 február 11-én a pápa brévében intette az esztergomi érseket, hogy egyházmegyéjében szemináriumot állítson fel.[18] A szeminárium felállítására, mint az a jezsuita provinciális 1566 július 15-én kelt leveléből kiderül, a tavasszal tartott zsinaton sor is került. A jezsuita által tartományinak *(provinciale)* mondott összejövetelen ugyanis megtörtént a trentói zsinat szemináriumokat illető határozatának kihirdetése, és döntés született az egyházmegyei szeminárium felállításáról.[19]

A határozatok közzététele ezzel lekerült a napirendről. Miksa uralkodása idején a Habsburg-birodalom területén e téren nem is történt komoly előrelépés. Magyarországon a későbbiek során a zsinati határozatok csupán a győri egyházmegyében, illetőleg a szintén az esztergomi érseki tartományhoz tartozó zágrábi egyházmegyében kerültek közzétételre. Mindkettőben a Trentóban császári következő jelentős szerepet játszó Draskovich György hirdette ki őket.[20] Jóllehet a zsinati végzések közzététele elmaradt, a mindennapi gyakorlatban a következő század folyamán, az 1611-es nagyszombati zsinatot követően a határozatok lassacskán mégis teret nyertek.[21]

[17] Elegendő itt a Trentót megjárt Dudith hitváltoztatására gondolni, vagy az évtizeddel később laicizált történetíró Forgách Ferencet felemlegetni.

[18] PÉTERFY: *Sacra Concilia* (10. j.), 184—186.

[19] *Monumenta antiquae Hungariae* (10. j.), 272, № 125.

[20] A zsinatról újabban l. KOLTAI A.: *A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok—Regnum 7 (1995) 41—60.

[21] A határozatok elterjedésére l. VANYÓ TIHAMÉR mindmáig alapvető tanulmányát: *Püspöki jelentések* (1. j.), Bevezetés (I—XXXII) és 1—62.

Források

1.

Pozsony, 1564 március 4.

Oláh Miklós I. Ferdinánd királyhoz

ÖStA HHStA UA (tanulm. 13. j.) Miscellanea, Fasc. 432, Konv. A, fol. 1—2. — Eredeti.

Sacra Caesarea Maiestas, domine, domine clementissime. Orationum et fidelium servitiorum nostrorum in gratiam Vestrae Sacratissimae Maiestatis Caesareae humillimam commendationem. Hodie hora octava ante meridiem redditae sunt mihi litterae Maiestatis Vestrae, in quibus gratiose scribere, respondereque dignatur in tribus articulis, quos humiliter intellexi.

Inprimis, quod Vestra Sacratissima Maiestas Caesarea humilem meam supplicationem, de certis ecclesiasticis personis officio suo non satisfacientibus, factam, benigne exaudire dignata est, et clementer respondet se illorum supplicationem non admissuram, si forte ad Vestram Maiestatem confugerent, sed potius me in meo instituto benigne permissuram. De eo gratias immortales Vestrae Maiestati Caesareae humiliter ago, et adnitar, ut tam temporalibus servitiis meis, quam orationibus devotis pro salute et incolumitate Maiestatis Vestrae Caesareae et suorum ad Deum Optimum Maximum fundendis, reserviam.

Deinde Maiestas Vestra Caesarea clementer scribit, pervenisse ad aures suas, quomodo his diebus iussu meo hic Posonii, per contionatores ex suggesto bis proclamatum fuisset, ut ad dominicam futuram omnes, qui hic passim haberentur libri erronei et haeretici sub poena excommunicationis ad me comportari deberent, mandatque Maiestas Vestra, ut ne maiora inde sequantur incommoda hoc edictum in suspenso relinquere et ab eius exequutione supersedere debeam.[1]

Sacratissime Imperator, domine clementissime. Scio, quod haec res ad Maiestatem Vestram Caesaream per hosce Posonienses est delata.[2] Quam quidem rem a me, meoque iussu, non tanquam locumtenentis, sed episcopi et pastoris ovium mearum promulgatum esse profiteor. Nam ex officio meo, ad quod a Deo Optimo Maximo in ecclesiam suam sanctam vocatus sum, vetus hoc multorum et veterum ac novorum conciliorum sanctorumque patrum statutum, ad quod exiuravi, et sub excommunicationis poena, tam ego, quam omnes episcopi cum nostris et eorum subditis tenemur, solito more promulgatum est. Quae res nec nova est, nec inusitata, neque damnosa tumultuosaque, sed

[1] Az osztrák szakirodalomban *Büchervisitatim* néven ismeretes eljárás nem volt egyedi dolog, 1569—70-ben pl. Tirolban főhercegi parancsra került rá sor; l. E. TOMEK: *Kirchengeschichte Östereichs II*, Wien 1949, 475—476.

[2] A pozsonyiak 1564 február 28-ai kérelmét l. RIBINI: *Memorabilia Augustanae Confessionis* (tanulm. 7. j.), 194.

potius salutaris et quietem publicam paritura, quae ex unione, non ex dissensione provenit. Publicatum autem fuit, ut ii, qui haberent in rebus theologicis suspectos libros, linguis vulgaribus editos, non ad me, sed ad concionatores et vicarium darent, et his revisis, si qui tolerandi essent, eos rursus redderent; qui vero errores et haereses continerent, de his commonerentur ab ipsis contionatoribus et vicario, ac si opus esset, a me quoque. Quodsi ex negligentia mea facere id omississem (licet hoc non ideo scribo, quod de mea diligentia gloriarer, quum etiam ego non putem, me caeteris multo esse meliorem), tamen Vestra Sacra Maiestas debuisset me admonere et mandare, ut officio meo pastorali satisfacerem. Cui equidem quin, quantum possum, satisfaciam, si salutis meae memor et cupidus sum, nihil me remorari debet. Nam si secus fecero, strictissimam Deo, iusto iudici, daturus sum rationem, et pro me, et pro his, quorum cura spiritualis mihi, licet indigno, commissa est. Neque vero Maiestas Vestra Caesarea verendum arbitretur, ex hac re quippiam turbarum in religionis negotio ortum fuisse. Imo hoc longe magis obesse videtur, si huiusmodi erroribus et obiurgando et docendo non restiterimus, qui indies magis ac magis, cessante disciplina ecclesiastica serpunt. Feci antea quoque ego aliis in locis, meae curae concreditis, hoc ecclesiae orthodoxae statutum saepe publicari, et libros ad me in theologia allatos discutiendo qui boni fuerunt, rursus restitui, qui vero haeretici, docui eos non esse retinendos. Neque tamen quippiam turbarum aut seditionis est suscitatum, sed omnia meliora sequuta sunt. Et licet, domine clementissime, haec ita sint, tamen sicuti Vestra Sacratissima Maiestas Caesarea mihi iussit, quantum sine scandalo fieri potest, ab executione publicationis factae supersedebitur. Vestra Sacratissima Maiestas clementer videre, et considerare dignetur, si hoc erit consultius et salutarius. Supplico tamen eidem, uti domino clementissimo humilime, dignetur mihi, et etiam aliis dominis fratribus coepiscopis meis gratiose, ut pium est, concedere, ut in eorum vocatione et rebus spiritualibus possint pacifice procedere, neque ad terrenos aliquos respectus ab eorum vocatione remorari.

Postremo scribere dignatur Vestra Sacratissima Maiestas Caesarea se quidem institutum et propositum meum, et caeterorum dominorum coepiscoporum meorum de modo, conditione, et qualitate indicendi concilii seu synodi provincialis clementer probare. Admonere tamen benigne, ne in hoc conventu, quem ad diem crastinum habituri sumus, quicque de publicatione canonum concilii Tridentini statuamus, quippe quum ea in re adhuc a Summo Pontifice expectetur. Scire dignetur clementer vestra Sacratissima Maiestas Caesarea nos quoque non adeo fore imprudentes, ut praecipitanter quippiam et inconsulte faciamus. Imo hunc conventum non propterea statuisse, ut statim aliquid ex actis Tridentini concilii publicemus, sed tantum, ut communi consensu et voto tractemus, quando, quo tempore, et quo in loco, quibusve modis fieri possit synodus ista provincialis, sicuti nuper quoque Vestrae Sacratissimae Maiestati humiliter rescripsimus, ut adveniente Summi Pontificis voluntate et conclusione de actis Tridentinis possimus esse parati et id facere postea, quod offici nostri erit. Haec igitur Vestrae Sacratissimae Maiestati ad literas suas humillime rescribenda esse duxi. Quae dignetur omnia praemissa in bonam partem clementer accipere et generosum responsum dare. Quod reliquum est. Deus Optimus Maximus Vestram Sacratissimam Maiestatem una cum serenissimis principibus liberis suis, dominis nostris clementissimis felicissime et diutissime conservet. In cuius gratiam me et servitia mea fidelia iterum humiliter commendo. Datum Posonii 4 die mensis Martii. Anno Domini 1564.

Eiusdem Vestrae Sacratissimae Maiestatis Caesareae

fidelis et humilis
servitor et capellanus

Strigoniensis m. p.

[Kívül:]

Sacratissimo Romanorum Imperatori ac Germaniae, Hungariae, Boemiae etc. Regi etc. domino et domino meo clementissimo.

Ad manus proprias.

2.

[Pozsony] 1564 március 6.

Jegyzőkönyv a magyar püspökök tanácskozásáról

ÖStA HHStA UA (tanulm. 13. j.) Miscellanea, Fasc. 432, Konv. A, fol. 3—4. — Eredeti, az aláírások után kilenc papírfelzetes pecséttel.

Die sexta Martii Anno Domini 1564. Indictione septima pontificatus Sanctissimi in Christo Patris, et Domini Domini Pii quarti anno quinto reverendissimus in Christo pater, dominus Nicolaus Olahus archiepiscopus Strigoniensis etc. cum reverendissimis dominis coepiscopis et suffraganeis tam suae ecclesiae metropolitanae, quam Colociensis nunc vacantis,[3] voluntate Sacratissimae Caesareae ac Regiae Maiestatis Posonium convenerunt.

Ac quoniam dictam sacram Tridentinam synodum finitam esse et terminatam certo cognoverunt, in qua conclusum fuisset, ut intra annum ad minus a fine eiusdem concilii et deinde quolibet saltem triennio synodi provinciales celebrarentur,

Hac ratione inducti, conveniendum sibi et colloquendum putaverunt, ut in casu, quo dicta decreta sacri concilii Tridentini per Sanctissimum Dominum nostrum confirmata et publicata fuerint, possint intra anni spatium concilium provinciale celebrare, et ibidem dicta decreta concilii praememorati publicare, ac reformationem tam in personis suis, quam universo clero, auxiliante Domino Deo et Sacratissimis Maiestatibus Caesarea ac Regia, dominis ipsorum clementissimis perficere et executioni demandare.

Hac igitur collocutione, quasi praeparatoria quadam deliberatione, modo infrascripto unanimi voto et consensu, concluserunt et determinaverunt.

Primo ob multos respectus utiles et necessarios, ut locus sit dictae synodi celebrandae Posonium.

Tempus vero ex multis considerationibus observatis etiam regni negotiis et publicis occupationibus, ut sit prima dies Decembris proxime ventura.

Vocatio ad dictam synodum sit abbatum et praepositorum ac omnium eorum, qui de iure vel consuetudine eidem interesse debebunt, cuius vocationis formulam dicti reverendissimi domini episcopi unanimi voto praescripserunt.

[3] A zsinat *provincialis* jelzőjének értelme már emiatt is inkább nemzeti, mintsem tartományi.

Actio vero indicta synodo provinciali sit publicatio decretorum concilii Tridentini et reformatio tam ipsorum, quam cleri, secundum eadem decreta.

Quod interea singuli reverendissimorum dominorum episcoporum, quoad eius fieri poterit, dioecaesanas synodos, tanquam praeparatorias ad provincialem celebrent.

Praeterea iidem domini episcopi dabunt operam, ut, quatenus fieri poterit, de aliquibus doctis theologis et canonistis provideant, ut eorum opera in synodo eadem provinciali uti possint.[4]

Insuper, ut Sacratissimis Maiestatibus Caesareae ac Regiae, dominis ipsorum clementissimis supplicent, ut eiusmodi pios et necessarios conatus, veluti primi et potiores ecclesiarum Dei denfensores adiuvare et defendere dignentur.

Nicolaus archiepiscopus manu propria
Antonius Veran(tius) episcopus Agriensis[5] propria
Zagrabiensis[6] propria
Transilvaniensis[7]
Iauriensis[8]
Varadiensis[9] m. p.
Quinqueecclesiensis[10] m. p.
Wesprimiensis[11]
Vaciensis[12]

[Kívül:]
Sacratissimae Caesareae Maiestati

[4] Ilyen irat lehetett a Magyar Kamara Archivumának egyik állagában fennmaradt Iosephus Salathnus a Bigliana kánonjogász kezétől származó tizenhét oldalas *Summarium concilii provincialis*, MOL MKA E 150 (tanulm. 12. j.) Regestrata, Fasc. 58, № 10.

[5] Verancsics Antal egri püspök 1557—1569; l. P. B. GAMS: *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae I*, Regensburg 1873, 368.

[6] Draskovich György zágrábi püspök 1563—1568; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 388.

[7] Bornemisza (Abstemius) Pál erdélyi püspök 1553—1579, és a nyitrai egyházmegye kormányzója 1557—1579; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 382 és 376.

[8] Gregoriánczi Pál győri püspök 1554—1565; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 374.

[9] Forgách Ferenc váradi püspök 1556—1567; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 385.

[10] Dudith András pécsi püspök 1563—1567; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 377. (GAMS szerint *Apostat*: 1565 február 7.)

[11] Kövesi (Kewes) András veszprémi püspök 1553—1568; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 386.

[12] Ujlaky János váci püspök 1561—1578; l. GAMS: *Series episcoporum* (5. j.), 383.

3.

Pozsony, 1564 március 9.

Magyar püspökök I. Ferdinándhoz

ÖStA HHStA UA (tanulm. 13. j.), Miscellanea, Fasc. 432, Konv. A, fol. 5—6. — Eredeti.

Sacratissima Caesarea Maiestas, domine domine clementissime.

Orationum et servitiorum nostrorum fidelium ac perpetuorum in gratiam vestrae Sacratissimae Maiestatis Caesareae, humillimam comendationem.

Duae sunt causae, domine clementissime, quemadmodum et alias ad Maiestatem Vestram perscripsimus, propter quas ad colloquendum huc Posonium convenimus. Altera est, ut conferamus iuxta sanctae oecumaenicae synodi Tridentinae decreta de celebratione concilii provincialis. Altera, quia videbamus, nonnullos ex nobis longius ad residentiam abituros esse. Priusque ipsi discessissent, de his omnibus conferendis arbitrati sumus. Contulimus igitur, clementissime domine, et ita nobis visum est (postquam a Sanctissimo Domino nostro concilii Tridentini decreta publicata fuerint) auxiliante Domino Deo et Sacratissima Maiestate Vestra Caesarea ad primam Decembris proxime venturam, hic Posonii sacram provincialem synodum indicare et publicare, prout ex scripto praesentibus adiuncto, Sacratissima Maiestas Vestra benigne intelliget. Supplicamus igitur omnes unanimi voto Sacratissimae Maiestati Vestrae ac Sacrae Romanorum, Ungariae, Bohemiae etc. Regiae Maiestati, dominis nostris clementissimis humiliter, ut eiusmodi piis et salutoribus conatibus nostris, nunc et imposterum clementer favere, ac omni auxilio nobis et ecclesiae Dei adesse dignentur. De quibus etiam Maiestatem Vestram Sacratissimam, nomine nostro, reverendissimus dominus episcopus Quinqueecclesiensis frater noster clarius informabit.[13] Quod reliquum est. Deus Optimus Maximus Vestram Sacratissimam Maiestatem Caesaream una cum serenissimis liberis suis, dominis nostris clementissimis, felicissime et diutissime vivere et imperare concedat. In cuius gratiam fidelia et perpetua servitia nostra iterum humilime commendamus. Datum Posonii 9 Martii 1564.

Eiusdem Sacratissimae Caesareae Maiestatis vestrae

fideles et humiles
servitores et capellani

Strigoniensis manu propria
Agriensis[14] propria
Zagrabiensis[15] propria
Transylvaniensis[16]

[13] Dudith András.
[14] Verancsics Antal.
[15] Draskovich György.
[16] Bornemisza (Abstemius) Pál.

Iauriensis[17] propria
Varadiensis[18] propria
Quinqueecclesiensis[19] propria
Wesprimiensis[20] propria
Vaciensis[21] propria

[Kívül:]

Sacratissimo Romanorum Imperatori ac Germaniae, Ungariae, Bohemiae etc. Regi etc. domino et domino nostro clementissimo

[17] Gregorianczi Pál.
[18] Forgách Ferenc.
[19] Dudith András.
[20] Kövesi (Kewes) András.
[21] Ujlaky János.

FODOR PÁL

Állandóság és változás az oszmán történelemben

A 15—16. századból ránkmaradt megnyilatkozásokból világosan kitetszik, hogy a korabeli magyarok főleg két okból tartották életveszélyesnek az országot folyamatosan támadó oszmánokat: egyrészt barbár pusztításaik miatt, másrészt azért, mert úgy hitték, a keresztény civilizáció megsemmisítésére törnek. Ez a felfogás akkor (és annak ellenére) változott meg lényegesen, amikor már régen török katonák ültek a királyság fővárosában, és a magyarok török támogatással készültek szembefordulni az utóbbiak előrenyomulását feltartóztató Habsburgokkal. A tizenöt éves háború zűrzavaros éveiben ekképpen figyelmeztette honfitársait a török uralom vészes következményeire Baranyai Decsi János, a kiváló humanista tudós és történetíró: „...nem azokról a területekről kell összegyűjtenünk a bizonyítékokat, melyeket még nem igáztak le teljesen a barbárok: ezeken a literátus és papi rend helyzete egyelőre tűrhető. Tekintetünket és figyelmünket Bulgária, Mysia, Görögország, Szíria, Egyiptom és a többi provincia felé kell fordítani: a barbárok ezekben a tudós renddel mindenütt ugyanolyan rosszul bánnak, mint a néppel; s ezen felül még a szent tan hirdetését és a hasznos tudományok nyilvános oktatását is megakadályozzák. Ezért látjuk azt, hogy a török területeken kihunyt a vallás fénye, a tisztes művészeteket nem ápolják, nincsenek üdvös törvények: minden csupa barbárság; a mieinket pedig naponta csapatostól térítik el az igaz vallástól és Mohamed gonosz szektájába hajtják őket, s akit megfertőztek ezzel, az sokkal kegyetlenebb ellensége lesz a kereszténynek, mint maguk a született törökök."[1]

Baranyai véleményének lényege: a polgári szabadság hiánya és a vallás (a török rendszer erőszakos terjesztése) teljes mértékben megegyezik a korabeli európai közvélemény ítéletével. A nyugati értelmiség már a 15. század közepétől egyre nagyobb figyelmet szentelt a török, ill. általában az iszlám terjeszkedés kérdésének, s ennek az érdeklődésnek köszönhető az a hatalmas méretű *Turcica-* és iszlám-polémia irodalom (elsősorban Itáliában, majd a német területeken), amely részben a politikai cselekvést: az európai összefogást kívánta elősegíteni, részben (éppen az előbbi érdekében) a hódítók vallását és politikai rendszerét igyekezett feltérképezni. A százszámra keletkező tudós és kevésbé tudós munkák szerzői általában a Baranyaiéhoz hasonló „ideologikus" következtetésekre jutottak: a törököket a világvég közeledtét jelző apokaliptikus népnek, országukat az Antikrisztus birodalmának, vallásukat a keresztény hit elfajult változatának tekintették, pusztító hadjárataikat pedig a keresztény világra mért isteni büntetésként fogták fel. De ez nem akadályozta meg őket abban, hogy egyre mélyebb ismereteket halmozzanak fel a török birodalom népeinek életéről, az állam szervezetéről, a szultáni hatalomról, s hogy mindezt egybevessék saját országaik rendszerével. Ezért az-

[1] *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*, kiad. BALÁZS M.—MONOK I.—VARGA A.—TAR I., Lymbus. Művelődéstörténeti Tár 2 (1990) 58—59.

tán hamar egyetértésre jutottak abban, hogy az ottománok birodalmát főleg a következő jegyek különböztetik meg a keresztény országoktól: **1.** az uralkodói hatalom kivételes ereje; **2.** az általános szolgaság, mely a hatalom szféráját is átszövi; **3.** a vallás és az uralom szoros összefonódása; **4.** a birodalom katonai jellege és terjeszkedési hajlandósága.

Ha a 16. századi oszmán történetíróknak vagy politikai értekezéseket író értelmiségieknek módjában állt volna vitát folytatni európai kollégáikkal, nagyjából egyetértettek volna e megállapításokkal. A birodalom történetét többnyire ők is az uralkodó dinasztia heroikus küzdelmeként, végső soron pedig az egyedül igaz iszlám vallás terjesztését szolgáló vállalkozások sorozataként mutatták be. Bár voltak, akik a vallási elem jelentőségét másként ítélték meg, az uralkodóház meghatározó szerepét ők sem vitatták: ők is közvetlen összefüggést láttak az Oszmán-ház hatalma, cselekvőképessége és a birodalom sorsa között, s a szultánok iránti kötelező hűséget is a birodalom alapelvei közé sorolták.

A törökök, a perzsák, ill. általában a Kelet iránti érdeklődés meg az európai politikai és gazdasági terjeszkedés szükségletei által életre hívott európai „orientalisztika" tudománya egészen a közelmúltig keveset módosított ezen a képen. A modern keletkutatók — nem alaptalanul — szintén hangsúlyozták a nem-európai (keleti) társadalmak despotikus vonásait, ám — kevésbé jogosan — szinte dogmává merevítették azt a felfogást, hogy a változások Keleten jobbára a politikai szférára korlátozódtak, s általában érintetlenül hagyták a társadalom és a gazdaság alapszövetét.

Ez a felfogás a mi szemléletünket is erősen befolyásolja, amikor az Oszmán Birodalom történetét, a török—magyar viszony alakulását vizsgáljuk. Hajlamosak vagyunk arra, hogy országunknak ezt az ádáz ellenségét mindvégig azonos szándékkal, erővel és lehetőségekkel bíró hatalomnak lássuk közvetlen érintkezésünk legfontosabb háromszáz évében (1400—1700). Pedig ebben a hosszú időszakban az Oszmán Birodalomban legalább két részleges „rendszerváltozás" zajlott le, ami értelemszerűen Magyarország sorsát, esélyeit is nagy mértékben befolyásolta. Az alábbiakban ezért megkísérlem röviden felvázolni azt, hogyan látom változás és állandóság viszonyát az oszmán történelemben, s megpróbálom számba venni a rendszer azon elemeit, amelyek meglehetős állandóságot mutatnak, s azokat, amelyek inkább csak egyes periódusokra jellemzők. Javarészt a mi szempontunkból legfontosabb három évszázadot veszem szemügyre, de röviden a későbbiekre is kitérek.

Mindenekelőtt egy elméletinek tűnő kérdés. Azzal már a 16. században élt legkiválóbb oszmán gondolkodók is tisztában voltak, hogy mint minden történelmi képződmény, az oszmán dinasztia és annak birodalma is ki van téve emberi akaraton kívüli erőknek (természetesen az isteni gondviselést nem számítva). Egy Musztafa Ali nevű literátor és történetíró azt is kimondta, hogy — függetlenül az iszlám vallás iránti elkötelezettségétől — a birodalom valószínűleg ugyanarra a sorsra jut, mint a korábbi iszlám államok többsége: ha nem jól kormányozzák, el fog tűnni a történelem színpadáról. Mind ő, mind szellemi utódai a birodalmak egyfajta ciklikus mozgását feltételezték; a 14. században élt Ibn Haldunhoz, a történettudomány „felfedezőjéhez" hasonlóan úgy gondolták, hogy az államok meghatározott fázisokon (születés, kifejlődés, érettség, pangás, hanyatlás) mennek keresztül, s a változásnak ezt a menetét igen nehéz (bár nem reménytelen) feltartóztatni. Mindezt azért érdemes megjegyezni, mert Európa csupán a 18. század elején, Giambattista Vico *Új tudomány*ával jutott el ezekhez a felismerésekhez, s mert ily módon éppen az oszmán államiság legöntudatosabb képviselőitől tudhatjuk meg, hogy igenis volt helye gondolkodásukban a történelmi mozgás valamifajta elvének.

Most már a tárgyra térve: ha olyan alkotóelemek után kutatunk, amelyek jelenléte hosszú távon, vagy akár az egész oszmán történelemben kimutatható, akkor lényegében egyetlen egyet találunk. Ez pedig az uralkodóház, az *ál-i Oszmán* túlsúlya a politikai szférában. A birodalomnak nevet adó dinasztia a világtörténelem egyik leghosszabb életű uralkodóháza lett, s kisebb megingásoktól eltekintve a politikailag mérvadó rétegekben mindvégig páratlanul szilárd legitimitást élvezett. Hogy ez miért volt így, arra igen nehéz kielégítő magyarázatot adni; mindenesetre megfontolandó mindaz, amit Niccolò Machiavelli írt erről *A fejedelem* (1513) című művében. Szerinte az ismert országokat kétféleképpen kormányozzák, s ezek

> példájául a török és a francia király szolgál. A török birodalmát egyetlen úr kormányozza, a többiek szolgái, ... és úgy változtatja és cseréli őket, ahogy neki tetszik. De a francia király a maga körében sok ősi családból való főúr között él: ezeket alattvalóik elismerik és szeretik; előjogaik vannak, amelyeket a király nem vehet el tőlük önmaga veszélyeztetése nélkül. Aki tehát e birodalmak egyikét vagy másikát szemügyre veszi, úgy találja majd, hogy nehéz lenne megszerezni a török szultán országát; hanem ha egyszer legyőzte, igen könnyen megtarthatja. Mégpedig azért jár bajjal a török szultán birodalmának megszerzése, mert a birodalom főurai nem hívhatják be, és nem remélhető, hogy a körötte lévők lázadásukkal elősegítik vállalkozását, ami a fenti okokból következik. Valamennyien rabszolgák és elkötelezettek, nehezebben megkörnyékezhetők, s ha ez mégis megtörténnék, semmi haszon nincs belőle, mert a fenti okok miatt nem tudják a népeket magukkal vonni. Innen való, hogy aki meg akarja támadni a törököt, szükségképp mérlegelnie kell, hogy egységesen találja magával szemben, és jobban teszi, ha inkább saját erejében bízik, mint ellenfele belső zavargásában. Ám ha úgy győzik és verik szét a csatamezőn, hogy seregét rendezni nem tudja, mástól ne tartson, mint a fejedelmi család tagjaitól; ha kipusztultak, nincs mitől félnie, mert másnak a nép előtt hitele amúgy sincs; és ahogy a győztes győzelme előtt nem bízhatott a népben, éppúgy azután se féljen tőle.
> Ellenkezője történik az olyan birodalmakban, mint Franciaország: könnyen behatolhatsz, ha megnyerted magadnak a birodalom valamelyik főurát, mert mindig találsz elégedetleneket és olyanokat, akik újítani akarnak. Ezek ... megnyitják előtted az ország határát...; de ha aztán meg akarod tartani, végtelenül sok nehézséged lesz azokkal, akik segítségedre voltak, és azokkal is, akiket legyőztél. És nem elégedhetsz meg a fejedelmi család kiirtásával, mert megmaradnak a főurak, s új zavargások élére állnak; s mivel nem tudod sem kielégíteni, sem elpusztítani őket, elveszíted az országot az első adandó alkalommal.[2]

Machiavelli tehát a rabszolga eredetű elitben, az uralkodóház és az elit közötti szolidaritásban, a központi hatalomtól független politikai erők hiányában és a legitimitás oszthatatlanságában látta a szultáni hatalom alapját, s ezzel nézetem szerint a lényeget ragadta meg. Mindenekelőtt azzal, hogy felismerte a jelentőségét annak az intézménynek, amit általános fogalommal katonai rabszolgaságnak szokás nevezni. Bár az oszmán uralkodók elsősorban sikeres katonai vezetőkként és jó szervezőkként alapozták meg tekintélyüket, hamar rájöttek, hogy egy olyan régióban, ahol többféle civilizáció, számos etnikum és sokféle társadalom él egymás mellett, csak úgy lesznek képesek tartósan hatalmon maradni, ha a különböző csoportok egyedi érdekein felül álló, univerzális erőközpontot hoznak létre. Ezért már nagyon korán hozzáfogtak egy olyan „káderképző" rendszer kialakításához, amely tőlük függő, csakis hozzájuk kötődő hivatalnokokkal és katonákkal látta el az államot. Ebben régi, jól bevált mintákra is támaszkodhattak, hiszen az államiság az iszlámban már évszázadok óta szorosan összefonódott

[2] N. Machiavelli: *A fejedelem*, 4. fej. (magyarul Lutter Éva fordításában: *Niccolò Machiavelli művei I*, Budapest 1978, 18—19).

a rabszolgasággal. A muszlim uralkodók (a 600-as évekre visszanyúló kísérletek után) a 800-as években kezdtek rendszeresen idegen eredetű rabszolgákat felhasználni a szuverenitást magának követelő teokratikus muszlim közösség megfékezésére, s ettől kezdve nem is tudtak meglenni többé nélkülük. A későbbiekben egyre kifinomultabb formáit hozták létre a rabszolgák utánpótlásának és nevelésének, aminek jól ismert példája az egyiptomi mameluk-rendszer. Az oszmán uralkodók azonban még ehhez képest is eredeti megoldásokkal rukkoltak ki: a gyermekadóval és a janicsársággal, amely nemcsak említett céljaikat szolgálta kiválóan, hanem — bármennyire torz formában is, de — keresztény alattvalóik számára is biztosította a hatalomba kerülés lehetőségét. Ez az oszmán szóhasználattal *kul-*, azaz „szolgáló rend" volt az a szervezet, amely a legnehezebb időszakokban (1402 után, 1444, 1481 után, 1512) a dinasztiát felszínen tartotta, a birodalom széttagolódását megakadályozta, és amely — ameddig erejéből tellett — a hódításokat szorgalmazta és mozgatta. Hogy az Oszmán-ház uralma és birodalma mintegy 650 éven át fennmaradt, elsősorban a *kul-devsirme* rendszernek (beleértve a palotaiskolákat is) köszönhető. Mondom ezt annak ellenére, hogy tudván tudom: a rendszer a 17. század elejétől fokozatosan leépült, s ami megmaradt belőle (pl. az átalakuló és magát lassanként önállósító janicsárság), az gyakran több kárt, mint hasznot hajtott az uralkodóknak. Ám virágkora mintegy 300 éve során a katonai rabszolgaság olyannyira átalakította a társadalom mentalitását, hogy az állam mindenhatósága, a hatalom iránti engedelmesség a politikai és társadalmi élet egyik legfontosabb elve maradt a 18—20. században is. „A rabszolgaság — írta Paul Rycaut, egy éles szemű angol a 17. században — a törökök között a szultán akaratának és parancsának való teljes alávetettség állapotát jelenti";[3] ebben az értelemben a *kul*-rendszer messze túlélte önmagát, s az oszmán birodalom további életére, sőt, bizonyos fokig a modern török állam történetére is rányomta bélyegét. Ezért állítom, hogy az oszmán dinasztia nagy találmánya, fennmaradásának záloga a „szolgáló rend", az arra alapozott erőszak s a társadalomba végzetszerűséggel belenevelt szolgaszellem volt.

Ám ehhez a „sikerhez" egy további feltételnek is teljesülnie kellett, ami Machiavelli számára még rejtve maradt: a szultánok az uralmuk alatt élő muszlim közösség szellemi elitjét is saját szolgálatukba tudták állítani. Miért különleges teljesítmény ez? Ismert, hogy az autentikus iszlám felfogás a vallási közösséget tekinti a szuverenitás egyedüli forrásának. Ennélfogva a politikai hatalom elvben csak akkor legitim, ha azt a közösség konszenzusa megerősíti (ami a gyakorlatban a vallástudó és a vallásjogtudó értelmiség egyetértését jelenti). Az abbaszida kalifátus felbomlása után keletkezett „világi" fejedelemségek azonban elsősorban dinasztikus célokat követtek, ezért uralmi rendszereik igen messze álltak a vallásjog, a *saria* eszményeitől. Ez állandó feszültséget gerjesztett a mindenkori államok és a vallási közösség között; a befolyásos muszlim értelmiség (és az általa irányított tömeg) gyanakvással tekintett az államra és nem szívesen vett részt annak szervezeteiben (ez kényszerítette az utóbbiakat a rabszolgahadseregek létrehozására). Röviden: a regionális muszlim államok többnyire nélkülözték a vallási közösség politikai támogatását.

Az oszmán uralkodók a 15. század második felében ebben a kényes kérdésben is áttörést értek el. Katonai erejükre támaszkodva egyszerűen „államosították" a vallási hierarchiát: a legfontosabb muszlim értelmiségi pályákat felügyelet alá vonták, a vallás-

[3] P. Rycaut: *The Present State of the Ottoman Empire...*, London 1668, 8.

jogászokat állami alkalmazottá tették, megélhetésüket és előmenetelüket pedig dinasztikus törvényekkel szabályozták. A főmufti (másképpen: *sejhüliszlám*) személyében a birodalom krémjéhez tartozó vezetőt ültettek nyakukra, s elvárták tőlük, hogy az ő irányításával a *saria* és az oszmán törvények közötti ellentétek elsimításán fáradozzanak, és a közösség képviseletét feladva az uralkodóházat népszerűsítsék az alattvalók körében. A vallásjogászok engedtek a nyomásnak, s a többnyire köreikből verbuválódó bürokratákkal együtt az oszmán dinasztia legelkötelezettebb hívei lettek. Nekik volt köszönhető, hogy az oszmán társadalom mérvadó része vallási kötelességének is érezte az uralkodóház iránti hűséget. E tény jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Mert mit is mondott a már idézett Paul Rycaut? „Ha a szultán kedvére tesz a katonáknak, nem számít, a nép mennyire elégedett ezzel a rendszerrel."[4] Az abszolutista államokkal kapcsolatban ugyanerre figyelmeztet bennünket IMMANUEL WALLERSTEIN. Szerinte a modern kor előtti társadalmakban a politikai stabilitáshoz elegendő, ha a „káderek" (államapparátus) nagy része egyetért a rendszer szükségességében. Ha ez adott, vagyis az illetők úgy látják, hogy a hatalom saját értékeik és érdekeik alapján működik, akkor a rendszer stabil és legitim. Miután pedig az oszmánok mind a katonai, mind a vallásjogi / kulturális szférát maguk mögé állították, jobban mondva a maguk kreatúráival töltötték meg, „nyugodtan alhattak mindkét oldalukra fekve" (Szülejmán).

Az oszmán-ház uralmának harmadik tartópillére az volt, hogy hamar elnyerték és sokáig élvezték a vallási „kisebbségek" támogatását. Hódításaik során az oszmánok általában nem törekedtek a nem-muszlimok áttérítésére, a helyi struktúrák és formák eltörlésére, hanem éppen ellenkezőleg: csak a legszükségesebb változtatásokat vezették be, s azokat is fokozatosan és kíméletesen. Következetesen tartva magukat a *zimma* elvéhez, meghagyták a keleti keresztény és a zsidó közösségek belső autonómiáját, mindennapi életükbe lehetőleg nem szóltak bele. Az elfogulatlan szemlélő számára kétségtelen, hogy az oszmán uralom hosszú időn át kifejezett javulást hozott a balkáni népek életében, hiszen felszámolta a politikai anarchiát, könnyített a bizánci és a szláv parasztok adóin, egységes politikai és jogi rendszerbe foglalta a Balkán korábban széttagolt világát, ráadásul „felszabadította" az ortodox egyházat a „latinok" uralma és a pápai unió kényszere alól. A hódítás korában a balkáni ortodoxok (különösen a velenceiek és a genovaiak fennhatósága alatt élők) mind nagyobb rokonszenvvel övezték az oszmánokat, s fokozatosan az ő táborukhoz csatlakoztak a nyugati keresztény hatalmak ellen vívott harcokban. (Az oszmánok és az ortodox klérus kiváló együttműködését a gyermekadó, a *devsirme* sem zavarta. Sőt, úgy látszik, az érintettek sokkal jobb véleménnyel voltak róla, mint a sorsukon szánakozó kortárs nyugati megfigyelők vagy mai történészek.[5])

De nemcsak a keleti keresztények, a zsidók is otthon érezhették magukat az oszmánok államában. A szultánok kezdettől fogva különleges rokonszenvet mutattak irántuk, tömegével fogadták be Európából elűzött sorstársaikat, és rendkívüli gazdasági lehetőségekhez juttatták őket. Egyes zsidó kutatók azon a véleményen vannak, hogy a birodalom 16. századi sikerei egyenesen a dinasztia és a zsidók közötti együttműködés-

[4] Rycaut: *The Present State* (3. j.), 7.

[5] Bizonyíthatóan sokak véleményét tolmácsolta az az albán származású nagyvezír, aki a következőképpen dicsérte a rendszer „demokratizmusát": „Az oszmánok nagy bölcsességgel a leghátrányosabb helyzetű parasztokat választották ki azon nemzetekből, amelyek nem az igaz Istenben hisznek; aztán igazhitűeket, győzedelmes tiszteket és kiváló kormányzókat formáltak belőlük. Én is ezek közé tartozom." Idézi M. BALIVET: *Romanie byzantine et pays de Rum turc. Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Istanbul 1994, 193.

nek köszönhetők. Nem csoda tehát, ha e két kisebbség mérvadó tényezői minden támogatást megadtak az Oszmán-háznak. Ennek jellemzésére elegendő azt a proklamációt idézni, melyet az isztambuli ortodox pátriárka tett közzé 1798-ban (!):

> Nézzétek, miként rendezte el kegyes és mindenható urunk a dolgokat avégett, hogy ismét megőrizze szent és ortodox vallásunk egységét. A semmiből támasztotta az Ottománok e hatalmas birodalmát a mi római birodalmunk helyébe, amely ... kezdett eltérni ortodox keresztény szellemünktől. És felemelte ezt az oszmán birodalmat minden más birodalom fölé, hogy határozottan bizonyítsa, mindez az ő isteni akaratával egyezően történt. Semmiképpen se hallgassatok a szabadság eme új reményeire, melyeket nyilvánosan hirdetnek. A Szentírás azt tanítja, hogy szüntelenül imádkozzunk császárunkért (a szultánért).[6]

Összegezve az eddigieket: az Oszmán-ház kivételes hatalma mindenekelőtt három tényezőn nyugodott: a katonai rabszolgaság intézményén, a muszlim, valamint a keresztény és a zsidó ortodoxia feltétlen támogatásán. Ez tette lehetővé, hogy az oszmán ház — az európai abszolút uralkodóktól eltérően — a római császárok mondásának: *Licet legibus soluti sumus, attamen legibus vivimus* (*oratio Pertinacis*, Inst. II 17, 8) csak az első felét tartsa magára kötelezőnek, s olyan uralmi rendszert építsen ki, amely teljes joggal nevezhető despotikusnak. Természetesen az oszmán uralkodóknak is egyensúlyozniuk kellett a különféle érdekek között, de az említett támogatásnak köszönhetően sokkal nagyobb mozgásszabadsággal rendelkeztek, mint európai vagy muszlim kollégáik.

Ami mármost az oszmán történelem változásait illeti, a 17. század végégig három korszakot és két jelentősebb szerkezeti átalakulást figyelhetünk meg. Az első korszak a kezdetektől a 15. század második feléig, néhány vonatkozásban a 16. század elejéig terjed. Ezt az időszakot az alternatívák korának nevezhetjük. Kezdetben az Oszmán-ház uralkodói leginkább a Római Birodalmat leromboló germán *Heerkönig*ekhez hasonlítanak: afféle *primi inter pares* a törzsi vezetők sorában. Magukat bégnek nevezik, hatalmuk alapja a katonai kíséret, tekintélyük forrása a sikeres hadvezérség és a bőséges zsákmány. A tulajdonformák vegyesek: a beneficiális birtoktól a magánföldtulajdonon át a vallási alapítványokig és a kolostori birtokokig minden megtalálható, s egyik sem élvez elsőbbséget a másikkal szemben. A fejedelemség szervezete, adóztatása kezdetleges, a lazán összekapcsolódó területek és csoportok kohézióját főleg a katonai vállalkozások biztosítják. A követők szintén zavarbaejtő tarkaságot mutatnak. Felszínesen iszlamizált nomádok, ortodox keresztények, egy konszolidált muszlim államban szalonképtelen szekták tagjai sereglenek zászlaik alá. Az uralkodók környezetében sokáig a muszlim ortodoxia képviselete a leggyengébb. Az uralkodó vallási irányzat az univerzális misztika. Mindenütt (felső körökben is) éneklik Junusz Emre, a 13. században élt török misztikus költő vallási himnuszait, aki az egyetemes szeretet vallását hirdette, s kijelentette, hogy nem érdeklik a vallási rítusok különbségei, mert „minden vallás értékes számunkra". A társadalom török része misztikus dervisrendek s azok szellemi vezetői: *babák*, *sejh*ek, *dedék* befolyása alatt áll, akik távol állnak az iszlám vallásjogtól: bort isznak, dzsámiba, mecsetbe ritkán járnak, sámánok és javasemberek egyszerre, ám híveikkel együtt mélyen vallásosak, önként vesznek részt a hódító háborúkban, s igényt tartanak arra, hogy beleszólhassanak a dolgok intézésébe. Együttműködnek az uralkodókkal, propagandát fejtenek ki az érdekükben, azok pedig viszonzásul bőkezűen támogat-

[6] BALIVET: *Romanie byzantine* (5. j.), 187.

ják őket és rendházaikat. A kultúrát és a mindennapokat egyfajta heroizmus hatja át, a társadalom önbizalma folyamatosan nő, és egyre többen csatlakoznak a katonai vállalkozásokhoz. Annak ellenére, hogy a meghatározó ideológia a népies formában felfogott hitharc *(gaza)*, a vezetők a gyakorlatban a keresztények megnyerésére törekednek, aminek számtalan gesztussal adnak nyomatékot. Több mint kétszáz éves kis-ázsiai együttélés után a köznép szintén együttműködésre hajlik mindkét oldalon. Az eredmény nem is marad el: a bizánci császárok, akik az uniós tárgyalásokkal próbálnak kiutat találni, lassan magukra maradnak, az egyház és a hívők tömegei a latin keresztények helyett az oszmánok mellé állnak. A keleti papság kétféle előnyt remél a szultánoktól: jogaruk alatt 1. hatékonyabban érvényesítheti az egyház érdekeit, mint a bizánci császárok alatt; 2. megszerezheti az összes keleti keresztény feletti szellemi hatalmat.

Az egyre összetettebbé váló „Oszmán-országban" *(Oszman-eli)* a 14. század utolsó harmadában mind élesebben vetődött fel a „hogyan tovább?" kérdése. Marad-e a barbár fejedelemség, ahol a szuverenitás sokfelé oszlik el, ahol a felekezeteken felül álló misztika uralkodik, ahol a százféle csoportérdek előbb-utóbb a szokásos politikai széttagolódáshoz vezet, s ahol végezetül leállnak a hódítások, stagnálás, majd széthullás következik? Vagy feltámasztják a szeldzsuk és a bizánci birodalmat, ahol a szervetlenül egymás mellett élő struktúrákat felülről szervezett erőszakkal fogják össze, ahol az univerzális világvallások egymás mellett élnek az iszlám ortodoxia védőszárnyai alatt, ahol a szuverenitás a katonai túlerővel rendelkező dinasztia kezében összpontosul, s ahol meg lehet célozni a világuralmat? A választás kényszere az uralkodó-családot és a vezető réteget is megosztotta: mindkét irányzatnak voltak hívei. Mindenesetre I. Murád (1362—1389) és I. Bajezid (1389—1402) a birodalmi utat választotta, és megtette az első (és mint később kiderült: döntő) lépéseket a hatalmi szervezet átalakításában. Noha a társadalom reakciója majdnem megsemmisítette az államot, az új intézmények (mindenekelőtt a „szolgáló rend") révén sikerült átmenteni, majd a 15. század első felében elmélyíteni az addigi eredményeket. Amikor aztán 1453-ban Konstantinápoly bevételével a dinasztia presztízse tetőpontjára ért, végleg eldőlt a vita: az oszmánok állama Bizánc és a közel-keleti iszlám birodalmak örökébe lépett.

II. Mehmed (1451—1481) és fia, II. Bajezid (1481—1512) szervező munkájának eredményeképpen az alternatívák államából egy patrimoniális világbirodalom született, amely mintegy száz évet élt: a 15. század végétől a 16. század végéig. Ezt az időszakot szokták klasszikus oszmán kornak nevezni, s ennek jellegzetességeit szokták az egész oszmán történelemre kiterjeszteni. E száz év történetének leglényegesebb jegye a dinasztia óriási hatalma, amely a rabszolgahadseregre támaszkodva magához vonta a szuverenitást, állami ellenőrzés alá helyezte a társadalmat, a gazdaságot és a tulajdont. (Itt jegyzem meg: az oszmán történelem kiváló példáját nyújtja annak, hogy a tulajdon kérdése másodlagos a politikai hatalom birtoklásához képest.) Az oszmán világbirodalom fő szerkezeti elemei a következők voltak:

1. Prebendalizmus, vagyis az állami szolgálathoz kötött javadalombirtokok túlsúlya. Ezt szokás másképpen *timár*-rendszernek nevezni, amely egyúttal a mezőgazdasági termelés politikai felügyeletének eszköze is. A *prebendum*ok (szolgálati birtokok) nyilvántartása a *tahrir*-rendszerrel (szandzsákösszeírásokkal) történik.

2. A birodalom braudeli értelemben vett önálló „gazdasági világ" *(économie-monde)*, vagyis bőséges fizikai térrel rendelkezik, képes ezt a teret politikailag uralni, a külső hatásoktól megvédeni, s ez a gazdasági tér, noha átfolyik rajta a nemzetközi keres-

kedelem, önmagában is működik. Ezen belül a kézműipar és kereskedelem szintén állami felügyelet alatt áll.

3. Fiskalizmus (az állam gazdaságpolitikája a bevételek növelésére, a belső ellátás megszervezésére irányul) és redisztribúció (a központ a megtermelt jövedelem lehető legnagyobb hányadát vonja magához és osztja szét katonái és hivatalnokai között). Az állam közfunkciói az adók behajtására, ill. a zsoldfizetésre és a birtokigazgatásra összpontosulnak. Ez és a prebendalizmus eredményezi az adóbérlet terjedését és a bürokrácia növekedését.

4. Kettős jogrendszer, amelyben a vallásjog *(saria)* elsősorban a mindennapi életet (büntetőjog, családjog, öröklés stb.), a szultáni törvények (*kánun*ok) pedig az államiság (hadsereg), a vallási hierarchia (!) és a gazdaság (adóztatás) szféráját szabályozzák. Növekvő erőfeszítések a világi törvények legalább formai iszlamizálására.

5. Az iszlám ortodoxián kívül álló szerzetesek, a dervisek helyét elfoglalják a vallásjogászok, akik a muszlim társadalom felülről kinevezett szellemi vezetői lesznek, és akiket szultáni törvényekkel kialakított hierarchiába kényszerítenek. Utánpótlásuk biztosítására felsőfokú tanintézeteket alapítanak (*Szahn-i szemán*, *Szülejmánije* stb.). A derviseket államilag ellenőrzött szervezetekbe terelik (*bektasi* rend alapítása).

6. A birodalom fővárosa a három nagy világvallás: az iszlám, a kereszténység és a judaizmus központja, az „egyházak" vezetőit a szultán nevezi ki. A *sejhüliszlám* jogkörének kiszélesítésével kísérlet egy keresztényhez hasonló muszlim „klérus" megteremtésére. Az iszlám elsősorban az elit-formálás kulturális eszköze, az államiság univerzalitásának biztosítéka.

7. A dinasztiához hű „palota-osztály", amelynek többségében nem török eredetű férfitagjait a szerájiskolák, női tagjait a hárem termeli azonos világnézet és műveltség alapján. Az elitnek saját nyelve (oszmán), saját magaskultúrája (irodalom, építészet, művészetek), saját identitása lesz, ami élesen elválasztja a társadalom többségétől. A társadalom kettéválik adómentes katonákra (közéjük számítva a bürokratákat is) és termelő-adózó rájákra. A török népelem az elit szemében másodrendű alattvalóvá válik, melyet tanácsos távol tartani az állami intézményektől.

8. A zsoldos rabszolga-hadsereg növekvő száma és ereje, aminek azonban a tartományokban birtokos szpáhi hadsereg még valamennyire korlátot szab. Ez a kvázi-egyensúlyi helyzet a dinasztia mozgásszabadságának fő forrása és biztosítéka.

9. Vallási helyett pragmatikus legitimáció: a dinasztia elsősorban civilizációs teljesítményeire, a társadalmi béke és az igazságosság (értsd: az adózók létbiztonságának) megőrzésére alapozza önnön jogosultságát.

10. A rendszer viszonylagos zártsága ellenére a felső réteg élénk kulturális kapcsolatokat tart fenn a keresztény világgal: Mehmed itáliai és görög művészeket, tudósokat hív udvarába, Bajezid Leonardo da Vincit kéri fel egy híd megtervezésére, Szelim női akt szobrokat gyűjt, Szülejmán udvara a velencei ötvösök egyik legnagyobb megrendelője. A birodalom gyorsan elsajátítja a tűzfegyverek (ágyúk) gyártását és használatát, rugalmasan követi a haditechnika változásait.

Ez a szerkezet és a kimeríthetetlennek tűnő erőforrások a korábbiakat is felülmúló agresszív terjeszkedésre ösztönöznek (a Mehmed alatti 850.000 km² terület Szelim alatt 1,5 millió km²-re, Szülejmán alatt 2,5 millió km²-re nő, a lakosság pedig a 16. század eleji 12—13 millióról a század második felére 15—20 millióra; az állam éves bevétele 4—5 millió arany körül mozog). A „világbirodalom" szultánjai az oszmán történelem

legnagyobb hódítói: a Perzsa-öböltől Magyarországig, a Krímtől Észak-Nyugat-Afrikáig minden megszerezhető területet uralmuk alá hajtanak. Az 1510—1520-as években, amikor az oszmán világ — a korabeli Európához hasonlóan — megtelik messianisztikus várakozásokkal, a Porta urai hozzáfognak a világuralom gyakorlati megvalósításához. Így kerül sor a nyugati keresztény világ, mindenekelőtt Magyarország és a Habsburg-birodalom megtámadására, Buda és Bécs ostromára, a földközi-tengeri hegemónia megszerzésére.

Ám a periódus feléhez közeledve (1540—1550-es évek) a világbirodalom épületén kívül-belül széles repedések keletkeznek, s a következő évtizedekben sorra dőlnek ki a legfontosabb szerkezeti elemek. Kiderül ugyanis: a nyugati ellenfelek legyőzéséhez a kivételes erőforrások sem elegendők. Ahogy a hódítások elakadnak, a túlméretezett hadsereg eltartása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. Egy nagyvezír a 16. század közepén arra figyelmeztet, hogy valóságos hőstett a 15.000 udvari zsoldos fizetése. Ráadásul — mint a korabeli Európában — a gyorsan növekvő népesség feleslege is a hadseregben próbál megélhetést találni. Mindez együttvéve óriási nyomás alá helyezi az amúgy is telített prebendális *(timár-)* rendszert, melyet ugyanakkor egy külső fejlemény is megrendít: képtelen alkalmazkodni az európai hadügyi forradalom (tűzfegyverek, gyalogság) támasztotta új követelményekhez. A kormányzat kénytelen az udvari gyalogság létszámát növelni, puskákkal felszerelni, ami elviselhetetlen pénzügyi terhet ró rá, és állandó költségvetési deficitet eredményez. Azzal, hogy megpróbál (egyre inkább sikertelenül) lépést tartani az európai technikai változásokkal, vállalja annak társadalmi következményeit is: a banditizmus és a lázadások veszélyét, ami mindenütt együtt jár a tűzfegyverek elterjedésével (ebben különbözik Kínától, ahol — éppen e következményeket felmérve — lemondanak a tűzfegyverek alkalmazásáról).

De nemcsak a hadügy, a formálódó európai világgazdaság is bontogatja a birodalom zárt szerkezetét. Bár az oszmán gazdaság csak a 19. század elejére illeszkedik be teljesen — mégpedig perifériaként — a világgazdaságba, már a 16. századi kezdeti hatások óriási megrázkódtatásokat okoznak: megkezdődik az élelmiszer (gabona) és a nyersanyag csempészete, veszélybe kerül a belső piac ellátása. A monetáris folyamatok — egyelőre ugyan tisztázatlan módon — a század végére szétzilálják az oszmán pénzrendszert (amely eddig sem volt egységes). A pénzrendszer alapja, az *akcse*, rohamosan értéktelenedik, olyannyira, hogy hamarosan a verését is beszüntetik. A birodalom a 17. századtól jobbára európai pénzekkel működik, s ezzel a központ elveszíti egyik legfontosabb eszközét a gazdaság befolyásolására.

E változások az 1580/1590-es évek fordulóján a szultáni udvart a prebendális rendszer feladására késztetik, amivel kezdetét veszi a harmadik korszak, amelyet jobb kifejezés híján a „vegyes formák" időszakának nevezhetünk, s amelyben egyszerre vannak jelen a világbirodalomra, a kapitalizmusra és a feudalizmusra jellemző jegyek. A szolgálati birtokokat — már amit meghagynak a korábbi haszonélvezők kezén — örökölhetővé teszik, és megszüntetik a *timár*-rendszer központi ellenőrzését szolgáló szandzsákösszeírásokat. Hagyják felbomlani és az állam nevében eljáró hivatalnokok, katonák kezére jutni a paraszti telkeket, engedik szétesni azt a termelési-adózási rendszert *(csift-háne)*, amely a késő-római *iugatio-capitatio* oszmanizált formája volt, és a kisparaszti termelésen alapult. Ezzel felgyorsul a *csiftlik*ek, a piacra termelő magánbirtokok kialakulásának folyamata. Egyidejűleg decentralizálják a pénzügyigazgatást: az adóbehajtás nyűgét lehetőség szerint az azokat felhasználó hivatalnokokra, katonákra hárítják

át (*odzsaklik*-rendszer). Ezzel lemondanak a redisztribúció elvéről: a 17. század második felében a korábbi 80%-al szemben a „nemzeti jövedelemnek" már csak 25%-át kezeli az állam. A nyugati abszolutista államok gyakorlatára emlékeztető módszerek sorát vezetik be: a hivatalok áruba bocsátását, vagyonelkobzásokat, pénzrontást, kiterjesztik az adóbérlet intézményét (a 17. század végétől ezt is élethosszra adják). A tartományi kormányzói posztokat jobbára adóbehajtói hivatallá „alacsonyítják". A változások a politikumot sem hagyják érintetlenül. A korábban egységes vezető elit egymással vetélkedő frakciókra bomlik, elválik egymástól a döntéshozó és a végrehajtó központ (államapparátus *versus* hárem); lassanként leépül a *devsirme-kul* rendszer, mert a rabszolgák utódai és a muszlim társadalom maga akarja (és képes is, mégpedig bővítve) újratermelni a hadsereget. A gazdaság és a pénzügy decentralizációja politikai decentralizációhoz vezet: a tartományokban (részben az udvari hadsereg ott állomásozó tagjaiból) helyi „nemesség" formálódik, amely egyre több állami funkciót ragad magához. A gyengülő központ iszlám identitásának hangsúlyozásával kárpótolja magát, s a muszlimok védelmezőjének szerepét ölti magára. A korábban transzmissziós szerepet betöltő muszlim „klérus" önálló politikai tényezővé válik, majd hamarosan szövetségre lép a janicsárséggal. E koalíció magát a dinasztiát is egyre erősebben korlátozza, ám egyben konzerválja is, mert a janicsárok különleges jogállását (törvények felettiségét) és a soknemzetiségű birodalom testületi fosztogatását csak a dinasztiára hivatkozva lehet fenntartani.

A muszlim ortodoxia térnyerése, a „dinasztikus hadsereg" burjánzása, a birodalomkori törvényesség eltűnése, s az a tény, hogy az új földtulajdonosok döntő többségükben muszlimok, fokozatosan elidegeníti a keresztény alattvalókat, ami hosszú távon súlyos következményekkel jár. Az utóbbiak ugyanis a 18. században egyre inkább a nemzetállami ideológia hatása alá kerülnek, s megszűnik érdekeltségük a birodalom fenntartásában. Az uralkodóház ugyanakkor 1826-ban kénytelen felszámolni a fejére nőtt janicsárságot, s ezzel második hagyományos támpillérét is elveszti. Így aztán úgy fog hozzá a birodalom megújításához, úgy kapcsolja azt a kapitalista világpiachoz, hogy sem megfelelő hadsereggel (azaz érdekérvényesítő képességgel), sem viszonylag homogenizált népességgel (azaz társadalmi támogatással), sem „polgári középosztállyal" (azaz tőkével és megfelelő társadalmi mentalitással) nem rendelkezik, hiszen a kereskedő—vállalkozó „köztes réteget" zömében görögök, örmények és zsidók alkotják, akik ekkoriban már inkább a birodalom európai ellenfeleivel működnek együtt.

A 19. századba érve a központosított hatalmi szerkezet is súlyos hátránnyá, a modernizáció akadályává válik. Az állam mindenhatósága és a politikai „jogok" vallási közösségek közötti elosztása ugyanis konzerválta — hogy Vico képletes kifejezését vegyem kölcsön — a „költészet" társadalmát; egy olyan társadalmat, amely megőrizte középkorias, korporatív jellegét, s amelynek egyedei nem, vagy csak felemás módon válhattak a *corpus politicum* tagjaivá. Hadd világítsam meg MILAN KUNDERA szavaival, hogy mit értek ezen: „A nyugati társadalom megszokta, hogy az emberi jogok társadalmaként mutatkozzék; csakhogy egy embernek, mielőtt jogai lehettek volna, egyénként kellett megjelennie, annak kellett tekintenie magát és annak kellett hogy tekintsék a többiek; ez nem történhetett volna meg az európai művészet hosszú gyakorlata és kiváltképp a regény gyakorlata nélkül, amely arra tanítja az olvasót, hogy legyen kíváncsi a másikra és igyekezzék megérteni a saját igazságaitól eltérő igazságokat. Ebben az értelemben igaza van Ciorannak, amikor az európai társadalmat mint a «regény társadalmát» határozza meg,

és az európai emberekről mint a «regény fiairól» beszél."[7] Az oszmán szellemi élet európai hatásra a 19. században kezdte befogadni és művelni a regényt. Ennek ellenére a birodalom bukásáig a költészet maradt a fő irodalmi műfaj. Az isztambuli állami tisztségviselők még a 20. század elején is állásuk, társadalmi rangjuk kötelező kellékének tekintették, hogy megalkossák saját *divánjukat*, azaz versgyűjteményüket. Mindenféle magyarázat helyett ismét KUNDERÁt idézem: „...a lírikus beszédmód ... szerves része annak, amit totalitárius világnak hívnak: ez a világ nem a gulág, hanem egy olyan gulág, amelynek falai versekkel vannak kitapétázva, és e falak előtt táncot lejtenek."[8]

Az oszmán megújulási törekvések kudarca és a birodalom felbomlása sokféle tanulsággal szolgálhat mindenfajta modernizációs kísérlet számára. A legfontosabbnak azonban a következő tűnik: egy politikai entitás (állam, birodalom, nemzet stb.) hosszú távú fennmaradása és versenyképessége szempontjából semmi sem olyan fontos, mint egy konszolidált, gazdasági és politikai erővel rendelkező, s az illető entitáshoz kulturálisan és érzelmileg kötődő középosztály. Ennek hiányában csak az oszmán úton lehet járni, amely a periférián halad, s amely diktátumokkal, politikai és gazdasági kiszolgáltatottsággal, komprádorsággal és persze korrupcióval van kikövezve.

[7] M. KUNDERA: *Elárult testamentumok*, Budapest 1996, 11.
[8] KUNDERA: *Elárult testamentumok* (7. j.), 147.

ÁGOSTON GÁBOR

A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban

I. *A három muszlim lőporbirodalom*

A muszlim világ a koraújkorban földünk jelentős részét uralta. Az szunnita Oszmán Birodalom (1300—1914) Szulejmán szultán (1520—1566) idejére Budától Baszráig, Algírtől Tabrizig terjedő roppant szárazföldi birtokai mellett beltengerré változtatta a Fekete-tengert és ellenőrzése alatt tartotta a Mediterráneum keleti medencéjét, s a térség meghatározó világbirodalmává vált. Az oszmánok keleti szomszédja Perzsia volt, ahol a siíta Szafavida dinasztia uralkodott (1501—1732), s amely virágkorát I. Abbasz sah uralkodása (1587—1629) alatt élte, s amely az oszmánok elleni gyakori háborúival, az oszmán hadi potenciál keleti lekötése révén időről időre szerepet játszott az európai hatalmi egyensúly kialakulásában és fenntartásában. Még keletebbre, az indiai szubkontinens nagy részén a szunnita muszlim Nagymogul Birodalom (1526—1858) virágzott, amely a koraújkor egyik legnagyobb központosított birodalma volt a maga 100 és 150 milliósra becsült lakosságával, s amelynek alapjait épp a mohácsi csata évében, 1526-ban vetette meg egy csagatáj török hadvezér, Bábur, aki apai ágon Timur, anyai ágon pedig Dzsingiz kán leszármazottja volt. E három birodalom felemelkedésében, szomszédai fölött aratott sikereiben döntő szerep jutott a tűzfegyvereknek, ezért is szokás őket lőporbirodalmaknak nevezni. A 19. század elejére ezek a birodalmak mégis mind alulmaradtak európai vetélytársaikkal szemben, s általánosan elfogadott nézet, hogy ebben a győzelemben az ágyúknak és puskáknak, valamint az ezekkel felszerelt európai flottáknak szintén oroszlánrésze volt.

II. *Az iszlám és a nyugati haditechnika*

Gyakorta olvasható, hogy az iszlám birodalmak elzárkóztak a más civilizációkból származó technikai vívmányok (tűzfegyverek, mechanikus óraszerkezet, könyvnyomtatás stb.) átvételétől, mivel ezek Mohamed próféta idejében ismeretlenek voltak, és ezért azok az iszlámmal összeegyeztethetetlen újításoknak *(bid ʿa)* minősültek. Az iszlámon belül valóban létezett és létezik egy ilyen ortodox felfogás, ám a birodalommá növekedett iszlám államok vezetői és vallási elöljárói mindig megtalálták a megfelelő kiutat ebből a merev álláspontból. Ebben az oszmánok jártak elöl, akik a szunnita iszlám legtoleránsabb vallásjogi iskolájához, a *hanafita* iskolához tartoztak, s akik különbséget tettek hasznos és elvetendő újítások között. Az oszmán vallástudósok egy csoportja a 18. száza-

di hadseregreformok elfogadtatása érdekében külön ideológiát dolgozott ki, az úgynevezett kölcsönösség elvét *(mukabele bi'l-misl)*, amelynek értelmében a hitetlenek legyőzése érdekében megengedett az ellenség korszerűbb fegyvereinek használata és átvétele.[1] A szafavida Perzsia pedig épp az oszmán szomszédság és nyomasztó erőfölény miatt volt kénytelen Abbasz sah idején jelentős hadseregreformokat végrehajtani, amelyben a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogos egységek központi szerepet kaptak. A Nagymogul Birodalom Akbar uralkodása idején (1556—1605) részint oszmán és európai szakemberek segítségével, részint saját erőforrásaira és technikai tradícióira támaszkodva ugyancsak túllépett az iszlám által állított korlátokon s a térség legfélelmetesebb tüzérségét és hadseregét hozta létre.

III. *Az arabok és a lőpor: a terminológia problémái*

A technikai vívmányok születésével kapcsolatban feltett leggyakoribb kérdés: mikor, hol és ki találta fel az újabb és újabb eszközöket, fegyvereket? Ezekre a kérdésekre a középkori találmányokkal kapcsolatban szinte lehetetlen pontos választ adni. Ennek több oka is van. Egyrészt az újítások egymástól függetlenül, egyszerre több helyen is megjelenhettek közel azonos időben, s ilyenkor a szerencsén is múlt, hogy az írott forrásokban melyiket említik először, illetve hogy melyik említés maradt ránk, vagy vált ismertté. Másrészt az, hogy a salétromot vagy a lőport mikor említik először a különböző kultúrák forrásai, nem jelenti azt, hogy az első említés előtt ezeket ne ismerhették volna. Az angol nyelvben például a *saltpetre* szó csak az 1500-as évekből ismert, jóllehet a salétromot már jó kétszáz évvel korábban használták Angliában. Harmadrészt itt van a terminológia problémája: nem tudjuk pontosan, hogy a forrásokban fennmaradt kifejezések alatt a kortársak mit is értettek pontosan.

Ma már aligha vonható kétségbe, hogy a salétrom, kén és szénpor keverékéből álló puskaport Kínában már a 8. vagy 9. században ismerték, s hogy a 10. századtól kezdve használtak olyan hadiszereket, amelyeket puskaporral töltöttek meg. A puskaport vélhetőleg az arabok is hamarabb használták katonai célokra, mint az európaiak, s európai megjelenése a 13. században is a muszlimok közvetítésének köszönhető.

Jóllehet arab forrásaink a lőpor legfontosabb alkotóelemét, a salétromot *(barud)* csak a 13. század első felében említik (1225, ill. 1240), ez nem jelenti azt, hogy magát a salétromot ne ismerhették volna korábban. Ibn al-Bitár szerint 1240 táján már nemcsak a tudósok ismerték, de a kifejezést a maghrebi egyszerű emberek is használták, ami arra utal, hogy ekkor már szélesebb körben elterjedt. Az utolsó fatimida kalifa al-ʿAdid vezíre, Sawar 1168-ban 20.000 lőporral töltött cserépedényt használt, hogy elpusztítsa a frankok által ostromolt és tarthatatlan Fusztatot (régi Kairó). A város állítólag 54 napon keresztül égett. A későbbi régészeti ásatások megállapították, hogy az edények szíriai gránátok voltak, amelyeken még századokkal később is sikerült fellelni a lőpor nyomait. Al-Rammah 13. századi hadtudományi értekezésében több mint 70 féle recept található

[1] U. Heyd: *The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II*, Studies in Islamic History and Civilization (Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew Universita 9, ed. U. Heyd), Jerusalem 1961, 74.

a puskapor összeállítására, de már egy jóval korábbi, a 10. vagy a 11. századra keltezhető kéziratban is olvashatunk hét ilyen receptet.[2]

A muszlimok a középkori kőhajító gépekhez is használtak különböző gyújtóbombákat, gránátokat. 1249-ben a manszurai csatában, ahol IX. Lajos francia király is fogságba esett, a muszlimok győzelmüket ezeknek a félelmetes fegyvereknek is köszönhették, amelyek egy kortárs francia krónikás szemléletes leírása szerint „olyan zajt csaptak, mint a mennydörgés és amelyek a levegőben repülő hatalmas tüzes sárkányhoz voltak hasonlatosak".[3] Al-Rammah 13. századi kéziratában számos ábrázolás maradt fenn a puskapor hadi célú felhasználásáról: találhatunk itt olyasfajta puskaporral töltött röppentyűket, gyújtónyilakat, amelyeket az arabok vagy a mongolok használtak az 1200-as években (a többi között a muhi csatában is), valamint gyújtóbombákat és gránátokat, illetve az ezek kilövéséhez használatos hajítószerkezeteket.

IV. *Az első tűzfegyverek a muszlim világban*

Spanyol és más európai források arról írnak, hogy al-Nászír almoháda kalifa csapatai 1204-ben az észak-afrikai al-Mahdijja ostromakor tűzfegyvert is használtak. Más forrásaink pedig 1248-ból Sevilla ostroma alkalmával említenek lőfegyvert. Különböző arab forrásaink nemcsak arról számolnak be, hogy a mamelukok több ízben is, így 1260-ban és 1303-ban is használtak kisebb, kézi tűzfegyvereket *(midfa ʿ)* a hódító mongolok ellen, de arról is tudósítanak, hogy a mameluk seregben egy külön egységet állítottak fel, amelynek tagjait ilyen kezdetleges kézi lőfegyverekkel szerelték fel.[4]

A fenti forrásokat azonban nem mindenki fogadja el. DAVID AYALON terminológiai problémákra hivatkozva például úgy véli, hogy a mamelukok ágyút csak az 1360-as évektől kezdve használtak.[5] Mivel ezek a fegyverek még számos gyermekbetegségben szenvedtek, s ezért jóval több problémát okoztak a lovasság által uralt mameluk sereg vezetőinek, mint amennyi hasznot hajtottak, az ágyúk és puskák később sem futottak be valami nagy karriert a mamelukoknál. A lőfegyverekkel szembeni elutasító magatartás miatt a 16. század elején a mamelukok súlyos árat fizettek, hisz az oszmánok épp jól felszerelt tüzérségüknek és puskás janicsárjaik tűzerejének köszönhették győzelmeiket.

---

[2] A. Y. AL-HASSAN—D. R. HILL (eds.): *Islamic Technology. An Illustrated History*, Cambridge 1986, 111.

[3] *Islamic Technology* (1. j.), 112.

[4] *Islamic Technology* (1. j.), 112—115.

[5] D. AYALON: *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society*, London 1956, 2—3 és 98 stb.

1. Az oszmánok[6]

Az új fegyverfajta a legnagyobb karriert kétségtelenül az Oszmán Birodalomban futotta be. Az oszmánok az összes többi muszlim államnál gyorsabban és eredményesebben alkalmazkodtak az európai haditechnika új vívmányaihoz: sikeresen építették be hadszervezetükbe a tűzfegyvereket és a térség legerősebb tüzérségét, valamint puskás gyalogságát hozták létre. A kutatók nem egységesek abban a kérdésben, hogy az oszmánok mióta ismerték és használták a tűzfegyvereket. Nesri 15. századi török krónikás egyik adatára hivatkozva török történészek azt állítják, hogy az oszmánok az 1389. évi rigómezei csatában már használtak ágyút. Nesri az idézett helyen egy bizonyos Hajdár nevű *topcsi*t, azaz tüzért említ, aki az ágyú elsütésének művészetében kiváló mester volt. Európai kutatók ezt az adatot elvetették és úgy vélték, hogy a 15. századi török krónikaíró saját korának terminológiáját vetítette vissza a 14. századba, s a török krónikás adata nem is az első, hanem a második, 1448. évi rigómezei ütközetre vonatkozik. Egy másik forrásunk azonban arról ír, hogy az oszmánok már a karamánok ellen vívott 1386. évi csatában bevetettek puskákat, sőt egy 1364-ben Burszában öntött ágyút is, s ezt az adatot eddig még nem cáfolták meg. Nagyon is valószínű, hogy az oszmánok már a 14. században megismerkedtek a tűzfegyverekkel, jóllehet ezek majd csak a következő században játszottak komolyabb szerepet hadművészetükben. Egymástól független európai, bolgár és török források szólnak arról is, hogy Konstantinápoly 1394 és 1402 között többször kiújuló ostromakor az oszmánok ágyút is használtak. Iacopo de Promontorio de Campis azt is hozzátette, hogy ezek az ágyúk akkoriban nem voltak valami hatásosak, de ottjártakor még látni lehetett a falakba nyomódott kőgolyókat. Azt a legkritikusabb kutatók is elfogadják, hogy Konstantinápoly 1422. évi ostromakor és a karamánok által védett Adalia város elleni 1424. évi támadáskor az oszmánok már több ágyúval töretették a falakat, I. Mehmed szultán (1413—1421) idejére vonatkozóan pedig már levéltári forrásunk is van, hisz az 1431. évi albániai *tahrir defter* egyik bejegyzése említ egy bizonyos Iszmail tüzért, aki az ő uralkodása idején tevékenykedett.

Azt, hogy az oszmánok milyen csatornákon keresztül ismerkedtek meg az új fegyverrel, nehéz eldönteni, hisz erre több lehetőség is kínálkozott. Elképzelhető, hogy az arabok közvetítésével, esetleg Közép-Ázsián át, de legalább ilyen valószínű az európai történészek által leginkább elfogadott balkáni közvetítés is. A Balkán-félszigeten a tűzfegyvereket már a 14. század derekától ismerték, a legkorábbi adat 1346-ból való. Ekkor Zára ostromával kapcsolatban egyik forrásunk említ bombardát. Raguzában először 1351-ben találkozunk ágyúval. A városi tanács 1351 novemberében kötött egyezséget Nicola Teotonicus mesterrel egy *spingardá*nak nevezett ágyú elkészítésére. Bár a megrendelt löveget Nicola mester végül nem készítette el, forrásunk egyértelműen bizonyítja, hogy néhány évtizeddel az új fegyver nyugat-európai megjelenését követően a raguzaiak már ismerték az ágyút. Tíz esztendővel később, 1362—1363-ban egy raguzai kovács már

[6] Az alábbiakat részletesebben bemutattam korábbi dolgozataimban, l. ÁGOSTON G.: *Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15—17. században*, TSz 34 (1992) 173—198, *Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 47 (1994) 15—48 és *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*, TSz 37 (1995) 465—485.

több *spingardá*nak nevezett kovácsoltvas ágyút is készített a város számára. Boszniában 1380 körül, Szerbiában pedig 1382 és 1386 között már biztosan használtak ágyúkat.

Az oszmánok tehát balkáni hódításaik révén már a 14. század második felében megismerkedhettek a tűzfegyverekkel, s használatukhoz előszeretettel fogadtak zsoldjukba bosnyák, dalmát és szerb katonákat. Szerb segédcsapatok 1386-ban a karamánok ellen, 1395-ben a havasalföldiek ellen, 1396-ban a nikápolyi, 1402-ben pedig az ankarai csatában is harcoltak az oszmánok oldalán.

Az oszmán—európai hadügyi akkulturáció és a tűzfegyverek elterjedése szempontjából hasonlóképp fontos volt a Mediterráneum és a Fekete-tenger, hisz az itt megfordult európai kereskedőhajókon már a 14. században voltak ágyúk, ami további lehetőséget nyújtott az oszmánok számára, hogy megismerkedjenek a haditechnika ezen új vívmányával.

Az európai hadtörténeti irodalom máig kitart amellett, hogy az oszmán tüzérség a 15. század derekától elmaradt az európai tüzérség fejlődésétől, s amíg Európában az egyre mozgékonyabb mezei tüzérségre került a hangsúly, addig az oszmán lövegparkot továbbra is a monstrumlövegek határozták meg. A fenti állítás cáfolatára elegendő áttekinteni az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely, a *Tophâne* elszámolásait (ezekből egész sorozatokat őriz az isztambuli levéltár), amelyekből látható, hogy a törökök által készített ágyúk zöme kis és közepes kaliberű löveg volt. Nem is lehetett ez másként, hisz az ágyúöntőben számos német, itáliai, francia, magyar, angol és spanyol renegát dolgozott, s ők természetesen ugyanolyan ágyúkat készítettek Isztambulban is, amilyeneket korábban saját hazájukban. Hasonló tanulságokkal szolgálnak a birodalom végvárainak leltárai is: e várakban Budától Bagdadig a nagyobb ágyúk mellett rengeteg kis és közepes löveget s még több szakállas-puskát írtak össze. Az is természetes, hogy az európai birodalomrészen, s kivált Magyarországon a török végvárak ágyúinak zöme keresztény eredetű. A török és az európai lövegpark között tehát nincs lényeges különbség. Az azonban igaz, hogy a hasonló kaliberű török ágyúk európai társaikkal összehasonlítva valóban nehezebbek és gyakorta gyengébb fémminőségűek voltak.

Hasonlóképp elmaradtak az európai színvonaltól a török puskák, amelyeket az oszmánok II. Murád uralkodása alatt (1421—1451) a Hunyadival vívott háborúkban kezdtek használni, de csak II. Mehmed (1451—1481) idején váltak széles körben ismertté. Az új fegyver elterjedése még a janicsár egységeken belül is csak lassan és fokozatosan haladt előre. 1500 táján azonban a janicsárok már mesterien bántak a puskával. A tűzfegyverek elterjedésében szerepe lehetett mindazon kudarcoknak, amelyeket az oszmánoknak 1485—1491 között az egyiptomi mamelukokkal folytatott harcokban kellett elviselniük. Ezt követően II. Bajezid (1481—1512) tovább emelte a janicsárok létszámát, és a korábbinál jóval hatásosabb fegyverekkel látta el őket. Ez a klasszikus török janicsárpuska, amelyből számos múzeumi példánnyal rendelkezünk 16—18. századból.

A janicsárok két fajta puskatípust használtak: várostromkor a nehezebb, nyolcoldalú vagy hengeres csövű, 130—160 cm hosszú, kanócos lakatszerkezetű nehézpuskákat, mezei ütközetekben pedig az ezeknél lényegesen könnyebb, 4—5 kg súlyú, 120—135 cm hosszú puskákat, amelyekkel már térdelő helyzetből is lehetett tüzelni feltámasztás nélkül, amint az a 16. századi (pl. a mohácsi csatát ábrázoló) török miniatúrákon is látható. A 17. századtól kezdve a törökök előszeretettel használták a spanyol lakatszerkezetből továbbfejlesztett *miguelet* kovás zárral ellátott puskákat. A kovatartó kakas felhúzása után az ütőrugó megfeszített helyzetbe került, elsütéskor a kova a serpenyőfedélre

csapódva szikrát adott, amely begyújtotta a serpenyőbe helyezett finom lőport. Mivel a kovás puskáknak több hibalehetőségük is volt (a kova elkopott, rossz szögben csapódott a serpenyőnek, el- vagy kicsúszott a kakaspofákból stb., s ezért nem adott szikrát), a törökök gyakran meghagyták a kanócos lakatszerkezetet is.

Az oszmán kormányzat arra is kísérletet tett, hogy a janicsárokon kívül egyéb egységeit is ellássa lőfegyverekkel. Busbecq számolt be arról, hogy Rüsztem pasa nagyvezír az 1548. évi Perzsia elleni hadjárat idején európai mintára megpróbálkozott azzal is, hogy 200 udvari lovas szpáhit pisztollyal szereljen fel, de terve megbukott a hagyományokhoz ragaszkodó szpáhik ellenállásán. Hasonlóképpen elutasították a tűzfegyverek használatát az oszmán sereg derékhadát képező tímáros szpáhik is. Felfogásuk szerint az igazi harcosok nem folyamodnak tűzfegyverhez, hisz az igazi vitézség csak akkor mutatkozik meg, ha a harcos hagyományos fegyverekkel küzd. Következésképpen nem is tartották szégyennek azt, amikor 2500 szpáhit valami 500 keresztény puskás lovas megfutamított. Amikor Rüsztem pasa az eset hallatán füstölgött, a hírt hozó katona visszautasította a nagyvezír haragját mondván, hogy annak nincs igaza, hisz a keresztények csak oly módon győzedelmeskedtek a török lovasok fölött, hogy a puskák erejéhez folyamodtak. Az informátor nem kis büszkeséggel tette hozzá, hogy a „puskák tüze volt, az amely megfutamított bennünket, s nem az ellenség vitézsége". A kormányzatnak a reguláris tartományi csapatok közül csupán a végeken szolgáló, s eredetileg rája-származású lovas *tüfenkcsi*ket, valamint a gyalogos *müsztahfiz*okat és *azab*okat sikerült lőfegyverrel felszerelnie. Történt mindez akkor, amikor az európai hadügy forradalmi változásokon ment keresztül, s amikor a kézi lőfegyverekkel felszerelt gyalogosok az európai hadseregek egyre meghatározóbb tényezőivé váltak, akik bizton számíthattak a lőfegyverekkel is rendelkező lovasok támogatására.

2. Közép-Ázsia, Irán és a Sherley-mítosz

A különböző kézikönyvek egyetértenek abban, hogy I. Szelim oszmán szultán (1512—1520) azért aratott győzelmet Iszmail perzsa sah (1501—1524) seregei felett 1514 augusztus 22-én a csaldiráni csatában, mert a perzsáknak nem volt tüzérsége, s a közel kétszáz ágyúval rendelkező oszmán tüzérség és a puskás gyalogos janicsárok szinte lemészárolták a zömükben lovas perzsákat. Arra a kérdésre pedig, hogy a perzsák miért nem használtak tűzfegyvereket, holott kémeiknek köszönhetően nagyon is jól voltak tájékozódva az oszmán hadak erejéről, általában azt a választ szokták adni, hogy a perzsák ekkoriban még nem ismerték a tűzfegyvereket. A nyugati munkákban még manapság is találkozhatunk azzal a tévhittel, hogy a perzsák csak száz évvel később, I. Nagy Abbasz sah (1587—1629) idején ismerkedtek meg e fegyverfajtával két angol diplomata-kalandor, Sir Anthony és Sir Robert Sherley-nek köszönhetően. A valóság azonban az, hogy a térségben már jóval korábban használták a tűzfegyvereket, s a szafavidák sem azért mellőzték őket az oszmánok elleni csatában, mert ismeretlenek voltak előttük, hanem azért, mert oly sok keleti és nyugati néphez hasonlóan embertelennek, lovagiatlannak és túlságosan is brutálisnak találták őket, s mert nem tudták és nem is akarták beilleszteni azokat hadszervezetükbe, amelyet a mozgékony lovasság határozott meg. Az elutasításnak tehát főként társadalmi-kulturális okai voltak.

Közép-Ázsiában kortárs források a kővető gépek mellett már a 14. században említenek kezdetleges tűzfegyvereket: így 1313-ból és 1394—1395-ből. A Szamarkand központú közép-ázsiai Timurida birodalom megalapítója, Timurlenk (1370—1405) hódításai során kezdetleges tűzfegyvereket is használt, kivált az erős kőfalakkal védett városok ellen. A forrásokból azonban igen nehéz megállapítani, hogy milyen fegyverről lehet szó. Damaszkusz ostroma előtt az ellenfél megrettentése céljából hadimustrát rendeztek, ahol állítólag tízezer tapasztalt lőfegyverrel felszerelt katonát állítottak fel. A forrás itt egy bizonyos *ra'd* nevű fegyverről, illetve az ezzel felszerelt katonákról szól. Nem világos, hogy a 'menny- vagy ágyúdörgés jelentésű' arab szóval jelölt fegyveren mit kell értenünk, hisz korábbi események kapcsán a forrásokból inkább valami íjból kilőtt, nagy hanghatással járó gyújtóbombára következtethetünk. Bonyolítja a helyzetet, hogy a későbbiekben e szóval már bizonyosan hogy lőfegyvert jelöltek. A Sáhruh uralkodása idejéről (1405—1447) szóló források e szó alatt már egyértelműen fémből készült, hatalmas méretű, kőgolyókat vető ágyúkat értenek, sőt 1434/1435-ből már egy (ágyú)öntő, azaz *rihtegar* nevét is ismerjük, akit Farruhnak hívtak, s aki 400 *männ* nagyságú kőgolyót vető ágyút öntött.[7]

A Szafavidák elődei, az Akkojunluk (1378—1508), akiknek birodalma kiterjedt Mezopotámiára és Horaszán kivételével egész Iránra, szintén tisztában voltak a tűzfegyverek fontosságával. Mivel az Akkojonluk hathatós szövetségesnek bizonyultak az oszmánok elleni európai küzdelemben, az oszmánoktól leginkább veszélyeztetett Velence minden módon, így tűzfegyverek küldésével is segíteni igyekezett őket. 1471-ben 6 bombardát, valamint 600 kisebb ágyút *(spingarde)* és puskát *(schiopetti)* küldtek az Akkojunluk talán legerősebb és Európában is jól ismert uralkodójának, Uzun Haszánnak (1453—1478). A szállítmány azonban Ciprusnál elakadt, és soha nem érkezett meg az Akkojunluk fővárosába, Tabrizba. Két évvel később, 1473-ban Baskent (Terdzsán) mellett az ekkor már jelentős tűzerővel rendelkező oszmán seregek súlyos vereséget mértek Uzun Haszánra — igaz, az oszmán győzelmet sem Uzun Haszán hatalmának hanyatlása, sem pedig jelentős területi veszteségek nem követték. A vereség után újabb tárgyalások eredményeként 1478-ban a velenceiek 100 tapasztalt tüzért küldtek Uzun Haszánhoz. Bár a Velencéből érkezett tüzérek további sorsát nem ismerjük, a tűzfegyverek használatára a század végéről számos adatunk van. 1478 július 15-én a két riválisAkkojunlu herceg (Jakub és Halil) egymás ellen vívott csatájában éppúgy feltűnnek az ágyúk *(tup)* mint a grúziai Akhiszka (Akhaltszikhe) várának 1485. évi ostrománál, ahol kifejezetten nehéz ostromágyút *(tup-i giran)* említ egyik forrásunk. Ezek az ágyúk azonban (talán kis számuk vagy kis kaliberük miatt) még nem voltak minden esetben elegendők a siker eléréséhez, miként az Tiflisz (Tbiliszi) 1489. évi ostromakor történt — igaz, ekkor az ágyúkat (és valószínűleg az ágyúszekereket is) tűz emésztette el.[8]

De nemcsak a szafavidák elődei ismerték és használták az ágyúkat és puskákat. Használta ezeket maga a szafavida birodalom alapítójának, I. Iszmail sahnak (1501—1524)

---

[7] A. M. BELENICKIJ: *О появлении и распространении огнестрельного оружия в средней Азии и Иране в XIV—XVI. веках*, Известия Таджикского Филиала Академии Наук СССР 15 (1949) 21—33, különösen 21—25. Egy *männ* 6,3 és 33,5 kg között változott a 15—16. századi Mogul Birodalomban.

[8] V. MINORSKY: *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise*, The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages, London 1978, 12—13 és R. SAVORY: *The Sherley Myth. Iran*, Journal of the British Institute of Persian Studies 5 (1967) 73—81.

az apja, Hajdár is Gulisztán 1488. évi ostromakor. Kézi lőfegyverek használatára Perzsiában már 1507 körül van adatunk, és 1520-tól kezdve a perzsa források egyre gyakrabban szólnak puskákról. 1520-ban például Harát várában is használtak kézi lőfegyvereket, ugyanitt 1523-ban egy külön puskás gyalogos egység szolgált. 1528-ban az özbegek ellen vonuló I. Tahmaszp sah (1524—1576) seregében szintén volt egy kisebb kézi lőfegyverekkel felszerelt gyalogos egység, s a győzelem nem kis részben volt köszönhető annak, hogy a sah ügyesen alkalmazta a tűzfegyverekkel felszerelt harci szekereket, amelyeket az oszmánoktól tanult.[9] Ismert, hogy a láncokkal és kötelekkel összeerősített, kis kaliberű ágyúkkal, szakállasokkal és arkebúzokkal felszerelt szekértáborral az oszmánok az 1440-es években a Hunyadi ellen vívott csatákban ismerkedtek meg. Jóllehet ez a fajta harcmód nem volt ismeretlen a steppei török-mongol harcosok előtt sem, az újdonságot a tűzfegyverek alkalmazása jelentette.

1556 után, miután az oroszok elfoglalták Asztrahányt és Tereket, a szafavidák számára újabb lehetőség nyílott a nyugati tűzfegyverek importjára. A cárok, akik hamarosan diplomáciai kapcsolatot létesítettek a szafavidákkal, maguk is többször szállítottak tűzfegyvereket Perzsiának, csakúgy mint a térségben ugyancsak kereskedelmi érdekből megjelenő angolok. A történelem fintora, hogy Abbász sahig a legtöbb tűzfegyver, tüzér és gyalogos puskás a legádázabb ellenségtől, az oszmánoktól érkezett a szafavidákhoz. A források gyakran említenek a perzsa seregben *rúmi tufangcsi*kat, azaz oszmán-török, főként anatóliai puskás gyalogosokat. 1559-ben a lázadó Bajezid herceg 30 ágyúval és számos puskás gyalogossal menekült a szafavidákhoz. Ugyancsak a sah seregét erősítették a Kelet-Anatóliából Iránba szökött puskás *dzseláli* felkelők is.[10]

A szafavida hadsereg reformja I. Abbasz sah (1587—1629) nevéhez fűződik. Az ő uralkodásáig a birodalomnak nem volt állandó hadserege, a katonaság a tartományi kormányzók által kiállított *kizilbas* könnyűlovas csapatokból állt, akik ugyan kiválóan tudtak íjazni a nyeregből, de akik elvetették a tűzfegyverek használatát, csakúgy mint oszmán kollégáik, a szpáhik. A szafavidák első állandó hadseregét Abbasz sah főként kaukázusi katonai szolgákból, úgynevezett *gulám*okból állította ki, ellensúlyozván ezzel a kizilbas harcosok katonai monopolhelyzetét. A sereg létszáma 37 ezer fő körül mozgott, s az új fegyvereket egy 10—12 ezer fős, főként perzsa parasztfiúkból kiállított muskétás gyalogság és egy ugyanilyen létszámú tüzérség képviselte 500 ágyúval. A kortárs itáliai utazó, Pietro della Valle úgy tudta, hogy a perzsa hadsereg a tartományi erőkkel együtt 70—80.000 fős lehetett, s ebből úgy 40—50.000 főt lehetett egy-egy hadjáratra mozgósítani.[11] A lőfegyverrel felszerelt egységek hamarosan sikert sikerre halmoztak: 1598-ban döntő győzelmet arattak az oszmánok szövetségesei, a szintén szunnita özbegek felett, 1603-ban pedig a kiújult oszmán—szafavida háborúban (amely mellesleg a tizenötéves háború kimenetelét is jelentősen befolyásolta) minden nehézség nélkül visszaszerezték Azerbajdzsánt. Ennek eredményeként számos olyan vár került a szafavidák kezére, amelyet az oszmánok építettek vagy erődítettek meg, s amelyek várfalain és fegyvertáraiban tömegével őriztek ágyúkat és várpuskákat.

---

[9] SAVORY: *The Sherley Myth* (8. j.), 78—79.

[10] H. INALCIK: *The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East*, War, Technology and Society in the Middle East (ed. by V. J. Parry—M. E.Yapp), London 1975, 207.

[11] L. LOCKHART: *The Persian Army*, Der Islam 34 (1959) 89—98.

3. A Nagymogul Birodalom

A tűzfegyvereknek az indiai szubkontinensen belüli elterjesztésében fontos szerepet játszottak a forrásokban rúminak nevezett oszmán-török katonai szakemberek. Mezei lövegeket először Babur használt 1526-ban a Panipatnál vívott győztes csatájában. Maga Babur is elismerte, hogy mily sokat köszönhet két török katonai szakértőnek, Usztád Ali-Kulunak és Musztafa Rúminak. Az előbbi több nagyobb löveget öntött a Mogul Birodalom alapítójának, míg az utóbbi puskás gyalogosaival *(tüfengcsi)* és egy sajátos taktikai elem és harcmód alkalmazásával járult hozzá Babur győzelmeihez. Ezt a harcmódot a források *desztúr-i Rúmi*nak, azaz Rúmi (értsd: oszmán-török) harcrendnek, maguk az oszmánok pedig *tábúr dzsengi*nek, azaz (szekér)tábori harcmódnak, csatarendnek nevezték. A források nem hagynak semmi kétséget afelől, hogy itt a huszita harci szekereknek az oszmánok által továbbfejlesztett változatáról van szó. E sajátos taktika tehát oszmán közvetítéssel Perzsia után a Nagymogul Birodalomba is eljutott, s jelentősen hozzájárult mind a szafavidák, mind pedig a Timuridák katonai sikereihez.

Babur utódai alatt a mogul tüzérség tovább fejlődött. Sah Dzsihán (1628—1657) idején a mogul lövegparkban a 60—120 fontos nehézlövegek mellett már szép számmal képviselve voltak a 8—12 fontos könnyű mezei lövegek, illetve az ennél is könnyebb, 2 méter hosszú, 3—5 fontos golyókat lövő, tevékre erősített kiságyúk. Ez utóbbiakat az oszmánok is használták, amint az Marsigli ábrázolásaiból jól ismert. A kézi tűzfegyverek zömmel kanócos puskák voltak, a kovás puska, amely a 17. században Európában és az Oszmán Birodalomban is általánosan használatos volt, csak lassan és nehézkesen talált utat a Nagymogul Birodalomba. A pisztolyokat ugyan ismerték és használták, de ezeket nem helyben készítették, hanem főként európai eredetűek voltak.[12]

Akbár kivételével sem a mogul uralkodók, sem pedig a mogul arisztokrácia tagjai nem mutattak különösebb érdeklődést a haditechnika fejlesztése iránt. Akbár különleges fogékonyságát mutatja jelentős fegyvergyűjteménye, amelynek darabjait rendszeresen maga próbálta ki. Az ő idején a mintegy 240.000 fős mogul seregből a központi zsoldossereg létszámát 40.000 főre tehetjük, amely lovas és gyalogos muskétásokból, tüzérekből, gránátos és aknász alakulatokból állott. Ebből mintegy 10.000 gyalogos muskétás állomásozott a fővárosban, míg a többi a birodalom végváraiban teljesített szolgálatot. Az ágyúöntők és a tüzérek azonban főként európai renegátok és oszmántörökök voltak. A 17. század második felében a Kelet Indiai Társaság hajóiról és erődjeiből dezertált európai renegát tüzérek monopolhelyzetbe kerültek, s a mogul katonai elit teljesen kivonult e területről, átadva helyét a gyakorta csak igen szerény ismeretekkel rendelkező európai kalandoroknak és tüzéreknek. A 18. század elejére a mogul tüzérség elmaradása az európai színvonaltól nyilvánvalóvá vált. Évszázadok alatt az ágyúöntés és a fegyverkészítés technikája alig változott valamit, amint ez jól látható az egyik 17. századi ágyúöntő műhely, illetve az itt sértetlenül fennmaradt ágyúöntő formák alapján.[13]

---

[12] A. J. QAISAR: *The Indian Response to European Technology and Culture (A. D. 1498—1707)*, Delhi 1982, 52—54 és J. F. RICHARDS: *The Mughal Empire* (The New Cambridge History of India I 5), Cambridge 1995, 142—143 és 288—289.

[13] K. N. CHAUDHURI: *Asia Before Europe: Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge 1990, 327—329 és 63—64. kép.

GECSÉNYI LAJOS

„Török áruk" és „görög kereskedők" a 16—17. századi királyi Magyarországon

Az utóbbi évtizedek kereskedelemtörténeti kutatásai a részleteket tekintve is egyértelművé tették, hogy a középkori Magyarország 1526—1541 között bekövetkezett széttagolódása, majd — a kialakulásukat tekintve jelenleg még nem kellően tisztázott — önálló vámterületekké válása ellenére a különböző politikai főség alá került országrészek kereskedelmi kapcsolatai szorosak és folyamatosak maradtak. Nem jelentett törést ebben az a tény sem, hogy az ország hadszíntérré vált területén meg-megújuló szünetekkel két ideológiailag is szembenálló nagyhatalom vívta évszázados háborúját, sőt a 17. században egyre többször alakult ki polgárháború jellegű fegyveres konfliktus a Habsburg uralkodó, illetve a királyi Magyarország és az ország birodalmi betagolása ellen tiltakozó magyar rendek, illetve a magyar függetlenség érdekében fellépő erdélyi fejedelem között. Az akuttá vált háborús helyzet viszont kétségkívül súlyosan befolyásolta, rombolta a közállapotokat, nem egyszer kaotikus, ellenőrizhetetlen viszonyokat teremtett, amelyek közvetlenül és áttételesen — hogy csak a pénzforgalmat és a vámrendszert említsük — ellehetetlenítette a bel- és külföldi piaci kapcsolatokat.

Ezek motorját — mint ismeretes — a közép-európai munkamegosztásba integrálódott magyar gazdaság igen erőteljes export—import érdekeltsége jelentette, azaz a mezőgazdaság által a 15. század végétől egyre nagyobb mennyiségben értékesítésre „előállított" szarvasmarha és juh (a belőlük nyert ipari melléktermékekkel: bőr, faggyú — együtt), a méz (és viasz), a bor, a korlátozottabb jelentőséggel bíró hal és gyümölcs, külföldi (osztrák, német birodalmi, olasz, cseh—morva, lengyel, sziléziai) exportlehetőségeinek — az ottani kereslet növekedésével szorosan összefüggő — kitágulása; másfelől pedig a magyarországi vásárlóerő gyarapodása — beleértve nemcsak a nemesség, de a városi és mezővárosi lakosság igényeit is —, a nyugatról és délről származó iparcikkek (textília, vasáru, aprócikkek, luxuscikkek) és élelmiszerek (főként a fűszerek) iránti „éhség" erősödése.

A közép-európai viszonylatban nem egyedülálló kapcsolatrendszer (lásd Lengyelországot) tartalmában (növekvő húsfogyasztás Közép- és Dél-Európában, megfelelő minőségű és szállítható húsállatok tenyésztése) és működési mechanizmusában (szállítási és finanszírozási technikák) már a 16. század kezdetén oly erős lábakon állt, hogy a háborúk romboló ereje — kivéve természetesen a hadjáratok által közvetlenül érintett területeket — nem tudta azt felmorzsolni. Mi több, a hazai állattenyésztés meg tudott felelni a hadseregek által mindkét oldalon támasztott jelentős többletigényeknek, beleértve a helyőrségek és a mezei seregek ellátását. Miként az import is kanalizálta a katonaság ruházati és fegyverzeti ellátásában felmerült szükségleteket, utóbbi esetében gyakran az

ellenséggel folytatott illegális fegyverkereskedelmet is.[1] További részletes vizsgálódást igényelne — főként a mozgatórugókat tekintve — annak a pontos feltárása, hogy a két nagyhatalom a hadiállapot közepette miért tolerálta kezdettől fogva a kereskedelmet, főként pedig a stratégiai jellegű árucikkek (vágóállatok és fegyverek) cseréjét.[2] (Bizonyos megszorításokkal analógiaként itt is a lengyel—török kapcsolatok kínálkoznak, melyekben a krakkóiak és más dél-lengyelországi városok lakói mellett a görögök, örmények, zsidók, vlachok és moldáviaiak nem kevésbé intenzíven részesedtek.[3])

Egykor TAKÁTS SÁNDOR és a jelentőségéhez mérten kevéssé méltatott KERECSES GYÖRGY adatközlései, FEKETE LAJOSnak, KÁLDY-NAGY GYULÁnak és VASS ELŐDnek a török vámnaplók alapján tett megállapításai, majd a közelmúltban SZAKÁLY FERENC elemzései a mindennapok szintjéig lemenően rekonstruálták a három országrész: a

[1] A Közép-Európán belüli kereskedelmi kapcsolatoknak meglehetősen széles körű német és magyar nyelvű szakirodalma halmozódott fel az utóbbi évtizedekben. FERDINAND BRAUDEL hatalmas monográfiája (*A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I—III*, Budapest 1996) első kötetének megfelelő fejezetei mellett FIEDRICH LÜTGE — megjelenése óta sokban helyesbített, de módszertanilag ma is helytálló — tanulmányát: *Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jh.*, Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gesammelte Abhandlungen (hrsg. v. E. Schremmer), Stuttgart 1970; HERMANN KELLENBENZ írását: *Südosteuropa im Rahmen des europäischen Gesamtwirtschaft*, Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1), hrsg. v. O. Pickl, Graz 1971; OTHMAR PICKL tanulmányát: *Die Rolle der Habsburgischen Ostalpenländer im West—Ost-Handel von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jh*, Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag (hrsg. v. W. Höflechner—H. J. Mezler-Andelberg—O. Pickl), Graz 1983; s mindenekelőtt SZŰCS JENŐ 1961-ben elhangzott, majd 1963-ban megjelent kitűnő összefoglalójának megfelelő részeit: *Das Sadtwesen in Ungarn im 15—17. Jh.*, Le renaissance et le reformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650 (red. par Gy. Székely—E. Fügedi), Budapest 1963, 129—149; továbbá PACH ZSIGMOND PÁLnak *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15—17. századi áthelyeződésének kérdéséhez* c. tanulmányát (Századok 102 [1968] 863—896); illetve legutóbb SZAKÁLY FERENC összefoglaló előadását és a kapcsolódó hozzászólásokat: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában* (Előadások a történettudomány műhelyeiből 5), Budapest 1994 emelnénk ki.

[2] Az 1547 decemberi nagyszombati országgyűlés II. cikkelye iktatta először törvénybe általánosságban, a törökökkel kötött béke keretében, a kereskedők mozgásszabadságát, természetesen a vámok megfizetése mellett (l. erre MOE III 132). 1567 folyamán a drinápolyi béke előkészítése alkalmával felmerült a kapcsolatok részletesebb szabályozásának kérdése — azaz a szabad menetel biztosítása a kereskedők számára a Habsburg és török fennhatóság alatt álló területeken. Habsburg részről a katonai védelmi szempontok elsőbbsége miatt nem tartották lehetségesnek a megállapodást. 1615-ben azután a zsitvatoroki béke meghosszabbításakor sor került két általános tartalmú paragrafus beiktatására. Ez tekinthető a Habsburg és az Oszmán Birodalmak közötti első kereskedelmi megállapodásnak. Az erre történő hivatkozással írta 1616 április 29-én Husszein aga, budai főkajmakám Thurzó György nádorhoz: „...onnan ide ez my orszagunkban, innen ismet az my nepeynk meg föll, jarhassanak bekőseggel. ... Nagisagod az Magyar orszagnak ü Fölsege utan Nandor Ispannya tartozik Nagisagod az vegbeli chapitanyoknak meg hadny hogy az kereskedő nepöknek mindőn segítseggel legyenek es oltalommal. Azert innen az my partunkroll mindőn oltalommal vagyunk mellettek..." (Közölte G. BAYERLE: *The Hungarian letters of Ali Pasha of Buda 1604—1616*, Budapest 1991, № 151.) Az évszám megjelölése nélküli dokumentumot hibásan sorolták be 1615. évi dátummal. A tartalmi utalásból nyilvánvaló, hogy az csakis az 1615 június 1-jén aláírt bécsi béke után keletkezhetett, tehát 1616 áprilisában. Erdélyben a kolozsvári és tordai kereskedők az 1570-es években szultáni fermánt kaptak a török területen történő szabad kereskedésről. Vö. *Török-magyarkori államokmánytár I*, szerk. SZILÁDY Á.—SZILÁGYI S., Pest 1868, № XV. XVII. XIX.

[3] Alexander di Ferrari bécsi olasz nagykereskedőnek 1615 szeptember 16-án az Alsó-ausztriai Kamarához küldött levele áttekintő kortársi képet ad a lengyel—török kapcsolatrendszer legfontosabb elemeiről. ÖStA FHKA Reichsakten, RN 174/A, fol. 475—477. A lengyel szakirodalomból l. J. M. MALECKI: *Die Wandlungen im Krakauer und polnischen Handel de 16. und 17. Jahrhunderts*, Die wirtschaftlichen Auswirkungen (l. j.), 146—147.

királyi Magyarország, a hódoltság és Erdély közötti kereskedelem emberi tényezőit is.[4] Kutatásaik ismételten megerősítették, hogy a távolsági kereskedelem legfőbb hordozóereje ezeknek a területeknek a döntő részben magyar, kisebb számban német nemzetiségű városi és mezővárosi (gyakorta nemességgel bíró) polgársága vagy éppen falusi lakossága. Ebből a rétegből nőttek ki azok a kereskedők, akik helyismeretük — magyarán szólva „otthoni" mivoltuk —, nyelvi azonosságuk és mobilitásuk segítségével összekötő kapoccsá válhattak a különböző politikai főhatalmak alatt élő országrészek között, s magukra vállalhatták a mezőgazdasági termékek összegyűjtését, kiszállítását éppúgy, mint az iparcikkek behozatalát. Nem kétséges, hogy a háborús helyzet (a védelmi szempontok, folyamatos összecsapások) és pénzügyi intézkedések (új vámok felállítása, a vámtarifák emelése, útkényszer elrendelése) hathatósan befolyásolták a magyarországi kereskedők mozgásterét, a meghatározó bécsi irány mellett hol északnak (Krakkó), hol délnek (Velence) adva prioritásokat. Még ha támadtak is azonban olykor problémák — döntően a bécsi főirányban — a magyar kereskedők alattvalói (erdélyi, hódoltsági) függőségét illetően s ezekkel kapcsolatban biztonsági-idegenrendészeti intézkedések is történtek (kitiltásuk Bécsből, az örökös tartományok területéről, illetve a végvárakból a törökök számára folytatott kémkedés megakadályozására), az sohasem vált kétségessé, hogy a kereskedelem folyamatossága egyértelműen az ő jelenlétüket kívánja.[5] Vonatkozott ez nemcsak a bécsi, illetve a Bécsben összpontosuló nürnbergi, augsburgi, Sankt Gallen-i kereskedőkkel, de a királyi Magyarország területén megjelenő velencei nagykereskedőkkel és faktoraikkal való kapcsolatra is, akik üzleteiket hódoltsági beszállítókkal szervezték, import áruikat ottaniaknak adták tovább. A magyarokra mint alvállalkozókra támaszkodtak a monopolisztikus kiváltságokat elnyert *Kayserliche Landsverlegerkompagnie*, a *Kayserliche Ochsenhandlung*, vagy éppen az *Orientalische Handelskompagnie* emberei is. Bukásuk egyik oka talán éppen az volt, hogy alapító szándékaik szerint közvetlen kapcsolatba akartak lépni a hódoltsági vagy partiumi területekkel, ami tapasztalat híján eleve kudarcra volt ítélve. Kétségtelen viszont, hogy a brünni, olmützi, magyarbródi, boroszlói és krakkói irányokról, melyek közül az utóbbi kettő esetében a bor töltötte be a legfőbb kiviteli cikk szerepét, a jövőbeni kutatások által kiegészítendő kép még módosíthatja az összbenyomásokat.

---

[4] TAKÁTS SÁNDOR számos kisebb-nagyobb írása közül, mint e témában legátfogóbbra a *Magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása* c. tanulmányra utalunk: Szegény magyarok, h. és é. n. [Genius Kiadó], 131—247; KERESES GY.: *Kalmár Gergely regesztrumja kereskedéséről 1574—1582*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 10 (1903) 41—94 és *Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró 1573—1635*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 9 (1902) 145—247 és 300—368; FEKETE L.—KÁLDY-NAGY GY. (kiad.): *Budai török számadáskönyvek 1550—1580*, Budapest 1962, 589; SZAKÁLY FERENCtől többek között: *Balázs deák kereskedő üzleti könyve (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén)*, Agrártörténeti Szemle 14 (1972) 356—387 és *Nagy Gergely pereskutasi „kereskedő tőzsér" viszálya Nagyszombat városával (1588). Adatok a 16.századi kereskedelemszervezet kérdéséhez*, Tanulmányok Csongrád megye történetéből 16 (szerk. Blazovich L.), h. n. 1990, 123—144.

[5] A magyarok üzleti tevékenységét lebecsülő nézetek bírálatára l. PACH ZS. P.: *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*, TSz 24 (1982) 373—403; FEKETE LAJOS professzor a török vámnaplók alapján erősítette meg a magyar tőzséreknek az export-importban játszott meghatározó szerepére vonatkozó — TAKÁTS SÁNDOR által korábban megfogalmazott — megállapításokat (vö. *Budai török számadáskönyvek* [4. j.], 589). A kereskedőkkel kapcsolatos pénzügyi és idegenrendészeti intézkedésekre l. GECSÉNYI L.: *Az Edlasperg ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében*, TSz 35 (1993) 3—4 és *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez)*, Századok 129 (1995) 767—788.

Az írásunk címében megjelölt témához mérten látszólag általános bevezetővel ismételten arra kívántunk rámutatni, hogy a 16—17. századi magyar külkereskedelem meghatározó vonulatait jelentő területeket valóban a magyarok (s mint írtuk, alkalmilag a honi németek) tartották kézben. Volt-e szerepe, s ha igen, akkor milyen áruk közvetítésében a mind nagyobb számban felbukkanó, „görög"[6] összefoglaló névvel illetett kereskedőknek, akikről tudjuk, hogy a török kiűzését követően, a 18. században, az egész országban kiterjedt, sikeres tevékenységet fejtettek ki?[7]

A válasz bevezetőjéül, még ha sommásan is, akár egy korabeli önmeghatározás is szolgálhat: „Az Görögh. Racz, Eörmeny, Orbonac és Olah nemzetseg, k i k t ö r ö k m a r h a v a l k e r e s k e d n e k [a kiemelés tőlem — G.L.] es Görögh nevet viselnek...", folyamodnak királyi oltalomért 1665-ben[8] — azaz a felsorolt ortodox vallású és görögként emlegetett kereskedők döntően a forrásokban gyakorta előforduló „török marha", „török portéka" *(res Turcicales, türkische Handelswaren)* — kétségkívül nem nagy számú és mindemellett speciális árucikkek forgalmazói voltak. A források alapján viszonylag könnyen kideríthető, hogy a török áruk fogalma alatt — egybevágóan azzal a meghatározással, melyet SAMUIL GOLDENBERG az erdélyi kereskedelem állapotának, PACH ZSIGMOND PÁL pedig Magyarország és a levantei kereskedelem kapcsolatainak elemzése keretében adtak — döntően az oszmán birodalom belsejében (és talán a Balkánon is), készített árukat értették. A többség textilféleség: állati szőrrel kevert szövetek / vásznak / selyemszövetek (chamelot / samblot, mocher / machei), gyapjú és pamut alapú szövetek, bélésanyagok (aba, bagazia), finom vásznak (gyolcs, patyolat) és a bőrkészítmények (alapanyag és késztermék: karmazsin és szattyán, ill. csizma és papucs), fonalak, berendezési tárgyak (szőnyegek, vánkosok) köréhez tartozott.[9] Abban az esetben viszont, ha egy eredetileg a török áruk körébe tartozó anyagot (pl. a chamelot / samblot) nem ott, hanem mondjuk Velencében vagy másutt gyártottak (miként erre a 16. század utolsó harmadában már volt példa), akkor ezt értelemszerűen nem sorolták a „török marha" fogalmához.[10]

---

[6] Az elnevezésnek kizárólag az idézőjelbe tett változatát tartjuk jogosultnak használni ebben az összefüggésben, hiszen a kutatás már jóval korábban megállapította, hogy a „görög" elnevezés vallási tartalmat, az ortodox egyházhoz tartozás tényét hordozza. Ebben az értelemben írt róluk már a század elején KERKES GYÖRGY: *Görögök Kassán a XVII. században*, Századok 45 (1911) 366—369, újabban pedig SAMUIL GOLDENBERG: *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Scripta Mercaturae 11 (1977) 13—14, illetve PACH ZSIGMOND PÁL, MÁRTA BUR-MARKOVSZKA és SZAKÁLY FERENC.

[7] A kérdéskör számos részlettanulmányt felölelő irodalmának és problematikájának legújabb áttekintése PETRI E.: *A görögök közvetítő kereskedelme a 17—19. századi Magyarországon*, Századok 130 (1996) 91—104.

[8] MOL MKA Lymbus (= E 211), Series II, XVI. tétel, fol. 86—87.

[9] GOLDENBERG: *Der Handel Transsilvaniens* (6. j.), 12; PACH ZS. P.: *Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV—XVII. században* (Előadások a Történettudományi Intézetben 4), Budapest 1986, 15. Bizonyos esetekben a források a „török árukat" ennél tágabban, a török hódoltság termékeire, tehát az élőállatra, állatbőrre is kiterjesztve alkalmazták, miként a központi udvari hatóságok nem egyszer használták a „török kereskedők" kifejezést, a hódoltságiakra is. Így történt ez az Udvari Kamara 1567 június 18-án kelt, a két nagyhatalom közötti kereskedelmi kapcsolatok kérdéseit tárgyaló memorandumában, ahol először összefoglalóan („...die Hantierung der Türkischen Wahren, sonderlich mit dem Vieh, Oxenheütten vnnd annderm meer...") írtak a „török árukról", majd két csoportban — a hódoltsági és a birodalmi eredetűekre — elkülönítve tárgyalták. ÖStA KA Wien Hofkriegsratsakten, Reg. 1567 Juni 20., fol. 6—7.

[10] A „venedischer Schamblott" fordul elő az 1592. évi komáromi vámjegyzékben. ÖStA FHKA Vermischte ungarische Gegenstände, RN 46/A, Fasc. 7, № 193. A felső-magyarországi városok szövetbehozatalát tükröző harmincadjegyzékekben ugyancsak szerepelt a chamelot és mocher. A feltételezések szerint ezek lehet-

Úgy látjuk, hogy mielőtt a kereskedőkről szóló adatokat felsorakoztatnánk, célszerű ezeknek az áruféleségeknek a körét és elterjedtségét számba venni, hiszen ebből vonhatók le elsődleges következtetések a kereskedelemben betöltött szerepükre.

Nagyon valószínűnek tűnik egyébként, hogy első ilyen áruféleségek akár közvetlenül a török, akár éppen a korábban megtelepedett rác kereskedők (pl. a ráckeveiek) közvetítésével már a török hódítás előtt megjelentek Magyarországon. Mindenesetre RADVÁNSZKY BÉLA hatalmas anyaggyűjtésében már a 16. századi főúri inventáriumokban is szép számmal szerepelnek. Eszerint a török és perzsa szőnyegek elválaszthatatlan darabjai voltak a főúri palotáknak, de kedvelték a török patyolatot, a (török hímzésű) fátyolszövetet, a samlot (chamelot) és machei (muchair) típusú selyemvásznakat, a bagaziát, a török vánkost is. A ruházkodásban — nyugati szemmel — magyar jellegű viseletdarabnak tekintett férfi és női csizmákhoz és cipellőkhöz a finom selyem karmazsint és a szattyánt (de olykor már magát a készárut) ugyancsak a török területről szállították meglehetős rendszerességgel.[11] A tartós török berendezkedést követően azután — logikus összefüggésben a megszállt magyar területeken forgalmazott igen jelentős mennyiségű, a birodalom belsejéből származó árukkal[12] — állandó tételekként fordulnak már elő a különböző magyar és bécsi, illetve alsó-ausztriai vámtarifákban, a fennmaradt csekély számú kiviteli harmincadjegyzékben is. Az 1542. évi nyugat-magyarországi harmincadvám-jegyzékben 18 bála chamelot / samlot *(csemelet)* és 40 darab takaró / pokróc kivitelét regisztrálták.[13] Az 1549-ben kiadott pozsonyi harmincadvám-tarifa a többfajta selyem között említette a „rác tafotát", a „török samlotot", a „macheit", a különböző karmazsin anyagokat, kordovánt és a török „zappa" bőrt.[14] 1550-ben a schwechati vámon Fejér / Weiss Bálint debreceni / váradi kereskedő Bécs felé utazó szolgájától 7 darab „egész" és 10 darab „fél" fekete és rózsaszín machei anyagot, egy rác asztali szőnyeget, 3 különböző rác takarót és 3 pár török papucsot foglaltak le csempészés gyanúja miatt. A felsoroltakat Fejér ajándéknak szánta az uralkodói székvárosban működő kereskedelmi partnereinek.[15] Az 1600 szeptember 30-án megújított 1567. évi schwechati vámtarifában a fátyol, a „samlot", a „machei", a „jó selyem" és a török szőnyeg egy csoportban szerepeltek.[16] A bécsi Mázsaházban lévő városi vám tarifájában (1587) ugyanezen árukat és a szattyánt említették.[17] KARL FAJKMAJER, a századunk elején élt bécsi gazdaságtörténész

tek Lembergen és Krakkón át importált török termékek vagy lengyel ill. közép-európai termékek (vö. PÁKH-SCHERER J.: *A szövetbehozatal szerepe és strukturája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse külkereskedelmében a 16. század végén* [Történeti Statisztikai Tanulmányok 4], Budapest 1980, 26). ENDREI WALTER: *Patyolat és posztó*, Budapest 1989 „csemelet" néven tárgyalja. ENDREI külön alfejezetet szentelt a török textíliáknak (178—182), szójegyzéke pedig valamennyi textilfajtánál megadja azokat az országokat, ahol előállították őket, így világos képet kapunk elterjedtségükről, illetve azokról a nehézségekről, amelyek közepette az egyes anyagokat tipizálni lehet (215—238).

[11] RADVÁNSZKY B.: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII.században I*, h. és é. n. [Helikon], 15. 52. 93.

[12] Vö. *Budai török számadáskönyvek* (4. j.), 560—585.

[13] EMBER GY.: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*, Budapest 1988, 166. A csemelet exportőre ez esetben Paur János budai / bécsi kereskedő volt (197).

[14] ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn (= HU), RN 2 (1549), fol. 459^{v}. A „zappa" bőrt / capa-bőrt a BARTAL ANTAL-féle szótár kecskebak-bőrként fordítja (*Glossarium mediae infimae Latinitatis Regni Hungariae*, Budapestini 1901, 706), SZAMOTA ISTVÁN oklevél-szótára halmintás bőrként azonosítja (*Magyar oklevél-szótár*, szerk. ZOLNAI GY., Budapest 1902—1906, 101).

[15] GECSÉNYI : *Az Edlasperg ügy*. (5. j.), 294.

[16] ÖStA FHKA Handschriften, № 1100.

[17] ÖStA FHKA Niederösterreichische Herrschaftsakten, RN 288/3, W 61/c, fol. 977—991.

éppenséggel úgy vélte, hogy a császári székvárosban a török portékákat a magyarok árusították (hiszen a török vagy „rác" kereskedők a tilalmak következtében e k k o r nehezen vagy egyáltalában nem juthattak el idáig[18]). Tény, hogy a nyugat-magyarországi főúr, Batthyány Boldizsár az 1570-es években a jó magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Georg Kottler bécsi kereskedőtől vásárolt többek között „rác takarókat" és „bagazia" nevű pamut bélésanyagot.[19] A Bécs és a hódoltság közötti legfontosabb összekötő kapocs, a dunai kereskedelmi útvonal meghatározó jelentőségű vámja Komáromban volt. Az 1592-ben kelt itteni vámjegyzékben az arannyal és gyönggyel ékesített fátyol, a török szőnyeg (vámja nagyság szerint), a turba és a taniszter (tarisznya), csizma („zischma") szerepel együtt, míg a selymek között a „samlot" és a „machei".[20] Külön is figyelmet érdemel — már csak azért is, mert lehetővé teszi a vizsgált áruk meghatározását — a Magyar Kamara 1587 május 4-én kelt jelentése, amely a takarók, a szőnyegek és a gyapot mellett még a fűszereket is felsorolja a török területről nyugat felé utazó rác és raguzai kereskedők árui között („...qui Turcica mercimonia, stragulas, tapeta, bombasia, aromata et alia huius generis invectilia in mercibus habere solent") — újabb adattal bővítvén ezzel a 16. század végi levantei fűszerkereskedelemre vonatkozó képet is.[21]

Nemcsak a nyugati irányban folytatott kereskedelemben találkozunk azonban ezekkel az áruféleségekkel, hanem Felső-Magyarországon is, ahol a miskolci vásáron 1584-ben a hódoltsági (kecskeméti, gyöngyösi, varsányi, tenyői, hevesi és földvári) kereskedők a török kereskedőktől vásárolt „macheit", bagáziát, török vászont és janicsár bocskort árusítottak.[22]

A 17. században a fenti adatok sora folytatódott, alkalmanként bővült, a kép azonban összességében változatlan maradt. A bécsi és az ott működő német, olasz, svájci kereskedők 1615-ben — a Habsburg birodalom és az oszmán birodalom közötti kereskedés tárgyában — tartott tanácskozásán készült memorandum a Konstantinápolyból szállítható áruk sorában a selymeket, a pamutot és a fűszereket nevezte meg. Hozzátette azonban, hogy ezeket Németországban és Itáliában is beszerezhetik.[23]

Kassán a városi jegyzőkönyv az 1610-es években Nagyszebenből, Zimonyból és Temesvárról szállított török áruként sorolta fel a gyapotot, a gyapjút, a szattyánt, a patyolatot, a rizst, a kést, a déli gyümölcsöt, a kávét és a pipát, ami viszont túlmutat a fentiekben meghatározott körön.[24] Érthető, hogy a kassai csizmadia, lakatos és szíjgyártó céh ekkortájt panaszolta, mily nagy konkurenciát jelentenek számukra a török területről behozott termékek. 1611 őszén a helybéli kereskedők azzal replikáztak, hogy csizma és más olyan török áru szabad behozatalának engedélyezését kérik, amelyet a helybeli kéz-

[18] K. FAJKMAJER: *Handel, Verkehr und Münzwesen*, Geschichte der Stadt Wien IV (hrsg. v. A. Mayer), Wien 1911, 534.

[19] GECSÉNYI: *Bécs és a hódoltság* (5. j.), 774.

[20] A 9. jegyzetben idézett helyen. A „turba" az iszákkal, átalvetővel azonosítható, l. erre SZAMOTA: *Magyar oklevél-szótár* (14. j.), 1018.

[21] MOL Magyar Kamara Levéltára (= MKL), Expeditiones camerales (= E 15), 1587, fol. 396 (61. cs.); és ÖStA FHKA HU (14. j.) 1587 Jun., fol. 39—41.

[22] MOL Szepesi Kamara Levéltára, Minutae expeditionum cameralium (E 244), 407. cs., fol. 437—438.

[23] A memorandum eredeti szövege megjelent GECSÉNYI L.: *Bécsi kereskedők memoranduma a kelet-nyugati kereskedelemről (1615)*, Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára (szerk. Kalmár J.), Budapest 1997, 79—88.

[24] KERECSES: *Nemes Almássy István* (4. j.), 188.

művesek nem készítenek.[25] A kassai kereskedők céhének 1632-ben kelt szabályai a 6. pontban azt rögzítették, hogy a céh tagjai „török marhával" is kereskedhetnek, mert ilyeneket gyakran mind az országbeliek, mind az idegenek keresnek, s a városnak javára van, ha minden bőséggel megtalálható benne.[26]

Az a jegyzék, melyet a Komáromból Paxy János nagyszombati kereskedő részére 1624 április 24-én szállított, egy szekérnyi török áruról vett fel a komáromi vámos, a királyi Magyarország másik fontos városa polgárságának érdeklődését mutatja a „török portéka" iránt. A listán 30 pár karmazsin csizma, 34 pár szattyán csizma, 30 vég abaposztó, 120 abanadrág, 8 abaköpönyeg, 100 szattyán erszény, 10 pár papucs, 4 iszák (turba), 4 rác takaró, 6 lószőrtakaró, 1 selyemtakaró, 40 csomag selyemzsinór, 10 csomag pamut, 8 darab bagázia, 2 csomag sáfrány, 1 db csutora, 2 db patyolat, 6 db szőnyeg, 30 „kötés" karmazsin, 10 db asszonyi öv, 204 csomag cérna, 14 nyereg, 10 pár gyermekcsizma szerepel. Ez a legszélesebb választék, melyet ismerünk.[27]

Jellemzőnek tartjuk, hogy a hódoltság határán fekvő Veszprémben működő vámszedő számára 1637 május 12-én kiadott instrukcióban a „török portékával alulról" érkező és a „bécsi marhával onnét fölül" jövő szekerek mint összefoglaló meghatározás mellett tételesen felsorolták a török vásznat, az abát, a szattyánt, a papucsot vagy csizmát, a karmazsin kapcát vagy csizmát, a török vagy zsidó vásznat, melyek a tételek felét alkották. Úgy tűnik tehát, hogy ilyen árucikkeket gyakorta szállítottak át Veszprémen. Vámolásuk pénzben vagy természetben (száz darabból egyet) történt, a szekereké átalányban. Ám ha a szekerek szállítmánya tételes átvizsgálás alapján több bevételt ígért, akkor természetesen ehhez kellett folyamodni.[28]

1638-ban a győri Kapra Agáta asszony ottani boltjában Kovács Márton galgóci lakosnak török díván szőnyeget (65 Ft), egy vég patyolatot (9 Ft), egy vánkost (3 Ft 25 d) és 3 aranyozott „kantát" (4 Ft 50 d) adott el hitelben.[29] 1639 júliusában az ugyancsak Győrött végrendelkező Katalin asszony, Thoma Tamás özvegye, a boltjában található áruk között 16 sing török patyolatot, 26 tarka török keszkenőt, 7 nitra (?) vörös és kék pamukot sorolt fel.[30] Mindkét esetben bolti, tehát állandó, helyhez kötött, árusításról volt szó.

Ezzel egybevágnak azok az adatok, amelyek a legnagyobb számban fennmaradt győri mezővárosi polgári végrendeletekben ezeknek az anyagoknak és tárgyaknak az előfordulásáról tanúskodnak. Noha a kiváltságolt mezőváros nyilvánvalóan nem azonos dimenziójú sem Kassával, sem Nagyszombattal, az itteni leltárak mégis valószínűsítik azt, hogy a helybeli polgárság is kedvelte a török eredetű árukat. Fejérváry Márton 1629 szeptemberében egy vég vörös színű abaposztót, egy török hímmel varrott keszkenőt, egy „mocher" ködmönt és egy török paplant,[31] Szombathelyi Jánosné Molnár Anna

[25] KERECSES: *Nemes Almássy István* (4. j.), 188.

[26] KERECSES: *Nemes Almássy István* (4. j.), 184.

[27] A jegyzéket TAKÁTS SÁNDOR közölte *A komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században* c. tanulmányában (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5 [1898] 442—443).

[28] MOL MKA Acta Iesuitica (E 152), Collegium Iauriense, Acta irregestrata, 11. tétel, № 3, *Instructio telonarii Vespremiensis.* (A dokumentum átengedéséért PÁLFFY GÉZÁnak tartozom köszönettel.)

[29] Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (= GyMS GyL), Győr vármegye Nemesi közgyűlésének iratai, 1638/I/50.

[30] Uo. Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (= GyKHL), Libri testamentorum, vol. 2, pag. 108.

[31] SÖRÖS P.: *Művelődéstörténeti adatok. Végrendeletek és leltárak a XVI—XVII. századból 2,* TT 23 (1899) 525, № XXI.

1631 július elsején három török keszkenőt, patyolatot és két török vánkost hagyományozott.[32] Oppaka György kereskedő nemesembernél 1640 december 18-án három pár karmazsin csizmát, két pár papucsot kapcástól, török bagariát, két vörös szőnyeget és egy asztalra való sujtásos török kárpitot,[33] Miklós Pálnál 1647 februárjában egy új perzsiai szőnyeget és négy darab patyolatot találtak.[34] 1650 augusztus 2-án Polosticzai Gáspár és felesége — az utóbbi Itáliából betelepedett kereskedőcsalád tagja — tulajdonában török varrásos keresztelő keszkenőt, török varrással varrott fátyolt vettek leltárba.[35] 1686 január 10-én a „rác" Mernyavicz János kereskedő kényszerleltározott ingóságai között többek közt 5 darab „török forma" vánkost, 4 rőf török selyemzsinórt, tarka török keszkenőket, „török" fazekakat és egy török bőrrel borított markolatú kardot jegyeztek fel.[36]

Erdélyben, noha a levantei kereskedelmi útvonalon a fűszerszállítások a 17. század elejére visszaszorultak, a „török portéka" nemcsak megtartotta korábbi helyét, de behozatala annyira erősödött, hogy Bethlen Gábor 1627-ben már szükségesnek tartotta az anyagukat és megmunkálásukat tekintve a hazaiaktól erősen eltérő — „török, görög és sidó kereskedőktől behozandó" — cikkekre tételes limitáció kiadását.[37]

A magyarországi állapotokkal azonos kép bontakozik ki az oszmán birodalommal ugyancsak folyamatos kereskedelmi kapcsolatban állt lengyel vidékek polgári — elsősorban krakkói — háztartásairól. JANINA BIENIARZ tanulmánya a krakkói polgári kultúrára gyakorolt török befolyásról a középpolgárság asszonyai körében legkeresettebb textíliák között sorolja fel mindazon árukat, amelyek a magyarországi forgalomban is előfordultak: a macheit, a samlotot, pamut és vászon ágytakarókat, kendőket, öveket, szőnyegeket. (A Krakkóban felbukkanó török jellegű kerámiákat viszont Magyarországon nem tudjuk elkülöníteni.[38])

Mindezekből egyelőre csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a „török áruk" már a 16. századtól elterjedtek Magyarországon, ám a velük kereskedő személyek azonosítása további vizsgálódást igényel.

Általánosan ismert a ráckevei rác, görög és raguzai származású polgároknak a 15. századba visszanyúló és a 16. században lényegében töretlenül folytatódó kereskedelmi tevékenysége. Kapcsolataik, amelyek a déli országrészekre is támaszkodtak, nemcsak a közeli Budáig és Fehérvárig, de távolabb, nyugat felé is elértek. Működésük a török

[32] SÖRÖS P.: *Művelődéstörténeti adatok* (31. j.), 526, № XXII.

[33] SÖRÖS P.: *Művelődéstörténeti adatok* (31. j.), 675, № XXVII.

[34] SÖRÖS P.: *Művelődéstörténeti adatok* (31. j.), 681, № XXX.

[35] GyMS GyL (29. j.) Győr vármegye Nemesi közgyűlésének iratai, 1650/I/72.

[36] Uo. 1683/I/10.

[37] NAGY I.: *Áruczikkek szabályzata 1627. és 1706. évekből. Adalékul a XVII. és XVIII. század ipar- és erkölcstörténetéhez*, TT 18 [második folyam 6] (1872) 214—217.

[38] J. BIENIARZ: *Die türkischen Einflüße in der bürgerlichen Kultur Krakaus*, Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1, hrsg. v. O. Pickl), Graz 1971, 152—175. A lengyel párhuzamok értékelésének szükségességére a török / balkáni kereskedelem kitűnő ismerője MÁRTA BUR-MARKOVSZKA asszony (Szófia) is felhívta a figyelmet PACH ZSIGMOND PÁLnak a levantei kereskedelemről szóló előadása alkalmával tartott hozzászólásában (vö. PACH: *Magyarország és a levantei kereskedelem* [9. j.], 26). Lényegesen szerényebb léptékű áttekintést ad a szakirodalom és a nyomtatott források egy része alapján a magyarországi helyzetről GERELYES I.: *Török viseletek és textilek 16—17. századi magyar hagyatéki leltárak tükrében*, Folia Historica 18 (1993) 75—86.

megszállást követően érdemben nem változott.[39] A ráckeveiek mellett a dél felől lassan felszivárgó további rác csoportok egy — de vélhetően töredék — része ugyancsak közvetlenül bekapcsolódott a török fennhatóság alatti vidékek kereskedelmébe.[40]

Közöttük (illetve, bármily különös, a hódoltság belső területeiről származó magyarok között) keressük azokat a „török" és rác kereskedőket, akiknek Bécsig történő felutazását — a kémkedés és fegyvercsempészés megakadályozására — az alsó-ausztriai hatóságok, felelevenítve az 1544. évi s az azt követő intézkedéseket, az 1560-as évektől mind intenzívebben próbálták megakadályozni, s akiknek — útkényszer meghatározása mellett — Hainburgban akartak új árulerakatot létrehozni. Miután ebben a kérdésben Bécs kereskedelmi érdekei — legalábbis részben — háttérbe szorították a biztonsági szempontokat, végül csupán szigorú ellenőrzésükre, a bécsi várfalak közül és a végvárakból történő kitiltásukra került sor.[41] 1564 február 3-án egy ilyen, lándzsákat szállító, ráckevei rácot fogatott el Usaly Péter, az esztergomi érsek jószágainak kormányzója Oláh(Érsek)újvár táján.[42] 1575 február 12-én a komáromi várnagy jelentette, hogy a ráckeveiek elkerülik Komáromot, mert a főkapitány feltartóztatja őket. Így Győrben kihajóznak, szekerekre rakodnak és szárazföldön utaznak tovább,[43] talán éppen a szigorúbb ellenőrzés elkerülése érdekében. Ezek a rácok és raguzaiak lehettek azok, akikről 1587-ben mint a Habsburg birodalom különböző tartományaiban (Ausztria, Cseh- és Morvaország, Szilézia) kóborlókról és „török árukkal" kereskedőkről („...de Rascianis et Ragusis mercatoribus, qui cum mercibus suis ex media ditione Turcica adventis per provincias Suae Maiestatis vagantur ..., qui Turcica mercimonia ... in mercibus habere solent") írtak, és tiltották őket attól, hogy a Szombathely—Sopron—Magyaróvár vonalon, illetve a Vág vidéken túl közlekedjenek.[44]

Új jelenség volt ebben a században, hogy fegyverforgatásban járatos rácok is érkeztek nagyobb tömegben a királyi Magyarország területére. Ha a komáromi szerb naszádosok megtelepedésére és templomépítésére (1511) vonatkozó szakirodalmi közlést felülvizsgálandónak is tartjuk, az kétségtelen, hogy Bakits Pál parancsnoksága alatt jelentős számú szerb könnyűlovas állt I. Ferdinánd király zászlai alá, és vezérükkel együtt Győrben, illetve a szomszédos Szigetközben fekvő elkobzott Héderváry birtokokon telepedett meg. Ezek a katonák és tisztjeik a század folyamán egészen bizonyosan itt éltek, arra azonban, hogy polgári foglalkozást is folytattak volna, semmi sem utal.[45]

---

[39] A ráckeveiekre vonatkozó régebbi és újabb irodalom, valamint a kereskedésben játszott szerepük jól áttekinthető összefoglalását adta legutóbb MISKEI ANTAL: *A budai szandzsák városainak társadalmi és népesedési viszonyai a XVI. század második felében*, Fons 3 (1996) 257—308. Az 1544—1546 közötti évekre datálható az ismert nagykereskedő, Bornemissza Tamás beadványa, aki arról panaszkodott, hogy évekkel korábban „Nándorfejérvárott" bizonyos kevi rácok adósságáért fogták meg. ÖStA HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 53, s.d., fol. 128.

[40] *Budai török számadáskönyvek* (4. j.), 591.

[41] GECSÉNYI: *Bécs és a hódoltság* (5. j.), 771—772.

[42] MOL MKL (21. j.) Litterae ad Cameram exaratae (= E 41), № 10 Anni 1564.

[43] ÖStA FHKA HU (14. j.) RN 29, 1575 Jul., fol. 12—14.

[44] MOL E 15 (21. j.) 1581, fol. 396 és 437 (61. cs.); ÖStA FHKA HU (14. j.) RN 51, 1587 Jun., fol. 39—41.

[45] DINKO DAVIDOV a komáromi szerbekről írt tanulmányában — a múlt századi szerb és magyar szakirodalom alapján — azt állítja, hogy Komáromban a szerb naszádosok (sajkások) már Mátyás uralkodása alatt megtelepedtek. Közli annak a pecsétnek a rajzát, amely állítólag a komáromi ortodox templom felszentelésének a napját (1511 május 11.) örökítette meg. *Срби у Коморану у XVI. и XVII. веку*, Balcanica. Annuaire de l'Institut des Études Balkaniques 12 (red. par R. Samardžić), Beograd 1981, 60—62. (Köszönöm MOLNÁR

Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, hogy világossá tegyük a 16. században nem a katonaként érkezett rácok a közvetítői a „török áruk" nyugati exportjának.

Jelentős átalakulás történt azután a 17. század első éveiben, amikor a kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatok hosszabb időre erőteljesen visszaestek és újraindulásukat követően (az 1610-es évek második felében) a korábbiaknál láthatóan jóval tágabb tere nyílt a „görögök" működésének, sőt megtelepedésének Erdélyben és a királyi Magyarország különböző részein.

A török főség közvetlen árnyékában élő erdélyi fejedelemségben a „görög" (szerb, örmény, dalmát, makedoromán, albán) kereskedők — az általános európai gyakorlatnak megfelelően — a tevékenységüket korlátozó intézkedések kijátszására polgárjogot szereztek több városban, s így egyenjogú polgárokká váltak. Működésükkel a szász patrícius polgárságot szorították vissza a Kárpátokon kívüli területekről érkező importáruk forgalmában. 1636-ban Szebenben, 1678-ban Brassóban a görögök társaságot alapítottak, 1661-ben az örmények szabad letelepedési jogot kaptak az egész fejedelemségben.[46]

A királyi Magyarország nyugat-dunántúli részein, Győrben és Komáromban, illetve a Rába folyó mentén, az elpusztult falvakban 1606—1609 között több száz rác katonát (talán a Temes vidéken egy évtizeddel korábban a török ellen fellázadt és részben Habsburg oldalra átállt rácokat — erre látszik utalni vezérük Temesvári Száva neve[47]) telepítettek le. Hamarosan kiderült, hogy azok, akik tartósan a helyükön maradtak, fokozatosan kiváltak a katonai alárendeltségből és önálló polgári — mezőgazdasági, iparos vagy éppen kereskedő — foglalkozásba kezdtek. Vélhetően rájuk vonatkozott az 1609. évi XXV. törvénycikk, amely kimondta: a rác nemzetbeliekre Őfelségének gondja lesz, hogy részükre a földesurakkal és a helyi kapitányokkal kellő orvoslást találjon s a komáromi lakosokkal szemben ne kövessenek el jogtalanságokat.[48]

Győr (kerített) külvárosában (Újváros) 1610-ben 54 rác nemzetiségű adózó személyt írtak össze a székeskáptalan függőségében, saját bírájuk és esküdtjeik irányítása alatt. A helyzetüket szabályozó — a szakirodalomban figyelemre alig méltatott — 1612 június 12-én kelt, Hans Breuner báró győri főkapitány és helyettese, Ernst Kollonitsch közreműködésével készült „telepítési" szerződés a zömében „civil" jobbágyi kötelezettségek mellett (bíró- és esküdtválasztás, adófizetés, *caducitas* érvényesítése, mesterembereik kötelező céh-tagsága, városi közmunkában való részvétel stb.) még néhány rendelkezést tartalmazott a katonai szolgálatra is (katonák adómentessége, Száva kapitány parancsnoki jogköre). A győri erődváros biztonságának védelmére a szerződés megtiltotta ide-

---

ANTALnak, hogy felhívta a figyelmem erre a munkára.) A naszádosok között 1526 előtt szolgálatot teljesített szerbek Mohács után török zsoldba álltak. A Komáromban állomásozó egységeik vajdái neveik alapján kétséget kizáróan magyarok voltak. Bakitsról a mai napig hiányzik egy átfogó tanulmány, remélhetően azonban FENYVESI LÁSZLÓ anyaggyűjtése előbb-utóbb megjelenik. A Bakits-féle rác katonaság győri létezésére, papjára adatokat tartalmaz GECSÉNYI LAJOS: *Győr városa 1526 után*, Arrabona. A győri Xantus János Múzeum Évkönyve 18 (1976) 200—203. A későbbi bejegyzéseket is tartalmazó 1567. évi győri katonai szállásjegyzék („telekkönyv") szerint 1603-ban még létezett a „fundus templi Racz Szentegyhaz dicti".

[46] GOLDENBERG: *Der Handel Transsilvaniens* (6. j.), 13—14.

[47] Vö. SZAKÁLY F.: *Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben. (Vázlat)*, A szerbek Magyarországon (szerk. Zombori I.), Szeged 1990, 20—25; Temesvári Száva, Deli Száva, Száva kapitány (az egyik forrás szerint „Obrist-leutnandt über die Ratzen zu Raab" [ÖSTA KA Hofkriegsratsakten, Prot. Exp. 229, fol. 189 — 1613 szeptember 16.]) neve ezekben az években folyamatosan szerepel az Udvari Haditanács protokollumaiban.

[48] 1609. évi XXV. tc. (CIH III 59).

gen rácok vagy más nemzetbeliek befogadását, előírta az idegenek minden napos bejelentési kötelezettségét és a házak adásvételének hírüladását. Ezzel „hivatalosan" is létrejött az első félig polgári, félig katonai szerb kolónia a királyi Magyarország területén.[49] Ezek a rácok láthatóan nem rendelkeztek polgárjoggal a mezővárosban, de néhány év múltán az újonnan felvett polgárok sorában már rendre találunk szerbeket. Újvárosban 1622 november 20-án Rácz Tamást, 1623 május 11-én Istergami Mihályt, 1629 május 9—10-én Fejérvári Györgyöt és Rácz Dömjént jegyezték be.[50] 1639-ben Knez Ilona asszony egyaránt végrendelkezett a győri és a komáromi rác templomok, egy komáromi kalugyer, valamint horvátországi pravoszláv templomok és kolostorok javára.[51] Komáromban is ezekben az években regisztrálható a betelepülés. Az 1609-es törvény vélhetően éppen az első konfliktusoknak kívánta elejét venni, melyek az újonnan jöttek és a régi magyar polgárság között támadtak. Ezt támasztja alá az a vita, melyet a városi tanács előtt folytattak egy házeladás ügyében. Lakatjártó Gergelyné Dorkó asszony ugyanis eladta a férjétől reá maradt házhelyét a rác Nagy Miklósnak, ami ellen a szomszédok tiltakoztak s elővételi jogukat akarták érvényesíteni. Lakatjártó Jakab deák erre kijelentette, nem engedi a házat sem a szomszédoknak, sem a rácnak, de ha mégis eladó lészen, az asszony „magyarnak eladhattya".[52] 1611 augusztusában egy adóssággal kapcsolatos vitás ügyben a tanúk azt vallották, hogy Márkus Sebestyén polgár Budán összeszólalkozott az ugyancsak komáromi Bossonith Jánossal, akit becsmérlő szavakkal illetett, mondván: „kurva legyen az anyja, bestye pogány hütetlen rác kurvafiának, mindörökötig is hány volt, hamis rác praktikát forgat és imkább lennék egy törökkel szemben, semhogy vele."[53] 1611 december 21-én Pap Miklós, Marincz György, Fejes Péter, Rácz Péter, Rácz Farkas „rácokat" jegyezték be polgárnak.[54] Jelenlétük a helynevekben is tükröződött, amikor 1617 nyarán „az Rácz temetésre méneő szoros ucza", 1619-ben a „Rácz utca" szerepelt a városi jegyzőkönyvben.[55] További polgárfelvételek nyomára 1635 február 20-ai dátummal akadtunk, amikor id. Rác Pap Miklós, Fejes György tizedes és Rác Babith János kezességére, a polgári terhek viselésének és három évi helybenmaradásnak a kötelezettsége mellett befogadták Budai Rác Miklóst.[56] 1635-ben Lippai Rác Lázár, 1637-ben Paxi Rác János házát említik, ez utóbbi évben polgárrá fogadták Fejérvári Rác Pétert, két évvel később Lándorfejérvári Rác Jánost és Györgyöt. Az utóbbiakért a „trákok nemzetségéből" id. Pap Miklós, Fejérvári Fogas Péter, Domján Litterátus János és Budai Miklós vállaltak felelősséget.[57] A származásra utaló családnevek és előnevek mutatják a mozgás irányát Esztergomból, Budáról, (Székes)Fehérvárról, Lip-

[49] A szerződésnek az Győri Székeskáptalan Magánlevéltárában őrzött eredetijét (XIV. téka, № 2473) közölte Villányi Sz.: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*, Győr 1882, 106—108. Az 1610. évi létszámadat ugyanott olvasható.

[50] Győr Megyei Jogú Város Levéltára (= GyVL), Győr privilegizált mezőváros tanácskozási és törvénykezési jegyzőkönyve (= Győr tan. és törv. jegyzőkönyve), vol. 4, pag. 318. 319. 333. Ugyanezeken az oldalakon számos ráckevei magyar bejegyzése is megtalálható.

[51] Horváth J.: *Győri végrendeletek a 17. századból. II: 1631—1654*, Győr 1996, 67, № 143.

[52] Komáromi Járási Levéltár [Štátny Okresný Archív v Komorne] (= KJL), Komárom város lt., Tanácskozási és törvénykezési jegyzőkönyvek (= Komárom tan. és törv. jegyzőkönyvek), vol. 1, fol. 149.

[53] Uo. fol. 282—283.

[54] Uo. fol. 297.

[55] Uo. fol. 78. 127. 304.

[56] Uo. vol. 3, fol. 207.

[57] Uo. fol. 211. 312. 394/b.

páról, Nándorfejérvárról Győr és Komárom felé. Ráckeve nem szerepelt e települések sorában, de a komáromi és győri jegyzőkönyvek az 1610-es évektől számos menekült kevi lakost jeleztek a városokban, akik a háborús viszontagságok miatt hagyták el ősi lakhelyüket. 1626-ban a győri káptalan Bory Mihály, Kun Mihály, Kaczkyth István, valamint Fejes Péter és más egykori ráckevei lakosok kérésére átírta Zsigmond királynak a 1428-ban a ráckeveiek számára adott privilégiumát.[58]

1655 június 24-én III. Ferdinánd császár és király nemes Kapelet Péter, Wály Zsigmond, Fogas Péter, Rácz János és Monaszterly Péter valamint más Ráckevéről Győrbe és Komáromba származott rácoknak újból kiadta a régi magyar királyok által a kevi rácoknak adományozott s általuk bemutatott kiváltságokat („...suis ac reliquorum Rascianorum in oppidis nostris Regiis Revkomaromiensi et Iauriensi degentium et commorantium nominibus et in personis exhibuerunt et praesentarunt certas quasdam litteras..."), egyúttal az uralkodó védelme alá vonta őket.[59] A felsoroltak nemességüket valamennyien a 40-es években szerezték, vélhetően már komáromi lakosként. Fogas Péter 1646 november 17-én, Fejérváry Péter 1646 december elsején, Fejérváry István és testvére, Pap Miklós 1647 március 20-án, Monaszterly Péter 1648-ban, Rácz Vojchich György és János 1649 május 10-én, Kosztovicz Sebestyén 1649 május 12-én kapott nemesi címerlevelet.[60] Megválaszolásra vár még az a kérdés, hogy milyen érdemek alapján.

Az 1660-as évek kezdetén azután újabb menekült csoporttal, az Alföldről, a török kézre került Jenőből, érkezett „görögökkel" gyarapodott a város. 1662 novembere—decembere fordulóján Jenei Rácz Demeter került a polgárok közé, aki egy hónappal később — feleségével, Kalugerovicz Szima asszonnyal és testvérével, Jenői Mihalovicz Györggyel együtt — a rác egyházközség nevében eljáró személyektől megvásárolt egy polgárházat, melyet egykori tulajdonosa a templomra hagyott.[61]

A katonáskodó, de a polgári életbe is belekóstoló, nemeslevelet nyert rácok egy része bizonyára éveken át kettős életet élt, tevékenységükben azonban láthatóan mind nagyobb tért hódított a civil foglalkozás, a mezőgazdaság (győri juhtartók) vagy a kereskedés (komáromiak). Az utóbbiak között a budai kapcsolatokkal rendelkező, fentebb említett (rác) Bossonith János 1630-ban már nagyszombati polgárként, de komáromi nemesi kúriájában tett vallomást ő és polgártársai Nagyszombatban élvezett vámmentességéről, a Komáromból kiindulva évtizedeken át folytatott kereskedésről.[62] A század első feléből származó győri vámtarifa szerint a „komáromiak, kik rác és török árusok",

---

[58] GyMS GyL (29. j.) GyKHL (30. j.) Fasc. 307, № 29.243. Fejes vélhetően azonos az 1611-ben polgárjogot szerzett személlyel, a név a későbbi évtizedekben is mindig a rácok között bukkan fel.

[59] DAVIDOV: *Срби у Коморану* (45. j.), 71—72.

[60] ALAPI GY.: *Komárom vármegye nemes családai*, Komárom 1911, passim. Fogas Péterre l. BEKE M.: *A primási levéltár nemesi és címeres emlékei*, Esztergom 1995, 35. A Monaszterlyekről l. HOLUB J.: *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686—1703-ig*, Tanulmányok Tolna megye történetéből 5 (szerk. K. Balog J.), Szekszárd 1974, 18.

[61] KJL Komárom tan. és törv. jegyzőkönyvek (52. j.), vol. 5, pag. 365. Mihalovicz György talán azonos azzal, aki az 1670-es évtizedben Bécsben működött mint kereskedő s onnan 1678 júniusában utasították ki a többi ráccal és göröggel együtt. Vö. C. VON PEEZ: *Alte serbische Handelsbeziehungen zu Wien*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 36 (1915) 509.

[62] GyMS GyL (29. j.) GyKHL (30. j.) Lad. 16, Fasc. 48, № 2388. Bossonith bécsi kereskedőkkel is összeköttetést tartott fenn. 1618-ban Rudolf Forster perelte őt egy 1617 május 31-ei adóslevél alapján 529 Ft 80 pénz tartozás miatt. KJL Komárom tan. és törv. jegyzőkönyvek (52. j.), vol. 2, pag. 193.

12 dénárt kötelesek fizetni.[63] 1639-ben Komáromi (von Komorn) Lázár és Rumai György, valamint távollévő társaik (21 komáromi lakos) ellen a bécsi piacfelügyelő indított vizsgálatot, miután a schwechati vámon jó birodalmi pénzek tiltott kivitele miatt feltartóztatták őket. Kiderült, hogy részben kordován és szattyán, részben más áru fejében kapott úgynevezett „Lipót kilenceseket" — összesen 13.500 „kilencest" — váltottak át birodalmi tallérra (10:1 arányban) s azokat akarták török területre csempészni, hogy ott állatokat, „török portékát" vásároljanak rajta. Bécsi üzletfeleik között volt Andreas Dürnperger nürnbergi származású ismert nagykereskedő, Johann Peter Negri udvari szállító, Hans Artperger, Karl Billerich és a gyaníthatóan szintén szerb származású Stefan Popovics.[64]

Az 1664. évi háborúval összefüggésben megújított szigorú beutazási tilalom eltörlését követően[65] — a vasvári béke adta lehetőségekkel élve — jó egy évtizedre folyamatos forgalom alakult ki Bécs, Győr, Komárom Buda és Belgrád között, majd 1668-ban néhány rác kereskedő tartósan megtelepedett, boltot nyitott Bécsben. Már 1663—1668 között 22 budai rác 29 utat tett meg, míg Belgrádból 45 kereskedő 82 alkalommal vállalkozott a felutazásra. Figyelemre méltó módon azonban a Budára irányuló kivitel értéke 7910 Ft, a belgrádié 28.530 Ft volt, a mindössze 650, illetve 5074 forintot kitevő importtal szemben. A behozatali cikkek között vászon, dohány, hal, szőnyeg, mézeskalács, szivacs és szattyán dominéltak, a kivitelben textil, vas- és papíráru volt a meghatározó. S miként korábban is, ebben az évtizedben is előfordultak esetek, amikor „nehéz, jó pénzeket" vittek Bécsből az oszmán birodalomba.[66] A komáromi rácok közvetítő szerepéről tanúskodik többek között a komáromi ortodox egyházközség 1659-től vezetett jegyzőkönyvének számos bejegyzése is.[67] Az évtized folyamán a különböző vizsgálati ügyekben felvett vallomásokban a meghallgatott kereskedők elmondták, hogy a rácok egy vagy két nagyobb hajóval, esetleg 10—12 szekérből álló karaván nal érkeztek Komáromba, valamennyi gazdát 2—3 szolga kísérte. Ha itt egy helybeli honfitársuk csatlakozott hozzájuk s velük ment Bécsbe, akkor a főkapitánytól passzust kellett váltania. Áruik között a szőnyeg-félék, patyolat, hímzett keszkenők, csizmák, karmazsin-bőrök voltak többségben. Tipikus képviselője lehetett ennek a győri—komáromi csoportnak az 1664 januárjában végrendelkezett Radonay Mihály győri polgár. Az általa kijelölt három gyám *(tu-*

[63] A jegyzéket közelebbi dátum és lelőhely megnevezés nélkül közölte JENEI F.: *Győri élet a török hódoltság korában*, Arrabona. A győri Xantus János Múzeum Évkönyve 1 (1959) 129—130.

[64] ÖStA FHKA HU (14. j.) RN 160, 1639 Dez., fol. 17—39. A „Lipót kilencesek" alatt az V. Lipót, Tirol főhercege által veretett pénzeket értették.

[65] Raimond Montecuccolinak az Udvari Haditanács elnökének, a győri végvidék főkapitányának levele Esterházy János győri főkapitány-helyetteshez (Bécs, 1664 január 27.) a török területről érkező kereskedők Győrnél és Komáromnál történő feltartóztatásáról. Pozsony, Szlovák Nemzeti Levéltár (Slovenský Nationalný Archív), Az Esterházy család cseszneki levéltára, 42. d., fol. 27. Tarczy János Győr vármegye alispánjának tiltakozása a győri székeskáptalan előtt, mert a rácok a török árukkal kereskedvén Győrött találnak menedéket és védelmet áruik számára, azokat ott tárolják és árulják. Ezenközben leveleznek törökországi társaikkal, azokkal titkos egyetértésben vannak. Nehogy emiatt az uralkodó vagy a főkapitány a vármegyei hatóságot vádolhassa, ezért tiltakozik. GyMS GyL (29. j.) GyKHL (30. j.) Felvallási jegyzőkönyvek vol. 12, pag. 124.

[66] PEEZ: *Alte serbische Handelsbeziehungen* (61. j.), 498—510. 1678-ban a nyolc rác kereskedőből hatot kitiltottak Bécsből.

[67] DAVIDOV: *Срби у Коморану* (45. j.), 75. Arra nézve nincsen adatunk, hogy e jegyzőkönyv jelenleg hol található.

tor) tekintélyes győri (Mernyavicz János) és komáromi (Fogas Péter, Kostanovicz Sebestyén) kereskedő volt. Kisebb összeget hagyományozott mind a győri, mind a komáromi ortodox templomokra, továbbá 100 tallért 9 délvidéki ortodox kolostornak (ha a testvérei nem jelentkeznének ezért az összegért), egy-egy pár csizmát a komáromi fő- és alkapitánynak, a két vármegye alispánjainak. Mernyavicznál 15 „kötés" szattyán bőr, 7 selyem öv és szőrme utáni követelést akart érvényesíttetni.[68]

Megfelelően a kor szokásainak a rácok is — már ekkor — társaságban (kompániában) működtek, hiszen ez adott lehetőséget a forgó tőke előteremtésére, a kockázat könnyebb viselésére. 1672 őszén egy ilyen társaság került hirtelen reflektorfénybe, amikor Alexander Stettin komáromi lakos Emanuel (Manoli) Nikovicz (Jukovicz) és bizonyos Gyuro belgrádi kereskedők („lándorfejérvári rácok") nevében panaszt tett Monasztelli Péter, Boskovicz Mihály és Fejes Péter ellen, akik szerződést kötöttek — „török áru végett" — a belgrádiakkal s éveken át vettek át tőlük ilyent értékesítésre. Az elszámolásnál azonban 1160 arannyal adósak maradtak, az adósságról adott két kötelezvényből viszont csak az egyiket — a 160 aranyról szólót — tudták teljesíteni, a még nem értékesített áru pedig Monasztelli boltjának pincéjében állítólag megrohadt, így nem lehetett visszaadni. A Hoffkirchen főkapitány parancsára elrendelt vizsgálatból, melynek során a katonai igazságszolgáltatás képviselői — Kluczóy István seregbíró és Szelner György seregjegyző — jártak el elsőként, miután az ügyben török alattvalók is érintve voltak, megismerhetjük a komáromi rác kereskedők nevét. A kihallgatásra berendelt előkelő kereskedők („primarii questores Comaromienses"), Fogas Péter, Kosztanovicz Sebestyén, Novali Demeter, Staphila János valóban a legismertebb képviselői a komáromi szerb kolóniának, miként a társaságban 50%-os arányban részesedő Monasztelli is, aki „Principalis volt s mindenekben Director". Azaz ő kötötte a szerződést, ő tárolta az árut, elszámolt üzletfeleivel, míg társai csupáncsak árusítottak. Ellene mint nemesember ellen a vármegyei törvényszék folytatta az eljárást, a seregbíró azonban rajtuk kívül kevésbé tehetős rácokat is kihallgatott — Haczi Jovant, Leka Jovant, Kir Janit, Marko Miklóst, Tartar Miklóst, továbbá bizonyos Risó, Száva és Koszta nevű rácokat. Vélhetően a Belgrád és Komárom között közlekedő fuvarosokat, futárokat.[69] Egy esztendővel korábban, 1671 szeptemberében a komáromi és győri kereskedők éppen Haczi Jovant küldték nagyobb összeggel a birodalomba, hogy onnan „tarsoi [tarsusi?] késeket" hozzanak. A pénzt azonban „Berda vár és Tarda között" kóbor katonák elrabolták tőle s az nem térült meg.[70] A belgrádiak nevében eljáró Alexander Stettin egyébként Győrben és Komáromban kereskedett égetett borral s más termékekkel. Meglehetősen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, aki nem függött sem a katonai, sem a városi hatóságoktól, gyakran utazott Pozsonyba és Bécsbe, ahol addig maradt, ameddig akart. Többen tudták róla, hogy besúgói szolgálatokat is teljesít.[71] Végül a Stettint megbízó lándorfejérvári

[68] NAGY: *Áruczikkek szabályzata* (31.j.), 690—691.

[69] GyMS GyL (29. j.) GyKHL (30. j.) Lad. 13, Fasc. 39, № 1761.

[70] GyMS GyL (29. j.) Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1684/I/7. Győrből Posgay Ágoston városbíró pénze veszett oda. A nemes Posgayról az unokaöccse, a (rác) Mernavicz János mondta 1685-ben, hogy „az győri bíró Posgay Ágoston hamis hitű rácz bíró, ez csak egy törökös huncfut, nem méltó, hogy csak a városban is tartsák az beste lélek, pribékes kurvafiát és hogy bíróságot viseljen". (Uo. 1683/I/10.) Komáromban Nesztorovicz Pál és Palamida György szerepelt az ügyben.

[71] GyMS GyL (29. j.) GyKHL (30. j.) IX. téka, № 25.478. Stettin tevékenységéről vallomást tett többek között Palamida György, Jenőy Kristóf, Ovcsarovics János — mindhárom komáromi rác kereskedő —, továb-

rácok egyike Emanuel Nikovicz és két társa — Manoli Gliva és Ioannes Iacobus Armeny — 1674 elején a pozsonyi és a győri harmincadokon 8495 Ft értékű nürnbergi áruval (melyről nem tudni, nem fegyverek voltak-e) és 1763 db csempészett aranydukáttal akadt fenn a harmincadosok ellenőrzésén, útban Bécsből hazafelé. A kamarai hatóságok belső feljegyzései szerint Nikoviczék rendszeresen ezüstöt szállítottak a bécsi pénzverdébe.[72]

Túl a Béccsel kiépített kapcsolatokon vannak arra utaló adatok is, hogy a komáromi rácok a belföldi kereskedelemben is közvetítő szerepet játszottak. 1675 januárjában ugyanis a Vas megyei vépi sokadalomra igyekvő rác kereskedők — Jenei Kristóf, Palamida György, Fogas Péter, Koszta Kosztovicz — a „győri pusztán", Monostor táján vettek át titokban több tétel (68 „kötés") szattyán bőrt, illetve egy bála abaposztót Tuszman Balázs állítólagos tatai oláh vajdától, és a fiától, Jánostól mint közvetítőktől. Tuszmann vallomása szerint a pápai csizmadiák is 27 „kötés" szattyánt vittek el maguknak Győrön keresztül.[73]

Ami a valóban görög nemzetiségűnek tartható személyek jelenlétét illeti, ők is az 1620-as évtizedben bukkantak fel első ízben mindkét városban. Győrben 1626. évi bejegyzések szerint „Martonvaricz görög" Szabó Mátyásnál tart boltot. „Kadarycz Péter, ez is görög, lett győri polgárrá, ez is boltot tart itt a városban."[74] Komáromban 1624-ben egy összetűzés során Posgay Jánosról megjegyezték, hogy „az feddesnek az geöreögh hellt nem adott". 1638-ban nemes Posgay alias Görög Györgyöt említették.[75] 1629-ben Esterházy nádor arról írt, hogy Komáromban számos rác és görög kereskedő tartózkodik, akik mindent kikémlelnek, de a főkapitány néhány forintért megtűri őket.[76] Ez egybevágott azzal a kijelentéssel, melyet a többször idézett 1630. évi tanúkihallgatáskor nemes Kovács Imre többszörös városi főbíró tett, mondván: a komáromiak nagyszombati zaklatásának (megsértették a vámmentességüket) az okai a görög áros emberek, akik komáromi polgárnak mondják magukat, pedig csupán a főkapitányoktól van menlevelük.[77]

A rácok és a görögök mellett nem lehet említés nélkül hagyni a dalmatákat sem, azaz az Adriai tenger melléki Dalmáciából, főként pedig az ősi kereskedővárosból, Raguzából származó kereskedőket, akik bár többségükben katolikus vallásúak voltak, mégis — miként ezt a 16. századi adatok is mutatják — szorosan összefonódtak a másik két nemzetiséggel. Ezt példázza a következő eset is. 1635 novemberének egyik éjjelén egy lovascsapat indult útnak Komáromból Tata irányába. Az úton több kocsival találkoztak. Azt hitték törökök ülnek rajtuk, ezért meg akarták állítani őket. Kiderült, hogy az utasok görög kereskedők, vagy inkább dalmaták voltak („nationis Graecae homines, questores mercium, vel magis Dalmatae"), akik elsütötték puskáikat s egy katonát megöltek, mire válaszul a csapat megtámadta őket, egyet levágtak közülük, áruik egy részét elvették.[78] A

bá a katonai főség alá tartozó Fejes Péter, Fejérváry István, Nikolics Marko — mindhárman Esterházy János főkapitány-helyettes szolgái.

[72] ÖStA FHKA HU (14. j.) RN 248, 1674 Okt., fol. 122—196.

[73] MOL MKA Miscellanea (= E 210), Tricesimalia, Komárom, 73. tétel, № 18. Nem rácok, hanem a komáromi vitézlő rend egyik tagja 1653 március 20-án 76 kötés fejér kordovánt és 10 kötés szattyánt szállított a városból Grácba. Uo. № 8.

[74] GyVL Győr tan. és törv. jegyzőkönyve (50. j.), vol. 4, pag. 331.

[75] KJL Komárom tan. és törv. jegyzőkönyvek (52. j.), vol. 2, pag. 473 és vol. 3, pag. 343.

[76] Idézi TAKÁTS S.: *Kalauzok és kémek a török világban*, Rajzok a török világból II, Budapest 1915, 168.

[77] Lásd a 63. jegyzetben idézett forrást (JENEI: *Győri élet*).

[78] MOL Batthyány család hercegi lt. (P 1315), B. I. Ádám iratai, 3. cs., № 19.

dalmaták egyébként Győrben is jelen voltak. 1628 április 27-én Jakab Mihály, május 3-án Posgay Lukács, 1636 július 4-én Posgay Márk „dalmaták" (utóbbit kifejezetten katolikusnak mondják) adták magukat a város polgárai közé.[79] S bár ellentmond a dalmaták katolikusságáról vallott felfogásnak, de ide tartozhatott a „hamis hitű rácnak" nevezett győri bíró, Posgay Ágoston is, akinek a fia 1698-ban egy Raguzában letétbe helyezett pénzösszeget kívánt megszerezni. Más dalmata kereskedők Komáromból látogatták a győri vásárt, ahol 1641-ben a Kisasszony napi vásáron Wratulich Pétert Kovachich György egy „komáromi török áros dalmata emberrel" együtt megverte, amikor karmazsin csizmát akart vásárolni.[80]

Mindezek után óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon mi tette lehetővé, hogy akár Győrben, akár Komáromban — a két fontos végvárban — a rácok és görögök tartósan megmaradhassanak (templomokat és iskolákat működtessenek!), és bekapcsolódhassanak mind a nyugat-magyarországi, mind a bécsi kereskedelembe? Megélhetésüket, úgy tűnik, döntően polgári foglalkozásukból biztosították. Szerepük azonban ennél lényegesen nagyobb volt, éspedig azáltal, hogy kapcsolataik — a királyi Magyarország területéről, közvetlen határvidékéről, annak polgáraiként, esetenként nemeseiként — mindkét irányban kiterjedtek a hadban álló felek területén. Ennek révén lehettek a török (és a Habsburg) hírszerzés általános informátorai, támaszpontjai, futárai, vagy éppen dezinformátorai. Miként TAKÁTS SÁNDOR fogalmazott: „Bizonyos dolog, hogy a kereskedők mindkét félnek kémséggel szolgáltak. De azért hivatásos kémek mégsem voltak."[81] Ennek megfelelően ingadoztak az évtizedek folyamán a velük szemben foganatosított tiltó és megengedő intézkedések. Komárom (kisebb részben Győr) földrajzi helyzeténél fogva már a 16. században a Bécs és Buda (esetleg Konstantinápoly) között közlekedő utazók és kerekedők jelentős bázisa. A komáromi főkapitány számára kikérdezésük, alkalmankénti megbízásuk fontos feladatot jelentett.[82] Nem volt ez másként Bécsben sem, ahol a 17. században maga d'Asquier, az Udvari Haditanács nagy tekintélyű tolmácsa hallgatta ki rendszeresen a Budáról és Belgrádból érkező rácokat és görögöket.[83] Komáromban tudták leginkább látókörben és ellenőrzés alatt tartani az idegen nemzetiségű és vallású, részben elkülönülten, félig-meddig katonai fennhatóság alatt élő szerbeket, görögöket, akik kereskedőként és a hírszerzés segítőiként egyaránt fontos szolgálatot teljesítettek.

Ami a kereskedést illeti, ennek megtűréséért, a lakhatásért a végvári tisztek talán már a 16. században is külön illetékeket (ma úgy mondanánk, hogy „védelmi pénzt") követeltek. Az 1640-es években Komáromban Hans Christoph Pucheim főkapitány és

---

[79] GyVL Győr tan. és törv. jegyzőkönyve (50. j.), vol. 4, pag. 333 és 350.

[80] GyVL Győr tan. és törv. jegyzőkönyve (50. j.), vol. 8, pag. 134.

[81] TAKÁTS: *Kalauzok és kémek* (76. j.), 163.

[82] Vö. SZAKÁLY FERENC véleményével: *Egy hódoltsági parasztpolgár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. Nagymarosi, majd nagyszombati Trombitás János 1559—1592*, Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez, Budapest 1995, 255—261. SZAKÁLY visszautalva egy korábbi tanulmányára itt is megkérdőjelezi a szerbek szerepét a hódoltságból a királyi Magyarországra s még inkább a Bécsbe irányuló kereskedelemben, mondván: nem szerepelnek a harmincadjegyzékekben. A kis számú nyugat-dunántúli és észak-nyugat-magyarországi regisztrumokból valóban hiányoznak, elképzelhető azonban, hogy — éppen a tilalmak miatt — más név alatt jegyezték be őket, vagy csempészutakon közlekedtek. Mindkettőre adódnak példák magyar kereskedők esetében is. A török területről nyugat felé vezető útvonal török vámján, Vácott, viszont ott vannak a szerbek, görögök és dalmaták is.

[83] PEEZ: *Alte serbische Handelsbeziehungen* (61. j.), 507.

Spáczay Márton főkapitány-helyettes idején egy-egy rác kereskedő-gazda 3-3 tallért fizetett, bármekkora szolgahaddal is utazott. Ezen felül a Bécsből érkező hajókon szállított hordók, ládák, bálák darabja után 1-1 arannyal tartoztak. A török területen lakosok a felhozott 100 só után egy kockát, más árujuk után egy szőnyeget vagy egy vég patyolatot adtak. Fontos szempont volt, hogy az áruk vizsgálatánál, a vámolásnál a strázsamesterek mint a katonai hatóság képviselői ebben az időben nem voltak jelen, tehát kisebb lehetőség nyílt a fegyveres hatalom előterében elkövetett zsarolásra. Az 1660-as években ezzel szemben már minden személy (tehát valamennyi gazda és szolga) után 7 tallért, kompániánként az árukból természetbeni ajándékot, hajónként 40—50—60 tallért követeltek a főkapitány részére, és a tisztek ellenőrzése alatt lefolytatott vizsgálat során gyakran két-három napig feltartóztatták az utazókat. Ez alatt természetesen a kisebb rangú tiszteknek és közbenjáróknak is adni kellett néhány dénárt vagy éppen forintot. Emelkedett a só vámja is egy kockáról kettőre.[84] A kereskedelem azonban ilyen feltételrendszerben is tovább létezett, legalábbis a török felszabadító háborúk időszakáig. Az utána következő időszakban talán arra érdemes felfigyelni, hogy a nemességük révén egy-egy győri és komáromi „rác" család — Posgay és a Monasztelli / Monasterly — is a felszabadult dél-dunántúli vidék birtokos nemességében folytatta pályafutását.

Ha a rácok, görögök, dalmaták nyugat-dunántúli működéséről fellelhető töredékes adatokból összeállított képet — a nem kevésbé hézagos források alapján — honfitársaiknak a kelet-magyarországi területeken kifejtett tevékenységével vetjük össze, első pillantásra azt látjuk, hogy itt is meghatározó a bennlakásra (azaz a Magyar Királyságban bírt állandó lakhely megszerzésére) való törekvés ténye, de ennek jóval kisebb katonai jelentőségével. A 17. század első évtizedeiben Erdélyben és a Részeken meggyökeresedő — a dunántúliakhoz képest láthatóan eredetibb — görög kereskedő réteg a már tárgyalt „török portékák" adásvételével bizonyosan gyorsan kiterjesztette hatókörét a Felső-Tiszavidékre, sőt Kassa tájára is. A kassai kereskedő társaság 1632-ben kiadott szabályai ugyan általában az „idegenek" kötelező kiskereskedelmét, áruik bemutatási kötelezettségét, az arany—ezüst kiviteli tilalmát írták elő, de e körben természetesen a „görögök" is beleértendők voltak.[85] Jelenlétüket közvetve megerősíti egy, a Szatmár vármegyei törvényszéken 1635-ben regisztrált per, melynek tárgya a Szatmártól északra, Csaholc környékén kifosztott görög kereskedők panasza volt.[86] Jenő és Várad 1658-ban, illetve 1660-ban történt török kézre kerülését követően ezek a csoportok a megszállók elől észak, a királyi Magyarország felé húzódnak és egyes szórványaik pedig — láttuk — Komáromig is eljutottak. Ennél azonban jóval többen jelentek meg Kassán, ahol a városi tanács 1660 végén a fertálymesterekkel összeíratta a menekülteket, kiutasította a gyanús személyeket, a helyben maradókat pedig a főkapitány és az egri káptalan képviselője előtt teendő

[84] GyMS Gyl. (29. j.) GyKHL (30. j.) Lad. 13, Fasc. 39, № 1759; MOL E 210 (73. j.) Tricesimalia, 73. tétel, № 53. Az adatok egy részét használta TAKÁTS: *Komáromi harmincadosok* (21. j.), 445; A hasonló információkat tartalmazó 1668. évi kamarai vizsgálatot feldolgozta GECSÉNYI L.: *Nyugat-Magyarország kereskedelmi viszonyai egy harmincadvizsgálat tükrében (1668)*, Győri Tanulmányok 16 (1995); a megfelelő részt l. a 62—63. oldalon. Ebben a tanulmányban nem kellő árnyaltsággal írtam a „görögök" (és zsidók) szerepének növekedéséről a 17. század második felében.

[85] KEREKES: *Nemes Almássy István* (4. j.), 183—184.

[86] KÜNSZTLERNÉ VIRÁG É.: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II 2*, Nyíregyháza 1997, № 221—223. reg.

esküre kötelezte, amire 1661 április 20-án került sor.[87] Kiss György görög, egyébként keresztény vallású nemesember 1662 decemberében a polgárjogért is folyamodott.[88] Talán éppen a Kassán megtelepedettek közé tartozott Búza András, aki — miként 1669-ben „több görög áros társaival" együtt panaszolta — a legényeit küldte 1660-ban Bécsbe, ahol úgynevezett német ötös pénzt váltottak. Útban hazafelé a szenci és pozsonyi harmincadosok azonban árestálták a pénzt, s ahhoz kilenc évig nem tudtak hozzáférni. Búzának személy szerint 800 tallérja veszett el. Azt kérték, hogy legalább az elvett összeget írják le vámjaikból.[89]

1663-ban, úgy látszik, Kassán ismét megnőtt a „görögök" száma, mert „az görögöket behívatta az nemes tanács, mivel úgy hallotta, hogy ők itt a hóstáton batykót tartanának s prédikációkat is hallgatnának. Azért meghadta az nemes tanács, hogy azon batykót mindgyárt elküldjék s magok is az sokadalom után mindgyárt elmenjenek, mert itt lakni nem engedi őket az nemes tanács." 1662 december 16-án Szatmár-Németi mezőváros bírája és tanácsa panaszkodott Csáky István szatmári főkapitánynál a görögök betelepedése, önálló bírájuk megválasztása ellen.[90] A huzavona késztette arra menekülteket, hogy 1665 elején az uralkodóhoz forduljanak és helyzetük szabályozását kérjék. Előadták, hogy a sok bujdosás után nyugalmat szeretnének találni a királyi Magyarországon, a Szepesi Kamara oltalma alatt házakat vásárolni, árus boltokat csináltatni, saját pereikben a görög bíró fennhatósága alá tartozni, mentességet élvezni a katonai beszállásolás alól, papjuk számára nemesi előjogokat, szabad templomépítést és vallásgyakorlatot. A görög bíró számára joghatóságot kértek — többek között — a Törökországba utazók meghiteltetésére (nem szállítanak-e fegyvereket) és hazatérésük után a kikérdezésükre, a törökkel cimborálók, a kémek megfogására. Szükségesnek tartották, hogy kimondják: azt, akinek kereskedés közben a szekere elromlik, a lova elfárad, a többiek — büntetés terhe alatt — kötelesek segíteni. A védelem fejében évi 200 Ft megfizetését ajánlották fel a Kamarának. A Szepesi Kamara támogató jelentéssel továbbította a kérelmet a pozsonyi Magyar Kamarához. Ebből azonban az is kiderült, hogy a felső-magyarországi görögök egy része a Kamarától, más része Rákóczi György özvegyétől, harmadik része mint nemesember a vármegyéktől függött. Az egyöntetű szabályozás érdekében a kamarai tanácsosok valamennyi görögnek a kamarai fennhatóság alá rendelését látták célszerűnek. A nemesek esetében a személyes ügyekben fenntarthatónak vélték a vármegye hatáskörét. A kérésnek megfelelően Wesselényi Ferenc nádor 1665 július 28-ára Kassára összehívta tanácskozásra az egész tiszántúli görögséget, s két nappal később (a folyamodásnál szűkebb tartalmú) protekcionális levelet adott ki a számukra. Ez rögzítette bujdosásuk tényét, rendtartásuk hiányát, majd felsorolta az Abaúj és Zemplén megyékben lakos „görög" lakosok neveit,[91] kimondta, hogy a Tiszán innen és túl tartott vásáro-

[87] KERKES GY.: *Jövevény alföldiek, és görögök Kassán 1660—1662-ben*, Századok 45 (1911) 289—291.

[88] KERKES: *Görögök Kassán* (6. j.), 368.

[89] MOL E 41 (42. j.) № 4 Anni 1669.

[90] MOL Csáky cs. lt. (P 72), Fasc. 652, fol 296—297; KEMÉNY L.: *Görög kereskedők Kassán*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 9 (1902) 142.

[91] A nevek önmagukért beszélnek. Görög István és öccse, Demeter, Rácz János, Czinczi György, Czinczi Pál és öccse János, Görög Mihály, Rácz Péter, Melenik István, Melenik Tamás, Görög János és, öccse György, Manol János és öccse, György, Görög Miklós, Czonka Miklós, Rácz Simon, Czoban István, Görög Demeter, Görög András, Rácz Kopna, Baba Demeter fia Lackó, Görög János, Görög György, Görög Demeter, Melczik Pál, Lampas Kopna, Görög Márton, Görög György, Kiss György, Turnay János, Turnay György, Kis Kristóf,

kon és sokadalmakban törökországi marhákkal szabadon kereskedhetnek, a közöttük nem említett, „széllel lézengeő és nem itt Magyar Orszaghban lakozó görögök" számára viszont tilos a kereskedés. Újabb személyek a görög bíró és a Kamara hozzájárulásával kerülhetnek a kiváltságosok sorába, peres ügyeikben egyedül a Szepesi Kamarától függnek.[92]

A nádori védlevél elismertetése — a szabad kereskedés megvalósítása — nem kevés ellenállásba ütközött, mégpedig elsősorban a végvári főtisztek és a harmincadosok, vámosok részéről, akik az ország nyugati részéhez hasonlóan tetemes hasznot akartak húzni a „görögök" kereskedéséből. Jeney alias Görög István szatmárnémeti lakos erre hivatkozva („ezek csak az sok aiandekozast várnák ugy gondolom, akiben nemis ighen hadták szegeny kereskedők mégh ez ideig aláb") 1667 szeptemberében a Magyar Kamarától kérte, hogy védelmezzék őket, nehogy a szerzett jogokat elvegyék tőlük és kiszolgáltassák őket az önkényeskedőknek.[93] 1667 nyarán a Magyar Kamara javaslatára a nádori protekcionálist az uralkodó privilégium formájában ismét kiadta. Azt, hogy ennek sem sikerült mindig érvényt szerezni, mutatta az összes felső-magyarországi görög folyamodása másfél hónappal később, amikor Fodor János kállói harmincados ellen emeltek panaszt, aki megtiltotta nekik a tallér és arany bármilyen oknál fogva (pl. áruvásárlás céljából) külföldre történő kivitelét. Kérték, hogy ezt a tilalmat érvényteleníttessék, „mert az melj mesze országhról hozzuk az marhat az masfele monetat nem is tudgyak mire valo".[94]

A Magyar Királyságon belül a két területen élő „görögök" státusát összevetve hipotetikusan vélem megfogalmazhatónak az azonosságot és a különbséget. Nem kétséges, hogy mindkét esetben a kereskedelmi tevékenység a meghatározó, ez azonban nyugaton két kiváltságolt mezőváros / erődváros háttéradottságaira, a főkapitányoktól, udvarbíráktól való közvetlen támogatásra / függőségre, keleten pedig a kamarai igazgatás védelmére támaszkodott. Ez azt is jelentette, hogy nyugaton jobbára mezővárosi polgárokról és lakosokról (némelykor tekintélyesebb nemesekről), keleten a kassaiak mellett inkább kisvárosi, falusi kereskedőkről volt szó. Az utóbbiak számára a görög bíró alatti közös fennhatóság, a szervezettebb kompániák működése jelentette a támaszt, még akkor is, ha tántoríthatatlanul a magyar király alattvalóinak vallották magukat („Éltesse Isten Nagyságotokat és Kegyelmeteket sokáigh egeszsegben, hazánk előmenetelire kívánom" — írta a szatmárnémeti Jeney Görög István[95]).

A „görögök" 18. századi előretörése a magyar kereskedelemben messze mutató okokra vezethető vissza, melyek vizsgálata nem e tanulmány feladata. Látnunk kell azonban, hogy a Magyar Királyságban való működésük — területenként és időszakonként eltérő körülmények között — korábbi hagyományokra alapozott folyamatosságot mutat mind a 16., mind pedig a 17. században. A fenntartó hagyományok alapja nem volt más, mint a piac meghatározó mozgása, a kínálat és a kereslet olyan árucikkek (a „török áruk") iránt, melyeket ők tudtak a legkönnyebben beszerezni és a vevők rendelkezésre bocsátani.

Kis Miklós, Spondany János, Kis Atanáz, Gaudy Miklós, Macedoniai Dániel, Görög Mihály. MOL E 211 (8. j.) Series II, XVI. tétel, fol. 93—94.

[92] Uo. fol. 86—94.

[93] MOL E 41 (42. j.) № 172 Anni 1667.

[94] Uo. № 193 Anni 1667.

[95] L. a 92. jegyzetet.

HILLER ISTVÁN

A „Titkos Levelezők" intézménye*

1623 őszén Johann Jacob Kurz von Senftenau hosszú út előtt állt. Konstantinápolyba készült, útja diplomáciai küldetés volt, látszólag protokolláris feladat: II. Ferdinánd császár és magyar király nevében kellett köszöntenie a trónra lépő új szultánt, IV. Murádot. Az ekkor éppen negyven éves, prágai születésű Kurz tapasztalt diplomatának számított, aki járt már követségben a francia és a lengyel udvarban is, s igen valószínűtlennek tűnt, hogy tényleges megbízatása kizárólag az egyszeri üdvözlő audienciára, s az ehhez kapcsolódó rövid megbeszélésekre korlátozódott.[1] Komoly politikai eredményei márpedig nem voltak a Fényes Portán folytatott tárgyalásainak. Bár a követség eredeti funkcióját rendben ellátta, s a protokoll szabályai szerint teljesítette, sem a zsitvatoroki béke óta sokat vitatatott falvak hovatartozása és adózása, sem a keresztény gályarabok szabadon engedése ügyében — amely témákat felvetett — nem ért el semmit. Követjárása mégis meghatározó a kora újkori Habsburg—oszmán diplomáciai kapcsolatok történetében.

***

...sok tractálások után és egymás között való szóllások után végtére ez következendő békességnek conditioira, mind az két felől erősen megtartandókra, jöttünk avvagy jutottunk.

Első. Hogy mikor mind az két császárhoz az követek érkeznek, mostan mindjárt ugyanezen követségben, egyik az másikat apjává az másik penig az másikat fiává fogadja.

Második. Hogy minden irásokban, levelekben és látogatásokban tisztességessen procedáltassék és egyik az másikat császárnak nevezze avvagy irja s nem királynak.[2]

A hosszú török háborút lezáró békekötés első két cikkelye a sokat vitatott okmány legegyértelműbb részét képezte. Nem merültek fel ellene kifogások, nem akarták meghamisítani, még csak félreértelmezni sem. Világos üzenet volt arról, hogy az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom kölcsönösen egyenrangú félnek ismeri el egymást.

Zsitvatorokkal új korszak kezdődött a Habsburg Birodalom diplomáciájában. Lehetőség nyílt arra, hogy hosszú szünet után állandó követséget nyisson Konstantinápolyban, s érdekeit a meghatározott keretek között politikai irányvonalának megfelelően

---

* A Habsburg-diplomácia és a királyi Magyarország kapcsolatrendszerére hosszú évtizedek után elsőként R. VÁRKONYI ÁGNES hívta fel a figyelmet a *Török világ és magyar külpolitika* című munkájában. Ez a tanulmány — amely egy készülő összegző munka része — köszönet a Tanárnőnek azért a számomra sokat jelentő, több mint két évtizeddel ezelőtt megjelent munkáért.

[1] B. SPULER: *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slawen. Zeitschrift des Osteuropa Instituts Breslau, N. F. 11 (1935) 3—4, 332.

[2] A zsitvatoroki szerződés 1606-ban. SALAMON F.: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*, Budapest 1884, 258.

képviselje a Fényes Portán. A békekötés utáni időszak belpolitikai vitái, a ratifikációs okmányok körül támadt nehézségek ugyan éveket vettek el, de végül 1610-ben mégis sor kerülhetett arra, hogy Michael Starzer, a Habsburg uralkodó követe Konstantinápolyba utazzon és elfoglalja állomáshelyét.[3] Starzer — az állandó követek feladatának megfelelően — rendszeresen küldött követjelentéseket, tájékoztatta a birodalom döntéshozóit a Porta politikájáról, Konstantinápoly diplomáciai életéről, az ott dolgozó külföldi diplomaták tevékenységéről. Óriási lépés volt ez a Habsburg fél számára: módot adott a tájékozódásra és a tájékoztatásra, újabb és újabb kapcsolatok kiépítésére és működtetésére, ugyanakkor olyan problémákat hozott a felszínre, amelyekkel korábban a politikai gyakorlat szintjén sohasem szembesültek.

Michael Starzer végtelenül egyedül érezte magát Konstantinápolyban. Egyéni érzéseivel nem sokat törődött volna senki, politikai magánya azonban korántsem csak saját gondja volt, hanem olyan jelzés, amelyre az uralkodói központban is oda kellett figyelni. A Habsburg diplomatának mindenekelőtt szembesülnie kellett azzal, hogy a Fényes Portán a nemzetközi diplomáciai élet kialakult hierarchiájával találta magát szembe, s ez a konstelláció számára a legkevésbé sem volt előnyös.[4] Több nyugati hatalom, mindenekelőtt Franciaország, Anglia és Velence évtizedek óta folyamatosan működtette állandó követségét Konstantinápolyban, s a politikai helyismeret, a kontinuus kapcsolatrendszer és az objektív érdekviszonyok olyan előnyt jelentettek az említettek számára, amely alapjaiban nehezítette meg a helyzetét. Franciaország állandó követe deklaráltan is *primus inter pares*nak számított a Fényes Porta szemében,[5] s a korábbi évtizedek Angliával is a szoros kereskedelmi és politikai kapcsolatok kiépítését hozták. Velence ugyan politikailag mindig is potenciális ellenfélnek számított, a kereskedelmi kapcsolatok azonban az évszázadok alatt olyan mélyen gyökerező kontaktusok tucatjait eredményezték, amelyek gyakran túlnőttek a hivatalos politika keretein. Külön problémát jelentett, hogy Starzer még éppen hogy csak berendezte rezidenciáját, máris megjelent a színen a későbbiekben legkitartóbb ellenfelének számító Cornelis Haga, az Egyesült Tartományok első állandó követe.[6] Nem lebecsülendő szempontként kell figyelembe venni, hogy az állandó követi rangon belül egyértelmű hierarchia létezett, amelyet bár a Porta nem tekintett elsődlegesnek, az európai diplomaták a legszigorúbban betartottak. A hierarchia legmagasabb fokán az *ambasciatore* rangban lévők álltak, s ez sokáig csak Franciaország, Anglia, Velence és az Egyesült Tartományok állandó képviselőjének járt ki. A következő fokozat a *residente* rang volt, amelyet a későbbiekben többek között a Habsburg Birodalom állandó követe is birtokolt, Starzer követsége idején azonban ez még csak kívánalom maradt. Hosszú évekig meg kellett elégednie az *agente* fokozattal, amely tény szá-

[3] K. NEHRING: *Der Friede von Zsitvatorok*, Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel, München 1983, 15—71; ill. magyarul: *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605—1609)*, Századok 120 (1986) 3—49.

[4] A. ERNSTBERGER: *Europas Widerstand gegen Hollands erste Gesandschaft bei der Pforte (1612)*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1956, 7, 3 és 53.

[5] P. MEIENBERGER: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel 1629—1643*, Bern—Frankfurt a. M. 1973, 62.

[6] A. H. DE GROOT: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610—1630*, Leiden—Istanbul 1978.

mos protokolláris együttlét alkalmával az európai diplomaták egymás közötti érintkezésében kellemetlen pillanatokat okozott a Habsburg Birodalom állandó követének.[7]

A legkomolyabb problémát azonban mégsem ez jelentette, hiszen Michael Starzer 12 éves követsége sok másféle tapasztalattal is szolgált. A Habsburg politika mindenekelőtt szembesült azzal a prózai ténnyel, hogy az Oszmán Birodalom óriási kiterjedésű hatalom. Lassan túl kellett lépni azon a korábbi felfogáson, amely politikai értelemben a törököt inkább az egykori Magyar Királyság meghódított területeinek uraként, agresszív „szomszédként", mintegy sajátos szervezettségű, Észak-Afrikától a Dunáig terjedő világhatalomként látta. A földrajzi ismeretek a politikai praxis szintjén is tudatosultak, s rá kellett jönni, hogy Budát, Belgrádot, Szófiát, a kisázsiai területeket vagy a Perzsiával szomszédos határszakaszt szinte lehetetlen egy helyről — legyen az akár a székhely, Konstantinápoly — megbízhatóan figyelni, az ott történtekről biztos információkat szerezni. A Habsburg állandó követség természetszerűen nem költözhetett ide-oda, a követ is csak ritkán hagyta el Konstantinápolyt. A pontosabb tájékozódásban segíthetett volna egy jól kiépített konzulátusi hálózat, amelyre több nyugati hatalom igen jó példát szolgáltatott. Az ötlet többször is felmerült, s a Habsburg döntéshozók jó részében, mindenekelőtt Melchior Kleslben meg is lett volna ennek megteremtésére a politikai készség, csak éppen elegendő pénz nem állt rendelkezésre.[8] A harmincéves háború kitörésével aztán ez az elgondolás jó időre le is került a napirendről. A problémát tovább nehezítette, hogy a Habsburg diplomáciának az oszmánokkal kapcsolatban egyszerűen nem volt kontrollforrása. Egyetlen Habsburg szövetségesnek sem volt állandó követsége a Portán, nem volt kivel a megszerzett információkat egyeztetni, közösen értékelni. Amíg az osztrák Habsburg-ág állandó követei szinte mindenütt számíthattak a spanyol ág diplomatáinak segítségére, jól működő információs hálózatára, arra, hogy szükség esetén egy politikai híradás valóságtartalmát ellenőrzik, addig Konstantinápolyban semmiféle ilyen lehetőség nem volt. Velence ugyan a számára kevésbé fontos politikai információt megfelelő ellenszolgáltatás fejében szívesen kiszivárogtatta, a harmincéves háború kitörésével azonban esze ágában sem volt olyan lépéseket tenni, amellyel azt a látszatot keltette volna, hogy egyértelműen a császár oldalára állt. Más szempontból pedig Velencével szemben eleve fenntartásokkal kellett élni, mivel sohasem lehetett tudni, hogy a mégoly megbízhatónak tűnő információ nem valamiféle saját érdekeket szolgáló dezinformáció-e. Egyszóval a Habsburg követség elég árvának tűnt Konstantinápolyban, 1618 után pedig egyedülléte még nyomasztóbbá vált. A Habsburg törökpolitika irányító szerve, az Udvari Haditanács tett ugyan kísérleteket arra, hogy követsége révén változatlan felállásban is ellássa legfontosabb feladatát, a *status quo* folyamatos és zökkenőmentes biztosítását, az 1620-as évek legelejére azonban végérvényesen bebizonyosodott, hogy ez így tovább nem megy.

Johann Jacob Kurz tapasztalt diplomatához illően részletekbe menően tájékozódott mindenről. Úgy találta, hogy a Habsburgok törökpolitikájának rendszere több ponton is sebezhető. Először is gyengének találta a konstantinápolyi hadállást. Elengedhetetlenül szükségesnek ítélte, hogy a Hofburg követe mellé állandó és a Habsburgok szolgálatában álló tolmácsot fogadjanak, s ne a konstantinápolyi török tolmácsok felajánlott, s

[7] Starzer jelentései: ÖStA HHStA Staatenabteilung Türkei I, Turcica 1610—1622, passim. Starzer megnevezése mindig *Agent, agente*.

[8] R. NECK: *Österreichs Türkenpolitik unter Melchior Klesl*, Wien 1948 [Diss., Manuskript], 188—194.

gyakran kétes értékű szolgálatait fogadják el. Követsége tagjai közé tehát felvette Giuseppe Barbatót.[9] Yusuf ibn Abu Dhaqn egyiptomi kopt volt, aki az 1570-es évek második felében, végén született Kairóban. Az 1590-es évek közepén került Európába, ahol Iosephus Abudacnus, vagy másképp Iosephus Barbatus néven szinte minden jelentősebb uralkodói központban megfordult. Először Rómában járt, majd a pápai székhelyet elhagyva Párizsban folytatta pályáját. Franciaországból először Angliába, Londonba ment, majd Németalföldre utazott. Kitűnő nyelvérzéke s szinte hihetetlen nyelvtudása volt, amit több fordítása, kiadott munkája jelez. 1615-ben *Speculum Hebraicum* címmel adta ki tanulmányát, majd megírta a koptok történetét, amely csak évtizedekkel később, posztumusz műként jelent meg *Historia Iacobitarum seu Coptorum* címmel. Párizsban már arabistaként tartották számon, s többször vállalt tolmácsi szolgálatot is. Angliai tartózkodásáról tudott Richard Bancroft canterbury érsek, s több más kiemelkedő személyiség. John King közvetítésével jutott Oxfordba, ahol az 1611—1612-es éveket töltötte. Itt figyelt fel rá Abraham Scultetus, aki Pfalzi Frigyes, a későbbi Télkirály káplánja volt, s uralkodójának házasságkötését előkésztendő járt 1612-ben I. Jakab udvarában, Londonban. „Iosephus Barbatus Memphis Aegyptii natus, religione Cophita, professor Arabicae linguae Oxoniae" — jegyezte fel róla már ekkor. Hasonlóan kitűnő véleménnyel volt Barbatusról Ferdinand de Boisschot, Spanyol-Németalföld londoni követe is, akinek támogatásával 1613 őszén a kopt elhagyta Albiont, s Antwerpenbe érkezett. Öt évet töltött Németalföldön, majd a harmincéves háború kitörésével egyidejűleg Bajorországba tette át székhelyét. Kapcsolatban állt a bambergi püspökkel, majd az ifjabb Johann Fugger környezetében találjuk a kirchenheimi családi birtokon. Bár Barbatus meghívást kapott III. Zsigmond lengyel királytól, mégsem ezt az utat választotta, hanem Bécsbe utazott, ahol Albert főherceg ajánlólevelével II. Ferdinánd császár és magyar király szolgálatába állt.[10]

Kurz itt ismerte meg, s végigtekintve addigi karrierjén a legmegfelelőbb személyt látta benne, aki a konstantinápolyi követségi tolmács szerepét betöltheti. Nem kétséges, hogy Barbatusra, vagy — ahogy a forrásokban ezek után a leggyakrabban, olaszosan emlegetik — Barbatóra nem egyszerűen fordítói-tolmácsi feladatokat kívánt bízni, hanem — ismerve a legkülönbözőbb hírneves egyetemeken játszott szerepét — az utánpótlásképzés nem egyszerű kérdéskörét is neki szánta. Egyelőre azonban csak annyi vált bizonyossá, hogy Giuseppe Barbato Kurz követségének tagjaként 1623-ban a Fényes Portára készült. Az utánpótlás kérdése persze nemcsak Barbatóval kapcsolatban került előtérbe. Kurz felismerte, hogy a harmincéves háború kitörésével, az 1618-cal kialakult helyzet egyre inkább bipolárissá teszi a Habsburg diplomáciát, s a gyors karrierrel kecsegtető nyugati katonai-politikai harcteret kevés fiatal birodalmi arisztokrata fogja felcserélni a hirtelen felemelkedést aligha biztosító keleti ügyek intézésével, a *status quo* biztosításával. Olyan tehetséges ifjakra volt szükség, akik egyrészt ismerik a török szokásokat, az európaitól eltérő gondolkodásmódot, másrészt a Habsburg szolgálatot akkor is előrelépésnek tekintik, ha az nem Madridhoz, Velencéhez vagy Párizshoz köti őket, hanem a Fényes Portához. Úgy gondolta, hogy Konstantinápoly szerepköre akkor érvé-

[9] A. HAMILTON: *An Egyptian Traveller in the Republic of Letters: Josephus Barbatus or Abudacnus the Copt*. Journal of the Warburg and Courtaud Instituts 57 (1994) 123—150.

[10] Barbato ajánlásáról és alkalmazásáról: Michel d'Asquier Heinrich Schlicknek h. és d.n. [Bécs, 1641 szeptember 7.]. ÖStA HHStA Türkei I 115 (Turcica 1640—1641), 1641, fol. 194.

nyesülhet igazán, ha magában az uralkodói központban is megfelelő hozzáértéssel kezelik az ügyeket. Nem a hivatali csúcsokban gondolkodott, hanem a napi kemény diplomáciai-bürokratikus munkák elvégzésében, hiszen tudta, hogy az Udvari Haditanács elnöki tiszte éppúgy, mint a testületet alkotó haditanácsosok kiválasztása közvetlenül az uralkodói környezettől, a Titkos Tanácstól függő bizalmi poszt.

A Haditanács vezetői azonban nem foglalkoztak követutasítások fogalmazásával, beérkező követjelentések értékelésével, titkosítással (vagyis chiffrirozással, ill. dechiffrirozással), kivonatok készítésével vagy éppen a futárszolgálat ügyes-bajos dolgaival. Ebbe a munkakörbe a legalkalmasabbnak Michel d'Asquier-t látta, aki 1617 óta szolgált Bécsben, a Hofburgban. D'Asquier 1598-ban született Marseilles-ben, s eddig nem tisztázott körülmények között, feltételezések szerint kereskedőktől tanulhatott meg törökül. Annyi bizonyos, hogy kiemelkedő nyelvérzékével és bámulatos szorgalmával csak ambíciója vetekedhetett, s még be sem töltötte huszadik életévet, amikor francia, olasz, latin és török tudással a tarsolyában Mátyás császár udvarában találjuk. Tényleges felemelkedése azonban a 1620-as évek elejére tehető, s láthatóan kapcsolatban áll Kurz követségével. Az évtized közepére már a béketárgyalások fontos szereplőjeként, a keleti nyelvek udvari tolmácsaként *(Hofdolmetscher für orientalische Sprachen)* dolgozik, de ezek a hivatali megnevezések nem fedik igazán azt a jelentőséget, amelyre d'Asquier az elkövetkező négy és fél évtizedben szert tett. Gyakorlatilag nem volt egyetlen levél, utasítás, követjelentés, amely az Oszmán Birodalomhoz kapcsolódva ne ment volna át a kezén, mindenkit ismert, aki legálisan és illegálisan török területeken a Habsburgokkal kapcsolatban állt, s előterjesztései nyomán nyugodtan kijelenthető, hogy a 17. század első felében a Habsburg—török diplomácia nagyhatalmú szürke eminenciása lett.[11]

A dolgok rendezése azonban ezzel még messze nem zárult le. Kurz már Konstantinápolyban, ha gályarabokat nem is válthatott meg, tudomást szerzett egy svájci származású, török rabságba esett nemesifjúról. Ebben az esetben szerencsével járt, s valószínűleg ő volt az, aki visszaszerezte Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn szabadságát. Schmidet magával vitte Bécsbe, s előkészítette számára a diplomáciai pályát. A konkrét kinevezéshez már nem volt köze, de nem kétséges, hogy Kurz szerepvállalása nélkül Schmidből sohasem lett volna a Habsburg Birodalom konstantinápolyi állandó követe, márpedig 1628-tól 15 éven keresztül ő töltötte be rezidensi rangban ezt a feladatot.[12] Barbato, d'Asquier és Schmid a Zsitvatorokot követő *status quo* időszakban a Bécs—Konstantinápoly közötti kapcsolatok meghatározó figurái lettek, s nagyon fontos szempont, hogy ezt ők maguk is így látták. Évtizedeken keresztül kitartottak egymás mellett, erősítették egymás pozícióit, védték — ha kellett, nemtelen eszközökkel is — egymást, s tevékenységükkel világossá tették, hogy a 17. századi megváltozott diplomáciai viszonyok között az újfajta hivatali, bürokratikus munka alapvető fontosságú, s nincs az a politikai döntés, az a legtekintélyesebb testületek által megfogalmazott határozat, amely szakszerű végrehajtó apparátus nélkül megvalósulhat.

Kurz követsége azonban más területekre is ráirányította a figyelmet. A követ azok közé tartozott, akik az Oszmán Birodalmat szervezett hatalomnak látták, s nem estek

[11] HILLER I.: *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645*, Weimar—Köln—Wien 1992, 72—75; MEIENBERGER: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn* (5. j.), 80—82; valamint HAMILTON: *An Egyptian Traveller* (9. j.), 139—140.

[12] MEIENBERGER: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn* (5. j.), 104.

abba a csapába, hogy az erőegyensúlyi helyzetet és politikát végérvényű konstellációnak könyveljék el. Felmérte a hatalmi viszonyokat a konstantinápolyi diplomácia síkján, s tarthatatlannak vélte az információk kontrolljának mellőzését. Olyan rendszerre volt szükség, amely több pilléren nyugodott, lehetőséget nyújtott a megszerzett híradások ellenőrzésére, s alkalmat teremtett arra is, hogy a Konstantinápolyból nem elérhető, vagy érdektelennek tartott információk is a Hofburg birtokába kerülhessenek. Magyarán informátorhálózat kiépítését tűzte ki célul. Ez az intézmény, a „Titkos Levelezők" intézménye lett a követjárás legfontosabb célja. Kurz az elképzeléseiről írásos beadványt és javaslatsort készített, amely meghatározó része lett követi instrukciójának.[13]

Mindenekelőtt fontos tisztázni két alapkérdést. Először is a „Titkos Levelezők" intézménye, a *geheimb Correspondenz*, nem előzmények nélkül való tervezet. A 16. század második felétől több alkalommal felmerült az Oszmán Birodalom területén Habsburg kémhálózat kiépítésének gondolata, de egyetlen egy esetben sem valósult meg. Nem valósult meg elsődlegesen azért, mert a szinte folyamatos hadiállapot és fegyveres küzdelem lekötött minden energiát, s elég volt az oszmán hadakra koncentrálni, nemhogy még az egész birodalomra, de legalábbis az európai területekre kiterjedt hálózat működtetésén tudtak volna a döntéshozók merengeni. S nem valósult meg azért, mert nem volt elég tapasztalat s ismeret egy ilyen hálózat felállításához egy, az európai környezettől teljesen elütő társadalmi-politikai környezetben. Mindez a legkisebb mértékben sem jelentette azt, hogy ne folyt volna rendszeres kémtevékenység az oszmán irányban. Ez a ténykedés azonban sokkal inkább katonai felderítésnek minősíthető, mint politikai informátorhálózat működésének, s ami még ennél is fontosabb, jól körülírhatóan regionális megfigyelésekről volt szó, amelyek semmilyen értelemben sem törekedtek — nem is törekedhettek — az Oszmán Birodalom nagyobb területeinek, birodalmi kihatású eseményeinek regisztrálására. Arról volt szó, hogy a végvárak legtöbbje természetes módon folytatott felderítő munkát, s egyes nagyobb erősségek (mint pl. Komárom) felderítői mélyebben is behatoltak a hódoltság területére, de mindez hangsúlyozottan katonai jellegű volt. Származhattak és származtak is információk különböző utazóktól, kereskedőktől, de ezzel mint rendszeres információforrással aligha lehetett számolni, s egyébként is igencsak megkérdőjelezhető volt magának az információnak a hitelessége. Áttekintve tehát a kiindulóhelyzetet leszögezhető, hogy a Habsburg Birodalom igen szűk keretek között, meglehetősen rendszertelenül és ellenőrizetlen módon szerzett nem legális információkat az Oszmán Birodalomból, s csekély esélye volt annak, hogy a birodalom különböző pontjairól összehasonlító jelentéseket nyerjen. Ez a helyzet 1623-ra tarthatatlanná vált.

A protokolláris követség mintegy fél évet vett el Kurz életéből. A felkészülés ennél jóval hosszabb időbe telt, az eredmény azonban világosan megmutatkozott. 1624 tavaszán indult vissza, s hazatértekor előírásosan részletes beszámolót készített. Zárójelentésében konkrét eredményekről számolt be: megtörténtek az első beszervezések, az első

[13] Kurz instrukciója (Bécs, 1623 július 8.): ÖStA HHStA Türkei I 109 (Turcica 1623—1624), 1623, fol. 61—74; a titkos levelezőkről fol. 71. TAKÁTS SÁNDOR, a bécsi források kitűnő ismerője többször említést tesz a titkos levezőkről, de az intézmény lényegéről nem ír, l. TAKÁTS: *A magyar és török irodeákok*, Rajzok a török világból I—III, Budapest 1915, I 1—104; a titkos levelezőkről — említve Grassi, Pellegrini és Sturanni — nevét l. I 100. MEIENBERGER: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn* (5. j.), 83—86 rövid elemzésben foglalkozik a titkos levelezőkkel.

titkos levelezők a közeljövőben megkezdik munkájukat, s hamarosan megérkeznek az első informátor-jelentések is.[14]

A titkos informátori szervezetbe előre meghatározott szempontok alapján, egységes koordináták szerint választották ki a megfelelő tagokat. Elsődleges szempont volt, hogy olyan jó tájékozódási képességgel rendelkező emberek legyenek, akik az Oszmán Birodalom egy-egy stratégiailag meghatározó pontján, városában élnek. Alapvető volt, hogy foglalkozásuk, életformájuk szerint olyan közegben mozogjanak, ahol feltűnés nélkül állandóan sok emberrel érintkeznek — kereskedők, orvosok —, s így kapcsolatba kerülhetnek a birodalom különböző rangú tisztviselőivel is. Nélkülözhetetlen volt az írástudás, sőt nagyon előnyös volt a minél magasabb fokozatú iskolázottság. Elsődleges szempont volt a lojalitás kérdése, ám a kora újkori keresztény—muszlim, az európai—oszmán kapcsolatrendszer más dimenziókba szorítja ezt az ügyet, mint a *res publica Christiana* morális és politikai keretei. Igen gyakran adódott olyan szituáció, amikor a kiválasztott és beszervezendő személy lényegében éppúgy nem kötődött a Habsburg, mint az Oszmán Birodalomhoz, s nem az elvi okok voltak a meghatározók. Az esetek döntő többségében az anyagiak nyomták a legtöbbet a latban, s bár romantikusan szép volna azt állítani, hogy valamiféle elhivatottság, a keresztény összetartozás-tudat, vagy a természet szerint való ellenséggel szembeni fellépés vezette a titkos levelezőket, az igazság ennél valószínűleg sokkal prózaibb. Csábítóan magas volt az ígért pénz, olyan magas, hogy a nem kis rizikót is sokan rövid gondolkodás után vállalták. Előfordult, hogy nem kizárólag a birodalmi aranyak, hanem a későbbi érvényesülés vágya, vagy családi kötődés vezetett valakit az informátorok közé, a társaság ezen része azonban jócskán kisebbségben maradt.

Az informátorok beszervezése minden esetben írásban történt. Habsburg részről általában egy-egy alkalmi követ, ritkábban a konstantinápolyi állandó követ írta alá a megállapodást. 1629-ből fennmaradt egy beszervezési megállapodás, amit a Hofburg oldaláról Johann Ludwig Kuefstein követ látott el kézjegyével, a beszervezett informátor pedig Francesco Vlatchi kereskedő volt.[15] A Belgrádban, 1629 szeptember 23-án aláírt és lepecsételt megállapodás pontról pontra rögzíti a feltételeket és igérvényeket, amelyek alapján Vlatchi *geheimb Correspondent*, titkos levelező, vagyis Bécs informátora lett. A kereskedő vállalta, hogy folyamatos írásos kapcsolatot tart fenn a konstantinápolyi Habsburg állandó követtel. Vállalta, hogy bármi lényeges információ a birtokába jut, arról írásos jelentést tesz úgy a konstantinápolyi követségnek, mint a bécsi Udvari Haditanácsnak. A jelentéseket titkosítja, a titkosításhoz Bécsből kódot kap. Vállalta, hogy a Konstantinápolyból titokban hozzá eljuttatott bizalmas levelezést megbízható emberekkel eljuttatja Komáromba, a főkapitányhoz. A levelek átvétele-átadása minden esetben a megbeszélt ismertetőjel bemutatása ellenében történhetett. Hasonlóképpen vállalta, hogy gondoskodik a Bécsből érkező s hozzá eljuttatott írásos információk Konstantinápolyba továbbításáról. A megállapodás értelmében mindezt a legnagyobb titokban végzi, s fogadott hűségét a császárhoz megtartja. Az informátor szolgálataiért éven-

[14] *Relatio des J. Jacob Curtz* (Kurz zárójelentése). ÖStA HHStA Türkei I 109 (Turcica 1623—24), 1624, fol. 15—47.

[15] Vlatchi beszervezési okmánya: *L'accordo tra'l Illustrissimo Sig[no]re il Sig[no]re Giofvanni] Ludovico L[iber] B[aron] di Cuefstain, e il molto Mag[nifi]co Sig[no]re Francesco Vlatchi, Mercante in Belgradi* (Belgrád, 1629 szeptember 23.). ÖStA HHStA Türkei I 111 (Turcica 1627—1629), 1629, fol. 257.

ként egy összegben pontosan 700 birodalmi tallér fizetést kap. 700 tallér még az előzőekben említettek ismeretében is meghökkentően magas összeg volt. Magyar pénzre átszámolva az 1050 forintnyi fizetés több mint kétszerese volt a konstantinápolyi követségi tolmács járandóságának,[16] háromszorosa annak, amit a Habsburg futárszolgálat egy Konstantinápoly—Bécs—Konstantinápoly út összes költségére kapott,[17] s tízszerese annak, amit a kor ismert történetírója — Elias Berger — a magyar nádor és az esztergomi érsek ajánlásával az uralkodótól egy évre kapott.[18] A korábbi titkos levelezők gyakorlata teljesen megegyezett az 1629-es okmányban rögzítettekkel, s a későbbi elszámolások is azt bizonyítják, hogy a Vlatchi-féle beszervezési nyilatkozatot és az abban rögzítetteket általános érvényűnek tekinthetjük. A titkos levelezők fedőneveket ritkán használtak. Jelentéseik egy részét egyszerűen nem írták alá, máskor az *un amico* szignót alkalmazták, néha viszont meglepő módon kiírták a nevüket. Fedőnévre, pontosabban névváltoztatásra akkor találni példát, ha a titkos levelező állomáshelyet váltott. Ilyenkor egy rövid időre, egy-másfél évre eltűnt, ekkor a forrásokból sem lehet nyomon kísérni hollétét, csak annyi derül ki, hogy ezekben a hónapokban nem várható tőle híradás, aztán később egy másik nagyvárosban feltűnt, s más név alatt ismét kezdte működését.

Kurz követségének végével három helyen jött létre Habsburg informátori „hadállás". A beszervezés nagyjából egyidejűleg történt, hasonló feltételekkel és elvárásokkal. Girolammeo Grassi, Giovanni Pellegrini és Matteo Sturanni — ők hárman voltak az első titkos levelezők. Grassi Szófiában, Pellegrini Budán, Sturanni Belgrádban kezdte meg az informátori tevékenységet. Pellegrini és Sturanni kereskedők voltak, akárcsak Francesco Vlatchi, Grassi pedig orvos. Ez utóbbi informátori pályafutását a források alapján majd két évtizeden keresztül nyomon tudjuk kísérni.

Girolammeo Grassi[19] Raguzában született, jómódú polgárcsaládban. Orvosnak készült, s minthogy az ehhez szükséges tanulmányokat szülővárosában nem tudta elvégezni, Itáliába utazott. Padovában tanult, s itt szerzett orvosi diplomát. Feltételezhetően visszatért Raguzába, s innen került az Oszmán Birodalom területeire. Valószínű, hogy 1623/1624 előtt nem tartott kapcsolatot a konstantinápolyi Habsburg követséggel, legalábbis Michael Starzer jelentéseiben nem fordul elő a neve, márpedig a *secretarius*ból lett követ minden kapcsolatáról a bőségesnél is bőségesebben számolt be. Grassi írta az első informátori jelentést. Miután titkos levelező lett, egy ideig Constantino Venelli néven küldte beszámolóit. Egy jelentésén a „Venelli ra[tion]e G.G." aláírás szerepel, ami az egyébként könnyen azonosítható íráskép mellett teljesen egyértelművé teszi, hogy a két név egyugyanazon személyt takar.[20] Előfordult olyan eset is, amikor a „G.G." monogramot alkalmazta. Tevékenységének utolsó évtizedében név nélkül vagy *un confidente* illetve *un amico* jelzéssel látta el jelentéseit. Állomáshelyét többször cserélte, Szófia után

[16] Barbato fizetése konstantinápolyi követségi tolmácsként havi 40, évi 480 forint volt, s ez az összeg 1623 és 1641 között nem változott. ÖStA HHStA Türkei I 115 (Turcica 1640—1641), 1641, fol. 194.

[17] A konstantinápolyi futárok: Horvát Péter (Pietro Crovato), Johann Dietz, Michael Caspar és Paolo Mazza rendszeresen 240 tallért, vagyis 360 forintot kaptak. ÖStA FHKA Hoffinanz Geschäftsbücher, passim. Pl. 1625 március 18.: Pietro Crovato. Geschäftsbücher, 1625 E, fol. 162.

[18] ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn, RN 128, 1625 július, fol. 66.

[19] Grassi életrajzi adatai elszórtan, a jelentéseiből állíthatók össze: ÖStA HHStA Türkei I, Turcica 1626—1642, passim; ennek alapján MEIENBERGER: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn* (5. j.), 88—89.

[20] „Venelli ra[tio]ne a G.G." (h.n., 1625 január 28.). ÖStA HHStA Türkei I 110 (Turcica 1625—1626), 1625, fol. 31.

Belgrádba, majd a '30-as évek közepén Budára került. A tekintélyes budai pasa Nasuhzade Husein környezetébe került, majd annak budai szolgálata végeztével Konstantinápolyba vezetett az útja. Orvosként jól és sokat dolgozott, s híre eljutott a kajmekámig, Bairam pasáig is. Szolgálatába fogadta, s mint szűkebb környezetének tagja részt vett a perzsák elleni 1637/1638-as hadjáratban. Ott volt Bagdad elfoglalásánál, s az akkori konstantinápolyi rezidens, a már korábban emlegetett Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn jelentései alapján rendszeres kapcsolatot tudott tartani a Fényes Portán levő Habsburg követséggel. 1639-ben már Kara Musztafa nagyvezír orvosaként tért vissza a Boszporusz partjára, s ebben az egyáltalán nem lebecsülendő beosztásban — a nagyvezír orvosaként — érte a halál 1642 január 16-án. Élete végéig Habsburg informátor maradt.

Nem kevésbé érdekes a titkos levelezők második hullámához tartozó Giovanni Andrea Scogardi esete.[21] Scogardi Dániában született, s Grassihoz hasonlóan Itáliában végezte orvostudományi tanulmányait, itt is szerzett diplomát. Jó képességű ember lehetett, hiszen hamarosan Udine városában teljesítette hivatását. Nem tisztázott körülmények között elhagyta Udinét, Itáliát. Úgy tűnik, alapos oka lehetett a gyors távozásra, mivel az Oszmán Birodalom fővárosáig meg sem állt. Konstantinápolyban Basilopulos moldvai fejedelem fiának orvosaként élt, s 1640-től már rendszeres kapcsolatban állt a Habsburg követséggel. Rendszeres információkat juttatott a moldvai belpolitikai hírekről, a moldvai—oszmán kapcsolatokról, a várható fejleményekről Schmidnek. A fejedelem fia meghalt, s ő Jassyba tette át székhelyét, ám ez a legkevésbé sem akadályozta meg abban, hogy informátori tevékenységét szorgalmasan tovább ne folytassa. 1644-ben tért vissza Konstantinápolyba, ahol az akkori alkalmi követtel, a második szőnyi béke ratifikációs okmánycseréjét lebonyolító Hermann Czerny gróffal vette fel a kapcsolatot. A Fényes Portára érkező új állandó követ, Alexander Greiffenklau von Vollrats is igényt tartott szolgálataira, de ennek Konstantinápolyban bekövetkezett halála után nincs nyoma a további kapcsolattartásnak.[22]

A titkos levelezők jelentései az 1620-as évek közepétől rendszeresen érkeztek Bécsbe. Feldolgozásuk és kezelésük teljes mértékben az Udvari Haditanácsban történt, pontosabban a haditanácsi apparátusban. A *Hofkriegsrat* a harmincéves háború időszakában alapvető és meghatározó szerepet játszott a Habsburg törökpolitika irányításban.[23] A Haditanács felelt a Zsitvatoroknál kialkudott *status quo* biztosításáért, a keleti katonai-politikai hadszíntér csendjéért, az Oszmán Birodalommal kialakított diplomáciai viszony alapvető zavartalanságáért. A Haditanácsra — s ez érvényes úgy a testületre, mint az apparátusra — a legkevésbé sem volt jellemző a fluktuáció. 1624—1649 között összesen három elnöke volt a *Hofkriegsrat*nak, s ez még inkább kifejező akkor, ha hozzátesszük, hogy Johann Christoph Löbl összesen két évig töltötte be ezt a posztot, így Rambaldo Collalto és Heinrich Schlick együtt majd negyed évszázadon keresztül mondhatta magá-

[21] Scogardiról Schmid zárójelentésében: ÖStA HHStA Türkei I 117 (Turcica 1643—1644), 1643, fol. 35; és Schmid jelentéseiben: uo. 1641—1643, passim.

[22] Alexander Greiffenklau von Vollrats állandó követ Konstantinápolyban 1643—1648. 1648 június 7-én baleset érte: levetette a ló a hátáról és szörnyethalt.

[23] O. REGELE: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556—1848* (Mitteilungen des Österrechischen Staatsarchives, Ergänzungsband I), Wien 1948, 68 és HILLER I.: *A tolmácsper. A bécsi Haditanács és a Habsburgok tolmácsai a 17. század első felében*, TSz 33 (1991) 203—214.

ének a *Hofkriegsratspräsident* titulust.[24] A legjellemzőbb azonban Michel d'Asquier személye, aki változatlan beosztásban több mint negyven éven keresztül dolgozott a Haditanácsban. A diplomáciai levelezés, a pontos követutasítások megfogalmazása, a követjelentések első áttekintése, s az értékeléshez nélkülözhetetlen lényegi kivonatok, az *estraltók* elkészítése is az ő feladata volt. A titkos levelezők számára ő volt az elérhető felettes, a „kapcsolat". Őhozzá érkeztek be az Oszmán Birodalom különböző pontjairól küldött írások, s ő gondoskodott a pénzügyekről is. Épp ezen a ponton, a finanszírozás kérdéskörében keletkeztek a legnagyobb gondok.

A nagy európai háború második szakaszában, az 1630-as évek elején a Habsburg Birodalom súlyos anyagi helyzetbe került, a pénzhiány az eredményes hadviselést is veszélyeztette. Wallenstein visszahívása ebből a nézőpontból semmit sem javított a helyzeten, mert a *Generalissimus* végig azt az álláspontot képviselte, hogy megfelelő anyagiak nélkül semmilyen győzelem nem várható, s főképp nem stabilizálhatók a nehezen megszerzett eredmények. Miután kérései mindig csak felében-harmadában nyertek kielégítést, saját kapcsolatain keresztül szerzett hiteleket, s terhelte meg a kincstárat. Olyan kényszerhelyzet jött létre, amely gyakorlatilag a Habsburg Birodalom minden anyagi energiáját lekötötte, s csak a spanyol ág folyamatos és óriási összegű pénzsegélyével volt megoldható.[25] A keleti kérdésre, az Oszmán Birodalommal való kapcsolatokra minden korábbinál kevesebb pénz jutott, s nehéz helyzetbe került a *geheimb Correspondenz* is. D'Asquier egyre ritkábban és egyre pontatlanabbul tudta csak biztosítani a *Correspondenzgeld*et, vagyis az informátorok pénzét, márpedig ez végveszélybe sodorhatta az egész kiépített hálózatot, sőt még ennél kellemetlenebb dolgokra is sor kerülhetett. Amint arról már szó volt, az informátorhálózat működése alapjaiban nem valamiféle ideológiai kötődésen alapult, hanem leginkább a szép kis évi summán, melyet a titkos levelezők megkaptak. Ha megkapták. Márpedig ha nem kapták meg a megállapodásban rögzített 700 tallérjukat, nem nagyon volt várható a további szolgálat. Ennél még tragikusabbnak tűnt, s ezt d'Asquier pontosan tudta, hogy egy idő után az informátorok nemcsak abbahagyhatták az információszolgáltatást, hanem másnak is felajánlhatták szolgálataikat; ilyen ügyekben Velence vagy Franciaország mindig készséggel állt rendelkezésre. Könnyen elképzelhető volt az is, hogy a meg nem fizetett titkos levelezők kellő körültekintéssel kapcsolatba lépnek a török hatóságokkal, s bizonyos nyilvánvaló garanciák és fizetség fejében felfedik kilétüket. Ez az út egyáltalán nem volt sem lehetetlen, sem abszurd, s a lebonyolítás közvetítésére Raguza biztos terepet kínált. Ebben az esetben az informátor tovább folytatta munkáját, mintha mi sem történt volna, csak éppen új megbízói akarata szerint pontos megfigyelések helyett hihető dezinformációkat juttatott a Habsburg döntéshozatali mechanizmusba. A fizetés tehát kardinális kérdésnek számított. Az 1630-as évek második felére, végére ismét stabilizálódott a helyzet, de addigra több informátor neve eltűnt a forrásokból, valószínűleg megszakadt velük a kapcsolat. Grassi és Vlatchi maradtak meg az első titkos levelezők közül, ám az intézmény kiegészítésre szorult, s az 1640-es évek legelején történt meg a második hullám beszervezése. Ide tartozott a már említett Andrea Scogardi vagy Hans Kaspar, aki Budán teljesített szolgálatot. A későbbi évtizedekben a „Titkos Levelezők" intézménye folyamatosan mű-

[24] Th. Fellner—H. Kretschmayr: *Die österreichische Zentralverwaltung I/1*, Wien 1907, 287.

[25] H. Ernst: *Madrid und Wien 1632—1637. Politik und Finanzen in den Beziehungen zwischen Philipp IV. und Ferdinand II*, Münster i. W. 1991.

ködött. Marko Radivoviz budai, Hagi Comeno Gorgovich pedig belgrádi informátorként dolgozott,[26] s az Oszmán Birodalommal kapcsolatos diplomáciai elszámolásokban rendszeresen szerepel a *geheimb Correspondenz* mint kiadási tétel.

Az informátori jelentések alapos és szisztematikus értékelése külön tanulmány témája. Az értékelésnél alapvetően két dolgot kell figyelembe venni. Elsőként is, hogy a Titkos Levelezők intézménye nem önálló, önmagában működő hálózat volt, hanem szorosan kapcsolódott a Habsburg törökpolitika más intézményeihez, s szervesen illeszkedett az egész rendszerbe. A levelezők jelentéseit tehát nem külön kell vizsgálni, hanem egységben és folyamatos összehasonlításban a követjelentésekkel, hiszen épp ezzel együtt, a legális és az illegális információk együttese adta ki azt az egészet, amely módot és lehetőséget teremtett a Hofburg számára a megalapozott döntések meghozatalára. Másrészt szemügyre kell venni, hogy a beérkezett információk a valóságban mennyire épültek be a döntésekbe, mennyire használták fel őket, s alapozták meg a későbbi cselekvési irányt.

Külön kérdés a politikai bizalom ügye. A legkényesebb szituáció kétségtelenül Konstantinápolyban jött létre, ahonnan évtizedeken keresztül egyszerre jelentett az állandó követ, s a titkos levelező is. Mármost a jelentések szerint az utasításokat adó *Hofkgriegsrat*, de még inkább a közvetlen irányítást végző d'Asquier nemcsak azt várta el a követtől, illetve a titkos levelezőtől, hogy számoljanak be a Fényes Portán tapasztaltakról, illetve írjanak a Konstantinápolyban dolgozó többi európai követség ügyeiről, hanem hogy egymásról, egymás tevékenységéről is tudósítsanak. A legérdekesebb helyzetek akkor alakultak ki, amikor a Portára még egy alkalmankénti követ is érkezett, akiknek követutasításában — mint például Izdenczy András esetében 1642-ben — az is szerepelt, hogy ottléte alatt próbálja alaposan felderíteni az állandó követ dolgait, mivel újra és újra felmerült ellene a korrupció gyanúja, illetve hogy két urat szolgál.[27] Ebben az esetben külön izgalmas ügy az állandó követ, a titkos levelező és az alkalmi követ egyugyanazon időpontban, ugyanazon témákban írt jelentéseinek együttes és összehasonlító vizsgálata, a különböző interpretációk értelmezése.

***

Összegezve a leírtakat elmondható, hogy az 1620-as évek közepén létrehozott „Titkos Levelezők" intézménye fontos és életképes szervezete lett a Habsburg törökpolitikának. A *geheimb Correspondenz* volt a Hofburg első informátorhálózata, amely az Oszmán Birodalom különböző, stratégiailag meghatározó pontjairól egyszerre szolgáltatott híradásokat, s lehetővé tette a teljesebb tájékozódást. Az évtizedeken keresztül működő hálózat kiegészítette a konstantinápolyi követség munkáját, egyszersmind kontrollforrásként is funkcionált a legálisan megszerzett információk viszonylatában. A titkos levelezők egységes szempontok alapján kerültek kiválasztásra és beszervezésre, s formálisan, írásos megállapodásban rögzített feltételekkel váltak a Habsburg Birodalom informátoraivá. Rendszeres jelentéseket küldtek, s tevékenységükért magas javadalmazásban

[26] K. VON PEEZ: *Die kleineren Angestellten Kaiser Leopolds I. in der Türkei*, Archiv für Österreichische Geschichte 105 (1916) 213—227 (a titkos levelezőkről: 215—220).

[27] „...azután módja lészen kegyelmednek is benne, hogy szívében nézzen és elméjét kikeresse hol jár ... Ezalatt a mig a császárnál audientiája lészen kegyelmednek, az Residens dolgát is expiscálhatja." MAJLÁTH B.: *Az 1642. évi szőnyi békekötés története*, Budapest 1885, 135.

részesültek. A titkos levelezők nem kalandorok, jöttment szerencselovagok voltak, hanem magasan képzett, jó kapcsolatokkal és helyismerettel rendelkező emberek, akiket azonban többnyire nem a Portával való ideológiai, politikai szembenállás vezetett, hanem a pénzszerzés és az egyéni érvényesülés vágya. Az informátori jelentések együtt a legális követjelentésekkel Bécsben kerültek feldolgozásra, s nélkülözhetetlen alapként szolgáltak a 17. század Habsburg törökpolitikájának rendszerében.

A Habsburg—oszmán diplomáciai kapcsolatok történetében a Zsitvatorok utáni fél évszázad az építkezés időszaka volt. A hosszú török háborút követően ez az erőegyensúlyon alapuló békekorszak nyújtott lehetőséget a teljes intézményrendszer kiépítésére, a konstantinápolyi állandó követség megszervezésére, az illegálisan működő informátorhálózat megteremtésére, a bécsi irányító apparátus munkájának tökéletesítésére. A harmincéves háború évtizedeiben az Oszmán Birodalommal kapcsolatban a legfontosabb szempont a fennálló *status quo* megőrzése volt, ám az újból és újból megerősített békeszerződések nem jelentették azt, hogy a szervezés, s a döntési mechanizmus terén nem történtek volna alapvető változások. Ezek a változások nélkülözhetetlen előfeltételei lettek a század második felének nagy konfliktusaihoz. A török elleni visszavívó háborúk eredményessége csak a diplomáciai rendszer fejlődését is figyelembe véve érthető és értékelhető teljes összefüggésrendszerében. A „Titkos Levelezők" intézménye ennek a diplomáciai fejlődésnek volt fontos állomása.

VARGA J. JÁNOS

Kereskedés és hadviselés a tengeren?

(Hága—bécsi terv Konstantinápoly lerombolására 1675—1683)

Daniel Johann Kramprich tapasztalt diplomata volt. Hosszú pályafutása során, 1658-tól 1693-ig számos európai udvarban megfordult, különböző politikai ügyek képviseletében. A dán király ágenseként bukkant fel Bécsben a politika forgószínpadán. Itt kerülhetett a birodalmi érdekek vonzáskörébe, mert öt esztendei szolgálattal a háta mögött búcsút mondott a koppenhágai udvarnak.[1] Hamarosan a császár rezidenseként forgolódott Lengyelországban és a braunschweig-lüneburg-cellei hercegségben.[2] Ettől kezdve kézről-kézre adták a birodalom kisebb-nagyobb uralkodói, akik valamennyien hollandiai megbízatással látták el: képviselte Triert, a Frank és a Rajnai Kerületet, a Szász Választófejedelemséget és Pfalz-Neuburgot,[3] mígnem a császár állandó hágai követe lett. Huszonhat esztendőn át szolgálta a bécsi udvart a „tenger fuvarosai"-nak országában,[4] joggal tekinthették őt a Burgban a holland és tengeri ügyek szakértőjének.

Amikor az 1670-es években Ausztria új piacot keresett termékei számára, megszaporodtak az ilyen tárgyú levelek Kramprich hágai külképviseletének íróasztalán. 1675-ben fontos megbízatást kapott: tájékozódnia kellett, hogy miként segítené Hollandia az örökös tartományok árucikkeinek kivitelét az Adrián át a Földközi-tengerre, és hogyan fogadnák az új versenytárs megjelenését az adriai országok.[5] A rezidens pozitív választ küldött mindkét kérdésre, de jelezte, hogy a részletek kipuhatolásához szert kell tennie egy olyan informátorra, aki minden vonatkozásban jól ismeri a Földközi tengeri viszonyokat. Bécsben tudomásul vették a tájékoztatást, majd december végén további utasítással látták el az újabb tárgyalásokhoz.[6]

Kramprich tudta, hogy a megfelelő embert a kikötők környékén kell keresnie. Hamarosan meg is találta a holland flotta egyik tengereszének személyében. Az ír születésű, katolikus Thomas Tobiasen a legnagyobb megelégedésre szolgálta a Velencei Köztársaságot a török elleni kandiai háborúban (1645—1669), majd 19 évet töltött el a spanyol-németalföldi flottánál kapitányként, tovább gyarapítva széleskörű kereskedelmi és haditengerészeti ismereteit. „Ha vallása nem jelentene akadályt — húzta alá Kramprich

---

[1] L. BITTNER—L. GROSS (Hrsgg.): *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden. I:1648—1715*, Oldenburg—Berlin 1976, 108.

[2] *Repertorium der diplomatischen Vertreter* (1. j.), 131 és 160.

[3] *Repertorium der diplomatischen Vertreter* (1. j.), 122. 176. 408. 456. 542.

[4] *Repertorium der diplomatischen Vertreter* (1. j.), 153.

[5] Kramprich 1676 október 15-ei jelentése. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei, Reichsfriedensakten, Fasc. 149, o. F. Haag, 15. Oktober 1676 (= Kramprich 1676).

[6] Kramprich 1676 (5. j.); és Kramprich 1683 július 19-ei jelentése. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei, Reichsfriedensakten, Fasc. 149, 1683—1686, o. F. Haag, 19. Juli 1683 (= Kramprich 1683).

embere szakmai alkalmasságát jelentésében —, az admirális-helyettesi posztra is pályázhatna."[7]

A megbeszélésekre Amszterdamban került sor. Az ír-holland tengerész figyelemre méltó készséggel igazította Bécs kereskedelem politikai igényeit sok éves tapasztalataihoz és a Földközi-tenger térségének lehetőségeihez. Megítélése szerint Lipót császár alattvalói szabadon kihajózhatnának az Adriára, s onnan tovább a Földközi-tengerre. Még a legjelentősebb vetélytársként számon tartott Velence sem ellenőrizné őket, sőt vámmentességet is élvezhetnének. A hajózás a korábbinál szorosabb kapcsolatot teremtene a Spanyol Királysággal, amely szívesen fogadná az örökös tartományokból származó árucikkeket,[8] de a Földközi-tenger keleti medencéjében, Moreában és a Török Birodalomban is nagy haszonnal lehetne értékesíteni azokat. Igaz, bizonyos termékek szállítása egyelőre akadályokba ütközik. A keresztény uralkodók ugyanis tilalmi listára helyeztek számos hadianyagot, fegyvert, védelmi berendezést, nehogy a törökök hozzájussanak. Mégsem tudják megakadályozni, hogy ügyes kereskedők megszegjék a tilalmat és nagy mennyiségben szállítsák a jegyzéken szereplő árucikkeket.[9] Tobiasen úgy vélekedett, hogy tiszteletben kell tartani az európai hatalmasságok döntését, ám mégis meg lehet kerülni azt, ha Ausztria nyersanyagot: rezet, vasat, acélt és az örökös tartományok manufaktúráiból származó félkész termékeket juttat ki a tengerre, és azokat jó haszonnal eladja. Ha őfelsége nem így tesz, akkor az „ősellenség" majd a svédektől vagy a holland tartományoktól szerzi be mindazt, amire szüksége van. Hajózni pedig feltétlenül szükséges, mert a császár így „tarthatna lépést más nációkkal"[10] — zárta fejtegetését a kapitány, aki nyilván tudta, hogy a hollandok gazdagsága jórészt a tengeri kereskedelemből származott.

Bármily kecsegtetőnek tűnt is az ausztriai tartományok megjelenése a Földközi-tengeren, bizonyos veszélyekkel számolnia kellett volna. Ezért Tobiasen a kereskedelmi flotta megépítése után hadihajók vízre bocsátását javasolta. A „vízi erődként" emlegetett gályák nemcsak a császár alattvalóinak biztonságára ügyelnének — vélekedett —, hanem a hollandok is bátrabban közlekedhetnének, és számos értékes nyersanyagot szállíthatnának a védelmük alatt.[11] Sőt ellenőrizhetnék az égei-tengeri szigeteket, ahol adót szedhetnének, s az, valamint a zsákmány elegendő lenne a flotta fenntartásához. Legtöbb hasznukat azonban a török ellen vennék. Tobiasen nemcsak saját, hanem tengerésztársai és a holland flotta admirálisának véleményét is tolmácsolta, amikor kifejtette Kramprichnak, hogy a császári hadihajók jelenléte a Földközi-tengeren jelentős előnyhöz juttatná a birodalmat, mert Lipót „egyik karjával a szárazföldön, másikkal a

[7] Kramprich 1676 (5. j.); és Kramprich 1683 (6. j.). A holland flotta legfőbb irányítását az admirális és két helyettese látták el. 1683-ban Wilhelm Bastiansen, gróf Styrum és Thomas Klugeln viselték a tisztségeket. *Das Verkehrte Glück-Spiel Europaeischer Alliantzen ... o. O. um 1683*, 98. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (= HAB), T 645 4° Helmst. (14).

[8] Jegyzéküket korábban elküldte a bécsi udvar Kramprich részére. A követ ezzel kapcsolatos utalását az 1676 október 15-én kelt levél tartalmazza. Kramprich 1676 (5. j.).

[9] A tiltott áruk jegyzékét Kramprich egy korábban, 1671 január 5-én kelt és az 1676 október 15-én aláírt jelentéséhez is csatolta. Ma már egyik sem található meg az iratok mellett. Az 1671. évi reláció is hiányzik, egykori létére csak az 1676-ban írott levélből következtethetünk.

[10] Kramprich 1676 (5. j.). A hágai követ úgy vélekedett később, hogy uralkodója 25 hajóból álló flottával elindíthatná a tengeri kereskedelmet. Kramprich 1683 (6. j.).

[11] Ismét a vasat, az acélt és a rezet említi a jelentés írója, megtoldva a cinnel és az épületfával. Kramprich 1676 (5. j.).

tengeren hadakozhatna". Már néhány gálya diverziója zavart keltene a török érdekeltségű vizeken, és segítené a Magyarországon működő katonai erőket.[12]

A hágai követet magával ragadták a tengerésztiszt kereskedelem- és katonapolitikai fejtegetései, mégis úgy gondolta, hogy ilyen nagy horderejű kérdésben érdemes meghallgatni más véleményét is. Kramprich nem kisebb szakértőhöz fordult, mint a másik tengeri hatalom, az Angol Királyság hollandiai követéhez, Sir William Temple baronethez,[13] aki nemcsak egyetértett Tobiasen javaslataival, hanem egyenesen csodálkozását fejezte ki, amikor megjegyezte: „furcsa dolog, hogy ő Császári Felsége rendelkezik kikötővel, de nem használja azt."[14]

A hágai rezidens — a nagyobb nyomaték kedvéért — Temple szavaival zárta 1676 október 15-én keltezett jelentését. Néhány héttel később kézhez vette a választ, amelyből kiderült, hogy Bécsben nem foglalkoztak komolyan a javaslattal: „kegyelmesen tudomásul vették" s közölték, hogy „a maga idejében reflektálnak rá".[15] A diplomácia nyelvén ez azt jelentette, hogy félretették.

Évek múlva nem is valamelyik burgbeli kormánytisztviselő elevenítette fel az ügyet, hanem maga Kramprich. Újabb leveléből kiderül, hogy az időközben elhunyt Thomas Tobiasennel folytatott megbeszéléseinek egyik részletét — talán nem látván aktualitását 1676-ban — elhallgatta. A tengerésztiszt akkor elmondta, hogy 18 hadihajóval képes lenne áthaladni a Dardanellákon, megközelíteni Konstantinápolyt, felgyújtani és egyenlővé tenni a föld színével. Később annyival módosította tervét, hogy 12—15 hadihajót, nyolc gyújtóhajót és néhány bárkát tartott szükségesnek a vállalkozás végrehajtásához. A „fejét tette rá", hogy nemcsak ő, hanem bármelyik holland tengerészkapitány végrehajtaná az akciót, majd visszatérve a tengerszoroson, hasonlóképpen „elbánna" Szmirnával. A főváros és a Földközi-tenger keleti medencéje egyik nagy forgalmú kikötőjének pusztulása megbénítaná a Török Birodalom kereskedelmét, hallatlan zavart okozna, s adott pillanatban jelentősen befolyásolna egy Magyarország ellen indított török hadjáratot. A vállalkozás legfőbb kockázata — folytatja Kramprich Tobiasen gondolatait — elhaladni a Dardanellák ágyúi előtt. Ám a sokat tapasztalt tengerész úgy vélekedett, hogy ha néhány hajó megrongálódna, sőt egy-kettő ottmaradna is, az nem befolyásolná a terv végrehajtását. A visszaút pedig veszélytelenebb lenne, mint a szorosba való behatolás.[16]

A levél második részében Kramprich saját gondolatait fűzi tovább, aktualizálva a terv részleteit. A kérdés anyagi oldalát vizsgálva belátja, hogy „a mostani időben, amikor Császári Felséged hadban áll a törökkel ... és annak költségeit is fizetni kell", elképzelhetetlen egy hadiflotta létrehozása — hacsak nem segítenek a hollandok. Emlékezteti a császárt, hogy az Egyesült Tartományok 6 millió birodalmi tallérral adósak. Ha ők megfelelnének a „mostani időnek" és fizetnének, vagy hadihajókkal kiegyenlítenék a tartozást, akkor Ausztria flottához jutna. Kramprich azonban nem fűzött túlzott reményeket Hollandiához, ezért más javaslattal állt elő.

[12] Kramprich 1676 (5. j.).

[13] *Repertorium der diplomatischen Vertreter* (1. j.), 192.

[14] Kramprich 1676 (5. j.).

[15] Kramprich 1683 (6. j.).

[16] Kramprich 1683 (6. j.). Thobiasen nem fűzött magyarázatot utóbbi reményéhez. Talán a főváros pusztulásának lélektani hatására számított, amely hatalmába kerítette volna a Dardanellák őrségét is.

Megítélése szerint a megoldás kulcsa Spanyolország kezében van: a császár szereltessen fel 30 gályát és húszegynehány kisebb hajót a királlyal, hogy a spanyolok távol tarthassák a francia agressziót Genuától. A flotta egy része azután végrehajthatná a konstantinápolyi diverziót is, máltai és pápai gályák támogatásával. Szükség lenne még néhány, alapos helyismerettel rendelkező holland tengerésztisztre, ám őket könnyen meg lehetne nyerni az ügynek.[17]

Kramprich azután számba veszi a külpolitikai tényezőket. Megbízható forrásokra hivatkozva közli, hogy Franciaország egyelőre nem készül katonai akcióra Genua ellen; flottája egyik részét hamarosan az algériai vizekre rendeli,[18] a többi — diplomáciai küldetéssel — már a dán partok előtt horgonyoz.[19] A franciáktól tehát jelenleg nem kell tartani a Földközi-tengeren. Mégis számítva esetleges felbukkanásukra, az összetűzés elkerülése érdekében, a Dardanellákhoz készülődő hajók a johanniták (azaz a máltaiak) lobogója[20] alatt fussanak ki a tengerre. A török flottával való találkozás sem jelent leküzdhetetlen akadályt, mert az jórészt könnyű gályákból áll, és egy esetleges összecsapás „óhajtott alkalom" lenne a keresztények számára, hogy fölényüket megmutassák.[21] Úgy tűnik, hogy a Tobiasen—Kramprich-féle haditerv nem ismert akadályt. Valóban ilyen könnyű préda lett volna a török főváros és a Dardanellák?

Konstantinápoly akkortájt 700 ezer főnyire becsült lakosságát néhány mérföld kiterjedésű kettős fal védte, amely az egykorú leírások szerint meglehetősen elhanyagolt állapotban volt; mintha az utolsó bizánci császár óta senkinek nem jutott volna eszébe kijavítása. Erre egyetlen magyarázatot találtak a kortársak: a törökök azért nem tartják fontosnak az erődítések karbantartását, mert a birodalomnak csaknem a középpontjában fekvő város olyan távol esik világhódító hadseregük frontvonalaitól, hogy egyetlen ellenségüknek sem jutna eszébe megtámadása. Ahhoz, hogy bármelyikük eljusson a város falaihoz, előbb el kellene foglalnia a határmenti várakat, majd megütköznie a török hadsereggel nyílt csatában. Mindez kivihetetlennek látszott.[22]

A Török Birodalom fővárosát nem is rongált falainak kellett megvédenie, hanem — kedvező stratégiai helyzetén túl — előretolt erődítéseinek, amelyek az Égei-tengert a Márvány-tengerrel összekötő 65 km hosszúságú, átlag 4—5 km szélességű szorosban emelkedtek. Az egyik a Konstantinápollyal azonos oldalon, a másik vele szemben, az ázsiai parton. Mindkettő helyén, illetve közelében kolónia és vár állott a ködbe vesző időktől kezdve. A Hellespontos ázsiai partszegélyén — a hagyomány szerint — Priamos apja, Dardanos alapított várost, majd ugyanott emelték Dardanello várát. A települést később Abydos néven emlegették az ókori történetírók és geográfusok. Újjászületése

[17] Kramprich 1683 (6. j.).

[18] Franciaország utóbb békét kötött Algériával, és 1684 májusában 104 hajóból álló flottával megtámadta Genuát. A hajóágyúk és mozsarak nyolc napig lőtték a várost, úgyhogy egyharmada leégett vagy romba dőlt. A szenátus Spanyolországhoz fordult segítségért, amely 30 gályát és 5000 embert helyezett készenlétbe a nápolyi kikötőben. Franciaország nem vállalta a konfliktust, és visszavonta erőit Genua partjaitól. *Der Türkische Schau-Platz Eröfnet ... in ... vielen ... Figuren ... Hamburg*, 1685, № 78. HAB (7. j.) Gv 4° 6.

[19] A francia flotta egy része valóban Dániába látogatott 1683 júliusában, ahol Comte de Roy admirális a francia—dán együttműködésről tárgyalt a királlyal. *Das Verkehrte Glücks-Spiel Europaeischer Alliantzen...*, 95—96. HAB (7. j.) T 645 4° Helmst. (14).

[20] Fehér alapon nyolcágú piros kereszt.

[21] Kramprich 1683 (6. j.).

[22] *Curieuse und eigentliche Beschreibung der Welt-beruffenen Dardanellen ... Frankfurt und Leipzig ... 1685*, 7 és 14. HAB (7. j.) Gv Mischbd. 1 (2).

II. Mehmed uralkodásának idejére (1451—1481) esett, aki a Bizánc meghódítása (1453) körüli években építtetett erődítményt a romok közelében. A Kala'-i Sultaniy-énak nevezett erősséggel szemben, az európai oldalon a tengerszoros legkeskenyebb, mindössze 1,3 km szélességű pontjától néhány kilométerre is találtak a törökök egy kevésbé megrongálódott várat, amely Séstos néven szerepelt az ókori leírásokban. A Konstantinápolyban berendezkedő új hatalom felismerte a szoros katonai jelentőségét, és Séstos helyén is csakhamar újjáépített erődítmény állott. A kettős védelmi rendszert azután az első építtetőről Dardanellákra keresztelték el, miként a Hellespontosot is hamarosan így emlegették.[23]

A két parti őrhelyet alaposan kiépítették, de később nem korszerűsítették, így azok nem feleltek meg a 17. századi erődítési szabályoknak. Az ázsiai oldalon kőből emelt, négyszög alaprajzú, belső és külső várra tagolt, saroktornyos erősség állott. A szorosra tekintő két toronytól párhuzamos falak futottak le a vízhez, közöttük boltívekkel és földtöméssel megerősített bástya állott, tetején hatalmas ágyúkkal. A másik parton mindössze egy köralaprajzú torony emelkedett két külső védművel, amelyeket ugyancsak megraktak lövegekkel.[24]

A védelmi rendszer ereje elsősorban tüzérségében rejlett. A kandiai háború idején 300 nagy méretű ágyú védte a szoros bejáratát. Számuk feltehetően a következő években sem csökkent. Kezelőik százfontos, sőt annál is súlyosabb kőgolyókat használtak, amelyekkel közvetlenül a merülési szint alatt igyekeztek eltalálni a hajó oldalát.[25] A hatalmas erejű ütéstől a hajótest megrepedt vagy szétforgácsolódott, és elsüllyedt. A két erőd ütegei összehangolt, egymást váltó lövésekkel igyekeztek eltalálni a tőlük mintegy 1000—1500 méterre, a szoros közepén haladó vízi járművet, s ha jól együttműködtek, akkor kevés esélyt adtak neki a menekülésre.[26] A Dardanellák tehát kulcsot jelentett, amellyel az őrség zárni és nyitni tudta az átjárót, amely a tőlük 266 kilométerre fekvő Konstantinápolyhoz vezetett. Akaratuk ellenére egyetlen hajó sem haladhatott át egyik irányban sem.

Kramprich minden bizonnyal Kara Musztafa nagyvezír 1683. évi háborús készülődésének hírére határozta el, hogy ismerteti e retesz felnyitásának és a török főváros megtámadásának merész tervét a bécsi udvarral. Nyilván Hágába is eljutott a hír Alberto Caprara gróf megalázó és eredménytelen követjárásáról, aki az 1664-ben 20 évre megkötött vasvári békét szerette volna Lipót császár kívánságára meghosszabbítani a Portán. Azután annak is híre ment, hogy a nagyvezír június 15-én átkelt az eszéki hídon, és elindult a Duna menti hadiúton észak felé: 18-án Mohácson, 20-án Szekszárdon táborozott, majd Adonynál elhagyta a folyó vonalát, és Pákozd érintésével június 25-én megállapodott Székesfehérváron. Három napig tartó pihenő után, Mór—Kisbér—Pér mellett elhaladva a hónap utolsó napján Győr előtt állt a Rába jobb partján[27] 150 ezer főből álló hadseregével. Másnap sikeresen megütközött a Rába—Rábca közén védelemre berendezkedett császári fővezér, Lotharingiai Károly herceg egyik csapattestével, majd több helyen átkelt a Rábán. A császáriak július 4-ére feladták a Dunántúlt

[23] *Curieuse und eigentliche Beschreibung* (22. j.), 8—10. 13—14. 16.

[24] *Curieuse und eigentliche Beschreibung* (22. j.), 15—16.

[25] A szöveg a *rasa aqua* kifejezést használja. *Curieuse und eigentliche Beschreibung* (22. j.), 33.

[26] *Curieuse und eigentliche Beschreibung* (22. j.), 17 és 33.

[27] R. F. KREUTEL: *Kara Mustafas Feldzug gegen Wien. Nach dem Tagebuch des Pfortendolmetsches A. Mavrokordátos*, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 27 (1971) 61—65.

és visszavonultak a Lajta mögé. A törökök megszállták a Szigetközt, felperzselték Győr külvárosát, egyik seregrészük körülzárta az erősséget, majd 7-én továbbindultak Bécs felé: 11-én Gattendorfnál, 13-án már Schwechatnál álltak, másnap pedig hozzáláttak a császári székhely körülzárásához.[28]

Kramprich öt nappal később, július 19-én aláírta hágai jelentését. Alexandros Mavrokordatos portai tolmács ugyanaznap a következőket jegyezte be Bécs ostromáról szóló naplójába: „A törökök nagy nehézségek árán közelítették futóárkaikat a falakhoz. ... Az erődítményben a lakosságon kívül 12.000 főnyi őrség tartózkodott. Ezek esténként kiütöttek, és sok embert megöltek vagy megsebesítettek. Elesett a tüzérség parancsnoka és az őrszemélyzet elöljárója, ezredesek sebesültek meg, többen fogságba estek, és fölnyársalták őket. Mindkét oldalról bombáztak."[29]

A keresztények diáriumai így számoltak be július 19-éről: „Az ellenség hevesen bombázta és ágyúzta a várost. A mieink viszonozták a tüzet, hogy megakadályozzák a török ágyúállások kiépítését, de azok mégis elkészültek az éjszaka beálltáig. A török gyalogság a Löwel- és a Burg-bástya irányában ostromárkokat épített. Védőink Guido Graf von Stahrenberg és Kristoph Samson Steinbach kapitány vezetésével heves kitörést intéztek ellenük, egy foglyot ejtettek, és sokat felkoncoltak közülük. Estefelé bomba csapódott a spanyol követség épületébe, és nagy kárt okozott benne. A Landhaus és a Puccheim-palota környéke is lángokban állt, de a városparancsnok őexcellenciája[30] eloltatta a tüzet 250 emberrel."[31]

A történelem fricskát vetett szerzőinek: a szultán rezidenciája helyett a keresztény császár városa égett, miközben Konstantinápoly és Szmirna élte megszokott hétköznapjait. Kramprich jelentése jócskán megkésett. Amikor július végén vagy augusztus elején referálták a Bécsből még idejében Linzbe menekült Lipótnak, a kormánytisztviselő megjegyezte: „Konstantinápoly és Szmirna lerombolásának terve kitűnő."[32] Inkább merész és látványos — mondhatnánk —, végrehajthatóságához pedig kételyek férnek a súlyos veszteségek miatt, amelyek a hajókra vártak a szűk tengerszorosban. Nem véletlen, hogy a Szent Liga létrejöttét (1684) követően kirobbanó égei-tengeri háborúban a Velencei Köztársaság több mint 100 hajóból álló flottája[33] a Dardanellák előterében: a szigeteken és Moreában aratta sikereit, a Dardanellákhoz nem férkőzhetett.

Ausztria pedig sem a török elleni felszabadító háborúban (1683—1699 és 1716—1718), sem az azt követő években nem jelent meg az Adrián és a Földközi-tengeren. Pedig Tobiasen kapitány és Kramprich rezidens javaslata két olyan reális elemet tartalmazott, amely egyrészt a török elleni kétfrontos (szárazföldi és tengeri) háborúval, másrészt a tengeri kereskedelemmel előnyökhöz juttatta volna a kontinens belsejébe zárt örökös tartományokat. Csakhogy az Udvari Kamara folytonos pénzzavarai elháríthatatlan akadályt emeltek az óhajtott cél elé. Éppen elég gondot okozott — még ha érkezett

[28] KREUTEL: *Kara Mustafas Feldzug* (27. j.), 65—67.

[29] KREUTEL: *Kara Mustafas Feldzug* (27. j.), 67—68.

[30] Rüdiger von Stahrenberg.

[31] *Hungarisch—Türkische Chronik*, Frankfurt—Leipzig—München 1684, 817—818. HAB (7. j.) Go 280; *Pannoniens Kriegs- und Friedens-Begebnüsse ... biß auf A. 1686 continuiret von J. U. M. Nürnberg ... Neustadt 1686*, 802—803. HAB (7. j.) Go 282.

[32] Kramprich 1683 (6. j.). A kormánytisztviselő másfél oldal terjedelmű referátumát csatolták Kramprich 1683 július 19-én kelt jelentéséhez.

[33] *Curieuse und eigentliche Beschreibung* (22. j.), 36.

is birodalmi segítség — az 1000 km hosszúságú végvári rendszer fenntartása, az évenként újra kezdődő hadjáratok több milliós költségvetésének finanszírozása Magyarországon és a Balkánon, úgyhogy tengeri gályákra nem futotta, csupán szerényebb folyami sajkákra, amelyek a török hadsereg utánpótlási vonalát, a Dunát őrizték. Bécs tehát a háborúban beszorult a szárazföldre. Miként a kereskedelemben is. Jól példázza ezt az amúgy számos életre való gondolatot felvető kameralizmus alapműve, az *Österreich über alles, wann es nur will*, amely az örökös tartományok keretei között képzelte el Ausztria fejlődését úgy, hogy ha valamennyi tartománya a maga legfejlettebb gazdasági ágazatában teljesíti a legtöbbet, akkor Ausztria szomszédai fölé emelkedhet, amikor csak akarja.[34] Ezen célkitűzés megvalósítására összpontosított (összpontosíthatott) a bécsi kormányzat a török háborúk befejezése után, s így akaratlanul is megerősítette kelet-közép-európai helyzetét, konzerválta, sőt növelte lemaradását a tengeri országokkal szemben. Pedig Tobiasen tulajdonképpen oly egyszerűen fogalmazott: hajózni felettébb szükséges, mert őfelsége „lépést tarthatna más nációkkal".

[34] Még a Kollonich Lipót nevéhez fűződő, a magyarországi viszonyok megjobbítását célzó tervezet, az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (1688—1689) sem gondolt a tengerrel, hanem a több folyó találkozásánál, illetve közelében fekvő Belgrádot kívánta kereskedelmi központtá fejleszteni.

SZAKÁLY FERENC

Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében

A törökkel szemben meglehetősen ellenséges magyar szakirodalom főként a templom körüli munkálatokra kiszabott „illetékeken" szereti illusztrálni a török hatóságok kisszerűségét, a török tisztviselők kapzsiságát és megvesztegethetőségét. Szó mi szó, ez a felfogás bőven hozhat fel bizonyító anyagot a maga igaza mellett.[1] Mindezek után elhűlve tapasztaljuk, hogy a váci püspökség 1653. évi urbáriuma többségében jó állapotban levő vagy éppen helyreállítás alatt / előtt álló katolikus és református templomokról ad hírt a nógrád—pesti határon fekvő falvakban. (Pedig a Vác állapotáról beszámoló rész meglehetősen baljóslatúan kezdődik. Megtudjuk, hogy a váci törökök éppen ebben az esztendőben rombolták földig a környező pusztatemplomokat, és köveikből a janicsárok számára nagy „zsinagógát" emeltek.) Kifejezetten romos állapotban levő templomot mindössze két helyen találtak: a református Nógrádverőcén és a katolikus többségű, de vegyes lakosságú Üllőn. Rossz állapotban volt Borsosberény egyháza is, ám a megrongálódott torony alatt tető nélkül éktelenkedő *sanctuarium*ot még lehetett használni. Romos templom állott a katolikus többségű Nagybercelen is, de az urbárium jelzi, hogy éppen ez évben kezdik restaurálni. Ezzel szemben az urbárium — minden jel szerint a helyszínen tájékozódott — készítője kifejezetten elégedetten nyilatkozott a váci, a kosdi, a veresegyházi, a szadai és az alsónémedi református, továbbá a kállói és a püspökhatvani katolikus templomról. Különösen az utóbbival volt megelégedve: jóllehet egy összedőlt kápolna csatlakozott hozzá, teljességgel épnek találta. De jó benyomást tett rá a váci református templom is, amely épnek és tágasnak találtatott.[2]

---

[1] Szólt már erről SALAMON FERENC alapvető munkája: *Magyarország a török hódítás korában*, Budapest 1886², 255skk is, s nyomában szinte minden, a kérdéssel foglalkozó munka kitér rá. Vö. pl. SZABÓ GY. P.: *Ferencrendiek a magyar történelemben (Adalékok a ferenciek történetéhez)*, Budapest 1921, 133—167; FÖLDVÁRY A.: *A magyar református egyház és a török uralom*, Budapest 1940, passim, különösen 9—15 és 153—180; FODOR P.: *Korrupció az Oszmán Birodalomban (Egy irathamisítási eset 1590-ből)*, A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára (szerk. Glatz F.), Budapest 1993, 97—102.

[2] 1653-ban Vác: „oppidum Helveticae confessionis incolis (exceptis duobus catholicis) ..., quod ministrum habet Helveticum"; Kosd: „Habet ... ecclesiam bonam ad eam vineam unam, praedicantem et auditores Helveticae confessionis"; Nógrádverőce: „Possessio ... est una cum praedicante Helvetica"; Veresegyház: „Habet haec possessio ... incolas et ministrum Helveticae confessionis"; Szada: „Habet ... praedicantem et incolas Helveticae confessionis"; Mogyoród: „Incolae cum praedicante sunt confessionis Helveticae excepto uno catholico"; Üllő: „Praedicans et incolae Helvetici exceptis octo sessionum catholicis, quibus parochus Vriensis, Ioannes Szlankai indefesse servit, sicut et aliis partium catholicis, ubi ulterius ad partes Danubiales infra Budam omnes incolae Helveticae confessionis sunt et quidem copiossimi"; Alsónémedi: „Habet ... ministrum Helveticae confessionis, sicut et incolae omnes"; Püspökhatvan: „Haec possessio ... habet ... incolas quinque sessionum catholicos, reliquos Augustanae confessionis, licentiatum intertenet, et catholicum scholae magistrum hoc anno recepit"; Szilágyi: „Haec possessio ... est catholica et servat licentiatum." TRINGLI I.: *A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés)* (Váci Könyvek 4), Vác 1989, 125—134, № 5 és passim.

Külön figyelmet érdemel, hogy a 14 helységből — amelyek közül egynek templomáról az urbárium nem nyilatkozik — Szadán és Alsónémedin „újonnan" revonált egyházról olvashatunk („templum bonum denuo renovatum"). A katolikus helységek közül a szilágyi templom helyreállítása éppen befejeződött („totaliter desolatum integre renovavit"), a sápié folyamatban volt, a nagybercelié pedig akkor kezdődött. Ez utóbbiak renoválásának elősegítésére a püspök általában a falvak 10—12 forintos évi cenzusát engedte át, ami nem vall valami nagy áldozatkészségre.[3] Mivel éppen egy újjátelepülési folyamat lezárulása után vagyunk, nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy a közösségek újraalakulásuk után módszeresen és következetesen törekedtek templomuk használható állapotba hozására, s — a kétségtelen török sápolások ellenére — ezen akaratukat keresztül is vitték. Ebből a szempontból szinte jelképes, hogy a „tizenötéves háború"-tól viszonylag kevesebbet szenvedett református Szokolyán 1615-ben már a menynyezet csinosításánál tartottak.[4] A templomok felszereltsége persze — különösen a sanyarúbb helyzetben levő katolikusoknál — nem volt valami fényes. A hévízgyörkiek kelyhet, keresztet, ornátust és *superlectiliát* helyeztek biztonságba a „tizenötéves háború" idején történt menekülésükkor, s sok szó esik egy átöntetett harangról is.[5] Hasonló színvonalú egyházi vagyont sejtetnek a váci egyházmegye 1675. évi garamszentbenedeki zsinatának végzései is, amelyekben a fentieken kívül még olajtartóról olvashatunk.[6]

A nagykőrösi számadáskönyvek lehetőséget kínálnak arra is, hogy református templomrenoválások „finanszírozásának" módját rekonstruáljuk. Az 1630 és 1648 közti számadások szerint legalább 31 helység képviselői keresték meg az itteni magisztrátust azzal a kéréssel, hogy templomuk helyreállításához járuljon hozzá; természetesen elsősorban az alsódunamelléki egyházkerület közösségei. Közel sem csak a Pest és Solt megyeiek, hanem a távolabbiak (1637-ben pl. a balatonendrédiek) is. De jutott segély a felső-dunamelléki egyházkerülethez tartozó újbarsi (1632) és lévai (1638), a tiszáninneni lehotkai és tegenyei (1648), valamint a dunántúli győri templom építésére is. Íme egy találomra kiragadott részlet az 1632. évi kötetből: „Az újbarsiaknak adtunk templom épületire: 2 Ft. Zubogyiaknak templom épületire adtunk: 1 Ft. Pátkaiaknak templom épületire adtunk: 1 Ft. A nyársapátiaknak adtunk templom épületire: 4 Ft." Mint e felsorolásból is kitűnik, a közeli településeket (3 Ft körüli összeggel) persze jobban támogatták, mint a távolabbiakat. A két város közti kapcsolatokat ismerve nem meglepő, hogy a nagykőrösi magisztrátus a győriekkel volt a legbőkezűbb (10 tallér).[7]

Mindez arra serkentett bennünket, hogy részletesebben is bemutassuk, hogyan is alakult két, a forrásokkal jól nyomon követhető restaurálás, illetve építés: a kőrösi református templomé 1636—1637-ben és a kecskeméti katolikus templomé 1680-ban. Az előbbihez vásárolt anyagokat jószerivel az utolsó szegig ismerjük.

A kőrösi falazaton és az alapon valószínűleg inkább csak igazításokat kellett végezni, hiszen kőhordásról egyáltalán nem esik szó. Vagyis a magisztrátus nem kőműveskén̈t,

[3] TRINGLI: *A váci püspökség török kori urbáriumai* (2. j.), 134—136, l. № 3.

[4] JAKUS L.: *Nagymaros a török hódoltság idején*, Nagymaros 1991, 61—62 és DERCSÉNYI D. (szerk.): *Pest megye műemlékei I—II* (Magyarország műemlékei topográfiája 2), Budapest 1957, 156—157.

[5] HORVÁTH L.: *A Galga-mente történetének írott forrásai a török hódítás korában 1526—1686* (Múzeumi füzetek 20), h.n. [Aszód] 1981, 70—71, № 116 és *Bag története*, Bag 1982, 94.

[6] MEZŐSI K.: *A váci egyházmegye a török hódoltság idején (Pongrácz György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján)*, Kiskunfélegyháza 1939, 38.

[7] TORMA I. (főszerk.): *Pest megye története I* [sajtó alatt].

hanem afféle építésvezetőként fogadta meg 70 forinton és 4 pint vajon Mátyás mestert. A legnagyobb tétel az 1212 padlásdeszkára kiadott 222 forint 67 dénár volt. Alátámasztásukra az Erdőhátról hozattak gerendákat és szarufákat 4 forint értékben. Jelentősebb kiadással járt a zsindelyek Budán és Gyöngyösön eszközölt beszerzése (10 Ft 49 d), amihez még 2 forintnyi zsindelyszeg ára is járult. A faelemek összefogására singszámra szereztek be vasrudakat, százasával lécszöget (pl. Rimaszombaton) és, külön tételként, Budán 3 forint értékű vasszöget. Jelentős összeget fordítottak festékre is, ezt Budán vásárolták 12 forint 82 dénárért.

A munkálatok 1637-ben szüneteltek, 1638-ban pedig a nyílászárók behelyezésével fejeződtek be. Ez jószerivel többe került az összes eddig elvégzett munkánál, hiszen a magisztrátus 133 forint 87 dénárban + 46 császártallérban állapodott meg a debreceni és ráckevei mesterekkel. Szép summát tett ki az üvegek beszerzése (Nagyszombatban pl. 20 Ft 60 d), amelyeket aztán ólomszemes osztásban (ólomra 7 Ft 61 d) vaskeretben (9 Ft) illesztettek a helyükre, és védelmül „páncélt" (talán rostélyt) helyeztek rájuk. 1636-ban már beszereztek egy harangot Bécsben (59 Ft 33 d), ám 1638-ban is elszámoltak harangcsináltatásra 151 forintot.

Menetközben megkezdődött a felújított templom berendezésének megújítása is; ezt a Faragó Mihálynak és Himös Jánosnak „az asszonyok széke csináltatására" — vagyis a nőknek szánt padok elkészítésére — kiadott 10 forint jelzi. A templom környékének rendezése a harangláb állításával (1639: 154 Ft 21 d), a cinterem körülfalazásával (1646: 211 Ft 11 d), a berendezés kiegészítése pedig például prédikálószék kijavításával (1644) folytatódott. A harangláb tekintélyes építmény lehetett, hiszen felállításához mintegy 7000 zsindelyt, 200-nál több deszkát használtak fel, s pléhvel borított ajtó óvta az illetéktelen behatolóktól. A szentegyház karbantartása meglehetősen gyorsan szükségessé vált: 1648-ban debreceni, 1652-ben győri kőművesek dolgoztak rajta.[8]

Miután a rendbehozatal költségeit nagyjában-egészében tételről-tételre megismertük, izgatottan kutattunk a töröknek a templomépítés kapcsán kifizetett összegek után. A következőket találtuk: 1636: „Hogy bíró uram Budára volt, az templomépülésről fizetett a vajdának: 10 Ft. — Ugyanakkor a kádiának ezen dolog végett: 4 Ft 25 d. — Ugyanezen templom végett a szubasáknak: 1 Ft 60 d." (Az 1638. évi kötet éppen ott rongyolódott el, ahol az ily jellegű kiadásoknak kellene állniuk.) 1639: „Az harangláb végett az kajmekánnak ... fizettünk: 14 tall. — Ugyanezek költsége: 1 Ft 7 d." 1646: „Az czintirim csinyáltatása végett az vajdának fizetett bíró uram: 19 tall."[9]

Az eredmény olyan mértékben eltér várakozásainktól, hogy elsőre nem is akarunk hinni a szemünknek,[10] a — későbbi javítgatások nélkül — kereken 1200 forintra rugó rekonstrukciós költséggel szemben mindössze 16 forint 92 dénár és 35 tallér illeték áll. A töröknek ilyen-olyan okból kifizetett illeték tehát nem érte el az összkiadás 10%-át, s nem vont maga után különösebb „adminisztrációt" sem. Arról pedig szó sincs, hogy már egy szeg beverése végett engedélyért kellett volna folyamodni a megszálló hatóságokhoz, akik aztán minden egyes engedélyért borsos árat számítottak. A nagykőrösi

[8] *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. (Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból) I—II*, kiad. Szilády Á.—Szilágyi S., Pest 1863, I (a megfelelő éveknél); vö. B. Bobrovszky I.: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*, Budapest 1980, 20.

[9] *Okmánytár a hódoltság történetéhez* (8. j.), I 50. 87. 131.

[10] Főleg ha tudjuk, hogy 1636-ban „az kádiának az város adott praedikátor haláljáért: 7 Ft 40 d". *Okmánytár a hódoltság történetéhez* (8. j.), I 66.

elszámolások olyannyira nem támasztják alá a korábbi feltevéseket, hogy felmerül bennünk a gyanú: az ellenkező értelmű adatok java része személyes önkényeskedéseket, dénáros haszonszerzési kísérleteket tükröz. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a kisebb jelentőségű engedélyekért — leszámítva persze az elmaradhatatlan „kenőpénzt" — illetéket sem kellett fizetni.

Mielőtt azonban feltevéseink túl messzire ragadnának, térjünk át a másik nagy építkezésre: a kecskeméti katolikus és református templom szétválasztására. Az 1678 október 17-ei tűzvészig, amely a református paplakból indult s porrá égette a ferences kolostort, a katolikusok régi — persze szintén megrongálódott — kőtemplomához ragasztott református szentegyházat és a mezőváros jelentős részét, a két felekezet egy „kerítésben" dicsérte az Urat. A reformátusok — akik, ha egy korábbi híradásnak hinni lehet, többségben voltak — az eredeti állapot helyreállítására készültek, vagyis a jövőt is a közös kerítésben képzelték el. Nyilván így is történt volna, ha a település legtekintélyesebb földesura, gróf Koháry István füleki főkapitány erőszakkal nem vezeti rá az egymással egyébként korábban meglehetősen jól megférő felekezeteket a helyes megoldásra. Ő azt javasolta, hogy a két templomot helyezzék távolabb egymástól, s egyszersmind — nyilván a saját fundusán — ki is jelölte a református templom téres helyét, kötelezvén a magisztrátust, hogy az ottani házakat sajátítsa ki és a tulajdonosokat kártalanítsa. Koháry rábeszélése és fenyegetései — amelyek súlyos büntetés alatt tiltották azt is, hogy a felek közül „kurucot s törököt akárki is ... említsen vagy fordítson elő ezen dologban" — eredményre vezettek.

1679 augusztus 21-én a két felekezet földesúri asszisztenciával hivatalosan is megegyezett egymással (Koháry rendkívül kemény bírságokat helyezett kilátásba az egyezség megsértőinek). A birtokban maradt katolikusok vállalták, hogy a reformátusok építkezéséhez 2000 ezüst tallérral járulnak hozzá, amit annak rendje és módja szerint teljesítettek is. Még alig száradt meg a tinta az egyezségen, amikor — ezúttal Koháry esküdt ellenségének, a „bujdosók" egyik vezérének, gróf Wesselényi Pálnak a parancsára — a felek november 1-jén újabb kötéslevelet bocsátottak ki. Erre csupán azért volt szükség, hogy Wesselényi, úgyszintén Kecskemét földesura az erejét fitogtathassa; az egyezmény ugyanis — a lényeget tekintve — nem tért el elődjétől, legfeljebb abban, hogy a kuruc vezér embertelenül kemény fenyegetésekkel „tette magáévá" Koháry elképzeléseit. A megállapodást megsértő felekezetet két ember halálával és kétezer arannyal kívánta büntetni, s — ami különösen érdemes a figyelmünkre — a török bevonásával eszközölt változtatást dupla büntetéssel kívánta megtorolni: „ha penig eziránt törökhöz s akárkihez is folyamodnának, kétszeres, úgymint négy ember halálán és négyezer arany fizetésen marasztaltassanak."

Koháry, a török esküdt ellensége tehát megértőbbnek bizonyult kettős igában sínylődő alattvalói iránt, mint a törökök kegyelemkenyéren élő Wesselényi. Pontosabban szólva: jobban átlátta a viszonyokat, mint — éppen török pártfogása miatt — felfuvalkodott földesúr-társa. 1680 január 26-ai rendeletében egyenest utasította a feleket, hogy az egyezséget „mind az török előtt, s mind pediglen más akadályt tenni kívánók előtt elvégezzék". Azt azonban már ő sem tudta megérteni, hogy az ilyetén ügyekben nagy tapasztalattal rendelkező reformátusok — akiknek 1679-től Arnót Uzun Ibrahim budai pasától csupán a református templomnak régi helyén, ám kőfalakkal való újjáépítésére volt engedélyük — 1680-ban egyenest a Portához fordultak védlevélért. Pedig előrelátásuk igencsak indokoltnak bizonyult, hiszen Muszli effendi budai defterdár már 1681-

ben 200 ezüst piaszter építkezési illetéket követelt tőlük; különben, úgymond, az elkészült építményt lebontatja. E fenyegetését utódai is megismételték. Addigra azonban a kecskemétieknek már a kezében volt IV. Mehmed szultán engedélye és a *sejhüliszlám* azt megalapozó *fetvája* (véleménylevele), amelynek megszerzése 400 aranyukba került. Koháry ugyan eljárást indított a reformátusok ellen, Kecskeméti Gellért ferences gvárdián közbejárására azonban elállt megbüntetésüktől. Az új templomra 1684-ben rótták fel a létrejöttének fázisait és körülményeit megörökítő feliratot, miközben a ferencesek költségén csendben helyreállították a katolikus templomot is. Boltozatának helyreállításáért — miként nyilván a reformátusok — ők is fizettek valaminő illetéket a töröknek.[11]

A lényegében kettős kecskeméti templomépítés járulékos költségkihatásainak megbecslésére egyelőre semmi fogódzót sem találtunk. Annyi azonban világosan kiderül az iratokból, hogy a helyi török apparátusnak az egészbe vajmi kevés beleszólása volt. Az akciót maga Koháry kezdeményezte és mozgatta. Nem azért — miként azt rosszhiszeműen feltételezhetnők —, hogy az elriasztónak szánt, ijesztő bírságokból busás bevételhez jusson; eljárása tipikus példája volt a lelkiismeretes földesúr által nyújtható jószolgálati akcióknak. (A két felekezet megbékélését nagyban megkönnyítette, hogy az erőviszonyok nagyjából kiegyensúlyozottak voltak. A négy kiemelkedő nábob-dinasztia képviselői közül Kalocsa János és Kamarás János református, Deák Pál és Patai András pedig katolikus volt; ha a nagyállattartásban és -kereskedésben együtt akartak működni, a felekezeti hovatartozás sem állhatott közéjük.[12])

A kecskeméti katolikusok 1678 október 17-én azzal a szemforgató indoklással engedték át „örök időkre" a ferenceseknek a templomot, a plébániát és az iskolát, hogy, úgymond, ők a tűzvész által megszűkült anyagi állapotukban nem képesek azok újjáépítésére.[13] (Amire a következő években azonnal rá is cáfoltak azzal, hogy láthatóan minden különösebb erőfeszítés nélkül kifizették református templomépítésből rájuk eső 2000 ezüsttallérnyi részesedést.) Bár a gyöngyösi Szent Bertalan plébániatemplom gazdag nemesfém-tárgy hagyatéka[14] azt mutatja, hogy az igényesen berendezett templombelső iránt a katolikusok is fogékonyak voltak, ez a szegénységből és az igénytelenségből erényt csináló ferencesekre kevésbé volt jellemző. A református közösségek pedig — mintegy a lecsupaszított és hófehérre meszelt templombelső és a prédikátor fekete palástjának komor kontrasztját enyhítendő — jelentős összegeket áldoztak templomuk (egyébként puritán) felszerelésére. Míg a nélkülözhetetlen berendezési tárgyak beszerzése láthatólag a magisztrátus feladata volt,[15] az úrvacsora kiosztásához használatos ezüst- és önkelyhekkel, kancsókkal és tányérokkal a hívek látták el a szentegyházat (szerencsénkre általában gondosan feltüntetve az adományozó nevét és a készíttetés

[11] HORNYIK J.: *Kecskemét város története oklevéltárral I—II*, Kecskemét 1861, I 131—138 és 150—151; vö. II 247—265, № 16—30. (Ugyanitt számos török templomjavítási engedély található, a bennük szereplő összegekről l. 147—149.)

[12] A Kalocsa család szerepel a magánadományozók közt is. Egy aranyozott ezüst talpaspohár felirata szerint: KALOCSA ANDRÁSNÉ AJÁNDÉKOZTA A KECSKEMÉTI KERESZTYÉN ECLESIANAK ANNO DOMINI 1661. B. BOBROVSZKY: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete* (8. j.), 144 (és 33. sz. fotó).

[13] KARÁCSONYI J.: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest 1924, II 97.

[14] DECSÉNYI D.—VOIT P. (szerk.): *Heves megye műemlékei III* (Magyarország műemléki topográfiája IX), Budapest 1978, 81—113.

[15] Nagykőrös, 1630: „egy tepsit vöttünk a praedikátor uram kezében, körösztölő viznek valót: 1 Ft 35 d"; 1632: „Döbröcönből hozattunk ide az város számára egy impresszomot, amelyből a templomban szolgálnak: 6 Ft." *Okmánytár a hódoltság történetéhez* (8. j.), I 31.

évét). Nyilván az ő adományaik révén kerültek az Úr asztalára az úgynevezett úrihímzéses terítők is.[16] A legújabb felmérés szerint a kecskeméti gyülekezet birtokából 3-3 talpas pohár és tányér, 1 fedeles kanna és 2 tányér, a nagykőrösiéből pedig 2 tányér maradt ránk, szinte valamennyi Cseh György, Csorcsán Mihály, Ötvös K. Balázs és főként Tar Illés kecskeméti ötvösmesterek kezemunkája.

De nemcsak a nagy mezővárosokból, maradt ránk mustra a dunapataji, a gödöllői, a makádi, a solti, a szalkszentmártoni, a szentlőrinci, a tassi, a tetétleni, a tiszakécskei és a tószegi gyülekezet egykor nyilván jóval gazdagabb „kincstárából" is.[17] (Jobbára ezeken is a kecskeméti, esetleg nagykőrösi ötvösök kezevonásai fedezhetők fel.) Az igazi meglepetés azonban akkor ér bennünket, ha a datált darabokat időrendi táblára visszük. Eszerint 1620 előttről nem maradt egyetlen darabunk sem, annál inkább az utána következő évtizedekből:

1621—1630:	4	1641—1650:	6	
1631—1640:	6	1651 után:	3	= 19[18]

Mindebből azt véljük kiolvashatni, hogy az újjáépült települések lakosai, miután kissé összeszedték magukat, legott ilyesféle gesztusokkal kívánták a külvilág tudomására hozni: élnek, léteznek. (Pedig a dolog nem volt veszélytelen, hiszen a töröknek hamar eszébe juthatott: ha erre van pénzük, miért ne fizethetnének több adót.)

Hangozzék is bármily meglepően: a 16—17. században a váci egyházmegye volt az egyetlen, amelyről — a Pongrácz-féle *Informatio* kapcsán — térkép készült *(Mappa et delineatio geographica)*. Ráadásul olyan térkép, amely nemcsak jelezte a templomos helyeket, hanem a maga egyszerű, ám primitíven differenciáló módján meg is örökítette az építmények képét. De vajon tényleg a templom valódi körvonalait rögzítette-e az ismeretlen rajzoló, vagy inkább a mai piktogramhoz hasonló megoldással élt? Ez az egyike azon kérdéseknek, amelyeket ez a térkép felvet, s ami miatt az *Informatio* gondos elemzői a valóság és a térkép viszonyának kényes kérdését nagy ívben elkerülték. Bár a jelentés hangsúlyozza, hogy készítői a *„hereticus"* helységeket részben az idő rövidsége, részben az utak veszélyessége miatt nem keresték fel, már az is zavarba ejtő, hogy a térképen 162 templom látható, míg a katolikus, református és lutheránus települések száma mindössze 136. Ezt az ellentmondást csupán tompítja, de nem magyarázza, hogy az értelmező az ábrázolásról Csongrádon 3, Vácott 5, Bujákon és Szolnokon 2-2 templom létezését olvasta le. (Összesen tizenkettővel többét, mint a feltüntetett falvak száma; miközben Kecskemétre csak egyet jelez.[19])

---

[16] V. EMBER M.: *Úrihímzések (A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye)*, Budapest 1981, 35—53; és TAKÁCS B.: *Református templomaink úrasztali terítői*, Budapest 1983, 64.

[17] B. BOBROVSZKY: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete* (8. j.), 142. 145. 146—149. A gödöllői ref. egyház felszereléséhez a földesurak is hozzájárultak: 1646-ban özv. Fügedi Mihályné, kürti Vámossy Erzsébet ezüsttányért, 1654-ben kürti Vámossy István talpasserleget adományozott neki; az egyház ismeretlen adományozótól 1616-ban ezüst talpasserleget, 1639-ben bizonyos Labancz Jánostól ólomkannát kapott; l. DÉKÁN A. (szerk.): *Gödöllő*, h. és é. n., 45.

[18] B. BOBROVSZKY: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete* (8. j.), 138—150 és 125—129 passim, vö. 31—35. 1632-ből való az eddig ismertté vált egyetlen kecskeméti ónedény, egy kanna (Ormándi János adománya); l. NÉMETH G.: *Évezredek, évszázadok kincsei. II: Ónedények*, Budapest é. n. [1984], 14.

[19] Meglehetősen gyengére sikerült fotókópiáját közli SZARKA GY.: *A váci egyházmegye és püspökség a török hódoltság korában* (Vácegyházmegye múltjából 4), Vác 1947, 16 és 17 között, némileg jobb minőségű változatát

Ugyanakkor a garamszentbenedeki zsinat végzései hosszadalmasan foglalkoznak azzal, hogy mi a teendő, ha a faluban nincs templom, s a szentségeket egy egyszerű, erre a célra épített vagy megvásárolt parasztházban (*oratorium*ban) kell kiszolgáltatni.[20] Ha ezt a végzést összevetjük az 1653. évi urbárium fentebb részletezett tanulságaival, tanácstalanul állunk e jelenség előtt. Elsőre az a megoldási javaslatunk támadna, hogy a zsinat nem a valós viszonyokból, hanem — mint más tekintetben is — a trentói zsinat határozatainak az esztergomi egyházmegyére adaptált változatából, az *Esztergomi Rituálé*ból indult ki. Ennek azonban ellentmond, hogy RAJZ MIHÁLY 21 olyan katolikus falut talált, amely nem szerepel a templomos helyek között, jóllehet közülük 1675-ben kettőnek plébánosa, nyolcnak pedig licenciátusa volt.[21] Hogy a dolog még bonyolultabb legyen, Dvornikovich Mihály váci püspök 1700. évi jelentéséből megtudjuk azt is, hogy az 1647. és az 1659. évi országgyűlés a váci egyházmegyében 90 artikulárisnak nyilvánított helyet engedett át a protestánsoknak (jóllehet azok nyilván kevesebb faluban éltek, mint 1675-ben, amikor is Pongrácz csupán 63 „eretnek" közösséget regisztrált). A jelentésből továbbá az is kiderül, hogy még 1700-ban — az újjáépítés lendületesebbé válása idején — is voltak az egyházmegye területén olyan lutheránus és kálvinista prédikátorok, akik a híveik által emelt fatemplomban (1), egyszerű parasztházban (9) vagy az elpusztult „katolikus" templomhoz ragasztott „odúban" (3) „papoltak". Mivel a püspök — függetlenül azok további sorsától — minden reformáció előttről származó templomot katolikusnak nyilvánított, bosszankodva jegyzi fel, hogy 36 „jól födött" vagy ugyan tető nélküli, de használható templomban tartanak protestáns istentiszteletet, s mindössze Kozsdon sikerült ezt az abúzust megszüntetni. (Németkéren [= Felsőnémedi?] ugyan a plébánosé volt a templom, s a prédikátor egy házba szorult, de az előbbinek az „eretnekek" semmit sem voltak hajlandók fizetni.[22]) A templom és a közösségek korrelációja tehát olyan bonyolult kérdés, amelyet csak a legmélyebbre hatoló helytörténeti kutatás világíthat majd meg.

Sajnos, a református zsinati végzésekben semmi a helyi viszonyokra speciálisan jellemző elemet nem tudtunk felfedezni. Ugyanezen oknál fogva nem mélyedünk el itt az alapvető szentségek: a keresztelés, az esketés, az utolsó kenet feladása (esetleg a temetés) módozatainak leírásában. Azt leszámítva, hogy manapság ezeket a katolikusok is magyar nyelven szolgáltatják ki, a szokások lényegében nem sokat változtak, s egy gyakorló reformátusnak is vajmi keveset nyújthatnánk azzal, amit a *synodus*ok végzéseiből ide vonatkozólag kihámozhatunk.[23] Ehelyütt érjük be annyival: a legegyszerűbb emberek is számon tartották, hogy szüleik milyen vallásúnak kereszteltették őket. S itt, a Hódoltság peremével közel talán nem voltak olyan tájékozatlanok vallásuk alapvető dogmáit illetően sem, mint a Hódoltság mélyebben fekvő részein, ahol előfordult, hogy a „hívek"

adja MAKKAI L.: *Pest megye története 1848-ig*, Pest megye műemlékei (4. j.), I 119. Ennek taglalásába csupán RAJZ MIHÁLY merészkedett bele: *Egyházmegyénk a török uralom végén* (Vácegyházmegye múltjából 2), Vác 1943, 226—228; őtőle származik a templomszám-meghatározás is, valójában azonban a téma futólagos érintése után ő is sürgősen áttér a törökök keresztény templomokkal kapcsolatos állásfoglalásának taglalására (vö. az 1. jegyzettel).

[20] A garamszentbenedeki végzések I 1—12. pontja, l. MEZŐSI: *A váci egyházmegye a török hódoltság idején* (6. j.), 37—38.

[21] RAJZ: *Egyházmegyénk a török uralom végén* (19. j.), 227.

[22] FÖLDVÁRY L.: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I*, Budapest 1898, 273—277.

[23] FÖLDVÁRY: *Adalékok* (22. j.), passim.

Jézus képét sem ismerték fel, s azon túlmenőleg, hogy katolikusnak születtek, sejtelmük sem volt vallásukról. Számos adatunk van arra, hogy a lakosok — főleg a missziós püspökség és a jezsuiták működésének megkezdése előtt — ott, ahová licenciátus sem jutott, igénybe vették másvallású papok, alkalmanként még a görögkeletiek segítségét is,[24] ez azonban általában nem vezetett vallásvesztéshez. Persze ez nem is annyira a magyar, mint a délszláv többségű területekre volt jellemző; a magyarok körében inkább csak a másvallású iskola látogatása vált szokássá.[25]

A garamszentbenedeki zsinat évi 45 egyházi ünnep megülését — amelyek közül megkülönböztetett szerepet játszott a templom védőszentjének (a b ú c s ú n a k) napja — és az évenként legalább egyszeri gyónást írta elő.[26] Bár a muszlim törvények tiltották a látványos keresztény rendezvényeket, analógiák alapján feltehető,[27] hogy a Pest és Solt megyei településeken is gyakorta került sor körmenet rendezésére, méghozzá messzehangzó harangzúgás mellett.[28] A kötelezően előírt tanúságtételek mellett katolikus körökben éltek és virágoztak az úgynevezett n é p i v a l l á s o s s á g bizonyos formái is. Már a ferencesek prédikáló körútjai is hatalmas távolságból vonzották a híveket, a missziós püspök alkalomszerű felbukkanásairól nem is szólva. Elképzelhető, hogy ezek az alkalmak inkább hasonlítottak népünnepélyhez, mint szigorúan szabályozott „rendes" egyházi összejövetelekhez. Egyes zarándokhelyek konokul dacoltak a pusztulással: az 1653. évi urbárium szerint a Szilágy melletti Galamb puszta temploma ugyan már rég elpusztult, a hely azonban Pünkösd napján mégis népes zarándokseregletet vonzott magához.[29]

Azok számára, akik elmélyültebb lelkiéletre vágytak — vagy inkább szorosabb kapcsolatra akartak lépni az egyházzal —, a katolikusok, a kézműves céhek mintájára, v a l l á s o s t á r s u l a t o k at létesítettek. A kecskeméti úgynevezett „deákok céhe" 1651 február 2-án kelt alapítólevelét Wesselényi Ferenc nádor 1661-ben erősített meg. (Ebből tudjuk, hogy a városban már voltak hasonló szervezetek [7. és 13. art.].) A tagok, akiknek számát a kiszemeltekre gyakorolt szelíd erőszakkal is növelni igyekeztek (12. art.), a misék és a körmenetek „fényének" emelésével, a betegek (kivéve a pestisesek) ápolásával és a temetési „pompa" növelésével akartak nagyobb tekintélyt szerezni felekezetüknek (3—5. art.). A céhnek volt saját vagyona, így szőleje is, amelynek megművelésében valamennyi tagnak részt kellett vennie; küldhettek ugyan maguk helyett bérmunkást is, az elmaradást, az alkalmatlanságot, a gyenge munkavégzést, sőt a késést azonban a tagok esetében is büntették (6. art.).

---

[24] BALÁZS M.—FRICSY Á.—LUKÁCS L.—MONOK I. (kiad.): *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I 1 (1609—1615)* (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI 1), Szeged 1990, passim (l. a névmutatót).

[25] 16. századi makói példa: BLAZOVICH L. (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig* (Makó monográfiája IV), Makó 1993, 259—261. Pécsi példa a 17. századból: HOLOVICS F.: *A mohácsi vész kihatása Pécs környékére*, Vigilia 41 (1976) 520—521.

[26] A garamszentbenedeki végzések III 9. pontja: MEZŐSI: *A váci egyházmegye a török hódoltság idején* (6. j.), 45—46.

[27] SZAKÁLY F.: *Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban*, Tanulmányok Gyöngyösről (szerk. Havasy P.—Kecskemét P.), Gyöngyös 1984, 173.

[28] Legalábbis ez derül ki a garamszentbenedeki végzések 1 6. pontjából: „Ut si quis eucharistiae sacramentum in paschate non sumpserit, de confessione praemissa, ecclesiastica sepultura ac pulsu campanae prohibeatur." MEZŐSI: *A váci egyházmegye a török hódoltság idején* (6. j.), 38—39.

[29] TRINGLI: *A váci püspökség török kori urbáriumai* (2. j.), 137.

A szabályzat azonban nemcsak az ájtatoskodásnak (amelyhez a négy kijelölt ünnepnapon kötelező adakozási kötelezettség járult; igaz, csak 1-1 fillért kellett a kereszthez vinni) és a segítőkészségnek, hanem a vidám társas együttlétnek is teret engedett. A szőlőkapálás, úgy tűnik, rendszerint közös mulatásba torkollott: „Az céh szőlejének elvégezésekor az dékányok tartoznak az étel mellé két forint ára borral, ha szerit tehetik; az elfogyván, azki mulatni akar, nyissa erszényét." A testületnek volt kifejezetten mulatásra rendelt napja is: valamennyi céhtag büntetés terhe alatt köteles volt megjelenni a céh házában a közös étkezésen (ha valakit betegség kényszerített távolmaradásra, annak a dékán tartozott egy tál ételt és egy pint bort küldeni).

> Az céhnek mulatása napján a dékányok [= a céh vezetői, a kézműves atyamesterek megfelelői] az első tálnak felvitelekor, talpon állva, képekbéli emberrel szólassanak böcsületesen az céhnek; azon egész napon pedig, úgymint céh napján sem árulni, sem venni, sem cserélni nem szabad, ha ki pedig az ellen cselekedik, büntetése 24 pénz. Ha ki olyankor háborúságot indít, kin a böcsületes céh felindulna, az olyan ember az céhnek hasonló vendégséggel tartozzék. ... Az céhnek mulatásából senki dékány híre nélkül házához ne mehessen, hanem következzék [= elbúcsúzzék], és melléje kísérő adassék.

Ahhoz képest, hogy önkéntességi alapon szerveződött vallásos testületről van szó, a céh szabályaiból meglehetősen katonás szervezet képe rajzolódik ki. A testület ugyan megválhatott szándékos emberölésen, lopáson és paráznaságon kapott tagjaitól, azok azonban csak igen komoly indokkal léphettek ki. Az alapítólevél hemzseg a szankcióktól, amelyek a tagok valamennyi megnyilvánulását körülindázták. Még azért is szigorú büntetés járt, ha valaki a tagok összehívására rendelt „behívó táblát" — nyilván azzal, hogy a körülhordozóval poharazgatásba vagy pletykálkodásba merült — késleltette, arról nem is beszélve, ha a felszólításra nem jelent meg vagy a céh határozatait vitatta (pl. 9—10. art.).[30]

A halasi református egyház számadáskönyveinek tanúsága szerint protestáns körökben szokás volt a perselyezés is: igaz, a jelenlevők 1678 pünkösdjén 8 dénárt, karácsonyán 32, 1679 húsvétján pedig 38 akcsét (48, ill. 57 d) „hánytak a perselybe". Alkalomról alkalomra jelentős bevétele származott a halasi egyháznak az elhunytak hagyatkozásából is. Különösen a rendkívül pusztító 1679—1680. évi pestisjárvány idején, amikor is 16 végrendelkező — általában állatadomány formájában — összesen 217 forintot legált neki.[31]

---

[30] HORNYIK: *Kecskemét város története* (11. j.), II 236—244. A váci egyházmegyében másutt, pl. a Nógrád megyei Ecsegen — amelynek plébánosa egyben vikárius is volt — akadtak hasonló testületek: VARGA L.: *Az ecsegi Szentlélek ispotály*, Katolikus egyháztörténeti konferencia. Keszthely 1987 (szerk. Hölvényi Gy.), Budapest 1989; KRISTÓ GY. (szerk.): *Szeged története. I: A kezdetektől 1686-ig*, Szeged 1983, 735.

[31] SZAKÁL A. (szerk.): *Kiskunhalas története* [sajtó alatt].

MOLNÁR ANTAL

Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich

Hódoltsági katolikus egyháztörténetünk egyik legfájóbb hiányossága, hogy az egyházi élet főszereplőinek, a hódolt falvak és mezővárosok plébánosainak, a misszionáriusoknak és misszióspüspököknek az életrajzát csak hiányosan, illetve sokszor egyáltalán nem ismerjük. Pedig enélkül a katolikus egyház hódoltsági jelenlétéről alkotott képünk nemcsak töredékes és pontatlan, hanem színtelen és élettelen is marad.[1] A hódoltságban közel negyven éven át fáradhatatlanul tevékenykedő, állandóan úton levő és szervező, Rómában, Bécsben és Konstantinápolyban egyaránt megforduló misszionárius, Don Simone Matkovich kétségtelenül a hódoltsági egyháztörténet egyik legérdekesebb szereplője. Életútjának megrajzolásához a forrásadottságok kortársaihoz viszonyítva igen kedvezőek: életének első harmincnyolc évéről misszionárius-társa, a jezsuita Bartol Kašić által 1613-ban összeállított beszámoló tájékoztat, amelyet nyilván Don Simone elmondása alapján vetett papírra.[2] Ez az írás nem mentes ugyan a legendás elemektől és a Matkovichra annyira jellemző, már-már lódításnak nevezhető túlzásoktól, ennek ellenére a beszámoló alig túlbecsülhető forrása a hódoltsági katolicizmus történetének. Emellett számos levele és jelentése maradt ránk, illetve a hódoltságban működő jezsuiták, ferencesek és világi papok Rómába küldött leveleinek is gyakori szereplője. Don Simone életrajzának egyik igen fontos tanulsága, hogy szerencsés esetben az egyházi élet közkatonáiról is igen fordulatos és adatgazdag biográfiát lehet összeállítani, és ilyenkor egy-egy életpálya nem várt mélységében ismerhető meg. Másrészt hősünk komoly ambícióktól fűtve nem mindennapi szervezőmunkát végzett, és eközben nemcsak a helyi török hatóságokkal, az ortodoxokkal, a reformátusokkal és az unitáriusokkal, hanem a hódoltsági katolikus egyház szinte valamennyi képviselőjével összetűzésbe

---

[1] A hódoltságban működő katolikus papok közül elsősorban néhány irodalmi szempontból is jelentős jezsuita misszionárius életrajzát ismerjük részletesebben: M. VANINO: *Leksikograf Jakov Mikalja S.I. (1601—1654)*, Vrela i prinosi 2 (1933) 1—43 és *Le P. Barthélemy Kašić S.I., écrivain croate (1575—1650). Étude bio-bibliographique*, Archivum Historicum Societatis Iesu 6 (1937) 216—258; HOLL B.: *Vásárhelyi Gergely pályája (1560—1623)*, ItK 87 (1983) 150—162. A belgrádi püspökök életrajzai: M. PREMROU: *Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd*, Archivum Franciscanum Historicum 17 (1924) 489—508 és 18 (1925) 33—62; Don Simone Matkovich életrajzának népszerűsítő összefoglalása: J. KOSTALIĆ: *Šimun Matković, svećenik, pri bunjevački misijonar*, Subotička Danica ili bunjevačko šokački kalendar 11 (1894) 26—32.

[2] *Relatione della vita e costumi di Don Simone di Giovanni Matcovicch*, ARSI Austria, vol. 20, fol. 29^{v}—37^{v} és 281^{r}—282^{v}. Kiadásai: M. VANINO: *Kašićevo izvješće o Don Šimunu Matkoviću (1613)*, Vrela i prinosi 1 (1932) 80—99; BALÁZS M.—FRIGSY Á.—LUKÁCS L.—MONOK I. (kiad.): *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I 1: 1609—1615* (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI 1), Szeged 1990 (= EHJM I 1), 174—185. Én ez utóbbi kiadás szövegét használtam.

került, ezért életpályájának bemutatása a hódoltsági egyház küzdelmeinek és mindennapi életének jobb megértéséhez is hozzájárul.

***

Don Simone Matkovich (horvátul Šimun Matković vagy Jakšić)[3] 1575 táján született a Balkán-félsziget egyik legismertebb Mária-kegyhelyén, a boszniai Olovón.[4] Apja, Ivan Jakšić, a családi hagyomány szerint a boszniai királyok családjából származott, anyját Marija Bogoivićnak hívták. A tehetős család bőkezűen támogatta a ferences rendet: az apa a kegytemplom védnöke volt sok éven át, az anya ősei pedig annak idején házukat adományozták a ferences kolostor és templom építésére. Simone tizenkét éves korától kezdve tíz éven át az olovói ferenceseknél nevelkedett, az első tonzúrát Franjo Baličević boszniai püspöktől vette fel. Huszonkét éves korában, tehát 1597 táján, ismeretlen okok miatt otthagyta a kolostort. Kašić ezzel kapcsolatban csak annyit ír, hogy nem akart ferences lenni, s a későbbi bőséges levelezésanyagban sem történik utalás erre az eseményre. Ezzel a lépésével viszont Don Simone gyakorlatilag a száműzetést választotta, hiszen világi papként Boszniában a ferencesek miatt nem dolgozhatott. Későbbi tevékenysége és a ferencesek iránti engesztelhetetlen gyűlölete arra enged következtetni, hogy személyes ambíciói miatt, illetve valamilyen egyéni sérelem hatására vált meg a rendtől.

A fiatal klerikus Boszniából Antivaribа ment, ahol Marko Stipanović érseki helynök mellett dolgozott három éven át, és elsősorban hitoktatással foglalkozott. A vikárius 1601 körül elküldte a zadrimai püspökhöz, aki pappá szentelte. Nyilván az ekkor szerveződő bulgáriai katolikus misszió emberhiányával magyarázható, hogy Matkovich rögtön Kopilovácon, a négy fontos északnyugat-bulgáriai katolikus település egyikében lett plébános. Plébániájáról betegsége miatt nemsokára lemondott, és rövid olovói pihenés után a katolikusok kérésére a Szerémségbe ment, ahol kisebb megszakításokkal 1612-ig tevékenykedett. Kašić írói vénáját nem kímélve meséli el beszámolójában Don Simone hősies fáradozásait, térítéseit és küzdelmeit a tizenötéves háború által feldúlt szerémségi és szlavóniai tájakon: húszezer személyt keresztelt meg, mocsarakon átgázolva kereste fel a pásztorgyerekeket, a portyázó tatárok elől a hóba ásta be magát, napokon át sült makkon élt, de mindennél jobban megviselte a tatárok által rabságba hurcolt, félholttá fagyott meztelen nők és gyermekek látványa.

Az ambiciózus és heves vérmérsékletű pap rövidesen összetűzésbe került a Szerémségben ez idő tájt rohamosan terjeszkedő szerb ortodox egyház képviselőivel. Először a fruškai szerb monostorban tartózkodó Joakim érsekkel gyűlt meg a baja, elsősorban harcias prédikációi és az új naptár bevezetésére tett erőfeszítései miatt. Ezt a nézeteltérést ugyan egy arany lefizetésével még el tudta simítani, de az állandósuló és csak a török hatóságok bevonásával rendezhető konfliktusok egyre nagyobb anyagi megterhelést jelentettek Matkovich és hívei számára. Többször kényszerült futással menteni a bőrét a szerb vladikák által felbérelt fegyveresek elől. A török hatóságok előtt nagy

[3] A bosnyák és horvát személynevek esetében a horvát helyesírást követem, kivételt csupán magával Don Simonéval tettem, mivel az ő neve a magyar szakirodalomban annak olasz formájában honosodott meg.

[4] Don Simone életének eseményeit 1612-ig a 2. jegyzetben idézett forrás alapján ismertetem, a továbbiakban erre nem hivatkozom.

hasznát vette az Oszmán Birodalomban jelentős kiváltságokkal rendelkező raguzai kereskedők támogatásának, minden bizonnyal az ő privilégiumaikon felbuzdulva döntött úgy, feltehetőleg 1608 táján, hogy Konstantinápolyba utazva megpróbál mentességet szerezni a hódoltsági katolikusok számára a szerb püspököknek való tizedfizetési kötelezettség alól.

Hősünk nem volt ugyan híján némi kalandor szellemnek, de az mégis aligha hihető, hogy erre a több hónapos és igen költséges útra a véletlen szerencsében bízva vállalkozott volna. Nyilvánvalóan és — mint a történtek mutatják — nem is minden alap nélkül számíthatott a szultáni udvarban élő számos boszniai renegát támogatására. A Portán végül egykori földije, egy befolyásos szultáni eunuch segítette, akinek közbenjárására a vártnál is szélesebb körű előjogokat tudott szerezni a hódoltsági katolikus híveknek. A diadalmasan visszatérő Don Simone számára azonban a neheze még hátravolt: a szultáni kiváltságlevelet hitelesíttetnie kellett a budai basával. Rögtön Belgrádba érkezése után biztonságba helyezte a fontos iratot a raguzai kereskedőknél, és egy időre visszavonult plébániájára, a szerémségi Babskára. A helyi katolikusok hívására innen átment a Duna túloldalán levő bácskai plébániákra missziózni, itt azonban egy csapat fegyveres kirabolta és súlyosan bántalmazta. A sebesült Don Simonét kocsin vitték haza plébániájára, ahol hónapokig betegeskedett. Felgyógyulása után, valószínűleg 1609 derekán Budára ment Ali basához, aki a Konstantinápolyban szerzett privilégiumokat megerősítette.

A szultántól nyert kiváltságlevél — legalábbis elméletben — igen széleskörű előjogokat biztosított a hódoltsági katolikusok számára. Engedélyezte a templomok kijavítását; védelmet biztosított az ortodox és református püspökök ellen, mivel kivette a katolikusokat azok joghatósága alól, sőt lehetővé tette az evangélikus és református prédikátorok eltávolítását, amint Don Simone már korábban elűzte a karlovci, petrovci, vinkovci és iloki református lelkészeket. Szabad működést (misézés, körmenetek tartása, prédikáció) engedélyezett a katolikus papoknak, akik ezentúl ellenséges országokból is jöhetnek (gondolva itt nyilván a királyi Magyarországra vagy Itáliára), adómentességet garantált számukra, sőt javaikat haláluk után a jövőben nem foglalhatták le a törökök a kincstár javára. Ez a kiváltságlevél nagyon jelentős állomása volt a hódoltsági katolicizmus történetének, annak ellenére, hogy természetesen egyetlen pontja sem valósult meg betű szerint, amint arra a későbbiek bőséges példával szolgálnak. Ugyanakkor ez az irat mégiscsak nyújtott valamiféle törvényes garanciát a következő évtizedben megindúló hódoltsági jezsuita missziók számára. Don Simone pedig, miután megismerte a helyi és a portai török hivatali apparátus útvesztőit, két évtizeden át minden Rómából induló hódoltsági missziós kezdeményezés egyik kulcsfigurája lett.

1609-ben részt vett az olovói búcsún és segített a körmenetet megzavaró török csapatokat visszaverni, majd a következő évben a török védőőrség megszervezésében segédkezett. Olovo az ott őrzött csodatevő Mária-kép miatt ferences kolostorával és templomával az egész hódolt Balkán, de különösen a bosnyák ferencesek által pasztorált vidékek legjelentősebb búcsújáró helye volt. Mária mennybevitelének ünnepén, augusztus 15-én több tízezres tömegek zarándokoltak a kegytemplomhoz, általában a bosnyák ferencesek vezetésével. Bizonyos értelemben tehát Olovo a bosnyák ferencesség lelki központja volt. A csodatévő Mária-kép elsősorban az ördögtől megszállottakon segített, emiatt nemcsak a katolikusok, hanem ortodoxok és muzulmánok is felkeresték. A helyi török hatóságok ugyanakkor részt vállaltak — természetesen nem ingyen — az ünnepsé-

gek megszervezésében, főleg pedig a rajtaütések elleni biztosításában.[5] Ezekre az évente ismétlődő eseményekre utal a Don Simone életrajzában szinte epikus erővel megelevenedő harc a körmenetet megtámadó törökökkel, illetve a zarándokok ellen támadást tervező Deliporcia nevű rablóvezér története, akit a körmenet védelmével megbízott török tisztviselő és kísérete koncolt fel.

Don Simone konstantinápolyi és budai sikerei után bizonyos tekintetben a hódoltság déli területein élő katolikusok afféle fővédnökévé vált — legalábbis ezt sugallja a Kašić által írt beszámoló, amelynek Don Simone nélkülözhetetlenségét bizonygatva püspökké való kinevezését kellett volna elősegítenie. Még 1610-ben Pécsre ment, ahol Stjepan Radobiljával, a kisszámú szláv katolikus káplánjával együtt a török hatóságok segítségével megszerezték az unitáriusok templomának felét. Megtérítette Csáki György református prédikátort, és megpróbálta lebeszélni a baranyai licenciátusokat a gyóntatásról és a szenteletlen ostyával való áldoztatásról. Habár ezen a téren csak részben járt sikerrel, annyi a későbbi eseményekből is világosan látszik, hogy a licenciátusok elfogadták vezető szerepét és ragaszkodtak hozzá. Babskára visszatérve a vukovári kádi előtt sikerült megakadályoznia, hogy a kanizsai pasa lebontassa a szerémi (mitrovicai) templomot.

A nyughatatlan és meglehetősen befolyásos pap egyházszervező tevékenységét nemcsak az ortodox püspökök, de a hódolt Dráva-mellékre református prédikátorokat küldő Zrínyi György[6] sem nézte jó szemmel. Don Simone legalábbis az általa felbérelt bérgyilkosokat sejtette a babskai plébánián éjszaka rátámadó rablókban, akiket mindig keze ügyében levő íjával sikerült megfutamítania. 1612-ben újra Budára ment, hogy engedélyt szerezzen a törökök által felgyújtott olovói templom kővel való befedésére. Budáról hazafelé menet a paphiány miatt református prédikátorhoz járó magyar katolikusokkal találkozott, és — legalábbis Kašić szerint — a velük való beszélgetés hatására döntött úgy, hogy Rómába utazik és megpróbál papokat hívni a hódoltságba.

A meglehetősen ambiciózus és első közelítésre nem sok sikerrel kecsegtető elképzelésnek egy szerencsés találkozás adott esélyt a megvalósulásra. 1612 májusában a Raguzában hajóra várakozó Don Simone felkereste a raguzai egyházi élet két prominens képviselőjét, Pietro Benessa érseki helynököt, valamint Don Luca Natalét, és előadta nekik nagylélegzetű terveit. A két pap a raguzai jezsuita misszió egyik tagjához, Bartol Kašićhoz irányította Matkovichot. Don Simone szervezőmunkájához méltó társat talált a szintén nagy távlatokban gondolkodó dalmát jezsuitában, kettejük tervezgetésének eredményeképpen született meg a hódolt Magyarországon alapítandó jezsuita misszió gondolata.

Don Simone Kašićnak a jezsuita rendfőnökhöz, Claudio Acquavivához címzett ajánló soraival érkezett Rómába 1612 júniusában. A mozgékony pap az Örök Város forgatagában és a pápai udvar útvesztőiben is meglehetősen hamar kiismerte magát. A szentszéki francia követ egyik török embere bemutatta a követnek és egy maronita papnak, akik elirányították a jezsuita generálishoz. Acquaviva nagy szeretettel fogadta, és mindenben támogatta a misszió gondolatát. Hozzáállása mögött Kašić ajánlólevelének jótékony

[5] Ć. Truhelka—C. Hormann: *Olovo*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina 2 (1894) 235—247; [Kaizer N.:] *Descriptio Provinciae Bosnae Argentinae facta per R. P. F. Franciscum a Varadino anno 1679*, Szabadka é. n., 5—6.

[6] A Zrínyi György által támogatott református misszióra szintén Kašić utal egy másik beadványában: EHJM I 1 (2. j.), 187.

hatásán vagy Don Simone személyes varázsán túl más okokat is kell keresnünk, hiszen a rend általában nem szívesen fogott kalandor és bizonytalan kimenetelű vállalkozásokba. A rendfőnök fenntartások nélküli beleegyezésének hátterében egy újfajta, Európára koncentráló missziós politika húzódott meg. Acquaviva a Társaság életében kezdettől fogva jelen lévő missziós gondolatot új tartalommal töltötte meg azáltal, hogy a rendtagok missziós elhivatottságát Európára, szülőföldjükre irányította. Ezek az évek egész Európában a jezsuita missziós hivatás újrafelfedezésének az évei, amikor rendtagok ezrei mozdultak ki kollégiumi nyugalmukból, hogy szembesüljenek a vidék lelki elhagyatottságával, tudatlanságával, bűneivel.[7] Ebben a kontextusban rögtön felértékelődött Don Simone misszió-alapítási terve, hiszen a magyarországi hódoltság földrajzi értelemben közel volt, lelkipásztori szempontból viszont rendkívüli mértékben segítségre szorult.

Acquaviva már július elején kijelölte a misszió tagjait: az Itáliában levő magyar Szini Istvánt és a Raguzában dolgozó Bartol Kašićot, akik mellé a grazi kollégiumból az osztrák rendtartomány küldött még két pátert.[8] Ezen a ponton azonban megakadt a szervezőmunka, és kérdésessé vált, hogy a pápa támogatni fogja-e a vállalkozást. Don Simone emögött a bosnyák ferencesek aknamunkájára gyanakodott, és nem is minden alap nélkül.

A Kašić által összeállított életrajz ugyan gondosan kerülte Don Simone és a bosnyák ferencesek közötti esetleges konfliktusok említését, ennek ellenére majdnem bizonyos, hogy a ferencesek kezdettől fogva rossz szemmel nézték Matkovich szervezőmunkáját és egyre növekvő befolyását. A bosnyák ferences provincia több százados lelkipásztori múltra tekinthetett vissza a hódolt Boszniában, és a katolikus délszlávok betelepedésével fokozatosan terjeszkedett a hódolt Magyarországon is. A ferencesek Boszniában a 14. század első évtizedeiben jelentek meg mint a boszniai eretnekeket térítő misszionáriusok. Sajátos megbízatásuknál *(officium inquisitionis)* fogva kezdetben a politikailag jelentősebb székhelyeken telepedtek meg, később azonban — felvállalva a raguzai és szász polgárság lelkigondozását — tevékenységük súlypontja a gazdaságilag jelentősebb városokba helyeződött át. Ily módon nemcsak kísérői, hanem alakítói is voltak az ország urbanizációjának, elsősorban a bosnyák eredetű polgárság létrejöttében játszott szerepükkel. A 15. századra a rend annyira megerősödött Boszniában, hogy a szomszédos országok felé is képes volt terjeszkedni. Részben ennek a körülménynek, részben pedig a török hódítók gazdaságpolitikai megfontolásainak köszönhetően a ferencesek az oszmán hódítás után is — a szultáni kiváltság értelmében — legálisan működhettek Boszniában a középkori egyházi és politikai struktúrák egyetlen örököseiként. A bosnyák ferencesek sikeresen alkalmazkodtak az 1463 után teljesen megváltozott viszonyokhoz, s egyrészt szultáni, másrészt (elsősorban még középkori eredetű) pápai kiváltságaikra támaszkodva a hódolt Észak-Balkán legfontosabb katolikus egyházi tényezőjévé váltak.[9] A Szentszéktől kapott privilégiumaik sorában a legnagyobb jelentőségű kétségkívül azon engedmény volt, amely értelmében a plébániák betöltésének joga a ferences tartomány-

[7] A folyamatról kitűnő áttekintést nyújt B. DOMPNIER: *La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur*, Les Jésuites à l'âge baroque (1540—1640) (sous la direction de L. Giard—L. de Vaucelles), Grenoble 1996, 155—179.

[8] EHJM I 1 (2. j.), 47—48 és 60—61. A konkrét szervezőmunka Lorenzo Paoli általános ügyvivő feladata volt, aki később is komoly érdeklődést mutatott a misszió sorsa iránt.

[9] J. DŽAMBO: *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien* (Franziskanische Forschungen 35), Werl i. Westfalen 1991, 164—202.

főnököt és a kormánytanácsot illette meg, a püspök vagy apostoli vikárius csak a megerősítés jogával bírt. Ez a sok vitára alkalmat adó kiváltság eredményezte a boszniai katolikus egyház egészen sajátos (a *tridentinumi* episzkopális egyházmodelltől erősen eltérő) szerzetesrendi jellegét.[10] A bosnyák ferencesek egyik legfontosabb expanziós iránya a Szávától északra fekvő területek voltak. A szlavóniai, szerémségi és bácskai fennmaradt települések plébániáit már a 16. század folyamán elfoglalták, s jórészt az itteni gazdag egyházközségek jövedelmeiből tartották fenn boszniai kolostoraikat.[11]

A Száván túli üres plébániákat elfoglaló bosnyák ferencesek ugyan nem nézték jó szemmel a néhány szerémségi, szlavóniai és baranyai világi papot, de ezek a ferencesek lelkipásztori túlsúlyát aligha veszélyeztették.[12] Don Simone missziószervező buzgalma és a török hatóságokkal kialakított jó viszonya viszont annál inkább. Ezért amikor római útjának híre ment, Franjo Baličević boszniai püspök rögtön levéllel fordult a pápához, Scipione Borghese államtitkárhoz és a velencei nunciushoz, hogy a tudatlan és alávaló Don Simone törekvéseit ne támogassák, és főleg nehogy püspökké szenteljék.[13] A bosnyák főpap ugyanakkor minden követ megmozgatott, hogy utódlási joggal koadjutorává nevezzék ki Antun Matić bosnyák ferencest, biztosítva ezáltal a ferencesek számára a boszniai püspöki széket. Baličević törekvései részben sikerrel jártak: elérte Matić kinevezését,[14] de a misszió megindítását csak késleltetni tudta, mivel a jezsuita rendfőnök és az általános ügyvivő közbenjárására a pápa végül fogadta Don Simonét, és rendelkezésére bocsátotta a kért anyagi segítséget.[15]

Matkovich Szini páter társaságában 1612 szeptember 3-án indult vissza Rómából, és egy viharos tengeri út után szeptember 23-án érkeztek Raguzába. Az Oszmán Birodalommal jó kapcsolatokat ápoló kereskedőváros jelentette a kiindulópontot valamennyi, a hódolt Balkán felé tartó vizitátor és misszionárius számára a 16—18. század folyamán, ezért a kis csapat két hónapot töltött a városban az utazás előkészítésével. A török területeken használatos kereskedőruhákat, lovakat és fegyvereket vásároltak, amelyekre

[10] S. M. DŽAJA: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463—1804* (Südosteuropäische Arbeiten 80), München 1984, 203—205; P. ČAPKUN: *De organisatione curae pastoralis Franciscanorum apud Croatorum gentem*, Sibenici 1940, 29—109; B. RUPČIĆ: *Entstehung der Franziskanerpfarreien in Bosnien und der Herzegowina und ihre Entwicklung bis zum Jahre 1878* (Breslauer Studien zur historischen Theologie, N.F. 2), Breslau 1937, 71—91.

[11] F. E. HOŠKO: *Djelovanje franjevaca Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća*, Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katerine, Sarajevo 1979, 104—109; DŽAJA: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens* (10. j.), 190—194.

[12] Ezt a szemléletet jól tükrözi Franjo Baličević boszniai püspök 1600. évi jelentése. HODINKA A.: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XVII 3), Budapest 1898, 103—114.

[13] Baličević e tárgyban írott levelei: Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberiniani latini, vol. 6872, fol. 46^{r}—55^{r} és 62^{v}—64^{v}. 1612 augusztus 6-án kelt levelében így jellemezte Don Simonét: „Interim humilissimamente suplico Vostra Santità in visceribus charitatis Christi, che non dia l'orechia a un certo Dom Simone da Piumbo, della mia diocesi, l'quale è homicida, perversissimo, ignorantissimo, di pesima vita et costumi, et di gravi et enormi difetti convinto da me, ne mai lo ho potuto castigare, perchè si agiuta con li favori di Turchi. Et ancora sopra il tutto è ardito a venir a Roma, et con certi favori et mezzi potenti, et con varie falsitadi et inganni, et scriture mendicate et procurate, procura certe cose et gratie, dando intender cose impossibile per posibile, et bugie per la verità et e contra." Uo. fol. 54^{r}.

[14] Uo. fol. 56^{r}—61^{v} és 65^{r}—72^{v}.

[15] EHJM I 1 (2. j.), 182—183.

gyakorlatilag el is ment minden Rómából hozott pénzük.[16] Már Raguzában kiderült, hogy a Don Simonével való együttműködésük nem lesz felhőtlen. A nagy helyismerettel rendelkező pap ugyanis a misszió vezetőjeként viselkedett, és a rendfőnöknek kellett levélben inteni: nem elöljárója, csupán kalauza a két jezsuitának.[17] November végén indultak útnak egy raguzai kereskedőkaraván kíséretében Belgrádba, ahová december 15-én érkeztek meg, 18 napos, nagyon fárasztó utazás után.[18]

Belgrád az Oszmán Birodalom északi részének igen jelentős kereskedelmi csomópontja volt, elsősorban virulens raguzai kereskedőkolóniája és annak gazdasági kapcsolatrendszere révén. A 17. század elején mintegy 350 raguzai üzletember élt a városban, ez a szám a század közepére 120 főre csökkent. A bosnyák kereskedők és iparosok száma csak a tizenötéves háború után növekedett meg, *natió*juk az 1630-as években már mintegy 1500 főt (130 család) számlált. A raguzai és bosnyák kereskedők gazdasági rivalizálásának kifejezője volt a belgrádi kápolna kegyurasága körül a 17. század első évtizedeiben kialakuló konfliktus.[19] A jezsuita misszionáriusokat a raguzai kereskedők vették pártfogásukba, szállást és teljes ellátást biztosítva számukra. A szíves fogadtatást, a biztonságot és a nagy lehetőségeket látva Don Simone javaslatára a jezsuiták a huzamosabb belgrádi tartózkodás mellett döntöttek. A város központi helyzeténél fogva, illetve állandóan úton levő és így kíséretet biztosító kereskedői révén kiindulópontot jelenthetett a hódolt Dél-Magyarországot behálózó missziós munkához.[20] Egy akadállyal azonban láthatóan nem számoltak elég komolyan: a pozícióikat védő bosnyák ferencesek ellenállásával, akik számára a belgrádi jelenlét szintén stratégiai és főleg anyagi jelentőséggel bírt. A belgrádi raguzai kereskedőkolónia káplánjai ugyanis mindig a bosnyák ferencesek közül kerültek ki, akik nem szívesen engedtek be az általuk gondozott kápolnába idegen papokat.[21] A belgrádi jezsuita misszió két évtizedes történetét beárnyékoló torzsalkodás baljós előjeleként is felfogható, hogy a ferencesek megakadályozták Don Simone karácsonyi miséjét.[22]

1613 januárjában Don Simone Pécsre ment tájékozódni a lehetőségekről, és a jezsuita páterek további útját előkészíteni. Pécsre ekkor már megérkezett Grácból a másik két misszionárius, Vásárhelyi Gergely és Jékel Zakariás. Vásárhelyi jó ötven éves, jelentős missziós tapasztalatokkal rendelkező és meglehetősen heves vérmérsékletű szerzetes volt,[23] és bizony nehezen viselte a szintén nagyharagú és öntörvényű Don Simonét, aki nyilván saját elképzelései szerint kívánta irányítani a pécsi missziót. Vásárhelyi ugyanakkor tanulatlan és fanatikus embernek tartotta őt, ezért nem volt hajlandó ajánl-

[16] A tengeri utazásról és a raguzai előkészületekről Szini István számolt be Acquaviva rendfőnökhöz írott levelében (Raguza, 1612 szeptember 27.). ARSI Fondo Gesuitico, vol. 538, pag. 19—21.

[17] EHJM I 1 (2. j.), 60—62.

[18] Az utazásról egyedülállóan érdekes beszámolót találunk Bartol Kašić önéletrajzában: M. VANINO: *Autobiografija Bartola Kašića*, Građa za povijest književnosti hrvatske 15 (1940) 36—42. Kašić összefoglaló, a rendfőnökhöz címzett jelentése az útról és első belgrádi tapasztalataikról (Belgrád, 1613 január 8.): ARSI Fondo Gesuitico vol. 540, fol. 273^{r}—275^{v}.

[19] B. HRABAK: *Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521—1551. godine*, Godišnjak grada Beograda 13 (1966) 29—47; DŽAJA: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens* (10. j.), 171.

[20] Vö. a 18. jegyzetben idézett Kašić-levelet; EHJM I 1 (2. j.), 80.

[21] A belgrádi kápolna körüli viszályok rövid áttekintése: MOLNÁR A.: *Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633)*, Fons 2 (1995) 183—184.

[22] ARSI Fondo Gesuitico, vol. 540, fol. 274^{v}; EHJM I 1 (2. j.), 63.

[23] HOLL: *Vásárhelyi Gergely* (1. j.), passim

lólevelet adni számára esetleges püspöki kinevezése érdekében. A kezdeti ellenszenv és megnemértés az új naptár bevezetése körüli nehézségek miatt nyílt konfliktussá fajult. A XIII. Gergely pápa által 1582-ben kihirdetett naptárreformot a bosnyák ferencesek kezdettől fogva igyekeztek bevezetni,[24] ennek eredményeként híveik Boszniában és a hódoltság déli részein a 17. század elejére már elfogadták a naptármódosítást. Ugyanakkor a magyar katolikusok és főleg a protestánsok az ortodoxokkal együtt a régi naptárhoz ragaszkodtak.[25] A jezsuiták természetesen az új naptár bevezetésén fáradoztak, de látva a magyar lakosság ellenállását, hajlandók lettek volna engedményekre. Nem úgy Don Simone, aki mereven ragaszkodott az új naptárhoz, és Vásárhelyit durván támadta engedékenységéért. Az egyháziak vitájából természetesen ismét csak a török hatóságok húztak hasznot, szokásuk szerint börtönnel fenyegetve, majd súlyos pénzbüntetéssel sújtva mindkét felet. Don Simone végül úgy jött el Pécsről, hogy kezesét, Szűcs Miklós pécsi kereskedőt is cserbenhagyta. A pécsiekkel való viszályai ellenére azonban a belgrádi páterekkel továbbra is jó viszonyban maradt: Kašić fenntartások nélkül kiállt mellette, Szini kissé kritikusabban ítélte meg személyét, de hasznos és nélkülözhetetlen munkatársnak tartotta. A konfliktusokért mindketten inkább Vásárhelyit hibáztatták, aki ezt látva a misszióból való visszavonulást fontolgatta. 1613 tavaszán Don Simone elkísérte Kašićot a Szerémségbe, Szininek pedig baranyai missziója során volt segítségére, és török támogatással megszerezte a mohácsi templomot.[26]

A misszió nehéz anyagi helyzete, a konfliktusok nyomasztó súlya és a számos megoldatlan kérdés miatt 1613 nyarán Don Simone és Kašić úgy döntöttek, hogy Rómába mennek beszámolni a rendfőnöknek és a pápának tapasztalataikról, illetve segítséget kérnek további munkájukhoz. A két misszionárius júniusban indult el Belgrádból, bár az ötletet a helyén maradó, kevesebb ambícióval megáldott, csendesen dolgozó Szini nem helyeselte. Az út értelmi szerzője valószínűleg Don Simone lehetett. Utazásai és pereskedései során ugyanis addigra minden pénzét elvesztette, plébániáját odahagyta, a kereskedők pedig megelégelték állandó patvarkodásait, ezért Belgrádba és Pécsre sem térhetett vissza, ráadásul a törökök is többször súlyosan megfenyegették. Egyedül néhány horvát licenciátus és a pécsi káplán, Nikolich István tartott ki mellette. A talajt vesztett pap egyetlen kiutat látott reménytelen helyzetéből: Kašić segítségével megszerzi a pécsi vagy valamely más hódoltsági püspöki széket. Törekvéseihez hű szövetségest talált az őt támogató Kašićban, aki 1613/1614 telén számos beadványt intézett a pápához a hódoltsági katolikus egyház újjászervezése ügyében. Kašić tervezeteiből — több álmodozó 16—17. századi rendtársához hasonlóan — egy teljesen újjászervezett balkáni katolikus hierarchia (szerémi érsekség Belgrád székhellyel, ennek joghatósága alatt négy püspökség), viszonylag nagy létszámú missziók, szépen működő iskolák és végül egy konstantinápolyi pápai követség vágyálma rajzolódik ki. Ezekben az elképzelésekben Don Simone is fontos szerepet kapott, ő lett volna a pozsega-valpovói püspök. A tervezetek és az ebből a célból összeállított életrajz csak úgy hemzsegnek Don Simone

[24] Fra Toma bosnyák ferences már 1584-ben az új naptár bevezetése miatti nehézségeikről tájékoztatta a Szentszéket. ASV Archivio di Castel S. Angelo, Armaria I—XVIII, № 4760, fol. 42^{v}.

[25] Ilyen értelemben írt az új naptár elfogadásáról Toma Ivković scardonai püspök is 1631-ben. APF SOCG vol. 73, fol. 153^{r}.

[26] Ezekről az eseményekről és a szereplők álláspontjáról az érintettek 1613-ban kelt nagyszámú levele tájékoztat: EHJM I 1 (2. j.), 88—172 passim. Kašić és Don Simone szerémségi missziójának leírása: VANINO: *Autobiografija Bartola Kašića* (18. j.), 43—55.

dicséretétől: a katolikusok egyöntetűen püspöküknek akarják, hiszen csak ő védelmezi őket; noha nem volt módja teológiai tanulmányokat folytatni, de helyismerete, buzgalma és természetes ékesszólása azokon a részeken többet ér. A török is megbecsüli és a katolikusok püspökének tartja, nincs tehát nála alkalmasabb személy a hódoltsági püspöki székre. Kašić a missziószervezés akadályain meglehetős nagyvonalúsággal tette túl magát: a főkegyúri jogára hivatkozó magyar királlyal szerinte nem kell törődni, és ki kell hagyni a hierarchia újjászervezéséből. A bosnyák ferencesekkel kapcsolatban pedig mindössze arra hívta fel a figyelmet, hogy rendre kell őket utasítani, és a püspökségek betöltésénél nem jöhetnek számításba.[27]

Kašić (egyébként igen izgalmas) tervezgetései nemcsak a mai történész számára tűnnek kissé illuzórikusnak, hanem a Szentszék sem vette őket túl komolyan. Don Simone püspökségét ismét a bosnyák ferencesek akadályozták meg, pedig az ez ügyben sokat buzgólkodó Kašić kérésére még Roberto Bellarmino bíboros is közbenjárt érte. A majd féléves római tartózkodásnak tehát nem sok kézzelfogható eredménye lett, és a reményeiben megcsalatkozott Don Simone Kašić ellen fordult, őt okolva a sikertelenségért. A páternek végül sikerült egy megbízatást kieszközölnie a teljesen félreállított Matkovich számára: kétszáz arany útiköltséggel Konstantinápolyba küldték, hogy újabb kiváltságlevelet szerezzen a katolikusok számára, amely biztosítja a jezsuiták és a később kinevezendő püspök szabad működését.[28]

A testre szabott feladattól megvigasztalódott Don Simone 1614 június elején indult útnak Rómából Petar Katić, a Róma melletti Monte Rotondo archipresbitere társaságában.[29] Útközben csatlakozott hozzájuk a Porta bécsi követe, a befolyásos Gasparo Graziani, akinek segítségével a két pap sikeresen teljesítette küldetését és októberre visszatértek Belgrádba. Itt azonban a meghiúsult püspöksége miatt még mindig elkeseredett Don Simone nem tudta türtőztetni magát, és a belgrádi kápolna előtt Martin Brguljanin ferences káplán és több kereskedő jelenlétében kijelentette: legszívesebben lenyakazná az új püspököt, Antun Matićot. A dolog híre természetesen rögtön eljutott Rómába, és ez tovább rontotta Don Simone megítélését. Az időközben Pécsre visszatért Vásárhelyi Gergellyel is kiújultak az ellentétei, ezért Graziani jobbnak látta őt Bécsbe küldeni, ahol jó féléven át időzött.[30]

A hódoltsági jezsuita misszió néhány éves tapasztalata mind a misszionáriusok, mind a római vezetés számára nyilvánvalóvá tette, hogy a boszniai püspök és a bosnyák ferencesek lelkipásztori hegemóniájukat féltve betolakodóknak tekintik a jezsuitákat, és ezért akadályozzák a munkájukat. Ehhez ugyanakkor minden törvényes eszköz a rendelkezésükre állott, mivel a boszniai püspök joghatósága a gyakorlatban mindazokra a részekre kiterjedt, ahol a ferencesek működtek, tehát Szlavóniára és a hódolt Magyarország déli részeire.[31] Emiatt kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy egy új, a hódolt Ma-

[27] A tervezetek nagy részének kiadása: M. VANINO: *Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.)*, Croatia Sacra 4 (1934) 8, 217—254. Kašić és Don Simone római tevékenysége: M. VANINO: *Autobiografija Bartola Kašića* (18. j.), 62—69.

[28] VANINO: *Predlozi Bartola Kašića* (27. j.), 247—254 és *Autobiografija Bartola Kašića* (18. j.), 63—66.

[29] VANINO: *Autobiografija Bartola Kašića* (18. j.), 65—66; EHJM I 1 (2. j.), 198—199; ARSI Epistolae Externorum vol. 16, fol. 197[r] (Fabio Tempestivo raguzai érsek értesíti Kašićot Don Simone és Don Pietro érkezéséről; Raguza, 1614 június 27.).

[30] EHJM I 1 (2. j.), 223—240.

[31] J. JELENIĆ: *Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437—1878)*, Starine JAZU 36 (1918) 87.

gyarország területére joghatóságot kapó püspök kinevezését szorgalmazzák a pápánál, aki a jezsuita missziót segíteni és jogilag védeni tudja. Az első ilyen irányú javaslatokat Bartol Kašić tette meg 1613 őszén, de az ő tervei túl nagyszabásúak voltak ahhoz, hogy a Szentszék komolyan vegye őket.[32] Ennek ellenére a jezsuiták nem tettek le arról, hogy saját érdekükben egy iránt uk jóindulatú és lekötelezett személy kinevezését szorgalmazzák. Szini István 1614 október 31-én Kašićhoz írott levelében Petar Katić kinevezését javasolta, mivel ő egyrészt békés természetű, másrészt talán ő az egyetlen, akit Don Simone is elfogadna.[33] Don Simone természetesen mihelyt tudomást szerzett a kinevezés körüli tervezgetésről, rögtön Rómába akart menni, és a belgrádi jezsuitákon keresztül útiköltséget és kinevezésének támogatását kérte a rendfőnöktől. Muzio Vitelleschi, az új jezsuita generális azonban tisztában volt Matkovich esélytelenségével, ezért lehűtötte reményeit és lebeszélte a teljesen felesleges utazásról.[34]

A Szentszék majd két éves tapogatózás után a jezsuiták és Graziani javaslatára végül 1618 február 12-én kinevezte Petar Katićot prizreni püspökké, és rábízta a szerbiai és szerémségi katolikusok lelkigondozását, székhelyéül pedig Belgrádot jelölte ki.[35] Ezzel az óvatos megoldással Róma — legalábbis látszólag — egyrészt megkerülte a magyar király főkegyúri jogát (hiszen a szerbiai Prizren sohasem tartozott Magyarországhoz), másrészt nem sértette a bosnyák ferencesek joghatóságát sem, ugyanakkor biztosította a belgrádi jezsuita misszió működéséhez szükséges ordináriust. Az események azonban másképpen alakultak.

Katić a császári követ, Ludwig von Molart és Graziani társaságában 1618 novemberében érkezett Belgrádba, a török hatóságoknál Don Simone szerezte meg a szükséges engedélyeket. A belgrádi bosnyák ferences káplán, Vinko Stipančić azonban nem engedte át neki a kápolnát, mondván, hogy az a scardonai püspök és boszniai adminisztrátor, Antun Matić joghatósága alá tartozik. Mivel természetesen egyik fél sem volt hajlandó engedni, és mind a bosnyák ferencesek, mind a Katić érdekében buzgólkodó Don Simone a török hivataloknál igyekeztek saját igazuknak érvényt szerezni, ezért az új püspök kinevezése csak újabb torzsalkodásokat, illetve a hívek számára a török előtti pereskedések miatt komoly anyagi veszteségeket okozott.[36] A helyzetet tovább bonyolította, hogy Katić természetes szövetségeseivel, a raguzai kereskedőkkel is összetűzésbe került kápolnájuk néhány hiányossága miatt, és végül *interdictum*mal sújtotta a kápolnát.[37] A püspök 1618/1619 telén Kašić és Don Simone társaságában vizitálta a szerémségi katolikus plébániákat, tavasszal pedig Eszéket és a Dráva menti falvakat látogatták

[32] Vö. a 28. jegyzetet.

[33] EHJM 1 1 (2. j.), 224.

[34] EHJM 1 1 (2. j.), 246—247 és 250—251; ARSI Epistolae Nostrorum, vol. 2, fol. 147^{v} és 149^{r}.

[35] PREMROU: *Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd* (1. j.), 499—500.

[36] Az 1618—1619. évi belgrádi eseményekről valamennyi érdekelt fél beszámolói fennmaradtak. Katić és a jezsuiták levelei: BALÁZS M.—FRICSY Á.—LUKÁCS L.—MONOK I. (kiad.): *Erdélyi és hódoltsági jezsuita misszziók. 1 2: 1617—1625* (Adattár XVI—XVIII századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI 2), Szeged 1990 (= EHJM 1 2), 336—357, passim. Don Simone 1622-ben kelt jelentése: APF Miscellanee Diverse vol. 22, fol. 183^{r}—185^{r}. Vinko Stipančić 1628-ban összeállított beszámolója: APF SOCG vol. 388, fol. 76^{r}—77^{v}. Ez utóbbit részben kiadta E. FERMENDŽIN: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (MSHSM 23), Zagrabiae 1892, 383—384.

[37] K. DRAGANOVIĆ: *Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624*, Starine JAZU 39 (1938) 34; APF SOCG vol. 262, 13^{rv} és 18^{v} (Belgrádban élő raguzai kereskedők levele a pápához; Belgrád, 1622 április 1.).

meg. Míg a református falvakban Kašić a prédikátorokat és híveiket szóval és írással győzködte a katolikus hit igazságairól, addig Don Simone a hódoltsági „ellenreformáció" hatásos eszközéhez, a török lefizetéséhez folyamodott, engedélyt szerezve a református templomok elvételére.[38] A török jóindulatát különösen a hercegszöllősi reformátusokkal szemben sikerült megnyernie, akik ezért később ellene uszították a (valószínűleg pécsi) basát. Don Simone ekkor már a mohácsi plébániát vezette, ahol saját számítása szerint négyszáz reformátust térített meg. Itt támadtak rá a basa emberei, emiatt elmenekült és bujkálni volt kénytelen, végül Belgrádban ötven tallér fejében sikerült elhárítania az őt fenyegető veszélyt. A következő években sem nyugodott, többször került összetűzésbe a baranyai és Dráva melléki reformátusokkal, illetve a szerb ortodox papokkal, akik bevádolták a töröknél, hogy adót szed a katolikusoktól a pápának, és a budai török bíróságon csak 1000 dukát kifizetése árán szabadult.[39] Állandó konfliktusai általában több kárt, mint hasznot okoztak a vidék katolikusai számára, emiatt 1620-ban újból meggyűlt a baja a pécsi jezsuitákkal, különösen a szintén öntörvényű és nagyharagú Cserneky János házfőnökkel, aki nem tűrte el az egyházi felhatalmazás nélkül parancsolgató Don Simonét.[40]

A hódoltsági katolicizmus történetében új fejezetet nyitott XV. Gergely pápa, amikor 1622 január 6-án felállította a katolikus egyház missziós tevékenységét irányító szentszéki hivatalt, a Hitterjesztés Szent Kongregációját *(Sacra Congregatio de Propaganda Fide)*. A kongregáció rögtön megalapítása után foglalkozni kezdett Magyarországgal, hiszen annak mindhárom része missziós területnek számított. Az új szentszéki hivatal már 1622-ben felvette a kapcsolatot a magyarországi katolikus újjáéledés kulcsfigurájával, Pázmány Péter esztergomi érsekkel. A hódolt országrész vizitációját egy albán származású világi papra, Pietro Massarecchire bízták, aki feladatának 1623—1624 folyamán tett eleget.[41]

Don Simone az új kongregáció alapításáról értesülve 1622 tavaszán Rómába sietett, hogy elsőként számoljon be a hódoltsági helyzetről, és végre megszerezze az annyira áhított püspöki címet. Adataink szerint áprilistól augusztusig tartózkodott Rómában, számos beadvánnyal és kérvénnyel ostromolva a kongregációt. Ezekben felsorolta érdemeit: huszonkét éve dolgozik a hódolt Magyarországon, pénzét és személyi biztonságát nem kímélve harcolt az eretnekek és szakadárok ellen, ennek során 12.000 tallért költött, és még a kelyhét is elzálogosította; több ezer lelket térített meg, elvette az eretnekek templomait, iskolákat alapított (név szerint említi a Szerémségben működő és a Mohácson egyelőre szünetelő iskolát). További munkájához missziós fakultásokat, pénzt (egyrészt adósságai rendezéséhez, másrészt templomok visszaszerzésére), különböző

[38] Az 1618—1619. évi egyházlátogatásokról Bartol Kašić számol be önéletrajzában: VANINO: *Autobiografija Bartola Kašića* (18. j.), 86—105.

[39] APF Miscellanee Diverse, vol. 22, fol. 183^{r}—185^{r}. Nincs rá pontos adatunk, hogy mikor vette át a mohácsi plébániát. Az 1622. évi jelentésben több, Don Simone írásaira jellemző topikus elemet és túlzást találunk. Ezek közül a legjellemzőbb, amikor arról ír, hogy Bethlen Gábor felbérelte a törököket a hódoltsági katolikus papok és különösen az ő legyilkolására.

[40] EHJM I 2 (36. j.), 385—390. Don Simone feljelentette a pécsi jezsuitákat a rendfőnöknél, de a rendfőnök nem adott neki hitelt.

[41] Dj. KOKŠA: *L'organizzazione periferica delle Missioni in Ungheria e in Croazia*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. I 2: 1622—1700 (a cura di J. Metzler), Rom—Freiburg—Wien 1973, 274—278.

egyházi felszereléseket és kegytárgyakat, illetve az adománygyűjtéshez ajánlóleveleket kért.[42] Különösen részletesen fejtegette a hódoltsági püspök kinevezésének szükségességét, hiszen a magyar király által kinevezett püspökök nem foglalkoznak híveikkel, a scardonai püspök pedig tudatlan barátokat helyez a plébániákra, és nem engedélyezi iskolák alapítását, féltvén a ferencesek egyházi egyeduralmát. Véleménye szerint egy értékes, a vidéket jól ismerő, a török előtt befolyással rendelkező hódoltsági világi papot kellene püspökké vagy apostoli vizitátorrá kinevezni, aki megszilárdítja a katolicizmus ügyét a hódoltságban.[43] Bár itt nem is titkolta, hogy magára gondolt, a kongregáció mégsem foglalkozott érdemben a személyével. Ebben nyilván annak is szerepe volt, hogy ekkor már nemcsak a ferencesek, hanem a jezsuiták is ellene voltak.[44] Pénzt sem kapott annyit, amennyit szeretett volna, az iskolák alapításához nyújtott segély felett pedig a jezsuita rendfőnök rendelkezett. A missziós felhatalmazásokkal, ajánlólevelekkel, egyházi felszerelésekkel és néhány nélkülözhetetlen könyvvel felpakolva, ötven *scudi* útiköltséggel a zsebében végül augusztusban vagy szeptemberben indult útnak Rómából.[45]

Don Simone, bízva a kongregációtól kapott ajánlólevelek súlyában, nem tért vissza a szokásos útvonalon a hódoltságba, hanem bebarangolta egész Közép-Európát.[46] Először Fiumén át Laibachba ment, útja során döbbenettel tapasztalta, hogy az aquileiai patriarkátus területén a papok egy része nős, templomaik pedig inkább barlangokhoz hasonlítanak. A laibachi püspöktől csak három *scudi*t kapott és egy ajánlólevelet, amelynek segítségével a plébániákon gyűjthetett volna. Ezt a koldulást Don Simone nem tartotta elég kecsegtetőnek (szerinte a laibachi egyházmegyét jórészt protestánsok lakták), ezért inkább továbbállt Zágrábba, ahol Domitrovich Péter püspöktől kapott pénzt az út folytatására. A sikeren felbuzdulva Bécsbe ment, ahol a jezsuitáknál lakott; a püspöki helynök ugyan nem fogadta, de Althan Mihály gróftól két aranyat kapott. Tovább vándorolva Morvaországba érkezett, ahol Franz von Dietrichstein bíborostól tíz *scudi*t és egy Regensburgba szóló ajánlólevelet sikerült szereznie. Innen azonban nem folytatta útját észak felé, hanem visszafordult Bécsbe, de mellé szegődött útitársai kirabolták. Bécsben egy török (nyilván bosnyák) látta el ruhával, majd evangélikusok társaságában Pozsonyig hajózott. Pozsonyban próbálkozott Pázmány Péternél, de az nem adott neki pénzt,

[42] APF SOCG vol. 382, fol. 78^{r}. 92^{r}. 103^{r}. 114^{r}. 155^{r}. Emellett a püspöki joghatóság alól kiemelve szeretne ellátni két kalocsai főegyházmegyés plébániát, amelyeket „Bunievzi" néven említ a kérvény, és ezt az *exemptiót* meg is kapta két évre. A beadvány szerint az ottani hívek a lelki gyermekei és ő saját elhatározásából sietett segítségükre. Ez újabb adat Don Simone bácskai tevékenységére, és mivel Bunievzi község nyomára nem akadtam, és a hátoldalon levő referátum már javítva két plébániát említ (maga a kérvény csak egyet), ezért feltételezhető, hogy Don Simone a bunyevácok között dolgozott, és a népnevet használja a plébánia neveként. Uo. fol. 93^{r} és 100^{v}. Vö. még APF Miscellanee Diverse, vol. 22, fol. 184^{v}—185^{r}.

[43] APF Miscellanee Diverse, vol. 22, fol. 180^{rv}.

[44] Az 1618 óta Belgrádban dolgozó Marino Drago így jellemezte őt Giovanni Negri rendtársához írott levelében (Belgrád, 1622 július 2.): „Intendo che costì si trova Don Simone, et che spesso va dal Nostro Padre dando intender *montes et maria*. Tratti col Nostro Padre et a nome mio li dica che lui non è buono da far altro che scandali. Con li frati si lamenta di nostri, et con noi de frati. Non vi è villagio che di lui non si lamenti, perché molti extorsioni et essationi de denari che da questa povertà sotto varii pretessi a viva forza ha cavato." ARSI Romana, vol. 131 I, fol. 235^{v}.

[45] APF SOCG vol. 382, fol. 101^{v}. 106^{v}. 114^{v}; APF Acta, vol. 3, fol. 8^{r} és 9^{v}.

[46] Az utazás történetét 1630-ban keltezett beszámolójának első felében ismerteti. APF SOCG vol. 320, fol. 1^{r}—3^{v}.

ezért egy hódoltsági kereskedőtől kért kölcsön. A zágrábi szíves fogadtatásra visszagondolva úgy döntött, hogy ott még egyszer szerencsét próbál, és nem is kellett csalódnia: Domitrovich húsz napig magánál tartotta, a káptalantól pedig ígéretet kapott, hogy egy fiatalt a költségükön taníthat.[47] Mivel pénzt a további kóborláshoz itt sem kapott, ezért a visszatérés mellett döntött. Természetesen most sem a legrövidebb utat választotta: Csáktornyán felkereste egykori esküdt ellenségét, a frissen katolizált Zrínyi Györgyöt, majd Lendvára ment Bánffy Kristófhoz, aki négy *scudi*val ajándékozta meg. Innen útja Sümegre, Ergelich Ferenc veszprémi püspökhöz vezetett. Tőle sem kapott semmit, csak két szolgát, akik Keszthelyre kísérték, ahol megtérítette Bakács András várkapitányt. Húsz napig működött Keszthelyen, indulásakor Bakács húsz embert adott mellé, akik átkísérték a határon. Egy ideig a hódolt Somogyban, Buzsákon és környékén pasztorált és térített, majd miután talált maga helyett papot, továbbállt.

Hazatérése után rövid ideig a Bácskában betegeskedett, majd megszakításokkal egészen 1630-ig két Mohács környéki faluban, Darázson és Márokon működött. A két falu Don Simone előadása szerint valóságos gonosztevők gyülekezete volt: ateisták, kálvinisták és varázslók lakták, az anyákat fiaikkal együtt gyilkolták le, testvér a testvért, fiú az apát ölte meg, a férfiak hét-nyolc feleséget is tartottak. Különösen a boszorkányokkal kellett sokat küzdenie, de végül egyiküket, egy Orbanica nevűt, sikerült megtéríteni, aki korábban vasárnaponként sokak jelenlétében égő rokkát dobott a vízbe. A boszorkány megtérését követően a nép egy része katolikus lett, de sokan megátalkodottak maradtak. A két említett plébánián való munkálkodása mellett természetesen továbbra is járta a környéket, és különösen a kanizsai vilajet Dráva-menti falvaiban tevékenykedett.[48] Don Simone valamennyi írása közül ezek a kései jelentései a legzavarosabbak és legmeseszerűbbek, a kongregáció sem tudott velük mit kezdeni,[49] és a történész számára is csak áttételesen értelmezhetők. Kiderül belőlük, hogy Matkovich 1622 után (alább ismertetett belgrádi szereplését leszámítva) kiszorult a hódoltsági missziószervezés első vonalából, az ekkor már ötven fele járó pap főleg Dél-Baranyában működött, és elsősorban a reformátusok, illetve a népi vallásosság különféle megnyilvánulásai elleni küzdelem kötötte le az erejét. Emellett persze elég ideje maradt a patvarkodásra is, amint azt a pécsi és belgrádi jezsuita misszionáriusok panaszai is bizonyítják.[50] A háttérbe szorult

[47] Az utazás egyes állomásainak időpontjaira csak elszórt adatokból következtethetünk: Vitelleschi rendfőnök 1622 december 10-én kelt válaszlevelének tanúsága szerint Bécsből október 8-án és november 3-án jelentkezett (ARSI Germania, vol. 113 I, 93). Pozsonyban Pázmánytól december 9-ei dátummal kapott ajánlólevelet (APF SOCG vol. 390, fol. 491[r]).

[48] Minderről a 47. jegyzetben idézett 1630. évi beszámoló második felében mesél. APF SOCG vol. 320, fol. 4[r]—5[v] és 12[rv].

[49] 1630 szeptember 5-én tartott ülésén a kongregáció nem kívánt foglalkozni a csodás eseményekkel, mivel ezeknek Don Simonén kívül más tanúja nem volt. APF Acta, vol. 7, fol. 121[v].

[50] Azt, hogy a háttérbe szorult Don Simone most sem tagadta meg önmagát, Grgur Svetić pécsi jezsuita misszionáriusnak a rendfőnökhöz intézett keserű panaszkodása is bizonyítja (Pécs, 1627 április 9.): „Reverendus Dominus Simon Jovanovicch, ut ait, adornat iter versus Admodum Reverendam Paternitatem Vestram et nobis multa minatur. Vere, mi Admodum Reverende Pater, nimium, quantum ab hoc homine tribulamur. Vellet habere a nobis testimonium publicum de rebus, quae verae non sunt. Promotionem ad praelaturam, pecuniaria auxilia ad debita antiqua dissolvenda; cum tamen nil ipsi nisi quod emendicamus, habeamus. Vellet etiam ut pagos non adiremus, quos ipse vix semel in anno invisit, solutionem tamen plenariam exigit. Sed supplicant homines, ut confessionum excipiendarum causa veniamus; nec possumus nos subtrahere. Si nobis deinde dant eleemosynam aliquam in frumento, suos proventus rapi vociferatur. Nos proposuimus toties ipsum et de eius solutione locuti sumus, sed homines nec promisisse se illi quidpiam, nec

Don Simone számára nem várt lehetőséget hozott az 1627. esztendő: a Belgrádból Rómába távozó szendrői püspök, Albert Rengjić távolléte idejére általános helynökévé tette meg.[51] A raguzai ferences Rengjićet a Propaganda Kongregáció javaslatára 1625 február 19-én nevezte ki VIII. Orbán pápa szendrői püspökké Belgrád székhellyel, rábízva a hódolt Magyarország (Dráva, Száva, Duna és Tisza közötti terület, különösen a Bácska Temesvárig) lelkigondozását. A jezsuiták által támogatott, raguzai származású püspök természetesen nem tudott pártatlan maradni a belgrádi kápolna körül 1612 óta folyó viszályokban, ráadásul súlyos joghatósági vitái támadtak az új scardonai püspökkel és boszniai adminisztrátorral, a szintén bosnyák ferences Toma Ivkovićcsal. A viszályok elmérgesedése miatt 1627 őszén Rómába ment, hogy tisztázza a helyzetet, emiatt vált szükségessé az általános helynök kinevezése.[52]

Rengjić nyilván csak végszükségben nevezte ki Don Simonét, 1626-ban ugyanis még egy békülékenyebb bosnyák ferencest, Jeronim Lučićot bízta meg ezzel a feladattal. Miután azonban Lučić működését Vinko Stipančić belgrádi káplán lehetetlenné tette, a provinciális pedig az ellenséggel lepaktáló szerzetest visszahívta Boszniába, Rengjić 1627 nyarán a ferencesek esküdt ellenségének számító Don Simone „bevetéséhez" folyamodott.[53] Ez a megoldás természetesen nem segítette elő a kedélyek lecsillapodását.[54] Az életében először (és utoljára) egyházi tisztséget kapott Don Simone végre jogszerűen léphetett fel a bosnyák ferencesek ellen, és ezt a lehetőséget nem is hagyta ki. A bosnyákoknak pedig, akik annak idején a két belgrádi székhelyű püspök (Katić és Rengjić) joghatóságát sem ismerték el, eszük ágában sem volt az öreg Matkovichot feljebbvalójuknak tekinteni. Don Simone egy 1630-ban írott jelentésében részletesen beszámolt torzsalkodásaikról és a kápolna-viszály előzményeiről: a ferencesek többször megakadályozták, hogy misét mondjon a kápolnában, tiltása ellenére továbbra is a celláikban gyóntatták a nőket, lehetetlenné tették a Raguzából hívott két káplán működését. A konfliktusok betetőzését az jelentette, amikor az 1629 novemberében érkezett új bosnyák káplán, Fra Lovre iz Maglaja bosnyák kereskedők társaságában megjelent Don Simone előtt, mondván, ha ők elismerik helynöknek, akkor a káplán is. Erre azok kiabálni kezdtek: a bosnyák ferences provinciálison és a boszniai püspökön kívül nem ismernek el más egyházi elöljárót. Ezután Fra Lovre önhatalmúlag kihirdette a jubileumi búcsút a saját házában (a raguzaiak ugyanis kitiltották a kápolnából a bosnyák ferenceseket, akik viszont híveiknek tiltották meg a belépést a raguzaiak kápolnájába). Don

velle eum se habere, qui se per vim ingerat, respondent; utpote qui adest cum exigendum est aliquid, cum vero in spiritualibus adiuvandi sunt homines, longe abest. Ad omnia haec ab Admodum Reverenda Paternitate Vestra paternum responsum praestolabor." ARSI Austria, vol. 20, fol. 214[r]. A rendfőnök Don Simonéval kapcsolatban a belgrádi és pécsi misszionáriusokat mindig a békességre intette. ARSI Romana, vol. 18 II, fol. 363[v] és 532[r]; ARSI Austria, vol. 3 II, pag. 870 és 1029.

[51] A kinevezés pontos időpontját nem ismerjük, feltehetőleg 1627 nyarán, Rengjić Rómába indulása előtt történt. Don Simone ajánlóleveleinek 1630-ból származó jegyzékében szerepel egy Rengjić által 1627 június 20-án kiállított irat, amely vikáriusának nevezi: APF SOCG vol. 390, fol. 491[r]. A kongregáció egyébként már 1626 szeptember 29-én érdeklődött Matkovich munkája felől: APF Lettere, vol. 5, fol. 194[v].

[52] PREMROU: *Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd* (1. j.), 505—508; BUTURAC: *Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja* (Analecta Croatica Christiana I), Zagreb 1970, 72—77.

[53] Rengjić és Stipančić viszályára: APF SOCG vol. 56, fol. 229[rv]; vol. 67, fol. 287[r]; vol. 388, fol. 64[r]—86[r] passim.

[54] A kongregáció 1627 november 27-én némi naivsággal Don Simonét és Ivković scardonai püspököt bízta meg a kápolna-ügyben folytatandó vizsgálat közös levezetésével. APF Lettere, vol. 6, fol. 191[rv].

Simone ezt megelégelve kiközösítette a káplánt, végleg elmérgesítve a helyzetet.[55] Persze mindez Fra Lovre elmondásában kissé másképpen hangzik: szerinte Don Simone irgalom nélkül üldözte a bosnyák ferenceseket, őt magát pedig hívei előtt gyalázta, és csak ekkor csúszott ki a káplán száján, hogy a vikárius neki nem is feljebbvalója. Egyébként is Don Simonétól utána rögtön bocsánatot kért, a jubileumi búcsút pedig a Belgrádban működő Jakov Tugolini jezsuitától kapta kihirdetés céljából.[56]

Don Simonénak hamar rá kellett döbbennie, hogy ezúttal is csak magára számíthat. A Propaganda Kongregáció nem nagyon igazodott el az ellentmondó vádaskodások között,[57] a jezsuita rendfőnök pedig nem volt hajlandó az érdekében közbenjárni, hiszen ezzel a rend belgrádi misszionáriusait hozta volna ismét kínos helyzetbe.[58] Ennek tudatában, illetve valószínűleg Rengjić 1630 márciusában bekövetkezett halálának hírére döntött úgy, hogy ismét Rómába megy. Tavasz végén indult el,[59] s útjának híre nagy felindulást okozott a bosnyák ferencesek soraiban, akik számára Don Simone püspöki kinevezése valóságos rémálom volt. Régi ellenlábasai, Andrija Tomanović tartományfőnök, Toma Ivković scardonai püspök és Fra Lovre belgrádi káplán rögtön írtak ellene Rómába, kérve a kongregációt, nehogy püspököt csináljanak belőle.[60] Még súlyosabban nyomott a latban, hogy a Rómában nagy tekintélynek örvendő antivari érsek, egykori apostoli vizitátor, Pietro Massarecchi is határozottan fellépett Don Simone kinevezése ellen. Massarecchi hangsúlyozta, hogy a katona módjára élő Don Simone a bosnyák ferencesekkel való állandó viszályai miatt alkalmatlan a szendrői püspökségre; Matko-

[55] Ebben a jelentésében annyira hevesen szidta a bosnyák ferenceseket, hogy Francesco Ingoli, a kongregáció titkára a ferencesekkel rossz viszonyban álló jezsuitákat gyanította a háttérben. APF SOCG vol. 320, fol. 25r—31v. (Don Simone tevékenységére: fol. 28v—31r). Emellett fennmaradt még Matkovich két, Belgrádból 1628-ban írt levele: APF SOCG vol. 57, fol. 17r (Belgrád, 1628 július 5.) és fol. 18r (Belgrád, 1628 október 16.) — ez utóbbiban pénzt kért, hogy elkísérhesse a császári követet Konstantinápolyba és segédkezhessen egy katolikus nyomda felállításában. Mindkettőt kiadta M. JAČOV: *Spisi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Srbima. I: 1622—1644* (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU, I Odeljenje 26), Beograd 1986, 102—103 és 113—114.

[56] Fra Lovre iz Maglaja levele Pietro Massarecchi antivari érsek másolatában jutott el a kongregációhoz (Belgrád, 1631 november 9.): APF SOCG vol. 58, fol. 131rv. A barátot csak Massarecchi oldozta fel a kiközösítés alól 1631 őszén, bár a kiközösítés jogosságát a kongregáció nem ismerte el: APF SOCG vol. 58, fol. 127r—129r; APF Acta, vol. 8, fol. 4v.

[57] APF Acta, vol. 6, fol. 3v és 44r; APF Lettere, vol. 8, fol. 30v. A kongregáció főleg azt helytelenítette, hogy a felek a török bírósághoz segítségét kérik.

[58] Don Simone 1627 szeptember 15-én a rendfőnökhöz ezügyben intézett horvát nyelvű levele: ARSI Austria, vol. 20, fol. 224r. A rendfőnök udvarias kitérő válasza (1628 január 1.): ARSI Germania, vol. 113 I, pag. 327—328.

[59] Feltehetőleg májusban indult, mivel magával vitte Matej Vodopia pécsi jezsuita misszionárius április 20-án kelt levelét. Erre a rendfőnök utal Vodopiához írott válaszában: ARSI Austria, vol. 4 I, pag. 317—318.

[60] APF SOCG vol. 148, fol. 322r és 325r; APF SOCG vol. 390, fol. 489r; APF Acta, vol. 7, fol. 89v. A Don Simone elleni indulatokra csupán egyetlen példát, régi ellenségének, Andrija Tomanovičnak a sorait idézzük: „...havemo inteso che si è partito per Roma un certo Don Simone, per tentare di farsi vescovo di Samandria, la qual cosa ha tentato più volte, ha minaciato alli frati e Bosnesi, si ha fatto sotto scrivere sin dalli putti di Ragusei, et d'alcuni preti calvini in Ungaria (come havemo inteso), se costui per disgratia riuscise vescovo, la maggior rovina seguitarebbe che mai è stata, però Vostra Signoria Reverendissima avertisca bene, perchè dopo sarebbe da fare assai. Se mi dimandate della vita sua, sarebbe un Calepino de suoi misfatti, inprimis in tutte le parochie, dove è stato parocho, si ha deportato tanto bene, che sempre è stato caciato dalli christiani per le sue cative pratiche, è inimicissimo di frati di Bosna, non credo che potrà stare bene litigando con li frati, in sommo non lo fatte in nisuna maniera." APF SOCG vol. 148, fol. 325r (Fojnica, 1630 június 2.).

vich térítéseiről nem tud, a templomokat pedig a szultán egykori kegyeltje, Graziani révén szerezte vissza a protestánsoktól.[61] Az érsek maga is pályázott a hódoltság adminisztrációjára, és ügyes taktikázásával (a bosnyák ferencesek magasztalása és a riválisa Don Simone ellehetetlenítése) végül sikerült is megszereznie az apostoli adminisztrátori kinevezést a hódolt Magyarország területére.[62] Don Simonét csupán az őt igencsak futólag ismerő Tommaso Cellesi raguzai érsek és Benedetto Orsini alessiói püspök támogatták, nyilván ajánló soraik sem sokat számítottak.[63]

Matkovich utolsó, majd két évre nyúlt római tartózkodása alatt több mint húsz kérvényt intézett a kongregációhoz. Ezekkel kezdetben a püspökség elnyerése volt a célja, ennek érdekében (rosszul felmérve a helyzetet) elsősorban a bosnyák ferencesek és a pécsi püspök ellen vádaskodott. Amikor látta saját ügyének esélytelenségét, maga helyett inkább a Temesváron működő Gorián Gáspár jezsuita misszionárius püspökké tételét szorgalmazta, remélve, hogy az ő személyében majd hűséges támogatóra lel a bosnyák ferencesek elleni harcban. Massarecchi adminisztrátori kinevezésével azonban ez a terv is meghiúsult. Miután ezirányú erőfeszítései dugába dőltek, a bosnyák ferencesek lelkipásztori túlsúlyának megtörésén fáradozott: jezsuita és kapucinus missziók szervezését szorgalmazta a hódoltságban, rutén egyesült szerzeteseket akart hívni a balkáni ortodoxok uniójának előmozdítására, végül megelégedett volna két világi pap, a zárai származású Petar Sabbatini és a zágrábi Petar Pakšić misszióba küldésével.[64] A kongregáció kezdetben támogatta elképzeléseit, de a tervekből végül megvalósíthatatlanságuk és kongregáció titkára, Francesco Ingoli józan ítélete miatt nem lett semmi. Ingoli ugyanis világosan látta, hogy a törökök előtt kiváltságaik, illetve rokoni kapcsolataik miatt nagy befolyással rendelkező bosnyák ferenceseket nem lehet egyszerűen kiiktatni a hódoltsági missziószervezésből, hanem rájuk építve kell tervezni.[65]

Eközben a bosnyák ferencesek sem ültek ölbetett kézzel, hanem elkezdték terjeszteni Belgrádban: Don Simone Rómából püspökök és papok társaságában tér vissza a hódoltságba, hogy lázítson a szultán birodalmában. Az egyháziak védelmezőinek számító raguzai kereskedők megijedtek az esetleges újabb viszályoktól és a vele járó pénzkiadástól, ezért levelet írattak Rómába Tugolinival és Clemente da Terranova raguzai ferencessel,

---

[61] APF SOCG vol. 73, fol. 144[r] és 147[r].

[62] MOLNÁR: *Pietro Massarecchi antivari érsek* (21. j.), 176—177.

[63] APF SOCG vol. 148, fol. 203[r]—204[r] és 259[r]—260[r].

[64] APF SOCG vol. 320, fol. 34[rv]; vol. 390, fol. 353[r]. 367[r]. 426[r]. 429[r]. 434[r]. 446[r]. 486[r]. 487[r]. 500[r]. 522[r]; vol. 391, fol. 9[rv]. 68[rv]. 81[r]. 99[r]. 100[r]. 131[r]. 137[r]. 414[rv]. Erre az útjára valamennyi eddigi ajánlólevelét is magával vitte, ezek felsorolása: APF SOCG vol. 390, fol. 491[rv]. E jegyzéket kiadta GALLA F.: *Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél* (Olaszországi Magyar Oklevéltár), Vác 1936, 7*. Galla három ajánlólevelet kihagyott: a belgrádi raguzai kereskedőkét (Belgrád, 1630 máj 13.), belgrádi katolikusokét (Belgrád, 1615 február 25.) és Zollern bíborosét (Róma, 1622 augusztus 4.). Ez a tizennégy darabból álló gyűjtemény mindenesetre jól reprezentálja Don Simone kiterjedt, a nagypolitikával is kacérkodó kapcsolatrendszerét (Cesare Gallo és Rudolf Schmidt császári követek, Gasparo Gratiani).

[65] Ingoli gondolatai Don Simone beadványaival kapcsolatban: APF SOCG vol. 390, fol. 488[rv]. Ingoli Don Simonéról személy szerint is igen rossz véleménnyel volt: „Quanto poi alla persona di Don Simone, bisogna star avvertito prender tutto quello che dice, perchè è interessato in quelle parochie, et è mal affetto alli padri bosnesi, li qual hanno scritto alla Congregatione contro di lui cose, che se fossero vere, meritarebbono gran castigo. Di più era venuto per esser fatto vescovo, et havendo sentito il senso della Sacra Congregatione in contrario per saper egli poco e per esser cervello terribile, resta con poco gusto della medesima Congregatione, e va in questa corte informando hor questo hor quello a suo modo." Uo. fol. 488[v]. A kongregáció döntései: APF, Acta vol. 7, fol. 112[rv]. 129[rv]. 133[r]. 163[r]. 295[v]. 304[v]—305[r]. 319[v].

értesítve Don Simonét: sem őt, sem a kíséretében levő papokat nem hajlandóak Belgrádban fogadni.[66] Ez a fordulat még a két világi pap misszióba küldését is kérdésessé tette. Pakšić végül letett a vállalkozásról,[67] Sabbatini pedig 1631 telén Don Simonéval együtt felkészült az utazásra,[68] de végül csak egy hónappal később, 1632 áprilisában követte a hódoltságba.[69]

Don Simone jól időzítette hazatérését, 1632 ugyanis tavaszán a bosnyák és raguzai kereskedők, illetve az egymással szemben álló egyháziak minden korábbit felülmúló hevességgel ugrottak egymásnak.[70] Hősünk sem akart kimaradni a marakodásból, ezért már Raguzából sietett értesíteni a kongregációt a bosnyák ferencesek újabb gaztetteiről.[71] Nyáron Belgrádban és Szlavóniában találjuk, ahol az új apostoli adminisztrátor, Massarecchi oldalán vetette bele magát a plébániák feletti joghatóságért folytatott harcba. Júniusban Rómába írott leveleiben lelkipásztori sikereiről és Hercegszöllősön új iskola felállításáról számolt be, ahol egy raguzai alszerpapot alkalmazott iskolamesterként.[72] A bosnyák ferencesek természetesen most is más színben látták Don Simone eredményeit: Ivković kétségbeesett hangú levélben kérte a kongregációt, hogy fékezze meg a Rómából visszatért Don Simonét, aki lázítja ellene a szlavóniai híveket, és nem ismeri el az ő joghatóságát. A bosnyákok Matkovich teljes visszaszorítására törekedtek, hiszen terveinek sikertelensége világosan bizonyította, hogy Róma nem áll mellette. A püspök ennek ellenére keserűen állapította meg, hogy a haszontalan és légvárakat építő pap gőgös stílusán a római tartózkodás sem változtatott.[73]

Rómából való visszatérése után Don Simone mindinkább perifériára szorult. Mivel tulajdonképpen mindenkivel rossz viszonyban volt, és a kongregáció sem számolt vele többet, ezért teljesen elszigetelődött. A szerémségi világi papok között Petar Sabbatini vette át a vezető szerepet, akit Massarecchi halála után, 1635-ben helynökké választottak meg.[74] Don Simone a mohácsi és hercegszöllősi plébániákra vonult vissza, egy másik világi pappal mintegy ötezer katolikust gondozott, az általa alapított iskolában tizenöt gyermek tanult.[75] Visszaszorítottságába lelkileg természetesen nem tudott belenyugod-

[66] APF SOCG vol. 391, fol. 288[r] és 289[r]—290[r]. Tugolini leveléből duplum: APF SOCG vol. 72, fol. 257[r]—258[r]. Mindkét levél dátuma 1631 július 1. Vö. még APF Acta, vol. 7, fol. 373[r]; ARSI Romana, vol. 22, fol. 103[v] és 129[v].

[67] Zágrábi kanonokként halt meg 1649-ben. VERESS E.: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I: Anyakönyv (1559—1917)*, Budapest 1917, 34.

[68] Don Simone és Sabbatini különböző kérelmei (útiköltség, könyvek, egyházi felszerelések, kegytárgyak, felhatalmazások) a kongregációhoz: APF SOCG vol. 391, fol. 149[r]. 281[r]. 287[r]. 307[r]. 369[r]. 377[r]; APF Acta, vol. 7, fol. 391[r].

[69] Don Simone 1632 március 6-án szállt hajóra Anconában, Sabbatini pedig csak április második felében. JAČOV: *Spisi Kongregacije za Propagandu Vere* (55. j.), 174—175; APF SOCG vol. 7, fol. 309[r] (Sabbatini 1632 április 15-én jelentkezik Anconából és beszámol a belgrádi viszályokról).

[70] Ezekre az eseményekre l. MOLNÁR: *Pietro Massarecchi antivari érsek* (21. j.), 187—190.

[71] APF SOCG vol. 58, fol. 275[r]—276[v] (1632 március 21. és 1632 május 31.).

[72] APF SOCG vol. 58, fol. 141[rv] (a horvát nyelvű levél olasz fordítása: fol. 140[rv] és 143[r]); JAČOV: *Spisi Kongregacije za Propagandu Vere* (55. j.), 183—184.

[73] APF SOCG vol. 58, fol. 104[r]—105[r] (Velika, 1632 augusztus 25); APF Lettere, vol. 12, fol. 129[v] (a kongregáció békességre inti a feleket). A megújult erővel patvarkodó Don Simone a pécsi jezsuitáknak is sok fejfájást okozott, mivel főleg őket okolta terveinek meghiúsulásáért: Paczoth Ferenc pécsi misszionárius levele a rendfőnökhöz (Pécs, 1632 augusztus 2.). ARSI Austria, vol. 21, fol. 140[v].

[74] Sabbatini tevékenységére: BUTURAC: *Katolička Crkva u Slavoniji* (52. j.), 90—93.

[75] MOLNÁR: *Pietro Massarecchi antivari érsek* (21. j.), 210.

ni, a ferencesek és a jezsuiták ellen 1634 március 4-én Rómába írott panaszos levelei már nagyon megkeseredett embernek mutatják. Egyre élesebb hangon kelt ki a kongregáció ellen is, mivel nem hittek neki, és emiatt a ferencesek egyre nagyobb hatalomhoz jutottak.[76] Az öreg plébánost életének utolsó nagyobb megpróbáltatása 1635 januárjában érte, amikor a Cirill konstantinápolyi pátriárka által a katolikusok ellen uszított budai basa Budán egy hónapig két másik pappal együtt fogva tartotta. A rendkívül hideg börtön, a botozások és az éhezés megtörték az erejét. A három pap végül a basa raguzai orvosa, Francesco Crasso közbenjárására szabadult ki, de három hónapon belül kétezer dukátot kellett volna ezért fizetniük, amit Don Simone elsősorban Szarajevóban igyekezett rokonaitól és muzulmán uzsorásoktól összegyűjteni. Mivel neki eddig is sok adóssága volt, a pénz összekoldulása reménytelennek bizonyult. A budai orvos Raguzában próbált meg pénzt szerezni számukra, míg Sabbatini, Antonio Severoli raguzai érsek és maga Matkovich is a kongregációt igyekeztek adakozásra bírni.[77] A kongregációnak természetesen nem volt erre a célra felesleges kétezer tallérja, inkább a missziókat buzgón támogató Althan Mihály Adolf komáromi várkapitányhoz fordult, hogy tárgyaljon a budai basával a váltságdíj elengedéséről.[78] Az ügy ezután többet nem szerepel a levelezésanyagban és a jegyzőkönyvekben.

Don Simone halálának pontos dátumát nem ismerjük. Utolsó aláírását a szerémségi világi papok Njemciben, 1636 július 8-án kelt levelén találtam meg.[79] Rafael Levaković ferences szerzetes egy 1638 június 16-án írott jelentésében még említi, hogy a pécsi jezsuiták Simon pap ellen írtak Nagyszombatba,[80] míg Jeronim Lučić drivastói püspök 1639 június 25-én összeállított beszámolójában már halottnak mondja.[81] Feltehetőleg tehát 1638—1639 folyamán távozott az élők sorából.

***

Don Simone jó negyven évet dolgozott a Balkánon, jórészt a hódolt Dél-Magyarországon. Sorsa nyilván sokban különbözött egy átlagos hódoltsági papi életúttól, de viszontagságai és hányattatásai valószínűleg minden kollégája számára ismerősek voltak. Pályájának egyedisége abban állt, hogy életprogramjához, a hódoltsági katolikus egyház újjászervezésének gondolatához élete végéig hű maradt. Egyéni ambíciói miatt azonban mindezt a bosnyák ferencesek nélkül, illetve inkább ellenükben akarta véghezvinni, új egyházi struktúrák kialakításával. Ennek a szervezőmunkának egyetlen eredménye a jezsuita misszió megalakulása 1612-ben, a többi vállalkozása eleve kudarcra volt ítélve. A 17. század folyamán ugyanis a bosnyák ferencesek egyre nagyobb lendülettel terjeszkedtek észak felé, a hódolt Magyarország területén. A ferencesek rendelkeztek

[76] TÓTH I. GY.: *Egy hódoltsági plébános panasza a jezsuiták, a ferencesek és Róma ellen*, Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára (szerk. Kalmár J.), Budapest 1997, 107—112.

[77] Az eseményekről 1635 tavaszán Don Simone, Sabbatini és Severoli is beszámoltak: APF SOCG vol. 152, fol. 20^{r}. 55^{v}—56^{r}. 366^{r}—367^{r}; FERMENDŽIN: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (36. j.), 421—423.

[78] APF Acta, vol. 10, fol. 224^{r} és 303^{rv}; APF Lettere, vol. 15, fol. 43^{rv}.

[79] APF SOCG vol. 398, fol. 348^{r}.

[80] APF SOCG vol. 80, fol. 215^{v}.

[81] APF SOCG vol. 160, fol. 308^{v}. Lučić szerint Don Simone a budai bebörtönzése alatti szenvedéseibe nem sokkal kiszabadulása után belehalt.

mindazokkal a személyi, jogi és mentalitásbeli alapokkal, amelyek ezt az expanziót lehetővé tették. Ezzel szemben a hódoltsági bázis nélküli világi papok és jezsuita misszionáriusok nem állták a versenyt a barátokkal, és ennélfogva az 1630—1640-es évektől fokozatosan visszaszorultak a dél-hódoltsági lelkipásztorkodásból. Rómában ezt a problémát már 1613-ban, az első konfliktusoktól kezdve világosan látták, ezért nem támogatták a jezsuiták és Don Simone elképzeléseit. A nyugtalan, konok és rabiátus természetű pap ebbe nem nyugodott bele, haláláig harcolt tervei valóra váltásáért, ezért végül mindenkivel összeütközésbe került és teljesen elszigetelődött. Állandó konfliktusai miatt sokszor inkább ártott, mint használt, ugyanakkor tagadhatatlan érdeme, hogy fáradhatatlan szervezőmunkájával ráirányította a Szentszék figyelmét a hódoltsági katolicizmus legégetőbb gondjaira. Ezért, noha az annyira áhított püspöki méltóságot nem sikerült elnyernie, mégis emlékezetre méltóbb munkása maradt a török alatt szenvedő egyháznak, mint megannyi püspök kortársa.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Kié Buda?
Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban
(Forrásközlés)

1679 január 30-án Ottoboni bíboros — a későbbi VIII. Sándor pápa — részletes feljegyzést készített XI. Ince pápa számára a török által megszállt Budán kialakult áldatlan helyzetről. Ottoboni kardinális, a katolikus missziókat világszerte irányító bíborostanács, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja, feljegyzésében beszámolt arról, hogy már jó ideje érkeznek a kongregációhoz figyelmeztetések, miszerint két boszniai obszerváns ferences, Fra Luca Maroncich és Fra Luca Petrovich botrányos dolgokat művelnek Budán. Engedély nélkül hagyták el a rendtartományukat, Maroncich még a nevét is megváltoztatta Cozianovichra (Kogianovichra), hogy ne találjanak rá. Saját boszniai rendi elöljáróik ellenében a török hatóságoknál kerestek védelmet. Azt állítják magukról, hogy az esztergomi érsek vikáriusai, és ellenszegülnek a belgrádi apostoli vikáriusnak, Giovanni a Derventának, akihez pedig Buda katolikusai tartoznak. A két barát el akarta űzni azokat a ferenceseket, akik a budai plébániát ellátták.

Ami azonban mindennél súlyosabb volt: Maroncich nem átallott egy levelet hamisítani a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusa, Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri kardinális aláírásával. E hamisítvány szerint a pápa elrendelte a belgrádi vikáriusnak, hogy ne avatkozzék bele Buda egyházi ügyeibe, a budai ferenceseket pedig felszólította, hogy menjenek vissza a saját rendtartományukba.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja Rómából határozott fellépést parancsolt a bécsi nunciusnak, és ennek nyomán az esztergomi érsek, Szelepcsényi György gyorsan visszakozott. Megírta a két barátnak, hogy hagyják el Budát, és térjenek vissza a saját rendtartományukba. A lényeget illetően azonban Szelepcsényi érsek mégiscsak ragaszkodott az álláspontjához, mert ugyanakkor felszólította a bosnyák ferences provinciát, hogy jelöljön ki két alkalmas barátot, akik közül ő majd kiválasztja azt, akit kinevez budai plébánosnak. A bosnyák barátok azonban nem is válaszoltak az érsek levelére, mert nem ismerték el az esztergomi érsek fennhatóságát Buda fölött.

Ottoboni bíboros feljegyzése következetesen Budvát írt Buda helyett, összekeverve ezt a dél-dalmáciai várost a magyar királyság egykori fővárosával. Ez éppúgy sokat elárul a pápai kúria felfogásáról a magyarországi török hódoltságról, mint az a feljegyzés, amelyet — mint a pápa válaszát — minden bizonnyal az audiencián valamelyik titkár firkantott sebes betűkkel az irat hátoldalára: a bécsi nuncius „*suaviter*", azaz gyengéden mondja meg az esztergomi érseknek, hogy miért adta a Szentszék ezeknek a területeknek a kormányzását a belgrádi püspöknek.

Ottoboni feljegyzéséhez mellékelte az esztergomi érsek és a bécsi nuncius leveleit. Ezekből kiderül, hogy a Budán élő bosnyák barátok két évvel korábban széttépték az esztergomi érsek által küldött búcsú-levelet, és mindjárt ki is közösítették annak kihirdetőjét. Szelepcsényi azzal is megvádolta ezeket az engedélye nélkül a budai plébániát kormányzó bosnyák ferenceseket, hogy — mint ez a budai katolikusok számos, az érsek által idézett, ám valószínűleg elveszett leveléből kitűnik — csak azért nem ismerik el a fennhatóságát, hogy a rendtartományuktól távol, minden püspöki felügyelet nélkül, szabadosan élhessenek.

Nem az esztergomi érsek volt azonban birtokon belül, hanem a budai bosnyák barátok, így érthető, hogy Szelepcsényi annyi vád után mégiscsak békülékeny hangot ütött meg: beleegyezik abba, írta, hogy boszniai ferencesek legyenek a budai plébánosok, csak az szükséges, hogy elismerjék az ő fennhatóságát. A bécsi nuncius azonban világosan megírta, hogy az érsek „ne ragaszkodjon tovább ahhoz, hogy saját rendes plébániájának tekintse ezt a helyet, mert az szokásos misszió, mint a többi, a töröknek alávetett terület".

A botrányos irathamisítás, a kölcsönös feljelentések rávilágítanak a 17. századi magyar egyháztörténet egyik legfontosabb problémájára, arra, hogy a török hódoltság területét egyszerre két egyházi hierarchia is a sajátjának tekintette. Két felfogás ütközött össze az itt közölt feljegyzésekben: Szelepcsényi prímás, akárcsak a többi magyar püspök és az egész magyar nemesség, a hódoltságot ideiglenesen megszállt magyar területnek tekintette, amelyről nem mondott és nem mondhat le, még ha átmeneti realitásként elfogadja is a török (és ami ezzel együtt jár: a bosnyák ferencesek) jelenlétét. A jogaihoz azonban továbbra is ragaszkodik: Buda éppen úgy az egyházmegyéjéhez tartozik a 17. század derekán, mint ahogy oda tartozott Mohács előtt. A török alattvalókként született bosnyák ferencesek azonban a tényleges politikai helyzetből indultak ki: Buda éppen úgy, immár második évszázada, török város — tegyük hozzá, ugyanúgy jórészt délszláv nyelvű lakossággal —, mint Belgrád vagy a boszniai Szarajevó. Missziós terület tehát, és mint ilyen a belgrádi missziós püspökhöz tartozik.

A két felfogás vitáját csak ideiglenesen zárta le XI. Ince pápa döntése, amely elutasította Szelepcsényi prímás igényét Budára. A kérdésre: „Kié Buda?" a végső válasz csak hét évvel a pápai audiencia után érkezett: XI. Ince pápa hathatós szervezőmunkája következtében megalakult Szent Liga csapatai felszabadították Budát a török uralom alól.[1]

[1] A Hitterjesztés Szent Kongregációjára és a magyarországi missziókra l. GALLA F.: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Budapest 1940; SZAKÁLY F.: *A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól*, Katolikus egyháztörténeti konferencia. Keszthely 1987 (szerk. Hölvényi Gy.), Budapest 1989; E. FERMENDŽIN: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892; BORSA I.—TÓTH I. GY.: *Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651—1658*, LK 60 (1989). — Az ügy előzményére l. *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627—1707*, ed. I. GY. TÓTH, Budapest—Roma 1994.

Források*

1.

Róma, 1679 január 30.

Pietro Ottoboni bíboros feljegyzése XI. Ince pápa számára a Budán kialakult helyzetről

APF SOCG vol. 472, fol. 157^{rv} és 172^{rv}. — Eredeti.

Sommario. Sono in diversi tempi venuti alla Congregatione molti richiami contro Fra Luca Maroncich e Fra Luca Petrouich di minori osservanti della provincia di Bosna per le loro perverse e scandalose operationi, essendo il primo più volte ricorso a Turchi contro li proprii superiori, e per lasciare molti altri eccessi rappresentati in varie congregationi partitisi ambedue dalla provincia senza obedienza, et il Maroncich mutatosi il cognome in Cozianouich, si fecero deputare dall'arcivescovo di Strigonia[1] per suoi vicarii, onde portatisi poi a Budua[2] s'opposero al vicario apostolico di Belgrado[3] che ne ha amministratione, e cercorno di scacciare alcuni frati che ivi esercitavano la cura parochiale, facendosi il Maroncich presidente anzi per haver più libero l'essercitio della sua carica publicò una lettera falsa in nome di questa Congregatione con la sottoscrittione del signor cardinale prefetto[4] diretta ad esso Maroncich, nella quale se gl'avvisava che Vostra Santità[5] haveva ordinato al vicario apostolico di Belgrado che non s'ingerisse nell'amministratione di Budua, e che il presidente et altri frati ivi dimoranti andassero dal loro provinciale e che esso Maroncich esercitasse pur liberamente il suo ministero, onde non potendosi detti due religiosi havere *[fol. 157^{v}]* nelle mani per essere nel dominio Turchesco, la Congregatione scrisse sotto li 20[6] maggio scorso al nuntio di Germania[7] che facesse far processo della mutatione del cognome e della falsità della lettera, e poi sotto li 22 agosto gli replicò che procurasse far levare alli medemi religiosi ogni facoltà del vicariato conferitoli dall'arcivescovo di Strigonia, a cui essendosi anche scritto a drittura rappresenta hora detto arcivescovo in un memoriale dato in suo nome e nelle lettere mandate dal sudetto nuntio, che egli subbito saputa l'intentione della Congregatione scrisse alli due frati accennati che si aggiustassero con la religione, e nel medemo tempo avviso alli religiosi di Bosna che gli presentassero due soggetti per parochi anche della

* A forrásközlés betűhív.

[1] Szelepcsényi György, 1666-tól haláláig, 1685-ig esztergomi érsek.

[2] Budva, dél-dalmáciai város. Ottoboni feljegyzése következetesen „Budvá"-t ír „Buda" helyett.

[3] Giovanni a Derventa obszerváns ferences szerzetes, 1676-tól a belgrádi püspökség vikáriusa.

[4] Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri bíboros, 1671—1698 között a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusa.

[5] XI. Ince pápa (1676—1689).

[6] A második számjegy olvasata bizonytalan, jórészt tintafolt takarja.

[7] Francesco Bonvisio thesszaloniki érsek, 1675—1689 között bécsi nuncius, 1681-től bíboros.

propria religione ch'egli ne haverebbe eletto uno, ma questi non diedero risposta, non volendo neanche sotto titolo di parochi essergli sottoposti, con tutto egli sia il vero ordinario di quella diocesi. Onde supplica la Santità Vostra ad ordinargli, se debba effettivamente astenersi di ingerirsi e mandare altri simili ministri in Budua, e si degni dichiarare se quelli che vi esercitano una tal caria habbiano da essere da lui independenti, perchè in tal caso *[fol. 172r]* benchè sia con pregiudicio delli dritti del suo ordinariato, è pronto ad obedire, bastandogli d'haver rappresentato quanto sopra per scarico della sua coscienza et informatione della Santità Vostra, a cui par necessario suggerire in tal proposito che essendosi haute relationi dell'estrema necessità che havevano di aiuti spirituali i popoli dell'Vngaria inferiore dominata dal Turco, fù dalla santa memoria d'Innocentio X.[8] data l'amministratione di quelle chiese, dove non risedevano i vescovi nominati dall'imperatore, al vescovo di Belgrado con facoltà di vicario apostolico.

[A Kongregáció feljegyzése: fol. 172v] Bosna Argentina. Signor Cardinale Ottoboni[9] die 30. Januarii 1679. Renoventur ordines nomine Sanctitatis Suae, et scribatur nuntio Germaniae, ut suaviter dicat archiepiscopo Strigoniae rationes, quare Sedes apostolica dat administrationem ecclesiarum hujusmodi episcopo Belgradiensi.

2.

H. n., é. n.

Szelepcsényi György esztergomi érsek feljegyzése a Hitterjesztés Szent Kongregációja részére a Budán kialakult helyzetről

AFP SOCG vol. 472, fol. 159r. — Korabeli másolat.

Eminentissimi e Reverendissimi Signori.

L'arcivescovo di Strigonia humilissimo oratore subbito intesa da monsignor nunzio apostolico residente in Vienna la mente dell'Eminenze Vostre che non mantenesse in Buda i due frati Luca Maroncich e Luca Petrouich minori osservanti con la volontà dei loro superiori, fece penetrare ai padri di Bosna, che havrebbe rimosso i detti frati, purchè essi padri gli n'havessero nominato due altri da sostitursegli, ma perchè questi non sono mai venuti all'atto della nomina, come havevano promesso di fare, quindi è che anche l'oratore ha differito la remotione degl'antedetti due soggetti, la quale viene procurata dai padri di Bosna non già per il zelo del buon servitio di Dio, ma perchè non vi vorebbero persone dependenti dall'oratore come ordinario di Buda, acciochè in tal modo potessero vivere più licentiosamente in notabilissimo pregiudicio della religione cattolica, essendosi mosso l'oratore a mandarvi persone sue dependenti sulle replicate instanze dei cattolici di quei luoghi, ai quali erano hormai insoffribili i scandali gravissimi che se gli davano dai padri di Bosna, mentre i medesimi cattolici si persuadevono che in

[8] X. Ince pápa (1644—1655).

[9] Pietro Ottoboni kardinális, 1689—1691 között VIII. Sándor néven pápa.

tal modo si sarebbero questi rattemperati sulla consideratione d'essere osservati dai ministri dell'oratore.

E perchè monsignor nunzio antedetto ha fatto nuova instanza all'oratore per la remotione dei due prenominati soggetti, si supplicano l'Eminenze Vostre a degnarsi di prescrivergli quel tanto che in avenire gli convenga di fare, e specialmente se debba astenersi dal mandarvi altre persone, e che quelle le quali vi esercitano il ministero sino independenti dall'oratore, mentre non ostante i dritti del suo ordinariato è pronto ad ubidire ad ogni decreto che sia per emanere da cotesta Sacra Congregatione, bastandogli di haverle rappresentato sinceramente lo stato delle cose per isgravio della sua conscienza, e così etc. Quas Deus etc.

[fol. 160^{v}]

Alla Sacra Congregatione de Propaganda Fide per l'arcivescovo di Strigonia.

3.

H.n., 1678 november 22.

Szelepcsényi György esztergomi érsek levele Fra Luca Cozianouichnak, budai vikáriusának

AFP SOCG vol. 472, fol. 162^{r}. — Korabeli másolat.

Copia di lettera scritta al Padre Luca Cozianouich li 22 novembre 1678.

Già da Sopronio scrissi a Vostra Paternità, quali erano le nuove istanze delli padri di Bosna, e quale la volontà della Sacra Congregatione, e che però ella dovesse aggiustarsi colla sua religione, perchè io volevo dare assolutamente cotesta parochia ai medesimi padri, quando essi mi havessero fatta la dovuta presentazione di due soggeti, d'allhora non ho havuta alcuna resposta, come nepure l'ho havuta da detti padri, a quali havevo scritto, che mi presentassero due padri e gl' ne haverei ammesso uno. Con questa replico a Vostra Paternità che s'aggiusti con la medesima religione, perchè altrimente facendo li suddetti padri presentazione o di Vostra Paternità, o d'altri io gliel'ammetterò certo non havendo sin'hora havuto aliquem respectum personarum, ma solo di conservare illeso il jus della mia chiesa, e non voglio perciò sentirne instanze ulteriori. Vostra Paternità potrà insinuare ciò anco alli padri che si trovano costi, perchè come scrissi all'hora, tale è la volontà e determinazione mia. Vostra Paternità preghi Iddio per me che le auguro dal cielo ogni bene.

4.

H.n., 1678 november 22.

Szelepcsényi György esztergomi érsek levele Francesco Bonvisio bécsi nunciusnak a budai helyzetről

AFP SOCG vol. 472, fol. 161[rv]. — Korabeli kivonatos másolat.

Capitolo di lettera scritta da monsignor arcivescovo di Strigonia a monsignor nunzio di Vienna sotto li 22 novembre 1678.

Ricevei l'altra benignissima sua, mentre ero in Sopronio, et inherendo ai comandamenti della Sacra Congregatione e di Vostra Eccellenza, scrissi di là subbito al padre Luca di Buda, come le replico adesso pure, et ingionta n'invio a Vostra Eccellenza la copia che si andasse ad aggiustare colla religione, e scrissi alli padri di Bosna che a me non preme punto, che li padri Maroncich e Petrouich restino in Buda, ma bensi mi preme pretendere li medesimi padri di mandare senza presentarle a nella diocesi mia persone ad haver cura d'anime, per 'l che gli scrissi che se vogliono fare il pievano, presentino a me due persone anco della loro religione ch'io n'eleggerò una, e la porrò ivi per parocco essendo espressamemte contro li canoni che alcuno presuma d'administrare cura d'anime senza la presentazione et approvazione dell'ordinario. Da che io scrissi non ho havuta altra risposta, o determinazione da detti padri, li quali per menare la solita vita libera non vogliono anco sotto titolo di parochi esser sottoposti e soggiacere all'ordinario diocesano per il che meritano non poca riprensione, e Vostra Eccellenza si compiaccia di non prestar fede alle loro dicerie, perchè certo non hanno altro fine fuor che di vivere senza disciplina, come si vede dalle molte lettere de' christiani cattolici di Buda, che mostrai anche all'Eccellenza Vostra, e sono tanto petulanti che due anni sono, quando mandai il giubileo a Buda a fine che si publicasse, uno di quei padri lo prese e lo stracciò scommunicando chi d'ordine et in nome mio publicava il *[fol. 161[v]]* detto giubileo, e quello che è peggio, minacciando contro di me, vedendosi con ciò quanto crassa sia la loro ignoranza. La qual cosa pregiudica molto non solo a me, ma alla Santa Sede Apostolica, e ben appare che essi non hanno altro fine, perchè non rispondono, mentre io son pronto anche adesso di accettarli, purchè faccino la debita presentazione, e riconoscano me, come devono, per diocesano, non vedendo perchè voglino sfuggire l'essermi sottoposti, se non con oggetto ch'io non attenda al loro vivere poco esemplare. Così facendo non haveranno occasione di molestare la Sacra Congregatione, li di cui decreti io ho sempre venerati et esequiti.

5.

Bécs, 1678 december 25.

Francesco Bonvisio thesszaloniki érsek, bécsi nuncius levele Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri bíborosnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusának a budai helyzetről

AFP SOCG vol. 472, fol. 158[r]. — Eredeti.

Eminentissimo e Reverendissimo Signor mio Signor e Padron Colendissimo.

Mandai la lettera di Vostra Eminenza a monsignor arcivescovo di Strigonia accompagnata da una mia, e non dando alcuna risposta, replicai la seconda, alla quale finalmente ha risposto, come vedrà dal'annesso foglio, fin l'anno passato le feci vedere quello che intorno ai medesimi Frati Maronsich o Cozianouich e Petrouich scriveva la Sacra Congregatione, acciò monsignor arcivescovo non persistesse in pretendere per sua parochia ordinaria quel luogo, che era di solita missione, come l'altre nel paese occupato dal Turco, et in queste mie lettere l'havevo rammentati i motivi, replicatigli anche di nuovo dapoichè è tornato qua in Vienna, dove ha detto che aspetta la risposta alla lettera scritta al medesimo Fra Luca con replicare in voce l'istesse cose che ha scritto. Havevo procurato di sapere segretamente se si fossero potuti catturare i detti frati, mi è stato referto esser impossibile, particolarmente in questi tempi, dove a causa della peste non si tien commercio con Buda et all'Eminenza Vostra faccio humilissima riverenza.

Vienna, 25 dicembre 1678.

Di Vostra Eminenza

[s.k.:]

humilissimo, devotissimo et affettuosissimo servitore

L'arcivescovo di Tessalonice

[A lap alján feltüntette a címzettet:]

Eminentissimo signor cardinale Altieri prefetto della Sacra Congregatione di Propaganda Fide.

[Hátlapján a Kongregáció feljegyzése: fol. 171[v]] Bosna Argentina.

ERDŐSI PÉTER

A vesztes magasztalása

Giorgio Tomasi históriája Báthory Zsigmondról

Arra a könyvre, melyet Báthory Zsigmond volt titkára, Giorgio Tomasi apostoli protonotárius írt Magyarországnak és Erdélynek a 16—17. század fordulóján vívott háborúiról, JÁSZAY MAGDA hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy a szerző nem kívánt állást foglalni egyik harcoló fél mellett sem, pártatlan krónikás maradt, az erdélyi fejedelmet pedig a kereszténység jó szándékú híveként tüntette fel.[1]

Báthory élettörténete itt a tizenötéves háború elejétől a harmincéves kezdetéig ívelő hosszú időszak keretében helyezkedett el, egy 1621-ben, tehát nyolc évvel a halála után megjelent könyvben. Bár Tomasi még érdemesnek tartotta feltüntetni a címlapon, hogy a fejedelem embere volt, nem csoda, ha az évek távlatából a pozitív elfogultság már nem befolyásolta az események előadásában.

Van azonban egy korábbi, *La Battorea* című műve is, amelyet 1609-ben, Zsigmond életében írt, aki itt még főszereplő.[2] Ebben a „tömör és rövid históriában" Tomasi állásfoglalása sokkal világosabban érzékelhető, mint a szélesebb horizontú, hosszú és kései könyvében. Előrebocsáthatom, hogy itt nyoma sincs a semlegességnek, ha el is fedi valamelyest az óvatos mértéktartás.

Az 1609 októberére keltezett ajánlás Leonardo Mocenigo velencei arisztokratának és cenedai püspöknek szól. Ő adja az ötletet a könyv megírására egy beszélgetés során, melyre azután kerül sor, hogy Tomasi távozik Báthory csehországi udvarából, ahol — akárcsak Erdélyben — titkárként tevékenykedett. Nem derül ki, hogy még a megíráskor is Báthory szolgálatában állt-e, kapott-e utasításokat tőle a művet illetően. A volt fejedelem ekkori helyzetéről amúgy is szűkszavúan beszél, a legutóbbi évek fejleményeit kihagyja. Nyoma sincs nála azoknak a politikai elképzeléseknek, melyek Báthoryt utolsó lemondása (1602) óta foglalkoztatták — pedig jól tudja, hogy a Bocskai-felkelés idején a prágai udvar erdélyi fejedelemként akarta felléptetni,[3] és csak ekkori otthonáról, a libochowitzi palotáról kapunk részletes leírást.

Tomasi szerint Zsigmond fegyelmezetten tűri sorsát, nem rendíti meg, „ha visszaemlékszik arra, hogy a fegyverrel megszerzett országoknak nem is fejedelme, de nagy kirá-

---

[1] *Delle guerre et rivolgimenti del Regno d'Ungaria e della Transilvania ... di Monsignor Giorgio Tomasi Veneto, Protonotario Appostolico, & Secretario del Prencipe Sigismondo Battori*, In Venetia MDCXXI [OSZK 226.083]; JÁSZAY M.: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV—XVIII. századi Magyarországról*, Budapest 1996, 151—158.

[2] *La Battorea di Monsignor Giorgio Tomasi Protonotario Apostolico*, [Per Marco Claseri] In Conegliano 1609. A velencei Biblioteca Nazionale di San Marco példányát használtam, jelzete 147 D 126.1. VERESS ENDRE ismerte a könyvet, vagy legalábbis a címlapját, melynek fényképe megtalálható a hagyatékában (MTA KK Ms 475/23), de a vele összekötött kézírásos másolat nem ebből, hanem az 1621-es műből ad egy részletet.

[3] JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (1. j.), 157.

lya volt". Egyedül jövedelmeinek csekélysége miatt elégedetlen, mert így nem gyakorolhatja a bőkezűség erényét azon a szinten, ahogy Erdélyben szokta. Filozófusokat olvas, különösen kedveli Senecát és Iustus Lipsiust: a sztoikus bölcselet és a kortárs politikaelmélet tanulmányozása jól illik egy visszavonult uralkodó képéhez.

A *La Battorea* hátteréről keveset, funkciójáról valamivel többet árulnak el az elejére és a végére tett versek. Az udinei Faustino Moisesnek a szerzőhöz szóló szonettje szerint Zsigmond hírneve *(fama)* betemetődött, de nem tűnt el végleg, szilárd erénye *(virtù)* életben van, s a világ újra megláthatja. Az oszmán zsarnokságot megrázó hős kardja — a toposznak megfelelően — ugyanolyan dicséretet érdemel, mint a krónikás pennája. A szöveg után, egy Héraklész-portréval átellenben kezdődő, ismeretlen szerzőségű *canzone* címzettje maga Báthory, aki nagy vállalkozás előtt áll. Azt hihetnénk, hogy 1609-es helyzetére vonatkozik ez az utalás, de a Bizánc és a Szentföld felszabadítására induló hadvezérnek szóló idejétmúlt buzdítás követi, s mivel a fejedelem ekkorra már felbontott Habsburg-házasságáról jelenidőben beszél, Tomasi nyilván egy 1595 körül írt verset biggyesztett műve végére, hisz a főszövegben sem az volt a célja, hogy pamfletet írjon Báthory jelenlegi állapotáról, hanem hogy a régi dicsőséget feleleventse.

Tomasi a velencei patrícius és egyházférfi érdeklődésénél többet nem mond el a megírás előzményeiről, így közvetlenül a műből nem tudjuk meg, milyen politikai haszonnal járhatott Báthory számára. A megrendelő és a szerző háttere vatikáni és velencei érdekeltségre enged következtetni. Tomasi 1609-ben már apostoli protonotárius, a *Delle guerre et rivolgimenti* címlapján venetóinak írja magát — itt nem tárgyalható harmadik könyvéből kiderül, hogy Serravalléből való, ahonnan a *La Battorea* ajánlását is keltezi.[4] Egyházi és helyi kapcsolatainál fogva ismerhette Mocenigót. Közismert tény, és Tomasi is kiemeli, hogy e család több ízben adott dogét a *Serenissimá*nak. Püspöki székhelye, Ceneda szomszédos volt, mára egybeolvadt Serravalléval;[5] a nyomdász, Marco Claseri mindkét helységben működött, mielőtt a szintén közeli Coneglianóban kiadta ezt a könyvet.[6]

A kiadás időpontja a legbeszédesebb adat: 1609-ben Báthory Zsigmond Itáliába készült, hogy bíborosi méltóságot nyerjen, amiben prágai letartóztatása és hosszú fogsága végleg megakadályozta.[7] Tomasi könyve ezt az utazást készíthette elő: eloszlatta a feledés homályát a fejedelem körül, és utolsó lemondásáig terjedő cselekedeteit kedvező színben tüntette fel. Az utókor számára úgy tűnhet, hogy a Tomasi rajzolta pozitív kép a Szamosközy-féle negatívval áll szemben, de a megjelenéskor inkább a Zsigmondot 1599—1602 közti tettei miatt elítélő és Basta oldalán álló olasz történetírók, Ciro Spontoni és Achille Tarducci munkái alkották azt a közeget, melybe a *La Battorea* érkezett.[8]

---

[4] *Delle lettere di Monsignor Giorgio Tomasi Veneto di Seraualle, Protonotario Apostolico, Segretario del Ser^mo Sigismondo Prencipe di Transiluania libri due,* In Venetia 1624.

[5] Leonardo Mocenigo 1599-től 1623-ig volt cenedai püspök. P. GAUCHAT: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi IV,* Monasterii 1925, 144. A Treviso és Belluno közt fekvő két település 1866-ban Vittorio Veneto néven egyesült.

[6] M. E. COSENZA: *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Printers and of Foreign Printers in Italy,* Boston 1968, 179—180; R. L. BRUNI—D. WYN EVANS: *Italian Seventeenth Century Books,* Exeter 1984, 31. 45. 147; L. SERENI: *Arte tipografica del secolo XVI in Italia,* Roma 1984, 78; innen: D. E. RHODES: *The Printing Career of Marco Claseri. 1597—1623,* Studi Secenteschi 1978, 239—248.

[7] Erről bővebben l. HORN ILDIKÓ tanulmányát e kötetben. (266—280. *A szerk.*)

[8] JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (l. j.), 159—167.

Tomasi állít, nem tagad: nem törődik a történet fordulatainak, a fejedelem magatartásának eltérő értelmezési lehetőségeivel. Nem hivatkozik más auktorokra, nyíltan senkivel nem vitatkozik.

Az erdélyi történelemben járatos mai olvasó joggal várná el a fejedelem bizalmas emberétől, hogy ismeretlen részleteket tárjon fel a politikát mozgató erőkről, Zsigmond döntéseiről, mindenekelőtt lemondásai és visszatérései okairól, s bár a szerző valóban ad ezekre egyfajta magyarázatot, mégsem ezzel a kérdéssel kell megközelítenünk a művet. A helyes kérdés nem az, hogy a *La Battorea* mennyiben módosíthatja a Zsigmond uralkodását vizsgáló jelenkori tudomány álláspontját, hanem arra irányul, hogy a nyílt propagandát nem, de a korántsem elfogulatlan történetírást magára vállaló titkár milyen elemekből és ezek miféle értelmezésével, milyen technikával konstruálta meg a fejedelem addigi életének történetét.

Nem tudjuk, milyen úton került Tomasi az erdélyi udvarba. A fejedelmi házaspár valamikor a mezőkeresztesi csata (1596) után kezdte alkalmazni „mindkét nyelven" — nyilván latinul és olaszul — tudó bizalmas titkárként; 1599-ben Báthory András Rómába küldte, hogy trónra léptéről hírt adjon, és mint „rezidens titkár" működjön tovább.[9] Nem világos, hogyan újította fel ezután kapcsolatát Báthory Zsigmonddal. A mű dereka — kronológiai középrésze, mely terjedelmileg is a legnagyobb — egybeesik Tomasi erdélyi tartózkodásával, de a távozása utáni időszakot sem dolgozza ki kevésbé. Saját élményeiről nem beszél, leginkább még Temesvár ostroma vagy az erdélyi városok leírásában érezhető a szemtanú hangja; a tudást, melyre befolyásos pozíciójában szert tehetett, önmaga korlátozza. A szereplők terveit közvetlenül az eredményük felől ismerteti, a lelkiállapotukat nem vizsgálja. Zsigmond személyiségébe nem hatol be, külső szempontok, a keresztény eszmevilág és a politikum függvényében tárgyalja erényeit és döntéseit. Írói eszköztára szűkösnek tűnik, az elbeszélésbe mechanikusan tördel leíró részeket, de maga az elbeszélés zavartalanul halad előre, az egymással párhuzamos eseménysorokat is sikeresen köti össze.

A címlap öt pontban sorolja fel a mű tartalmát, de ezek közül csak három felel meg jelentős szerkezeti és tartalmi egységeknek — a Báthory család eredete, Zsigmond törökellenes harcainak története és lemondásainak okai —, a másik kettő, tehát házasságának felbontása és Báthory András halála inkább az érdeklődést keltette fel, az egész történet szempontjából nem volt hangsúlyos. Az ajánlás szerint a szerző a témához illő címlapot keresett: ez a tenger hullámaitól ostromolt vár sematikus metszetére vonatkozhat. Tematikus mutatóval könnyítette meg az eligazodást, melyben nagybetűvel szedette Pezzen császári tanácsos és a Kanizsa alatt vitézkedő Gaudenzio Madrucci nevét, ahogy a szövegben is. A mű két, közel egyforma terjedelmű könyvre tagolódik Zsigmond 1598-as visszatérése mentén.

Tomasi a fejedelem alakjához a család története felől közelít, érzékeltetve, hogy a Báthoryak mindig is a kereszténységet pártfogolták. A família az Attilával harcoló Bato király nemzetségéből származik — és nem „Bato" kántól, ahogy egyesek állították —, melynek két tagja Krisztus hitére tért, és a „magyar királyságban" telepedett le. A nevüket őrzi Bátor, a birtok, mely az ő koruktól kezdve folyamatosan a családé, éppúgy mint Ecsed. Miután a krisztianizált hun eredetmítosszal elütötte a barbárság vádját, Tomasi azzal folytatja, hogyan keresték a későbbi generációk a *Republica Christiana* érdekeit. A

[9] *Delle guerre et rivolgimenti* (1. j.), 43 és 76; *La Battorea* (2. j.), 47; JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (1. j.), 310.

magyar király oldalán keresztes hadjáratban vettek részt, több ízben megszabadították Erdélyt a törököktől és tatároktól. A Szentföldről visszatérő és méltó utódokkal megsokasodó családból néhányan Erdélybe mentek, tőlük ered a somlyói ág.

Anélkül, hogy az évszázadok múlását érzékeltetné, gyorsan Báthory István erdélyi fejedelem koránál terem. Kiemeli, hogy a hatalmat fegyverrel szerezte meg, ám a nép legitimálta, ahogy a lengyel királyság is a legnagyobb uralkodókkal való versenyben, de választás révén lett az övé. A „moszkoviták és danzigi eretnekek" elleni sikeres háborúi, személyes erényei és a nemesség iránti türelme miatt jóformán teljhatalmat adtak neki. Az erős, igazságos és kedvelt királyról az olvasó megtudhatta még, hogy törökellenes terveket szőtt a pápával egyetértésben.

Azokat a hatalmi változásokat, melyek Zsigmond gyermekkorát végigkísérték, Tomasi kihagyja, csak annyit mond, hogy egy bölcs „intéző" vitte helyette az ügyeket. A fejedelem figuráját erényeinek sztereotip bemutatásával kezdi vázolni. Már a születésekor láthatók annak jelei, hogy szép eredményeket fog elérni az irodalmi műveltségben és a fegyverforgatásban. Az egyikre a jezsuita atyák, a másikra a főurak oktatják: ennyit emel át a Jézus Társaság és az udvari előkelők viszontagságos együttműködésének történetéből, konfliktusaikat azonban, a jezsuiták kitiltását, Zsigmondnak oly fontos visszahívásukat mellőzi. Nagykorúsításáról (1588) csak annyit mond, hogy miután a körültekintés, a *prudenza* erénye megerősödött benne, kezébe vehette a gyeplőt. Az ezután eltelt hat évet egyszerűen átugorja, és Erdély hadbalépésére tér rá.

A döntés előzményeire sem vesztegeti a szót: a császár és a pápa könnyen megérteti a fejedelemmel, hogy a keresztények oldalán van a helye. Az első hadi eseményeket illetően a Zsigmond vállalkozásában benne rejlő, de kihasználatlanul maradt esélyek nagyszerűségéről próbál meggyőzni, a régi propagandából is merítve. Amint e könyv végére tett költeményben, vagy Girolamo Frachetta egykori orációiban, itt is elhangzik, hogy Báthorynak az elvárások szerint egészen Drinápolyig kellett volna jutnia.[10] Jezsuita levelekben, illetve Baranyai Decsi Jánosnál szerepelt már a fejedelem sátrára leszálló sas, melyről most Tomasi is elmondja, hogy mérhetetlen ijedelmet keltett a jósjelekre sokat adó törökökben.[11] A mezőkeresztesi csata kapcsán inkább a győzelem lehetőségét, s nem az elkövetett hibákat emeli ki.

Ahelyett, hogy Tomasi kronologikus elbeszélését követnénk, célszerűbb az események mögötti problémákra rávilágítanunk. Báthory lemondásaival és visszatéréseivel döbbentette meg kortársait, azzal pedig, hogy a határozott császárpártiságtól a Rudolf seregei elleni küzdelemig jutott, megvetést váltott ki belőlük. Így ítélkezik az uralkodását két ellentmondó szakaszra osztó Ciro Spontoni is.[12] Tomasinál viszont töretlen utat jár be a főhős, hiszen az az elv vezeti, hogy minden lépésével a Habsburg császár és a kereszténység érdekét szolgálhassa. Melyek tehát a szándékai, hogyan alakul a viszonya a Habsburgokkal, a törökökkel és saját alattvalóival, s milyen uralkodóideál rajzolódik ki a politikai események között?

---

[10] *Tre orationi al Sereniss. et pietosiss. Sigismondo Battori ... Del Signor Girolamo Frachetta Mandate dall'Autore a Sua Altezza*, [Nella Stamperia di Girolamo Discepolo] In Verona MDXCVI [OSZK Régi Nyomtatványok Tára, Apponyi Hungarica № 590].

[11] *Monumenta Antiquae Hungariae. IV: 1593—1600*, ed. L. LUKÁCS, Romae 1987, 163; *Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai. II: 1591—1618*, szerk. VERESS E., Budapest 1943, 206; *Baranyai Decsi János Magyar históriája [1592—1598]*, kiad. KULCSÁR P., Budapest 1982, 261—263.

[12] JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (1. j.), 162.

Az első lemondással nem sok gondja van a titkárnak: a lengyelek elragadták Zsigmondtól Moldvát, csorbát ejtettek hírnevén, s ezt tűrnie kellett a császár és a pápa beavatkozása miatt. Nem kapta meg az ígért támogatást, saját ereje pedig fogytán volt. Úgy gondolta, hogy Erdélyt biztonságba helyezi, ha Rudolf kezébe adja, s ez Magyarországnak is javára válik.

De mivel lehetett megmagyarázni, hogy két visszatérésével, amikor a császári biztosok, majd Basta elől vette el a hatalmat, szintén a kereszténységnek kedvezett? Az első esetben nem a tett indokai, hanem a következményei lesznek az érvek. Zsigmond azonnal követet küld a pápához és a császárhoz, hogy számot adjon cselekedetéről; bár Várad nem állt át hozzá, neki is köszönhető, hogy a török nem tudta elfoglalni; igaz, hogy nem nyújtott közvetlen segítséget Várad védőinek, de magát Erdélyt kellett megvédenie a betörésektől; végül még azt megígérte Bastának, hogy támogatni fogja.

Másodszor azért tervezi, hogy visszamegy, mert úgy sejti, Mihály vajda nem akarja átadni Erdélyt a császárnak; az országlakosok is megkeresik, és épp amiatt fogadja el a hívást, hogy visszatartsa őket a török béke megkötésétől. Ekkor is él még benne a Rudolf iránti hűség, egyezséget kínál neki, s mivel el akarja kerülni a keresztények közti vérontást, nem vállal nyílt ütközetet. Ha úgy tűnt, mintha önérdekből és a császár ellen cselekedett volna, Tomasi érthetővé teszi, hogy minden tettével a kereszténységet mentette meg valami nagyobb veszélytől.

Az 1594-es összeesküvést, mely megakadályozhatta volna Zsigmondot a hadbalépésben, és életét is veszélyeztette, Tomasi szenvtelenül adja elő: ellenfeleinek kivégzésére bűnös szándékuk elegendő indok, nincs helye moralizálásnak. Első lemondását alattvalóinak tiltakozása ellenére hajtja végre, akiknek azonban a későbbi fordulatokra már nagyobb a befolyásuk. Másodszor amiatt mond le, mert az erdélyiek, ha nem fejezi be a háborút, maguk távolítanák el, talán meg is gyilkolnák, talán a katolikusokra is lecsapnának. Báthory bíboros fejedelemmé tételével akarja elhárítani mindezt, s láttuk, hogy az ő halála után azért ragadja meg újra a hatalmat, mert nélküle az erdélyiek békét kötnének. Visszatéréseikor általános öröm fogadja: a nép a bőkezűsége miatt vár rá, újra hűséget fogadnak egymásnak, néhány ellenpárti kivételével az egész nemesség mellé áll.

Tomasi tehát hol az alattvalók Zsigmond iránti elkötelezettségét és szeretetét hangsúlyozza, hol meg az általa indított háború elleni averziójukat. Ezzel ellentmondásba keveri magát, mondhatnánk, de valójában hasznot húz belőle: a fejedelem éppen a népszerűsége miatt tudja féken tartani az elégedetlenkedőket. Tomasi csak 1621-es munkájában vonja le a tanulságot, hogy Zsigmond a császárnak kedvezve semmibe vette az állam érdekét, ami a törökkel való békekötés lett volna.[13]

Az első lemondás alternatívájaként békét köthetne a törökkel, de inkább a *Republica Christiana* javára tekint. Visszatérései óta tárgyalásokat folytat a szultánnal, természetesen csak hitegeti a barátsággal, így jut lélegzethez. Első visszajövetelekor színlelt békeajánlattal kerüli el a török támadást: Váradot tudta nélkül ostromolják meg. Báthory András abban a reményben ülteti a maga helyére, hogy új emberként több bizalmat kaphat a Portán, a látszattárgyalásokkal időt nyerhet, s közben bíborosként a keresztény érdekek védelmén fáradozhat. A történet végén már a szultán kínál katonai segítséget Zsigmondnak, aki azonban úgy dönt, hogy inkább lemond a császár javára, mintsem keresztényekkel hadakozzék.

[13] JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (1. j.), 157.

A császárral folytatott tárgyalások mindig őszinték, a töröknek szóló ajánlatok hamisak. A helyes irányú politikai szimuláció tehát megengedett és szükségszerű Tomasi felfogása szerint. A valódi szándék elrejtésében rejlő bölcsesség Zamoyski lengyel kancellár személyében éri el tetőfokát: sosem ad egyértelmű tanácsokat a hozzá fordulóknak, nehogy utólag őt vádolják azzal, hogy félrevezette őket.

Zsigmond az első lemondásnál határozottan visszautasítja Báthory András javaslatát, aki a család pozícióinak megtartása érdekében felváltaná a fejedelmi trónon, és varmiai püspökségét adná cserében. Később azonban Tomasi nem rejti véka alá, hogy Zsigmond döntéseit személyes helyzete, magánérdekei is befolyásolták. De míg az egyetemes érdekek célként lebegnek a szeme előtt, a privát térfélen jogos reakciót kiváltó károk, veszteségek jelennek meg. Nem kapja meg a sziléziai hercegségekkel ígért ötvenezer tallért, aztán Lengyelországban keseredik meg és forog veszélyben az élete, mert a hatalmát féltő bíboros fejedelem intrikát sző ellene, a király pedig nemkívánatosnak tartja a még mindig népszerű Báthory István unokaöccsének jelenlétét. Mihály vajda elfoglalja azokat a várait, melyeket távozásakor magának tartott fenn, és nyomtalanul eltünteti azt a kincset, amely elődeitől maradt rá.

Bár Tomasi nyíltan nem vádolja azzal a Habsburgokat, hogy felelősség terheli őket a fejedelem terveinek meghiúsulásáért, apró utalásokból mégis ilyen benyomása támadhat az olvasónak. Zsigmond sosem kapja meg a háború folytatásához szükséges anyagi támogatást, emiatt apai örökségéhez kell nyúlnia. Temesvár bevételével akarja megnagyobbítani a császárnak átadandó országot, de nem kap pénzt a vállalkozásra. Báthory Andrásnak többek közt azért adja át a hatalmat, mert rossz híreket kap prágai követei fogadtatásáról. Amikor újra megszerzi a fejedelemséget, a császári udvarban rosszul értelmezik a szándékát, és ellene küldik Bastát. Bár vereséget szenved tőle, utoljára mégis ereje teljében mond le. Serege egyre gyarapodik, már oszmán segítségre is számíthat, nem is ő, hanem Basta javasol egyezséget a császár nevében.

A múlt néhány nagy konfliktusát Tomasi igencsak lazán kezeli: ilyenkor nem bocsátkozik a szereplők érdekeinek elemzésébe, így a megoldás is felületes lesz. A házasság felbomlásának okairól az egykori hivatalos álláspontón kívül nem sok mondanivalója van: a házaspár nem hálta el és gyermektelen maradt. Zsigmond első lemondásakor Mária Krisztierna elhatározta, hogy elhagyja Erdélyt, visszajövetelekor örömmel maradt ott, az újabb lemondáskor közösen határozták el a válást: látható, hogy a titkár megosztja a döntéssel kapcsolatos felelősséget, de indítékaikat nem firtatja. (Az 1621-es műben már másképp fest a helyzet: maga Zsigmond hangoztatja, hogy nemzőképtelen, ezért kerül szóba a válás, jóllehet a szűzi élettel elégedett Mária Krisztierna nem szorgalmazza azt.[14])

Nem foglal állást Zsigmond és Basta konfliktusában sem. Az előbbi érdemeit felnagyítja, az utóbbiét nem kisebbíti: az erdélyi nép átpártol a régi fejedelemhez, de közben a császári hadvezér kormányzatával nagyon is elégedett. Ellentétük elmosásával talán a Basta-párti történetírók értékítéletét enyhíti, anélkül, hogy főhősük reputációját csorbítaná.

Egyvalakit mégis határozottan elítél: Mihály vajdát, aki a Báthoryak és a Habsburgok ellen is harcolt, s ebben halálát lelte. Tomasi őt teszi Zsigmond alakjának ellenpárjává, rajta demonstrálja a rossz uralkodó jellegzetességeit, anélkül, hogy bármelyik nagy túlélőnek ártana. Ha Zsigmond kétértelmű lépései mögött egyértelműen a jószándékot ke-

[14] *Delle guerre et rivolgimenti* (1. j.), 62.

resi, a császáriak magatartásában nemtörődömséget és félreértést vél felfedezni, Mihály taktikájában ravaszságot és önös érdekű szimulációt mutat ki. Báthory András éberségét hűségesküvel altatja el, majd a császár parancsára hivatkozva indul ellene, legyőzése után Rudolf nevében kezd kormányozni, ámde *simulatamente*, mert magának tartogatja a hatalmat, és hamis vádakkal gyilkoltat meg erdélyi nemeseket; Basta azért öleti meg, mert a szultánnal akart lepaktálni. Báthory András levágott feje láttán Mihály „krokodilkönnyekkel áztatja arcát, és belső kegyetlenségét együttérző szavainak álcájával leplezi"; amíg Báthory Istvánt a nép hálából az *„assoluto Signoreggio"* magaslatára helyezi, addig Mihály a *„libero Tiranno"* nevezetet érdemli ki tőle.

A kor küzdelmeinek másik áldozatát, Báthory Andrást is kritikával illeti Tomasi. „Sokak véleménye szerint azért ért az élete ily nyomorúságos véget, mert az egyházi státust és a cölibátust hátrahagyta a világi státus és a házassági tervek miatt." 1609-ben, amikor Zsigmond bíboros akart lenni, különösen jól hangozhatott az az állítás, hogy első lemondásakor megszidta a helyére törekvő Andrást, amiért „a világi státust többre becsüli az egyházinál, a fejedelmi botot a pásztorbotnál, a kalapot a püspöksüvegnél".[15]

Tomasi számos példával érzékelteti Zsigmond fejedelem katolikus elkötelezettségét: A pápa buzdítására kezdte meg a törökellenes háborút, és a későbbi fordulatok idején is hallgatott a szavára. Püspökséget alapított, a kolozsvári jezsuitákat birtokokkal gazdagította, a gyulafehérvári aknak kollégiumot adott. A váradi „eretnekeket", mert a katolikusoknak sérelmet okoztak, nyilvánosan megbüntette. A karácsonyt „kegyesen és ájtatosan" ünnepelte feleségével együtt. Hiába hívta Angliába Erzsébet királynő a második lemondása után, a vallás különbözősége visszatartotta az úttól. A Basta pártján álló Váradot a lakosok és a jezsuiták kérésére jólelkűen megkímélte az ostromtól.

„Az isteni gondviselés, mely Zsigmondot szolgálójává választotta, nem engedte, hogy a buzgalom, mellyel a közjó érdekében tevékenykedett, saját kárára váljék", így segítette meg az 1594-es összeesküvés felszámolásában. Az isteni beavatkozás hatással van Várad sorsára: a magyar szent királyok sírjait feldúló és az ereklyéket a csatornába hajító eretnekek városát a török és tatár pusztítás bünteti meg, máskor viszont az ég kegyelme folytán menekül meg ugyanezen seregektől. Az égilakóknak egyébként nem sok köze van az alapvetően emberi szándékok szerint bonyolódó történet mozzanataihoz.

Az erdélyi tájak és települések leírása az elbeszélés színesítése mellett a mű eszmei koncepciójával összefüggő funkciókat tölt be. A városokban látható ókori maradványok a közös római örökség részévé teszik Erdélyt, a természeti kincsek és a lakók szorgalma az ország urának gazdagságára utalnak, a székely és a szász autonómia az uralkodó és népe közti harmóniának a bizonyítéka, az „ariánus", kálvini és lutheri „eretnekség" elterjedtsége a katolikus fejedelem vallási mozgásterének korlátozottságát érzékelteti, az idegenek megbecsülése és a *civiltà* nagy érték a külföldi megfigyelő számára. Egy szertartásban azonban a keleti egzotikum is megpillantható, méghozzá politikai aspektusból: Zsigmond török általi beiktatásakor a ruhák, ékszerek és nemes lovak láttán a szemlélő azt hiheti, hogy „nemcsak az erdélyi nép, hanem a Kelet színe-java is ott volt"; az ázsiai módra öltözött és lovon ülő uralkodó Nagy Sándorra és Héraklészre emlékezteti, tehát már e gyerekkori jelenet előrevetíti a keleti népek várva várt felszabadítóját.

[15] Ciro Spontoni is hasonló érvekkel marasztalta el Mihályt és Andrást, l. JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (l. j.), 163.

Az elbeszélt történet s a hozzá szorosan kötődő leírások a konklúzióban, egyszersmind történelmi keretben nyerik el értelmüket. „E tartomány, mely gazdagságát, a nép sűrűségét, az emberi nem számára szükséges dolgok bőségét tekintve sok európai országot maga mögött hagyott, néhány rövid esztendő alatt különböző urak prédája lett"; „szépsége szánalmasan eltorzult" s bár a háború óta némileg erőre kapott, nem is hasonlít régi önmagára. Bocskai felkelése során kiesett a Habsburgok kezéből, ami a következő történelmi tételt igazolja: „azt rendelte a végzete, hogy senki másnak, csak a magyar nemzetből való fejedelmeknek szolgáljon, amit a régi és új krónikákban is láthatunk, hisz nem tudtak sem a római kor, sem a közelmúlt császárai hosszan uralkodni felette."

Mondhatná ezt valamelyik 17. századi erdélyi történetíró, az állhatatlan Báthory Zsigmondot okolva a pusztulásért — Spontoni sem érti, miért mondott le mindenben bővelkedő országáról![16] —, de Tomasi nem hagy kétséget afelől, hogy történetének főhőse az országra igazán méltó fejedelem, és a romlás csak az ő uralma végeztével kezdődött. „Ez a sok szerencsétlenség mézízű édesség ama büntetés keserűségéhez képest, amit Zsigmond fejedelem uralkodása után érdemelt ki a nép, mely mindenféle csalárd igaztalanságba keverte magát, s mert nem volt többé helye Isten vallásos tiszteletének, sem az emberek közti bizalomnak." Ezt megható ellentétként követik Báthory visszavonultságának és beletörődésének képei.

A tények ügyes csoportosításával, kihagyásokkal és tendenciózus interpretációval, higgadt elbeszélői stílussal Tomasi a valószerűség látszatát kölcsönözte történetének. A pátosz mérséklésével, a polémia mellőzésével írt apológiát Zsigmond számára, politikai pályáját „kiegyenesítette" és összebékítette a Habsburgok érdekeivel. A sorok közül mégis kiolvasható, hogy a császári szövetséges nem támogatta eléggé, félreértette, elutasította az önfeláldozó fejedelmet. Ha a szerző e félig kimondott bírálatnál többet merészelne, azzal már ártott volna a prágai udvar által ellenőrzött Báthorynak.

A későbbiekben érdemes lenne Tomasi 1621-es művét előzménye, a *La Battorea* felől, az itt használt történetírói technika ismeretében újra megvizsgálni, kimutatni az egyező szövegrészleteket vagy variánsokat, kihagyásokat és hozzátoldásokat, és feltárni, hogyan alakult át ugyanazon motívumok jelentése egy nagyobb terű szövegben és megváltozott történelmi kontextusban.

[16] JÁSZAY: *A kereszténység védőbástyája* (1. j.), 161.

HORN ILDIKÓ

Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610—1611)*

1610 telén Báthory Zsigmond közel állt ahhoz, hogy gyermekkorától dédelgetett álmát végre valóra váltsa. Libohovcében, csehországi kastélyában gyors ütemben csomagoltak, az élelmet, ruhákat, kincseket útiládákba, hordókba rakták. A nagy palota és a fejedelmi szoba értékes kárpitjait feltekerték és Prágába szállították; ezeket a Szent Jakab Klastrom szerzetesei kapták ajándékba. A csomagolást maga Báthory vezette. Egy szemtanú szerint „az egész vár szintén olyan volt, mint ha valamely ellenségének az várát dúlta volna fel, de még az ajtókról zár vasakat, boltok ajtajárúl pléheket mind maga szaggatja vala le, ... és így fosztatta meg az egész várat, és anyaszült mezítelen hagyta".[1] Ezt a lázas készülődést az váltotta ki, hogy hosszas várakozás után az útlevelekkel együtt megérkezett az uralkodó beleegyezése, és ezzel az utolsó akadály is elhárult a régi álom elől, hogy Báthory hosszabb itáliai körútra induljon. Az indulást a farsang után, február végén tervezték.

A sors azonban úgy akarta, hogy Báthory Zsigmond soha ne lássa meg Itáliát. Február 16-án késő éjjel Karl Ludvig von Schultz császári biztos vezetésével egy század katona megszállta Báthory kastélyát, és Zsigmondot néhány bizalmas emberével együtt Prágába hurcolták. Báthoryt a Hradzsinba zárták, ahol ötven katona őrizte.[2] Két hónapig teljesen elszigetelték a külvilágtól, nem beszélhetett senkivel, nem levelezhetett, csak a császárhoz intézhetett egy kérvényt. Fogvatartói lelkileg is meg akarták törni; nem olvashatott, nem tarthatott magánál papírt és tintát sem. Egy sivár szobában helyezték el, amelynek az ablakait és az ajtajait egyaránt lelakatolták. A Báthory ágya melletti ajtót azonban éjjel-nappal nyitva tartották és katonák őrizték, akik egy pillanatra sem vették le tekintetüket a fogolyról.

A volt fejedelmet saját udvarmestere, Matthias Schmidtberger jelentette fel. Schmidtberger a Báthory ház régi hívének számított, pályafutását Báthory István mellett kezdte, akinek halála után András, majd Zsigmond szolgálatába állt. Viszonyuk akkor romlott meg, amikor az udvarmester a pápa, a bíborosok s a spanyol király ellen szerkesztett

---

* Ez az írás a téma első, inkább narratív megközelítése. Báthory Zsigmond csehországi éveinek, a Bocskai felkeléssel való kapcsolatának, magyarországi terveinek részletes feldolgozása, Zsigmond kudarcainak elemzése egy hosszabb, további levéltári kutatásokon alapuló tanulmány feladata lesz.

[1] *Az Báthory Zsigmond Fejedelemnek eltűkolt és mind az Római Császárnak s mind az mostani Magyarország Királyának sőt ugyan az egész Kereszténységnek is veszedelmére következendő szándékának melyet az mostani 1610 Esztendőben véghez akart vinni, igazan és röviden való megírása. Névtelen röpirat*, OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 57. A röpirat szerzőjét valószínűleg Caretti és Schmidtberger köreiben kell keresnünk, mert annak egyes részei és az ő tanúvallomásaik szinte szó szerint megegyeznek.

[2] Giacomo Aragona Appiano pármai követ jelentése (Prága, 1610 február 22.). *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Românesti VIII*, ed. E. VERESS, Bukarest 1935, 79.

egy képekkel illusztrált könyvet, és ezt Zsigmond nem engedte kiadatni, Schmidtbergert pedig megfenyegette, hogy állásából is elbocsátja.[3]

Az udvarmester vádja tizenkét pontból állt. Ezek között volt néhány teljesen semmitmondó, mint például, hogy Zsigmond azt állította: „Rövid időn olyat próbál, melyen az egész világ elcsudálkozik" vagy „Hogy a szándékában előmehet tudja ő kit kelljen megtalálni". Több vádpont ugyanazt tartalmazta: háromszor fordult elő, hogy Zsigmond az őt ért igazságtalanságok miatt a császáron bosszút akar állni. Volt azonban öt olyan tétel, amelyet mindenképpen komolyan kellett venni; a vizsgálat végül is ezek alapján indult meg. Ezek szerint Zsigmond itáliai útja csel, csak arra szolgál, hogy engedélyt kapjon Csehország elhagyására. Ezután az útlevél birtokában majd nem Itáliába, hanem Bécsbe megy. Ott Mátyás királynak átadja azt a drágakővel díszített arany liliomot, amely állítólag a magyar koronának része volt. Báthory cserébe „Magyarországba valami uraságot" kér. Schmidtberger szerint ez a felajánlkozás sem lett volna más, csupán álca. Báthory ezzel a gesztussal csak azt akarta elérni, hogy hosszabb ideig Bécsben maradhasson, amíg magyarországi ügyei rendeződnek. Eközben ugyanis bizalmasa, Marco vajda a hajdúkhoz ment volna, hogy a korábbi titkos tárgyalásaiknak megfelelően Báthory hűségére eskesse őket. A tizenegyedik vádpont szerint a török követ még Prágában segítséget ígért Báthorynak tervei véghezviteléhez. Az utolsó pont azt tárgyalta, hogy ha ezek az elképzelések valami miatt nem valósulnának meg, akkor Lengyelország révén és Radu vajda segítségével Báthory és Marco „onnan bizvásban alkalmasban fogna az dologhoz. Az mi penig Erdély országát illeti oda oly könnyen bemehet az mely könnyen egy almát az tálba tehetni."[4]

Schmidtberger vádpontjai meglehetősen homályosak, nem konkrét, jól megfogalmazott állítások. Nem mondta ki, csak célzott rá, hogy Báthory a magyar királyi vagy az erdélyi fejedelmi cím megszerzésére tör. Vádjaiban azonban szerencsésen találkoztak a császári titkos tanácsot és Mátyás magyar királyt egyaránt foglalkoztató ügyek: a Habsburg-ház belső viszálya, a számottevő nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, az udvarral szemben jogos követelésekkel fellépő ex-fejedelem, a hajdú fenyegetés, a Mátyás magyar királyságát ellenszenvvel fogadó török diplomácia, az évek óta napirenden lévő, megoldatlan Erdély-probléma.

Báthoryt Csehországban tartóztatták le mint cseh nemest, és a vizsgálat lefolytatására császári biztosokat neveztek ki: a neves jogtudós, Johann Ruprecht Hagenmöller és Wilhelm Slawata, mindketten a Titkos Tanács tagjai, Karl Ludwig von Schulz gróf, a Haditanács tagja, Heinrich von Kolowrat Oberster Hofrichter és Johann Andreas von Schlick alkotta az öttagú bizottságot. A vizsgálat során mindössze nyolc személyt hallgattak ki. Báthory Zsigmond mellett a másik fő gyanúsított Marco volt, más néven Marcu Cercel, Petru Cercel havasalföldi vajda fia, aki 1602-ben rövid ideg Moldva trónján ült. Ő nem állt Báthory szolgálatában, de sokat vendégeskedett nála, s politikai terveik is összekapcsolták őket. Zsigmond emberei közül a legtöbb információt Nemes György (Gyurkó) diáktól várták, akit Báthory legbelső bizalmasának tartottak. Továbbá kihallgatták másik titkárát, Oderico del Carettit, aki ekkor már nem állt a fejedelem szolgálatában, és Basta volt titkárát, Giovanni Amatit, valamint két belső inast, Caspar

[3] Báthory Zsigmond levele Carillónak (Prága, 1611 június 1.). *Carillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai. I: 1591—1618*, kiad. Veress E., Budapest 1906, 395.

[4] OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 59—60.

Schurlot és Christoph Kammerlinget. Mathias Schmidtberger még február 15-én megtette a feljelentést és a vallomását. A vizsgálatba csak márciusban kapcsolódott be, amikor a szembesítésekre Prágába hozták. A vizsgálat két részre oszlott: február 21-e és 23-a között Carettit és Nemest hallgatták ki, március 4-e és 11-e között Amatit, Marcot és Zsigmondot, valamint ekkor történtek meg a szembesítések is.[5]

A *deutrumok* sajnos nem maradtak ránk, de a kihallgatási jegyzőkönyvekből világosan kirajzolódik az a tíz kérdés, amelyek a vizsgálat fő irányait jelentették:

1. Akar-e Báthory Zsigmond cseh király lenni?
2. Mi volt és hogyan alakult ki Rudolf és Zsigmond között a Český Krumlov-konfliktus?
3. Mi az igazság az itáliai úttal kapcsolatban?
4. Honnan származik, és mi volt Báthory célja a magyar korona birtokában lévő darabjával?
5. Akar-e magyar király lenni?
6. Kik Báthory magyarországi támogatói, és miről tárgyaltak?
7. Mikor, miről és hogyan zajlottak a török követtel való tárgyalások?
8. Vissza akar-e térni Zsigmond Erdélybe?
9. Milyen Báthory Zsigmond és Báthory Gábor kapcsolata?
10. Milyen Báthory Zsigmond és Báthory András kapcsolata?

Rudolfot érthetően Báthory esetleges csehországi ambíciói érdekelték a legjobban, noha ez nem szerepelt Schmidtberger vádjai között. Az aggodalom alapja valószínűleg egy korábbi híresztelés volt, amely szerint a cseh nemesek egy, a forrásokban meg nem nevezett csoportja 1608 nyarán, a Rudolf—Mátyás viszály tetőpontján Zsigmondnak kínálta fel a cseh koronát, aki azonban ezt nem fogadta el.[6] Ennél sokkal többet a kihallgatások sem derítettek ki. Marco vallomása szerint elsősorban a Prágában tartózkodó török követ volt az, aki közvetítői révén nagyobb politikai aktivitásra buzdította Zsigmondot, és arra bíztatta, hogy szerezzen barátokat, szerettesse meg magát, mert még cseh király is lehet. Báthory viszont a kihallgatáson azt állította, hogy királlyá választásáról senkivel nem tárgyalt, minden ajánlatot és szóbeszédet csak tréfaként fogott fel. A kihallgatásán is tréfára vette a dolgot, mondván, ha majd a cseheknek nem lesz királyuk, és szabadon választanak, ő szívesen elfogadja az országot, hiszen ki ne fogadná el.[7]

Zsigmond állítólagos cseh ambícióinak a napirendre kerülése azzal magyarázható, hogy az 1608 óta eltelt másfél év döntően megváltozatta Zsigmond és Rudolf viszonyát, és Zsigmond csehországi pozícióit is. A császár ugyanis nem tartotta be a még 1602-ben

[5] A vizsgálat iratanyaga Prágában, részben a Prágai Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében, részben a Régi Cseh Helytartósági Levéltárban maradt fenn. VERESS ENDRE Báthory Zsigmond okmánytárának összeállításához széleskörű anyaggyűjtést kezdett. 1896-ban megkérte Prágából a vizsgálati iratok másolatait, ezek néhány egyéb idevágó jegyzetével jelenleg a MTA Könyvtárának Kézirattárában, a Veress Endre Gyűjteményben találhatók az Ms 422 jelzet alatt. Emellett nagyon fontos másolatokat tartalmaz a Báthory Zsigmond okmánytár is (uo.), az Ms 423 jelzet alatt. Itt szeretném megköszönni ERDŐSI PÉTERnek és HILLER ISTVÁNnak a jelen tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

[6] Tomaso Roncarolli pármai ügynök jelentése (Prága, 1608 június 16.). ÓVÁRY L. (kiad.): *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai III.* Budapest 1901, № 357.

[7] Báthory Zsigmond kihallgatása (1610 március 9—10.). MTA KK Ms 422, fol. 107—108. 24. pont: „Ogni volta ch'i Bohemi liberi d'un Re havvian eletto lui accelava il Regno perche chi non lo vorria accellare? Ma non ha negotiato niente sopra questo se bene passanno fra lui et il Marco Weida parole de burla."

kötött szerződés pénzügyi megállapodásait, és adóssága Zsigmonddal szemben már negyedmillió tallérra nőtt. (Rudolf a fejedelmi címről való lemondás fejében rezidenciát, ahhoz megfelelő jövedelmet és 50 ezer tallér évjáradékot ígért Báthorynak.) Zsigmond, miután eltelt az ígéretekkel, újabb és újabb határidőkkel, a pápát és volt sógorát, a spanyol királyt is megmozgatta a tartozás kiegyenlítésének érdekében. Rudolfnak azonban a Mátyással való fegyveres konfliktusában magának is égetően szüksége volt pénzre, ráadásul Báthory nagyon kellemetlen és nehéz pillanatban irányította rá a nemzetközi politikai közvélemény figyelmét a szerződésszegésre. Így Rudolf rákényszerült, hogy minél gyorsabban lecsillapítsa Báthoryt. Ajánlatára 1608 őszén kölcsönszerződést kötöttek, amelynek értelmében Rudolf 450 ezer tallért vett fel Zsigmondtól. Ez az összeg a következőkből állt össze: az 1602-es egyezményben Zsigmond számára megállapított évi 50 ezer tallér járadék öt éves elmaradása 250 ezer tallért tett ki; Zsigmond a haszonélvezetet megtartva, átengedte Libohovce tulajdonjogát a császárnak, erre 150 ezer tallért számoltak fel; ezenfelül Zsigmond drágakövekben 50 ezer tallérnyi összeget adott át. A 450 ezer tallért Rudolfnak két év alatt kellett visszafizetnie, félévente 6%-os kamattal. Biztosítékul a csehországi Český Krumlov uradalmát kötötték le.[8]

Első ránézésre Zsigmond nagyon rossz üzletet kötött. Nemcsak az öt éve hiába követelt járadéka kifizetését halasztotta el további két évvel, de még ő adott egy jelentős summát Rudolfnak. Ráadásul lemondott egyetlen csehországi tulajdonáról is úgy, hogy annak az árát is csak két év múlva kapja meg. Báthory azonban „rosszhiszemű" hitelező volt, mert — korábbi tapasztalatai alapján egyébként teljesen megalapozottan — egyáltalán nem számított arra, hogy a császár visszafizeti a kölcsönt. Sőt kifejezetten abban bízott, hogy Rudolf nem fog fizetni. Krumlov értéke ugyanis jóval nagyobb volt, mint a kölcsönösszeg, 750 ezer tallérra becsülték. Az uradalomhoz két vár is tartozott, a régi mellett egy nemrég épített, korszerűen megerősített nagy erőd, fegyvertárral, lőpormalommal és toronnyal, mészégetőkkel, drágakőmetsző malommal, haszon- és díszkertekkel. A városban jezsuita kollégium és több kolostor is volt. Az uradalom még néhány kisebb várost és számos falvat is tartalmazott. Aki Krumlovot bírta, az Csehország leggazdagabb és legtekintélyesebb főurai közé emelkedhetett.

Ennek megfelelően Rudolf nehezen szánta rá magát a szerződés megkötésére. Noha ő volt a kezdeményező, mégis több mint két hónapig váratta és hitegette Zsigmondot, míg a Mátyással való konfliktus és a szorongató pénzhiány végül is rákényszerítette a veszélyes kölcsön felvételére. Aggodalmai beigazolódtak, mert letelt a határidő, és sem az első részletet, sem a kamatot nem tudta megfizetni. Zsigmond pedig élt törvényadta jogával, és megindította a bekebelezést, amely nagyrészt meg is történt. Ezt azonban Rudolf az ország törvényei ellenére, Wilhelm Slavata őrgróf révén leállította. Az ügy a prágai kisebb táblán folytatódott, de Báthory ügyvédjei közel fél éven keresztül még hivatalos választ sem kaptak fellebbezésükre. Rudolf ugyan az egész ügyet irányító Zikmund Mešiček uradalmi jószágigazgatón keresztül peren kívül egyezséget kínált: visszaadja a drágaköveket, ha Zsigmond lemond a szerződésről. Ez azonban érthetően elfo-

[8] A szerződésre l. Rudolf kötelezvényét (Prága, 1608 október 21.). MTA KK Ms 422 fol. 72—75 és *MTA oklevélmásolatai* (6. j.), № 370. Krumlovról l. K. Kuklik—P. Kuklik: *Český Krumlov*, Praha 1992. (A könyvre Erdősi Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.) A politikai helyzetre l. J. K. Hoensch: *Geschichte Böhmens. Von der slavischen Landnahme bis zur Gegenwart*, München 1997[3], 199—220; J. Panek: *Das politische System des böhmischen Staates im ersten Jahrhundert der habsburgischen Herrschaft (1526—1620)*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 97 (1989) 53—82.

gadhatatlan ajánlat volt, és felbőszítette Báthoryt, aki a nyilvánossághoz fordult. 1609 novemberében az országgyűlésen nagy visszhangot kiváltó beszédében ismertette a cseh rendekkel az őt ért törvénytelenségeket. A beszéd szövegét a jelenlevők között szétosztotta, sőt a Prágában tartózkodó külföldi követeknek is megküldte.[9]

Schmidtberger azt állította, hogy Báthorynak politikai tervei megvalósításához volt szüksége Krumlovra, mert innen könnyebben elérhető vált számára mind Ausztria, mind Magyarország. A császári biztosok azonban látták az ügynek a csehországi jelentőségét is. Amikor Zsigmond a bekebelezést megindította, Lengyelországból magához hívatta tizenkét éves unokaöccsét, Báthory Andrást. Az volt a terve, hogy cseh nemességet szerez számára, és megteszi örökösének. Az uradalom megszerzéséhez már a jövendő cseh király, Mátyás segítségére számított. Az ő engedélyével akart a későbbiek folyamán Krumlovban saját pénzén egy ötszáz fős lovas és gyalogos csapatot felállítani. Mivel a bekebelezés megrekedt, Zsigmond visszaküldte Lengyelországba Báthory Andrást.[10] Ennek ellenére világossá vált, hogy bármi is legyen Zsigmond távolabbi terve, törekszik a csehországi térnyerésre, amely nemcsak a saját személye miatt lenne számára fontos. Ez a törekvés hosszabb távon Rudolf és Mátyás számára is potenciális veszélyt jelenthetett, különösen, mivel az erdélyi fejedelmi cím is a Báthory család birtokában volt.

Mindez más megvilágításba helyezte azt a vádat is, hogy Báthory Zsigmond Magyarország királya akar lenni. Maga a törekvés tulajdonképpen nem is volt kétséges a prágai udvar és így a vizsgálóbiztosok előtt sem. Báthoryt már korábban figyelték Rudolf kémei, leveleit elfogták, elolvasták, letartóztatásakor iratait is lefoglalták. Ezek egyértelműen bizonyították, hogy Báthory Magyarország királya akart lenni, és ennek érdekében megkezdte pártja megszervezését is. Ezt a tényt, sajátkezű leveleivel szembesítve, Báthory sem tagadta. A biztosokat maga a folyamat érdekelte, miért fogott ebbe az akcióba a volt fejedelem, hogyan illeszkedett törekvéseibe Báthory Gábor Erdélye, milyen lépéseket tett az ügyben a török Porta, és pontosan kik tekinthetők Zsigmond magyarországi támogatóinak. Mivel pedig Magyarországon már Mátyás volt a király, Rudolf természetesen azt is latolgatta, hogyan tudná Báthoryt felhasználni ellene.

A tanúvallomások szerint Zsigmondot három tényező mozdította ki a nyugalmából és visszavonultságából. Először Bocskai felkelésének sikere hozta lázba. Többször hangoztatta, hogy ő, a született fejedelem többet is el tudna érni, mint Bocskai.[11] Meglepte és valósággal elbűvölte, hogy Mátyás és a magyar rendek milyen könnyen egymásra találtak és mennyire sikeres volt együttes fellépésük. Végül döntő tényezőnek számított az is, hogy 1605 őszétől kezdve egyre sűrűbben hangzott el az ő neve is különböző politikai tervek kapcsán. Rudolf először Bocskai ellen akarta kijátszani, Báthory minden kísérletnek ellenállt, sőt — ha kisebb ügyekben is — de kimutathatóan nagybátyját támogatta. Bocskai halála után azonban már komolyan tárgyaltak Báthory erdélyi feje-

[9] Zsigmond emlékirata a cseh rendekhez (1609 november 21.). MTA KK Ms 422 fol. 77—84. Francisco Priuli jelentése a velencei dózsének, *Documente privitoare la istoria Românilor VIII*, ed. E. HURMUZAKI, Bukarest 1894, 329.

[10] Báthory Andrásra l. Zsigmond kihallgatási jegyzőkönyvének 33. pontját. András egyébként megpróbálta Zsigmond halála után a csehországi birtokokat megszerezni. Mátyás válasza ez ügyben (Linz, 1613 november 6.): ÖStA HHStA Polonica, Fasc. 53 (1604—1620), 1613, fol. 13 és 1615, fol. 3—5.

[11] Zsigmond második kihallgatása (március 9—10.). MTA KK Ms 422, fol. 109, 14. pont és Gyurkó február 23-ai vallomása (fol. 99): „Ch'il Sigismondo ha detto, si Botschai come particulare ha potuto far tanto, che lui come nato principe potria far molto piu."

delemségéről, és bár a Habsburg családon belül az elképzelés nem aratott osztatlan sikert, Rudolf és a magyar tanács első számú jelöltje ő volt. A császár Egidius Sadelerrel, udvari rézmetszőjével még Báthory arcképét is elkészítette, és ezen a volt fejedelem hajdani sikereit idézték fel: arcképét eredeti címe, tehát a *Transilvaniae Princeps* felirat ölelte körbe, kétoldalt a győzelem és a bőség allegorikus alakjával. A tárgyalások Zsigmond igényei miatt nagyon elhúzódtak, mert visszatérését mind katonailag, mind anyagilag alaposan elő akarta készíteni. A pillanat viszont elmúlt, Erdélyben pedig az addigi kormányzó Rákóczi Zsigmond lett az úr.[12]

Szintén ebben az időben került szóba Báthory esztergomi érsekségének a terve. Báthoryt — valószínűleg unokatestvére, Báthory András példája miatt — korábban is vonzotta az egyházi karrier, bár ennek első állomását mindig mindjárt a bíborosi székben képzelte el. Az 1601 óta betöltetlen érseki címért a legnagyobb eséllyel Forgách Ferenc szállt harcba, de Zsigmondnak is komoly pártfogói voltak. A császár biztatása mellett élvezte a magyar klérus egy részének, a Lépes Bálint és Naprágyi György vezette csoportnak, valamint a jezsuitáknak a támogatását is. Végül azonban összetett okok miatt, amelyeknek ismertetése túlnő ennek az írásnak a keretein, Forgách Ferenc kapta meg az érsekséget és a bíborosi kalapot is. Báthory neve felmerült a nádori címmel kapcsolatban is. 1608-ban, Mátyás Prága alatti táborozásakor a volt fejedelem és a leendő magyar király többek között erről is tárgyalt, de minden elképzelés közül ennek volt a legkevesebb realitása. Ugyanekkor a diplomáciai jelentésekben a helyzet elemzésekor azt is számba vették, hogy a magyarok esetleg Rudolf helyébe nem Mátyást segítik, hanem nemzeti királyt választanak, s ez Báthory Zsigmond lesz. Ez a gondolat állítólag a hajdú kapitányok között is felvetődött.[13]

Báthory ezekről a tervekről és híresztelésekről meglehetős távolságtartással nyilatkozott. Olyan képet festett magáról, mint aki visszavonultan él a politikától, elvesztette kapcsolatait és régi híveit, akit átformáltak a tapasztalatok, a csalódások, és már nincsenek politikai ambíciói, aki már többé nem tud megbízni a magyarokban, és fél, hogy visszatértével kihívja maga ellen a sorsot. A tanúvallomások és a névtelen röpirat viszont egyaránt arról beszélnek, hogy Báthoryt igenis lázba hozták a különböző tervek, lehetőségek. Visszatért a már gyermekkorában kedvelt időtöltéséhez: Udvartartása belső tagjai között az éppen aktuális tervnek megfelelő címeket osztott szét, s leendő rangjához mérten viselkedett, például tanácsülést tartott, s képzelt ügyekben *votum*okat kért. Amikor a tervek sorra meghiúsultak, dührohamot kapott és bosszút esküdött vélt és valós ellenfelei, elsősorban Rudolf ellen.[14]

Mivel politikai várakozásai nem teljesültek, mintegy vigasztalásul, 1608 őszén Báthory ismét napirendre tűzte az itáliai út megvalósítását. A vizsgálatok során a kihallgatásokat többnyire az utazással kapcsolatos kérdésekkel kezdték, nem annyira a fontosságuk miatt, hanem mert ebben a témában a császári biztosok is tájékozottak voltak. Az úti elő-

[12] Báthory erdélyi fejedelemségéről: Thurzó György Mátyás főhercegnek (1607 március 9.). MOL MKA Archivum familiae Thurzó (= E 196), Fasc. 1, № 25 (1. cs.). A magyar tanácsosok véleménye (Pozsony, 1607 március 23.): MTA KK Ms 422, fol. 60; *MTA oklevélmásolatai* (6. j.), № 234. 260. 281. 308. 309. 312. 314—319. Sadelerről l. GALAVICS G.: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Budapest 1986, 89 és 24. kép.

[13] Oderico Caretti vallomása (1610 február 22.). MTA KK Ms 422, fol. 93—97.

[14] Uo., továbbá OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 53. L. még ERDŐSI P.: *Hatalom és reprezentáció Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában (1581—1598)*, Budapest 1997 [Kandidátusi értekezés kézirata], 68.

készületek az udvar tudtával zajlottak, emellett elfogták és több esetben vissza is tartották Zsigmond leveleit, melyekből így számos információhoz jutottak. Ezeknek az ismereteknek a birtokában könnyebb volt felmérni a tanú hozzáállását, őszinteségét.

A végleges útvonalat nem alakították ki, de főbb állomásai Loreto, Velence, Róma, Nápoly, Firenze, Genova, Santiago de Compostella lettek volna. A világlátás és a kegyhelyek felkeresése mellett az utazás fő célja a pápai audiencia volt. Zsigmond V. Páltól korábbi török elleni érdemeire hivatkozva bíborosi címet szeretett volna kérni, vagy más magas egyházi méltóságot és jövedelmet. Kezdetben mind a két udvar szívesen fogadta az utazás gondolatát, sőt Mátyás hajlandó lett volna a pápánál Zsigmond bíborosi terveit is támogatni. A nagyszabású diplomáciai előkészületek, a Ferdinando Medicivel, Leonardo Dona dózséval és különösen III. Fülöp spanyol királlyal tervezett találkozók azonban óvatosságra intették őket. Kiszivárgott, hogy Báthory be akarta panaszolni volt sógoránál Rudolfot és a magyar királyként az ügyben szintén érintetté vált Mátyást az 1602-es szerződés be nem tartása miatt, valamint közbenjárásáért és évdíjért akart folyamodni. Ez a terv a spanyol udvart is kínosan érintette, ezért hosszas, közel félévi egyeztetés után 1609 tavaszára eldőlt, hogy az út spanyol része elmarad. Carillo atyát kérték fel, próbálja meg tapintatosan lebeszélni Zsigmondot a spanyol útról, Baltasar de Çuñiga prágai spanyol követet pedig utasították, hogy ha szükséges, udvariasan adja Báthory tudtára, hogy a király nem fogadja.[15]

Báthory igényeit egyelőre lecsillapította a Rudolffal kötött, Krumlov megszerzésével kecsegtető kölcsönügylet, így konfrontáció nélkül lemondott a spanyol kitérőről. Az itáliai út előkészületei viszont folytatódtak, Zsigmond újabb olaszokat fogadott a szolgálatába, a Báthory-ház régebbi emberei közül hármat egyenesen Lengyelországból hívott újra maga mellé. Ekkor került udvarába Oderico del Caretti, aki az út olasz nyelvű levelezését intézte, felvette a kapcsolatot Giovanni Amatival, Basta titkárával, és magával akarta vinni della Rocca esperest és Naprágyi Demeter volt erdélyi püspököt is. Itáliába úgy akart bevonulni, mint a török háború győztes hadvezére, a hit bajnoka, akit a családja és a saját tettei a legnevesebb uralkodók közé emelnek. Ennek érdekében másik titkárával, Giorgio Tomasival megíratott egy közel hetven oldalas olasz nyelvű művet, *La Battorea* címmel, amelyet 1609-ben ki is nyomtattak.[16]

Az út első szakaszára Báthory több változatot is kidolgozott. Egyik elképzelése az volt, hogy Prágából Linz és Innsbruck érintésével megy Itáliába, később Augsburgon keresztül akart utazni, végül pedig úgy döntött, mégis útba ejti Bécset. A tanúvallomásokkal összevetve részben igaza volt a vádló Schmidtbergernek: a bécsi kerülőnek valóban a Mátyással való találkozás és tárgyalás volt a célja. Zsigmond tényleg át akarta adni azt az ékszertöredéket, amelyhez az a hiedelem fűződött, hogy a magyar korona része. A vizsgálóbiztosok ennek az ajándékozási szándéknak igen nagy figyelmet szenteltek,

[15] *Carillo Alfonz levelezése* (3. j.), XLVI; Oderico Caretti vallomása (1610 február 22.): MTA KK Ms 422, fol. 93—97.

[16] G. TOMASI: *La Battorea*, Conegliano 1609. A műről l. ERDŐSI PÉTERnek a jelen kötetben megjelent tanulmányát. (258—265. *A szerk.*) Báthory ellen akarták felhasználni azt a tényt, hogy Carettit, valamint a Lengyelországból elhívott olaszokat sokáig bizonytalanságban tartotta arra nézve, hogy magával viszi-e őket Itáliába, végül azonban elbocsátotta őket. Ezt a *Névtelen röpirat* azzal magyarázta, hogy valójában nem Itáliába akart menni, ezért küldte el udvarából az olaszokat. A vizsgálatokon kiderült, hogy a tervezett kíséretben továbbra is számos olasz maradt, de az út jellegéből fakadóan többségükben egyházi emberek voltak. OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 56—57.

valószínűleg szimbolikus jelentése miatt, és mert Zsigmonddal kapcsolatban a magyar királyság terve is felmerült. A vizsgálatok során semmi nem igazolta viszont Schmidtbergernek azt az állítását, hogy a bécsi út és a korona darabkájának az átadása időnyerésre és a Mátyás elleni felkelés kirobbantására szolgált volna. Zsigmond megpróbált minél több pénzt összeszedni az utazáshoz, és viszontszolgáltatás, anyagi támogatás reményében akarta Mátyást megajándékozni. Titkára, Nemes Gyurkó például azt gondolta, hogy az ajándékozás után Báthorynak Bécsben annyi pénze lesz, amennyit csak akar. Az ékszertöredék ügyében Báthory érthetően elutasítóan nyilatkozott: Egy időben gondolkodott rajta, hogy Mátyásnak ajándékozza a korona darabkáját, de nem határozta el magát, most pedig már nem akarja. Az ékszer egyébként még Erdélyben került hozzá, de már nem tudja, kitől kapta.[17]

Az utazással kapcsolatban végül csak egyetlen váratlan információ került napvilágra. Báthory végleg Itáliában akart letelepedni, és nem állt szándékában visszatérni Csehországba. Ez magyarázatul szolgálhat arra a még Krumlov bűvöletében is könnyelműnek tűnő lépésre, hogy birtokát eladta, és minden vagyontárgyát becsomagolta vagy elajándékozta. Báthorynak ekkor már nem voltak illúziói: egy fültanú szerint biztos volt benne, hogy mihelyt elhagyja az országot, halálhírét keltik, és Libohovcét pénzzé teszik.[18]

Mivel a pápa kedvező válaszában és az út engedélyezésében Báthory nem lehetett biztos, ezért párhuzamosan más lehetőségeket is számba vett. Ha ezek közül bármelyik kedvezően alakul, hajlandó lett volna az utazásról lemondani. Ezt maga a fejedelem is beismerte, bár azt állította, hogy miután megkapta az útiokmányokat, már csak a felkészülésre, az útra koncentrált. A többi tervvel csak abban az esetben foglalkozott volna, ha az utazás meghiúsul. Ezek a tervek azonban olyan nagyszabásúak voltak, hogy a fejedelem állításának nehezen lehetett hitelt adni.[19]

Az egyik az a már sokat emlegetett elképzelés volt, miszerint Báthory Zsigmond Magyarország királyává akarta választatni magát. Zsigmondnak ebben az ügyben írt saját kezű levelei a biztosok kezébe kerültek, így a tagadásnak nem volt értelme. Báthory azt hozta fel mentségére, hogy nem II. Mátyás ellen szervezkedett, hanem csak annak a halála esetén akart király lenni. A leveleket sajnos nem ismerjük, így csak a vizsgálati anyagra, ezen belül is Marco vallomására támaszkodhatunk az események rekonstruálásában. Eszerint 1609 augusztusában vagy szeptemberében, amikor Marco is Libohovcéban tartózkodott, Oderico Caretti levelet kapott Prágából unokatestvérétől, Adrianótól, aki Mátyás haláláról értesítette. Báthory a hír hallatán elmondta bizalmasainak, Marcónak, Carettinek, Nemes Györgynek, hogy magyar király akar lenni. Leveleket írt a magyar kancellárnak és néhány más egyházi és világi főméltóságnak, akiknek támogatására számított, és azt kérte, hogy őt jelöljék királynak. A leveleket Nemes vitte volna Magyarországra. Marco vajdát Báthory a hajdúkapitányokhoz és Rákóczi Lajoshoz akarta kül-

[17] Ezt a bizonyos ékszerdarabot több néven nevezték meg: „ramo una corona", „un giglio d'una corona antichissima d'Ungaria con una pietra", „az Magyar Koronának letörött ága". Az erdélyi fejedelem tulajdonában lévő magyar koronadarab már János Zsigmond kapcsán ismert: Izabella, amikor 1551-ben lemondatása után átadta a koronát, állítólag lecsavarta róla a keresztet, és fiának adta. Erről a vitát l. SZILÁGYI S.: *János Zsigmond aranykeresztje*, Archeológiai Értesítő 11 (1879) 385—392; BAGYARI S.: *János Zsigmond aranykeresztje azonos volt-e a szent korona keresztjével?*, Századok 43 (1909) 53—57; VERESS ENDRE válaszát l. 143—146.

[18] OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 57.

[19] Zsigmond első vallomásának 1. és 5—7., valamint az udvarmesterrel való szembesítésének 12. pontja. MTA KK Ms 422, fol. 105 és 111.

deni, hogy a hajdúkat megnyerje ügyének. Marcóék csak Prágáig jutottak, itt ugyanis kiderült, hogy Mátyás halálhíre hamis. Erről Báthoryt is tájékoztatták, ő pedig leállította az akciót. Marcót Báthory Pozsonyba küldte az országgyűlésre tájékozódni, Gyurkó Prágában maradt, információkat gyűjtött, a Marco és a fejedelem közti levelezését közvetítette.[20]

Báthory magyar királyi törekvéseiről mindössze ennyi bizonyosodott be. A biztosokat azonban érdekelte, hogy tényleg csak egy kínálkozó alkalom megragadásáról lett volna szó, vagy gondosan kidolgozott politikai elképzeléseket kell keresni a háttérben. Elsősorban Zsigmond török kapcsolatait firtatták. A Porta ugyanis nem fogadta szívesen Rudolf lemondását a magyar trónról, és Mátyás elismertetése nehézkesen és lassan haladt. Ezzel egyidőben a törökök felvették a kapcsolatot Báthory Zsigmonddal. A ránk maradt adatokból nem lehet megállapítani, hogy ténylegesen királyjelöltként számoltak vele, vagy csak személyével akartak az udvarra nyomást gyakorolni. Mindenesetre 1608 decemberében Prágában a török követ többször is kereste a kapcsolatot Báthoryval, de nem kapott engedélyt a látogatásra. Ő azonban „véletlen" találkozások sorozatát rendezte meg, egyszer Nemes Gyurkóval és a fejedelem Piero nevű borbélyával találkozott, majd Marco vajdával, sőt magával Báthoryval is sikerült szót váltania. Ezt a *Névtelen röpirat* így adta elő: „Egyszer az török ambassator midőn az Báthory Zsigmond fejedelem szállása előtt menne, az ablakba meglátta az török, s az ablak alatt megállapodék egy kis ideig és így szóla fel szóval magyar nyelven az Fejedelemnek. Ő mely szükséges szóm volna Nagyságoddal énnekem nagy dolgokról, melyek nem gonoszodra volnának valók, de az megörizet miatt nem lehet azokat megbeszélni, de bizony elhiggyed, hogy igaz barátod vagyok, és neked kész vagyok véremmel is szolgálni. Mely jó szűvét, jó akaratját a fejedelem megfelelvén nagy köszönettel véve, maga barátságát ő is igen ajánlá..." Az ablakjelenetnek az lett az eredménye, hogy aznap estére megbeszéltek a követ és Báthory komornyikja között egy titkos találkát. Itt viszont nem született megállapodás, mert a követ mindenképpen személyesen Báthoryval kívánt tárgyalni. Csak nagy vonalakban ismertette az ajánlatát: arra buzdította Báthoryt, hogy „bújjon Bocskai bőrébe", állítsa maga mellé a hajdúkat, és a Porta segíti, ha magyar király akar lenni. Az a megegyezés született, hogy a fejedelem egy bizonyos időpontban egy megnevezett kapun elhagyja a várost, és egy kis ligetben fog szolgájával sétálgatni. Ide jön ki a pasa két, magyar ruhába bújtatott, magyarul tudó bizalmas embere tárgyalni. A sétát két egymást követő nap is megismételték, de a találka nem valósult meg, mindkét alkalommal elkerülték egymást. A tanúvallomások szerint Báthory sokat gondolkodott az ajánlaton, de óvatos volt, még a személyes találkozó kockázatát sem vállalta. Gondosan ügyelt arra, hogy ő maga ne kompromittálódjon. A tárgyalásokat Giovanni Amatira, Basta volt titkárára bízta, akiben megbízott, de nem állt az ő alkalmazásában. A fejedelem a követtel egészen annak távozásáig tartotta a szívélyes kapcsolatot, de semmire nem kötelezte el magát, nem vállalta az udvarral való nyílt szembefordulást. A biztosok nem is tudtak semmit rábizo-

[20] Marco vallomása (1610 március 4.). *Documente privitoare la istoria Ardealului* (2. j.), 82—86. Zsigmond magyar királyságáról szóló leveleiről tudósított a velencei követ is (Bécs, 1610 március 21.). *Documente privitoare la istoria Românilor* (9. j.), 331.

nyítani, még a közvetítőt, Amatit is szabadon bocsátották a kihallgatások után, büntetése mindössze annyi volt, hogy az országot el kellett hagynia.[21]

A török ügyön kívül a biztosok nagyon alaposan vizsgálták a fejedelem hajdúkkal való kapcsolatát is, hiszen Zsigmond esetleges terveihez egyedül ők adhattak volna katonai támogatást. A kihallgatások alapján a hajdúk voltak azok, akik fel akarták venni a fejedelemmel a kapcsolatot, de egyik tanú sem tudott semmi konkrétumot mondani. Maga Schmidtberger, a vádló is csak egy nehezen értékelhető történettel állt elő: Még 1608-ban, a Prága alatti táborban Zsigmond a kocsijából nézte, amikor a császár a magyar koronát ünnepélyesen kiszolgáltatta. Egy hajdúhadnagy odament hozzá, és az egész hajdúság hűségéről és szolgálatkészségéről biztosította. Felelősségre vonta, miért él idegen nemzet között, majd a koronára mutatva azt mondta: „ezt az koronát mi most az te fejedbe tettük volna, és nem Mátyás király fejébe, hogyha te most köztünk volnál Magyarországba." Báthory és a hajdúk között nyilvánvalóan létrejött a kapcsolat, de ezt Marco segítségével ügyesen fedezték. Marco és a hajdúk kapcsolata nem volt titok, a volt vajda vissza akarta foglalni trónját, és Mátyástól kért engedélyt, hogy hajdúkat fogadhasson a moldvai vállalkozáshoz. Ebben az ügyben tárgyalt Rákóczi Lajossal, és állítólag 40 ezer tallért tudott felkínálni a segítségért. Ha Báthory valóban tárgyalt a hajdúkkal, akkor azt Marco útján kellett tennie, nem véletlen tehát, hogy Mátyás halálhírekor is őt akarta közéjük küldeni.[22]

A biztosoknak Báthory magyarországi híveiről, támogatóiról sem sikerült új információt feltárniuk. A fejedelem szerette volna a királyságban megvetni a lábát, a nádori címet akarta megszerezni, de legrosszabb esetben az országbíróságot is elfogadta volna. Ebben az ügyben Mátyáshoz és a magyar kancellárhoz több levelet írt, amelyek másolatait szintén lefoglalták. Zsigmond azt állította, hogy Magyarországon elég szűkös a bázisa, az egyházi politikusokon kívül csak rokonaira számíthat. Velük kapcsolatban azonban Báthory csak annyit ismert be, amennyit a kihallgatók dokumentumokkal bizonyítani tudtak. Vallomása szerint levelezésük csupán magántermészetű dolgokat tartalmazott. A levelezés megélénkülését az itáliai utazással magyarázta; szerette volna elérni, hogy rokonai az útját anyagilag támogassák.[23] Mintha a fejedelem felismerte volna, hogy minden kapcsolatteremtését, diplomáciai sakkhúzását fedezheti az itáliai út szervezésével. Báthory Erzsébet bűnpere miatt elsősorban az unokatestvérek kapcsolata lenne érdekes, különösen hogy Zsigmond letartóztatása után két héttel, 1610 március 5-én adták ki Erzsébet ellen az első nádori parancslevelet. A kihallgatási jegyzőkönyvek alapján nem lehet összefüggést kimutatni a két ügy között, a vizsgálat során Erzsébet neve szóba sem került. Annál többet foglalkoztak viszont egyik vejének, Zrínyi Miklósnak és férje unokaöccsének, Nádasdy Tamásnak Báthory Zsigmonddal való összeköttetésével, de azon kívül, hogy levelezésben álltak, semmire nem derült fény, kompromittáló levelek nem kerültek elő.

[21] A törökkel való tárgyalásra: OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 55—56. Caretti vallomása: MTA KK Ms 422, fol. 94. Marco vallomásai február 21-én: első kihallgatás 11. pont, második kihallgatás 1. pont, majd március 6-án 1. pont. *Documente privitoare la istoria Ardealului* (2. j.), 73—75 és 87.

[22] Marco első vallomása (1610 február 21.). Újabb kiegészítő vallomása (március 3.): *Documente privitoare la istoria Ardealului* (2. j.), 73 és 80. A hajdú szavai: OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 52.

[23] Nemes György és Schmidtberger első szembesítése (1610 február 23.). MTA KK Ms 422, fol. 98. Báthory Zsigmond kihallgatása (1610 március 9—10.). Uo. fol. 105—110 (5—12. pontok).

Itt kell megjegyezni, hogy a Báthory Zsigmond elleni vádak és Báthory Gábor későbbi ellenséges lépései a magyarországi rokonokat is gyanúba keverték. Erzsébet sok vitát kiváltó pere mellett Zrínyi Miklós ellen is feljelentés érkezett a bécsi titkos tanácshoz. Azzal vádolták, hogy „az erdélyi fejedelem alá adta magát, hűségére esküdött, mi több megígérte neki, hogy a szomszédos országokat és tartományokat, Ausztriát, Stíriát, Karintiát, Karniolát és a megmaradt Szlavónia valamint Magyarország dunántúli részeit erővel és fegyverrel az uralma alá veti". Zrínyi a nádor és a magyar tanács előtt tisztázta magát a vád alól, akik ezután azzal a kéréssel fordultak a királyhoz, hogy mentse fel a gyanú alól. Nádasdy Tamást hasonlóan súlyos váddal illették — igaz, neki már komoly „előélete" volt: 1600-ban hűtlenségi per indult ellene vérfertőző házasság miatt, 1605-ben Bocskai pártján, török hadak közé ment, ezért az udvari kamara azon a jogcímen, hogy „törökké lett", elrendelte birtokainak elkobzását. Mindkét ügyét a bécsi béke rendezte számára kedvezően. 1611 januárjában pedig azzal vádolták, hogy az előző év karácsonyakor a királyságban hadat fogadott, az országból eltávozott, és Báthory Gábor moldvai hadjáratához készült csatlakozni. Mátyás a nádortól kért tájékoztatást, hogyan kell Nádasdyval szemben eljárni és birtokairól milyen döntés szülessen.[24]

A vizsgálóbiztosok azt feltételezték, bár ezt bizonyítaniuk nem sikerült, hogy Zsigmond tervei mögött a Báthory család hatalmi törekvései húzódnak, akár úgy, hogy a volt fejedelem jut jelentős pozícióhoz, akár úgy, hogy a családtagok mindegyikének biztosítanak valamilyen tisztséget; azaz Zsigmond magyar király, esetleg nádor, Gábor erdélyi fejedelem, András Krumlov uraként csehországi gazdag főnemes lesz, és ehhez járulnak még a lengyelországi birtokok és a továbbra is élő politikai remények.[25]

Ha a családon belüli erőviszonyokat nézzük, ezek a félelmek mindenképpen túlzottak voltak. Báthory Zsigmondnak voltak egyéni hatalmi ambíciói, ez kétségtelen. Hosszú távon valóban a család felemelése vezette, erre utal Báthory András Csehországba hozatala is, de kérdéses, hogy az adott szituációban hol lett volna Báthory Gábor helye, és mi lett volna a szerepe. Zsigmond és Gábor között feszült volt a viszony. Nemes Gyurkó szerint Zsigmond „nem akart rosszat" Gábornak, mégis ellenszenvvel figyelte Gábor fejedelemmé választását és kezdeti sikereit. Ez az ellenszenv tovább erősödött, amikor Zsigmond a fejedelemtől jövedelmet és anyagi támogatást kért, és kedvezőtlen választ kapott. Báthory Gábor viszont a hatalmát féltette Zsigmondtól. Éberen figyelte a volt fejedelem megnövekedett politikai aktivitását, a hajdúkkal és a törökkel való kapcsolatát. Zsigmond nemcsak saját tervei miatt jelentett veszélyt. Amíg Csehországban vagy bárhol, Habsburg fennhatóság alatt élt, könnyen felhasználhatták az erdélyi fejedelem ellen. Gábor gyanakvását fokozta az 1609-ben többször is szárnyra kapott híresztelés, hogy Báthory Zsigmond Erdély visszafoglalására készül. Több tanúvallomás és a *Névtelen röpirat* szerint Zsigmond bizalmasai előtt is mindig cáfolta ezeket a híreket: „Ne adja azt ... az Isten, hogy én az én édes Öcsémet valaha megbántanám, hanem inkább ahhoz is az miben most vagyon többet adnék, hogysem el venném tőle. Istenre esküszöm, ha az Erdélyi Fejedelemség övé nem volna is, és Erdély kezemhöz mostanság kerülne, az mint hogy könnyen hozzá juthatnék ha igen akarnám, mindjártis az szerel-

[24] PÉTER K.: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*, Budapest 1985, 72—74 és TAKÁTS S.: *Nádasdy Tamás házassága*, Régi idők, régi emberek, Budapest é. n., 231—242.

[25] Ezeket az feltételezéseket a *Névtelen röpirat* Kolowrat és Báthory párbeszédén keresztül mutatta be. OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 62.

mes Öcsémnek Gábornak renunciálnám és ajándékoznám. Legyen csak az jó öcsém vesztegség felőlem és vígan lakozzék, tudom én mit kelljen cselekedni." Zsigmond Gáborral is kapcsolatba lépett, megpróbálta megnyugtatni és jószándékáról biztosítani. Az utolsó ilyen tartalmú üzenetét letartóztatása előtt egy héttel küldte Johann Rehner szebeni patríciussal.[26]

Zsigmond hangzatos nyilatkozataiban benne volt az a nyugtalanító kitétel, hogy „Erdélyhez könnyen hozzá juthatna ha igen akarná". Ez nem volt légből kapott állítás. A volt fejedelem erdélyi terveit egyre több felől firtatták, sőt a visszatérésre bíztatták, hol óvatos ajánlat, hol kifejezett sürgetés formájában. Báthory Gábornak a vajdaságokkal szembeni fellépése, költséges udvara, ellentmondásos valláspolitikája, a régi elit és a fejedelem új emberei között meginduló hatalmi harc kialakította és aktivizálta az ellenzéket, amelynek gerincét a katolikus tanácsosok és a szászok adták. Ehhez a táborhoz csatlakozott Radu Şerban havasalföldi vajda, akinek eltávolítását Báthory Gábor már trónra lépése után egy hónappal megkísérelte. Havasalföldet, a szász városokat és a katolikus főurakat — főként a Kornisokat — gazdasági érdekek is összefűzték, emellett mindannyian összeköttetésben álltak a prágai udvarral. A katolikus tanácsosok és a szászok Báthory Zsigmonddal annak végső lemondása után is megőriztek valamilyen szintű, hol szorosabb, hol lazább kapcsolatot.[27] 1609-ben ezeket az udvarhoz és Zsigmondhoz fűződő szálakat szorosabbra húzták, Johann Rehner például heteken át tárgyalt Zsigmonddal, Mátyással és Lépes Bálinttal. Nem arról volt szó, hogy az erdélyi ellenzék feltétlenül Zsigmondot akarta visszahozni fejedelemnek, de tájékozódtak szándékáról, másoknak vele kapcsolatos terveiről, és több alternatíva között az ő újabb fejedelemsége is egy lehetőség volt. Ezzel szemben Radu vajda számára létkérdés volt, hogy változás történjen az erdélyi és a moldvai trónon. II. Mátyástól katonai és diplomáciai segítséget kért, cserébe „hívségét ajánlotta mindenek ellen". Moldvába Radu vajda Marcót szánta, őt az ígéreteken kívül pénzzel is segítette. Külön száz aranyat küldött, hogy közvetítsen közte és Zsigmond között, akinek szintén felkínálta támogatását, ha vissza akarna térni Erdélybe.[28]

Zsigmond visszatérése nemcsak Erdélyben és Havasalföldön merült fel. Rudolf azt fontolgatta, hogyan tudná Zsigmondot a Mátyás elleni harcban felhasználni, milyen problémákat okozna testvérének, ha a volt fejedelmet visszasegítené trónjára. Mátyás viszont Báthory Gábor ellenében gondolt rá. 1609 tavaszán a két ország viszonyát meghatározó tárgyalások lassan haladtak, vita támadt a fejedelem címzése és a törökkel szembeni szövetség ügyében is. Mátyás Zsigmond felléptetésével kívánt nyomást gyakorolni a fejedelemre, de végső esetben Báthory Gábor eltávolításával is számolnia kellett. Ebben az ügyben a király Lépes Bálint révén puhatolózott Zsigmondnál. A kancellár szívesen vállalta a feladatot, mert Zsigmond újbóli hatalomra juttatását az átmenetileg nehéz helyzetbe kerülő katolikus egyház is szorgalmazta, hogy ily módon próbáljanak változtatni az erőviszonyokon. A török diplomácia sem felejtette el Zsigmondot. A

[26] Gyurkó vallomása (1610 február 23): MTA KK Ms 422, fol. 100; és OSZKK Quart. Lat. 2372, fol. 60.

[27] Báthory Gábor ellenzékére, a széki merénylet és Báthory Zsigmond ügyének összefüggéseire l. HORN I.: *Önagysága merényléről. Gondolatok egy politikai összeeskütvésről*, HK [sajtó alatt].

[28] GÖRÖG F.: *Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a két oláh vajdasághoz*, Kolozsvár 1905, 5—11. Daróczy Ferenc jelentése (Daróc, 1609 május 13.): EOE VI 131. Marco harmadik kihallgatása (1610 március 6.): *Documente privitoare la istoria Ardealului* (2. j.), 87—88. Nemes és Schmidtberger első szembesítése február 23-án: MTA KK Ms 422, fol. 98—99.

követtel folytatott megbeszéléseken az erdélyi fejedelemség ügye is szóba került, de a Porta ezen a téren csak mint Báthory Gábort kordában tartó, fenyegető árnyékfejedelmet akarta felhasználni Zsigmondot.[29]

Báthory Zsigmondot nem hagyta hidegen ez a sokféle terv. Mint a vizsgálat bebizonyította, a legvégső esetben, ha minden egyéb elképzelése meghiúsul, II. Mátyás segítségével igenis megpróbálta volna Erdély trónját visszaszerezni. Udvarmestere szembesítésükkor idézte ura szavait: „nyomorúsága arra kényszeríti, hogy szerencsét próbáljon Erdélyben." Azt pedig Báthory is beismerte, hogy a kancellárral tárgyalt erről a kérdésről. „Per amor della religione" és mert a „magyarok meggyűlölték Báthory Gábort", vissza akart térni Erdélybe. Ennek feltételeiről viszont pontos elképzelései voltak. Diverzióra nem vállalkozott, csak a fejedelmi cím jöhetett szóba, és a nemzetközi elismertetést Mátyástól várta. Emellett komoly területi követelésekkel lépett fel, a felső-magyarországi főkapitányságot is a fejedelemséghez akarta csatolni. A tárgyalások még folytak, amikor Báthoryt letartóztatták.[30]

A vizsgálat semmi olyan tényt nem állapított meg, amely Báthory Zsigmondra mint cseh nemesre terhelő lett volna. Nem szőtt összeesküvést a cseh trón megszerzésére, és a biztosok minden igyekezete dacára — néhány dühös kifakadást leszámítva — nem sikerült semmilyen Rudolf elleni tevékenységet rábizonyítani. Báthory is tudta, hogy a lefoglalt iratok, a szembesítések nem adnak törvényes alapot az elítélésére. Ez a magatartásán is látszott. Hiába próbálták a kemény fogsággal, éjjeli nyugalma zavarásával, teljes elszigeteltséggel, az olvasás megtiltásával megtörni és megfélemlíteni. Ragaszkodott hozzá, hogy fejedelemnek és birodalmi hercegnek kijáró címmel és az ennek megfelelő tisztelettel illessék. Egy hónapnyi fogság és a kihallgatások után az eljárás törvénytelenségére hivatkozva megtagadta a biztosokkal a további együttműködést.[31] A vizsgálat eredménytelensége a követjelentésekben is tükröződött. Márciusban a velencei követ még úgy tudta, hogy Rudolf elkoboztatja Báthory minden csehországi vagyonát, és életfogytiglan egy kastélyba záratja el. Egy hónappal később viszont már a szabadon bocsátásáról beszéltek.[32] Ekkor Báthoryn kívül már csak Marco vajdát és Nemes Gyurkót tartották börtönben, Carettit és Amatit kiengedték, de az utóbbinak öt napon belül el kellett hagynia Csehországot.[33]

A várakozásokkal ellentétben Báthoryék börtöne csak egy év múlva nyílt meg. Amikor a választófejedelmek a birodalmi gyűlésre Prágába érkeztek, a fejedelem támogatói az ő nevében, de tudta nélkül kérvényt nyújtottak be hozzájuk az ügyében. Ennek hatására a kemény rabság házi fogsággá enyhült, és visszaadták a könyveit. Arra azonban, hogy pártfogókat keressen, velük levelezhessen, csak 1610 őszén nyílt lehetősége. A Habsburg családon belül Ferdinánd főherceg járt el az érdekében, aki levélben kérte

[29] Báthory kihallgatási jegyzőkönyvei (1610 március 9—10.) és szembesítése az udvarmesterrel március 11-én. MTA KK Ms 422, fol. 105—112.

[30] Uo. 20—21. és 28. pont: „Un altra Zedula qui aggiunta vuol dire, che lui per il cancellier d'hungaria voleva proponere al Re Mathias ch'alla Transilvania si aggiungesse il generalato di Hungaria..."

[31] Aragona Appiano jelentése (Prága, 1610 március 23.). *MTA oklevélmásolatai* (6. j.), № 416.

[32] A velencei követ jelentése (Prága, 1610 március 21.): „Ma frattanto havendogli tolto quanto haveva, si dubita, che lo condanino in un castello a fornir i suoi giorni, specialmente per far tornar alla Bohemia le Baronie che possede in essa." *Documente privitoare la istoria Românilor* (9. j.), 331. Roncarolli jelentése (Prága, 1610 április 26.): *MTA oklevélmásolatai* (6. j.), № 418.

[33] Roncarolli jelentése (Prága, 1610 március 15.). *Documente privitoare la istoria Ardealului* (2. j.), 90.

Rudolftól Báthory szabadon bocsátását, és Andreas Hannewaldt titkos tanácsos figyelmébe ajánlotta az ügyet.[34] A fejedelem szabadon bocsátásáért emelt szót volt sógora, III. Fülöp és V. Pál pápa, emellett számíthatott Ambros Thurnnak, Adam von Sternbergnek, Prága város parancsnokának és Adam Herrenberg titkos tanácsosnak a támogatására is. A cseh rendek szintén Báthory mellett emeltek szót. A többség törvénytelennek tartotta az eljárást, és az ellene felhozott vádakban azok is ártatlannak gondolták, akik egyébként a törökkel való kapcsolata miatt kárhoztatták. Ők viszont pont emiatt sürgették a vizsgálat beszüntetését, mert attól féltek, hogy Báthory bosszúból az országra vonja a Porta haragját.[35]

1610 decemberétől diplomáciai körökben már nap mint nap várták Báthory szabadon bocsátását. Ez azonban továbbra sem történt meg, és érdekes módon úgy tűnt, mintha Báthorynak sem lett volna sürgős a dolog. A két fél az idővel is játszott. A tét ekkor már nem az immár elkerülhetetlen szabadlábra helyezés volt, hanem az azt következő helyzet kialakítása. A korábbi problémákat és főként a kölcsönügyletet nem hogy nem oldották meg, de még újakkal is tetézték. Rudolf biztosai ezért Zsigmond szabadulását feltételekhez akarták kötni, illetve további fogva tartásával próbálták zsarolni, hátha eláll a követeléseitől. Azonnali szabadulást ígértek neki, ha semmisnek tekinti az 1608-as kölcsönügyletet, lemond Krumlovról és visszatér Libovhovcéba. Amikor a fejedelem ezt visszautasította, ismét a többször felcsillantott lehetőséget, az erdélyi fejedelemséget kínálták: szabad lehet, csak álljon egy sereg élére, menjen Erdélybe, és vessen véget az ottani zavargásoknak. A császártól olyan kiváltságlevelet kap, hogy aki csatlakozik hozzá, nemességet nyer, és keresztet viselhet a mellén, mint a régi keresztes vitézek. Zsigmond viszont visszautasított minden ajánlatot, sőt ő is zsarolta a nemzetközi figyelem miatt egyre kínosabb helyzetbe kerülő udvart: hiába is engednék szabadon, nem hagyja el a börtönét, mert nincs hová mennie, kastélyát, prágai házát kifosztották, vagyonát elrabolták, a szabadságon kívül semmije nem lesz.[36]

Az idő Báthory malmára hajtotta a vizet. Rudolf 1611 márciusában kénytelen volt a cseh trónt is Mátyásnak átengedni. Báthory ügyét gyorsan, még a koronázás előtt lezárták, így áprilisban, tizennégy havi fogság után elhagyhatta börtönét. Mátyás elrendelte a libohovcei uradalom és lefoglalt vagyona visszaszolgáltatását, a korábbi kölcsönnek és a fejedelem pénzügyi követeléseinek kivizsgálására pedig bizottságot állított fel. Schulz grófot, aki annak idején Báthory letartóztatását vezette, és a vizsgálóbizottság tagja volt, felszólították, hogy hiánytalanul adja vissza Báthorynak az itáliai útra előkészített ládáit, amelyekben körülbelül 90 ezer aranyat érő ingóság volt. Zsigmond mégsem lehetett elégedett. Vagyonát nem kapta vissza, a kölcsönügylet felülvizsgálata pedig roppant lassan haladt. Mind Mátyás, mind a biztosok készségesnek és segítőkésznek mutatkoztak, de még 1612 áprilisában is az ügy kuszaságára és átláthatatlanságára hivatkozva csak az

[34] Báthory Zsigmond levele Carillónak (Prága, 1611 június 1.). *Carillo Alfonz levelezése* (3. j.), 395—396. Ferdinánd főherceg levelei (Graz, 1610 november 20. és 29.). *Documente privitoare la istoria Românilor* (9. j.), IV 1, 423—424.

[35] Báthory Zsigmond Herrenbergnek (Prága, 1610 október 21.), és V. Pál pápa II. Rudolfnak (Róma, 1611 február 12.). MTA KK Ms 423, fol. 388—89 és 393—94. A cseh nemesek állásfoglalását ismerteti Ambros Thurn Ferdinánd főherceghez írt levelében (Bécs, 1610 március 13.). ÖStA HHStA Österreichische Akten, Bohemica, Kart. 3, Konv. 1, Fasc. 14, fol. 595—600.

[36] Roncarolli jelentései (Prága, 1610 december 6., 1611 március 14. és május 2.). *MTA oklevélmásolatai* (6. j.), № 433. A velencei követ jelentése (Bécs, 1611 március 7.). *Documente privitoare la istoria Românilor* (9. j.), 334.

információgyűjtésnél tartottak.[37] Nemcsak Báthory anyagi rehabilitációja maradt el, politikai felmentése sem volt egyértelmű. Jellemző például, milyen gondot okozott Báthory személye a választófejedelmek Prágába érkezésekor. Mátyástól kértek utasítást, hol tartózkodjon ebben az időben Zsigmond. Ha Libohovcéban marad, könnyen kapcsolatba léphet az *elector*okkal. Más helyre szállításának viszont vagy az a látszata lenne, hogy teljesen ártatlannak találták, vagy az, hogy kihallgatása még mindig nem zárult le. Szintén utasítást kértek, szabad-e Báthorynak külföldi követekkel érintkeznie, és hogyan bánjanak vele a diplomaták jelenlétében.[38] Thurzó György nádor pedig meg volt győződve arról, hogy Báthory és Marco vajda „Prágából sok gonosz szándékkal és igyekezettel jött légyen ki", s ezért parancsot adott a szatmári és a huszti kapitánynak a tiszai rév és az utak fokozott őrzésére. Utasítására ötven katona cirkált Szatmár körül az utakon. Hivatalosan szökött szolgákat kerestek, valójában azonban Báthory Zsigmond feltartóztatására kaptak parancsot.[39]

Báthory ugyanekkor egzisztenciája helyreállításán fáradozott. Korábbi pátfogóihoz fordult anyagi támogatásért, közbenjárásért ostromolta a pápát, Borghese bíborost, Carillo atyát, a spanyol királytól évdíjat kért, a velencei követnél arról puhatolózott, hogy kaphat-e valamilyen juttatást és letelepedhetne-e a köztársaság területén. Bár mindenhol részvétteljes és udvarias választ kapott, akcióival csak szánalmat váltott ki, egyedül a spanyol király juttatott számára szerény évdíjat, de azt is titokban, hogy ne sértse a prágai udvart.[40]

Báthory Zsigmondot a fogság és az azt követő huzavona teljesen összetörte. A külvilággal ugyan nem szakította meg a kapcsolatot, de egyre jobban magába zárkózott, csak a hitben és a filozófusok olvasásában talált vigaszt. Depresszió és bűntudat gyötörte az elszalasztott lehetőségek és az uralkodása idején elkövetett politikai hibák miatt. I. Rákóczi György még két évtized távlatából is pontosan emlékezett arra a napra, amikor tizennyolc évesen felkereste Erdély egykori fejedelmét, és csak egy megtört, síró emberrel találkozott.[41] Báthory Zsigmondot 1613 március 18-án érte a végzetes szélütés. Számos kortársa hitte azt, hogy a szélütés csak az udvar által közzétett hivatalos verzió, és Báthory valójában méreggel követett el öngyilkosságot. Temetését a cseh kancelláriá rendezte, és az volt a fő szempont, hogy minél olcsóbb legyen. Báthory teste először az óvárosi Szent Jakab templomban lett eltemetve, majd a Szent Vitus katedrálisban helyezték örök nyugalomba. Márvány síremlékét húsz évvel később emeltette egykori titkára és fogolytársa, Nemes György.[42]

---

[37] II. Mátyás rendeletei a cseh kamarához (Prága, 1611 június 27., 1612 február 28. és április 12.). MTA KK Ms 422, fol. 130 és 135—142.

[38] Aláírás és dátum nélküli felirat Mátyáshoz. MTA KK Ms 422, fol. 85.

[39] Thurzó György levelei II. Mátyásnak és Dóczy Andrással való levélváltása. MOL E 196 (12. j.) Fasc. 1, № 85 és 115 (1. cs.) és Fasc. 88, № 3 (17. cs.).

[40] V. Pál és Báthory levélváltása: MTA KK Ms 423, fol. 395—399 és 405—406. Borghese válasza (Róma, 1611. szeptember 16.): uo. fol. 400. A velencei követ jelentése (Bécs, 1611 május 2.): *Documente privitoare la istoria Românilor* (9. j.), 335—336. Carillo levelei a spanyol királyhoz és főméltóságokhoz (Jesus del Monte, 1611 július 28.): *Carillo Alfonz levelezése* (3. j.), 403—405.

[41] Rákóczi György 1611 május 8-án Prágában találkozott Báthoryval. A találkozást Kéry Jánosnak írt levelében említi (1632 április 24.). EOE IX 278.

[42] Haláláról és temetéséről: F. CH. KHEVENHÜLLER: *Conterfet Kupfferstich I*, Leipzig 1721, 326. Mátyás rendeletei 1613 április és augusztus között: MTA KK Ms 422, fol. 148—155. Síremléke: Századok 22 (1888) 671.

DEMÉNY LAJOS

Fejedelemkori székely *schola*-mesterek

„Az ifjakban az tanulásra való igyekezet mivel felette dicséretes és oly hasznos mind a lelki s mind a testi jövendő és jelen való életre (mert a tudomány által szerzendő lelki és testi jókat nehéz volna elő számlálni mindgyárt), hogy azt az ember meg nem becsülheti. Erre nézve, hogy te is jó öcsém ezt az aranynál drágább ödődöt a tanulásra fordítottad, bizonyára jól cselekedted." Ezeket a szavakat vetette papírra iktári Bethlen István a Gyulafehérváron, 1628 április 24-én keltezett levelében, melyet az akkor éppen Leidenben tanuló ifjú vargyasi Daniel Jánoshoz küldött. Megemlítette azt is, hogy „mindenek dicséretesen megemlékeznek felőled érette", midőn szorgalmáról hírt szereznek. Még Daniel János apja is, aki jobb szerette volna fiát otthon, maga mellett látni, nem „busul rajta", hogy fia tanulásra adta fejét. Bethlen Gábor, a nagy fejedelem is felfigyelt Daniel János szorgalmára és a tanulásban való előmenetelére. Rögvest — miután erről értesült — „háromszáz tallért rendele tanításodra". Az összeget a levélíró Bethlen István is megtoldotta még ötven tallérral. A teológiai tudományokban való elmélyülés mellett arra figyelmeztette Daniel Jánost, hogy a német nyelv elsajátítására fordítson különös gondot, mert Erdélyben se a francia, se a holland nyelv „nem annyira szükségesek, mint az német nyelv, noha az galliai [ti. a francia — D.L.] is igen szép dolog volna. Azért mindenek felett a német nyelvben és deáki tudományban igyekezzél leginkább", mert a „jövendőben hazádnak s fejedelmednek annyival lehetnél alkalmatosb az szolgálatra". Végül arra is intette, hogy sajátítsa el „amaz szép olasz forma irást", mert erre nagy szüksége lesz erdélyi pályafutásában. S hogy előmenetelét rendszeresen nyomon követhesse, felszólítja az egyik leghíresebb európai egyetemen tanuló ifjút, hogy maga írta levelekben számoljon be tanulmányairól.[1]

Hosszan időztünk el Bethlen István levele felett, mert ez fényt vet a fejedelem azon törekvésére, hogy az európai egyetemeken jól felkészült szakembereket állítson erdélyi fejedelemsége szolgálatába. Alig 16 évnyi uralkodása alatt Bethlen Gábor ugyanis mintegy ezer erdélyi fiatalt taníttatott Európa különböző egyetemein.[2] De a levél mintegy sugallja azt a légkört is, amely a nevezetesebb előkelő székely családokban körülvette a fiatalok taníttatását. A családi levelezésekből bőven hozhatnánk fel példát erre.

Megszokott dolog, hogy amikor történetírásunkban a fejedelemkori székely történelemről esik szó, akkor a sajátos hadszervezetről és hadi szolgálatról, a székely faluközösség életéről és a különböző rétegek, rendek közötti társadalmi feszültségekről olvassunk. Valahogy a perifériára szorult a székely művelődési és szellemi élet, az oktatás és az írástudás kutatása. Hosszú évtizedeken át kiszorult a figyelemből a székelyföldi egyház-felekezeti fejlődés, pedig az önálló fejedelemség korában éppen itt sűrűsödött e té-

[1] KELEMEN L. (szerk.): *Újabb Adattár a Vargyasi Daniel család történetéhez*, Kolozsvár 1913, 21—22.
[2] TARNÓC M.: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Budapest 1979, 30.

ren az egész magyar lelki, egyház-felekezeti élet főbb, felette jellemző vonása. Itt maradt fenn — főleg Csíkban és Gyergyóban — a katolikus hit és egyház, itt alkotott maradandó szellemi örökséget. Teret hódított a kálvinizmus, amely döntő szerepet játszott a székelyföldi oktatási hálózat kialakulásában, de itt — főleg Keresztúr fiúszékben és részben Maros- és Háromszéken — vert gyökeret az unitárius vallás és egyházfelekezet, sőt annak zsidózó, szombatos radikális változata is.

Az önálló erdélyi fejedelemség korában valójában elárasztotta a központi közigazgatást és igazságszolgáltatást a csaknem kizárólag szellemi képességeivel, tanulással és tudással utat törő, felemelkedő székely írástudók sokasága a kis- és nagykancellária egyszerű íródeákjaitól egészen az alkancellárig vagy a fejedelmi tanácsosig.[3] Történetírásunk hálás feladatai közé tartozik, hogy számba vegye mindazokat, akik a székelyek közül a széki közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, a fejedelemség kormányzásában és külszolgálatban találták meg a rájuk szabott pályát.

Mindezt persze nem a véletlen szülte. Volt ennek egy széles háttere, megalapozott és mély gyökeret eresztett táptalaja. A zömében szabadparaszti formában élő székely társadalom nyitottságában kedvező körülményeket biztosított arra, hogy a Székelyföldön szilárdan megvesse lábát az oktatás a falusi iskoláktól a kollégiumokon át a külföldi egyetemjárásig.

Arról, hogy miként gondoskodott a székely faluközösség az iskoláról és templomról, a szolgálatot teljesítő tanítóról és papról, talán a legtöbbet mondóan tanúskodik a háromszéki Zalán 1699 tavaszán alkotott falutörvénye. A határozatok 2. pontjában kimondják, hogy a „prédikátor és schola mester jövedelmét" minden ember a legjobb termésből szolgáltassa be. Mikor a pap ezt meghirdeti, a beszolgáltatást három nap alatt teljesíteni kell, s ez idő alatt a faluközösség által kiküldött „jó lelkű ember ... vizsgálja meg a gabonát, jó lelki ismereti szerint, ha illendő kéve-e". Előírták továbbá azt is, hogy a faluközösség, közelebbről a szentegyházfiak (presbiterek) gondoskodjanak mind a lelkipásztor, mind a *schola*-mester számára megfelelő kertről, azokat kellő épületekkel, kerítéssel lássák el és általában „minden jövedelmekre szorgalmatos gondjok legyen".[4]

Nagy becsületben volt a falu lakói szemében a gyermekeket tanító *schola*-mester, a lelki gondozást ellátó pap. Ennek megfelelően mindkettőjüknek feddhetetlen magatartással kellet példát állítaniok.

Az is jellemezte a székely közösséget, hogy a szülők áldoztak gyermekeik oktatására. Tették ezt annál inkább, mert élő példákon észlelhették, hogy a tanulás a társadalmi ranglétrán való felemelkedés egyik biztos útja. Láthatták, hogy nem csupán vitézséggel, hadi szolgálattal érhető el az előrelépés.

Említsem meg itt azt is, hogy a régebben vagy újabban közölt kollégiumi matrikulákban lépten-nyomon találkozunk a nagyenyedi, debreceni, szatmári, kolozsvári és más erdélyi vagy Erdélyen kívüli kollégiumokban tanuló székely ifjak nevével, nem is beszélve mindazok jelentős számáról, akik a székelyföldi (marosvásárhelyi, csíksomlyói és székelyudvarhelyi) középiskolákban folytatták tanulmányaikat.[5] Ritkábban ugyan, de a

[3] TRÓCSÁNYI ZS.: *Erdély központi kormányzata*, Budapest 1980, 184—209. 325—327. 332—340. 356—393.

[4] *Székely Oklevéltár*, kiad. BARABÁS S., Budapest 1934, 388.

[5] THURY E. (szerk.): *Iskolatörténeti Adattár I—II*, Pápa 1906—1908 (a II. kötetben a Debreceni Református Kollégium diákjainak jegyzéke); JAKÓ ZS. —JUHÁSZ I.: *Nagyenyedi diákok 1662—1848*, Bukarest 1979; BURA L.: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai 1610—1852* (Erdélyi Tudományos Füzetek 217), Kolozsvár 1994; BURA L. (kiad.): *Szatmári diákok 1610—1851* (Fontes Rerum Scholasticarum 5), Szeged 1994; TONK S.

székely katonai összeírások (az ún. *lustrák*) is említenek olyan ifjakat, akik kollégiumban tanulnak, kollégiumi internátusban laknak.

Az írástudás elterjedéséről a Székelyföldön mindeddig a legmeggyőzőbb adatokat a bíráskodási jegyzőkönyvek közölnek. Példaként az udvarhelyszéki *protocollum*ot hozzuk fel. A *Székely Oklevéltár* új sorozata első három kötetében közölt 16. század végi jegyzőkönyvekben (prókátorvallások jegyzékei, a perek folyamát és a tanúk kihallgatását rögzítő feljegyzések) 1577 és 1600 között több mint 150 prókátort említenek meg név szerint. Volt közöttük mintegy 12 székelyudvarhelyi és székelykeresztúri, de a többi mind abban a 76 udvarhelyszéki faluban élt, amelyek közül egyesek az említett negyedszázadban pert viseltek. A prókátorok — vagy másként ügyvédek — kivétel nélkül mind írástudó emberek voltak. A széki bíróságon, a keresztúrszéki viceszéken, Székelyudvarhely városa székülői előtt, a kapitány derékszékén vagy akár a Fejedelmi Táblán kellő jogi felkészültséggel tudták képviselni szóban vagy írásban ügyfeleik érdekeit. Rendszeresen hivatkoztak Werbőczy *Hármaskönyv*ére vagy az 1555-ben írásba foglalt székely szokásjogra. A hivatkozás nem egyszer a törvénykönyv szövegét adta vissza majdnem szó szerint, megnevezve az idézett rész paragrafusát. Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy a hivatkozás pontos volt.

A rátermettségben, írástudásban és felkészültségben persze nagy volt a szóródás. A *protocollum*ok szövege is bizonyság erre. A tényállást, a tanúk kihallgatását, a perek lefolyását írásba foglalók között volt olyan, aki kezdetlegesen írt, de volt olyan is, aki gyakorlott volt az írás mesterségében, fegyelmezetten fogalmazott, többnyire helyesen és szépen írt. Mintegy 15 udvarhelyszéki lófő vagy gyalogos éppen a prókátorsággal szerzett magának hírnevet, de egyben vagyont is, és alapozta meg felemelkedését a társadalmi ranglétrán. Akadt közöttük olyan is, mint a tarcsafalvi Márton Deák, aki több évi prókátorság után nemesi adománylevelet tudott szerezni a fejedelemtől.

Nem állíthatjuk, hogy mind a 150 udvarhelyszéki prókátor kollégiumi oktatásban részesült volna. Bizonyára volt közöttük olyan is, aki az írás és olvasás mesterségét falusi iskolákban sajátította el annyira, hogy kezébe vehesse a már magyar fordításban több kiadásban is megjelent *Hármaskönyv*et, s azt elsajátítva képviselje ügyfele érdekét a perben. A székely szokásjogot meg minden székely jól tudta, hiszen ennek keretében élte mindennapjait.

Ezekről a falusi oskolákról tudunk viszont a legkevesebbet, s a kutatás is csak ötletszerűen, egy-egy vélt vagy valós évforduló alkalmából fordult feléjük. A rájuk vonatkozó adatok a forrásokban is szórványosak, szűkszavúak. Egészen kivételes volt a csíkszeredai muzeográfus KOVÁCS DÉNES esete, aki gyűjtötte a falusi parókiákon vagy magánszemélyek birtokában fennmaradt azon okleveleket, amelyek szűkebb pátriája, Alcsík falvaiban falusi iskolákat, rektort vagy *schola*-mestert említettek. Korai halála megakadályozta abban, hogy búvárkodásairól beszámoljon. Özvegye, KIS-KOVÁCS ÉVA viszont gondoskodott róla, hogy a sok fáradozással összegyűjtött becses hagyaték levéltárba kerüljön.

Mondani sem kell, hogy az önálló fejedelemség korából mennyire kevés ilyen oklevél maradt ránk. A *Székely Oklevéltár* régi sorozata nyolc kötetében is csak ritkán akad ilyen. A véletlen játszott szerepet abban is, hogy az új sorozat három kötetében közölt udvarhelyszéki bíráskodási jegyzőkönyvekben falusi iskolát vagy *schola*-mestert

(kiad.): *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653—1848* (Fontes Rerum Scholasticarum 6), Szeged 1994.

említsenek. Igaz viszont, hogy a 17. századi székelyföldi bíráskodási jegyzőkönyvek még feltáratlanok s legalábbis az udvarhelyszékiek csaknem egészükben elkerülték a megsemmisülést. Ám eddig senki sem vállalkozott arra, hogy a több tucatnyi csomót áttanulmányozza, és az iskolát, rektorokat, *schola*-mestereket említő adatokat összeszedje az esetleges olyan említésekkel együtt, amelyek némi fényt vetnének a falusi oktatásra.

Valamivel gyakrabban említenek tanuló székely ifjakat és *schola*-mestereket név szerint a 17. századi székely népesség-összeírások, de ezek is nagyon foghéjasan maradtak ránk és a ritka kivételtől eltekintve kiadatlanok. Amikor közlésük előkészítésén dolgoztam és számbavételükre törekedtem, igyekeztem tehát kijegyezni a *schola*-mesterek és tanulók neveit.

Arra, hogy a szerény eredményről beszámoljak és a székelyföldi falusi *schola*-mesterek — tudom, még nagyon hiányos — jegyzékét összeállítsam és közöljem, az ünnepelt R. VÁRKONYI ÁGNES művelődéstörténeti vonatkozású kutatásai is ösztönöztek. Számoltam azzal, hogy ez csupán a kezdet, hogy aprómunkával téglánként kell majd összehordani a székely falusi oktatás történetére vonatkozó adatokat. Lehet, hogy az alábbiakban akad olyan is, amely első említésnek bizonyul egyik vagy másik iskoláról, de mindenképpen eddig ismeretlen *schola*-mester nevét hozza felszínre. Még annyit hadd említsek meg, hogy a jegyzékbe csupán azok nevét vettem fel, akiket a használt források *schola*-mesterként említenek. A sokkal többször előforduló deákot, *literatus*t, bár közöttük is akadt gyakran *schola*-mester, nem vettem fel a jegyzékbe. A megkülönböztetést ezek mint írástudók érdemelték ki és főleg azért, mert az írást mesterségként is gyakorolták, de többségükben íródeákok, prókátorok, székülő törvénytudók és nem egyszer az írás mesterségéből élő íródeákok vagy nótáriusok voltak.

Itt említem meg még azt is végezetül, hogy Béldi született Daniel Judit nevét azzal is öregbítette, hogy „scholaknak, Isten tiszteletére szenteltetett dolgoknak, helyeknek felállításában és épülésében tellyes indulattal" foglalatoskodott — mint azt 1687-ben róla feljegyezték.[6]

Schola-*mesterek, rektorok és* scholák*

I. Marosszéken

	Az említés ideje	*Település*	*Név*	*Rendiség*	*Forrás*
1.	1614	Panit	Schola háza	—	1614. évi lustra
2.	1635	Csíkfalva	Fazekas Bálint fia, Máté	r. dr.	1635. évi lustra
3.	1635	Hodos	Lázár Péter	új dr.	Uo.
4.	1635	Ikland	Makkai Nagy Demeter	új dr.	Uo.

[6] VAJDA E. (szerk.): *A Vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben*, Budapest 1994, 413.

* A táblázatokban alkalmazott rövidítések feloldását l. a tanulmány végén található jegyzékben.

II. Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken

	Az említés ideje	*Település*	*Név*	*Rendiség*	*Forrás*
1.	1571 febr. 25.	Csíkszenkirály	Paulus Literatus	—	SzOkl II 318
2.	1614	Impérfalva	Csiki István Deák	—	1614. évi lustra
3.	1614	Csíkdánfalva	Mátyás Deák	lófő	Uo.
4.	1614	Gyergyószentmiklós	Imre Deák	lófő	Uo.
5.	1615 aug. 16.	Csíkkozmás	Gregorius Literatus	lófő	CsÁL Kovács gyűjt.
6.	1619	Karcfalva	István Deák	lófő	1619. évi lustra
7.	1627 jan. 27.	Csíkszentgyörgy	Miklós Deák	—	CsÁL 27, vol. 1, № 5
8.	1629 jún. 1.	Gyergyószentmiklós	Literatus, másként Tamás Deák	lófő	SzOkl VI 29
9.	1635 márc. 14.	Csíkkozmás	Benedek Deák, Esztelneken rector scholae	n.	CsÁL Kovács gyűjt.
10.	1643	Csekefalva	Veres Imre Deák	lófő	1643. évi lustra
11.	1643	Csíkszentmárton	Potyó Imre Deák	n.	Uo.
12.	1643	Menaság	Mihály István fia, Miklós	r. lófő	Uo.
13.	1643	Csíkszentsimon	Bocskor György	dr.	Uo.
14.	1643	Mindszent	Id. Nagy György fia, István Deák	r. lófő	Uo.
15.	1643	Csíkszentkirály	Kósa Máté fia, Tamás Moldvában schola-mester	dr.	Uo.
16.	1643	Vacsárcsi	Fereka Deák	új lófő	Uo.
17.	1643	Gőröcsfalva	Nagy János	r. lófő	Uo.
18.	1643	Csíkrákos	Benkő István	r. lófő	Uo.
19.	1643	Madéfalva	Barrabás András	r. dr.	Uo.
20.	1643	Csíkszenttamás	Ifj. Gurzó Gergely	r. lófő	Uo.
21.	1643	Tekerőpatak és Kilylyénfalva	Tamás János Deák	r. lófő	Uo.
22.	1643	Gyergyóújfalu	Miklós Deák	dr.	Uo.
23.	1643	Csomafalva	Incze Ferenc Deák	dr.	Uo.
24.	1643	Csíkkozmás	Forró Benedek	dr.	Uo.
25.	1643	Csíkrákos	Osváth János fia, Tamás	r. dr.	Uo.
26.	1664 ápr. 27.	Csíkkozmás	Lövétei István Deák	n.	CsÁL Kovács gyűjt.
27.	1670 jan. 20.	Gyergyószentmiklós	Demjén János	n.	SzOkl VI 323
28.	1685	Csíkrákos	Mihály Deák	n.	1685. évi lustra
29.	1685	Csíkszentlélek	Balog István	n.	Uo.
30.	1685	Csíkszentmárton	Ferenc János	n.	Uo.
31.	1685	Csiscó	Szőcs István Deák	n.	Uo.
32.	1685	Csíkszentdomokos	Tamás Bálint	dr.	Uo.
33.	1686 márc. 24.	Csíkszentimre	Gábosi István Deák	—	CsÁL Kovács gyűjt
34.	1691 júl. 1.	Csíkkozmás	Gyergyóalfalui Becze Márton Deák	n.	Uo.
35.	1692	Csíkkozmás	deák háza és bennvalója	—	SzOkl VI 436—437

III. Háromszéken

	Az említés ideje	*Település*	*Név*	*Rendiség*	*Forrás*
1.	1595	Dálnok	Schola háza	—	SÁL I 65, № 54
2.	1602 márc. 25.	Kézdivásárhely	János deák	—	SzOkl V 176
3.	1604	Alsó-Cernáton	Benedek Deák	—	SÁL F 77 XVIII vol. 2, fol. 3
4.	1611 ápr. 25.	Kőröspatak	Sikó István	n.	Uo. fol. 25
5.	1614	Réty	Simon Balázs	lófő	1614. évi lustra
6.	1614	Uzon	Kovács János	lófő	Uo.
7.	1614	Sepsiszentkirály	Márton Deák	n.	Uo.
8.	1614	Sepsiszentkirály	János Deák	sz.	Uo.
9.	1614	Maksa	Veres Albert	lófő	Uo.
10.	1614	Lécfalva	Tamás Deák	sz.	Uo.
11.	1614	Polyán	János Deák	lófő	Uo.
12.	1614	Márkosfalva	Szabó Jakab	r. dr.	Uo.
13.	1622 ápr. 27.	Osdola	Bede András Deák	n.	SÁL F 27 II № 3
14.	1625 okt. 9.	Kovászna	János Deák	—	SÁL F 29 fasc. 1
15.	1627 szept. 13.	Maksa	Előse Péter, a Gyulafehérvári Kollégium rectora	n.	SÁL Barabás jegyzetek № 255
16.	1635	Nagyborosnyó	Szabó Mihály fia, János	dr.	1643. évi lustra
17.	1635	Barót	Cserey Márton	—	Uo.
18.	1635	Bikfalva	Scholában lévő Vajda Pál	dr.	Uo.
19.	1635	Sepsiszentkirály	Márton Deák	n.	Uo.
20.	1635	Uzon	Nagy György Jakabné unokája	új lófő	Uo.
21.	1635	Kálnok	szentkirályi István Deák	r. lófő	Uo.
22.	1635	Sepsiszentkirály	Bálint Deák	dr.	Uo.
23.	1635	Vajdakamarás	szentkirályi Orbán Tamás	dr.	Uo.
24.	1635	Gidófalva	Bedőházi Péter mostohafia, Csiszér András	n.	Uo.
25.	1635	Gidófalva	Zakó Jakab	lófő	Uo.
26.	1635	Gidófalva	Sikesd János	lófő	Uo.
27.	1635	Gidófalva	Tóth Márton	lófő	Uo.
28.	1635	Gidófalva	Nagy András és öccse József	lófők	Uo.
29.	1635	Gidófalva	Elek deákné fiai	lófők	Uo.
30.	1635	Besenyő	Veres Demeterné fia, János	lófő	Uo.
31.	1635	Kőröspatak	Polos János Deák	r. lófő	Uo.
32.	1635	Dálnok	Vaska Gábor és András	r. dr.	Uo.
33.	1635	Márkosfalva	Iskolában lakó Ecken Pál	dr.	Uo.
34.	1635	Albis	Antal Deák	lófő	Uo.
35.	1635	Martonos	Iskolában lakó Fülöp Demeter	r. lófő	Uo.
36.	1635	Zabola	martonfalvi Bözödi Péter fia, Mihály	dr.	Uo.
37.	1635 dec. 18.	Vargyas	Uzoni Mihály Deák	—	VAJDA, 132—133
38.	1661 jún. 26.	Illyefalva	Péter deák	—	SÁL F 77 XVII vol. 2, fol. 67
39.	1670 márc. 29.	Uzon	Sámuel Deák	—	SzOkl VI 387

IV. Udvarhelyszéken

	Az említés ideje	*Település*	*Név*	*Rendiség*	*Forrás*
1.	1592 jún. 8.	Boldogasszonyfalva	Mihály Deák	—	SzOkl ÚS II 119
2.	1598 ápr. 24.	Olasztelek	Mihály Deák	jb.	SzOkl ÚS III 35
3.	1598 jan. 26.	Etéd	Ferenc deák	—	SzOkl ÚS III 38
4.	1614 jan. 15.	Homoródszentmárton	torockai Patkó Ferenc	n.	SÁL.
5.	1627	Dálya	Kandó istvánné fia	—	1627. évi lustra
6.	1627	Dályai	Zoltán János	—	Uo.
7.	1627	Felsőboldogasszonyfalva	Török Péterné fia	lófő	Uo.
8.	1627	Pálfalva	Lukács Balázs	—	Uo.
9.	1627	Malomfalva	Galambfalvi István	—	Uo.
10.	1629 dec. 10.	Homoródalmás	Békés Miklós	n.	SÁL. Barabás jegyzetek № 239
11.	1635	Pálfalva	szentléleki László János	új lófő	1635. évi lustra
12.	1635	Székelyudvarhely	Rácz György	n.	Uo.
13.	1635	Atyha	Kovács Imre öccse	r. lófő	Uo.
14.	1635	Szentimre	Scholában lakó Benke Péter	r. lófő	Uo.
15.	1635	Kobatfalva	Scholában lakó Miklós György fia, György	r. lófő	Uo.
16.	1635	Farcsafalva	Sebe Pál	r. lófő	Uo.
17.	1635	Csekefalva	Vadász György Deák	új lófő	Uo.
18.	1635	Szentbenedek	keresztúrfalvi Péter György	új dr.	Uo.
19.	1635	Újszékely	Kristóf deák	új lófő	Uo.
20.	1635	Korond	Szabó, másként István Deák fia, Sándor	új lófő	Uo.
21.	1635	Kadicsfalva	István Deák fia, István	új lófő	Uo.
22.	1635	Muzsna	Jeremiás Diák	új dr.	Uo.
23.	1635	Dálya	Schola földén lakó János Sámuel	új lófő	Uo.
24.	1635	Dálya	Zoltán János	r. dr.	Uo.
25.	1635	Bágy	János Deák, másként Szász	lófő	Uo.
26.	1635	Hermány	Scholában lakó Petthő György és Máté	új dr.	Uo.
27.	1635	Füle	János Deák	dr.	Uo.
28.	1635	Vargyas	Ifj. Sós Péter fia, Gergely Deák	r. dr.	Uo.
29.	1635	Agyagfalva	Sándor Mihály fia, Gergely Deák	r. lófő	Uo.
30.	1635	Kortefája	telegdibaconi Pál Varga fia Mihály	lófő	Uo.

Meglepően kevés az adat Marosszéket illetően. Ám ez távolról sem fedi a valóságot. Csupán arról van szó, hogy ritkák az ilyen vonatkozású feljegyzések és hiányos a forráskutatásunk. Ugyanez vonatkozik Aranyosszékre is.

A katonai összeírásokból viszont kiderül, hogy nem egy esetben családi hagyomány

lett a *schola*-mesterség. Így Csomafalvi Incze Ferenc Deák *schola*-mester mindkét fiáról (Jánosról és Istvánról) feljegyzik 1643-ban, hogy tanulnak. A háromszéki Gidófalva több *schola*-mestert adott, közöttük a Nagy családból mindkét testvért, Andrást és Józsefet, akik apjok *schola*-mesterségét folytatták. Dálnokon a Vaska családból 1635-ben két *schola*-mestert említenek, de özvegy Vaska Tamásné fiai is tanulnak. A *schola*-mesterek közül egyesek magasabb tisztségbe léptek. A gidófalvi Zakó Jakabról írják 1635-ben, hogy „egy ideig schola mester volt, az után tiszttartó is volt".

A székely *schola*-mesterek tanítottak Székelyföldön kívüli falvakban is. Volt rá eset, hogy ott végleg megtelepedtek. A sepsiszentkirályi Orbán Tamásról jegyezték fel, hogy a mezőségi Vajdakamaráson volt *schola*-mester, szülőfalujában székely örökségét eladta. A csíkszentmihályi Kósa Máté három fia közül Tamás Moldvában lett *schola*-mester, valószínűleg az ottani csángó magyarok között.

Rendi hovatartozásukat illetően szembeötlő, hogy az általunk felsorolt több mint száz *schola*-mesterből csupán egy volt jobbágy származású, de róla is feljegyezték, hogy felszabadította magát. Egyértelműen megállapíthatjuk, hogy ezt az értelmiségi pályát szabad székelyek, főleg lófők és gyalogos puskások (darabontok) s nem egyszer szerényebb nemesek vállalták. A pálya nem csupán a katonai szolgálattól mentesítette őket, de a társadalmi ranglétrán való felemelkedésre is lehetőséget adott. Közülük többen szereztek a fejedelemtől adómentességet biztosító armális levelet.

Itt most nem térünk ki rá, de azt is jelezzük, hogy az általunk átnézett forrásokban (főleg összeírásokban) gyakran találkozunk olyan feljegyzésekkel, amelyek a székely ifjak taníttatására utalnak a nagyenyedi, kolozsvári, debreceni vagy más Székelyföldön kívüli kollégiumokban. A falusi *schola*-mesterek számbavételével párhuzamosan ezen ifjak feltérképezése is a kutatás hálás feladatai közé tartozik.

A táblázatokban alkalmazott rövidítések feloldása

dr.	drabant
jb.	jobbágy
n.	nemes
r.	régi
sz.	szabados
SzOkl	*Székely Oklevéltár I—VIII*, szerk. SZABÓ K.—SZÁDECZKY L., Kolozsvár 1872—1898
SzOkl ÚS	*Székely Oklevéltár. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek I—III*, kiad. DEMÉNY L.—PATAKI J.—TÜDŐS SIMON K., Bukarest—Budapest 1983—1994
KELEMEN	L. az 1. jegyzetet
VAJDA	L. a 6. jegyzetet
CsÁL	Csíkszeredai Állami Levéltár
SÁL	Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár
MOL Székely lustrák	MOL Gubernium Transylvanicum Levéltára (= F 136), Cista Diplomatica, Székely lustra-jegyzékek és nemesi összeírások
1614. évi lustra	KÁL Udvarhelyszék Levéltára (= UL), Székely Láda (= SzL) № 51. Maros-, Ud-

varhely-, Sepsi-, Kézdi-, Orbai-, valamint Csík-, Gyergyó-, Kászonszékbeli főnépek, lófők, gyalog puskások, szabadosok, jobbágyok, zsellérek és szolgák összeírása, 1614 február 17—23.

1619. évi lustra — KÁL Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Lustra Siculorum 1. cs., 2—3. füzet, Főnépek, lófők, darabontok, szabadosok, jobbágyok összeírása Kézdi-, Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken, 1619 július 13—14.

1627. évi lustra — KÁL UL SZL № 50; MOL F 136 Székely lustrák, 10. cs, Az udvarhelyszéki nemesek, lófők, darabontok, hadi szolgálatra visszaszerzett székelyek és jobbágyok összeírása, 1627

1635. évi lustra — Kézdi-, Orbai- és Sepsiszék, Udvarhely- és Marosszék hadköteles székelyek összeírása, 1635 október vége — november vége. Udvarhelyszék: ÖStA HHStA; Marosszék: Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Marosszék iratai; Háromszék: MOL F 136 Székely lustrák

1643. évi lustra — MOL F 136 Székely lustrák, vol. 1, Csíkszéki hadköteles székelyek összeírása, 1643

1685. évi lustra — MOL F 136 Székely lustrák, vol. 1, Csíkszéki hadköteles székelyek összeírása, 1685

BENKŐ SAMU

Veszedelem az Őrhegy tövében 1657-ben

Dipsei Szabó István nagyenyedi krónikája

Őrhegy több is van Erdélyben. Az itt most szóba kerülő a Maros középső folyása mentén magasodik s Enyed városát vigyázza emberemlékezet óta. Vers, regény és mindenféle krónikás írás bizonysága szerint szükség is volt erre az őrizetre, mert az idők viharában gyakran fenyegette veszedelem a várost, lakosainak életét és vagyonát.

A hegyet természetesen emberek tették a vigyázás helyévé, hiszen ahol kincs van, oda strázsa is rendeltetik, a szónak konkrét és képletes értelmében egyaránt. Enyedet is védték gyilkot markoló kézzel és védték emberséges eszméket terjesztő írószerszámmal. Volt úgy, hogy az a kéz, amely a minap még kardot forgatott, másnap tollat ragadva írásba foglalta az éppen megesett dolgokat.

Az eseményekkel egyidős lapidáris feljegyzéseket később tudós emberek foglalták míves formába. Így a városnak Basta generális dúlásai idején elszenvedett nyomorúságait BOD PÉTER írta le *Smirnai Szent Polikárpus* című munkájában.[1] A következő borzalmas esemény, amelyről az *annales*ek bő tudósítást hagytak reánk, 1657-ben történt.

II. Rákóczi György fiaskóval végződött lengyelországi hadjárata után a török szultán „megharaguvék", és büntető hadakat küldött Erdélybe. A Jenő vára meghódoltatására induló nagyvezér parancsára a tatár kán serege és a moldvai s havasalföldi vajdák hadi népe a Bodza-szoroson keresztül egymást követve tört be Erdélybe, és indult véres hódoltatásra nyugati irányban. A fejedelmi levéltár őrétől, Szalárdi Jánostól kezdve[2] Nagybánya város hites jegyzőéig[3] sok kortárs leírta, hogy mit szenvedtek Erdély nevezetesebb helységei, köztük Nagyenyed is a országot elözönlő vérszomjas és zsákmányra éhes ellenséges csapatoktól. Az említett írók az egész ország megélt eseményeit bemutató elbeszélésükben csak érintőlegesen szólnak az Őrhegy tövében történtekről, de maradt fenn olyan krónikás feljegyzés is, amely a szemtanú, mi több: a résztvevő hiteles szavaival adja elő a „veszedelmet", úgy „a' mint vólt, 's a' mint látta, 's jól eszébe tarthatta".

Az alább bemutatásra kerülő, nem nagy terjedelmű *Historia* szerzőjéről, Dipsei Szabó Istvánról keveset tudunk. Neve előtagjából ítélve családja szász eredetű lehetett, mivel Dipse (vagy Dispe) tekintélyes szász nemzetiségű, lutheránus vallású település volt Besztercevidékén (ném. Dürrbach, rom. Dişpa). A név második tagja egyértelműen emberünk foglalkozásra utal, Enyeden betöltött közszolgálati szerepéről pedig írása barokkos címéből értesülünk: egyházfi volt, ami az erdélyi protestáns egyházaknál választott, javadalommal nem járó tisztséget jelentett, rangsorban rendszerint a kurátor után.

---

[1] BOD P.: *Smirnai Szent Polikárpus*, Nagyenyed 1776, 52—53.

[2] *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY F., Budapest 1980.

[3] *Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről 1657—1660*, Erdélyi történelmi adatok (szerk. SZABÓ K.), Kolozsvár 1862, 219—316.

A címből kitetszően az írás az eseményt („a veszedelmet") követő évben keletkezett, s kéziratos formában alkalmasint hamar terjedni kezdett, nemcsak a városban, hanem országszerte. Az a kéziratos másolat, melynek szövegét az alábbiakban betűhíven közrebocsátom, 1770-ből való, és az Alsócsernátoni Molnár Zsigmond keze munkáját dicsérő kolligátumban maradt fenn. A kolligátum apai örökségként szállt reám és egyetlen feltüntetett korábbi tulajdonosa „Tiszteletes Benkő Sámuel" hédertáji református lelkipásztor volt, de hogy ki hagyta reá, azt már nem tudhatjuk. A kéziratot 1770-ben szép, kalligrafikus betűkkel leíró Alsócsernátoni Molnár Zsigmondról viszont biztosan állíthatjuk, hogy hivatásos másoló volt, minthogy a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai Könyvtár kéziratállományában más, általa leírt munkákkal is találkoztunk.[4]

Dipsei Szabó *Historiájá*nak arról a kéziratos másolatáról is van tudomásunk, melynek alapján a múlt században az 1657-ben történtek elbeszélését kinyomtatták. A jeles enyedi kollégiumi tanár, egyháztörténész MUSNAI LÁSZLÓ kismonográfiájában olvassuk az 1838-ban kinyomtatásra került munkáról: „Ezen gyászos eseményeket [ti. az 1657-ikieket] részletesen megörökítő iratot dipsai, helyesebben dipsei Szabó István enyedi lakós készítette az 1704. évi veszedelem részletes leírásával együtt, amely kézirat 1834-ben a máramarosszigeti Almási Ferenc útján került vissza Enyedre, ahol ki is nyomatták azt a Kollégium nyomdájában 1838-ban."[5] A nyomtatott mű címlapján ezt láthatjuk:

ERDÉLYNEK 'S NAGY ENYED VÁROSSÁNAK KÉT RENDBEN ESETT ÉGETÉSÉNEK, SARCZOLTATÁSÁNAK, RABOLTATÁSÁNAK RÖVID

DE

HITELES

HISTÓRIÁJA.

ÖRÖK EMLÉKEZETNEK OKÁÉRT

az akkori időben élt Elöljároknak végezésekből, minden igaz valóságos ENYEDI LAKÓS, köteles légyen a' *praefigált* két napokat, Innepnek és Böjtnek tartani Fiúról Fiura Nemzetségről Nemzetségre

A' MELLY IS IRATTATOTT

DIPSAI SZABÓ ISTVÁN

által.

Az elő számlált okokra nézve sokaknak kívánságokra kiváltképpen, a' gyengébbeknek kedvekért tétetett nyomtatásba,

N. ENYEDEN.
A' Ns. Ref. Kolégyom betüivel
Vízi István ügyelete alatt 1838

[4] Pl. Református Kollégium, Ms 97.

[5] MUSNAI L.: *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*, Aiud-Nagyenyed 1936, 32.

A nyomtatvány címlapjának *versó*ján ez olvasható: „Az eredeti nyomtatvány után ujonnan kiadta Lőcsei Sp. Lajos könyvkötő." Ez a rejtélyesen hangzó mondat nem árulja el, hogy Lőcsei mester a Vízi István „ügyelete alatt" készült nyomtatványt adta-e ki újra, vagy esetleg létezett Dipsei Szabó István munkájának egy korábbi, „eredetinek" nevezett, nyomtatott változata is. A könyvészeti adattárak ilyent nem említenek és a jelesebb erdélyi könyvtárakban ilyennel magam sem találkoztam. — Az viszont egészen biztos, hogy MUSNAI téved, amikor a 24 lap terjedelmű nyomtatvány szövegét egészében Dipsei Szabó munkájának tulajdonítja. A nyomtatvány előszava az N.E.C.E.J. betűjegyek mögé rejtőző „Kegyelmes Olvasó!"-hoz címzett írójának az a legfőbb mondandója, hogy Enyed minden rendű lakója tartsa meg az ősök „erős hittel" tett fogadalmát. Az elöljáró beszéd rendeltetésű intelem csak általánosságban szól arról, hogy milyen fogadalomról van szó. Viszont a Dipsei Szabó féle *Historia* romlott (az általunk bemutatandó 1770-es kézirathoz viszonyítva romlott) nyomtatott szövege utolsó mondata után a címszerű négy sor és az azt követő szöveg elárulja, hogy az enyedi polgárok milyen fogadalmat tettek:

Ama két Nevezetes szomoru Romlás
után, életben maradott Enyedi Lakós
Atyánk Fiainak Fogadás tételek.
Anno 1704 13. Márti.

Folytatólagosan tördelve hét nyomtatott lapon következik annak a pontokba foglalt fogadásnak a szövege, amelynek értelmében „minden igaz valoságos ENYEDI LAKÓS köteles légyen a' praefigált két Napokat, Innepnek és Böjtnek tartani Fiúról Fiura Nemzetségről Nemzetségre".

A szövegből arra is világosság derül, hogy milyen napokról van szó. Az első veszedelem, amelyből való megmenekülésről az utódoknak is kötelességük illendően, soha nem „cifra öltözetben" megemlékezni, 1657-ben történt, és ezen ünnep idejéül „István Király napja előtt való Vasárnap" rendeltetett. A második súlyos csapás és azt követő szabadulás 1704-ben következett be, mikor is Tige, a császári hadak ezredese megrohanta és felgyújtotta Enyedet. Templom, torony „három szép harangjaival", bástyák a bennük lévő bútorokkal, élelemmel mind-mind lángok martaléka lett. — Közben a város életében jelentős változás következett be azzal, hogy a Bethlen Gábor alapította kollégiumot Gyulafehérvárról 1662-ben Nagyenyedre „plántálta" Apafi Mihály fejedelem. A kollégiumtól eleinte kiváltságaikat féltő városi polgárok igazában akkor zárják szívükbe a „deáki népet", amikor az a fosztogató labancokat egészen Miriszlóig űzi, mégpedig jégszegekkel kivert fűzfafütykösöket forgatva kezében. Enyed 1704-es pusztulásának már nem egy elfelejtett nevű kézműves a krónikása, hanem tudós férfiak jegyzik fel a történteket, a múlt században pedig nem kisebb mesélő kedvű író, mint Jókai Mór írja meg *A nagyenyedi két fűzfa* történetét.

Egyébként a Dipsei Szabó Istvántól származó információkat a régebbi erdélyi magyar történetírás is felhasználta. Példaként kettőt említek. BENKŐ JÓZSEF máig kéziratban kushadó *Transsylvania Spacialis* című munkájában Enyed múltja 1657-es eseményeinek ismertetéséhez érve, latin nyelvre fordítva több mondatát is idézi a szemtanú leírásának. KŐVÁRI LÁSZLÓ pedig *Erdély történelme* (Pest 1863) V. kötetében a 73. lapon jegyzetben arról világosít fel, hogy a tatár „vandalizmusra" vonatkozó adatokat abból a

A'

SZERELEM TOLÁNYSÁG

NAGY ENYEDEN

tselekedett Pusztitásának rövid és hiteles.

HISTORIÁJA.

A'mellyet az akkori Egyházfi Dipsei

SZABO ISTVÁN 1658dik

Esztendöben, az az; Esztendővel a Veszedelem után, a'mint vólt, 's a'mint látta, 's jól eszébe tarthatta, fel-jegyzette.

Mostpedig ezen folyó Ezerhétszáz hetvenedik Esztendöben, Szent György Havában ujra le-iratatott A. Ts. M. S. által

Maros Vásárhelyen.

Dipsei Szabó István krónikájának címlapja Alsócsernátoni Molnár Zsigmond másolatában

Fotó: Móser Zoltán

„röpiratból" vette, mely említést tesz a „megszabadulás emlékére" tett fogadalomról. A fogalmazásból egészen nyilvánvaló, hogy a kolozsvári történetírónak az 1838-as enyedi nyomtatvány járt a kezében, melynek egy példányát iskolája, az Unitárius Kollégium könyvtára Bölöni Farkas Sándortól örökölte.

Mielőtt az olvasóra bíznám, hogy elolvasva az alább közölt *Historiát* maga győződjék meg az erdélyi emlékirat-irodalom eme ékkövecskéjének becséről, néhány megjegyzést fűzök hozzá.

A műfajnak ahhoz a vonulatához tartozik, ahol a mondandó értékét és hitelét nem erősíti az író közéleti méltósága, a társadalmi hierarchiában elért rangja (gondoljunk a fejedelem Kemény Jánosra vagy a kancellár Bethlen Miklósra), hanem csak a személyes élmény és a sikeres pennaforgatás kettőssége biztosítja. Semmit sem tudunk arról, hogy kenyérkereső szerszámait, a varrótűt és az ollót miképpen forgatta Dipsei Szabó István, de hogy a toll engedelmeskedett kezének, az egészen biztos. Arról sincs hírünk, hogy a város polgárainak és a környék nemesembereinek milyen ékes ruhákat varrt, de írása kelméjével, a magyar nyelvvel egészen kiválóan bánt.

Szépen válogatott szavai, gördülékenyen fogalmazott mondatai mentesek minden irodalmias mesterkéltségtől. A cél kettős: hiteles tanúságtétel és a jövőbe tekintő tanulságok levonása. A pogányság „szörnyű dühösségét" nem szabad elfelejteni: „kivel mint jártunk, 's mint volt dolgunk; a' mennyire eszembe tarthattam, a' rettenetes félelem, és fáradttság miatt, a' mint volt, 's a' mint láttam, hogy jobban el ne felejtsem, Tanulásnak okáért le-irom. A' ki pedig nállamnál jobban tudod, a' mikor ezt olvasod, meg ne ítélj, mert nem irhattam más képpen; hanem a' mint láttam, 's a' mint eszembe vehettem." A városlakó polgár, akinek otthona fegyveres védelmére is vállalkoznia kellett, a jövőt illető tanácsát így foglalja össze: „Azért minden Ember, ha azt akarja, hogy az ellenség kezébe ne essék, várba szorulásakor Puska port bőven szerezzen."

Forrás*

A'
SZERTELEN POGÁNYSÁG
NAGY ENYEDEN
tselekedett Pusztitásának rövid és hiteles
HISTORIÁJA

A' mellyet az akkori Egyházfi Dipsei
SZABÓ ISTVÁN 1658dik
Esztendőben, az az: Esztendővel a' Veszedelem után, a' mint vólt, 's a' mint látta, 's jól eszébe tarthatta, fel-jegyzette.

Most pedig ezen folyó Ezerhétszázhetvenedik
Esztendőben, Szent György Havában ujra le-irattatott
A. Ts. M.S. által
Maros Vásárhelyen.

Az 1657dik Esztendőben N. Enyeden lett változások az akkori Egyházfitol, Dipsei Szabo Istvántol igy jegyeztettek vólt fel.

A' meg Nemesedés előtt 1657dik Esztendőben ezek vóltak Tisztek: Fő Bíró Városunkba vólt POSTA ISTVÁN. Fogadt Polgárok 1. Bóltos Mihály. 2dik Debretzeni Kántor János, ki egyszer' smind Notárius.

Nagy Fertállyon a' Polgárok: Gonos István, Lakatos István, Szigeti Szabó István.

Nagy Felső Fertállyon Szabo Bálint, Antal Kováts. A' Kis Fertállyon Polgárok: Szirmai Szabó István, egyszer' smind Koltsár is Bóltos Mihály.

Porondi Fertállyon: Kolosvári Szőts János, Lukáts Mihály, Fejérvári János.

Prédikátorok a' mi Ekklesiánkban: Fogarasi Ferentz, Pátkai Máté. A' Szász Ekklesiába Gáspár Pap.

Kántor a' mi Eklesiánkba, Kántor Mihály.

Egyházfi Dipsei Szabó István. Porkoláb Szabó Lukáts.

Ezek választattak vólt Karátsonkor a' Civilis Statusban Tiszteknek; de annak utánna, mint egy más fél hónappal lett a' Városnak közönséges meg Nemesitése IIdik Rákotzi György Fejedelemtől, Bartsai Ákos és Tsulai György Erdélyi Püspök által. És igy a' meg nemessedés után, egy két héttel, a' Fejedelem parantsolatjából, Nemessi modon tettek Tiszteket; Hadnagyot Biró Hellyett. Assessorokat Polgárok hellyett. Posta Mestert Koltsár hellyett; és vendégfogadóst. Fő Hadnagynak tették Boltos Mihályt, mivel ő forgodott szivessen a' meg nemesedésben. Assessoroknak választattak ezek: Tsizmadia Miklós, Posta István, Szirmai Szabó István, Fejérvári György, Lippai György, Kapusi Szabó Márton, Kapusi Szőts Tamás, Fejértói Mihály, Antal Kováts, Lippai Mihály, Kereszturi András Deák Notárius. Vendég Fogadós Szabó Bálint. Posta Mester: Mosolygó Szőts Tamás.

* A ritkítva szedett szavak az eredetiben aláhúzva találhatók.

HISTORIA

§ 1. Ennek előtte való Esztendőbe, meg haragudván a' Török Tsászár, az Erdélyi Fejedelemre, Rákotzi Györgyre a' Lengyel Országba való menetelért, Havasalföldében és Molduában való sok pusztitásért. Meg izeni a' Fényes Portárol, egy nehány Urak által, hogy tegyenek más Fejedelmet Rákotzi György hellyett, mert semmi uton modon meg nem hadja a' Fejedelemségbe; és ha külömben tselekesznek, országunkat porrá téteti.

§ 2. Egybegyűlvén azért az Ország, választák Fejedelemnek ugyan a Rákotzi György akaratjából Rédei Ferentzet ő Nagyságát Fejérváratt, de ollyan konditzióval, hogy ha a' Portát meg-engesztelheti; tehát a' Fejedelemséget viszsza ereszti Rhédei Rákotzinak.

§ 3. De Rákotzinak sem követe, sem Adaja, sem ajándéka, sem maga nem lőn kedves a' Fényes Portán; hanem egészen tsak Rhédei Ferentz Fejedelemre hajla: észre vévén azt Rákoczi, hogy nem engesztelheti meg, és hogy a' Fejedelemség le esett vólna ő rolla; és hogy az Ország Megyesre gyűlvén, Rhédeihoz akarna eskünni, félvén a' Töröknek rettenetes haragjától esendő szörnyű pusztulástol, hozzá akarnak eskünni; de az Urak imide, amoda vonván magokat, nem egyenesen nyomván a' kengyelt, le–hagyák a Gyűlést. Azonba Rákotzi a' maga Hadával egy éjjel környül vévén Medgyest, az hol az Ország Gyűlése vala; Fegyverrel viszsza vevé Rhédeitól a' Fejedelemséget. Azt meg-halván a' Török; ujabban meg haraguvék az Országra, és ujabb követeket külde az Országhoz; melly követ által intette az Országot; hogy miért állottak és hajlottak vólna el a' jámbor Rhedeitól. Sokszori intését vették a' Töröknek, mellyben kért és intett bennünket, hogy akarkit tegyünk Fejedelemnek a' kit szeretünk; de egy nehányan az Urak közzül Rákotzihoz tsatolák magokat. Némellyek az Országot féltvén, sok izbe könyörgöttek Rákotzinak, hogy az Istenért tenné le a' Fejedelemséget, ne romlanék az ország; mert a' nem vonszon kardot a' Török ellen: De mivel az Urak meg hasonlva lévén, ki Rákotzival, ki az országgal tartottak, nem engesztelheték meg; hanem ki menvén el-hagyá az országot, és az ország hitét sem szabaditá fel.

§ 4. Azonban az hatalmas Tsászár a' Portai Fő Vezért számtalan néppel el-inditván, Jenőt meg szállá, és meg vevé hamarsággal Karánsebessel együtt: Melly meg-nevezett Várakban a' mint mondják tsak egy lövést sem tettek, ugy meg veré az Isten a' szó fogadatlanságért.

§ 5. Brassó felől ismét a' Tatár Kám, Szelestrei Basa, és a' két Oláh Országi Vajdák az ő népekkel együtt, számtalan sok néppel ki jövén Bozza Váránál, tsak könnyen kifutnak az őrizők Bozza Várából, az ellenség ki-jutván a' Bartzára, szőrnyű égetést és rablást tett mindenütt. Onnan kijutván a' Pogányság mi hozzánk is szőrnyű dühüsséggel, mivel senki sem állott eleibe, és tsak ugy jött, a' mint akart. Mihelyt bé érkezett e' mi Városunkba: kivel mint jártunk, 's mint volt dolgunk; a' mennyire eszembe tarthattam, a' rettenetes félelem, és fáradttság miatt, a' mint volt, 's a' mint láttam, hogy jobban is el ne felejtsem, Tanulásnak okáért le-irom. A' ki pedig nállamnál jobban tudod, a' mikor ezt olvasod, meg ne itélj, mert nem irhattam más képpen; hanem a' mint láttam, 's a' mint eszembe vehettem.

§ 6. Lássuk már a' szegény Városban ellenséget soha nem látott, Hadakozáshoz tudatlan népnek, az ellenség ellen való ditséretes maga viselését. Ebből meg tudhatod akárki légy: hogy nem az a' vitéz, a' ki szóval vitéz, hanem a' kit Isten meg bátorit.

§ 7. Halván a' Tisztek, hogy az Ellenség már közel vólna; küldének mindjárt bizonyos embereket eleibe szinte Fogarasig, viszsza jövén onnan bizonyos hirrel, mindjárt Gondviselőket rendelének a' Tornyokba, kapukba, ugy az utszákon a' Sorompókhoz is két Gondviselőket, Gáspár Jánost és Bóltos Mihályt, a' kik előttök járnának a Tsatára. Strásáknak is hasonlóképpen, ugy mint Tót Mihályt és Nagy Jánost. A' Kapukba Szabó Kerestelyt, Posta Istvánt, Tsizmadia Mihályt, meg esketvén ezeket erős hittel az ő Tisztekhez, hogy a' várost sem el nem árulnák, sem pedig a' kaput halálig meg nem adnák, hanem fejek fenn állásáig fenn tartanák a' benn lévő szegény városi népért.

§ 8. Ezek ujabban elküldik ismét Lippai Mihályt heted magával szintén Medgyesig, az hol ugyan Paratélly nevű falunál látták is az ellenséget. Viszsza térvén ezek 24. Augusti ebédkor, ugy mint 12 orakor meg hozzák, hogy az ellenség közel volna, strásákat rendelének a' Hadnagyok mindjárt derék strásákat fijók Strásával egygyütt, egy nehány hellyen; azonban az Ellenség is tsak hamar el érkezék Tsombord felől, mint egy két orával az után, hogy a' Legények haza érkeztek, és által jövén hirtelen a' Maroson, az uj Malomra estek, azok közzül egy nehányat, a' kik a' Malomba voltak, el-fogtak.

§ 9. Hirek lőn az Enyedieknek, hogy az Ellenség el-érkezett, Dobot ütvén ki-mentek, és az Ellenséget a' Határból ki kergették. A' többi között Lippai Mihály érkezvén kevesed magával, az ellenségtől a' Rabokat elvette, más felől pedig a' többi egyet a' loról le-vervén, fejét is vették, a' többét pedig az Ellenségnek el-kergették.

§ 10. Ezek igy lévén, tsudálkozásra mélto dolog, hogy hadakozást nem tanult szegény meg-szorult község, szűntelen éjjel nappal szőrnyű vigyázást tettek mind kűn, mind pedig benn a' Várban.

§ 11. Az után ismét érkezének egy héttel Fel Enyed felől közel százan az Havasról; ki menvén azok ellen-is, meg-futamtatták az ellenséget; és szép nyereséggel is jártak: Rabokat hoztak tizenkilentzet, lovakat is többet negyvennél, a' nyereségből harmadnapig valo kotya vetye vólt.

§ 12. Az után ismét értekezvén 8^{dik} Septembris, Vasárnap reggel, és Szent Királynál által jövén az Ellenség, a' Tsordát el-keriték: Ismét ki-menvén az Enyediek kopjákkal, el-vették a' tsordát tőllők, és által űzték az ellenséget a' Maroson, kinek űzésébe meg lőtték Tsizmadia Dávidot a' Maros közepin.

§ 13. Onnan épen tsak alig jőhetének haza, azonban el-érkezék a' más része is az Ellenségnek, ugy mint ötezerig való: azok ellen is ki mentünk, és a' sorompokat el-állván, egy ideig lőttünk reájok, és keményen tsatáztunk véllek mind a' Tövis utszai sorompokon, mind a' Szent Király utszai sorompokon.

§ 14. De mivel mi igen kevesen, ugy mint százan, ha vóltunk, meg győzvén az Ellenség bennűnket, el-vették a' sorompokat tőllünk és mi viszsza hajtattattunk. De Isten segitségéből még viszsza hajtottuk az Ellenséget háromszor is. A' mig pedig a' Szent Király utszai sorompókról tsatázott az egyik fél; addig a' Tövis utszai sorompokat meg is vették. Tsudálkozásra méltó dolog, hogy még kardot is mertünk vonni ezzel a' kevés számu néppel ennyi sok rendbéli ellenség ellen; holott mindenestől, a' kik tsatára kijártunk, többen nem vóltunk két száznál; ezeknek is fele mindenkor strásán vólt.

§ 15. Bé szoritván az ellenség minden sorompokat, közüllünk az ellenség gyalogjai el-lövének sokakat, ugy mint Kézdi Szabó Andrást, az Asztalos Györgyné udvarán, Kádár Pétert le-vágták.

§ 16. Bé-szorulván mi is a' Kastélyba, az Ellenség városunkat fel gyujtá; el égének minden Házaink, Buzánk, in summa minden életünk, közüllünk is veszének el mint egy tizen azon a' nyáron.

§ 17. Septembernek 9dik napján. Elérkezik a' Moldvai Vajda Fija sok számu néppel; azoknak meg-hodolván fizetünk 250 Tallért 's hat ezüst kupát, mellyekkel ki menvén Lippai Mihály épen Kolosvárig, és onnét is tsak alig botsáták viszsza.

§ 18. El érkezvén a' derék Tábor, kivel vólt a' Tatár kám, és a' Silistei Basa, Moldvai 's Havasalföldi Vajdák lövő szerszámokkal, bé izenvén kérdetik, kinek tartjuk a' Várat, kénszeritnek bennünket, hogy meg-sattzoljuk, hogy ha nem, ágyukkal mind el-rontatják várunkat; ki-küldvén mi hozzájok Nyerges Jánost, őtet hurtzolták, meg-fosztották, még az ingét sem hagyták meg rajta; de az Havasalföldi Vajda ismét meg adattatá, ő általa bé izenvén, hogy öreg emberek is mennének ki hozzájok. Öreg emberek pedig mentenek ezek: Adorján Szabo János, Szabo Bálint, Tót Győrgy, és Szirmai Szőts István. Ezek közzül Adorjánt bé botsátották, Szabó Bálintot, Szirmait, Tot Győrgyet kün maraszták; Azon a' napon is adtunk sattzot sokat, ugy mint, arannyat, tallért, Ezüst pohárokat, és egyéb ezüst portekát: De azzal sem elégedtek meg; hanem bé izenének egy Török által, melly követ ugyan Zálogul jövén bé hozzánk, meg kérdé, ha volnaé Hitünk? Mi hitre zálogul bé botsátok, mivel a' mi Atyánkfijai is oda ki vóltak. Melly zálog által azt kivánák tőllünk a' Tatár Kám, és a' Vajda: hogy minden javainkat adnók ki, fegyvereinket raknók le, Lövő szerszámainkat tennők-le, és magunk ki menvén, elkisértetne bennünket békével.

§ 19. De minek előtte a' Török zálogul bé jőtt vólna, első nap az első sattzot hogy meg adtuk vólna, nem elégedének meg az első sattzal; hanem tsak lőni kezdék várunkat ágyukkal környül vévén a' Tatárok, szörnyü ostromláshoz kezdének. De Isten minket is meg bátorita, belől mi is szörnyen kezdők lőni őket, ugy annyira, hogy el-hagyák ők is az ostromlást, mert a' Pattantyusok kőzzül el-lővének vagy négyet, a' Zászlo tartóik közzül is egy nehányat, mi közzűlünk is el lövének egy nehányat a' vár fokról, Német Jánost és Porhát Istvánt is.

§ 20. Azon a' napon a' Sátorokat is meg gyujták a' kastély körül, és a' mely Házak meg maradtak vólt is az első égéstől, mind elégeték. Tsudálatos nagy félelem vólt közöttünk; ki Urát, ki Feleségét, ki fiját siratja vala; annyira voltunk a' nagy félelembe, hogy kénszeritettek némellyek azt mondani, hogy ha valaki Feleségét által lőné nem bánná, tsak ne látná Feleségének 's gyermekeinek rabságra való vitettetését; mert egy felől a' tűz éget várunk kőrűl, más felöl pedig az Ellenség lővi 's ostromolja vala városunkat.

§ 21. Másod nap bé érkezik a' fellyebb meg irt Törökök a' fellyebb irt izenettel. Reá mentünk, hogy a' fegyvert letégyük, és minden javainkat oda adjuk, az eledelünken és ruházatunkon kivül. Eszve szedtük mindentől a' mi kevés ezüst portékája és pénze vólt. A fellyebb irt Tatár Kám kivánságát nem hittük; hanem Hit Levelet kértűnk tőllők, mind a' Kámtol, mind a' Vajdától: Bé hozván mind kettőnek Hit levelét, osztán ugy hittünk nékiek; és a' mi javainkat ugy adtuk ki; Fegyvereink kőzzűl is szépeket adtunk. De még a' Tornyokban is tettünk el a' Lővő szerszámokbol. Ezzel-is meg probáltak, ha vagyoné Hitünk.

§ 22. A' Tatár Kám kivánságára három Leányt is adtunk ki, melly igen nagy bűn vólt; de a' félelem vitt arra is. Némellyek a' Fő Emberek kőzzül is szabad jó akaratjokbol ki mentek, gondolván, hogy talám inkább meg-maradhatnak. Némellyek a' Legények közzül a' Tornyunk gráditsát le hányván utánnok, a' nagy Toronyba szorultak, puska

porok is nem sok vólt, mivel az előbbi bekeségnek idején nem kivántatván, nem szerzettünk vólt.

§ 23. Az álnok hamis Török Zálog ki szökvén a' keritésen, mivel a' rettenetes félelem miatt, nem is tudtunk reá szorgalmatos gondot viselni; tsak igen kevés vólt kőztűnk, a' ki bátorkodott vólna; majd mindnyájon életűnk meg-maradás felől kétségbe estünk vólt. Ki szabadulván pedig a Zálog tőllűnk, hirré tevé az Ellenségnek, hogy hol vólna leg vékonyabb a' kastéllyunk fala, 's oda vonatván három ágyutt, keményen kezék lőtetni. Miis a' várbol keményen kezdénk Jesust kiáltani, és az Hitlevelet egy kopján az Ellenségnek ki tévők, és az Istennek hagytuk hamis hiteket, mert sokképen probálgattak bennűnket; a' Zálog is hamis hittel igy tsalt meg minket, hogy a' fejér zászlóval, és a' le tett fegyverrel öreg Embereket küldenénk ki, és a' Tatár Kám előtt esnének térdre. De mihelyt a' ki botsátott személyek ki menének a' várból, mindjárt meg kötözék őket; tsak azon vóltak, hogy bennünket a' várból ki-tsalhassanak, és Rabul el-vigyenek, vagy levágjanak.

§ 24. Midőn minden hamisságoknak végére mentünk vólna, és az Istenben bizván ő Felségéhez kiáltottunk vólna, jobnak tartván a' kezünken való meg halást, hogy nem mint magunkat, Feleségeinket, Gyermekeinket szabad akaratunkból kézben adjuk, az Istent hiván segitségül, kit kit helyekre állitottunk; on kannákbol és Tálakból golyobist tsináltatánk, az ostromhoz kezdénk mi-is készülni, mert láttuk, hogy nem a' javaink kellenek; hanem életűnket vadászszák; holott mi nékiek az Isten Asztalára való Edényeket is ki adtuk.

§ 25. E' Szőrnyű inségünket, szorulásunkat meg keserülvén az Isten, le-szálla a' mi segitségünkre; el vévé sziveinknek félelmét, bé tölté bátorsággal, és olly alkalmatosságot ada Isten ő Felsége; hogy mikor a' kapuhoz jőtt vólna a' Havasalföldi Vajda, a' Szelestei Basával, és a' Szultánokkal, tehát tsak egy szegény darabontunk által is el-veszthettük vólna puska által. De Hadnagyunk Boltos Mihály nem engedé, hogy el-veszessük.

§ 26. Rettenetes fergeteg támada, a' Zászlókat, mellyeket az ellenség a' vár körül fel ütött, az Isten tűz által egy nehányat el égettete, a' vár kőrűl lévő ellenséget a' szőlő hegyre és egyebüve szélesztette, és az ellenségből többet 170[nél] el lövete; és igy az Isten kétszer is meg mentete az ellenségtől.

§ 27. Ki botsátott követeinket, kiket hozzájok küldöttünk vólt, fogva el-vivék, harmad napján reggel elő hozván a' kapuhoz Varga Mátyást, hogy meg váltanók, de mód nem lévén a' meg váltásra; ki vivé az ellenség a' Miriszlo utszán Varga Mátyást és le-térdepeltetvén a' Miriszlói utsza dombon, el-üték a' fejét.

§ 28. Ezek a' rettenetes dolgok igy vóltanak, a' mint eszembe vehettem, én Dipsei Szabó István. Azért minden Ember ha azt akarja, hogy az ellenség kezébe ne essék, várba szoruláskor Puska port bőven szerezzen.

Ezeket irtam én, Nagy Enyedi Ekklésia Egyházfija Dipsei Szabó István Anno 1658 Die 28 8[bris]; egy esztendővel a' Veszedelem után.

NB. Ebben az Esztendőben, ugy mint 1657[ben] a' Pogányság Szőlő Hegyeinket mind el-koborlotta vólt; mégis hagyott vólt az Isten annyi szőlőt, hogy több lett az egész szőlő hegyekbe 4000 veder Bornál, mellyért áldott légyen az URNAK neve.

Vége.

KISS ANDRÁS

Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből

(Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal)

Az erdélyi országgyűlések iratai megalkotásuktól kezdve elsőrendű forrásai mind Erdély jogalkotásának, ebből fakadóan jogrendszerének, mind történeti múltjának megismeréséhez. Magyarországnak Mohács utáni három részre szakadását követően, egy hosszabb fejlődési folyamat során ezek az Erdélyben keletkezett országgyűlési iratok előbb a keleti királyság, utóbb az önálló erdélyi fejedelemség saját jogalkotásaiként egészítették ki az országszakadás előtti, Erdélyben továbbra is hatályban maradt írott jogszabályokat és szokásjogot.[1] Nyilvánvaló jogforrási értékük mellett ezek az országgyűlési iratok azon kívül, hogy Erdély történetének értékes forrásai, kiváltképpen a „rendi hatalom történetének, pontosabban a fejedelmi és a rendi hatalom egymáshoz viszonyított súlya változásának" forrásai is.[2] Mindezek érthetővé teszik, hogy megőrzésük, egybegyűjtésük érdeke volt az ország társadalmának, az értéküket felmérő személyeknek, mégpedig ugyanazon — az idők folyamán változó — értékítéleti szempontok szerint, mint amilyenek az oklevelek megőrzése esetében érvényesültek. Ez utóbbiak esetében is értéküket eredetileg jogi (elsősorban jogbiztosító) erejük határozta meg. Az országgyűlési iratok esetében az említett jogi értéket az adta meg, hogy az országban hatályos jog ismerete és nyilvántartása a törvényesség záloga volt. Egy későbbi szakaszban megőrzésüket — az oklevelekhez hasonlóan — már történeti forrásértékük is indokolta.

Már a fejedelemség kialakulása után a rendek többször intézkedtek az ország jogait, érdekeit érintő iratok megőrzésének biztosításáról. Azt, hogy ezek az országos törvények hozzáférhetők, gyakorlatilag alkalmazhatók legyenek, kötetbe gyűjtésük biztosíthatta a legjobban. Az országgyűlési végzések első ismert egybegyűjtését 1619-ben Bethlen Gábor utasítására végezték, a *Specimen iuridici processus* összeállítása érdekében.[3] Az egy *corpus*ban történő kiadás céljából a rendszeres gyűjtés I. Rákóczi György idejében

---

[1] Az országszakadás előtti jogalkotások Erdélyben továbbélő hatályosságát illetően csupán példaként említjük Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveinek gyakori hivatkozását a *Decretum*ra, azaz Werbőczy *Hármaskönyv*ére l. DEMÉNY L.—PATAKI J.: *Székely Oklevéltár. Új sorozat I—III*, Bukarest 1983—1994, passim (a mutatóban l. *decretum*, dekretom, törvény címszók alatt). De még a 18. század végén is, egy 1792-beli aranyosszéki boszorkányperben nemcsak a *Decretum Tripartitum*ra hivatkoznak, hanem Szent István, Szent László törvényeire is, l. KISS A.: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*, Bukarest—Kolozsvár 1997, 219. 229. 231.

[2] TRÓCSÁNYI ZS.: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*, Budapest 1976, 180.

[3] EOE I VI.

indult meg. A fejedelem 1633 május 28-án Gyulafehérváron kelt parancsolatában meghagyja Kemény Jánosnak, aki akkor Fehér vármegye főispánja és a fogarasi vár kapitánya volt, hogy küldje el a fejedelmi udvarba az apjától, néhai Kemény Boldizsártól hozzákerült régi artikulusokat. Ezeket, írja a fejedelem, „ki akariuk nyomtattatni és egy volumenben köttettetni". Ebben az ügyben más helyekre is parancsolatot küldött.[4]

Az 1635 május 13-a és június 10-e közötti gyulafehérvári országgyűlés is határozatot hozott az artikulusok kinyomtatásáról.[5] Ennek az országgyűlési végzésnek végrehajtásaként a fejedelem Beszterce városának hagyja meg, hogy „valahol, vagy a protocolomban, vagy az városi embereknél" fellelhető artikulusokat haladéktalanul kerestessék fel és küldjék a fejedelemhez.[6] Az országgyűlési végzések egybegyűjtésére az apa által elindított vállalkozást fia, II. György folytatta. Uralkodása idején az 1652 február 18-a és március 12-e között tartott gyulafehérvári országgyűlés XI. artikulusa az egybeszedési munkálatok anyagi támogatásáról intézkedik,[7] 1652 október 30-án, Désen kelt parancsolatja pedig az említett országgyűlés határozatának teljesítésére szólítja fel Beszterce városát.[8] Ismeretes, hogy a régi országgyűlési végzések egybegyűjtése végül is az *Approbatae Constitutiones* megalkotását eredményezte. Az *Approbatá*kban megvalósuló kodifikáció érdekében sikerült összegyűjteni a fejedelmi udvarban az országgyűlési iratokat. Az *Approbatá*k pedig a továbbiakban az országgyűlési végzéseknek az akkor már országos jellegűvé vált hiteleshelyeken történő megőrzésük tekintetében is intézkedtek.[9] A II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követő török-tatár dúlások azonban, amint tudjuk, Gyulafehérváron elpusztították a fejedelmi könyv- és levéltárat,[10] a váradi káptalan közép- és fejedelemségkori archívuma pedig nem vészelte át a város és a vár 1660-ban török kézre kerülésétől kezdődő és 1692-beli felmentésével tetőzött viszontagságokat.[11]

Jóllehet az *Erdély Törvényes Könyve* összefoglaló néven is ismert jogszabálygyűjtemények: az *Approbata* és *Compilata Constitutió*k 1669-ig összegezték az erdélyi fejedelemség jogalkotását, a 18. században az artikulusok összegyűjtése és kötetbe másolása ismét új lendületet vett, ezúttal azonban ezek jogszabály értékével párhuzamosan jelentkezett történeti forrásértékük. A kéziratban terjedő kötetek közül mind elterjedtség, mind teljesség szempontjából kiemelkedik az a kilenc kötetnyi gyűjtemény, amelyet az Erdélyi Közügyigazgatóság állíttatott össze és amelyek másolatai különböző köz- és magángyűjteményekbe kerültek.[12]

---

[4] Románia Országos Levéltára Kolozs megyei Igazgatósága [Kolozsvár] (= ROLKmI), Kemény cs. csombordi lt., X, № 686.

[5] EOE XI 149—150.

[6] ROLKmI (4. j.), Beszterce város lt., I, № 12.585.

[7] EOE XI 149—150.

[8] ROLKmI (4. j.), Beszterce város lt., I, № 15.012.

[9] *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem Annexarum, Partes I—III, tomi I—XII.*

[10] *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY F., Budapest 1988, 438—439; vö. EOE I XV.

[11] BÓNIS GY.: *A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak*, Levéltári Híradó 14 (1964) 1—2, 132.

[12] EOE I VI—IX. Az eredeti kilenc kötet ma már nincs meg az Erdélyi Közügyigazgatóság Kolozsvárt őrzött levéltártöredékében, de megtalálható ott az 1786-ban összeállított, a korszak kiemelkedő mutatóihoz hasonló munka: *Index generalis articulorum diaetalium in 9 thomis isthoc in archivo fiscali praeexistentibus indigitatarum, anno 1786 concinnatus*, amely még ma is kiválóan alkalmas a mutatók nélkül készült *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*ben közölt végzések azonosítására. ROLKmI (4. j.), Erdélyi Közügyigazgatóság, № 26.

Az országgyűlési végzések egybegyűjtésének ilyen és más — itt nem részletezhető — kezdeményezései után került sor arra a nagyszabású gyűjtésre, amely 1874-ben indult meg a *Magyar Országgyűlési Emlékek*, illetve az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* történeti forrásgyűjtemény-sorozat összeállítása érdekében. A forráskiadványok követelményeinek megfelelően a kiadás elsősorban az eredeti országgyűlési iratokra épülhetett, ezért számos levéltár, könyvtár, gyűjtemény nyújtott lehetőséget ezek megszerzéséhez. Már az első kötetből, a további kötetek végén közölt Pótlékokból, valamint egyes lapalji jegyzetekből is kiderült: a kötet szerkesztője, SZILÁGYI SÁNDOR is tisztában volt azzal, hogy a vállalkozásnak számolnia kell az elkallódott, elpusztult vagy fel nem tárt országgyűlési iratok okozta hiánnyal.[13]

Így a sorozatból kimaradt országgyűlési végzések között voltak a Mihály vajda által összehívott, 1600 március 2-a és 15-e között tartott brassói országgyűlés végzései,[14] és ezek sorába tartozik az alább közölt 1657 szeptember 13-án kibocsátott szamosújvári részországgyűlési határozat, valamint az 1659 január 15-én Désen egybegyűlt rendek által kiadott felhívás, mindkettő Beszterce város levéltárából.

Figyelemre méltó, hogy amíg a Közügyigazgatóság által az országgyűlési artikulusokból összeállíttatott gyűjtemény munkálatai során igénybe vették Beszterce város levéltárából az ott — a beküldött jegyzék szerint — 1619-től őrzött országgyűlési végzéseket is,[15] addig az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* összeállításakor anyagot szolgáltató levéltárak között nem szerepel Beszterce levéltára.[16] Ez azzal magyarázható, hogy a levéltárban 1857-ben tűz pusztított, többször költöztették, és bár Heinrich Wittstock tanár a levéltár megmentése érdekében megkezdte rendezését, az a század vége felé — amikor az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* előmunkálatai folytak — jórészt még rendezetlen volt. A rendezésre azután került sor, hogy a levéltárat átvette Beszterce-Naszód vármegye levéltára és gondoskodott annak szakszerű rendezéséről. Ezt Franz Zimmermann tervei alapján a besztercei evangélikus gimnázium fiatal számtan-fizika tanára végezte el példásan.[17] Munkája eredményeként a besztercei levéltárból számos jelentős nyelvi-történeti forrás látott napvilágot, hogy például csak a Besztercei Szójegyzéket,[18] vagy Berger közreműködésének köszönhetően a HURMUZAKI-sorozat XV. kötetének 1—2. részében közölt latin, német és magyar iratokat említsük.[19]

***

Az alább közölt országgyűlési iratok közül az 1657-es szamosújvári részgyűlés végzése nem volt ismeretlen a szakirodalomban. BENKŐ JÓZSEF megemlíti az országgyűlést, BETHLEN IMRE pedig közli az erre a részgyűlésre készült fejedelmi propozíciókat, anél-

[13] SZILÁGYI SÁNDOR részletesen beszámol a sorozat előzményeiről, a közölt iratok őrzőhelyeiről, valamint a hiányosságokról a sorozat első kötetének bevezetésében.

[14] I. CRĂCIUN: *Dietele Transilvaniei (mute sub domnia lui Mihaiu Viteazul (1599—1600)*, Anuarul Institutului de Istorie Națională Cluj 7 (1938/1939) 621 és 629—631.

[15] EOE I VIII.

[16] EOE I XI—XV.

[17] G. NUSSBÄCHER: *Albert Berger*, Figuri de arhiviști [klny.], București 1971, 257—267; [I. DORDEA:] *Primăria orașului Bistrița* (Îndrumător în Arhivele Statului județul Cluj 2), București 1985, 226—228.

[18] *Besztercei szószedet. Latin—magyar nyelvemlék a XV. századból*, kiad. FINÁLY H., Budapest 1892.

[19] *Documente privitoare la istoria Românilor XV 1—2*, ed. E. HURMUZAKI, București 1911—1913.

kül azonban, hogy a végzés szövegét közzétenné.[20] Az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* megfelelő kötetében viszont a szerkesztő jegyzetben utal arra, hogy a „szamosújvári törvények lappanganak".[21] Nem ismerték azonban a végzéseket az 1786-ban készült közügyigazgatósági index összeállítói sem, így az indexben nem találunk erre vonatkozó címszavakat sem.[22]

A szamosújvári részgyűlés végzéséről kibocsátott kiadvány már külalakjában, de szerkezetében és kibocsátási záradékában is eltér a szokványos hasonló országgyűlési irattól és arról árulkodik, hogy az 1657-ben kezdődött erdélyi válság idején kiadott más iratokhoz hasonlóan rendkívüli időkben, mondhatnók hevenyészve készült.[23] Erről formai jegyei is tanúskodnak. A már hosszú ideje fejedelmi aláírással és pecséttel nyomtatásban kibocsátott artikulusokkal szemben a szamosújvári részgyűlés végzése már külsőleg is eltér a szokottól. Ez utóbbit ugyanis kéziratos példányokban adták ki, a nyomtatott kiadványokat megelőző időszak gondos másolatai helyett pedig a jegyzőkönyvi bejegyzések írásgyakorlatának megfelelő írással és azokat a fejedelmi pecsét helyett a rendek meghagyásából a végzést kibocsátó Lázár György ítélőmester saját gyűrűspecsétjével hitelesítette.

A kiadvány tartalmilag is eltér a szokottól. Az országgyűlési végzéseket — amint utaltunk erre — a fejedelem nevében bocsátották ki, aki végeredményben elfogadja és megerősíti a rendek által elébe terjesztett végzéseket, ez utóbbiakat pedig megelőzi a fejedelmi előterjesztések elfogadásáról szóló, hűséget és hódolatot kifejező bevezetés. Ezúttal ez elmaradt. Az erdélyi fejedelmi hatalom válságában ugyanis az abszolutisztikusan kormányzó, de az uralkodó és a rendek egymáshoz viszonyított dualizmusát fenntartó fejedelem és a rendek egymáshoz viszonyított súlya[24] ezen az országgyűlésen a rendek javára tolódik el. Ezt már a részgyűlés megtartásának körülményei is jelzik. Az eredetileg szeptember 2-ára Désre meghirdetett országgyűlés helyét a fejedelem Szamosújvárra helyezte át.[25] Ott a rendek, anélkül, hogy bevárták volna a fejedelmi előterjesztéseket — a meghívónak megfelelően — már szeptember 2-án megkezdték a tanácskozást. És noha a fejedelem szeptember 3-ai előterjesztésében azt állítja, hogy az 1657 január 17-ei viski országgyűlésen közölte az országgal Lengyelországot illető szándékát,[26] a részgyűlés a következő korholó és a felelősséget megállapító, a fejedelem állítását cáfoló indokolással fogadja el a rabságba jutottak kiváltására kirótt rendkívüli teherviselést: „noha azon szegény nemzetünkre hallatlan példájú romlást hozó expedíció országunknak közönsége végezése nélkül indíttatott volt és így a keserves rabságra esett atyánkfiainak kiszabadításoknak is nem mi tőlünk kellene végben menni s vitetni, mindazonáltal sok rendbéli bántódásunkat egész három nemzetül minden státusokból érezzük s ígértük

[20] J. BENKŐ: *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea I*, Vienna 1778, 282; id. gr. BETHLEN I.: *Második Rákóczi György ideje*, Nagyenyed 1829, 75—82.

[21] EOE XI 258[1].

[22] L. a 12. jegyzetet.

[23] A válság idején kibocsátott iratok, levelek sajátosságait, hevenyészettségeit illetően l. KISS A.: *Adatok egy válság tüneteihez (1657 június—július)*, Levéltári Évkönyv 11 (A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai), Nyíregyháza 1995, 375—392.

[24] L. a 2. jegyzetet.

[25] EOE IX 255—259.

[26] EOE IX 255—259; BETHLEN: *Második Rákóczi György* (20. j.), 76.

volna arra magunkat..."[27] A hatalmi dualizmusban történt erőeltolódás következtében megszavazott végzést nem a fejedelem bocsátja ki, hanem a „Mi három nemzetből álló nemes Erdélyország és Magyarország hozzátartozó részei..." titulatúrával adják ki.

A részországgyűlési kiadvány tulajdonképpen csak egy végzést tartalmaz: a rendkívüli teherviselés felosztását. Ez utóbbi azért figyelemre méltó, mert részletezésében a sokféle adózók felsorolásával szinte az általános teherviselés jegyeit mutatja (pl. a földesuraknak fizetniök kell a jószágaikról be nem folyt kirovást, a püspökök, papok, tanítók önkéntes megajánlással járuljanak hozzá a rabságban sínylődők kiváltásához stb.). A tulajdonképpeni értékelés viszont a forrást használó kutatók feladata.

A másodikként közölt országgyűlési irat a rendes országgyűléstől *(congregatio generalis)* és a részgyűléstől különböző, a rendek gyűléseinek egy harmadik típusát képviselő,[28] 1659 januárjában Désen tartott tábori országgyűlésnek ugyancsak a rendektől kibocsátott kiadványa. A rendeket az akkor már II. Rákóczi Györggyel szembenálló Barcsay Ákos hívta össze tábori országgyűlésre és ennek folyamán a gyűlésről több irat kelt, ezek közül ismerünk egyet, amelyet a rendek adtak ki.[29] A tábori országgyűlés itt közölt kölcsön iránti felhívása az országra kirótt sarc mielőbbi kifizetése érdekében híven tükrözi azt a siralmas állapotot, amelybe Erdély ezekben az években jutott. A felhívás tudomásunk szerint kiadatlan.

Az újra jelentkező erdélyi történeti forráskiadványi munkálatok eredményei,[30] úgy hisszük, kezdetét jelenthetik egy tervszerű, átfogó távlati vállalkozás megszervezésének. Ennek során nem maradhat ki a múlt század nagyarányú vállalkozásának, az imponáló nagy torzó, a hiányos, mutatók nélküli *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* sorozatának kiegészítése, jobb használhatósága érdekében mutatókkal történő ellátása. Véleményünk szerint a vállalkozásnak rendszeresen át kellene néznie elsősorban Beszterce város, Kolozsvár város, Dés város levéltára, és más, az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* előkészítő munkálatai során ugyancsak nem kutatott levéltárak fejedelemség korabeli sorozatait, a mutatók elkészítéséhez pedig esetleg fel lehetne használni az Erdélyi Közügyigazgatóság említett mutatóját, vagy azt jegyzetelve ki is lehetne adni. Természetesen ez nem egy kutató munkája lenne, de már most kellene gazdát találni a munkálatoknak. Az eddigi szomorú tapasztalatok alapján pedig fel kellene pontosan tüntetni az egy-egy munkatárs által végzett munkát, nemcsak azért, hogy nevük ne sikkadjon el — sajnos néha a „gazda" javára —, hanem a felelősségtudat jobb megalapozása érdekében is. Ez pedig csak egy átfogó távlati terv alapján valósulhat meg.

---

[27] L. az alább közölt végzést.

[28] TRÓCSÁNYI: *Az erdélyi fejedelemség* (2. j.), 44—46.

[29] EOE XII 12—13 és 136—137.

[30] Itt elsősorban JAKÓ ZSIGMOND példás forráskiadványaira (*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei [1289—1556] I—II*, Budapest 1990; *Erdélyi Okmánytár — Árpádkor 1023—1301*); az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában újraindított *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozatra, a *Székely Oklevéltár* új sorozata köteteire gondolunk.

Források

1.

Szamosújvár, 1657 szeptember 13.

A szeptember 2-a és 13-a között tartott részországgyűlés végzései

ROLKmI (tanulm. 4. j.) Beszterce város lt., I, № 15.492 (régi jelzet: № 94). — Eredeti.

Mi három nemzetből álló nemes Erdélyország és Magyarországnak hozzátartozó részei, midőn az mi kegyelmes urunk fejedelmünk az méltóságos Rakotzi György urunk parancsolattyából gyülekeztünk volna Szamos Vjvárhoz partialis gyűlésben ez mostani szomorú állapotunknak megorvoslásának ez közelebb való veszedelmes lengyelországi expeditióban keserves rabságban esett atyánkfiainak megszabadításának módgya felöl való consultatióra, noha azon szegény nemzetü[n]kre hallatlan példájú romlást hozó expedíció országunknak közönséges végzése nélkül indíttatott volt és így a keserves rabságra esett atyánkfiainak kiszabadításoknak is nem mi tőlünk kellene végben menni s vitetni, mindazonáltal sok rendbéli bántódásinkat egész három nemzetül minden státusokból érezzük s ígértük volna arra magunkat, hogy ha az mi kegyelmes urunk őnagysága annak megorvoslásában hozzánk kegyelmességét mutattya, mi is eddig szokatlan rendkívül való terehviselés alá bocsáttyuk magunkat és szegény hazánkat és szegény rab atyánkfiaink váltságokra újabb contributiót rendelünk. De látván, hogy őnagysága alázatos postulatuminkra való resolutiójában az mi bántódásunknak megorvoslásában keményen viselé magát, mégis szegény tagainknak szomorú rabságokat hivalkodó szemmel nem nézhettyük, hanem Istenhez való indulatunk és azokhoz való atyafiúi szeretetünk azt kévánván, azoknak váltságokra ez alább megírt mód szerént való contribútiót rendeltünk, hogy azt minden vármegyék és székeken bizonyos arra delegált personák felszedvén sub bona fide christiana semminemű parancsolatokra, instantiákra kezekből ki ne adgyák és más ususra nem convertallyák, hanem újobban convocaltatván őnagysága bennünket azon fenn megírt ususra convertaltassék. Mely ide alább megirandó limitatiónak modalitásának kiadatását bíztuk egyik ítílőmester Lázár György atyánkfiára, hogy minden rendek ez szerént való contributióinkat értvén, ez felyebb megírt mód szerint való felszedésében, conservatiójában és kiadásában ahhoz alkalmaztassák magokat; mely limitatiónknak rendi következik ez szerént:

Egy-egy kapuról húsz-húsz forintot rendeltünk, melyet ha kinek jószága nem administrálna, vagy nem administrálhatna, az dominus terrestris deponálya érette.

Az szász uraink s atyánkfiai is hasonló tereh viselésre ígírik magokat.

Az mely faluk rovatal alatt nincsenek, signante vero Fogarasföldе és Kővárvidéke és egyéb helyeken való faluk is adjanak annyit capitatim az mennyi egy-egy rótt emberre esik kapuszám után, az hol tudniillik ép az kapuszám.

Egy-házi nemesember adgyon annyit, mint egy rótt ember.

Az püspökök Istenhez való indulattyából contribuállyanak magok böcsületek szerént.

Az papoknak és scholamestereknek állapottyokat rendellyék őkegyelmek az esperestekkel edjütt, ki-ki inspectiója alatt Istenesen.

Az catholica religión levő vicarius mind maga személyében contribuállyon s mind alattvalóit contribuáltassa, úgy mint ez szomorú ügyben való indulattya mutattya és jovallya.

Az szász papok és püspökök ki-ki értéke szerént Istenes indulattyától viseltetvén, contribuállyanak értékek szerint; ad minus pedig adgyanak annyit mint az fiscusnak szoktak egy esztendőnként adni. Ha kik pedig találkoznának olyak, kik az fiscusnak nem szoktak volna contribuálni, az püspökök és decánok rendelyék el.

Az scholamestereket is intézzék az ecclesiáknak quantitások szerént az papok és decánok.

Az oláh papoknak értékese adgyon két-két tallért, alábbvaló helyeken lakók egy-egy tallért.

Az püspökjök és esperestyek három-három tallért.

Szentegyház és clastrom jobbágyi capitatim égy-égy tallért.

Az taxás városok adjanak annyit, mennyit esztendőnként szoktak contribuálni.

Az fogarasföldi bojérok contribuállyanak úgy mint az több nemesség.

Az fogarasföldi szabadosok capitatim egy-egy tallért.

Az kővárvidékiek hasonlóképpen.

Colosvárnak jóllehet contributiójoknak valami része mostan relaxáltatott az mi kegyelmes urunktól, de ez ügyben nekik sem kedvezhetünk, hanem adják meg mind az egész taxát, úgymint florenos 1400 tallérúl.

Bánfihunyad adgyon 60 tallért.

Somlyo és Ceh városa hozzávaló jószágokkal edjütt kapuszám után contribuállyanak.

Kismariaiak capitatim adjanak egy-egy tallért.

Belényesiek hasonlóképpen mint Kismaria.

Az váradi céhek, kik az város közi nem contribuálnak, capitatim adjanak egy-egy tallért.

Beretzk in universum adjon 50 tallért.

Szekelykereszturiak capitatim egy-egy tallért.

Az fiscus és idősbik kegyelmes asszonyunk udvarbírái adjanak tíz-tíz tallért. Kamaraispánok tíz-tíz tallért. Exceptio az sofalui öt tallért.

Rationisták öt-öt tallért.

Harmincadosok huszonöt-öt tallért.

Az erdélyi aknákon levő sóvágók egy-egy tallért, kiket az kamoraispán fide mediante denominallyon hányan vadnak, akár posztós, akárminemű sóvágó légyen.

Az portusi deákok adjanak huszonöt-öt tallért.

Az újkeresztyének kétezer tallért.

Az váradi görögök ezer tallért.

Az erdélyi görögök kétezer tallért.

Az zsidók adjanak száz tallért.

Dioszegh, Léta capitatim egy-egy tallért.

Potsaj hasonlóképpen.

Zetelaki és két Oláhfalui privilegiátusok capitatim egy-egy tallért. Ezeknek officialisok az szerént.

Az derék vizeken úgy mint Maroson, Szamoson, Olton és Kükeolleon és ezekhez hasonló vizeken való molnárok adjanak két-két tallért, kik tudni[illik] kapuszám után vagy valami más úton contributiót nem praestálnak.

Jövedelmetlen malmokban való molnárok egy-egy tallért.

Az hajdúság arra igéré magát, hogy ők is indifferenter minden hajdúvárosokon capitatim annyit adnak mint egy-házi nemesember id est florenos kettő.

Az Szaboltz vármegyebeli hajdúság hasonló jóakarattyát ígéri.

Az manumissusok adjanak annyit mint egy-házi nemesek.

Lugos, Kárásnebes, Jenő contribuállyanak az szerént mint az több nemesség.

Az hódoltsági nemes ember egy-egy tallért.

Az mely kék gyalogok immunitasban tartyák házok népét akár Székelységen s akár egyebütt lakjanak, contribuállyanak mint az Székelységen az lófűk[1] marha után.

Az váradi fassionatus nemesember capitatim egy-egy tallért.

Az váradi hajdúság az jenei szigetbeliekkel capitatim egy-egy florenust.

Az váradi praesidiariusok egy-egy tallért.

Az Székelységen az kinek tíz ház jobbágya vagyon három-három tallért.

Tíz ház jobbágyon alól annyit mint kétekés lofő ember.

Tíz ház jobbágyon fellyül az kinek vagyon öt-öt tallért.

Lófűk és drabontok, solymárok az kiknek ekéjük vagyon egy-egy tallért.

Az kinek udvaráról két ekéje megyen ki, másfél tallért.

Az kinek félekéje vagyon florenus 1.

Az kinek vonómarhája nincsen négy, adjon egy tallért.

Az ki ugyan igen szegény Istenesen megvizsgálván az tisztek, haton adgyanak egy tallért vagy két florenust.

Őrállók fizessenek úgy mint az lófűk.[2]

Az székely sóvágók hasonlóképpen.

Kaskötők Háromszéken mint az lófűk.[3]

Czikban az vashámorosok hasonlóképpen.

Minden házos cigány egy-egy forintot.

Mindezeknek pedig exactiójában semminemű exemptio ne suffragállyon, hanem minden tisztek sub amissione officii et honoris absque respectu personarum exigállyák. Datum in partiali congregatione nostra ex edicto suae celsissimis [*sic!*] principalis in Szamos Vjvár celebrata die decimatertia mensis Septembris, anno domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo septimo.

Ex comissione dominorum regnicolarum extradata per magistrum Georgium Lázár celsissimi domini principis Transsylvaniae protonotarium.

[P. H.][4]

[1] Az eredetileg írt 'lófejek'-ből javítva.
[2] Az eredetileg írt 'lófejek'-ből javítva.
[3] Az eredetileg írt 'lófejek'-ből javítva.
[4] Lázár György ítélőmester gyűrűspecsétje.

2.

Dés, 1659 január 15.

A januári tábori országgyűlés felhívása

ROLKmI (tanulm. 4. j.) I № 15.654 (régi jelzet: № 6). — Eredeti.

Szolgálatunkot ajánlyuk Kegyelmeteknek mint jóakaró Urainknak, Atyánkfiainak, sok jókkal, jó egésséggel álgya meg Isten Kegyelmeteket!

Minemű rettenetes romlás történék az elmúlt nyáron országul rajtunk tudhattya Kegyelmetek maga, melyhez hasonlótól való félelem vagyon szintén mostanis előttünk. Holott az mely kapucsi-pasa nemrégen az mi Kegyelmes Vrunktól elment, menő úttyából írt vissza levelet Hermany Mihály atyánkfiának, melyben bizonyoson írja, hogy az Portától büntetésül ránk vetett summának ha valami részével mingyárt nem bocsáttyuk be követ atyánkfiait, parancsolat ment ki, tatár chám őfelsége személy szerént megindullyon hazánk ellen. Bizonyoson értettük azt is az Portától az fővezér ő maga Drinápolyba indult ki és onnét külljebb is fog jönni oly feltett céllal, hogy ha az summának beküldésében fogyatkozást teszünk, ellenünk jöjjön és porrá tegye az országot. Hogyha peniglen idején korán követünk az summának valami részével beérkezhetik, nekünk békét hagyván másuva fordítja hadakozását. Látván azért, hogy az mely summát országul minnyajunkra felvetettünk, annak felszedése üdővel, sok haladékkal lehet meg, ellenben ha csak ím kevés ideig halasztyuk is követ atyánkfiainak beküldését, el kell vesznünk. Minek okáért öszvegyülekezvén végeztük, hogy az ki igaz haza fia és magát, feleségét, gyermekét elveszíteni nem akarja, az mennyi áldással Isten látogatta, arannyal, ezüsttel vagy ezüstmarhául adgyon kölcsön pénzt a haza szükségére, ilyformán, hogy az mely summát minnyájunkra felvetettünk, az alatt azt szorgalmatoson szedvén, poltúrapénzül kinek-kinek megfizetessék valamit mostan kölcsön ad.

Akarok azért Kegyelmeteket atyafiságoson megtalálni, kényszeríttetvén édes hazájának szeretetire, az kinek Isten Kegyelmeteknek adott, ne szánnya kiadni, hazáját is megtartya vele. Azon kűvűl garas és potúra pénzül az maga pénze is meglészen.

Isten igazgassa Kegyelmeteket hazájának megmaradására való dolgokra. Mivel penigh országul közönséges pecsétünk nincsen, az levelünket presidens atyánkfia pecsétivel pecsétlettük meg. Iratott Dezj gyulésünkben Bodogh Aszszony havának 15. napján, 1659. esztendőben.

Kegyelmeteknek jóakaró attyafiai Erdély
országának három nemzetből álló
összvegyülekezett rendei

[A gyűrűspecséttel lezárt zártlevél külső oldalán:]

Prudentibus ac circumspectis dominis iudici primario, ceterisque iuratis civibus civitatis Bistriciensis etc. dominis fratribus nobis observandissimis

[A címzés felett későbbi, 18. századi írással:]

Minationem Turkarum notificant nisi certa summa administretur pecunia anno 1659 Ordines et Status trium nationum. *[P. H.]*[5]

[5] Bánffy Zsigmondnak, a gyűlés elnökének gyűrűspecsétje.

TATJANA GUSSAROVA

A vallási kérdések vitáinak légköre a magyar országgyűléseken a 17. század első felében

A rendi tanácskozásokon a vallási kérdések körül fellángoló küzdelmek a kora újkorban a legtöbb európai állam mindennapjaihoz tartoztak. A küzdelmek jellege azonban korántsem volt azonos az egyes országokban. Ellentétben a polgárosodó Angliával a Habsburg-birodalom országaiban a protestánsok többsége a 17. században a nemesség soraiból került ki. A formálódó abszolutizmussal szemben pedig a nemesség nemcsak vallását, de régi szabadságait és kiváltságait — bizonyos mértékig, mint éppen Magyarországon, a nemzeti érdekeket — is védelmezte.

A katolikusok és a protestánsok közötti ellentétek, viták, a kölcsönös panaszok a 17. század első felében lezajlott magyar országgyűlések legfontosabb és leghevesebb vitatott témái közé tartoztak. Ennek egyik, legkevésbé sem formai jele volt, hogy a rendek csak vallási sérelmeik orvoslása után voltak hajlandók hozzálátni a királyi előterjesztések megvitatásához.

A jelen írásban azonban ezeknek a vitáknak a részleteit nem kívánjuk vizsgálni — hiszen azok alapvetően közismertek —, hanem arra keresünk választ, hogyan és milyen körülmények között, milyen légkörben tárgyaltak ezekről a problémákról a katolikus és protestáns követek, illetve a felsőtábla tagjai. Tudjuk, hogy nemcsak az országgyűlési tárgyalásokon, de a „félhivatalos" találkozásokon, a magánlátogatásokon, az alkalmi közös étkezéseken is számos esetben szóba kerültek ezek a témák. Önmagában adódik a kérdés, hogy ezenközben mennyire éltek tovább a politikai érintkezés régebbi formái, mennyire ragaszkodtak a résztvevők a hajdani társadalmi és politikai érintkezés sémáihoz vagy kerestek helyettük éppenséggel újakat.

A válaszkeresésben elsősorban azokra a naplókra támaszkodhatunk, amelyekben az országgyűlések számunkra ismert vagy ismeretlen résztvevői jegyezték fel benyomásaikat, írták meg véleményüket. Akadt közöttük a vármegyei középnemesség tekintélyes képviselője, mint Szemere Pál,[1] a bárói rangra emelt Berényi György,[2] vagy olyan

---

[1] Szemere Pál több országgyűlésen vett részt: 1622-ben, 1625-ben, 1630-ban, 1634-ben, 1637/1638-ban, 1642-ben, 1646/1647-ben és 1649-ben, s mindegyikről írt naplót. Közülük csak egyetlen — az 1642. évi meghiúsult országgyűlésről szóló — jelent meg: *Szemere Pál abaúji és sárosi követ naplója az 1642. évi országgyűlésről*, Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka (szerk. HAJNAL I.), Budapest 1930, 416—428. A többi kézirat lelőhelye: ELTE EKK Collectio Kapriniana (= CK), tom. XVII (in-4°). A Szemere-féle kéziratok másolatai megtalálhatók Kovachich Márton Györgynek a Magyar Országos Levéltárban őrzött gyűjteményében.

[2] *Berényi György naplója az 1634/35-ik évi soproni és az 1637/38-ik évi pozsonyi országgyűlésekről*, TT 8 (1885) 119—143.

éppen csak nemesi armálist szerzett polgár, mint Vitnyédy István.[3] Külön megítélést kíván az arisztokrata Rákóczi László naplója, amelynek szerzője sok más esemény között említi az 1655. évi országgyűlést.[4]

A vallási kérdések megvitatásának alapját a 17. század első felében az 1606. évi bécsi béke és az 1608. évi pozsonyi országgyűlések végzései képezték, amelyek biztosították a Korona minden alattvalójának a szabad vallásgyakorlatot. Ezzel szemben azonban a 17. század elejétől az ellenreformáció is erősítette a pozícióit, s arra törekedett, hogy a protestánsokat mindenütt visszaszorítsák. Akadályozták a protestánsok szabad vallás gyakorlatát: a katolikus vallású földesurak birtokain, a végvárakban, a mezővárosokban, sőt az egyes szabad királyi városokban is erőszakkal felléptek a protestánsok ellen, templomaikat lerombolták vagy elvették.[5] A rekatolizáció Magyarországon a 17. század első három évtizedében azt eredményezte, hogy a társadalmi elit felső rétegeinek nagyobb része visszatért a régi hitre.[6]

Az országgyűléseken a protestáns követek magatartása azt a benyomást keltette, mintha ők lennének a támadók és nem a megtámadottak. Az a nyugalom azonban, amellyel a katolikusok az uralkodó támogatásával visszautasították a protestánsok panaszait, vádjait és követeléseit, arról tanúskodott, hogy ők tudatában voltak a valóságos helyzetnek és annak, hogy fokozatosan úrrá lesznek a problémákon.

A legdrámaibb helyzet az 1637/1638-as és 1646/1647-es országgyűléseken alakult ki. A döntő kérdések — a katolikusok által elfoglalt templomok visszaadása és a szabad vallásgyakorlat — rendezését alaposan megnehezítették a főrendek és a közrendek, a nemesek és a városok, a világiak és az egyháziak, sőt a lutheránusok és a kálvinisták közötti ellentétek. Nem véletlenül ezek az országgyűlések voltak a leghosszabbak: az első fél évig, a második tíz hónapig tartott.

Az 1636/1637-es országgyűlés elhúzódásának egyik oka az volt, hogy a protestánsok a tárgyalások folyamán új módszereket próbáltak alkalmazni. Miután meg akarták akadályozni, hogy a vallási ügyek megtárgyalását — ahogyan ez már többször is történt a korábbi országgyűléseken — félretegyék, s erről nem tudtak megállapodni a katolikus rendekkel, egyenesen a királyhoz fordultak a protestáns rend külön *gravamináival*. Ez teljesen új jelenség volt és felháborodást keltett az ellentáborban. A felsőtábla szokatlannak minősítette a protestánsok eljárását. Úgy ítélték meg, „hogy az Evangelikus Status szokatlan processust, utat vet fel, hogy maga adjon Gravament eő Felségének Királynak, eő Nagyságok ajanlást nem adhatnak, nemis adnak".[7] Mivel ilyen eljárás a felsőtábla véleménye szerint szakadáshoz vezethet, büntetést követeltek az evangélikusokkal szemben, ha a jövőben is így cselekednének.[8] A király arra hivatkozva, hogy a sérelmek

[3] Vitnyédy Istvánnak az 1646/1647. évi országgyűlésről írt nagy terjedelmű — ugyancsak a *Collectio Kaprinianá*ból származó — naplójának gépelt másolatát PÉTER KATALIN volt szíves a rendelkezésemre bocsátani, amit ezúton is hálásan köszönök.

[4] *Rákóczi László naplója* (Magyar Hírmondó) , kiad. HORN I., utószó R. VÁRKONYI Á., Budapest 1990.

[5] MOL Archivum Regni (N 30), Lad. I.. Fasc. C (A protestánsok vallásügyi sérelmei az 1646/1647. évi országgyűlésen).

[6] PÉTER K.: *A fejedelemség virágkora (1606—1660)*, Erdély története (szerk. Makkai L.—Szász Z.), Budapest 1986, II 704—705.

[7] *Georgii Barna et Pauli Zemere Diarium Diaetae Posoniensis a die 6 Novembris a. 1637 usque ad diem 7 Aprilis 1638 deductum*, ELTE EKK CK (1. j.), tom. XVII (in-4°), fol. 102. (A napló elnevezése nem korabeli.)

[8] Uo. fol. 104.

közvetlen benyújtása sérti az alkotmányt, elutasította azok tárgyalását.[9] A döntés ismeretében a protestánsok kísérletet tettek annak bizonyítására, hogy eljárásuk szabályos volt és megfelelt a magyar szokásjognak. Kísérleteik azonban ezen az országgyűlésen kudarcot vallottak.

Ebben az ügyben feltűnő volt nemcsak a protestánsok külön *gravamina*inak összeírása, hanem az elnevezésük is. A katolikusok tiltakoztak az ellen, hogy a „helvetikusok" és az „augustinusok" „Evangelikus Statusnak" nevezzék magukat.[10] A protestánsok szerint ez azonban nem volt újítás, mert már 1608 óta használták ezt az elnevezést, amelyet a királyi hatóságok nemcsak tudomásul vettek, hanem maguk is alkalmaztak.[11] Természetesen a katolikusok cáfolták ezt az álláspontot, a kérdés lényege azonban nem ez volt. Addig, amíg a protestánsok nem léptek fel önálló közös panaszbeadvánnyal, senkit nem érdekelt, hogy egyáltalán használnak-e valamilyen közös elnevezést. Ebben a feliratban azonban nemcsak a protestánsok két irányzata egyesült közös név alatt, hanem a névhasználat egyúttal az elkülönülés megfogalmazását, deklarálását is jelentette. Ezzel a lépéssel a protestánsok a politikai köntösben megjelenő vallási érdekek érvényesítésének szférájába érkeztek, ami igen nyugtalanította a királyt, az udvari hatóságokat és természetesen elsősorban a katolikusokat. II. Ferdinánd megtiltotta az általa szintén újnak és szokatlannak talált elnevezést azon a címen, hogy nem kívánja megsérteni a rendek szabadságát és kiváltságait.[12] Esterházy nádor határozottan visszautasította a protestánsok követeléseit, hogy hivatalosan királyi, kormányzati vagy országgyűlési dokumentumokban is megerősítsék az „Evangelikus Status" névhasználatot. Csak azt engedte meg, hogy ettől kezdve a tárgyalásokon és maguk között használhassák azt.[13] A történetíró ZSILINSZKY MIHÁLY (talán a bártfai követ naplója alapján) idézi a nádornak a protestánsokhoz intézett szavait: „Ne vitatkozzanak haszontalan szavak felett, mert nincsenek iskolában, hanem nyilvános helyen, ahol dologról és nem szavakról kell tenni."[14] Ezzel alaposan lekicsinyelte a kérdés lényegét. Maga a király a protestánsok külön sérelmeire adott válaszának címzésében igen óvatosan fogalmazott: „Azoknak, kik evangelikus rendek sérelmei címmel nyújtottak be folyamodványt."[15] Természetesen a protestánsok nem elégedtek meg ezzel a megfogalmazással, mert (ahogyan a következő országgyűlésen kijelentették) véleményük szerint ezzel a király megtagadta elismerésüket és kétségbe vonta az evangélikusság létét.[16] Kis híján egy egész hónap (1638 januárja) telt el a huzavonákkal, eredmény nélkül.

A vita még hevesebben folytatódott az 1646/1647. évi országgyűlésen. A protestánsok teljesen elfogadhatatlannak, sőt sértőnek találták az „acatholikusok" elnevezést, amelyet nemcsak egyes katolikusok, hanem maga a király is használt velük szemben. Határozottan kijelentették, hogy a királynak sem engedik ezt, mert nem akarják, hogy

[9] Uo. fol. 102.

[10] Uo. fol. 109.

[11] *Berényi György naplója* (2. j.), 133.

[12] *Szemere naplója 1637—1638* (1. j.), fol. 116.

[13] *Szemere naplója 1637—1638* (1. j.), fol. 112.

[14] ZSILINSZKY M.: *Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Budapest 1885, 35.

[15] *Ad gravamina Nomine Statuum Evangelicorum*, l. *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), fol. 123.

[16] *Stephani Vittnyédy de Musaly Diarium lectu dignum. Acta Diaetalia Anni 1647 per Stephanum Wyttnyedy consignata*, 216 (az oldalszámozást sajnos csupán a rendelkezésemre álló gépelt átirat után tudom megadni, l. a 3. jegyzetet).

ez az elnevezés a királyi rendelkezések útján bekerüljön az ország alkotmányába.[17] Egy másik alkalommal a katolikus főrendek azt akarták tudni: a protestánsok mint *Status Regni* vagy mint magánemberek nyilvánítottak e véleményt? Hangsúlyozták, hogy az első esetben nem lehet érvényesnek tekinteni a véleménynyilvánítást, mert törvénytelen és szabálytalan, mivel ignorálja a katolikusokat, mint a Karok és Rendek tagjait.

A protestánsok érveit három pontban foglalhatjuk össze: az „Evangelikus Status" elnevezés megfelel **1.** társadalmi reprezentativitásuknak, **2.** katonai érdemeiknek és **3.** számbeli fölényüknek. A protestánsok azt állították, hogy az „Evangelikus Statusban" egyaránt értendők az urak, a nemesek, a szabad királyi városok, a protestáns egyházak képviselői és azonkívül „tabulae Suae Maiestatis ordinarii iudices praesentes existentes", akik „nem a kastélyukból és várukból fejezik ki a véleményüket".[18] Az evangélikusok katonai érdemeiről Rákóczi György követe, Klobusiczky András így fogalmazta meg a véleményét 1647-ben: „Az evangelikusok vérén áll és ennek révén fennmarad az ország, a haza védelméért folyik az evangélikusok vére; a királyság erejét képezik az evangelikusok, akik tízszerte felülmúlják a katolikusokat."[19] Szóba került a protestánsok számbeli fölénye is: az „Evangelikus Status" az ország lakosságának nagyobb részét foglalja magába, ezért joga van a különlétre és a véleményre.

A „többség" kérdése elvi jelentőséget nyert. Annál inkább, mert a király még 1637-ben kijelentette, hogy nem tudja és nem akarja az ország szabadságait megszegni, nincs joga az ország nélkül döntéseket hozni. Ezért szeretné kideríteni, az ország mely részének a véleményét fejezik ki a protestánsok által benyújtott sérelmek.[20]

Milyen alapon lehetett volna egyáltalán tisztázni ezt a kérdést? Az országgyűlésben jelenlévő katolikus klérus és a mágnások, akik *potior pars*nak vélték magukat, jobban szerették volna ezt szavazás útján tisztázni. Valóban ilyen esetben számíthattak volna a győzelemre. Hiszen tudjuk, abban a korszakban voksoláskor az az elv érvénysült, amely szerint „vota non tantum numerantur, sed magis ponderantur singulorum".[21] A protestánsok tisztában voltak ezzel és emiatt nem tehették ki veszélynek a hitkérdések sorsát. 1634-ben és 1636/1637-ben elutasították a katolikusok javaslatait.[22] A papság azon állítására, hogy a katolikusok többségben vannak, I. Rákóczi György követe, Chernel Pál megjegyezte: ha az országgyűlést az ősi szokások és szabályok szerint tartották volna, akkor a fejedelem egy megyéjéből is több szavazatot kaptak volna, mint az ország összes katolikusai az egész királyságból.[23]

A protestánsok számbeli súlyukat azzal igyekeztek bizonyítani és megerősíteni, hogy nagy tömegben jelentek meg nyilvános helyeken, elsősorban a főméltóságoknál vagy a király pozsonyi tartózkodása idején a királyi várban, különösen akkor, amikor elégedetlenségüket akarták kifejezésre juttatni. Ezeket a demonstrációkat megtervezték és a gyűléseiken előzetesen megbeszélték. A katolikus főrendek világosan tudták ezt és nem maradtak tétlenek a protestáns „tüntetésekkel" szemben, annál is inkább, mert valójában tartottak a protestáns akcióktól. Batthyány gróf óvatosságra intette az urakat a fel-

[17] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 91—93.
[18] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 67.
[19] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 110—111.
[20] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), fol. 104.
[21] *Turóc vármegye statútuma 1560—1639* (CSHM IV 218).
[22] *Berényi György naplója* (2. j.), 121 és 128—129.
[23] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 15.

sőtábla ülésén. Azt mondta, bár a szavazáskor az urak felülmúlhatják az evangélikusokat, ám ha azok személyesen és fegyveresen jelennének meg, többségbe kerülnének.[24] Esterházy Miklós nádor is elismerte egy alkalommal a protestánsok fölényét. Kereste is az eszközöket, hogy hathatósan fellépjen velük szemben. Ilyen lehetőséget látott abban, ha a protestáns templomok visszaadását követően megakadályozza további számbeli gyarapodásukat.[25]

Mint láttuk, a protestánsok — a nemesség képviselői és egynéhány mágnás — szokatlan eljárást, pontosabban szólva új módszereket próbáltak alkalmazni az országgyűlési tárgyalásokon (önálló megjelölés használata, külön panaszok benyújtása). Magatartásuk és cselekedeteik nemcsak a helyzet változására, hanem szerveződésük új vonásaira is utalnak, mégpedig a külön — a hit szerinti — rendi elkülönülés igényére. Annak érdekében, hogy elérjék a kívánt eredményeket, „legalizálják" magukat, a hagyományra hivatkoztak — miként a szembenálló fél, a katolikusok is. Ilyen körülmények között a hagyományhoz való ragaszkodás politikai eszközzé vált és spekulációs jelleget öltött. A protestánsok, miközben e merész lépésekre szánták magukat, féltek az uralkodó és a rendi kormányzat minden olyan akciójától, amely véleményük szerint csorbíthatta jogaikat. Talán emiatt nem támogatták Mikulich Tamás személynök javaslatát, hogy a birodalmi rendekhez hasonlóan hozzanak létre egy testületet, amelyben a külön-külön összejött rendek a közügyeket intéznék.[26] Mint a voksolás esetében, itt is óvakodtak a vereségtől.

A protestáns nemesség követei számára több lehetőség kínálkozott arra, hogy erősítsék összetartozásukat. Ezt elősegítette az is, hogy a főrendek és a közrendek különkülön üléseztek és tárgyaltak. Az volt a szokás, hogy a rendek sérelmeit és az országgyűlési törvénycikkeket az alsótábla képviselőiből összeállított bizottság készítette elő és utána küldte át azokat a felsőtáblának megvitatásra. A felsőtábla arra törekedett, hogy a főrendek képviselői is részt vegyenek a végzések előkészítésében. Az alsótábla azonban — hivatkozva a hagyományra — hevesen védte elsőbbségi jogait.[27]

Kialakult az a szokás, hogy a fontos kérdéseket a nemesség követei külön, kisebb körben is megbeszélték egymás között. A vármegyei követek kisebb-nagyobb számban majdnem minden nap összejöttek valamelyikük szállásán. Szükséges esetben meghívtak magukhoz egyes protestáns nagyurakat a felsőtáblából vagy városi követeket is. Gyakran, ahogy a naplóírók feljegyezték, hajnalban tanácskoztak, és csak utána, amikor már kialakult a közös vélemény, mentek a hivatalos találkozókra a nádorhoz, a személynökhöz, a kancellárhoz.[28]

A köznemesek nem-hivatalos tanácskozásai nagy aggodalmat okoztak a főméltóságoknak. Az 1637/1638-as országgyűlésen széltében-hosszában arról beszéltek, hogy a „protestánsok szakadást akarnak előidézni az országban és hogy összeesküvést forralnak".[29] A nádor úgy fejezte ki elégedetlenségét, sőt haragját a makacskodó protestáns nemességgel szemben, hogy megtiltotta nekik a külön tanácskozást, mondván, hogy az magánjellegű („privatum conventiculum"), „és gonosz és contra Bonum omne pacis

[24] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 38.
[25] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 106.
[26] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 51.
[27] *Berényi György naplója* (2. j.),119.
[28] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 95—96.
[29] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 105.

vagyon".[30] Azzal fenyegette őket, hogy „citáltatni" fogja valamennyiüket, ha ezentúl is összejönnek. Ez azonban nem tartotta vissza a protestánsokat, még ha pár napig tartózkodtak is attól, hogy találkozzanak a vármegyei követek szállásain. Egyben határozottan tiltakoztak a nádor döntése ellen. Hangsúlyozták, hogy a nádornak nincs joga megtiltani semmilyen találkozót, mert az nem *privatum conventiculum*, hanem a király jelenlétében és a korona oltalma alatt történő szokásos és törvényes tanácskozás, amelynek célja „nem ad perniciem Regni, sem ad derogamen Suae Maiestatis, hanem édes hazájának s nemzetünknek libertásáról, a szabad religiónk felől, jobban egymást értven egymással consultálkodhassunk".[31]

Valójában Esterházy Miklós haragja a protestánsok külön gyűlései ellen nem volt véletlen. A pártosodás kialakulását szerette volna megakadályozni. Még az országgyűlés előtt fordult a királyhoz *Az országgyűlés tanácskozási rendjének szabályozásáról* című híres memorandumával, amelyben érintette ezt a problémát.[32] Próbálkozása azonban eredménytelen maradt. A protestánsok találkozói folytatódtak. Sőt az 1646/1647-es országgyűlésen az új nádor, Draskovich János biztatta a protestánsokat, hogy keressék az utakat, a módszereket a kialakult bonyolult helyzet enyhítésére.[33]

Esterházy más módszereket is kipróbált, hogy megakadályozza a protestánsok összefogását. Újra megtiltotta a lerombolt pozsonyi evangélikus templom helyreállítását. Ez a lépés pontosan az országgyűlés protestáns követei ellen irányult, mert nekik, akik hónapokat töltöttek Pozsonyban az országgyűlés idején, egyáltalán nem maradt hely az istentiszteletre. Vagy a szállásukon tettek eleget vallásos kötelezettségeiknek,[34] vagy ahogyan Szemere feljegyezte 1637/1638-ban a lerombolt pozsonyi lutheránus templomnál gyűltek össze.[35] A követek véleménye szerint ezzel az igazságtalan eljárással a nádor felkelésre szerette volna bujtogatni ellenfeleit, hogy utána törvényesen és végképpen leszámoljon velük.

A vallási kérdésekről folyó tárgyalások légköre az országgyűléseken nagyon feszült volt. Vitnyédy István nem tudta elfojtani bosszankodását, amikor így írt az ellenfélről; „ravasz és rágalmazó klérus", „a gögős érsek úr", „a pogány *(achristianus)* Viczay Ádám",[36] „újszületett ördög" (egy úrról, aki visszatért a katolicizmushoz és újra megkeresztelkedett)[37] — ezek a kifejezések gyakran előfordulnak naplójában. Szemere ugyan igyekezett megőrizni pártatlanságát, mégis sugárzik naplójából a megbántottság. A protestánsok állandóan panaszkodtak a főméltóságok goromba bánásmódjára. Esterházy nádor gyakran fordult hozzájuk haragos szavakkal és súlyos, illetve komoly fenyegetésekkel.[38] Magatartását azzal magyarázta a megsértett követeknek, hogy „jobb annak

[30] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 114.

[31] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 114—115.

[32] SALAMON F.: *Rendi országgyűléseink elemzéséhez*, Salamon Ferenc kisebb történelmi dolgozatai, Budapest 1889, 408.

[33] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 37.

[34] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 108.

[35] „...pro contione exaudienda ungarica venimus ad noviter exstructum magnum templum Lutheranorum." *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 96 és 101.

[36] Sopron vármegye országgyűlési követe.

[37] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 5. 28. 107.

[38] „Palatinus graves et severos minarumque et irarum plenos sermones fecit et habuit ad nos." *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 123.

ütlege, aki szeret, mint annak csókja, aki gyűlöl".[39] A protestánsok és a katolikusok hivatalos találkozói nem kevésbé indulatos hangulatban zajlottak: nem hiányozott sem a düh, sem a harag, sem a kiabálás, sem a kölcsönös sértegetés. Nem egyszer írja Szemere, hogy a tanácskozások helyét elégedetlenül, dühösen, ellenségesen, nehéz szívvel, kiabálva hagyták el.[40]

Természetesen a heves viták ellenére az országgyűlések ebben a korszakban már elég messze álltak a hajdani, rákosi mezőn lezajlott gyűlésektől. Bármennyire lassan, de kirajzolódtak a politikai kultúra körvonalai. A résztvevők felismerték az önuralom előnyeit az ügyek megbeszélésében. Vitnyédy fontosnak tartotta, hogy az országgyűlésekre ne fiatalabb, hanem idős, igen tekintélyes személyeket küldjenek, akik békében képesek elrendezni az ellentéteket. Így lehet elérni — vélte —, hogy a királyságot ne királyi dekrétumokkal, hanem az általános és szokásos törvényes úton irányítsák.[41] A protestáns követek nem egyszer feltűnő kitartást tanúsítottak. A nádor vagy a személynök által előidézett „provokációs" helyzetekben általában nem siettek az indulatos válasszal, hanem visszavonultak, hogy újra tanácskozzanak a vitatott kérdésekről. Ha megbántották őket, feleltek, ha kényszeríteni akarták őket valamire, nem engedtek.

Lassan kialakult a politikai nyomás régi és új módszereinek egész arzenálja, amelyek az országgyűlési politikusok rendelkezésére álltak. Így gyakran fordultak a hagyományos *contradictio* és *protestatio* eszközeihez. Minden felső hatóságoktól származott döntést írásos formában kértek. Szigorúan ragaszkodtak a „protokoll" szabályainak betartásához. A módszerek között nem jelentéktelen szerepet játszott az, hogy közvetlenül a királyhoz fordulhattak panaszaikkal. Ezt az eljárást a protestánsok nem egyszer ütőkártyaként használták, hogy elérjék a kívánatos eredményt. A főméltóságok, különösen a nádor, ezt nem szerették: emiatt ugyanis egyrészt csökkent a befolyásuk az ország ügyeire, másrészt erősödtek a király pozíciói a rendi alkotmánnyal szemben. Egy alkalommal Ferdinánd ki is jelentette, hogy ha a rendek nem hagynak fel a vallási vitákkal, nélkülük fogja az ország ügyeit intézni. Viszont a rendek tisztában voltak azzal, hogy az országgyűlés döntései nélkül a király sem tud cselekedni; ezért azzal zsarolták, hogy elhagyják az országgyűlést.[42]

Ez a végső érv személyesen a királyt is érintette. Az 1637/1638. évi országgyűlésen ugyanis a rendek vonakodtak a királyné megkoronázásától, 1647-ben pedig Ferdinánd főherceg magyar királlyá választásától. Kijelentették, hogy az ország ügyei befejezetlenül maradtak, ezért szánták rá magukat a rendkívüli lépésre. Nem zavarta őket az sem, hogy már minden elő volt készítve a magas vendégek fogadásához.[43]

A protestáns követek arra törekedtek, hogy a többiek becsüljék is méltóságukat. Egy kritikus helyzetben, az 1637/1638. évi országgyűlésen azt felelték a nádor fenyegetéseire, hogy „Ők az magok principalisitól az országgyűlésében úgy küldettek volt, mint szabad személyek, szabad személyektől, szabad országgyűlésében szabadon discurálni, sza-

[39] „Meliora sunt verbera diligentis, quam oscula odientis." *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 113—114.

[40] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 122.

[41] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 35.

[42] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 102.

[43] *Diarium diaetae Posoniensis ad diem 24 Augusti 1646 indictae et die 17 Iuni 1647*, 6. (A napló szerzőjét nem ismerjük. Szövege másolatban maradt fenn az Országgyűlési Könyvtárban őrzött Gyurikovics-gyűjteményben. Gépelt szövegét PÉTER KATALIN volt szíves rendelkezésemre bocsátani.)

badon tractálni, az mint ekkoráig azok mindenkoron megtartattanak".[44] Az alsótábla követelte, hogy a felsőtábla küldöttjei tiszteletteljesen, illendően viselkedjenek, amikor hozzájuk jönnek, vagy fogadják a képviselőiket: jöjjenek a követek elé, üdvözöljék őket, kínálják hellyel.[45] Az egész „evangelikus rendre" nézve ragaszkodtak ahhoz, hogy megillesse őket a *magnificus* cím, hiszen a protestánsok között főnemesek is vannak, akiket a király a hozzájuk intézett okiratokban *illustrissimus*nak címez.[46] Ennél is tovább mentek akkor, amikor megfogalmazták azt a gondolatot, hogy a *magnificus* megszólítás használandó az alsótábla egészével szemben is, mivel ott az ország méltóságai is üléseznek (a személynök, az alnádor, az alországbíró, az esztergomi érsek ítélőmestere stb.).[47] Kívánságaik nem teljesültek, annak ellenére, hogy Vitnyédy megemlít néhány esetet, amikor az urak az alsótábla tagjaihoz a „Nagyságtok" címmel fordultak.[48]

Komoly akadályt az országgyűlési munka előrehaladásában a vármegyéktől és a városoktól kapott követi instrukciók okoztak, amelyekhez a követeknek szigorúan tartaniuk kellett magukat. Az instrukciókra való hivatkozás, főleg a vallási kérdésekben, a protestánsok számára szilárd érvet jelentett álláspontjuk védelmében. Hiába kérte a nádor a követeket arra, hogy tegyék félre az instrukciókat és lássanak hozzá az ország többi ügyeinek a megvitatásához. Hiába fenyegetőzött új bizottság összeállításával az ország közös panaszainak kidolgozására vagy az országgyűlés feloszlatásával és a követek megbüntetésével.[49] Makacsul kitartottak amellett, hogy megbízóik, a vármegyék nem küldenek sem új instrukciókat, sem más követeket a helyükre, és a nádornak, de másnak sincs joga a követek ellen cselekedni, mert az törvénytelen lenne.[50] Valóban így volt. Esterházy a már említett memorandumában az instrukciókban látta az országgyűlések eredménytelenségének egyik fő okát, és azt javasolta, hogy az országgyűléseken a követi instrukciókat egyeztessék össze a királyi előterjesztésekkel.[51]

A belső ellentétek és a nézeteltérések az elvi kérdésekben nem akadályozták a protestánsok és a katolikusok, a főrendek és közrendek közötti szoros kapcsolatokat. A protestánsok elszigeteléséről szó sem lehetett. A vármegyei követek között az országgyűlések során kialakult a tekintélyes aktív politikusok csoportja. A 30-as és 40-es években ide tartoztak Szemere Pál, Barna György, Devényi István, Zákány András, Chernel György, Mednyánszky Jónás, Máriássy János és mások. Ők szerepeltek a különböző bizottságokban és küldöttségekben, ők állították össze a *gravamina*kat, az egyes országgyűlési törvénycikkek fogalmazványait, ők mentek a királyhoz és ők tárgyaltak a főméltóságokkal. 1637-ben még az országgyűlés hivatalos megnyitása előtt a nádor többször meghívta magához Szemerét, Barnát és Dévényit, hogy titkosan tanácskozzon velük a sérelmekről és az ország dolgairól. A tanácskozások nem szakadtak meg akkor sem, amikor a feszültség a csúcspontjára hágott, sőt éppen ebben az időszakban tárgyalt bizalmasan a nádor Szemerével és társaival a Lippay Györggyel kialakult konfliktusáról.[52] Az ország-

[44] *Berényi György naplója* (2. j.), 132.
[45] *Berényi György naplója* (2. j.), 68.
[46] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 216.
[47] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 68.
[48] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 241.
[49] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 113.
[50] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 114.
[51] SALAMON: *Rendi országgyűléseink* (32. j.), 412.
[52] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.),124.

gyűlésen intenzív eszmecsere folyt: delegációk jöttek-mentek a rendek és a „pártok" (protestánsok és katolikusok) között.

A politikai-társadalmi élet egyik népszerű formája volt a díszebédeken és a vacsorákon történő részvétel. Szemere és követtársai majdnem minden nap ebédelni mentek valahová vagy fogadták a vendégeket. Igaz, hogy náluk inkább a velük egyrangúak ültek az asztalhoz. A szűk baráti körben, amely főleg a felső-magyarországi követekből állt, Szemere megünnepelte születésnapját: „Satis hilariter convivati sunt" — jegyezte fel a naplóíró.[53] Az ebédek során a vármegyék, a városok, az erdélyi fejedelem, a protestáns urak követei rendszeresen megbeszélték az otthonról érkezett híreket és a teendőket.

Nem ritkán a követek kaptak meghívást a főméltóságok ebédjeire: a nádor, a kancellár, az esztergomi érsek, a személynök házához. Szemere rajtuk kívül megemlíti a vendéglátók között a Magyar Kamara elnökét, a kis-komáromi vár főkapitányát stb. Ebből a felsorolásból láthatjuk Szemere és néhány társa (különösen Zákány András és Barna György) politikai felemelkedését. Ily módon bővültek politikai kapcsolataik, egyre választékosabb lett ismeretségeik köre. Az 1637/1638. évi országgyűlés idején a nádor nem egyszer hívta őket a titkos tanácskozásokra. Büszkén írta Szemere 1642-ben, hogy amikor az új érsek, Lippay György nagy pompával megérkezett Pozsonyba, az ünnepélyes mise után meghívta magához díszebédre a követek előkelőbbjeit, akik között Zákány, illetve Szemere is ott volt.[54] Néhány nappal később Esterházy Miklósnál a magas vendégek (a főméltóságok, a püspökök és az urak) között találkozunk három vármegyei követtel: Szemerével, Zákánnyal és Barkóczyval.[55] Szemere és társai sűrűn vendégeskedtek a nagyuraknál is: Pálffy Pálnál, Czobor Imrénél, Csáky Istvánnál, Balassa Ferencnél, Nyáry Lajosnál stb.

A vendéglátók között egyaránt előfordultak protestánsok és katolikusok. A nemhivatalos légkörben könnyebb volt megnyerni a nemesi politikusok bizalmát, kideríteni a szándékait, oldani az ellentéteket. A viták persze ilyenkor sem maradtak el. Így Vitnyédy István írja, hogy amikor Török úr vendégei felhevültek a bortól, Lippay György kancellár és Szemere Pál között heves vita keletkezett arról, hogy ki szereti jobban a hazát és ki szolgálja jobban annak érdekeit. Lippay magáról, Szemere a nemesekről beszélt.[56]

Ezek a találkozások azért is fontosak voltak, mert itt jöttek össze a főrendek és a közrendek, akik hivatalosan külön táblákban üléseztek. Rákóczi László, aki az 1655. évi országgyűlésen a felsőtábla tagjaként vett részt, Sáros vármegye főispánjaként többször meghívta az ebédre Sáros vármegye követeit.[57] El lehet képzelni, hogy ilyenkor megbeszélték a közügyeket is, bár sajnos nem tudjuk, hogyan, mert Rákóczi ezt nem írja le. Rákóczi feljegyzései azt a benyomást keltik, hogy a főispán és a vármegye nemessége között nem keletkeztek komoly súrlódások. Mindenesetre érdekes helyzet alakult ki, amikor Sáros megye protestáns követei az alsótáblán üléseztek, főispánjuk, a katolikus úr pedig a felsőtábla ülésén vett részt. Ilyen és hasonló esetekben nem tudhatjuk bizonyosan, mikor választották őket szét a hithez kapcsolodó problémák, és mikor kötötték

[53] *Szemere naplója 1646—1647* (1. j.), 106.
[54] *Szemere naplója 1642* (1. j.), 419.
[55] *Szemere naplója 1642* (1. j.), 421.
[56] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 232.
[57] *Rákóczi László naplója* (4. j.), 115.

őket össze a vármegyei (vagy más) érdekek. Természetesen számításba kell venni, hogy az 1655. évi országgyűlés a két előbbihez képest nyugodtabb körülmények között zajlott le, mert a vallási kérdések viszonylag háttérbe kerültek a politikai kérdésekkel szemben.[58]

A fenti példa mutatja, hogy nem volt annyira egyértelmű az országgyűlések résztvevőinek hit szerinti megosztottsága. Rokoni szálak, társadalmi kapcsolatok, hivatali kötelékek, és — ami fontosabb — politikai érdekek szétválaszthatták az egy hit követőit és egy táborba szoríthatták a különhitűeket.

Az udvariasság is azt követelte, hogy a protestánsok is részt vegyenek a katolikus egyház bizonyos szertartásain. A katolikusokkal együtt ők is elkísérték a Pozsonyba érkezett királyt a Szent Márton templomba és végig hallgatták az ünnepi misét.[59] 1638 február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén a protestánsok is jelen voltak Lósy Imre prímás Rómából megküldött *palliumának* átvételén, amelyet a király és a királyné jelenlétében a pápai nuncius helyezett az érsek vállára, ünnepélyes istentisztelet keretében.[60] 1647 február 27-én Szemere és más protestáns követek jelen voltak Telegdy János kalocsai érsek temetésén.[61] Ezt *quasi* hivatalból csinálták, mert így illett. Viszont ha valamelyik protestáns követ meghalt, akkor a gyászistentiszteleten való tömeges jelenlétükkel demonstrálták az összetartozást. Így történt 1647 január 21-én, amikor Komlóssy Györgyöt, Bereg megye követét búcsúztatták. Nagy számban jöttek össze, hogy elkísérjék a koporsót Pozsony külvárosának kapujáig, ahol gyászistentiszteletet tartottak a holttest hazaszállítása előtt.[62]

Bonyolultabb helyzetbe kerülhettek a hívők a politikai érdekek képviseletével. Előfordult, hogy a távollevő katolikus mágnás érdekeit képviselte a protestáns követ. És fordítva: a vármegyék küldtek követekként katolikus hívőket protestáns jellegű instrukciókkal. Ilyenkor — mint erre még később visszatérünk — a követ kénytelen volt az instrukciókból kiindulni. A helyzet azonban évről évre változott. Az 1637/1638. évi országgyűlésen a protestánsok monolitnak tűntek a vallási kérdések tárgyalásában. Ez érezhető Szemere Pál egyik feljegyzéséből. Csak két lutheránus követ — Farkas János és Deák Sebestyén — tért el ettől és értett egyet a katolikusokkal abban a kérdésben, hogy a protestánsok sérelmeinek külön történt megfogalmazása szabálytalan eljárásnak tekintendő. Ez olyan feltűnő volt, hogy a naplóíró Szemere megjegyezte: senki nem csatlakozott közülünk („nemo ex nostris") eddig a katolikusokhoz.[63] A „renegátok" a távollévő katolikus Pálffy Katalin követei voltak, és valószínűleg úrnőjük álláspontját képviselték.

Az 1637/1638. évi országgyűlésen a protestánsok makacsul ragaszkodtak vallási követeléseikhez, és ellenállásukat csak erővel sikerült letörni. A nádor és a perszonális fenyegetései, a király merev pozíciója végül meghátrálásra kényszerítették őket, így a követek hozzáláthattak az ország sérelmeinek megfogalmazásához. Az 1646/1647. évi országgyűlésen lényegesen változott a politikai háttér. Annak ellenére, hogy a vallási kérdések a linzi békével összefüggésben (főleg a templomok visszaadása a protestánsoknak) a tárgyalások középpontjába kerültek, mégis inkább a politikai problémák formál-

[58] Erről l. PÉTER K.: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Budapest 1973 (A *Siralmas Panasz* keletkezéstörténete).

[59] *Berényi György naplója* (2. j.), 127.

[60] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 124.

[61] *Szemere naplója 1646/1647* (1. j.), 151.

[62] *Szemere naplója 1646/1647* (1. j.), 101.

[63] *Szemere naplója 1637/1638* (1. j.), 106.

ták a hangulatot.[64] A vallás és a politika közötti eltérés azonban a béke törvénybe iktatásával kapcsolatban óhatatlanul ismét reflektorfénybe került.[65] A katolikus főrendek egyik része az alsótábla protestáns többségével a béke törvénybe iktatása mellett szavazott, noha a béke értelmében vissza kellett adni a protestánsoktól elvett templomokat. Sőt a katolikus klérusból is akadtak támogatói a béke elfogadásának és a templomok visszaadásának. Vitnyédy megjegyezi, hogy a nádornál ülésezett a Magyar Tanács, ahol az urak kétfelé szakadtak. Az egyik csoportban voltak az érsek hívei (kisebb rész), a másikban a Pálffy Pál körül csoportosulók. Hozzájuk néhány prelátus is csatlakozott. Pálffy a linzi béke feltételeinek betartása mellett foglalt állást, és tiltakozott az ellen, hogy az érsek nyomást gyakoroljon a prelátusokra, akik szabadon választhatnak és szavazhatnak.[66]

A protestánsok sem voltak egységesek. Csak az erdélyi fejedelem követei (Szemere Pál, Chernel György és Klobusiczky András) és még néhány, az álláspontjukat osztó magyarországi követ tanúsítottak hajthatatlanságot a béke szövegével kapcsolatosan. Vitnyédy, aki ennek a pártnak a híve volt, ingerültségében azt írta, hogy a protestánsok között voltak olyanok, akik eladták magukat a katolikusoknak.[67] Ez utóbbiak követelték a templomok visszaadásához kapcsolódó protestáns igények enyhítését és erről győzték meg a többi protestánst is. Álláspontjuk úgy hangzott, hogy „engedni kell, nehogy néhány templom és fal miatt, újabb pusztulás és veszély leselkedjék az országra, és a követek azelőtt oszoljanak szét, mielőtt döntéseket hoznának".[68] Őket viszont az erdélyi követek konoksága bosszantotta. Az egyik tanácskozáson ki is használták Rákóczi György követeinek távollétét és kompromisszumos álláspontot fogadtak el, amely a katolikusokkal történő megegyezést tartotta szem előtt.

Részben ezzel függött össze, hogy eltérően az 1637/1638. évi országgyűlésen tanúsított egységgel és közakarattal 1646/1647-ben a lutheránusok és a kálvinisták között komoly nézeteltérések keletkeztek a templomok felosztásának kérdésében. Ahogyan Vitnyédy írta, a szenci lutheránusok azt állították: jobban szeretnének csatlakozni a katolikusokhoz mint együttműködni a kálvinistákkal. Némelyikük hevességében azt is kijelentette, hogy töröknek is jobb lenni, mint kálvinistának. A vita következtében a kálvinisták nem kapták meg a szenci templomot.[69]

Bizonyos tények arra is utalnak, hogy változások kezdődtek a politikai mentalitásban. Az 1646/1647-es országgyűlés eseményeivel kapcsolatban Vitnyédy feljegyzett egy véleménye szerint figyelemreméltó tényt. Nevezetesen azt, hogy a protestánsok és katolikusok megvitatták, hogyan képviselheti a Bars vármegyei protestánsok érdekeit Lippay Imre követ, aki katolikus. Erre Lippay azt felelte, hogy ő igazi katolikus és ilyennek

---

[64] A legfontosabbak között felsorolhatjuk a következőket: III. Ferdinánd törekvései a harmincéves háború mielőbbi befejezésére; a magyar politikai elitnek az európai háború befejezéséhez kapcsolódó törökellenes reményei; a felső-magyarországi nemesek elégedetlensége Rákóczival szemben a linzi béke miatt (azt gondolták, hogy családi érdekei fölébe kerekedtek a protestáns vallás érdekeinek) stb.

[65] Erről l. K. PÉTER: *The Struggles for Protestant Religious Liberty at the 1646—47 Diet in Hungary*, Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (ed. R. J. W. Evans—T. V. Thomas), London 1991, 261—267.

[66] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 113.

[67] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 227—228.

[68] „...ne propter nonnullos muros et templa ignem Regno et exitium reportantes, re infecta ab invicem discederent." *Vitnyédy naplója* (16. j.), 164.

[69] „Nonnulli ipsorum dixerunt, malle deficere libentius ad Catholicos, quam unum sentire cum Helveticis, nonnulli vero libentius Turcos, quam Calvinianos fieri." *Vitnyédy naplója* (16. j.), 197.

érzi magát a lelke mélyén, mint követnek azonban összhangban kell lennie a vármegye instrukcióival és az a kötelessége, hogy az evangélikusok érdekei szerint illőképpen cselekedjék. Ilyen magatartásra Vitnyédy más példát is említ: a nyitrai követ Keresztury László esetét.[70] Ezek a magatartásformák arra utalnak, hogy a politikai feladattal járó kötelezettségvállalás kezdi megelőzni a vallási hovatartozásból fakadó elkötelezettséget. Szemere szemrehányást is tett egy ízben a protestáns követeknek engedékenységük miatt, mert nem igazodtak instrukcióikhoz.[71]

***

A két országgyűlés nagyon érdekes és fontos időszak volt a magyar politikai életben, annak ellenére, hogy a magyar protestánsoknak nem sikerült — bármennyire erős és hatásos is volt ebben a korszakban Magyarországon a rendi ellenállás a Habsburgok szemben — legalább olyan mértékben elérni céljaikat, mint németországi hittestvéreiknek. Az 1637/1638. évi országgyűlésen mindent megtettek annak érdekében, hogy elismertessék a protestánsok külön renddé szerveződésének jogát. Törekvéseik azonban nem értek célt. Az 1646/1647. évi országgyűlésen viszont kiderült, hogy ez a kérdés már nem annyira fontos, mint amennyire korábban annak látszott. A protestánsok útjai éppúgy szétváltak, mint korábban a katolikusoké és a protestánsoké. Más jellegű szövetségek és érdekcsoportok alakultak. A rendi és vallási érdekek — még oly szerény — háttérbeszorulása nemcsak a vallásügyi viszonyok változásának kifejezője volt, de bizonyos mértékben a kibontakozó Habsburg-abszolutizmus előretörésére is utalt. Ezekben a harcokban az országgyűlési követek elsajátították azokat a módszereket, amelyek már hasonlítottak a „parlamenti" tárgyalások technikájához. Bár a rendi kiváltságokhoz való ragaszkodás még döntő tényezőnek számított, mégis felsejlettek a koraújkori parlamenti kultúra körvonalai, amelyek nem feltétlenül a rendi hovatartozás vagy a közös vallás, hanem a politikai érdekérvényesítés mentén bontakoztak ki.

[70] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 42.
[71] *Vitnyédy naplója* (16. j.), 180.

Bitskey István

Pázmány és Zrínyi

Pázmány Péter esztergomi bíboros-érsek halálakor, 1637 március 19-én a jövendőbeli eposzíró Zrínyi Miklós még tizenhetedik életévét sem töltötte be, ennek ellenére az ifjú főúr és az idős egyházfő kapcsolata méltán érdemelte ki a korszak kutatóinak kitüntetett figyelmét a legrégebbi időktől kezdve. Köztudott, hogy elsőrendű professziójuk — a főpap és az államférfi-hadvezér pozíciója — erősen különbözött egymástól, legalább két ponton azonban találkozott érdeklődésük és szorosan kapcsolódott egymáshoz gondolatviláguk. A pennát mindketten éles és hatásos fegyverként kezelték, egy-egy irodalmi műfajban kiemelkedőt alkottak, ezenkívül pedig mindketten az évszázad legtöbb körültekintéssel és legnagyobb felelősségérzettel gondolkodó magyar politikusai közé tartoztak. A köztük kialakult emberi és eszmei kapcsolatok jóval többek tehát történelmi kuriózumnál, mindketten az ország (s benne a magyarság) sorsának alakító tényezői közé tartoztak, indokolt tehát a kettőjük viszonyára irányított fokozott figyelem. Főként akkor, ha azt remélhetjük, hogy a róluk kialakult képet az eddigi kutatás által figyelembe nem vett, elhanyagolt adatok révén új vonásokkal gazdagíthatjuk és pontosíthatjuk.

Ezúttal három területet látunk különösen alkalmasnak arra, hogy a Pázmány—Zrínyi kapcsolatról rendelkezésünkre álló ismereteket gyarapítsuk és rendszerezzük. Először is azt vizsgáljuk, mit tudott Pázmány a szigetvári ostromról, a várvédő Zrínyiről, hogyan interpretálta az 1566-os ostrom kimenetelét. Ennek fényében érdemes azután a közismert gyámi tevékenység részleteit, valamint az érseknek a Zrínyi-fiúk neveltetésében játszott szerepét szemlélnünk, majd végül célszerű kettejük eszmevilágának, gondolkodásmódjának néhány sarkalatos kérdésében vélekedésüket összevetni, főként a vallás és az ország sorsáról, a *religio* és a *natio* szerepéről vallott felfogásuk hasonlóságait és különbségeit regisztrálni.

„Zrínyi Miklós erőssen oltalmazná a helt…"

Pázmány 1605-ben *Tíz bizonyság* címmel megjelent vitairatához csatolt egy függeléket, amely „a Mahomet vallása hamisságáról" szól, így ez tekinthető a legelső magyar nyelvű Korán-cáfolatnak.[1] A témát annyira fontosnak tartotta, hogy a *Kalauz* megjelenésekor abba is beépítette, a *Tomus primus* végéhez csatolta, az V. könyv függelékeként.[2] A nagy teológiai szintézis második kiadásakor (1623) viszont ezen a részen jelentékeny

[1] Borsa G.—Hervay F.—Holl B.—Käfer I.—Kelecsényi A. (szerk.): *Régi Magyar Nyomtatványok I—II* (= RMNY), Budapest 1971—1983, II 72—73, № 933; modern szövegkiadása: *Pázmány Péter … Összes Munkái I—VII* (= PÖM), s.a.r. Rapaics R. et al., Budapest 1894—1905, I 557—573.

[2] RMNY (1. j.) II 179—181, № 1059.

bővítéseket hajtott végre, s ez egyértelmű jelzése annak, hogy a török expanzió kérdése állandóan foglalkoztatta.[3] Ennek az elhanyagolt polemikus műnek a részletes elemzése során nemrég utaltunk arra, hogy valójában ez is protestánsellenes írás, mivel benne a reformáció különféle felekezetei az iszlámhoz vezető út egyes állomásaiként jelennek meg, a „mahometizmus" pedig a hitszakadás végső eredményeként tűnik fel.[4] Pázmány e meglehetősen különös vitairata kapcsán ezúttal csupán annak említése tartozik tárgyunkhoz, hogy itt a török birodalom terjeszkedésének és magyarországi térhódításának tömör történetét is előadja: kronológiai rendben sorra megemlékezik az ostromokról, az elfoglalt végvárakról, így természetesen Szigetvárról is.

1605-ben még meglehetősen szikár adatszerűséggel szól a közel négy évtizeddel korábbi eseményről. Leírja, hogy 1566-ban a török sereg megszállta Szigetet, a szultán látta azonban, hogy „a vitéz Zrínyi Miklós erőssen oltalmazná a helt", s miután több mint 25 ezer török veszett el az ostrom során, „bánattyába meghala Solyman". Pázmány alighanem saját véleményét is kifejezi a zárómondatban: „7. Sept. megvövék Szigetet is, mert senki meg nem segíté."[5] Mivel itt semmiféle forrásmegjelölés nem szerepel, feltételezhető, hogy a 16. századi magyar várháborúk eseményeit Pázmány még az élő szájhagyományból ismerte. Már csak azért is ezt kell feltételeznünk, mert másutt mindig igen pontosan megadja forrását, az 1520 előtti eseményeket illetően az igen gazdag nemzetközi *Antiturcica*-irodalom, valamint a történelmi szintézisek adatait használja fel, többek között Bonfini, Boissardus, Bibliander, Belleforestus, Iohannes Andreas, Ludovicus Vives, Nicolaus Cusanus s a bizánci történetírók egész sorának műveit.

Nándorfehérvár 1521. évi ostromának említésétől kezdődően a lapszélen egyetlen forrásmegjelölés sem szerepel, holott előadása bővelkedik adatokban. Aligha lehet másként: Pázmány alaposan ismerte és számon tartotta a 16. századi magyarországi hadi eseményeket, várvédelmeket, a törökellenes harcok hőseit és kiemelkedő eseményeit, mindez azonban az ő számára még nem annyira történelemnek, mint inkább a közelmúlt politikai eseményének minősült, s a köztudatban elevenen élő, közismert tényeket nem látta szükségesnek marginális jegyzetekkel kísérni.

Külön is figyelmet érdemlő momentum, hogy Pázmány előadásában Szulejmán szultán elhunytának oka nem a betegség (vérhas) vagy az öregség (70 éves volt), hanem a várvédelem ereje — emiatti „bánatjába" halt meg a világhódító vezér. Pázmány előadása szó szerint ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amelyet többek között a históriás ének (*História az Szigetvárnak veszésséről*, 1566) fogalmazott meg, főként alábbi soraival:

77. Ezen a török császár megbúsula,
Vén szakálát erőssen vonogatja,
Népének szántalan kárát hogy látja,
Basáknak, békőknek halálát szánja.

121. Annál inkább császár bánkódik vala,
Népének kárát igen szánja vala,

[3] RMNY (1. j.) II 359—360, № 1293; PÖM (1. j.) III 727—753.
[4] BITSKEY I.: *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen 1996, 179—194.
[5] PÖM (1. j.) I 564.

125. Úgy annyira hogy megbetegült vala,
Bánatjában és ű ezt mondja vala:
Azt az embört elveszesse az Alla,
Ki ez várat legelőször fundálta.

Miután a hatodik ostrom is sikertelen maradt, természetesen tovább növekszik „bántaja az egész tábornak", s ez már „szégyönvallása lőn az császárnak".[6] Miután pedig a hetedik ostrom is kudarcot vallott,

149. Ezön az császár igön megbúsula,
Számtalan kárát hadának hogy látja,
Az Allának önnön magát ajánlja,
Harmad napra Szulimán császár meghala.

150. Mondják, hogy bánatjában megholt vala,
Sönkit hozzá bé nem bocsátott vala,
Kapucsi basa harmadnap bément vala,
Vén Szulimánt halva találta vala.

Nincs semmi okunk annak feltételezésére, hogy a bánatában és szégyenében elhalálozó szultán képét Pázmány éppen ebből az énekből vette volna, bár ez sem teljesen lehetetlen, mivel minden jel szerint volt 16. századi nyomtatott kiadása Kolozsvárott.[7] Mint köztudott, Schesaeus kiseposza *(De capto Zigetho)* forrásul használta ezt az éneket, de más szövegek ugyancsak hasonló módon adták elő a török impérium rettegett vezérének halálát. Így többek között Brne Karnarutić is úgy mutatta be, hogy összefügg egymással az oszmán hadak romlása, a szultán efölötti gyásza és végül halálának bekövetkezte.[8] A horvát költő szerint

Beteg lett a császár. Megállott sátránál,
Búsult is erősen övéi romlásán,
Szomorúságában nagy gyász szállott rája,
S hogy indult a várhoz, útközben megálla.
Meg-megállott szíve, verejték belepte,
S jött a kaszás halál, hogy őt is leverje.
Már Szokolovics bég, amikor meglelte,
Kinyújtózva holtan, feküdt megdermedve.

(Kiss Károly ford.)

A szultán halálának ezt a magyarázatát a különböző irodalmi feldolgozások, latin, magyar, horvát és egyéb nyelvű szövegek egyaránt népszerűsítették. Ennek a részben

[6] *Régi Magyar Költők Tára (XVI. század)*, kiad. SZILÁDY Á.—DÉZSI L., Budapest 1880—1930, VI 302—305.
[7] RMNY (1. j.) I 540, № 613.
[8] ORTUTAY Gy.: *Zrínyi-énekek. A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd népek költészetében*, Budapest 1956, 49.

orális, részben írásos tradíciónak, tudatalakító folyamatnak egy állomása Pázmány megjegyzése is, amely jelzi, hogy a Zrínyi alakja körül kialakuló mítosz terjesztésében, népszerűsítésében neki is volt szerepe. Ez pedig már csak azért is figyelemre méltó tény, mert néhány évvel később ő maga tovább bővíti a történetet, így a szigetvári események értelmezésének gazdagodása többek között az ő műveiben is nyomon követhető.

A Korán-cáfolatnak 1623-ban kiadott, átdolgozott, alaposan kibővített szövegváltozata ugyanis még többet árul el a szerző szubjektív véleményéből. Pázmány szavai átforrósodnak, amikor Szigetvár védőjéről szól: „1566. esztendőben ... Szolimán Szigetet megszállá; és mikor a vitéz Zrínyi Miklós a régi igaz hitért és szép hazájáért emberül vitézkednék, bosszúban megfortyana és megdermede Szolimán, látván, hogy megcsökönt szerencséje; mindazáltal halála után harmadnappal megvevék az erős házat a törökök."[9]

Forrásmegjelölés itt sincs, azt viszont indokoltan tételezhetjük föl, hogy Istvánffy krónikáját ekkor már kamatoztatta, hiszen annak megírását és kiadását éppen az érsek segítette elő.[10] Szigetvár védőjének eposzi magaslatra emelkedése, a heroizálás folyamata — miként azt Klaniczay Tibor kimutatta — a *Szigeti veszedelem* létrejöttét megelőzően már hosszú múltra tekinthetett vissza, ám kétségkívül Istvánffy művében érte el tetőpontját.[11] Ennek is szerepe lehetett abban, hogy a „régi igaz hitért" és „szép hazájáért" „emberül vitézkedő" Zrínyi itt meleg hangú elismerést kap, a bosszúságában „megfortyanó" szultánról viszont még a korábbiaknál is gúnyosabb és ridegebb szavak szólnak. Az Istvánffyra való hivatkozás elmaradását az magyarázhatja, hogy Pázmány még kéziratban olvashatta a reprezentatív történeti szintézis Szigetvárra vonatkozó részeit; nehéz elképzelni ugyanis, hogy a nyomtatott mű birtokában azt említetlenül hagyta volna. Ugyanúgy nehéz lenne azt is elképzelni, hogy a magyar történelem iránt nagy érdeklődést tanúsító tudós főpap ne olvasta volna el kéziratban azt, amit kiadásra ajánlott.

Témánk szempontjából azonban nem az a legfontosabb, hogy honnan származtak Pázmány ismeretei Zrínyire és a szigetvári eseményekre vonatkozóan, hanem az a lényeges, hogy a családot nagyra becsülte, Sziget védőjében a régi (azaz a katolikus) religió és a „szép haza" védelmezőjét látta. Mivel az 1623-ból származó sorok a „vitézkedés" okait is megjelölik (hit és haza), ezt a Zrínyi-ábrázolást már méltán sorolhatjuk az *athleta Christi* alakjának megfogalmazásai közé.

A történeti valóság természetesen ennél jóval bonyolultabb volt, hiszen Pázmánynak is tudnia kellett a Zrínyi-família egyes tagjainak hatalmaskodásairól, főképpen pedig Sziget védelmezőjének korábbi erőszakos tetteiről, garázdaságairól, amelyekről bőséggel szóltak a kortársak (újabban az Őze Sándor által kiadott levélgyűjtemény is gyarapítja ilyen tárgyú ismereteinket[12]). Zrínyi György azonban éppen 1622 táján, báni kinevezését megelőzően katolizált, s noha a pálos rendtörténet szerint ebben Bakics János

[9] PÓM (1. j.) III 741.

[10] Herner J.: *Pázmány Péter és Istvánffy Históriájának kiadása*, Pázmány Péter emlékezete (szerk. Lukács L.—Szabó F.), Róma 1987, 399—400.

[11] Klaniczay T.: *Zrínyi Miklós*, Budapest 1964[2], 141.

[12] *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549—1562 I—II* (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti tanulmányai), kiad. Őze S., Budapest 1996, II 225. Itt Csányi arról panaszkodik, hogy Zrínyi emberei a nádor földjén akadályozzák a kereskedelmi forgalmat, túlzó követelésekkel lépnek fel, megverik embereit. Korokna várát ugyancsak Zrínyi fosztotta ki, vö. I 36 és 42.

rendtagé az érdem, az áttérítésben Pázmánynak is személyes szerepe volt.[13] Természetes, hogy a jelentős esemény után időszerű volt a család hagyományos érdemeit hangsúlyozni a „régi hit" védelme terén is. Az iszlámmal szemben heroikus küzdelmet vívó, hitért és hazáért küzdelmet vállaló és példásan helytálló, szultánt megleckéztető elől felmutatása, a *defensor fidei* mezébe öltöztetése a család élő és aktív tagjai előtt nyilván a rekatolizációs folyamatot volt hivatva elősegíteni, s azt a felfogást és közhangulatot erősítette, amelyben később az eposz is megszületett.

Zrínyi György, az újonnan kinevezett horvát bán konverziója jelentős távlatokat nyitott meg a dél-nyugati országrész rekatolizációja előtt, érthető tehát, hogy ilyen előzmény után Pázmány különösen fontos feladatnak tartotta a Zrínyi-árvák neveltetésének irányítását, s ha abban sokrétű elfoglaltsága miatt közvetlenül nem is vehetett részt, róluk való gondoskodásának számos jelére figyelhetünk fel. Valamivel többre annál, mint amennyit a szakirodalom jelenleg számon tart.

Gyám, nevelő, felügyelő?

A Zrínyi-szakirodalmat a legkorábbi időtől kezdve foglalkoztatta a kérdés: milyen minőségben irányította a korán árvaságra jutott fiúk nevelését Pázmány, mennyire terjedt e téren hatásköre, jogos-e iskoláztatásuk kapcsán az érsek szándékainak érvényesüléséről beszélni?

FRAKNÓI és SÍK SÁNDOR kissé egyoldalú, túlzásokat mutató álláspontját KLANICZAY TIBOR indokoltan tette kritika tárgyává, ő kísérelte meg monográfiájában a kérdés árnyalt megvilágítását.[14] Mivel azonban KLANICZAY itt arra kényszerült, hogy polemikusan fejtse ki álláspontját, a megcsontosodott nézetekkel szemben olykor túlzottan erős hangsúlyokat kaptak ellenérvei, egyes adatok pedig neki még nem is állhattak rendelkezésére. Indokolt tehát, hogy az általa nyújtott, lényegében helytálló képet kiegészítsük, pontosítsuk és árnyaljuk.

Ismeretes, hogy Zrínyi György igen nagyra értékelte Pázmány egyéniségét, s végrendelete szerint az esztergomi érsek lett volna — a király legfőbb gyámkodása mellett — az öt főből álló gyámi tanács irányítója. Ezt azonban Pázmány elhárította, s maga helyett Sennyey István veszprémi püspöknek adta át e megbízatást. Ennek alapján mondja KLANICZAY, hogy — Pázmány mellett — „elsősorban a türelmes Sennyey püspök, de még inkább a nemzeti és vallási szabadsághoz ragaszkodó Poppel Éva vezette a későbbi nagy költőt a világgal való megismerkedés útján. Igyekeztek pályáját is előkészíteni. Sennyey és Poppel Éva kezdeményezésére 1628 április 12-én a király a nyolcéves Zrínyit főlovászmesterré, az ország zászlósurává nevezte ki."[15]

Ezzel szemben viszont az a tény, hogy II. Ferdinánd 1628 február 2-án levélben kérte Pázmány tanácsát arra nézve, kit nevezhetne ki a megüresedett főlovászmesteri poszt-

[13] Zrínyi György katolizálásáról a KLANICZAYnál szereplő (*Zrínyi Miklós* [11. j.], 17) 1619-es adattal szemben meggyőzőnek érezzük BUZÁSI E.: *Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória*, Collectanea Tiburtiana, Szeged 1990, 440 érvelését az 1622-es évszám mellett; ugyanerre vö. BORIÁN G.: *Kéry János gyászbeszéde Zrínyi Miklós temetésén*, Somogy 16 (1988) 1, 78.

[14] KLANICZAY: *Zrínyi Miklós* (11. j.), 24.

[15] KLANICZAY: *Zrínyi Miklós* (11. j.), 26.

ra. Pázmány március 11-én kelt levelében javasolja, hogy Zrínyi Miklós kaphassa meg a tisztséget, elsősorban apja érdemeire való tekintettel, mert noha még kiskorú, e tisztség nem jár annyi felelősséggel, hogy a nagynevű ősök ivadéka ne tudná ellátni.[16] Úgy tűnik, a háttérből mégis csak Pázmány volt a kiskorú árvák sorsának irányítója, a király az ő tanácsára hallgatott elsősorban, még ha formálisan nem is volt gyámnak nevezhető. Ez természetesen semmit nem von le Sennyey István és Poppel Éva érdemeiből, a kezdeményezést azonban az árvák sorsának irányításában nem vitathatjuk el Pázmánytól.

KLANICZAY azt valószínűsíti, hogy már 1628 novemberétől Grácban tanult a két fiú. Ez ekkor még legfeljebb magánúton történhetett, ugyanis a testvérek a *matricula* tanúsága szerint csak 1630 június 14-én iratkoztak be a jezsuita gimnázium grammatikai osztályába.[17] 1633-tól tartózkodtak Bécsben, egy évvel később, szeptember 29-én pedig már Miklós betegeskedéséről ad hírt Pázmány levele.[18] „Vigyázni kellene erre az ifjúra" — írja itt többek között Sennyeynek, s ebből ismét csak kitűnik: féltő gonddal és élénk figyelemmel kísérte védence sorsának alakulását. Nagyon valószínűnek látszik, hogy az érsek 1635 december 19-én keltezett, címzés nélkül fennmaradt levele is neki szól, őt inti arra, hogy vigyázzon egészségére: „Kegyelmednek mint szerelmes fiam uramnak, Istentűl boldog szent innepeket és minden jókat kívánok. Kegyelmedtűl jó néven veszem, ha tudósít egészségéről, kérem is kegyelmedet, kímélje egészségét és senki barátságáért magának kárt ne tegyen élete és egészsége fogyatással".[19] Mind a megszólítás, mind az egészség emlegetése beleillik az idős főpap és a fiatal Zrínyi kapcsolatáról kialakult képbe, a levelet tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk számon kapcsolatuk — igen csekély számú — írásos dokumentuma között.

De vajon reálisan ítélte-e meg Pázmány 1634 szeptemberében az ifjú főúr képességeit, amikor a filozófiát „nem az ő fejének valónak" mondta? Úgy véljük, e közismert kijelentést követő mondat értelme mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. Ott ugyanis ez áll: „És ha tanulni kellene is, jobb volna a rhetoricába lenni."[20] Mint tudjuk, a jezsuita tanintézetekben a gimnázium 5 osztályból állt, az utolsó volt a retorikai klasszis, ezt követően lehetett a bölcselet (filozófia) kurzusaiba (logika, fizika, metafizika) belefogni. Nem arról van-e itt csupán szó, hogy Pázmány úgy látta: a bécsi Stephansdomban Szent Lászlóról már nagy sikerrel oráló diák képességeinek (és életkorának!) nem az utóbbi, hanem az előbbi stúdium felelne meg jobban? A filozófiai kurzus egyébként is a teológiai tanulmányokat kellett hogy előkészítse, aki ilyeneket nem tervez, annak nem túlzottan célszerű a filozófiára adnia fejét. Azt pedig Pázmány jól látta, hogy patronáltja semmiképpen nem fog egyházi pályára lépni; a törökverő hősök családjának sarjától ő maga is inkább azt várta, hogy elődeinek nyomába lépve legyen a hit és a haza védelmezője. Hadi és politikai eszközökkel, de semmiképpen sem a filozófia révén. Nem az ifjú Zrínyi értelmi képességeinek vagy mentalitásának megítéléséről van tehát szó a közismert mondatban, hanem csupán iskoláztatásának egy gyakorlati kérdéséről, amelyben Pázmánynak minden jel szerint igaza is volt.

---

[16] *Pázmány Péter ... Összegyűjtött Levelei I—II* (= PÖL), kiad. HANUY F., Budapest 1910—1911, I 684 (a sajtó alá rendező HANUY FERENC itt FRAKNÓIra hivatkozva tévesen mondja Zrínyit 12 évesnek).

[17] J. ANDRITSCH (Hrsg.): *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz 1586—1782* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark), Graz 1965, 59—60.

[18] PÖL (16. j.) II 513.

[19] PÖL (16. j.) II 622.

[20] KLANICZAY: *Zrínyi Miklós* (11. j.), 29—30.

Ha a filozófia tanulásában nem is, az itáliai utazásban annál szívesebben támogatta védencét az érsek: Francesco Barberini bíboroshoz címzett ajánlólevelével bocsátotta őt útjára 1636 április 21-én — „per veder l'Italia".[21] Onnan a következő év elején visszatérve az ifjú főúr már csak egy utolsó látogatást tehetett patrónusánál, akinek azonban nem keveset köszönhetett neveltetése, kiképzése terén, még ha ezt nem is érzékelhette közvetlenül.

Konfesszionális hit, keresztény egyetemesség, nemzettudat

Mint köztudott, Pázmány életpályáján vallás és politika szorosan összefonódott, a *theologia sacra* doktora főpapi dignitása révén, országos főkancellárként, kénytelen volt a Kárpát-medence sorsát irányító politikai kérdésekben állást foglalni, a királyi tanácsban véleményét kifejteni, tárgyalásokon részt venni, s kiterjedt hivatalos levelezése révén szemléletformáló módon befolyásolta is az eseményeket. Politikai állásfoglalásai természetesen konfesszionális kötődést mutatnak, a reformáció nyomán kialakult felekezeti pluralizmus idején ez nem is lehetett másként. A katolikus elkötelezettség és a keresztény univerzalizmus viszonya és aránya azonban Pázmány eszmevilágában és gyakorlati politizálásában nem állandó adottság, hanem a változó körülményekhez rugalmasan idomuló tényező. Politikai elméletének és gyakorlatának beható elemzése azt mutatja, hogy valóban rendkívüli rugalmasságot tanúsított elveinek és tetteinek összehangolása terén, s elveinek feladása nélkül is képes volt a történelmi helyzet megszabta realitások között gondolkodni és állást foglalni az ország sorsát érintő vitás kérdésekben.[22]

A jezsuita Pázmány hitvitázó írásait és *Kalauzát* meghatározza a felekezeti elkötelezettségű térítő buzgóság, a missziós indulat, de ez a polemikus műfajnak akkoriban természetes tartozékát jelentette. Más volt a helyzet, ha Pázmánynak politikusként kellett nyilatkoznia. Amint R. VÁRKONYI ÁGNES írja: „A félelmetes hitvitázó a politikában toleráns."[23] Meg természetesen jó taktikai érzékkel rendelkezik — tehetjük hozzá. Jól példázza ezt a protestáns vallásszabadság melletti érvelése 1608-ban, amikor igen bölcsen mérte fel a helyzetet, s a török félhold árnyékában semmiképp nem látta célravezetőnek a konfesszionális ellentétek élezését. Különösen szembetűnő ez akkor, ha tevékenységét összevetjük elődje, Forgách Ferenc politikájával, amely az intranzigencia, a merev protestánsellenesség jegyében fogant. Vele ellentétben Pázmány a protestáns rendeket nem megtörni, hanem megnyerni kívánta, mintegy belülről akarta meghódítani a hitbéli ellenfeleket.[24] A Jézustársaság tagjaként is ezt tartotta szem előtt, amikor pedig a magyar egyház első számú vezetője lett, még inkább ehhez az elvhez igazította állásfoglalásait.

Érsekként és államférfiként — R. VÁRKONYI ÁGNES szavaival: „új politikai mozgástérben" — térítő indulatát mérsékelve, számos tanújelét adta annak, hogy a keresztény felekezetek összefogását tekinti elsődlegesnek a nagy cél megvalósítása, a török kiűzése érdekében. Kemény János által feljegyzett nyilatkozata, az erdélyi fejedelmekkel folyta-

[21] PÖL (16. j.) II 648.

[22] HARGITTAY E.: *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében*, Pázmány Péter emlékezete (10. j.), 444.

[23] R. VÁRKONYI Á.: *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában*, Europica varietas — Hungarica varietas, Budapest 1994, 47skk.

[24] BENDA K.: *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, Az MTA I. Osztályának Közleményei 28 (1979) 277.

tott levelezése, a szétdarabolt ország részeinek egyesítési óhaja, a béketárgyalásokon játszott szerepe, követi megbízatásai, diplomáciai tevékenysége és kapcsolatrendszere: mindez az összefogás irányába mutatott, felekezeti polémiákon túlemelkedő törekvései nyilvánultak meg benne.

Pázmány hitbeli meggyőződésének feladása nélkül is képes volt univerzális elképzelések és értékek képviseletére. Saját egyházának belső megújulását, rendezettségének megteremtését és intézményrendszerének megerősítését egybe tudta kapcsolni olyan reformgondolatokkal, amelyek országos érvényűek voltak. Iskolákra, templomokra, könyvtárakra, nyomdákra, birtokügyekre és diplomáciai tárgyalásokra egyaránt volt gondja, kiterjedt levelezése meggyőzően tanúsítja, hogy nemcsak a teológiához értett, hanem a joghoz és a gazdasági ügyekhez is. Levelezésének újabban előkerült, TUSOR PÉTER által kiadott darabjai ezt a benyomást csak megerősítik.[25] Summázatként azt mondhatnók: konfesszionális indíttatású tevékenysége fokozatosan vált univerzálissá, az egész magyarországi társadalmat átfogó programmá, politikai terveiben mindinkább helyet kapott a protestantizmussal való együttélés (egyes esetekben az együttműködés) elfogadása is.

Zrínyi gondolkodásmódjára ugyanakkor kezdettől fogva a keresztény univerzalizmus volt jellemző, s e téren merőben különbözik Tassótól is, akinek eposzában — KIRÁLY ERZSÉBET szavaival — „a tridenti katolicizmus szerepel valóságos karakterével".[26] Zrínyi (és a szigeti védők) vallásossága ezzel szemben nélkülözi a felekezeti elkötelezettséget, természetes módon egyetemes (V 24):

> Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
> Mi vitéz kezünkön van minden reménség.

Harcuk célja pedig nagy mértékben tudatos, Zrínyi szavaiban együtt szerepel a vallás és a haza fogalma (V 27):

> Harcolnunk peniglen nem akármi okért
> Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,

s ez utóbbi fogalmát is pontosan meghatározza: urunk, feleségünk, gyermekünk, tisztességünk és életünk egyaránt részei ennek a patriotizmusnak. Talán nem véletlen, hogy a Zrínyi munkásságát jól ismerő Kölcsey igen hasonlóan írja körül a haza fogalmát a *Parainesis*ben. KIRÁLY ERZSÉBET szerint archaikus jellegű ez a vallásosság, amely azonban „megkülönböztethetetlenül összeforrott a nemzeti elemmel", s ugyanakkor korszerű is, mert a jövőbe mutat: a virtusos magyarság képét ábrázolja, s ennek majdani boldogulási esélyét mutatja be.[27] Zrínyi azonban úgy beszél a magyarságról, annak történelmi sorkérdéseiről, hogy közben Európáról is szól, nem véletlen, hogy újabban R. VÁRKONYI ÁGNES „Európa Zrínyi"-jéről adott impozáns összefoglalást, hangsúlyozva, hogy a magyar eposzköltő „az egész Európát érintő egyetemes kihívásra adott választ,

[25] TUSOR P.: *Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől*, ItK 100 (1996) 318—344.

[26] KIRÁLY E.: *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem" olasz epikai modelljei* (Humanizmus és reformáció 16), Budapest 1989, 44.

[27] KIRÁLY: *Tasso és Zrínyi* (26. j.), 44.

az elmélet és a gyakorlati cselekvés szintjén, Magyarország, a térség nemzetei értékeinek és érdekeinek konkrétságában".[28]

Végeredményben elmondható, hogy míg Pázmány a konfesszionális nézőponttól jutott el fokozatosan a keresztény univerzalizmus létjogának belátásáig, taktikus szempontú képviseletéig, addig gyámfia számára ez már természetes adottság volt, meg nem kérdőjelezhető princípiumként jelent meg. Mindebben természetesen nagy szerepet játszott a reformáció erős magyarországi jelenléte, az általa képviselt értékrend és eszmei örökség. Tömören szólva: az a tény, hogy a *religio* és a *natio* fogalma, a biblikus keresztény eszmekör és az anyanyelvű műveltségen alapuló nemzettudat gondolata a megerősödő protestantizmus szemléletmódjában elválaszthatatlanul összeforrott. Ez az összetartozás jelentkezett — fokozatosan kiformálódva — Pázmány írásaiban is, a vitairatoktól a prédikációskötet és levelezésének kései darabjai felé haladva egyre nagyobb mértékben, majd ez jelent meg immár teljes világossággal Zrínyi eposzában. Természetesen az eposz műfajának sajátosságai, a külföldi minták nem csekély alakító erővel hatottak Zrínyi nemzetértelmezésére, de másfelől az általa ismert magyar nyelvű szövegvilág, intertextuális közeg is formálta az első magyar műeposz nyelvi és gondolati építkezését, végső soron az általa képviselt eszmék jellegét is.

A *Szigeti veszedelem*ben megmutatkozó religiózus indíttatású (de nem felekezeti színezetű) nemzettudat összetevőinek feltárásában az eddigi kutatás fontos lépéseket tett meg. KLANICZAY TIBOR a protestáns történetszemlélet és politikai gondolkodás elemeit mutatta ki Zrínyi koncepciójában (Magyari művének ismerete révén), KIRÁLY ERZSÉBET és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ pedig az olasz eposzokkal mutatkozó párhuzamokat térképezte fel igen alaposan.[29] Ez utóbbi elemzések azt mutatják, hogy a külföldi eposzokban nem releváns tényező a keresztény táboron belül a közösség kritikája, az önmarcangoló bűntudat, az önkritikus nemzetszemlélet hangja. Tasso eposzának keresztény táborában például csak az a Rinaldo bűnös, aki individualista módon kivonja magát a keresztény egyetemesség ügyének szolgálata alól, a pogányokkal vívott harc eseményei során egyéni bűnösök akadnak, de kollektív bűnökről, nemzetsorsról ott alig esik szó, ez egyáltalán nem a cselekmény lényegéhez tartozó elem.

Hasonló a helyzet a 17. század nagy közép-európai eposzaival is, amelyekkel mindmáig hiányzik a *Szigeti veszedelem* alapos összevetése. Az ugyancsak Tassót imitáló horvát költő Ivan Gundulić *Osman* c. eposzának (1628—1638 között) hősei teljes egyértelműséggel a kereszténységet reprezentáló lengyelek, valamint Ulászló herceg, aki az *Orbis Christianus* megmentőjének szerepében tűnik fel.[30] Ugyanez érvényes a lengyel Potocki monumentális törökellenes eposzára (*Transakcya wojny chocimskiej*, 1670), amelynek „esetében panegirikuszról van szó" s a szerző a lengyel nemességnek, a szarmatizmusnak állít — egyértelműen dicsőítő szándékú — emléket.[31] A kor neolatin epikájában sem kap

[28] R. VÁRKONYI Á.: *Európa Zrínyije*, ItK 100 (1996) 38.

[29] KLANICZAY T.: *Zrínyi Miklós* (11.j.), 106—109; KIRÁLY: *Tasso és Zrínyi* (26. j.), 64—66; SZÖRÉNYI L.: *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*, Az MTA I. Osztályának Közleményei 28 (1979) 285.

[30] LÖKÖS I.: *A horvát irodalom története*, Budapest 1996, 108 és *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei* (Csokonai Könyvtár 10), Debrecen 1997, 195.

[31] H. CZESŁAW: *Barok*, Warszawa 1978, 420—423. A lengyel és a magyar eposz (folytatást és mélyebb elemzést igénylő) összevetésére jó kezdeményezés: TAPOLCAI L.: *A valóság deformációja Wacław Potocki „A chocimi háború" és Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem" című eposzaiban*, Polono-Hungarica (szerk. J. Banczerowski), Budapest 1992, 213—218.

szerepet a nemzeti önkritika, a pogányok ellen küzdő keresztény hadakra szinte mindig a heroizmus jellemző, morális értékeikhez kétség nem fér. Legfeljebb a népkarakterológiai katalógusok toposzai között találhatók kritikus megjegyzések, mint pl. a lengyel jezsuita költő, Maciej Kazimierz Sarbiewski feljegyzéseiben, ahol a lengyelekről írja, hogy szalmaláng természetűek, jó kezdeményezéseiket nem tudják realizálni, idegenmajmolók, saját értékeiket nem becsülik eléggé.[32] Az ilyen tréfás, sommás megjegyzések azonban távol állnak attól, hogy valamiféle eszmerendszerré álljanak össze, csupán szentenciózus megjegyzésekként terjednek.

Mindezzel szemben a magyarországi irodalom legkülönfélébb műfajaiban jelen van a reformáció óta a kollektív nemzeti bűnösség eszméje, a *flagellum Dei* gondolata. Ennek különféle irodalmi megfogalmazásairól és reflexióiról mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom bőségesen szólt, újabban ŐZE SÁNDOR monográfiája közölt hozzá tetemes idézetanyagot.[33] Ezúttal csupán arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a magyar—zsidó történelmi sorspárhuzamot, a „választott nép" gondolatát, valamint a „bűneinkért bűnhődés" toposzát Pázmány egyik prédikációja teljes gondolati gazdagságban kifejti. A *Jerusalemnek és a sidó nemzetnek utolsó romlásáról* szóló beszéd a Biblia, és főként Iosephus Flavius történeti műve alapján beszéli el, hogyan lett a virágzó zsidó államból, a „bölcs, értelmes nagy nemzetből", a „tejjel, mézzel folyó" országból a lakosok bűnei miatt szétszórt, alávetett és „gyalázatos usorával" foglalkozó nép.[34] Holott a „külső jószerencse" kedvezett nekik, ők voltak „az Istennek választott népe", „Istenek fogadott fiai", „nem volt világ kezdetitűl fogva job móddal rendelt ország a sidókénál", Isten mint „szemefényét oltalmazta a sidóságot", vétkeik miatt azonban bekövetkezett végromlásuk, „Isten elveté őket", s a „római hadak" igája alá kényszerültek. A romlásnak két okát hangoztatja Pázmány: egyik a hitetlenség, a másik „a jóság fogyatkozása". S természetesen az egész történetet a párhuzam kedvéért adta elő, hangsúlyozva a figyelmeztetést: „féllyünk és őrizkedgyünk, hogy a sidók kivágatásának okai ne találtassanak bennünk, mert ha a sidók vétkei lésznek bennünk, et tu excideris, minket is kivagdal Isten és rabságra taszít." Az általános intelem után pedig a magyar történeti sorspárhuzam következik: „És hogy messze ne nézzünk, a mi édes hazánk szeb és job része rabságra jutott; tősgyökeres nagy úri és régi nemes nemzetségek föld színéről eltöröltettek, a nyomorult kösség nagy részre pogány igájában nyomorog; a hátra maradott kevés nemesség óránként fejére várja a sulykot ...; ha a sidóknak nem kedvezett Isten, néked sem kedvez, akárki légy; ha a sidók vétkeit követed, a sidók romlását szenveded".[35]

Verses formába hajló, a rím és ritmus elemeit megcsillantó sorok ezek, amelyek a magyarság sorsát illetően ugyanazt a helyzetképet vázolják fel, amelyet a wittenbergi történetszemlélet fogalmazott meg néhány évtizeddel korábban. Károlyi Gáspár szerint is „az zsidó nemzetség szent nemzetség volt, melyet Isten minden nemzetség közöl magának választott vala", de bűnei miatt romlásra jutott, s ez intő példa kell legyen a magyarságnak is. Az intelem szerint az pogányokat az Isten az eláradott bűnök miatt küldte az országra, „mert ha penitenciát tartottunk volna, elvötte volna Isten az ő haragját."

---

[32] SZORÉNYI L.: *Hunok és jezsuiták*, Budapest 1993, 36.

[33] ŐZE S.: *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet." Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján* (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai), Budapest 1991, 37—43.

[34] PÓM (1. j.) VII 302—304.

[35] PÓM (1. j.) VII 305.

Így viszont nem „híres-neves nemzetségünkhez" kell bízni, „mert ha az Isten a zsidó nemzetségnek nem engedett, minekünk inkább nem enged."[36]

A protestáns történetfelfogásnak azokat az elemeit, amelyek Magyarország sorsának bemutatását szolgálták, Pázmány is alkalmazta, a bibliai sorspárhuzamokat ugyanúgy fejtette ki, mint felekezeti vitapartnerei, ez pedig ismét csak annak a jele, hogy amikor az interkonfesszionális vitákról a hangsúly a nemzeti lét kérdéseire tevődött át, akkor abban igen nagyfokú volt az argumentációs bázis azonossága. Mindkét felekezet érvelésében megjelent egyrészt a panasz *(querela)*, másrészt az intelem *(exhortatio)* motívuma, s mindkét esetben példázat *(exemplum)* lett a zsidó történelem, amely a magyarság morális megjavulásának követelményét volt hívatva illusztrálni.

Az ország sorsa feletti aggodalomból fakad Pázmány másik példázata is: a bizánci történelem tükrét is felmutatja a magyarság számára akkor, amikor „a Mahomet vallásárul" ír s a magyarországi török expanzió múltját tekinti át: „mikor az erejében megfogyatkozott és veszőfélbe jutott Görögország históriáját olvasom, úgy tetczik, mintha az erdélyi és magyarországi dolgokat olvasnám, melyek most szemünk előt forognak."[37] Kifejezi azt a reményét, hogy „az emberek a régi dolgok mellé vetvén állapattyokat, tanulni fognak a szomszéd háza üszögén". Ezután az iszlám balkáni terjeszkedésének állomásait, a török hódítások hadieseményeit veszi sorra. Vezérfonalként húzódik végig előadásán a keresztény egység megbontóinak elítélése, a *concordantia* hiányának kárhoztatása. 1453 május 29-én szerinte azért esett el Konstantinápoly, „mert addig veszték, sillyeszték, addig húzák-vonyák egymást a birodalom felet a görögök, míg a török megosztván közöttük a soldot ... a két peres közöt harmadik lén nyertes. Tükörid és példáid ezek tenéked, kedes hazám, megromlott Magyarország. Mert noha fazekadban főtt dolgokból is tanulhatnál, de ha a magad sebhelyeit orczádon nem látod, ám csak szomszédodra fordítcsad szemeidet."

A viszálykodást, a keresztények közötti egyenetlenséget, a törökkel cimborálást tartja a legfőbb veszedelemnek: Mohácsnál „a tanácsurak akarattya ellen a közlegények vakmerősége", a „tudatlan katonák szava" okozta a bajt, azután János király és Ferdinánd „veszekedése" vezetett végső soron Buda elvesztéséhez 1541-ben. Ha Magyarország sem tud különb lenni Görögországnál, ugyanúgy el fog veszni, mint az — vonja le Pázmány a végső következtetést. Választás elé állítja tehát a magyarságot, példákkal mutatja meg a lehetséges esélyeket, a zsidó és görög történelemből mutat fel tanulságokat, példázatos érvényű eseményeket. A társadalmi igazságtalanságokat, anarchikus állapotokat, a tábori fegyelmezetlenségeket, katonai kihágásokat, túlkapásokat gyakran ostorozta mind leveleiben, mind a „keresztény vitézek kötelességeiről" szólva, s ilyenkor alternatívákat fogalmazott meg, az erényes hadviselési módot elkülönítve a kegyetlenkedőtől. Írásai ezáltal — miként azt R. VÁRKONYI ÁGNES jegyzi meg igen találóan — „az embereket cselekvőképességük tudatára igyekeztek ráébreszteni".[38]

S vajon nem éppen ezt teszi-e Zrínyi is a *Szigeti veszedelem* koncepciójának kialakítása során? Akkor, amikor kétféle magyarság képét vázolja fel: az erényesek, a tettre készek,

---

[36] KÁROLYI G.: *Két könyv*, Budapest 1984, 29 és 96; RMNY (1. j.) I 227, № 192. A téma újabb, részletes elemzését vö. IMRE M.: *„Magyarország panasza." A Querela Hungariae toposz a XV—XVII. század irodalmában*, Debrecen 1995, 168.

[37] PÓM (1. j.) III 728.

[38] R. VÁRKONYI Á.: *Erdély és a törökkérdés* (23. j.), 47.

a vezér szavára hallgatók, a közös ügyért összefogó végváriak csoportjáét, s azzal szembeállítja a pártoskodók, viszálykodók, henyélők, gyűlölködők, tudatlanok seregét, a „rossz magyarokét", akik

... fej nélkül vannak,
Mint törött hajó széltől, úgy hányattatnak. (I 56.)

A két tábor, az eposzi tradícióknak megfelelően, a jövő két lehetséges útját képviseli. A Mihály arkangyalt magához hívató Úr világosan megmondja, hogy ostora csak addig fogja sújtani a magyarokat, míg „eszben nem veszik magok", ezt követően viszont nyitva áll előttük a másik út is:

De ha énhozzám térnek, megbánván bűnöket,
Halálról életre ismég hozom őket.
Jaj, török, Néked, haragom vesszejének!
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek. (I 24.)

Szükségképpen el kell hogy gondolkodtassa, választásra kell hogy késztesse mindez a jövő útjain töprengőket, a „magyar romlásnak századában" a megmaradás útjait keresőket, a jövőn nem csupán individuumként, hanem egy nemzeti kollektíva tagjaként elmélkedő politikusokat, írókat, értelmiségieket.

A „kétféle magyarság" eposzi koncepcióját az eddigi szakirodalom behatóan elemezte, KLANICZAY TIBOR e gondolat machiavellista genezisét is bemutatta.[39] Ehhez fenti vizsgálódásunk alapján azt érezzük hozzáteendőnek, hogy a heroikus szigeti várvédelem sokrétű eposzi bemutatásához, eszmeiségének kialakításához az eddig elemzett források és hatások (latin és olasz műfaji hagyomány, Machiavelli, wittenbergi történetszemlélet, hazai epikus költészet, stb.) mellett a Pázmány írásai által képviselt szellemiséget, argumentumkészletet, *Antiturcica*-irodalomismeretet is megalapozottan lehet számon tartani. Az idézett Pázmány-*locus*ok a *Kalauz* appendixéből, ill. a prédikációskötetből származnak, mindkét mű szerepel a *Bibliotheca Zrínyiana* anyagában, a nagy teológiai szintézisnek harmadik, 1637-es kiadása a katalógusban fel nem tüntetett kötetek között, a beszédgyűjtemény pedig a feltehetően Zrínyi-könyvtárhoz tartozó tételek sorában.[40] Kizártnak tartható, hogy az eposzíró a Pázmány-műveket ne forgatta volna, a kérdés legfeljebb az, hogy milyen mélységben vette át gondolatait.

Nyilvánvaló, hogy Zrínyinek az eposz nyelvi, stilisztikai és verselési kötöttségeihez kellett igazodnia szövegének megformálásakor, viszont a magyarság sorskérdéseinek érintésekor érvrendszere és gondolkodásának mozgásiránya számos ponton egyezést mutat Pázmány történeti-politikai helyzetértelmezésével. A *concordia Christiana* kívánalma, a *flagellum Dei* és a választott nép toposza, a kollektív bűnösség elismerése s az efölötti önmarcangoló tépelődés, az *athleta Christi* eszménye (amelyet Zrínyi az *uomo virtuoso* ideáljával kapcsol össze), a hadviselés morális módozatainak s a vitézség erényes gyakorlásának megfogalmazása: mind olyan motívum, amely nemcsak a reformátorok, hanem Pázmány írásaiban s így a katolikus történelemszemléletben is megtalálható. Közös

[39] KLANICZAY T.: *Zrínyi és Machiavelli*, A múlt nagy korszakai, Budapest 1973, 369—370.
[40] KLANICZAY T.: *A Bibliotheca Zrínyiana története és állománya*, Budapest 1991, 369 ill. 407.

keresztény gondolatkincs ez, a korábbi konfesszionális színárnyalatok a 17. század közepére megfakultak, nagyrészt lekoptak róla, a törökellenesség és az önkritikus szemléletmód az eposzban immár erősen szekularizált nemzettudat kialakulásához vezetett. Ennek lényeges sajátosságára utalt IMRE MIHÁLY találó megfogalmazása, amely szerint Zrínyi „a nemzet föltárt fogyatkozásait, hibáit nem teológiai megokoltságúnak tartja, s a tőlük való megszabadulást sem e mechanizmus működési szabályaitól reméli. Zrínyi szemléletében a nemzet valódi értékeinek felszabadítását heroikus-katonai erényeinek restaurálásától várhatja."[41] Nem más ez, mint a *magnanimitas* ('nemeslelkűség', Pápai-Páriz szerint 'bátor szív') erényének felértékelődése, az aktív, dinamikus, cselekvő, áldozatvállaló, azaz: heroikus mentalitás felmutatása, ami többek között a német barokk irodalomnak is kulcsfogalmai közé tartozik.[42] Ezt a heroikus vitézeszményt propagálják már Pázmány idevágó megnyilatkozásai is, s ezt emeli piedesztálra Zrínyi.

Összegezés

A szűkebb közösségek, a felekezetek keretein belül kelt életre a nemzeti öneszmélkedésnek az a hajtása, amely a 17. századra levetette konfesszionális burkát, s Zrínyi munkásságában már tudatosan megfogalmazott magyarságképnek, kritikai nemzettudatnak adhatott helyet. Az elmondottakkal talán sikerült illusztrálnunk, hogy a magyar nyelvű politikai eszmélkedés idáig vezető útján Pázmány művei is fontos állomást jelentettek. Az ő kezdeményezése révén — a protestáns felfogáshoz hasonlóan — a katolikus szemléletmód is összekapcsolja a vallásos és a világi értékhierarchia elemeit, amelyek majd művészi, megkomponált szintézisbe rendeződve jelennek meg a *Szigeti veszedelem*ben. Egy jó évtizeddel később, a *Török áfium*ban már a *religio* és *natio* kategóriái közül az utóbbi dominál, ez kerül az értékrend csúcsára. A Farkas András versezetétől Magyari és Pázmány írásain át húzódó gondolati ív legmagasabb pontjára érkezik így el, a konfesszionális gondolkodás keretei közül kifejlesztve a barokk kori heroikus nemzeteszmét, amelynek tömör megfogalmazása ez a polemikus manifesztum, programadó kiáltvány. Nem véletlen, hogy a diagnózist és kívánalmat egyaránt megfogalmazó, a jelent metsző kritikával kezelő és a jövő alakítására útmutatásokat adó *Török áfium* mind megírása idején, mind pedig közvetlen utókorában jelentékeny szemléletformáló hatást tudott kifejteni, s a kuruc küzdelmek publicisztikájának, valamint Kazinczy Ferenc korának egyaránt megbecsült és nagyra értékelt forrásműve lett.

[41] IMRE M.: *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai*, Körösök vidéke (szerk. Erdmann Gy.), Gyula, 1989, 6—7.

[42] W. WELTZIG: *Magnanimitas. Zu einem Zentralbegriff der deutschen Barockliteratur*, Orbis Litterarum (København) 1973, 192—203.

TUSOR PÉTER

Zrínyi a pálosok történetében

A pálosok csáktornya-szentilonai piaca körüli csetepaté

A szentilonai piacon 1650 január 23-án történtek eddig sem voltak ismeretlenek az utókor előtt: KISBÁN EMIL számolt be róluk pálos rendtörténeti munkájában. Most, az ügyet tárgyaló források — Zrínyi Miklós levele Borkovich Márton pálos generálishoz, vele kapcsolatos és hozzá intézett misszilisek — közreadása kapcsán érdemes újra felidézni az 1650 eleji muraközi skandalumot, hiszen KISBÁN a monográfiája szempontjából mellékes témáról adott vázlatos áttekintésében több, a forrásokban szereplő fontos részletet figyelmen kívül hagyott.[1]

R. VÁRKONYI ÁGNES az 1991. évi, II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpóziumon tartott előadásában KISBÁN nyomán főbb vonásaiban szintén ismertette az eseményeket. Kérdésére: „Katonai önkényeskedés történt, vagy földesúri érdekek ütköztek össze, s a csetepaté a piacokért Európa-szerte dúló helyi villongások egyike?" mélyrehatóbb kutatásoktól várja a választ.[2] Az alábbiakban erre is feleletet kaphatunk.

***

1650 január 23-án, a szentilonai pálos kolostorból Fr. Matthias Sellegovich csáktornyai vikárius rettenetes dologról számolt be legfőbb előjárójának, Borkovich Márton generálisnak:[3] „Már régtől fogva való, a piaccal szembeni ellenszenvének több mint

---

[1] KISBÁN E.: *A magyar Pálosrend története. I: 1225—1721*, Budapest 1938, 228—229. KISBÁN a Zrínyi—Borkovich levelezést annotáló 65—67. jegyzetekben (VI. rész), valamint a következményekről tudósító forrás hivatkozásában (VI. rész, 68. j.) a küldő és a címzett mellett csupán a keltezés helyét és a dátumot tünteti fel. Az előzményeket taglaló irat ismertetésénél viszont az „A. P. Tom. I. pag. 309." jelzet szerepel a VI. rész 63. jegyzetében. Ennek nyomán feltételezhető volt, hogy a többi forrást itt kell keresni. Problémát okozott, hogy az „A. P." rövidítéssel jelölt *Acta Paulinorum* hol található. Köztudott, a Magyar Országos Levéltár őriz egy hasonló nevű, hatalmas fondot (E 153). Ez az anyag azonban *fasciculus*okból épül fel, a kevés kötet közül egyedül a *Liber Professorum Fratrum 1655* (140. kötet: bejegyzési könyv) korabeli az eseményekkel, a többi később keletkezett. (Vö. MAKSAY FERENC: *A Magyar Kamara Archivuma. Repertorium* [Levéltári Leltárak 63], Budapest 1975, 76—95.) *Acta Paulinorum* néven azonban az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattárában is fennmaradt egy terjedelmes gyűjtemény, mégpedig az egyháztörténelmi kéziratok sorozatában (Ms Ab 154). Itt találhatóak többek között a pálos rendfőnökség iratainak 1640-nel kezdődő, úgy tűnik, folyamatosan vezetett másolati kötetei. A szentilonai piac körüli bonyodalmak kapcsán írott leveleket, köztük Zrínyiét is, az 1640—1670-es évek anyagát felölelő 1. sz. *tomus* tartalmazza a következő címen: *Controversiae de Foro monasterii Czakturniensis S^anctae Helenae cum Illustrissimo Domino Bano Croatiae.* (Annot[atio] [= №] 88, pag. 311—317.)

[2] VÁRKONYI ÁGNES előadásának szerkesztett változatát l. SARBAK G. (szerk.): *Pálos rendtörténeti tanulmányok* (Varia Paulina 1), Budapest 1994, 126—136. Az ügy említése és értékelése: 128—129.

[3] Az 1605 körül Domagovichon született Borkovichot lepoglavai perjeli és rendi vikáriusi tisztségei után 1644 szeptember 10-én választották meg legfőbb vezetőjükül (generális ill. főperjel) a pálosok. ASV Segre-

zsarnoki módon érvényt szerzett ma, azaz január 23-án a Bán úr övéi által, hátravan még a kolostor lerontatása, amelyet már egy év óta gyakran hangoztatott, amelynek ha sürgősen és habozás nélkül nem szegülünk ellene, igen kell félnünk, nehogy bekövetkezzék, mivel a Szentlélek is, miként Sault, elhagyta őt. Hasonló tragédiát, mint amilyent ő nekünk és embereinknek okozott: vagdalkozásokat, rablásokat, hogy a templom kapuja előtt vért ontott a nép oly nagy csődülete és gyásza mellett, hogy a szent áldozatot be sem lehetett fejezni, aligha hallottunk egy keresztény fejedelemről vagy főúrról." A kolostor két jobbágya súlyosan megsérült: Ioannes Fabienech belehalt sebeibe, Ioannes Poliak kezét csaknem teljesen levágták. A vikárius mind világiak, mind két szerzetes útján tiltakozott (valószínűleg a magánál a bánnál) a jogtalanság és az erőszakoskodás ellen. Bizonyítékképpen levelében név szerint is elősorolja azokat, akik azt vallották, hogy Zrínyi küldte őket a pálos kolostor melletti piac feldúlására. Ez a mozzanat azért lényeges számunkra, mert Zrínyi csáktornyai katonái közül név szerint nem nagyon ismerünk senkit sem. Sellegovich, miután aznap már többször írt Zrínyinek, ám választ nem kapott, sőt a gróf megvetően megtagadta, hogy fogadja őt és igazságot szolgáltasson, hiábavalónak tartotta, hogy Borkovich levelezzen az ügyben Zrínyivel, szerinte a felsőbb fórumokhoz kell fordulni. A vikárius saját helyettesét, Georgius Jagachich pátert küldte a generálishoz, hogy részletesen beszámoljon mindarról, amit személyesen látott és hallott, mivel nem mert mindent a tollra bízni. Őmaga — még súlyosabb következményektől tartva — tanácsosabbnak látta helyben maradni.[4]

A levélhez fűzött kommentár szerint a Bécsújhelyen időző Borkovich értesülve az atrocitásról, késedelem nélkül, minden más ügyet félretéve Bécsbe ment, és Csáky László országbírótól felhatalmazást *(Compulsorium)* szerzett tanúk kihallgatására és vallomásaik jegyzőkönyvbe vételére. Megbeszélte az ügyet Zrínyi Péterrel is, akivel február 3-án, Bécsújhelyről mégis csak küldött levelet („per eum scripsit") a bánnak.

Elöljáróban leírja, hogy Lepoglaváról való visszatértében egy szerzetese útján érdeklődött Zrínyinek György nevű prefektusától, akitől megtudta, hogy a bán Nova Curiában találja, ám mire odaért, nem csekély bosszúságára Zrínyi már elment onnét, pedig szívesen végzett volna lelki szolgálatot a grófnak („...qua occasione libenter Dominationi Vestrae Illustrissimae praesens obsequia religiosa detulissem"). Hogy ez pontosan mit jelentett volna, nem tudjuk, de ezek szerint a generális személyes kapcsolatban állhatott Zrínyivel. Borkovich bevezető sorai után mintegy mellékesen jegyzi meg, hogy Bécsújhelyre megérkezvén értesült a szentilonai piacon történt önkényeskedésről. Az eseményeket Sellegovichcsal megegyezően mondja el, további részletként csupán arról értesülhetünk, hogy a vérengzés a kripta *(Caemiterium)* kapujában történt, és a menedéket kereső sebesültek vére nemcsak a cinterem falait, hanem egyéb felszentelt helyeket is beszennyezett. Borkovich nem véletlenül hangsúlyozza ezt és a szentmise félbeszakítását: az erőszakoskodás vádja mellé így még a katolikus vallást ért sérelmet is a vétkesek fejére olvashatták.[5] Mindazonáltal a pálos generális elsősorban nem egy esetleges per kilátásba helyezésével igyekezett a bánra hatni. Figyelmébe ajánlotta a szentilonai kolos-

teria di Stato, Archivio della Nunzitatura di Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati (= SS ANV P), № 155; valamint GALLA F.: *A pálosrend reformálása a XVII. században*, Budapest 1941, 25 és 36.

[4] ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 311—312 (Annot. 88). L. *Források* 1. sz.

[5] Vö. 1609. évi XXIX., 1613. évi XXIII., 1618. évi LX., 1625. évi LV., 1635. évi XVI. és az 1638. évi XXVII. tc.; valamint az 1647. évi XIV. tc. (CIH III 60—61. 106—107. 156—157. 268—269. 318—319. 384—385; és 436—437).

tor atyáinak a paphiánnyal küszködő Muraköz pasztorálásában, a szentségek kiszolgáltatásában szerzett érdemeit, s azt, hogy a heti vásárokra összegyűlő tömeg kiváló alkalmat nyújt a szerzeteseknek igehirdetésre, a katolikus vallás terjesztésére. Megtudhatjuk Borkovichtól azt is, hogy a csáktornyai vár tisztviselői néhány éve már, noha a vásártartás joga a kolostort illeti, a vár alatt is tartanak piacot, amely dologért szerinte az isteni törvénykezés fog ítélni felettük. Azt tanácsolja, ha Zrínyi tiszttartóinak bármi problémájuk van akár a piactartás, akár egyebek körül, akkor a törvény útján járjanak el. A generális óvatosan megfogalmazott levelében gyakorlatilag Zrínyi embereit tette felelőssé mindenért, a grófot — akinek Istentől kapott tehetsége mindenki számára ismeretes — csupán arra kéri, hogy az éjjel-nappal zsoltározó szerzetesek az ő pártfogása alatt háborítatlanul élvezhessék az alapítóktól kapott jogaikat. Gesztusokat is tesz a bán felé: a maga részéről meghagyta a csáktornyai vikáriusnak, hogy hivatása szellemében rendelje alá magát a bánnak, és ő maga is igyekezik Zrínyi akaratának engedelmeskedni — amennyiben az nem ellentétes a kolostor alapítóinak szándékával. Felszólítja a grófot, hogy tekintélyével vegye elejét az ilyen szentségtörő cselekedeteknek, s finoman utal arra, hogy ha nem így történik, akkor — bár nem akarja — már felsőbb törvény előtt keres jogorvoslatot. Utóiratában konkrétan is leírja kívánalmát: Zrínyi — akit már ekkor a *Patriae fulcimentum* jelzővel illet — hagyja meg boldog emlékű (nagy)apjára *(Progenitor)* való tekintettel a vasárnapi piactartás jogát a pálosoknál, és a szerzetesek panaszait, miként korábban, ezentúl is hallgassa meg, hiszen azok senki máshoz nem fordulhatnak azon a környéken ügyes-bajos dolgaikkal.[6]

Borkovich levele mestermű a maga nemében.[7] Ügyes fordulataival egyszerre akarta a pálosok jogait megtartani, tárgyilagos hangnemével a kedélyeket lecsillapítani, a felelősséget Zrínyi embereire hárítani és a bánt végleg el nem idegeníteni. Levelének utószavában még Zrínyi testvérének, Péternek példájával hozakodik elő, akivel lám sikerült megegyezni a cirkvenicai kolostor dolgában.

Zrínyi február 18-ai válaszában nem köntörfalaz. Szerinte a szerzetesek úgy elferdítették már a tényeket generálisuk előtt, hogy az hitelt adva szavaiknak sok mindennel fenyegetőzik, és így a maga igazáról már aligha győzheti meg. A vasárnapi piacnak vára alá történt áttételét nyíltan magára vállalja, de szerinte ez nem azt jelenti, hogy a pálosokat megfosztotta volna joguktól, mivel csupán a saját embereinek hagyta meg, hogy ezentúl a Csáktornya alatti vásárra járjanak. Tekintve, hogy Zrínyi volt a környék leghatalmasabb földesura, ez gyakorlatilag a szerzetesek vállalkozásának ellehetetlenítését jelentette. Zrínyi tagadja, hogy az erőszakoskodás az ő tudtával történt volna, s a történtekről ő másként értesült, mint Borkovich. Szerinte nehezen hihető, hogy ketten támadtak volna a tömegre, hanem csak védekeztek, és a kriptának közelébe sem mentek. Hogy miért beszél két emberről, amikor csak Sellegovich vikárius levele hat katonáját sorolja fel név szerint, rejtély. Egyébként ígéri a bűnösök megbüntetését, de fenntartja véleményét, hogy Isten háza az imádságé és nem a vásároké.[8]

Világos tehát, hogy valóban a piactartás jogáért vívott helyi villongások egyikéről van szó. Zrínyi föllépését mindazonáltal abba a már több mint egy évtizede tartó eseménysorozatba illeszthetjük bele, amelynek keretében a gróf az ősei által egyháziaknak adomá-

[6] ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 312—314 (Annot. 88). L. *Források* 2. sz.
[7] Csiszolt stílusára olmützi és római tanulmányok során tett szert. ASV SS ANV P (3. j.) № 155.
[8] ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 314—315 (Annot. 88). L. *Források* 3. sz.

nyozott javakat és kiváltságokat saját kezelésébe igyekezett visszavenni: az esetek többségében inkább vélt, mintsem valós jogalappal.[9] (Birtok- és jövedelemszerző tevékenységét természetesen nemcsak az egyháziak sérelmezték, számos főúri családdal is összetűzött.[10]) Zrínyi törekvése, hogy a gyámjai alatt szétzilálódott birtokokat rendbe tegye, bevételeit gyarapítsa, jóllehet számos jogsértéssel járt, nem tartozik morális megítélés alá: bevett gyakorlat volt saját korában. Gondoljunk csak a néhány évvel korábban elhunyt Esterházy nádor óriási birtokszerzéseire, pereskedéseire.[11] Arra is találhatunk magyarázatot, hogy a pálosok szentilonai piactartási jogára miért az 1640-es évek végén került sor. Ekkorra történt meg ugyanis a testvérek között a birtokok megosztása, olyan formában, hogy Miklós kapta meg teljes egészében a magyarországi és kelet-szlavóniai birtokokat.[12] Korábban Zrínyi főleg a Tengermelléken gyarapította a klérus anyagi gondjait. Borkovich nem véletlenül hozta fel a cirkvenicai kolostor ügyében Zrínyi Péterrel létrejött megállapodást. Miklós ugyanis nemcsak a szmolcsai (szveticei) monostor miatt került korábban is összeütközésbe a pálosokkal.[13] Pietro Mariani zengg-modrusi püspök 1646. évi — igaz, cseppet sem elfogulatlan — tudósítása szerint Zrínyi „most pedig valósággal acsarkodik a cirkvenicai monostorban lakó pálos atyákra, amely hely a Gróf birtokain fekszik, hogy azokat a kolostor összes jövedelmétől és jobbágyától megfossza, és őket teljességgel el akarja üldözni; ha az éhség el nem hajtja őket, akkor erővel is elűzi, s innen való kipusztításuk hamarosan be is fog következni, amint elmenőben hagyott rendelkezéséből következtetem".[14] A püspök állításait igazolni látszik, hogy már három évvel ezelőtt, 1643-ban, a vinodoli Cirkvenica pálosai panasszal éltek Zrínyire néhány jobbágy és jövedelem miatt, és ez akkor egészen az uralkodó füléig eljutott.[15]

Meg kell jegyezni, hogy Péterről jóval kevesebb panasz maradt fenn visszaélései miatt az 1630—1640-es évekből, mint testvéréről. Később viszont ennek ellenkezőjéről tanúskodnak a források.[16] Lehet, hogy tervszerű szerepcseréről van szó, illetve Péter

---

[9] Minderre, különösen Zrínyi kegyúri törekvéseire a modrusi püspökség felett l. pl. MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (= MKL), Propositiones et Opiniones (A 33), Fasc. 4, № 311 (Proposita 7 Dec. Anni 1640); uo. Fasc. 5, № 229 (Proposita Mensis Nov. Anni 1641); *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia I—II*, ed. A. THEINER, Romae—Zagrabiae, 1863—1875, I № CLXXIII.

[10] KLANICZAY T.: *Zrínyi Miklós*, Budapest 1964², 38—39.

[11] PÉTER K.: *Esterházy Miklós* (Magyar História Életrajzok), Budapest 1985, 32—52.

[12] SZÉCHY K.: *Gróf Zrínyi Miklós I—V* (Magyar Történeti Életrajzok), Budapest 1896—1902, I 282—290.

[13] KISBÁN: *A magyar pálosrend* (1. j.), 227.

[14] „Adeo vero nunc de facto saevit in Patres S. Pauli Primi Eremitae in Monasterio Czirquenicza existentes, qui locus adiacens est ipsius Comitis bonis, ut eos proventibus omnibus et Colonis Monasterii illius privaverit, ac omnino eos expellere vult, si non fame adactos, etiam vi adhibita expellere et inde exire in procinctu est, ut cogo per datam dum hinc abiret ordinationem." Levele Lippay György esztergomi érsekhez (Fiume, 1646 február 3.). PL Archivum Saeculare, Acta Radicalia (= AS AR), Capsa X, № 196 [Időrendezett misszilis-sorozat], 14. cs., 79—80. fol.

[15] A részletekre l. Frangepán Ferenc levelét Stassewsky Miklós pálos generálishoz (1643 szeptember 6.). OSZKK Fol. Lat. 2933, 2. d. fol. 321^{rv}. Az ügyben ugyancsak kegyúri jogai folytán érintett Frangepán szerint „ad ... Suae Maiestatis Mandatum Dominus Zrinius respondit, quod ipse nihil contrarium sentiret, verum quocunque P. Generalis Ordinis S. Pauli primi Eremitae proventus illos sive ad unum, sive ad aliud Monasterium convertere voluerit, illius nihil interesse, nec impedire vellet." (fol. 321^{r}.) III. Ferdinánd említett utasításának egykorú másolata: uo. fol. 322^{rv}.

[16] Zrínyi Péternek ozolyi várából, 1653 október 13-án a prímáshoz írt levelét, amelyben mentségeit, ill. a zengg-modrusi püspök elleni viszontvádjait adja elő, l. PL AS AR (14. j.) Capsa X, № 196, 19. cs., 115—117.

nem véletlenül kapta meg bátyja báni kinevezése után a jövedelmezőbb, de több gondot okozó tengerparti birtokokat? Itt kell keresni a szentilonai piacügy gyors lecsendesülésének magyarázatát is. Zrínyinek az ország első közjogi méltóságainak egyikeként nem állt érdekében egy még zajosabb botrány, amely esetleg veszélyeztethette volna ez idő tájt már körvonalazódó politikai terveit. A hierarchiával való viszonya ekkoriban nem nevezhető különösebben jónak, és Borkovich pálos generálisként nemcsak Lippay prímással, hanem az udvari körökkel is közvetlen kapcsolatban állott.[17] Zrínyi a szentilonai pálosokkal ellentétben ezért válaszolt neki postafordultával, méghozzá szemlátomást visszafogottan, mintegy jelezve: nem áll szándékában tovább fokozni a feszültséget.

Borkovich április 8-án reflektált Zrínyi február 18-ai soraira. Tagadja, hogy előző levelében bármivel is megfenyegette volna a bánt — láthattuk, ez nem teljesen így volt —, kizárólag a sérelmeket kívánja orvosolni. Ő is felajánlja, ha valóban szerzetestestvérei „támadtak Zrínyire", pontosabban embereire, amint a gróf állítja, megbünteti őket, csak szolgáljon bizonyítékokkal. Borkovich arra is rámutat, hogy Zrínyi embereinek eltiltása a pálos piactól ténylegesen annak tönkretételével azonos, és felhívja Zrínyi figyelmét arra, hogy az előírt távolságon belül új vásár nyitása nem megengedett. Természetesen egyetért azzal, hogy Isten háza nem a vásároké, de ismételten kifejti a piac nyújtotta kedvező lelkipásztori lehetőségeket. Ez kétségkívül valós érvnek tűnik, de nem feledhetjük az érem másik oldalát sem: a piactartásból származó bevételek, a nagy néptömeg adta adományok szintén ugyanilyen súllyal eshettek latba. A pálos előjáró saját tíz évvel korábbi véleményét is a bán ellen fordítja. Elmondása szerint az idő tájt, amikor Zrínyi hazaérkezett Itáliából — ezek szerint Zrínyi külföldi útját a kortársak számon tartották —, a Magyarországról visszatérő Vinkovich Benedek zágrábi püspök egy pap kérésére felvetette a grófnak a piac áthelyezésének lehetőségét. A gróf akkor ezt elutasította, mondván: káros lenne az odagyűlő nép áhítatára, és sértené ősei rendelkezését. Látszik, hogy Borkovich időközben alaposan tájékozódott: gyakorlatilag előző levelének két gondolatát adja most a tíz évvel fiatalabb Zrínyi szájára, aki az 1630-as évek végén valóban jó viszonyt tartott fenn a szentilonai pálosokkal. Andrea Francisci akkori csáktornyai vikáriust közvetlen környezetében találjuk.[18]

---

fol. III. Ferdinánd 1655 augusztus 9-én szólította fel ebersdorffi kastélyából Pétert az egyházi birtokok és bevételek háborgatásának abbahagyására (MOL MKL [9. j.], Conceptus Expeditionum [A 35], № 257 Anni 1655), 1641 november 27-én még Miklós számára küldött a kancellária hasonló tartalmú *mandatum*ot (uo. № 308 Anni 1641). Vö. még az előző jegyzetben említett királyi figyelmeztetést.

[17] Pálos főperjelként szerzett befolyása később fényes egyházi karrierhez segítette: 1667 november 19-étől zágrábi püspök, 1686 december 16-ától kalocsai érsek lett a következő év október 31-én bekövetkezett haláláig. MOL MKA Collationes Ecclesiasticae (E 229), vol. 2, fol. 171—172 és 554—555; uo. Libri Dignitariorum (E 683), vol. 3, fol. 33.

[18] A grófot bécsi útjára is elkísérő Franciscitől értesülünk arról, hogy Zrínyi milyen mérhetetlen csalódottsággal fogadta báni kinevezésének meghiúsulását: „...ut inopinato Illustrissimi Comitis abitui, et non alicui meae praesumptioni adscribat [ti. búcsú nélküli távozását Bécsből]: primum fuit quod cum illo iter fecerim erit et ultimum: obfecerat ille quod Banatus alteri daretur explicare non possum qua cum properatione et tumultu se se Vienna expedivit. Ventum tandem Chaktorniam, quo Dominum Comitem a Tun cum universa familia deduxit, tribus hic mansit septimanis..." Egy másik levelében így ír: „Non possum explicare quantum melanchonizet Nicolaus Zrinius de amisso Banatu, cui per certos significatum alium illo gavisurum. Verum etiam fuisset magno auxilio desolato meo monasterio si Banus fuisset factus, sed ad maiores me refero." Andrea Francisci, bélháromkúti apát, csáktornyai vikárius Lippay György egri püspök, kancellárhoz (Szentilona, 1639 augusztus 12. és Varasd, 1639 augusztus 22.). PL AS AR (14. j.) Capsa X, № 196, 9. cs., 149—141 és 155—157. fol. Francisci

Borkovich ennek az írásának végére is hagy egy kis figyelmeztetést: a történtek bizonyíthatóságára utal, ha arra kerülne a sor. A generális először tisztázza, hogy ő sem azt írta, hogy a kriptában történt volna a sajnálatos összetűzés, hanem annak kapujában. Majd közli: „ahol azt állítja Nagyságod, hogy nem maga küldte azon embereket, én hiszek Nagyságodnak, mégis hatan közülük azt vallották, hogy Nagyságod küldte őket. Neveiket jelen soraimba szükségtelennek tartom elősorolni."[19]

Ami Zrínyi személyes felelősségét illeti a vérengzésben, az ellentétes állítások kereszttüzében nehéz konkrét feleletet adni. A bán azt is tagadja, hogy egyáltalán ő küldte volna az embereket, hat katonája ennek ellenére gazdájuk kifejezett utasítására hivatkozik. Leginkább az a változat fogadható el, hogy katonái, ismerve uruknak a pálos piaccal szembeni újabb keletű ellenérzéseit, „túlértelmeztek" egy kapott parancsot. Majd kevésbé tartva a Zrínyitől kijáró büntetéstől, mint a gyilkosság és szentséggyalázás vádjával való törvény elé állítástól, a felelősségre vonás elől habozás nélkül uruk palástja mögé bújtak. Vallomásuknak ez lehet a magyarázata. A piactartás elleni fellépés katonai önkényeskedéssel is párosult.

A forrásokat lemásoló pálos szerzetes megjegyzése szerint Zrínyi nem válaszolt Borkovichnak, aki viszont elállt attól, hogy a Csáky László országbírótól kapott felhatalmazás alapján nyomozást, majd pert indítson. Szándékai ismeretében ez csak egyet jelenthet: a bán engedett a pálosok követeléseinek, akik cserébe hajlandók voltak fátylat borítani az utólag valószínűleg már csupán sajnálatosnak minősített véres eseményekre. A szerzetesek Zrínyivel történt kibékülésükről P. Georgius Jagachich csáktornyai *supprior* levele tudósít.[20]

Jagachich generálisának arról számol be, hogy (előbb ismertetett) levelét Pál lepoglavai vikárius utasításának megfelelően P. Kristóf rendtársa kíséretében április 28-án adta át a grófnak, aki minderre a következő választ adta: „Én már semmilyen választ sem fogok adni a generális atyának, mivel már háromszor adtam írásban ezekről az ügyekről, ha ismét adnék, ezen a módon a végtelenségig folytatódhatna az eljárás." Zrínyi másik két leveléről nincs tudomásunk, és mivel a fenti levelek végig korrespondeálnak egymással, egyelőre talány, mik is lehettek ezek. Jagachich a továbbiakban Csáktornya urának a pálosokkal szembeni megváltozott magatartását ecseteli: „Mégis azt írom Főtisztelendőségednek, amit hallottam és láttam, jelesül hogy a méltóságos gróf úr jó útra tért, sőt a legjobbra, egészen megváltozott, és jót akar velünk cselekedni." Szent György napján (április 26.) ugyanis P. Cosmi tanácsára Kristóf testvérrel felkereste a grófot, hogy boldog ünnepet kívánjanak neki és gratuláljanak Itáliából való szerencsés visszatértéhez (Zrínyi Rómában járt, feltételezhetően az 1650-es jubileumi Szentév alkalmából).[21] A bán „elég jóságos tekintettel fogadta mindezeket, és udvartartása tagjainak

egyébként zengg-modrusi püspöki kinevezését kifejezetten a Zrínyivel való jó kapcsolatának köszönthette 1647-ben. ASV SS ANV P (3. j.) № 102.

[19] ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 315—316 (Annot. 88). L. *Források* 4. sz.

[20] ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms. Ab 154), tom. 1, pag. 317 (Annot. 88). L. *Források* 5. sz.

[21] „Ban Uram Romaba ment Postán, el uariuk az innepekre, Chiaktornyan most hogy atal iűttem, mondak hogy utanna kultek a leueleket, kiket Kanisarul irtam..." Keglevich Péter egerszegi kapitány levele gróf Batthyányi Ádám főkapitányhoz (Zalaegerszeg, 1650 április 15.). MOL Batthyányi család lt., Missiles (P 1314), № 24.973. A szentévi zarándoklat, Róma bazilikáinak s az apostolsíroknak felkeresése a teljes búcsú elnyerése végett, ha valóban emiatt utazott az Örök Városba, figyelemre méltó momentuma Zrínyi személyes vallásosságának, hitének. Más szempontból is igen elgondolkodtató az 1650-es időpont: lehet, hogy a költő

jelenlétében hozzáfűzte: Én már Tisztelendőségetek ellenében semmit sem teszek, kész vagyok szolgálni Tisztelendőségeteknek minden dologban, csak Istent imádjátok értem. Jót fogok veletek tenni, csak kicsit várjatok." Majd egy hordó bort ajándékozott a barátok asztalára és így folytatta: „Kérem tisztelendőséged, várjon még egy kis ideig, amíg teljesen és bizonyosan elmúlik a keletkezett felháborodás — mind a piacot, mind Szent Jeromos javadalmát[22] nagyobb keggyel kapjuk vissza, mint gondoljuk" — zárja levelét a csáktornyai alperjel. Úgy tűnik, a római zarándoklatnak kézzelfogható eredményei is lettek. A levelezésről másolatot készítő ismeretlen szerzetes megjegyzésére: „Az idő mutatja majd meg, miképp válnak mindezek valóra" Zrínyi 1662. évi végrendeletének sorai adnak kései választ. A bán ugyanis a pálos monostornak saját katonái által megszentségtelenített kriptáját választotta végső nyugvóhelyéül.[23]

A jelek szerint az ügyek vitelét a Zrínyivel konfliktusba keveredő Sellogovich vikárius helyett átvevő Jagachich sorai a biztató fejleményeken túl még egy érdekes információt tartalmaznak. A KISBÁN által „Kozma atyá"-nak fordított Cosmi páter valójában nem más, mint Zrínyi tíz esztendővel korábbi modrusi püspökjelöltje, Fr. Francesco Cosmi da Mogliano, olasz minorita misszionárius. A zajos botrányokba keveredett, és Mariani zengg-modrusi püspököt egyházmegyéjéből elüldöző minorität 1646-ban a bécsi nuncius aposztatának nyilvánította és börtönnel fenyegetve elparancsolta Zrínyi mellől.[24] Jagachich alperjel tanúsága szerint azonban — kiközösítése ellenére — továbbra is Zrínyi káplánja maradt, sőt részt vett a bán és a pálosok összebékítésében.

az eme újabb itáliai utazása során szerzett, friss élményeit építette volna bele az 1651-ben megjelent *Szigeti Veszedelem* végső változatába?

[22] A csáktornya-szentilonai monostorhoz tartozó Dráva menti stridói (Stridova, Strigova) kegyhely a néphit szerint Szent Jeromos születési helyén épült. KISBÁN: *A magyar pálosrend* (1. j.), 51.

[23] A végrendelet nagyvonalúan évi száz hordó bort is adományozott a szentilonai pálosok asztalára, hogy tíz esztendőn keresztül votív misékben emlékezzenek meg Zrínyiről és családjáról. *Zrínyi Miklós összes művei. II: Levelek*, kiad. KLANICZAY T.—CSAPODI CS., Budapest 1958, 603—604. A helyzet rendeződésére utal még, hogy a költő dédapjának, Györgynek a szentilonai monostoron, 1570—1580 között elkövetett hatalmaskodásait egykorú feljegyzések („ex diversis annotationibus per Patres illius temporis factis") alapján 1654-ben összeállító Ivanovich Pál prior generális egy szóval sem tér ki a közelmúlt eseményeire. *Ex plurimis et gravissimis violentiis, quas Comes Georgius filius Nicolai de Zrin in Szigeth interfecti, Avus vero modernorum Comitum Nicolai et Petri à Zrin diversis Temporibus et Locis in Monasterio nostro Sanctae Helenae supra Chakturniam fundati, Bonisque et pertinentiis eiusdem perpetravit, nonnulla consignata.* OSZKK Fol. Lat. 2933, 2. d., fol. 207^{r}—208^{v}.

[24] Az ítélet szövege: D. FARLATTI: *Illyrici Sacri Tomus Quartus. Ecclesiae Suffraganeae Metropolis Spalatinensis*, Venetiis 1759, 141—142. Da Moglianóra többek között l. MOL Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26. tétel/A, fol. 348—349 (9. d.); APF SOCG vol. 85, fol. 317^{r}; MOLNÁR A.: *Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon*, Aetas 1992/3, 56.

Források

1.[1]

Csáktornya, Szent Ilona monostora, 1650 január 23.

Matthias Sellegovich csáktronyai vikárius Borkovich Márton pálos generálishoz

ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 311—312 (Annot. 88). — Másolat.[2]

Reverendissime in Christo Pater etc. Iam praeconceptam malitiam de Foro, idque hodie, quae est 23 huius Dominus Banus per suos, plus quam Tyrannice exercuit, superest destructio Monasterii, quam ille saepe ante annum occinebat, cui nisi mature et sine ulla cunctatione contra itum fuerit, valde timendum ne accidat, cum et Spiritus Dei veluti a Saulo ab ipso recesserit. Tragoediam similem quam ille contra nos nostrosque homines peregit, percussiones, rapinas, vix in ullo Christiano Principe vel Magnate auditas, ut ante Fores ipsas Ecclesiae sanguinem effuderit, cum tali tumultu et luctu populi, ut nec ipsum Sacrum finiri potuerit. Unus ad mortem usque vulneratus nomine Ioannes Fabianech: alteri ut pote Ioanni Poliak manus sinistra fere totaliter amputata eiusdem usum nunquam habiturus. Feci Protestationem tam per saeculares personas, quam per Patres duos de his violentiis et iniuriis. Nebulonum nomina, qui se dicebant ab ipso Domino Bano emissos ex Arce hic aliquorum subscribo. Iuan Hiliachin Pastock, Peter Zagerecz ex Ztrahoninech, Andres Iuichanon Pastock, Loürëcz, Mihal Zträn, Stephan Prlasichen zin. Hic et vulneravit nostros Colonos, fuere et alii hic non specificati. Si Reverendissima Paternitas Vestra voluerit scribere Domino Bano, sciat omnino se nihil effecturum, nam ad scripta non respondet, imo contemnit, audientiam denegat, iustitiam non administrat; quid ergo faciendum, nisi Supremus Iudex adeundus, ad quem ut plena habeatur informatio, mitto Patrem Georgium, cum ipse non audeam tam cito, longo itineri me committere, timendo graviora, ille quae audivit, et oculis spectavit haud dubie multo plura, quam ego calamo exponere poterit, cuius iter et sumptus ne sint frustranei, etiam extrema (cum et adversarius huius etiam animi sit contra nos) tentanda, maxime quousque Frater suus est ibi: Nos his interim ut inimicos nostros, eorumque furiam conterat, Deum Omnipotentem, Sanctamqe Dei Genitricem, cui hic locus singulariter sacratus est, quem etiam in summis miseriis defendit, modo quoque defendere velit, orabimus. Datum ad S. Helenam die 23 Ianuarii 1650.

Reverendissimae Paternitatis Vestrae

Filiorum minimus
Fr. Matthias Sellegovich mp.[3]

---

[1] Tekintettel arra, hogy másolatról van szó, az iratokat nem betűhíven, hanem némi korrekciókkal a klasszikus latin helyesírása szerint közlöm. (Pl. a névszóknál meghagytam a nagy kezdőbetűket, a felső indexszel jelzett rövidítéseket ugyanott oldottam fel.) Szó szerinti fordítást csak Zrínyi levelénél adok.

[2] A szöveg felett a következő felirat található: „Literae P. Vicarii Czakaturniensis."

[3] A szöveg után a másoló megjegyzése: „Habita huiusmodi notitia ex literis praesentibus Reverendissimus Pater Generalis pro tunc Neostadÿ residens, sine mora postpositis aliis negotiis Viennam se contulit,

2.

Bécsújhely, 1650 február 3.

Borkovich Márton pálos generális Zrínyi Miklós horvát bánhoz

ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 312—314 (Annot. 88). — Másolat.[4]

Illustrissime Comes Domine
Domine et Patrone Colen^{dissime}
Salutem cum precum demississima commendatione.

In reditu meo Lepaglaua iuxta debitum meum quaesivi ex Praefecto Domino Gregorio mediante uno Patre de Dominationis V^{estrae} Illustrissimae praesentia, qui asseruit in Noua Curia Dominationem V^{estram} Illustrissimam commorari, quam versus cum iter dirigerem, intellexi cum animi displicentia Illustrissimam Dominationem V^{estram} alio transmigrasse, qua occasione libenter Dominationi V^{estrae} Illustrissimae praesens obsequia religiosa detulissem. Caeterum accepi his diebus ingratum nuntium, Forum nimirum hebdomadale, quod multis annis penes Monasterium Nostrum S^{anctae} Helenae stetit, non solum avulsum, sed vigesima tertia proxime praeteriti Mensis Ianuarii ibidem homines nostros per Famulos Illustrissimae Dominationis V^{estrae} invasos, ac in ipsa Porta Caemiterii adeo lethalibus vulneribus confectos, ut sanguine ipsum Caemiterium, per quod fuga sibi consulebant, et alia loca Divino servitio dicata cruentarint. Homines praeterea, qui ex antiqua devotione ad audiendum Dei Verbum eo confluxerant circumquaque dispersos, ut ob tumultum eorundem Sacros^{anctum} Missae sacrificium cantari coeptum in suo cantu interrumpi debuerit. Non latet dubio procul Dominationem V^{estram} Illustrissimam, cum sit res clarissima, per supradictum Monasterium ac per Fratres in eodem commorantes fidem Catholicam fuisse conservatam, nullo Sacerdotum in tota Insula[5] existente, atque occasione praecitati Fori hebdomadalis homines, forte in vera fide nutantes, consolidatos, maiorem messem lucrandi animas Christo praebuisse, quod et ad praesens Vicinum Oppidum et tota sane Insula in Sacramentorum administratione experitur; clarum praeterea est Forum S^{anctae} Helenae, ut alia omittam, spectare ad Monasterium, ac primo per Officiales Arcenses paucis ab hinc annis ereptum; certe coram Tribunali Divino strictissimam reddent rationem, qui facto vel consilio per huiusmodi iniurias, multas occasiones promovendae devotionis tollere adnituntur. Si Officiales Illustrissimae Dominationis V^{estrae} aliquam praetensionem, tam circa Forum, quam alia occurrentia haberent, via legibus Divinis et humanis conformi progredi deberent. Praerogativis animi et corporis, atque bonorum affluentia Illustrissimam Dominationem V^{estram} a Deo Opt^{imo} Max^{imo} dotatam, universi conspicimus, dignum etiam est, ut Viri Religiosi die noctuque Deo psallentes sub protectione Dominationis V^{estrae} Illustrissimae,

ubi obtento Compulsorio pro Examine et depositione Testium supra praetactas iniurias a Iudice Curiae Regiae Illustrissimo Domino Comite Ladislao Czakj, et habito colloquio cum Illustrissimo Domino Comite Petro à Zrinio Fratre eiusdem Domini Bani, per eum scripsit literas tenoris sequentis."

[4] A levél előtt: „Pr. Generalis scribit Illustrissimo Domino Bano."

[5] A Muraközt a Csallóközhöz hasonlóan ezen a néven nevezték.

ad mentem Fundatorum, suis in pace fruantur. Serio iis omnibus a me impositum est, ut iuxta Vocationis suae statum Illustrissimae Dominationi V^estrae^ se conformarent, et certus sum signanter P^atrem^ Vicarium Loci nil omisisse eorum, uti Illustrissima Dominatio V^estra^ in sua infirmitate expertam se esse asseruit, Ego quoque pro mea tenuitate feci, et faciam, quae Voluntatis Dominationis V^estrae^ Illustrissimae esse intellexero, et quae piorum Fundatorum menti consona fuerint. Quapropter humill^ime^ rogo, dignetur Illustrissima Dominatio V^estra^ huiusmodi malis obviare, ac tantas iniurias Loco, Deo, Sanctisque eius illatas sua authoritate vindicare, ne cogamur, alias inviti, teste Deo aliud Tribunal convenire. Expectabo ab Illustrissima Dominatione V^estra^ certum ac favorabile responsum, quam Deus Omnipotens ad Nominis sui gloriam promovendam, Patriae fulcimentum et Nostri consolationem diu servet incolumem. Datum Neostadio die 3. Februarii A^nno^ 1650.

Illustrissimae Dominationis V^estrae^

Servus in Christo humillimus

Fr. Martinus Borkovich mp.

P. S. In aliis, Illustrissimo Domino Comiti Petro mentem meam aperui, idem Illustrissimus Dominus Comes se gratiose obtulit ad complanandas res Ciruenichenses vi transactionis Posoniensis. Addo superioribus, rogando humillime Dominationem V^estram^ Illustrissimam de dicto Foro in primis terminis reliquendo, ad mentem felicis reminiscentiae Illustrissimi Progenitoris Dominationis V^estrae^ Illustrissimae, simul etiam, ut Patres in suo recursu benignam aurem, uti hactenus, experiantur, cum alter ibidem non sit praeter Dominationem V^estram^ Illustrissimam, cui sua gravamina exponere possint.

3.

Nova Curia, 1650 február 18.

Zrínyi Miklós horvát bán Borkovich Márton pálos generálishoz

ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 314—315 (Annot. 88). — Másolat.[6]

Reverendissime Domine Pater

Salutem et mei[7] commendationem.[8]

Habuissem ego multa, de quibus conqueri potuissem Reverendissimae Dominationi V^estrae^ contra Patres Monasterii Sanctae Helenae[9] hic in Insula. Non dubito illos praeoccupasse animum Reverendissimae Dominationis V^estrae^, nam ad simplicem illorum informationem, mihi multa minatur, praesupponens ea omnia vera esse, de quibus illi me

[6] A levél felett a másoló felirata: „Rescriptum ab Illustrissimo Domino Bano."

[7] A személyes névmás *genitivus*a visszaható egyes szám első személyű névmásként, vagy elliptikus szerkesztés a *servitii* szó elhagyásával.

[8] Az *accusativus* e korban — véleményem szerint — egy általában már elhagyott *post* elöljárószó vonzata.

[9] A Csáktornya közvetlen közelében található Szent Ilona kolostor.

accusarunt, sicque ego iam frustra novas querelas adducerem, hoc saltem paucis respondere ad literas Reverendissimae Dominationis Vestrae volui.

Forum illis[10] nullum acceptum est, iussi sunt tamen mei homines singulis Dominicis diebus Chiaktorniae comparere. Tumultus autem illius quem scribit Reverendissima Dominatio Vestra nulla causa sum, nec ex scitu meo satellites illi, ibi fuerunt; sed nec illos culpam habere audio, nisi forte illa esset, quod se occidi non permiserint homines nostri, et hoc procul a Cimiterio fuit. Nec credibile est apud prudentes, quod duo, unam multitudinem hominum aggressi fuissent. Curet Reverendissima Dominatio Vestra sine passione inquiri super hoc facto, similiter et ego faciam. Si mei homines causa istius tumultus fuerint, ultra vulnera, quae ibidem acceperunt, etiam ulterius poenam patientur. Concludo iam et dico, quod Domus Dei non est Domus Nundinarum, sed Orationis, hoc etiam Canones dictant, et boni Patres,[11] huic se accommodare deberent, etiam ultro.

In reliquo Reverendissimam Dominationem Vestram bene valere cupio. In Curia nova[12] die 18. Februarii 1650.

Reverendissimae Dominationis Vestrae

Amicus paratissimus

C. Nicolaus à Zrin mp.

Magyar fordítása:

Főtisztelendő Uram, Atyám!

Üdvözletem és magamnak ajánlása [után].

Sok dolog lett volna, amely miatt panaszkodhattam volna Főtisztelendőségednek az itteni, muraközi Szent Ilona monostor atyáira. Nem kétlem, hogy ők már lefoglalták Főtisztelendőséged szívét, mivel puszta híresztelésükre sokmindennel fenyeget engem, előre feltételezve, hogy mindazon dolgok, amellyel vádolnak igazak, és így én már hiába hoznék elő új panaszokat, csupán ennyit akarok röviden Főtisztelendőséged levelére válaszul adni.

Azoktól egy piac sem lett elvéve, hanem embereim azt a parancsot kapták, hogy az egyes vasárnapokon Csáktornyán jelenjenek meg. Azon zavargásnak pedig, amelyről Főtisztelendőséged ír, oka nem vagyok, és azok a csatlósaim tudtom nélkül voltak ott; hanem úgy hallom, hogy ők sem követtek el vétket, ha talán azt nem, hogy nem hagyták magukat levágatni embereink, és ez a dolog a kriptától messze történt. Bölcs embereknél aligha talál hitelre, hogy ketten támadtak volna emberek egész sokaságára. Nyomoztasson Főtisztelendőséged elfogultság nélkül ebben az ügyben, magam is hasonlóan fogok cselekedni. Ha embereim voltak annak a zavargásnak okozói, a sebeken túl, amelyeket ott szereztek, további büntetést fognak elszenvedni. Befejezem már és azt mondom, hogy az Isten háza nem a vásárok háza, hanem az imádságé, ezt írják elő a szent kánonok is és a jó atyáknak maguktól is ehhez kellene tartaniuk magukat.

Végezetül kívánok Főtisztelendőségednek jó egészséget. Nova Curia, 1650 február 18. napján.

Főtisztelendőséged

legkészségesebb barátja

Gróf Zrínyi Miklós s. k.

[10] A szentilonai pálosoktól.

[11] A szentilonai pálosok.

[12] Nowe Dwori.

4.

Bécsújhely, 1650 április 8.

Borkovich Márton pálos generális Zrínyi Miklós horvát bánhoz

ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 315—316 (Annot. 88). — Másolat.[13]

Illustrissime Comes Domine
Domine et Patrone Colen^dissime

Literas Illustrissimae Dominationis V^estrae e Nova Curia 18 Februarii ad me datas cum ea, qua decuit reverentia primo die 5ta Currentis Mensis accepi, iis perlectis non potui diu differre iustificationem, me videlicet nullas aliquando minas literis ad Illustrissimam Dominationem V^estram datis inseruisse, vel inserere cogitasse, naturae solummodo instinctum secutus sum, quae suggerit modum laesis, suae afflictioni quaerendi remedium et levamen oportunum. Fratres mei si Illustrissimam Dominationem V^estram offenderunt, dummodo Illustrissima Dominatio V^estra causas dignata fuerit aperire, poenas debitas non evitabunt. Porro ex quo homines prohibentur accedere ad Monasterium, non leviter hac occasione ibidem devotionis augmentum diminuitur, ac Forum hebdomadale tollitur, quod a multis annis penes Monasterium stetit, licet Insula haeresi fuerit deferta. Scit optime Illustrissima Dominatio V^estra Iuribus Regni repugnare novam quamlibet Fori erectionem, nisi in ea distantia et eo modo, quem Articuli praescribunt, instituatur. Domum Dei non esse Domum Nundinarum fatendum sane, Forum tamen ad S^anctam Helenam seu Monasterium fieri solitum, orationem et obsequium Deo debitum non solum non impedivisse, sed potius multum promovisse clarum est; atque adeo usum ipsius hactenus servatum Deo gratissimum extitisse. Veniens quondam ex Vngaria Reverendissimus Dominus Benedictus Vinkouich Episcopus Zagrabiensis eo tempore, quo Illustrissima Dominatio V^estra feliciter ex Italia redierat, dicebat se ad instantiam nescio cuius Parochi, licet invitum, fecisse mentionem de translatione Fori, asseruit ille Illustrissimam Dominationem V^estram habita a suis informatione respondisse, id se non posse facere, tum ob populi illuc concurrentis devotionem, tum quod Illustrissimae Dominationis V^estrae Antecessores id attentare non voluerint. Quapropter iterato humillime rogo Illustrissimam Dominationem V^estram pro praefati Fori hebdomadalis restitutione, nos enim in conscientia tenemur ad similia pro viribus promovenda, consequenter soliciti esse debemus, de retinendis S^anctae Helenae Nundinis, cum ab antiquo penes Monasterium fuerint. Res patratas nec ego dixi in Cimiterio, sed in Porta eiusdem: verum nec in ipso Foro, nec in Territorio Monasterii similia attentari debuerunt. Ubi asserit Illustrissima Dominatio V^estra se homines illos non misisse, credo Illustrissimae Dominationi V^estrae, sex tamen illorum fassi sunt, se ab Illustrissima Dominatione V^estra missos, quorum nomina non duxi praesentibus inserenda. Servet Deus Illustrissimam

[13] Felirata: „Ad has [ti. Zrínyi levelére] Pr. Generalis rescripsit sic."

Dominationem Vestram diu felicissimam, cuius patrocinio et protectioni me Fratresque meos humillime commendo.

Neostadio die 8va Aprilis Anno 1650.[14]

5.

[Csáktornya, Szent Ilona monostora,] 1650 április 28.

Jagachich György csáktornya-szentilonai alperjel Borkovich Márton pálos generálishoz

ELTE EKK Acta Paulinorum (Ms Ab 154), tom. 1, pag. 317 (Annot. 88). — Másolat.

Reverendissime in Christo Pater etc.

Literas quas Reverendissima Paternitas Vestra Illustrissimo Comiti Bano scripsit, uti mihi Reverendus P. Paulus Vicarius Lepaglauensis commisit cum Patre Christophoro praesentavi 28 Aprilis. Ad quas hoc responsi dedit Dominus Comes. Ego iam nullum responsum dabo Patri Generali, quia iam dedi ter scribendo eidem in his negotiis, si iterum darem, hoc modo processus esset in infinitum. Hoc tamen, quod audivi et vidi, scribo Reverendissimae Paternitati Vestrae, nimirum Illustrissimum Dominum Comitem esse in bona via, imo in optima, totumque in alium mutatum, nobisque eum bene velle facere. In Festo S. Georgii cum ex persuasione Patris Cosmi cum Socio P. Christophoro eum adiissem, illique Festa felicia et prosperum ex Italia reditum aggratulatus fuissem benigno satis vultu omnia excepit, haec coram omnibus Aulicis subinferens. Ego iam contra Vestras Reverentias nihil habeo: paratus sum Vestris Reverentiis inservire in omni negotio, saltem Deum pro me oretis. Ego benefaciam vobis, modicum expectetis. Eo etiam tempore unum Vas Vini donavit pro mensa. Rogo Reverendissimam Paternitatem Vestram, supersedeat modico tempore, donec cesset totaliter indignatio concepta, certissimo, et Forum et Beneficium Sancti Hieronymi cum maiori gratia, quam putamus recipiemus. Scio quid scribo etc.[15]

[14] A levél után: „Supra Rescriptum hoc nihil hactenus acceptum est a Domino Bano, nec etiam quidpiam factum Vigore Compulsorii pro depositione Testium supramemorati, quicquid secutum fuerit alibi notabitur, interim placet inserere, quid scripserit P. Supprior Czakturniensis circa idem negotium."

[15] A másoló megjegyzése: „Haec desumpta ex literis P. Georgii Iagachich Supprioris Czakturniensis scriptis die 28 Aprilis Anno 1650. Tempus monstrabit, quo affectu haec prolata fuerint."

G. Eténi Nóra

Német hírek — magyar törekvések

A magyar főméltóságok török elleni politikája az 1663—1664-es német újsághírekben

1661 szeptemberének közepén megjelent egy négy oldalas német nyelvű nyomtatott hírlevél, melyben részletesen tudósítottak Louis de Souches generális 1661 szeptember 4-én, Tatáról indított sikeres török elleni akciójáról.[1] A leírásban pontosan rögzítették az események helyét és idejét, miként és hol gyülekeztek Souches csapatai, valamint Esterházy Pál és a fiatalabb Batthyány körülbelül 5000 fős hadai, továbbá hogy miként tartottak hadi tanácsot a szabad ég alatt, hogyan keltek át a Vértes erdején — közölve a hegy nevének fordítását is — miként értek a magyar előcsapatok estére, a fősereg pedig hajnali hat órára Zsámbék környékére. A tudósítás nem is elsősorban a kisebb jelentőségű hadi siker, Zsámbék visszafoglalásának, illetve a Palánka, Adony és Vác környéki portyázásoknak a megörökítése miatt igazán figyelemre méltó, hanem a leírás részletessége okán. A kiadványban ugyanis nemcsak magukat a hadi jelentőségű információkat adták közre, mint amilyen a vállalkozásban résztvevő erők nagysága, Zsámbék ostromának és bevételének módja, vagy a Duna magas vízállása, ami az átkelést akadályozta, hanem a sereg vonulása közben látott környékbeli véghelyek, mezővárosok, szép fogadók, bortermő vidékek állapotát is rögzítették. Ezeknek az olcsó formátumban kiadott korabeli újságoknak az értékét éppen az adja, hogy széles körben, közérthető módon tették hozzáférhetővé a szerte Európából érkező híreket.

A koraújkori Magyarországról megjelentetett korabeli újságkiadványok történeti és irodalomtörténeti jelentőségére már az Apponyi-féle gyűjtemény megjelenése is felhívta a figyelmet, napjainkban pedig új lendületet kapott a koraújkori magyar vonatkozású propaganda- és újságkiadványok kutatása.[2] Az 1660-as évek erdélyi és magyarországi török elleni küzdelmének óriási nemzetközi visszhangját már Széchy Károly, Perjés

---

[1] *Ausführliche Relation Von Ihre Excell: Herrn Generalen Feldt-Zeugmeistern Baron de Souches untergebene Armee Neben unterschidlichen Extract-Schreiben auss Ungarn / Anno 1661.* OSZK Régi Nyomtatványok Tára (= RNyT), Röplapok (= Röpl.), № 601/b (mikrofilm a prágai Strahov könyvtárból).

[2] Apponyi S.: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok I—II*, Budapest 1900—1902; L. Dézsi: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften III—IV. Neue Sammlung I—II*, München 1926—1927; Hubay I.: *Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok az Országos Széchenyi Könyvtárban*, Budapest 1948; Köpeczi B.: *„Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Budapest 1976. A Zrínyivel kapcsolatos kiadványok közül az egyik legfontosabb: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról, London 1664* (Zrínyi Könyvtár 2), kiad. Kovács S. I., bev. Péter K., ford. Bukovszky A.—Gömöri É.—Rab A.—Zajkás P., Budapest 1987; Köpeczi B.—Tarnai A. (Hrsgg.): *Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Budapest—Wien 1988. Nagy jelentőségű a wolfenbütteli könyvtár magyar vonatkozású katalógusa: S. K. Németh: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480—1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel I—III*, München—New York—London—Paris 1993.

GÉZA és KLANICZAY TIBOR Zrínyi-monográfiája is hangsúlyozta.[3] Az 1663/1664-es magyarországi török elleni háború nemzetközi összefüggéseit és e kapcsolatrendszer jelentőségét R. VÁRKONYI ÁGNES tárta fel *Török világ és magyar külpolitika* című, 1975-ben megjelent alapvető művében. Bécsi levéltári források alapján mutatott rá arra a fontos közös érdekrendszerre, amely a magyar főméltóságok, az erdélyi fejedelem, valamint a birodalmi gyűlés, elsősorban a mainzi érsek között jött létre.[4] Ez a német (birodalmi) és európai kapcsolatrendszer azonban nemcsak diplomáciai síkon, a döntéshozatal szintjén mutatható ki, hanem az európai nyilvánosság vizsgálatában is tetten érhető. A korabeli nyilvánosság és a közvélemény vizsgálatának új lehetőségeire szintén R. VÁRKONYI ÁGNES hívta fel a figyelmet, a kapcsolatrendszerek jelentősége mellett a szélesebb európai és magyar közvélemény elemzését is bevonva a kutatás látókörébe.[5] Az 1663/1664-es török elleni háború fontos fordulatairól ugyanis a diplomaták jelentései, és a kereskedők beszámolói mellett újságok, hetilapok, nyomtatott hírlevelek és röplapok is rendszeresen és sokféleképpen tudósítottak.

Az újra meginduló magyarországi török elleni háború szerte Európában a londoni, velencei, párizsi, amsterdami, augsburgi, nürnbergi, frankfurti, lipcsei hírpiacok vezető hírévé vált: a hiteles beszámolók mellett élvezetes formában megfogalmazott kiadványok is ismertették a magyarországi eseményeket. Korabeli népszerű kiadványok tucatjai bizonyítják Zrínyi Miklós tevékenységének óriási nemzetközi visszhangját. A koraújkori sajtótermékek vizsgálata azonban azt is bizonyítja, hogy Zrínyi Miklós katonai sikerei és politikája mellett más magyar főnemesek, elsősorban a magyar főméltóságok szerepe is kirajzolódott a hírekben. A híralapú sajtótermékek valóban sokrétű, érdemi és hiteles információt tettek közzé a magyarországi hadszíntereken történtekről.

A török elleni küzdelemről szóló híreket kezdettől fogva a legszélesebb nyilvánosság igényelte, így a nyomtatott hírterjesztésben már az újságműfajok megszületése idején is rendszeres témának számítottak a törökről érkező értesülések. A legmodernebb hírterjesztő eszközök: a rövid terjedelmű, gyorsan előállítható nyomtatványok, valamint az archaikusabb formák: a históriás énekek, az imádságok és a prédikációk közüggyé tették a török kérdést. A 16. században ősellenségként, *hostis naturalis*ként félt török európai terjeszkedéséről szóló hírek iránt megnyilvánuló igény maga is hatott a birodalmi nyilvánosság fejlődésére.[6] Eme széles közönségigényhez alkalmazkodva a törökökről

---

[3] SZÉCHY K.: *Gróf Zrínyi Miklós I—V* (Magyar Történeti Életrajzok), Budapest 1896—1902; KLANICZAY T.: *Zrínyi Miklós*, Budapest 1964[2]; PERJÉS G.: *Zrínyi Miklós és kora*, Budapest 1965 és *Zrínyi és az 1663—64-es nagy török háború* (Zrínyi Könyvtár 3), 25—99.

[4] R. VÁRKONYI Á.: *Török világ és magyar külpolitika*, Budapest 1975; *A nemzetközi török elleni szövetség genezise és II. Rákóczi György*, TSz 27 (1984) 67—79; *Zrínyi Szövetséglevele*, TSz 27 (1984) 341—368; *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Budapest 1987; *Európa Zrínyije*, ItK 100 (1996) 1—39.

[5] R. VÁRKONYI Á.: *Búcsú és emlékezet. A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben*, Keletkutatás 1988/1, 3—24. L. R. VÁRKONYI ÁGNESnek a koraújkori propaganda, közvélemény és hírközlés kérdéseivel foglakozó szemináriumában és speciálkollégiumában kidolgozott tanulmányokat (valamennyien megjelentek az *Aetas* 1995. évi 1—2. számában): B. SZABÓ J.: *Vázlat egy ellenségkép történetéről. A tatárok emlékezete Erdélyben 1241—1621*; ERDŐSI P.: *Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák*; LUKÁCS ZS. T.: *A propaganda és a közvélemény kutathatósága a történettudományban. A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése*; G. ÉTÉNYI N.: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében*; CSAPODI Z.: *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén.*

[6] W. SCHULTZE: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*, München 1978, 24—25.

szóló híreket a tudós értekezések: az *opiniók* és *oratiók*, továbbá a pamfletek mellett a legnépszerűbb formákban csodás égi jelek, természeti tünemények, vagy könnyen értelmezhető fametszetes röplapok, tudósítások, s az egyszerű *Landsknechtek* nyelvén megfogalmazott levelek, jelentések terjesztették.

A magyarországi török hódításról szóló hírek is hagyományosan jelen voltak az európai hírpiacon: már a mohácsi ütközet idején nagy számban jelentek meg nyomtatott formában is históriás énekek, melyek tudósítottak például a fiatal király és az özvegyen maradt királyné sorsáról, illetve olyan jelentések is napvilágot láttak, melyek magukról a hadi eseményekről tájékoztattak.[7] A nyomtatott hírterjesztés eszköztára egyre újabb és hatásosabb formákkal gazdagodott, így például Szigetvár 1566-os ostromáról már az ostrommal egyidőben is jelentek meg képes tudósítások,[8] a 15 éves háború idején pedig jól szervezett, tudatos propaganda mutatta be a török ellen elért császári és erdélyi sikereket.[9]

A hosszabb békeidőszak után újra meginduló 1663/1664-es magyarországi török elleni háború hírei azonban már egy a korábbiaknál modernebb szerkezetű nyilvánosság elé kerültek. A harmincéves háború idején mind az információ mennyiségében, mind pedig minőségében robbanásszerű változás következett be az európai hírpiacon. Az egyre modernebb közvéleményformáló eszközök a 17. század elejétől mind pontosabb és részletesebb hírekkel jelentek meg Európa sajtópiacán. Ezek az új típusú sajtóorgánumok egyrészt biztosították a hírek közzétételének gyorsaságát, hitelességét és folyamatosságát, másrészt a korábbiaknál jóval szélesebb kör számára tették elérhetővé az információt.

Az átalakuló nyilvánosság sokrétű tájékoztatására a sajtópiac is fejlődött, sokoldalúbbá vált, a jobb eladhatóság érdekében többféle közönségigényhez alkalmazkodott. A sajtóhierarchia csúcsán a hetilapok álltak. Legfőbb erényük abban rejlett, hogy az *universalitas* igényével jelentkeztek, rendszeresen, aktuális hírekkel, a széles olvasóközönség számára is hozzáférhető módon. A műfaj időszerűségét és korszerűségét jól jellemzi, hogy 1609-ben szinte egyszerre tűnt fel Straßburgban, Velencében és Wolfenbüttelben a korábbi Fugger-újságok továbbfejlesztett változata, a nyomtatott hetilap.[10] A 17. század közepétől már nem volt olyan fontos fejedelmi székhely, vagy magára valamit is adó központ, ahol ne adtak volna ki hetilapot.[11] Az óriási fejlődést mutatja, hogy 1618 és 1648 között 90 hetilapot indítottak el német területeken. Sőt a legnagyobb könyvkiadási központban, Frankfurtban már 1619-ben két könyvkiadó és a postamester három különböző hetilapot is megjelentetett.[12] 1660—1664-ben pártatlan tájékoztatást ígérve kifejezetten a háború és a kereskedelem híreire alapítottak egy új hetilapot, 1700-ra

[7] PUKÁNSZKY B.: *Mohács és az egykorú német közvélemény*, Mohács Emlékkönyv 1526 (szerk. Lukinich I.), Budapest 1926, 277—294.

[8] CENNERNÉ WILHELMB G.: *A Zrínyi-család törökellenes harcai a XVI—XVIII. század képzőművészetében*, Szigetvári Emlékkönyv (szerk. Rúzsás L.), Budapest 1966, 345; GALAVICS G.: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Budapest 1986, 14.

[9] RÓZSA GY.: *Régi magyar csataképek*, Budapest 1959; GALAVICS: *Kössünk kardot* (8. j.), 50—51. Rudolf császár török elleni propagandájáról l. K. VOCELKA: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576—1612)*, Wien 1981, 219—299.

[10] A hetilapokról legújabban l. TH. SCHRÖDER: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*, Tübingen 1995.

[11] E. BLÜHM: *Deutscher Fürstenstaat und Presse im 17. Jahrhundert. Hof, Staat und Gesellschaft in der Literatur des 17. Jahrhunderts*, Daphnis 11 (1982) 1—2, 298.

[12] K. KOSZYK: *Vorläufer der Massenpresse. Ökonomie und Publizistik zwischen Reformation und Französischer Revolution. Öffentliche Kommunikation im Zeitalter des Feudalismus*, München 1972, 46 és 48.

pedig az egyetemi oktatásba is bekerültek a hetilapok hírei. Az újságok másodlagos felhasználása is tanulságos: Georg Greflinger árengedményt kérvényezett, hogy a megmaradt újságok példányaihoz a diákok könnyebben hozzájussanak nyelvtanulás érdekében.[13] A hetilapok jelentőségéről már a század közepén hosszabb értekezések elmélkedtek. „Az a fejedelem, aki nem áldoz eleget újságokra, hamarosan nem fogja tudni, hogy valójában mi történik a szomszédjában" — írták a hetilapokkal kapcsolatban.[14] Szerkesztők azzal ajánlották fontos személyek pártfogásába a hetilapokat, hogy a hatalom számára „kormánylapátként" segíthetik a társadalom irányítását.[15] Értékes információi ellenére azonban nemcsak az elit számára voltak könnyen hozzáférhetők a hetilapok, hanem a városi középrétegek számára is. Bizonyítható, hogy az újságoknál példányonként akár 10-10 olvasóval is lehet számolni.

A hetilapok tematikai vizsgálata azt mutatja, hogy elsősorban (mintegy 50%-ban) az elitre vonatkozó hírek szerepeltek az újságokban.[16] Rendszeresen hírt adtak a királyi és fejedelmi udvarok reprezentatív eseményeiről, ünnepélyekről, utazásokról, esküvőkről, temetésekről, az udvari élet fontos szereplőinek betegségéről, sőt például 1660-ban, a *Mercurÿ Relation* második számában egy látványos bécsi komédia bemutatásáról is.[17] A hetilapok információinak hírértékét mutatja, hogy mintegy 60%-ban politikai és katonai híreket közöltek.[18] Bár a híradásokban körülbelül kétszer annyi katona szerepelt, mint polgár, a hetilapok nemcsak a hadi konfliktusokról számoltak be, hanem politikailag, diplomáciailag kényesebb kérdéseket is érintettek. Már a nyomtatott hetilapok indulásának kezdetén is megfigyelhető volt, hogy milyen nagy teret szenteltek olyan fontos, ám nehezen megfogalmazható kérdésnek, mint a császári házon belüli testvérkonfliktus II. Rudolf és Mátyás főherceg között. A külföldi követségek érkezése idején sem csak a követek által hozott, vagy a küldött ajándék leírása szerepelt, hanem utaltak későbbi követküldésekre, audienciákra is. Az újság a birodalmon belüli hírek áramoltatásának fontos eszközévé vált, javarészt a császári udvar, a fejedelemségek és nagy kereskedővárosok eseményei szerepeltek a híradásokban, melyek mellett mintegy 30—40%-ban tettek közzé egyéb európai híreket[19] Londonból, Madridból, Párizsból és Velencéből. A nagy kereskedelmi és hírközpontokból — Hamburgból, Brüsszelből, Amsterdamból, Kölnből, Velencéből és Rómából — érkezett *avisók* alapján rendszeresen jelentettek meg információkat Európán túli területekről is.[20] Kiemelt szerepet kaptak az oszmán birodalomból érkező hírek: közvetlenül Konstantinápolyból általában egy hónapos késéssel, illetve velencei keltezéssel közöltek értesüléseket.

---

[13] G. Greflinger: *Verständige Schulmeister (1669)*, Die Zeitung. Deutsche Urteile und Dokumente von den Anfängen bis zur Gegenwart, hrsg. v. E. BLÜHM—R. ENGELSING, Bremen 1967, 41—43.

[14] Ch. Besolds: *„Thesaurus Practicus" Nürnberg 1629*, Die ältesten Schriften für und wider die Zeitung, hrsg. v. K. KURT, Brünn—München—Wien 1944. Idézi BLÜHM: *Deutscher Fürstenstaat* (10. j.), 288.

[15] G. Wintermonat: *Von Nutzen und Erspriesslichkeit der Neuen Historien (1609)*, Die Zeitung (13. j.), 22.

[16] Hetilapok tartalmi elemzése statisztikák alapján: P. RIES: *Der Inhalt der Wochenzeitungen von 1609 im Computer*, Presse und Geschichte 2 (1987) 113—127; H.-G. NEUMANN: *Der Zeitungsjahrgang 1694. Nachrichteninhalt und Nachrichtenbeschaffung im Vergleich*, Presse und Geschichte 2 (1987) 157—158. SCHRÖDER: *Die ersten Zeitungen* (10. j.), 143 az 1609-es *Aviso* és *Relatio* alapján vizsgálta legújabban a hetilapok tematikai jellemzőit.

[17] *Mercurÿ Relation* [= *MR*] *1660. Lit B. Num. 2.* UBM Hist., 1154/1660. Másodpéldány: BSBM 1697 n.

[18] SCHRÖDER: *Die ersten Zeitungen* (10. j.), 55 és 143.

[19] SCHRÖDER: *Die ersten Zeitungen* (10. j.), 98 és 102.

[20] RIES: *Der Inhalt der Wochenzeitungen* (16. j.), 115.

A magyarországi és erdélyi hírek folyamatosan jelen voltak a bécsi híradások között, így már az 1609-es wolfenbütteli hetilapban ismertették a magyar nádor tevékenységét, majd rövidesen Illésházy István nádor halálhírét is közzétették.[21] A magyar országgyűlések összehívásáról és fontosabb döntéseiről is közöltek összefoglalásokat ezekben a rövid hírekbe sűrített összegzésekben. Amikor tehát 1657-től egyre gyakrabban tűntek fel erdélyi vonatkozású hírek II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyelországi hadjáratával, majd pedig a török támadással kapcsolatban, akkor mind az erdélyi fejedelem, mind pedig a török elleni háborúra készülő magyar főméltóságok — elsősorban Wesselényi Ferenc nádor, Lippay György esztergomi érsek, Szelepcsényi György kancellár és Nádasdy Ferenc országbíró — személye és szerepe is ismerős lehetett a korabeli hetilap olvasók számára.[22] Az erdélyi válságról, a török elleni küzdelemről egyre nagyobb számban érkező hírek szinte szétfeszítették a hetilapok viszonylag szűk, négyoldalnyi kereteit, így a kiadók külön számokban, nyomtatott hírlevelekben közölték a részletes beszámolókat.

A nyomtatott hírlevél, ez a történetileg tulajdonképpen a legnagyobb hagyományra visszatekintő műfaj a 17. századra már más funkciót töltött be, mint a 16. században, amikor ez a sajtóorgánum adta közre leggyorsabban a híreket. A 17. század átstrukturálódott tájékoztatási hierarchiájában a nyomtatott hírlevelek a részletesebb híreket tették közzé, sokszor egy-egy nagy jelentőségű személy valóságos vagy fiktív levelét jelentették meg, de általában egy eseménnyel kapcsolatos, több helyszínről érkező jelentéseket összegeztek. 1660-tól egyre inkább megfigyelhető, hogy amint a Bécsből küldött követjelentésekben, úgy a hetilapok hasábjain is mind többet szerepelnek magyarországi és erdélyi hírek, sőt egyre több külön számot, szatmári jelentést tettek közzé nyomtatott hírlevelek is. Míg 1662-ben csak hetilapok latolgatták folyamatosan a háború és a béke esélyeit, addig az 1663-tól meginduló török hadjárat híreivel hónapról hónapra több hírlevelet adtak ki. Az első különszám valószínűleg 1663 júliusában jelent meg, amikor részletesen beszámoltak a közelgő török sereg nagyságáról. Augusztusban és szeptemberben már havi 8—10 külön nyomtatott hírlevél jelent meg pontos információkkal komáromi, győri, szatmári, pozsonyi jelentések alapján. 1663—1664-ben tehát már a nyomtatott hírlevelek is rendszeresen jelentek meg magyarországi hírekkel, folyamatos hírközlést adva. A téli hadjárat idején pedig még a hetilapok hasábjain is a grazi, kremsiri, csáktornyai, győri hírek szerepeltek vezető hírként a madridi, párizsi, londoni hírek helyett. 1664-re azonban a magyarországi hírek gyakorlatilag teljesen kiszorították az európai nagyvárosok híreit, így a müncheni *Ordentliche Wochentliche Post Zeitung* csak csáktornyai, kremsiri, semptei és kanizsai hírekkel jelent meg, bizonyítva, hogy a birodalom számára a legfontosabb kérdéssé a magyarországi török elleni küzdelem vált. Az egyre nagyobb számban megjelenő magyarországi hírek között azonban nemcsak egy-egy helyszín eseményeit, vagy egy-egy várostrom fordulatait követték nyomon a hírekben, hanem általános helyzetképet is adtak a császári sereg szervezéséről, a muníció kiegészítéséről, a birodalmi segélycsapatok vonulásáról, vagy Szatmárból az erdélyi helyzetről. Mindezek mellett pedig egyre nagyobb teret szenteltek a politizáló magyar főnemesség szerepének is. Esterházy Pál, vagy Batthyány Kristóf, Forgách Ádám, Csáky István elsősorban természetesen mint török ellen harcoló katona jelent meg Zrínyi Mik-

[21] SCHRÖDER: *Die ersten Zeitungen* (10. j.), 140.

[22] Az 1663—1664-es hetilapok elemzése két eltérő müncheni hetilap, a *MR* (17. j.) és az *Ordentliche Wochentliche Post Zeitung* (= *OWPZ*) alapján készült. UBM 4. Hist., 1154/1663—64.

lós mellett, de az újságok hasábjain mind gyakrabban tűnt fel a magyar *palatinus* tevékenységének megörökítése is.

Az 1663/1664-es török elleni harcok idején a rendi hadi gépezet is mozgósította haderejét, szerepe a korabeli újságokban is hangsúlyosan megjelent. Igaz ugyan, hogy a császári és a birodalmi seregek alkották a török elleni harc főerejét, s ezért a császári seregek folyamatos növekedéséről, a muníciós bázisok szervezéséről, valamint a birodalmi seregek közeledéséről rendszeresen tájékoztatást adtak az újságok, ám harmadik fontos tényezőként a magyar nemesi seregek elhelyezkedéséről és erejéről is tudósítottak.[23] A birodalmi segélycsapatok útját folyamatosan nyomon kísérték: beszámoltak arról, hogy a württembergi seregek már Melknél járnak és hamarosan elérik Bécset, a trieri választó csapatai Linz felé közelítenek, ahol átkelnek a Dunán, a bajor választó seregei pedig a Vág partjához érnek rövid időn belül.[24]

A magyar nemesi haderő szervezéséről tudósító híradások gyorsaságát és jólértesültségét a vati hadi mustráról megjelentetett újsághírek jellemzik legjobban. Már Érsekújvár 1663 augusztus közepén meginduló ostromával egy időben megjelentek híradások a felmentő sereg szervezéséről, ami hosszabb időt igényelt, így a szeptemberi hírek között folyamatosan tudósítottak a fejleményekről. Szeptember 10-ei és 11-ei hírekkel adták ki az *Igaz levelek megbízható hírekkel az Érsekújvárnál történtekről ... és Zrínyi Miklósról...*[25] című kiadványt, mely már a címlapon a legfontosabb hírek között emelte ki Zrínyi Miklós főparancsnokká való kinevezését. A szeptember 10-ei bécsi hírek között részletesen leírták Zrínyi Miklós kinevezésének körülményeit. Az újságokban arra hivatkoztak, hogy „mivel a magyar főnemesek nem tudtak egymás között megegyezni, ezért a császár a szintén hozzáértő Nádasdy [Ferenc], Pálffy [Miklós] és Budiani [Batthyány Kristóf] mellett végül Zrínyit választotta", akit „sürgősen az Udvarba hívattak. A Titkos Tanács konferenciája után a császár nevében Gonzaga herceg adta át Zrínyi Miklósnak a hűségeskü letételét követően a magyar seregek fővezéri címét." Konkrét hely és időpont megjelölése nélkül a vati hadi mustráról is beszámoltak, melyet Győr és Pápa között minden 15 és 60 év közötti férfi számára hirdettek meg. E fontos kérdéssel külön nyomtatvány is foglalkozott, így az *Igaz tudósítások Magyarországról és az örökös tartományokról*[26] című kiadvány rendhagyó módon csak két, szeptember 12-ei jelentést tett közzé. A Bécsben összegyűjtött hírek azonban minden fontos momentumra kiterjedtek, azért is adták ki ezeket külön számban. A tatár pusztítások hírei mellett legfőképpen a készülődő felmentő seregről számoltak be. E nyomtatvány hírei egybevágnak a korábbi kiadvány bécsi kelte-

[23] A visszafoglaló háborúk idején a magyar katonákra és főnemesekre vonatkozó hírekről l. SZITA L.: *A magyar katonaság törökellenes küzdelmének nyugat-európai sajtóvisszhangja 1688—1698 között*, Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár 1992, 299—310.

[24] *Continuation und warhaffliger Bericht auss unterschiedlichen Schreiben / was sich vom 5. biss 11. Sept. St. N. zwischen den Christen und Türcken begeben. Dabeyauch ein Vermahnungs-Schreiben / vom Gross-Vezier an den Herrn Grafen Forgatschen / Commendanten in Neuhäusel. Im Jahr 1663.* BSBM Turc., 87/32.

[25] *Warhaffte Schreiben / Von Gründlichen Nachricht der Bludurstigen Türcken und Tartarn Beginnen / und was vor Neuhäusel passirt / auch nunmehr völligen General-Aufbot der Ungarn / welche anjezo willig / weiln denen zur Beyhülff Herr Graff Nicolai Serini / zum Generalismo völlig erkläret. Vom 10. 11. und 12. Monatstag Septembris / 1663.* UBM Hist., 4015/20; BSBM J. publ. E., 329/46.

[26] *Warhaffter und eigentlicher Bericht / des jezigen Zustandes in Ungarn und der Kaiserlichen Erbländer Vom 12. September / 1663.* OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 631. A vati hadi mustra helyének, illetve pontos idejének kérdéséről összefoglalóan l. KOVÁCS S. I.: *Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje a Dunántúlon 1663. szeptember 9-én*, A „Syrena" és a szobor, Pécs 1987, 15—26.

zésű híreivel, ám itt elsősorban Montecuccoli és Zrínyi — kőszegi és oroszvári — megbeszéléseire utaltak. A meghirdetett hadi mustra helyszínét, Vatot és idejét, szeptember 14-ét is pontosan megnevezték, sőt, arról is közöltek értesülést, hogy hamarosan Zrínyi is odaérkezik. Mivel az újságok híradásai minden fontos információt igyekeztek közzétenni, röviden utaltak arra is, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelem a nagyvezír kívánságára hamarosan elindul Erdélyből a török táborba. Ez a szeptemberi újságokban többször megjelentetett hír igen pontos információ, hiszen a fejedelem valóban szeptember 20-án indult Radnótról a török táborba. A hadi mustráról ugyan konkrét leírás nem maradt fent az újságokban, ám arra utaltak „a veszélyes jelenlegi helyzetről"[27] megjelentetett híradásban, hogy Zrínyi Miklós a szeptember 12-e és 14-e közötti vati hadi mustra után 30.000 fős serege élén Érsekújvár felmentésére indul. A számadatában a valóságosnak mintegy kétszeresét közlő jelentés legizgalmasabb mozzanata az a várakozás, amely a frissen kinevezett Zrínyit övezte. A szeptember 16-a és 19-e közötti hírekkel megjelenő kiadványban[28] viszont bécsi értesülések alapján arról írtak, hogy bár Zrínyi Miklós előkészületeket tett a török elleni küzdelemre, nem lévén elég katonája, hazament birtokaira. A vati hadi mustráról és a felmentő sereg készülődéséről az érsekújvári védők is tudomást szereztek a lelőtt Békó pasa zsebében talált Montecuccoli-levél alapján. A levél, melyről Esterházy Pál is említést tesz *Mars Hungaricus*ában, s amely Forgách Ádám iratai között fennmaradt, alátámasztja a nyomtatványok adatait, mind a helyszín, mind pedig az időpont vonatkozásában.

A felmentő sereget nem sikerült megszervezni, Érsekújvár elesett, ám a magyar nemesség szerepe továbbra is az érdeklődés középpontjában állt. Az 1663 októberétől decemberéig tartó időszak fő kérdése ugyanis a nagyvezíri hódoltató politika sikeressége volt, hiszen egy nagyméretű hódolási hullám a készülődő nemzetközi török elleni háború időszerűségét kérdőjelezte volna meg. A nagyvezír érsekújvári török táborában 1663 szeptember 28-án kibocsátott hódoltató pátensének német változatát több kiadásban is megjelentették, a nyomtatás pontos dátumát azonban nehéz meghatározni, mert a pátens szövegéhez a törökök vallásáról és birodalmáról közölt tudnivalókat csatoltak praktikus háttérismeretként, valamint Salamon Schweigger leírását ajánlották az ismeretek bővítésére.[29] A nagyvezír érsekújvári török táborban kiadott hódoltató pátensének híre már 1663 októberétől megjelent az újságokban: 1663 október 6-ai bécsi hírek például már a nagyvezíri pátens szétküldését és tartalmát is ismertették.[30] Ellensúlyként a török ellen szerveződő erőket mutatták be, Porcia herceg pénzsegélye és Łubomirski

[27] *Eigentlicher Bericht / Gefährlichen Zustands / unterschiedlicher Furcht und Schrecken der Christenheit / über der Blutdurstigen Türcken und Tartarn Straiffen / Morden / Stürmen und Einfällen. Von Prag / Plan / Wien und Pressburg des Monatstages 13. 14. 15. und 16. Septembbris 1663.* UBM Hist., 4015/7; BSBM J. publ. E., 329/18.

[28] *Gewisse und warhaffte Schreiben / von denen Belagerten aus Neuhäusel / Auch von unterschiedlichen Orten / des in Oesterreich / Ungarn und Mähren / Von der Türcken und Tartarn bosshafftigen Tyrannisiren und erbärmlichen Zustands. Vom 16. 17. 18. und 19. Septembris 1663.* OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 615.

[29] *Copia Eines Türkischen Frieden-Brieffs: Wie solche der hochmütige / und jetziger Zeit um Neuhäusel sich befindende Gross Vezier...* OSZK RNyT (1. j.) Apponyi Hungarica (= App. Hung.), № 870. Szűkebb körre vonatkoztatva az eredeti egyik másolata: ÖStA KA Türkenkriege, 160, 1663/9/112, fol. 338.

[30] *Relation oder Gründliche und ausführliche Zeitung / Wegen des Fürsten Lubomirsky / und des Fürsten von Portio / sowohl des Herrn Tököly / welche sich gegen Ihro Käis. Majest. über die 36 000 Mann zur Assistenz und Hülffleistung wider dem Erb-Feind erboten. Benebenst Copia Des Exusation-Schreibens von Locatelli an Ihro Käis. Maj. sub dato Comorn / den 30. Septembris / wegen der Übergab Neuhäusel. Gedruckt im Jahr 1663.* UBM Hist., 4017/33; BSBM Turc., 87/30.

marsall által nyújtandó lengyel segítség mellett Thököly István csapataira utaltak. Más nyomtatványok október 8-ai, 9-ei és 12-ei híreikben viszont Léva és Nyitra elestéről tudósítva nem tudták közölni, hogy vajon a várat a törökök rohammal, vagy pedig megegyezéssel vették-e be, ami már a hódoltató politika sikerét jelenthetné.[31] Az október 12-ei pozsonyi hírek már újabb részletekkel szolgáltak a hódolásra vonatkozóan, miszerint a nagyvezír három évig adómentességet és vallásszabadságot ígért a neki hódolóknak, az ellenszegülőket viszont a morvaországihoz hasonló tatár pusztítással fenyegette meg. Sőt olyan hírek is elterjedtek a tudósítás szerint, hogy Trencsén és Nagyszombat között a tatárok által felégetett falvakban a nagyvezír saját költségén a visszatérő parasztoknak új házakat építtet. A nagyvezíri politika kedvezményeire Andreas Neumann brandenburgi követ is utalt november elején keltezett jelentéseiben.[32]

Október közepén már arról tudósítottak Komáromból, hogy napról napra több magyar hódol be a törököknek, sőt Galgóc kastélyát például elhagyták a katonák, pedig nem is veszélyeztették a törökök — igaz, Verebély és Komjáti vára még tartja magát.[33]

Egy következő nyomtatott hírlevél egy október 18-ai pozsonyi hírben már arról számolt be, hogy Nyitra vármegyében a nemesek is behódolnak a törököknek, valamint részleteket közölt Galgóc átadásáról. Egy 19-ei pozsonyi hír pedig arról tudósított, hogy nyugodt szüret után most sem fenyeget nagyobb ellenséges támadás Pozsonynál, annak ellenére sem, hogy Sempténél áll az ellenség. Tudni vélték a hírforrások azt is, hogy Nagyszombat, Modor és Bazin térségében e hónapot adták a törökök a hódolásra.[34] Október közepén már minden nyomtatott hírlevélben utaltak a hódolás kérdésére, egy október 18-ai bécsi hírben a csallóköziek hódolási szándékáról írtak.[35]

A hódolásról és a morvaországi pusztításról szóló sok tudósítás közül kiemelkedett egy Apafi Mihály erdélyi fejedelemre vonatkozó október 18-ai hír, miszerint Apafi nagy kísérettel megérkezett a török táborba, ahol a nagyvezír nagyon udvariasan, ágyúlövésekkel és egyéb ceremóniákkal fogadta.[36] Bár az ágyúlövések a szemtanúk leírásaiban nem szerepeltek, Apafi díszes fogadtatását, a nagyvezíri elképzelésekben betöltött hangsúlyos szerepét tükröző gesztust ezek szerint nemcsak a szemtanú erdélyiek, hanem a korabeli újságok is megörökítették.[37] Apafi érkezésének miként jét jó szemű komáromi

---

[31] *Relation Aus Ober-Hungarn / vom ferneren Progress des Türckischen hochverderblichen Heerzugs, mit was Anbot der Gross-Vezier von Pressburg in des Gross-Türcken Devotion beruffen...* OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 621; UBM Hist., 4017/13; BSBM J. publ. E. 329/41.

[32] MARCZALI H.: *Regeszták külföldi levéltárakból*, TT 4 (1881) 131.

[33] *Warhaffiges Extract-Schreiben auss Wien vom 18. Octobris An. 1663. darinnen vermeldet wird / der Türcken progress und dessen Kriegs-Staat betreffend.* BSBM J. publ. E., 329/37.

[34] *Relation / von zweyen Niederlagen der Türcken durch den Herrn Grafen Serini und Budiani: Nebenst einigen nachrichtlichen Umständen von der Eroberung Neuhäusel / auch Annahnung der Reichs-Auxiliar-Völcker / und was massen die Türcken nunmehr Schinta belägern.* UBM Hist., 4017/1.

[35] *Extract Oder Ausführlicher Bericht / Wegen Übergab der Vestung Neutra / und andern Begebenheiten.* UBM Hist., 4017/22; BSBM J. publ. E., 329/31.

[36] *Fernerer Bericht / Von dem jetzigen Zustand derer Christen und Türcken in Ungarn / auch was haubtsächlichs dabey vorgegangen. Wie auch / Des Grafen von Serini / glücklicher Anfang / und Recontre / welches kürzlich mit den Türcken vorgelauffen. Vom 19. und 20. Oktober / 1663.* BSBM J. publ. E., 329/19; és UBM Hist., 4015/5

[37] Apafi magasba emeléséről l. R. VÁRKONYI: *Európa Zrínyije* (4. j.), 505—508. A nagyvezíri díszes fogadtatás leírása: *Az Erdéli méltóságos Fejedelemnek Apafi Mihálynak s fő-vezér Köpöli Ahmet pasa néhai ottlétének és visszajövetelinek rövid leírása, mely lőtt 1663. esztendőben.* Közli SZILÁGYI S.: *Apafi Mihály Érsekújvár alá való menetele 1663-ban*, Új Magyar Múzeum 1859, 54—57 és *I. Apafi Mihálynak a fő-vezír Köpöli...*, Új Magyar Múzeum 1860, 102—105.

kémek is megfigyelhették, de valószínűbb egy közvetlenül a „török táborban lévő megbízható barát" jelentése, miként arra egy másik híradásban konkrétan utaltak. A díszes fogadtatás jelentőségét tovább növelte, hogy híre egyszerre jelent meg az október 19—21-ei értesülésekkel egyetemben újfent kiadott szeptember 28-ai nagyvezíri hódoltató kiáltvánnyal.[38] A novemberi hírek között már jóval kisebb hangsúlyt kaptak a hódoltatásról szóló híradások, kiemelt helyüket egyértelműen Zrínyi Miklós sikerei vették át. Zrínyi 1663 november 18-ai, Mura menti győzelméről a hadvezér saját kezű beszámolóját jelentették meg különböző fordításokban.[39] A november 29-ei levél egyik kiadását szintén ezzel a dátummal, Carl Joseph halálhírének cáfolatával egészítették ki, Linzből kapott hírek alapján.[40]

Az előző kiadvány egy későbbi változatát már december 8-ai kiemelt jelentőségű udvari hírekkel egészítették ki, amelyekben ismertették, hogy Lipót császár Regensburgba, a birodalmi gyűlésre indult segítséget kérni, valamint hogy követséget indítanak Európa vezető államaihoz a török elleni háború támogatásáért: a franciákhoz Strozzi grófot, Angliába Sinzendorfot, a lengyelekhez Schönkirchen bárót, Dániába és Svédországba Windischgrätz grófot, Perzsiába pedig Manistario püspököt küldték.[41]

Az Apafi nevében kiadott hódoltató kiáltvány csak november végi, december eleji híradásokban szerepelt. Elképzelhető, hogy a forrásadottságok kedvezőtlenek, de valószínű, hogy a kevesebb hadi esemény miatt ritkábban jelentettek meg hírleveleket, illetve a nyomtatványokban elsősorban Zrínyi Miklós Mura menti sikereire utaltak „különszámokkal", amint erre a kiadók is felhívták a figyelmet, az előző számoknál már a következő kiadványt ajánlva. Az Apafi nevében kiadott pátens a meghirdetett kassai gyűlés idején kapott nagy teret a korabeli újságokban, amikor a november elejére datált pátens tartalmát is ismertették, tehát valószínűleg ekkor utaltak rá részletesebben először. Egy decemberi híradás már a címében is kiemelte a skandalumot: Apafi Kassára részgyűlést hirdetett, meghódolásra szólítva fel a vármegyéket.[42]

---

[38] *An die Christen der Städt in Ungarn. Türkischer / Pass / Versiherungs und Friedens-Brief. Von den listigen Gross-Vezier an alle herumgelegene Oerter... Von 19. 20. und 21. Oktober. Gedruckt im Jahr / 1663.* UBM Hist., 4017/4.

[39] *Schreiben Graf Niclasens von Serini de dato 18. 28. Novemb. 1663. von seiner herrlichen Victoria Wider den Erbfeind / welche den 17.27. Diss an der Muer bey Canischa... erhalten worden.* OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 633; SZABÓ K.—HELLEBRANT Á. (szerk.): *Régi magyar könyvtár I—III* (= RMK), Budapest 1879—1898, III № 2236. *Ein gantz Warhafftes Copey Schreiben an ihre Kays May: dess theuren Helden Graf Niclas von Serin / de dato den 29. Nov. von seiner durch Gott ganz wunderbarlich erhaltenen Victori, ein Tag zuvor nemblich den 28. Novemb. 1663. Zu Augsburg / bey Elias Welhöffer Brieffmaler bey unser Frawen Thor.* OSZK RNyT App. Hung. (29. j.), № 864; RMK III № 2193. Ez a kiadvány Zrínyi Miklós latin nyelvű levelének a fordítása, l. *Zrínyi Miklós összes művei. II: Levelek*, kiad. KLANICZAY T.—CSAPODI CS., Budapest 1958, 337—339 és 566—569, № 287. A Mura menti ütközetről szóló nyomtatott híradásokról l. KLANICZAY: *Zrínyi Miklós* (3. j.), 699; SZTANÓ L.: *Olasz beszámoló Zrínyi Miklós 1663. november 27-én vívott Mura menti ütközetéről*, HK 42 (1985) 660—675. Röplapokról l. CENNERNÉ WILHELMB G.: *Zrínyi Miklós a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai*, Folia Archeologica 1961, 225—234 és Kat. 6—13; *Angol életrajz* (2. j.), 404.

[40] *Herrliche Victori / und Schreiben von Seiner Excell. Herrn Grafen Niclas von Serini / de dato den 28. Novemb 1663. Wie er mit wenigem Volck / durch sonderbare Schickung Gottes / die Tartarn und Türcken geschlagen / geschehen an der Muhr bey Canischa.* UBM Hist 4015/9.

[41] OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 633; RMK (39. j.) III № 2236.

[42] *Relation welchergestalt Fürst Abbafft in Siebenbürgen die noch-übrige Hungarische Spanschafften in Türkische Protection beruffen / auch zu Caschau einen Landtag angestellet. M. December A. 1663.* OSZK RNyT App. Hung. (29. j.), № 878. Az Apafira vonatkozó november 28-ai szatmári hírt november 30-ai keltezéssel megismételte

A nagyvezíri terv, az Apafi nevében meghirdetett hódoltatás jelentősége és óriási veszélye a korabeli kiadványokban is nyomon követhető. Annak ellenére, hogy az októberi újságok is sokat foglalkoztak a török hódoltatás kérdésével, ez a „második hullám" sokkal szélesebb körben váltott ki reakciót, s ekkor már közvetlenül is beavatkozott a hatalom, hiszen a leghatásosabb propagandaeszközt, a hatalmi szándékot nyíltan tükröző kiadványt, az uralkodói pátenst csak a legválságosabb helyzetben alkalmazták. Lipót császár 1663 november 10-én Apafi pátensére ellenpátenst adatott ki, melyben megtiltotta alattvalói részére a hódolást a töröknek. A kiáltványt az udvari nyomdász, Matthias Cosmerovius műhelyében nyomtatták ki 300 példányban, s miként azt Nádasdy Ferenc országbíró és Szelepcsényi György kancellár igazolta az Udvari Kamara felé, szét is küldték a vármegyékhez a hódolás megtiltására.[43] Az elszámolások szerint a mechanizmus úgy működött, hogy Cosmerovius az udvari könyvtárostól igényelhetett a pátenshez papirost, de a ráfordítás megtérülését csak 1665 februárjában kérhette, költségei kimutatása mellett Nádasdy és Szelepcsényi igazolásával, hogy a pátenst valóban kinyomtatták 300 példányban és szét is küldték.[44] A császári pátens egyrészt megtiltotta a hódolást, másrészt hathatós küzdelmet ígért a török ellen, együttműködve a magyar főnemesekkel. A császár a birodalmi gyűlésre indulva a német fejedelemségektől várt segítséggel bíztatta a hódolás ellen az alattvalókat. Maga a nádor is megpróbálta útját állni a hódolásnak a vármegyékhez küldött kiáltványokkal, egyrészt az Apafi-féle pátens kihirdetését tiltotta meg, másrészt látványos levelében Apafi és az erdélyiek bizonytalan helyzetét és a török politika kétarcúságát hangoztatta.[45] Erdélybe visszatérve maga Apafi is kiadott egy hódolást tiltó kiáltványt, de úgy tűnik, ennek nem volt visszhangja a korabeli újságokban.

Valószínű, hogy a császár hódolást tiltó pátensének sem volt visszhangja a sajtókiadványokban. Ez adódhatott abból, hogy a császári pátens nem utalt név szerint Apafira, valamint abból is, hogy az erdélyi fejedelmi pátens tartalma csak november végén, december elején jutott el nyomtatásba, így a császári pátens birodalmi segítséget sürgető igénye kapott nagyobb hangsúlyt.

A hetilapok segítségével megbízható kronológiája állítható össze a hódolással kapcsolatos erdélyi híreknek. A folyamatos híradást biztosító hetilapokban is a nyomtatott hír-

---

kisebb eltérésekkel és rövidebb hírekkel megjelenő kiadvány: *Extract Zweyer Schreiben / von Wien und Zattmar / von fernern Zustand in Ungarn. Im Christenmonat / 1663.* OSZK RNyT App. Hung. (29. j.), № 874; UBM Hist., 4017/20.

[43] ÖStA FHKA, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 219, 1665. Febr., fol. 165—169. A *Hofkriegsrat Protokollum*ok szerint a császár nevében kiadott ellenpátenst 1663 november 11-én kinyomtatni küldték, majd már nyomtatott formában került a vármegyékhez. ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates. Reg. Bd. 327, fol. 259. Csáky István 1663 december 7-ei leveléhez mellékelve küldte meg Zrínyi Miklósnak. R. VÁRKONYI Á.: *„Édes gróf Öcsém Uram!" Csáky István két levele Zrínyinek*, Tarnai Andor-emlékkönyv (Historia Litteraria 2, szerk. Kecskeméti G.), Budapest 1996, 299 és 305. Egy eredeti vármegyékhez küldött példány: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr vármegye Nemesi közgyűlésének iratai, II, 1663, № 7. PÁLFFY GÉZÁnak a pátens eredeti példányaira vonatkozó szíves közléseit ezúton is köszönöm. A pátens megjelent: RÁTH K.: *Gróf Wesselényi Ferenc nádor nevezetes levelei 1663-ból*, Új Magyar Múzeum 4 (1854) 2, 53—55.

[44] A papír igényléséről l. *Petrus Lambecius udvari könyvtáros feljegyzései*. ÖNB Handschriftensammlung, Codex 12.491, fol. 70. E közvetlenül az uralkodótól kapott megbízásnál az egyetemen nem készült kimutatás úgy, mint a többi kiadványnál. Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, Fasc. III, Lit. C, № 15, f. 127 és Fasc. V, Lit. Z, fol. 24.

[45] R. VÁRKONYI: *Európa Zrínyije* (4. j.), 517—518.

leveleknél megfigyelhető folyamatok mutathatóak ki a reményteli és a kedvezőtlen hírek viszonyában. A hódoltatásról közzétett első hírek egyértelműen a nagyvezírhez köthetők. Az október 19-én megjelent *Ordentliche Wochentliche Post Zeitung* október 8-ai bécsi hírek alapján már ismertette a szeptember 28-ai nagyvezíri kiáltványt.[46] November elején a fél éve Konstantinápolyba küldött, és Budán keresztül Komáromnál visszatért hírvivő titkos jelentései között azt a hírt hozta, hogy Apafi helyett egy pasát tesznek a fejedelmi székbe. A meglepő értesülések az Erdéllyel kapcsolatos tárgyalások félreértelmezéséből adódhattak, vagy a hírforrások tudatosan dezinformáltak.[47] Úgy tűnik, hogy a következő héten nem kaptak érdemi híreket a török táborból, mert már a tatár pusztítások keltette félelem szerepelt mint vezető hír az újságokban. A katonai sikerek ellensúlyozták az addigi kedvezőtlen híreket, előbb Zrínyi Péter károlyvárosi győzelméről írtak, egy hét múlva pedig Zrínyi Miklós hadi erejéről, valamint a Thököly István irányítása alatt álló 10.000-es létszámú seregről számoltak be.[48] A következő számban egy roppant érdekes hír jelent meg, november 3-ai bécsi keltezéssel, miszerint Apafi minden levelében azt írja, hogy ha csak egy kicsiny győzelmet is felmutatnak a török ellen, akkor császári protektorátus alá adja magát nemeseivel.[49] Az Apafi nevében kiadott pátensről azonban a nyomtatott hírlevelekhez hasonlóan a hetilapok is csak december elején számoltak be november 28-ai szatmári jelentések alapján.[50] Szokatlan módon a hetilap is szó szerint megismételte ugyanazt a jelentést, kivéve azt a részt, amely a legkonkrétabban határozta meg a kassai gyűlés idejét és célját. A hetilapok sem a pontos dátumot, sem pedig a konkrét helyet nem írták meg az Apafi által a magyar nemesség számára tizennégy napra Kassára meghirdetett gyűléssel kapcsolatban.

A hódoltatás kérdésének még hosszú ideig visszhangja volt a hetilapokban is. A következő számban december 15-ei bécsi hírek alapján arról írtak, hogy mégsem dőlt el, vajon az erdélyi státuszban bízva a felső-magyarországi nemesek és vármegyék török protektorátus alá adják-e magukat, vagy sem; bíztató hírként azonban Zrínyi újabb győzelmét is hírül adták.[51] Az 1664-es év első számában viszont már újfent nem Apafival fémjelezték a hódoltatást, hanem arról írtak, hogy a nagyvezír a vármegyékhez küldött felszólítást: derüljön már ki, vajon hódolnak-e vagy sem.[52] A második héten viszont az előző évben történt kínos esetre hívták fel a figyelmet, miszerint Székelyhíd őrsége megadta magát. A hír nem kelthetett különösebben nagy meglepetést, mert a fizetetlen császári őrség kedvezőtlen helyzetéről folyamatosan tudósítottak, s már a szeptemberi jelentések között szerepelt, hogy Székelyhídról tizenkét katona állt át a törökökhöz.[53] A következő számban még mindig azt latolgatták — háttérben a hódoltatással —, hogy a német őrség Apafinak, vagy pedig a törököknek adta-e meg magát.[54] Természetesen a

[46] *OWPZ* (22. j.) № 42 október 10-ei dátummal; *MR* (17. j.) Lit. T.t., № 42. UBM Hist., 1154/1663

[47] *OWPZ* (22. j.) № 44. UBM Hist 1154/1663.

[48] *OWPZ* (22. j.) № 46, valamint *MR* (17. j.) Lit X.x., № 44 és Lit. Y.y., № 45. UBM Hist., 1154/1663. Thökölyről és a mellette lévő két nemesről, akik közül az egyik valószínűleg Koháry, l. SZÉCHY: *Gróf Zrínyi Miklós* (3. j.), V 61; és *Angol életrajz* (2. j.), 401.

[49] *MR* (17. j.) Lit. Z.z., № 46. UBM Hist., 1154/1663. Az átállásról szóló hír nyomtatott hírlevelekben a moldvai fejedelemmel kapcsolatban is megjelent l. OSZK RNyT App. Hung. (29. j.), № 865.

[50] *MR* (17. j.) Lit. E.e.e., № 51. UBM Hist., 1154/1663; vö. OSZK RNyT App. Hung. (29. j.), № 878 és 874.

[51] *MR* (17. j.) Lit. N.n., № 52. UBM Hist., 1154/1663

[52] *MR* (17. j.) Lit. A., № 1. UBM Hist., 1154/1664.

[53] *MR* (17. j.) Lit. B., № 2. UBM Hist., 1154/1664; OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 615.

[54] *MR* (17. j.) Lit C., № 3. UBM Hist., 1154/1664.

székelyhídi várátjátszás különös körülményeiről külön nyomtatott hírlevelet is kiadtak Diepenthal kapitány jelentései alapján.[55]

A hódoltatás szándéka ellen nemcsak közvetlen, hanem közvetett propagandaformákkal is agitáltak. 1663-ban újra kiadták Gregor Scherernek a törököknek való meghódolást tiltó, a hódolás keresztényekhez méltatlan bűnét ostorozó prédikációját 1596-ból.[56] A kiadvány jelentőségét növelte, hogy egyrészt a prédikáció mint hagyományos forma a vallás parancsával hatott a keresztényekre, másrészt mintaként is szolgált, hiszen felolvasható volt a templomokban a hívek számára. Az új kiadást nemcsak az tette hatásossá, hogy a tudós jezsuita szerző, Georg Scherer, Rudolf császár udvari papja volt,[57] hanem az is, hogy a prédikáció Pozsonyban hangzott el magyar nemesek előtt. A prédikáció új kiadása valószínűleg kifejezetten a veszélyeztetett terület, a „magyar közvélemény" számára készült, hiszen — akárcsak első alkalommal — 1663-ban is Bécsben adták ki, ahonnét könnyen és gyorsan eljuthatott a felső-magyarországi templomokba. Figyelemfelkeltő, hogy az egyértelműen Bécshez köthető kiadványok, prédikációk mellett hagyományosabb közvélemény-befolyásoló eszközöket is használtak: népénekeket, csodás égi tüneményeket, vagy éppen veszélyes időket jósoló torzszülötteket hírül adó ábrázolásokat.

A nagyvezíri hódoltató politikában kapott szerepet ügyesen szabotáló Apafi Mihály és a magyar főméltóságok titkos „összjátéka" nem jelent meg kiemelten, azaz önálló hír formájában az újságok hasábjain. Ám e kritikus időszak vizsgálata mégis számos tanulsággal szolgál. Szembetűnő, hogy a török hódoltatás kényes kérdését is árnyaltan, s nem egyoldalúan jelenítette meg a korabeli német nyelvű sajtó. A magyarországi hírekre a 17. század második felében a török ellen háború irányította rá a birodalmi közvélemény figyelmét. Ugyanakkor a korabeli újságokból nemcsak a háború hírei bontakoztak ki, hanem a magyar főúri politika szándékai is. Ezeket a szándékokat nem a röplapok szenzációs hírei között találhatták meg az olvasók, hanem a hetilapok és nyomtatott hírlevelek hiteles és részletes információi között. Így rajzolódott ki a magyar főméltóságok szerepe a török hódoltatás megakadályozásában, s mindez a török elleni nemzetközi felszabadító háború megindításához szolgálhatott újabb érvekkel.

---

[55] *Relation welchergestalt die besatzung der Vestung Zecklheit in Siebenbürgen gegen dem Commendanten daselbsten revoliret, auch von der Türken und Tartarn fernern attentaten in Hungarn. M. Decembr. 1663. und M. Januar 1664.* OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 688; UBM Hist., 4018.

[56] G. Schrerer: *Ein Treuhertzige Vermahnung / Dass die Christen dem Türcken nicht Huldigen / sondern Ritterlich wider ihn streiten sollen...* Újabb kiadásáról l. M. GROTHAUS: *Der Erbfiend christlichen Namens. Studien zum Türkenfeindbild in der Kultur der Habsburger-Monarchei zwischen 16. und 18. Jahrhundert*, Graz 1986, 985.

[57] Scherer szerepéről l. SCHULTZE: *Reich und Türkengefahr* (6. j.), 40 és 50—51; VOCELKA: *Die politische Propaganda* (9. j.), 145. 185. 269—270. 285. Prédikációi: VOCELKA: *Die politische Propaganda* (9. j.), 676—686 és 495—497. Scherernek több, kifejezetten török elleni prédikációját adták ki, így Győr elvesztése, majd visszafoglalása kapcsán is, vö. OSZK RNyT Röpl. (1. j.), № 368. № 369. № 401. № 413. № 413a.

NÉMETH S. KATALIN

Kiadatlan feljegyzés J. J. Redinger magyarországi útjáról

Johann Jakob Redinger (1619—1688) svájci lelkész tevékenységére Comenius magyarországi hatását kutatva figyeltünk fel és kezdtük el magyar kapcsolatainak szisztematikus feltárását.[1] A szakirodalom és a százéves szövegkiadások felderítése után 1996 augusztusában egy hónapig a zürichi Zentralbibliothek és a Staatsarchiv rendkívül gazdag gyűjteményében ismerkedhettünk a hatalmas méretű Redinger-hagyatékkal,[2] kutatásaink eredményeit kisebb szövegközléseket tartalmazó közleményekben publikáltuk.[3] A kéziratos hagyaték megismerése előtt tartott előadásunk vitájában[4] R. VÁRKONYI ÁGNES javasolta, hogy kíséreljük meg az általunk elemzett, de a kutatás számára kevéssé ismert útinapló újrakiadatását, a magyar olvasókkal való megismertetés érdekében. Svájci tanulmányutunk eredményeképpen azonban sikerült az útinaplónak egy olyan szövegváltozatát is megtalálnunk, amely mindezidáig kiadatlan, tehát célszerűbbnek látszott először ennek a kiadatlan szövegnek a feldolgozása. Mostani szövegközlésünk jegyzeteiben a megértéshez szükséges tárgyi és nyelvi magyarázatokra szorítkozunk, bevezetőnkben pedig felhívjuk a figyelmet az újonnan megismert textus keletkezési körülményeire és ténybeli újdonságaira.

Mint köztudott, Johann Jakob Redinger, Comenius tanítványa, módszerének terjesztője, ugyanakkor a chiliasztikus tanok fanatikus híve 1664 őszén járt a török által megszállt Magyarországon és Erdélyben. Utazásának nem titkolt célja a törökök megtérítése volt, s levelezéséből, a magával vitt könyvek eredetéből és tartalmából következtethető, hogy Comenius „követi" megbízatását is teljesítette. Négyhónapos útjáról utólag beszámolót készített, amelynek több változata is ismeretes. A legterjedelmesebb szöveg megjelent Redinger első monográfusa, FRIEDRICH ZOLLINGER kiadásában,[5] rövidített változata LEONHARD MEISTERnek a német spiritualistákról szóló tanulmányában[6] magyarul pedig KVACSALA JÁNOS közleményében.[7] A zürichi Staatsarchiv Redinger-hagyatékában található egy újabb változat,[8] amely ugyan kevéssé módosítja az eddig kialakult képet, megismerését azonban nem tartjuk érdektelennek.

---

[1] NÉMETH S. K.: *Comenius elfeledett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, ItK 101 (1997) [sajtó alatt]. A kérdés részletes szakirodalmát l. ugyanitt.

[2] A kutatáshoz a Pro Helvetia Ost / West alapítvány nyújtott köszönettel fogadott támogatást.

[3] S. K. NÉMETH: *Neue Funde aus dem Nachlaß von Johann Jakob Redinger*, Chloe 1997; és *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában*, Keserű Bálint Emlékkönyv [sajtó alatt].

[4] MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Osztálya, 1995 december 14.

[5] F. ZOLLINGER: *Jakob Redingers reise in das Türkische Heerläger, wie es ihm dort, und in der rukreise ergangen 1664*, Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1896, Zürich 1896, 215—250.

[6] L. MEISTER: *Über die Schwärmerei. Eine Vorlesung*, Bern 1775.

[7] J. KVAČALA: *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, Berlin—Leipzig—Wien 1892, 434—436; továbbá KVAČALA: *Az angol—magyar érintkezések történetéhez*, Századok 26 (1892) 805—810.

[8] Zürich, Staatsarchiv (= ZStA) A 24, 1.

Johann Jakob Redinger két évvel magyarországi expedíciója után a zürichi *Spital*, majd börtön lakója lett, ahol élete végéig, 1688-ig tartózkodni kényszerült. Terjedelmes kéziratos hagyatéka ezeknek az éveknek a termése. A magát igazságtalanul elítélve érzett lelkész számtalan levelet, beadványt, kegyelmi kérvényt intézett a zürichi egyházi és világi elöljárókhoz, de lemásolta az általa fontosnak tartott chiliasztikus műveket éppúgy, mint saját korábbi munkáit. Ilyen körülmények között született magyarországi utazásának leírása is, több év távolából, a korábbi változatot nélkülözve, csupán emlékezetére hagyatkozva.

Az általunk közölt szöveg ugyan rövidebb, mint a ZOLLINGER által publikált változat, némely helyen azonban információban gazdagabb. Redinger például mindjárt a bevezetőben 1656-nál kezdi élete történetét (ZOLLINGERnél 1664-ben), és kitér a svájci lelkipásztorkodás viszontagságaira, valamint amszterdami tevékenységére. Egyértelműen fogalmaz arról is, hogy Comenius bízta meg a chiliasztikus művek terjesztésével, valamint beszámol saját, küldetést sugalló látomásairól. A török tábor elérésének elbeszélése a két kéziratban lényeges különbség nélkül szerepel. Az útleírás különálló betéte, a törökök karakterének, szokásainak, hadrendjének és hétköznapjainak jellemzése feltehetően utóbb került a kéziratba, az utazásról szóló későbbi visszaemlékezésbe Redinger már nem illesztette bele. Lényegesen részletezőbb viszont a chiliasztikus tanok védelmezése és a törökök kereszténnyé válására tett kísérlet. Redinger beszámolójában nemigen található olyan megjegyzés, amely mögött ne lenne átélt valóság vagy közvetlenül olvasott ismeretanyag. A magyarországi és erdélyi városokat csak név szerint említi, a lakosságnak főleg felekezeti hovatartozása érdekli, Erdély történelméről a kortárs nagyszebeni kalendáriumokból szerzi ismereteit. A segesvári országgyűlésen való szerepléséről az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* is beszámol, Redinger most megismert írásában pedig az ott folytatott vita érveit ismerhetjük meg. Ugyancsak új információ Redinger magyar kapcsolatait illetően a debreceni követek által felajánlott héber tanári állás lehetősége, és itt olvashatunk először arról, hogy a svájci prédikátor találkozott Bethlen János kancellárral és megkapta tőle „a legutóbbi erdélyi és magyarországi háborúkról szóló latin könyvét". Bethlen János könyve Redinger féltett ritkaságai közé tartozott, a zürichi városházán mint káros irodalmat el is kobozták tőle.

Redinger két kéziratának ténybeli azonossága (természetesen stiláris, fogalmazásbeli eltérések vannak) azt tűnik igazolni, hogy nem kitalált történetekről, hanem egy jó memóriájú, jelentős íráskészségű elbeszélőről van szó, aki a történeten éveken át sem változtat. A most közreadott kézirat nem datált, de egy — a szövegbe iktatott — levélmásolat szerint 1674 után, tehát mintegy tíz évvel a tényleges utazást követően keletkezett. Műfaját tekintve tehát inkább tarthatjuk memoárnak, mint útinaplónak, jóllehet Redinger életének csak egy bizonyos szeletét, a török táborba tett utazást dolgozza fel.

Forrás

J. J. Redinger:

Kurzer Entwurff meiner Räisen, Verrichtungen, und Begegnüssen

Zürich, Zentralbibliothek, Ms F 196 *Jacob Redingers zu Neftenbach Fanatische Bemühungen*, Bll. 257, fol. 101ʳ—114ᵛ.[1]

[1ʳ] Als ich auf Oberkeitliches andeuten den angeklagten Brandstifftenden Pfaffen von Dietikon, im 1656 jar, gefangen nach Zürich geliferet, woltend mich unsere gnädige Herren nit mer dahin gehen lassen zupredigen, und befalend mir die Herren Kriegsräthe, die Evangelische Kirchengenossen daselbst zu iren Diensten zu bekwemen von welchen ich ein fänlein knecht aus meinem Sekel geworben mit inen, und in der eilfwuchiger Gefangenschaft zu Zug, in die 600 R verbraucht, hingegen keinen haller sold für mich eyngenommen, auch nüt an Antrag empfangen habe.[2]

Auf getroffnen friden zoge ich nach Amsterdam, hielte daselbst zweijarlang eine Lateinische Schuel, nach des H. Johann Amos Komenius Lerwäg.

Im 1657 jar liesse er des Christoffel Kotters, von Sprottauw, im Schlesien, achtjärige Englische Erschynungen, vom 1616, bis in das 1624 jar; der Christina Poniatowia, aus Polen, Himelische Verzukungen im 1627, 28, 29 jar; des vertribnen Evangelischen Predigers Niklaus Drabis aus Mähren, Götliche mundtliche Offenbarungen, vom 1638, bis in das 1657 jar, hernach bis auf das 1665, Lateinisch truken.[3]

Als ich den newen Offenbarungen widersprochen, ermanete er mich, die selbige in aller Gotesfurcht zu lesen, mit den Weissagungen heiliger schrifft und mit iezigen schweren Läuffen zudergleichen: worauf ich die flbereinstimmung gesehen, denselben geglaubt, siben bücher gen Zürich geschickt, mit bitt, dieselbige den Evangelischen Stätten mitzuteilen.

Im 1658 jar wurde ich von Churpfalz nach Frankental berufft, den Komenisch Lerweg einzufüren. Im April 1664, schickte mir H. Komenius einen getrukten Auszug den Offenbarungen, und die Geschichtbeschreibung *[1ᵛ]* angedeuteter Weissageren,[4] mit befelch, selbige Churpfaltz,[5] und anderen hohe Oberkeiten mitzuteilen. Zu Schaffhausen übergabe ich beide bücher dem H. Bürgermeister Meyer, in Zürich dem H. B.

---

[1] A szerző számozása szerint: 1ʳ—14ᵛ.

[2] Redinger konfliktusáról az Urdorf-Dietikon-i vallási elöljárókkal l. B. SCHRADER: *J. J. Redinger (1619—1688) Sprachwissenschafter* [sic!] *und Pädagoge im Gefolge des Comenius*, Zürich—München [1985], 17—18.

[3] *Lux in Tenebris*, Amsterdam 1657; *Lux e Tenebris*, Leiden 1665.

[4] *Korrespondence Jana Amosa Komenskeho*, vyd. J. KVAČALA, Praha 1898, II 288—289. A megküldött könyvek: *Revelationum divinarum Epitome*, Amstelodami 1663; *Continuatio Historiae Revelationum Nicolai Drabicii ab anno 1659 ad 1663*, Amstelodami 1663.

[5] Károly Lajos pfalzi választófejedelem, V. Pfalzi Frigyes, a *„Winterkönig"* fia, Ruprecht herceg testvére.

Rohnens. am 28 tag Aprel: allwo mich ein unwiderstreblicher trib ankame, die bücher dem König in Frankreich zu bringen.

Mein weib gefruwdte, und sonderlich H. D. Hottinger:[6] woltend min die räis mit fürhaltung gröster Lebensgefar, ausreden. Ich versprache endlich nur gen Bern zu räisen, und die bücher durch H. obersten Mey in Frankreich zu schicken. Aber es ward mir zu Bern, in einem nächtlichem Gesicht befolen, selber dahin zu räisen, welches ich dem abwerendem H. Dechan Humel erzelt, und nach hinderlaßung gleicher bucheren für Basel und Genff, über Welsch Neuwenburg durch Burgund gen Fontaineblau zum König geräiset bin. Welchem ich die bücher selbs eynhändigen wolen, aber nach langem widerstand, übergabe ich sie auf einen abend, dem Leibhauptmann la Valiere,[7] samt einem von mir geschribnem Register, darin die erste zeile lautete: Papa Romanus est magnus Antichristus: der Erzpfaff zu Rom ist der grosse Widerchrist. Morgens gabe er mir die bücher wider, mit vermelden, der König wole sie nit annemen. Ich beredte darauf den H. de Lyonne,[8] daß er sie anname und mir versprache, den König des ganzen Inhaltshalben besser zuberichten. Ich übergabe sie auch dem H. Feldmarschalk von Türaine,[9] und dem H. Erzbischoff Pairefixe zu Parys:[10] welcher mich mit der Antwort, und Erlassung, vierzehen tag lang aufhielte, aber mir kein gelt oder narung verschaffete.

Von Zürich liesse man mich nur zwo dukaten mitnemen, aus beisorg einer weiterer rais. Zu Parys heilete ich einen geschossnen Leibhüter mit den verrümten Heilpulfer, deswegen der Pfeiffer Großmann von Höng mich gastierte, weil er in seinen diensten verletzt worden. Unweit Chalon schribe ich dem König einen scharpfen Brief, von alzu grosser Tyrannei über seine undertanen, usw. Weil die Tag benemung als in Fontanebleu gestellet war, liesse er mir auff etlichen strassen durch ausgeschickte Reuter nachhezen: Gott der Herr aber halfe mir gnädiglich darvon nach Frankental. *[2r]* Der Churfürst liesse mir den Dienst aussagen, weil ich one sein Vorwissen in Frankreich geräiset, und spotete meiner, ob ich noch in der Welt herum fliegen müsse: wie mir solches in meiner vierteiljäriger Erlamung, auff der linker seite, im 1663 jar, offt in Gesichten fürgebildet, und Genesung versprochen worden, wan ich angedeutete räisen verrichten wole. Ich gabe im darauf ein Warnung, wie er bald schier überal um Land und leut komen, endtlich aber mer bekomen werde, als er zuvor bessen habe.

Weil er mußte, daß ich solches aus meiner Frauwen dreiwüchiger Verzukung im Herbstmonat 1662 (in welcher Zeit sie nit einichen bissen geessen, oder einen tropfen getrunken) ankünde: liesse er mich, mit weib und kind, aus der Pfaltz verbannen. Vieweil zuvor auch Keiserliche Klagen von Regensburg über mich komen,[11] daß ich so scharpf wider den Papst, und das Haus Osterreich schreibe. Ich bate, daß man weib und kind so lang duldete, bis meine dreißig fueder sechziger wein, und etlich hundert malter spelz zu gelt gemachet wurdend, und sagte: Nach dem ich der Papisten, Luthe-

---

[6] Johann Heinrich Hottinger, a zürichi Carolinum professzora, Redinger ellenfele, akinek szerzőnk 1667-ben halálát is megjósolta.

[7] J.-F. de La Vallière hadnagy.

[8] Hugues de Lyonne.

[9] Henri de Turenne marsall.

[10] Harduin Péréfixe de Beaumont, Párizs érseke.

[11] A regensburgi panaszok mellett figyelemre méltó Redinger feljegyzése H. Pell ellene indított rágalmazásáról; l. *Jacob Redingers Wunderliche Bottschafft* [4r] ZStA (bev. 8. j.) A 24, 1.

raner und der Reformierter Vernichtungen der Offenbarungen mit grossem herzenläid vernomen, so wil ich nun zu den Türken, und hören, was sie darzu sagend.

Der Churfürst und die Kirchenräthe mäinten, ich seye unsinnig, oder ich köne und dörfe nit Inn Türken komen: aber ich gienge an Jacobstag[12] von Frankental aus, und kame im Herbstmonat bei Neuheüsel[13] zu inen.

Underwegen zeigte ich die bücher den hochen Oberkeiten, sprachte mit inen und den Juden, vorhin zu Mez iezt zu Frankfurt, Prag, Wien. Ich fande nienen etwas beifall, als zu Erfurt vermitelst eines Predigers, dessen Nam mir ausgefallen.[14] Als der Bürgermeister zu Leipzig auff dem Rathhaus den Titel lasse: Epitome divinarum Revelationum: Kurzer auszug Göttlicher Offenbarungen: sagte er zu etlichen Rathsherren lächlende: Was newes wil das werden? gabe mir das büchlein wider, und liesse mich fortgehen. Zu Wien wolte mich der Fürst N. N. nach überlesung der Büchertitlen gar nit für den Keiser lassen.

Zwo stund under Gomorrha[15] wurde ich von den Heiduken ganz ausgeplünderet, welche in einem püsch auf die Türkhen von Gran[16] laustenten. Im Fort *[2v]* gehen gegen Gran traffe mich ein andere partei an, die mich dem Prediger zufürte aus dessen Gmeind die erste Heiduken warend: der fragte mich meines heimats, der Glaubensler und Vorhabens halben. Ich antwortete im, daß ich ein Helvetier und Evangelischer Bekantnis were, nach Dotis[17] zu der Teutscher Besatzung gewolt habe, etliche Verwundte mit bei mir getragnem heilpulver zu heilen und deswegen seye ich verirret, geplünderet, und gefangen worden. Er merkte etwas anders, name mich morgens in seinen Weinberg, sagte mir, seine und vil andere Gmeinds seyend auch der Eidgenössischer Glaubensbekantnuß, erzellete, wie sie den Kaiserischen nach Gomorra, den Türken, nach Gran steüren, und gar vil leid müßend, daß sie bald genötiget werdend, sich den Türken gänzlich zu ergeben, er bate mich in den bücheren halben die warheit zuerzellen, welche die erste Heiduken vorigen tagh im gegeben, und wohin ich gezelet habe, er versprache mir auf das möglichste zu rathen und zu helfen. Liesse mir darauf alles underzustellen, und mich durch die Heiduken zu uns nach Gomorra begleiten: alwo ich weiters die Donauer hinauf bis nach Forgas,[18] und daselbst abend spät über die Waag[19] geführt wurde.

Ich gienge die halbe nacht gegen dem Türkischen Lager, und aus furcht der Tartaren zuweit auf die linke hand gegen Neutra.[20] Morgens um mittag traffe ich ein Reüter-Wacht an, unwissend ob es Türken oder Christen seyend: ich stekte ein Schnuptuch zum Zeichen eines Bottens an meinen stöcken. Der ausgechickte reüter name mein fellis auf das roße durchsuchte es, fande etwan zewen güldin keiserische münz im sekel ich deutete im, daß er sie nur behalte, das gold hatte ich an jenem orten nach am leib.

---

[12] Július 25-én.

[13] Érsekújvár.

[14] ZOLLINGER szövegközlésében az erfurti prédikátor neve M. Hogel; l. ZOLLINGER: *Jakob Redingers reise in das Türkische Heerlüger* (bev. 5. j.), 216.

[15] Komárom.

[16] Esztergom.

[17] Tata.

[18] Forgács.

[19] Vág.

[20] Nyitra.

Als es mit mir zur Hauptwacht bei dem gewesnem Bischofflichem Lusthaus Susa kame, dankete ich Gott, daß ich bei den Türken ankome. Nach deme sich mich auf Italianisch meines Vorhabens halben befraget, und wol gespeiset hatten, führte mich ein Rittmeister in das Lager, für des großen Vezirs[21] zelte, in welcher bei fünfzig oder mer, Bassen, Agen, und andere Befelchhaber versamlet waren.

Er fragte mich durch einen Teutschen, woher ich were, und warum ich dahin komen sey. Ich antwortete also: ich bin aus der Christenheit verbannet, die weil ich den Christlichen Oberkeiten angekündt habe, daß Gott der Herr sie, durch auch Türken, und durch sie selbs unseren anderen, auch mit alerlei plagen, und Ungewitter, noch gar hart straffen werde, daß dergleichen Kriege Schlagen, *[3r]* und Ungewitter, zuvor kaum erhabet worden. Danach werdend sich die Christen besseren, ein algemeine Glaubensvereinigung allein nach dem h. Wort Gottes und ein erneuwertes, warhafftiges Christentum austellen: Zu welchem ir euch durch gnädige Erleüchtung Gottes, sampt Juden und Heiden, auch bald bekeren werdend.

Hierauf liesse er fragen, ob ich ein Sternguker were, oder wohin ich die Sachen wisse. Ich antwortete, aus Götlichen Offenbarungen, die ich getruckt bei mir trage. Straks liesse er seinen Griechischen Obertolmetsch beruffen, welcher mich fragte, was ich für Sprachen köne. Ich sagte: ein wenig Hebreisch, Griechisch, Latein, Italianisch, Französisch, und müsste aus denselben etwas reden. Hebreisch erzelte ich den anfang des ersten buechs Mosis, und den ersten Psalm; Griechisch etliche Sprüch aus dem neuwem Testament, usw:

Endlich liesse er fragen, ob ich ein Türk werden, oder bei meiner mainung beharren, und darauff sterben wole. Ich sagte lächlende: es stünde nun ser übel an, wann ich aus furcht des zeitlichen Todes, mich in den ewigen stürzte, euweren Glauben annemende, da ich im Herren versicheret bin, daß ich bald Christen werden sollend, usw.

Darauf gabe ich dem Tolmetsch die bücher aus dem fellis, welcher mich in sein Zelt name, und nach vilen fragen zu dem sibenbürgischem Gesandten, Herrn Ladislaus Balo[22] begleiten liesse: welcher sich sampt dem Moldauischem, und Wallachischem Gesandten, hochlich über meinen fürtrag verwunderte, und daß ich nit straks nidergesebelt worde. In dreien tagen beschickte man *[...]* sechs verordnete fürneme H., die spracheten durch den Tolmetsch Lateinisch mit mir, von den Offenbarungen, und von beiden Glaubensleren, fürgebende: ire seye die einfaltigeste und beste, sie glaubend an einen ewigen Gott, *[3v]* an dessen Almacht, Fürsehung, Belonung der fromen, und Bestrafung der Gottlosen: sagtend weiter, es sey unmüglich, daß Gott einen Sohn haben. Ich antwortete: Euwer, und unser einiger Gott nam set sich bei dem H. Weissagen Jesaia, im LXVI:9.[23] einen Gebärer Sprechende: sollte ich die bärmueter aufbrechen, und nit auch selbst gebären? Solte ich andere gebären lassen, und selbst unfruchtbar seyn? Von der wunderlicher übernatürlicher geburt aber des Sons Gottes, zeuget eben der Prophet, im VII:14.[24] sprechende Nemet war,[25] ein jungfrau wird empfangen, und eigen sohn gebären, und wird seinen namen nennen Immanuel, das ist, Gott mit uns.

[21] Ahmed Köprülü török nagyvezér.
[22] Baló László, Apafi Mihály követe.
[23] Iz 66, 9.
[24] Iz 7, 14.
[25] „nehmet wahr."

Weitens im IX:6[26] Uns ist ein Kind geboren, uns ist ein son gegeben: auff dessen schulteren wird das reich liegen, und er wird mit seinem namen genennet, der wunderbare, der rathgeb, der starke Gott, der Vater der ewigkeit, der fürst des friedens.

Ir glaubend ja, daß die heilige Engel Gottes Diener seyend, und seine befelch an die Menschen ausrichtend. Ein solcher Himelsbott hat vor 1664 jaren den Pflägvater des Herren im traum angeredt: Josef du son Dawids fürchte dich nicht Maria, dein Weib zu dir zu nemen: dann das in iregeboren ist, das ist vom heiligen Geist. Sie wird aber einen Son gebären, und du solt seinen namen Jesum heissen: dann er wird sein Volk selig machen von iren sünden. Als die heilige Jungfrau Maria, auf den Englischen Grueß, bei seiner sichtbarer Erscheinung fragte: Wie wird das zugehen, daß ich einen Son gebären werde, sintemal ich von keinem Mann weiß? antwortete der Engel, und sprach zu ir: der heilig Geist wird über dich komen, und die krafft des Höchsten wird dich überschatten. Darum auch das heilige, daß aus dir geboren wird, wird der Son Gottes genennet werden. Unsere Christliche Glaubensler ist die älteste, von Gott dem Herren selbst, den h. Erzvateren, dem großen Prophet Mose, und den übrigen Weissageren angegeben: durch unsers liebsten Herren und Heilands Jünger, aus seinen heiligem Mund, mit vilen Wunderwerken, durch sein heiligstes Leben, unschuldigten Tod, herrliche Auferstehung von Todten, und sigreiche Himelfahrt belästet. Euwers grossen Propheten Ler aber ist wenig übertausend jar alt, aus dem alten und neuwen Testament vermenget, und ist zerissen Euch, und den Persianeren großer streit von rechtem Verstand des Alkorans. Ir habend bisher nur die fünf bücher Mosis in Arabischer Sprach gehabt, *[4r]* nun aber ist das ganze alte und neuwe Testament kürzlich zu Konstantinopel, auf eines Niderländischen Kaufsherren de Geer kosten vertolmetschet,[27] solang in seinem Verlag getrückt, Euwerem grossen Kaiser, und dessen Nachgesezten Herren, zu euwer Bekerung, durch gnädige Erleüchtung Gottes überschickt werden: Wann ir mich under Euchgeduldend, und euwere Sprach lernen lassend, hoffe ich selbst euwer Lerer zu werden usw.

Sie fragtend genaw, ob es mit der Türkischer Bibel gewiss seye, ich sagte ja, und meldete, eben selbiger Kauffherr habe auch die Offenbarunge, und vil andere Bücher, in seinem Kosten trücken lassen usw.

Ich raisete mit dem Türkischen Herrzeug im Abzug, bis gen Mohatsch, auff welcher heide der letzte Hungarische König Ludwig, in der Schlacht mit dem Türken, in einem Morast, ellend umkomen ist.

Zu Palanka wollte mich ein Tartarischer Befelchhaber, mit hilff seines Knechts um Mitnacht in einem stall ermörden, so hallfend mir eines Türkischen Aga Knechte, die ab meinem Hilffruffen erwachtend.

Nit weit von Ofen, wolte ein Türk, um Mitnacht, dem H. Balo das beste pferd stälen, hate es schon vom grossen säil gelößt, darin es, wie alle andere im Lager am rechten hinderen füess gebunden war, um den kopf und sonst ganz ledig. Ich ersahe es, in dem ich für das Zeltlein gehen wolte, ruffte: Domine, Domine, miles abducit tibi equam: Herr, Herr, ein Kriegsknecht entführt dir ein pferd. Er sprang auf, nam es ein

[26] Iz 9, 6.

[27] Levinus Warner Konstantinápolyban készített, de be nem fejezett fordításáról van szó. A kiadó Laurenz de Geer lett volna, a kiadáshoz Comenius tervezett előszót írni.

wenig schrit vom Zeltlein ab, verkauffte es morgens einem Türkischen Befelchhaber, um hundert reichstaler, und hate mich noch lieber, und werther, als zuvor nie.

Wann ich im marsch sein Zeltlein nit finden konte, gienge ich den größten Zelt der Bassen zu, welche zu ein anderen sprachend, da komt der Teutsche Prophet, mit freundtlich empfiengend speisetend und beherbergtend.

Was für ein Kriegszucht, unerhörte stille, ordenliche narung, tägliche warme speis, des ganzes Heers von 150.000 mann beherbergung underzelten: was großer andacht im algemeinem Morgen und Abendgebett, auch offerem sonderbaren bäten undertagen, ich gesehen, und gehört, ist ungläublich.

[4v] Herr Balo sagte mir zu Mohatsch, der groß Wezir wole mich zu Griechisch Weissenburg heimlich töden lassen, dann er besorge sich einer Aufruer, weil ich der Reuterei, und dem fueßvolk im marsch, die ungescheucht angekündet, daß ich fürnemlich darum in ir Lager komen sey, Inen anzuzeigen, daß sie bald Christen werden müssend. Der Griechische Tolmetsch, als ein Christ, und er, wolend mir in Sibenbürgen forthelffen. Ich sagte im, wann sie, beide sie durch in gefaar gerathen soltend, so wolle ich lieber sterben. Er begegnete mir, sie wolend fürgeben, ich seye im marsch verloren und vielleicht umgebracht worden: der Tolmetsch schribe hier auf einem gesandtem Edelmann vom Fürst Apaffi, zwen für einen Diener in die paßport, mit welchem ich über Betsch, Lippoa[28] usw. durch einen teil der Wallachei, hinden in Sibenbürgen räisete. Es hat den Namen, von siben Bürgen, und Stätten, welche die Teutschen vor etlich hundert jaren daselbst erbauwet habend: das järlich Kalenderlein von Hermanstatt[29] meldet etwas von irer ankunfft in das Land.

Zu N.N.[30] ware eben ein Versamlung den Ständen im Wintermonat angestellet. Ich geriete einest in des fürsten Michaels Apaffi sal, in einen ernstlich streit, mit Papistischen Edelleüten, von dem grossen Widerchrist zu Rom, worin mir der reformierte Prediger Zatmary,[31] und etliche Teutsche der Augspurgischer Bekantnus tapfer beistuendend. Ich wise ihn über den zweiten Sendbrieff an die thessalonicher, im II:3—13: und in der Offenbarung Johannis, über das XII, XIII, XVII, XVIII, XIX Kapitel,[32] da köne er ihn lernen kennen.

Der fürst liesse mich warnen, ich solle nit allein auf die gassen gehen, liesse mich *[...]* Tagräisen zum Hauptmann Michael Teleky[33] ⟨füren⟩ begleiten, mit welchem ich sampt hungarischen Gesandten von Debreczyn, die mir eine Lerstelle der Hebräischer Sprach entruegend, bis gen Zatmar gereiset bin.

Der Fürst Apaffy *[margó:]* erteilte mir ein treffliche Paßport,[34] vererte mir ein mitelmäßig dauerhafft Tartarisches pferd der Bachmaten art, für welches der Churfürst von

[28] Becse, Lippa.

[29] Nem állapítható meg, hogy az évenként megjelenő nagyszebeni kalendáriumok közül Redinger melyiket ismerte.

[30] Redinger a segesvári országgyűlésen találkozott Apafi Mihállyal, erről l. részletes beszámolóit ZOLLINGER: *Jakob Redingers reise in das Türkische Heerläger* (bev. 5. j.), 241; továbbá EOE XIII 333.

[31] Redinger iratai között szerepel Körmendi Péter szatmári lelkész neve (ZStA [bev. 8. j.] A 24, 1); l. HERREPEI J.: *Az öreg Comenius néhány magyar híve. Magyar diákok Amsterdamban*, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III (szerk. Keserű B.), Budapest—Szeged 1971, 406.

[32] Thessz 2, 3—13; Jel 12; 13; 17; 18; 19.

[33] Teleki Mihály kővári kapitány.

[34] Az Apafi Mihály autográf aláírásával ellátott menlevél megtalálható a zürichi Redinger-hagyatékban (ZStA [bev. 8. j.] A 24, 1).

Brandenburg mir ein pferd aus dem Marchstall anbieten liesse, ich bedankte mich hoflich sagende: der Bachmat hat mir ein weite räis getragen, er mueß wollends in die Pfalz, usw. Da vermäinte ich den Churfürst zuversönen, wann ich den Tarter dem Churprinz vererte: Er wolte ihn aber nit annemen.

Herr Kanzler Johann Bethlen, gabe mir sein Lateinisch büchlein, von letztem Sibenbürgischem und Hungarischem Krieg,[35] welches mir sie, sampt des Christoffel Kotters Englischen Teutschgetruckten Erschynungen, des Steffan Melisch nächtliche Geschichten in Latein, vier grösseren Offenbarungsbücheren, H. Komenius buch, von Endung und Vereinbarung der Kirchen, H. Sultans Anmerkungen über die Offenbarung Johannis Philippi Nicolai büchlein, von Ausbreitung des Reichs Christi, mit vilen Christen, Räisverzeichnußen, Paßporten, Churpfälzischen, und statischen Zeügnusbriefen, vor sieben jaren, auff dem Rathhaus genomen worden.[36]

In Zatmar erzelte ich dem beruftem Hofprediger, Michael Toffeus:[37] was ich bei den Türken, dem Fürst Apaffy, zuvor hin und her verrichtet habe, und wie er Gottes befelch weiter bei Im beförderen köne.

Von Zatmar räisete ich mit sibenbürgischen Teutschen Tuechleüten, durch Tokay und Kassauen nach Eperies: da es eben Teutsche, Hungarische, und Wendische Gmeind hat, Augspurgischer Bekantnus. Der hungarische Prediger[38] empfienge, und hielte mich etliche tage gar freundlich, erzelte mir des H. Drabiz räis zum alten fürst Rakozy nach Patak,[39] gabe mir Anleitung auf Ledniz zu im zukomen, verwerte mir noch einen der Teütsche Prediger Zenen, der Wendische einhalben Reichstaler, alle über mein wäigeren.

Von Eperies räisete ich einen weiten, birgichten, ser gefarlichen weg allein bis gen Ledniz, nahe an Mährischen gränzen. Under der Haustür sagte der siben und sibenzigjahrige Herr Drabiz, nach abgelegtem grüeß zu mir: ich habe von dreien Monaten ein Offenbarung gehabt, daß du zu mir kommen werdest. Ich bleibe drei tage bei Im, schribe in unser beider namen weitläuffig an Türkischen Käiser, empfienge einen Brief, mit seinem ⟨H. Drabiz⟩ namen auf vilen bloßen bogen, underschriben, an den Künig in Frankreich, an die Teutsche Chur- und Reichsfürsten. Underwegen schribe ich den Lateinischen Brief Teutsch, und überliferte denselben an behörigen orten.[40]

[5r] Von Ledniz reisete ich in Mähren, durch Olmüz, in Schlesien durch Ohla, Bresslauw, Görlitz nach Dresden in Sachsen, liesse dem Churfürst, das XCVI und andere Geschichte des Melisch[41] übergeben, der schickte mir drei Reichstaler, usw. Zu Berlin sagte mir der Churfürst von Brandenburg am neuwen Jarstag, 1665 nach gelesnem Brief des H. Drabiz: die vom Kotter angezeigte Zeit ist noch nicht gar vorhanden, und liesse mir zwölf Reichstaler geben.

---

[35] I. BETHLEN: *Rerum Transylvanicarum libri quatuor*, [Szeben] 1663 és [Amsterdam] 1664.

[36] Az elkobzott könyvekről l. Redinger leveleit Zürich, Zentralbibliothek, MS H 169.

[37] Toffaeus Mihálynak Redinger számára írt kísérőlevele szintén a zürichi Redinger-hagyatékban található (ZStA [bev. 8. j.] A 24, 1).

[38] Curiáni György, eperjesi lelkész?

[39] Drabik Miklós 1645-ben Sárospatakon királlyá akarta felkenni I. Rákóczi Györgyöt.

[40] A jelzett dokumentumok megtalálhatók a zürichi Redinger-hagyatékban, ZStA (bev. 8. j.) A, 24, 1; l. NÉMETH: *Magyar vonatkozású iratok* (bev. 3. j.).

[41] *Visiones nocturnae Stephani Melisch Pragensis, civis Lesnensis in Polonia*, Amstelodami 1659. Németül: *Nächtliche Gesichte Stephani Melisch*, h. és é. n.

Die Frauw Landgräfin in Hessen liesse zu Kassel durch ire Räthe und den Prediger Sultan (dessen vorelteren fürneme Türken gewesen) vom Türkischen und Christlichen Kriegswesen usw. gar vil mit mir reden. Die liesse mir acht, und die Frauw Churfürstin von Heidelberg sechs Reichstaler geben: welcher ich den Rägenspurgischen Herold[42] hinderliesse.

Von Hungarien aus übergabe ich aller Orten das von mir geschribne Register über die Offenbarungen. Bei Magdeburg sahe ich abends den Strafs- oder Ruetseren *[?]* erstlich mit grosser Verwunderung und nachdänken. Ein hessischer Gesanter wolte zu Berlyn das Melisch Geschichte abschreiben lassen, wann ich mich länger aufgehalten hette.

Zu Frankfurt ware ich mit des H. Drabizen Brief nit garwilkomen. Im Jenner liesse mich der Churfürst zu Frankental nach empfangenen Briefen, und H. Bethlens büchlein, im Schuelhaus, bei daselbst noch angetroffnem Weib und Kinden, vierzehen tag lang verwachen, und verwise mich wider aus dem Land.

Zu Durlach konte sich der Hofprediger auf des Marchgrafen befelch, kaum in die Offenbarungen, und mitgeteilte Briefe schicken.

[42] [Ch. Hoburg:] *Regensburgischer Herold*, h.n. 1664.

GRANASZTÓI GYÖRGY

Nagyszombat házai a középkor és a barokk között

(Részlet)*

I. *Bevezetés*

Nagyszombat történetét különleges megvilágításba helyezi, hogy az ellenreformáció központja lett, főként az Egyetem megalapítása után. Pázmány tevékenysége, a barokk születésének látványos építészeti emlékei miatt a várost a történelmi tárgyú kézikönyvek is megemlítik; tudott, hogy már a korai középkor óta vezető városaink közé számított, méretei, kereskedelme, kiépítettsége és tárnoki státusa miatt.

A városi társadalomtörténet, az urbanizáció kutatója számára Nagyszombat még azért is nevezetes, mert polgárai néhány részletes adójegyzéket hagytak az utókorra. A nagyszombati jegyzékek egyedülálló jelentőségét az adja, hogy készítői hosszú időn keresztül ugyanazt a viszonylag bonyolult eljárást használták az adókivetéskor. Így az adójegyzékek számos részlete egybevethető. A részletes, szociológiai kérdőívnek is tekinthető dokumentumok olyan közösség alkotásai, amely maga is erőteljes átalakuláson ment keresztül a források keletkezésének idején. Ugyanakkor az iratok segítségével észlelni lehet a változásokat, sőt a város az adózás szintjén bizonyos mértékig kezelni, de legalábbis rögzíteni tudta őket, miközben maga az adókivetési eljárás rendszerét tekintve feltűnő állandóságot mutatott. Ezért lehet az adójegyzékeket felhasználni hosszabb időn át a társadalmi átalakulások kutatásában.

A részletes adójegyzékek formájukat tekintve mondhatni helyi előzmény nélkül bukkantak fel 1579-ben, akkor, amikor a városi közösség hagyományos létét veszélyeztető változások már megindultak. A városi adminisztráció írásbeliségének jellege, intellektusának számunkra szokatlan és nehezen követhető formái magyarázhatják, hogy a jegyzékek később gyakorlatias pénzügyi iratoknak minősültek és így kerültek elő a levéltárból. A 19. század óta ez a forrásfajta egyébként szerte Európában a városi gazda-

---

* A fenti részlet egy hosszabb tanulmányból származik, amely Nagyszombat társadalmi terének vizsgálatával foglalkozik. A házak történetét tárgyaló szakasz ennek egyik fontos része. A terjedelmi korlátok miatt sajnos nem volt mód a házak történetéhez egyébként szervesen hozzátartozó módszertani, statisztikai, helyrajzi és kronológiai fejezetek, valamint az 1711-es fejleményeket tárgyaló elemzés közlésére. Ugyanezért nincs lehetőség a szövegben alább hivatkozott térképek közlésére sem. Tájékoztatásul vö. az utcák nevét és a háztömböket tartalmazó két térképet.

A forrásokat első feldolgozójuk, STEFAN KAZIMIR behatóan ismertette: *Vývoj ekonomicko-sociálnej struktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. stor. a v 17. stor.*, Historický časopis 18 (1970) 48—90. A módszertani kérdésekről részletesen írtam korábban, l. GY. GRANASZTÓI: *Deux cadastres urbains de Hongrie: représentation et analyse des données*, Les Cadastres Anciens des Villes (Collection de l'École Française de Rome 120), Roma 1989, 393—430.

ság- és társadalomtörténeti elemzések nyersanyaga lett. Kevés azonban köztük az olyan különleges adójegyzék, amely a város jól körülhatárolható egész területére terjed ki, részletes és az adókivetés módjában hosszú időszakban ugyanazt az elvet követi.

A közösségi élet növekvő bonyolultsága, a változások méretei indokolhatták, hogy írásban is nyomonkövethetővé kellett tenni a városlakók számára olyannyira fontos adókivetés technikáját. A végeredmény egy sajátos *instrumentum* lett, amelyet a maga egészében a kortársak aligha voltak képesek elemezni, vagy akárcsak áttekinteni. Erre valószínűleg nem is volt szükségük, hiszen benne éltek a saját, gyalog bejárható, személyes ismeretségekre és kapcsolatrendszerekre épülő hatalmi-társadalmi közegükben, tudásuk tehát tapasztalati volt. Gyakorlati szempontból, első megközelítésben azt lehet tehát mondani, hogy az efféle adójegyzékek is olyanok, mint a többiek: egyéni kötelezettségeknek és azok teljesítésének ellenőrzését, igazolását szolgálták, továbbá az adónemek és a végösszegek rögzítését.

A ma rendelkezésre álló informatikai eszközök segítségével viszont olyan műveleteket lehet végezni az efféle adójegyzékeken, amelyek végeredményben rekonstruálják az eszköz egészét. Költői túlzással, csupán a hasonlat kedvéért azt lehet állítani, hogy az eljárás a régi fényképek előhívására emlékeztet. Az egykori fényképezőgép működtetésével előállított fényképek különféle sorozatai Nagyszombat esetében segítenek a város társadalmi terének elemzésében, mert a házankét összeírt városlakókra vonatkozó adatok térképeken ábrázolhatók.

A most következő tanulmányrészlet Nagyszombat házainak történetét vizsgálja az 1579-es, az 1612-es, az 1634-es és az 1656-os adójegyzékek tükrében.

II. *A gyarapodás évei (1579—1612)*

A térképek megerősítik, hogy 1579-ben és 1612-ben még viszonylag egyenletesen oszlottak el a házak. A 7—8, 7—9 házat számláló tömbök voltak többségben a Nagy utca teljes hosszában, valamint a negyedik negyedben és a harmadik negyed keleti részén. Sűrűbben épült az Alsó Barát utca és kifejezetten sok házat találni abban a harmadik negyedben, amelyről az 1579 előtti jegyzékek mozdulatlanságot jeleztek. Valójában itt telített állapotok voltak, hiszen a domonkosok körül szinte mindenütt sok ház volt.

Mit jelentett a gyakorlatban a „sok" és a „kevés" ház egy adott területen? A Pék és a Timár utca találkozásánál, részben a patak mellett fekvő 28-as számú tömb területe 1877 m^2, amelyen 13 ház állott. Kissé távolabb, a 37-es tömb, szemben a domonkosokkal, 2375 m^2-en 14 házat számlált, a Jerikó utcai házsor (40-es tömb) 13 házból állott, de ennek a területe mindössze 888 m^2. A háztelkek tehát mintegy 130—140 m^2 területet foglaltak el.

Az Alsó Nagy utcában nagyobb háztömbök voltak, kevesebb házzal. A spitál feletti soron (3. tömb) 5401 m^2-re 12 ház esik, ami 450 m^2-t jelent háztelkenként, ugyanígy a 2. tömbben is több mint 460 m^2 jut egy háztelekre. A méretkülönbség vagy lazább beépítettséget jelez, vagy nagyobb, más fajta házakat. Az első negyeddel kapcsolatban sikerült kimutatni, hogy 1529 óta alig változott benne a házak száma, azaz más társadalmi kategória telkeiről lehetett itt szó, amelyek kitöltötték a rendelkezésre álló teret. Ismét hangsúlyozni kell, hogy a magyarországi, középkorvégi polgári életforma helyigénye

behatárolta, mekkora a ház és a telek még nagyjából elfogadható, legalacsonyabb mértéke. A felső határt ellenben maga a közösség szabta meg.

A lakók a harmadik negyedben kevesen voltak, a kisházas tömbök közül egyedül a Piactértől viszonylag nem távol lévő 28-asban volt 8 fő. A Nagy utca teljes nyugati hosszában, de különösen az úgynevezett Gabonaköz tájékán és az Alsó Barát utcában ellenben sokat írtak össze.

1612-ben a kép annyit változott, hogy kiegyenlítettebb lett a házak eloszlása a városban, az átlagos méretű (8—9 házas) tömbök száma még több, de növekedett az átlagosnál kevesebb házat számláló tömböké is. A házak számának növekedése szerény mértékben a Nagy utca mentén és a Gabonapiacnál folytatódott, ennél azonban lendületesebb az érseki-káptalani központ közelében különösen attól északra, a Jeruzsálem utcában. A 40-es számú negyedben a házak száma immár 24-re nőtt, ami mindössze 37 m^2-es telket jelent átlagosan. Ez igen kis terület. A patak két oldalán ellenben megtorpant, sőt visszaesett a házak számának növekedése. Itt emlékeztetni kell, hogy a lakók számának növekedése más ritmust követett, és sokkal nagyobb ingadozást mutatott. A második negyedben különösen a Felső Barát utca északi felében fordult elő sok lakó, valamint a Szent Miklós templom és a domonkosok közti részen, ahol igen erős volt az egyház jelenléte.

Nagyszombat tehát növekedésben volt. A növekedés színtere egyrészt a Felső Nagy utca és a Barát utca, valamint a központi fekvésű Gabonapiac, másrészt a Szent Miklós templom és a Domonkosok közti terület. Az első, mindenekelőtt a Piactértől nyugatra eső ún. Gabonapiac környéke a polgárság centruma, a második az érsekségtől északra eső terület, láthatóan az egyházi mag vonzáskörzete lehetett.

Az is kiderült, hogy a házak számának emelkedése összetett jelenség. Minthogy a középkori polgári életformában a család-háztartás üzemszerű tevékenysége bizonyos telek és házméret alatt már nem volt folytatható, ezért aligha kétséges, hogy a telkek aprózódása valóban a polgári életforma átalakulását, az attól való elidegenedést jelzi.

A 16. századi adásvételekben számos esetben megemlítették, hogy a ház fél-, vagy harmadház, s az 1579. évi adójegyzék is jelzi, ha félházról van szó. Az összesen 43 félház eloszlása azt mutatja, hogy többségük az északi kapunál, a Felső Nagy utcában, valamint a Felső Barát utcában fordult elő, továbbá a Gabonapiacnál. Elszórtan találni belőlük a harmadik negyedben is, az „egyházi"-nak nevezett északkeleti sarokban. A házak osztódása tehát együtt haladt az átalakulási folyamattal, amelynek eredményeként a város egyes részein kis területre zsugorodott a házak száma. Ám 1612-ben már csupán négy esetben említettek félházat, 1634-ben egyet sem, 1656-ban egyet. Ebből arra lehet következtetni, hogy a házak-telkek egységes méretével kapcsolatos korábbi, szigorú megszokás, polgári beidegződés a 17. századra meglazult, elhalványult. Ez újabb adalék ahhoz, hogyan mozdult el a város társadalma a nagyobb különbségek irányába.

Mindebből következik természetesen, hogy a házak számának növekedése korántsem gazdagodást jelez, hanem olyan újfajta sűrűsödést, amelyet az tett lehetővé, hogy a beköltözők jelentős része valószínűleg nem igényelte azt a helyet, amelyet a hagyományos polgári életforma korábban megkívánt volna. A község pedig eltűrte ezt a változást. Ennek ellenőrzését szolgálják azok a térképek, amelyek megmutatják, hol és milyen mértékben nőtt vagy csökkent a házak száma 1579 és 1612 között.

Jól látható rajtuk, hogy ebből a szempontból az „egyházi" rész kiemelkedő szerepet játszott. A Jeruzsálem utca teljes hosszában és mindkét oldalán a házak számottevő zsugorodása figyelhető meg, hiszen számuk itt növekedett a leginkább. Pusztán a hely-

igény mint kritérium alapján tehát a hagyományos polgári életforma feladása jellemezhette a Jeruzsálem utcai lakosokat.

A város területének nagyobb részén viszont inkább stagnálás tapasztalható. A polgári oldalon egyedül a Felső Nagy utca középső részének nyugati hosszában lezajlott változás érdemel említést. A harmadik negyedben, a Pék utcában végig csökkent a házak száma, a 26. tömbben a csökkenés szinte drámai, mert 8 házzal lett kevesebb, a 27. tömbben 5-tel, a vele szemköztiben pedig 4-gyel. Már ezek az egyszerű adatok is megerősítik, hogy a változások nem voltak egyneműek. Egymástól különböző, olykor egymással ellentétben lévő hatások eredményezték, hogy a város arculata az imént jellemzett módon átalakult.

A legvitathatatlanabb újdonság mégis az, ami az életformaváltás jeleivel volt jellemezhető. Hozzá kell fűzni, hogy a várfalak mentén húzódó sikátor, a *Penes murum* délen bővült, északon pedig szinte minden lehetséges helyet elfoglalt. A háztelek drasztikus aprózódásának folyamata tehát korántsem szorítkozott az egyházi részre. A *Penes murum*-sávban 1612-ben összesen 87 ilyen épület volt már, közülük 61 azon a területen, amely 1579-ben még nem volt beépítve. Itt sem lehetett szó a polgári életforma folytatásáról.

A polgári részen a házak számának mozgása a második negyed északnyugati sarkában és lejjebb, a Gabonapiac utca környékén volt említésre méltó. Mindez végül is olyan növekvő várost jellemez, amelyben az életforma átalakulóban volt, méghozzá sajátos, korábban aligha létezett ellentét jegyében.

A házadó átlagának térképes, tömbönkénti egybevetése új szempontot kínál, mert megmutatja, hogy hol voltak a város értékes, valamint szegényes házai. A térképeken ezúttal az is feltüntetésre kerül, hogy hol birtokoltak házat a különleges státusú személyek.

Következzék az első két adójegyzék áttekintése. 1579-ben a város négy sarka közül három mutat átlagos, vagy annál is alacsonyabb házadót fizető tömböket, egyedül a Klarisszákkal érintkező Felső Piac utca vége kivétel, de a vele párhuzamos Posztó utca déli vége már ugyancsak csekély értékű házakkal jellemezhető. A házérték szempontjából tehát ezek a részek perifériikusak, s hozzájuk csatlakozik még egyértelműen a Béka utca két oldala is, valamint a Timár utca és a Pék utca egyes házsorai. Nagyszombat értékes házai a Piac tér körül és a Felső Barát utcában találhatóak, különösen a nyugati oldalon. Ugyanott, ahol a telkek átlagos mérete is nagy volt. Az érdekesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a város kimagaslóan legnagyobb adófizetője, Thököly Sebestyén 450 dénár házadót fizetett ezen a részen, de szomszédságában több 650, sőt közel 700 dénáros házat lehet találni. Összesen hat épület után fizettek több mint 1000 dénáros adót, a legnagyobbat, 3200 dénárt maga az érsek. Háza közelében fordul elő még további három a legnagyobb adózók közül. Ugyancsak magas értékű házak feküdtek a Keresztutca teljes hosszában, vagyis Nagyszombat értékes házakkal jellemezhető központját a Nagy utca és a Kereszt utca mentén lehet megfigyelni. Az ilyen magas átlagú tömbökben általában 300 m^2 alapterületű telek tartozott a házakhoz.

A státust is említő bejegyzések mindössze hat személy azonosítását teszik lehetővé. Zömmel az érsek közelében laktak, az egyetlen kivétel a Nagy utcai Stevanovszki György *reverendus*.

Az 1612. évi adójegyzék alapján készült térkép valamivel kiegyenlítetlenebb képet mutat. A házak adóátlaga láthatóan nagyobb. Ez akár a magasabb színvonalú kiépített-

séget is jelezheti. A Nagy utca házai most még értékesebbeknek látszanak a többiekhez képest, visszaesést mutat ellenben a Kereszt utca keleti szakasza az érseki palota környékén. A perifériukként jellemzett sarkokban a Nagy utcával párhuzamos Barát utcában értékesebbek lettek a házak. Szintén növekedni látszik a házak átlagos értéke a Patak mentén húzódó belső városrész mindkét felében, különösen a Kereszt utca közelében.

A státust jellemző utalások száma jóval nagyobb ebben az adójegyzékben, mint a 16. század végén. A *dominus* személyek csoportosulása két következtetést tesz lehetővé. Először is többségük az egyházi centrum közelében, a nyugati városrészben lakott. Közülük az érsek tömbjében (47) és a közvetlen szomszédságában lévő két másik tömbben (38 és 43), továbbá a Felső Piac utcában. Ők kizárólag *reverendus*ok. A többiek *dominus* jelöléssel szerepelnek, s valamennyien a Tanács tagjai voltak 1611-ben vagy 1613-ban (1612-ből nincsen adat a Tanács összetételére!). 1611-ben Cserődy Márton, May György, Melzer Fülöp, Hohenperger András, Goda Kristóf és Lipcsey András *capitaneus*, 1613 pedig Lipold János azonosítható be a Tanácstagok közül. Egy esetben említ a forrás mindössze olyan *dominus*t, aki szemmel láthatóan nem viselt tisztséget a városban, Banovszky Simont (1611: városi könyv, 7. sz., valamint a Csizmadiák céhlevele 1613-ból; l. Múzeum). A polgárság *dominus*ainak elkülönülése feltűnő, hiszen hét közül öt a Felső Nagy utcában lakott. 1612-ben a polgári és az egyházi rész különbözött egymástól a növekedőben lévő városban. A megszólítás tehát az elkülönülést fejezte ki, a polgárság saját vezető elitjét állította így szembe az egyházi rendű, vezető személyekkel.

III. *A változó város (1634—1656)*

1634-ben és 1656-ban változás történt az előző időszakhoz képest. A térképek alapján azt lehet megfigyelni, hogy a házak egyenetlenebbül oszlottak el, mint 1612-ben. Kevesebb az átlagos háztömb (összesen 22), s ez a szám 1656-ig már 14-re esett vissza. 1634-ben a lakók elsősorban a Piactér körzetében tömörültek, továbbá az Alsó Nagy utcában. A Jeruzsálem utcában 1612-höz képest is nőtt a számuk, ám 1656-ban itt alig fele volt a húsz év előttinek. A Szent Miklós templom felett különösen kevesen voltak. Végeredményben a lakók elsősorban a polgári rész központjában, továbbá új fejleményként az Egyetem környékén fordultak elő.

Egyidejűleg növekedett az átlagosnál kevesebb házat számláló tömbök száma. A *slum*-képződéssel párhuzamos változásról van szó, amit a következővel lehet alátámasztani. Függetlenül attól, növekedett-e vagy csökkent a házak száma a városban, 1579 óta egyre több olyan tömb létezett, amelyekben a házak száma k e v e s e b b volt, mint az átlag, sőt emelkedett azoké, amelyekben a házak száma jelentősebben maradt el az átlagtól. Az imént a jelenséget elsősorban a háztelkek méretének nagyobbodásával lehetett kapcsolatba hozni.

A Nagy utca ebből a szempontból sokáig ingadozó képet mutatott, de 1656-ra nyugati oldalának teljes hosszúságában kevesebb ház volt, mint az átlag. A Pék és a Timár utca 1612 óta tartozott az átlagosnál kevesebb házat számlálóak közé tartozott. A negyedik negyedben a házak számának csökkenése 1579 óta látható folyamat, mely a Felső Piac utcában, azaz a Szent Miklós templomtól délre fokozatosan terjedt, s kisebb-nagyobb mértékben végig megfigyelhető a jelenség a Béka utca két oldalán. A csökke-

nés bizonyos ingadozás után még jól kivehető 1656-ban a Posztó utca keleti oldalán, a Kereszt utcától dél felé. A viszonylag kevesebb házat számláló tömbök a negyedik negyedben túlsúlyba is kerültek 1656-ra. A csökkenés jelenségével összefüggésben még egy adalék említendő. A Pék és a Timár utca házaira most 250—300 m^2-nyi telek számolható. A Nagy utca nyugati oldalán az alsó és a felső szakasz egybevetése azt mutatja, hogy itt 300—350 m^2-es telekkel lehet számolni. Mindez azt jelzi, hogy a telekaprózódással együtt haladt immár egy sajátos, a hagyományos méretű telkek számát növelő folyamat is.

A tömbönkénti változás mértékét ismét mérni lehet. Az 1612 és 1634 közötti változásokat a házak száma közti különbözetek térképe ábrázolja.

A csökkenés és a stagnálás egyértelmű a piactér körül. A Jerikó utca és a Jeruzsálem utca is a házak számának csökkenését mutatja immár, kivéve a 39-es tömböt, ahol szerény emelkedés volt. Ez az „egyházi" rész valamilyen válságát jelezheti. Hullámzó, de a számok szerény növekedését mutatja a jellegzetes Pék utca—Timár utcai rész a pataktól nyugatra, hullámzó a peremen húzódó házsorok helyzete, végül kifejezetten jelentős a házak számának csökkenése a Felső Nagy utca nyugati oldalának közepén. Jóllehet összességében tehát növekedett a házak száma Nagyszombatban 1612 és 1634 között, ez a térkép is jól mutatja, hogy kiegyenlítetlenebb a helyzet és csupán a csökkenésekben lehet valamilyen szabályszerűséget kifejezni.

Az 1634—1656 között történtek a térkép alapján figyelemreméltónak mondhatók. Immár többségben voltak azok a tömbök, melyekben csökkent a házak száma, s a jelenség csupán két részt kímélt meg: a Béka utcát (egy tömb kivételével), valamint a Pék utca és a Timár utca felső szakaszát. Tovább csökkent azonban a házak száma az „egyházi" részen. A Szent Miklós templomtól délre, és — különösen intenzív módon — a Nagy utca szinte teljes hosszában csakúgy, mint a Barát utcában. Kirajzolódik tehát a „polgári" rész visszaesése, különösen a központban — igaz, a házak száma az egyházi magban is megcsappant. Sajnos nem tudhatjuk, hogyan érintette a változás a házak fizikai megjelenését. A csökkenés azonban nem annyira drámai, hogy abból a város arculatát döntően befolyásoló körülményre kellene gondolni.

A házadó tömbönkénti átlaga 1634-ben kiegyenlítetlenebb város képét mutatja. Nagyszombat négy szegletében a házadó alacsonyabb az átlagosnál, vagy éppen csak megközelíti azt. Hasonlóan szerény körülmények jellemezték a Patak közelében lévő Pék utca és Timár utca házait, valamint a Béka utca két oldalát, általában a Patak alsó ágától keletre fekvő részt. Szembeötlő a visszaesés a Nagy utca teljes hosszúságában. Majdnem valamennyi itt található tömb esetében kimutatható, hogy a házadó ezúttal közelebb volt az átlagoshoz, mint 1612-ben. Milyen értékű házakban laktak a *dominus*ok?

1612 óta, amikor a szó még a városi tanács egyes tagjait jelölte, a *dominus* szó értelmezése megváltozott. Sajnos a levéltári források annyira szűkszavúak, hogy nincs mód megállapítani, kik tartoztak 1634-ben a vezető tisztségviselők közé. Közvetett úton azonban következtetni lehet arra, hogy az esküdtek többségét minden bizonnyal *dominus*nak nevezték. Nagyszombatban ugyanis tisztségük idején a Tanács tagjainak házadót nem kellett fizetniök, csupán kereső tevékenységük alapján adóztak. Az 1624-ből és 1625-ből ismert utolsó névsorban egyébként ketten is, Sánta Pál és Boka János is szerepelnek közülük az esküdtek között, Boka János 1624-ben bíró volt. Sánta a Felső kapu közelében lakott a Nagy utcában (19. tömb), nagyobb mennyiségű bort, valamint zabot tárolt;

Boka háza a Szent János utca keleti oldalán állott (38. tömb), neki jóval kevesebb bora és némi búzája volt. Összesen 11 ilyen személy található, valamennyinek volt bora, többüknek gabonája, egyikük pedig jelentős adót fizetett a kereskedés után. Partinger Balázs a Piactér közvetlen közelében a Kereszt utcában 1200 dénárral adózott a kereskedés után, s bora is volt. Házadót ellenben egyik sem fizetett.

Minthogy a *dominus*ok általában a Ferdinánd-féle, megerősített privilégium alapján éppenséggel a házuk után kellett hogy fizessenek, adódik a következtetés, hogy 1634-ben már jóval több nem-polgári rendű személy lakott a városban, mint korábban. Az adójegyzék 16 háza után adózó *dominus*t különböztet meg, közülük az egyik, Rakovicki György a déli kapu közelében, a sikátorban lévő háza után 600 dénárt fizetett, amely magas összeg. Többségük egyedül a háza után fizetett nagyobb összeget, elvétve találtak náluk némi bort is. Ezekről a személyekről tehát fel lehet tételezni, hogy időközben beköltözött nemesek voltak. Érdemes megjegyezni, hogy két további nemest lakóként írtak össze, akik az átlagot messze meghaladó összeget fizettek, egyiküknél zab is volt. A Felső Nagy utcában laktak, a különösen nagy adófizető a Piac közelében. A *reverendus*ok többségükben ezúttal is a Szent Miklós templomtól délre eső Felső Piac utcában laktak, az érsek közelében.

1612-höz képest újdonság, hogy az 1634-es adójegyzék két *comes*t is említ. Thury (?) szerényebb házadót fizetett, 600 dénárt. A Thury féle házról meg kell jegyezni, hogy feltehetően azonos azzal, amely 1656-ban gróf Erdődy Gáspáré volt. A másik *comes*, Forgách Zsigmond háza ugyanott állott, ahol 1656-ban gróf Forgách Ádámé volt. Zsigmond is 1200 dénárt fizetett a ház után, miként Ádám 1656-ban.

A *dominus*ok vonatkozásában eddig azt lehetett megállapítani, hogy a számuk megnőtt 1612 és 1634 között, továbbá hogy a polgárság saját elöljáróit továbbra is *dominus*ként említette. Ám 1634-ben már jónéhány, feltehetően nemesi származású *dominus* is élt a városban, továbbá két *comes*. Az is nyilvánvaló, hogy a házaik után kivetett adó magas volt. A nem-polgári háztulajdonosok száma tehát mindenképpen gyarapodott 1634-ig.

1656-ban a házak között mutatkozó nagy adókülönbségek a már kimutatott individualizálódás fokozódását jelzik. Egyrészt a Patak felső és alsó ága körül található utcákban és a peremrészeken a házadó átlaga ezúttal alig maradt már el a *Penes murum* átlagától. Itt tehát a házak adója (értéke) lefelé süllyedt. A Piactér házainak, továbbá a Nagy utca központi, valamint déli házsorainak adója viszont ezeket átlagosan két-háromszorosan múlta felül.

Hogyan alakult a helyzet ezek után a *„dominus"* kategóriába tartozó *dominus* és *reverendus* személyek számát illetően? Ezúttal a város már nem *dominus*nak titulálta esküdteit, hanem *senator*nak. Mintha az átmeneti zavar után a címek megadásában a közösség nem a hasonló rangot, hanem a különállást kívánta volna hangsúlyozni. Feltűnik továbbá az is, hogy ezúttal mind a 13 tanácstag (bíró és esküdtek) szerepel, mert összesen 13 személy kapta meg a titulust, ami nyilván külön, gondosan végrehajtott határozat eredménye lehetett. Ahogy az elvárható, többségük (kilenc fő) a Nagy utcában lakott, négy pedig az egyházi központ közelében. Mindössze két olyan esküdt volt, akinek háza átlagos adót fizető tömbben feküdt, a többieké mind az értékes házak környezetében található. A Timár és a Pék utcában, a Béka utcában, továbbá a peremeken nem lakott esküdt.

A városi tanácsnokok elkülönítése a forrásban jelentős fejlemény, mert 1656-ban ennek révén szinte kiteljesedni látszik immár a rendi tagozódás a város területén, lega-

lábbis ami a titulusok használatát illeti. A *dominus* 1656-ban minden bizonnyal olyan személyt jelentett, akit a polgárság nemesnek tekintett. 31 ilyen háztulajdonost említ a forrás, akik nagy többségükben a magas adót fizető tömbökben laktak, s viszonylag kevesen voltak az egyházi mag tájékán (19. tömb). A Patak felső és alsó szakasza közeléből tehát nemcsak a *senator*ok hiányoztak, hanem alig-alig fordult elő nemesi háztulajdonos ezen a részen. Annál többen rendelkeztek házzal a Piactér közelében és az Alsó Nagy utcában. Ötnek egyenesen a Piactérre nyílott a háza, Szegedi Gáspár különösen exponált háza tövében pedig legalább tíz árusbódé állott. S hogy nem a háztulajdonos számára idegen tevékenység zajlott az ablakok alatt, azt bizonyítani látszik, hogy bár Szegedi Gáspár 1656-ban már nem szerepel, 1655-ben azonban még említi a számadáskönyv a Szegedi közelében fekvő bódékat. Szegedi már 1612-ben is ugyanitt lakott.

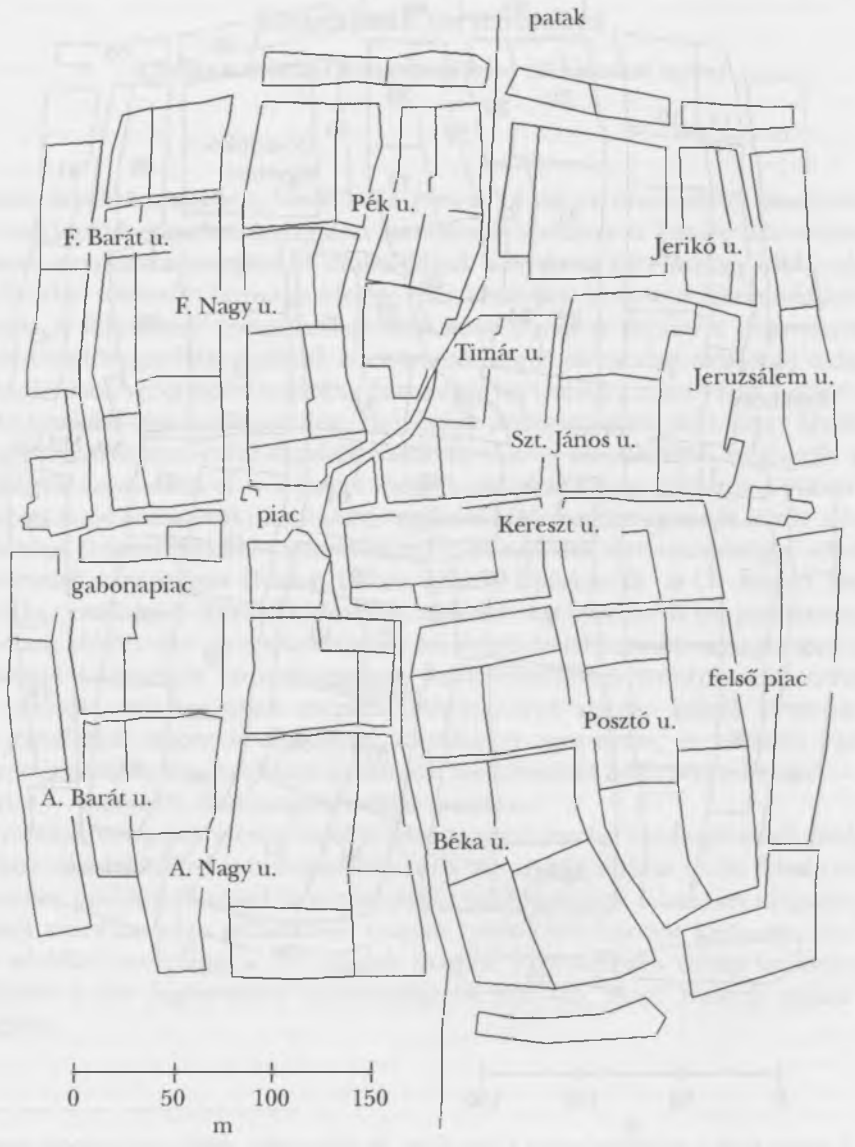
A *„reverendus"* kifejezés értelme a *dominus*hoz hasonló változáson ment át, azonban a cím viselői mindig az egyházi mag közelében voltak találhatók. 1579-ben még csupán 2 főt említ a forrás, 1612-ben 18-at, 1634-ben 16-ot, 1656-ban 20-at. Nyilvánvaló, hogy többségük kanonok, akikhez később a jezsuita rendhez tartozó házbirtokos személyeket is hozzáértették, de alkalmanként közéjük sorolták a polgárság lelkészeit is. Az egyes személyek megkülönböztetése céljából tehát egyedi kutatásra van szükség.

1612-től kezdve egyébként a gyakorlat az volt, hogy bizonyos személyek (pl. az érsek) első házuk után nem fizettek adót, másokat azonban nem mentesítettek a házadó alól. A *reverendus*ok két tömbben tömörültek nagy számban, a Szent Miklós templom déli oldala alatt kezdődő 43-asban és a templommal szemben, részben a Kereszt utcára is kiterjedő 47-es tömbben. Nagyszombat sajátossága a *reverendus*ok tömörülése alapján már 1579 óta egyre inkább kirajzolódott. A Szent Miklós templom által uralt magaslati részen elsősorban a plébániatemplom körül, az érseki palota, a szeminárium és más épületek szomszédságában, a Jeruzsálem utcától le a Klarisszákig húzódó tengely mentén fokozatosan kialakult a vallási, spirituális központ, mely a Jeruzsálem utcáig és alatta a Posztó utcáig terjedt. Ebből a szempontból határozott volt az elkülönülés a nyugati alsó városrész és a felső között. Rá kell mutatni, hogy a különbség nem a protestánsok és a katolikusok között volt, hanem sokkal inkább a laikus, polgári és a szellemi, klerikális rész között.

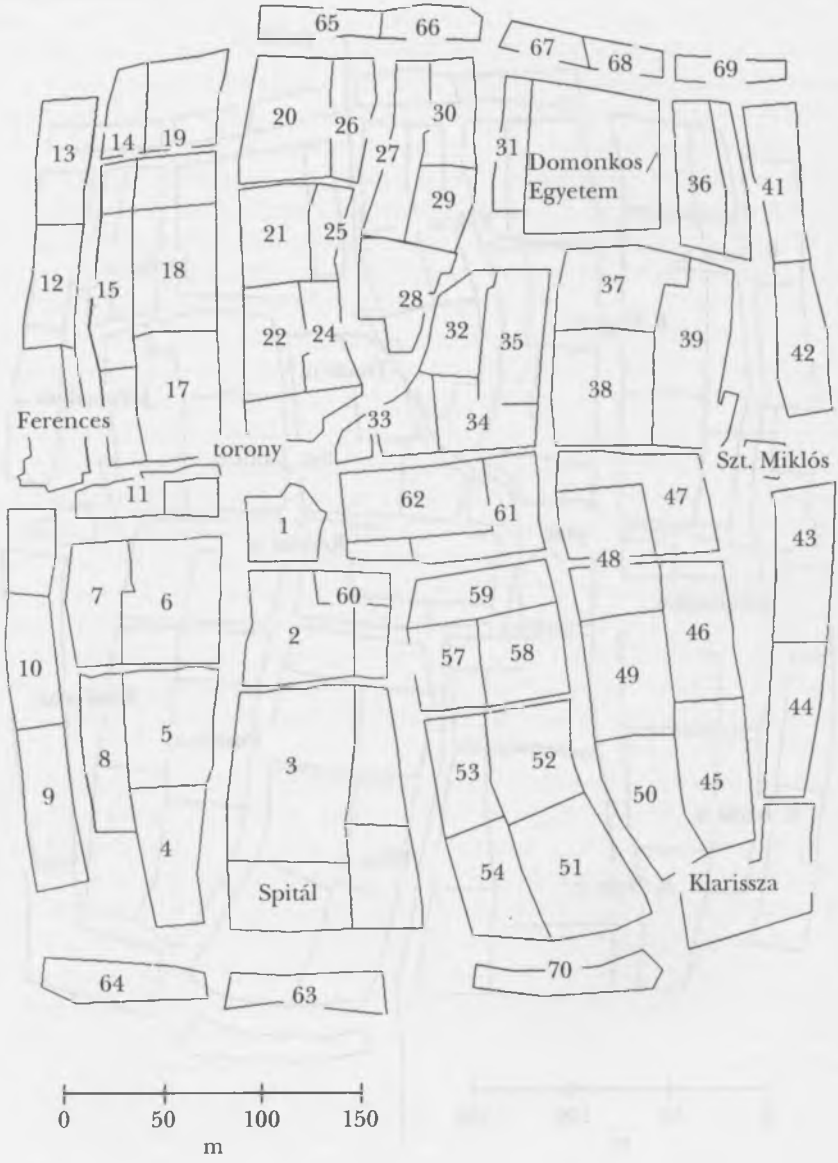
1656 változást mutat egy további vonatkozásban is. A már korábban is kimutatott individualizálódás immár erőteljes a házak között mutatkozó nagy adókülönbségek alapján. A Patak felső és alsó ága körül található utcákban és a peremrészeken a házadó átlaga ezúttal alig maradt el a *Penes murum* átlagától. A Piactérnél és a Nagy utca központi, valamint déli házsorainak adója viszont ezeket átlagosan két-háromszorosan múlta felül. A kiugróan magas átlagú tömböket nézve további különlegességek mutathatók ki. Feltűnik például az eddig inkább szerénynek mondható Posztó utcában lévő 49-es tömb. Itt gróf Erdődy Gáspár háza után 2400 dénárt vetettek ki, ami egyébként a legnagyobb házadó-összeg volt 1656-ban. A Kereszt utcában lévő másik, vezető tömbben található gróf Forgách Miklós háza (1200 dénár), valamint a *dominus*nak nevezett Tursánszky Ferenc, ugyanekkora összeggel. Új fejlemény volt ez a korábbiakhoz képest, mert most a tizenkét 1000 dénárnál nagyobb házadót fizető személy közül nyolc *dominus* kategóriájú volt, köztük olyanok, mint az Erdődytől nem messze lakó gróf Esterházy Miklós (1200 dénár), vagy a *spectabilis ac magnificus*nak titulált Cobor András árvái, Erdődyvel szemben. Gróf Forgách Ádám Felső Piac utcai házával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy körülötte (44. tömb) egy kivételtől eltekintve átlagosnál kevesebb adót

fizető házak, azaz szerény körülmények voltak, olyannyira, hogy a maga 1200 dénáros adója sem volt képes ezt a tömböt kiemelni az átlagból. A magas házadót fizetők többsége tehát ezúttal *dominus* volt. Két feltevés adódik. Vagy valóban kiugróan magas értékűek voltak a házaik, vagy az adókivetéskor különleges elbánásban részesültek, minthogy egyéb vonatkozásban vagyonukat a polgárság nem tudta megadóztatni. Az utóbbi látszik valószínűbbnek.

Nagyszombat utcái

Nagyszombat, a háztömbök

NÉMETH ISTVÁN

Adalékok a felső-magyarországi városszövetség különleges bírói fórumának történetéhez

(Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügye)

Johann Stöckel kisszebeni bírót 1673 június 14-én az uralkodótól hazatérve kellemetlen meglepetés fogadta. Az izgatott szenátus és a választott község *(electa communitas)* tagjai nem annyira a város által az uralkodónak benyújtott kérelmekre adott válaszokra, hanem Stöckel többszöri bírósága idején[1] már korábban is vitatott elszámolásaira voltak kíváncsiak. A felfokozott hangulatú gyűlést követő napon azután a hagyományosan a városi tisztviselők gazdálkodásának ellenőrzését végző *fürmenderi (tribunus)* tisztet ellátó Valentin Bentsch vezetésével a kicsiny Sáros megyei szabad királyi város polgárai felkeltek a sikkasztással vádolt főbíró ellen. Indulataik odáig vezették őket, hogy korábbi bírájukat megtámadva ütni-verni kezdték Stöckelt, akit — miután több súlyosabb zúzódást és fejbevágást szenvedett el — a népet megfékezni nem képes szenátus a városi börtönbe záratott, majd a tisztétől megfosztott egykori bíró magánvagyonát is zár alá vették.[2] Ezt követően Johann Stöckel panaszával a 15. század óta városszövetséget alkotó felső-magyarországi városokhoz (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, ill. a 17. század közepén a szövetséghez csatlakozó Késmárk) fordult, akiknek ecsetelve az őt ért jogtalanságokat és a börtönben töltött idő alatt elszenvedett sérelmeit fellebbezett a városszövetség tagjai által alkotott különleges bírói fórumhoz. Felterjesztésében Stöckel azzal érvelt, hogy nem a városok által korábban megállapított jogelvek alapján ítélték el és zárták be, hanem jogtalanul, bizonyos eljárásjogi alapelveket megsértve, az előzetes vádemelés, védekezési lehetőség és a szokásos határidők mellőzésével ítélkezett felette a — véleménye szerint — csőcselék által megfélemlített szenátus.

A továbbiakban a per elemzésével a felső-magyarországi városszövetség eddig ismeretlen funkciójának előzetes bemutatásán túl a bizonyítási eljárás során felmerülő városgazdálkodási problémák rövid, a kérdés egyes problémáinak felvetését tárgyaló, a teljes elemzéstől azonban jelen pillanatban csupán tartózkodó leírását kívánom adni, amely további adalékul szolgálhat a 17. századi magyar városfejlődés eddig kialakított képéhez. Először a per jogtörténeti érdekességeiről lesz szó, majd rátérek annak további tanulságaira.

---

[1] Johann Stöckel 1659—1663, 1666—1667 ill. 1670—1673 között töltötte be a bírói tisztet, l. TÓTH S.: *Sáros vármegye monográfiája*, Budapest 1909, III 586.

[2] A Stöckelt ért bántalmazásokról a per anyaga tudósít, amely Lőcse város levéltárában található meg. Lőcsei Állami Területi Levéltár [Štátny Oblastný Archív v Levoči] (= LÁTL), Lőcse város lt. [Archív Mesta Levoča], XII. oszt., № 99.

***

Stöckel perében elsőfokon a város törvényszéke ítélt. E per során Stöckel szerint, de még inkább a város követeinek a tárgyalások folyamán tanúsított álláspontjából és viselkedéséből következtethetőleg valóban elkövettek bizonyos eljárásjogi szabálytalanságokat, jóllehet azokat a tanács nem ismerte el. A talán a haragvó tömeg lecsendesítése, vagy inkább saját tisztségeik megőrzése végett elkövetett szabálytalanságok közül elsőként kell kiemelni, hogy a szenátus és a választott község Stöckelnek meghallgatása után nem adott módot arra sem, hogy az ellene több mint tíz évvel azelőtti pénzügyi visszaélések címén emelt vádakra az ekkor szokásos három nap alatt felkészülhessen, és másnap erre a felbőszült tömeg miatt már nem is volt lehetősége. A szabálytalanságok közé kell sorolni, hogy a mindenféle idézést és a törvények szerint előírt védekezési lehetőséget mellőző jogszolgáltatás során a város lényegében egy személyben volt a per felperese (vagyis a vádló) és az ítélethozó testület, sőt a tanúk is elsősorban a szenátus és a választott község tagjai közül kerültek ki.

Erre a speciális esetre alakultak ki Magyarországon azok a — leginkább az úgynevezett „fogott bírák" intézményére hasonlító — törvényszékek, amelyek végrehajtó hatalommal nem, csupán olyan bíráskodási joggal rendelkeztek, amelynek alapján az ott hozott ítéletek, jogi ajánlások végrehajtására a szembenálló felek kölcsönös kötelezettségvállalása volt a biztosíték. Az eddigi feldolgozások és levéltári adatok egyaránt arra mutatnak, hogy az olyan magasabb fokú önkormányzati jogokkal rendelkező települések, mint a városok (mezővárosok és szabad királyi városi joggal rendelkezők egyaránt), az ilyen esetekre kialakították az úgynevezett „pártatlan" bíróság intézményét, amely azt a magyar jogban alapelvként rögzített ellentmondást volt hivatott kiküszöbölni, amely szerint törvényhozóként, illetve az eljárás al- vagy felperesként ugyanazon (jogi) személy nem szerepelhet.[3] Ez a törvényszék azonban csak hasonlított azokhoz a közös ítélethozatalokhoz — ám egyszersmind lényegesen el is tért tőlük —, amelyek során egy-egy kényes vagy nagyobb jogi ismeretet kívánó per esetében szakértőként jogban jártas polgárokat hívtak meg a szomszédos városok egyikéből-másikából.[4] A Kőszeg környéki városok (Kőszeg, Szombathely, Rohonc, Csepreg) szövetsége, amely számos nyugat-dunántúli mezővárost tömörített magába, kimutathatóan már a 16. századtól kezdve rendelkezett egy ilyen *unparteische Gericht*tel, ahol pontosan az ilyen és ehhez hasonló ügyekben ítélkeztek. A 17. század közepéig fennálló szövetség bírósága — amint az BARISKA ISTVÁN tanulmányából kiderül — többféle ügyben ítélkezett, végre-

[3] KUMOROVITZ L. BERNÁT pecséttörténeti monográfiájában kiemeli, hogy „a kánoni jog felfogásával szemben ... nálunk már a XIII. században kialakult a pártatlanság elve, melynél fogva saját ügyében senki sem lehet illetékes fórum" (KUMOROVITZ L. B.: *A magyar pecséthasználat története a középkorban* [Bibliotheca humanitatis historica, A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai], Budapest 1993, 69), erre a jogelvre mutat az is, hogy a selmeci és a kassai jog szerint egyaránt a bíró vagy valamelyik tanácstag ellen emelt vád esetén az alperesnek nem volt szabad jelen lenni a tanácsülésen (DEMKÓ K.: *A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században*, Lőcse 1890, 41).

[4] Többek között ilyen volt például az az eset is, amikor Szentgyörgy városa fordult jogsegélyért Modorhoz egyik polgáruk bűnperében, aki „that gegen Gott, seinem heiligen Wört undt dem Rechten sich versündiget" és a szodomitizmus vétkébe esve került a városi börtönbe. MOL MKA Városi és kamarai iratok (E 554) 1899 t. sz., 1613 június 16.

hajtási joggal azonban ők sem rendelkeztek, mivel „nem lehet, hogy magyar jogszokás szerint nyomban végrehajtást is eszközöljenek".[5] A felső-magyarországi városok szövetsége ehhez hasonlóan szintén kialakított egy ilyen *ad hoc* jelleggel összehívott törvényszéket, amely az efféle ügyeket tárgyalta, lényegében hasonló módon, mint a Nyugat-Dunántúlon megismert jogi fórum. Hasonló módon ez a törvényszék sem hajthatta végre ítéleteit, hiszen privilégiumaik és a hatályos törvények szerint polgáraik felett egyedül az adott város volt jogosult ítélkezni. A Felső-Magyarországot megjárt Simplicissimus útleírásában megemlíti azt a Kassán tapasztalt, általa különösnek — és így élményei közül megemlítésre méltónak — talált pert, amely során egy a városi tanácsot gyalázó polgár ügyében Kassa városa a szövetséghez tartozó többi városhoz fordult, majd az általuk hozott ítéletet a városi hóhér közreműködésével hajtatta végre. Varjassy András, Kassa város *Fürmender*e pedig — talán ugyanebben a perben — Csáky István tárnokmesterhez fordult, hogy a beleegyezését kérje a részben az ő fellebbezési fóruma, részben pedig a személynöki szék alá tartozó városok közös törvényszékként való ítélkezéséhez.[6] Ezt a jogi igényt és bevett gyakorlatot „törvényesítette" az 1659. évi országgyűlés, amikor az LIII. törvénycikkben speciálisan ezekre a *casus*okra elrendelte, hogy ha „az egész tanács érdekelve lenne, ez esetben az érdekelt tanács a szomszéd városokból köteles lesz, ... más bírákat teljes számban meghívni, akik az ilyen ügyet tartoznak elbírálni, egyébként pedig erre a felsőbb bírák szoríthassák őket". Ezenfelül a törvény előírta, hogy egyébként a fellebbviteli hatóságok jogkörét mindenben tiszteletben kell tartani.[7]

Stöckel tehát ehhez a speciális törvényszékhez fellebbezett, először szabadonbocsátása érdekében,[8] amit a városok 1673 augusztus 9-én hozott ítéletükben jóváhagytak, felszólítva Kisszeben városát, hogy a vitatott elszámolásokkal együtt jelenjenek meg a városok törvényszéke előtt. A városok ítélete ellenére Stöckel azonban csak mintegy két héttel később szabadult ki (akkor is a nép ellenkezése és állandó szidalmazása közben), s mindössze egy hét múlva kapta meg a város elszámolásait, hogy az augusztus 28-án sorra kerülő tárgyalásra felkészülhessen. A városszövetség bírósága ekkor az eredetileg felhozott vádakat — vagyis a sikkasztást — még nem tárgyalta meg, ám a letartóztatás tényét és a végrehajtás módját jogtalannak minősítve Stöckel kiszabadításáról döntött, és úgy intézkedett, hogy helyezzék vissza eredeti tisztébe, amit azonban a kisszebeni szenátus nem hajtott végre. Mindemellett egy újabb időpontot jelöltek ki a sikkasztás vádjának

---

[5] Bariska I.: *A büntetőbíráskodás egy különös intézménye a XVI—XVII. századi Vas megyében* (Vas megyei levéltári füzetek 6, Előadások Vas megye történetéről 2), Szombathely 1993, 287—297. A városok ún. pártatlan bíróságának nyugat-dunántúli előfordulására l. még Bariska I.: *Egy 16. századi kőszegi boszorkányper és tanulságai*, Vasi Szemle 42 (1988) 247—258.

[6] Mindevvel a felső-magyarországi városszövetség bírói fórumáról készülő PhD-dolgozatomban kívánok bővebben foglalkozni, ezért ezzel kapcsolatos kutatásaim közül jelen tanulmányban egyelőre csak a már publikált adatokra hivatkozom: *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, Leipzig 1854, 125; Keményi I.: *Csáky-levelek Kassa szabad királyi városlevéltárában*, Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 10 (1918) 147—148.

[7] „Si vero totus senatus interessatus esset, eo in casu, ex vicinis civitatibus, alii pleno numero iudices per talem interessatum senatum, ... intra duorum mensium decursum convocari, talemque causam diiudicari debeant, alioquin per mandata superiorum iudicum ad id compelli possint." 1659. évi LIII. tc. (CIH III 166—169).

[8] Stöckel a városok ítélőszéke mellett a Szepesi Kamarához is azzal a kérelemmel fordult, hogy járjanak közben azért, hogy börtönéből kiszabadulhasson. Kérését egyébként az éppen akkor Kassán gyűlésező felső-magyarországi vármegyék követei is támogatták. MOL Szepesi Kamarai Levéltár (= SzKL), Repraesentationes, informationes et instantiae (= E 254), 1673 július, № 61; szeptember, № 13.

tisztázására, de ekkor sem sikerült mindkét félnek megfelelő feltételekben megegyeznie. A per az október eleji újabb tárgyalás sikertelenségét követően a következő év nyarára húzódott, amikor is a felső-magyarországi városszövetség tagjai által delegált ülnökök egy újabb eredménytelen tárgyalást követően 1674 szeptemberében végre végleges döntést hoztak. Ennek értelmében a Stöckel ellen indított vizsgálatot jogellenesnek találva a korábbi ítéleteket megsemmisítették, és a sorozatos szabálytalanságok miatt kötelezték Kisszebent, hogy a sikkasztással vádolt bírónak 1200 forint értékben bizonyos ingatlanokat juttassanak vissza korábban elkobzott vagyonából.[9]

Azt gondolhatnánk, hogy Kisszeben beleegyezett ebbe a számára is elfogadhatónak tűnő kompromisszumba. A belső tanács azonban úgy határozott, hogy nem hajtja végre a városok által hozott döntést, hanem annak felülvizsgálata végett a Szepesi Kamarához fordul.[10] A város furcsa mód (a városszövetség által kijelölt törvénynap alkalmatlansága mellett) arra hivatkozott, hogy Stöckel az 1659. évi LIII. tc. szerint nem volt jogosult arra, hogy mint magánszemély a városok törvényszékéhez forduljon, mivel a törvény magánszemélyeknek nem nyújt erre lehetőséget.[11] Ebben Kisszeben vezetésének igaza is volt, ugyanakkor néhány nappal ezt megelőzően éppen ők voltak azok, akik a felső-magyarországi városok ítélőszéke előtt biztosították arról a feleket, hogy a delegált bírák döntését mindenkor jogosnak fogadják el, és mindent megtesznek azért, hogy azt végrehajtsák.[12] A Szepesi Kamara Kisszeben 1674 augusztus 26-ai keltezéssel kiállított kérvényére már másnap úgy döntött, hogy maga elé idézteti a feleket, és 27-én Kisszeben és Stöckel részére egyaránt idézőlevelet bocsátott ki.[13]

Ezzel a momentummal Johann Stöckel pere merőben más fordulatot vett. A Szepesi Kamara a városszövetség ítélőszékét teljesen háttérbe tolta, és a pert a saját hatáskörébe vonva átvette a végső ítélkezés jogát a polgári törvényszéktől.

Ez a tevékenység abba a folyamatba illeszkedik bele, amely a kamara és a szabad királyi városok viszonyát a 17. század második felében egyre inkább meghatározta. Bizonyos városi jogok megnyirbálásával a 17. század során a kamarai szervek egyre nagyobb mértékben szereztek beleszólást a szabad királyi városok önkormányzatába. A század 70-es éveiben a kamara már biztosan ellenőrizte a belső tanács (szenátus) és a bíróválasztás körülményeit és azzal a szabállyal, amely szerint a tanácsot alkotó szenátorok bizonyos részének a római katolikus vallásfelekezethez kellett tartoznia, beleszólást nyert a városok legfontosabb testületének személyi összetételébe. Ezenkívül a kamara a szabad királyi városok gazdálkodása ellenőrzésének jogát is megszerezte azon a címen, hogy hatásköre minden a Korona alá tartozó birtokra kiterjed.[14] Ezzel az indokkal tudott Johann Stöckel perébe is bekapcsolódni, mivel az „elcsapott" kisszebeni bíró ellen felhozott vádak elsősorban városgazdálkodási kérdésekkel voltak összefüggésben. A Szepesi Kamara — noha a városok vizsgálata idején még Stöckel mellett foglalt állást[15] — ekkor egyértelműen a pervesztett Kisszeben mellé állt. Luzsénszky Boldizsár, a Szepesi

[9] LÁTL (2. j.) Lőcse város lt., XIII. oszt., № 100.
[10] MOL E 254 (8. j.) 1674 szeptember, № 21.
[11] MOL SzKL (8. j.) Causarum regalium vice-directoratus (= E 251), Fasc. 1, № 4.
[12] LÁTL (2. j.) Lőcse város lt., XIII. oszt., № 100.
[13] MOL SzKL (8. j.) Minutae, expeditiones camerales (= E 244), 1674 szeptember 27.
[14] FELHŐ I.: *A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században*, LK 24 (1946) 209—267.
[15] LÁTL (2. j.) Lőcse város lt., XIII. oszt., № 99.

Kamara aljogügyigazgatója[16] mindenben a város által képviselt koncepciót tette magáévá. Amikor Stöckel 1674-ben a városok döntése alapján megpróbálta a neki megítélt 1200 forintot végrehajtatni, az aljogügyigazgató (Stöckelt elsősorban a Wesselényi-összeesküvésben való részvétellel vádolva) megtagadta a városok illetékességét az ügyben, amit azzal indokolt, hogy a feleket az ország rendes bírái elé kellett volna idéztetni, és így az 1659. évi LIII. tc. ebben az esetben nem érvényesíthető, ezért a per teljes menete és az ítélet törvénytelen.[17] A következő két évben a város és a Szepesi Kamara kart karba öltve akadályozták meg, hogy Stöckel a neki megítélt 1200 forintot behajthassa, miközben Kisszeben a kamara segítségével megpróbálta korábbi bírái által elzálogosított birtokait visszaszerezni és a pert eldöntő végső ítéletet minél hosszabb időre elhúzni.[18] 1676 vége felé ismét megkezdődtek az újabb tárgyalás előkészületei. A kamara további információk gyűjtésére szólította fel Kisszebent,[19] majd amikor 1677 elején Stöckel ismételten végre kívánta hajtatni a felső-magyarországi városok ítéletét, az év folyamán szinte minden hónapban újabb és újabb kísérlet történt arra, hogy ügyét elodázzák, miközben a Szepesi Kamara is egyre élesebben foglalt állást az egykori kisszebeni bíró ellen. A vizsgálatok során a sikkasztás gyanúja mellett egyre jobban előtérbe kerültek — a Wesselényi-féle összeesküvés kivizsgálása idején aktuális jogalapként szolgálva Stöckel elítéléséhez — a Wolfgang Friedrich Cobb császári tábornok csapatainak be nem engedésével kapcsolatos kifogások, s így közvetve a felségsértés vádja. A Luzsénszky aljogügyigazgató által 1674-ben készített jelentés az első helyen emelte ki Stöckel hűtlenségét, mint aki jegyzőként (!) a kisszebenieket folyton az uralkodó ellen hangolta, és állandó levelezésben állt a lázadókkal.[20]

A per további kimenetele sajnos ismeretlen, mivel annak végső ítélete sem a Szepesi Kamara anyagában nem található meg, sem pedig a városi levéltár iratainak áttekintését követően nem bukkantam a nyomára. A fellelt iratok alapján világos, hogy a Szepesi Kamara a későbbiekben teljesen a saját hatáskörébe vonta Stöckel ügyének tárgyalását, amit a felső-magyarországi városszövetség többi tagja erősen nehezményezett, sőt tiltakozni is próbált,[21] ennek azonban komoly eredménye nem volt. A kamara a városok korábbi ítéletét az 1659. évi LIII. tc. helytelen alkalmazására hivatkozva megsemmisítette, amely aktus egyszersmind a városok önálló törvényszékének további működését is kétségessé tette.

***

A Johann Stöckel ellen indított per jogtörténeti kuriózuma mellett további várostörténetileg érdekes jelenségekre is rámutat. Az egykori kisszebeni bíró elleni vádakat lényegében két nagyobb csoportra oszthatjuk. Az egyik vádcsoport a város vagyonának eltékozlásával, a sikkasztással függ össze, a másik csoportba pedig a hűtlenséggel kapcsolatos vádak sorolhatók. Miután a Stöckel ellen emelt felségsértéssel

[16] Fallenbüchl Z.: *A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII—XVIII. században*, LK 38 (1967) 232.
[17] MOL E 251 (11. j.) Fasc.7, № 55.
[18] MOL E 254 (8. j.)1675 február, № 87 és szeptember, № 4.
[19] MOL E 244 (13. j.) 1676 december 23.
[20] MOL E 251 (11. j.) Fasc.3, № 4.
[21] Uo.

kapcsolatos vádakról már érintőlegesen volt szó, ezért először ezzel foglalkoznék, majd rátérek a per érdemi részét alkotó sikkasztási vádcsoportra.

A Wesselényi-per kapcsán 1671 januárjában megkezdett vizsgálatok jó alkalmat teremtettek arra, hogy a Stöckel elleni vádak sorát újabb, a korábbiaknál jóval súlyosabbal terheljék meg. A vád alapjául szolgáló eseményekről nem lehet sokat tudni, mindössze a per jegyzőkönyvének erre utaló megjegyzéseiből következtethetünk arra, hogy mi is történt valójában. A hűtlenség motívuma már a kisszebeni választott község által a felső-magyarországi városszövetségnek benyújtott vádpontokban felbukkan, de a vele foglalkozó néhány sorból kiderül, hogy nem sok időt szántak ezen események kibogozására. A polgárok panaszukban nem is a Cobb tábornokot ért sérelmeket, hanem azt a hatalmi visszaélést boncolgatták, miszerint Stöckel más városokból származó emberekkel tárgyalta volna meg az ügyet és nem tájékoztatta megfelelő módon sem a szenátust, sem a választott községet.[22] A Szepesi Kamara és a város 1674 és 1678 közötti vizsgálatainak anyagában megtalálható utalásokból már jóval többet megtudhatunk erről az eseményről. A vád szerint jegyzősége idején Stöckel a lázadókkal tartott fenn kapcsolatokat, és (a jegyzőkönyv szerint) nagy hatással volt arra, hogy a szállást kereső Cobb csapatait nem eresztették be a városba. A vádakat olvasva azonban egyre inkább az az érzése támad a ma emberének, hogy mindez nem volt igazán fontos a per tekintetében. Az sem látszik valószínűnek, hogy Stöckel kisszebeni jegyzőként egyedül dönthetett arról, hogy beengedi-e a császári csapatokat vagy sem, sőt a tanúvallomásokból is az derül ki, hogy Stöckel mindenben tájékoztatta a szenátust és a választott községet. Így inkább a város hárította rá a döntést a Kisszeben védelmére felvonuló császári tábornok támogatás iránti kérelméről, tartva a császári katonaság eltartásával járó további költségektől.[23]

A per szempontjából tehát a *nota infidelitatis* vádja inkább Stöckel minél biztosabb elítélését szolgálta, és feltehetően nem az egykori bíró valódi bűneinek lajstromát bővítette. Más volt a helyzet a sikkasztás ügyében benyújtott vádpontokkal. A vád gerincét alkotó, a választott község által benyújtott vádirat szerint Stöckel a város pénzével rosszul gazdálkodott, a város birtokait feleslegesen zálogba vetette, továbbá a más célokra kiutalt pénzeket minduntalan saját céljaira fordította. Egyben azzal is vádolták Stöckelt, hogy a város birtokain termett bort és gabonát a saját maga részére foglaltatta le, azt a maga hasznára mérette ki, és a pénzt a város melletti majorjában dőzsölve élte fel. Az *electa communitas* gyanúját a Stöckel és Melchior Schmitz bártfai kereskedő közti kölcsönügylet keltette fel, ez az ügy szerepelt a legnagyobb súllyal a per folyamán mindvégig. Eszerint Stöckel Schmitztől a város számára (ám állítólag a szenátus tudta nélkül) 600 forintot vett fel, amelyet a vádlók szerint egyrészt saját maga használt fel, másrészt ez az 1660-ban felvett összeg az elmúlt több mint 10 év alatt a kölcsön kamataival együtt elérte az 1700 forintot, amelynek fejében a bártfai hitelező zálogba vette a város orkutai birtokát. Hasonló vádakkal illették Stöckelt a korábban felvett kölcsönökkel kapcsolatban is, azt vetve egykori bírájuk szemére, hogy a várost olyan nagy adósságokba verte, hogy a közösség összes birtoka vagy már zálogba került, vagy pedig a hitelezők — megunva az általuk kölcsönzött pénz vissza nem fizetését — minduntalan bizonyos birtokok zálogba vételét követelik.[24]

[22] LÁTL (2. j.) Lőcse város lt., XIII. oszt., № 99.
[23] Uo., ill. MOL E 251 (11. j.) Fasc. 3, № 4.
[24] LÁTL (2. j.) Lőcse város lt., XIII. oszt., № 99.

Ha azonban megvizsgáljuk az ügy hátterét, kiderül, hogy Stöckel alaposan rákényszerült, hogy ilyen rossz feltételek mellett vegyen fel kölcsönöket. A városnak a per folyamán a Szepesi Kamarához benyújtott jelentéséből ugyanis azt tudhatjuk meg, hogy a Stöckelt hivatalában megelőző bírák jóval nagyobb sikkasztással vádolhatók. A vádpontok szerint Mathias Gosnowiczer bírósága idején a város jövedelmeinek nagy részét hivatalához méltatlanul elvette és az igen kis kereskedelmi jelentőséggel bíró Sáros megyei városkában szokatlanul nagy — mintegy 20.000 forintot érő ingatlanokból, ingóságokból és készpénzből álló — vagyont hagyott örököseire, amely azonban a kisszebeni iskolát illette volna meg. Gosnowiczer halálát követően több éven át Andreas Hertelt választották meg a város bírájává, aki Gosnowiczerhez hasonlóan gyanúsan rövid idő alatt gazdagodott meg. A tanács szerint az akkoriban az iskolagondnoki és a város jegyzőjének tisztét egyszerre ellátó Stöckel a város pénzét elherdáló bíráknak mindenben a segítségére volt, és az ő közreműködésével szerezték meg ily szokatlan gyorsasággal Kisszebenben nagynak számító vagyonukat.[25]

Stöckel által a város számadáskönyve alapján összeállított, és a felső-magyarországi városok törvényszéke elé benyújtott elszámolásokból kitűnik, hogy bíróságát megelőzően Kisszeben főbírái több ezer forint kölcsönt vettek fel: összesen mintegy 12.000 forintnyi adósság kifizetésének terhét hagyták maguk után, amelyet Stöckelnek az ekkoriban egyre emelkedő adóterheken felül[26] kellett kifizetnie.[27] Az egykori bíró által benyújtott részletes elszámolásból arról is tájékozódhatunk, hogy azokat Stöckel a város különféle bevételeiből és az ő idejében felvett kölcsönökből (50—100 forintjával) törlesztgette, és mindemellett igyekezett a városra háruló kiadásoknak is eleget tenni. Többek között a Schmitztől felvett kölcsönből fizette ki — más kölcsönök kamatai mellett — a kamarának járó taxának csupán a töredékét kitevő 200 forintot, továbbá ebből a pénzből törlesztette a cenzus egy részét és a város birtokainak dézsmabérletét is.[28]

Az a tárgyalások folyamán benyújtott iratokból, illetve a kamara és Kisszeben közötti levelezésből sem állapítható meg, hogy Stöckel valóban elkövette-e azokat az elsősorban sikkasztással összefüggésben álló bűnöket, amelyek indokul szolgáltak az akkoriban szinte páratlannak minősülő eseményekhez, melyek során Kisszeben a több éven át a város első emberei közé tartozó Johann Stöckelt oly durván fosztotta meg tisztétől. A Kisszeben által benyújtott tanúvallomásokból — melyeket azonban a Stöckellel szemben többnyire elfogult tanúk a történtek után 3—4 évvel tettek — valóban az derül ki, hogy a sikkasztással vádolt bíró a szenátus elszámoltatásában nagy szerepet betöltő *electa communitas*t néhányszor valóban nem tájékoztatta a kölcsönök ügyében folyó tárgyalásokról. Az sem tudható meg teljes bizonysággal, hogy Stöckel valóban elsikkasztotta-e a város által egyes kölcsönök törlesztésére és a város templomának működtetésére kiutalt (többnyire 50 forintot meg nem haladó) összegeket.[29] Az azonban szinte bizonyosnak látszik, hogy a Stöckel előtt a bírói széket elfoglaló kisszebeni elit tagjait jóval nagyobb felelősség terheli a 17. század 70-es éveinek elejére felhalmozódó adósság miatt, mint az azt a város éves jövedelmeiből visszafizetni képtelen Stöckelt. Igaz, az sem mutatható ki, hogy

[25] MOL E 254 (8. j.)1676 szeptember №. 4.

[26] FELHŐ: *A szabad királyi városok és a magyar kamara* (14. j.).

[27] LÁTL (2. j.) Lőcse város lt., XIII. oszt., № 99.

[28] Uo.

[29] MOL E 254 (8. j.), 1677 június, № 64, ill. a Kassához címzett eredeti példány: KVL Collectio Schwarzenbachiana, № 9480.

a sikkasztással vádolt bírák — akiknek vagyonát Luzsénszky Boldizsár aljogügyigazgató előterjesztése szerint Stöckeléhez hasonlóan úgyszintén el akarták kobozni — milyen szituációban vették fel a később több mint 10.000 forintra felduzzadó hiteleket, és hogy valóban elsikkasztották-e a város jövedelmeit. A 17. század során ugyanis kimutatható, hogy az egyes szabad királyi városok a korábbi évtizedekkel ellentétben igen nagy összegű kölcsönöket vettek fel, feltehetően felhalmozódott adóterheik törlesztése céljából. A Kisszebennél jóval nagyobb gazdasági jelentőséggel bíró Kassa a 17. század első felétől kezdve egyre-másra kényszerült mind többet zálogba vetni a várost övező birtokkomplexumból. A kassai tanács Bethlen Gábor sorozatos kéréseinek teljesítése miatt 1623-ban például igen magas, 12.000 forintos, 15 éven belül kifizetendő kölcsönt vett fel Gönci Szabó Györgytől,[30] a század 50-es és 60-as éveiben pedig sorozatosan kellett a város falvainak egyikét-másikát zálogba adni: 1656-ban Szilvásújfalut és Kalsát kifejezetten a magas adókra és az igen magas hadi kiadásokra hivatkozva engedték át zálog címén Nagytárkányi Istvánnak, és 1663-ban is emiatt kellett Garadnát Báthory Zsófiának és Rákóczi Ferencnek hasonló módon átadni.[31]

Ha megvizsgáljuk a kamara elképzeléseit tükröző taxalimitációkat, megtudhatjuk, hogy már a 17. század közepétől megfigyelhető az a tendencia, hogy a legfontosabb városok adóját a korábbiakhoz képest még jobban megemeljék. 1655-ben a kamara a legnagyobb adófizető városokat (Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa) az 1649-ben megállapított 12—13.000 forint helyett 18.000—18.500 forint taxával terhelte meg, és csak elenyésző volt azoknak a szabad királyi városoknak a száma, amelyeknek a korábbiakhoz hasonló nagyságú maradt az adója.[32] Ezzel a Magyar Kamara elérte, hogy az alája tartozó városok adója az 1610-ben megállapított 23.200 forintról 1622/1623-ban 73.200 forintra, 1630-ban pedig 39.200 forintra emelkedett. A század közepén, az 1655. évi kivetésnél Magyarország 29 városára 139.300, 1663-ban pedig 30 városra 182.000 forint taksát róttak ki, ami jóval nagyobb összegre rúgott, mint az 1670 előtti évtizedekben az egész országra megszavazott körülbelül 60—80.000 forint összegű megyei *dica*.[33] A kassai követek 1664-ben is csak arról tájékoztathatták a szenátust, hogy a nádorral folytatott tárgyalásaik során a nádor a kivetendő adót és az általuk fizetendő katonák számát is az addigiaknak esetlegesen a duplájára kívánja emelni.[34] A városok által a valóságban befizetett adó azonban ennek jóval alatta maradt. A már említett 1655. évi limitáció mellett fennmaradt a ténylegesen befolyt taxa elszámolása is, ahonnan megtudható, hogy a városok a kivetett adónak csupán a töredékét voltak képesek kifizetni: Kassa a megállapított 18.000 helyett 4000, Pozsony és Sopron 18.500 helyett 6000 forintot fizetett be a kamara pénztárába, míg Nagyszombat esetében csupán a város által a hadsereg szükségleteire szállított 1000 forint értékű búzát tudták a taksába beszámítani, és noha az 1649. évihez képest Kisszeben adója nem nőtt, hanem megmaradt a

[30] KERESES GY.: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán (1619—1629)*, Kassa 1943, 85; ill. KVL Supplementum H, Iratok és oklevelek [Spisy a listiny] II, 1623 május 1.

[31] Uo. 1656. július 21., ill. 1663. június 4.

[32] MOL E 554 (4. j.) Fol. Lat. 508, 56—59.

[33] FELHŐ I.: *A szabad királyi városok és a magyar kamara* (14 j.), 229—234; NAGY I.: *A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI—XVII. században*, LK 66 (1995) 45.

[34] KVL Supplementum H, I, 8868/19.

már a 16. században is általános 1500 forintnál,[35] mégis ebből az igen alacsonyan meghatározott adóból csak 500 forintot volt képes teljesíteni.[36] Éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a felső-magyarországi városszövetség tagjai az 1670-es évektől kezdve egyre gyakrabban tartottak gyűléseket a kamara által mind inkább követelt és az évek során egyre nagyobbra duzzadó adóhátralékok miatt.[37]

Elképzelhető tehát, hogy az egyre növekvő adóterheket törleszteni képtelen város a felhalmozódott taxahátralékok miatt kényszerült hitelhez folyamodni. Ám ha ez meg is történt, és Stöckel sem minden gyanú nélkül került vád alá, az 1673-ban tumultuózus jelenetek között menesztett bíró elődeihez képest inkább csak kisstílűségében tűnt ki. A Szepesi Kamarának viszont ezek a Kisszebenben tapasztalt pénzügyi anomáliák kiváló hivatkozási alapul szolgáltak arra, hogy a szabad királyi város pénzügyeibe a korábbinál nagyobb mértékben szóljon bele. Magyarországon a Wesselényi-féle mozgalom elfojtása kapcsán 1670 után létrehozott új államigazgatási rendszer bevezetésével egyidőben az Ampringen-féle *gubernium* korszakában a városok adóterhei tetemes mértékben tovább növekedtek, aminek során adóhátralékaik még nagyobbakká váltak, s ez jelentősen hozzájárult a városok gazdálkodásának válságához. A kamara ennek ellenőrzésére és a városok adójának jobb ellenőrzése érdekében vezette be, hogy a kamarai tanácsosok az évenként sorra kerülő városi tisztújítás során ne csak a katolikus és nem katolikus szenátorok megfelelő számarányával és bírák váltórendszerével kapcsolatban lépjenek fel, hanem a számadáskönyvek — ekkor hagyományosan a választott község és a *Fürmender* jogkörébe tartozó — felülvizsgálását is a delegált kamarai biztosok hagyják jóvá. A lőcsei városi jegyzőkönyvekben az 1675/1676. évtől mindig ott található a Szepesi Kamara tanácsosának ellenjegyzése a városi számadáskönyvek felülvizsgálatáról, majd csak ezt követően került sor azok letisztázására és — szintén a kamara biztosának jelenlétében — a bíróválasztás megejtésére.[38]

Mindezek az intézkedések a 17. század közepétől tapasztalható azon lépések közé illeszthetők be, amelyek a szabad királyi státusszal rendelkező városok önkormányzati jogainak további korlátozását eredményezték. Igaz, a kamara részéről ezek a döntések teljesen ésszerűek voltak, hiszen a 17. század második felében egyre inkább belső pénzügyi forrásaira utalt királyi Magyarország védelmi költségeinek előteremtéséhez minden forrásra szükség volt, amelyek közül az ekkoriban mind nagyobb mértékben kamarai kezelésbe kerülő birtokok mellett a városok nem elhanyagolható szerepet töltöttek be.[39]

---

[35] MOL E 554 (4. j.) Fol. Lat. 913, 42 és 171—177; MOL Magyar Kamara Levéltára, Benigna mandata (E 21), 1574, № 169; 1582, № 119; 1583, № 115. 156. 170; 1588, № 153; 1595, № 57; 1596, № 44; 1597, № 99.

[36] MOL E 554 (4. j.), Fol. Lat. 508, 60—67.

[37] Nébest Mihály jelentése szerint 1668-ban a felső-magyarországi városok közül Kassa összesen 22.990, Eperjes 13.000, Bártfa 5300, míg az 1655-ben mindössze 500 forint befizetésre képes Kisszeben 2441 forint adóval tartozott a kamarának. MOL E 554 (4. j.) Fol. Lat. 955, 56—58. 1671 március 9-én pl. a kassaiak hirdettek Eperjesre gyűlést az adó ügyében, ahol elsősorban a taxahátralékokról volt szó. LÁTL (2. j.), Lőcse város lt., XXI. oszt., № 8 és 62.

[38] Uo. XXI. oszt., № 9 és 42.

[39] FELHŐ: *A szabad királyi városok és a magyar kamara* (14. j.); BENCZÉDI L.: *Rendi szervezkedés s kuruc mozgalom (1664—1685)* és R. VÁRKONYI Á.: *Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648—1686)*, Magyarország története 1526—1686 (Magyarország története tíz kötetben. III 2, főszerk. Pach Zs. P., szerk. R. Várkonyi Á.), Budapest 1985, 1177 és 1382—1395; R. VÁRKONYI: A *Habsburg-abszolutizmus és Magyarország*, TSz 8 (1965) 14—22; NAGY: *A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége* (33. j.), 47—50.

SZÉKELY GYÖRGY

Fények és árnyak a 17. századi lengyel városfejlődésben

A lengyelországi városok emelkedése és hanyatlása tájanként és évtizedenként nagyon változatosan alakult, háborús események, külkereskedelmi és termelési szerkezeti eltolódások, kivételes esetekben vallási jellegű üldözések kaptak szerepet a folyamatokban. Ezért mindenekelőtt azzal kell foglalkoznunk, hogyan alakult a városok szerepe a lengyel demográfiai fejlődésben.

Itt azonban nyomban beleütközünk a területi változásokba. A csúcspontot az 1634. évi állapot jelenti, amelyet a polanowói békeszerződés erősített meg. Ekkor a lengyel—litván állam területe 990.000 km²-re terjedt ki, népességét pedig legtöbben 10, némelyek 11 millióra becsülik. Ebből azonban csak 180.000 km²-t tekintenek összefüggő lengyel népességűnek, a lengyelek számát pedig 4 milliónyira becsülik. A központi területeken a népsűrűség elérte a 26 fő/km²-t. A hadiesemények kedvezőtlen alakulása miatt már 1667-ben 730.000 km²-re esett a területi kiterjedés, amit az andruszowói békeszerződés rögzített. De még ebből is Podoliát és Ukrajna némely részét (az erődváros Kamieniec Podolski központtal) az 1672 és 1699 közötti időre elfoglalták a törökök. A lecsökkent terület és a háborús öldöklések miatt a különféle becslések szerint a népesség 30—50%-kal esett. A 6 milliósra becsülhető népesség csak a 17. század végén kezdett növekedni a Sobieski János alatti viszonylagos stabilizáció idején. Ezen belül nőtt a lengyelek aránya és összefüggő tömböt alkottak a lengyel és a határos litván területen. A visszaesés nyomán 1660 körül 9 fő/km²-re esett a népsűrűség, a központi területeken érve el csupán a 19 fő/km²-et és Kislengyelországban a 24 fő/km²-et.

A városok népesedése szintén kedvezőtlenül alakult: a nem paraszti foglalkozásúak aránya a hanyatlás során 1700-ig annyira esett, mint 1420 körül volt. További kérdés a városok nagyságrendje és a városhálózat sűrűsége. A 17. század elején 700 volt a városok száma, s ezekből csak 8 volt, amelyben több mint 10.000 lélek élt. Ezek Krakkó, Poznań, Lublin, Varsó, Dancka (Danzig, Gdańsk), Toruń (Thorn), Elbląg (Elbing) és Bydgoszcz voltak. Mintegy száz város volt, amelyben 2000—10.000 volt a népesség száma. Több mint 400 városban 1000—2000 közt alakult a népességszám. Végül mintegy száz városban 1000 alatti volt a lakosság száma. A városi lakosok együttesen sem tettek ki 1,5 milliónál többet, és a központi területen sem lépték túl a 20%-os arányt. Ebben a körben a 17. század közepén Nagylengyelországban volt 264 város (ebből a század első felében alapítottak 8-at), Kislengyelországban 228 (18 új,), Mazóviában 108 (1 új), a királyi Poroszországban 37, Warmiában 12, Podlachiában 27 (2 új), Vörösoroszországban 253 (38 új). Ez maga is jelzi, hogy a városhálózat nem volt túl sűrű és eltérő volt tartományonként. Nagylengyelországban 207, Kislengyelországban 245, Vörösoroszországban 255, Mazóviában 313, Warmiában 333, Podlachiában 447, a királyi Poroszországban pedig 546 km²-re esett egy város. A városok helyzetében különbséget jelentett,

hogy annakidején vagy a 17. századi alapítás során ki volt az alapító (a király, egyházi, mágnás vagy nemesi birtokos).

Zamość ipari és kereskedővárost Jan Zamoyski († 1605) alapította későrenaissance piactérrel, kétemeletes városházzal, amihez 11 földesúri városa és 159 falva adta meg az anyagi alapot. A település forgalmát jelzi, hogy 1618—1631 során ott görög kereskedők ortodox templomot építettek. Ez vidékenként el is tért, amint az új alapítások aránya is. Kislengyelország keleti részén, a lublini vidéken több új városalapítás történt a tárgyalt korszakban, mint a királyi Poroszországban (ahol minden várost 1500 előtt alapítottak, csak az 1643. évi alapítású Wejherowo volt új).

A legnépesebb város kétségkívül Danck a volt, amelynek népességét 1600 körül 50.000, sőt a század első felében 80—100.000 lélekre becsülik. Ennek óvárosában és elővárosában minden még szabad helyre egyre sűrűbben betelepültek, a régi kastély helyére posztókészítők és festők munkahelyei kerültek. Magasabbra emelték a régi épületeket s a környékbeli legelőkre is építkeztek. Mocsarakat csapoltak le, kerteket telepítettek. Holland és helyi mérnökök tervei alapján bővült az alsóváros utcahálózata. Danc-ka — amely alatt Balassi Bálint megfordult már és még a két Vay Ádám is járt kuruc menekültként — mint északi forgalmi központ kápráztatta el az őt felkeresőket. De jellegzetesen már a mágnások és nemesek árubeszerzési helye lett, akik az agrártermékek európai forgalmazásából eredő bevételeiket költhették itt luxusárukra, továbbá a danckai kézművesek színvonalas gyártmányaira. De a gabona mellett az erdei termékek (fa, hamuzsír, hamu, kátrány, szurok, méz, viasz) is Danckán át áramlottak ki tengeri úton; mindezek kiviteli mennyisége messze meghaladta az elblągi kikötő forgalmát. De ez a tevékenység is mindig megérezte a svédek északi blokádjait, az ukrajnai, fehéroroszországi területvesztéseket.

Krakkóban fénykorában mintegy 28.000 lélek élt, de lakóinak majdnem fele elpusztult a svéd háborúban és nehezen állt talpra. Poznańban a tetőpont mintegy 20.000 volt, ennek is közel fele elveszett a svéd támadás során. Még Litvánia főhelye, Vilnius (Wilno) érte el a 20.000 főt. Varsó népességszáma 1600-ban 10.000 körüli, 1655-ben pedig 15.000 körüli volt, ennek csaknem felét pusztította el a svéd „áradat", ez viszonylag gyorsan újranépesedett.

Mögöttük járt Ilyvó (Lwów, Lemberg), a legkeletibb város, amelyet középeurópai szervezettel kormányoztak („magistratus Leopoliensis", „regentes communitatis", „syndyk civitatis", „scabini", „viri ex quadraginta virorum") és különféle polgári típusait emlegetik („civiles et suburbani"). Ilyvó jelentőségét növelte, hogy soknyelvű és többvallású város volt. 1616-ban és 1626-ban Orosz utcáját emlegetik. Székhelye volt a halicsi pravoszláv egyházmegyének *(eparchia)*. Sobieski Jánosnak nagy szerepe volt abban, hogy 1692 után a pravoszlávok csatlakoztak az egyházunióhoz. Szláv egyházi szerkönyveket a 17. század elején éppúgy nyomtattak ki Ilyvóban, mint 1695-ben. Fontos volt az ottani örmények aktivitása a külkereskedelemben és a saját egyházi életükben. 1616—1618 során örmény nyelvű nyomda is működött. Ezért különös jelentősége volt annak, hogy a szorongatott János Kázmér király 1656 április 1-jén az ilyvói katolikus székesegyházban esküvel ígért — másokhoz is szólva — a béke visszatérte utáni lépéseket az összes renddel együtt annak érdekében, hogy az ország népe megszabaduljon az igazságtalan terhektől és elnyomástól. 1675-ben itt győzte le Sobieski III. János a törököket. Ez a város keleti kereskedelmi központként fontos vámhely és gabona, más növények, élőállat, bor, valamint egyszerűbb iparcikkek forgalmának helye.

Kisebb, de lengyel viszonylatban középvárosok Sandomierz, Kazimierz Dolny és Gniezno 4—5000 lakossal. Még az 1000—3000 katolikus hívővel rendelkező plébániák is ott tekintélyesnek számító városokban vagy mezővárosokban működtek, általában népes és képzettebb papsággal rendelkeztek. Mennél kisebbek voltak azonban a városok, annál nagyobb arányban űztek lakosaik mezőgazdasági foglalkozást. A városi élet helyreállításának halvány jele, hogy a 17. század második felében Nagy- és Kislengyelországban 5-5, Mazóviában 3, Podlachiában 1 új város alakult. De a városok hálózata nem törhette át a majorsági gazdálkodás és nyerstermékek forgalma bűvös körét, sőt ahhoz igazodni volt kénytelen. A 3000 lakosnál kisebb városokban alig volt beruházás, csak kincsgyűjtés. Paraszti vásárlókörük szegénysége és a földesúri áruk kényszervétele miatt távolmaradt. A mágnásoknak nem derogált a gabonáért és a fáért kapott heringet jobbágyaikra kényszeríteni. A lengyel agrárrendszer konjunktúrája így vezetett a kisvárosok stagnálására.[1]

Lengyelország legpatinásabb városa még a 17. században is Krakkó volt, amely megőrizte agglomerációját. Amikor Balassi Bálint két ízben is kapcsolatba került ezzel a várossal (ott publikált és ott tartózkodott), ez volt még Lengyelország székvárosa. III. Zsigmond király azonban áthelyezte rezidenciáját Varsóba (1596), utóbb állandóan új székhelyen élt és a főhatóságok is elhagyták Krakkót (1611). A város továbbra is szakrális központ maradt, a Wawelen emelkedő királyi kastély és a királysírokat őrző székesegyház nem néptelenedett el. A királyi palota új barokk stukkódíszítményt nyert, Giovanni Trevano (Jan Chrzciciel Włoch) alkotta 1602-ben. Az állami és egyházi, a művelődési és gazdasági élet épületei sorra emelkedtek a tulajdonképpeni Krakkó belvárosában. A Mária templom, a Borbála templom az 1606-ban *renaissance* homlokzattal épített csatlakozó kápolnával, a Giovanni Trevano építette barokk jezsuita templom (1619)

[1] S. KIENIEWICZ (ed.-in-chief): *History of Poland*, Warszawa 1968, 208. 257—258. 261 (J. TAZBIR szerzői része); D. MOLNÁR I.: *Vallási kisebbség és kisebbségi vallás. Görögkatolikusok a régi és mai Lengyelországban*, Budapest 1995, 7. 14. 15. 43; SZOKOLAY K.: *Lengyelország története*, Budapest 1996, 54. 61—62. 65. 260; A. KAWECKA-GRYCZOWA—J. TAZBIR: *Arianie Polscy. Racjonalizm-tolerancja-promieniowanie 1648—1958*, Warszawa 1958, 15; A. GIEYSZTOR—S. HERBST—B. LEŚNODORSKI: *Millennium. Le millénaire de la Pologne*,Varsovie 1961, 81. 83. 97. 101. 104 (S. HERBST szerzői része); GRANASZTÓI GY.: *Becslés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára*, TSz 13 (1970) 3, 320; W. MÜLLER: *Structure administrative des diocèses catholiques latins en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle*, Le Millénaire du catholicisme en Pologne, Lublin 1969, 105; H. SAMSONOWICZ: *Historia Polski do roku 1795*, Warszawa 1973, 207. 214—216. 218—219. 237—238. 240. 343; W. KULA: *Czynniki gospodarcze w polskim procesie dziejowym* (előadás, Krakkó, 1966 november 24.); H. SAMSONOWICZ: *Das polnische Bürgertum in der Renaissancezeit*, La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650), Budapest 1963, 92 és 94; I. GIEYSZTOR: *Introduction à la démographie de l'ancienne Pologne (XVIe—XVIIIe siècle)*, Annales de Demographie Historique 1977, 372; MARIA BOGUCKA előadásának statisztikai mellékletei (Hanasaari, 1987 június 15.); K. DUMAŁA: *O architekturze Zamościa przed dziewiętnastowieczna przebudową*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1971/1, 3—22; S. LITAK: *La paroisse du XVIe au XVIIIe siècle*, Le Millénaire du catholicisme en Pologne, 111—112; E. KEYSER: *Die Stadt Danzig*, Stuttgart—Berlin 1925, 124—125 és 131; T. RIIS: *Les forêts de l'Europe du Nord-Est, leurs produits et leur rôle économique*, L'Uomo e la Foresta secc. XIII—XVIII (Istituto F. Datini, Atti delle Settimane di Studi 27), 1996, 768. 788—789. 793; Szerb egyházművészeti gyűjtemény, Szentendre szluzsebnyik és trebnyik könyvei; E. SCHÜTZ: *An Armeno-Kipchak Print from Lvov*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 13 (1961) 1—2, 123—128 és 130; POÓR J. (szerk.): *Egyetemes Történeti Kislexikon (Kora újkor)*, Budapest 1996, 137; A. MĄCZAK: *Rola przestrzeni w rozwoju historycznym Polski (do XVII. w.)*, (előadás, Varsó, 1986 október 9.); a Muzeum Historyczne w Warszawie statisztikai adatai; S. HOSZOWSKI: *Ceny we Lwowie w XVI. i XVII. wieku*, Lwów 1928, 28. 50—52. 54. 160—176. 178—189. 192—203. 205—212. 222—223; J. KŁOCZOWSKI—L. MÜLLEROWA—J. SKARBEK: *A katolikus egyház Lengyelországban*, Budapest 1994, 92 és 94—95 (J. KŁOCZOWSKI szerzői része).

képviselték a stílusváltozatokat. A Mária templomhoz igazodó kincstári épület 1600 körül alakult ki. A főtéren volt elhelyezve Lengyelország első postája. A városi polgárság önkormányzatát a tornyos városháza, gazdasági aktivitását a posztócsarnok jelképezte. A főtér körüli házak felében lengyel állampolgárrá vált olasz iparoscsaládok éltek. Amikor 1620 körül az idősebb Matthäus Merian ábrázolta Krakkó látképét, a tornyos falakkal körülvett városmagot helyezte a középpontba templomokkal, tornyos középületekkel, hegyi palotával — a városfalon kívül külön helységek gyanánt tüntette fel Loszovia, Clepardia, Stradonia, Casimiria nevét.

Ezek különállását a polgári genealógiák is számontartják. 1625-ben szerepel Kazimierz városi tanácsháza, egy ottani takács és az ottani seborvos. Kleparz városi tisztségviselőit és lakóit is külön emlegették (mint „civem Clepardiensem"), külön városi könyvei voltak. Külön jelölték a stradomi polgárokat („mieszczanin ze Stradomia") is. A krakkói agglomerációt súlyosan visszavetette a 17. század közepén ide is elérő háborúskodás. 1650 őszén az erdélyi fejedelem azzal a feltétellel ajánlott segédhadat Hmelnyickijnek, ha a kozákok beveszik Krakkót. 1651 tavaszán az erdélyi követ részletezte, hogy az ígért segélyerő akkor csatlakozik, ha a kozák derékhad elfoglalta Krakkót. 1655 őszbe hajló nyarán a svédek kényszerítették a védelmezett Krakkót a megadásra. Hiába került ismét lengyel kézre a volt főváros, 1657 április 7-én erdélyi had vette be. A felocsúdó Krakkó fontosságát mutatja, hogy 1661 január 3-án ott jelentette meg az első lengyel hírlapot *(Merkuriusz Polski)* Jan Aleksander Gorczyn krakkói polgár, Girolamo Pinocci királyi titkár közreműködésével, hogy az egész világ eseményeiről tájékoztatást adjon. 1683 március 31-én a lengyel király és a császár a növekvő török veszélyre tekintettel szövetséget kötöttek, de csupán Bécs vagy Krakkó fenyegetettsége esetére vállaltak közös hadmozdulatokat. János király hadi emlékeiből jutott a Wawelbe is: egy a Bécs melletti győzelem alkalmából a krakkói polgárok által a királynak felajánlott ezüst tálca a varsói udvarba került. Erre a korra esik a későbarokk kiemelkedő krakkói emléke, a Szt. Anna templom, Tylman van Gameren holland építész alkotása.[2]

Krakkó nemcsak növekedett, de mindjobban lengyel várossá lett. A városi tanács így a városi könyvekben az 1600. évtől kezdve a latin és német nyelvű bejegyzésekről áttért a lengyel nyelvűekre. Ez megfelelt annak, hogy 1600 körül a n é m e t e k már csak kevés százalékát adták a lakosságnak. Ez a lengyel polgárság társadalmi emelkedését is jelentette. A 17. században ismert 392 krakkói ötvös közül 262 lengyel és 93 német volt. A krakkói egyetem krakkói németnevű hallgatói mindamellett mutatják a német elit maradványait: 1615-ben és 1618-ban Abraham Ronenberg három fia, 1617-ben Alexander Crosner, 1629-ben Johannes Szyling ebbe tartozhatott. Talán protestáns volt a krakkói Johannes Rothermond, aki nem tette le az eretnekségek megújítását megtaga-

[2] *Egyetemes Történeti Kislexikon* (1. j.), 138 és 306 (Soós I. szerzői része); S. Lorentz: *Die Geschichte des Königsschlosses*, Die Altstadt und das Königsschloss in Warschau, Warschau 1988, 35; K. Saysse-Tobiczyk: *Cracow*, Warsaw 1961, 62. 110. 118—119. 130; Gebei S.: *Az erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648—1660 között* [kandidátusi értekezés tézisei], Debrecen 1985, 15; *History of Poland* (1. j.), 247. (J. Tazbir szerzői része); Szokolay: *Lengyelország története* (1. j.), 61—62; H. Bartel et al. (Hrsgg.): *Deutsche Geschichte in Daten*, Berlin 1967, 267; J. T. Petrus: *Mementoes of King John III*, Warszawa 1983, 1—8; J. Lileyko: *Varsovie. La Route Royale*, Warszawa 1980, 79; Gieysztor—Herbst—Leśnodorski: *Millennium* (1. j.), 94—95; W. Nekanda Trepka: *Liber generationis plebeanorum (Liber Chamorum)*, Część I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, 39. 51. 132. 169—170. 622—623. 626. 645.

dó esküt. Tengermelléki németnevűek is felbukkantak a krakkói egyetemen 1629-ben: három danckai, egy elblągi.

A nem katolikusok tömegét a zsidók alkották. Kazimierz városkában volt a zsidók települési helye, amelynek harmadik terjeszkedési hulláma 1608-ra esik. A század első négy évtizedében megkétszereződött a számuk, 1640-ben 4500 körülire tehető. Volt hat zsinagógájuk (Magas, Kupa, Jakuba, Popera vagy Gólya, amely 1620-ban épült, Ajzyka vagy Izaka, amely az 1638—1644 között épült, a nevezetesebbek), egy nagy és egy kis temetőjük, halpiacuk és ócskapiacuk. Más, nagyobb és kisebb városokban is éltek zsidók. Poznańban és Lwówban volt Zsidó utca. Łańcutban a 17. században épült a barokk zsinagóga. Zamośćban levantei és portugál hívek tartottak fenn zsinagógát. A zsidók nyelve és viselete megőrizte németországi eredetét, amint vallási szertartásaik is *(askenázim)*. De az idők során az eredeti némettől elkülönült jiddis nyelvük tovább változott, a régi hazájukban beszélt nyugati jiddis nyelvtől eltérő, szláv elemekkel is bővült keleti jiddist beszélték. Hitük eltért az ország túlnyomó többségétől, s a maguk vallása területén jelentős szellemi értékeket halmoztak fel (*Talmud*-teológia). A királyi kiváltságoknak megfelelően vallási vezetőik (a rabbik) irányította községekben *(kahál)* szerveződtek. Mégis elsősorban vallásnak számítottak és áttérés esetén kereszténynek tekintették őket. A krakkói egyetemre iratkozott be 1642-ben Gulowyc Mózes fia Mihály („ex Iudeo Christianus"), mivel személyét Krzysztof Ossoliński sandomierzi *palatinus* garantálta. A zsidók zöme azonban hitéhez hűen is egyelőre meglehetős vagyonra tehetett szert, egymás közti ügyeikben saját bíráskodásuk érvényesült. A valamennyiüket érintő kérdéseket az évenként Lublinban vagy Jarosławban összegyűlő lengyel—litván zsidó képviselet tárgyalta meg, ezeken állapították meg a zsidókat terhelő fejadó megosztását.

1621-ben az egyetemes képviselet kettéoszlott külön lengyelországira és litvániaira. A két országos gyűlés küldöttségek útján tárgyalt a mindkettőt érintő ügyekről. A zsidóságra is érvényesült azonban az egész országot érintő növekvő külső és vallási feszültség. Megkezdődtek a városokban az olykor véres zavargások (*tumultus*ok), amelyek áldozatai nem katolikusok voltak. Krakkóban 1618-ban zsidóellenes pamfletet nyomtattak ki. Protestáns egyházakat és zsidó zsinagógákat pusztító, nem katolikus hívőket sújtó pogromok voltak Vilniusban az 1611., Poznańban az 1616., Lublinban az 1627., Krakkóban az 1637., majd ismét Vilniusban az 1639. évben. A háborúk a városokat, azokon belül a zsidó lakosságot 1648 után különösen sújtották. A keleti tartományok a kozákok és oroszok, a nagylengyelországi és részben a kislengyelországi gyülekezetek a svédek támadásait szenvedték meg. Ukrajnában zsidó források szerint 100.000 zsidót öltek meg, 300 községet semmisítettek meg. Sokan az erőszakos térítés elől a központi lengyel területekre menekültek, így a zsidók száma sűrűbb megtelepüléssel 170.000 fölé nőtt. A Lwów közelében lévő Chodorów zsinagógája 1651-ben fából épült. Az anyagi és szellemi hanyatlás mégis megmutatkozott. A zsidó bankárok válsága nyomán a zsidók nemeseknek nyújtott kis pénzkölcsönei terjedtek. A jog- és vagyonbiztonság elvesztése miatt sokan transzcendentális úton kerestek vigaszt, misztikus áramlatok terjedtek. Hiába szenvedtek a zsidók a katolicizmus ellenfeleitől, az ellenreformáció légkörében olyan diákzavargások voltak Krakkóban az 1660 és 1682 években, amelyek főként a zsidók ellen irányultak.[3]

[3] M. FRANČIĆ: *Kalendarz dziejów Krakowa*, Kraków 1964, 77; W. KUHN: *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit II*, Köln—Graz 1957, 143—144 és 148; G. ZATHEY (ed.): *Album Studiosorum Universitatis Craco-*

A városok kiemelkedő szerepet nyertek azáltal, hogy közülük emelkedtek ki az oktatási hálózat bázisai. Főiskolák, iskolák, nyomdák működtek bennük, amelyek természetesen megérezték az ország sorsának hullámzásait. A legkiemelkedőbb még mindig a krakkói egyetem volt, amelynek tanárai és szétszóródott tanítványai még a századforduló viszonylagos gazdagsága idején szívták magukba a tudást, a felkészültséget. 1632 előtt ezt a társadalmi és anyagi biztonságot az egyetem mind a képzés, mind a tudományos működés szintjén megőrizte. Belső életének testületisége és szabadabb levegője nem tűnt el. Nagy szerephez jutott Sebastianus Petricius orvoskari professzor, aki oroszországi diplomáciai kalandban 1606—1607 során fogságából gondolt vissza Krakkóra és egyetemére, miközben poszthumanista nyugalommal fordította ott Horatius ódáit. Ugyanakkor a Krakkó egyetemén tanult Hipacy Pociej a kijevi unitus metropolita címet viselő volodimiri püspök volt. A krakkói és zamości tanulmányok is szerepet játszhattak abban, hogy a pravoszláv pap fia, Kasjan Sakowicz előbb unitus, majd az 1640-es években római katolikus szertartásra váltott. Még magyarok is jutottak szórványosan Krakkóba tanulni, a hódoltságból és Erdélyből is, mindig megvallva valamelyik katolikus egyházmegyéhez tartozásukat (1617, 1626, 1634, 1640). A későbbiekben a krakkói egyetem sem vonhatta ki magát az általános hanyatlásból, amit az ország és a város megszenvedett. Még hazai vonzóereje is csökkent, a főnemesség inkább külföldre íratta be fiait. A krakkói diákok 8%-a főnemesi ifjú, 36%-a közép- és kisnemesi sarj, 48%-a polgárok gyermeke, 8%-a pedig paraszti származású volt. De voltak hallgatók a megmaradt lengyel tartományokból (Kis- és Nagylengyelország, Pomeránia), Litvániából és a határon kívülről is (Szilézia). Megcsappantak az egyetem bevételei, amelyek saját birtokaiból, házaiból, egyházi juttatásokból tevődtek össze. Értéktelenedtek az egyetemre hagyott pénzösszegek. Annál inkább ragaszkodtak az egyetem legkiválóbb professzorai a lengyel közélet szolgálatához és az egyetem jogainak védelméhez. Kitűnt Stanisław Temberski történetíró († 1679). Funkciókat vállaltak a kormányzatban és a krakkói városi testületi életben. Később a jezsuiták és a krakkói püspök igényei ellen kellet védelmezni az egyetem jogait, ebben kitűntek a nemesi támogatók. Így nőtt meg az egyetem tagjainak lakást és működési lehetőséget biztosító alapintézményeinek jelentősége: a *Collegium Maius* 20, a *Collegium Minus* 13, a *Collegium Iuristarum* 7, a *Collegium Medicum* 6 professzor számára; a *bursák* és alapítványok sorát kiegészítő 17. századi alapítású *Contubernium Starnigiellanum*, a *Contubernium Gelanianum*, a *Contubernium Sisinianum* az egyetem hallgatói számára. Megőrizték világi jellegüket az egyetem által alapított közép- és elemi iskolák, sőt polgári jellegűvé váltak. Kapcsolatban állt az egyetemmel a Szt. Ferenc krakkói gimnázium. A krakkói egyetem viszonylagos szellemi szabad-

viensis IV, Cracoviae 1950, 2. 47. 58. 62. 126 165. 201; a krakkói Muzeum Historyczne Oddz. Judaistyczny topográfiai és műemlékfényképi anyaga; MÜLLER: *Structure administrative des diocèses* (1. j.), 106; LITAK: *La paroisse* (1. j.), 112; faragott kapuzattöredék a poznańi Nemzeti Múzeumban; GIEYSZTOR—HERBST—LEŚNODORSKI: *Millennium* (1. j.), 83 (S. HERBST szerzői része); *History of Poland* (1. j.), 265—266 (J. TAZBIR szerzői része); B. MAJER: *A zsidók Lengyelországban*, Magyarország és Lengyelország (szerk. Huszár K.), Budapest—Warszawa 1936, 184; WACŁAW URBAN: *Akademia Krakowska w dobie reformacji i wczesnej kontrreformacji (1549—1632)*, Dzieje Uniwersytetu Jagiellonskiego w latach 1364—1764 I (red. K. Lepszego), Kraków 1964, 273; SZOKOLAY: *Lengyelország története* (1. j.), 57. 66. 260; SAMSONOWICZ: *Historia Polski* (1. j.), 213; MĄCZAK: *Rola przestrzeni* (1. j.); N. DE LANGE: *A zsidó világ atlasza*, Budapest 1996, 9 és 50—53; KAWECKA-GRYCZOWA—TAZBIR: *Arianie Polscy* (1. j.), 23; A. PRZYBOŚ: *Akademia Krakowska w drugiej połowie w. XVII*, Dzieje Uniwersytetu Jagiellonskiego, I 345—346.

sága megőrzésében sokat köszönhetett egykori tanítványa, Sobieski III. János király támogatásának. A vilniusi egyetem viszont jezsuita befolyás alá került. De az 1620 körüli litván szótár mutatja az ottani regionális sajátosságokat.

Új típusú intézmény volt a zamośći Akadémia, amely ugyancsak nem kerülhette el a 17. század szellemi hanyatlását, de egyetemi külsőségeket felmutatott (arany rektori jogar). III. János király 1676-ban kiváltságot adott a zamośći Akadémia számára. Tudósai fogékonyságot mutattak Iustus Lipsius tanításai iránt. Lengyelországnak még a 17. században is jellemzője volt, hogy más vallások is fenntartottak magasszintű iskolákat. Ezek pedig különösen összeforrtak a különféle rendekhez tartozó mecénásokkal. A lutheránusok három városban is tartottak fenn akadémiai gimnáziumokat (Gdańsk, Toruń, Elbląg) Összeférték egymással a danckai lengyel lojalitás és német polgári öntudat. Itt jelent meg 1609-ben egy lengyel szenátor országtörténeti összefoglaló műve. Danckában virágzott az orvosképzés *(Collegium Medicum)*, a csillagászat (Iohannes Hevelius holdleírása 1647), a filozófiai tanszék, a történetírás. Lipsius tanaitól nem zárkóztak el. A danckai iskolai színház lengyel drámai műveket is előadott, a városban tartózkodó IV. Ulászló király tiszteletére operaelőadást rendeztek. A távoli Magyarországról is vonzott diákokat az akadémiai gimnázium. A városról is írt Szepsi Csombor Márton — aki Danckában akadémiai előadásokat hallgatott 1616-ban — *Europica Varietas* című, 1620-ban megjelent alkotásában. Amikor Eperjesen evangélikus líceumot akartak alapítani (1664), elérhetetlen példa gyanánt említik a danckai intézményt *(Gymnasium Academicum Dantiscanum in Borussia)*. A tanult fiatalok jogi, bírói, tanácsi szolgálatba lépve kiöregedett kereskedő-tanácstagok helyére jutottak.

A toruńi megemelt nívójú gimnázium 1600-ból való iskolaszabályzata mutatja a klasszikus szellem felé való nyitottságot. Vezetésében a város és a tanári kollégium képviselői vettek részt. Egyetemhez hasonló formákra törekedtek (rendes és rendkívüli professzorok, disszertációíratás), a városban hozzáférhetők voltak jogforrások, volt publikációs lehetőség. Könyvtárát írói, családi, doktori hagyatékok gyarapították (1604, 1611, 1634). Konrad Graser rektor tankönyvet írt az aristotelési logikáról (1618). Előbb Lipcsében és Baselben, majd az 1630—1670-es években Leydenben végzett tanárok is működtek itt. A vonzerőt mutatja, hogy a hallgatók 29%-a toruńi, 50%-a Lengyelországból, 20%-a pedig Kelet-Poroszországból, Sziléziából, Németországból, Magyarországról és Erdélyből jött. Zömmel lutheránusok voltak, de jöttek Rakówból ariánusok, s a jezsuita kollégiumokból katolikusok is. Csakhogy az ország általános sorsa Toruńra is kihatott. A hallgatóság létszáma 1611 és 1630 közt évi 192, később évi 100 körüli, 1679 után évi 70 beiratkozó.

Megemelt színvonalú gimnázium működött még Elblągban. 1600 és 1630 között évente több mint 100 hallgatója volt, polgárfiak és nemesi származásúak. Az egész 17. században 257 tanulója Közép-Lengyelországból jött. A városban 1654-ben neveléstudományi értekezést adtak ki. A Sandomierz városában működő *Collegium Gostomianum* a 17. század első felében fontos intézmény volt. A katolikus város légkörére fényt vet, hogy ott jött létre a *Consensus Sandomiriensis*, amelyben a felekezetek közötti érintkezésre, kölcsönös szeretetre és megbecsülésre törekedtek. A reformáció további ágazatai is szóhoz juthattak ott, ahol mágnási-nemesi védelmező akadt.

A cseh testvérek Akadémiát tartottak fenn Lesznóban, ahol a tanárok egyike Jan Amos Komenský volt. Ez maga jelzi, hogy emelt szintű gimnázium volt. Comenius műveit Lesznón kívül Danckában is tanulmányozták, *Ianua linguarum* c. kézikönyvét az

utóbbi helyen 1631 és 1675 közt több ízben kiadták. Egyes kézikönyveit lengyelre is lefordították. Elblągban is élt a cseh tudós az 1642—1648. években, nem különösebb eredménnyel. Comenius *De Independentia aeternarum confusionum origo* c. vitaértekezése Lesznóban jelent meg 1648-ban. A magyar puritánokkal való vitája nyomán 1654-ben visszatért Lesznóba. A bonyolult frontokat mutató háború során 1656 áprilisában Leszno városát a lengyelek elfoglalták és mint katolikusok felégették. Comenius további menekülésre kényszerült Hollandia felé.

A lengyel ariánusok (unitáriusok) is tarthattak fenn főiskolát a legfeljebb mezővárosi szintű, de régi városi jogú Raków helységben, ezt is emelt nívójú gimnáziumnak vehetjük. Az oktatás mellett nyomdával is rendelkezett. Az antitrinitarizmus, socinianizmus központja már 1602-ben ilyen szellemiséget mutat. Ekkori szabályzata *(Leges scholae Racovianae)* szerint klasszikus nyelveket, fizikát, matematikát, történelmet és földrajzot oktattak benne. Kimutathatóan messziről vonzott ifjakat (1611), köztük sziléziaiakat. A nyomda is 1602 óta működött. Híres kiadványai voltak *Ad Iacobi Palaeologi librum. Defensio verae sententiae* (1627) és *Socinus* életrajza (1636). Bármennyire toleráns uralkodó volt is Vasa IV. Ulászló, 1638-ban mind az iskolát, mind pedig a nyomdát bezáratta. Így múlt el a „Szarmata Athenaeum", amelynek telephelye még a korabeli világatlaszra is felkerült.

Az a körülmény, hogy sziléziaiak megfordultak Toruń, Raków és Leszno iskoláin, mutatja az ottani városi polgárok egy részének a lengyelség melletti kitartását. Boroszló iskolái viszont ugyancsak vonzották a lengyelekhez közelálló külföldieket. Erre példa a költő fia, Balassi János boroszlói tanulmányútja. A boroszlói városi tanács az ellenreformációt látta felrémleni a protestantizmussal való harcában, amikor a jezsuiták egyetemet akartak alapítani a sziléziai városban a 17. század során, s ezért erősen ellenálltak a tervnek. A tulajdonképpeni Lengyelországban viszont a jezsuiták sikere szembetűnő az iskola-alapításokban. Ha a század folyamán az ő tanításuk színvonala vissza is esett, mennyiségileg mégis gyarapították a tanultak arányát nagyszámú kollégium létesítésével. 1648-ban 35 kollégiumuk volt. Plock városában a középkori Szt. Mihály társasegyházhoz építették a jezsuita kollégiumot 1611-ben. A század végén a jezsuiták iskolahálózata is megszenvedte az országos pusztulást, 25 kollégiummal rendelkeztek. Ekkor már protestánsok is tanultak náluk. A 17. század végén a piarista atyák 11 kollégiumot működtettek Lengyelországban. Mindez a főleg a városi plébániákra alapozott alsó fokú oktatáson nyugodott. Ezek kötelessége volt iskolát és legalább 100 nyomtatott könyvet őrző könyvtárat fenntartani. A hanyatlás előtti időszakban, a század első felében a főpapi vizitációk tanúsága szerint a plébániai iskolák mindenütt működtek. A 17. század közepén a krakkói egyházmegye plébániáinak 96%-ában volt egy-egy iskola. A század második felében azonban ez az arány csökkent. Lwówban a tanítók városi alkalmazottak voltak. A keleti széleken a görög katolikusok szerzetesrendjére, a bazilitákra hárult az oktatás fejlesztése. A 17. század első felében fenntartottak papi szemináriumokat Minszkben és Vilniusban, ahol bazilita vizsgáztatták a papjelölteket, működtettek rendházi iskolákat saját utánpótlásukra és volt 4 nyilvános iskolájuk Volodimir és Chelm püspöki városaiban, Novogrudokban és Minszkben. A területüket különösen sújtó háborúk mellett a két nagy felekezet közötti őrlődésük is szorította őket, akik sem latinul, sem óegyházi szlávul nem értettek. Mivel az unitus papok orosz ortodox kiadványok forgatására kényszerültek, a lengyel törzsterületen, Białystok közelében lévő kisvárosi nyomdában

adtak ki görög katolikus hittudományi és tanító könyveket. Hipacy Pociej könyve (1632) összefoglalta a lengyel király által az unitusoknak adott jogokat és kiváltságokat.[4]

A 17. századi lengyel városfejlődés viszontagságait némileg ellensúlyozta az új rezidenciaváros, Varsó agglomerációjának kialakulása. De ez két szempontból sem tekinthető már a középkori szerves városfejlődés kései megismétlődésének. Maga is átesett a pusztulásokon és bővülésében szerepet kapott az a kényszerű körülmény, hogy könnyebb és gyorsabb kifelé építkezni, mint az üszkös romokat újjáépíteni, másfelől nem a kereskedők és iparosok települései lettek jellegzetes meghatározói, hanem az udvar és az annak közelében lenni akaró mágnások díszes építkezései. A város mint egység jelenik meg könyvkiadási adatként: Andrzej Swięcicki mazóviai helyrajzi leírását a királyi nyomdász így lokalizálta (Varsaviae 1634). De már III. Zsigmond 1614. évi oklevelét Ó-Varsó városának címezte. A városi számadáskönyv az 1659. évnél ó-varsói *consult* és városi kincstárnokot jelöl meg („Civitatis Antique Vais"). A városban éltek papok, jezsuiták, gazdag polgárok, de meghatározójává a királyi kastély lett, ennek nagy udvara a 17. század eleji állapotot őrizte meg, a késői *renaissance* épületben 1611 óta lakott állandóan a király s közelébe helyezték a főhivatalokat.

A király olasz építészt foglalkoztatott, Giovanni Trevanót, az épület teljes kialakításán. A Királyi Torony 1619-ben épült fel és 1622-ben órát helyeztek rá. A király és utóda, IV. Ulászló kialakították a palota belső rendjét, nagy termei funkcióját (szenátusi ülésterem, kihallgatási terem, kápolna, színház stb.). Olasz művészek alkották a díszítményeket és a festményeket: Giovanni Baptista Ghisleni, Agostino Locci, Tomaso Dolabella. Egy torony IV. Ulászló nevét kapta és erre a korra vall kapuzata felett az állam-

---

[4] URBAN: *Akademia Krakowska* (3. j.), 254—255. 260—261. 264—270. 273—274. 279—284. 289—297. 299—307; PRZYBOŚ: *Akademia Krakowska* (3. j.), 309. 311—315. 317—318. 325. 328—330. 346—347; A. BOCHNAK: *Les insignes de l'Université Jagellonne*, Cracovie 1962, 59 és 62; D. MOLNÁR: *Vallási kisebbség* (1. j.), 31. 33. 39—40. 253. 256; *Album Studiosorum* IV (3. j.), 58. 63. 108. 163. 191; *History of Poland* (1. j.), 231. 268. 271 (J. TAZBIR szerzői része); a zamośći akadémia eredeti tárgyi emlékei a „Rzeczpospolita w dobie Jana III" varsói kiállításon, 1983; J. ŚLASKI: *Iustus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése* (előadás, Sopron, 1971 május 7.); M. BOGUCKA: *Les villes et le développement de la culture sur l'exemple de la Pologne aux XVIe—XVIIIe siècles* (La Pologne au XVe siècle, Congrès International des Sciences Historiques à Bucarest), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1980, 158; *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... Authore Magnifico Viro Ioanne Herburto de Fulstin, Regni Poloniae Senatore*, Dantisci 1609; J. DAUM—J. ŻEBROWSKI: *Aspekte der lutherischen Reformation und ihres Einflusses auf die Bildung in Polen unter besonderer Berücksichtigung Danzigs*, Luther und Melanchthon im Bildunsgsdenken Mittel- und Osteuropas (hrsg. v. R. Golz—W. Mayrhofer), Münster 1996, 239—241; *Deutsche Geschichte in Daten* (2. j.), 248 és 1025; SZOKOLAY: *Lengyelország története* (1. j.), 53. 57. 67—68. 260. 272; SZÖGI L. (szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete 1367—1777*, Budapest 1995, № 30; H. POROŻYŃSKI—S. RUDNIK: *Lutherische Mittelschulen in Pommern im 16—17. Jahrhundert (Thorn, Elbing)*, Luther und Melachton, 227—233; KAWECKA-GRYCZOWA—TAZBIR: *Arianie Polscy* (1. j.), 11—15. 20. 22; a magdeburgi jog 1600 körüli kódexe, Toruń Vajdasági Levéltár; *Katalog der Gymnasial-Bibliothek zu Thorn*, Thorn 1871, 110; J. TAZBIR: *Krzysztof Niemirycz — Verteidiger der Toleranz*, Archiv für Reformationsgeschichte 65 (1974) 297; J. V. POLIŠENSKÝ: *I. A. Comenius (1592—1670)*, Comenius in World Science and Culture (ed. by J. Pánek), Prague 1991, 28 és 30—32; T. BIEŃKOWSKI: *El conocimiento de Comenio en Polonia*, uo. 117—118; BURSCHE: *Az evangélikus egyház Lengyelországban*, Magyarország és Lengyelország (3. j.), 180; GIEYSZTOR—HERBST—LEŚNODORSKI: *Millennium* (1. j.), 104 (S. HERBST szerzői része); J. BLAEU: *Wielki Atlas XVII-wiecznego świata*, Warszawa—Wrocław 1992, 47; ECKHARDT S.: *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Budapest 1943, 211—212; T. E. MODELSKI: *Z dziejów uniwersytetu wrocławskiego*, Wrocławski Informator Uniwersytecki, Wrocław 1958, 6; KŁOCZOWSKI—MÜLLEROWA—SKARBEK: *A katolikus egyház Lengyelországban* (1. j.), 76—77. 84. 123 (J. KŁOCZOWSKI szerzői része); LITAK: *La paroisse* (1. j.) 117—118; HOSZOWSKI: *Ceny we Lwowie* (1. j.), 215—217.

címer aranygyapjas rendi lánccal övezése. 1643—1644 során emeltette az utód III. Zsigmond oszlopát. Az ép és épülő várost ábrázolta 1602 előtt Georg Braun, 1630 körül talán Christian Melich. Ezután még 1638—1643 során külön kis palota épült Vasa Károly Ferdinánd hercegnek, de ezt a svédek már 1656-ban szétrombolták. Amikorra helyreállt az eredeti Varsó, Ó-Varsó neve már rögzült. 1698-ban II. Ágost király egy céhlevele is így szól („St. Warszawa"). Még az idő tájt is számon tartották az évszázad közepének pusztulásait, ezeket bejelölte Erich Jönson Dahlbergh metszete (1696), amikor még szerepelteti a megsemmisült külvárosokat („Suburbia exusta", „Suburbium devastatum"). A svédek és brandenburgiak 1656 augusztusában már nagy területeket foglaltak el. Varsó két ízben jutott kezükre, egyszer csata után, egyszer egyetlen lövés nélkül esett el. 1657 június 9-én II. Rákóczi György erdélyi csapatai vonultak be Varsóba. A királyi palota berendezése elpusztult, János Kázmér és Sobieski III. János királyok építették újjá, az utóbbi alakíttatta ki a követek termét és a szenátus termét. Addigra kezdett újra benépesülni a lengyel főváros és polgárságából még dragonyos tiszteket is kiemelt János király.

A királyi palota *(aula regia)* minta lett a mágnások számára, akik palotákat építtettek a külvárosokban és villákat a környéken. Charles de la Haye metszete a királyi palota belső működését ábrázolta (1694). Ugyanezt függőpecsétes kiváltságlevélben hangsúlyozta III. János király Ó-Varsó hatósága és közössége javára mint székesvárosnak („Antiquae Varsaviae regalis Residentiae"). De már a 17. század első felében az 1621—1624 során kiépült új városfalakon kívül létrejöttek az óvarsói hatóság alá nem eső települések. Már az 1655. évi svéd hozzájárulás-kivetés megkülönbözteti az Ó-Varsó körüli településeket („Miástá Stareÿ-Warszaweÿ ÿ Circumferentieÿ iego okrom Nowego Miásta ÿ Leszna"). Új-Varsónak külön polgármestere és tanácsa volt, ez rendelkezett 1670-ben több céhet illetően („Nowego Miasta Warszawy"), a kiadványok a külön városházán készültek. Az Ó- és az Újvárost összekötötte a Visztula-parti Krakkói Előváros. Ez szerepel már 1611-ben a brandenburgi választófejedelemnek a porosz hercegség kormányzójaként leteendő hűbéri esküje színtereként. 1620-ban a Krakkói Elővárosban villát építettek Vasa Anna, a király nővére számára. Egyházi és palotaépítések helye volt, amit 1643-ban Adam Jarzębski barokk költő dícsért. Ennek a külvárosnak (immár díszes utcának) lakói közt voltak már Radziwiłł és Ossoliński mágnások, amikor a svéd áradat ezt is lerombolta. De még díszesebben épült újjá királyi, egyházi, mágnás építményekkel, kertekkel, szobrokkal, kutakkal. Alkottak itt holland és olasz építőművészek (Tylman van Gameren, ill. Giuseppe Simone Belotti).

Varsó külvárosa Leszno alapítólevelét Bogusław Leszczyńskinek köszönhette (1648). Még agrártelepülés volt a későbbi Újvilág negyed (Nowy Świat), amely kiépülését annak köszönhette, hogy itt vezetett az út Ujazdów királyi nyári rezidenciához. 1659-ben már itt emlegetik a Szt. Márton kórházat. 1681-ben ott emelt palotát Tylman van Gameren a korona kincstartója, Gniński számára. De a kiépülést ösztönző ujazdówi kastély is 1655—1656 eseményeinek áldozata lett, a svédek feldúlták, gyűjteményeit elhurcolták, így János Kázmér ritkán használta. 1683-ban a rendek ezt a kastélyt és birtokot Stanisław Łubomirskinak, a korona nagymarsalljának adták, aki szintén Tylman van Gamerenre bízta az átalakítást, így jött létre a híres fürdőpavilon és az Ermitázs kerti pavilon. Az uralkodó Sobieski János mindezek folytán új nyári palotát emeltetett, még kijjebb, a barokk Villa Nuova építményt (Wilanów). A szélesen tagolt díszes épület külső ligetben, belső parkban fekszik. Három építési szakasza 1677, 1681—1682, 1692. Olasz és hol-

land mesterek folyamatos munkálkodásának eredménye. Így lett a 17. század során a varsói agglomeráció az Udvar és a Város változó viszonyának színtere és következménye, talán ideálként is emlékeztetve Párizs, Versailles, Saint-Germain-en-Laye és Fontainebleau kapcsolatára.

Ez az agglomeráció hallott a magyarokról és látott magyarokat. 1697-ben a varsói nunciatúrát értesítették a kuruc felkelésről, 1701-ben a menekülő II. Rákóczi Ferencnek a Krakkói Előváros egy épülete adott menedéket, 1707-ben Bercsényi Miklós, Ráday Pál és Nedeczky Sándor tárgyalt Varsóban, 1708—1709-ben érintette diplomáciai útján Varsót Daniel Krman. Ők valamennyien a helyreállt és fényét még nem vesztett lengyel fővárost látták.[5]

[5] Muzeum Historyczne w Warszawie könyv-, kézirat- és képanyaga; a királyi vár, Warszawa forrás- és műtárgygyűjteménye; *Die Altstadt und das Königsschloss* (2. j.), 36. kép; LILEYKO: *Varsovie* (2. j.), 4—5. 9. 12—13. 15—23. 25—35. 38—43. 57. 59—60. 63—65. 69. 71—73. 75—78; LORENTZ: *Die Geschichte des Königsschlosses* (2. j.), 34—38; J. ZACHWATOWICZ: *Die Altstadt und das Königsschloß*, Die Altstadt und das Königsschloß (2. j.), 8—9 és 11; *Egyetemes Történeti Kislexikon* (1. j.), 137—138 és 306 (SOÓS I. szerzői része); Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Zbiór dokumentów pergaminowych T.1. № 1696. 1707. 1717. 1728. 1730; *History of Poland* (1. j.), 247. 249. 260. 268 (J. TAZBIR szerzői része); SZOKOLAY: *Lengyelország története* (1. j.), 61—62 és 68; GIEYSZTOR—HERBST—LEŚNODORSKI: *Millennium* (1. j.), 92. 94. 106—107. 114—115 (S. HERBST szerzői része); Armémuseum, Stockholm metszetanyaga; SAMSONOWICZ: *Historia Polski* (1. j.), 250; W. FIJALKOWSKI: *Wilanów le palais et le parc*, Warszawa 1978, 1—54; E. BOURGUINAT et al.: *Les Parisiens de La Bruyère*, Paris—Lavaur 1996, 14. 16. 86; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY M.: *Az 1697-i kuruc felkelés*, HK 1935, 324; J. ŚLIZIŃSKI: *Daniel Krman viszonya a Rákóczi-felkeléshez és Lengyelországhoz* (előadás, Varsó, 1972 október 26.).

KLANICZAY GÁBOR

A boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában

(Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez)*

De strigis vero, que non sunt, ne ulla questio fiat — olvasható Könyves Kálmán 1100 körül kiadott *Decretum*ában. A modern korban, a felvilágosodás eljövetele után több mint egy évszázadig büszkélkedett a magyar történetírás a „babonák" ellen hadba szálló bölcsesség e korai, középkori megnyilvánulásával. Elterjedt volt a nézet, hogy a nyugati civilizáció e sok ezer áldozatot követelő, az angolszász történetírás egyes képviselői által egyenesen „boszorkány-őrültségnek" minősített üldözési hulláma alig terjedt át a középkor végén és a kora újkorban Közép-Európára.

Ma már természetesen nem ejt tévedésbe a 12. század eleji „felvilágosult" törvényhozás. Tudjuk, hogy a kora-középkori egyház hosszú évszázadokon keresztül elítélte a népi boszorkányhit egyik változatát, az itt is említett éjszaka röpködő, vérszívó, csecsemőket rabló *strigá*ban való hiedelmet, s az ezzel kapcsolatos vádaskodást. Könyves Kálmán *Decretum*a csak a Karoling-kori jogi tradíciót, a 10. századi *Canon episcopi* nézeteit fogalmazta újra. Tegyük hozzá, hogy a mágikus ártó eljárások egy másik típusát, a *maleficium* illetve a *veneficium* névvel jelölt „rontást" Szent István (CIH I 33—34) és László törvényei (CIH I 34) nyomán Kálmán is elítéli és szankcionáltatja: az ominózus mondat utáni 3. §-ban (CIH I 60) kilátásba helyezi a *malefici* megbüntetését. A boszorkányhittel kapcsolatos középkori „felvilágosultságról" beszélni azért sem helyénvaló, mert a boszorkányhit tömeges üldözésekhez vezető változata csak a késő-középkorban jött lét-

---

* Ez a tanulmány 1993-ban íródott, és francia fordításban látott napvilágot: *Bûchers tardifs en Europe centrale et orientale*, Magie et sorcellerie en Europe du Moyen Âge à nos jours (sous la dir. de Robert Muchembled), Paris 1994, 215—231. Azokat az ismereteket foglalom össze benne, amelyek a MTA Néprajzi Kutatóintézetében a PÓCS ÉVA által vezetett, a magyarországi boszorkányperek vizsgálatával foglalkozó munkacsoportban több mint egy évtizede folyó kutatásokban gyűltek össze. A kelet-európai összehasonlítás törekvése jegyében 1988-ban nemzetközi konferenciát szerveztünk, melynek anyaga idegen nyelven és többségében magyarul is napvilágot látott az *Acta Ethnographica Hungarica* 1991/1992. évi 37. kötetében: *Witch Beliefs and Witch-hunting in Central and Eastern Europe (Conference in Budapest, Sept. 6—9, 1988)*, ed. by G. Barna—G. Klaniczay—É. Pócs; a cikkek egy részének magyar fordítása az Ethnographia 101 (1990) 3—4. számában, illetve 103 (1992) 1—2. számában jelent meg. — Nagy örömünkre szolgált, hogy sikerült megnyerni ehhez az együttműködéshez VÁRKONYI ÁGNEST, aki egy jelentős tanulmánnyal járult hozzá e kérdéskör feltárásához: *Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető rendeletének újragondolásához)*, Ethnographia 101 (1990) 384—437. Ennek az együttműködésnek a jegyében ajánlom szeretettel e tanulmány magyar szövegét a születésnapjára készülő kötetbe.

Az eredeti változat az áttekintés jellege miatt lábjegyzetek nélkül készült, csupán egy általános tájékozódást szolgáló irodalomjegyzékkel. Ezt az irodalomjegyzéket a magyar megjelenés céljából kiegészítettem ugyan, és néhány nagyobb tematikus egységre bontva lábjegyzetbe tettem, de a szó hagyományos értelmében ezek továbbra sem tekinthetők lábjegyzetnek, részletes, forrásszerű szakmai hivatkozásnak, pusztán a tájékozódást, a továbbgondolást segítő utalásnak.

re: a *striga*, a *malefica* és több más hiedelemlény, illetve előítélet-teremtette bűnbak-kép egybeolvadásával.[1]

Ha a Nyugat és Kelet közötti összehasonlítás általánosabb jellemzőit vizsgáljuk, természetesen valóban elmondható, hogy Európa régiói között különbség volt e téren, sőt talán az is, hogy a boszorkányüldözések Keleten tényleg kevesebb áldozatot követeltek. A közelmúltban megkezdett részletesebb történeti vizsgálatok azonban arra is rámutattak, hogy e régiónak semmi oka a túlzott büszkeségre. Noha az üldözések később kezdődtek, jóval tovább is tartottak, sok helyütt egész a 18. század végéig; s noha kevesebb tömeges, pánikszerű üldözésről tudunk, a vádaskodás, bűnbakképzés és a leszámolás mechanizmusa alapvetően ugyanaz volt, mint Nyugat-Európában.

Szokás volt arra is hivatkozni, hogy a „mérsékeltebb" üldözések részben annak lettek volna köszönhetők, hogy Közép- és Kelet-Európában, különösen az ortodox területeken nem terjedt el a boszorkány-hiedelmek „tudós demonológusok" által módosított változata. Ez a 14. századtól kezdve népszerűvé lett boszorkány-mitológia a kereszténység ellen áskálódó titkos szektát látott a boszorkányokban. Negatív tulajdonságaikat az ördöggel kötött szövetségből, s a sátáni orgiákkal, kannibalisztikus lakomákkal egybekötött boszorkányszombatok szertartásaiból eredeztették, s az ellenük bevezetett archaikusan brutális bírósági eljárásrendet (vízpróba, tortúra stb.) is ezzel indokolták.

Nos, a közép-európai boszorkány-hiedelmek és üldözések „diabolisztikus" összetevőiről is sok új derült ki a közelmúltban. Noha itt a nyugat-európainál valóban szélesebb a boszorkánysághoz kevert archaikus hiedelmek köre, ezek alaposabb vizsgálata cáfolni látszik azt az elképzelést, miszerint az ördög figurája puszta „tudós", „inkvizítori" invenció lett volna csupán. Kiderült, hogy a diabolisztikus boszorkányszombat-elképzeléseknek szerteágazó archaikus gyökerei is vannak.[2]

A közép- és kelet-európai boszorkányüldözések történetének alább következő összehasonlító áttekintése megpróbálja felvázolni, hogy miféle új összkép körvonalai kezdenek kirajzolódni a közelmúlt kutatásai alapján. Előre kell azonban néhány szót bocsátani ismereteink fogyatékosságáról.

A Kelet-Európára is kiterjeszkedő boszorkánytörténeti áttekintések a leggyakrabban a lengyel példára szoktak hivatkozni. BOHDAN BARANOWSKI 1954-ben megjelent monográfiájában egy statisztikának tűnő adatsor mintegy tízezer halálos áldozatról tudósít 1511 és 1776 között, amihez a szerző további ötezer feltételezett önbíráskodási esetet társít. BARANOWSKI a perek megoszlásának, gyakoriságának százalékos arányát is közli, negyedszázados megoszlásban, mintegy 55%-ot az 1676 és 1725 közötti időszakra datálva. A könyv figyelmesebb áttanulmányozásából (melyben a nyugat-európai kutatást nyilván nyelvi nehézségek is akadályozták, akárcsak a többi kelet-európai történeti munka esetében) kitűnik, hogy BARANOWSKI számai puszta becslés útján jöttek létre. Beszoroz-

---

[1] Részletes hivatkozásokhoz l. KLANICZAY G.: *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI—XVIII. században*, Ethnographia 97 (1986) 257—295; újabb kiadása: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*, Budapest 1990, 261—298. A boszorkányhit középkori átalakulásáról l. N. COHN *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*, Budapest 1994.

[2] Ehhez az összehasonlításhoz a fentebb idézett konferenciaanyag mellett l. C. GINZBURG: *I Benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino 1966; GINZBURG: *Ecstasies. Deciphering the Witches' Sabbath*, New York 1991; KLANICZAY G.: *Benandante-kresnik-zduhač-táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában*, Ethnographia 94 (1983) 116—134; PÓCS É.: *Tündérek, démonok, boszorkányok*, Budapest 1989 és *Élők és holtak, látók és boszorkányok*, Budapest 1997.

ta a lengyelországi (a régi Respublikához tartozó) kis- és nagyvárosi bíróságok (ugyancsak becsült) számát (1250) a bíróságonként feltételezett átlagosan négy perből a becslés szerint perenként átlagosan következő két-két halálos ítélet vagy per közbeni áldozat számával. Mindehhez egy tucatnyi múlt századi helytörténeti közleményre történő általános hivatkozáson túl mindössze négy-öt ténylegesen elemzett per adatai szolgáltak alátámasztásul, egyébiránt a könyv elsősorban a lengyel demonológiai irodalomról és a jogi vitákról szólt.[3]

Az összehasonlító értékelés a jelen pillanatban csupán az ausztriai (mindenekelőtt a stájerországi) és a magyarországi boszorkányperek ügyében támaszkodhat jelentősebb mennyiségű szisztematikus új kutatásra (adatfeltárásra és feldolgozásra). Egyedül itt történt kísérlet ezren felüli nagyságrendben a perek statisztikai kiértékelésére, új forráskiadványok készítésére, s a hiedelmek, az üldözési hullámok eszmetörténeti és jogtörténeti elemzésére. A többi kelet-európai ország boszorkánypereiről egy-egy alkalom-szülte cikk vagy könyv tudósít csupán, mely csak néhány boszorkányper részletesebb elemzésére vállalkozott. Jelentős áttörést a szisztematikus feldolgozások terén a kelet-európai boszorkányság történetéről 1988-ban Budapesten rendezett konferencia sem hozott. Az első áttekintési kísérletek azonban jelzik az anyag gazdagságát, fontosságát, és további részletesebb kutatásokra biztatnak. Az alább olvasható áttekintés is csupán ezt a célt tűzheti ki maga elé.[4]

I. *Középkori kezdetek*

Szórványos adatok alapján a középkori Közép-és Kelet-Európában folytatott boszorkány-vádaskodásokról a nyugat-európaihoz hasonló kép bontakozik ki. A boszorkányság miatti kivégzésekről a legkorábbi adatok a legkeletebbről, Oroszországból maradtak fenn: Nyesztór krónikája feljegyzi, hogy 1024-ben Szuzdalban egy súlyos éhínség nyomán boszorkányságra gyanakodtak és több öregembert kivégeztek, 1071-ben Rosztovban hasonló okból öltek meg több asszonyt, öregeket és fiatalokat. 1227-ben pedig Novgorodban égettek meg egy boszorkányt. A természeti csapások miatti boszorkány-vádaskodás „babonaságát" kifogásolta egy újabb éhínség idején, 1271 és 1274 között Vlagyimirban Szerapion püspök. Szerencsésen megőrződött prédikációjából megtudhatjuk, hogy ez idő tájt orosz földön máglyahalál volt a boszorkányság szokásos büntetése (1227-ben Novgorodban is megégettek négy férfi boszorkányt), és hogy vízpróbával

[3] B. Baranowski: *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Łódź 1952.

[4] H. Dienst: *Hexenprozesse auf dem Gebiet der heutigen Bundesländer Voralberg, Tirol (mit Südtirol), Salzburg, Nieder- und Oberösterreich sowie Burgenlandes*, Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark (hrsg. v. H. Valentinitsch), Graz—Wien 1987, 265—290; Schram F. (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek. 1526—1768 I—III*, Budapest 1970—1982; Iklódi A.: *A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása*, Ethnographia 93 (1982) 290—299; Klaniczay: *Boszorkányhit, Boszorkányvád* (1. j.);. Sugár I. (kiad.): *Bűbájosok, ördöngősök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*, Budapest 1987; Klaniczay G.—Kristóf I.—Pócs É. (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye*, Budapest 1989; Kristóf I.: *Boszorkányüldözés Debrecenben és Bihar vármegyében a 16—18. században* [kandidátusi disszertáció kézirata], 1993; Pócs É.: *Maleficium-narratívok — konfliktusok — boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529—1768)*, Népi kultúra — népi társadalom. A MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve 18 (1995) 9—66; Bessenyei József szerkesztésében megjelenés előtt áll további két kötet boszorkányper-forrás.

igyekeztek megállapítani a vád igazságát. A boszorkányok vízpróbájáról számol be az 1153-ban Kievben járó híres arab utazó-kereskedő, Abu Hamid al-Gharnati:

> Ebben az országban húsz évente vádba fogják az öregasszonyokat, hogy boszorkányok, és ez a népben mindig nagy felindulást vált ki. Ilyenkor mindazokat, akik gyanúba kerültek, összefogdossák és csuklójukat-lábukat összekötve az ottani nagy folyóba [a Dnyeperbe?] vetik őket. Azokat, akik fennmaradnak, boszorkánynak tartják és megégetik; azokat viszont, akik lemerülnek, ártatlannak nyilvánítják és szabadon engedik.[5]

A boszorkányság ügyében tartott istenítéletekről a Magyar Királyságban is fennmaradtak adatok. A *Váradi Regestrum*, a Szent László király ereklyéinél, Nagyváradon rendezett tüzesvas-próbákról fennmaradt 13. század eleji jegyzék *maleficium* és *veneficium* ügyében 1213 és 1219 között összesen 12 esetet jegyzett fel.

A rendszeresebbé váló vádaskodásokról tanúskodnak a 13—14. századi közép-európai városi statútumok. A legkorábban Dalmáciában jelennek meg boszorkány-ellenes városi rendelkezések: 1214 és 1240, Korcula; 1272, Dubrovnik; 1312, Split; 1322, Trogir; 1331, Hvar; 1388, Krk. Hasonló statútummal találkozunk 1350-ben Brünnben (Brno) és 1405-ben Budán *(von ansprecherin, czaubern oder Lipplerinn)*. 1360-ból, 1362-ből és 1379-ből maradtak fenn az első részletesebb periratok Zágrábból, ahol hat női vádlott ellen indítottak boszorkánypert, melyek közül egyről biztosan tudni, hogy máglyahalálra szóló ítélettel végződött. Ugyanebben az időben, az 1370-es években Prágában is folytattak boszorkánypereket; cseh földön 1334 körül felbukkan a boszorkánysággal rokon vámpír-hittel kapcsolatos vádaskodás is. A középkori lengyel városi törvényhozásból is fennmaradtak hasonló adatok a 13. századtól kezdve, ahol a boszorkányként bevádoltakat szigorú bűnbánatra és tisztítóesküre ítélték.[6]

A városi hatóságok mellett a boszorkányüldözés előmozdítói között kell említeni a főúri-arisztokrata köröket is. Nyugaton a boszorkány-vádaskodás a 13—14. századi udvari intrikák egyik eszközeként lett népszerű — gyakran találkozunk vele mind a pápai udvarban (pl. VIII. Bonifác ellenségei körében), mind az uralkodói udvarokban (pl. Szép Fülöp környezetében). Ugyanez Közép-Európában is felbukkan, pl. IV. Károly prágai udvarában. III. Iván cár boszorkány-rontásnak tudta be első felesége, Maria Tverovna halálát (1467), második feleségét, Zsófiát pedig éppenséggel magát gyanúsította boszorkánysággal, és 1497-ben egy éjszaka a Moszkva folyóba vettette. A boszorkány-rontás gyanúja felmerült Mátyás király felesége, Aragóniai Beatrix gyermektelensége kapcsán is.[7]

Az arisztokrata boszorkány-vádaskodás a politikai és szerelmi intrikákon túlmenően a felülről kezdeményezett boszorkányvizsgálatok sorát is jelentette. A népi boszorkányvádaknak bírósági segédletet nyújtva a hűbérurak sokszor így próbáltak ele-

---

[5] Vö. részletes hivatkozásokkal R. ZGUTA: *Witchcraft Trials in Seventeenth Century Russia*, American Historical Review 5 (1997) 1187—1206.

[6] Részletesebb dokumentációt l. KLANICZAY: *Boszorkányhit, Boszorkányvád* (1. j.), 258—259; vö. I. TKALČIĆ: *Izprave o progonu vještcah u Hrvatskoj*, Starine 25 (1892) 78—79; V. BAYER: *Ugovor z davlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*, Zagreb 1982[3], 517—520.; B. ŠINDELÁŘ: *Čarodějnictví a jeho pronásledování u nás do r. 1526*, Sborník Prací Filozofické Brněnské Univerzity 28 (1981) 177—206; F. ŠMAHEL: *Stärker als Glaube: Magie, Aberglaube und Zauber in der Epoche des Hussitismus*, Bohemia 32 (1991) 316—337.

[7] Vö. COHN: *Európa démonai* (1. j.); ZGUTA: *Witchcraft Trials* (5. j.); BERZEVICZY A.: *Beatrix királyné (1457—1508). Történelmi élet- és korrajz*, Budapest 1908.

get tenni a felsőbbséggel szembeni népi elvárásoknak. Ezek a helyi akciók nagy mértékben hozzájárultak a boszorkányüldözés emelkedő népszerűségéhez a középkor végén. Magyarországon egy főúr, Károlyi Menyhárt pallosjoga tartalmazza először a halálos ítélet előírását a boszorkányokkal kapcsolatban (1387). Az első részletes utasításokat Luxemburgi Zsigmond nagyhatalmú apósa, Cillei Hermann gróf adja ki a boszorkányok módszeres üldözésére délvidéki, szlovéniai birtokain (1427-ben és 1432-ben).[8] Hasonló egyéni főúri kezdeményezések mindenütt nagy szerepet játszanak a 16. századi boszorkányüldözések kirobbantásában: elég itt az észak-itáliai Gianfrancesco Picóra, Mirandola urára utalni, aki a maga által kezdeményezett 1523-as boszorkányperekben szerzett ismereteit népszerű demonológiai traktátusban is megírta *(Strix)*.[9]

A demonológiáról, a „népi babona" ellen hadakozó prédikátorok, teológusok, inkvizítorok, világi bírák tanult boszorkány-mitológiájáról szólva nem közömbös, hogy Közép-Európa egyes területei is ahhoz a „terephez" tartoztak, ahol e gondolatkör kiformálódott. Az 1430-as években a balkáni, magyar délvidéki és erdélyi eretnekek (patarénusok, husziták) ellen prédikáló Marchiai Jakab, az obszerváns ferencesség egyik harcias vezéregyénisége egyúttal az itt fellelhető népi babonák, köztük feltehetőleg a boszorkányság ellen is harcolt: erről tanúskodik, hogy fennmaradt egy *De sortilegiis* című prédikációja.[10] A demonológia legmeghatározóbb kézikönyvéhez, Jakob Sprenger és Heinrich Krämer (Institoris) *Malleus Maleficarum*ához a „nyersanyagot" a két domonkos inkvizítor által lefolytatott boszorkányperek adták: Institoris heidelbergi és ravensburgi tapasztalatai mellett mindenekelőtt az 1485-ben Innsbruckban általa lefolytatott nagy boszorkányper-sorozatra támaszkodott.[11]

Az innsbrucki vádaskodások már a fellendülőben lévő, új típusú, láncreakciószerű boszorkányperek sorába tartoztak. Közép- és Kelet-Európában hasonló nagy perekről már a 15. század elejétől kezdve hallani: Pszkovban 1411-ben tizenkét boszorkányként elítélt asszonyt égettek meg máglyán. 1443-ban a dalmáciai Šibenikben folytattak le nagyszabású boszorkánypert.[12] A 16. században, mint más nyugati országokban, itt is megindult a tömeges boszorkányüldözés.

---

[8] KLANICZAY: *Boszorkányhit, Boszorkányvád* (1. j.), 259.

[9] P. della Mirandola: *Libro detto Strega o delle illusioni del demonio*, ed. L. ALBERTI—A. BIONDI, Venezia 1989; P. BURKE: *Witchcraft and Magic in Renaissance Italy: Gianfrancesco Pico and his Strix*, The Damned Art, Essays in the Literature of Witchcraft (ed. by S. Anglo), London 1977, 32—52.

[10] L. erről D. LASIĆ: *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum* (Biblioteca Francescana), Falconara 1974, 192.

[11] J. Sprenger—H. Institoris: *Der Hexenhammer* (übers. v. J. W. R. Schmidt), Berlin 1906 és Darmstadt 1980[2]; H. DIENST: *Lebensbewältigung durch Magie. Alltägliche Zauberei in Innsbruck gegen Ende des 15. Jahrhunderts*, Alltag im 16. Jahrhundert. Studien zu Lebensformen in mitteleuropäischen Städten (hrsg. v. A. Kohler—H. Lutz), Wien 1986, 80—115; P. SEGL (Hrsg.): *Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des „Malleus Maleficarum" von 1487*, Köln—Wien 1988.

[12] Pszkov: ZGUTA: *Witchcraft Trials* (5. j.); Šibenik: V. BAYER: *Jedan proces crkvene inkvizicije u Šibeniku 1443 godine*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 35 (1985) 47—72.

II. *A boszorkányüldözés hullámai (16—18. század)*

Az elmúlt évtizedek adatfeltárása, összehasonlító elemzései, statisztikái egyre részletesebb összképet rajzolnak ki az európai boszorkányüldözés alakulásáról. A boszorkányvádaskodásoknak és az ezek nyomán meginduló bírósági eljárások sorozatának sajátos ciklusa, ritmusa ismerhető fel. Az Alpok környékén — Svájcban, Észak-Itáliában és Dél-Németországban — megjelenő első nagyobb 15. századi perek nyomán a 16. század második fele, majd a 17. század első évtizedei hozták el a pánikszerű boszorkányüldözést Németországban, Franciaországban, Angliában és Spanyolországban. Megfigyelhető, hogy ezen az időszakon belül is egy-egy nagyváros, grófság, tartomány külön egységet, önálló, kisebb ciklusokat mutat. Az üldözések egy-egy intenzívebb hulláma hat a környékre, „terjed", majd „elül", a szélsőséges vádaskodások és a sok áldozat után egy ideig háttérbe szorulnak a boszorkányokkal kapcsolatos ellenségeskedések. Az is megfigyelhető, hogy bizonyos területeken, mint Svédország, Norvégia és Észak-Németország, épp akkor robban ki a tömeges üldözés, a 17. század második felében, amikor másutt — pl. Franciaországban, Spanyolországban és Angliában — már kezdik betiltani a boszorkánypereket. A közép- és kelet-európai boszorkányperek adatai jól illeszkednek ebbe a kronológiai összképbe. Ezeken a területeken, amelyek a Nyugat fejlődését és hibáit mindig is némi ritmus-eltolódással követték, a tömeges boszorkányüldözés is később jelentkezik.[13]

Részletesebb adatsorok, mint már említettem, csak a stájer, osztrák és magyar perekről állnak rendelkezésre. Ausztriában egy-két látványos 16. századi kivégzés nyomán 1620 táján kezdődött meg a pánikszerű boszorkányüldözés: néhány év alatt több mint 100 boszorkánypert folytattak le ekkor. Az üldözések második csúcspontja 1680 és 1695 közé esett. Dél-Németországban és Ausztriában ebben az időben egy újféle sztereotípia nyomta rá a bélyegét a néhány év alatt több mint 280 perhez vezető boszorkány-vádaskodásra. Míg korábban — mint mindenütt Európában — a bábák, gyógyító asszonyok és általában véve a nők kerültek könnyebben boszorkányság hírébe, a 17. század második felében a koldusok csapataitól, és mindenekelőtt a gyerekkorú „varázslóinasoktól" kezdtek rettegni Ausztriában. Mindez egy híres *monstre*-perrel volt kapcsolatban, a koldusok fejedelmének — és gonosz varázslónak — tartott „Zauberer Jackl" koldus- és gyermek-bűntársai ellen Salzburg környékén 1677 és 1681 között lefolytatott perekkel, melyeknek mintegy 140-en estek áldozatul. Ezek a 17. század végi osztrák perek itt rövid időre a férfiak javára billentették el a boszorkányként elítéltek arányát.

A stájerországi boszorkányüldözések nagyjából hasonló ritmust követtek. Az 1546-ban megjelenő első perek nyomán a 17. század derekán jöttek el a nagyobb üldözések.

---

[13] Általános áttekintéshez l. A. MACFARLANE: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*, New York 1970; H. C. E. MIDELFORT: *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562—1684. The Social and Intellectual Foundations*, Stanford 1972; W. E. MONTER: *Witchcraft in France and Switzerland. The Borderlands during the Reformation*, Ithaka—London 1976; W. BEHRINGER: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, München 1988; B. ANKARLOO—G. HENNINGSEN (eds.): *Early Modern Witchcraft: Centres and Peripheries*, Oxford 1990; KLANICZAY G.: *Witch-hunting in Hungary: Social or cultural tensions?*, Witch Beliefs (*-os j.), 67—91; MUCHEMBLED (dir.): *Magie et sorcellerie* (*-os j.).

1661-ben tört ki először pánik, mely 41 boszorkány megégetéséhez vezetett. 1670 és 1690 között — egy meg-megismétlődő ítéletidővel kísért időszakban — mintegy 420 embert fogtak boszorkányság vádjába. A vádlottak férfi-nő aránya itt is az osztrákokéhoz hasonló mintát mutatott: a vádlottaknak mintegy fele férfi volt. Itt is találunk az ausztriaihoz hasonló koldus-pereket, ezek mellett sok pásztor került boszorkányságvádba. A perek száma csak a 18. század elejétől kezdve mutatott csökkenő tendenciát.[14]

Mindezekhez tanulságos hozzáilleszteni a Magyar Királyság területén lefolytatott boszorkányperek — a jelenleg a 16—18. századból ismert kb. 2000 boszorkányper kiértékelésén alapuló — statisztikáját. Néhány 16. század eleji boszorkányper után a sorozatos boszorkány-vádaskodások 1565 után indulnak meg. Nagyjából egy időben az ország különböző részein: az 1541 után viszonylagos önállóságra szert tevő Erdélyben (Kolozsvárott, Nagyszebenben), vagy a Habsburg uralkodókat elismerő Királyi Magyarországhoz tartozó kálvinista Debrecenben, a lutheránus északi (felvidéki) vagy a katolikus nyugati (dunántúli) városokban. Nem sokat tudunk az 1541 és 1686 között az ország egyharmadát kitevő török hódoltság területén lefolytatott boszorkányperekről. Annyi biztos: innen sem hiányoztak a vádaskodások, de az oszmán bíróságok ehhez, úgy tűnik, alig nyújtottak segédkezet. Először 1620 táján, majd 1660 után figyelhető meg jelentősebb növekedés az üldözések mértékében — ez az általánosabb európai tendenciák ide is elérő hatását mutatja. 1690-től viszont ugrásszerűen megemelkedik a boszorkányperek száma: a 17. század második felében évtizedenként átlagosan 50—60 per dokumentálható az egész ország területéről. Ez 1690 és 1710 között megduplázódik, majd 1710 és 1750 között megnégyszereződik. Több boszorkány-pánik is kialakul ebben az időszakban, s a boszorkányüldözések a leginkább a töröktől visszafoglalt országrészben harapóznak el. Itt rendezték meg a legnagyobb visszhangot kiváltó 1728-as szegedi boszorkánypereket, amelyekben összesen 14 boszorkányt végeztek ki (és kettő börtönben lelte halálát). Úgy tűnik, a pánikot az váltotta ki, hogy az előbb árvíztől, majd aszálytól sújtott városban elterjedt a vélekedés: a boszorkányok „eladták az esőt a törököknek". A Magyar Királyság különböző vidékein meg-megújuló vádaskodások száma még az 1750-es években sem mutatott csökkenő tendenciát. Csak Mária Terézia boszorkánypereket betiltó rendelkezéseinek köszönhetően akadt el az üldözési hullám.[15]

A boszorkányüldözés tetőpontjának hasonló kései jelentkezését mutatta ki Lengyelországon BARANOWSKI már idézett becslése: a boszorkányperek 1511-ben Poznańban és 1539-ben Krakkóban megkezdődő sorozatában az 1676 és az 1725 közötti félévszázadra teszi az üldözések csúcspontját, a pereknek több mint a felét. A boszorkányperek itt is nagyon sokáig elhúzódnak: 1776-ban rendezik az utolsót.[16]

Cseh földön 1540 után kezdődik a perek sorozata, tömeges boszorkányüldözés azonban csak a 17. század derekán alakul ki. A boszorkányüldözés ausztriai kronológiájával megfigyelhető hasonlóságot a szomszédságon túl a fehérhegyi vereség utáni köz-

[14] DIENST: *Hexenprozesse* (4. j.); VALENTINITSCH (Hrsg.): *Hexen und Zauberer* (4. j.); BEHRINGER: *Kinderhexenprozesse. Zur Rolle von Kindern in der Geschichte der Hexenverfolgung*, Zeitschrift für Historische Forschung 16 (1989) 31—47; N. SCHINDLER: *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1992, 258—314.

[15] Az itt vázolt általános kép két tanulmányom dokumentációján alapul: KLANICZAY: *Boszorkányhit, Boszorkányvád* (1. j.) és *Witch-hunting* (13. j.).

[16] BARANOWSKI: *Procesy* (3. j.); J. TAZBIR: *Hexenprozesse in Polen*, Archiv für Reformationsgeschichte 71 (1980) 280—307.

vetlen osztrák befolyás is indokolja. Ugyanez figyelhető meg Szilézia esetében, ahol előbb 1651 körül, majd 1663—1665 között tudunk jelentősebb, több száz áldozatot követelő boszorkányperekről (Zuckmantel; Zielona Góra). Az 1670-es és 1680-as években — amikor Ausztriában és Stájerországban a legnagyobb boszorkányüldözések folytak — cseh földön is több boszorkány-pánik alakult ki. Az üldözési hullámok gerjesztésében és a szörnyű perek, kínvallatások lefolytatásában dicstelen szerepet játszott egy olmützi jurista, Jindřich František Boblig, aki azzal büszkélkedett, hogy egymaga 250—300 boszorkányt küldött máglyára (az efféle hencegések számadatai persze kritikával kezelendők).[17]

Ausztriától délre, a szlovén és a horvát boszorkányüldözés a csehekéhez hasonló jellegzetességeket mutatott. A szlovénoknál 1515 táján — feltehetőleg itáliai hatásra — tűnt fel a népi boszorkány-vádaskodás, a krónikák szerint a hatóságok e tárgyban tanúsított „túlzott engedékenysége" miatt egyenesen parasztfelkelés fenyegetett; Mariborban 1546-ban, Celjében 1579-ben dokumentálható az első boszorkányper. Komolyabb boszorkányüldözésekről azonban csak a 17. század derekától kezdve hallani. Ekkorról maradtak fenn Zágrábból az első részletes vallomások, ahol a perbe fogott boszorkányok a nyugati típusú diabolisztikus boszorkányszombatról számoltak be. 1660-ban Dubrovnikban is hasonló vallomást tett egy megkínzott *vilenica*.

Szlovéniában és Horvátországban Magyarországhoz hasonlóan 1690 táján jelentek meg a tömeges vádaskodások és boszorkányégetések. Ljubljanában 1691-ben és 1692-ben 5 boszorkányt égettek meg, hét nő és egy férfi pedig már a kínvallatás során életét vesztette. Két év alatt a boszorkányperek itt 30 áldozatot követeltek. Az ugyancsak szlovéniai poljanei törvényszék (mely egy túlbuzgó nemesi család, az Auerspergek kezén volt) 1692-ben 11 nőt égettetett meg boszorkányság vádjával. 9 év alatt ugyanitt összesen 235 személy ellen indítottak pert a boszorkányszombaton való részvétel vádjával, akik közül dokumentálhatóan 39 máglyára került. Ezekben a tömeges üldözésekben, mint általában, néhány túlbuzgó boszorkány-bíró fontos szerepet játszott: 1696 után a Poljanében és Mehovóban tevékenykedő Johann Georg Gotscheer volt a legfélelmetesebb ellenfele a vádba fogott boszorkányoknak. A tömeges üldözések a 18. század első felében is folytatódtak: az utolsó ismert halálos ítélet 1720-ból, az utolsó ismert per 1746-ból, Metlikából marat fenn Szlovéniában.[18]

Horvátországban valamivel tovább folytak az üldözések. A Mária Terézia boszorkányüldözés-ellenes intézkedéseiben udvari orvosként és fő tanácsadóként közreműködő Gerard van Swieten e tárgyban írt traktátusához épp a szlavóniai Körös (Križevci) törvényszékén perbe fogott és 1758-ban máglyára ítélt boszorkány, „Magdalene Lodomer, nommée vulgairement Heruczina" perének az iratai szolgálnak kiindulópontul. Ezt a szerencsétlen, megtortúrázott gyógyító asszonyt látogatta meg Mária Terézia személyesen is a börtönében, hogy azután megkegyelmezzen neki, kórházba küldje, és hamarosan mindenféle boszorkánypert betiltson.[19]

---

[17] J. KOČÍ: *Čarodejnické procesy. Z dějin inkvizice a čarodějnických procesů v českých zemích v 16—18. století*, Praha 1973; W. KORCZ: *Wspólniczki diabła czyli o procesach czarownic na Śląsku w XVII. wieku*, Katowice 1985.

[18] V. RAJŠP: *Boszorkányperek Szlovéniában*, Ethnographia 101 (1990) 521—532 és M. BOŠKOVIĆ-STULLI: *Horvátországi boszorkányperek és boszorkánymondák*, uo. 494—513.

[19] KLANICZAY G.: *Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában*, A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára (szerk. Klaniczay G. —Poór J. —Ring É.), Budapest 1985, 33—70 és *Boszorkányok, vámpírok, felvilágosítók*, A civilizáció peremén (1. j.), 299—323.

A keletebbi területekről csak nagyon szórványos ismeretekkel rendelkezünk. Az orosz boszorkányperekkel kapcsolatban lehet a legtöbbet elmondani: a 15. századi boszorkány-vádaskodással egybekötött udvari intrikákról részletes dokumentumok maradtak fenn IV. (Rettegett) Iván idejéből is, amikor az 1547-es moszkvai tűzvészért nagyanyja családját, a Glinszkijeket tette felelőssé, és 1565 és 1572 között, a hírhedt *opricsnyina* időszakában is sűrűn használta leszámolásra a boszorkányság-vádat. Borisz Godunov hasonló eszközökkel fordult vetélytársai, a Romanovok ellen a 17. század elején, s a folytatódó, sőt erősödő boszorkányüldözésekről tanúskodnak a Romanovok 17. századi boszorkányellenes dekrétumai is. A városi és falusi boszorkányüldözés történetéről is fennmaradtak peres dokumentumok (összesen 99 perbe fogott személyről van tudomásunk Oroszországból, az európai modelltől érdekes eltérés, hogy többségük nem nő, hanem férfi), de ez valószínűleg még a bírósági adatoknak is csak egy kis töredéke, nem is beszélve a krónikák, útibeszámolók által annyit emlegetett önbíráskodások nagy számáról.[20] Ugyanerről hallunk a 18. század első felében Ukrajnából is, ahol az 1720-as pestis nyomán kezdődtek tömeges lincselések boszorkányvádak miatt. Szerbiából még a 19. század elején, a Karadorde felkelés idejéből is hallunk olyasmiről, hogy egy „boszorkányt" nyársra kötve, két tűz között sütögetve kínoztak.[21]

III. *Az üldözések jogi körülményei*

A boszorkányüldözés történetét többnyire nem önmagáért kutatták, hanem azért, hogy a kereszténység és az európai civilizáció e nehezen magyarázható és aligha menthető rövidzárlatából messzemenő következtetéseket vonjanak le azokról az okokról, amelyek az üldözésekhez vezethettek. Ezekről sokféle hipotézis formálódott. A legkézenfekvőbb a jogtörténeti magyarázat. Nyilvánvaló és mérhető, milyen katasztrofális hatással volt, amikor a világi bíróságok a középkor végétől kezdve peres megoldási lehetőséget kínáltak az ősidők óta meglévő boszorkány-vádaskodásoknak, amelyeket korábban csupán a népi gyógyítás mágikus eszközeivel gyógyítottak, illetve szankcionáltak. Még súlyosabb volt az 1532-ben a *Constitutio criminalis Carolina* által a boszorkány-ügyeknek kijelölt *crimen exceptum* státus, amely megkönnyítette a tortúra mértéktelen alkalmazását.[22]

A magyar, a lengyel és a cseh törvényhozásban, mint fentebb utaltam rá, már a középkor végén voltak a boszorkányság üldözésére szolgáló törvények, ahol az efféle „bűntetteket" más köztörvényes bűnök (lopás, gyilkosság, erőszak stb.) sorában javasolják büntetni. E rendelkezéseket erősítik meg a 16. század eleji városi és rendi törvénykönyvek (Magyarország: 1514 *Tripartitum*; Csehország: 1536 Pavel z Kodlina). Ezek a törvények azonban csak mérsékelt alapot adtak a boszorkányüldözéshez. Felismerhető a változás, amikor a 17. században (pl. Cseh- és Morvaországban) kezdenek hivatkozni a

[20] ZGUTA: *Witchcraft Trials* (5. j.); KOVÁCS Z.: *Das Erkennen der Hexen in der Westeuropäischen und der russischen Tradition*, Acta Ethnographica Hungarica 26 (1977) 241—284.

[21] A. V. KUROCSKIN: *A boszorkány alakja az ukrán folklórban*, Ethnographia 101 (1990) 514—520; T. ĐORĐEVIĆ: *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju*, Beograd 1953[1], 1989[2]; JUNG K.: *Volt-e boszorkányüldözés a Balkánon? (Egy kérdéskör vázlatos áttekintése)*, Életünk 22 (1992) 140—150.

[22] W. BEHRINGER: *Mit dem Feuer vom Leben zum Tod. Hexengesetzgebung in Bayern*, München 1988.

Carolinára, vagy amikor Ausztriában III. Ferdinánd uralkodása idején kidolgozzák és törvénybe iktatják 1656-ban a hírhedt lipcsei demonológus, Benedikt Carpzov tanaira támaszkodó *Praxis criminalist*. A magyar történeti kutatások a boszorkányüldözés 17. század végi hirtelen fellendülését e munka itteni (nagyszombati) újrakiadásával hozzák összefüggésbe. A *Praxis criminalis* ugyan Magyarországon nem emelkedett törvényerőre, de a magyar *Corpus iuris* függelékeként forgalomba kerülve felismerhető befolyást gyakorolt a tortúrán feltett demonológiai vonatkozású, az „ördögszövetséget" kideríteni próbáló kérdésekre, és a perek számának láncreakciószerű megnövekedésére. Említsük végül az orosz boszorkány-törvényeket, melyek közül Alekszej Mihajlovics cár 1648 és 1653 között kibocsátott dekrétumai emelkednek ki, melyek fakalitkában történő megégetést írnak elő a boszorkányok számára.[23]

Egyértelműen megállapítható, hogy amint a bíróságokon szigorúbb jogszerű eljárási szabályok kezdtek érvényesülni, amint kiterjedt a fellebbezésre való jog, s amint fokozatosan lemondtak a tortúra használatáról, rohamosan csökkent a boszorkányság ügyében hozott ítéletek száma. Kelet-Európában, mint másutt, előfordult sporadikus háborgás a boszorkányperek túlkapásai miatt. Lengyelországban már a 16. század végén, a Báthoryak korában ilyen röpiratokat jelentetett meg Krakkóban Cerasius álnéven Jan Kirsztein; majd 1639-ben Daniel Wisner *(Tractatus brevis de extramagiis, lamiis, veneficiis...)*. Magasrangú egyháziak (K. F. Czartoryski püspök, Mikolaj Prazmowski prímás) is felléptek 1670 körül a szabálytalanságok ellen. Serafin Gamalski 1729-ben *Wodka s elixirem* című munkájával próbált hadakozni a babonaság ellen. A komoly változást azonban csak az hozta el, amikor a felvilágosodás jegyében fellépő Szaniszló Ágost 1772 után kampányt indított a babona e formája ellen — egyebek között „ukrán vámpírhitként" űzve gúnyt belőle — és végül betiltotta a boszorkányperek folytatását.[24]

Ugyanezt láthatjuk a Habsburg monarchia esetében. Míg Ausztriában, Stájerországban és Szlovéniában a 18. század elején már érvényesülni kezdett a nyugaton időközben elterjedt szkepticizmus a boszorkányvádakkal kapcsolatban, és alábbhagytak az üldözések, Magyarországon és Horvátországban arra volt szükség, hogy Mária Terézia 1756 és 1768 között sorozatos tilalmakkal próbáljon gátat vetni a még teljes lendülettel folyó boszorkányüldözéseknek, és letörje a megyék ellenállását, amelyek ebben a tilalomban saját önállóságuk csorbítását látták.[25] Mindent összevetve: a jogi szabályozáson nagyon sok múlott. A jogtörténet azonban önmagában nem lehet magyarázat, hiszen a jog alakulása — akár maga a boszorkányüldözés — sok további külső tényezővel függött össze.

IV. *Boszorkányüldözés és vallás*

Az ördöggel szövetkező boszorkány mitologikus figurája mindenekelőtt a vallás szférájába tartozott — kézenfekvő, hogy felvessük: mi köze volt a boszorkányüldözésnek a kor vallási háborúságaihoz? A történészek hosszadalmas vitákat folytattak le, hogy vajon

[23] A magyar jogtörténeti vonatkozásokhoz l. MOLNÁR É.: *Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században*, Budapest 1942. A *Praxis criminalis* szerepéről l. IKLÓDY: *A magyarországi boszorkányüldözés* (4. j.); a cseh törvényekhez l. KOČÍ: *Čarodejnické procesy* (17. j.), az oroszokhoz l. ZGUTA: *Witchcraft Trials* (5. j.).

[24] BARANOWSKI: *Procesy* (3. j.); TAZBIR: *Hexenprozesse* (16. j.).

[25] KLANICZAY: *Gerard van Swieten* (19. j.).

a katolicizmus vagy a protestantizmus üldözte-e jobban a boszorkányokat (az ortodox egyházat tartották ebből a szempontból a legmérsékeltebbnek). Leginkább Németországban nyílt mód a katolikus és a protestáns boszorkányüldözés ciklusainak és intenzitásának egybevetésére, s itt az a benyomás alakult ki, hogy mindkét felekezetnek megvolt a maga sajátos módszere. A protestánsok kezdeményezte üldözések talán hevesebbek voltak, a katolikusoké azonban jóval tovább tartott, és hosszú távon több halálos ítélethez vezetett.[26]

E kérdésben az ugyancsak kevert vallású Magyarország jó „kontroll-példa". Láthattuk, hogy a boszorkányüldözés nagyjából ugyanabban az időben indult a katolikus Nyugat-Magyarországon, a lutheránus erdélyi és felvidéki németlakta városokban, valamint a kálvinista Debrecenben és környékén. Sajátos példa a 16. századi Kolozsvár, a sok felekezetű Erdély legnagyobb városa, ahol lutheránusok, kálvinisták, görögkeletiek és katolikusok mellett még unitáriusok is voltak. Konfliktusmentesnek éppenséggel nem nevezhető e felekezetek együttélése — Dávid Ferenc unitárius püspököt 1579-ben eretnekként kivégezték — és a viszályok egy része a fellendülő boszorkány-vádaskodásban is tükröződik. Az egyik notórius boszorkányvádló, Grúz Péter épp a jezsuiták behívásáért kardoskodó polgárcsoport hangadója.[27]

Arányait tekintve a kálvinista Debrecen és a mellette elterülő Bihar megye jól összemérhető a katolikus Sopronnal és Sopron megyével. Az előbbi kettőben 1575 és 1759 között 128 városi, illetve 89 vármegyei boszorkánypert folytattak le, az utóbbiban 1529 és 1768 között 14 városi per maradt fenn (az 1618 utáni jegyzőkönyvek nemrég kerültek csak elő, feltárásukra, kiadásukra remélhetőleg a közeljövőben sor kerül), illetve 91 megyei per. A leghevesebb boszorkány-pánik azonban, mint már említettem, a katolikus Szegeden tört ki a 18. század 20-as éveiben. Itt rendezték meg a legnagyobb „nyugati típusú", demonológiai vádaskodással egybekötött *monstre*-pert Magyarországon, s a többi hasonló jellegű csoportos per is katolikus vidékről való (pl. 1691 Somorja / Samorín). De ne bízzunk túlságosan a papírformában: az 1730—1740-es években a szegedi üldözéseket leginkább a túlnyomórészt református mezőváros, Hódmezővásárhely követte.[28]

A katolikus területek boszorkányüldözéseinek intenzitásához hozzájárulhattak a boszorkányhit katolikus demonológiai kézikönyvei is — hosszú ideig a történészek egy jelentős csoportja épp e „demonológusokat", vagy elvontabb értelemben az egyházi „elitet" tette felelőssé a népi boszorkányhit „diabolizálásáért".[29] Már utaltam arra, hogy a *Malleus maleficarum*ba bekerülő példák egy része az 1485-ös innsbrucki boszorkányperekből származik. Krämer és Sprenger műve nemcsak Ausztriában terjedt el, hanem más közép-európai országokban is.

---

[26] Ezzel az összehasonlítással részletesen foglalkozik MIDELFORT: *Witch Hunting* (13. j.) és BEHRINGER: *Hexenverfolgung* (13. j.).

[27] A KOMÁROMY ANDOR által kiadott pereket (*Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*, Budapest 1910, 1—73) érdekes új anyaggal egészítette ki újabban KISS GERGELY. Vö. KLANICZAY: *Witch-Hunting* (13. j.).

[28] Debrecenre KRISTÓF: *Boszorkányüldözés* (4. j.); ennek egy fejezete: *Boszorkányok, „Orvos Asszonyok" és „Parázna Személyek" a XVI—XVIII. századi Debrecenben*, Ethnographia 101 (1990) 438—466; Sopronra PÓCS: *Maleficium-narratívok* (4. j.); Szeged pereit feldolgozta egy szakdolgozatban B. VARGA I.: *A szegedi boszorkányperek (1728—44)*. Budapest 1988; Hódmezővásárhelyre KLANICZAY G.: *A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és mezővárosokban*, Rendi társadalom — Polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok (szerk. Á. Varga L.), Salgótarján 1987, 201—208.

[29] Pl. R. MUCHEMBLED: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe—XVIIIe siècles)*, Paris 1978.

Lengyelországban több hitelt adtak neki: 1615-ben Krakkóban jelent meg az a lengyel fordítás *(Mlot na czarownice)*, amelyet Ostrogorski herceg titkára, Stanislaw Zabkowic készített, mely a rövidített *Malleus*hoz függelékként hozzácsatolta a 15. század két másik jelentős demonológiai traktátusának, a baseli Johannes Nider *Formicarius*ának (1431) és a konstanzi Ulrich Molitor *Theatrum de veneficiis* c. művének (1489) részeit is.[30] A fordítások nyomán a katolikus Lengyelország termelte ki a legterebélyesebb saját demonológiai irodalmat. A boszorkányellenes traktátusok sora 1570 táján kezdődik. Cyprian Bazylik ekkor jelenteti meg Brześć Litewskiben *Postepek prawa czartowskiego przeciwko narodowi ludzkiemu* („Az ördögi törvény intézkedései az emberi faj ellen") c. traktátusát. Az ördög sokféle módon érvényesülő befolyása elleni védekezésben már külön kiemeli a varázslók *(czarownik)* elleni harcot az 1590-ben Krakkóban kiadott *Pogrom czarnoksieskie bledy latawców zdrady i alchimickie falsze* („A bűvös tévelygések, a gonosz szellem árulása és az alkimista hamisítások elleni küzdelem") című traktátus szerzője, Stanisław z Gór Poklateckiego. A *Malleus* fordítása után nem sokkal, 1622-ben íródott a *Sejm piekielny* („Ördögi gyűlés") című traktátus, 1639-ben pedig Gdańskban megjelent a legnépszerűbb lengyel traktátus, a *Czarownica powolana* („Elhivatott boszorkány"), amely egyúttal a protestánsokat és a sociniánus „lengyel testvéreket" is besorolta a boszorkánymesterek közé.[31]

A közép-európai „helyben született" demonológia másik fontos szerzője a krajnai polihisztor, J. W. Valvasor. 1682-ben, Salzburgban kinyomtatott műve, a *Theatrum mortis humanae tripartitum* kiemelt helyen foglalkozik a boszorkány pokolban ropott táncával. Valvasor 1689-ben megjelent monumentális leírása Krajna hercegségéről szkeptikus véleményeket is hangoztat ugyan a boszorkányhittel kapcsolatban, ugyanakkor tele van boszorkánytörténetekkel, boszorkányszombat-leírásokkal.[32]

Magyarországon — talán a felekezeti megosztottság miatt is — a katolikus demonológia nem talált ugyanilyen lelkes visszhangra: a *Malleus* néhány fellelhető példányára történik ugyan egy-két — olykor szkeptikus — hivatkozás a perekben, s a protestáns iskolákban a század derekán leszögezik, hogy a benne írtak „alig hihetőek". Fordítással vagy önálló demonológiai traktátussal a magyarok nem szaporították ezt a balszerencsés műfajt. Az ördögi boszorkányhit elképzeléseinek hatásáról, mint már említettem, inkább csak a Carpzov nyomán megfogalmazott osztrák törvénykönyv, a *Praxis criminalis* gondoskodott. Ugyanakkor ez nem jelentette a demonológia teljes hiányát: az utóbbi évek kutatásai feltárták, hogy a katolikusok mellett a protestánsok is kifejlesztettek egy sajátos demonológiai műfajt, melynek hangsúlyai különböztek ugyan az előbbitől, de nekik is megvolt a sajátos hatásuk az üldözésekre.

A magyarországi protestáns demonológiai irodalom a 16. század második felében jelenik meg. Melius Juhász Péter, a magyar kálvinisták nagyhatású püspöke az 1562-ben írt *Debreceni hitvallás*ban részletesen kitért e kérdésre. Hasonlóan a kor más protestáns szerzőihez, meglehetősen korlátozottnak tartja a boszorkányok hatalmát, működésük szerinte nem lehetséges „Isten engedelme" nélkül, s leírja, hogy olykor a nekik tulajdonított károk természetes okokkal magyarázhatók. Ugyanakkor mégis lehetséges-

[30] J. Nider: *Formicarius*, hrsg. v. H. BIEDERMANN, Graz 1971; Molitorról l. W. ZIEGELER: *Möglichkeiten der Kritik am Hexen- und Zauberwesen im ausgehenden Mittelalter*, Köln—Wien 1973.

[31] Részletesebben l. BARANOWSKI: *Procesy* (3. j.) és TAZBIR: *Hexenprozesse* (16. j.).

[32] RAJSP: *Boszorkányperek Szlovéniában* (18. j.).

nek tartja, hogy „a boszorkányok, éji kísértetek és kóborlelkek" „a házakba, boltokba és más erődökbe bemenni képesek, nem a testeken vagy nyílásokon való áthatolással, hanem az ördög készít az övéinek saját módja szerint utat". Azt is hangoztatja, hogy az ördög valóban „megköti, megbolondítja, varázslásai által különféle módon megnyomorítja" az embereket. S bár a „boszorkányok" szerepét ebben korlátozottabbnak látja, mint kortársai, ugyanakkor a mágikus gyógyítás, „pozitív" termékenységvarázslás, jóslás népi képviselőit annál kártékonyabbnak, tulajdonképpen ugyanolyan „ördöginek" tartja, mint a „rontó" boszorkányokat. A mindenféle mágia elleni radikális fellépés egyúttal a hagyományos népi gyógyítás harcias megbélyegzését, diabolizálását jelenti tehát.

A magyarországi reformáció másik jeles képviselője, Bornemisza Péter *Az ördögi kísírtetekről, avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak* c. 1578-ban írt, a nyugatmagyarországi Semptén megjelentetett értekezése ugyancsak kitér a boszorkányság problémájára. A 17. században is a reformátusok írnak a legtöbbet a boszorkányokról Magyarországon. A túlnyomórészt Debrecenben született írások közül ki kell emelni a város Angliát járt 17. századi püspöke, Nógrádi Mátyás († 1681) boszorkányokról szóló két traktátusát, az 1651-ben megjelent *Lelki próbakő* című könyvhöz illesztett *Az ördögi practikáról mint kellyen ítélni* és a *Rövid tracta a varáslásrul* című írásokat. Ezek az ismert protestáns álláspontot fogalmazzák meg, mely szkeptikusabb a boszorkányok csodálatos képességei ügyében, figyelmeztet a rágalmazásból eredő vádaskodások hamisságára, ugyanakkor nem tagadja a Sátán hatalmát, és e téren a hagyományos népi mágiát és szakértőit ugyanúgy kárhoztatja, mint a boszorkányokat. Nógrádi hivatkozásai mellett egy 1655-ben Komáromi Csipkés György vezetésével lefolytatott iskolai vita is arról tanúskodik, hogy a katolikus és protestáns demonológia főbb kézikönyvei eljutottak Debrecenbe is. A Csehi P. András és Mediomontanus (Cimbalmos) János által írt két kis traktátus, a *Disputatio theologica de lamiis veneficiis* — akárcsak Nógrádi — hivatkozik William Perkinsre, lekicsinylőleg szól a *Malleus*ról és hivatkozik a *magia naturalis* egyik jeles olasz szakértőjére, Giovanni Battista della Portára is. A protestáns prédikátorok írásaiban is sokszor találunk rövidebb utalásokat a boszorkányokra — a 18. század közepe felé már egyre gunyorosabb, babona-ellenesebb megfogalmazásban.[33]

Az orosz boszorkányperek, továbbá az ukrán és szerb boszorkányüldözések meglétére utaló adatok arról tanúskodnak, hogy az ortodox egyháznak is megvolt a maga saját vallásos indoklása a boszorkányüldözéshez — néhány e tárgyban íródott középkori prédikációra már utaltam is. Tény azonban, hogy e téren kevésbé voltak aktívak a katolikusoknál és a protestánsoknál.

V. *Társadalmi okok*

A boszorkányperek szociológiája a boszorkány-vádaskodásokhoz vezető társadalmi feszültségek irányából keresi az üldözések magyarázatát. Abból indul ki, hogy — mint a természeti népeknél antropológusok részletesebben megfigyelhették — a boszorkányüldözés a balszerencse (betegség, rossz termés, természeti csapás) magyará-

[33] A magyarországi protestáns demonológia részletes elemzéséhez l. MAKKAI L.: *A középkori magyar hitvilág problematikájához*, Ethnographia 94 (1983) 106—116 és KRISTÓF: *Boszorkányüldözés* (4. j.).

zatára és elhárítására szolgál. Eljárásmódja: a kárvallottak — gyakran valamilyen erre specializálódott gyógyító segítségével — kiválasztanak egy felelőst a bajukért azok közül, akikkel a közelmúltban konfliktusba kerültek vagy akikről joggal feltételezhetik, hogy ellenük ártó mágikus tevékenységet folytatnak. A bűnbak elleni mágikus ellenakció vagy a bűnbak fizikai bántalmazása, megsemmisítése a balszerencse elleni védekezés formája, mely egyúttal a közösségi együttélési normák megszilárdítására is szolgálhat, mint ezt az antropológusok egyes természeti népek esetében megpróbálták kimutatni.[34]

Ebből a nézőpontból a közép- és kelet-európai boszorkányüldözéssel kapcsolatban is feltehetők új kérdések: kik hogyan kerülnek boszorkányhírbe, milyen fajta konfliktusok állítják szembe őket az ellenük vádaskodókkal, milyen egyéb konfliktusok környezetébe illeszkednek a boszorkányvádak, mi lehetett ezeknek az üldözéseknek a társadalmi és kulturális „oka" és „funkciója"? Erre a mikroszkopikus elemzésére egyelőre még csak a magyar és az osztrák források néhány feldolgozója vállalkozott, a szélesebb összehasonlító anyagból azonban megfogalmazható néhány kérdés, mely jelez további lehetséges kutatási irányokat a boszorkányüldözések társadalmi magyarázatához.

Áttekintésünk egyik érdekes tanulsága, hogy az arisztokrata, udvari körökben felbukkanó boszorkány-vádaskodás megkülönböztetett figyelmet érdemel. III. Iván, IV. (Rettegett) Iván, Borisz Godunov és a Romanovok már említett látványos boszorkányüldözései mellett hadd említsem az erdélyi udvarban felbukkanó boszorkányvádakat. Miután Bethlen Gábor 1613-ban átvette a fejedelmi hatalmat, boszorkányvádakkal számolt le vesztes elődje, Báthory Gábor húgával, Báthory Annával. Ugyanez ismétlődött meg 1679 és 1686 között, amikor Apafi Mihály fejedelem *monstre*-boszorkánypert rendezett legyőzött riválisa, Béldi Pál felesége ellen, aki feltételezése szerint bosszúból felesége, Bornemisza Anna megrontására bérelt fel boszorkányokat.[35]

Az arisztokrata körökben felbukkanó boszorkányság-vádak társadalmi hátterét a koraújkori udvari társadalom sűrűsödő intrikái, éles hatalmi konfliktusai, bonyolult civilizációs elfojtásai adták — érdekes kiegészítés ez a „civilizációs folyamat" illemszabályaihoz, etikettjeihez, hatalmi rituáléihoz. Az arisztokrata-perek egy másik formájában a szolgák uraikkal szembeni előítéleteit lovagolták meg a vádaskodók, többnyire családi, örökösödési konfliktusokban. Az 1610-ben szadista gyilkosságok és boszorkányság vádjával perbe fogott Báthory Erzsébet esetében például így tett szert a családi birtokokra a két vő. Hasonló vádakkal — a szolgálók brutális bántalmazásával és állítólagos sötét mágikus üzelmekkel — pereltek be és ítéltek el másfél évtizeddel később egy másik magyar nemesasszonyt, Listius Anna Rozinát. A vádak ez utóbbi csoportjának, vagyis a cselédekkel, szolgálókkal elkövetett brutalitásnak nyilván lehetett tényszerű alapja, ha nem is a tanúvallomások leírta szélsőséges formában.[36]

---

[34] M. DOUGLAS (ed.): *Witchcraft Confessions and Accusations*, London 1970; MACFARLANE: *Witchcraft* (13. j.); K. THOMAS: *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*, London 1971; J. DEMOS: *Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England*, Oxford—New York 1982; R. BRIGGS: *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, London 1997.

[35] NAGY L.: *A rosszhírű Báthoryak*, Budapest 1984 és *Erdélyi boszorkányperek*, Budapest 1988; HERNER J.: *Rontás és igézés. Politikai boszorkányper Erdélyben 1668—1688*, Budapest 1988); HERNER (kiad.): *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678—1688*, Budapest—Szeged 1988.

[36] PÉTER K.: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*, Budapest 1985; M. FARIN (Hrsg.): *Heroine des Grauens. Wirken und Leben der Elisabeth Báthory in Briefen, Zeugenaussagen und Phantasiespielen*, München 1989; KLANICZAY:

Az arisztokrata körökben felmerülő vádaskodások azonban — noha nagyobb visszhangot váltottak ki — a boszorkányüldözések statisztikailag kis hányadát teszik ki. Természetesen Közép- és Kelet-Európában is a városokban és a falvakban zajlott a boszorkányüldözések többsége, és az üldözésekhez vezető társadalmi feszültségekre is ezen a szinten kell keresni a magyarázatot. Általános hipotézisként előrebocsátható, hogy a boszorkányüldözéseknek a nyugatinál későbbi jelentkezése Közép-Európában összefügghet azzal, hogy itt a hagyományos falusi és városi közösségek bomlástünetei, s velük együtt az átalakulásokkal kapcsolatos feszültségek is hasonló ritmuskéséssel jelentkeztek. Ebbe a képbe jól beleillenek — ha önmagukban nem is igazolják — a tanúvallomásokban leírt, boszorkányvádhoz vezető konkrétabb konfliktusok: a szomszédokat, háziurat és bérlőt, gazdát és szolgát szembeállító ellenségeskedés, a falvakban felbukkanó idegenek, koldusok kirekesztése, a gyógyítók, bábák egymás elleni könyörületlen konkurenciaharca stb. A falusi perek többsége a hétköznapi konfliktusok egy — más módszerrel talán nehezen kezelhető — részére keres orvoslatot a boszorkány-vádaskodással.

A kisebb-nagyobb városok boszorkánypereiben bonyolultabb társadalmi összefüggések mutatkoznak meg. Debrecenben, Szegeden és Hódmezővásárhelyen megfigyelhető például, hogy a boszorkányüldözések fellendülésében nagy szerepet játszott az a feszültség, amely a háborúk utáni nagyarányú bevándorlások miatt alakult ki. Az üldözések kiváltó okai között figyelembe kell venni mindenféle természeti csapást is (árvíz, szárazság, pestis) — a már említett 1728-as szegedi boszorkány-pániknál mindezen tényezők szoros egymásutánban jelentkeztek. A vádaskodások azokban az esetekben is társadalmi feszültségekkel függnek össze, amikor más normasértő tetteik miatt megbélyegzett személyek — paráznák, csavargók, tolvajok — kerülnek boszorkányhírbe. Ennek szélsőséges formája volt a már említett ausztriai „Zauberer Jackl" per-sorozat. Ide tartozik az is, hogy természetesen mindenféle gyógyító ember, javasasszony és bába is ideális célpontja lehet a vádaskodásnak, hiszen ők nem is titkolják mágikus szakértelmüket, gyakran hencegnek képességeikkel. A szegedi boszorkány-pánik is egy perbe fogott javasasszony, Kökényné Nagy Anna kínvallatáskor adott „leleplezéseivel" vette kezdetét.

Mind a városokban, mind a falvakban jelentős szerepet játszanak a vádakban a nemzeti, illetve nemzetiségi ellentétek. Külön probléma ezen belül a német kulturális befolyás Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban. A városok nagy számú német lakossága természetszerűleg követte a német földön megszületett újítást, olyan hiedelmeket importálva ezzel saját országukba, amelyek hozzájárultak a boszorkányüldözések fellendítéséhez. Feltehetőleg őket kell felelőssé tenni a diabolisztikus boszorkányszombat-hiedelmek importálásáért a 16. század második felében. Hasonló szerepet játszottak a 17—18. században a városokba és falvakba betelepedett kvártélyos katonák, akik az ellenük irányuló ellenszenvre reagálva a szállásadóik elleni boszorkányvádakkal próbáltak úrrá lenni a helyzeten.

A társadalmi feszültségek sorában az udvari, városi és a falusi miliők mellett meg kell még említeni a pásztorokét. Akár a bábák, a pásztorok is konkurensei egymásnak. Gyakori a környezetükben a gyanakvás, hogy a különböző betegségeket, vagy a dézsmáló farkasokat a másik küldte a riválisok nyájára, esetleg ő maga dézsmálgat „küldött far-

Witch-Hunting (13. j.); SZÁDECZKY-KARDOSS I.: *Báthory Erzsébet igazsága (A koncepció jelei Báthory Erzsébet ügyében)*, h.n. 1993.

kas" *Werwolf* képében. Épp az ilyesféle rontások elleni védekezés szüksége tette tradícióvá, hogy a pásztorok szerezzenek minél több mágikus szakértelmet a fenyegetések elhárítására, hogy a samanisztikus varázslókhoz közel álló „tudós pásztor" legyen belőlük.[37] Ez átvezet áttekintésünk utolsó problémaköréhez: a boszorkányság és az abba beolvadt archaikus hiedelmek kérdéséhez.

VI. *Archaikus és modern hiedelmek*

A boszorkányüldözések e régióban tovább tartottak, és déli-keletebbi felében kevésbé érvényesült az egyházi-bírósági üldözésnek a népi boszorkány-hiedelmeket egyneműsítő és az elittől származó demonológiai sztereotípiákkal átformáló hatása. Ezért nagyobb gazdagsággal maradhattak fenn a perek tanúvallomásaiban is a természetfeletti képességgel rendelkező varázslófigurákra vonatkozó archaikus hiedelmek, amelyek az üldözések idején részint ötvöződtek a boszorkány fogalmával, részint továbbra is megőrizték önállóságukat.

A legfontosabbnak Magyarországon, Romániában és a Balkán területén a kétértelmű, olykor igen bosszúálló természetűnek tartott tündérekre *(vila, vilenica)*, más néven szépasszonyokra *(pulchrae mulieres)* vonatkozó hiedelmek tűnnek. A túlvilágot az evilágtól, az élőket a holtaktól elválasztó határmezsgyéken mindkét irányba könnyedén közlekedő tündérek hegyeken, erdei tisztásokon, vizek felszínén rendezett éjszakai mulatságaiban, táncaiban kereshetjük a boszorkány-vallomásokból és a perek tanúvallomásaiból ismert színes boszorkányszombat-mitológia archaikus előképét.[38] Sok rájuk utaló adatot találunk a magyar boszorkányperekben, és feltehetőleg a velük kapcsolatos hiedelmek tükröződnek Bornemisza Péter már említett *Ördögi kisirtetek* című művének alábbi passzusában is:

> Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhatnék, kik éjjel macska képébe szökdécselők, sok lovagok módjára járók voltak, tombolók, táncolók, részegesek, paráznák egymás között, kik fél lábbal kis gyerekecskéket cégérbe töttek, kik sok kárt sok csintalanságot mieltek. Kik közül nemrégen is 1574 esztendő tájába, Pozsony felé sokakat megégetének, kik sok szörnyű dolgokat vallottak. Kiknek ugyan királyné asszonyok vagyon, és annak szavára röttenetes dolgokat miel az ördög.[39]

Hasonló jelentőségűek e vidéken a samanisztikus, jótékony varázslófigurák. Ezek közül a legjelentősebbek: az észak-itáliai Friuliban az eksztatikus lélek-utazásokra képes, halottakat látó, burokban született *benandante*; a szomszédos Szlovéniában, Dalmáciában, Horvátországban a vele szoros rokonságban lévő *kresnik*, aki lélek-utazása és saját vidéke termékenységéért folytatott küzdelmei során állatalakot is képes felölteni; a szibériai sámánokkal közeli kapcsolatokat mutató magyar táltos, aki szintén különlegesen, foggal születik, és saját vidékét védelmezi idegen táltosok ellen, ugyancsak állatalakban

---

[37] A fenti bekezdések lényegében a *Witch-Hunting* (13. j.) c. tanulmányom gondolatmenetét idézik fel, részletesebb dokumentációra ott hivatkozom; vö. még KRISTÓF ILDIKÓ, B. VARGA ILDIKÓ és PÓCS ÉVA idézett írásait.

[38] PÓCS: *Tündérek* (2. j.) és *Élők és holtak* (2. j.).

[39] Bornemisza P.: *Ördögi kisirtetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak* (1598), kiad. ECKHARDT S., Budapest 1955, 64.

történő „vagdalkozással"; vagy a felhőkben röpködő, tejes sajtárokkal verekedő harcias szerb *zduhač* — ezekhez azonban még legalább egy tucat hasonló figura csatlakoztatható.

Akár a samanisztikus varázslófigurák, akár a pozitív, gyógyító népi mágia egyéb képviselői (javasasszonyok, bábák, füves emberek) nem kerülhették el a koraújkorban, hogy a legnagyobb konfliktusokat kiváltó boszorkányügyekbe ne keveredjenek bele. Vállalkoztak a boszorkányrontások diagnosztizálására és gyógyítására, sőt — a *benandante*, a *kresnik* és a táltos esetében általánosabb termékenység-oltalmazó funkciójuk is úgy értelmeződött át, hogy azt épp a boszorkányok elleni harcban kell megvédeni, évről évre, hónapról hónapra. Ez azonban azzal járt, hogy hamarosan ők maguk is boszorkányhírbe kerültek (hiszen a közhiedelem szerint a varázslás kétértelmű dolog, aki gyógyítani tud, az rontani is képes) és ezért a perek vádlottjaiként is találkozhatunk velük. A legrészletesebb dokumentáció a Friuliban lefolytatott *benandante* perekről maradt fenn; a horvát perbefogottak között is akad *vilenica*, illetve *kresnik*, a magyar boszorkányperek között pedig mintegy két tucat táltos-per van.[40]

Az archaikus hiedelmek további — a boszorkány-hiedelmekkel egybeolvadó — formái: az éjszaka megnyomó, vérszívó hiedelemlény (*mora*, lidérc); a farkassá változni képes, a sámánnal is rokon *Werwolf* (küldött farkas, *vukodlak*) alakja. Ide tartozik, részben belőlük fejlődik ki a halál után az élőket megtámadó, vérükkel táplálkozó vámpír *(upir, brucholak)* alakja, amely már a 14. századi Csehországban és Morvaországban felbukkan,[41] majd a 16—17. században találkozunk nyomaival ugyanitt, és Lengyelországban, valamint a Balkánon is, a szerbek, románok és a görögök körében. A 18. században a Magyarország északi és déli határvidékein kirobbanó vámpír-botrányok olyan népszerűek lettek Európa-szerte, hogy talán a természetfeletti agressziónak ez az új „divatosabb" formája is hozzájárulhatott az ekkor itt még folytatódó boszorkány-vádaskodások lehanyatlásához. Mindenesetre Gerard van Swieten és Mária Terézia babona-ellenes intézkedéseinek sorozatát 1751-ben egy morvaországi vámpír-ügy indította el, s azok csak később terjedtek ki a boszorkányüldözés egészének a betiltására.[42]

Még egy hiedelemkört kell megemlíteni, mely szoros összefüggésben volt a boszorkány-vádaskodásokkal, s ez talán nem annyira archaikus, keleti jellemző, mint inkább egy általános európai jelenség: az ördögi megszállottság kérdése. Míg azonban Franciaországban a nagy botrányt kiváltó 17. század eleji megszállottság-történetek (Loudun, Louviers), vagy az 1692-es új, angliai salemi boszorkányüldözés inkább ördögi megszállottságra épülő hiedelemrendszere tulajdonképpen a hagyományos boszorkány-hiedelmek hitelvesztésének időszakában jelentkeztek,[43] Közép-Európában a „megkésettség" miatt ez is egy kicsit másképp volt: Ausztriában itt épp egy-két látványos ördögi megszállottság-üggyel kezdődött a tömeges perek sorozata. A leghíresebb ezek közül az 1583-ban Bécsben rendezett ördögűzés volt, amikor 12.562 ördögöt űztek ki a tizenhatéves Anna Schuttenbauerből, akibe ezeket az apa szerint a „lutheri eretnekséggel" kacérkodó nagyanya, illetve anyós Elsa Plainacher küldte, aki a szörnyű kínzások nyo-

[40] KLANICZAY: *Benandante* (2. j.); PÓCS; *Élők és holtak* (2. j.).

[41] ŠMAHEL: *Stärker als der Glaube* (6. j.), 331.

[42] KLANICZAY: *Boszorkányok, vámpírok* (19. j.).

[43] R. MANDROU: *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle. Une analyse de psychologie historique*, Paris 1968; MANDROU: *Possession et sorcellerie: textes inédits*, Paris 1979; M. DE CERTEAU: *La possession de Loudun*, Paris 1970; I. M. LEWIS: *Ecstatic Religion. An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism*, Harmondsworth 1971.

mán tett beismerő vallomás után a máglyán is végezte. Hasonló megszállottság-ügyek Ausztriában és Stájerországban a 17. század első felében is gyakoriak (az egyiket, J. C. Haitzmann esetét FREUD is feldolgozásra érdemesnek ítélte). Ugyanehhez a hiedelemkörhöz sorolhatjuk a csehországi boszorkányüldözések egyik legnagyobb figyelmet kiváltó esetét, az 1644-ben Prágában a jezsuita ördögűzők által kezelésbe vett tizenhárom éves Kaspar Klein leleplezéseiből kerekedett boszorkánypereket.[44] Az ördögi megszállottság üldözésének és boszorkánysággal való egybekeveredésének keletebbről — lengyel és orosz területről — is fennmaradtak emlékei; meglehet, hogy a következő évek boszorkány-kutatásának ez a kérdéskör lesz az egyik legizgalmasabb eredményekkel kecsegtető területe.

Befejezésként szólni kell még magukról a boszorkány-hiedelmekről is, amelyek ezeknek az archaikus mitológiáknak, hiedelmeknek, mágikus elképzeléseknek a gyűjtőmedencéjéből önálló rendszerként kristályosodtak ki a koraújkorban. A legtöbb érdeklődést hosszú ideig a boszorkányszombat képzete váltotta ki, melynek fő vonalai Közép- és Kelet-Európában annyiban térnek el az európai összképtől, hogy a már említett archaikus összetevők mellett feltűnően ritkán szerepel bennük a boszorkánnyal paráználkodó ördög figurája: ezt a demonológiai sztereotípiát csak a kínkamrában vallatott boszorkányok kombinálják bele a történetekbe, s a spontánabb elbeszélések, a tanúvallomások történetei teljesen kihagyják. A boszorkányszombatok helye a legtöbb országban valamely jellegzetes, közismert hegy volt — Magyarországon a budai Gellérthegy, Szlovéniában a Klek, Ausztriában Hainburg —, de a mulatságot a hiedelmek szerint tarthatták bárhol: a kárvallottak szobájában, udvarában, a főutcán, a falu határában. A mulatságra érkező boszorkányok gyakran a megrontott és lóvátett áldozatokon lovagolva érkeznek, s ott a hagyományos népünnep együttléti formái szerint lakomáznak, táncolnak, vígadnak, hogy azután hajnalra ismét visszatérjenek otthonukba.[45]

A boszorkányszombat-mitológia mellett a boszorkány-hiedelmek másik fontos jellemzője az a — sokféle forgatókönyv szerint lejátszódó — történet, ahogy a balszerencse különböző formáit a kárvallottak boszorkány-rontásként értelmezik. Kapcsolatba hozzák valamilyen közelmúltbeli konfliktussal, mágikus cselekményként értelmeznek egy-egy találkozást, nézést, fenyegetést, valamilyen tárgy otthagyását, éjszakai látomásokkal, rémálmokkal gyötrődnek, mágikus szakértők segítségét kérik a rontó boszorkány személyének kiderítésére, mágikus azonosító szertartásokat rendeznek, majd, ha tudják, hogy ki az ellenség, mágikus ellenakcióval próbálják a gyógyítást kieszközölni. Mindebben persze számtalan helyi sajátosság, eljárásmód, mágikus technika is akad, de alapjában véve itt is a nemzetközi boszorkányhit jól ismert struktúrájával találkozhatunk.

---

[44] Ausztria: DIENST: *Hexenprozesse* (4. j.); Csehország: KOČÍ: *Čarodejnické procesy* (17. j.).

[45] E kérdéskörről egy tanulmányomban részletesebb dokumentációt állítottam össze, l. G. KLANICZAY: *Le sabbat raconté par les témoins des procès de sorcellerie en Hongrie*, Le sabbat des sorciers XVe—XVIIIe siècles (ed. N. Jacques-Chaquin—M. Préaud), Grenoble 1993, 227—246.

IMREH ISTVÁN

Rendtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön

I. *Elöljáróban*

A történelem és szociológia szoros kapcsolata ismeretes. HAJNAL ISTVÁN nagy értékű elvi iránymutatása 1939-ben jelent meg.[1] Jómagam is már a bálványosváraljai falukutató tábor tagjaként olvastam. Ugyanakkor, amikor DIMITRIE GUSTI monografikus szociológiai iskolájának egyik számottevő rendszerelméleti tézisét én is megkíséreltem gyakorlatban működtetni. Azt nevezetesen, hogy még csak egy falu életében sincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna. A szociológiai parallelizmus elvének megfelelően tulajdonítottam tehát nagy fontosságot a történelmi keretényezőnek, majd mind szilárdabbá vált a hitem abban, hogy a történelemben a múlt szociológiáját kell látnom.[2]

A szinoptikus, a holisztikus vagy interdiszciplinárisnak nevezett kutatás szintén olyan utakra kalauzolt, ahol „mérni és számolni", történeti statisztikát művelni, kvantifikálni kellett a struktúra megismerése érdekében.

A módszertani, az elméleti vívódások, de legfőképpen a gyakorlati múlt-rekonstrukció mindinkább szükségessé tette a keretek tanulmányozását. Tudnom kellett az osztályok, rendek, rétegek súlyát, idősorokba kellett rendeznem adataimat, hogy tendenciákat láthassak, de mindinkább nélkülözhetetlenné vált a folyamatok, a történések kereteinek, formációinak jobb megismerése, tehát az a morfológiai rekonstrukció, amely a történeti-társadalmi alakulatok formatana lehetne.

Mind bizonyosabbá vált ÉMILE DURKHEIM igaza — az, hogy „minden valamelyes jelentőségű társadalmi processzus kezdetét a belső társadalmi miliő alkatában kell keresnünk".[3] Ugyanakkor GEORG SIMMEL látásmódjának egyik alapigazsága is mind világosabbá vált, az nevezetesen, hogy a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le.[4]

---

[1] HAJNAL I.: *Történelem és szociológia*, Századok 73 (1939) 1—32 és 137—166.

[2] D. GUSTI: *A szociológiai monográfia*, Bukarest 1976, 127—146; H. H. ŞTAHL: *A régi román falu és öröksége*, Budapest 1992, 42—43; T. HERSENI: *Teoria monografiei sociologice*, Bukarest [1934], 124—127; VENCZEL J.: *Az önismeret útján*, Bukarest 1980, 57 és 179.

[3] É. DURKHEIM: *A szociológia módszere*, h. és é.n.[2], 152. Szerinte (196—197): „A társadalmi morfológia tényeinek primarius jelentősége van a szociológiai magyarázatokban."

[4] G. SIMMEL: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Budapest é.n., 17.

II. *Rendtartás. Állam, szabadság és társadalmi alakulat*

A levéltári iratkötegek palliumai mögött rejtezkedő, a protokollumokban megbúvó hajdani alakulatok, formációk forrásanyaga néhány szó, mondat elolvasása után már vallomást tesz és ígéri — a r e n d t a r t á s t. Mindenütt, ahol megsejdíthető, vagy felismerhető valaminő szűkebb kört érintő önálló határozat, szabályozás, ahol egy kis közösség sorsát befolyásoló önkéntes döntést jegyez fel a nótárius, vagy a „fogott közbíró", ahol helyi érvényű, paragrafusokba szedett, glédába álló szavak fordulnak elő, ahol statútummá rangosodó szokások, normák viselik címként a *conclusum*, *constitutio* szavakat, ott az önigazgatás, autonómia létezését s hajdani gyakorlatát őrzik az igaz históriát rögzítő források.

Autonóm jogállással, több-kevesebb önigazgatási jussal élő alakulat igen sok volt Erdélyben, és nagyon gyakori volt a Székelyföldön, amely maga is szokásszerű jogközösségnek tekinthető. Európa több tájegységében weberi ideáltípus megalkotásához bőven elegendő rendhagyó karakterisztikumú, sok elemű, sajátos tagozottságú entitás fedhető fel.

A régiségbeli társadalom államvezetésének „üzemiessége" még nem oly magas szintű, hogy adminisztrációja az országos keretben kitermelődő feladatokat uralni tudná. A központi kormányzat így az életrendező, konfliktus-megoldó funkciók jelentős részéről kénytelen lemondani. Átenged szabadság-mezőket, osztozótársakkal szövetkezik, vagy engedi ősi formák szerint működni az önmagukat kormányzó és az államot szilárdító, társadalmasító autonómiákat.

Szabadságjogokról szólni a kötöttségek, korlátok, tilalmak, a függőségek világát elevenítve meghökkentőnek tűnhet. Igaz, hovatovább mind kevesebbnek bizonyult a feudalizmusbeli szabadságvagyon, de hosszú évszázadokon át volt, lehetett és kellett is költeni belőle. A székely gyermek például születésekor tagjává vált egy olyan nemzetségi csoportnak (majd rendnek), amely kész szerepkörrel várta. Jussolt bőven a katonai, a teherviselési kötelezettségekből, de kollektív jogként részesedett a szabadságtőkéből is, hiszen zömmel privilegizált rétegbe, szabadparaszti-nemesi státusba született bele.

Az államhoz kapcsolódó lazább kötődés, amelyről már szólottam, valamint a szabadság k o l l e k t í v, k o r p o r a t í v birtoklása kínált életterületet az önigazgató, autonómiával rendelkező alakulatoknak.

Ezt a rendtartásokkal üzemeltetett struktúrát azért sem kicsinyelhetjük le, mert benne a „libertás" is dúsabban tenyészett, mint ahogyan hittük. Hadd idézzem SZEKFŰ GYULA megállapítását: „A középkor minden embernek adott valamiféle szabadságot, s mindegyiket besorozta valaminő szervezetbe, melynek kereteiben védve volt."[5]

[5] SZEKFŰ GY.: *A „turáni-szláv" parasztállam*, Ifjúság és falukutatás (szerk. Erdész Á.), Budapest é.n., 9; vö. Magyar Szemle 5 (1929) 1, 30—37.

III. *Néhány észrevétel a jogról és a szabadságról*

„A szász «nemzetet» megmaradási harcában — írja ADOLF MESCHENDÖRFER — intézményei támogatták, belső szerveződését mindig a körülményekhez mérten alakította, s az erős összetartás a közösség minden tagjában élt, mert mindenki tudta, hogy egy olyan néphez tartozik, amelynek bizonyos előjogai vannak — ami az önkormányzatot, a nemzeti és kulturális sajátosságok megőrzését illeti."[6] „Előjog, privilégium", ezek a fogalmak mélyen beleépülnek a középkorba, vagy az azt még éltető, továbbhordozó századokba, holott a „kiváltság" általában nem más, mint a szabadság valaminő parcellája. A szabadság pedig, OTTO GIERKE fejtegetéseiből tudjuk, jog is, mint ahogyan minden jog szabadság is. A régiségben talán nincs annyi kodifikált „régula", de rendkívül nagy a szerepe a jognak. Létezni csak az létezhet, valóságosnak csak az tekinthető, aminek jogi státusa van.[7] „Városi polgár" attól lesz a marosvásárhelyi, berecki (székely ember), hogy lakhelyét királyi, fejedelmi kiváltságlevél minősíti városnak, és helyét a világban, országban, utcájában, céhiparosi műhelyében, otthonában, templomában az határozza meg, amit a statútumok, a jogszabályok, írott vagy íratlan szokások előírnak.

J. HUIZINGA véli úgy, hogy az alkonyodó középkorban a törvények közül csak a régi, jó törvényeket állítják vissza. E korszak valójában az idealizált múltba ereszt gyökereket, visszanéz, nem a jövő felé. Werbőczy a szokásjogról szólva említi az „idősültség" kritériumát,[8] és a régi jó szokást csonkítatlanul óvó sok hajdani jogtudó értelmiségi csatlakozik hozzá.

Ily módon is kifejeződik a jogi szabályzat, a rendtartás szerepe a viszonyok tartósításában, a megmaradásért folytatott küzdelemben, és abban is, amit MESCHENDÖRFER nagy értékként tisztel: a nemzeti és kulturális sajátosságok megőrzésében.

Rendtartásokról szólva szintén nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a partikuláris jogalkotások az önigazgató kisközösségek számára előnyösnek bizonyultak. Azért, mert az életviszonyok rendezésére alkalmasabbak voltak, jobban tapadtak a helyi, jól ismert valósághoz és talán azért is, mert ha nem is örök, de szintén nagyon „idősült" magatartás az, hogy kell az embereknek a boldog megelégedettségnek az az érzése, hogy önként, saját kultúrájuk szellemisége szerint hajtsák fejüket az életigazító normák jármába.

Az önrendelkező, az önmagát kormányozó közösség születésének feltételei között szerepelnie kellett a szabadság-biztosító légkör minimumának; függetlenül attól, hogy a kormányzás milyen országos szintű politikai rendszert vezetett be. Igazolva különben ezzel is BIBÓ ISTVÁNt, miszerint a demokrácia nem valami polgári felépítmény, hanem a szabadság „objektív technikája".[9] BÖLÖNI FARKAS SÁN-

---

[6] *Telepes népség. Erdélyi szász olvasókönyv*, Csíkszereda 1994, 8.

[7] Bővebben l. IMREH I.: *A törvényhozó székely falu*, Bukarest 1983, 30—31; vö. A. J. GUREVICS: *A középkori ember világképe*, Budapest 1974, 134—169.

[8] *Tripart.* prol. 10, 5 (CIH II 39).

[9] BIBÓ I.: *Válogatott tanulmányok*, Budapest 1986, I 125—129; II 406.

DOR maga is úgy véli, hogy „az embert a szabadságra és művelődésre csak a szabadság érlelheti meg."[10]

A szabadság „karakter vonását" keresőnek MARC BLOCH különben azt ajánlja, vegye számba azt is, hogy a lakosság egészén belül minden „hányadik" polgár szabad. Nos, az 1848 előtti Erdélyben a szabadparaszt, libertinus és határőrkatona a parasztságnak 41,57%-a, a lakosságnak pedig 36,49%-a. Ez a nem kicsi szám igazolja, hogy érdemes itt a szabadság problematikájával foglalkozni.[11]

IV. *A faluközösségi önigazgatás* constitutiói

„A politikai vagy közigazgatási élet három cselekvési központba sűrűsödik..." írja ALEXIS DE TOCQUEVILLE.[12] Ezek: a község, a megye és az állam. Egy évszázad múltán MAGYARY ZOLTÁN[13] csupán az állam adminisztrációjáról beszél. Majd fejtegetéseit summázva mondja, hogy a közigazgatás „az állam szervezete, a közfeladatoknak ezek természete által megszabott módszerrel a jogrend keretében való eredményes megoldására". A két definíció kiválóan példázza az állam életrendező szerepének megnövekedését.[14]

A centralizáló, homogenizáló, a feladatkörét bővítő állam a teljes és gyors változások híve, míg az ő kereteit kitöltő (hajdan átengedett jussal, osztozkodótársként funkcionáló) kis tömbök (a faluközösségtől, a vármegyéig) teret vesztenek. Egyrészt mert őrizői, konzerválói jelentős társadalmi értékeknek, tehát nem újíthatnak nyakló nélkül. Másrészt az alapokat kitöltő mikroalakulatok szférájában lassúbb a változás az előrelépés, a mozgás üteme, miközben mélyre kell hatolni és gyökeres alakulásokat kell megvalósítani.

Mit mondhatunk még a múló idő századainak a legszámosabb és valóban legjelentősebb intézményéről, a faluközösségről? Mindenekelőtt azt, hogy ez a forma, a tradicionális keret, az önigazgató, az autonóm közösségnek ez a prototípusa továbbra is, a 16. század utáni évszázadokban is, betölti életigazgató szerepét. Legfeljebb azt kell jeleznünk, hogy „mi-tudata", belső kohéziója fogyatkozik, s mind nehezebben védi ki az állam önrendelkezést csonkító, sorvasztó beavatkozásait.

A „nagy átalakulás" a 18. században, a felvilágosult abszolutizmus korában veszi kezdetét. Természetesen ez a folyamat már korábban is észlelhető és még igen hosszú ideig tart.

Mindenesetre a rendtartó faluközösségek a 16. századtól kezdve a 19.-ig a székely népi önigazgatás alapsejtjei. Részletesebben nem foglalkozom velük, hiszen már sokat írtam róluk, csak néhány kiegészítést tennék. Mindenekelőtt azt, hogy újabban is értékesebbnél értékesebb, kiadatlan falutörvények kerülnek elő. A háromszéki hilibit,[15]

---

[10] BÖLÖNI FARKAS S.: *Utazás Észak-Amerikában*, Bukarest 1966, 51.

[11] CSETRI E.—IMREH I.: *Erdély társadalmi rétegződéséről 1820—1848*, A polgárosodás útján (szerk. Szabad Gy.), Budapest 1990, 385 és 402.

[12] A. DE TOCQUEVILLE: *A demokrácia Amerikában*, Budapest 1983, 48.

[13] MAGYARY Z.: *Magyar közigazgatás*, Budapest 1942, 41.

[14] L. még CSIZMADIA A.: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapest 1976, 31—37; MÁTHÉ G. (szerk.): *Theorie und Institutionsystem der Gewaltentrennung in Europa*, Budapest 1993, 11—86.

[15] IMREH I.: *A háromszéki Hilib törvényei 1829—1830* (Népismereti Dolgozatok), Bukarest 1994, 29—43.

amely 25 §-ból áll, 1829-ben fogadja el a *communitas*: „egész falunk törvényes gyűlésiben és jelenlévő megegyezett akaratból; mely úzusok a régi protokullumból irattattak által ezen új protukulumba." Udvarhelyszék levéltára korai rendtartással gazdagított: a szentábrahámfalvi végzés ugyanis 1615-ből való.[16] Ebből megtudható, hogy szabályokat, rendeléseket a falu alkot, bírót, hütöst ő választ, s „három forintig való perben törvint" tehet. A „feudális demokrácia" kutatói bizonyára örömmel fogadják a tudósítást arról, hogy itt a jobbágy az első törvénynapra megidézheti földesurát, s ha az a másodikra sem jelenik meg, a falu törvényt tesz, ítéletet mond.

Futólag bár, de többször említettem a mikroközösségek világának sokszínűségét. Hadd igazoljam ezt azzal, hogy van ugyan székely, székely-jellegű falutörvény, de azon belül van típusnak tekinthető, külön osztályozható: szabad, elegyes (jobbágy és szabad), kisnemesi, földesúri, több falu közösségét egybefogó, közös erdők használatát szabályozó rendtartás.

A különböző kategóriabeli falvak autonómia-szintje más és más volt. Erdélyben szükségszerűen a Székelyföldön és Királyföldön volt több az önigazgatást a legszabadabb formában megteremtő és éltető település.

Sajnos ez alkalommal a külön társadalmi, rendi státushoz, a *natió*khoz tartozó formációk, alakulatok egybevetését, önkörükön belül, valamint Európa nyugatabbra fekvő falvaival, nem tehetjük meg. A legcsábítóbb a szász *universitas* szervezett falukereteinek elemzése volna. A *Gemeinde*, a *Markgenossenschaft*, a *Kirchengemeinde*, a *Zehnschaft*, a *Nachbarschaft*, a *Bruderschaft*, a *Schwesterschaft* egymást metsző körei, egymással gondos szimbiózisba ötvöződő mikroalakulatok voltak, amelyek függtek ugyan a „várostól", de megőrizték a közösségi önszervező, önigazgató szabadságjogok jelentős részét.[17]

Számomra nagy élményt a Szászváros melletti romoszi falujegyzőkönyvek jelentettek, amelyek feldolgozását CAMIL MUREŞANnal terveztük. Ezek is a feudalizmus utolsó éveiből (1825—1847) valók. A vezetés demokratizmusát az öregek tanácsa *(die Altschaft)* is elősegítette. Az örökösödéssel foglalkozó bizottság *protocolluma* pedig a szász—román népi jog sajátosságaira, az egymás mellett élésben kialakult átvételekre, áthangolódásokra, a hagyatéki leltárak az életszínvonalra, a paraszti eszköztárra vonatkozó adatok sokaságával segíthetik a történeti falukutatást végző historikust.[18]

Amúgy is eltávolodva a székelyföldi *communitas*októl hadd lépjünk át a Békés megyei (Gyula városa mellé) Újkígyósra.[19] Itt arról számolhatunk be, hogy ez a dohánykertész telepes község 1814-ben (szabadrendi Szeged környéki bérlő parasztokból) alakult meg. 1842-ben pedig 36 pontból álló falutörvényt szerkeszt. Eszerint legfőbb szervük „a népvének gyűlése"; éppen csak, hogy a bíróknak való három embert javasolja a földesúr,

[16] KÁL Udvarhelyszék lt., 1615, 139—140.

[17] ŞT. IMREH—C. MUREŞAN: *Un nou izvor pentru cunoasterea vieţii satului din Transilvania la sfîrşitul secolului al XVIII-lea*, Acta Musei Napocensis 1968, 215—226.

[18] FR. SCHULER-LIBLOY: *Deutsche Rechtsdenkmäler* (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde), Hermannstadt 1867, 100—115; BINDER P.: *Közös múltunk*, Budapest 1962, 33. 36—37. 58. 67. 84; H. A. SCHUBERT: *Nachbarschaft und Modernisierung*, Köln—Wien 1980.

[19] JÁROLI J.—SZIGETI A. (szerk.): *Újkígyós mindennapjai a 19. század első felében*, Gyula 1991. Az 1842-es községi rendszabály különben így kezdődik: „Valamint a l é l e k a testet eleveníti s élteti..." így a jó rend is a községet. Bethlen Gábor 1616 április 29-én Marosvásárhelynek adott kiváltságlevelében olvasható: „törvény nemlétiben bármely város is olyan, mint a test l é l e k nélkül." Alsócsernáton nótáriusa 1793-ban a falutörvényhez csatolt versében írta: „a jámbor régiek / A törvényt mondották a város l e l k i n e k." Az analóg és idens fogalmak, jelenségek elemzése is hátra van még.

akik közül azután joguk van választani. (Az udvarhelyszéki Kissolymos 1659-beli falutörvénye szintén így rendelkezik: „Az bíró mellé hat emberséges öreg emberek rendeltessenek...", de itt bírót „esztendőnként falu közönséges egyező akaratjából" ők maguk szabadon választanak.)

V. *Egyházközség, hegyközség, esztenatársaság, tógazdaság és egyebek*

Az egyházközösség szorosan kötődik a *communitas*hoz, valamint a városhoz is. A politelikus, sokcélú alakulatok, még a mikroközösségek is más társadalmi csoportokkal, intézményekkel együtt végzik munkájukat. Az egyházközség (tagjait tekintve) rendszerint azonos egy vagy több *communitas*szal, egybefonódik velük. Része tehát a faluközösségi, városi organizmusnak, de külön entitás is. Az ő funkciója az egyházi gyülekezet igazgatása, „a jó erkölcs őrizése". Ezért azután mind a lelkész, mind a nép igényli a jó, bölcs normarendet; a hívek tehát megkövetelik a megyebírák, egyházfiak, a választott vezetőség rendtartáshoz igazodó munkáját, a vagyon felett való önrendelkezést, az egyház és a szokás előírása szerinti etikai fegyelmet, a megyeszéki bíráskodást és így tovább.

Az egyházközség és a lelkész számára írott és elfogadott artikulusok már a 16. századból ismeretesek. A gyergyószentmiklósi „megye" (parókia, eklézsia) rendtartása 1586-ban készült. A marosszéki Berekeresztúr megyéjének (Berekeresztúr, Bere, Nyárádmagyarós, Nyárádselye, Kendő, Márkód és Mája) 1602-ben írásban foglalt végzéseinek 9. §-a például az önrendelkezés egyik módját úgy határozza meg, hogy bárki legyen is a „harang alatt való személy", a megye előtt tartozik „törvényt állani". A bírság pedig igen nagy, 12 forint.

CS. BOGÁTS DÉNES a szemerjai református egyház történetében ír arról, hogy az „egyháztanács intézménye tulajdonképpen a presbitérium megszervezésében gyökerezik, tehát kezdetét legkorábban a 17. század utolsó évtizedeire tehetjük."[20] A székely katolikus egyházközség szervezetként ENDES MIKLÓS szerint „a székely közbirtokossággal, mint patrónussal függ össze s mint ilyen sajátlagos székely jogalkotás„ s hozzáfűzi „amelynek létrejöttére a reformáció befolyással nem volt."[21]

A TOCQUEVILLE cselekvést végző három intézménye, igazgatást sűrítő gócpontja közül a falu (és a város) az, amely a legnagyobb számú egységből áll. Ezeknél összetett, politelikus jellegük folytán az osztódás állandó lehetősége is fennáll. A gazdasági, s ezen belül a szőlőtermesztői, bortermelői tevékenység síkján például ilyen önállósult formáció a h e g y k ö z s é g. Van, ahol majdnem teljesen el is különül, másutt laza kapcsolatok szálai fűzik csak a faluközösséghez, és a városhoz (amelyben néha, mint ahogyan Kolozsváron is, több hegyközség is van). A székely székekben kevés a „szőlős hely". A marosszéki Karácsonyfalva 1790. évbeli hegyközségi törvénye[22] azonban kiváló jogalkotás. Tanúsága a székelyföldi életszabályozó hagyományoknak, a formateremtő készségek meglétének. Különben a karácsonyfalvi két szőlőhegy tulajdonosai (az egyiknél 34-en, a másiknál 53-an) aláírják a külön státus alkotmányát, amelyet minden tavaszon fel-

[20] CS. BOGÁTS D.: *Szemerja község és református egyházának története*, Sepsiszentgyörgy 1943, 55.

[21] ENDES M.: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, Budapest 1935, 244. 264—265 és *Csík-Gyergyó- és Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*, Budapest 1938, 140—141.

[22] IMREH I.: *A törvényhozó székely falu* (7. j.), 444—451.

olvasnak, megújítanak. Ebben szabályozzák a tulajdonjogot, a kötelező művelést, az utak, kertelések, gyepük dolgát a szőlőpásztor fogadást, a szőlőbíró tételt a gyűlés-tartást, a törvénykezés, bírságolás rendjét és így tovább.

A sajátos gazdasági funkciók, külön jogközösséggé teszik az esztenatársaságot, a juhos gazdák egyesületét is. A háromszéki Hilibfalva 1830-béli esztenatársaság rendtartása abban különbözik a szokásos pásztorszerződésektől, hogy „mind a gazdák, mind a bácsok és pakulárok rendszabása"; tehát kodifikálási kísérlet, a juhtenyésztésre vonatkozó hagyományos szokásrend írásba foglalása, hogy az utódok „örökre eszerint élhessenek". Az esztenabírót, mondanom sem kell, választják.

Halastavak több székely faluban voltak. Indokolt, hogy a fenntartás, a halászás jogi normák szerint történjen. Mezőbándon volt tava a *possessor*oknak, és volt a szabadrendiek egy csoportjának, a „tós emberek"-nek is. Használatát 1684 majd 1746 évbeli 15 pontból álló *Constitutio* szabályozta. A vezetőt, a „tóbírót" pedig maguk választották.[23]

VI. *A városi önkormányzat. Céhek, iskolák*

A feudalizmuskori közigazgatás fontos pillére volt a város. OTTO GIERKE alaptételét ismétlem: minden jog szabadság, minden szabadság jog is; a szabadság pedig gyakran szinonimája a rendi kiváltságnak — a városok esetében a privilégiumnak.

Jellemző sorokra bukkantam Bethlen Gábornak 1616 április 29-én Marosvásárhelynek adott kiváltságlevelében: „Az emberek sűrű nyomorúságaikat csak a törvényesen öszvekötött társaságok enyíthetik..." Ugyanott, abból indulva ki, hogy „törvény nem létiben" bármely város is olyan mint a test lélek nélkül, a szabadság jelentőségét hangsúlyozza a fejedelmi okirat. Győzni a mostoha létfeltételek felett csak intézményesítéssel, a «lélekkel» felérő törvényes renddel, statútumokkal lehet.

Marosvásárhely alkot is statútumokat, hogy az önmaga lelkével telített szabályok szerint élhessen. A *Corpus Statutorum* 18 db (1604 és 1761 között alkotott) törvényhatósági jogforrást közöl. Figyelemre igen-igen érdemesek az 1610—1718-as időszak összesített végzései.[24]

A marosvásárhelyi bíró számára 1764-ben kiadott instrukció paragrafusai a városi élet egészét átfogják. Belőlük nemcsak a város üzemies, rendezett életfolyása olvasható ki, hanem az erkölcsi megalapozottságra törekvés is. A bevezető részben azt írták: „A Publica Administrationak a Bíró lévén a Lelke, ha ez eleven, serény vigyázó, egyenes, igazságot szerető, másén nem kapdosó, mindent egyaránt megbetsüllő, mindennel magát szerettető, — az alattvalókat [is] ollyá tészi..."[25]

A székelyföldi városok Zsigmond kora óta rendelkeznek igazgatási és bíráskodási önkormányzattal. Ez azt is jelentette, hogy nem tartoztak a szék fősége alá. Törvénykezési, adózási, hadakozási, gazdasági és más belső szervezési gond kezdetben az ősi városi közgyűlést terhelte, ahol a polgárság minden egyes tagja megjelent. A választott vezetőség, a különböző tanácsok azonban megnövekedett szerepkörrel fokozatosan szürkítették el a közgyűlés jelentőségét.

---

[23] IMREH B.: *A Bánd-i tó*, Művelődés 18 (1970) 2, 16—18.
[24] CSHM I 51—52 (vö. *Compilata Constitutiók* III 4, 1—4).
[25] Vö. a 19. jegyzettel.

Sok — itt most nem részletezhető — tényező hatására az önkormányzati demokrácia vesztett épségéből, hatékonyságából, olyannyira, hogy van olyan jogtörténész is, aki „a városok belső szervezetének antidemokratikussá válását" hangsúlyozza.[26]

A kis székely városok, a mezővárosi jellegű települések önkormányzatért vívott küzdelme igen tanulságos. Sikerült Kézdivásárhely városának 1703. évbeli, majd 1751. május 28-án a város népével approbáltatott rendtartásait és a jegyzőkönyvi végzéseket tanulmányoznom. Csíkszereda 1727. évbeli városi privilégiumait szintén olvashattam.[27] Részletesek, gondosak, minden életviszonylatra kiterjedőek. Csík-Gyergyó- és Kászonszék „tisztjei és minden rendjei" a *gubernium*hoz eljuttatott kemény bírálatukban sokallják azonban a város szabadságjogi követeléseit, előnyöket biztosító igényeit. A possessorok, nemesek ellen védelmezett „városi jog" különben fontos problémája Székelyudvarhelynek és Kézdivásárhelynek is.

A székely faluközösség és a város morfológiailag azonos kategória. A város természetesen szélesebb keret, s az iparűző, kereskedő polgárok, a míves-rend és az áros-rend, státusát, munkáját biztosító szabályozás szintén differenciáltabbá teszi, gazdagítja a statútumot.

A városnak az összetettsége, a városi rész-egésznek kis alakulatokra, tömbökre bomlása szintén törvényszerű. A területi autonómia alapegysége, elemi sejtje például a t i z e d. Kézdivásárhelyen a tizedeseket új esztendő első napján, jóreggel, harangozás előtt választják. Tizennégyet. Ennyi „falura" van felosztva a város. Mindenik „Tíz" rendelkezik önálló hatáskörrel, elegészen odáig, hogy „edgymás között egy forintig végezhetnek, büntethetnek". Nagyobb városban külön entitás a fertály, a negyed is, élén a kapitánnyal.

Bármennyire nem törekszem teljességre meg kell említenem a városba beépülő c é h e k e t és az ott működő értelmiséget nevelő i s k o l á k a t is. A céheket szintén főleg a fejedelemség korában jussolt privilégiumokra alapoztak. Szabályzatuk egyaránt tartalmazza a közösség, a város és környéke, az ország törvényeire, rendeléseire, elvárásaira adott válaszokat, valamint egy önmagát normákkal, regulákkal, fegyelmezett *communitas* életre, munkára vonatkozó előírásait.

FRIEDRICH TEUTSCH az erdélyi szász földközösségről s keretében a *Gemeinde*ről, a *Mark*ról szólva említi, hogy mindenik jelentősebb helység, városka, város központja volt valaminő különös, egyedi művelődési és szellemi életnek. Ebben nagy szerep jutott annak az alakulatnak, amelyet k o l l é g i u m k é n t emlegettek. Az iskolabeli életmódot „diáktörvények" szabályozták. Ezek tartalmaztak kötelező, szigorú követelményeket, amelyek betartására éppen úgy vigyáznia kellett az ifjúságnak, mint ahogyan saját jogaira is. A „deákok" közössége maga választott felelős vezetőket és ítélkezett a maga fórumán. Van tehát alakulattá, intézménnyé váló keret, s van rendtartás és a mindezt funkcióba lendítő élő eleven erő, az önigazgatás.

(A marosvásárhelyi „kolégyom"-i éveire emlékező BENKŐ SAMU írta: „A helyhatósági rendtartások, városi statútumok, falutörvények mellett az önkormányzati hagyományaink legbeszédesebb tanujelei, olyan hiteles forrásai múltunknak melyekből a mai

[26] CSIZMADIA A.: *A magyar közigazgatás* (14. j.), 48. L. még MÁRKUS I.: *Paraszti önkormányzat a magyar rendi társadalomban és a kapitalizmus idején*, A helyi cselekvés (szerk. Köles S.—Varga Cs.), Budapest 1988, 27—35; KÁLLAY I.: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686—1848*, Budapest 1899. (Számolni kell azonban a mezővárosi sajátos paraszti demokrácia, autonómia kialakulásával is.)

[27] Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Kézdivásárhely város lt., № 1.

demokratikus jellegű önigazgatás elvi és gyakorlati igényeinek megfogalmazói bőven meríthetnek eszmei eligazítást."[28] Az udvarhelyi kollégiumra emlékeztető DÁVID GYULA szintén a diákközösség élményével gazdagodottan írja le, hogyan vált belső erővé a „diáktisztviselők" révén a rend; amelyet „kívülről", „felülről" nem lehetett volna biztosítani.[29])

VII. *Széki statútumok, földesúri instrukciók*

Miként másutt a vármegyék vagy „vidékek" a Székelyföldön a s z é k e k (Udvarhelyszék, Csík-Gyergyó- és Kászonszék, Háromszék, Marosszék, Aranyosszék) voltak a legszámottevőbb földrajzi, rendészeti alakulatok. A forradalom és szabadságharc nagy változásokat hozó napjaiig a rendi, a „nemesi" megye, a vidék, a szék volt minden állami feladat elsőrendű felelőse, végrehajtója. Kivetette az adót, megszervezte behajtását, gondoskodott a törvények, rendeletek megismertetéséről, az igazgatás rendjéről, a törvénytétel, bíráskodás megszervezéséről és jó meneteléről.

A 18. században, a felvilágosult abszolutizmus korában az államhatalom csupán csak ezt a társadalmi funkcióját kívánta hasznosítani, kizárólagossá tenni. II. József 1786-ban írja a megyei önkormányzat teljes megszüntetéséről szóló rezolúciójában, hogy „a megye egy kis része a királyságnak..., ez a rész azonban az irányítást kizárólag csak az egésztől kaphatja".[30]

Akárcsak „a tekintetes vármegye", a székely szék is a nemesi érdekek védőbástyája. Autonómiája jogi szempontból igen-igen számottevő. A Leopoldi diplomában a Habsburg hatalom is elismeri a székely székek létét, önigazgató hagyományait (II. József megszünteti ugyan ezeknek az entitásoknak az önállóságát, de rendelkezését halálos ágyán visszavonja).

Az 1791. évi törvénycikkek kimondják, hogy a székelyföldi királybíróságokat „maguk közt szabad választás útján szokták betölteni, ezekre nézve maradjon meg jövőre is ugyanez a szabadság és szokás, mindazonáltal ... ki kell kérni a mi megerősítésünket."[31]

A székelyek tehát széki tisztségviselőiket a központi hatalom jelölési joga nélkül maguk választhatták és csak a főkirálybírói poszt betöltőjét erősítette meg a „fejedelem", az uralkodó.

„A szék — írja CONNERT JÁNOS — mint önkormányzati joggal bíró kerület kezelte magánügyeit. Erre a székgyűlés volt hivatva. Az első időben minden esetre, minden szabad székely joga, de kötelessége is volt a székgyűlésen megjelenni és a tárgyalásokban résztvenni. Mikor később aztán a három rend kifejlődött, akkor mindinkább háttér-

---

[28] BENKŐ S.: *Mitől kollégium a kolégyom?*, Erős várunk. Kollégiumi emlékkönyv (szerk. Nagy P.), Marosvásárhely 1993, 137 és 138—139.

[29] DÁVID GY.: *Diákönkormányzat — múlt és talán jövő időben*, Évfordulónkra 1670—1995 (szerk. Szabó-Máté I.), Csíkszereda 1995, 62. L. még GÁL K.: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900) II*, Kolozsvár 1935, 306—363; ALBERT D.: *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*, Székelyudvarhely 1993, 152—154; TONK S.: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága*, Szeged 1994, 441—450; JAKÓ ZS.—JUHÁSZ I.: *Nagyenyedi diákok 1662—1848*, Bukarest 1979, 10—19.

[30] Idézi HAJDÚ I.: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Budapest 1982, 451; vö. IMREH I.: *A székely székek határai, életsorsa a felvilágosodás évtizedeiben*. Művelődés 43 (1995) 1, 41—45.

[31] CIH VII 493 és 511—515.

be szorították a köznépet, úgy hogy utóvégre csakugyan csak a két első rendtől függött a döntés."[32]

A hajdani teljesebb „libertás", a valamikori székely privilégiumok tudata azonban tovább élt közöttük és harcoltak is az elveszett jussuk visszaszerzéséért.

A marosszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1631—1687 közötti gyűléseken még együtt van a „nemes" a *primipilus*sal és *pixidarius*sal. 1716 után viszont már az a gyakorlat, hogy a szék ülésére csak a tisztségviselőket, a „mágnásokat" és az „*immunis*" nemeseket hívják meg. A 18. század végétől, és még bizonyosabban 1827-től azután falvanként 2—3 küldött képviseli a *communitas* népét.[33]

A közösségek kutatói közül többen törvényszerűnek vélték azt, hogy az ilyenszerű alakulatok belső kohéziója annál inkább csökken minél inkább tágul a köre, minél inkább megnövekszik a mérete annál inkább lazuló a tagjait egybekötő szálak összefűző ereje, a formát konstituáló mi-tudat. A közösség-minőséget meghatározó tényezők sorában annak is érződik a hatása, hogy egy rész-egész, egy mikroközösség mennyire csak belsőleg rendszabályozódott, vagy mennyire szerepel döntéseiben más alakulat vagy személy mint norma, rendelkezés, statútum címzettje. Úgy tűnik, hogy a TOCQUEVILLE által is középre helyezett „megye" az állam makroközössége és a mikroalakulatok, *communitas*ok sokasága között megtestesítője a kettős irányultságú, kettős célrendű statútum-alkotó, rendtartás-termelő önigazgató és másokat igazgató formációknak.

Marosszék 1718. évbeli statútumának első hét pontja intézkedik például a „Szentegyház", a „megye" dolgairól, javairól, prédikátorok, *schola*-mesterek béréről, a patrónusokról, a vizitációkról és így tovább. Ezek olyan életjelenségek, szabályozást igénylő „társadalmi tények", amelyeket — láttuk — autonóm módon a maga rendtartásában szabályoz, statuál az egyházmegye, más esetekben pedig a falutörvény a többi közösségi problémával együttesen old meg. A széki *constitutió*k sok esetben tartalmaznak, közölnek a *communitas*ok szokásrendjét befolyásoló vagy éppen irányító paragrafusokat. A széki deliberátum tehát nem egyszer a faluközösségek rendtartásainak ismétlése vagy úgy is mondhatnók kodifikációja.

Ne feledjük a szék elegyes összetételű. A nemesség mellett általában a szabadparaszti „község" képviselői is szavazati joggal rendelkező tagjai a közgyűlésnek.

Ritkán, de előfordul a széki gyámkodás esete is. Az aranyosszéki öt román falut (Hidas, Mohács, Csákó, Örményes, Dombró) rendhagyó módon segítik meg. Ezt így indokolják: a törvényeknek sok akadályokkal teljes folyását látva, „hogy az igazság is jobb móddal kiszolgáltassék és őkegyelmék között is a Törvények jobb móddal folyjanak, gondolkoztunk egész nemes székestől, hogy rendeljünk őkegyelmeknek egy értelmes Haza törvényeihez értő nótáriust, az ki mind tanácsával őkegyelmeket éltesse..."[34]

A széknek természetesen még sok olyan tevékenységi köre van, amelyet önigazgató normák falai szegélyeznek. Egyelőre azonban meg kell elégednem ennyivel, miután célom csupán a rendtartást alkotók életrendjét autonóm módon megszabó társulások futó seregszemléje volt. Igazi lustrára akkor vállalkozhatunk, amikor módszeresen áttanulmányozzuk például a hétköznapok krónikáját rögzítő jegyzőkönyvi forrásanyagot is.

---

[32] CONNERT J.: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*, Kolozsvár 1901, 55—56.

[33] IMREH I.: *Erdélyi hétköznapok 1750—1850*, Bukarest 1979; A. PÁL-ANTAL: *Scaunul Mureș. Istoricul instituțiilor scaunale (secolul al XIV-lea)*, h.n. 1849, 42.

[34] CSHM I 127.

Egy már az „organizáció" a „szervezeti" forma felé utat nyitó sajátos életkeretről, alakulatról azonban még említést kell tennünk.

A történettudomány már régóta, mint szerves életegységet vizsgálja a földesúri birtokot, az uradalmat.[35] Ennek a feudális gazdálkodásban oly jelentős szerepkörű intézménynek a kutatása során sokat nyert a mezőgazdaság története, de gazdagodott a parasztság életrajza és a társadalomfejlődés egésze szintén jobban nyomonkövethetővé vált. Ha azokat a társadalmi alakulatokat, tömbösödéseket akarjuk megismerni, amelyek termelő erőket működtetnek, kereteikben kibontakozási teret kínálnak emberi életeknek valamint az élelemtermelő munkának, s mindehhez normákat alkotnak, — az „instrukciókat" is elemeznünk kell. A földesúri birtok kereteibe miként a faluközösségbe, általában beleszületnek az emberek; élet- és sorsközösség tehát sokak számára ez is. Több jellemvonása azonban a gazdasági vállalkozások szervezeti elemeivel, formáival rokonítható, ami sajátos arculatot kölcsönöz ennek a társadalmi alakulatnak. Különben az örökösök osztozkodása, adásvétel, csere, zálogosítás, adomány Erdélyben ebben a korban a feudalizmusban szokásosnál is gyakrabban mozdította ki a jobbágycsaládokat egy-egy birtok kereteiből és ehhez járult a jobbágy népesség belső migrációja is; ez a mozgás, az állandó változás pedig nem tette eléggé szilárd formációvá tartós entitássá a legtöbb uradalmat.

Maga a földesúri birtok ugyanakkor célkitűzéseit illetőleg már nem csupán közösségteremtő mint a falu, hanem a termelés üzemi problémáit is megoldani hivatott munkaszervezési egység. Ennek megfelelően az írott utasítások, instrukciók, amelyekben a „feudális üzem" tulajdonosai kijelölik a követendő elveket, előírják a cselekvés módját, már a termelőerők mozgásba hozatalának, a termelési eljárásoknak a normáit szabják meg.

A szerződés-jelleg itt is megvan ugyan, de az instrukció elsősorban a földesúr és megbízottja, gazdaságának vezetője között teremt egyoldalú kötelezettségi kapcsolatot. A birtok szolgáló emberei számára már csak egy-egy hagyomány-védte juss foglalata az instrukció, egészében azonban a munka-feltételeket meghatározó parancsok egyik írásban való rögzítése.

Azok a társadalmi, gazdasági alakulatok, amelyek működőképességük biztosítása végett igénylik a rendtartást, sokszor regulák, utasítások formájában kapják meg. A székelyföldi ispotálynak, a hadrakelt seregnek, a tömlöcbelieknek és így tovább a magatartást megszabó követelmények jórészt felülről, kívülről érkeznek. Ezek a regulák, utasítások, instrukciók azonban szintén át- meg át vannak szőve a tradíciók, a jogi népszokások elemeivel, némelyike népi modell alapján készült; a bölöni templomerőd 1690-beli törvénye például hagyományos minta alapján, a régi „úzus" normáinak szellemében életrekelt kisközösségi alkotás.

[35] A „közösség" és „szervezet" meghatározása l. F. TÖNNIES: *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Berlin 1920[3]; WELLMANN I.: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*, Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, Budapest 1937, 665—713.

JANKOVICS JÓZSEF

Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez

Nehéz elképzelni, hogy Erdély kancellárja, Bethlen Miklós személyesen ne találkozott volna az olasz hadmérnök-térképész-polihisztor tudóssal, a karlócai békét követő határkijelölés bizottságának elnökével, Luigi Ferdinando Marsilivel. 1700—1701-ben immár másodszor kötötte őt feladata Erdélyhez. Munkájának eredményes végzéséhez elengedhetetlenül szükséges volt leveleznie a *gubernium* vezető testületével, a határkijelöléssel megbízott erdélyi képviselőkkel: Naláczi Istvánnal és fiával, Lajossal, a *gubernium* titkárával, valamint Jósika Gáborral. Velük és társaikkal — Buda János, Szacsali Mátyás, Puj (?) János, idősebb Eperjesi Gergely — a tárgyalások során közvetlen kapcsolatba is került. Ismeretség és levelező viszony fűzte még Mikes Mihályhoz, Apor Istvánhoz, Sárosi Jánoshoz, Keresztesi Sámuelhez, Macskási Péterhez, és természetesen a gubernátor Bánffi Györgyhöz és Bethlen Miklóshoz.[1] Ez utóbbi utalt is levelezésében a határkérdést érintő hivatalos kapcsolatukra.[2]

A kötelező kapcsolattartáson túl magánlevelezésben is állt a kor e két kiváló szellemi vezető egyénisége. Bethlen számára — önéletírása tanúsága szerint — azzal a közléssel szolgált egyik 1700-ban kelt levele révén Marsili, amely megerősítette Teleki Mihály korábbi, akkor még bizonytalannak és — mivel saját kezű kivégzést helyezett előtérbe — hihetetlennek tűnő kijelentését, miszerint Caraffa az 1688-as tárgyalások gördülékenyebbé tétele érdekében fel akarta akasztatni az okvetetlenkedő erdélyi tárgyalópartnert — őt.[3]

Akár személyes — ha volt —, akár közvetett, írásbeli érintkezésük során lelhetett alkalmas társra a mesélő kedvű kancellárban az Erdély népei, nyelvei, viseletei, antik feliratai, faunája és flórája, természeti képződményei iránt egyaránt komoly tudományos érdeklődést mutató Marsili — de mindenképpen intellektuális partnerre lelt. Különösképpen sokat tanulhatott tőle az érdeklődő a fejedelemség históriájáról, jelen politikai és társadalmi viszonyairól, kormányzati módszereiről. E téma felettébb érdekelhette a Habsburg-birodalom új gazdasági-szervezeti berendezkedésén töprengő olasz katonai vezetőt. Bizonyára ennek köszönhető, hogy Bethlen *Moribunda Transylvaniá*ja — a szerző nevének feltüntetése nélkül — két példányban is megtalálható Marsili iratai között, s egyéb erdélyi illetőségű és Erdélyre irányuló politikai tervezet is szerepel gyűjteményében.[4]

---

[1] Bologna, Biblioteca Universitaria (= BUB), Marsili Ms, vol. 64. Epistolae a Gubernio Transylvaniae, illetve Diversibus Magnatibus et Nobilibus Transylvaniae.

[2] *Bethlen Miklós levelei I—II*, s.a.r., bev., jegyz. JANKOVICS J., Budapest 1987, II 866.

[3] *Bethlen Miklós önéletírása*, s.a.r. V. WINDISCH É., Budapest 1955, I 379.

[4] BUB (1. j.) Marsili Ms, vol. 103 és vol. 57.

Mint az alább olvasható levelek hangneme sejteni engedi, talán emberileg is közel kerülhetett egymáshoz a két államférfi, még ha Bethlen a bécsi érdekeket megjelenítő tisztviselőt látta is partnerében. Neki ugyancsak hivatalból kellett vele tartania a kapcsolatot. Ám Bethlen levelei mintha többről vallanának a kötelezően udvarias, felszínes viszonynál.

Itt csak a magánleveleket közöljük, Marsili és a *gubernium* vezetőségének levélváltását, egyéb magánszemélyek Marsilihez írt leveleit más alkalommal tesszük közzé.

Bethlen Miklós Marsilinek címzett két levele a bolognai Biblioteca Universitaria Marsili-gyűjteményének 64. kötetében, a 232. és a 252. fólión maradt fenn; az eredeti dokumentumokat kötötték egybe. Az 1700 október 8-án kelt levél autográf, a december 20-ai más kéztől származik, de az aláírás Bethlené. A címzett a hozzá intézett iratok hátlapjára általában rájegyezte a kézhezvétel helyét és időpontját. Ez a Bethlen-missziliseken nem lelhető fel, azonban olvasásukról egyértelműen tanúskodik gyűjteménybe kerülésük.

E két levelet bizonyára megelőzték korábbiak is, amint arra hangnemük következtetni enged. 1699-ről és 1700 augusztusánál előbbről nem maradt fenn Marsili levéllistája, de *Index conceptum lineae tempore trans-Danubialis* című jegyzéke szerint 1700 augusztusa és 1701 áprilisa között 1700 október 17-én — valószínűleg épp az itt olvasható október 8-ai levélre felelvén —, illetve ugyanezen év november 9-én Bisztráról küldött latin nyelvű levelet Bethlen Miklósnak. (Ezek, ha volt is hivatalos tartalmuk, magántermészetűek lehettek, mert ha a *guberniumnak* írt, azt úgy jegyezte fel magának is.) Sem e Marsili-levelek fogalmazványa, sem Bethlen esetleges válasza nem ismeretes.

Források*

1.

Gyulafehérvár, 1700 október 8.

Illustrissime Domine Comes, et Generalis
Domine mihi Colendissime.

Ex uno Cancellista nostro audivi favorabilem Vestrae Illustrissimae Dominationis de me memoriam et sermonem, pro quo summas ago gratias, et me ulterioribus ejusdem favoribus commendo. Quod ad negotium Limitum, ego quidquid tenui captu meo assequi potui, id jam pridem in scripto positum praesummo Vestram Illustrissimam Dominationem scire. Et nunc etiam Illustrissimis Dominis Nalatzi et Josika perscripsi, profecto si ad votum Turcarum uti praetendere illos audio figentur limites Transylvania usque ad Albam Juliam secura non erit.

Ego interim si Vestra Illustrissima Dominatio me suis mandatis honorare dignabitur, pro tenuitate mea ad omnia possibilia servitia eidem me obligo. Et Vestram Illustrissimam Dominationem divinae Tutelae commendans maneo ejusdem

Illustrissimi Domini Comitis et Generalis, Domini Colendissimi

Servus Obligatissimus et Obsequentissimus

Comes Nicolaus Bethlen

Albae Juliae 8. 8bris Anno 1700.

[Címzés:]

Illustrissimo Domino, Domino Ludovico Comiti a Marsilli, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Generali Vigiliarum Praefecto, unius Regiminis Eqvestris Colonello, et Inclytae Commissionis Confinisecae Praesidi etc. Domino mihi colendissimo.

2.

Gyulafehérvár, 1700 december 20.

Illustrissime Domine Comes et Generalis
Domine mihi Colendissime.

Quandoquidem DEus per Saeculorum et annorum vices, suas erga uos benedictiones renovat, nec quidquam pro immensis beneficiis suis in redhostimentum a nobis desiderat, nisi ut syncero corde et ore illud Angelicum, accinamus: Gloria in altissimis

* A leveleket betűhíven adjuk közre, a rövidítéseket — jelölés nélkül — feloldottuk.

DEo, Pax et Benevolentia hominibus in terra. Quum ergo hic dies, et simul Decimi Septimi post hunc Cantum Saeculi finis, ac Decimi Octavi principium illuxerint, mearum partium est Illustrissime Domine cum summo respectu et favorum Vestrae Illustritatis in me collatorum recognitione, festivos hos toti Christiano Mundo dies, et novi anni initia eidem cum omnibus ad se pertinentibus aggratulari, ac multos similes a Deo ardentibus votis apprecari, quod dum facio, simul me ulterioribus ejusdem favoribus commendans, maneo

Illustrissimae Dominationis Vestrae

Servus obligatissimus.

Comes Nicolaus de Bethlen

Albae-Juliae. Die 20. Decembris Anno 1700.

Vertatur

Ratione Insigniorum, quae Vestra Illustrissima Dominatio desiderat, ego in proxima Diaeta studebo procurare ab illis qui habent, sed Comitatus et Sedes talia arma ordinarie hic apud nos non habent, nisi Familiae Illustres et Civitates ac Oppida, in aliis etiam omnibus a me possibilibus servitiis ad mandata Vestrae Illustrissimae Dominationis libenter concurrere studebo.

[Címzés:]

Illustrissimo Domino, Domino Ludovico Comiti a Marsigli, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Camerario, Generali Vigiliarum Praefecto, ac unius Regiminis Peditum Colonello, nec non Excelsae Commissionis Caesareae ad Confinia Hungarica regulanda Deputatae Principali Commissario. etc. Domino mihi Colendissimo.

LINDA and MARSHA FREY

The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection

GEOFFREY PARKER, a noted historian of the Thirty Years' War argued that one of the great achievements of the Thirty Years' War was the abatement of the confessional issue as a 'major destabilizing influence in European politics'.[1] PARKER is not alone. Many historians consider the peace of Westphalia (1648) a decisive turning point in international relations. Protestant theorists who saw their faith secured and Frenchmen who saw the beginnings of French triumphs overemphasized its importance. But the modern international system did not emerge full grown from the treaties of Münster and Osnabrück of 1648 nor should the modernity of the seventeenth century be exaggerated. The ancient *civitas Christiana* continued to exist in the minds of many. Confessional issues still mattered. Parker acknowledges that religion continued to be 'politically important' but maintains that it 'no longer dominated international relations as it once had done'.[2] In support of this view he cites one observer who noted after the Westphalian congress that 'Reason of state is a wonderful beast for it chases away all other reasons'.[3] Nonetheless, the issue of religion still proved potent, especially when it was mixed with other elixirs, such as reason of state.

Although no strong religious bond united the combatants against France or Sweden in the great wars of the seventeenth or early eighteenth century, religion still played a role. Consider Leopold's selling of Protestant ministers as galley slaves in 1674,[4] Louis XIV's Revocation of the Edict of Nantes in 1685 or the Glorious Revolution of 1688. In the treaties which ended the War of the Spanish Succession many of the servitudes, that is restrictions of or limitations on a state's sovereignty over part of its territory for the benefit of other states,[5] were religious in nature. To give but three examples, articles 10 and 11 of the Anglo-Spanish treaty of Utrecht stipulated that the British could not settle Moors or Jews in Gibraltar and had to allow Catholics the free exercise of their religion in both Gibraltar and Minorca and article 9 of the Barrier Treaty of November 1715 provided that the Dutch were to enjoy the free exercise of their religion in the barrier fortresses.

---

[1] G. PARKER: *The Thirty Years' War*, New York 1984, 219.

[2] PARKER: *The Thirty Years' War* (n. 1), 219.

[3] Von Thumshirn (28th November 1648), quoted by PARKER: *The Thirty Years' War* (n. 1), 219.

[4] O. SUBTELNY: *Domination of Eastern Europe, Native Nobilities and Foreign Absolutism. 1500—1715*, Ontario 1986, 81.

[5] See R. MENNING: *Servitudes*, The Treaties of the War of the Spanish Succession: an Historical and Critical Dictionary (ed. by L. and M. Frey), Westport CT 1995, 406. See also F. A. VALI: *Servitudes of International Law*, London 1933.

Probably the most incendiary issue for the Protestants was the stipulation in the treaties of Rastatt and Baden that the treaties of Westphalia, Nymegen, and Ryswick would serve as 'the basis and foundation' for those agreements. Protestants wanted to modify or exclude Article four of the Treaty of Ryswick, which provided that 'the Roman Catholic religion shall continue in the state it is at present in the places restored [by France]'. After Louis XIV had seized these territories he had built over 1900 churches or chapels and introduced the Catholic religion in many areas, such as the Palatinate that had been Protestant. In 1712—1713 the British, the Dutch, and the Prussians had demanded, in vain, that this article be modified. At the imperial diet and at the Baden negotiations, the Protestant powers, particularly Prussia and Hesse-Darmstadt, engaged in many unsuccessful *démarches* to eliminate that provision. This 'evangelical alliance' did not succeed because the main signatories of the treaties were Catholic, as were many of the electors and estates in the Holy Roman Empire. The issue of establishing Hanover as the ninth electorate in the Empire also had religious overtones because many feared that the plurality in the electoral college would pass to the Protestants should the house of Wittelsbach die out. This fear partly accounts for the pope's intervention on behalf of the two Catholic Wittelsbachs, the Electors of Bavaria and Cologne, and for Louis' unwillingness to recognize the Hanoverian electorate until he was assured that the Wittelsbachs would be restored to all their lands and dignities. The Catholics were equally successful in safeguarding the Catholic religion in Guelders. Although the Elector of Brandenburg received Upper Guelders, he did so only with the *proviso* that Roman Catholics would have complete religious freedom.

During the peace conferences, negotiations often foundered over religious issues. For example, the British envoy Charles Talbot, Duke of Shrewsbury, often found Louis XIV unwilling to compromise on religious issues.[6] The envoys from Britain and the United Provinces were also unsuccessful in their attempts to force Victor Amadeus II, Duke of Savoy, to guarantee the religious freedom of the Vaudois, whose condition fluctuated as often as the duke's political fortunes. As an ally of Louis XIV in 1686 the duke revoked the edicts of toleration and launched a war of extermination against the Protestants. When the duke joined the alliance against France, a secret clause required him to restore the rights the Vaudois had lost in 1696. After the war the political winds again shifted — this time against the Vaudois.[7] Early in the war, the scheme broached by John Churchill, Duke of Marlborough and William III to invade southern France with the support of Huguenot exiles and Vaudois irregulars and incite the French Protestants to rebel underscores the importance of the religious issue even for such pragmatists.[8] The Protestant powers in order to obtain more leverage often acted together. For example, the Queen instructed the British representatives at Utrecht, Thomas Wentworth, baron Raby and third earl of Strafford and John Robinson, bishop of Bristol to 'concert with the Protestant allies' in order to pressure Louis XIV to restore religious rights to the French Protestants and release French Protestants from

[6] Shrewsbury to Bolingbroke (Paris, 22nd February 1713), n.s., *Letters and Correspondence, Public and Private of the Right Honourable Henry St. John, Lord Visc. Bolingbroke*, ed. by G. PARKE, London 1798, III 412.

[7] B. STRAYER: *Vaudois*, The Treaties of the War (n. 5), 462—464.

[8] C. STURGILL: *The Camisards*, The Treaties of the War (n. 5), 74—75.

the galleys.[9] Such stratagems were not always successful because for many compromise on religious issues was anathema. Although Louis XIV ultimately promised to release Protestants sent to the galleys because of their religion, he did so only in order to ensure that his Canadian subjects could sell their immovables in lands ceded to the British. He still refused to allow Protestants to return home. Earlier Leopold I proved equally intransigent. In spite of the prediction of Jacob Jan Hamel-Bruynincx (1662—1738), the Dutch envoy at Vienna, that intervention in Protestant affairs in the Holy Roman Empire would be disastrous, England, along with other Protestant powers, notably Brandenburg Prussia, complained about the alleged persecution of Protestants in the Empire, particularly in Silesia. These complaints did nothing to improve allied relations but did elicit in turn complaints from Johann Wenzel, Graf von Wratislaw, the imperial representative in London, about the persecution of Catholics in Ireland.[10] Meadows, the British representative at Vienna in July 1709, perhaps unconsciously revealed his frustration to Marlborough when he noted that he had brought up the issue of the 'injustices done' to the Reformed in Silesia as he had done earlier in 'memorial upon memorial'.[11] Although the representatives of the Protestant powers on one side and those of the Catholic states on the other were not always successful, their willingness to act in concert and to appeal to the religious bond underscores its importance.

At the abortive peace negotiations of 1709—1710, the representatives from the Protestant states were concerned, as Charles Townshend, ambassador extraordinary to the United Provinces, phrased it, about 'securing the Protestant religion' in the treaty.[12] Some British church leaders, such as Robert Hales, an influential member of the Society for the Promoting of Christian Knowledge saw the peace treaty as a 'providential opportunity' for the 'relief' of the Protestants.[13] Later in 1712 some idealists went so far as to argue that the coming peace treaty could re-establish Protestantism in France.[14] During the War of the Spanish Succession many influential Protestants, such as Leibniz, also supported the efforts of Daniel Ernst Jabłonski, the court preacher at Königsberg to unite the British, Swiss, and German Protestants.[15] Both the Society for the Promot-

---

[9] M. CAMPBELL HERMAN, *Sir Thomas Wentworth, Third Earl of Strafford, and the Treaty of Utrecht. 1711—1713*, [unpublished PhD dissertation, University of South Carolina, Columbia] 1988, 65—66. See also Shrewsbury to Bolingbroke (23rd June 1713), n.s., *Letters and Correspondence* (n. 6), IV 171—172.

[10] Bericht Wratislaw of 7th March 1702: ÖStA HHStA England, Kart. 49; Bericht Wratislaw of 9th January 1703: ÖStA HHStA England, Kart. 37; Merseburg, Zentrales Staatsarchiv (= MZStA), Dienstelle Merseburg, Repert. XI, England, 26A, Spanheim Reports of 1703 (2nd November 1703). See also L. and M. FREY: *A Question of Empire: Leopold I and the War of the Spanish Succession. 1701—1705*, New York 1983, 69 and *Rákóczi and the Maritime Powers: An Uncertain Friendship*, From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in late Medieval and Early Modern Hungary (ed. by J. Bak—B. Király), New York 1982, 458.

[11] P. Meadows to Marlborough (24th July 1709), BM Add. Mss 61.149, fol. 179.

[12] Townshend to Boyle (The Hague, 16th May 1710), n.s., BM Egerton Mss 894, fol. 15 and Add. Mss 36.795, esp. fol. 100 and 116—118.

[13] Extract of letter, Boyle to Townshend (1st November 1709), BM Add. Mss 36.795, fol. 100 and Stowe Mss 223, esp. fol. 234—235 and 258—261.

[14] *Memoire abregé ou considerations générales touchant le rétablissement de la religion reformeé en France par le prochain traité de paix*, Le Haye 1712.

[15] L. and M. FREY: *Frederick I: The Man and his Times*, New York 1984, 137—139ff. York Minster Library (= YML), see *Life of Dr. John Sharp*, esp. part III and appendix II and *Papers of Archbishop John Sharp*, parts 1, 2, 6, 7, and 12ff; Gloucestershire Record Office (= GRO), Hardwicke Court Muniments, Correspondence

ing of Christian Knowledge and the Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts actively intervened on behalf of their co-religionists abroad,[16] as did some of the English archbishops such as John Sharp, archbishop of York.[17]

In this context the efforts of the Hungarians and Rákóczi,[18] in particular, to secure Protestant support for their insurrection seems more credible. Throughout the Hungarian insurrection (1703—1711)[19] Rákóczi exploited the confessional issue to obtain much needed diplomatic leverage in his struggle against Leopold I and later Joseph I. Rákóczi realized that he needed the military, financial, and diplomatic support of foreign powers and that his chances for success hinged on his ability to transform a small localized struggle into a European affair. He relied on Hungarian clerics, such as Pál Ráday[20] and Domokos Brenner, as well as individuals such as István Dobozi and János Körtvélyessy, whom he dispatched in the summer of 1709 to the various Protestant countries to underscore the needs of the Hungarian and Transylvanian Calvinists and Lutherans. János Körtvélyessy, purportedly acting as representative of the Lutherans, submitted memorials to the British Queen.[21] In 1709, Rákóczi also instructed another of his envoys, Ancillon, to appeal to the deputies of the Protestant church at The Hague and to underscore the cruelties and religious persecutions in Hungary and the role of the Jesuits in such.[22] The Hungarian leader also relied on his contacts with Protestants abroad whether it be the Pietists in Halle, Jabłonski in Brandenburg Prussia, or Hales in England to promote his interests.[23] During the Getruydenberg negotiations, for example, Hales urged the Protestant powers to take advantage of this opportunity to 'de-

---

of Archbishop Sharpe, ff. esp. boxes 77 and 78; Cambridge University Library (= CUL), Papers of Simon Patrick, Bishop of Ely, esp. Add. 46 (letter of Jabłonski of 14th May 1712).

[16] See E. McCLURE (ed.): *A Chapter in English Church History: S.P.C.K., Minutes and Correspondence*, London 1888; W. K. L. CLARKE: *A History of the S.P.C.K.*, London 1959; *A General Account of the Society for Promoting Christian Knowledge*, London 1813; W. E. L. SWEET: *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts*, London 1946; *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts*, London 1885; *An Account of the Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts*, London 1706.

[17] A. TINDAL HART: *The Life and Times of John Sharp, archbishop of York*, London 1949; YML (n. 15), see *Life of Dr. John Sharp*, esp. part III and appendix II: *Papers of Archbishop John Sharp*, parts 1, 2, 6, 7 and 12ff; GRO Hardwicke (n. 15), Correspondence of Archbishop Sharpe, esp. boxes 77 and 78; CUL (n. 15.), Papers of Simon Patrick, Bishop of Ely.

[18] KÖPECZI B.—HOPP L.—R. VÁRKONYI Á. (eds.): *Rákóczi-Tanulmányok*, Budapest 1980. See also Á. R. VÁRKONYI: *Ferenc II Rákóczi*, The Treaties of the War (n. 5), 368—371.

[19] See K. BENDA: *The Rákóczi war of Independence and the European Powers*, From Hunyadi to Rákóczi (n. 10), 433—444; L. and M. FREY: *II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak*, TSz 24 (1982) 663—674; L. HENGELMULLER: *Hungary's Fight for National Existence, or The History of the Great Uprising led by Francis Rákóczi II*, London 1913; KÖPECZI B.: *A bujdosó Rákóczi*, Budapest 1991 and *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*, Budapest 1971; KÖPECZI B.—R. VÁRKONYI Á.: *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest 1976; Á. R. VÁRKONYI: *Ad Pacem Universalem: The International Antecedents of the Peace of Szatmár*, Études historiques hongroises 2 (1980) 305—338 and *Rákóczi's War of Independence and the Peasantry. From Hunyadi to Rákóczi* (n. 10), 369—391; SUBTELNY: *Domination of Eastern Europe* (n. 4).

[20] *Ráday Pál Iratai*, ed. by BENDA K. et al., Budapest 1955—1961, esp. 40—56.

[21] VÁRKONYI: *Ad pacem universalem* (n. 19), esp. 15 and 25.

[22] J. FIEDLER (Hrsg.): *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Ausland*, Wien 1858, II 52—62 (Rákóczi's instructions of 8th July 1709).

[23] See CUL (n. 15), Letters of Simon Patrick, Bishop of Ely, Add. 40, esp. fol. 27, where mention is made of the 'Rage of Persecution' in Hungary; see VÁRKONYI: *Ad pacem universalem* (n. 19), 8.

liver from oppression' their fellow Protestants not only in Hungary but also in the hereditary countries.[24]

In his voluminous correspondence Rákóczi often emphasized the religious causes and dimensions of the struggle. Leopold I had favoured Catholics in the allocation of land and in the granting of imperial patents, monopolies, and licenses. Imperial patents restricted the issuance of licenses for trades and crafts and the granting of citizenships of the royal free towns to Catholics.[25] Leopold's policies contrasted sharply with those of the Turks, who had been indifferent towards rather than tolerant of the various Christian sects. Even though the special courts that enforced the dicta of the Jesuits and the Counter-Reformation no longer existed by 1703, discrimination against Protestants continued. The closing of yet another Protestant school, the establishment of yet another Jesuit foundation only fueled Hungarian resentment. As king, Leopold had sworn to honour the traditional Hungarian liberties including that of religion. As ruler of a multi-confessional state, he had vowed to respect the rights not only of Catholics but also Calvinists and Lutherans, as well as the numerically less significant groups. He had not kept that vow. In the spring of 1703 Rákóczi unfurled a red banner with the words *Cum Deo pro patria et libertate*. ÁGNES VÁRKONYI has pointed out that *Cum Deo* meant that the Hungarians had chosen Christendom, not Islam.[26] This phrase was well chosen because the Habsburgs had striven earlier when Thököly had led an insurrection to make the Hungarians 'odious' because of their alliance with the infidel.[27] Rákóczi, a Catholic, offered liberty of conscience to all faiths and encouraged the different confessions to establish their own schools.[28] Admittedly, the Hungarians had other grievances as well: Leopold's disregard of the Hungarian constitution, the illegal policies of the *commissio neoacquistica*, the granting of large areas of Hungary to foreigners, the appointment of Germans to important Hungarian offices, the preferential treatment accorded Germans and Serbs in taxes, monopolies, and licenses; oppressive taxes, especially those on consumption and inheritance, the portion, a tax collected in kind to support the army, the turnover, levied on the sale of beer, wine, brandy, meat; monopolies in silver, salt and cattle; and restrictions on trade especially in wine and cattle. These actions prompted one to complain that 'the Germans do not leave any udder of the cow unmilked'[29] and another to urge Rákóczi to 'liberate salt and drive out the portion'.[30]

Nonetheless, Rákóczi, especially in his correspondence with Frederick I of Prussia, the court preacher Jabłonski, the King's adviser, Johann Kasimir Kolbe, Graf von Wartenberg, and the early Pietists depicted himself as a champion of Protestant rights. Frederick I was a man of strong convictions and ardent Calvinism; he forbade working, the

[24] BM Add. Mss 36.795, fol. 116—118 (for Hales proposal of February 1709).

[25] VÁRKONYI: *Rákóczi's War of Independence* (n. 19), 371.

[26] VÁRKONYI: *Rákóczi's War of Independence* (n. 19), 369.

[27] Brenner to Jabłonski (16th March 1711), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), II 153.

[28] M. BUCSAY: *Der Protestantismus in Ungarn. 1521—1978*, Wien 1977.

[29] Á. R. VÁRKONYI: *Habsburg Absolutism and Serfdom in Hungary at the Turn of the 17th and 18th Centuries*, Nouvelles études historiques 1 (1965) 385. Also refer to Á. R. VÁRKONYI: *Evolution sociale et autonomie de l'État (L'Absolutism des Habsbourg et l'independance de la Hongrie)*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1976) 349—350.

[30] VÁRKONYI: *Habsburg Absolutism* (n. 29), 386; see also L. and M. FREY: *Societies in Upheaval: Insurrections in France, Hungary and Spain in the Early Eighteenth Century*, Westport CT 1987, 68—69.

opening of stores, dancing, and promenading in carriages on the Sabbath. Although the King believed that 'no hair from a head could fall without God's will', he was not a dogmatic Calvinist. Frederick believed in the Bible as the sole authority, not the pronouncements of either Luther or Calvin, in the Lutheran doctrine of universal grace, not the Calvinist tenet of predestination, and in the connection of faith and good works. He advocated freedom of conscience and even argued that the Lutheran and Reformed faiths were similar in essential points. Such a man welcomed the Huguenots who had fled from Louis XIV's France, granting them land, houses, tax advantages. Like his father, the Great Elector, Frederick I never forgot about the plight of his co-religionists in France, Silesia, or Hungary. As king he was determined to strengthen Protestantism at home and abroad. During the Rákóczi insurrection Frederick offered Rákóczi and his followers the opportunity to settle in Prussia, but did little else.[31]

Rákóczi also appealed to both Charles XII of Sweden and Augustus II of Poland, both of whom were enmeshed in the Great Northern War. As early as 1704 Rákóczi had dispatched the talented Pál Ráday, his chancellor, to underscore their identity of interests and to revive the Hungaro-Swedish alliance of György Rákóczi I and György Rákóczi II. Charles supported the Lutherans in Hungary by providing scholarships and other aid and maintained his correspondence with Rákóczi even after Rákóczi had signed the Warsaw pact (1707) with Peter I.[32] Charles remained sympathetic, but as KÁLMÁN BENDA has pointed out, Charles could not afford to antagonize the Habsburgs.[33] Augustus with his home lands of Saxony overrun by the Swedes and another king elected in Poland was preoccupied with his own concerns.

Rákóczi concentrated most of his efforts on winning over the Maritime Powers, England and the United Provinces. At the outset neither Rákóczi nor his aide Bercsényi wanted the Maritime Powers' mediation; they regarded the allies as too closely tied to the Habsburgs to act fairly. Ironically, several of the imperial ministers, particularly Wratislaw, also suspected the Maritime Powers of being partial — to the Hungarians.[34] As Protestant states and constitutional governments both the Dutch and the English felt a special kinship with the Hungarians, whom they saw struggling against popery and despotism. The tendency of both allies to equate French 'despotism' with popery made them susceptible to the appeal of an evangelic alliance. In the United Provinces, Jean Leclerc, a Huguenot who had fled there, wrote the first biography of Thököly.[35] The author of *Observations upon the Warre of Hungary* published in 1689 blamed the Jesuits for persecuting the Hungarian Protestants and attempted to justify the Hungaro-Ottoman alliance. The English obsession with the Protestant Succession made them parti-

---

[31] FREY & FREY: *Frederick I* (n. 15), 134—136 and 274; see also MOL MKA Archivum Familiae Rákóczi (E 190), Rákóczi-Aspremont lt., vol. 114, Prussia, fol. 15—19 (Frederick to Rákóczi); vol. 164, fol. 28—31 (Saint Julien, 15th October 1709); vol. 164, fol. 19—24 (Rákóczi's memoire to deputies of Prot. church); MZStA (n. 10.), Auswärtige Beziehungen, Repert. 11, Ungarn, № 278 and 279, passim. See K. BENDA: *Le projet d'alliance hungaro-suedo-prussienne*, Studia Historica 25 (1960) 3—26; *Ráday Pál Iratai* (n. 20); BENDA: *The Rákóczi War of Independence* (n. 19), 437.

[32] VÁRKONYI: *Ad pacem universalem* (n. 19), 7.

[33] BENDA: *The Rákóczi War of Independence* (n. 19), 437.

[34] FREY & FREY: *A Question of Empire* (n. 10), esp. 80—81.

[35] B. KÖPECZI: *The Hungarian Wars of Independence of the Seventeenth and Eighteenth Centuries in their European Context*, From Hunyadi to Rákóczi (n. 10), 451.

cularly empathetic. Throughout the war the Maritime Powers depicted Rákóczi not as champion of toleration but as a champion of Protestantism. Both powers ignored the reality that many of the Hungarian rebels, including Rákóczi, were Catholic. The allies correctly assumed that Hungarian Catholics and Protestants were united in their opposition to the Habsburg oppression of Protestants. At the outset of the revolt Queen Anne of England, under the mistaken impression that all rebels were Protestants, wrote but never sent a letter in which she requested that Leopold grant them liberty of conscience.[36] Rákóczi had cleverly underplayed the multiconfessional nature of Hungary and won over both the English and Dutch representatives stationed in Vienna. They in turn supported the views of persuasive publicists like Henry St. John, Viscount Bolingbroke, that 'a spirit of bigotry, tyranny, and avarice' had caused the troubles in Hungary.[37] Jonathan Swift, a far from impartial Tory, indicted Leopold for choosing to 'sacrifice the Whole Alliance to his private passion by entirely subduing and enslaving a Miserable People who had too much provocation to take up Arms to free themselves from the Oppression under which they were groaning'.[38] The Dutch, like the English, were under the mistaken impression that most of the rebels were Protestant. Hamel Bruynincx, anxious to prod the exasperatingly slow acting States-General to act, did not disabuse them of this idea. He pointed out that never again would there be 'such a good opportunity to re-restablish Protestant rights and privileges'.[39]

Through the British and the Dutch, the Habsburgs' allies, Rákóczi was able to exert pressure on both Leopold and Joseph to negotiate. The Maritime Powers had some leverage in Vienna because the Austrians were dependent on them for financial and military assistance. They were effective too because they presented a united front to the Austrians; they acted in concert, often submitting joint memorials. England, the dominant power in the alliance, tended to express the views of both while the Dutch merely echoed English concerns. But at times the Dutch did pressure the English to act. As early as 1704 the States-General argued that a special commission of Charles Spencer, earl of Sunderland (1643—1722) and Count Adolf Henrik Rechteren, Baron D'Almelo (1658—1731) be sent to Vienna to buttress the efforts of their representatives George Stepney (1663—1707) and Hamel-Bruynincx. It was the States-General in 1707 and 1709 who urged John Churchill, Duke of Marlborough, the allied commander, to press the Emperor to accept Anglo-Dutch mediation yet again.[40]

The English and the Dutch urged their ally to negotiate with the insurgents because they did not want Leopold I and later Joseph I diverting men and material from the war effort. They feared that the Habsburg withdrawal of troops from the Rhine to

[36] Queen Anne to Leopold I (3rd November 1703), BM Add. Mss 37.351, fol. 167—169 and Add. Mss 37.156, fol. 184; Bericht Wratislaw of 9th January 1703, HHSA, England, Kart. 37, fol. 12—13; Report 2nd November 1703, MZStA (n. 10), Merseburg, Repertorium XI, Auswärtige Beziehungen, England 26 A, the Spanheim Correspondenz, fol. 61—62.

[37] Henry St. John, Viscount Bolingbroke: *Works*, London 1754, II 459.

[38] Jonathan Swift: *The Conduct of the Allies*, London 1711, 21.

[39] The Hague, Algemeene Rijksarchief (= HAR), Archief Staten General, 6587 (Hamel-Bruynincx Report of 5th February 1704).

[40] L. and M. FREY: *The Rákóczi Insurrection and the Disruption of the Grand Alliance*, Canadian American Review of Hungarian Studies 5 (1978) 17—29, *Rákóczi and the Maritime Powers* (n. 10), 455—466 and *II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak* (n. 19), 663—674; J. HATTENDORF: *The Rákóczi Insurrection in English War Policy. 1703—1711*, Canadian American Review of Hungarian Studies 7 (1980) 91—102.

Hungary would only prolong the war with France.[41] Imperial resources were already overtaxed. The Maritime Powers also feared that the Turks might, at French instigation, launch yet another conflict with their old enemy, Austria. Both powers were also concerned that the Emperor's withdrawal of troops to the Hungarian front would only encourage the peace party in both countries.[42] These *Realpolitik* concerns melded with a real sympathy for the Hungarians, whom they saw 'fighting only to protect their religion and liberty'.[43] Because of such concerns the Maritime Powers acted: they persuaded the Emperor to accept their mediation for the negotiations in 1704 and 1705—1706, both of which foundered. The Emperor's professed willingness to negotiate proved a canny stratagem for it enabled him to appease his allies and at the same time gather more troops to dispatch to Hungary. The Habsburgs never deviated from their plan to crush Hungarian separatism. Leopold, in particular, would never sanction a foreign guarantee of the agreement nor would he recognize Rákóczi's election as prince of Transylvania or the abolition of hereditary succession.[44]

Even after the failure of these negotiations and the recall of Stepney, in part because of his championing of Hungarian interests, Rákóczi persisted in his attempts to win over the allies. He unhesitatingly exploited the religious issue, arguing as late as 1709 in a letter to Marlborough, the allied commander, that the Protestant religion would be extirpated in Hungary unless a settlement were reached with the Emperor before the conclusion of a general peace.[45] The Emperor, however, proved increasingly resistant to demands from his allies on behalf of Hungary and bluntly told them that he 'hoped and expected' that they would 'desist from interposing their mediation' in the affairs of Hungary. The results had been as earlier — resentment on both sides.[46] In 1710 both the Grand Pensionary, Anthonie Heinsius, and the British representative, Charles

[41] Ellis to Stanhope (21st December 1703), BM Add. Mss 28.915, fol. 99—101; Hedges to Whitworth (21st December 1703), Add. Mss 37.351, fol. 217—218 and in PRO, S.P. Germany, 105/71/51; Raby's letter of 26th January 1704, Berlin: BM Add. Mss 31.132, fol. 37; Raby to Hill (Berlin, 26th January 1704), ibid. fol. 39; HAR (n. 39.) Arch. Staten Generaal 6587, Report of 19th February 1704.

[42] BM Add. Mss 37.352; Sutton to Whitworth (Pera of Constantinople, 7th November 1703), PRO S.P. Germany, 80/21; Sutton to Whitworth (Pera of Constantinople, 27th October 1703), ibid. 80/22; Stepney to Ellis (24th July and 4th August 1703), BM Add. Mss 28.914, fol. 237; Whitworth to Hedges (25th November 1703), BM Add. Mss 36.351, fol. 92; Reflexions sur les Affaires d'Hongrie (5th October 1704), BM Add. Mss 37.156m, fol. 214—217; Sutton to Stepney (Pera of Constantinople, 26th March 1704), BM Add. Mss 21.551, fol. 23; HAR (n. 39) Archief Staten Generaal 6587 (Hamel-Bruynincx to States Generaal, 30th August 1704). Also refer to A. N. KURAT: *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador to Constantinople (1710—1714)*, London 1953; BM Blenheim Papers, Sunderland Papers, S2, Journal of the Ministers of England and the United Provinces for the Hungarian Mediation (27th August to 4th November 1705), and particularly therein see the inclusions of the memoir of Des Alleurs to Rákóczi and Rákóczi's response of 18th March 1705 and Reflections of Des Alleurs on the Present State of Affairs in Hungary regarding the Ottoman Porte, 1st April 1705; I. PARVEV: *Habsburgs and Ottomans, Between Vienna and Belgrade (1683—1739)*, New York 1995, for Turkish position during the war, esp. 140—142.

[43] Raby to Hill (Berlin, 10th May 1704), BM Add. Mss 31.132, fol. 164.

[44] FREY & FREY: *A Question of Empire* (n. 10), esp. 82—84.

[45] Raby to Marlborough, (Berlin [?], 22nd January 1709), BM Blenheim Papers, British Diplomatic Correspondence, M36.

[46] Townshend to Boyle (The Hague, 31st December 1709), n.s., BM Egerton Mss 892. Also see BM Add. Mss 61.140, esp. fol. 116—118; BM Add. Mss 61.130, esp. fol. 186 and 187; BM Egerton Mss 894, esp. fol. 48. 69. 86—87; BM Add. Mss 61.227 for Hungarian letters from 1706 to 1708, esp. from Rákóczi, Bercsényi, and Klement.

Townshend, continued to urge Philipp Ludwig, Graf Sinzendorf, the imperial representative at the abortive Gertruydenberg negotiations to end the 'troubles' in Hungary.[47] There Rákóczi's position was made clear. He was willing to recognize the Habsburg right to the throne but demanded that the peace be concluded by the Hungarian Confederation and Transylvania and that religious freedom in these states and the establishment of a Hungarian army be internationally guaranteed.[48] Rákóczi's envoy, John Michael Klement, in a letter of 28th March 1710 to Marlborough pointed out that Hungary, a 'rampart' of Christianity against the Turks, should be included in the general peace. If it were not, there would be no 'temporal' or 'spiritual' surety for the Hungarians.[49] He made much the same appeal in a letter of 30th August 1710 to the States-General.[50]

After these negotiations broke off, Rákóczi assured his representatives in Constantinople that both the allies and French would ensure that the Hungarians would be included in a universal peace treaty.[51] Even after the peace at Szatmár, Rákóczi continued to underscore the threat to Protestantism. Klement adopted much the same tactic in August of 1711 when he equated abandoning Hungary with abandoning Protestantism. Hungary would share the fate of Bohemia; Protestantism would never be re-established.[52] Two days earlier Queen Anne had ordered Charles Whitworth, ambassador extraordinary at Vienna, to urge the Emperor to 'detach' himself from Hungary.[53] Klement in a memorial to the States-General of January 1712 emphasized that the interests of Rákóczi and the Protestant religion were inseparable and that the surety of one depended on that of the other. The bond between co-religionists was such that they called one another 'brother'. Just as the Treaty of Westphalia acted as a surety for the Protestant religion, he contended, so too the coming peace should act as a surety for the spiritual and temporal liberties of Hungary.[54] In late 1712 Rákóczi, traveling under the alias Count de Saaros, even tried unsuccessfully to see the Queen and make a personal appeal.[55]

Still later Rákóczi would attempt to have the Hungarian issue discussed at Utrecht, two years after the settlement at Szatmár (1st May 1711).[56] Klement, who was at Utrecht, had pointed out to the bishop of Bristol, one of the British representatives, that the interests of Protestantism and those of Rákóczi were inseparable.[57] Other Hunga-

[47] Boyle to Townshend (Whitehall, 25th July 1710), BM Add. Mss 61.130, fol. 138.

[48] P. SUGÁR: *Szatmár*, The Treaties of the War (n. 5) 428—430.

[49] Klement to Marlborough (28th March 1710), and to Queen Anne (25th September 1711), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), II 95—100 and 215—218.

[50] Rákóczi to States-General (30th August 1710), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), II 128—130.

[51] VÁRKONYI: *Ad pacem universalem* (n. 19), 5.

[52] Klement to Queen Anne (5th August 1711), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), II 193—203.

[53] Bolingbroke to Drummond (3rd August 1711), *Letters and Correspondence* (n. 6), I 295.

[54] Klement to the States-General (January 1712), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), I 255—258.

[55] See Bolingbroke to Queen Anne (Whitehall, 2nd December 1712) and to Saaros (Whitehall, 3rd December 1712), *Letters and Correspondence* (n. 6), III 207—208 and 209—211.

[56] SUGÁR: *Szatmár* (n. 48), 428—430.

[57] Klement to Rákóczi (Utrecht, 17th June 1712), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), II 365—366.

rian envoys appealed just as unsuccessfully to the Protestant powers as a whole.[58] At the Utrecht conferences no power came to Rákóczi's aid. It was a Catholic power, France, who raised the question of Transylvanian independence but only as a 'bargaining ploy'.[59]

Throughout the war and the negotiations which led to peace, Rákóczi sought support not just from Leopold's Protestant allies, but also from Leopold's Catholic and Muslim enemies, namely France and Bavaria in the first instance and the Turks in the latter. When he sought aid from the French he cannily underscored the value of a diversion on the Hungarian front. To the Elector of Bavaria he offered the Hungarian throne.[60] Although Rákóczi never concluded a formal alliance with either Louis XIV or the Elector of Bavaria he did with Peter I in 1707.[61] He also sought the support of Denmark, Venice, and even the papacy in his attempts to make the Hungarian insurrection a European affair.[62] Therein lay his only chance of success. Although many statesmen undoubtedly sympathized with Rákóczi and some with their coreligionists, other considerations prevailed. As Daniel Defoe phrased it so succinctly: 'It is not enough that a Nation be Protestant, and the People our Friends; if they will joyn with our enemies, they are Papists, Turks, and Heathens, as to us.'[63]

[58] Klement to Rákóczi (Utrecht, 2nd June 1712), *Acktenstücke auf Geschichte Franz Rákóczy's* (n. 22), II 368—369.

[59] BENDA: *The Rákóczi War of Independence* (n. 19), 441.

[60] For relations with France see KÖPECZI: *La France et la Hongrie* (n. 19) and BENDA: *The Rákóczi War of Independence* (n. 19), 433—437.

[61] P. PASTOR: *Hungarian—Russian Relations during the Rákóczi War of Independence*, From Hunyadi to Rákóczi (n. 10), 467—492.

[62] BENDA: *The Rákóczi War of Independence* (n. 19) 433—444.

[63] Quoted by KÖPECZI: *The Hungarian Wars of Independence* (n. 15), 452.

KÖPECZI BÉLA

A 18. századi Anglia magyarságképe

Közismert, hogy az egyes közösségek, népek vagy nemzetek úgynevezett *image*-át — vagy magyarul képét — nemcsak a társadalmi lélektan, hanem a mentalitástörténet, sőt a szélesebben vett irodalomtörténet is vizsgálja.[1] Ezeknek a képeknek a sztereotip fogalmait jórészt a görög—római antikvitásból örököltük, amelyeket azután befolyásolt az utazók személyes tapasztalata és terjesztett az oktatás, a sajtó és az utóbbi időben a különböző médiumok.

Az etnikai képek a 16. században tűntek fel és terjedtek el, de jelentőségük megnőtt a 18. században, elsősorban Voltaire művei és az útleírások alapján, amelyek most már a világ különböző népeit mutatták be. Az angolok előtt két szempontból volt érdekes a távoli Magyarország. Az egyik a török veszély volt, amely Angliát is érinthette, főleg miután a 17. század végén az Ottomán birodalom magyarországi legyőzésében angol katonák is részt vettek. A másik a magyar protestánsok sorsa, akiket a 17. század első felétől a bécsi udvar és a katolikus egyház elnyomása sújtott, amely miatt az angol közvélemény egyre élénkebben tiltakozik.

I. *Előzmények*

A hetvenes évek végétől kezdve a Thököly Imre által vezetett felkelés foglalkoztatja az angol sajtót és irodalmat, mégpedig két irányban. A *tory*k azzal vádolják a *wigh*eket, hogy „fanatikusok", akik, mint a magyar protestánsok, felkelnek törvényes királyuk ellen és készek még a törökkel is együttműködni. A *wigh*ek viszont saját jogaikat hangoztatják, és hajlandók összehasonlítani magukat akár a magyar protestánsokkal is.[2] A *tory* L'Estrange ez utóbbiakat „tekelitáknak" nevezi s ez a név széleskörűen elterjed. A jeles drámaíró John Dryden a „tekelitákat" a király és a törvények elleni merénylőknek tartja, akik külső hatalmat támogatnak.[3] Ő maga egyébként Thökölyt is szerepelteti az *Absolon és Architoples* című drámájában.[4]

---

[1] C. J. DUIJKER—N. H. FRIJDA: *National Character and national Stereotypes*, Amsterdam 1960; A. MIROGLIO: *La psychologie des peuples*, Paris 1965[3]; P. BRUNEL—C. PICHOIS—A. ROUSSEAU: *Qu'est-ce que la littérature comparée?*, Paris 1983, 64.

[2] KROPF L.: *Az angol thökölisták*, Századok 40 (1906); FEST S.: *Régi angol költemények Thökölyről*, Századok 46 (1912).

[3] *The Poems of J. Dryden*, ed. by J. KINSLEY, Oxford 1958, IV 362:

> Besides all thos, there was a sort of Wights,
> (I think, my Author calls them Teckelites),
> Such hearty Rogues against the King and Laws,

Bár a török háború a keresztény Liga győzelmével végződik, 1688 után az angol közvélemény egy része továbbra is érdeklődéssel figyeli, hogy mi történik a magyar protestánsokkal. 1693-ban megjelentetik a protestáns Jean Leclerc *History of Emeric Count Tekely* francia nyelvű munkáját angol fordításban, amelyet az ismeretlen szerző Richardnak, Bellemond *earl*jének ajánl, elítélve az úgynevezett „románcokat", s velük szemben a francia szerzőt történetírónak tartja, aki Thukydidést és Liviust követi. A bevezető felhívja a figyelmet a veszélyekre, amelyek az angolokat fenyegették 1688 előtt, és különösen azokra a személyekre, akik a vallási és a szabadságjogok ellen léptek fel.[5]

II. *A Rákóczi-szabadságharc*

1703-ban kitör a spanyol örökösödési háború, amelyben részt vesz Anglia is, Hollandia és a Habsburg-birodalom mellett. Külön érdeklődést vált ki Angliában ezzel kapcsolatban a Franciaországgal együttműködő magyar szabadságharc. Az angol sajtó szinte kezdetektől fogva részletesen beszámol a magyarországi eseményekről, és vita alakul ki abban a kérdésben, hogy a magyaroknak ki kell-e egyezni a császári udvarral vagy sem.

Az ismert regényíró és publicista, Daniel Defoe az általa szerkesztett *Weekly Review of Affairs of France*-ban 1704 szeptember 2-a és december 5-e között egy cikksorozatot közöl, amely felidézi a Thököly-felkelést s elítéli azt, hangsúlyozva, hogy ő már 1683-ban, Bécs ostromakor, szembefordult a „tekelitákkal". Különbséget tesz a magyaroknak mint magánszemélyeknek sérelmei között, így többek között a vallásiak tekintetében, és a politikai sérelmek között, mint amilyen Rákóczi erdélyi fejedelemkénti elismerése. Az elsőket elfogadta, a másodikakat azonban elveti, mert nem lát reményt az ezekben való kiegyezésre. Abban reménykedik, hogy John Locke szellemében győzni fog a türelem politikája és hogy a megindult angol—holland mediáció sikerrel fog járni. Szerinte persze nem a vallás kérdése foglalkoztatta a magyar felkelést, hanem a nemzeti kérdés, amely ezt a felkelést Franciaország szövetségesévé teszi. Politikai szempontból kell tehát megítélni és mindenekelőtt a Franciaországgal való szövetség alapján, amely esetében az államrezon dönt. „Nem elég, hogy a nemzet protestáns és népe barátunk, ha csatlakozik ellenségeinkhez, akkor akár pápista, török vagy pogány."[6] Hajdanában Thököly idején a magyar protestánsok rosszul választottak, amikor a török mellé álltak, s most ugyanezt teszik a franciákkal. Defoe tehát azt javasolja, hogy a magyarok egyezzenek ki a bécsi udvarral, mégpedig „biztonságuk és a tisztességes béke jegyében".

They favour'd even a Foreign Rebel's cause,
When their own damn'd design was quash'd and aw'd.

[4] L. erről VARANNAI A.: *Angol visszhang*, Budapest 1974.

[5] „I wish the rest of the Nation would read this little Book, and compose exactly in their Minds, what was done in Hungary, according to the Report of this Author, with what done, or apparently intended to be done in England, and then believe the Consequence of it, will be a fixed Resolution to spend the last Drop of their Blood and the last Penny of their Money in the Defence of the Present Government." *Memoirs of Emeric Count Teckely... Translated out of French*, London 1693, XII.

[6] KÖPECZI B. (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, Budapest 1970, 77.

Az angol sajtó egy része nem ért egyet ezzel a véleménnyel,[7] elismeri a szabadságharc nemzeti célkitűzéseit és különösen a vallási szabadság követelését. A vita kiéleződik az angol—holland mediáció kapcsán, ahol a megegyezést támogató angol delegáció Bécset teszi felelőssé a tárgyalások megszakításáért.[8] A szatmári békét természetesen tudomásul veszik, de Anglia és a Habsburgok ellentétei a közvélemény egy részét szembeállítják a bécsi kormányzattal.

1711-ben írja meg Jonathan Swift *The Conduct of the Allies* című pamfletjét, amelyben külön kiemeli a magyar felkelést, és elítéli ezzel kapcsolatban Bécs magatartását: „Elég közismert, hogy Bécs több alkalommal a magyarországi elégedetlenekkel békét köthetett volna olyan feltételekkel, amelyek nem sértették volna sem méltóságát, sem érdekeit, de feláldozta az egész szövetséget magán szenvedélyének, amelyhez teljesen leigázta és rabszolgaságra késztette a szerencsétlen népet, mely miután elszenvedte a sérelmeket, fegyvert fogott, hogy felszabaduljon az elnyomástól. Ez mentség volt arra, hogy megszegje az egyezményt és jelentős csapatokat vont el, amelyeket Franciaországban lehetett volna felhasználni."[9] Az ilyen megnyilatkozások nem kis mértékben járultak hozzá az utrechti béke megkötéséhez, amelyből a Habsburg Birodalom kimaradt.

Rákóczi 1713 elején egy angol hajón Danckából Hull érintésével Franciaországba érkezik és 1715-ben az Yerres melletti Grosbois-ban a kamalduli szerzetesekhez vonul vissza, de továbbra is foglalkozik politikával. 1716-ban kitör a háború az Ottomán Birodalom és Velence között s ehhez csatlakozik a hatalmas ellenfél, Bécs is. Sokan feltételezték, hogy Rákóczi is bekapcsolódik ezekbe a harcokba és azt, hogy Törökországba megy.

1717-ben Londonban egy érdekes könyv jelenik meg *An Historical and Geographical Account of the Antient Kingdom of Hungary* címen, amely tekintetbe veszi az angol közvélemény érdeklődését az új török háború iránt. Az előszó elmondja, hogy „Magyarország régebben Európa egyik nemes monarchiája volt és sok éven keresztül a kereszténység védőbástyája a különböző háborúkban, melyek során a mohamedánok zsákmánya lett. Keresvén a felszabadulás reményét, a kereszténynek az a része, amely megszabadult az ottomán igától, a németek szolgaságába került. Ragotzi fejedelem dicsőséges erőfeszítéseket tett, hogy felszabadítsa a szolgaság alól és talán ez sikerült volna is, ha honfitársai egész idő alatt nem álltak volna szembe saját boldogságukkal és végül Caroli gróf és mások nem árulták volna el gyalázatosan."[10] A magyarok tehát elvesztették a szabad-

[7] KÖPECZI B.: *A Rákóczi-szabadságharc az angol hírsajtóban*, MKsz 112 (1996) 2.

[8] Vö. SIMONYI E. (kiad.): *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferencz korára*, Budapest 1877.

[9] „'Tis known enough, that he [the Empire] might several Times have made a Peace with his discontented Subjects in Hungary upon Terms not all benefitting either his Dignity or Interest. But the rather chose to sacrifice the whole Alliance to his private Passion, by entirely subduing and enslaving a miserable People, who had too much Provocation to take up Arms to free themselves from the Oppressions under wich they were groaning. Yet this must serve as an Excuse for breaking his Agreement and diverting so great a Body of Troops, wich might have been employed against France." J. Swift: *Political Tracts*, ed. by H. DAVIS, Oxford 1951, 34.

[10] „The Kingdom of Hungary was formerly one of the nobles Monarchies in Europe and so many Years the Bulwark of Christendom, 'till worn out with continual Wars, the greatest Part of it become a Prey of the Mahometans. Seeking for Relief in their Distress from Christians, this Part wich had as yet escap'd the Ottoman Yoke, was reduc'd to Servitude by the Germans. P. Ragotzi made glorious Efforts to assert this own Right, and deliver Hungary from Saldom, and would in all Probability have succeeded, had not to many of the Natives Oppos'd their own Happiness all Time, and at the last Count Caroli and others basely betrayed

ság iránti „buzgalmukat", ezzel szemben dicséri a svédeket, akik kitartottak XII. Károly mellett viszontagságai ellenére.

Az első részben Magyarországot „szerencsétlen monarchiának" tartja. Elmondja, hogy a magyarok a hunoktól kapták nevüket és 774-ben jöttek be Pannóniába. Felsorolja a királyokat s a Habsburgokról szólva kiemeli, hogy „egyetemes monarchiára" törekedtek. Leírja a Wesselényi-összeesküvést és a Thököly-felkelést. Majd Rákóczit méltatja a következőképen: „Neve Ragotzi Ferenc fejedelem, ami személyét illeti, különösen jó alakú, magas és kellemes, arca kerek és teljes, haja fekete és a szakállát török módon viseli. Szelleme gazdag, diszkrét, nemes és udvarias, katonai dolgokban hozzáértő és még inkább a politikában. Megtörhetetlen hűségű barátaival és ellenségeivel szemben, akik kiemelik jóságát és szavainak őszinteségét."[11]

Ismerteti Magyarország történetét a török háborúk idején, Lipót szerepét a katolikus vallás előnyben részesítésével, illetve a Habsburg örökösödés elfogadtatásával. Rákóczi állítólag Thököly birtokait akarta visszaszerezni s ezért fogták el, de megmenekült s ismerteti a császárhoz küldött levelét. Feleségét a tullni kolostorba zárták, nem úgy, mint a Grotiusét, akinek a történetét külön leírja. Rákócziról azt állítja, hogy a lutheránus vallásból lett katolikussá, ami természetesen tévedés. A lengyelországi francia támogatásról nem szól.

A következő részben Magyarország földrajzi leírását adja a városokkal, Budával és fürdőivel, Mátyás könyvtárának említésével, és ismerteti azokat a támadásokat, amelyeket a törökök hajtottak végre. A harmadik részben szól Rákóczi erdélyi megválasztásáról és arról, hogy Bethlen Miklóst állítólag kivégezték (ami nem igaz). Elmondja a hadműveleteket, a tárgyalásokat és az angol—holland mediációt. Bemutatja Rákóczi feltehetőleg Du Bos által készített manifesztumát, amelyet 1704 decemberében már a *La Clef du Cabinet des Princes de l'Europe* című folyóirat közölt.[12] A szécsényi gyűléssel kapcsolatban szól a jezsuiták kiűzéséről. Kérdése, hogy a törökök miért nem segítették a magyarokat s ezzel kapcsolatban a karlócai békére hivatkozik. A negyedik részben Rákóczi haditetteit adja elő, a holland követnek benyújtott magyar javaslatokat ismerteti és megemlékezik I. Lipót császár haláláról. Az ötödik részben az újabb hadieseményekről szól és a tárgyalásokról. A hatodikban az 1706-os mediációs tárgyalásokat említi meg. A hetedikben a 23 pontból álló császári és kuruc álláspontokat ismerteti. Az angol és holland mediáció tevékenységéről megjegyzi, hogy elítélték a császárt, aki kitartott amellett, hogy ne teljesítse azokat a kéréseket, amelyeket hozzá intéztek, de megjegyzi, hogy a magyarok is részrehajlónak tartották ezt a közvetítést. A nyolcadikban Rabutin hadjáratáról szól és itt említi meg Magyarország természeti kincseit és beszél az emberekről, azt állítva, hogy „a magyarok túl dicsekvők és fölényesek az idegenekkel szemben".[13]

---

him, the Hungarian loast their ancient Intrepidity for their Liberty." *An Historical and Geographical Account of the Antient Kingdom of Hungary*, London 1717, Bevezetés.

[11] „His name is Francis Prince Ragotzi. As to his Person, he is extraordinary well shap'd, tall and comely, his Face round and full, his Hair black, and wear his Beard after the Turkish Fashion. He has Abundance of Wit, is discreet, generous and curteous, skilfull in Martial Affairs, and much more in Politiks; he observes inviolable Faith both towards his Friends and Enemies, who all extol his Goodness and the Sincerity of his Word." *An Historical Account* (10. j.), 11.

[12] *La Clef du Cabinet*, 1704 dec.

[13] „The Hungarians are vain-glorious and haughtly towards Strangers." *An Historical Account* (10. j.), 248.

A kilencedik részben ismerteti az ónodi határozatot, a pozsonyi labancgyűlést és a szatmári kiegyezést. Megemlékezik I. József haláláról és III. Károly megkoronázásáról. Megemlíti, hogy Rákóczi Lengyelországból Hullon keresztül mintegy tíz szolga kíséretében ment Párizsba. Az utolsó részben Szlavóniáról, Horvátországról, Erdélyről, Szerbiáról, Bulgáriáról, Havasalföldről, Moldváról, Besszarábiáról szól. Ismerteti az 1716-os török támadást és az ezzel kapcsolatos iratokat. Itt említi meg, hogy Musztafa pasa az egyik levelében beszélt Rákócziról és híveiről, akik nehezen viselik el a német igát. 1717 szeptemberéig jut el, ahol már nemcsak Velence, hanem a Habsburgok is részt vesznek a török háborúban.

A könyv Le Noble *Histoire du Prince Ragotzi ou la Guerre des Mecontens sous son commendement* című munkájára támaszkodik,[14] amely 1707-ben jelent meg Párizsban (Fontenelle cenzorként 1706 novemberében járult hozzá a kiadásához), az ismeretlen angol szerző azonban nem nevezi meg forrását. Az 1706-ig terjedő rész szempontjai és híradásai erre a könyvre utalnak: Magyarország és a közeli országok bemutatása, a fejedelem ábrázolása, a Bethlen Miklós kivégzésére vonatkozó megjegyzései, Rákócziné 1706-os magyarországi látogatása, a már említett 1704-es manifesztum kiadása stb. Le Noble nem ismerteti a Rákóczi-szabadságharc és Franciaország kapcsolatait s ezt az angol szerző sem teszi, pedig a spanyol örökösödési háború idején az angol sajtóban ez vita témája volt. Az 1707-es évtől az angol szerző az újságok híradásait közli, itt ismerteti az ónodi határozatot, a pozsonyi diétát és a szatmári kiegyezést.

Összefüggően azt mondhatjuk, hogy 1717-ben, amikor az angol diplomácia a hollanddal együtt az Ausztria és a Törökország közötti békét szorgalmazta, olyan kiadvány jelent meg Angliában, amely a magyar szabadságharc és személy szerint Rákóczi mellett foglalt állást. Megvizsgálandó, hogy az 1739-ben Hágában kiadott *Histoire des Révolutions de Hongrie* váltott-e ki angliai visszhangot.

III. *Utazások és regények*

G. F. GUSHING 1972-ben megjelent tanulmányában[15] foglalkozik azokkal a 18. századi angol utazókkal, akik végigjárták Magyarországot, és elmondatja velük, hogy milyenek az utak, a vendégfogadók, milyen kellemetlenségek érik az embert a városokban és a falvakban. A tanulmány nem szól azokról a történeti vagy politikai megjegyzésekről, amelyek ebben az időben az angol utazók részéről Magyarországra vonatkoztak.

A sort — a megjelenések kronológiai sorrendjében — Lady Mary Wortley Montaguval kezdi, aki 1716-ban és 1717-ben járt Magyarországon. 1739-ben került kiadásra Richard Rolt, 1747-ben Edmond Chishull, 1760-ban John Kreysler és a század végén Nathaniel Wraxall, Inigo Born, William Hunter, Baron Riesbade és Dr. Dolloway útleírása.

Kiemelünk néhány olyan leírást, amely megelőzte vagy követte a Rákóczi-szabadságharcot.

Edmond Chishull, a Szmirnai Társaság „káplánja" 1702-ben és 1703-ban járt Erdélyben és Magyarországon, Lord Pagetet kísérve. Drinápolyból indul el s Bulgárián és

[14] [E. Le Noble:] *Histoire du Prince Ragotzi...*, Paris 1707; vö. KÖPECZI B.: *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország*, Budapest 1966.

[15] G. F. CUSHING: *Travels in 18th Century Hungary*, Angol tanulmányok (KLTE), Debrecen 1972.

Havaselvén keresztül érkezik Erdélybe. Mikes Mihály fogadja, Brassóban Glychenberg császári tábornok, Szebenben pedig Erdély katonai kormányzója, Rabutin. Az utóbbinak élettörténetét is elmondja, azt, hogy Franciaországból szökött meg, a császári csapatoknál szolgált és a holsteini hercegnőt vette feleségül. Szerinte Rabutin „comely, courteous and facetious gentleman",[16] aki „szigorúan pontos engedékenységet" kíván. Leírja a meglátogatott városokat: Gyulafehérvárt, Enyedet, Kolozsvárt. Mindenütt megemlékezik a városok múltjáról, így egy közeli eseményről is, Zernyestnél Thököly támadásáról és Heisler elfogatásáról. Mint anglikán „káplán" megkeresi a protestáns, tehát lutheránus, kálvinista és unitárius papokat és tanárokat, akikről tudja, hogy Angliában vagy Hollandiában tanultak. Egyedülálló felsorolást ad róluk, amely bizonyítja Erdély hajdani protestáns kapcsolatait és azok továbbélését. Erdélyről, mint külön egységről is leírást ad, szólva a népekről és a vallásokról. Megemlíti, hogy a románok pásztorok és a nemesek szolgái, nincs külön szervezetük, szétszórva élnek az országban. Utal a jezsuitákra és a protestáns-üldözésekre. Magyarországról csak általánosságban szól. Itt is leírja az egyes városokat és történetüket. Megemlékezik a kálvinista papokról és tanárokról. Véleménye szerint mindenütt jól fogadták őket, de arról nem szól, hogy nyugtalanság van a két országban.

Elsősorban Magyarországot írja le Lady Mary Wortley Montagu, aki 1717 januárjában, a 23. levélben Péterváradról szól az országról[17] (érdekes megemlíteni, hogy ez a levél angol és német nyelven 1851-ben megjelent Pesten Lantosinál és Lampellnél, D. L. Lewis kiadásában). Férjével, Wortley-vel indul el Bécsből, Győrben találkozik Nádasdy csanádi püspökkel, akiről megállapítja, hogy egy gazdag család leszármazottja, aki gyümölcsöket és borokat küld számukra. Buda felé puszta területeken haladnak át, amelyet a németek és a törökök közötti harcok és I. Lipót protestánsok elleni „kegyetlen polgárháborúja" pusztítottak el. A leíró szerint a császár könyörületes és jó hajlandóságú ember volt, de cselekedeteit a jezsuiták befolyásolták. Buda elpusztult s a vár romokban áll. Feljegyzi a város történetét, Mátyás könyvtárát és leírja a Rácvárost. A Dunán lefelé haladva a török építészeti maradványokat, a nagy erdőket és vadakat mutatja be. Mohácsnál szól az 1526-os török támadásról és II. Lajos haláláról. A parasztságról azt állapítja meg, hogy nincs pénze, de a vadászat és a mezők termékei eltartják őket. Mindent ingyen akarnak adni, de a férje a szolgálatot megfizeti. Eszékre érkeznek, e jól megerősített, nagy lélekszámú és gazdag városba. Vukovárban megismerik egy magyar ezredes családját és a *lady* megállapítja, hogy a magyar hölgyek szebbek, mint az osztrákok s részletesen leírja öltözetüket. Ezután érkeznek meg Péterváradra, ahonnan folytatják az utat Törökországba, ahol Wortley részt vesz a török—Habsburg béketárgyalásokon. Lady Montagu elsősorban úti élményeket közöl, s ezzel kapcsolatban saját megfigyeléseit — szépirodalmi stílusban. Az ország politikai és szociális helyzetével és a vallási viszonyokkal kevéssé foglalkozik.

Itt említjük a GÖMÖRI GYÖRGY által ismertetett 1737-es magyarországi útleírást,[18] melyet a későbbi anglikán püspök, Richard Poccocke és unokatestvére, Jeremiah Milles szervezett és amely elsősorban az itteni római emlékeket idézi. A British Libraryben

[16] E. Chishull: *Travels in Turkey and back to Engand*, London 1747, 92.

[17] *Letters ... of Mary Wortly Montagu 1716—1717*. A számos angol, francia és német kiadás felsorolását mellőzzük. A 23. levelet GÖMÖRI GYÖRGY fordította le (Forrás 1993/1).

[18] GÖMÖRI GY.: *Angol utazás Magyarországon 1737-ben*, Magyar Nemzet 1987, № 174.

megőrzött kéziratnak csak egy része jelent meg 1745-ben s kiemelkedik belőle a Bél Mátyással foglalkozó fejezet, akiről nagy elismeréssel szólnak s elmondják, hogy Magyarország történetét írja meg. A kéziratban van egy rész, amely Magyarország kormányzásáról és szokásairól szól, ahol Poccocke azt állítja, hogy a magyarok — még a parasztok is — tudnak latinul, unokatestvére ezt tagadja, de mindketten hangsúlyozzák, hogy kevés az olyan művelt ember, mint Bél Mátyás. Hangoztatják, hogy a magyarok gyűlölik az osztrákokat, de szeretik a franciákat — bár, mint mondják, az utóbbiak felkelésre bíztatták őket és azután cserbenhagyták.

Olyan angol regényírók, mint Richardson, Smolett vagy Fielding *picaresque* regényeikben hőseiket Magyarországon is végig utaztatják.[19] Kiemeljük T. G. Smolett 1753-ban megjelent, *The Adventures of Ferdinand Count Fathom* című munkáját, amelyben elmondja, hogy hősének apja részt vett a pozserováci béke előtti török háborúban és a lengyel örökösödés körüli harcokban. Anyja Magyarországra került, ahol megismert egy skót származású földesurat, Melvil grófot, aki a fiút is befogadja. Ez a fiú gonosz ember, aki Bécset, Párizst és Londont is megjárva bűnös üzelmeket hajt végre. Londonban el akarja csábítani Melvil fiának, Rinaldónak a kedvesét s úgy tűnik, hogy az utóbbi meghal, de végül életben marad. Rinaldo Mária Teréziától megkapja birtokait és élete végére Fathom is megjavul. A királyné kiegyezett a magyar nemességgel s jótékony befolyást gyakorol az országra. A magyarok — Smolett szerint — „büszkék és melegen érzők", sokan latinul beszélnek, dicséri orvosaikat s kiemeli egy magyar pap eljárását egy álházassággal kapcsolatban, összehasonlítva őt hasonló angol társaival, akiket zsarolással vádol.[20]

A 18. századi angol utazók és regényírók Magyarországot a Habsburg Birodalom részének tartják, leginkább a protestánsok sorsa foglalkoztatja őket, a Rákóczi-szabadságharc után a politikai helyzetről nem szólnak.

IV. *Magyarország századvégi angol útleírása*

Az első olyan angol munka, amely Magyarországot részletesen leírja, 1797-ben jelenik meg Londonban. A szerző Robert Thownson,[21] a mű címe *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*.[22] A munkát a mineralógiával foglalkozó szerző H. Dundas államtitkárnak ajánlja, aki az indiai ügyeket intézi. A bevezetőben elmondja, hogy „Magyarország csekély politikai jelentőséggel bír", de „alkotmánya, népe,

[19] FEST S.: *Magyarország angol regényekben*, Egyetemes Philologiai Közlöny 36 (1912).

[20] „This would have been a difficulty soon removed, had the scene of the transaction been laid in the metropolis of England, where passangers are plied in the streets by clergymen, who prostitutes their characters and consciences for hire, in defiance of all decency and law, but in the kingdom of Hungary, ecclesiastics are more scrupulous in the exercice of their function." T. G. Smolett: *The Adventures of Ferdinand Count Fathom*, ed. by J. C. BEASLEY—O. M. BRUCK JR., Athens—London 1988, 32.

[21] Életéről l. *Dictionary of National Biography*, XIX 106.

[22] Megjelent franciául (1799—1800—1803) és németül is (1800, 1801), magyarul l. SZAMOTA I.: *Régi utazások Magyarországon*, Budapest 1891. Magáról Thownsonról l. VÁRNAI S.: *Angol tudós Magyarországon*, Vasárnapi Újság 1886, № 41; MAKAY A.: *Egy angol utazó...*, Új Magyar Muzeum 1943.

szokásai, természeti kincsei miatt" érdekes lehet az angolok számára is.[23] A térkép, amelyet ajánl, Korabinsky Mátyástól származik.

Előbb Soprontól Komáromig mutatja be az országot. Megismeri Széchenyi Ferencet és tíz éves fiát. Festetich kapcsolatba hozza Esterházyval, aki „egy kedves bonviván". Tatán a szövéssel és a porcelángyártással foglalkoznak. Megismeri a cigányokat és elmondja róluk, hogy zenéből és foltozásból élnek. Eközben elítéli a francia forradalmat és egy úgynevezett türelmes *(moderate)* kormányt kíván Magyarországnak.

Ezután Esztergomtól Szentendréig megy, ahol találkozik egy angollal, akit elfog a „melankólia" és haza akar menni, hogy atyái mellé temessék el. Megnézi Visegrádot, és Bonfinit és Mátyás királyt idézi. Panaszkodik a vendéglátásra, például Szentendrén, ahol Busbeck idejére emlékeztető 16. századi helyzetet talál. Majd Budát és Pestet írja le: Pesten 16 ezer, Budán 22 ezer lakost talál és sok zsidót. Szól az Invalidusokról, a rossz városi kórházról, az egyetemről és a természettudományos oktatásról. Dicséri a múzeumokat, a német és a magyar színházat. Elmondja, hogy a nádor nem alkalmaz cigányokat, ami szerinte helyes rendszabály.

Jónak találja a vendéglátást, de elítéli az állatokkal szembeni kegyetlenséget. Ismerteti a budai fürdőket, ahol férfiak és nők együtt fürödnek, és ez benne különleges „ideákat" támaszt. Leírja Sicambriát, ahol még nincs múzeum és Schönwisner—Marsigli leírásait említi. Foglalkozik a selyemgyárral, amely most nem működik, és ennek kapcsán a magyar iparral, amelyet a bécsi udvar nem fejleszt, mert a magyarokat gyarmatként akarja megtartani.[24] Pesten mutatja be a ló- és a marhavásárt és a táncokat. A kézművességet a németek képviselik, a magyarok csak a fegyverhez és a földműveléshez értenek.

Szól a rákosi országgyűlésről és ezzel kapcsolatban II. József reformterveiről. Szerinte ő építtette fel az „új magyar *Bastille*-t", hogy félelmet ébresszen a magyarokban. Az osztrákok és a magyarok között az ellentét régi, s Voltaire-t idézi, aki ez utóbbiakról „büszke, nemes lelkű és erőteljes fajtaként" szól. Ismerteti a magyar alkotmányt és a II. András által elfogadott ellenállási jogot, amelyet később eltöröltek. A magyar diétának vétójoga van mindenekelőtt az adók kérdésében. A nemesség és a papság nem fizet adót, a parasztság „hűbéres állapotban" *(in the state of village)* él s ezzel kapcsolatban idézi W. Temple-nek a hajdani angol parasztról szóló leírását. Részletesen szól az 1767-es urbáriumról és kifejezi rokonszenvét a *misera plebs contribuens* iránt. Megjegyzi, hogy II. József nem koronáztatta meg magát s reformjait — kivéve a toleranciáét — a magyarok nem fogadták el. Eközben említi a császár intézkedéseit, így az ország új területi felosztását, a *glebae adscriptio* megszüntetését, a német nyelv terjesztését, az adó emelését. Végső következtetése ez: „József kormányzása önkényes volt, szándékainak jóindulatát kétségbe vonni nem lehet, ugyanakkor helytelenníteni kell intézkedéseit."[25] Vele szemben jelentkezik a magyar „nacionalizmus", s ezzel keresi II. Lipót a kiegyezést. Ezek

---

[23] „Though so many Bouks have appeared of late, Hungary has never been the subject of one of them, it is nevertheless a country, though so circumstanced as to be of little political importance of Britain, worthy of our attention: its constitution, its people, and their manners and its natural productions are all remarkable." Townson: *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*, London 1797, Bevezetés.

[24] „The inactivity of Hungarian industry is attributed to the court of Vienna, wich de Hungarians wisches to keep them as a colony." Townson: *Travels* (23. j.), 85.

[25] „Arbitrary indeed was the Government of Joseph, yet no on, I think, will question the goodness of his intentions, how ever they may disapprove of his measures." Townson: *Travels* (23. j.), 145.

után a lakosság számával foglalkozik. Schlözert idézve s megállapítva, hogy ennek egyharmada magyar, „ázsiai és valószínűleg kalmük eredetű inkább, mint finn".

Ezek után ismerteti az egri kollégiumot és a debrecenit. Jár Nagyváradon, Tokajban és Kassán. Lengyelországból visszajön Nyitrára és Pozsonyba. Elmondja Born történetét, találkozik Cornidesszel és elő adja a *kocsi* szó magyar eredetét. A könyv földrajzi és ásványtani leírást nyújt, és csatlakozik hozzá egy entomológiai jegyzék.

Mint említettük, a kiadványt megjelentették franciául és németül is, s így európai elterjesztést nyert Thownson könyve. E munka megelőzi azoknak az angol utazóknak a leírásait, akik a 19. század elején szóltak Magyarországról, és mint John Paget, megidézték a liberális nemesség szellemét, melyet szerintük Széchenyi István képviselt.[26]

[26] J. Paget: *Hungary and Transylvania*, London 1839 (és későbbi kiadások).

GALAVICS GÉZA

A költő Amade László kertje

Nézd csak a bári mezőt, legdrágábbját a családnak
Mit Pómóna nevelt, Pán, Thetis, s drága Ceres,
Lásd e virágbaborult fáit Amadék törzsének...

— így szólítja meg (az eredetiben latinul) Amade László annak a 18. század közepén készült rézmetszetnek a nézőjét, amely a költő csallóközi rezidenciáját, a fölbári Amade-kastélyt és franciakertjét ábrázolja tágabb környezetével együtt (1. kép).

Madártávlat a metszet nézőpontja, s a horizonton — mintha csak az idevezető út tájékozódási pontjai lennének — a környező falvak, *Sarosfa, Ujfalu, Egyhaz Gelle, Beketfa, Kiss Lutse, Bite, Egyház Kartsa, Wárkony* s a mára elhíresült *Böős* fogják közre apró látképeikkel a kastélyt és a körötte kiépített uradalmat.[1] Az egyemeletes, L alaprajzú kastély eléggé szerény, mindössze 5+4 tengelyes épület, amelynek emeletén 5—7 szobánál nemigen lehetett több. Egyetlen dísze a két épületszárny találkozásánál a sarokerkély a fölé emelt hagymakupola, amellyel az erkély a távolból toronyszerűen hat.

Az emeletes kastélyszárny a kertbe vezető kapu után egy földszintes épülettel folytatódik, s ez a túloldalon nyitott, ácsolt színnel, cselédházzal s magas kőfallal téglalapalakú belső udvart fog közre. Ebből címeres kőkapu alatt vezet az út a külső udvarba. Ott balra hosszú, nyitott szín áll, s talán egy haszonkert gémeskúttal, jobbra pedig a kerített szérűskert kisebb épületekkel, pajtával és kazlakkal. Ezt az udvart is címeres kapu zárja. Az egész együttest kőfal veszi körül, amelyet bástyát imitáló kis tornyok tagolnak. A kerítésen kívül található az uradalom kocsmája, oromzatán kitűzött cégérrel, arrébb egy utcasor cselédházakkal, az utca sarkán emeletes kőházzal, talán az intéző házával, vele szemben pedig Fölbár erődített középkori templomával.

A metszet egy 18. század közepi magyarországi középnemesi birtokközpont ritka ábrázolása. Különlegességét az adja, hogy a kastélyt, az uradalmat és a falut e g y ü t t, egymáshoz való viszonyukban mutatja be, valamint az, hogy az összkép kiegészül egy magyarországi franciakert 18. század közepi ábrázolásával. S ez utóbbi igazán ritkaság a hazai barokk kultúra történetében. Nincs is más párja, csak egy 1740 táján készült metszet a pozsonyi érseki kertről, s Eszterháza 1784-ben megjelent leírását *(Beschreibung...)*

---

[1] Rézmetszet, 30 × 39,4 cm (körülvágott), jelezve: *Seb*[astian] *Zeller Cam*[erae] *R*[egiae] *A*[ulicae] *H*[ungaricae] *Chalcog*[raphus]. A metszetnek csupán két példányát ismerem: MNM Történelmi Képcsarnok, ltsz. T 4387 és Galéria hlavného mesta Bratislava, C 10891 (középen hiányos példány). Irodalom: PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története*, Budapest 1951, 252: Kat. 21 (mint Marcaltó kastélya közölve); K. ZÁVADOVÁ-JANCOVÁ: *Sebastian Zeller, medirytec z barokovej Bratislavy*, Ars 1989, 66: Kat. 53 (mint Marcaltó és Horný Bar).

illusztráló néhány rézmetszet.[2] A fölbári Amade-birtokot ábrázoló metszet azonban nem könyvillusztráció. Önálló kompozíciónak készült, s szokatlanul nagy méretei (30×39,4 cm) azt mutatják, hogy a megrendelő reprezentatív darabnak szánta. Noha a látvány tágabb teret fog át, nem kétséges, hogy a k e r t a metszetábrázolás fő témája. Kertjét kívánta tehát Amade László bemutatni, erről szól a metszetet dedikáló verse is. Franciakert volt ez, a 18. század közepén uralkodó kertművészeti stílusnak megfelelően.

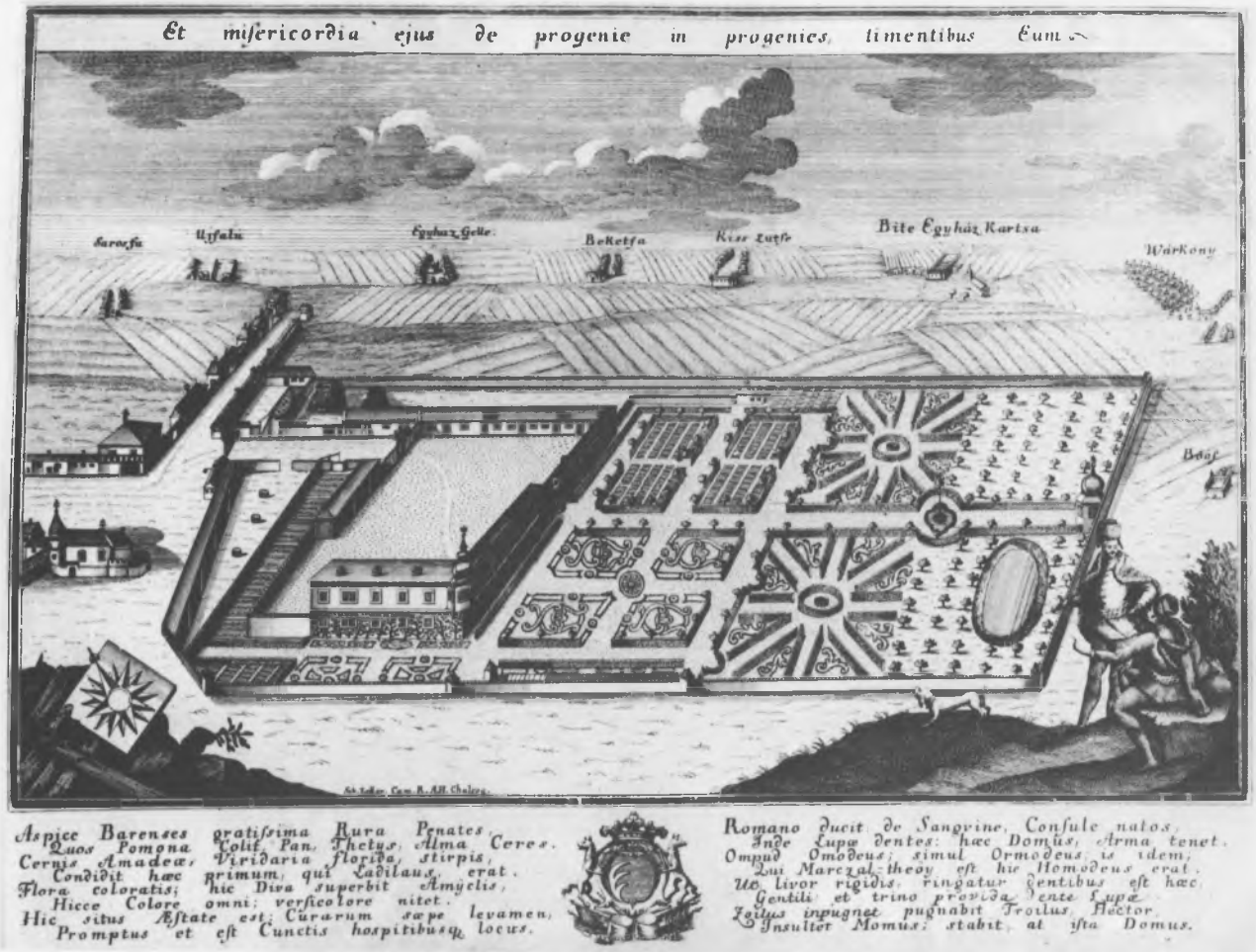
A franciakert, vagy ahogy újabban szívesen nevezik, a geometrikus kert a 17—18. századi főúri kastélyok, paloták elmaradhatatlan dísze volt, a reprezentáció fontos és látványos eszköze. Szigorú, de igen nagy változatosságot biztosítani képes geometriai rendszer, amelyben az architektúraként értelmezett, nyírott növényzet, a hozzárendelt szobrászati díszítéssel s egy-egy kisebb kerti építménnyel, szökőkutakkal, vízmedencékkel együtt többszörösére növelte a barokk kastélyok reprezentációs tereit. A kert alapterülete a legtöbb helyen — néhány fejedelmi, hercegi rezidenciáét leszámítva — nem volt túl nagy, s általában a kastély előterét és udvarát, valamint a hátsó homlokzattól indított, hosszabban elnyúló területet foglalta magába. Kevés kapcsolata volt a kastély tágabb környezetével, bár abból hasították ki. Falakkal lehatárolt másik világ volt ez, amelyet sok költséggel, gondoskodással alakítottak ki.

A magyar arisztokrácia a 18. század közepén, s különösen az 1760—1770-es években Nyugat-Magyarországon, főként Pozsonyban és környékén pompázatos franciakertek egész sorát hozta létre. Ezek nem igen különböztek a birodalmi arisztokrácia bécsi, Bécs környéki kertjeitől, hiszen gyakran azonos tervező és a díszítő művészek közreműködésével készültek. Gazdagságukat mi sem mutatja jobban, mint hogy némelyikben olyan nagyszabású rokokó ünnepségek zajlottak, ahol nem egyszer a királyi család tagjai is megjelentek. Pozsonyban a leghíresebb közülük az érseki kert, a Pálffy-, az Erdődy-, s a Grassalkovich-palota kertje volt, míg Pozsony környékén az Esterházyak cseklészi, a Pálffyak királyfai, a Grassalkovichok ivánkai, Batthyány érsek pozsonypüspöki, s a Jeszenákok majorházai kertje. De számon tartották a kisebb kertek közül a Balassák eberhardi, az Illésházyak kisszarvai, a Jeszenákok békei s az Amadék bősi kertjét is.[3] S valamennyit egy 35 km-es sugarú körön belül, amelybe Fölbár is beleesik. Ebből a magyarországi barokk és rokokó kert-kultúrából Magyarországon — néhány szobron kívül — szinte semmi sem maradt korunkra. Mintegy kéttucatnyi, 18. századi hazai kerttervet számon tartunk ugyan, némelyik kastélykertről több változatban is, de bizonyosan azt sem tudjuk, hogy mind el is készült-e, s abban a formában-e, ahogyan tervezték.[4] S ha a leghí-

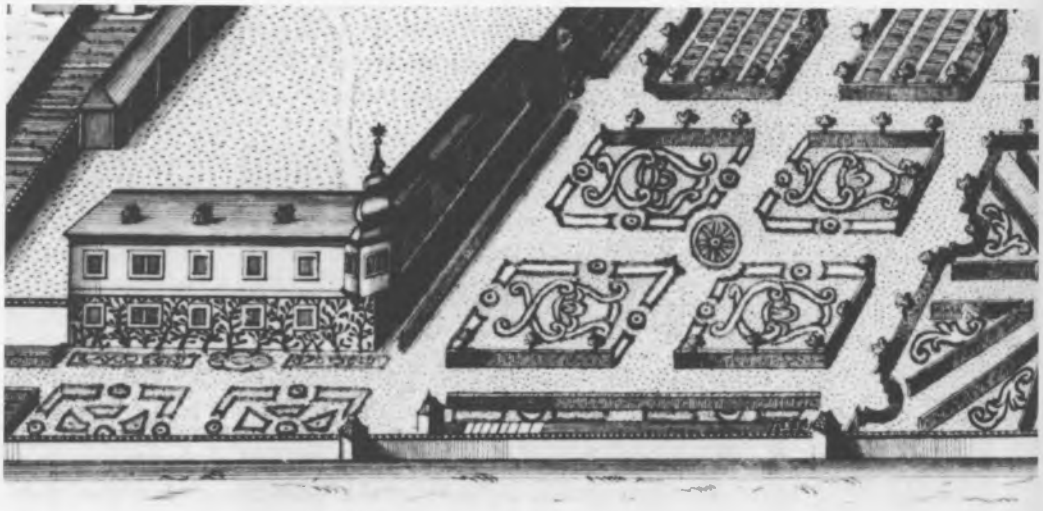
[2] A pozsonyi érseki kert rézmetszete Augsburgban jelent meg F. B. Werner rajza után M. Engelbrecht metszésében. Ismert példányai: Bécs, ÖNB Kartensammlung; Galéria hlavného mesta Bratislava. Magyarországon példányát nem ismerjük. Újabban reprodukálta RÓZSA GY.: *Friedrich Bernhard Werner magyarországi vedutái*, Művészettörténeti Értesítő 1974, 35 és 9. kép; Eszterháza kastélykertjének négy metszetlátképe a *Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterháß in Königreiche Ungern*, Pressburg 1784 kötetében jelentek meg F. Landerer és M. Weinmann pozsonyi rézmetszők munkáiként.

[3] A magyarországi franciakertekről, nevezetes pozsonyi, Pozsony-környéki példáiról s a bennük rendezett nagyszabású ünnepségekről RAPAICS RAJMUND írt főként „Rotenstein" (l. az 5. jegyzetet) leírásai nyomán: *Magyar kertek. Kertművészet Magyarországon*, Budapest é. n. [1940], 97—142.

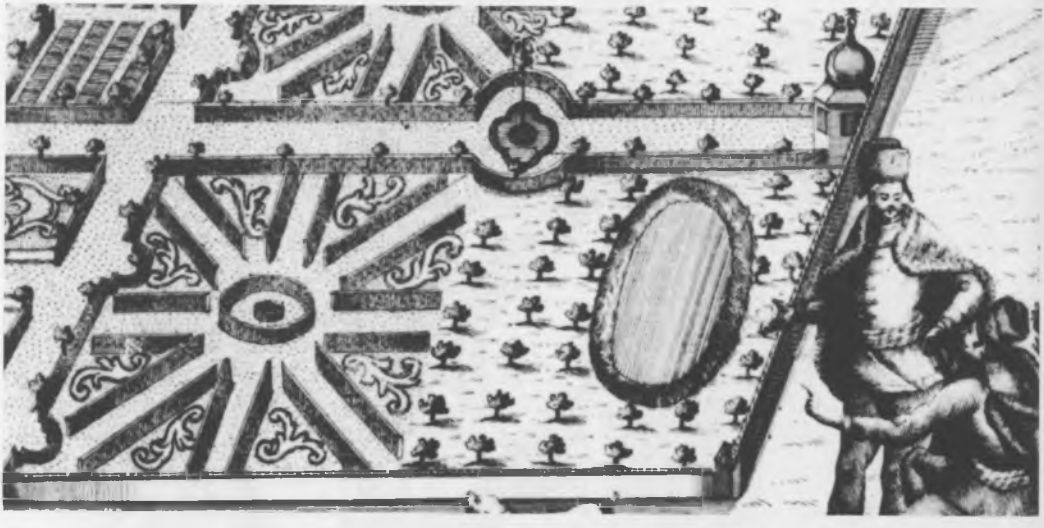
[4] A magyarországi francia-kertek szobordíszéből egyetlen kertnek maradtak meg nagy számban a szobrai (az eredeti 36-ból 20 db), a darufalvi (ma Draßburg) egykori Meskó-kastély kertjének, s ez Ausztriában is szinte egyedülálló együttesnek számít. A szobrokat az 1750-es években bécsi Akadémia tanára, Jakob Schletterer készítette, l. *Österreichische Kunsttopographie. XLIX: Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*, hrsg. v. V. KEIL-BUDISCHOWSKY, Wien 1993, 130—138. Néhány rokokó kerti szobor maradt még meg

1. kép. A fölbári Amade kastély és kertjének látképe, 1750-es évek.
Zeller Sebestyén rézmetszete, MNM Történelmi Képcsarnok

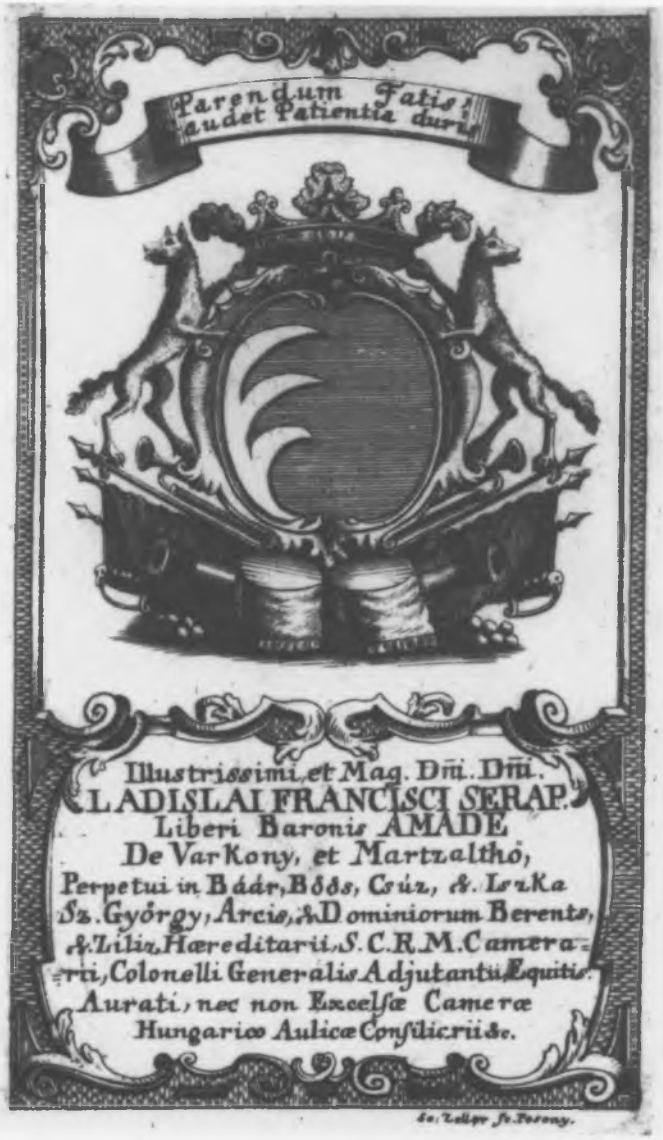
2. kép. A fölbári kastély és a parter (részlet az 1. képből)

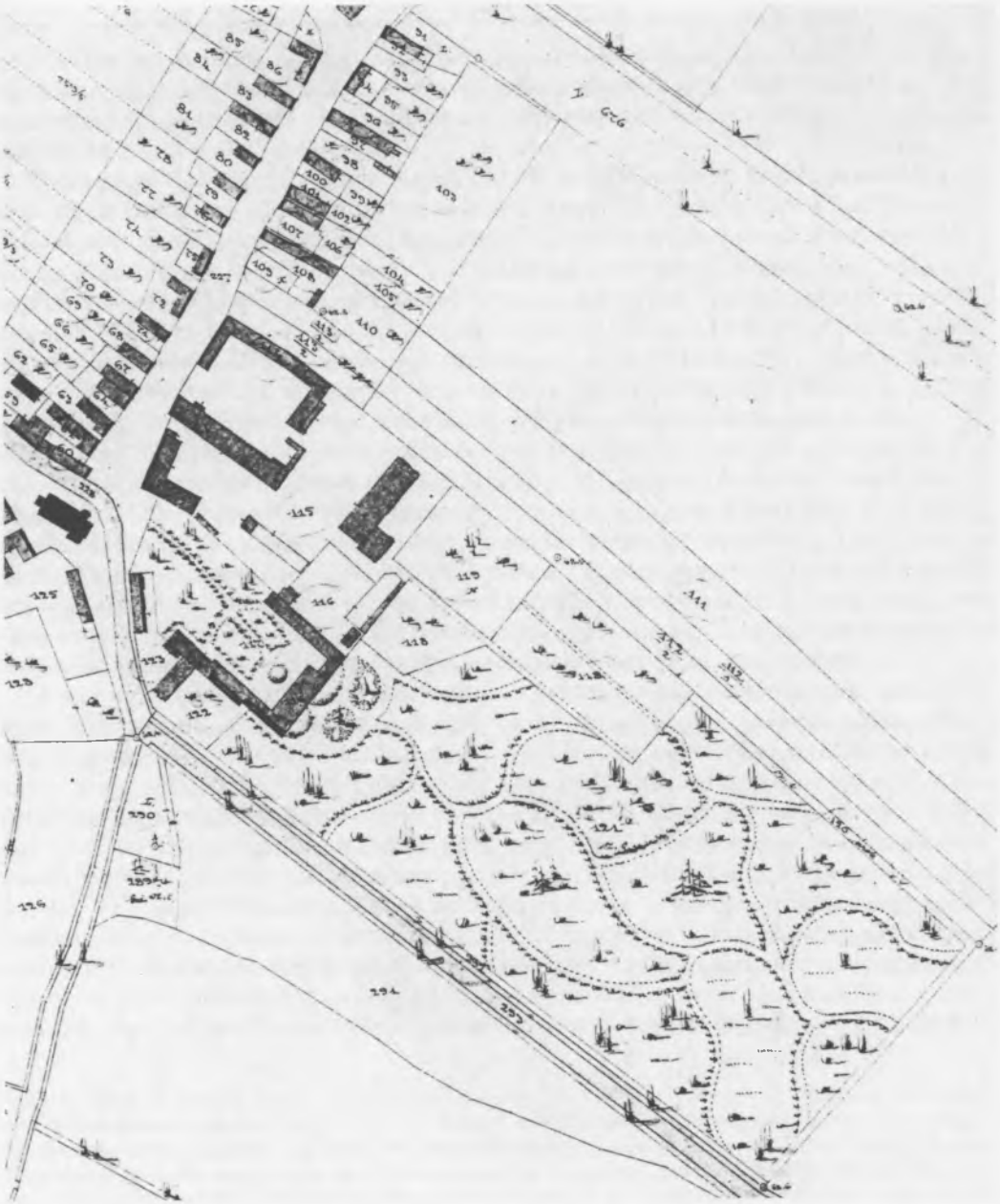
3. kép. A fölbári kastélypark boszket-kertje és gyümölcsöse (részlet az 1. képből)

4. kép. Amade László, 1750-es évek. Zeller Sebestyén rézmetszete.
MNM Történelmi Képcsarnok

5. kép. Amade László *Ex Libris*e, 1750-es évek. Zeller Sebestyén rézmetszete. OSZK Régi Nyomtatványok Tára

6. kép. A fölbári kastély és kertje az 1893-as kataszteri térképen.
Pozsony, Geodéziai Intézet (Bratislava, Geodetický Ústav)

Fotó: Móser Zoltán

resebbeket, az említett nyugat-magyarországi, főként pozsonyi és Pozsony környéki franciakerteket Bél Mátyás és „Rotenstein" nem írta volna le, s róluk néhány egykorú festmény vagy rézmetszet nem tanúskodna, alig tudnánk valamit e hajdan nagyszerű létesítményekről.[5]

E metszetek egyike az Amade László fölbári kertjét ábrázoló kompozíció. A kertet sem Bél Mátyás, sem „Rotenstein" nem említi, kiépítése ugyanis éppen kettejük tevékenységének időhatárai közé esik. Amit Amade László kertjéről tudni lehet, azt csak a kertet ábrázoló metszetről olvashatjuk le. Méreteit, felosztását, elrendezését, díszítését ugyanúgy, mint alkotórészeinek egymáshoz való viszonyát is. A fölbári díszkert a közepes méretű hazai franciakertekhez tartozott. A birtokközpont területének közel kétharmadát foglalta el s délről csatlakozott a kastélyhoz. Az L alakú kastély földszinti falát az övpárkányig erős indájú növénnyel futtatták be, a délnyugati szárny tövében pedig keskeny szalag formájára virágokat ültettek. A délkeleti szárny előtt magas, keskeny, nyírott falként megjelenő zöld sövény húzódott, ez volt egyúttal a kert fő tagolóeleme is. E zöld falból egyenletes közökben fák emelkedtek ki, megbontva annak monotóniáját, kijelölve a kert útvonalait, s elválasztva egymástól a különböző funkciójú és díszítésű tereket. Ilyen sövény szegélyezte a kertet hosszában átszelő főútvonalat, a kert fő *vue*-jét is. Ez fogadta a kertbe belépő vendéget, akinek tekintete akadálytalanul szaladhatott végig a fasoron, egészen az út végébe épített tornyos, kupolás kerti pavilonig. Ahol a sövény meg-meg szakadt, jobbra-balra utakat sejthetett a vendég. A látványba mozgást vitt a szökőkút vízsugara, amely négykaréjos medencéből tört fel az út tengelyében.

A sövényfal-architektúra öt részre osztotta a kertet. A kastély mindkét szárnya előtt, a kerti homlokzathoz legközelebb eső részt arabeszk mintázatú, alacsony díszágyakból négyzetes mezőkké formálva alakították ki, ez volt a parter *(parterre)*. Ezt követte a kertet majd teljes szélességében betöltő két nagy tábla, magas, nyírt sövényfalakból formált zeg-zugos architektúrával, amelyet boszketnek hívtak *(bosquet)*. Ezek voltak a *par excellence* díszkert meghatározó elemei, míg másik három egység a kert termelő, növénynevelő funkcióját szolgálta. Így a parter egyik oldalán sövényfal mögött, kis kerti pavilon és virágágyás szomszédságában üvegházat s tán hajtatóházat sejthetünk, másik oldalán pedig fákkal szegélyezett sövényfal karéjában zöldségeskertet rendeztek két táblába. Mindegyik táblában öt ágyás volt, s külön gémeskút szolgált öntözésükre. A kert túlsó felébe, a kastélytól legtávolabbra gyümölcsöskert került, mindkét oldalon hat-hat sor gyümölcsfával, s az egyik kertrészben nagy ovális meden-

Nagytétényben és Gernyeszegen, l. AGGHÁZY M.: *A barokk szobrászat Magyarországon II*, Budapest 1959, 55 és 101. A ránk maradt magyarországi franciakert-terveket és ábrázolásokat szisztematikusan még nem gyűjtötték össze. Az alábbi válogatás ezek néhány reprodukált darabját említi: Pozsony, királyi vár kertje és ugyanott az érseki kert; Féltorony, a császári ház vadászkastélya; Kismarton, Esterházy-kastély; Óbuda, Zichy-kastély; Illésfalva, Csáky-birtok; Fertőd, Esterházy-kastély; Gernyeszeg, Teleki-kastély, l. RAPAICS: *Magyar kertek* (3. j.), 104. 109. 112 és 120 után; valamint 119. 125. 133. 137. 141. Szentgotthárd, Majk kolostorkertek; Pápa, Esterházy-kastély; Vác, a székesegyháznak és környékének terve, l. VOIT P.: *Franz Anton Pilgram*, Budapest 1982, 185. 202. 232. 297. 298. 362. Gödöllő, Grassalkovich-kastély; Szegvár, Károlyi-kastély; Fertőd, Esterházy-kastély, l. KOPPÁNY T.—DERCSÉNYI B.—ŐRSI K.—HEGYI G.: *Magyar kastélyok*, Budapest 1990, 21—25.

[5] M. Bél: *Notitia Hungariae novae ... I*, Viennae 1735 és G. E. von Rotenstein: *Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn* 1783, Sammlung kurzer Reisebeschreibungen 15 (hrsg. v. J. Bernoulli), Berlin 1784, 159—178. Kertleírásaikból részletesen idéz RAPAICS: *Magyar kertek* (3. j.), 100—136. „Rotenstein" személyéről H. BALÁZS É.: *Ki volt Rotenstein*, Ars Hungarica 15 (1987) 133—138. A hazai francia-kertek egykorú ábrázolásairól l. az előző jegyzetet.

cével. A funkció szempontjából ezek voltak a franciakert fő részei a nagyszabású főúri kertekben is, s azokban is egymás mellett, egymástól elválasztva, de egységes útrendszerrel felfűzve voltak elérhetők.

Fölbáron a kert útjait — amint ezt a metszet pontosan érzékelteti — mindenütt világos színű, apró kaviccsal szórták fel. Ez fogta egységbe a kertet, s ez adta meg a parter és a boszket alaptónusát. A parter tábláin alacsonyra és keskenyre vágott puszpángsorokból, buxusokból hímzésre emlékeztető ornamentika körvonalait formázták meg, s szalagkeretekkel foglalták négyszögekbe. A kastély egyik épületszárnya előtt két, centrálisan szerkesztett, a másik előtt négy, hosszanti szimmetriára komponált táblát alakítottak ki (2. kép). Mind a hat táblán a buxus-ornamentika formáit különböző színű homokkal és kavicsokkal töltötték ki. Ezt a fajta díszítést a kortársak *Parterre de broderie*-nek hívták (< *broderie* 'hímzés').[6] Virágdíszt itt csak a keretező szalagokat elválasztó kis körök, a lantmotívumú cirádát összekötő mustrák és a középpontba helyezett nagyobb kör alakú virágágyás kaptak.

Csillagszerű volt a két boszket alaprajzi rendszere (3. kép). Ezek a lapos díszágyásakból formált parter-rész kontrasztjaként jelentek meg, fölfelé terjedően, magas falat képezve, s térben is nagyobb helyet elfoglalva. A két centrális elrendezésű mező közepén, nyírott sövényfalból egy-egy kör alakú *cabinet*-t alakítottak ki, amelyekhez nyolc irányból vezettek az utak, sugarasan, sövényfalak között. Az utak közti háromszögű mezőket — némiképp szokatlan módon — buxus ornamentikával töltötték ki. A boszket-kertben, a parter felé eső oldalon félköríves fülkéket formáltak a fákkal megtűzdelt sövényfalból, s azok közepébe egy-egy nyírott fát állítottak.

Viszonylag kis mérete ellenére igen változatos, lehetőségeit jól kihasználó, a franciakert alapformáit ügyesen variáló geometrikus kert volt a fölbári, a metszet tanúsága szerint is tulajdonosa büszkeségének tárgya. Jól érződik ez a metszet alá írt disztichon soraiból is, amellyel a kerttulajdonos költő, Amade László maga mutatja be kertjét közönségének. A vers — úgy tűnik — elkerülte az Amade-filológia művelőinek figyelmét, miként a metszet is a kerttörténészekét. S mivel a latin versben föltűnik Marcaltő neve, sokáig úgy tartották, hogy a metszet az Amadék marcaltői kastélyát ábrázolja.[7]

A fölbári kert ábrázolása alatt valójában két vers áll. Két négyes disztichon, két hasábba rendezve. A kertről a baloldali szól, míg a jobboldali az Amadék középen elhelyezett címeréről s a család ősi eredetéről elmélkedik. Noha Amade László verseinek 90%-át magyarul írta, a rézmetszet versei latinul szólnak. Azon a nyelven tehát, amely a 18. század közepének Magyarországán a reprezentatív nyilvánosság nyelve volt. Szinte bizonyos, hogy e két vers nemcsak a metszeten volt olvasható, hanem magában a kertben is, feltehetően kőbe faragva. Tudjuk, hogy a franciakert különböző helyszínein a kert tulajdonosai szívesen helyeztek el meditációra indító feliratokat. Néhány kilométer-

[6] Az európai franciakertről, annak részeiről, az egykorú terminológiáról l. W. HANSMANN: *Gartenkunst der Renaissance und des Barock*, Köln 1983 és *Barocke Gartenparadiese. Meisterleistungen der Gartenarchitektur*, Köln 1996.

[7] Először a *Magyar Művelődéstörténet. IV: Barokk és felvilágosodás*, Budapest é.n. közölte Marcaltőként, s ezt vette át PATAKY és ZÁVADOVÁ-JANČOVÁ is. ZÁVADOVÁ a metszetet „Marcaltő ábrázolása" címmel és képaláírással közli, s a katalógusszövegben azonosítja a „Horný Bar pri Gabčikovo" helynevet (mindkettőhöz l. az 1. jegyzetet). A metszet legutóbb már a fölbári kastély neve alatt közölve: *Magyarország története 1686—1790*, szerk. EMBER GY.—HECKENAST G. (képszerk. SZVOBODA GABRIELLA), Budapest 1989, 172. kép. A metszet kerttörténeti munkákban tudomásunk szerint még nem szerepelt.

rel arrébb, a csallóközi Majorháza Jeszenák kastélyának kertjében például latin, francia, német versek és bölcsességek fogadták a kertbe látogatót. A fasor végében álló obeliszkről például Horatius szólt a *Beatus ille, qui procul negotiis...* — „Boldog, ki távol a közügyektől..." soraival, a remeteségben pedig a Magyarországon is népszerű kortárs francia költő, Philippe Destouches verse ezzel a hangütéssel:

Ma solitude a tout momente abonde
En plaisirs innocens que n'offre point le monde...

Magányomban percről perce árad
Az ártatlan öröm, mit világ meg nem adhat...[8]

(Marosi Ernő ford.)

Amade László, a költő még birtokának kevésbé reprezentatív építményeit is szívesen díszítette saját verseivel. Nem restellt verseket faragni akár csűrjei vagy pajtái falaira sem. Iszkaszentgyörgyi csűrjének falát például kilenc disztichonból álló verse díszítette, s csúzi pajtájára pedig hét disztichon jutott. Ám a csúzi pajtánál egy további verset írt a tűztől oltalmazó Szent Flórián képe alá, s mert címerét is a pajta falára festtette, egyet az ottani Amade-címer alá is.[9] A fölbári kertet, büszkesége tárgyát, aligha hagyta versek nélkül. S mivel vendégei egy volutás Amade-címeres kapun át léptek a kertbe, az Amade-címerre írt verse e kapu közelében állhatott. S talán nem messze ettől helyezte el a fölbári kertre írott, mintegy a belépő vendéget köszöntő, megszólító költeményét is.

[8] Majorháza kastélykertjének feliratait „Rotenstein" jegyezte föl (*Beschreibung* [5. j.], 166—171), modern közlésük RAPAICS: *Magyar kertek* (3. j.), 116. Az eredeti helyszínen is feltüntették a versek szerzőinek nevét. Horatius az obeliszken két négysoros versével szerepelt, a Destouches-ként jelzett, s a kertben 16 sorával jelen levő francia költő pedig Philippe Destouches-sal (1680—1754) azonos, aki a magyar irodalomban Bessenyei Györgyre hatott erősen, l. *Világirodalmi Lexikon II*, Budapest 1972, 671; továbbá PETZ G.: *Bessenyei és Destouches*, Egyetemes Philologiai Közlöny 8 (1884) 6—7; HANKIS J.: *Philippe Nericault Destouches, l'homme et l'œuvre*, Debrecen 1918. Destouches itteni fordítását MAROSI ERNŐnek köszönöm.

[9] Amade László verseinek máig legteljesebb nyomtatott gyűjteménye a NÉGYESSY LÁSZLÓ által kiadott *Várkonyi Báró Amade László versei*, Budapest 1892. Az ezt követő időszakban számos kiegészítés jelent meg, amelyeket 1937-ig, monográfiája megjelenéséig összefoglalt GÁLOS R.: *Báró Amade László*, Pécs 1937. Az ő munkáját forgattuk legtöbbször Amade életének, személyiségének, költészetének és karrierjének ismertetésekor. Ő tette közzé az iszkaszentgyörgyi és csúzi pajtákra írott Amade versek szövegét is, *Amade László két ismeretlen latin verse* címmel. (ItK 37 [1933] 291—292). A verseket leghűségesebb tiszttartója és udvari embere Bite János jegyezte fel az uradalom gazdasági összeírását tartalmazó kötetben. Bite maga is költő volt. Amadénak fennmaradt egy hozzá írt latin verse, s költőként számon tartotta őt a kor emlékezete is: „Bite, néha napon Amadénak társa, magyar vers, gyors elmés szerzője" (Baróti Szabó Dávid). Róla NÉGYESSY az Amade-kiadás kommentárjai közt: 525—528 és 539.

[Vers a fölbári Amade-kastély kertjéről]

Aspice Barenses gratissima Rura Penates,
Quos Pomona Colit, Pan, Thetys, Alma Ceres.
Cernis Amadeae, Viridaria florida, stirpis,
Condidit haec primum, qui Ladilaus, erat.
Flora coloratis; hic Diva superbit Amyclis,
Hicce Colore omni; versicolore nitet.
Hic situs Aestate est: Curarum saepe levamen,
Promptus et est Cunctis hospitibusque locus.

Nézd csak a bári mezőt, legdrágábbját a családnak,
Mit Pómóna nevelt, Pán, Thetis, s drága Ceres.
Lásd e virágbaborult fáit Amadék törzsének,
Melyeket elsőként László ültete el.
Flóra virágos Amyclaet győzve le isteni kézzel,
Itt minden szinben tarkálkodva ragyog.
Itt nyárhosszat akárki a gondja üzőire lelhet,
S minden vendégét készen várja e hely.

(Détshy Mihály ford.)

Ovidiuson iskolázott, rutinos verselő munkája a költemény, bár nem túlságosan személyes hangütésű. Amade László versben népesíti be antik istenekkel fölbári kastélya kertjét, másutt e szerepet kőből faragott kerti szobrokra bízták. Büszkesége kihallatszik a sorok közül, ő telepített először díszkertet Fölbáron, ahol az Amadéknak már több generációja élt. Reprezentálásra, vendégfogadásra készült a kert, Amade s a kor felfogása szerint is, mint *Sanssouci*, mint gondűző hely.

Igazi kertről, annak valóságos virágairól és fáiról szól verse, párja pedig, az Amade-címer mellett egy képzeletbeli fáról, az Amadék családfájáról. Ez a fa azonban nagyon is valóságos, hiszen már hét évszázada él és virágzik. Egy nemesi családot címere testesít meg, s Amade László versét családi címerükről írta. Címerképe, három farkasfog címerpajzsban a Gutkeled-nemzetségből származó családok közös címere volt, köztük például a Báthoryaké is. Már ez a címerrokonság a közös eredetet sugalná, s vele a család ősi és előkelő voltát. De Amade László, mikor 1734—1736-ban Itáliában katonáskodott, felfigyelt az ottani „Amadey" névre (egyik itáliai kedvesét hívták így), s családja itáliai eredetével kezdett foglalkozni. Úgy vélte, hogy családja római eredetű. Hogy ezt az olasz Amadey család hagyományából vette át, vagy talán saját leleménye volt, nem tudjuk. Mindenesetre még itáliai tartózkodása után egy évtizeddel is kereste a család „eredeti", itáliai címerét.[10] Rézmetszetünk Amade-címerre írt verse is ezt a kérdést járja körül.

[10] Amade azt szerette volna megtudni, hogy farkasfogas címere egyezik-e az Amadey-ek címerével. Erről és származásáról GÁLOS REZSŐ idézi Amade sorait 1762-ből: „nem csak! egy kétt Palatinus röpült ki Marczalthőy, és: Omodé, vagy Amade Fészekbűll." GÁLOS: *Báró Amade László* (9. j.), 6 és 225.

[Vers az Amade-család címeréről]

Romano ducit: de Sangvine, Consule natos,
Inde Lupae dentes: haec Domus, Arma tenet.
Ompud Omodeus; simul Ormodeus; is idem;
Qui Marczal-theőy est hic Homodeus erat.
Ut livor rigidis, ringatur dentibus est haec,
Gentili, et trino provida dente Lupae.
Zoilus impugnet pugnabit Troilus, Hector,
Insultet Momus; stabit, at ista Domus.

Római vérből, consuli őstül eredtek utódik,
Innen címerükön farkasanyó fogai.
Ompud Omodeus vagy Ormodeus, aki egyben
Marcaltői is ám, s ez volt Homodeus.
Ám marják irigyek éles fogaikkal a címert,
Védi a farkasanya hármas foghegye azt.
Döfheti Zoilus, döfheti bátran Troilus, Hector,
Momus is gúnyolná, álland mégis e ház.

(Détshy Mihály ford.)

Kevésbé gördülékeny vers, mint a bári kertről írott párja, az Amade-címer túloldalán. Némi egyéni ízt csak a reneszánsz és a barokk kor kedvelt módszere, hogy görögrómai hősök és mitológiai alakok párhuzamával jelenítsen meg újkori személyiségeket, ad a retorikus fordulatokba burkolt s kissé nehezen követhető családtörténetnek.[11]

A vers mögött érezhető Amade László életének talán legfőbb állandó problémája. Úgy érezte, családja régisége, ősi volta okán egyenrangú a kor legjelesebb magyar arisztokratáival, mégsem élhetett úgy, ahogyan ők, mert azokéhoz képest igen szerény birtokainak jövedelme ezt nem tette lehetővé. Ő pedig fiatal kora óta mégis, újra meg újra megpróbálta, s egy idő után az eredmény mindig ugyanaz volt: tetemes, kifizetetlen adósságok halmaza. Holott mindennél jobban szeretett a legmagasabb rangúak társaságában forgolódni, mulatságokba járni, velük kártyázni, könnyedén s gond nélkül élni. Színes egyéniség volt, költőként, társasági emberként, udvarló férfiként is mestere a szónak, kiváló muzsikus, a barokk pompa kedvelője és fényes ünnepségek tevékeny résztvevője. Költészete is ilyen. Könnyedén és elegánsan versel magyarul éppúgy, mint latinul, udvarló világi versek, áhítatos istenes énekek, katonadalok (köztük a nevét leginkább megőrző híres verse, *A szép fényes katonának gyöngy arany élete...*) vagy akár alkalmi költeményei, mások nevében írt versei mind erről tanúskodnak.

Hogy mit jelenthetett számára egy-egy gesztus, amellyel főrangú kortársaival egyenrangúként jelenhetett meg, azt akkor érthetjük meg igazán, ha életének főbb fordulópontjait ismerjük. Amade László Bősön született 1704-ben. Győrben, Nagyszombatban és Grazban a jezsuitáknál járt iskolába. Esterházy Imre érsek udvarában apródként ismerte meg a főrangú életvitelt, innen azonban két év után el kellett menekülnie sok

[11] Ehelyen is köszönöm Détshy Mihálynak mindkét Amade-vers magyar fordítását.

adóssága miatt. Először saját rokonsága segítette ki a bajból, később első házasságában felesége jómódú rokonsága, az Orczyak. Amikor meghalt felesége és gyermeke is, nem maradt más hátra számára, minthogy katonának álljon (1734—1736) s az itáliai csatatérre menjen. Ekkor már szinte állandóan harcban állt apjával, aki életvitele miatt keményen korholta: „Had el a rosz keresményt, a kártyát, a káromkodást, a machiavellianus practikát, bőven ne költs, nints mibül." Az újabb segítség egy második gazdag házasságból érkezett. Brünni polgárlányt vett feleségül (1736), s a hozományból kiváltották a zálogba került birtokokat. Ekkor többnyire Marcaltőn és Iszkaszentgyörgyön éltek. 1737-ben meghalt apja, s Fölbár apai örökségként került Amade László kezébe. Az 1740-es évek közepétől jól mentek ügyei, birtokai szépen jövedelmeztek, 1751-ben végre az oly régen áhított hivatalt is megkapta: tanácsos lett a magyar kamaránál, Grassalkovich Antal kamara-elnöksége alatt. Amade Lászlónak Grassalkovich régi pártfogója volt, s az ő, azután Pálffy Lipót tábornok, később koronaőr, Batthyány Lajos nádor, s a Keglevichek, Csákyak, Erdődyek társaságát kereste. Velük kocsizott ki, gyakran náluk vacsorázott, sokszor ott kártyázott, s nem is kis tételekben.[12]

Valószínűleg ekkor, az 1750-es évek közepe táján készült a fölbári francia-kert, amikor a kastélyt is rendbe hozatta (1754). Minden bizonnyal ekkori a rézmetszet is, amelyet a legismertebb pozsonyi rézmetsző, Zeller Sebestyén metszett. Ő maga is a magyar kamara szolgálatában állt s néha, mint ezen a metszeten is, kamarai rézmetszőnek nevezte magát. Metszete a 18. század közepén már kissé konzervatív ábrázolásmódot képvisel. A franciakertekről készült modern ábrázolásokon ugyanis, akár madártávlatból, akár a kertben állva, belülről mutatják meg azt, a rajzolóművészek mindig a kert középtengelyéből láttatják ábrázolásuk tárgyát. Így nemcsak érvényesülni hagyják, de ki is hangsúlyozzák a kert geometriai rendszerét, a perspektivikus hatásnak a méreteket fölnagyító, a távlatokat kiszélesítő erejét. Ezzel az ábrázolási technikával minden út a kastélyhoz vezet (vagy onnan indul ki), s így a kastélyépület — s vele a kastély ura — került a látvány középpontjába. A fölbári kastély és kert ábrázolásán viszont oldalról látjuk a kertet, a perspektíva iránya oldalra húz, s ettől a kompozíció egyensúlya kissé bizonytalan lett. E más fajta látásmód az építészeti rajz felfogásában gyökeredzik. Zeller pedig építészeti rajzolóként is működött, s fölbári kastély- és kertábrázolását valószínűleg azok a l a p r a j z a, egy — fekvő formátumú — terv vagy felmérés nyomán készítette el, átvéve annak beállítását a metszeten is. Térkép jellegű előképre utal a metszet előterének bal oldalán a tájoló szerepeltetése is, míg a kép jobboldalán a két magyar nemes, akik „a bári mezőt" nézik, s Amade László kertjét csodálják, a metsző leleményeként került a képbe, egy más fajta perspektíva-felfogás eszközeként.

Amade László választása, hogy kastélya franciakertjét rézmetszeten örökítse meg, egyedülálló volt nálunk. Előkelő magyarországi kortársai ugyanis nem készíttettek metszetábrázolást különleges díszkertjeikről. Augsburgi, nürnbergi, bécsi rajzolók, metszők, metszetkiadók (mint például S. Kleiner, J. A. Delsenbach, J. B. Fischer von Erlach, J. E. Fischer von Erlach és F. B. Werner), akik a 18. század első felében egész sorozatokat adtak ki bécsi, Bécs környéki, és távolabbi főúri kastélyokról és kertekről, nemigen keresték fel Magyarországot ilyen tervekkel. Hazai kertről csupán egyetlen rézmetszetük jelent meg, 1740 táján Augsburgban Esterházy Imre hercegérsek pozsonyi nyári palotá-

[12] Amade életéről GÁLOS: *Báró Amade László* (9. j.), s benne az apától, a szintén költő Amade Antaltól idézett, fiát korholó sorai (98).

jának kertjéről, a sziléziai Friedrich Bernhard Werner rajza nyomán. A bécsi császári kertektől, Savoyai Jenő herceg s a Schwarzenberg, a Lichtenstein, a Trautson, az Althan, a Gundacker, a Harrach s a Schönborn családok bécsi díszkertjeiről, vagy akár a Pozsony közelében fekvő, a Morva folyó túlpartján kiépített Schloßhof kastélykertjéről tehát szebbnél szebb metszetek készültek, amelyek akár mintául is szolgálhattak volna hasonló magyarországi kertábrázolások számára.[13] Hazai követőjük azonban, úgy tűnik, csak egy akadt, Amade László, fölbári kastélya díszkertjének rézmetszetével. Rangjelző tehát ez a rézmetszet, amelynek segítségével a sokszorosított grafika műfaját érzékenyen alkalmazó megrendelő kijelöli azt a kört, amelyhez tartozónak érzi magát. Amade László máskor is szívesen élt a metszet-készíttetésnek ezzel a lehetőségével. Amikor az 1750-es években Zeller Sebestyénnel elkészítteti *Ex libris*ét és portrémetszetét (4—5. kép), akkor ezt olyan előkelő személyiségek társaságában teszi, mint Grassalkovich Antal kamaraelnök, Csáky Miklós esztergomi érsek s Pálffy Lipót tábornok, koronaőr.[14] Azok tehát, akiknek köreiben Pozsonyban a legszívesebben forgolódik.

Amikor Amade László saját birtokáról és díszkertjéről rézmetszetet készíttet, mecénási gesztusa személyes és önmagára vonatkoztatott. S ezt Amade még személyesebbé teszi, amikor a kert-metszet nézőjét a lap alján saját versével szólítja meg. Bennük ugyanarról beszél, mint amiről a metszeten a képi ábrázolás nyelvén: kertje szépségéről és kelleméről, családja ősi voltáról, római eredetéről, s — közvetve — költői tehetségéről, vers-készségéről, műveltségéről is. „Önarckép" tehát ez a metszet is, csak egy kicsit másképp, mint különleges, „beszélő" kerettel közrefogott metszetképmása. S hogy ebben az összképben is mennyire fontos volt számára, hogy személyiségének „kegyes" jellemvonása itt is megjelenjen (hasonlóan arcképéhez, amelyen alakját a *Pietas* és a *Me-*

[13] Az említett bécsi, augsburgi, nürnbergi mestereknek az 1720—1740-es években megjelent, számos díszkertet ábrázoló metszetes kiadványait leírja az ábrázolások tárgyával együtt I. NEBEHAY—R. WAGNER: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke aus fünf Jahrhunderten I—III*, Graz 1981—1983 [kiegészítő kötetekkel], № 138. 139. 305. 306. 834. Közülük a № 834. F. B. Werner pozsonyi látképeket tartalmazó sorozata, amelyben a schloßhofi kastély ábrázolása is megjelent. A 8 lapos sorozat feliratai még egy pozsonyi keret említenek, a Pálffy-kertet, amelyből azonban csak a a kertnek egy ballusztrádos, emeletes kilátó-építménybe foglalt nevezetes hársfája látszik pozsonyi vár látképének előterében.

[14] Amade László rézmetszetű portréja két változatban készült. **1.** Csak az arckép önmagában (keret nélküli változat), jelezve nincs, mérete 15 × 8,8 cm. Felirata a metszet alján az Amade címer kétoldalán: *Ill*[ustrissimus] *D*[ominus] *D*[ominus] *Ladislaus L*[iber] *B*[aro] *Amade de W*[árkony] & *M*[arcaltő] *S*[acrae] *C*[aesareae] *M*[aiestatis] *Cam*[erarius] *Co*[lone]*ll*[us] *E*[xcelsae] *C*[amerae] [H]*U*[ngarico] *A*[ulicae] *Cons*[iliarius]. MNM Történelmi Képcsarnok, MKCs 108/1951 Gr leltári számon. **2.** Az előző számon leírt portré egy nagyobb, önállóan metszett díszes, rézmetszetű keretbe nyomtatva. Ennek lemezmérete: 27,4 × 17,2 cm, jelezve lent *Seb. Zeller sc. Posony*. A képkeret több allegorikus alakkal és felirattal díszes, amelyek mindegyike jelentéshordozó szerepű. A keret oromzatán Fama, a Hírnév magyar koronával a fején kürtöli szét, hogy *Clementia Regia* / Királyi kegy emelte Amade Lászlót a kép feliratában felsorolt tisztségeibe, s hogy Amade *Pietate* / Kegyességgel (Pietas alakja balra), *Virtute* / Vitézséggel (haditrófea lent) s *Tempore* / Az idő múlására figyelve (Chronos alakja jobbra) kíván élni.

Amade László *Ex Libris*ét a haditrófeával kiegészített Amade címerből alakíttatta ki. A címer felé feliratot tétetett: *Parendum Fatis* / *Gaudet Patientia duris*, a címer alatti kartusban 10 sorban címeit és rangjai sorolják föl. Rézmetszet, 14 × 7,5 cm, jelezve jobbra lent: *Se. Zeller sc. Posony*. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Lelőhelyére RÓZSA GYÖRGY — aki Zeller Sebestyén *œuvre*je összeállításán dolgozik — hívta fel figyelmemet, s a metszet fényképét is neki köszönöm. Az Amade portréhoz l. PATAKY: *A magyar rézmetszés* (1. j.), Kat. 7; ZÁVADOVÁ-JANČOVÁ: *Sebastian Zeller* (1. j.), Kat. 16. Amade *Ex Libris*éhez l. ZÁVADOVÁ-JANČOVÁ: *Sebastian Zeller* (1. j.), Kat. 2. A többi, a szövegben említett arcképmetszethez és *Ex Libris*hez l. PATAKY: *A magyar rézmetszés* (1. j.), Kat. 8. 9. 13. 17; ZÁVADOVÁ-JANČOVÁ: *Sebastian Zeller* (1. j.), Kat. 2. 3. 4. 6. 11. 15. 20.

mento mori figyelmeztetését felidéző szárnyas Chronos figurája fog közre), azt pontosan érzékelteti, hogy bibliai citátumot illesztett birtoka és franciakertje metszetábrázolása fölé: *Et misericordia eius de progenie in progenies, timentibus eum* — „És az ő irgalma az őt félőkkel marad nemzedékről nemzedékre" (Lk 1, 50). Mária szavai ezek a *Magnificat*ból, s a hazai barokk művészet e ritka és különleges rézmetszetén Amade László velük könyörög az Úrhoz nemzetsége fönnmaradásáért.

***

Amade László 1764-ben, 60 éves korában halt meg. Gyermeke nem volt, így kastélyát, kertjét és birtokait unokaöccse, a szomszédos Bősön lakó Amade Tádé örökölte. Az ő gyermeke adja majd ki 1836-ban Amade László verseit, vele azonban ki is hal az Amade család férfiága. Amade László franciakertjét halála után már nem ápolták tovább, örököse, Amade Tádé ugyanis Bősön lakott, s díszes kertjét is ott alakította ki. Amikor Amade halála után „Rotenstein" Fölbáron jár, már csak a régi, de kényelmes kastélyt említi meg útleírásában.[15] Később, már a 19. században, a birtokot a kastéllyal együtt eladták. Előbb Zichy Ferraris tulajdona lett, majd a 19. század közepére Ullmann báróé, azután Batthyány Józsefé. Közben a kastély épületét is modernizálták, U alaprajzú modern kastéllyá bővítették, s körötte angol parkot alakítottak ki. Az utolsó nagyobb építkezés a 19. század utolsó évtizedeiben Batthyány József nevéhez fűződik, akinek bélyeges téglái ma is megtalálhatók az épület körül. A Batthyányak birtokolják a kastélyt, amikor 1893-ban elkészül Fölbár kataszteri térképe (6. kép). Ez a felmérés azt mutatja, hogy a Zeller-metszetről megismert tér-struktúra (kastély—kastélykert—falu, templomával és házaival) szinte alig változott. De ekkorra már nemcsak az U alaprajzúvá bővített kastélyt, hanem annak gazdasági épületeit is átépítették, s kanyargó, a kastélyépületet körbefogó útjaival jól látszik a már 1851-ben is „meglehetős nagyságú csinos kert".[16]

Korunkra mindebből, kevés kivétellel, inkább csak a fő vonalaiban felismerhető térstruktúra maradt. A kastélyt ugyanis a két világháború között, úgy tűnik, azért vásárolták meg, hogy lebontsák, tégláját eladják, s így a kastélyból végül csak egyetlen épületszárny menekült meg. Parkjába a háború után a helyi termelőszövetkezet gyümölcsfákat telepített s a helybélieknek egy sor házhelyet is az egykori park területéről mértek ki. *Parendum Fatis* — „Engedelmeskedve a végzetnek" — írta hajdan *Ex libris*e alá Amade László, s jelmondata akár a fölbári kastéllyal és kerttel az utóbbi évszázadban megesett történet summázata is lehet.

---

[15] Amade Tádé *Várkonyi Báró Amade László* versei címmel Pesten jelentette meg 1836-ban a költő munkáit. „Rotenstein" 1783-ban írta le Csallóköz kastélyait és kertjeit (l. az 5. jegyzetet). Bősről és Fölbárról a 173. lapon ír: Fölbáron „ein zwar sehr altes aber doch geräumiges Schloß", Bősön pedig „ein Schloß ... das aber noch nicht ganz ausgebauet ist... [und] ...ein schöner Garten nebst anderen Annehmlichkeiten" említésre méltó a számára.

[16] Angolkertjét és tulajdonosváltásait említi FÉNYES E.: *Magyarország geographiai szótára I—II*, Pest 1851, I 87; továbbá *Magyarország vármegyéi és városai — Pozsony vármegye*, szerk. BOROVSZKY S., Budapest é. n. [1896], 60. A GBJ (Gróf Batthyány József) betűjelű téglákra a kastély jelenlegi tulajdonosa, Ing. HIDEGHÉTY GYÖRGY hívta fel a figyelmemet, s neki köszönöm a kastély háború utáni történetére vonatkozó információkat is.

A tanulmányban szereplő helynevek mai elnevezése

Beketfa: Beketfa (ma Egyházgelle / Holice része)
Béke: Mierovo
Bős: Gabčíkovo
Cseklész: Bernolákovo
Csúz: Dubník
Darufalva: Draßburg
Eberhard: Malinovo
Egyházgelle: Holice
Egyházkarcsa: Kostolné Kračany
Féltorony: Halbturn
Fölbár, Felbár: Horný Bar
Gernyeszeg: Gorneşti
Illésfalva: Iliašovce
Ivánka: Ivanka pri Dunaji
Királyfa: Kráľová pri Senci
Kislucse: Luča Ostrove
Kismarton: Eisenstadt
Kisszarva: Rohovce
Majorháza: egykor puszta Eberhard mellett
Pozsony: Bratislava
Pozsonypüspöki: Poddunajske Biskupice
Sárosfa: Blatná na Ostrove
Ujfalu: Nová Ves (ma Sárosfa / Blatná na Ostrove része)
Várkony: Vrakuň

Bite (helynév?) a rézmetszet falunevei közt szerepel Egyházkarcsa szomszédságában. A különböző történeti helységnévtárak — köztük M. MAJTÁN: *Názvi obci na Slovensku*, Bratislava 1972 — azonban ilyen helynevet nem tartanak számon. Esetleg utalás Bite Jánosra, Amade leghűségesebb kulcsárjára és költőtársára? (L. róla 9. jegyzetet).

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN

Patak kertjei

...a' kík csillagok vôltak az égben, alá-szálván a' földre, virágokká lettek ez földön.[1]

Patak a magyar művelődésben játszott szerepe nyomán méltán viseli a „Bodrogparti Athén" nevet. A város évezredes története során fejlett kertkultúrája is kibontakozott. Bár a kezdetekről csak feltevéseink vannak, mégis hisszük, hogy Patak kertjei az épített környezet szerves részei voltak.

Patak legkorábbi kertjei a 13. századi kolostorkertek voltak. A kolostorok az európai alaprajzi formákat követték, s sajátosságukat topográfiai helyzetüknek köszönhették. A kezdet mindenütt valami ősi egyszerűség volt, amelyből minden nép, minden kultúra a maga sajátosságai, ízlése, tehetsége szerint emelte ki és fejlesztette művészi színvonalra a kertészetet is, mint kultúrája minden más elemét.

1230 körül a város alsó, déli részén a domonkosok építették fel templomukat, kolostorukat. A korábbi kutatás a „Szent Vince" templomot a várostól délre eső Szemince hegyre lokalizálta, tévesen, mivel a koldulórend élettere a város, s legfeljebb majorságuk lehetett a Szemincén. A hagyomány a helynévben rögzült. De nemcsak a helye, hanem a titulusa körül is van bizonytalanság. A „Szent Vince" titulus mellett megjelenik a Szent Domonkos elnevezés 1418-ban. A kolostor utolsó említése 1495-ből ismert, bár Pálóczi Antal 1526-ban kelt végrendeletében még 50 forintot hagyott a domonkos templom helyreállítására.[2] A ferencesek kolostora a város északi, felső részén épült. Első említése 1261-ből ismert. A Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt kolostor mellé 1385 táján a klarisszák , a rend női ága Szent Anna tiszteletére építette fel kolostorát, közvetlenül a ferencesek szomszédságában. A 16. század nem hagyta érintetlenül a kolostor életét. SZŰCS JENŐ történeti kutatásai derítettek fényt a Dózsa-féle parasztháborúban milyen fontos szerepet játszottak a pataki szerzetesek. A megtorlás súlyos veszteségekkel járt, amit fokozott a reformáció térhódítása nyomán fellépő üldözés, mely végül a rendház elhagyásához vezetett, 1546-ban. Egy évtizeddel később követték a klarisszák is. 1567-ben készült összeírás már úgy említi, mint a Perényi Gábor által leromboltatott egyházi épület.[3] A kolostor kutatása, ásatása mintegy húsz évvel ezelőtt folyt, s

---

[1] Lippay J.: *Posoni Kert*, Nagyszombat 1664, Ajánló levél. Szövegét újabban l. STIRLING J.: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI—XVII. században*, Budapest 1996 függelékeként, F. ALMÁSI ÉVA gondozásában (206—302; az idézet: 211).

[2] GYURKÓ J.: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Árpád-kori kolostorai*, Gyurkó János emlékére (szerk. Bartos Cs.—Nové B.), Budapest 1996, 39—42; DÉTSHY M.: *Sárospatak vára és urai 1526—1616*, Sárospatak 1989, 5.

[3] SZŰCS J.: *Ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága*, LK 43 (1972) 214—261 és *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, ItK 86 (1974) 409—435.

tisztázta alaprajzi elrendezését a mai Kossuth utca 1—5. sz. telkeken. A középkori városszerkezet is kibontakozik. Az É—D-i irányú egyutcás település központját az orsószerűen kiszélesedő téren álló plébániatemploma (1350, Keresztelő Szent János), közelében az udvarház alkotta, a Bodrog átkelőhely szomszédságában. Az egykori Piac utca felső, északi végén a ferencesek (1238), majd a klarisszák (1385), s átellenben a beginák Szentlélek kápolnája (1503), a település déli végén a domonkosok kolostora (1238) a legfontosabb s egyben településformáló épület.[4]

A Zemplén hegység és a Bodrog folyó között létrejött É—D-i irányú, továbbá a Bodrog folyó átkelőhelyén, az eltérő jellegű földrajzi tájak összekötését biztosító K—Ny-i irányú utak ma is meghatározó elemei a városszerkezetnek. A kolostorok a város É—D-i irányú utcájának , a középkori város ki-, illetve bevezető területein telepedtek le, mintegy felosztva az északi felső és a déli alsó területet, mely az életterük volt.

A ferencesek a Bodrog és a Suta patak által kiemelkedő területen a város északi kapujánál építették fel templomukat, az építési hagyománynak megfelelően keletelve. Szentélyei a Bodrog felé ma is meredeken eső partra épültek. A mai Kossuth utcai házak nyugati kiterjedését mutatják, s a beépítettség, az utca törése máig kirajzolja. A kolostori közösség kertje, mely nagyjából a kolostorudvar — itt is elsősorban gyógynövénykertek és zöldséges kertek voltak, de gyümölcsös is lehetett. Mivel ezek már Közép-Európában a 9. századtól magas színvonalon megtalálhatók, ezért feltételezhetjük, hogy Patakon is ilyenek lehettek a kolostorkertek. Úgy tűnik, hogy a déli fekvésű domonkos kolostornál inkább feltételezhetjük a gyümölcsösöket, hiszen a későbbi századokban is ez a terület, lankásabb domborzata kertek művelésével virágzott talajviszonyai miatt.

A gyógynövénykertek jellemző növényei — zsálya, rúta, mák, liliom, menta, rózsa — gyógyító hatásuk mellett szép elrendezésben esztétikai gyönyörűséget is nyújtottak. A liliom és rózsa kultusza a Megváltó szimbólumaként tündöklik.

A reneszánsz kert a 15. században a Héce városrész Szél-dombján, kies fekvésű környezetben, távol a várostól lehetett. Itt, a város északi szélén, a városmagtól egy kilométernyire, a településen kívül, kellemes környezetben építették fel udvarházukat a Pálócziak. A hely kiválasztásánál a következő szempontok érvényesülhettek, hasonlóan az erdélyi udvarházakhoz:[5]

1. Lakhatóság, szép *situatiójú*, hangulatos környezet.

2. Gazdasági szempont: úthoz közel, jól megközelíthető helyen fekszik (Patakon közel a Nagy úthoz, mai Dobó Ferenc utca).

3. Hadászati szempont: kiemelkedő terület, ahonnan hamar fel lehetett fedezni a közelgő ellenséget. Keletről a Bodrog természetes védelmet nyújtott, nyugatról az út határolta.

Az udvarház kertje megfelelhetett a kor színvonalának, s a híres visegrádi és budai kertek alapján képzelhetjük el a pataki udvarház virágtáblás kertjét. A földi szépségekben gyönyörködő emberek alkotásai voltak ezek a kertek. Szemük kifelé tekintett, lelkük gyönyörködött a szép kilátásban. Az embernek öröme telt a kertben, a virágtáblákban. Ebben a korban elterjedt a rét, a mezei virágok szeretete, melyet sorra a kertbe ültettek. Nem hiányozhattak a díszkertből a gyümölcsfák sem, melyek árnyékot adtak, s

[4] J. Dankó K.—Szekér Gy.: *A sárospataki ferences kolostor kutatása*, Művészettörténet — Műemlékvédelem 7 (1994) 359—372.

[5] B. Nagy M.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest 1970, 15—16.

illatot árasztottak (körte, alma, gránátalma, hársfa). A kerthez hozzátartozott a kút, mely fontos térformáló is. Szeretnénk, ha a későbbi feltárás a kertről formált elképzeléseinket is árnyaltabbá és egyben konkréttá is tenné.

Vajon megvalósítható lenne-e a területen a 15. századi kert rekonstrukciója, a romterület bemutatásával, a pincék megnyitásval? Úgy gondoljuk, igen, s ezáltal kertkultúránk múltja elevenedne meg.

A 16. század híres kertje már a ma is álló várkastélyhoz kapcsolódik. A vár építtetője, Perényi Péter, majd fia, Gábor nemcsak építkeztek, hanem a 16. század közepétől származó források tanúsága alapján kerteket is műveltek. 1554-es urbárium már a kertészeket is megnevezi: Szitás Demetert, Kertész Pált, 1567-ben Kertész Jánost és Kertész Miklóst, majd az 1567—1568-as számadások Kertész Mártont, János és Aladár Gergely kertészeket. Az 1570-ből származó összeírás két pataki kertet, két szőlőt és a szomszédos Ardón vadkertet is felsorol. Patak leggyakrabban emlegetett kertje a Gombos-kert, melyet Perényi Gábor felesége, Országh Ilona telepített. Szikszay Fabricius Basilius prédikátor Perényi Gábor özvegyéről gyászbeszédében így emlékezik meg: „Otthona falai közül alig is mozdult ki, ha ugyan nem kertjeit látogatta, amelyek a legszépségesebben és a gyönyörűségek minden fajtájával ékesen virultak."[6] A kert valószínű hogy a Vörös-torony elővédbástyája körül helyezkedett el. Topográfiai meghatározását 1570-ből származó urbáriumban, s a Balassi Bálint által 1577-ben írt *Eurialusnak és Lucretiának szép históriájá*ban találjuk: „Mikoron írnának másfélezer után hetvenhét esztendőben, ... Bodrog vize mellett, Patak városában, az ur gombos kertjében." A várkastély és a kert szomszédságára utal az egykori jelentés is 1584-ből, amikor Balassi Bálint Dobó Krisztinával kötött házasságot, majd „a Gombos-kert nevezetű kert felőli nagykapu lakatját leverve" jutottak a várkastélyba. A várkastélyból közvetlenül kijuthattak a kertbe a Párkányon átvezető hídon, és a keleti falában nyílott kapun, amint Angelini olasz hadmérnök 1573-ban készített felmérésén látható. A nyelvészek magyarázata szerint a Gombos kert nevét a támszerkezetek, lugasok gombfejben záródó díszeiről vagy a *Bellis perennis*ről (gombvirág, százszorszép) kapta. Ilyen díszekről ír Lippay János a *Posoni kert*ben.[7]

A 16. század kertalakítását a virágtáblás kertek jellemzik. Általában aromás illatú fűszer- és gyógynövényekkel (levendulával, kakukkfűvel, mentával, majorannával, ürömmel), konyhakerti növényekkel (káposztafélék) szegélyezték a többnyire ibolyával, szegfűvel, árvácskával, gyöngyvirággal beültetett virágágyásokat. A növényalkalmazásban a haszonnövények (zöldségfélék) telepítése megelőzte a díszkerti növények felhasználását. A 16. század falusi kertjeinek legkedveltebb virágai a fehér liliom, istenfája, csillagvirág, izsóp, ibolya, szarkaláb, orgona, harangvirág, rozmaring és rózsa.

A 17. század Patak kertkultúrájának is fénykora. A fejedelmi udvartartás gazdag kertészeti hagyományokkal büszkélkedett. A Perényiek halála után a kamarai tisztviselők garázdálkodása a kert pusztulását okozza. Ismét ápolják a Lorántffyak, majd a Rákóczi György és Loránffy Zsuzsanna birtoklásától felvirágoznak. 1621-ben három kert, a Gombos-, a Mandulás- és Mogyorós-kert, továbbá két szőlő a Somlyod és a Mandulás élte fénykorát.

A Gombos-kert leltárai arról vallanak, hogy kerítés övezte, hogy kerti ház, pince található ott, méhek kaptárral, s szőlőt termelnek. A kertész Horváth Mihály volt.

---

[6] DÉTSHY M.: *A sárospataki vár kertjei és szőlői*. Agrártörténeti Szemle 16 (1973) 1—2, 75—91.

[7] STIRLING: *Magyar reneszánsz kertművészet* (1. j.), Függelék (206—302).

A Mandulás-kert telepítése visszanyúlik a 16. század végére, de legkésőbb Lorántffy Mihály idején (1608) ültethették, a város déli végén, az Alsó Hóstáton. Az 1619. évi számadásból megtudjuk, hogy palánk övezte, kapuja volt, s a kertben filagoria található. A leltárak méhest is említenek, s háromosztatú házat, gerendás pincét sorolnak fel. Kertésze az 1619/1620-as számadásban Czitor János. A kert szomszédságában lehetett a Mandulás-szőlő (DNy-ra a hegyen), s mindkét helyen szőlőt termeltek, 1634-ben a kertben 11, a szőlőben 28 hordó bor termett.

A Mogyorós-kert a Bodrog bal partján, Kispatakon feküdt, s már a 16. század végén telepíthették. A kert mellett a 17. századi urbáriumok halastavat is említenek. Kispatakon a kertész Kertész Gergely volt.

A Somlyod-szőlő a várostól ÉNy-ra, Végardó határában terült el, s Dobó Ferenc végrendelete alapján telepítették a 16. század végén. 1632-ben 425 hordó bor termett a Somlyodon. Lorántffy Zsuzsannának kúriája volt itt, pincéje, szűrő háza is. A Somlyod szőlő vincellére Daróczi Tamás (1632-ben).

Emellett voltak másféle kertek, díszkertek, gyógynövénykertek, szénás kert is. A díszkertek jellegzetes növényei a mediterráneumból származó „olaszfák" voltak: füge, narancs, citrom, köztük gránátalma is. Lorántffy Zsuzsanna levelezésében olvashatjuk 1636-ban: „Kegelmednek Patakon termett pomát küldtem", Rákóczi válasza: „Az pomagranatot is meghoztak edesem ... it az urak igen czudáliák."[8]

A dísznövények nemcsak a levelezésekből ismertek, hanem a kastély díszítésének mintakincseiben is visszaköszönnek. Így a gránátalma a „bokályos ház" végtelenül szőhető motívuma, a falburkoló csempe díszítő eleme. Ezt a falburkoló csempét I. Rákóczi György Törökországban készíttette, s lett a fejedelmi fogadószoba éke. A Vöröstorony második emeletének DK-i termét, a fejedelmi igényeket kielégítő fogadószobát a rekonstrukció eredményeként egyedi térként csodálhatjuk. S felvetődik a kérdés, vajon a minta kiválasztásánál hangsúlyt kapott-e a fejedelemasszony kertjében is nevelt gránátalma? (A bokályos ház 1644-re készült el.)

Ugyancsak dísznövény, a Krisztust is jelképező „titkos értelmű rózsa" jelenik meg a várkastély ÉK-i sarokerkélyének boltozatán, a négy világrész allegorikus ábráival, címerképszerű állatokkal (sas, oroszlán), vadászjelenetekkel együtt, s fejezi ki mintegy rózsalugasban a 17. század közepén az ember és természet, a világmindenség kapcsolatát. (A terem kifestése 1651-ben készült.)

A források tájékoztatnak a kertek növényeiről, a beszerzésükről is. A ritkább virágokat Bécsből szerezték be, ahogy Keglevich Péter 1564-ben Perényi Gábornak írott leveléből megtudjuk, amelyben értesítette, hogy 15 féle virág magvait küldte el, melyet az uralkodó kertészétől szerzett, de sajnos nem nevezi meg ezeket.

Rákóczinak is szereztek be Bécsben jó féle magokat 1629-ben, sáfrány magot Bajmócon vagy Trencsénben, 1646-ban tulipánhagymákat Pozsonyban, 55 válogatott és mintegy 190 egyéb „Tulipa Gyökér", hagyma érkezett Patakra. A követ két hónappal később 131 „kiváltképpen való szép" tulipánhagymát és 12 „teljes virágu Narcissus gyökér"-et küldött, melyeket bizonyára Patakon, a Gombos-kertben ültettek el. Köztudott volt, hogy Lorántffy Zsuzsannának leginkább növényekkel lehetett örömet szerezni, solymo-

[8] Détshy Mihály közlése; l. *A sárospataki vár* (6. j.), 86.

kért erdélyi követektől török virággyökeret cserélt (kármán körte, pázmánalma, pónyikalma, romolya).[9]

A virágokat illatos vizek készítésére is használták, például rozmaringot az „Arany víz" főzésére, liliomot. Az illatos vizeket leltárba is felvették.

A gyümölcsöket frissen, nagyobb részt aszalva a vár pincéiben, tárházaiban tárolták, vagy liktáriumot, lekvárt főztek belőlük (szilva, cseresznye, meggy, alma, körte, s dinnyét is említenek).

A kastély erkélyein, kertecskéin, dézsákban meggy, barackfa díszlett, s ugyancsak dézsákba ültették az olaszfákat. Rákóczi törekedett arra is, hogy kertészeket hozasson Nyugat-Magyarországról, Bécsből vagy Morvaországból.

A hagyomány őrzi, hogy a fejedelemasszony számára 1650 húsvétjára, úrvacsorai bornak a református prédikátor, udvari papja, Szepsi Laczkó Máté készített aszúbort abból a szőlőből, melyet az újhelyi Oremus hegyen szüreteltek.

A kertek élete megpecsételődött a 17. század végétől, a császáriak feldúlták, tönkretették Patak híres virágzó kertjeit. Megsemmisülve parlaggá, puszta telekké váltak.

A 18. század a pusztulás időszaka. A kertek elhelyezkedését 1776-ból és 1785-ből a várostérképek, 1759 és 1765 között a kollégiumi helyszínrajzok, és a jezsuita rendház felmérése mutatják.

Patak kamarai kezelésbe kerülésekor készült akvarell feltünteti az úrbérrendezés utáni jobbágytelkeket a kertekkel, szántókkal. E felmérés (1. kép) a külső vár területén, a várkastélytól É-ra egy sugárosztással parterekre osztott díszkertet tüntet fel.[10]

Franz Römisch kamarai földmérő 1785-ben készítette a várostérképet, melyen a 26-os számozású kert formázása már nem szerepel, csak zöld színezéssel — a beépített területtől megkülönböztetve — találunk kertet, amely az összeírásban a jezsuiták rezidenciájának *hortus*aként szerepel.[11]

Mindkét felmérésen megtalálható a Campanile zöld dombja, a Tömlöc-bástya és a jezsuiták telke között, és a nyugati várfal mentén húzódó sánc.

A jezsuita rendház felmérése segít a rend tulajdonában lévő kertek beazonosításában, így többek között a keleti várfal mentén szérűskertet műveltek.[12]

Ugyancsak szérűskertet tüntet fel a Kollégium legrégebbi helyszínrajza (15. Szérűskert), továbbá a déli telekhatár mentén a diákkamarák szomszédságában kerteket is ábrázol.[13]

A század az új birtokos révén változást hozott a várkastély sorsában. A nemtörődömség jellemezte, sorsára hagyva tovább pusztult épületeiben, kertjeiben. 1750-ben a Szepesi Kamara jószágkormányzója, Dujardin báró a várkastélyhoz új, barokkos kaput

---

[9] TÖRÖK P.—FAZEKAS G.: *Sárospatak várnegyed műemléki rekonstrukciós terve*, Budapest 1989, 11—66; Sárospatak, Rákóczi Múzeum Adattára (= SRMA), 89-88.

[10] *Planum Regio Cameralis Oppidi Saros Nagy Patak...* 1776. A térkép a Rákóczi Múzeumban található. A külső várfal mentén a jezsuiták szérüskertje látható (26. Hortus).

[11] F. Römisch: *Mappa Regii Camera: Saros Nagy et Kiss Patak, s hozzátartozó telekkönyvi összeírás* (Református Kollégium Adattár), Sárospatak, 1785; közli TÖRÖK—FAZEKAS: *Sárospatak várnegyed* (9. j.), 24.

[12] *Architectonica dimensio Aedis pro usu Parochiae S. N. Patakiensis designatae post abolitianem Soc. Iesu*, Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény.

[13] *Patakiensis Collegii Helvetic. Confessio. addi. delineatio 1759*, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Állami Levéltár, Szirmay—Kazinczy historiai iratok gyűjteménye, Loc. 100, № 434.

emeltet, a régi fahíd helyén háromíves kőhidat építtet, melyet négy szentet ábrázoló szoborral, kőlámpással díszít.

A 19. század ismét elhozta — különösen a kastélykert sorsában — a felvirágzást. Bretzenheim Ferdinánd nagyszabású tájrendezésbe kezd, melynek során a védelmi funkcióját vesztett várárkot betölteti a sánc földtömegével és az így megnövekedett kertet angol tájképi kertté rendezi. A kert tervét Henry Cavet készíti 1826-ban, a romantizáló kor ízlésének megfelelően, az egykori vár erődítményeit romként illesztve a kert látványába. A festői kert méltó környezetet teremtett a romantikus-eklektikus átépítéssel új arculatot nyert várkastélynak. Bretzenheim nevéhez fűződik a Vöröstorony körüli bástya betöltésével, a déli várfalszakasz visszabontásával kialakított romantikus belső udvari kép, ahonnan ki lehetett jutni a torony körüli kertbe a zárt belső udvar kinyitásával.

A tájképi kertek legkedveltebb fái festői csoportosításban itt is megjelennek: hárs, tölgy, vadgesztenye. A ligetes elrendezésű facsoportok, érdekes habitusú exoták izgága látványa, az őket körülölelő egyenletesen nyírt pázsitok nagy összefüggő felületein magányos fákkal, a meditációk és érzelmes merengések színterei. Elmaradhatatlan a fák különböző lombszíneződésére törekvő hangulatteremtés. Patak is behódol a pálma divatnak. A kertről a korabeli *Vasárnapi Újság* (1860) is megemlékezik: „A vártól jobbra van az ujabb izlésben épült pompás herczegi kastély, körülvéve a legszebb, s igen tágas angolkerttel, melynek sűrű lombos fái között a legszebb sétautak, itt-ott virágágyakkal ékítve vezetnek. A kert déli részén pedig még nagyszerű romjait lehet látni a hajdani várnak; vannak még itt mély sánczok, földalatti folyosók, stb. Nehány évtizeddel ezelőtt még e helyet rendetlenül elszórt kőhalmok, a vár sánczait büzhödt mocsár borítá míg most árok és bástyák viruló fákkal, becses növényekkel vannak beültetve, s a gyönyörű park Patak lakóinak, s a tanuló ifjuságnak legkedvesebb mulatóhelyül szolgál...” Keleti Gusztáv metszetei a *Tokaj-Hegyaljai Album*ban ismertté tették a kertet (2. kép).[14] A nagyszabású kertterv a déli várfalszakaszon átvezető hidat, Orangerie-tervet is tartalmaz, az érzékeny növények teleltetésére, az olaszbástya D-i előterében. Az ágyúdombra pavilont terveztek, s Bőség és Flóra szobrát. A kerti objektumok között lovarda, kocsiszín, borospince lejárata is szerepel. Az üvegházba a torony körüli kertből lehetett lejutni, s a század eleji képeslapok már megváltozott formában mutatják, ahogy a Windischgrätz család használta.[15]

A század első felében a régi temető helyét a Kollégiumnak adományozta Bretzenheim herceg. Ez körülbelül 7 hektár terület, bekerítve az oktatásba bekapcsolva, mint Iskolakert él. Idős fái a régi füvészkert maradványai. Kislevelű hárs, magas kőris, fekete dió, 100 éves tiszafa, és a szép ezüsthárs fasor külön kiemelendő. A kert értékét emeli a múlt századi tornacsarnok, mely kis hazánkban a legrégibb. A kertben elhelyezett szoborsétány az egykori patrónusoknak, híres tanároknak, diákoknak állít emléket.

Az Iskolakert kialakítása a régi temető megszüntetését, és új nyitását eredményezte, a város északi határán. A református temető Patak Házsongárdi temetője. A temetőben nyugszanak a Kollégium neves tanárai, papjai, diákjai.

A Widischgrätz család idején megjelent kertarchitektura: *rosarium*, halastó a Nymphas szoborral, üvegház, vízemelő ház (kútház a Bodrog partján, a vár alatti sziklakibúvásoknál), s szobrok (kerti oroszlánok, kapuvédő oroszlánok), márványpadok,

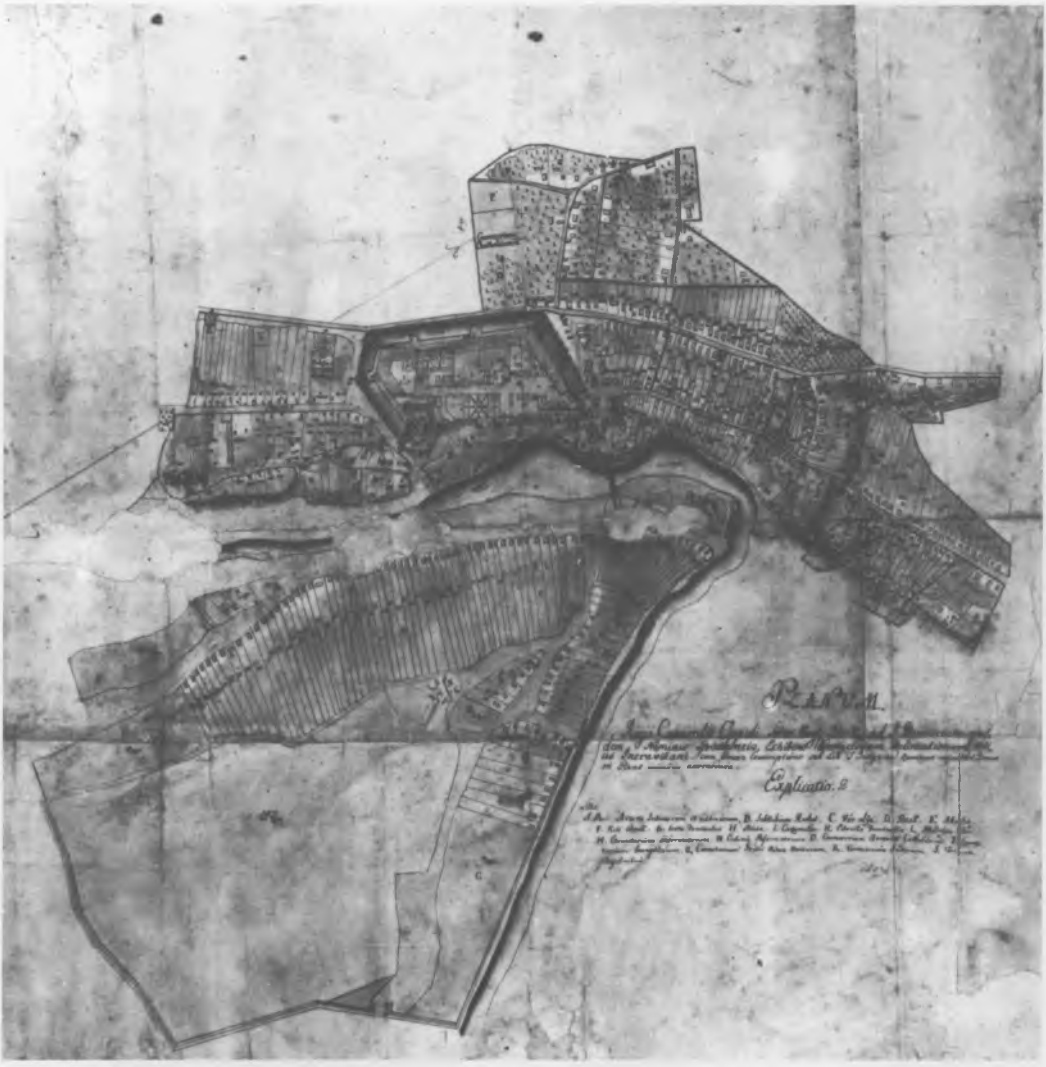
[14] *Tokaj-Hegyaljai Album*, Pest 1867, 52, a—b.

[15] Század eleji képeslapgyűjtemény. SRMA (9. j.) Horkay László hagyatéka, 95-25 — 95-101.

márvány virágtartó, kővázák, stb. olyan igényesek, észak-itáliai kőfaragó műhelyekből származnak, melyek az európai kertművészethez való felzárkózás tárgyi bizonyítékai.

Korabeli újságok, Hölgyfutár, Uj Idők, a kerti mulatságokról, s a pezsgő életről vallanak. A kert néhány reliktum növénye, a nagy törzskerületű japán akác, két öreg kőris és a várfalakon és a hajdani trinitárius kolostor falán díszlő évszázados borostyán ma is gyönyörködtet.

A kastélykert jelenlegi állapotára talán a provinciális jelző a legkifejezőbb. Az utóbbi évtizedek műemléki helyreállítása elsődlegesen az épületre szorítkozott, ami óriási feladat, hiszen méretében, díszítésében is egyedi épületegyüttest érint. A munka korántsem tekinthető befejezettnek, s terveink szerint a sárospataki vár műemlékegyüttesének rekonstrukciós programja 2003-ban fejeződik be, s a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára, a Rákócziak örökségét helyreállítva méltó nemzeti kultuszhellyé emeli, új történeti kiállítással, s természetesen rekonstruált történeti kerttel.

Patak térképe 1776-ból.
Sárospatak, Rákoczi Múzeum

Keleti Gusztáv metszete a pataki vár ról és kertjéről.
Tokaj- hegyalja Album, Pest 1867

Csetri Elek

Wesselényi István instrukciója ménesmesterének 1731-ből

A Wesselényiek zsibói ménese a legrégibb és legnevezetesebb erdélyi lóneveldék sorába tartozott. Kazinczy Ferenc azt írta róla, hogy a „zsibói istálló aszerint érdemel bővebb előadást, mint a vásárhelyi s fehérvári *bibliotheca* s a szebeni képgyűjtemény, mert ez úgy kevélysége Erdélynek és a nemzetnek, mint amazok".[1] A Wesselényi-ménes központja előbb Hadad, majd Drág, végül pedig — virágzása idején — Zsibó. A Wesselényi-uradalomhoz a kor szokása szerint kezdettől fogva hadi célokból és *pro decore familiae* jelentős lóállomány tartozott, de a ménes tulajdonképpeni megalapítójának Wesselényi István tekinthető, az alapítás időpontjának pedig a 17. század közepe.

Forrásközlésünk jobb megértéséhez az uradalom megalapításáig és történetének felvázolásáig kell visszamennünk, lényegében a Wesselényi család partiumi-erdélyi meggyökeresedésének korszakáig. Ismeretes, hogy a Wesselényiek itteni uradalmát Báthory István 1584 március 6-ai adománylevele alapozta meg, mikor is a fejedelem két mezővárost, Hadadot és Zsibót, valamint 17 egész falut juttatott hűséges hívének, Wesselényi Ferencnek. Az adományt később azzal is megtoldotta, hogy lengyel királysága idején a kincstartóként őt továbbra is odaadóan szolgáló Wesselényi Ferencet jelentős lengyelországi birtokokhoz juttatta. Wesselényi Ferenc halála után, az osztozás során a hadadi uradalmat fia, Pál örökölte, és végül is ő vált a Wesselényiek partiumi-erdélyi ágának megalapítójává.

Pálnak egy fia maradt, a korán elhalt Wesselényi István, Lónyai Anna első férje. Házasságukból született Wesselényi Pál, aki korai gyermekkorát mostohaapja, Kemény János környezetében töltötte. De aztán nehéz idők következtek családjára. A II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratából visszatérő Kemény János elcsigázott hadseregével együtt, hősies küzdelem után tatár fogságba került s csak hatalmas váltságdíj fejében szabadult. Itthon meg a belvillongás és a vereség nyomán Erdélyre zúduló tatár-török hadak és szövetségeseik ismételten végigpusztították az országot. Maga Kemény rövid ideig fejedelem lett, de aztán a török ellen küzdve, Nagyszőllősnél elesett (1662). A háborús pusztítások és belvillongások a hadadi uradalmat is tönkretették és a Wesselényi István által alapított ménes is elpusztult, a lóállomány megszűnt: „az atyám idejében a tatárok elhajtván" — amiként a naplóíró Wesselényi István 1722-ben megemlékezik a ménes első pusztulásáráról.[2]

---

[1] Kazinczy F.: *Erdélyi levelek II*, kiad. Kristóf Gy., Kolozsvár 1944, 112; l. még Kőváry L.: *Erdélyország statistikája*, Kolozsvár 1847, 143.

[2] *Kivonatok id. Wesselényi Miklós beszédeiből s jegyzetek életére*, Erdélyi Múzeum-Egyesület (= EME) Kézirattára (a kolozsvári Egyetemi Könyvtár megőrzésében); *Galatz et alibi continuatae, Anno 1722 die 12. 7-bris. Observationes quaedam morales*, EME Levéltára (a KÁL megőrzésében), Wesselényi család lt., Gazdasági iratok; Kazinczy: *Erdélyi levelek* (1. j.), 112.

Egy évtized sem telt el, s a fiatal Wesselényi Pál uradalma ismét háborús pusztításoknak nézett elébe. A nagybátyja, Wesselényi Ferenc vezette összeesküvés bukása (1669) után ugyanis a Habsburg-ellenes mozgalom központja a Partiumba tevődött át, egyik fészke pedig éppen Hadad vára lett, melynek ura maga is a „bujdosók"-nak nevezett felkelők egyik vezetőjévé vált. A harcok annál jobban elhúzódtak, mert a bujdosókat az erdélyi fejedelem, I. Apafi Mihály is támogatta. Hosszú és meddő küzdelem után Wesselényi Pál visszavonult a harcokból és uradalma ügyeinek intézésébe fektette maradék erejét. A hadadi uradalom megszilárdulását segítette, hogy 1681-ben Wesselényi Pál I. Lipót hűségére tért és 1688-ban amnesztiát kapott.[3]

Noha a békére lelt Wesselényi Pál már hozzákezdhetett a gazdasági építkezéshez, a hadadi uradalom újjászervezése igazából fiára, a naplóíró Wesselényi Istvánra (1674—1734) várakozott. Az ő ifjúsága sem volt politikai és katonai konfliktusoktól mentes, hiszen ekkoriban váltotta fel a török fennhatóságot a Habsburg-uralom Erdélyben, de mintegy tíz esztendő rendelkezésére állott a békés építőmunkához. Ennek rendjén rangos udvarház magasodott a domboldalon és gazdasági épületek emelkedtek, lóistállók épültek, és poraiból helyreállt a nagy hagyományokkal rendelkező hadadi ménes. Ami annál kézenfekvőbb volt, mert a naplóíró Wesselényi István sokkal inkább a munkás gazdálkodás híve volt, mintsem Mars harcias gyermeke.

A békés időszak azonban nem sokáig tartott: a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején (1703—1711) ismét a fegyverek vették át a szót, s maga a Partium is a hadak útjává változott. Wesselényi István, Bánffy György gubernátor veje és erdélyi tanácsúr, Rabutin császári generális parancsára, több főnemes társával együtt kénytelen volt elhagyni otthonát és Nagyszebenben keresni menedéket. Kisebb megszakításokkal itt tartózkodott a szabadságharc bukásáig, sőt helyzeténél fogva bekapcsolódott a nagypolitika cselekményeibe. Így 1710—1713 között az erdélyi kormányszerv szerepét betöltő *Deputatio* elnöke lett. Noha a rendek ismételten őt jelölték a Bánffy György halálával megüresedett gubernátori tisztségre, a bécsi kormánykörök e legmagasabb erdélyi politikai tisztség elnyerésében következetesen megakadályozták.[4]

Nevezetes naplója legelején, 1703 augusztus 4-én, Hadadból Nagyszebenbe történt menekülése okául Wesselényi István a „vexatiók" mellett, „sokféle kárvallásai"-t, „marhái" és „egyéb bonumi" elprédálását említi. Az 1702-ben újjáépített udvarház pusztulása mellett ekkor kezdődött meg a hadadi Wesselényi ménes enyészete is. Wesselényi István nagy értékű naplójából lépésről lépésre követhető a ménes sorsának beteljesülése. Miután a kuruc hadak hulláma elérte a Partiumot és Hadadot is, az említett augusztus 4-e éjjelén két ládányi értékkel és két málhás lóval Wessselényi Hadadról először Kolozsvárra, majd Nagyszebenbe ment, ahol „az őfelsége hűségében" megmaradt erdélyi főemberek gyülekeztek.[5] Ménesének maradéka (mintegy 40 ló) hűséges embere, Szilágyi László vezetésével s néhány lovásza kíséretében először Brassóban, illetve Szombatfalván talált menedéket. Wesselényi kezdetben ide küldözgetett pénzt emberei és lovai szükségeinek fedezésére.[6]

---

[3] Wesselényi I.: *Sanyarú világ. Napló. 1703—1708. I—II*, kiad. MAGYARI A.—DEMÉNY L., Bukarest 1983—1985, I 14.

[4] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 33—35.

[5] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 55.

[6] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 58. 63. 66—67. 70. 73. 77. 87.

Miután gubernátor apósa is így cselekedett, 1704 tavaszán az egyre jobban kiterjedő háborús pusztítások miatt Wesselényi is jobbnak és biztonságosabbnak ítélte, hogy jó embere, Szilágyi László vezetésével s néhány lovásszal lovait és marháit Havasalföldre menekítse. Ez ügyben Golesti bojár birtokosának írt, ahol ménesének maradéka ideiglenesen menedéket talált. A bojár nem volt más, mint Radu Golescu, a havaselvi vajda lovászmestere, a vajdai kancellária vezetője, majd az országos hadak főparancsnoka, aki a Habsburg császár híveként volt ismeretes.[7] Wesselényi naplójában nagy elismeréssel emlékezik meg Golescuról, aki vele mint ismeretlennel olyan jóindulatúlag bánt, állatait lehetőség szerint befogadta és szénával ellátta. Magának Golescunak is volt egyébként erdélyi ügyes-bajos dolga, mert egy örmény kereskedőnek hitelezett pénzt, amelyet nem kapott vissza. Erdélyi ügye elintézésében nyilvánvalóan a befolyásos Wesselényi István segítségére is számított.

Havaselvére menekített állatainak gondviselőjével, Szilágyival Wesselényi lehetőség szerint kapcsolatot tartott. Levelezett vele, utasításokat adott neki, az pedig — ha személyesen nem mehetett Nagyszebenbe —, ura idegen földre szorult állatai felől tájékoztatást küldött principálisának. 1704 október 11-én például Wesselényi István Szilágyinak tanácsokat adott állatai teleltetése felöl. Úgy látszik Golesti-en takarmányszűkében lehettek, mert Wesselényi állatainak egy része Moldvába került. Erre enged következtetni Wesselényi ugyanazon év november 8-ai naplóbejegyzése, hogy 100 béres ökréből 18, 50 tehenéből 13, méneséből pedig mindössze 7 kanca maradott, a többi odaveszett, egy része Moldvában. Valamit javított a helyzeten, hogy Wesselényi két elveszett lovát Havasalföldön, a Duna mellett megtalálták.[8] A következő évben, 1705 május 16-án naplójában az áll, hogy Szilágyi elbeszélése szerint (aki Nagyszebenben ismét meglátogatta) „pej német szekeres lovai" közül a rudast, amelyet „Prazenertől, a somlyai sókirálytól száz forinton vött", „a füvön most tavasszal megdöglött".[9] Rövidesen pedig Radu Golescunak 100 forintos kötelezvényt küldött, hogy ha ottani szolgái megszorulnának, annak fejében fizessen nekik.[10] Úgy látszik azonban, hogy állatai tartása felőli anyagi gondjai nem oldódtak meg, mert november 11-én olyan hírt vett, hogy szolgái Wesselényi összes lovaival és marháival „Moldva felé kimentek". A Golesti-ről való távozásuk oka az volt, hogy Golescunak sem szénája nem volt az állatok tartására, sem búzája az emberek élelmezésére. Mikor Szilágyi az anyagiak felől tárgyalni igyekezett vele, válasza az volt, hogy ő csak szolga és az urával akar beszélni. Az a kedvező hír is megérkezett Wesselényihez, hogy az addig vélt kisebb létszámmal szemben 20 marhája és 20 lova ekkor még megvolt.[11]

Naplójának 1706-os éve hiányzik ugyan, de a következő esztendei bejegyzések is jelzik, hogy Wesselényi István „száműzetésben" lévő ménese tovább pusztult. 1707. január 8-án Wesselényihez olyan hír érkezett, hogy ménesének maradéka mégiscsak Havasalföldön van, holott előbb ménesének távozását híresztelték onnan Moldvába *provisio* nemléte miatt.[12] Másnap azonban megérkezett Nagyszebenbe Sándor Zsigmond

[7] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 72. 76. 87. 101. 251. 254. 255. 258. 276. 287. 314. 317—318. 357—359. 429. 591. 612; II 18. 20. 731.

[8] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 246. 277. 287. 296.

[9] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 428.

[10] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 429.

[11] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 591—592.

[12] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), II 17.

(aki a gubernátor állataival együtt Wesselényi kint lévő lovait és marháit is gondviselte), és pontosabb információkkal szolgált. Kiderült, hogy Szilágyi Wesselényi összes lovait Moldvából visszavitte Havasalföldre. Híreket kapott Wesselényi ménese felől is. „Egyik rendbeli szekereslovaimból maradott, úgymint a sárgákból, négy, a pej német lovakból öt, és egy fakó paripám, kinek négyét egy Golescu nevű boer, kivel leveleink által már ezelőtt ismeretségben voltam, maga jószágába qvártélyban küldötte, a többire pedig Szilágyiék viselnek gondot" — írja Wesselényi.[13] A lovak létszáma felől azonban, úgy látszik maga is bizonytalanságban volt, mert január 10-én 11 kint lévő lováról ír, amelyekhez hozzászámítva a nála lévő hármat összesen 14 lováról tud s keserűen hozzáteszi: „mikor pedig béjöttem [ti. Nagyszebenbe — Cs. E.], akkor 40-nel jöttem bé."[14] Három nap múlva aztán egy görög kereskedő által Szilágyitól hozott levele a Moldvába szorult embereinek nyomorúságát ecseteli. Ezek fennmaradásukat biztosítandó kénytelenek voltak két lovat „és egy jó vasas kocsit" eladni, maga Szilágyi csak két cseléddel és egy kocsissal maradt, de olyan nyomorúságban, hogy „nincsen semmi gunyájok, még csak ingek is nincsen".[15]

A levelezés Wesselényi és Szilágyi között tovább folytatódott, világosabb képet azonban a földesúr csak akkor kapott lovairól, mikor március 21-én állatainak gondviselője ismét személyesen megjelent Nagyszebenben. Wesselényi elmondja, hogy Szilágyi „mind ez ideig való hosszas nyomoruságban is mind hitván lovaimmal tekergett harmadmagával Moldovában és Havasalföldében", s ezekkel 9 lovat tudott megőrizni, a többi „ki egyképpen, ki másképpen elveszvén".[16] Hogy mikor ért véget Wesselényi maradék ménesének kálváriája idegen földön, nem tudni pontosan. Az adatokból azonban arra lehet következtetni, hogy az 1708-as esztendőben már visszatértek Erdélyországba.[17]

Hogy atyja ménesét a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő török—tatár bosszúhadjárat után elhajtották, Wesselényi csak tömören írja le. Hogy naplója alapján olyan részletesen elidőztünk Wesselényi ménesének második, 18. század eleji, csaknem teljes pusztulásánál, annak oka az, hogy érzékeltessük az őt ért súlyos veszteséget anyagi és lelki szenvedését állatállománya pusztulása miatt, másrészt pedig, hogy kiindulópontunk legyen ménese újjáteremtése érdekében tett erőfeszítéseihez, lovairól való jó gazdához illő gondoskodásához.

Azt is jeleznünk kell, hogy az országos gondokkal bajlódó Wesselényiben nagyszebeni kényszertartózkodása idején is megmaradt vonzódása és érdeklődése a lovak iránt, ami egyébként végig jellemző vonása volt a Wesselényi család tagjainak. Ezzel kapcsolatban jellemző mozzanat, hogy mikor egy alkalommal nagyszebeni szállásán meglátogatta Rabutin generálist, Windischgrätz *vicecolonellus*szal először a császári fővezér lovait tekintette meg. Mikor Rabutinnak ezt tisztje elmesélte, a lónevelésben szintén járatos császári fővezér mindjárt kihívta és „lovait kihordatá" elébe és „megjárattatá". Wesselényi naplójában el is meséli, hogy milyen lovakat volt alkalma ott látni: „dániai lovak"-at, lengyel és erdélyi paripákat. Mint szakértőnek, Wesselényi Istvánnak Windischgrätz *vicecolonellus* is előhozatta saját lovait és megmutogatta azokat Wesselényinek.[18]

[13] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), II 18.
[14] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), II 20.
[15] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), II 23.
[16] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), II 113.
[17] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), II 298. 342. 492. 505.
[18] Wesselényi: *Sanyarú világ* (3. j.), I 632—633.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után Wesselényi István visszatért szűkebb hazájába, a Szilágyságba, elpusztult uradalmába. „Elszomorító volt látnia parlagon heverő földjeit, leégett udvarházát" — írja első életrajzírója, FERENCZI MIKLÓS.[19] Keveset lendített helyzetén, hogy a Közép-Szolnok vármegyei főispánság mellett elnyerte Kolozs vármegye főispáni tisztségét is. Hasonlóképpen, hogy a hadadi uradalommal 1584-ben család által nyert *liber barói* cím után Wesselényi Istvánt az uralkodó bárói rangra emelte.[20] Gazdaságilag azonban lendített romlott helyzetén, hogy királyi joggal megkapta Galac jószágát, *inscriptió*ban (zálogul) pedig a drági birtokot.[21] Az anyagi felemelkedéshez hozzátartozott, hogy az uradalmi falvak puszta telkeit újratelepíttette, az elpusztult épületeket újjáépíttette, az állatállományt ismét kifejlesztette s uradalmát fokozatosan újból virágzóvá varázsolta. Mindent számba véve, elmondhatjuk, hogy a közismerten ellenzéki Wesselényi család nagyarányú gazdasági, társadalmi és politikai felemelkedését a Bécs iránti hűségben *nolens-volens* megmaradt Wesselényi Istvánnak köszönhette.

A szatmári békével kezdődő építőmunkához szervesen hozzátartozik az, hogy a gazdasági szervezés és gazdálkodás iránt érzékeny Wesselényi István a kor jó gazdáihoz illő módon 1722-ben utasításban (*instructió*ban) fogalmazta meg az uradalmi tennivalókat, a gazdálkodás módját, az egyes mezőgazdasági ágazatok körüli munkákat, tisztjei és alkalmazottai kötelességeit. A lovak iránti affinitását bizonyítja, hogy említett utasításában külön fejezetben szól *A ménes tartásárul*, hogy aztán ismét bővebben kitérjen a lovakra, a *De stabulis* és a *De aedificiis* című részben. Természetesen ott, ahol az 1722. évi utasítás a jószágigazgató feladatait taglalja *(Instructio Aulae Praefecti)*, annak kötelességei közt a lovászokra és „csatlósokra" való felvigyázást is említi, minthogy a 16. pontban ismét szóba kerül a lovak táplálása, a lovászok dolga, a lovak szépsége-délcegsége és haszna, éppúgy mint a lónevelés kérdése.[22]

Természetesen számunkra az 1722. évi instrukció *Ménes tartásrul* szóló része a legfontosabb. Ebből kiderül, hogy Wesselényi uradalmában a ménestartás fő célja a szekeres lovak és hátaslovak, paripák nevelése, mégpedig elsősorban saját szükségletre. Megtudjuk innen, hogy ménesállománya részben vásárlás, részben adomány révén állott ismét össze, aztán meg természetes szaporodással gyarapodott. Ha a ménes lovainak összetételét fajták szerint vizsgáljuk, megállapítható, hogy azok döntő mértékben erdélyi paripák, azaz keleti eredetűek. Utánuk fontosságban a nehéz német lovak következnek, de az 1700-as évek elején, a Habsburg-uralom megszilárdulásával megjelennek már a spanyol fajták is.[23]

Birtokostársaihoz hasonlóan Wesselényi István a ménest legfőképpen az uradalom szükségletei és főnemesi családja ékessége végett tartotta és kevésbé üzleti vállalkozásképpen. „Ménest tartani az Uraknak szükséges mind azért, hogy Paripákot és Szekeres Lovakat pénzen ne végyen: nem tsak, hanem hogy még mulathassa is magát. De hogy akinek nagy Jószága, bőv Legelő helye, és ahoz meg kivántató alkalmatossága nintsen, nagy számban tartani nagy bolondság Erdélyben, ahol annak, kivált békességben, Sem-

[19] FERENCZI M.: *Hadadi br. Wesselényi István élete és naplói*, Kolozsvár 1910, 23.

[20] PETRI M.: *Szilágy vármegye monographiája*, Budapest 1901, I 415.

[21] FERENCZI: *Wesselényi István élete* (19. j.), 34.

[22] Wesselényi István 1722 szeptember 12-ei gazdasági instrukciója (*Galatz et alibi continuatae. Anno 1722. die 12. 7 bris*), Wesselényi család lt. (3. j.), Gazdasági iratok.

[23] Uo. Az említett 1722. évi gazdasági instrukció 14. pontja a takarmányozás kapcsán említi már a spanyol lovakat is.

mi betsi nintsen" — írja 1722. évi gazdasági utasításában. Ugyanott ménese létszámát százban állapította meg, a többletet, „a rosszát és apraját" kiselejtezésre ítélte. Az instrukció megfelelő része intézkedik még a hágatás, a lovak nyári és téli tartása felől és utasításokat ad a lovak felnevelésére és iskoláztatására is.[24] Nagy gondot fordított a nemes lovak kitenyésztésére s ezzel kapcsolatos hágatásra. 1722-ben írja, hogy a ménes alapja a minél nagyobb „szép Mén Lovak", ezek nemzenek szép fajta lovakat, hiszen a kancáik kicsinyek. A hágatás időszaka nála májusban kezdődött és legfeljebb júliusig tartott. E célból egy „Speciális Mén Lovat" tartott, hozzá 12 kancát s azokat a szabadban „kézen" hetente mindennap meghágatta: a szekeres lovak fogantatására egy „Német Lovat" és „egy Dobrotsán termető Lovat" alkalmazott.

Az alább közölt 1731. évi instrukcióban kevés szó esik, az 1722-esben azonban annál több a kocsiba és szekerekbe fogott lovakról. Míg előbb a gyors, bátor, harcra termett lovakon volt a hangsúly s különösen a török harci paripáknak volt nagy a becse, most sokkal inkább az úrlovagláson, földesúri szórakozáson, kocsik és szekerek elé fogott lovakon van a hangsúly. Ez annál érthetőbb, mert a nemesi hadsereg háttérbe szorulásával a zsoldosok nehéz lovassága termetesebb, teherbíróbb lovakat kívánt meg. A könnyűlovas magyar huszárság jelentősége azonban növekszik, sőt külön fegyvernemként a 18. században még erősödik. Így a hagyományos erdélyi-keleti lovak tenyésztése továbbra is központi feladat. Jellemző az is, hogy földesuraink nem ismerik fel a nemes lófajták gazdasági-pénzügyi jelentőségét a külkereskedelemben.[25]

Uradalmi instrukcióink között egészen sajátos helyet foglal el a ménesmesteri instrukció, mely — mint láthattuk — azelőtt az általános utasításba illesztve szokott szerepelni. Az alább közölt 1731. évi forrásban viszont a ménesmesternek adott teljesen önálló utasításról van szó, melyet Wesselényi István készített a szolgálatában álló Wajsz Jánosnak.[26]

Már eleve figyelemre méltónak tekinthetjük, hogy Wesselényi István lóállománya irányítására ménesmesterként szakembert alkalmazott. Annál jelentősebb ez, mert késői utóda, Wesselényi Miklós 1829-ben megjelent könyvében, egy évszázad eltelte után is azt írja, hogy egy „otromba", tudatlan, „úgynevezett lovászmester rángatta s kergette kordán" a lovakat.[27] Wesselényi István pedig nemcsak ménesmestert fogadott fel, hanem külön is kötelezte, hogy a „Lovász Mester házába lakjék az Istálló mellett, és jelen légyen itatása, abrakolása és tisztításakor a lovaknak".

Nemcsak hogy leltár szerint felelt „minden Lovakhoz való eszköz"-ért, hanem lovászmesteri munkáját jelentős számú személyzet segítségével látta el (lovászok, kancamester, nyergelő szolgák), de volt „orvosló embere", a közelben pedig „Németh Kovácsa" s természetesen lógyógyszertára is. A lószerszámok karbantartására uradalmi kovácsok, lakatosok és szíjgyártók állottak rendelkezésére.

---

[24] Uo. Az említett részeken kívül az 1722. évi utasítás 16. pontja ismételten visszatér a lovak kérdésére, s szól azok táplálásáról és hasznáról, a lovak szépségéről s a lovászok kötelességeiről.

[25] TAKÁTS S.: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest 1961, 221—224; EMBER GY.—HECKENAST G. (szerk.): *Magyarország története. 1686—1790*, Budapest 1989, 575—576.

[26] A közölt 1731. évi ménesmesteri utasításra DANI JÁNOS akadémiai főkutató hívta fel a figyelmemet, fogadja érte köszönetemet. Őrzési helye: EME (2. j.) Levéltára, Jósika család fenesi lt., 8. cs. Egykori tisztázat ívpapíron, 4 lapon.

[27] Wesselényi M.: *A régi híres ménesek egyike megszünésének okairól*, Pest 1829, 31.

Noha szó esik az abrakolásról, hágatásról, herélésről, patkolásról, orvoslásról és sok egyéb tennivalóról, Wesselényi István ménesmesteri utasításának a központi kérdése a lovak nevelése-idomítása. A ménes lovait alkalmas időben a mezőn legeltették, éjszaka akolban tartották, egyébként színben, istállóban abrakolták, nevelésükre pedig arra kialakított hely állott rendelkezésre. A lovászmesternek különösen az itteni tevékenységben volt döntő szerepe. Sok időbe és energiába került, amíg a „Gyermek Lovak"-ra megszelídítés és édesgetés után lekötő szíjat, aztán pokrócot, végül pedig nyerget tettek rá, de a nevelés igazából csak akkor következett, amikor megszoktatták, hogy hátán megtűrje a lovast. Az ősi, régimódi, de még eléggé általános rideg állattartással szemben, az istállózás, az abrakolás, a spanyol lovak, egyszóval a modernizálás fontosságát a szakképzett ménesmester megjelenése is mutatja. Ugyanakkor a lovak táplálása, elsősorban lovaglásra való használata, kezelése arra vall, hogy a ménesben a hagyományos ménestartás szokásrendjének számos eleme uralkodott.

Az erdélyi magyar főnemes Wesselényi Istvánban rendületlenül élt az az ősi személyes kapcsolat, amely a birtokost a természethez, annak teremtményeihez, a lovakhoz kötötte. Az a mozzanat, hogy a lovászmester reggelente jelentést tesz urának a ménes állapotáról, este pedig „parancsolatot kell vennie" tőle s hogy ő maga jelöli ki a lótanításra érett csikót, ennek a személyes törődésnek a bizonysága. A hagyományos nemes típusához tartozó Wesselényi István nem haszonkeresésből, kereskedési célból tartott ménest, hanem uradalma hírének-nevének fenntartása érdekében és a lovakkal összenőtt ősi hagyományt követve, személyes kérdésének, valódi szívügyének tekintette a lovakkal való foglalkozást.

A Wesselényiek lónevelési tradíciója az utódok alatt is folytatódott, mégpedig elsősorban Zsibón. 1734-ben, a naplóíró Wesselényi István halála után ugyanis fiai megosztoztak uradalmán. Az idősebb Ferenc kapta Hadadot a környező falvakkal, István pedig Zsibót tartozékaival. István igen nagy gondot fordított a zsibói ménesre, szép kőistállót építtetett befogadására, melyhez fia, id. Wesselényi Miklós korában lovarda járult. Az ő fia, ifj. Wesselényi Miklós írja: „Báró Wesselényi István volt jó résztt a legelső aki Erdélybe 1740 táján spanyol hágó lovat hozott s így származtak ide a Galant, Hannibal, Caesar, Brillant, Bello, Spitz, rész szerént Spanyol, rész szerént Császári ménesekből eredett fajok."[28] A fentebb közölt adatok alapján a reformer Wesselényi megállapítását módosítanunk kell, hiszen a 18. századi adatainkból kiderült, hogy Wesselényi Istvánnak már 1722-en voltak spanyol lovai. Nyilvánvaló azonban, hogy a változás az utódok alatt is folytatódott s a „náj módi", az osztrák uralom a spanyol lovaknak kedvezett.

A közölt 1731. évi ménesmesteri utasítás is igazolja, hogy a lónemesítésben és lóidomításban egyaránt kiváló id. Wesselényi Miklós, a „zsibói bölény", másrészt az újjáalapításában és lovas bravúrokban kitűnt ifj. Wesselényi Miklós zsibói ménese milyen komoly hagyományokra tekinthetett vissza.[29] Az 1731. évi ménesmesteri utasítás annál becsesebb számunkra, mert magának a zsibói ménesnek az iratanyaga — néhány töredéktől eltekintve — teljes egészében megsemmisült. Márpedig a ménest a zsibói uradalom történetében előkelő hely illeti meg.

---

[28] Wesselényi: *A régi hires ménesek* (27. j.), 23.

[29] A kérdésről részletesebben szól Trócsányi Zs.: *Wesselényi Miklós*, Budapest 1965, 76 és 84; valamint Csetri E.: *Kelemen Benjámin, a haladó gazda*, Kelemen-emlékkönyv, Bukarest 1957, 168. A kortársak munkái közül alapvető *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*, szerk. Gyalui F., Kolozsvár 1941, 56.

Forrás*

A[nn]o 1731. Die 15. 7-bris.

[Wesselényi István] *Istructioja Waisz János Perájterségére*

1. Minden Lovakhoz valo eszközöket irás szerént kezéhez vévén, ugy az Lovak orvosságaitis azokat conservallya és az Lovak körül hasznát vegye, ha valami szakad, vagy törik, vagy ha ujjat kell is valamit csinálni, az Tisztek által az Mester embereket bé hivatván csináltassa meg, lévén mind Szijjarto, mind Lakatos mind Kovács kezek alatt, ugy az Istállonakis, vagy Lo Iskolának ha mi héjja lészen.

2. Az Lovászokat, Kancza Mestert, és nyergelő szolgákat rendbe végye, és kit kit az maga hivatala szerént szolgáltasson, az mint eddig volt, az Lovászokat el rendelvén, ki mellyik lovakkal és hány lovakkal bánnyék.

3. Az mint eddig volt reggel ollyan időben tiszticsák, itassák és abrakollyák meg az Lovakat az Dobolástis le követvén abrakoláskor, az tisztitás porát az farokhoz az Lovaknak vervén le az vakarobol, hogy meg lássék mellyik Lovász mennyi port vett ki az Lovakbol, kiis fordicsák az Lovakat füvel az abrakolás után, az eddig valo mod szerént.

4. Az mellyik Legény szót nem fogadna, az Tiszteknek kell meg mondani, annal inkább ha valamit vétene, azoknak parancsolattyok lészen, hogy büntessék őket.

5. Ha valamellyik Lonak az mi baja lészen, ugy nyavalyályais hirt kell tenni az Tiszteknek, és azok már tudgyák, mind nékem lévén ollyan orvoslo emberem, mind peniglen Nemeth Kovácsokis ahoz ertök közel lévén, azokat kell elhivatni, és azokkal kell orvosoltatni az kikhez magok nem tudnak.

6. Az Gyermek Lovakat az kik nem igen gonoszok, gyengébben kell eröltetni az tanitásban, az kik penig gonoszabbak, erösebben kell hajtani, amig ifjjak lesznek, mert ha megerösödnek, az után vagy későbbre vagy meg sem szelidednek soha jol.

7. Az Lo tanitásban pedig ezt a modot kell tartani, hogy mikor ki fogják valamellyiket az én parancsolatombol, elsöben csak szeliditeni kell és törölgetni, kenyeret is adván néki, elsőben az orrát, azután fellyebb az szeme felé, füle felé törölgetvén. Az után ha annyira szelidedik, le kötő szijjat kell rá kötni, elsőben nem szoritván meg igen erőssen. Az után penig pokroczot öszve hajtván kell rá kőtni az hátára az le kötő szijjal, az hol az nyereg áll. Az után nyergetis kell reá kötni, és avval kell az Lo Iskolában meg hajtani.

8. Az Gyermek Lovaknak meg hátasitásának modgyát penig ez szerént akarom hogy legyen. Hogy az melly két ágos az Udvaron vagyon oda kell vinni, egy tanult rest Loval edgyütt, és ahhoz kétfele jo erös kötelekkel szorossan meg kell kötni fen az fáknak az gombjaihoz, és osztán, egy Legény ott az nyeregbe fel ülhet reá, és rajta ülvén egy kevéssé, ismét leszályon, ismét fel üllyön, egy néhányszor, mind addig egynéhány nap ezt continuálván, az meddig jol megállya az fel ülést minden irtozás nélkül. Az után penig ugyan ollyan tanult Lora fel ülvén egy Legény, ugy az tanulo Gyermek Lorais az

* A forrásközlés betűhív.

más Legény, és az Gyermek Lovat jo szorossan kötellel az tanult Lonak az nyakához kell kötni s ugy kell hordozni az mig az Gyermek Lo meg fárad, de lejtőre ne mennyenek vélle egy darabig, és neis bocsássák el az nyakától az tanult Lonak az jártatásban, hanem csak akkor, mikor már nem félnek tőlle, hogy meg hannya az embert, és igy az Lo sem erkölcsöt nem veszen, sem nem kell félni hogy egy Legénytis el roncson, de az utánnis mindenkor tanult Lovon mennyenek előtte az Lonak mikor jártattyák kin az mezőn vagy az udvaron, mind addig mig egész batorságot nem veszen az Gyermek Lo az járásban.

9. Mikor magunk otthon leszünk, minden reggel reportumot kell hozni, a Lovak állapottyárol, ugy estveis parancsolatot kell venni, a más napi dolgokrol; mikor pedig ott nem leszünk, tehát minden héten egyszer, az én Tiszteim által tudosicson mint hogy azon kivülis a Tisztek a magok dolgairolis tudositanak aval edgyütt meg lehet, csak mondgya meg nékik mit irjanak a lovak dolgárol.

10. Minden ujság után a lovaknak az elejeket ujjolag patkoltassa, a hátuljokat pedig két hólnapban egyszer a Paripáknak. A mén lovaknak pedig, és az vadab gyermek lovaknak, csak az elejeket patkoltassa, és a Mén lovakatis gyakran jártassák annak rendi szerént, vizre küldvén le őket gázoltatni, mikor nagy sár nem lesz.

11. A lovak exercicziuma pedig minden héten négy nap légyen, ugymint: Hétfőn, Kedden, Csütörtökön, Szombaton. A gyermek lovakat pediglen minden nap kell jártatni, had tanuljanak.

12. A mezőn kin lévő Vad gyermek lovakatis meg néze, beis hajtatván meg sózni egyszer minden héten, ugy a Kancza ménestis gyakran meg nézesse, a Kancza mesterrel, magais néha meg néze, mikor oly közel lesznek hogy egy nap meg járhatya őket.

13. Maga a Lovász Mester házába lakjék az Istálló mellett, és jelen légyen itatása, abraklása, és tisztitásakor a lovaknak.

14. A mely lovak már jobban tanúltanak meg próbálja őket az ugrató fa közé köttetvén, és a kiknek inclynatiojok vagyon az ugráshoz, azokat ugordani tanicsa, az exercziti-um előtt, de a kiknek semi inclynatioját nem latya az ugráshoz, nem kell erőletetni őket, mert csak erkölcsöt vésznek, mert a lovakbannis a kik docilisabak, azok inkáb meg tanulyák.

15. A hágatás iránt azt a rendet kell tartani tavaszkor, a kit eddig tartottanak, hogy tudni illik a feket Kanczákat, a fekete szekeres német lovakkal kell hágatni, reggel és estve, egyszer, egyszer, rendre fogatván meg a kanczákat nékiek, kiken kell hágatni ezeket, ugy más mén lovakkalis, az kikkel kézen szoktanak hágatni az drágább ménlovakkal, az közönségese ménlovakat pedig szabadon bocsátván bé az több ménes közzé, eczakánként az akolban s rendre, s változtatván őket.

16. Az Gyermek Lovak herélését tavaszkor annak idejében kell meg heréltetni annak az mesterével. Ugy összel az Tavalyi Csikokat 7-berben kell meg bélyegeztetni az paripa csikokat külön bélyeggel, az Kancza Csikokat meg külön bélyeggel, ugy farkokatis akkor kell el vágni, és meg nyirni, az paripa Csikoknak, az mint már ezt az Kancza mester annak rendje szerént véghez tudgya vinni.

17. Minthogy penig az Erdélyi Lovaknak, ugy az enyimeknek is többire kurta nyakok vagyon, és alacson elejek, az arra nézve az fejeketis alá tartyák azért olyan zabolakat kell nekik keresni, az kik alá tartyák az fejeket, az melly zabolaban fen tanulyák tartani és ugy kell szoktatni őket hogy ne huzhassak az szájokat hanem könnyen fordithassák mind két felé őket és egyébkéntis az mikre szokás az Lovakat tanitani az Lufftspringen kivül, mert azt nem kivánom, mind azokra tanicsa az Lovakat, leg kiváltképen arra vigyázván, hogy az Lovak az felülést és a leszállást csendesen meg állyák és bokrosok, s fel rugok ne legyenek, ha lehet farkokat is ne csovállyák. Dat[um] Drág. Anno Die ut supra.

IFJ. BARTA JÁNOS

Aspremont János Gobert gróf Zemplén megyei birtokai és jövedelmei a 18. század végén

Némi iróniával azt is mondhatnánk, hogy Aspremont Ferdinánd két börtönbüntetése között szakított időt magának arra, hogy feleségül vegye Rákóczi Juliannát. 1689-ben azért vetették fogságra, mert felelősnek találták az általa védett Belgrád várának elvesztéséért a törökkel szemben, míg 1691-ben éppen az udvar jóváhagyása nélkül kötött házassága miatt zárták be. Valójában persze egyik fogsága sem lehetett tartós. Törvénybe ütköző cselekedetet nem követett el, rangja, befolyása pedig megvédte attól, hogy az udvar hosszabb elzárással próbálja meg kifejezni nehezteléséét.

A romantikus történetszemlélet megható hátteret tud varázsolni a házasság köré. A már nem is annyira fiatal (48 éves), Németországban (Westfaliában) született, élete javarészét a császári hadseregnek szentelő, sok dicsőséget szerzett, most mégis alaptalanul megvádolt, szabadon engedve is mellőzött főúr és az édesanyjától elragadott, az Orsolyarendi apácák kolostorába zárt fiatal (19 éves) főrangú leány egymásra találása minden szempontból kedvező alapot kínál erre. A valóság azonban prózaibb. Ma már tudjuk, hogy a házasságot a két család tudatos tervezgetése előzte meg. Nagy szerepe volt benne Zrínyi Ilonának s az ő révén szerezhetett tudomást a dologról a távoli számkivetésben élő Thököly Imre, hiszen különben nem írhatta volna 1691 április 23-án, éppen két hónappal az esküvő előtt Vidinből feleségének, hogy a mennyegzőn szívesen ott lenne. Támogatta a tervet az Aspremont rokonság is.[1] Az esküvő, úgy látszik, csak az udvarban keltett meglepetést. Az újdonsült férj rövid időre Spielberg börtönében, az ifjú ara újra kolostorban találta magát.

A házassággal Aspremont Ferdinánd gróf jogot szerzett arra, hogy felesége örökségét leválasszák a Rákóczi birtokokról. Az osztozást a két testvér — Ferenc és Julianna — között egyelőre megnehezítette, hogy az öcs még kiskorú volt. Lassította lebonyolítását Kollonich érsek, a fiatalok gyámja is, aki a vagyont kezelte, hellyel-közzel a maga hasznára. Vonakodását sikerült vádaskodással lepleznie. A Csehországban élő Rákóczival elhitette, hogy sógora ki akarja forgatni jogos örökségéből. Kollonich vádját látszott erősíteni, hogy Aspremonték nemcsak a leánynegyedet, de a fiatalkorú Ferenc feletti gyámságot is szerették volna megszerezni. A 16 éves fiatalembert azonban ekkor még alig érdeklik az anyagiak, mindent gyámjára, az érsekre hagy.

A birtokmegosztás így végül több lépcsőben ment végbe.[2] 1693-ban a nagykorúvá nyilvánított Rákóczi nemcsak a leánynegyedet adta ki húgának, hanem mindent megfe-

---

[1] A házasság körülményeire l. KÖPECZI B.—R. VÁRKONYI Á.: *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest 1976², 52.

[2] A birtokmegosztás történetére és eredményére l. WELLMANN I.: *A Rákóczi birtokok sorsa*, Rákóczi Emlékkönyv (szerk. Lukinich I.), Budapest 1935, 93—122; valamint KÖPECZI—VÁRKONYI: *II. Rákóczi Ferenc* (l. j.), 58. 74. 86.

lezett vele. Julianna férjével még az évben bejárta a birtokot, Rákóczi a következő évben utazott Magyarországra. Mindkét fél arra a megállapításra jutott, hogy mind az uradalmak, mind a részbirtokok katasztrofálisan elhanyagolt állapotban vannak. A végleges megosztást a testvérek 1696-ban kezdték meg, de ez újabb bonyodalmakkal járt. Julianna — a korábbi feles osztozkodásra hivatkozva — a nagy uradalmak egy részét is magának követelte. A testvérek között pörre került sor, s Juliannának sikerült is az eredeti elképzeléseket a maga javára megváltoztatni. A végleges megegyezést 1699-ben kötötték meg. Rákóczi egyedüli birtokosa lett a sárospataki, a tokaji, a regéci, a munkácsi és a helmeci uradalomnak. Megosztoztak Ecseden, Felsővadászon, Makoviczán, Nagysároson, Debrőn, Ónodon és Szerencsen. Juliannáé maradt Zboró, Bodrogkeresztúr, a borsi és az upori jószág, négy tokaji, s három tarcali szőlő.

A Rákóczi-birtokok jelentős része feküdt Zemplén megye területén. Csaknem kizárólag Zemplén megyei településekből állt a sárospataki, a tokaji, a szerencsi és az ónodi uradalom. Más megyebeli birtokok a regéci, az upori, a borsi és a helmeci uradalom részét alkották.[3] A felosztás azonban alig vette figyelembe az uradalmi határokat. A Rákóczinak juttatott néhány — többé-kevésbé épségben meghagyott — uradalom mellett a többieket felszabdalva juttatta az új tulajdonosok kezére. Az osztozás során a gazdálkodás tapasztalatával egyáltalán nem rendelkező testvérek néha még az egyes községeket is megosztották egymás között. Az Aspremontok helyzetét rontotta, hogy Rákóczi Julianna a frissen szerzett jószágok egy részét azonnal zálogba adta. A leányágon öröklött birtok így végül elszigetelt töredékekből állt össze, egész uradalmat nem tartalmazott.

Átmenetileg azonban még ez a birtokrész is veszélybe került. Jövedelmei a szabadságharc idején nem jutottak el birtokosához, annak bukása után pedig a kamara — a fejedelem birtokaival együtt — saját kezelésébe vonta.[4] Ezt követte az 1715. évi XLIX. tc., amely a fejedelem valamennyi jószágát elkobzásra ítélte. Az Aspremont családtagok nem csatlakoztak a mozgalomhoz, az elkobzás így őket nem érintette. Birtokuk visszaszerzése mégsem ment könnyen. Ferdinánd gróf ezt nem is érte meg, hiszen visszaköltözött Westfáliába s a családnak nemesi előnevet adó Reckheimben halt meg még 1708-ban. Julianna sem sokkal élte túl a szabadságharcot, ő 1717-ben hunyt el. Örököseik egyelőre nem sokat törődtek a zempléni birtokokkal, egy részüket (többek között Külső Bőcs, Hídvég, Kesznyéten, Felső Lúc településeken lévő jószágukat) 1730-ban Szirmay Tamásnak, Fáy Gábornak és más nemeseknek zálogba adták. Az örökösök első generációja különben — a magyarországi ágat megalapító Ferdinánd gróffal ellentétben — a magyar közéletben nem játszott szerepet. Közhivatalt először a házaspár unokája, János Gobert gróf vállalt, aki a magyar udvari kamara tanácsosa lett. Fiának (ugyancsak János Gobert [1757—1819]) történetírásunk több hazafias cselekedetet tulajdonít. Ő szerezte vissza a Rákóczi levéltárat Lengyelországból, 10 ezer forintot adományozott a Ludoviceumra, 24 ezret a Nemzeti Múzeumra. Az ő gyermekeivel (Károly Gobert [1790—1809], s Mária Anna, gróf Erdődy György felesége) az Aspremontok magyarországi ága kihalt. Az újabb generációk a század végére fokozatosan visszaszerezték a Rákóczi örökségből nekik jutott településeket.

---

[3] A Rákóczi birtokok kiterjedésére, az uradalmak és a hozzájuk tartozó községek felsorolásával l. WELLMANN: *A Rákóczi birtokok* (2. j.), 99—103.

[4] Vö. SZIRMAY A.: *Notitia topographica, politica inclyti Comitatus Zempléniensis*, Budae 1805 c. munkájának a Rákóczi-birtok egyes településeire vonatkozó megjegyzéseivel.

A Rákóczi birtokrész az Aspremontokat az ország gazdag főurai közé emelte. Bár az 1754/1755-ös országos nemesi összeírás a család lakóhelyét Pest és Szabolcs megyében jelölte meg, a birtok javarésze területileg az északkeleti megyékre esett.[5] Julianna örökségének számottevő része Zemplén megye területén volt található. Nagyságára és jövedelmére a 18. század végéről két értékes forrással is rendelkezünk. Zemplén megyében — a megyei közgyűlés jegyzőkönyvének állítása ellenére, amely elégettetéséről-tudósított[6] — teljes egészében fennmaradt a II. József-féle nemesi összeírás anyaga.[7] De fennmaradt egy 1800-ban — nyilván a francia háborúkhoz kapcsolódóan, a nemesség inszurrekcionális kötelezettségének felmérésére — készített nemesi jövedelem összeírás is.[8] Bár ez utóbbi összeírás mesterséges elvet érvényesített — minden jövedelmet, a természetbenieket is beleértve, konkrét pénzösszegre számítottak át —, a készítésénél tanúsított alaposság, valamint a jövedelemforrások nagyfokú differenciálása mégis különlegesen értékessé teszi a kutatás számára.[9] Ebből az összeírásból — a 19. század elejének néhány más, hasonló jellegű Zemplén megyei összeírását is bevonva kutatásaiba — ERDMANN GYULA vont le igen hasznos következtetéseket.[10]

Zemplén megye különösen alkalmasnak látszik arra, hogy a 18. század végi nemesség tulajdon- és jövedelmi viszonyairól képet alkossunk. Észak—déli irányban közel 160 km hosszúságban elnyúlva az Alföld peremvidékétől a Keleti Beszkidek ormainál Galíciáig terjedt. Mezőgazdasági jellegét egyetlen szabad királyi város sem törte meg, 24 mezővárosa (*oppiduma*) ipari szempontból inkább csak helyi jelentőséggel bírt. A megye jelentős hossza miatt alföldi jellegű vidékeket éppen úgy magában foglalt, mint hegyvidékieket. 444 települése (és közel két tucat pusztája) között jó néhány akadt amelynek jövedelme több tucat birtokos között oszlott meg, másokat egyetlen birtokos uralt. Az alföldi jellegű településeken elsősorban a földművelés, a folyóparti réteken, legelőkön (a Hernádköz és az Ondava menti pusztákon) az állattartás, a hegyekben az erdők hasz-

[5] KEMPELEN B.: *Magyar nemes családok I*, Budapest 1911, 169.

[6] A megye nemesei úgy nyilatkoztak, hogy a földmérés iratanyagát, „mely megbecsülhetetlen károknak volt következése..., hogy ne szolgálhassanak bizalmatlanság tárgyául utódainknak, sőt, hogy szeretet kösse őket az uralkodóhoz..., tűzzel elemésztették". Az 1790 március 4-ei megyei közgyűlés határozatából idézi MARCZALI H.: *Az 1790—91. országgyűlés I*, Budapest 1907, 20. Az összeírás ennek ellenére sohasem került ki teljesen az érdeklődők figyelmének köréből. Felhasználta eredményeit SZIRMAY ANTAL, amikor fentebb (4. j.) említett Zemplén megyei monográfiájában a II. József-féle földmérés adatainak megfelelően közölte az egyes települések szántóföldjének nagyságát. Hasonló szántó-nagyságokat találunk FÉNYES E.: *Magyarország geographiai szótára I—II*, Pest 1851 c. munkájában is.

[7] Lelőhelye Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Állami Levéltár, IV-3, № 97: Zemplén vármegye II. József kori közigazgatási iratai, Nemesi ingatlanok felmérése terményadózás céljaira 1789—1790.

[8] Uo. IV-5/e, Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664—1841, № 5: Nemesi birtokok és jövedelmeik összeírása járásonként 1800.

[9] A két összeírásra 1968 nyarán OROSZ ISTVÁN kollegám segítségével bukkantam rá. Együtt kívántuk őket feldolgozni, ez azonban — bár a legfontosabb számításokat a következő években elvégeztem —, sokféle elfoglaltságunk miatt az azóta eltelt közel három évtized alatt sem sikerült. Időközben legfeljebb bizonyos részeredményeit használtuk fel megfelelő agártörténeti munkáinkban. OROSZ ISTVÁN segítségét ezúttal is köszönöm.

[10] ERDMANN GY.: *A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. század első felében*, Rendi társadalom — polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986 szept. 28—30. (Nógrád Megyei Levéltár kiadványa; szerk. Á. Varga L.), Salgótarján 1987, 85—97 és *Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*, A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában (szerk. Szabad Gy.), Budapest 1990, 301—375.

nának élése dominált. De a megyéhez tartozott a Hegyalja 22 települése közül is húsz,[11] ezekben a szőlőt helyezve első helyre a jövedelemforrások közül. Elsősorban ugyancsak a szőlőnek köszönhető, hogy VÁRKONYI ÁGNES a 18. század elején (Rákóczi 1707. évi — adózás céljából készített — felmérése alapján) Zemplént az ország tehetősebb megyéi közé sorolhatta.[12] A jelentősebb hegyaljai települések szőlőbirtokain akár száznál több személy is osztozhatott. Az egyes tájegységek gazdálkodása tehát alapvető eltéréseket mutatott, változatos jövedelemforrásokat kínálva a birtokosoknak.

Az 1790-ben felmért 322.451 kat. hold 1049 négyszögöl szántónak több mint kétharmada, 226.855 kat. hold (70,4%) volt közvetlen paraszti használatban. Megközelítőleg egyharmincadát (2,9%) tették ki az egyházi, kamarai és taxalista allódiumok. A szántóföld valamivel több mint egynegyedét, 86.307 kat. hold (26,7%) nemesi majorságként írták össze. Sajnos ebben az összeírásban nem szerepeltek a rétek, legelők, erdők. Az 1800-i felmérés — elméletileg — minden földesúri jövedelmet tartalmazott. Az első csoportba (6 kategória) a parasztnépesség által fizetett járadékokat valamint a földművelésből származó jövedelmeket sorolták. Külön rubrikába kerültek a telkiállományból származó (jobbágyi), a zsellérektől, továbbá a házatlan zsellérektől beszedett jövedelmek, s külön rovatot szenteltek a zsellérek birtokából származó bevételeknek. Ebben a csoportban szerepelt még a majorságból, valamint a telken felüli szántókból és rétekből származó jövedelem is. A második csoportba (8 kategória) az ún. kisebb királyi haszonvételek kerültek: a korcsmáltatás, a hússzék, a vám, a rév, a halászat, az erdők, a malom és a vásártartás jövedelmei, külön részletezve. Az utolsó csoportba jutottak a szőlőbirtoklás jövedelmei három alcsoportban: szabad szőlők, dézsmát (tizedet) fizető szőlők és a hegyjogból származó jövedelmek. A kimutatásban a felsorolt jövedelmeket telekre *(sessio)* számították át, általában 24 Ft jövedelmet tekintve egy teleknek. Ennyi jövedelmet számoltak egy eszmei jobbágytelekkel, 8 zsellérrel vagy 12 házatlan zsellérrel. A szabad szőlők esetében akkora területet tekintettek egy teleknek, amelyet 12 Ft szakmány-munkabér ráfordítással lehetett megművelni. A dézsmás szőlők esetében 16 Ft szakmány-munkabér ráfordítású területet számítottak egy teleknek. A felmérés 1/8 teleknyi pontossággal adta meg az adatokat.

A megye birtokainak összjövedelmeként a felmérők 25.590 1/8 teleknyi (azaz 614,1 ezer forintnyi) eredményre jutottak. Ennek a jövedelemnek 82,5%-a (21.119 3/8 telek) volt a nemesek kezén, míg a fennmaradó 4470 6/8 teleknyi jövedelmen a kamara (2030 1/8 telek), az egyházi birtokosok (1402 2/8 telek) és a nem-nemesi haszonélvezők — helyi plébánosok, lelkészek, honoráciorok, polgárok — osztoztak. Az összeírás jól mutatja az egyes települések gazdasági helyzete és jövedelmezősége közötti óriási különbségeket. Míg az Alföld peremén fekvő Megyaszó határához 5549 kat. hold 144 □öl, Hernádnémetihez 3991 hold 1017 □öl szántó tartozott, addig a Beszkidek völgyeibe szorult Olyka Kriván 67 hold 318 □öl, Orosz Bisztrán 99 hold 17 □öl szántót mértek fel. (Igaz,

[11] Hegyalja területének hivatalos megállapítására először az 1737-i királyi leirat vállalkozott, név szerint felsorolva azokat a településeket, amelyek „tokaji"-ként árulhatták borukat. Zemplén megyében 10 mezőváros: Bodrogkeresztúr, Mád, Tállya, Tarcal, Tokaj, Zombor, Olaszliszka, Sárospatak, Tolcsva, Sátoraljaújhely és további 10 falu: Golop, Kisfalud, Ond, Rátka, Szegi, Erdőbénye, Olaszi, Vámosújfalu, Zsadány, Kis-Toronya. Abaújban Szántó és Horváti tartozott közéjük. Vö. BODÓ S.: *Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása*, Ethnographia 90 (1979) 487.

[12] R. VÁRKONYI Á.: *Gazdaság, művelтség, mentalitás a XVII—XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései*, Nógrád megyei múzeumok évkönyve 7 (1981) 16.

Tokajnak egyáltalán nem volt szántóföldje, ez a körülmény azonban nem a település szegénységéből következett.) Míg Tállya földesurai 954 6/8 teleknyi (22.900 Ft) jövedelemmel rendelkeztek, Kriszlóc birtokosa mindössze 3 teleknyivel (72 Ft). Az eltérő földrajzi adottságok következtében nemcsak a nagyobb szántókat találhatjuk a déli, alföldi jellegű községekben, hanem velük párhuzamosan a majorságok zömét is. (A tokaji járásban a szántóföld 62,1%-a, a szerencsiben 59,4%-a, a gálszécsiben 52,4%-a volt nemesi sajátkezelésű föld. A minimumot a papini kerület 1,2%-a, a szinnai 6,4%-a és a göröginyei 7,1%-a szolgáltatja.) A szőlőből származó jövedelem jelentőségét igazolhatja, hogy a húsz hegyaljai településen írták össze a megyei jövedelmek több mint egynegyedét (26,3%). (A háromféle szőlőkategóriából származott a tokaji kerület jövedelmeinek 49,6%-a, a patakiak 45,1%-a. A legészakibb 6 kerületben ezzel szemben egyáltalán nem írtak össze szőlőből származó jövedelmet.) A Beszkidek ormai alatt a birtokosok bevételei többnyire kimerültek a jobbágyi (és zsellér) szolgáltatásokban valamint a kisebb haszonvételekben. Az utóbbiak közül a borkimérés (korcsmáltatás) emelkedett ki, gyakorlatilag egyetlen faluból sem hiányozhatott. (A göröginyei kerületben a telkek után szedték a jövedelmek 78,4%-át, a korcsmáltatásból 10,5%-át, a papini kerületben 64,4, ill. 26,1%-át, a szinnai kerületben 56,3, ill. 20%-át.)

Az 1800. évi összeírás szerint a jobbágyoktól és zsellérektől (a házatlan zselléreket valamint a zsellérek által használt földeket is beleértve) származott 10.259 4/8 teleknyi jövedelem (40,2%), a különféle haszonvételekből 6644 6/8 telek (25,9%), szőlőből 3764 2/8 telek (14,7%), a telkenfelüli földből 932 telek (3,6%). Az 1790-i és az 1800-i összeírás között kapcsolatot az utóbbi *„Curia"* elnevezésű rovata teremthet, amely a majorsági jövedelmeket tartalmazza. Megyei összege 3988 5/8 telek (15,6%), ami az értékelés szerint 95.726 forintnak felel meg. Mivel az 1790-i összeírás — a kamarai, egyházi és iskolai birtokokat is beleértve — 94.121 kat. hold allodiális földet írt össze, könnyen megállapítható, hogy minden kat. hold földre átlagosan 1 Ft jövedelemmel számoltak. — Érdekességként megjegyezhetjük, hogy ez az elv megközelítőleg azonos mértékben érvényesült a jobbágyföldek esetében is: a 226.855 kat. hold jobbágyi szántóról — a jobbágyok és zsellérek szolgáltatása címén — 10.002 teleknyi, azaz 240.048 Ft jövedelmet szedtek be.[13] Mindez persze azt is jelenti, hogy a birtokosnak saját kezelésű földjéről (amelynek teljes jövedelmével rendelkezett) gyakorlatilag nem tulajdonítottak több jövedelmet, mint a jobbágyi földekről (amelynek jövedelme csak töredékében került hozzá). Nem csoda, ha a megye szántóinak 26,7%-át kitevő nemesi szántóról (86.307 hold 907 □öl) a nemesi jövedelmeknek 15,6%-a (3988 5/8 telek) származott. (Nagy álta-

[13] A két adat összefüggése mégsem jelentette azt, hogy az összeírásban mechanikusan alkalmazták volna. A megyei átlag ugyanis az eltérő adottságú tájak különböző rész-adataiból adódott össze. Az összeírók a megye középső részén fekvő kerületek (királyhelmeci, homonnai, tőketerebesi) földesúri szántóit ítélték a leginkább hasznot hajtónak (itt jövedelmük holdanként 1,3—1,8 Ft is lehetett), míg az északi, hegyes vidékek kerületeinek (göröginyei, sztropkói, varanói, szinnai), továbbá a Tokaj-Eperjesi hegylánc lábainál fekvő gálszécsi, valamint a tokaji kerületnek a talaját kevésbé hasznot hajtónak ítélték (azaz jövedelmét holdanként kevesebbnek vélték, mint 1 Ft). De eltérő lehetett az azonos nagyságú majorságról számított jövedelem az egyes birtokos kategóriák esetében is. 1 kat. hold szántónak a legnagyobb jövedelmet (1,3 Ft) a birtokosok középső — 10—50 teleknyi jövedelemmel rendelkező — kategóriájában tulajdonították, míg a legnagyobb jövedelmű birtokosok bevétele 1 kat. holdról 1,1 Ft, a legkisebbeké 0,5—0,7 Ft volt.

lánosságban tehát azt mondhatjuk, hogy a nemesi föld százalékos arányát tekintve nagyjából fele-százaléknyi jövedelmet biztosított.[14]

Tanulságos adatokat szolgáltat a két felmérés a nemesség helyzetére is. Jól illusztrálja tömegeik elszegényedését. Hiszen az 1787-i — II. József-féle — népesség-összeírásban feltüntetett 4928 nemes férfi közül az 1790-i birtokösszeírásban kevesebb mint egynegyede (pontosabban 1123 nemes), az 1800-i jövedelem-összeírásban — ha csak a bizonyosan más megyében lakó személyeket vonjuk le, akkor is — nem egészen fele (2317) szerepel. A nemesség legalább fele tehát nem rendelkezett földből vagy jobbágyi járadékokból származó jövedelmekkel, bő háromnegyedének pedig nem volt allodiális földje.[15] Az adat egy évszázaddal későbbi időpontra is igazolni látszik VÁRKONYI ÁGNES-nek azt a következtetését, miszerint (a 17. század nemesítési hullámában megszámlálhatatlan sokaságúvá szaporodott armalistákat és bocskorosokat nem számítva) a birtokosok 75%-a alig egy faluval vagy annál is kevesebbel rendelkezett.[16]

A nemesség nagyfokú differenciálódásával függ össze, hogy eltérő jövedelem-összetételt találunk az egyes nemesi kategóriákban. A jobbágyoktól és zsellérektől származó jövedelmek a birtokosok felső (legalább 20 teleknyi jövedelemmel rendelkező) kategóriáiban meghaladják a 40%-ot, míg a szerényebb jövedelműeknél 20% alá süllyedhetnek. Még szembetűnőbb a haszonvételekből származó jövedelmek csökkenése, majd teljes eltűnése a nemesség alsó rétegeinél. A szegényebb nemesek jövedelmei ugyanakkor legnagyobb mértékben a saját kezelésű (és az esetek jó részében saját maguk által művelt) majorságokból és a szőlőből származtak. Az allódium jövedelme, amely a legnagyobb (500 telek feletti) kategóriában alig haladta meg az egytizedet (11,7%), a legalsó (1 telek alatti) kategóriában megközelítette a kétharmadot (63,5%).

Mind a majorságok nagyságát, mind a földesúri jövedelmeket illetően 1790—1800-ban a megye legvagyonosabb birtokosa Aspremont János Gobert gróf volt. 18 faluban bírt 5531 holdnyi allódiuma ugyan alig volt több, mint az utána következő Almássy családé (5331 hold), 26 faluban élvezett 1573 2/8 teleknyi jövedelme (átszámítva 37.758 Ft) viszont bő 40%-al haladta meg az e szempontból következő gróf Csáky Imréét (1111 4/8 telek). (Az Almássy család tekintélyes majorságához összesen 444 teleknyi jövedelem járult, amivel a megyében a 7. helyet foglalták el.) Az Aspremont birtok a nemesi majorságok 6,4%-át, a nemesi jövedelmek 6,1%-át tette ki. Községenkénti megoszlását az 1. táblázatban rögzítettük.

---

[14] A paraszti és zsellérföldek esetében hasonló számítással 70,6%-nyi szántóhoz (226.855 hold 402 □öl) kapcsolódó 39,1%-nyi jobbágy és házas zsellér jövedelemhez (26.651 1/8 telek) jutunk. Számításunkban az 1790-i összeírásból nem vettük figyelembe a kamarai, egyházi, taxalista stb. földeket, az 1800-iból a házatlan zselléreket és a zsellérbirtokból származtatott jövedelmeket.

[15] Ez az arány nagyjából megfelel az 1755-i nemesi összeírás adatainak, amelyek a megyében talált 1075 nemes családfőnek mindössze 40,4%-át tekintette birtokosnak, 59,6%-ukat vagyontalan armalistaként írta össze. Vö. BOROVSZKY S. (szerk.): *Zemplén vármegye*, Budapest é.n., 523. Birtokos nemes 435, armalista 640 fő. Az 1754/1755-i országos nemesi összeírás adatai általában messze elmaradnak a valóságos számoktól, ennek tudhatjuk be a zempléni nemes családfők csekély számát is. Az arányokat azonban elfogadhatjuk.

[16] R. VÁRKONYI: *Gazdaság, műveltség, mentalitás* (12. j.), 16.

1. táblázat

Aspremont-majorságok és az egyes községbeli jövedelmek

Község neve	*Aspremont-majorság mérete*		*Aspremont-birtok jövedelme*	
	kat. holdban és négyszögölben	a községbeli nemesi majorság %-ában	„telekben"	a község jövedelme %-ában
1. Legyes Bénye	0 kh	0,0	6 6/8	4,9
2. Külső Bőcs	0 kh	0,0*	34 6/8	76,6
3. Harkány	383 kh 1418 □öl	26,4	19 3/8	18,6
4. Hídvég	164 kh 140 □öl	72,1	37 5/8	75,0
5. Kesznyéten	100 kh 11 □öl	94,8	60 6/8	74,0
6. Felső Luc	1675 kh 736 □öl	100,0	269	89,0
7. Megyaszó	684 kh 488 □öl	16,6	34 5/8	16,0
8. Szerencs	283 kh 353 □öl	24,7	46 1/8	27,9
9. Bodrogkeresztúr	nincs	a falunak sincs	421 3/8	60,2
10. Bodrogkisfalud	0 kh	0,0	2 2/8	0,6
11. Mád	308 kh 1357 □öl	38,2	173 6/8	25,9
12. Ond	58 kh 610 □öl	29,4	18 4/8	15,4
13. Tarcal	0 kh	0,0	26 4/8	5,3
14. Tokaj	nincs	a falunak sincs	5 2/8	0,8
15. Zombor	884 kh 1487 □öl	52,3	138 3/8	49,9
16. Karád	nincs	a falunak sincs	6 1/8	12,0
17. Abara	47 kh 1566 □öl	100,0	65 6/8	98,0
18. Nagy Bári	nincs	a falunak sincs	11 7/8	52,6
19. Borsi	137 kh 475 □öl	100,0	25	100,0
20. Imreg	0 kh	0,0	1 2/8	2,7
21. Nagy Toronya (Csörgőpusztával)	450 kh 25 □öl	53,7	57 7/8	59,2
22. Sátoraljaújhely	1 kh 68 □öl	0,1	0	0,0
23. Isztáncs	63 kh 1479 □öl	100,0	29 1/8	100,0
24. Upor	215 kh 956 □öl	100,0	49 4/8	100,0
25. Magyar Izsép	70 kh 1573 □öl	7,5	32	44,6
26. Lasztóc	1 kh 1373 □öl	0,2	0	0,0

A fenti táblázat mindenekelőtt az Aspremont-birtokok földrajzi elhelyezkedésébe nyújthat betekintést. Ezek a birtokok két, viszonylag jól elkülöníthető csoportban voltak találhatók (1—15., ill. 16—26. szám alatt feltüntetett települések). Az első csoportot azonban önmagában is két részre kell osztanunk. Legdélebbre, a szerencsi kerületben (1—8. sz.) Felső Lucon, Külső Bőcsön, Hídvégen és Kesznyétenben a család a százalé-

* Külső Bőcs az 1790-i összeírásban nem szerepel. Szántóföldje nagyságát SZIRMAY ANTAL és FÉNYES ELEK említett munkáinak egybehangzó adataival tudtuk pótolni. SZIRMAY: *Notitia topographica* (4. j.), 225; FÉNYES: *Magyarország geographiai szótára* (6. j.), I 163. Ezek a munkák azonban azt nem közlik, hogy ez a szántó hogyan oszlott meg a birtokosok és a parasztok között. Az 1800-i összeírásban Külső Bőcs községben kuriális (majorsági) jövedelemként feltüntetett 1/8 teleknyi jövedelem (3 Ft) mindenesetre arra utalhat, hogy a községben nem lehetett érdemleges majorság. A község kimaradását az 1790-i összeírásból arra vezethetjük vissza, hogy iker-települése, a Hernád jobb-partján fekvő Belső Bőcs Abaúj megyéhez tartozott.

kos összevetésben jelentősebb, Harkányban, Megyaszón, Szerencsen és Legyes Bényén kevésbé jelentős jövedelmet élvezett. Ehhez a csoporthoz egyébként egyaránt tartozott a Rákóczi-vagyont megalapozó „Öreg" Rákóczi Zsigmond fejedelem által szerzett település (Szerencs), illetve a török korban pusztulásnak indult s a 18. században éppen az Aspremontok által betelepített község (Legyes Bénye). Valamivel északabbra, a tokaji kerületben (9—15. sz.) Aspremont János Gobertnek — a történelmi Hegyalja települései közül — Bodrogkeresztúron, Mádon és Zomborban voltak jelentősebb birtokai, míg Ondról és Tarcalról szerényebb jövedelmei származtak. A szőlőbirtokok alapját a 17. század elején ugyancsak Rákóczi Zsigmond vetette meg, többek között a keresztúri, mádi, ondi és tarcali birtokrészek megszerzésével. A századeleji osztozás — mindenekelőtt a nagyobb uradalmaknak a fejedelem kezére való jutása — azt eredményezte, hogy az egykori Rákóczi-uradalmi központok közül Sárospatak egyáltalán nem, Tokaj pedig alig kínált jövedelmet a családnak. A Tokajban Juliannának jutott 4 szőlő — úgy látszik — időközben más birtokos kezére került. Minimális a szomszédos Kisfaludról származó jövedelem is. Bodrogkeresztúr, az egykor Juliannának jutott község viszont a megyebeli Aspremont jövedelmeknek több mint egynegyedét adta. A birtokok harmadik csoportja (16—26. sz.) fentebb, az újhelyi, a gálszécsi és a tőketerebesi kerületben helyezkedett el, kissé talán szórtabban, mint a délebbre fekvők, összességében mégis egymáshoz közel. A Tisza mentén fekvő Karádot — a maga elszigeteltségében — valamiféle átmenetnek tekinthetjük a két birtokcsoport között, számításainkban azonban a kissé lazább harmadik csoportba soroltuk be. A megyeszékhelyről, Sátoraljaújhelyről Aspremont János Gobert grófnak gyakorlatilag nem származott jövedelme. Érdekességként viszont megemlíthetjük, hogy teljes egészében sikerült megtartania II. Rákóczi Ferenc fejedelem szülőfaluját, Borsit. Az újhelyi kerület északi határánál, a gálszécsi és terebesi kerületek középvonalánál — ami nagyjából a megye felezővonalával esik egybe — északabbra Aspremont János Gobert grófnak egyáltalán nem voltak birtokai. Azokat a településeket, amelyeken az Aspremont családnak birtokai voltak, az 1. sz. térképen tüntettük fel.

A három birtokcsoport a majorságok és a jövedelmek megoszlása terén sajátos képet mutat. Ezt a 2. táblázattal szemléltetjük.

2. táblázat

Az Aspremont-birtokcsoportok részesedése a majorságból és a jövedelmekből

Aspremont-birtokcsoportok	*Majorság* kat. holdban és négyszögölben	*Részesedés a majorságból* %-ban	*Jövedelem* „telekben"	*Részesedés a jövedelemből* %-ban
1—8. sz. település	3290 kh 1546 □öl	59,5	509 0/0	32,3
9—15. sz. település	1252 kh 254 □öl	22,6	786 0/0	50,0
1—15. sz. összesen	4543 kh 200 □öl	82,1	1295 0/0	82,3
16—26. sz. összesen	988 kh 1115 □öl	17,9	278 4/8	17,7
Összesen	5531 kh 1315 □öl	100,0	1573 4/8	100,0

A táblázat tanulsága szerint a két nagyobb birtokcsoporton belül a majorságok és a jövedelmek aránya szinte pontosan megfelelt egymásnak. Az első csoport két alcsoportja azonban már jelentős eltérést mutat. Míg a szerencsi kerület 8 településén találhatjuk az Aspremont-majorságok közel kétharmadát (3290 hold 1546 □öl, 59,5%), addig innen a jövedelmeknek mindössze szűk harmada származott (509 telek, 32,4%). A tokaji kerület

7 települése ezzel szemben a majorságoknak kevesebb mint egynegyedét adta (1252 hold, 254 □öl, 22,6%), a megyéből származó jövedelemnek azonban pontosan felét (786 telek, 50%). A három északabbi kerület 11 településére mind a majorságnak, mind a jövedelemnek szűk egyhatoda jutott (988 hold 1115 □öl, 17,9%, 278 2/8 telek, 17,7%). A tokaji kerület bő részesedését a jövedelmekben természetesen a szőlők adták, amelyek Tokaj városa nélkül is tisztes mennyiségben szerepeltek az Aspremontok birtokában.

A táblázat egyébként megerősíti azt a századeleji állapotot, amely szerint az Aspremontok nem törekedtek birtokaik nagyobb fokú koncentrálására. A 26 településből gyakorlatilag mindössze négynek élvezték teljes jövedelmét. (Elméletileg pedig csupán háromnak, mivel Abarán a református lelkész is rendelkezett 1 2/8 „teleknyi" [30 Ft] jövedelemmel.) Csak nekik volt majorsági földjük öt faluban. Kissé rugalmas számítással azt mondhatjuk, hogy újabb négy faluban a jövedelmek legalább háromnegyedével, további négyben legalább felével rendelkeztek. Majorságaik még négy faluban haladták meg a saját kezelésű földek felét. A másik oldalon 6 faluban 50% alatti majorsággal rendelkeztek, míg 10-ben — ide számítva két 0,1—0,2%-os települést — egyáltalán nem volt saját kezelésű földjük. Jövedelmük négy településen nem érte el az 1%-ot, 10 településen esett 1—50% közé.

Tanulságos adatokat kínál a két összeírás Aspremont János Gobert gróf zempléni jövedelmeinek megoszlására is. A 3. táblázatban ezeket úgy foglaltuk össze, hogy — az összehasonlítás céljából — egyúttal megadtuk azt is, hogy az Aspremont-jövedelmek hányadrészét tartalmazzák a megfelelő megyei összegeknek. Az összehasonlítás külön érdekessége, hogy — bár a majorságok és a jövedelmek egészét tekintve az Aspremont-birtokokban arányuk (a 6,4% és a 6,1%) a százalékos nagysága szempontjából megint csak szinte pontosan megfelel egymásnak — az egyes kategóriák mégis jelentős eltéréseket mutatnak.

A táblázat négy jövedelemcsoportban mutat a megyei átlagot jócskán (három—ötszörösen) meghaladó nagyságot. Három közülük a kisebb haszonvételek csoportjába tartozik: a halászat, a vásár és a rév jövedelme. A megyei összes jövedelem szinte egyharmadát kitevő halászat jövedelme hét Tisza és Bodrog menti községből származott: 5 6/8 teleknyi Kesznyétenről, 3 teleknyi Felső Lúcról, 2 teleknyi Bodrogkeresztúrról, egy teleknyi vagy annál kevesebb Hídvégről, Karádról, Külső Bőcsről és Zomborról. A tetemes vásárjövedelem teljes egészében Bodrogkeresztúrról, a révjövedelem Felső Lúcról (12 4/8 telek) és Abaráról (5 3/8 telek) származott. Összeg szerint azonban ezek a bevételek az Aspremont-jövedelmeken belül nem különösebben számottevők: 76 5/8 telekkel 4,8%-ot foglalnak el. Háromszorosan haladja meg a megyei átlagot a szőlő-jövedelmi kategóriákon belül a hegyjogból származó bevétel. Nagysága összegszerűen jelentősebb, mint az előző három kategóriáé, annak közel háromszorosa: 220 4/8 telek, az Aspremont-jövedelmek 14%-a. Az ellenkező oldalon — a megyei átlag alatti kategóriákban — találjuk a szabad szőlők jövedelmét (65 5/8 telek 8 községben: 4,2%), a zsellérbirtokból származó jövedelmeket (1 2/8 telek Abara és Isztáncs községekben: 0,1%), a házatlan zsellérektől származó jövedelmeket (1 6/8 telek 5 községből: 0,1%) valamint a haszonvételek közül a malom (15 3/8 telek Abarán, Zomboron, Borsiban és Felső Lúcon: 1%), továbbá az erdők jövedelmét (15 5/8 telek 13 községben: 1,0%). Átlagosnak (4—10% közöttinek) mondható 7 kategória jövedelme. Összeg szerint persze ezek a kategóriák igen eltérőek lehettek: a jobbágy-jövedelmekből (az összeírás egész-telek kategóriája), valamint a borkimérésből együttesen az Aspremontok jövedelmének nagyjából fele

(pontosabban 48,3%-a) származott, a majorságokból *(curia)* 1/7-e (14%), a telken felüli földekből *(supernatantia)* 1/20-a (5,2%), míg a szintén átlagos mészárszék- és vámjövedelmekből együttesen is alig 1%. Az Aspremont-jövedelmek közül az 1800. évi összeírás egyetlen kategóriája hiányzott: a dézsmás szőlőkből nyert bevétel. A grófi család tehát nem törekedett arra, hogy korábban jobbágyi kézen lévő szőlőkkel gyarapítsa vagyonát.

3. táblázat

Az Aspremont-birtokok nagysága és az egyes kategóriákból származó jövedelmeik megoszlása a teljes Aspremont-jövedelem és a megyei részjövedelmek arányában

A jövedelemforrások kategóriái	*A megyei összjövedelem megoszlása*		*Az Aspremont-birtokok jövedelmének megoszlása*		
	„telekben" (ill. kat. holdban és négyszögölben)	a megyei összjövedelem %-ában	„telekben" (ill. kat. holdban és négyszögölben)	az Aspremont-jövedelem %-ában	a megyei részjövedelmek (2. oszl.) %-ában
Nemesi majorság	86.307 kh 907 □öl	–	5531 kh 1315 □öl	–	6,4
Egész telek	8940 6/8	34,9	383 5/8	24,4	4,3
Házas zsellér	1061	4,2	98 5/8	6,3	9,3
Házatlan zsellér	60 3/8	0,3	1 6/8	0,1	2,8
Curia	3988 5/8	15,6	220 7/8	14,0	5,5
Zsellérek birtoka	198 3/8	0,8	1 2/8	0,1	0,6
Supernatantia	932	3,6	82 1/8	5,2	8,8
Borkimérés	4700 5/8	18,3	375 6/8	23,9	8,0
Mészárszék	159 7/8	0,6	8 5/8	0,6	5,4
Vám	107 1/8	0,4	6 6/8	0,4	6,2
Rév	61 5/8	0,3	17 7/8	1,1	28,9
Halászat	39 4/8	0,1	12 7/8	0,8	32,6
Erdő	409 3/8	1,6	15 5/8	1,0	3,8
Malom	1021 4/8	4,0	15 3/8	1,0	1,5
Vásár	145 1/8	0,6	45 7/8	2,9	31,5
Szabad szőlő	1823 5/8	7,1	65 5/8	4,2	3,6
Dézsmás szőlő	842 2/8	3,3	0	0,0	0,0
Hegyjog	1098 3/8	4,3	220 4/8	14,0	20,0
Összes jövedelem	25.590 1/8	100,0	1573 2/8	100,0	6,1

Az Aspremont-jövedelmek azonban nemcsak a megyei átlagtól tértek el, hanem — több kategóriában — az őket követő megyebeli birtokosok jövedelmeinek összetételétől is. Zemplén megyében — Aspremont János Gobert grófot nem számolva — még 11 olyan birtokost találhatunk, akinek megyebeli majorsága 1790-ben meghaladta az 1000 kat. holdat és rajtuk kívül 12 további olyan birtokost, akinek jövedelme 1800-ban 300 telek felett állt. Majorságukat és jövedelmüket a 4. táblázatban foglaltuk össze, egyúttal megismételve az Aspremont-részesedést is az adott területen. (Mivel személy szerint a két kimutatás legnagyobb birtokosai nem feltétlenül voltak azonosak, a legnagyobb birtokosok kategóriáját az 1800-i összeírásnak megfelelően állítottuk össze, 12-re egészítve ki számukat. Számításainkba így 3 olyan birtokos is bekerült, akinek — bár jövedelme meghaladta a 300 teleknyi összeget — majorsága nem érte el az 1000

kat.holdat, kimaradt viszont az a 2 birtokos, akinek majorsága ugyan elérte az 1000 holdat, jövedelme azonban alatta maradt a 300 teleknek.)

4. táblázat

Az Aspremont János Gobertet követő 12 legnagyobb jövedelemmel bíró Zemplén megyei birtokos majorságainak nagysága és jövedelmeinek megoszlása az egyes kategóriák szerint összesítve

A jövedelemforrások kategóriái	*A megyei összjövedelem*	*A 12 birtokos összjövedelme*		*Az Aspremont-jövedelem*
	az egyes kategóriák %-ában	„telekben" (ill. kat. holdban és négyszögölben)	saját összjövedelmük %-ában	a saját jövedelem %-ában
Nemesi majorság	–	21.487 kh 609 □öl	–	–
Egész telek	34,9	2823 7/8	45,7	24,4
Házas zsellér	4,2	265	4,3	6,3
Házatlan zsellér	0,3	9	0,1	0,1
Curia	15,6	792	12,8	14,0
Zsellérek birtoka	0,8	67 7/8	1,1	0,1
Supernatantia	3,6	213 7/8	3,5	5,2
Borkimérés	18,3	1133 6/8	18,4	23,9
Mészárszék	0,6	25 4/8	0,4	0,6
Vám	0,4	47 4/8	0,8	0,4
Rév	0,3	3 1/8	0,1	1,1
Halászat	0,1	6 1/8	0,1	0,8
Erdő	1,6	125 2/8	2,0	1,0
Malom	4,0	302 7/8	4,9	1,0
Vásár	0,6	54	0,9	2,9
Szabad szőlő	7,1	148 4/8	2,4	4,2
Dézsmás szőlő	3,3	9 3/8	0,1	0,0
Hegyjog	4,3	146 7/8	2,4	14,0
Összes jövedelem	100,0	6173 4/8	100,0	100,0

A táblázat a 12 birtokos jövedelmei esetében voltaképpen egyetlen kategóriában mutat ki lényegesen nagyobb részesedést az adott jövedelmeken belül, mint akár az Aspremont-jövedelmek, akár a megyei átlag, és ez a telekkel rendelkező jobbágyok jövedelmi kategóriája. Itt a 12 birtokos jövedelme (45,7%) közel egynegyeddel haladja meg a megyei átlagot (34,9%) s csaknem a duplája az Aspremont-jövedelemnek (24,4%). Még kiáltóbb az ellentét, ha csak az Aspremontokat követő 5 birtokos jövedelmeinek megoszlását vesszük figyelembe. Esetükben a jobbágyi jövedelmek az összes jövedelem 51,3%-át teszik ki. Személy szerint a jövedelmek terén a megyében második helyen álló Csáky Imre jövedelmeinek 53,8%-át, az őt követő Csáky Istvánénak 46,6%-át, Barkóczy Jánosénak 51,8%-át, Jékelfalusi Józsefének 52,5%-át, míg Szirmay Tamásnénak 49,5%-át. A legszélsőségesebb példát a megye — jövedelmeit tekintve — kilencedik birtokosának, Barkóczy Ferencnek az esete adja. Az ő jövedelmei között a jobbágyi jövedelmek éppen kétharmad részt (66,5%) foglaltak el.

A 12 birtokos jövedelmeiben a megyei átlaghoz képest némi — egyébként jelentéktelen — többletet találunk a vám-, az erdő-, a malom- és a vásár-jövedelmekben, az utóbbi kivételével ezek az Aspremont-átlagokat is meghaladják. Nagyjából megfelel a megyei átlagnak mind a házas, mind a házatlan zsellérektől, a telkenfelüli földekből, a borkimérésből és általában a haszonvételekből származó jövedelmek aránya. Az utóbbiak esetében többnyire csak lényegtelen, tizedszázaléknyi eltérések lehetnek: a mészárszék- és révjövedelem esetében a megyei átlag, a vám-, az erdő-, a malom- és a vásár-jövedelmekében a 12 birtokos javára. Az egybeesés ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ezek az adatok az Aspremont-átlagoknak is megfeleltek volna. János Gobert grófnak a telkenfelüli földekből, a borkimérésből, a haszonvételek egy részéből (rév, halászat, vásár) valamivel több, más részéből (erdő, malom) kevesebb jövedelme származott, mint nagybirtokos társainak.

A megyei átlag (15,6%) és a többi nagybirtokos jövedelmi átlaga (12,8%) között áll az Aspremontoknak a majorsági földekből származó jövedelme (14%). Az átlag természetesen ebben az esetben is meglehetősen eltérő egyedi adatokból tevődik össze. Míg Szirmay Ádám (a megye 10. birtokosa) jövedelmeinek mindössze 3,6%-a, Barkóczy Ferencének (9. birtokos) 6,5%-a, Csáky Istvánénak (3. birtokos) 8%-a, Barkóczy Jánosénak (4. birtokos) 10%-a származott a *curia* jövedelméből, addig Sztáray Mihályénak (11. birtokos) 27,5%-a, Andrássy Istvánénak (12. birtokos) 27,4%-a. A majorságok kataszteri holdra vetített jövedelme nagyjából a megyei átlagnak megfelelően tükrözi a birtokos kategóriák közötti különbségeket. Korábban jeleztük, hogy a teljes megyét figyelembe véve 1 kat. hold majorságról 1 Ft jövedelemmel számolhatunk, bár ez az átlag komoly helyi és nemesi kategóriák szerinti eltéréseket tartalmaz. Az 500 telket meghaladó jövedelemmel rendelkező birtokosok (számuk 5) esetében például 1 kat. holdról 1,1 Ft, a 200—500 telek közötti birtokosok esetében 0,9 Ft átlagos jövedelem jön ki. Aspremont János Gobert gróf jövedelmei (1,02 Ft) közelebb állnak a megyei átlaghoz, mint az őt követő 12 nagybirtokos társé (1,2 Ft).

A jobbágyföldekből származó számottevő jövedelemtöbbletet — a haszonvételekben adódó kevésbé jelentős kategóriák mellett — elsősorban a szőlőjövedelmekben mutatkozó alacsonyabb arányok egyenlítik ki. A legnagyobb birtokosok — az Aspremontokhoz hasonlóan — gyakorlatilag nem szereztek dézsma-köteles szőlőt, így innen érdemleges jövedelmük nem származott. A kisebb birtokosok körében ez a módszer mégis gyakorlattá válhatott, hiszen a megyei átlag 3,3%-ot tesz ki. De jócskán alatta marad a szabad szőlők és a hegyjog jövedelme is (mindkét esetben 2,4%) mind a megyei átlagnak (7,1 és 4,3%), mind az Aspremont-jövedelmek között elfoglalt helynek (4,2% és 14%). A János Gobert grófot követő öt birtokos az előző kategóriában 64 3/8 telek (1,8%), az utóbbiban mindössze 8 3/8 telek (0,2%) jövedelemmel rendelkezett. A példák persze itt is lehetnek az átlagtól jócskán eltérők, de ez esetben inkább csak az átlagtól messze elmaradó arányokat találunk. Csáky Imre grófnak szőlőből összesen 13 2/8 teleknyi (1,2%), Csáky Istvánnak 10 teleknyi (ugyancsak 1,2%) jövedelme származott.

A jövedelmek összetételének eltérését — legalábbis részben — e birtokosok jószágának földrajzi elhelyezkedése magyarázza. A számításba vett 12 birtokos kezén volt — részben uradalmakba szervezve — a Beszkidek völgyeiben fekvő, sem majorsággal, sem szőlővel nem bíró falvak többsége. Az Aspremont-birtokok fekvésétől való eltérést jól tükrözi Csáky Imre gróf birtokainak elhelyezkedése (l. 2. térkép). Eszerint a nevezett arisztokratának mindössze egyetlen hegyaljai településről (Tállyáról) származott bevé-

tele, 4 1/8 teleknyi — tehát jelentéktelen — szabad-szőlő jövedelem formájában. Birtokainak egyik csoportját a megye középső kerületeiben (újhelyi, gálszécsi, terebesi, homonnai) találjuk, ahol Aspremont János Gobert grófnak is voltak birtokai. (Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a két birtokosnak azonos faluból sehol sem származott jövedelme.) A Csáky-birtokhoz tartozó falvak többsége a megye északi részén, a sókúti, varannói, görögínyei és papini kerületben helyezkedett el, ahol az Aspremontoknak egyáltalán nem voltak birtokaik. Hiába származtak a Csáky-jövedelmek 27 településről (egyel meghaladva az Aspremont-falvak számát), hiába volt ezek közül 11 száz százalékosan Csáky Imre birtokában, jövedelmeik nem érték el a Rákóczi örökség jövedelmeit. A jövedelem-szerkezetben mutatkozó különbséget erősíti, hogy bár Csáky Imre grófnak 10 településen volt majorsága (Aspremont János Gobertnek 17 helységben), ezek közül 3 faluban rendelkezett száz százalékosan a majorságokkal (az Aspremont 5 településsel szemben), jövedelme mégis szinte nagyságrendnyivel maradt el János Gobert grófétól.

ERDMANN GYULA, aki az 1800-i nemesi jövedelem-összeírást az 1834-i — az országgyűlési költségekhez történő nemesi hozzájáruláshoz kapcsolódó — összeírással vetette össze, az előző (1800-i) felmérés számos bizonytalanságára mutatott rá.[17] A két felmérést összevetve kiderül, hogy 1800-ban meglehetősen alacsonyra értékelték a birtokosok saját kezelésű szántóiból származó jövedelmet. Mint láttuk, összege megyei átlagban kat. holdanként 1 Ft-ra rúgott, ugyanannyira, mint a jobbágyföldekről származó bevételek. A megye jobb adottságú vidékein 1834-ben a majorságok jövedelme az 1800-i háromszorosát is elérhette. Alacsonyra értékelték az erdőkből várható hasznot is, amelyet nem állítottak közvetlen kapcsolatba az erdők nagyságával. 1834-ben az erdő-jövedelmeket is kat. holdanként számolták, a gyengébb minőségű fát nyújtó erdőkből 1 Ft jövedelmet, de egy hold tölgyesről akár 2 Ft-ot is számoltak. Pontosabb számítást tett lehetővé az is, hogy a szőlők jövedelem-kimutatásában 1834-ben — a korábbi munkabér-ráfordítás helyett — ugyancsak áttértek a területnagyság alapul vételére. A jövedelmet ezentúl kapásonként állapították meg. Végül a későbbi összeírásba olyan teljesen új jövedelmi kategóriák is bekerültek, mint a majorsági rétek jövedelme, a kőbányák, vashámorok, üveghuták, gyékény- és nádvágás bevételei. 1834-ben — ERDMANN GYULA kimutatásai szerint — egyetlen kategóriában csökkentek a birtokosok jövedelmei, s ez a korcsmáltatás bevétele volt. Végül azonban e mögött sem annyira a fogyasztás csökkenését kell látnunk, mint inkább azt a körülményt, hogy háttérbe szorulóban volt a birtokosok feudális árusítási monopóliuma.

De nem nehéz további vizsgálódásra szoruló ellentmondást találni az 1790-i és az 1800-i összeírások adatai között sem. Több esetben előfordul, hogy a megye 1790-ben összeírt majorságai és az 1800. évi kuriális jövedelmek nem állnak arányban egymással. Hídvég községben 227 kat. hold majorsághoz mindössze 6/8 teleknyi (18 Ft) kuriális jövedelmet írtak össze (ebből Aspremont János Goberté 164 kat. hold és mind a 6/8 teleknyi jövedelem), Kesznyétenben 105 kat. holdhoz 4/8 telek (12 Ft) jövedelem járult (Aspremont 100 hold, 2/8 telek). Éppen a fordítottját találjuk ennek Keresztúron, ahol 12 4/8 teleknyi (300 Ft) kuriális jövedelem (teljes egészében az Aspremontoké) mögött egyetlen hold nemesi szántó sem állt. (Ez utóbbi helyzetet magyarázhatja, hogy 1800-ban a belső telkek jövedelmét is a *curia* rovatába foglalták.) A fenti esetek nem valami-

[17] ERDMANN: *A Zemplén megyei nemesség tagozódása* (10. j.), 85—88.

féle időközben végbement birtokos változás következményei, hiszen az adott községek egészére is érvényesek, nemcsak az Aspremont jószágrészekre.

A két századfordulós felmérés esetleges ellentmondásai, valamint a későbbi összeírás nagyobb alaposssága ellenére nem vonhatjuk kétségbe, hogy az 1800. évi zempléni nemesi jövedelem-felmérés a valósághoz közelítő állapotot rögzített. Feltételezésünk szerint tehát János Gobert gróf nem egészen egy évi megyei jövedelmét ajánlotta a Ludoviceumra és a Nemzeti Múzeumra. 1573 2/8 teleknyi jövedelme 37.758 Ft-nak felel meg, a Ludoviceumra — mint említettük — 10 ezer, a Nemzeti Múzeumra 24 ezer forintot adott. Tehette, hiszen e gazdagnak tekinthető megyében jövedelmével a legvagyonosabbnak számított. Gazdagságát pedig nem utolsó sorban annak köszönhette, hogy birtoka és jövedelmének összetétele eltért az átlagos megyei nagybirtokétól. Abban, hogy az északi, hegyesebb és szegényebb vidékeken nem volt birtoka, leginkább a századelő osztozása játszott szerepet, hiszen a 17. századi Rákóczi-uradalmak közül több feküdt hegyvidéki területen (főleg persze Sáros és Máramaros megyében). De végül Julianna örökségének jövedelmezőségét is a Rákóczi ősök teremtették meg. János Gobert gróf erdélyi fejedelem-ősei nem annyira a bizonytalan jobbágy-jövedelmekre igyekeztek alapozni vagyonukat, hanem a szőlőre. S ennek a szőlőnek a révén emelkedhetett most leszármazottjuk a zempléni nemesek élére.

1. térkép

Települések Aspremont birtokkal Zemplén megyében (1790–1800)

2. térkép

Települések Csáky Imre gróf birtokaival Zemplén megyében (1790–1800)

Kerületek:

1. Szerencsi
2. Tokaji
3. Pataki
4. Királyhelmeci
5. Zetényi
6. Újhelyi
7. Gálszécsi
8. Terebesi
9. Sókúti
10. Homonnai
11. Varanói
12. Sztropkói
13. Göröginyei
14. Papinai
15. Szinnai

- teljes egészében Csáky Imre birtoka
- részben Csáky Imre birtoka
- Hegyalja települései

FÜR LAJOS

A berceli zenebona, 1784

A zenebona 1784 májusának utolsó harmadában tartotta izgalomban a falut.[1] — Történt pedig, hogy Tiszabercelen, a korábbi évek gyakorlatától eltérően nem a Lápos- (Lapos-) szögben,[2] hanem az úgynevezett fekete földeken osztatott dinnyeföldet a nemrég ide került köznemes földesúr, Olasz Lajos uram. Ezt követően a frissiben kiosztott dinnyeföldek szántásába fogtak nemesek és jobbágyok ekéi. Ám a békés, talán verőfényesen szép bukolikus hangulatba csakhamar vihar csapott bele, s valósággal felforgatta ezt a békés idillt. A zenebona kirobbantója — a tanúvallomások egyik verziója szerint — Bessenyei Boldizsár volt. A neves, ősi, századok óta berceli, tehetős köznemesi család leszármazottja a faluban „fellázasztván néhány embert", maga mellé vette őket s elindultak a határba. Ő maga puskával, „a többi pedig ásókkal, kapákkal és dorongokkal" felfegyverkezve, a dinnyeföldet „csendesen szántó emberekre hatalmasul reá menvén, ötven pálcza büntetése alatt kényszerítette őket szántásoknak félbe hagyására". Egyúttal „keményen megparancsolván" nekik, hogy a Lápos- (Lapos-) szögben általa kiosztandó dinnyeföldekre menjenek át.

Szigorú utasításának a szántóvetők részben engedelmeskedtek: a szántást abbahagyták ugyan, „kifogdosván marháikat, ott legeltették", de nem mentek át a megjelölt határrészre. A parancsolatnak egyedül nemes Márki Mihály próbált ellene szegülni: tovább akarván szántani, Bessenyei uram „néhányad magával hatalmasul rajta menvén, legelőször is Márki Uramnak megfogását és levonását parancsolta". Ámde az önérzetes Márki „fejszére kapván, azzal holtig való védelmezésére magát kiadta", ezért a nemes urat békén hagyták. Viszont a szolgáját Bessenyei uram „levonatta, megverette és az ekéjét a földbül kiverette".

Az igazán megcélzottak persze nem a parasztok és nem a kisnemesek voltak. — A falu másik tehetős köznemesi földesura Olasz Lajos volt. Miközben a „hatalmasul"

---

[1] Ez az írás valójában bevezetője annak a nagyobb szabású tanulmánynak, amelyben a zenebonát követő tanúkihallgatások (és egyéb források) anyagából kívánjuk majd kibontani egyetlen település általánosabb érvényű közviszonyait. Részint az írás bevezető funkciójából, részint az 1784-ben Tiszabercelen lezajlott események jellegéből eredően mostani írásunkat szerfölött és nagy mértékben színezik bizonyos hangulati elemek. Egyben szeretne valamit visszaadni a korabeli közbeszéd ízeiből, fordulatos zamatából, mondhatni a nyelvújítást megelőző századok nyelvezetéből is. Minthogy az 1784. évi zenebona egyik főszereplője a Bessenyei család, közöttük hajdani két bécsi testőr: Boldizsár és György volt, ezért e rövid bevezető a hozzájuk kapcsolódó, az évbeli apróbb-nagyobb ügyeikről szól.

[2] A dűlőnév eltérő írásmódja — a Lápos- vagy Lapos-szög — a korabeli források eltérő írásmódját tükrözi. A két fogalom jelentéstartalma közti különbség nyilvánvaló. Az általunk használt tanúvallomásokban rendszerint Lápos-szögnek, azaz az *a* betűt ékezettel ellátva írják. Ezzel szemben a József-kori térképeken ékezet nélkül, vagyis Lapos-szögnek írták a szóban forgó dűlőnevet. Ezt használja a Rétköz kiváló etnográfusa, KISS LAJOS is, aki vonatkozó művében ezt írja: „Laposszög. Az 1780-as térképen a délkeleti határcsúcs a Tenkely déli része. Ma (azaz a két háború között) nem ismerik." KISS L.: *Régi Rétköz*, Budapest 1961, 361.

támadó Bessenyei Boldizsár mindenkit kiparancsolt a szántásból, azalatt Olasz uram ekéi békésen folytathatták a szántást a saját magának is kiosztott dinnyeparcellákon. Mindaddig, amíg Olasz Lajos a faluból hozott dinnyevetőmaggal meg nem érkezett. Látva a dühödten fel-alá járkáló Bessenyei Boldizsárt és fenyegetően marcona embereit, ahogy ezt a tanúvallomások egyik csoportjában megszólalók állították, megpróbálta őket „csendes szóval" megbékíteni. Megmagyarázván, hogy miért lenne jobb a dinnyének, a lakosoknak és a marháknak ez a fekete föld, mint a hagyományos dinnyés: a Láposs-(Lapos-) szög. Mindhiába. A tagbaszakadt Boldizsár előbb a meginogni látszó, elbizonytalanodott falubeliekre támadott: „Ti is, úgymond, Lélek kurvazannya háládatlan emberei, kik még eddig az én és eleim oltalma alatt nyugottatok, ezzel hálállyátok-e most meg, hogy nem az én tettzésemet követnétek, hanem ezen bitang embernek, aki a portiót minden esztendőben reátok hozza, a Papotokat üldözi, és mindenekben károtokat kívánnya, jobban hisztek, mint nékem."

Ezenközben Olasz uram „Ormósné Asszonyom dinnye fölgye megnézésére méne", mialatt a hatalmaskodó Boldizsár „sok paraszt és nemes embereket magához hódítván", akik „kapákkal, ásókkal, botokkal és egyéb vérengző fegyverekkel" fölszerelkezve, „mintegy harmincad magával, nagy tumultussal avagy támadással ... Olasz uram ott szántó ekéire nagy hatalommal reá ment". Olasz Lajos — így a tanúvallomások — újra ki akart térni a megütközés, az „öszve veszés" elől, mivel az „nemhogy emberséges emberek közt, de a Czigányok közt is rút szokott lenni". Bessenyei fölbőszült csapata azonban megállíthatatlanul tört előre s „nagy tumultuositással reá rohantak, az ekéknek béhajtását és 12 forintig való büntetését kiabálták, és tovább szántani" őket nem engedték, „vetvén kifelé a földből" ekéiket.

Így közelgett el a drámai csúcs, a zenebona igazi értelme. Most már Olasz Lajosnak támadt Bessenyei Boldizsár: „illyen becstelen szókra fakadott: Hát hogy mersz itt szántani te disznó, bitang ember, Lélek kurva az anyád, mikor már megmondtam", hogy behajtatom és megbüntetem, aki itt szántani merészel. Ám ezeket Olasz uram mintha meg sem hallotta volna, „ezen szókat kiáltotta cselédinek: csak ti száncsatok, úgymond, ne tellyen az idő hijjába." Csoda-e, ha mindezektől sokkal „jobban felgerjedvén Bessenyei Boldizsár Uram, szeme szöktébe néki szalatt Olasz Uramnak, mondván: Lélek kurvaazannya bitang embere, mindgyárt magadon is ötvenet vágatok. Azonban valamint erejéből kitelhetett, kezébe lévő dorong forma bottyával keményen váll közben ütvén Olasz Uramat, midőn eö kegyelme azt visszaütni igyekezett volna."

A visszavágás azonban nem sikerült. Egyrészt azért, mert a „környül álló Parasztok, megragadván Olasz Uramat, ki haját, ki mijét kaphatta, levonták a földre, Bessenyei Uramnak szüntelen való kiabálására: húzzátok le, húzzátok le". Akik pedig Olasz Lajos segítésére siettek volna, azokat „halállal fenyegették". A földre tepert ellenfélnek azután a felbőszült parasztok „kezét lábát megnyomván, maga Bessenyei Boldizsár Uram mindaddig kínozotta Olasz Uramat, míg nálla lévő dorong forma veress gyűrű bottyát rajta öszve nem törte". Nem csoda, ha Olasz uram „teste két hét múlva is ollyan volt, mint a fekete posztó és fekütt is belé eö kegyelme". Másrészt pedig azért sem tudhatott Olasz uram visszaütni, mert Bessenyei Boldizsár „olly nagy termetű és erejű ember, hogyha a Parasztok eö kegyelmének segicségére nem lettek volna is, nem hogy magát Olasz Uramat, de ollyat négyet is leverhetett s öszve törhetett volna".

Minekutána alaposan helybenhagyta köznemesi társát Bessenyei uram, mint aki jól végezte dolgát, otthagyva a mezőn mindenkit, visszaigyekezett Ibrányba. Oda, ahonnan

aznap „jókor reggel haza sietett [ti. Bercelre], hogy nékie dolga vagyon". Dolga végeztével, mondják a tanúk, „azzal dicsekedett Ibránban, hogy 49-et csapott Olasz Uramon, és elcsudálkozik, hogy meg nem holt belé, mert ollyan ütéseket tett, hogy az agya veleje is megrendült belé, és nem is reméllette soha, hogy meglábballya, és meg ne hallyon azon verésben".[3]

Dehát úgy látszik, a hatalmaskodóhoz képest Olasz uram amilyen apró termetű lehetett, ugyanolyan szívósnak bizonyult. Az ütések bármekkorák voltak is, túlélte a verést.

A történet aligha mondható egyedülállónak vagy különösen kirívónak azokban a századokban, amelyeket a „feudális" fogalommal szoktunk jelölni. Akkor sem, ha ez a feudális világ éppenséggel alkonyati szakaszához közeledett már. A dulakodások és hatalmaskodások, a családi és helyi csetepaték, a tumultusok igen gyakoriak, mondhatni megszokottak voltak. Valósággal hozzátartoztak a tájak és települések mindennapjaihoz, szinte átszínezték a lassan pergő idő egymást váltogató szakaszait. Nem tudni, hogy ezek a dulakodások nyomasztóak vagy éppenséggel szórakoztatóak voltak-e inkább.

Történetünk, a berceli zenebona mégis megkülönböztetett figyelmet érdemel. Több szempontból is. Feldolgozását, az események okainak időben előre és hátra futó-mutató szálainak, egyetlen település belső és külső világának módszeres kibontását, szó szerint: a pillanatfelvétel elemzését éppen ez a több szempontból is tanulságokat kínáló körülmény indokolja. A rendelkezésünkre álló forrásanyagból — éppen a pillanatfelvétel elemzésével — kibonthatónak látszik egy jellegzetes falu élete a 18. század alkonyán. Olyan fontos viszonyok és viszonylatok tárulhatnak elénk, mint a köz- és kisnemesek,[4] a jobbágyok és zsellérek világa, színes társadalma; a családok küzdelme; a közviszonyok állapota; a falu határában folyó mezei, ártéri és ősi foglalatoskodások, gazdálkodásbeli műveletek, eljárások ágas-bogas rendje, kapcsolatrendszere. (Ezt a nem mindennapi feladatot azonban, amint az 1. jegyzetben már utaltunk erre, egy átfogó tanulmányban kívánjuk majd elvégezni.) És ami ezt lehetővé teszi, az a hatalmas, mondhatni kivételes forrástömeg, amely az eseményeket követő tanúkihallgatások nyomán keletkezett és — igen nagy szerencsénkre — mindmáig megmaradt.[5]

A tanúkihallgatásoknak, tudjuk, minden peres eljárásban fontos a szerepük. Ez a perbeli mód azonban a polgári perrendtartásban csupán egyik eszköze a bizonyítási eljárásoknak. Ezzel szemben a feudális kor századaiban a tanúvallomásoknak — részint az írásbeliség korlátozott, szűk körű volta, részint a kialakult szokások, a gondolkodásbeli viszonyok folytán — döntő, mondhatni perdöntő szerepük volt. Írásbeli feljegyzések hiányában — írja egyik tanulmányában FÜGEDI ERIK — a nemesembernek ismernie kellett saját leszármazását, rokonait, a rokonság fokát és mindazokat a jogszerű és más jellegű változásokat, amelyek ebben a rokonsági és szomszédsági rendszerben akár több

[3] Nyíregyházi Állami Levéltár (= NyÁL), IV. A. 9., Fasc. XII, fol. 220—223.

[4] Tulajdonképpen ezen a ponton kapcsolódik tanulmányunk tárgyköre VÁRKONYI ÁGNES munkásságához. Hiszen éppen ő foglalkozott két tanulmányában is a köznemesség korábbi viszonyaival, beleértve a minden tekintetben újszerű életmódbeli körülményeik elemzését is. Ezek: *Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII—XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései*, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 7 (1981) 15—39; *Egy vállalkozó köznemes*, Rubicon 5 (1994) 34—36.

[5] A többször és többféle kérdés-füzérrel lebonyolított kihallgatások anyaga több mint 300 fólióra, nagyalakú oldalra rúg. Ehhez társulnak még olyan följegyzések, amelyek a két köznemesi család korábbi és későbbi években elkövetett „hatalmaskodásairól" tudósítanak. Mind a tanúkihallgatások, mind a hatalmaskodásokról szóló iratok a nyíregyházi levéltárban találhatók. NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX—XV.

nemzedékre visszamenőleg is lezajlottak. Ahogy találóan megjegyezte: az egymással esetenként igen bonyolultan összeszövődött „szociológiai" csoportoknak „kollektív memóriájuk volt". Az újkori viszonyokhoz képest ebből a jellegzetes módon működő emlékezetből fakadóan is a perek — birtok- és nem birtok-perek — legnagyobb hányadát „a tanúvallatás döntötte el, a tanúk ... igenlő vagy tagadó válaszukkal a per kimenetelét határozták meg". Ily módon a tanúk akár a nemesi státuszt is megvonhatták bárkitől, szó szerint „lét és nemlét felett határozhattak".[6] Vagyis a szóban forgó tanúvallomások már csak emiatt is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

Külön színt kölcsönöz történetünknek, hogy egyik főszereplője a Bessenyei család. Mostani írásunk valójában erről kíván szólni. A robosztus termetű Boldizsár, aki akkorákat ütött Olasz uramon, hogy az agyveleje is megrendült belé, Bessenyei György édestestvére volt. Arról a kivételes, egykoron igen jómódú köznemesi családról van szó, amely néhány évvel korábban egyszerre három fiútestvért is adott Mária Terézia híresneves magyar testőrségébe: Sándort, Boldizsárt és Györgyöt. Volt miből. A „három testőrön" kívül még öt fiútestvér és két lánytestvér érte meg a felnőttkort, név szerint: László, Zsigmond, István, Pál és Mihály, illetve Mária és Julianna. A legidősebb és a legfiatalabb közt mintegy 20 esztendő volt a korkülönbség. A nyolc fiúból azonban csak négy szánta el magát a házaséletre, a három testőr és Mihály nőtlenek, agglegények maradtak.

A Bessenyei család történetét többen feldolgozták már.[7] Ennélfogva nekünk nem szükséges, de nem is a tárgyalt témakörbe vágó feladatunk, hogy azzal itt behatóan foglalkozzunk. Elég annyit elmondani, hogy az Árpád-korban induló, eredetileg Heves megyei (Besenyőhöz kötődő) igen erős, majd többfelé ágazó család később odaadó híve lett a reformációnak. Egyik-másik tagja jelentős szerepet vitt az országos nagypolitikában (pl. nádorhelyettes volt), míg mások a megye és a református egyház közéletében játszottak igen fontos szerepet. Az előbb említett nyolc fiú és két leány nagyapja, Bessenyei Zsigmond a vezérlő fejedelem szabadság küzdelmének ezredese volt, elsőszülött fia, László, szinte gyermek-emberként a trencséni ütközetben vesztette életét. Kisebbik fia, Zsigmond volt a sokgyermekes család édesapja, aki igen magas kort megérve a berceli zenebona után két évvel, 85 éves korában halt meg.[8]

A három testőr közül 1764 januárjában a 21 éves Sándor Szabolcs megye, néhány hónappal később 24 éves bátyja, Boldizsár Bereg megye delegáltjaként (édesanyjuk ugyanis — Ilosvay Mária — Bereg megyei lévén, ily módon is jelentős birtokokkal rendelkeztek Beregben), majd egy évvel később, 1765 júniusában a mindössze 18 éves öcs, György ugyancsak Szabolcs megye bizalmából került a kitüntető bécsi testőrségbe. Így szolgált Bécsben több éven át együtt a délceg, szép szál három testvér ugyanabban a testőrdandárban. Sándornak és Györgynek hosszabb időn át közös szobája is volt. A jóképű és megtermett legények közül Boldizsárt mondják a legszilajabb (duhajabb?) természetűnek — már csak termeténél fogva is. Laczka János ezt jegyezte fel róla: „rop-

[6] FÜGEDI E.: *A nemesség szerepe a középkori megyében*, Tanulmányok Kisvárda történetéből (szerk. Ács Z.), Kisvárda 1983, 28—29.

[7] Elsőként Laczka János foglalkozott vele Bessenyei György életéről szóló írásában (kiadta BALLAGI A.: *A m. kir. testőrség története*, Budapest 1878). Eredeti források tanulmányozása alapján részletes földolgozást készített ugyanerről SZÉLL F.: *A nagybesenyői Bessenyei-család története*, Budapest 1890. SZÉLL FARKAS anyagát több ponton korrigálva és kiegészítve, újabb áttekintést adott erről GÁLOS R.: *Bessenyei György életrajza*, Budapest 1951. Majd ugyanezt tette SZAUDER J.: *Bessenyei*, Budapest 1953.

[8] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 12—25.

pant nagysága és szinte három mázsát nyomó nehézsége miatt [bécsi mázsáról lévén szó, a súlya 100 kiló felett járhatott] nem lehetett lóval győzni, különben is az igen nagy test hamar ráunt a lovaglásra, azért elkéredzett s a becsület visszakísérte hazájába, még most is fent lévén emlékezete Bécsben az ő rendkívül nagy testére nézve."[9]

Ez a rendkívül nagy testű ember éppen húsz évvel később, vagyis 44 éves korában törte össze „dorong forma veress gyűrű bottyát" az apró termetű Olasz Lajoson. A berceli határban, a dinnyeföldön lezajlott „belháborúban" György — akkor az „Alföldön", feltehetően Biharban tartózkodván — nem vett részt, de már ő is Bercelen lakott a családi kúriában, Boldizsár testvérével. György utolsó állása Bécsben udvari könyvtár-őri beosztása volt, amelyet II. József, trónra lépése után nem sokkal — nem tudni pontosan, mely okból —, 1782 tavaszán, az állással együtt járó 2000 forintos évdíjjal egyetemben megszüntetett. Szorult helyzetbe került a közismert és elismert nagy író. Mert nemcsak ő, de kegyvesztettek lettek azok is, akik korábban az uralkodó közvetlen környezetéből segítették, pártfogolták őt (pl. Kollár Ádám). Nem csoda, ha Orczy Lőrinc most, egyik neki írott versében ezt tanácsolta Györgynek:[10]

Hagyd el ködös füstjét ama nagyvárosnak,
Melyben becse nincsen a magyar okosnak;
Jöjj le a sík földre, tanulj majorkodást,
Henye tudósokra hagyd az okoskodást.

Aligha tehetett mást: az idősebb írótárs tanácsát meg kellett fogadnia. Az udvari „kisemmizéssel" közel egyidejűleg gyors egymásutánban halt meg három fiútestvére: Mihály, Zsigmond és László. A mostohává lett bécsi környezet taszította, az elhalálozások s a nyomukban szükségképpen jelentkező birtoküggyek, osztozkodások és öröklések pedig valósággal vonzották, szinte hazaszólították a szellemi-irodalmi közélet kimagasló alakját, a mindössze 35 éves Bessenyei Györgyöt. Elindult hát a nagyváros ködös füstjéből a verőfényes sík földre, a Tisza-parti falucskába. Pestre katonai társzekérrel ment eléje Boldizsár, s 1782 őszén 17 évi távollét után Bercelen a szülői ház fogadta a küzdelmekbe kissé belefáradt, hajdani testőrkatonát.

Nyugtot azonban, úgy látszik, itt se nagyon lelhetett. Hazatérte után alig másfél évvel robbant ki a „dinnyeföldi vihar", s amikor a megyei deputációk nagyarányú tanúkihallgatása 1785 februárjától megindult, ezzel közel egyidőben (lehet, hogy néhány nappal előbb vagy néhány héttel később) az elhunyt testvérei után zömmel neki jutott Bihar megyei birtokokra távozott. Életrajzírói szerint 1785 elején, de legkésőbb 1785 nyarán „visszavonult bihari birtokaira". Előbb a Fekete-Körös partján fekvő feketetóti kúriába, majd két évvel később, 1787-ben elfoglalta végleges és utolsó lakhelyét, a Berettyó partján fekvő Bakonszeg melletti Kovácsi pusztán épült udvarházat s majorbeli épületeit. Itt élt, gazdálkodott, írogatott közel negyedszázadon át. A „bihari remete" nyughelye életében s halála után is az a kétholdas házi kert lett, amelyen a szolid kúria állt s ahová magát eltemettette.[11]

[9] Laczka: *Bessenyei György élete* (7. j.), 428.
[10] Orczy Lőrinc: *Bessenyei Györgynek.* TOLDY F.: *A magyar költészet kézikönyve II*, Budapest 1876, 78.
[11] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 266—269 és 360.

A dinnyeföldi dulakodásban tevőlegesen ugyan nem vett, nem vehetett részt, de az „ügy"-nek mégis szereplője lett. S az is meglehet, hogy sietős távozásának is egyik oka éppen ez az ügybeli szereplése volt. A tanúkihallgatások során ugyanis az egyik kérdéscsokor erősen firtatta a Bessenyei család, köztük név szerint is György „hatalmaskodásra" való hajlamait, ilyen-olyan esetek megtörténte után kutakodva. Így kérdezték a tanúkat például arról is: Igaz-e, hogy Bessenyei György uram, midőn a „tengerit Bessenyei István urammal edgyütt gázoltatták, az Olasz uram embereinek azt mondotta volna, hogy eö nékie vagy Olasz uramnak meg kell halni, de edgyütt meg nem lakják Berczelt, és őrizze is magát Olasz uram, mert mihelyt megkaphattya, kezét lábát öszve töreti". Az Olasz-ellenes dühödt indulatokra célozott egy másik kérdés is. A dinnyeföldi esethez kapcsolódóan azt firtatták, hogy a megveretés utáni harmad- vagy negyednap múlva, midőn „haza érkezvén Bessenyei György uram az Alföldről, Boldizsárral edgyütt már a népet is öszve gyűjtötték és Olasz uramnak házára akartak menni, hogy ott kezét lábát öszve törjék, mellyet véghez is vittek volna, ha az öreg Attyok, Bessenyei Sigmond Úr erővel ellenek nem szegezte volna magát".[12]

Ami azonban ennél is súlyosabb, az a családi vérfertőzés vádja. Tudjuk — s erre a Bessenyei család is több példával szolgálhat —, hogy nemesek és nemtelenek között egyaránt sűrűn, de legalábbis gyakran előfordult a második-harmadik, sőt esetenként akár az első unokatestvérek közötti házasság. Itt azonban jóval többről szólt a „fáma". Szinte már a falubeli gyermekek közt is közbeszéd, „hogy Bessenyei Boldizsár és György testvér atyafiak, ugyan más testvéreknek, tudniillik Bessenyei Sigmond úrnak a leányával, mind a ketten rosszul élnének". Nővérük, Julianna asszony már mind a két öccsét, „mind pedig a Leánt öszve is mocskolta, sőt szemtül szembe öszve is kurvázta, szemekre hányván rút cselekedeteiket". Ám a híre nemcsak ennek nagy, hanem annak is, hogy a két fiútestvér kölcsönösen féltékeny bátyjuk leányára. Jól mutatja ezt — így a tanúkihallgatás — hogy „egykor Boldizsár úr templomba menvén, meghagyta a leánynak, hogy utánna mennyen; ez mivel el nem ment, hanem Györggyel otthon mulatott; a népnek nagy botránkozásával kiment reájuk a templombul, és otthon rútul öszve is vesztek a Hugok miatt egymással, mellyért asztán Bessenyei György uram a Leánnyal el is ment az Alföldre lakni". Ezt mondja a dinnyeföldi zenebona után éppen egy évvel készített tanúkihallgatási jegyzőkönyv. És nemcsak ezt. Hanem azt is, hogy „amiolta az Alföldre lementek, már azolta az a híre, gyereke is lett azon Bessenyei Susannának".[13]

Ezúttal csak jelezni szeretném, hogy a tanúkihallgatás jegyzőkönyve szerint annak a Zsigmond bátynak a lányáról van szó, aki egy-két évvel azelőtt hunyt el, ahogy Bessenyei György végleg otthagyta volna Bécs városát. S az is gondot okoz, hogy a forrásunk Bessenyei Zsuzsannát mond. Ezzel szemben Bessenyei monográfusai, SZÉLL FARKAS és GÁLOS REZSŐ egyaránt László testvérük lányát emlegetik, mint akihez, szerintük nem datálhatóan, gyengéd érzelmi szálak fűzték Györgyöt. S aki azután 1804-ben, esetünk után éppen 20 évvel, „háztartása vezetésére végképpen hozzáköltözött" Bakonszegre, a bihari remete udvarházába. Ezt az összeköltözést — írja GÁLOS — „a hagyomány szerint" Bessenyei György régóta sürgette. Ám ezt a húgot, aki akkor már 37 éves volt,

[12] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX. fol. 225.
[13] Uo. fol. 226.

Bessenyei Annának hívták. „Kedvese volt-e, vagy lett-e Bessenyeinek folytatja GÁLOS azt nem kutatom." De „mindenképpen társa lett magános életének".[14]

Az egymással nem egyező adatok további kibontásra, vagy éppen összeegyeztetésre várnak. Mert lehet, hogy mindkét adat, az életrajzíróké és a szóban forgó jegyzőkönyvé egyaránt valóságos viszonyokat, vagy csupán mendemondákat takar. Vagyis Györgyöt fűzhették gyengéd szálak Zsigmond bátyja lányához, Zsuzsannához, és László bátyja lányához, az 1804-ben valóban hozzáköltöző Annához is.

Hasonló vagy még nagyobb talánynak látszik, ami a két testőr, a két testvér: Boldizsár és György kölcsönös féltékenykedésére, közös szerelmére, és elvadult marakodására utal. Mint ahogy alig föloldható rejtélynek látszik az a roppant súlyos vád is, hogy a szülői házból gyorsan távozó Györgynek Zsuzsannától odalent az Alföldön már gyermeke is született volna. Sehol semmi adat nincs arra, hogy saját — törvényes vagy törvénytelen, vállalt vagy nem vállalt — gyermeke lett volna Bessenyei Györgynek. Ellenkezőleg, GÁLOS REZSŐ éppen arról ír, hogy a hagyomány szerint „az öregedő Bessenyei gyakran hívott meg házához gyermekeket, eljátszadozott, eltréfálkozott velük — ezzel áltatta magát, vagy álmodta bele magát abba az elmúlt ábrándba, hogy család veszi körül".[15]

A vádak, a föltételezések vagy a mendemondák, ha igazolhatóak volnának is, Bessenyei György írói pályafutásának — nem lehet kétséges — mellékeseményei, mondhatni magánügyei lennének csupán. Messze eltörpülnének kimagasló szellemi teljesítménye, irodalmi és köztörténeti jelentősége mögött. Mint ahogy a szóban forgó történetnek sem ő a főszereplője. Jelenléte, a zenebona okainak feltárásába való „bekapcsolása" azonban mindenképpen sajátos színt kölcsönöz történetünknek. Egyben fontos adalékot szolgáltathat az általános családi közviszonyok árnyaltabb megismeréséhez is.

Más jelek is mutatnak a „sokgyermekes" családban fel-fellobbanó békétlenkedésekre, a testvérek között támadt alkalmi vagy éppen tartós feszültségekre. A viszálykodásoknak ezúttal a tárgykörünkhöz időben is kapcsolható másik mozzanatáról szeretnénk még szólni. A tanúkihallgatás jegyzőkönyvéből, amelyet Bessenyői Beöthy Imre, a Helytartótanács protonotáriusa utasítására Villei Pribéki István készített 1784 augusztus 4-én, két hónappal a dinnyeföldi zenebona után, a Boldizsár és Julianna között kirobbant meglehetősen csúnya, csaknem tettlegességig fajuló viszálykodás tárul elénk. Az összetűzés pontos napja ugyan nem deríthető ki, de aligha lehet kétséges, hogy az a kihallgatáshoz közeli időpont tájékán történhetett.[16]

Az alapvető műnek tekinthető GÁLOS-féle Bessenyei-monográfia ama megállapítását, miszerint a testvérek között viszálykodás „alig-alig fordult elő", alábbi történetünk mintha megcáfolni, de legalábbis módosítani látszana.[17] Julianna, amint ezt a vonatkozó monográfiákból tudhatjuk, második gyermeke volt Bessenyei Zsigmondnak. Születése pontos évét ugyan nem ismerjük, annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy az itt szereplő

[14] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 356.

[15] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 352.

[16] A pesti királyi ítélőtábla — szól a tanúkihallgatások elé illesztett magyarázó szöveg — június 24-én bízta meg a már említett Bessenyői Beöthy Imrét az ügy kivizsgálásával. A protonótárius nyilvánvalóan ezt követően kérte föl Villei Pribéki István jurátus-nótáriust a tanúkihallgatások lebonyolítására. A jegyzőkönyvből sajnos nem derül ki, hogy az ügyet ezt megelőzően vizsgálta-e a megye, vagy a panasz egyenesen az ítélőtáblához érkezett-e. Ám akár így, akár úgy volt is, a szóban forgó esemény minden bizonnyal a májusi csetepaté tájékán (esetleg egy-két hónappal korábban) történhetett. NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 274 és 279.

[17] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 19

fiúknak nővére lévén egy-két évvel idősebb lehetett Boldizsár öccsénél is (aki, mint említettük már, 1740-ben született), utóbb pedig Rakovszky Sámuel, debreceni református lelkész felesége lett (fiuk, Dániel a 19. század elején Debrecen városának „hírneves főbírája" volt).[18] A monográfus azt írja róla, hogy „nagyon képzett, okos asszony hírében állt, valóságos tudósnak tartották". Ám őróla írta egyik alkalommal azt is a Bessenyei fiúk közül épp a református egyház ügyeiben „sokat és lelkesen fáradozó" Mihály, hogy a család birtokügyeiben nem igazán tisztességes módon viselkedett. Ellenkezőleg. Egyik rokonukról (Pálóczi Horváth Ádámról) szólván, azzal vádolta őt, hogy „azon erkölcstelen néménmel [ti. az említett rokon] az örökös vérek jószágát lopni és elidegeníteni erőlködött".[19] A Mihály által ezúttal súlyos vádakkal illetett Julianna esetünk időpontjában már a Bercellel szomszédos Gáván vagy Paszabon lakott, vagy nem tudni mely okból, de itt tartózkodott.

Mivel is vádolta — föltehetően — Bessenyei Julianna öccsét, Boldizsárt? A föltett kérdésekből és a kihallgatott tanúk vallomásaiból három súlyos, akár botrányosnak is mondható vád rajzolódik elénk. Ezek a következők: **1.** Bercel határának Sóstó nevezetű dűlőjén, ahogy forrásunk mondja: „mezején",[20] Boldizsár „másod magával útját" állván a kocsiján utazó Julianna nővérének, az asszony „kocsisát a bakról lerántotta" és jól megverte. Az „Asszonyt pedig kocsistól, lovastól Paszabra béhajtotta", s ott „leszállítván kocsijáról erőszakosan elvette nővérének lovát és kocsiját". **2.** Szorosan kapcsolódik ehhez a másik vád. Az tudniillik, hogy a kocsi és a ló elvétele után Boldizsár bement (berontott?) Julianna asszony paszabi házába (lakásába?, szobájába?), ahol is annak „leveles ládáját fel akarta verni ... azon contractusokért, melyeket Bessenyei Urak adtak azon pénzrül, melyet egyszer is, másszor is elhortak ... Bessenyei Julianna Asszonytól". **3.** Föltehetően nem ekkor, hanem egy másik alkalommal (ti. az időpont sem a kérdésekből, sem a vallomásokból nem állapítható meg) Boldizsár „éjszakának idején" ellopatta „Balogh Sigmond úr udvarárúl" Julianna kocsiját, illetve — ekkor vagy másik alkalommal? — a lovát. Ám a lólopás további bonyodalmakat vont maga után. Mert amikor az asszony megtudta, hogy az öccse ellopatta a lovát, azt „mint saját maga jószágát visszavette" (visszalopatta?). Ezért „aztán Bessenyei Boldizsár uram megharagudván, a parasztokkal uczáról uttzára kergettette". Sajnos nem deríthető ki egyértelműen, hogy a parasztokkal az ide-oda lopkodott lovat vagy netán a saját nővérét kergettette-e utcáról utcára. Föltehetően — a nagyon nagy szégyent mégis kerülendő — inkább a lovat hajkurászhatták Boldizsár fölbőszített emberei.[21]

Előbb a meghallgatott tanúkról kell egyet-mást elmondani. A felsorolt vádakban — a följegyzés szerint — hat tanút hallgatott ki Villei Pribéki István 1784 augusztus 4-én. Amit róluk a kihallgató (aki egyébiránt, föltehetően, a paszabi és balkányi illetőségű köz-

[18] SZÉLL: *A nagybesenyői Bessenyei-család* (7. j.), 80.

[19] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 20.

[20] Köztudott, hogy Alföld-szerte számos település határában található sóstó. A most említett berceli dűlőnév eredete is a sziksót tartalmazó tavaktól származik. A falu délkeleti, azaz Paszab és Buj felé eső határrészén két ilyen tó is található: a Nagy- és a Kissóstó. Az előbbi mintegy 35, az utóbbi 8—10 holdas területen „termelte" a sziksót. Valójában a Paszab és Buj felé vezető utak és a tavak által határolt területet nevezték Sóstó-dűlőnek, mezőnek, l. KISS: *Régi Rétköz* (2. j.), 365. A berceli sóstavakra utal FÉNYES ELEK is a közel háromnegyed századdal később kiadott geográfiai szótárában. A falu határában — írja — „a szántóföldek között ez előtt sóstavak is voltak, melyekből szikső sepertetett". *Magyarország geographiai szótára I—II*, Pest 1851.

[21] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 275.

nemesi Pribéki család sarja lehetett)[22] följegyzett, az a meghallgatás sorrendjében a következő:

Név	*Lakhely*	*Jogállás*	*Vallás*	*Életkor* (év)
Dombrády András	Gáva	nemes	ref.	48
Görömbölyi György	Bercel	nem-nemes	ref.	37
Nagy Mihály	Bercel	nem-nemes	ref.	39
Dankó András	Bercel	nem-nemes	ref.	30
Szűcs István	Paszab	szabad	ref.	50
Csoma József	Paszab	nemes	ref.	44

Nem tudni, hogy az ügy „nagyságához" képest a meghallgatott tanúk száma sok-e vagy kevés. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy Pribéki nótárius valóban csak azt a hat személyt hallgatta volna ki akiknek tanúvallomását végül is följegyezte, rögzítette. A jegyzőkönyvben róluk lejegyzett adatok nem sokat árulnak el a vallomások megítélhetősége, minősíthetősége szempontjából. Egységesek vallásukat illetően. Ami érthető, hiszen mindhárom falu még a reformáció évszázadában a helvét hitvallású — protestáns — ágazat követője lett s a többség ebbeli hitét a 18. században is megőrizte.[23] Megbízhatónak látszik a tanúk életkora is. Valamennyien férfikoruk javában jártak (30 és 50 év között), amikor mind az emlékező, mind a józan ítélőképesség még igen aktív és elfogadhatónak, egyben elfogulatlanabbnak is mondható. Természetes az is, hogy a meghallgatott tanúk — Dombrády András kivételével — abból a két faluból valók, ahol a vádakban megfogalmazódott „cselekmények" lezajlottak. A három rétközi falu egymáshoz igen közel fekvő, szomszédos település, a családi-rokonsági kapcsolatok számos szálaága fűzte össze őket.

Nyilván a véletlenek egybeesése folytán, de a meghallgatottak jogállása, társadalmi állapota is tükrözni látszik e településeken lakók társadalmi-jogállási szerkezetét. Nagyobb földesurasága Bercelnek és Gávának a jászói prépostság és konvent volt (6, illetve 8 tört-telkes jobbággyal rendelkeztek), ám mindhárom falunak az a közel 10-10 „kis" földesura, azaz köznemese uralta a jobbágyvilág, a falu és a határ legnagyobb részét, akik közé a két tanú és maguk a perlekedők is tartoztak.[24] Gávát kimondottan nemes községnek nevezi a Rétköz kiváló tudósa,[25] és valójában Bercel is annak tekinthető. Mindhárom kihallgatott nem-nemesről azt írja Pribéki István, hogy „domini Georgii Bessenyei subditus", illetve az egyik tanú esetében: „subulcus", vagyis Bessenyei György alattvalói (jobbágyaik?, zselléreik?, szolgáik?) voltak. A vallomásokból kitetszően mégis úgy véljük, hogy inkább a szegényebb zsellérek rétegéhez tartozhattak. A „szabad"-nak

[22] A Szabolcs megyei úrbérrendezés anyagát publikáló TAKÁCS PÉTER könyve függelékében szerepel Pribéki Ádámné (született Ibrányi Krisztina), aki Paszabon 2 örökös jobbággyal és egy házas zsellérrel, Balkányban pedig 3 szabad menetelű jobbággyal és 2 házas zsellérrel rendelkezett 1773-ban. TAKÁCS P.: *Úrbéresek vallomása Szabolcsban, 1772*, Budapest 1991, 174 és 205. Ha föltételezésünk helytálló, akkor a kihallgatást bonyolító nótárius családi kötődése révén alapos helyi ismeretekkel rendelkezhetett. Mindez nyilvánvalóan megkönnyítette munkáját, ám ezek a körülmények ugyanakkor rossz irányban is befolyásolhatták elfogulatlanságát.

[23] BARCZA J.: *A tiszántúli ev. református egyház történelme*, Debrecen 1910.

[24] TAKÁCS: *Úrbéresek vallomása* (22. j.), 166. 170. 174.

[25] KISS: *Régi Rétköz* (2. j.), 110.

(liber) írt Szűcs István sem lehetett tehetősebb paraszt, hiszen — mint látni fogjuk majd — „azon időben kocsisa volt Bessenyei Julianna Asszonynak".[26]

Két nagyon fontos, jellegzetes dolgot feltétlenül el kell még mondani a tanúkról. Ez a két körülmény ugyanis magyarázatot adhat arra, hogy miért ezt a hat embert hallgatta ki, vagy miért éppen az ő vallomásaikat jegyezte fel az ítélőtábla által kiküldött nótárius. Az egyik, amit kézenfekvőnek kell tartanunk, hogy a hat tanú közül öten szemtanúi voltak valamelyik eseménynek, ám Csoma József csupán hallomásból szerzett információk, illetve Julianna asszony elmondása alapján tanúskodott a szóban forgó ügyekben. Igazán meglepőnek az a másik körülmény mondható, hogy a meghallgatott tanúk szorosan kapcsolódtak a Bessenyei családhoz. Bár ők nem „perben és haragban" álltak a perlekedőkkel, de a két meghallgatott nemesembert bizony igen szoros rokonsági szálak fűzték a családhoz — visszamenőleg szinte több nemzedéken át. De így volt ez a korabeli jelenben is. Hiszen Csoma József felesége a két perlekedő testvérhúga, Bessenyei Mária volt, Bessenyei Zsigmond pedig, aki időben Julianna és Boldizsár között látta meg a napvilágot, Csoma Klárát vette feleségül. A felnőtt kort megért tíz testvér legidősebb tagjának, Bessenyei Lászlónak ugyanakkor Dombrády Anna volt a felesége.[27] A Csoma családdal tehát oda-vissza kétszeres, a Dombrády famíliával pedig szimpla sógorságban álltak a Bessenyei testvérek. Ám az sem elhanyagolható körülmény, hogy a három nem-nemes Bessenyei György alattvalója, az egyetlen szabad pedig akkor éppen Julianna asszony kocsisa lévén, ugyancsak erősen függő viszonyban álltak a Bessenyei testvérekkel. S láthatóan éppen azokkal, akik 1784 táján, más-más okokból bár, de nem a legbékésebb viszonyban élhettek a „hatalmaskodó" Boldizsárral.

Csak kérdezni lehet: ezek a függőségi — családi és társadalmi — viszonyok-viszonylatok vajon nem csökkentik-e a tanúskodók szavahihetőségét, a tanúvallomások hitelességét? Nem növelik-e az elfogultságot, a részrehajlást? Vajon a családi belháborúban nem sokkal inkább az érzelmi (szerelmi?) és az anyagi (osztozkodás, hiszen nemrég hunyt el gyors egymásutánban az említett három testvér, illetve a pénzkölcsönzések, amelyeknek „contractusait" ama levelesláda őrizte!) okokból-forrásokból táplálkozó „lecsapódásokról", a lélektanból jól ismert áttételekről van-e szó, amikor a lovakat és a kocsikat erőszakosan elvették, vagy még durvább módon: közönségesen ellopták?

Föltételezésünket mintha alátámasztani látszana az a puszta tény, hogy a pörlekedés valóságos tétje nem mondható túlságosan nagynak. Hiszen a családi belviszály egy-egy kocsi (nem szekér) és egy-egy ló körül lángolt fel ekkor. Tudjuk, hogy a lólopás még a 19. században is a mindennapos bűncselekmények közé tartozott (erőltetett párhuzamot vonva, akárcsak a mai autólopások), noha a jószág és éppen a ló, még inkább a kocsi (és a szekér) a gazdálkodó falusi — nemes és nem-nemes — emberek életében, vagyonában puszta létezésében kiemelkedően fontos helyet foglalt el. Szinte valamennyi korabeli hagyatéki-vagyoni leltárban az épületek és a földek után mindig az elsők között szokás azokat említeni.[28] A köznemesek között, sokszor évtizedeken vagy éppen évszázadokon

---

[26] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 178. A társadalmi viszonyok részletes kibontása nem lehet feladata ennek az írásnak. Ezt a munkát a teljes anyag feldolgozása során kívánom majd elvégezni.

[27] GÁLOS: *Bessenyei György* (7. j.), 35.

[28] BENDA GY.: *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén*, Agrártörténeti Szemle 1984, 1—2, 1—84; BÍRÓ F.: *Az épített környezet. Település és építkezés*, Vas megye népművészete 1996, 29—75 és *Az otthon népművészete. Lakáskultúra, hútorzat*, Vas megye népművészete 1996, 76—98; FLÓRIÁN M.: *Hogyan*

át folytatott birtokperekhez képest ez a ló- és kocsi-ügy mégis inkább mellékesnek, szinte „tyúkpernek" is nevezhető.

Nézzük most már a följegyzett tanúvallomásokat. Az események, illetve a vallomások logikai rendjét követve előbb a kocsi-feltartóztatásról és a kocsis megveréséről kell szólni. Az esetnek a sértetten kívül két szemtanúja volt. Az egyik természetesen maga az ugyancsak sértett kocsis. Szűcs István, mint mondotta, „jól emlékszik" az esetre, hiszen akkor tájban kocsisa volt Julianna asszonynak. Ezért hite szerint vallja, hogy őt Bessenyei Boldizsár „a kocsi bakról lerántván, jól megkorbácsolta". Aztán visszaültette a bakra és „Paszabra hajtotta, ottan a tanú még jobban megijedvén, mivel odavaló volt, csakhamar Asszonyát, kocsiját odahagyta, azzal haza futott, nem tudhattya osztán tovább, hogy végezték egymás között való czivakodásokat". A másik szemtanú — a jegyzőkönyv szerint — Dankó András volt. Vallomásából nem derül ki, hogy miként és mi célból tartózkodott éppen akkor a mezőn, vagyis a „tetthelyen", de állítja: „igen jól tudja és emlékezik reá", hiszen „a szemeivel látta, midőn Bessenyei Boldizsár Úr a Kocsist a Kocsi bakról lerántván, jól megverte". Fölöttébb kérdéses a vallomás folytatása, mert a tanú (aki tehát ekkor föltehetően a mezőn lehetett) nemcsak ezt látta, de azt is, hogy „a kocsit [ti. Boldizsár úr] lovastól Paszabra hajtotta, ottan Bessenyei Julianna Asszonyt leszállítván, kocsiját, lovát erőszakosan elvette".[29] Eltérően a kocsis vallomásától, Dankó szerint nem a bakra visszaültetett Szűcs István, hanem a verekedős kedvű Boldizsár hajtotta Paszabra a kocsit. És ha a mezőn volt Dankó András — szólalhat meg bennünk az újabb kétség —, akkor miként láthatta azt, ami nem sokkal ezután a faluban, a falu egyik házának az udvarán történt?

A többi tanú, miután „személlye szerént a Deutrális hellyen jelen nem volt", érthetően arról beszélt, hogy csak „hallásból tudja", „másoktól hallotta beszélleni", mi is történt ott kint a mezőn. Nagy Mihály azonban vallomásához hozzátette: azt viszont, ami „bent a faluban történt", igen „jól tudja"; azt tudniillik, „hogy lovát, kocsiját Bessenyei Julianna Asszonynak erőszakosan elvette Bessenyei Boldizsár Úr". Mondhatni: érzelmileg erősít rá Csoma József e vallomásokra, akinek Julianna „zokogó sírással panaszolta állapottyát, mondván, hogy ... testvérje leszállította maga saját kocsijáról, és úgy lovát, kocsiját erőszakossan elvette".

A vallomásokban szinte krimi-szerű mozzanatok villannak föl a másik ló- és kocsilopás körül. Az eseteknek a ránk maradt feljegyzések szerint két fő tanúja, még pontosabban szólva két „tettes-társa" volt. Amit ugyanis ők elmondanak, azt sokkal inkább beismerő vallomásnak, semmint tanúskodásnak lehetne tekinteni. Ám a vádlott ugyancsak Boldizsár és a sértett Julianna volt. A lopások ezúttal nem Paszabon, hanem Gáván játszódtak le.[30] Görömbölyi György azt vallotta, hogy a vádlott „Balogh Sigmond Uram udvarából éjcakának idején ellopta Bessenyei Julianna Asszony kocsiját és Vida Uram udvarába húzatta". Erre pedig ezért emlékszik tisztán és világosan, „mert maga is segítette húzni". Nagy Mihály szinte szóról szóra megismétli társa beismerő vallomását, azzal a különbséggel mégis, hogy Bessenyei Boldizsár nem ellopta, hanem „ellopatta"

öltözködött a Vas megyei köznép? Vas megye népművészete 1996, 157—195; HOFER T.: *Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomból (1785—1847)*, Agrártörténeti Szemle 1957, 285—327.

[29] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 278.

[30] A kocsilopás esetében ugyan települést nem említenek a tanúk, viszont az a két köznemes, akiknek az udvarából elvitték, illetve az udvarába behúzatták Julianna asszony kocsiját, nevezetesen: Balogh Zsigmond és Vida István, azok így együtt ketten gávai lakosok voltak. TAKÁCS: *Úrbéresek vallomása* (22. j.), 170.

nővére kocsiját. Minthogy Görömbölyi beismerő-terhelő vallomásában is a mondat második fele már arról szól, hogy „húzatta" a kocsit, azért majdnem bizonyosan föltételezhető: a lopást közvetlenül nem Boldizsár maga, hanem a két nem-nemesember követte el. Persze az is nyilvánvaló, hogy a felbujtó (ahogy ma mondanánk: a fölbérlő) — aligha lehet kétséges — Boldizsár volt. Most már az a kérdés: miért éppen György testvére alattvalóit használta fel és miért nem a maga embereit; és az is rejtély marad, hogy Balogh Zsigmond udvarából (akinél nem tudni hogy akkor mely okból tartózkodhatott — esetleg lakott? — Julianna) miért éppen Vida István udvarába húzatta át az ellopatott kocsit.[31] Hogy aztán a kocsival mi lett, Vida uram udvarából hová került, ott maradt-e, Boldizsár elvitte-e, vagy visszakapta-szerezte-e Julianna, a jegyzőkönyvből nem deríthető ki.

Sokkal bonyodalmasabb a lólopás története. Csak föltételezni tudjuk, hogy ez is a kocsilopással egyidejűleg eshetett meg. A terhelő-beismerő vallomást ezúttal is ugyanaz a két tanú tette. Görömbölyi vallomása szerint Boldizsár úr „Gáva alól Bessenyei Julianna Asszony lovát ellopta és Berczelre hozatta". Aztán Bercelről — mondja tovább a tanú — „Paszabra vitette, mivel pedig securus ott sem volt, onnét is elhozatta és ide s tova a mezőkön lopvást őriztette". Ám a titok kipattanásától továbbra is tartva „Bessenyei Uram nem sokára" a lovat eladta. A történetet Görömbölyi eddig ismerte, mégpedig mindezt „onnét tudja circumstancialiter a tanú, mert Ura parancsolattyából maga hordozta ide s tova az ellopott lovat".

Ugyanezt erősítette meg — ahogy magát nevezte — a „lopótárs", Nagy Mihály, aki ellentétben Görömbölyivel arról is tudott, hogy Boldizsár „osztán nem sokára el is adta [ti. a lopott lovat], de ezt megtudván Bessenyei Julianna Asszony, az lovát visszavette". (Arról nem szól a tanú, hogy ez miként történt — lopva?, nyíltan?, hatósági-peres úton?) Csakhogy ettől „megbosszankodván Bessenyei Boldizsár Uram, három jobbágyival uttzáról uttzára kergettette, és erőszakosan már egyszer ellopott lovát vissza venni akarta". E tanúvallomás igen meglepő fordulata a csatlakozó utolsó mondat: „Ezekben mindenütt jelen volt a tanú."[32] Vagyis: a ló ellopásában, ide-oda hurcolásában, eladásában, visszavételében (!), majd a ló (vagy Julianna asszony) kergetésében. Ami — józan ésszel nézve — szinte lehetetlen! A nyitott, megválaszolhatatlan kérdések száma ez esetben is szaporítható lenne (így pl. az ellopatást miért György, az újabb kísérletet pedig miért a saját három jobbágyával végeztette, vagy akarta elvégeztetni Bessenyei Boldizsár?).

A lólopás ügyében sajátos módon megszólalt két másik tanú is, mindketten csak hallomásból értesültek az esetről. Dankó András „csak szájból hallotta beszélleni, hogy Bessenyei Boldizsár ellopott volna valami lovat" Juliannától. Ám az visszavette, erre Boldizsár úr „egynéhány jobbágyát rácsördítette, és így utána rugaszkodván kergette". Sokkal óvatosabb Csoma József vallomása. Ő ugyanis — mondta volna állítólag — nem tudja „bizonyosan", hogy a vádolt Boldizsár „lopott volna valami lovat" Juliannától, „hanem azt hallotta, hogy el adott valami lopott lovat". Annál meglepőbb a hallomás alapján szerzett értesülés újabb állítása: Boldizsár említett jobbágyai ugyanis nemcsak megkergették, de „erőszakossan, amint másoktól hallotta a tanú, elvették tőle [ti. Juliannától] a lovát és azonnal másodszor is eladta haragjából".[33]

[31] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 276. E tanúkon kívül a kocsilopásról senki más nem tudott terhelően vallani.
[32] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 277.
[33] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 279.

Említettük már, nem ismerjük az esetek időpontját, de nincs világos utalás arra sem, hogy a valóságos kiváltó ok, a közvetlen alap-indok mi volt, mi lehetett. Éppen ezért nehéz eldönteni, hogy a köznemesi szinten — és éppen testvérek között — nem igazán jelentős értékű kocsik-lovak elvétele-ellopása valóban megtörtént-e. S ha igen, akkor is a bosszúállás sajátos, bár távolról sem ismeretlen, kivételes formájával állunk-e szemben? Esetleg a rágalmazás vagy a vissza-rágalmazás eseteivel volna dolgunk? Ha pedig nem rágalmazási célokból estek meg a történtek, akkor aligha lehet kétséges, hogy nem az elvételből-lopásból származó sovány és kockázatos haszon reménye vihette rá Boldizsárt a „duhajkodó" hatalmaskodásra.

A mögöttes mozgatók sokkal mélyebben fekvők lehettek. Közülük forrásaink, a szóban forgó tanúvallomási jegyzőkönyvek, két fontos tényezőre engednek következtetni. Az egyikről, az esetleges szerelmi-érzelmi viharokról szóltunk már. A másikra Julianna asszony vádjainak egyik fontos pontja látszik rávilágítani. Nevezetesen: a levelesláda ügye. Túlzás nélkül állítható, hogy a 17—18. században már a köznemesség egyik igen fontos — mai fogalommal — „státusz-szimbóluma" a levelesláda volt.

A Láda! — kiálthatna fel akár a múltak kutatója is. Az emberi nem egyik legősibb bútordarabja. Néprajzosok, bútortörténészek itthon és a nagyvilágban sokat írtak róla.[34] Nemcsak ősi ez az egyszerű, majd a társadalmi állapottól és a múló, egymásra épülő századoktól függően egyre tarkább, cifrább és színesebb bútordarab, de a használata is rendkívül sokféle, mondhatni szélesedően gazdag. Növényszemeket, gabonát és élelmet, szemes és őrölt terményt éppúgy tároltak benne, mint ruhaféléket, a ládafiában vagyont érő, féltve őrzött kincseket, nemzedékről nemzedékre szálló csecsebecséket. Nemcsak az embernek és a könyvnek, de egy-egy ládának is „sorsa" volt: egyik-másik fényes, előkelő helyen kezdte, aztán a használat hanyatló fokozatait járva végül a padláson kötött ki, vagy egy-egy félreeső helyen fejezte be szomorú pályafutását.

A láda századokon át természetes tartozéka volt az utazásnak is: követek, világjáró céhlegények, peregrináló diákok, katonák hűséges társaként kelt útra — egészen a legutóbbi időkig.[35] Sokszor a puszta létet, birtokot, szorgalmi és különleges jogokat, kiváltságokat, szabadságot, mesterséget, tudást, a házastársi együttlétben olyannyira fontos móringot és ki tudná felsorolni, hányféle fontos emberi viszonylatot, titkot és értéket rejtegető okmányt, iratfélét őrzött a láda. Magánosok, családok, rokonsági láncolatok, dinasztiák, egész nemzedékek, kisebb-nagyobb közösségek, települések, falvak és városok létfontosságú tárgyait, hiteles eszközeit és okmányait gyűjtögették, halmozták egymásra, hordozták, védelmezték, őrizték ezek a ládák. Királyi udvarok, főrendek, várak és kastélyok, kis és nagy kúriák, zsupp- és nádfedeles parasztházak, városházák, községházák és parókiák, intézmények, kolostorok és hivatalok, céhek és társulások megannyi építménye foglalta magába, helyezte az épületben fő helyre s tartotta számon legféltettebb kincseként a ládát! Benne őrizték nemzeti ereklyénket, az államiság jelképét: a szent koronát. Így hát a láda, a láda tartalma az értékőrző hagyomány s a kollektív emlékezet egyik legfőbb pillére, támasztéka, vagy éppen maga a hagyomány, maga az em-

[34] K. CSILLÉRY K.: *Az ácsolt láda*, Az MTA II. Osztályának Közleményei 3 (1951) 1, 2, *A magyar nép bútorai*, Budapest 1972 és *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*, Budapest 1982, 104—111. 258—272; CS. SEBESTYÉN K.: *A magyarság ládái*, Magyar Nyelv 23 (1927).

[35] E sorok írója édesapja zöldre festett, erősen megkopott első világháborús katonaládájával indult 1941-ben Csurgóra s kezdte el gimnáziumi tanulmányait a Csokonai nevét viselő református iskolában.

lékezet volt. De mennyit elpusztított ebből is a két ősi ellenfél: a tűzvész és az árvíz! Meg az emberi gondatlanság és a különböző dúlások. Legfőképpen pedig az emésztő idő, maga az enyészet.

Bessenyei Julianna levelesládája azonban akkor, úgy tűnik, éppen a testvérviszály egyik okozója, hordozója volt. Hiszen — nyilván több más irat mellett — ez a láda őrizte azokat az elismerő nyugtákat, „contractusokat", amelyek a testvéreknek kölcsönadott pénzről tanúskodtak. A megvallatott tanúk között szemtanúja a láda-feltörési kísérletnek mindössze egy volt: nemes Dombrády András, a másik sógor. A följegyzés szerint — így vallott — „azt bizonyosan tudja, mert szemeivel látta, midőn Bessenyei Boldizsár a leveles ládát felverni erőszakossan akarta". Szándéka azonban azért nem járt sikerrel, mert „a tanú Bessenyei Julianna Asszony kisded gyermekeinek keserves könyv hullással való kérésekre felverni nem engedte". Ha valóban így volt, a drámai helyzet, a könnyhullató gyermekekkel s Dombrády uram határozott fellépésével együtt, könnyen elképzelhető. Nagy András, így a följegyzés, „semmit sem tud" ugyan mondani a láda-ügyről, ám azt „mintegy fül heggyel[36] másoktól hallotta, hogy Bessenyei Boldizsár Úr magához vitette a ládát, és ottan lopva fel akarta hasgatni". Hasonlóan másoktól hallotta Dankó András is az esetet, s azt is, hogy Boldizsár úr ládatörő szándékát „mások nem engedték" érvényesülni.[37] Vagyis: a láda feltörésétől nem önszántából állt el.

Sajátos módon sem a szemtanú, sem a két parasztember vallomása nem említi ama kontraktusokat, melyeket a „Bessenyei Urak" adtak az „egyszer-másszor" Julianna asszonytól felvett kölcsönpénzek ellenében. A pénzkölcsönökről, a kontraktusokról, mint idéztük már, csupán Pribéki István vonatkozó kérdésében esik szó. Így semmit sem tudhatunk arról, hogy a Bessenyei-fiúk közül kik, mikor és mennyi kölcsönt vettek fel nőtestvérüktől. Csak föltételezni lehet, hogy Boldizsárt (és esetleg Györgyöt) terhelhették nagyobb összegek. Mint ahogy föltételezni tudjuk azt is, hogy a durva berontás, az esetleges dulakodás mögött éppúgy, mint a kocsik és a lóügyek esetében, a kölcsönzések-tartozások, a visszafizetési határidők körül támadt bonyodalmak — összekapcsolódva az érzelmi-szerelmi indulatokból fakadó dühökkel — idézhették elő az elfajult testvérviszály említett eseteit, akár jellemzőnek is mondható jeleneteit. A családban zajló drámai helyzetbe robbant be, részint talán ebből is táplálkozva, esetleg egymást kölcsönösen erősítve a két köznemesi család között kitört dinnyeföldi zenebona.[38]

---

[36] A „fülheggyel" hallott értesülés, hír annyira jellegzetes szóképe volt a korábbi századoknak, hogy kötetünk ünnepelt tudós asszonya egyik fontos történelmi esszéjének is ezt a címet választotta. R. VÁRKONYI Á.: *„Fülheggyel hallott hír." (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben)*, Kortárs 32 (1988) 5, 79—91.

[37] NyÁL IV. A. 9., Fasc. IX, fol. 275.

[38] Írásunknak nem az a feladata, hogy Bessenyei György emberi-írói pályafutásáról készült, írott elemzéseket, konklúziókat itt-ott korrigálja. A többször idézett GÁLOS-féle monográfia egyik életrajzi pontját mégis ki kellene egészíteni. A monográfus ugyanis azt írja, hogy György részint azért vált meg Berceltől s költözött át Biharba, mert — miként SZÉLL FARKAS és WALDAPFEL JÓZSEF utal erre — „testvérei egyre nagyobb ellenkezésekkel fogadták" a gazdálkodásban meghonosítani szándékolt „reformterveit", részint pedig azért, mivel édesapjához képest igen fiatal mostohaanyjának „házsártos viselkedése számára egyre tűrhetetlenebb lett" (GÁLOS: *Bessenyei György* [7. j.], 267). Egyik levelében György 1784 szeptember 4-én valóban azt írta Lővey István sógorának, hogy „talán magam is Bihar vármegyébe veszem magamat lakóul, mert itt az anyámnak csúfos, rendetlen és gyalázatos erkölcseit tovább nem hordozhatom". SZILÁGYI I.: *Bessenyei György levele*, ItK 22 (1912) 120. Ám mindezek mellett, mint utaltunk már erre, távozásának okaként lehet mindenképpen számításba venni a Zsuzsannához (Annához?) kapcsolódó érzelmi bonyodalmakat, az anyagi motívumokkal is terhelt testvérviszályt s a két köznemesi család között kirobbant belháborút, a dinnyeföldi zenebonát.

TAMÁSI EDIT

Volt egyszer egy Józseffalva

I. *Bevezető*

A 18. század a nagy népességmozgások évszázada, területünkön is meghatározó ez a falvak életében. Ebben az időszakban jelentősen megváltozott a Hegyalja, a Hegyköz, a Zempléni-hegység falvainak nemzetiségi összetétele. Szlovákok, ruszinok, svábok jelentek meg nagyobb számban több településen.[1] A svábok két hullámban telepedtek be a Hegyaljára.[2] Az első hullám még Trautson herceg idejében érkezett 1750 körül, az ekkor alakult Rátka (korábban elpusztult magyar falu, Szerencs közelében), Trautsonfalva / Hercegkút, Karlsdorf / Károlyfalva (utóbbi kettő Sárospatak határából kiszakítva) magánföldesúri telepítés. A második hullám az 1780—1790 közötti időszakban érkezett. II. József telepítése elsősorban kamarai birtokokra irányult: Rátka, Józseffalva, Hosszúláz, Sima, Marcinfalva. Az 1750-es években települtek egy összefüggő területről érkeztek, így nyelvileg, szokásilag egységesebb települések jöttek akkor létre. A II. József által létrehozott kicsiny, mezővárosokhoz közvetlenül hozzáépült, nyelvileg sem egységes, nagy területről összetoborzott falvak népessége könnyebben beolvadt a magyarságba.

II. *Józseffalva létrejötte*

1785 és 1912 között létezett egy település, amelyet Újpataknak vagy Józseffalvának neveztek. Természetesen a „falu" ahogy a patakiak ma is emlegetik, máig a helyén maradt, de hiába keresnénk a térképen.

A sárospataki uradalom területére az akkori tulajdonos, Trautson herceg 1750 körül két újonnan létrehozott településre sváb lakosokat telepített (Trautsonfalva, Karlsdorf). 1776-tól a család kihalta után az uradalom kamarai kezelésbe került. II. József uralkodása idején újabb nagy telepítés indult országszerte, ennek keretében jött létre Patak határában a harmadik sváb település, Józseffalva. Először a református temető helyén akarták létrehozni, miként értesülhetünk erről Szentmiklósi Gergely Mátyás kamarai jegyző 1784 szeptember 24-én kelt leveléből: „...a birodalomból jövő telepesekkel való benépesülésre teljesen alkalmas ... önként és annál nagyobb készségesebben átenged-

[1] TAMÁS E.: *A Zempléni-hegység nemzetiségi viszonyainak változása a 18. századtól napjainkig*, Szülőföldünk 20—21 (1994) 79—80.

[2] BALASSA I.: *A tokaj-hegyaljai német települések történetéhez*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve 12 (1973) 285—320.

jük..."[3] Végül aztán a város déli részébe, a Hustác és a szomszédos falu, Petrahó / Bodroghalász közé települtek le az újonnan érkezettek 1785 nyarán. A település az Újpatak nevet is fekvése által kapta, hiszen csak egy utca választotta el Sáros-Nagy-Pataktól. A Józseffalva név a sváb lakosság idetelepítőjének, II. József uralkodónak a nevét őrizte meg. A buzgó katolikus sváb lakosság hagyományába azonban Szent József neve került az idők folyamán névadóként. Az eredetüket ma még ismerő és a családban — reméljük — továbbadó idős emberek mesélik, hogy valaha a település főutcáját Szent Józsefnek nevezték, és ő a falu névadója. Ez mutatja, hogy egy katolikus szent tisztelete és a király azonos neve miként mosódott össze az elmúlt 200 év folyamán az itt élők tudatában. A falu főutcáját valójában Nagy utcának nevezték, miként Sárospatak egykori főutcáját is, melynek ez folytatásaként is felfogható, hiszen a Hustáchoz szorosan hozzáépülve létesült.

Az 1785-ös betelepítés a korábbi földesúri próbálkozásokkal szemben jól szervezetten történt. A király elve az volt, hogy kisebb számú telepest hozzanak, akiket már eleve nagyobb körültekintéssel választottak ki. Előre kimérték a telkeket (amelyek 1 holdnál nagyobbak voltak), 10 hold szántóföldet és 4 hold rétet adtak felszereléssel, igásállatokkal. „Pataknak déli végében a Német-Országból beszivárgott Svábok' számára II. József itt is eggy egész úczát építetett, 's a' gyűlevész népet zsindellyel-fedett házakkal, eggy eggy pár ökörrel s mindennemű házi és gazdasági eszközökkel, mint sok más Kamarai jószágokban, itt is megajándékozta..."[4] Józseffalvának azonban nem volt egységes határa, hiszen Patak, Végardó és Petrahó / Bodroghalász területéből szakították ki, szántói, rétjei ezek határában szóródtak szét. Bár a megtelepedés 1785 nyarán történt: „a Pataki Új Sváb Lakosok 1785 Esztben Júniusnak 16-kán szállottak meg...",[5] a 10 éves adómentességet 1786-tól számították — igaz, ez vitát okozott. Ez és a telepítés kedvező gazdasági feltételei jómódot biztosítottak a józseffalvai lakosoknak. Kik voltak ők? 1790-ből ismerjük a letelepültek, a 32 féltelkes jobbágy jegyzékét:[6]

1. Conradus Feiszt	9. Adamus Bertman	17. Martinus Halch	25. Georgius Müller
2. Ioannes Schneider	10. Rlena ? Friderici Kohn	18. Iosephus Krammer	26. Ioannes Schauff
3. Nicolaus Sprencz	11. Georgius Sprentz	19. Iacobus Sprentz	27. Casparus Reisz
4. Ioanes Szommer	12. Georgius Müller	20. Christianus Henrich	28. Michael Dorány
5. Ioanes Lauterbohrn	13. Ioannes Klein	21. Ioannes Reisz	29. Petrus Stecher
6. Philippus Brumerhursz	14. Georgius Henrich	22. Ioannes Velchesz	30. Fridericus Schauff
7. Iosephus Benhauer	15. Georgius Rohr	23. Ioannes Münszter	31. Ioannes Rotth
8. Ioanes Vohn	16. Ioannes Schmalekker	24. Andreas Müller	32. Michael Polszter

A józseffalvai lakosokra vonatkozó egyházi bejegyzéseket a pataki anyakönyvekben olvashatjuk.[7] Sajnos ezek az anyakönyvek nem tüntetik fel lakóhelyként Józseffalvát,

[3] Takács Béla közlése. BALASSA I.: *Sárospatak történeti helyrajza a XVI—XX. században*, Miskolc—Sárospatak 1994, 31.

[4] *Sáros-Patak hajdan Szabad-Királyi, sokszor Királynéi, most Mező-Városnak Történetei*, Tudományos Gyűjtemény 5 (1818) 9.

[5] Sátoraljaújhely, Zempléni Levéltár (= SZL), Zemplén vármegye jegyzőkönyvei, 1796, 361—362.

[6] SZL (5. j.) Loc. 59, № 158.

[7] Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Egyházi Anyakönyvek, 7. kötet (Kereszteltek: 1777—1827); 8. kötet (Házasultak: 1778—1838 és Meghaltak: 1778—1818).

csak a 19. század első évtizedétől, így nagyon nehéz beazonosítani a józseffalvai lakosokat. Az 1790-es lista alapján azonban már néhány esetben sikerülhet ez. Az 1786-ban meghaltak között már teljes bizonyossággal ott vannak az újonnan betelepültek.[8] Így a 40 éves Barbara Miller (Müller), az azonosíthatatlan korú Ioanes Szumer (Szommer?), a 46 éves Nicholaus Miller, a 62 éves C. Müller, a 2 éves Anna Maria Roth. 1787-ben két csecsemő, Ioannes Sprens (Sprencz) és Ioannes Schaider (Schneider) haláláról értesülünk. 1789-ben Ioannes Snajdert (Schneider), a 34 éves Catharina Minstert (Münszter), a 6 éves Catharina Rothot, a csecsemő Anna Millert feltételezhetően az újpatakiak gyászolták. 1790-ben temették a csecsemő Iosephus Millert, a 36 éves Iohanna Millert, a 8 éves Georgius Szummert (Szommer), a csecsemő Elisabeth Henrichet és Casparus Rajszot (Reisz), az 5 éves Petrus Schaupet (Schauff). A többi sváb nevű halottat azért nem soroltam fel, mert vezetéknevük nem azonos a jegyzékben szereplőkkel.

Az 1791-ben meghaltak között olvashatjuk Casparus Raisz (június 19-én halt meg 36 évesen — 27.), Michael Dorán (augusztus 30-án halt meg 32 évesen — 28.), Michael Polszter (58 évesen halt meg — 32.) nevét, akik talán azonosak lehettek az 1790-es listán szereplőkkel. A csecsemő Ioannes Minszter, a 25 éves Henricus Roth, a 19 éves Catharina Roth, a csecsemő Catharina Velchesz és Ioannes Minszter is távozott családja köréből, miként 1792-ben a 4 éves Iacobus Sprencz is. 1793-ben Ioanes Lauterborn (80 éves — 5.) és a csecsemő Georgius Sauff, Barabara Miller és Adamaus Minszter, a 2 éves Anna Maria Raisz, a 3 éves Iosephus Kramer (Krammer), a 19 éves Georgius Roth azonosítható.

Az 1794. évi egyénenkénti adókivetés újabb listát őrzött meg a józseffalvai lakosokról:[9]

1. Ast Sámuel
2. Benhajer József
3. Braun Márton
4. Faiszt Konrád
5. Kallik Márton
6. Kláger Mátyás
7. Klein János
8. Krammer József
9. Miller András
10. Miller György
11. Minszter János
12. Pahmann György
13. Pauer Iván, albíró
14. Permann Ádám
15. Polyiszter Mihály
16. Prommerhardt Fülöp
17. Rohr Konrád
18. Roth János bíró
19. Sauf Frigyes
20. Sauf János
21. Smidt József
22. Smolleker János
23. Sprentz György
24. Sprentz János
25. Sprentz Miklós
26. Staud Ádám
27. Stecker Péter
28. Stiber Péter
29. Velchesz János
30. Vohn János
31. Zommer János

Ezután egyre több név tűnik fel. 1794-ben már feljegyezték az elhaltak szüleinek nevét is, így könnyebbé válik az újpatakiak azonosítása. Például 1794-ben Ioannes Velchesz 7 éves Philippus nevű fia távozik az élők sorából, miként Georgius Pachman fia Matthias. 1795-ben Iosephus Krammer Catherina lánya hal meg 2 évesen és lehetne folytatni a sort.

[8] 1785 nyarán, pontosabban július 17-én van az első olyan bejegyzés a halotti anyakönyvben, amely talán újpataki lakosra utal, a svábnak tűnő név alapján. Azonban nem mondható ki teljes bizonyossággal, hogy ők már az új telepesek, vagy korábban is itt éltek, hiszen lakóhelyként mindössze a Patak elnevezés szerepel. A hat bejegyzés közül talán vezetékneve alapján csak egyikükről, a csecsemőkorában elhunyt kisfiúról, Andreas Kammerről (szeptember 15-ei bejegyzés) feltételezhető, hogy újpataki. A többiek vezetékneve nem egyezik meg az 1790-es jegyzékben szereplők vezetéknevével.

[9] DONGÓ GY.: *Sárospatak sváb telepesei 1794-ben*, Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, Sátoraljaújhely 1912, 71—72. DONGÓ említett munkájában tévesen írja, hogy Trautson herceg telepíti Patak határába a svábokat. DONGÓ az utóneveket magyarra fordította, a családnevek írásmódját nem változtatta meg.

DONGÓ GYÖRGY idézett munkájában[10] a felsorolt lakosokról megjegyzi, hogy Ast Sámuel „1794-ben Vencsellőre tette át lakóhelyét", Faiszt Konrád az egyedüli *inquilinus* (zsellér), a többi *colonus* házzal és földdel bírt „jóbágy", Minszter János „családos és egy fia is volt már 1794-ben", Permann Ádámnak „egy fivérét és jelzi, de név szerint nem említi", Polyiszter Mihálynak „az összeíráskor már csak özvegye és leánya élt", Roth János bíró, „Iudex. Családos és egy fia volt." Smidt József „családos, egy fiúval".

Egyházi szertartásaikon az 1780-as években, az 1790-es évek elején Michael Pfleger, 1794-től Iosephus Némethi (akikről azt jegyzik fel, hogy német káplánok a pataki parókián) keresztel, esket, temet.[11]

III. *Józseffalva népessége a 19. században*

Betelepüléskor a falu népessége körülbelül 200 fő lehetett. NAGY LAJOS munkájából azt is tudjuk, hogy 1828-ban a falu 31 házában 229-en laktak, mindannyian katolikusok.[12] Az 1828-as Zemplén megyei népszámlálás alapján lista is rendelkezésünkre áll az itt élőkről:[13]

1. Ioa. Kramer
2. Ioa. Schauf
3. Ant. Braun
4. Mart. Braun
5. Adam Pachman
6. Valent. Hokvár
7. Ioa. Pakman
8. Aug. Lëb
9. Franc Fetter
10. Ios. Braun
11. Ioa. Francz
12. Fric. Devárt
13. Georg. Pachman
14. Ioa. Prugli
15. Ant. Prugli
16. Ioa. Ludis
17. Ios. Kramer
18. Mich. Sprencz
19. Georg. Hendrik
20. Ioa. Devált
21. Ioa. Krajcz
22. Iac. Rajcz
23. Ioa. Müller
24. Math. Blavenszki
25. Ios. Jasko
26. Georg. Schmid
27. Mart. Jasko
28. Ioa. Hauzer
29. Ioa. Schausz
30. Ant. Róth
31. Iud. Moys. Joszli

Ha végigtekintünk az 1790-es, az 1794-es és az 1828-as listán, felfigyelhetünk arra, hogy változás következik be a vezetéknevekben. „A' hálátlanok, kiknek hazájok sem vala szent, elszökdöstek, elprédálván mindent a' mit pénzzé tehettek" — olvashatjuk egy 1818-ben írt munkában.[14] A leírtak azonban nem tűnnek valóságosnak, a sváb lakosság folytonosságához nem férhet kétség. Vannak azonban nevek, amelyek csak 1790-ben szerepeltek. Ezek: Schneider, Lauterbohrn, Brumerhursz, Bertman, Kohn, Halch, Dorány, Polszter / Polyiszter. Mások csak 1794-ben: Kallik, Klager, Pauer, Perman, Prommerhardt. Újabb negyedszázad alatt újabb változások: 1828-ban már nem szerepelt: Feiszt / Faiszt, Benhauer / Benhajer, Klein, Rohr, Schmallekker / Smolleker, Münszter / Minszter, Velchesz, Vohn, Szommer / Zommer, Stecker. Ugyanakkor 1828-ban tűnt

[10] DONGÓ: *Sárospatak sváb telepesei* (9. j.), 71—72. A *Conscriptio Dicális Neo-Colonistarum Patakiensium pro A° 1794/5* című, általa is rendezetlennek leírt, levéltári jelzés nélküli anyagot nem sikerült megtalálni a Zemplén Levéltárban.

[11] Egyházi Anyakönyvek, 7. kötet (Kereszteltek: 1777—1827); 8. kötet (Házasultak: 1778—1838 és Meghaltak: 1778—1818). Őrzési helyüket l. a 7. jegyzetben.

[12] L. NAGY: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae*, Budae 1828, 444.

[13] 1828. évi Zemplén megyei népszámlálás — Józseffalva. SZL (5. j.) IV-1005/c/g.

[14] *Sáros-Patak* (4. j.), 9—10.

fel: Hokvár, Léb, Fetter, Francz, Devárt, Prugli, Ludis, Krajcz, Blavenszki, Jasko, Hauzer, Schausz, Joszli. Miként a felsorolásból kitűnik, a nevek továbbra is németes hangzásúak. Alapvető változás nem következett be a 19. század közepén lassan növekvő népességű településen: 1838-ban 243-an, 1858-ban 240-en, 1863-ban 250-en laktak a faluban. FÉNYES ELEK következő néhány sora is még egy kicsiny római katolikus német településről íródott: „Józseffalva, kis német falu, Zemplén vármegyében, közel Sáros-Patakhoz, rónaságon: 243 kath. lak. Határa 639 hold, mellyből belsőség 44 h., szántóföld 315 h., kaszáló 274 hold., majorsági kert 6 hold; legelője nincs, hanem marháit közösen legelteti Sáros-Patakkal. Van egy kis Bodrog nevű tava 7 hold kiterjedéssel. Bírja h. Breczenheim."[15]

1869-re keltezik a statisztikusok az első népszámlálást Magyarországon. Ennek Józseffalvára vonatkozó adatlapjai szerencsénkre megmaradtak a Zempléni Levéltárban Sátoraljaújhelyen[16]. Bőséges adataiból tudjuk, hogy ekkor 279 lakosa (142 férfi, 137 nő) volt a falunak. Közülük 79-en tudtak írni-olvasni (55 férfi, 24 nő). 179-en (63,08%) születtek Józseffalván. 31-en (11,11%) megyebeli sváb településen: 27-en Trautsonfalván (9,67%), ketten Rátkán, egy-egy Károlyfalván és Hosszúlázon. Egyéb megyebeli településen 53-an (19%). Közülük legtöbben Sárospatakon 30-an (10,75%), Sátoraljaújhelyen (5 fő), Bodrogolasziban (7 fő). A többiek Nagymihályon, Tolcsván, Puczákfalván, Kisztén, Legenyén, Kiskövesden, Lukán (Bodroghalom), Nagykázméron, Liszkán (Olaszliszka), Sárában (Sárazsadány része), Szerencsen. 11-en más megyéből származtak ide (3,94%). Szabolcsból a legtöbben, 5-en (1,79%), de találkozhatunk Abaújból (4), Szepesből (1), Ungból (1) érkezettekkel is. Itt is szerepet játszottak azonban a sváb települések, hiszen Szabolcsból — Vencsellőről (3 fő) —, egy sváb faluból érkeztek. Nyolcuk (2,86%) születési helye bizonytalan.

Az adatokból kiderül, hogy megszűnt a falu római katolikus egysége (2. táblázat). Az 1869-es összeírás alapján a lakosság 86%-a római katolikus (240 ember), 4,3%-a görög katolikus (12 ember), 3,58%-a (10 ember) református, 5,73%-a zsidó (16 ember) vallású.

Ha a népesség születési helyét és a vallását együtt vizsgáljuk, kitűnik a falu római katolikus jellege. A józseffalvai születésűek körében mindössze 5 görög katolikus, 4 zsidó, a többiek mind római katolikusok. Ebből egyértelműen megfigyelhető, hogy a még FÉNYES ELEKnél és HORNYÁNSZKY VIKTORnál[17] egységesen római katolikus vallású faluban miként csökken 1869-re 86%-ra a római katolikusok aránya. Korábban családi kapcsolatok csak a Patak környéki katolikus sváb falvakkal (elsősorban Trautsonfalvával) léteztek. A 19. század közepén azonban már egyéb települések is szerepet kaptak, más vallásúak is kerültek a településre. Trautsonfalva azonban továbbra is megőrzi kiemelkedő szerepét a házassági kapcsolatokban.

A falu római katolikus lakosságának 68,58%-a helyben született, 30,4%-a más településről költözött ide. Közülük 27-en trautsonfalvaiak, a többi sváb település közül Rátka (2 fő), Károlyfalva (1 fő), Hosszúláz (1 fő), Vencsellő (3 fő) már csak említésszerűen van jelen. Ugyanakkor Sárospatak mezővárosból 16-an kerültek ide, a közeli Bodrogolasziból is 6 római katolikus költözött házasságkötés réven Józseffalvára.

---

[15] FÉNYES E.: *Magyarország Geographiai szótára*, Pest 1851, I 159.

[16] Zemplén vármegyei népszámlálás levéltári gyűjteménye. Józseffalva. SZL (5. j.) XVI-16 (29. d., 142. egység.)

[17] V. HORNYÁNSZKY: *„Geographicus Lexicon" des Ungarn*, Pest 1864.

Józseffalva 12 görög katolikus lakosából 5 helyben született, hatan Zemplén megye településeiből, egyikük pedig Szepes megyéből érkezett a faluba. A 10 református lakos mindegyike más helyről települt ide. Nem meglepő, hogy legtöbben patakiak (6 fő), a többiek is megyebeliek. A falu 16 zsidó lakosából négyen születtek Józseffalván (mindannyian kicsi gyerekek), 12-en beköltözöttek (7-en Patakról, ketten Sátoraljaújhelyről).

Feltűnő változásokat vehetünk észre 1869-ben a családnevek körében. Igaz, ez a születési helyek ismerete után már nem meglepő. A Braunok (7 család), Pachmanok (4 család), Dévaldok (4 család), Karaizok (3 család), Jaskók (3 család), Heinrichek (2 család), Sprenczek (2 család), Stumpfok (2 család), Hauzerek (2 család) mellett vannak ugyan még sváb nevek. Egyre több azonban az eltérő jellegű vezetéknév: Iván, Komja, Szilvai, Hrisko, Csarlós, Kmeczó, Polyák, Csehi, Bán, Krizó, Pivarnyik. Ezek mind-mind a falu lakosságának megváltozására mutatnak rá. Míg a falu történetének első 40 évét (1785—1828) a sváb nevek (igaz azok is változtak) jellemezték, a 80 év eltelte után valamelyest megnövekedett lélekszámú falu lakossága is átalakulóban volt. Ennek az első lépéseit rögzíti az 1869-es népszámlálás, hiszen — ha hinni lehet FÉNYES ELEK és HORNYÁNSZKY VIKTOR (2. táblázat) adatainak — a század közepén még egységesen katolikus a település, minimális lakosságmozgást feltételezhetünk csak (jobbára Trautsonfalva, Károlyfalva, Sárospatak irányába).

A falu 42 házában 56 család lakik 1869-ben. Milyen ekkor a falu képe? Józseffalva lakosai egy utcában, a Nagy utcában laktak, ebből egy kis köz nyílt, az Alás köz. A közben 5 portán éltek emberek, míg a 40. számú telken egykor állt ház már leégett. A Nagy utca elején is szomorú kép fogadta a faluba betérőt: az 1. szám alatti ház elpusztult, a 2. és 3. szám alatti házak leégtek. Utána azonban, ha 1869-ben végighaladtunk volna a falun, jobbára szoba-konyha-kamra-istállóból álló épületeket láttunk volna a svábokra oly jellemző takaros portákon, miként láthatták ezeket az összeírók is. Az említett háztípusból volt a legtöbb (9) a faluban. Négy telken szoba-konyha-kamra-istálló-csűr, 3-3 helyen ugyanilyen házak álltak, de már 2 szobával. A falu 56 családja közül 17 lakott olyan házban, amelyben 2 szoba is volt. 11 portán közös udvaron osztozott két család, még egy helyen 3 család élt így együtt. 2 zsidó család házában üzlethelyiség is volt. Egy üres háza volt a falunak, a Nagy utca 12. számú (konyha-istálló). Hogyan is nézhettek ki ezek a házak? Némi betekintést ad ehhez néhány ma is álló régi ház. Ezek már álltak az 1869-es népszámlálás idején, tölgy mestergerendájuk azóta is dacol az idővel. Feliratuk megőrizte a két ház építési évét: az egyiken „Johan Schauf Josepf Dorff 1830", a másikon „1848 31 okt Miler" feliratot olvashatunk, míg egy kőből faragott ajtófélfa az 1836-os évszámot őrizte meg.

19 családban 24 cseléd segítette a háziak munkáját. Közülük 11-en helyben születtek, 8-an patakiak, 3-an trautsonfalvaiak, 1-1 Legenyéről, Lukáról (Bodroghalom) jött.

1. táblázat

Józseffalva lakosságának anyanyelvi megoszlása 1851—1900

Év	Lakosságszám (fő)	Anyanyelv	
		Magyar	Német
1851	243	—	100%
1858	240	—	100%
1880	257	89,5% (222 fő)	2,8% (7 fő)
1890	332	magyar	német
1900	305	99,7% (304 fő)	—

2. táblázat

Józseffalva lakosságának vallási megoszlása 1828—1900

Év	Lakosságszám (fő)	Vallás									
		Róm. kat.		Gör. kat.		Ref.		Izr.		Egyéb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1828	229	229	100,0	–	–	–	–	–	–	–	–
1851	243	243	100,0	–	–	–	–	–	–	–	–
1858	240	240	100,0	–	–	–	–	–	–	–	–
1869	279	240	86,0	12	4,3	10	3,6	16	5,7	1	0,4
1880	257	224	87,2	10	3,9	11	3,9	10	3,9	2	0,8
1890	332	258	77,7	42	12,7	23	12,7	51	15,4	2	0,6
1900	305	232	76,1	25	8,2	31	8,2	17	5,6	–	–

Az 1880-as népszámlálás hasonló képet mutatott a faluról, mint az előző. Valamelyest kisebb az összlakosság (257), 45 házban éltek, a vallási megoszlás is csak árnyalatnyi 1—2 fős eltérést mutat. Az írni-olvasni tudók aránya változott jelentősen (110 fő). Jelentős népességgyarapodást mutat ezzel szemben az 1890-es népszámlálás. A lakosság száma 10 év alatt 75 fővel növekedett, és elérte a település népességszámának maximumát, 332 fővel. 1900 volt az utolsó év, amikor még Józseffalva adatai önállóan szerepeltek a statisztikákban: akkor 305-en (160 férfi, 145 nő) laktak a faluban, és már 190 falubeli tud olvasni-írni. Fiatalos a lakosság korszerkezete (3. táblázat), a falu népességének 53%-a 20 évnél fiatalabb. Pontosabban 38%-a 15 évnél fiatalabb, 15,1%-a 15—19 éves. A felnőtt korosztály körében is a fiatalabbak aránya a magasabb: 22,3%-uk 20—39 éves, 17,7%-uk 40—59 éves. Mindössze 6,9% a 60 évesnél idősebbek aránya. Józseffalva 52 háza jobbára vályogból épült (49 db), zsindellyel, deszkával fedett.

3. táblázat

Józseffalva lakosságának kormegoszlása 1900-ban

Életkor (év)	fő	%-ban
0 — 6	51	16,7%
6 — 11	39	12,8%
12 — 14	26	8,5%
15 — 19	46	15,1%
20 — 39	68	22,3%
40 — 59	54	17,7%
60 —	21	6,9%

1900 után a józseffalvai adatokat már nem tüntették fel önállóan, azok beleolvadtak a sárospatakiba. Miként a települést is 1911—1912 folyamán Sárospatakhoz (1905-től már járási székhely) csatolták. A közigazgatási önállóságát elvesztett település emlékét azonban még a 20. század első felében őrizte az itt élők emlékezete. Ennek elbeszélésére az egykori faluban élő idős emberek vállalkoztak: „A faluban mindenki katolikus volt. Amikor az öregek kihaltak egy-egy házból, azt eladták, így kerültek reformátusok is a faluba." Az öregek számon tartják, hogy melyik házat vette meg református, hiszen így kezdett felbomlani a közösségük. „A falunak külön kápolnája volt (és ma is van). 1885-ben építtette Windisgraetz Lajosné. A falunak külön körjegyzősége volt, még emlékeznek az utolsóra, aki aztán Spra járt be dolgozni (?)."

IV. *Józseffalva magyarosodása*

212 esztendeje érkeztek Józseffalva lakosainak sváb ősei a Patak határában létrehozott településre. A 18. század nagy népességmozgásainak időszakában itt, a Hegyalján—Hegyközben—Zempléni-hegységben (miként a bevezetőben is utaltam rá) nemzetiségi települések sora jött létre, de jelentős arányban voltak jelen a magyar falvakban is szórványként más nyelvű népek. Sorsuk más és más. Ebben az írásban Józseffalva sváb népességének rövid történetéből emeltem ki mozzanatokat. A legfontosabbról azonban még nem esett szó, az asszimiláció lefolyásáról. Mivel ebben a faluban már egészében lezajlott folyamatként vizsgálható a település népességének magyarosodása, érdemes önálló fejezetben is néhány szót ejteni erről a kérdésről.

Milyen érvek és ellenérvek szólnak a nyelvi-kulturális identitás megőrzése mellett és ellen? Elsőként a lakosság számát emelném ki. Józseffalva 200—300 fős lélekszámával a hegyaljai kisebb sváb falvak körébe sorolható. Rátka, Trautsonfalva/Hercegkút, Károlyfalva népesebb lévén erősebb, életképesebb közösség létrehozására volt képes. Különösen szembeötlő a falu kicsinysége, ha Sárospatak lakosságszámával hasonlítjuk össze (4. táblázat). Az 5—8 ezres városka közeli (!) szomszédsága elkerülhetetlenül befolyásolta a falu német nyelvű lakosságának életét, mindennapjait. Negatív elemként emeltem ki a népesség alacsony számát, amely nem tette lehetővé egy életképes, működ-

dőképesebb kisebbségi nyelven beszélő település létezését. Ugyanakkor pozitívumként kell kiemelni azt, hogy kis lélekszámából következően rá volt utalva a kapcsolattartásra (családi, házassági kötelékek) a két közeli sváb falu, Hercegkút és Károlyfalva német közösségére. Ez pozitívan hatott a sváb tudat, a közös származás emlékének megőrzésére.

4. táblázat

Józseffalva, Károlyfalva, Hercegkút / Trautsonfalva, Sárospatak lakosságszámának változása 1828—1900

Év	*Józseffalva*	*Károlyfalva*	*Hercegkút*	*Sárospatak*
1828	229	422	699	5088
1851	243	480	692	4180
1869	279	466	785	5366
1880	257	405	783	5456
1890	332	431	851	6350
1900	305	459	899	7911

Ide kapcsolható a következő fontos jellemző, amelyet vizsgálni kell, s ez a vallás. Ebben a kérdésben nagyon fontos, pozitív a szerepe a két szomszédos sváb településnek. Józseffalván a közösség legfontosabb összefogó ereje a vallás volt, és ma is ez hat leginkább. A település első 60—70 évében színtiszta római katolikusok a lakosai, miként Károlyfalva és Trautsonfalva esetében is. Azután — minként a 2. táblázat is mutatja — 86—76%-os a római katolikusok aránya a településen. Ez a mindennapok életét jelentősen befolyásolta. A három sváb településen hasonló szerepet játszott a vallás, így természetes, hogy nyelvi kapcsolataikon túl vallási szokásaik hasonlósága, családi kötelékeik révén szoros volt közöttük a kapcsolat. Természetesen a földrajzilag közelebb fekvő Trautsonfalva szerepe jóval jelentősebb.

Az iskola mindig nagyon fontos szerepet játszik a nyelv, az identitás megőrzésében. Sajnos Józseffalva esetében az iskola, a pataki iskolák a magyarosítást segítették elő. „Az itt élők mindig magyar iskolába jártak: a lányok a zárdába, a fiúk a katolikus iskolába" — mesélik az öregek. Patak erős szellemi hatása nem volt ellensúlyozható.

Ugyanilyen fontos elem az identitás, a nyelv megőrzése szempontjából a hasonló nyelvű településekkel a kapcsolattartás kérdése, az önazonosság és a környezet véleménye. Az egykori sváb nyelvű településekkel az elmúlt 50 évben is rendszeres és megszokott volt a józseffalvaiak kapcsolata. Családi szálak kötötték össze őket, ez természetesnek mondható. Itt is — miként minden nemzetiségi településen — megfigyelhető, hogy különös hangsúlyt kaptak az egyházi ünnepek által teremtett találkozási lehetőségek. Az egyházi ünnepek életük elválaszthatatlan részévé váltak. A ma élő idős emberek a hagyományokat, a mély vallásosságot megőrizve életszemléletükben fiatalkoruk, a II. világháború előtti falusi szemléletet tükrözik. Például a mindennapokhoz számukra ma is hozzátartozik a templomba járás. A korábbi oltárképet, amely Szűz Máriát ábrázolja, búcsúkor ma is kiviszik a templom előtt felállítandó oltárra, hiszen ilyenkor szabadtéri szertartást végeznek a nagy tömeg miatt. Ezek a találkozások az identitás ápolásának elengedhetetlen részévé váltak.

Nem meglepő tehát, ha még ma is néhány idős ember svábnak tartja magát, de a többség már magyarnak. Az idős emberek emlékei utalnak önazonosságuk elemeire:

Az anyai ágon hercegkúti származású néni szereti a svábokat, hozzájuk kötődik. A néni Hercegkúton gyermekkorában nagyon szerette hallgatni édesanyja és nagyszülei, rokonai sváb beszédét. Emlékszik, hogy a hercegkútiak, akik még jól tudtak svábul, német imakönyvekkel is rendelkeztek. Itt Józseffalván azonban az ő gyermekkorában sem énekeltek, imádkoztak semmit svábul. Most ő is és más megkérdezett is sajnálja, hogy nem tanult meg svábul, hiszen ma hasznosíthatná a nyelvet. A hercegkúti rokonságú néni kis korában csak néhány szót tanult meg svábul. Másik elbeszélő család meséli, hogy csak a II. világháború alatt és után német területen tanult meg valamennyit németül. A többi sváb falu közül Hercegkúttal és Károlyfalvával nagyon szoros kapcsolat alakult ki. Gyakoriak voltak a falvak között a házasságok. Szinte mindenkinek voltak rokoni kapcsolatai a másik két faluban.

Érdekes, hogy Hosszúlázról nem tudnak mint sváb településről:

A hercegkútiakról azt tartják, hogy nagyon szorgalmasak, talán túlságosan is. Hercegkúton gazdagok az emberek, házaik, bútoraik bizonyítják ezt. Ott már eltűntek a régi bútorok, nemúgy mint itt, ahol még teljes szépségében csodálhatók néhány helyen. A károlyfalvaiakat nem tartják olyan szorgalmasnak. Rokonházasságok Józseffalván is előfordultak, bár nem olyan mértékben, mint Hercegkúton, ahol a föld, a vagyon miatt többen kötöttek így házasságot. Itt a vallás visszafogó ereje miatt talán kevesebb fordult elő.

A patakiak nem Józseffalvaként, hanem „falu"-ként említik ezt a települést. A II. világháború előtt is és most is svábnak tartják őket. Igaz ez a megállapítás már csak a ma 40 éves és tőlük idősebb korosztályra mondható, a többiek nem is tudnak Józseffalváról.

Mikor és hogyan kezdődött Józseffalva magyarosodása? Feltételeit, a lakosság sváb identitásának még meglévő elemeit felvázoltam. Ezek alapján a 19. század 60-as éveitől beszélhetünk a település magyarosodásáról. Természetes bizonyítékai ennek, hogy a 19. század első felében bár változtak a sváb vezetéknevek Józseffalván, mégis uralkodóak maradtak, míg a vallás egységesen római katolikus. Ez a római katolikus sváb falvakkal tartott házassági kapcsolatok bizonyítéka. Ennek a még német / sváb nyelvű közösségnek a megbomlását jelezte már az 1869-es népszámlálás. FÉNYES ELEK és HORNYÁNSZKY VIKTOR még mind vallásilag, mind nyelvileg egységes faluként tüntette fel Józseffalvát. Ezzel szemben már 1869-ben 86% a római katolikusok aránya, említésre érdemes számban feltűntek a nem sváb vezetéknevűek. A lakosság születési helyének vizsgálatából pedig kiderült, hogy ezt a házasság révén történő betelepülések okozták. Ezután gyorsan megindult a falu magyarosodása. Szembeötlő jelei is kimutathatók. „Anya nyelvöket lakosainak csak idősebbjei használják általában elmagyarosodván, ifjai a német nyelvet nem bírják."[18] Ez az 1864-ben leírt mondat talán még egy kicsit túlzó, de mindenképpen rámutat a beindult folyamatra. „Józseffalva Sárospatak gazdasági-szellemi vonzásába esett, aminek következményeképpen a magyarosodási folyamat erősebb és gyorsabb lendületet vehetett..."[19] A magyarosodás, a kétnyelvűség egyértelmű bizonyítékát szolgáltatja az 1880-as népszámlálás, mely már 89,5%-ban magyar anyanyelvűnek tüntetni fel Józseffalvát. Ez azonban véleményem szerint még túlzás, talán az összeíró magyarító szándéka jelenik meg. Valószínűleg a magyarul tudókat már mind magyar anyanyelvűnek tüntette fel. Ugyanis a ma élő idős emberek elbeszélései alapján a 19. század második felében még sváb—magyar nyelvűnek feltételezhetjük a települést, miként ezt az

[18] PESTY F.: *Magyarország Helységnévtára 1864*. OSZKK 1, 290.

[19] LENGYEL I.: *A rátkai német település*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve 8 (1969) 239.

1890-es népszámlálás adatai is sugallják. Az 1900-as adatok azonban már magyar településként tüntetik fel. Mi szól a kétnyelvű közösség feltételezése mellett? Az 1860-as, 1870-es években megindult és viszonylag gyors magyarosodás ellen ható tényező is folyamatosan jelen van a településen. Ez nem más, mint az erős kapcsolat a két még bizonyosan sváb nyelvű településsel, Trautsonfalvával és Károlyfalvával. Különösen az előbbivel nagyon erős családi kapcsolataik voltak az itt élőknek. Miközben a faluban élők körében folyamatosan teret hódít a magyar nyelv, a sváb nyelvnek folyamatos az utánpótlása a házasság révén, elsősorban a Trautsonfalváról idekerülők révén. Így még mindig vannak sváb nyelvű lakosai századunk 10-es, 20-as éveiben is a falunak, miközben a faluban születettek körében fokozatosan elvész a nyelv.

Idéznék a faluban gyűjtött anyagból: „1835-ben még svábul beszéltek. Az 1911-ben született bácsi józseffalvai szülei már nem beszéltek svábul. Arra már nem emlékszik, hogy a nagyszülei svábul beszéltek-e. Az 1918-ban a faluban született néni meséli, hogy édesapja józseffalvai volt, így csak magyarul beszélt már, de édesanyja hercegkúti lévén beszélt svábul". LENGYEL ISTVÁN 1969-ben megjelent munkájában a következőket írja: „A Sárospatakkal egybeépült Józseffalván pedig már csak a legöregebbek tudnak svábul."[20] Mindezek alapján jogos a feltételezés, hogy az 1990-es években még élő idős emberek gyermekkorában, az 1920-as években ez a sajátos, kívülről táplált, de mindvégig nyelvileg is jelen lévő kétnyelvű, tehát sváb közösség is létezett. Ez azonban már nem tette lehetővé a sváb nyelv helyi megőrzését, átörökítését, és csak addig létezhetett, amíg a trautsonfalvai (ezután már hercegkúti) nyelvi közösség elég erős volt. Amikor azonban a II. világháború után szinte egyik napról a másikra eltűnt a sváb nyelv Hercegkúton is (politikai okok miatt, „malenkij robot„), ez a sajátos kapcsolat, a 30-as, 40-es években már amúgy is egyre lazább nyelvi kapocs megszűnt. A sváb identitástudat azonban élhetett volna tovább a nyelv megléte nélkül is. Sajnos a II. világháborút követő politikai légkör kedvezőtlenül vagy inkább tragikusan hatott az itt élő német származású lakosság identitására. A „malenkij robot" látványa (látták, amint közeli rokonaikat Hercegkútról elhajtják a Szovjetunióba), a német kitelepítések híre, később a kuláklisták és egyebek mellett az emberek igyekeztek minél kevesebb konfliktushelyzetet teremteni. Az új nemzedékek lelkébe már nem ivódott be annyira, vagy egyáltalán nem a svábnémet származás tudata. Sárospatak városfejlődése révén egyre inkább a település részévé vált az egykori falu, egyszerűen csak Sallai utca lett (ma Szent József utca). Az öregek kihaltával a házakat, telkeket városiak vagy a városba frissen betelepültek vásárolták meg, őket pedig már nem érdekelte, vagy nem is nagyon tudtak arról, hogy ez egykoron, nem is olyan régen egy önálló település volt. A város tősgyökeres lakosai is lassan elfelejtkeztek Józseffalváról, a fiatalabbak önkéntelenül átvették az idősebbek elnevezését, „a falu"-t, de már nem tudták, hogy miért nevezik így.

A nemzetiségi lét egyik feltétele: azt tekintjük nemzetiséginek, akit a környezete annak tart. Józseffalván ma, a 90-es évek végén a nemzetiségi létnek még két nagyon gyenge eleme van jelen. Az egyik: az idős emberek és talán még a középkorúak egy része sváb származásúnak tartja magát. A másik: a kevesek részéről megnyilvánuló „a falu" elnevezés, abban az esetben, ha még tudják, hogy mit is jelent ez. Azonban ha az 1950 körül született nemzedék eltűnik e földi világból, már nem lesznek közöttük olyanok, akik önazonosságában szerepet játszik sváb mivoltuk, illetve nem lesznek olyanok,

[20] LENGYEL: *A rátkai német település* (19. j.), 239.

akik még értelmet tudnak adni „a falu" elnevezésnek. Ezáltal végleg eltűnik a történelem színpadáról Józseffalva, és lezárul teljes magyarosodásának folyamata.

V. *Volt egyszer egy Józseffalva?*

Feltehetjük a kérdést. Sajnos ma már ez kérdés. Az itt felsorolt néhány emlékről fellebbentve a feledés leplét, bízom benne, hogy többen fogják azt mondani: i g e n , v o l t.

Az egykor önálló település emlékei ma már egyre halványabbak. Ez mutatja, hogy 80 év alatt akár egy falu is elfelejtődhet. Ma azonban, amikor reméljük, hogy újra feltámad a népcsoportok, települések, tájegységek önazonosság-keresése, visszanyúlva ezzel a történelmi hagyományokhoz, legalább mi, az e vidéken élők ne feledkezzünk meg egykor létezett településekről, ne csak a két mestergerenda maradjon egy település után.

SZÁNTAY ANTAL

A lombardiai könyvkiadás helyzetéről

(Forrásközlés)

A Habsburg Monarchiához tartozó Lombardia — a Milánói Állam és az azzal egyesített Mantovai Hercegség — 1786-ban jelentős kormányzati, igazgatási reformok színtere volt. Ahogyan alig egy évvel korábban Magyarországon, majd pedig hamarosan osztrák Németalföldön, II. József itt is kísérletet tett arra, hogy felszámolja az ország még meglévő alkotmányos különállását, illetve sajátosságait, és betagolja azt az új, a Monarchia minden területét átfogó, egységes és központosított igazgatási szervezetbe. Ekkor, 1786 tavaszán került sor Milánóban az új helytartótanács, a *Consiglio di Governo* felállítására, majd pedig a helyi igazgatás szintjén a kerületek, az *Intendenze Politiche Provinciali* megszervezésére.[1]

Az itt közlésre kerülő forrásszöveg egy dátum és aláírás nélkül fennmaradt iratfogalmazványból származik, melyet a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Lombardia-gyűjteménye őriz. A fogalmazványt feltehetően 1785 végén vagy 1786-ban a bécsi *Staatskanzlei* itáliai ügyosztályának *(Dipartimento d'Italia)* egyik hivatalnoka írta. A *Consiglio di Governo* hatáskörébe tartozó, különös figyelmet igénylő kérdésekről mond véleményt. E fogalmazvány nyilvánvalóan töredék, hiszen tartalma a következő: a II. § a lombardiai könyvkiadás gondjaival, a III. § az élelmiszer-ellátás *(annona)*, lényegében a gabonakereskedelem kérdésével, az V. § a lodi vajárusokkal (*venditori di buttiro* [butirro] *di Lodi*) foglalkozik.

A lombardiai könyvkiadás helyzetét bemutató részlet e kérdés tömör, de mégis sokoldalú áttekintését adja, mely így nemcsak a könyv- vagy kultúrtörténet, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet érdeklődését is felkeltheti.

A könyvkiadás Lombardiában a hanyatlás állapotában van, és a *Consiglio* különös gondoskodását igényli, állítja az ismeretlen szerző. Pedig régen a nyomdák jól működtek, ahogyan ezt Giuseppe Antonio Sassi munkája[2] és a nyomdák története tanúsítja. Az 1721-ben alapított *Società Palatina*, melyet Lodovico Antonio Muratori neve is fémjel-

---

[1] Lombardia 18. századi történetéről ALESSANDRO VISCONTI, FRANCO VALSECCHI és FRANCO VENTURI munkái mellett újabb kitűnő összefoglalás CARLO CAPRA: *Il Settecento*, Il Ducato di Milano dal 1535 al 1796 (a cura di D. Sella—C. Capra), Torino 1984, 153—618 és a gazdagon illusztrált tanulmánykötet: *L'Europa riconosciuta. Anche Milano accende i suoi lumi (1706—1796)*, Milano 1987. A magyarországi, itáliai és németalföldi reformok párhuzamairól és főként Kaunitz államkancellár szerepéről l. É. H. BALÁZS: *Europe Centrale et Orientale: La Monarchie des Habsbourg. La Hongrie*, L'absolutisme éclairé (red. par B. Köpeczi—A. Soboul—É. H. Balázs—D. Kosáry), Budapest—Paris 1985, 217—231; G. KLINGENSTEIN—F. A. J. SZABO (Hrsgg.): *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg 1711—1794. Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung*, Graz 1996.

[2] G. A. Sassi: *De studiis litterariis Mediolanensium antiquis et novis*, Milano 1745.

zett, nagy gondossággal készült, szép könyvek sorát adta ki. A fogalmazvány szerzője a lombardiai könyvkiadás hanyatlásának okait gazdasági szempontokból láttatja.

Főként az erős piaci verseny okoz nehézségeket. A *Senato*, melyet a reformok során 1786-ban feloszlattak, könnyen adta az engedélyeket a nyomdáknak, így egyikük sem tud a szegénységből kiemelkedni. Ezért még korrektorokat sem igen tudnak alkalmazni, hiszen mely tanult ember áldozná magát nyomorúságos napidíjért erre a munkára. Így a kiadók a minőséget s következésképpen az árakat sem emelhetik. Különösképp rontják a kiadók piaci helyzetét a „külföldi" versenytársak. Főként a velencei (venetói) nyomdák viszik újra piacra az Itáliában megjelent népszerű könyveket — rossz minőségben ugyan, de igen gyorsan és féláron. Ellenük az sem nyújtana védelmet, ha a kiadók egy-egy könyv kiadására tíz évre kizárólagos jogot kapnának.

Ahol a *Consiglio* a legtöbbet tehet a könyvkiadásért, az a papírgyártás javítása. A nyomdai papír igen rossz minőségű, a papírkészítő műhelyek a legrosszabb állapotban vannak. Pedig a Milánóban uralkodó luxus bőven biztosít alapanyagot: a „finom", jó minőségű hulladék rongyot azonban a szomszéd államokba, főként Bergamóba viszik, majd pedig az ottani papír-manufaktúrákban előállított késztermékét vásárolják vissza. A *Consiglio* tehát külön gondoskodjék arról, hogy az alapanyag-feldolgozás technológiáit meghonosítsák, s Lombardiában is jó minőségű, szép papír készüljön. Így, ha a kereslet a hazai termelést meghaladná, a szükséges behozatal még mindig csak „fele annyi kárt" okozna, mint jelenleg.

E tömör helyzetkép megfogalmazója a papírgyártás támogatásán túl egyéb megoldást nem javasol, az állami beavatkozás más lehetőségét nem említi. A piaci verseny hatósági korlátozását, a privilégiumok osztogatását nem tartja megoldásnak. Csupán sugallja, hogy a működési engedélyek kiadásának szigorúbb rendje — talán a szakmai-minőségi követelmények érvényesítése — javíthat a nyomdák, illetve a könyvkiadók helyzetén. A tudományokat és az irodalmat kedvelő gazdag támogatók által annak idején létrehozott *Società Palatina* megemlítésével arra is utal: az igényes és tehetős közönség, valamint a mecénások segíthetnének legtöbbet a könyvkiadáson.

Forrás

Bécs, 1785—1786 körül

ÖStA HHStA Italien-Spanischer Rat, Lombardei, Collectanea, Fasc. 107b (Conv. 3), fol. 294[r]—296[v]. — Fogalmazvány.

§. II. L'articolo della Stampa deve essere singolarmente raccommandato al Consiglio. In Milano si è stampato assai bene. Per tacere gli antichi tempi, dei quai ha scritto il Sassi, e veder si possono le Istorie Tipografiche, prova ne fanno le opere uscite dai torchj di Milano sotto la direzione della Società Palatina, la quale pochi anni fa si è sciolta. Ma in oggi è molto decaduta la Stamperia in tutto lo Stato, essendo morto in Mantova il Bazzoni, che stampava con sufficiente eleganza. Varie possono esserne le cagioni.

I. La povertà degli stampatori, nata dalla facilità, con cui il Senato ha finora accordata la patente di stampatori Regj.

II. Da quì ne viene l'insufficienza di mantenere correttori abili per l'esatezza e correttezza delle stampe, senza quale non possono montare in pregio. A questo fine vi vogliono uomini intendenti, i quali per una misera giornata non si sacrificano a far il correttore.

III. La carta, di cui si servono, è pessima. Le carture dello Stato sono in cattivissimo stato, malgrado la finezza degli stracci, che il lusso della *[294[v]]* Capitale dovrebbe fornire, ma i quali invece di adoperarsi e lavorarsi nelle nostre carture, si estraggono dal paese, e si vendono ai circonvicini, massime ai Bergamaschi, per ricomprarli poi da loro convertiti in manifattura. Quindi dovrà il Consiglio avere spezial cura di rimettere in buono stato le carture dello Stato, acciocchè possano smaltire e cavorare gli stracci, e ne venga impedita la perniziosa estrazione, proccurando il vantaggio di una buona e bella carta. Che se la carta fabbricata nello Stato non basterà per l'uso del med[esi]mo si potrà sempre comprarne il supplemento, e si eviterà la metà del danno.

IV. Un'altra ragione vi è commune a tutta la Lombardia, che impedisce la prosperazione della stampiera. Questa si è l'avarizia e la sopraffazione degli Stampatori Veneti, e del Remondini di Bastano, i quali ristampando male e presto le migliori opere che sortono dai torchj delle principali Città d'Italia, le vendono per la metà del prezzo, onde chi stampa con eleganza, ed esattezza, e per consequenza con dispendio, non trova da *[295[r]]* esitare i proprj esemplari, onde talvolta deve fallire. Questo è stato il fato dei Comini di Padova, dopo d'essersi resi benemeriti della Letteratura Italiana colle loro splendide ed eleganti edizioni.

I Privilegj di non ristampare per un decennio, i quali prevengono q[ues]to disordine negli altri paesi, non sono sufficienti per impedirlo nello Stato di Milano, attesa la varietà dei daminj, dai quali è circondato.

JAKÓ ZSIGMOND

Burián Pál (1790—1860), Erdély első antikváriusa

A korszerű történetkutatás egyre határozottabban vallja, hogy a társadalmi és a természeti-anyagi közeg feltárása még a fejlődést meghatározó személyi teljesítmények helyes értékeléséhez is nélkülözhetetlen. 1848/1849-hez nemcsak Kossuth Lajos és Széchenyi István, hanem az a liberális nemesi-polgári középréteg is szükséges volt, amelyik a polgári átalakulás előnyeit felismerte. Az élvonalba tartozó vezető személyiségek törekvéseit ugyanis jelentős mértékben, segítőleg vagy fékezőleg befolyásolta az őket övező társadalmi közeg. A társadalmi fogadókészség és a természeti-anyagi feltételek megléte vagy hiánya döntő tényezője lehetett a vezetők törekvései sikerének vagy kudarcának. Az erdélyi forrásviszonyok a polgári átalakulás esetében teszik lehetővé első ízben, hogy a politikai-közéleti színpad főszereplőin kívül a társadalom „névtelenjei"-nek az életútjából is tanulságokat vonhassunk le a fejlődésre vonatkozóan.

Korábban egy bihari, művelt köznemes pályájának bemutatásával próbáltam alátámasztani a fenti módszertani megállapítást.[1] Most egy kolozsvári könyvantikvárius életútjának felvázolásával teszem ugyanezt. Egyebeken kívül azért is, hogy tisztelegjek ünnepeltünk előtt, aki a történeti ökológia meghonosításával a természeti tényezők fontosságára a magyar történetkutatásban elsőként hívta fel a figyelmet.

Egy másik alkalommal bemutathattam, hogy az erdélyi magyar művelődésben miként alakult a könyvterjesztés ügye a 19. század elejéig.[2] Kiderült, hogy a régi (antikvár) könyvek adásának-vételének hosszú időn át a protestáns kollégiumokban rendezett könyvaukció volt az általános intézménye. Ebben hozott változást Burián Pál (1790—1860), akinek a helyét igyekeznek az alábbi sorok kijelölni az erdélyi magyar könyvtörténetben.

Manapság sok szó esik a „médiumok" közvéleményt és -művelődést alakító szerepéről. A régiségben a nyomtatott betűnek, a könyvnek és hovatovább a sajtónak jutott hasonló, de majdnem kizárólagos szerep. Ezért nem közömbös kérdés az erdélyi társadalom- és művelődéstörténet szempontjából a könyvterjesztés helyi módszereinek és szereplőinek megismerése. Burián Pál kolozsvári megtelepedésével kétségtelenül új fejezet kezdődött az erdélyi magyar könyvkereskedelem történetében. Ezzel ő maga is tisztában volt. Jogos büszkeséggel nevezte magát „egész Erdélyországban a legelső s kezdő antiquarius"-nak.[3] Szerepe valóban jelentős volt a régi könyvek terjesztésének korszerűbbé és szakszerűbbé tételében, de a 19. század első felében lezajlott átalakulás mégsem az ő személyes érdeme, hanem a korszak általános fejlődéséből következett. Írástudás, könyv és művelődés Erdélyben is nélkülözhetetlen feltételei lettek a polgáro-

[1] JAKÓ ZS.: *Miskolczy Károly, a helynévkutatás és helytörténetírás bihari úttörője*, Művelődés 41 (1992) 8, 22—25.
[2] JAKÓ ZS.: *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről*, Keserű Bálint Emlékkönyv [sajtó alatt].
[3] Burián Pál levele Horváth Istvánhoz, 1832 április 30. OSZKK Levelestár, Quart. Lat. 1426.

sodásnak. Az egykori kolozsvári antikváriust ezek érdekében kifejtett magas szintű szolgálata érdemesíti arra, hogy kiemeljük őt a magyar művelődés névtelen napszámosainak seregéből és elfeledett életének, közhasznú működésének emléket állítsunk.

Burián életével, évtizedekkel halála után, két alkalmi írás is foglalkozott.[4] Ezek azonban annyi ellenőrizetlen, pontatlan adatot, legendát, sőt szándékos ködösítést hoztak forgalomba, hogy szükségesnek látszott az egykorú írásos forrásokra alapozva megkísérelni a hiteles pályarajzot.

Burián Pál 1790 január 19-én Balassagyarmaton született római katolikus kisnemesi családban. Iskolai tanulmányait Esztergomban végezte, és eredetileg papi pályára készült. Ottani teológiai tanulmányainak köszönhette az ókori klasszikus és a korai keresztyén irodalomban való jártasságát, valamint alapos latin nyelvtudását. Ez utóbbit később üzleti levelezésében is előszeretettel hasznosította az akkori könyvkereskedelemben bevett német helyett, noha ezt a nyelvet is jól ismerte. Végül is azonban nem maradt a papi pályán, hanem — talán még felszentelése előtt — otthagyta a papneveldét és hamarosan megnősült.[5] Ezt követően kerülhetett Budára, ahol a Helytartótanács Számvevőségének alapítványi ügyosztályán hivatalnokoskodott 1812 március 29-től kezdődően 1818 végéig, előbb mint gyakornok, majd járulnok *(accesista)*, és az elszámolások ellenőrzését végezte. Minthogy ezekben az években a Helytartótanácsnál egy Burián János nevű fogalmazó is szolgált, elképzelhető, hogy itteni alkalmazását ennek a rokoni kapcsolatnak köszönhette.[6] Ez a bürokratikus munkakör azonban nem elégítette ki az irodalmi érdeklődésű, könyvbarát és a megkötöttségektől irtózó fiatalembert. Más megélhetést igyekezett tehát keresni magának.

1817 január 14-én kérvényezte a Helytartótanácsnál annak engedélyezését, hogy Budán kölcsönkönyvtárat nyithasson, és a döntést meg sem várva, mindjárt el is kezdte a könyvek kölcsönzését.[7] Kérésének teljesítését azonban a budai városi tanács 1817 április 28-án nem javasolta a Helytartótanácsnak, azzal az indokolással, hogy Ivanics Zsigmondnak 1813 március 2-án már adott ilyen engedélyt.[8] Minthogy azonban Ivanics mindaddig nem nyitotta meg kölcsönkönyvtárát, Burián 1817 május 3-án ismét a Helytartótanácshoz fordult. Újabb kérvényében rámutatott, hogy Ivanics Pesten lakik és antikvár beszerzései miatt ottani üzletétől is gyakran van távol, ő viszont Budán él. Ivanics tudományos könyveket tart, ő viszont a közművelődést és a szórakoztatást kívánja szolgálni kölcsönkönyvtárával. Bécs példájára hivatkozva úgy érvelt, hogy már nem kötelező annak a korábbi rendelkezésnek a betartása, miszerint minden városban csak egy könyvkereskedés és egy kölcsönkönyvtár működhet. Budán szintén szükség van egy ilyen közhasznú intézményre.[9] A konkurencia kemény ellenállása és a hatóságok ellenére Burián 1817 nyarán folytatta kölcsönkönyvtára anyagának beszerzését. 3108 forintért mintegy 3000 kötet nagyon vegyes tartalmú és értékű könyvet vásárolt többnyire

[4] SPECTATOR: *Burián Pál*, Corvina 8 (1885) 147; SENNOVITZ A.: *A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig*, Corvina 19 (1896) 175—176 és 20 (1897) 84—86. 91—92.

[5] SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái I*, Budapest 1891, 1422.

[6] MOL HL Departamentum revisionis librorum (C 60), Fasc. 5. № 25 (118. cs.); *Schematismus regni Hungariae*, 1808, 115.

[7] MOL HL C 60 (6. j.), Fasc. 5. № 1082/1817 január 14 (118. cs.).

[8] Uo. № 13.772/1817 május 13.

[9] Uo. № 14.227/1817 május 13.

magánosoktól: kamarai titkár özvegyétől, szíjgyártó mestertől, de Joseph Leyrer pesti könyvkereskedőtől is.[10]

A könyves pályára való átváltása szándékának komolyságát jelzi, hogy — látva a budai terve útjába támasztott akadályokat — 1817 július 8-án egyidejűleg kísérletet tett Joseph Müller 1816 júniusában bezárt pesti kölcsönkönyvtára működési engedélyének megszerzésére.[11] A lehetséges versenytársnak ezt az újabb kísérletét a már működő könyvkereskedők azzal gáncsolták el, hogy Burián tervezett kölcsönkönyvtára anyagának ellenőriztetése során abban tiltott könyveket mutattak ki, és ezzel az ürüggyel kérésének visszavonására kényszerítették a pályázót.[12]

Buriánnak a Helytartótanács által is láthatóan pártolt budai terve azonban a fenti gáncsoskodások ellenére, szívós kitartásának köszönhetően, ha lassan is, de mégis kedvezőbben alakult. 1817 augusztus 30-án Nagy Antal „kebli könyvellenőr" *(gremialis librorum revisor)* kedvezően nyilatkozott a pályázó szakmai felkészültségéről, a bemutatott betűrendes katalógus alapján a kölcsönkönyvtár anyagáról. Javasolta azonban, hogy Burián növelje a gazdasági, történeti, földrajzi és egyéb tudományos könyvek arányát az állományban. Megegyezett ezzel a megye 1817 augusztus 15-én kelt véleményezése is, noha megállapította, hogy a pályázónak könyvein és a házi holmikon kívül semminemű ingó vagy ingatlan vagyona nincsen. A kérvényező erkölcseiről és megbízhatóságáról az illetékes plébánost is megkérdezték, és ő is kedvezően nyilatkozott.[13] Mindezek ellenére üzleti ellenfeleinek különféle ürügyekkel több mint egy esztendőn át sikerült továbbra is akadályozniok Burián tervének megvalósítását azáltal, hogy azt összekapcsolták Ivanics pesti ügyével. Buda város tanácsa még 1818 július 29-én is ellenezte a kölcsönkönyvtár engedélyezését. Az ügy csak azután oldódott meg, hogy a pesti könyvkereskedők 1818 november 27-én beleegyeztek Ivanics budai üzletének Pestre való átköltöztetésébe azzal a megszorítással, hogy ott csak régi és kötött könyveket árulhat, tehát csupán antikváriusként működhet. Burián végérvényesen 1819 március 12-én nyerte el Ivanics budai jogosítványát kölcsönkönyvtár létesítésére azzal a feltétellel, hogy 300 Ft biztosítékot letesz, és vállalja évi 100 Ft befizetését a váci süketnéma intézet támogatására.[14]

Három esztendei kálváriajárás után tehát végre volt Buriánnak könyvkereskedése és kölcsönkönyvtára Budán, a Víziárosban, a Pisztori-házban, mely a Pestre vezető hajóhíd közelében állott, átellenben az ottani őrszobával. Burián kölcsönkönyvtárának német nyelvű jegyzékét még 1819-ben ki is nyomatta.[15] Bár, miként láttuk, komolyabb tőkéje nem lehetett, nem érte be ennyivel, hanem vidéki üzlethálózatot is akart létesíteni. Még ugyanebben az esztendőben Váradon is megvetette lábát, mert amikor 1820 február 5-én az erdélyi Főkormányszéktől Kolozsváron kölcsönkönyvtár és könyvkereskedés nyitására kért engedélyt, már budai és nagyváradi könyvkereskedőnek nevezte magát. Beadványában megállapította, hogy Erdélyben ritka az olyan könyvkereskedő, aki a

[10] Uo. № 27.091/1817 szeptember 16.
[11] Uo. № 19.841/1817 július 8.
[12] Uo. № 29.881/1817 október 7.
[13] Uo. № 26.682 és 27.091/1817 szeptember 16.
[14] Uo. № 1297/1819 január 19 és № 5518/1819 február 23 (120. cs.).
[15] *Verzeichniss der Bücher, welche bey Burián Paul Buchhändler und Eigenthümer der öffentlichen Leih-Lese-Bibliothek zu Ofen in der Wasserstadt und zwar in der Fischerstadt Nro 88, der dortigen Wachstube gegen über zum lesen ausgelichen werden*, Ofen 1819.

nagyobb igényű vevőket ki tudná szolgálni. Megnyitandó boltjában ő a közönség mindenféle igényének eleget fog tenni. Régiségeket és legfrissebb újdonságokat fog árulni, mégpedig ugyanazon az áron, ahogyan azok Párizsban, Lipcsében, Bécsben vagy máshol megvásárolhatók.[16] Kolozsváron Burián nem ütközött komolyabb akadályba. Két nap múlva, február 7-én, már kezében volt a kért engedély, és a Főkormányszék határozottan elnémította a kolozsvári könyvkötő céh tiltakozását, „mivel itt a Királyi Liceum és két Collegiumbéli ifjuságnak, sőt más városi privatus embereknek is azon bé kötött könyvekre szükségek vagyon", és „Burián Pál kérésére nékie megengedte, hogy mind régi, mind pedig új könyveket árulhasson és olvasó Bibliothecat állíthasson fel; annak okáért meghagyatik ezennel kegyelmeteknek, hogy nevezett könyvárost sem az olvasó Bibliothecanak fel-állításában, sem pedig akár a bé kötött, akár a bé kötetlen könyveknek árulásában meg ne akadályoztassák".[17] A kolozsvári könyvkötőkkel való vitája kapcsán Burián kifejtette, hogy ő kereskedésével a közjó, az irodalom és a művelődés előmozdítását kívánja szolgálni nem csupán Kolozsváron, hanem egész Erdélyben. Ennek érdekében olyan úti okmány *(Passuales)* kiállítását kérte a Főkormányszéktől, melynek birtokában bármelyik városban, helységben bármikor sátor alatt szabadon árulhassa kötött és kötetlen könyveit.[18]

Burián Kolozsvárra kerülését az 1885-ben még élő Amália nevű leányának előadásában fennmaradt, legendásított, kiszínezett családi hagyomány véletlennek tünteti fel. Eszerint „midőn egy kolozsvári elhalt tudós nagybecsű könyvtára megvétele végett e városba utazott, hol azt megvásárolván, többé a fővárosba vissza sem tért, nejének hagyva a budai üzletet, kivel amugy sem élt a legjobb egyetértésben".[19] Ennek az egyébként is nehezen hihető történetnek azonban az egykorú írásos emlékek leghatározottabban ellentmondanak. Levelezésének maradványaiból is egyértelműen kiderülnek a következők: Burián Kolozsvárra távozása után is megtartotta budai üzletét. Bár évenként hazatért és huzamosabb ideig Budán tartózkodott, üzlete vezetését segédje, Bellosovics Károly látta el húsz éven keresztül. Leveleiben 1841-ig állandóan sajátjaként emlegette a budai boltot.[20] Ez egyébként közismert volt a kortársak előtt. Kiderül ez a *Nemzeti Újság vagy Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. évi 3. számának arról szóló híradásából is, hogy Burián Pál budai könyvkereskedő az árvíz alatt elázott több száz értékes kötetét fillérekért árulja a Pisztori-házban.[21] Amikor pedig budai üzlete 1841 őszén csődbe jutott, a rendezés minden gondját ő vállalta. Abban a helyzetben Burián eleinte arra is gondolt, hogy „mindenestül" hazajön Kolozsvárról.[22]

---

[16] MOL Gubernium Transylvanicum Levéltára, Gubernium Transylvanicum in Politicis (= F 46), № 1536/1820.

[17] Uo. № 1536, 1841, 4605/1820; KÁL Kolozsvár város lt., Protocolla oeconomico-politica, 1820, pag. 81—82, № 427/1820 február 9; pag. 264—265, № 1505/1820 május 5; pag. 320—321, № 1725/1820 május 29.

[18] MOL F 46 (16. j.), № 4605/1820.

[19] SPECTATOR: *Burián Pál* (4. j.), 147.

[20] SZABADNÉ SZEGŐ J.: *Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban*, OSZK Évkönyve 1963/1964, Budapest 1966, 248. Burián Pál levele Jankovich Miklóshoz (1831 január 11 és március 1.) és Horvát Istvánhoz (1841 december 4.). OSZKK, Levelestár.

[21] BERZA L. (szerk.): *Budapest történetének bibliográfiája II*, Budapest 1963, № 9021.

[22] SZABADNÉ: *Budai kölcsönkönyvtárak* (20. j.), 248—249. Burián Pál levele Horvát Istvánhoz (1841 december 4.). OSZKK Levelestár.

Feleségének aligha lehetett valami köze a budai üzlethez azon túl, hogy annak bevételéből kaphatta meghatározott időpontokban a tartásdíját.[23] Változás a tulajdonjog tekintetében a csődeljárás lefolytatása során 1842-ben történt. Ekkor ugyanis Burián a hitelezők kielégítése után Amália nevű leányára íratta budai üzletét, aki ekkor már Unverdorben János felesége volt. Még 1885-ben is ő az üzlet tulajdonosa.[24]

A családi hagyománynak az az állítása is módosításra szorul, hogy Burián „üzleti szereplése Nagy-Váradon ... csak rövid tartamú volt".[25] Burián váradi vállalkozása megelőzte a kolozsvárit, tehát még 1819 második felében létesülhetett. Ennek terveiben eredetileg fontosabb szerepet szánhatott, mint amennyi később bevált belőle. Különben ottani vevőközönségével számolva nem nyomtattatta volna ki sürgősen magyar könyveinek lajstromát.[26] Erre utal az is, hogy Trattner a *Tudományos Gyűjtemény* 1821. évi 5. füzetében úgy hirdeti kiadványait, hogy azok „Budán és Nagy-Váradon Buriánnál" kaphatók. Burián váradi üzletének sorsát és működését tehát még ezután kell tisztázni. Annyi azonban Horvát Istvánnal és Jankovich Miklóssal folytatott és a Széchényi Könyvtárban őrzött levelezéséből is világosan kiderül, hogy a „tudós antikvárius"-nak legalábbis 1842-ig volt valamiféle könyves üzlete vagy üzleti érdekeltsége Váradon, ahol gyakran megfordult.

Véleményünk szerint Burián nem véletlenül vetődött Kolozsvárra, hanem nagyon is jól átgondolt üzleti és művelődéspolitikai tervek kapcsán települt át Erdélybe, személyi okokon kívül. Budai üzlete megnyitásáért folytatott küzdelmének tapasztalatai meggyőzhették, hogy a fővárosi konkurencia mellett és az elsősorban a városi német olvasóközönségre alapozó, tőkeerős német kereskedők által uralt magyarországi könyvpiacon nehezebben érvényesülhet. Az addig elhanyagolt kelet-magyarországi és erdélyi piac megszerzésével viszont tényezővé válhat, növelheti és nevelheti a magyar nyelvű olvasóközönséget, szolgálhatja a magyar irodalom és tudomány kibontakozását. 1829-ben kezdett emlékkönyvének bejegyzései nem hagynak kétséget afelől, hogy Burián tudatosan kereste és tartotta a kapcsolatot a megújuló magyar irodalmi, tudományos és politikai élet vezető személyiségeivel. Azok pedig munkatársuknak tekintették az erősen nemzeti elkötelezettségű, haladó nézeteket valló, művelt könyvkereskedőt. Emlékkönyvében — mások mellett — Balásházy János, Brassai Sámuel, Buczy Emil, Desewffy József gróf, Dózsa Dániel, Döbrentei Gábor, Érkövi Adolf, Fáy András, Finály Henrik, Gáspár János, Herepei Károly, Horvát István, Hunfalvy Pál, Imre Sándor, Kazinczy Ferenc, Kemény József gróf, Kéry Mózes, Nagyajtai Kovács István, Kölcsey Ferenc, Köteles Sámuel, Magda Pál, Mikó Imre gróf, Ötvös Ágoston, Szoboszlai Pap István, Petőfi Sándor, Salamon József, Sárváry Pál, Szász Károly, Aranyosrákosi Székely Sándor, Szilágyi Ferenc, Szilágyi Sándor, Toldy Ferenc, Tompa Mihály, Vas József és Virág Benedek tollából olvashatunk ezt bizonyító bejegyzéseket az 1829 és 1856 közötti időszakból.[27] Burián egykorú megítélésére nagyon jellemzők Kazinczy Ferenc 1828 július 23-án kelt

[23] Burián Pál levele Jankovich Miklóshoz (1831 augusztus 11.). OSZKK Levelestár.

[24] SENNOVITZ: *A budai és pesti könyvkereskedelem* (4. j.), 85; SZABADNÉ: *Budai kölcsönkönyvtárak* (20. j.), 249. Burián Pál levele Horvát Istvánhoz (1845 április 6.). OSZKK Levelestár.

[25] SPECTATOR: *Burián Pál* (4. j.), 147.

[26] *Burián Pál Budai és Nagy-Váradi könyvárosnál többi között ezen Magyar könyvek is találtatnak*, h. és é.n. [1819?]; vö. BERZA L. (szerk.): *Budapest történetének bibliográfiája III*, Budapest 1964, № 8017.

[27] SZAMOSI J.: *Egy Petőfi ereklye*, Petőfi Múzeum 1 (1888) 307. Az emlékkönyv eredetije jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában, P. 50 jelzet alatt található.

levelének alábbi sorai: „Az úr nekünk Panzerünk ... a haza tudja az úrnak mit köszönhetünk ... [hogy] a bibliographia szeretete terjedjen s akiknek régi könyvei vannak ... az úrnak s az úr által a hazának adják ... Akarok az úr boltja s az úr érdemei felől is szólani."[28] A Burián által tudatosan kiépítendő üzlethálózat valóban magja és élesztője lehetett volna a szellemében is nemzeti magyarországi új könyvkereskedelemnek. Ehhez azonban, egyebeken túl, jóval nagyobb tőkére lett volna szükség, mint amivel Burián rendelkezett. Amikor tehát az európai gazdasági válság hatására nálunk is pénzszűke és gazdasági pangás állt be, a hitelszerzés lehetőségei szinte teljesen megszűntek, Burián is fizetésképtelenné vált. 1841 szeptember 30-án kénytelen volt budai üzletét bezárni.[29] Ekkor omlottak össze merész tervei, ekkor kényszerült feladni budai és váradi érdekeltségeit és végleg visszavonulni az erdélyi könyvpiac kezdetleges és szegényes viszonyai közé.

Az adatok fenti értelmezésével szemben az a jogos ellenvetés tehető, hogy az általam Buriánnak tulajdonított üzleti terv megvalósításához nem kellett volna neki Kolozsvárra áttelepednie, hiszen Budáról szintén működtethette volna üzlethálózatát, talán még eredményesebben is, mint ahogy ez Erdélyből sikerült neki. A látszólag szükségtelen, sőt értelmetlennek tűnő lépés igazi magyarázatát Burián családi életének a hagyományban naivul ködösített tényeiben lehet megtalálni. Az utódok igyekeztek elkendőzni, hogy Burián házassága nem sokkal Amália nevű, egyetlen törvényes gyermekének születése után, 1820 körül válságba jutott. Az 1885-ben visszaemlékezők közül egyesek szerint a feleség „valóságos Harpya volt". Leánya, Amália viszont apját okolta, mert „nagy hajlamokkal volt a változatosság iránt nők dolgában".[30] A könyvtörténetre mindebből csak annyi tartozik, hogy Buriánnak valóban viszonya volt, minden jel szerint még budai tartózkodása idején, egy hihetően Supp nevű nővel, és ebből 1820—1822 körül egy Klárának keresztelt leánya született, akit ő sajátjának ismert el. Lehetséges, hogy ennek anyjával élt Kolozsváron.[31] Ezt a leányát később férjhez adta egy Mayer János nevű kolozsvári polgárhoz, akitől annak 1840 április 18-án Kolozsváron János nevű fia született.[32] Burián e gyermeket unokájának tekintette, a piaristák iskolájában taníttatta, üzletében maga mellett tartotta, tanítgatta és az általa annyira kedvelt klasszikus irodalom iránti érdeklődést zsenge korában bele csepegtette. Később előkelő összeköttetései segítségével ösztöndíjat szerzett neki, hogy a bécsi egyetemen klasszikus filológussá képezhesse magát. Őt tekintette szellemi örökösének. Működésével kapcsolatos emlékeit is megőrzés végett reá bízta. Saját filológus hajlamait látta kiteljesedni unokájában, aki 1864-ben Szamosira változtatta nevét, és azonos az 1872-ben létesített kolozsvári egyetem első klasszika-filológia professzorával, Szamosi Jánossal (1840—1909).[33] Ez te-

[28] SZAMOSI J.: *Kazinczy Ferenc levele*, Erdélyi Múzeum 1 (1874) 45—46; *Kazinczy Ferenc levelezése XX*, kiad. VÁCZY J., Budapest 1910, 523—524.

[29] SZABADNÉ: *Budai kölcsönkönyvtárak* (20. j.), 248.

[30] SPECTATOR: *Burián Pál* (4. j.), 147.

[31] Halotti anyakönyvi bejegyzése szerint 1857-től Virágh Róza volt a második felesége, l. KÁL Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, № 71/58 (A kolozsvári római katolikus Szt. Mihály plébánia halotti anyakönyve 1857—1863), pag. 127.

[32] Uo. № 73/43 (A kolozsvári római katolikus Szt. Mihály plébánia születési anyakönyve 1825—1840), pag. 258.

[33] CSENGERY J.: *Szamosi János*, Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859—1909, Kolozsvár 1909—1942, 217—222.

hát a valóságos magyarázata annak, hogy üzlethálózatát Burián miért Kolozsvárról és nem Budáról irányította.

Még egy olyan mozzanata van Burián életrajzának, ahol a legendásított családi hagyományt pontosítanunk kell. Buriánt a szabadságharc bukása után az osztrák hatóságok letartóztatták és négyévi várfogságra ítélték. Ez tény. A családi hagyomány szerint „leánya Haynaunál járt apja felszabadítását kikönyörgendő, mi nem sokkal később be is következett".[34] Mindezzel szemben a pontos valóság az alábbi.

Buriánnak mint könyvkereskedőnek az erdélyi és részben a magyarországi művelődési és politikai elittel — miként fentebb láttuk — jó kapcsolatai voltak. Kétségtelenül rokonszenvezett a reformokat követelő és előkészítő fiatalabb nemzedékkel. 1840 májusában még Szatmár vármegye tisztújító közgyűlésére elutazott ugyan, de jelenleg ismeretes levelezésében nincs nyoma annak, hogy a politikai mozgalmakba tevékenyen is bekapcsolódott volna.[35] Politikai nézeteire azonban jellemző, hogy gróf Teleki Imréhez 1848 március 22-én írt levelét „az uj Epocha 2-dik napján" keltezte.[36] Részéről aligha képzelhető el több közreműködés, mint a reformokat, majd később a szabadságharcot támogató nyomtatványok, röpiratok lelkes terjesztése. Ez is elegendő volt azonban ahhoz, hogy a megtorlások idején Burián is felkerüljön a kompromittált kolozsvári személyekről 1849 november 4-én Urban ezredes által összeállított körözési listára.[37] Ebben a kimutatásban ellene az a vád szerepel, hogy terjesztette a legveszedelmesebb gyalázkodó irományokat és a trónfosztó debreceni beszéd aranykeretes közreadásával a császári ház, valamint Ausztria ellen izgatta a kedélyeket.

Ekkor azonban Burián már szökésben volt. Szatmár megye felé vette útját, ahol befolyásos ismerősei voltak, hogy sok más üldözött erdélyi személyhez hasonlóan Magyarországon eltűnhessen az osztrák katonai hatóságok látóköréből. Ehhez sikerült is Kende Zsigmond szatmári királyi biztostól útlevelet szereznie. A tasnádi alkerület túlbuzgó biztosa, Toka Zsigmond azonban ennek ellenére letartóztatta, amikor 1850 január végén vagy február első napjaiban Érkörösnél át akarta lépni az Erdély és Magyarország közötti határt. Az eset kapcsán 1850 február 15-én maga Haynau írt át Karl Geringernek, Magyarország polgári helytartójának a megbízhatatlan Kende Zsigmond leváltása és a határőrizet további szigorítása végett.[38] Buriánt viszont a hadbíróság — talán 1850 májusa folyamán — az uralkodóházat gyalázó írások terjesztéséért könnyű vasban sáncmunkával letöltendő négyesztendei várfogságra ítélte.[39]

Szerencséjére Buriánt még Kolozsváron tartották fogva, amikor a Haynau és Geringer közötti hatalmi harc 1850 júniusában az utóbbi javára dőlt el. Ennek következményeként Haynaut a piszkos munka elvégzése után menesztették, a császár pedig a forradalomban való részvétel miatt egytől tíz évig elítélteknek megkegyelmezett. Az enyhülés jelére 1850 július 3-án 60—70 fős női csoport kereste fel Kolozsvárott báró Ludwig Wohlgemuth altábornagyot, Erdély katonai és polgári főkormányzóját, fogságban lévő rokonaik „sorsa könnyebbítését kérve". Wohlgemuth július 6-án a kolozsvári „fogházakat, melyekben a politikai bűnösök vannak", meglátogatta, és Buriánt, három

[34] Spectator: *Burián Pál* (4. j.), 147.
[35] Burián Pál levele Horvát Istvánhoz (1840 május 15.). OSZKK Levelestár.
[36] Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (= ENML), Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Missiles.
[37] MOL AL Polizei-Sektion des k.k. III. Armee-Kommando's (D 37), № 1579 (11. cs.).
[38] MOL AL Karl Geringer elnöki iratai (D 51), № 213/1850 (3. cs.).
[39] MOL AL D 252 № 10.278/1850 június 6.

más fogollyal együtt, haladéktalanul szabadlábra helyezte.[40] A hagyománynak az a beállítása, hogy Burián üzletének árukészlete azért menekült meg az elprédálástól, mert az antikváriussal rokonszenvező kolozsváriak közül senki sem ment el annak árverésére, bizonyára úgy értelmezendő, hogy gyors kiszabadulása miatt már nem kerülhetett sor újabb árverési időpont kitűzésére.[41]

Burián tehát mind személyi, mind anyagi tekintetben viszonylag szerencsésen átvészelte a forradalmi időket. Üzletét rövidesen újra megnyithatta és haláláig közmegbecsülésben folytathatta. De gyakori vevői voltak a hatalom új urai is. Így Franz Folliot de Crenneville gróf altábornagy, erdélyi hadosztályparancsnok is, aki a bécsi ösztöndíjat szerezte unokájának. Antikváriumának 1850-től 1860-ig terjedő utolsó évtizede azonban már a hanyatlás, a forradalomban elpusztult Erdély nyomorúságos körülményei közötti vegetálás időszakának tekinthető. Nagy terveit már régen eltemette, amikor tisztes szegénységben, 1860 október 19-én földi pályafutását a Házsongárdi temető öreg fái alatt befejezte. A kolozsváriak így búcsúztak Budáról közéjük gyökeresedett polgártársuktól: „Burján Pál könyvárus f. hó 12-én hosszas és kínos szenvedés után meghalt. Csaknem 71 évre terjedt munkás életét a tudomány szolgálatában töltötte; s egy szépen rendezett, nagyszerű és becses könyvtárt hagyott hátra; benne a régibb irodalomnak hazánkban kétségkívül első rangú ismerőjét vesztettük el. Gyászkíséretét nagy népsokaság s közte a tudomány s irodalom barátainak nagy száma képezte. Béke a hű munkás porainak."[42]

Kortársai sokra értékelték Burián szaktudását. Általánosan elismert könyvészeti tekintélyként tisztelték a magyar művelődési élet munkásai a Királyhágón innen és túl egyaránt. Kazinczy lelkes véleményét fentebb már idéztem. Bajza József és Toldy Ferenc szintén kapcsolatban állott vele és őt tekintette már 1829-ben az erdélyi magyar könyvpiac kulcsemberének.[43] Gyulai Pál is azt a véleményét nyilvánítja Szilágyi Sándorhoz 1852-ben írt levelében, hogy Buriánnál — elszenvedett kárai ellenére — bizonyos könyvek inkább megtalálhatók, mint Pesten.[44] Kertbeny Károly szintén úgy tartotta számon Buriánt, mint a leghíresebb antikváriusok egyikét, és 1852-ben Gyulai Pál útján segítséget remélt tőle tervbe vett magyar bibliográfiájához.[45]

Mindezek ellenére Burián kereskedelmi tevékenységére vonatkozóan egyelőre kevés konkrét adat ismeretes. Iratanyaga, üzleti könyvei halála után — feltételezhetőleg — unokájára, Szamosi Jánosra maradtak és az ő gyermektelen halála (1909) után kallódhattak el. Így azt sem sikerült tisztáznom, hogy hol tett szert Burián a könyvkereskedelemhez szükséges szakismeretekre. Csak feltételezhető, hogy hősünk — több más magyarországi szaktársához hasonlóan — valamelyik bécsi könyvkereskedő üzletében végzett munka útján sajátította el a szakmához nélkülözhetetlen gyakorlati tudnivalókat. E feltételezés azonban egyedül arra alapozódik, hogy Burián már budai üzlete megnyi-

[40] *Kolozsvári Lap* 1850, 319. 327. 339.

[41] SPECTATOR: *Burián Pál* (4. j.), 147.

[42] *Kolozsvári Közlöny* 1860, № 87.

[43] *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése* (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9), kiad. OLTVÁNYI A., Budapest 1969, 473 és 500—501.

[44] *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig* (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4), kiad. SOMOGYI S., Budapest 1961, 381 és 390.

[45] *Gyulai levelezése* (44. j.), 149—150.

tásakor kapcsolatban állott Franz Härterrel, a bécsi egyetem könyvkereskedőjével.[46] Az viszont már bizonyosként állítható, hogy Burián, bárhol is szerezte ismereteit, a kellő szakismeretek birtokában nyitotta meg 1819-ben budai könyvüzletét és kölcsönkönyvtárát.

Üzleti tevékenységének eddigelé egyetlen terjedelmesebb írásos emléke ismeretes. Az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban kezelt kézirattárában Ms 2892 szám alatt található egy nyomtatványjegyzék, melyről feltételezik, hogy Burián könyvtárának anyagáról tájékoztat, mivel az antikvárius nevét egy későbbi kéz utólag több lapra is ráírta. A jegyzékben, melyet *guberniumi* iktatókönyv céljára nyomtatott űrlapokra írtak, 926 darab 18—19. századi alkalmi kiadvány (köszöntő vers, halotti és üdvözlőbeszéd, értekezés) szerepel. A jegyzék végén Szabó Károlynak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosának 1860 május 28-án kelt saját kezű igazolása olvasható a fenti anyag átvételéről. Ez a szakszerűen összeállított könyvjegyzék azonban bizonyosan nem Burián munkája, hanem a kézírás alapján valószínűsíthetően Mike Sándoré (1795—1867), az erdélyi Főkormányszék nyugalmazott levéltárosáé, akinek terjedelmes forrásgyűjteményét később az Erdélyi Múzeum-Egyesület örökölte. Véleményem szerint a forradalom után a császáriak által a Főkormányszék levéltárából félnyugdíjjal eltávolított Mike Sándor gyűjteményének e jegyzékben szereplő darabjait szükségében eladta Buriánnak, aki pedig később hazafias buzgalmában az 1859 novemberének végén létesült Erdélyi Múzeum-Egyesületnek ajándékozta az egész anyagot.

A fenti jegyzék tehát alig árul el valamit Buriánnak az erdélyi művelődésben és könyvterjesztésben játszott szerepéről. Ennek ellenére a későbbi kutatóknak kár lenne előre lemondaniok e szerep részletesebb bemutatásáról. Noha a két világháború, az uralomváltozás, társadalomátalakulás és főként a nacionál-kommunista diktatúra alapos pusztítást végzett az erdélyi magánlevéltári anyagban, rendszeres kutatás esetén mégis remélhető, hogy a nagy múltú iskolák és az egyházi intézmények múlt századi iratai között és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél letétbe helyezett családi levéltárak gazdag misszilisanyagában lappang még annyi ismeretlen információ, amennyi ennek a szerepnek meggyőző bemutatását lehetővé teszi. Ezt valószínűsítik az alábbi példáink.

Adatok szólnak arról, hogy Buriánnak 1824-ben Méhes Sámuel kolozsvári professzor *Anacharsis* című könyvének terjesztésére volt megállapodása a szerzővel; a kolozsvári Református Kollégiummal pedig — bizonyára a duplumok értékesítését illetően — olyan nagyszabású üzlete, hogy az abból származó adóssága fejében 1600 Ft értékű könyvet kellett hogy átadjon az iskolának.[47] Ismeretes az is, hogy 1828-ban a kolozsvári katolikus Líceum-könyvtár Buriánnal egészíttette ki addig hiányos példányát Katona István *Historia critica* című nagy művéből. 1830-ban arra is vállalkozott, hogy a Líceum-nyomda elfekvő régebbi kiadványait, 1839-ben pedig az országgyűlési jegyzőkönyveket forgalmazza.[48] 1836-ban a máramarosszigeti Református Líceum igazgatójával tárgyalt arról, hogy cserében régi könyvekért felfrissíti az iskola német nyelvű könyvállományát.[49]

---

[46] GÁRDONYI A.: *Régi pesti könyvkereskedők*, Budapest 1930, 29. 37. 59. 79. 89. 107; Budapest Főváros Levéltára (= BFL), Buda város lt., Correspondentiae magistratuales, № 477/1821.

[47] KÁL Kolozsvár város lt, Protocolla iuridica 1824, pag. 151—152, № 636; pag. 420, № 1846; Protocolla iuridica 1825, pag. 175, № 528.

[48] MOL F 46 (16. j.), № 10.834/1828; № 13.460/1830; № 8513/1819.

[49] BALOGH B.: *A Máramarosszigeti református Liceum egykori könyvtára*, Jakó-emlékkönyv (szerk. Kovács A.—Sipos G.—Tonk S.), Kolozsvár 1996, 45.

Burián antikváriusi módszereit, szakmai színvonalát illetően még több tanulságot ígér az egyes gyűjtőkkel folytatott levelezése. Horvát Istvánhoz (1784—1846), a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának őréhez 1826 és 1845, valamint Jankovich Miklóshoz (1773—1846), az ismert gyűjtőhöz 1828 és 1831 között írott levelei alapján állítható ez. Ezekből az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött levelekből kiderül, hogy Burián vidéki városokba kiutazva és megbízottakkal Erdély-szerte gyűjtötte a régi könyveket, és általában egy-egy esztendő eredményeiről összeállított szakosított jegyzékek útján levélben tájékoztatta fontosabb vásárlóit. Latin nyelvű címleírásai olyan szakszerűek, hogy akár nyomtatásban megjelentethetők és a nemzetközi könyvpiac tájékoztatására is alkalmasak lettek volna.[50] A könyvészeti régiségeknek, ritkaságoknak azonban Erdélyben kevés vásárlója akadt. Ezért Burián — úgy látszik — az Erdélyben gyűjtött régiségek zömét közvetlenül a magyarországi bibliofilek körében vagy budai üzletében értékesítette. Buriánról köztudott lehetett kortársai körében, hogy személyesen is érdeklődött az ókori görög és latin klasszikus irodalom, valamint a magyar nyelvű, illetve magyarországi régi nyomtatványok, továbbá a magyar vonatkozású kiadványok *(Hungarica)* iránt. Ez az érdeklődése szinte személyes barátsággá avatta Horváttal és Jankovichcsal való üzleti kapcsolatát. Erdély az újkori magyar könyvgyűjtés kezdete, tehát a 18. század eleje óta a régi magyar nyomtatványok leggazdagabb lelőhelyének számított. Így tekintették ezt már a Rádayak is, akik Erdélyben igyekeztek felhajtatni az általuk keresett magyar könyvészeti régiségeket.[51] Ez teljesen érthetően következett abból, hogy a 16—17. században az erdélyi fejedelemség volt a magyar nyelvű írásosság és könyvkiadás igazi területe. Meglepő, hogy egy olyan ügyes és hozzáértő antikvárius, mint Burián, még a 19. század első felében is mekkora mennyiségben tudott Erdélyben ilyen kiadványokat beszerezni. Volt olyan esztendő, hogy százával szállíthatott régi magyar nyomtatványokat a pesti könyvpiacra. Például 1840 május 15-én ezt írta Horvát Istvánnak: „A menynyire az idő rövidsége engedte, öszve szedtem 403 darab Hungaricumokat, mellyek, minthogy nehány öszve vagyon kötve, 416 Positiot foglalnak magokban." 1840 szeptember 11-én pedig arról értesítette Horvátot, hogy „küldök ismét Hungaricumokat, 667 Positiot, 80 kötetben".[52]

Burián ezekhez a könyvekhez, az Erdélyre jellemző pénztelenség következtében, viszonylag olcsón jutott hozzá, és Pesten nyereséggel adott túl rajtuk. Nyeresége akkor volt a legnagyobb, ha a pesti vevő a régiségért nem készpénzzel fizetett neki, hanem az eladási árnak megfelelő összegben új kiadványokat vásárolt számára, mert ezekre már inkább akadt vevő Erdélyben is. 1843 május 19-én például így írt Horvát Istvánnak: „Itt küldök 14 darab könyvet, melyek közül 12 Hungaricum ... ezen 14 darabért ... Eggenberger ur által" küldessen neki 10 Ft értékben 50 darab megnevezett új kiadványt. „Annyit, remélem, azon 14 darab vénség meg ér; én pediglen egy Katonát ezzel completirozok, jó pinzen el-adom, ezzel is elébb leszek."[53] Antikvár könyvért új kiadvánnyal fizetni bevett gyakorlat volt a kor könyvkereskedelmében. Amikor például Fáy András 1832-ben és 1833-ban római klasszikusok beszerzésével bízta meg Buriánt, ő megrendelőjétől *Bélteky-ház* című könyvéből kér példányokat azok árában. De Fáy is így nyilatko-

[50] Burián Pál levele Jankovich Miklóshoz (1828 július 26.). OSZKK Levelestár.
[51] SEGESVÁRY V.: *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Budapest 1992, 43.
[52] OSZKK Levelestár.
[53] Uo.

zott: „Én részemről a készpénznek nem örülök úgy, mint jó kiadású Classicusoknak."[54] Hasonlóképpen bonyolította le üzleteit Jankovich Miklóssal is. Például az 1828 június 26-ai levelében leírt 18 darab 16. századi magyar nyomtatványért Trattnernél megjelent hét új kiadványból kért cserébe 25 darabot 60 Ft értékben.[55] Úgy látszik, hogy 1848 előtt *Hungaricum*ok gyűjtése és Magyarországon való értékesítése volt Burián erdélyi antikváriumának egyik legjövedelmezőbb üzletága. Talán az a vélemény is megkockáztatható, hogy a magyarországi könyvtárak erdélyi provenienciájú régi *Hungarica*-anyagának jelentős része éppen Burián közvetítésével kerülhetett jelenlegi őrzőhelyére. Jóllehet Kolozsvárra költözése óta Burián elsősorban Erdélyben vásárolta fel a régi könyveket, fentebb említett emlékkönyvének bejegyzéseiből kiderül, hogy Magyarországon is tovább folytatta beszerző utazásait. Például 1829 októberében megfordult Nagykárolyban, Debrecenben, Sárospatakon és Miskolcon, 1830 őszén ismét Debrecenben, Sárospatakon át eljutott Eperjesig. 1831 decemberében megint ezen a vidéken járt és megfordult Sátoraljaújhelyen, 1835-ben pedig Rozsnyón. 1846 augusztusában beszerző körútján az Ung megyei Szobráncig is elkalandozott.[56]

Burián üzletének 1848-at megelőző korszakában is foglalkozott külföldi régi nyomtatványok forgalmazásával, főként az iskolai könyvtárak duplumainak értékesítése formájában, de ez a tevékenysége csak később öltött nagyobb méreteket. A *Hungaricum*ok erdélyi „kincses bányája" ugyanis az 1840-es évek végére kezdett kimerülni, és ettől fogva Burián üzleti tevékenységében egyre nagyobb teret nyert a külföldi antikvárpiac gazdag kínálatából régiségeket közvetíteni a gyér számú, de a polgárosodás előrehaladásával mégiscsak formálódó erdélyi könyvbarátok felé. Feltehetőleg bécsi ismeretségeit hasznosítva vállalkozhatott ilyen megbízatások teljesítésére. Leveleinek bizonysága szerint segítségére volt gróf Teleki Imrének († 1849), hogy létrehozhassa kővárhosszúfalusi kastélyában az ókori klasszikus irodalom szövegkiadásainak Erdélyben egyedülállóan gazdag és a bibliofilia legmagasabb szintjén álló könyvgyűjteményét, mely a II. világháborút követő felfordulásban semmisült meg.[57] Levelekkel és számlákkal bizonyítható, hogy Burián legkésőbb 1838-tól fogva állandó üzleti összeköttetésben állott Timoteu Cipariuval (1805—1887). Az ismert román könyvbarát számára leginkább az erdélyi történelemre vonatkozó kiadványokat, ókori irodalmat és könyvészeti szakkönyveket szállított. Cipariu Burián közvetítésével vásárolhatta meg 1845-ben Cserei Miklós († 1844) *guberniumi* tanácsos gazdag gyűjteményének tekintélyes részét. Buriánnak gróf Kemény Józseffel (1795—1855) való bibliofil kapcsolatai tették lehetővé, hogy a történész arisztokrata engedélyezze Ştefan Moldovan számára gyűjteménye román vonatkozású középkori okleveleinek lemásolását. Burián egészen haláláig megmaradt Cipariu egyik fontos beszerzőjének a külföldi antikvárpiacon.[58] Hasonlóképpen életre szóló volt Burián üzleti kapcsolata gróf Gyulay Lajossal (1800—1869), aki naplóiban és számadáskönyveiben többször megemlékezik könyvtárának Burián útján megszerzett értékeiről.[59]

[54] SZAMOSI J.: *Fáy András három levele Burián Pálhoz*, Figyelő 1 (1876) 120—122.

[55] OSZKK Levelestár.

[56] Burián Pál emlékkönyve (27. j.).

[57] Burián Pál levelei gróf Teleki Imréhez (1844 május 14., 1845 január 1., 1846 december 30. és 1848 március 22.). ENML (36. j.) Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Missiles.

[58] JAKÓ ZS.: *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest 1976, 264 és 278.

[59] CSETRI ELEK szíves közlése.

Burián szenvedéllyel, hivatásként látta el feladatait. Gyulai Pál levelezéséből kiderül, hogy még a halála előtti hónapokban is pontosan eleget tett kapott megbízatásainak.[60] Nem mondható el ugyanez anyagi ügyeivel kapcsolatosan. Tőkeszegénysége folytán üzleti tevékenysége során többször került pénzzavarba és keveredett elszámolási vitákba. Ezek részben kétlakiságából, részben családi viszonyaiból származhattak és elsősorban budai üzletével kapcsolatosak.[61] Burián talán kissé bohém, foglalkozásának inkább a művelődési, mint az anyagi oldalán érdekelt, de alapjában véve becsületére kényes, inkább értelmiségi, mint üzletember lehetett. Amikor budai üzlete csődbe került, 1841 december 4-én így írt Horvát Istvánnak: „Általam senki sem károsodik egy fillérbe is; van annyi könyvem, ha átallyában vennénk is, a legjobbakat is ide számlálván per 6 kr., ki telne az adósságom, még maradna is valamim."[62] Jellemző egyéniségére, hogy amikor 1831-ben kolozsvári raktárában a sajtóellenőrzés emberei néhány tiltott könyvet találtak, ezeket minden további nélkül átadta a Líceum-könyvtárnak, míg a másik helybeli könyvkereskedő, Tiltsch János erre csak abban az esetben volt hajlandó, ha az iskola megfizeti neki azok árát.[63]

Burián az antikváriusság mellett szintén próbálkozott mindazzal a kiegészítő tevékenységgel, amely annak idején hozzátartozott a könyvesszakmához. Fentebb láttuk, hogy eredetileg kölcsönkönyvtár létesítése is szerepelt kolozsvári tervei között. Erről azonban már a kezdet kezdetén lemondhatott, mert egyetlen adat sem ismeretes ilyen erdélyi vállalkozásáról, noha hatósági engedélye meglett volna hozzá. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy Kolozsváron Burián ideérkezésekor, tehát az 1820-as években nem lehetett komolyabb társadalmi igény kölcsönkönyvtárra. Amikor pedig a következő évtizedben megérett volna erre a helyzet, a hirtelen támadt olvasási kedvet a különböző társadalmi egyesületek elégítették ki, és sokkal igényesebben, mint ahogyan ezt a korábbi kölcsönkönyvtárak tették. 1833-tól kezdődően Kolozsváron rendre létesült „Mágnás" Kaszinó, Polgári Társalkodó Egylet, Olvasótársaság, Főasszonyságok Olvasótársasága, a három Kollégiumban pedig Diák-Társaságok, és ezek jól megválogatott, ezres nagyságrendű, gazdag, friss könyvanyaggal működtek.[64]

A korszak könyvkereskedői könyvkiadással is igyekeztek növelni jövedelmüket. Ezzel pályája kezdetén Burián is kísérletezett, de kiadói tevékenysége, tőkehiány következtében, mind minőség, mind pedig mennyiség tekintetében nem számottevő és kifejezetten budai üzletéhez kötődik, az ottani polgárság igényei által meghatározott. Jelenlegi ismereteink szerint Burián 1820 és 1831 között 14 könyvet adott ki magyar és német nyelven. Néhány irodalmilag is jelentősebb mű újranyomtatásán kívül kiadványai ponyva számba menő, német és francia nyelvű silányabb írásművek fordításai, melyekkel a műveltség alacsonyabb fokán álló városi olvasók igényeit kívánta kielégíteni. Számításai

[60] *Gyulai Pál levelezése* (44. j.), 381 és 390.

[61] KÁL Kolozsvár város lt., Protocolla iuridica 1824, pag. 65, № 378; pag. 180, № 748; pag. 420, № 1846; MOL F 46 (16. j.), № 8513/1839; BFL (46. j.), Buda város lt., Polgári perek, № Prot. 2059, № Reg. 125/1827; № Prot. 2962, № Reg. 327/1828; № Prot. 930. 942, № Reg. 622/1830; № Prot. 577, № Reg. 40/1834; № Prot. 171, № Reg. 41/1834.

[62] OSZKK Levelestár

[63] MOL F 46 (16. j.), № 7983, ill. № 10.382/1831.

[64] FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest 1978, 107—108. 113. 122. 127—128; *Múlt és Jelen* 1844, 393; LAKÓ E.: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813—1848 között*, Erdélyi Múzeum 56 (1994) 1—2, 51—74.

azonban nem válhattak be és Kolozsváron már az erdélyi olvasók ízléséhez igazodva, tartalmilag igényesebb, de továbbra sem eredeti alkotások közreadásával próbálkozott 1831 és 1834 között. Jelenleg hat kolozsvári nyomtatványát tartják számon. Köztük egy pedagógiai tárgyú munka saját fordításában.[65]

Pályája fénykorából, mely hozzávetőleg az 1828 és 1839 közötti évtizedre tehető, Burián szakirodalmi munkásságáról is maradtak adatok. 1831-ben a rövid életű *Sas* című folyóiratban három régi magyar nyomtatványra hívta fel a figyelmet, és a velük kapcsolatos könyvtörténeti kérdések megoldására tett kísérletet. Elsőként Valkai Andrásnak a magyar királyok genealógiájáról 1576-ban Kolozsvárott megjelent könyvét mutatta be. Ezt követően 1574-ben és 1577-ben kiadott két debreceni nyomtatványról értekezett. Végül 1618-ban Szebenben nyomtatott kiadvány szerzőjét igyekezett meghatározni.[66]

Annyi a fentebb feltárt, töredékes adatokból is kiderül, hogy Burián Pál szakképzettsége, műveltsége, érdeklődése és ambíciói révén messze kimagaslott korának könyvekkel kereskedő erdélyi nyomdász és könyvkötő iparosai közül. Valójában értelmiségi alkatnak tekinthető, mert számára foglalkozása többet jelentett a puszta megélhetésnél. Öntudatosan a magyar művelődés megújításán fáradozók munkatársának tekintette magát, és ennek megfelelően viselkedett, alakította életét. Kolozsvári működése kétségtelenül határkövet jelent az erdélyi magyar könyvkereskedelemben. Négy évtizedes itteni működése lezárt egy régebbi korszakot és megnyitott egy új fejlődési szakaszt.

Burián Pál életútja homályos szakaszainak megvilágítása után érdemesnek látszik a kortársi levelezésekből, visszaemlékezésekből remélhető újabb adatokkal részleteiben is felderíteni a budaiból kolozsvárivá lett „tudós antikvárius" szerepét a régi magyar könyvörökség összegyűjtésében és megmentésében közintézmények és értő magánosok könyvtárába juttatása által.

---

[65] SPECTATOR: *Burián Pál* (4. j.), 147; SENNOVITZ: *A budai és pesti könyvkereskedelem* (4. j.), 91—92; SZINNYEI: *Magyar írók* (5. j.), 1422.

[66] *Sas. Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból*, [Pest] 1831/3, 56—58; 1831/7, 62—63; 1831/8, 135—136.

HERMANN RÓBERT

A szabadságharc hadtörténészei[1]

1849 március 13-án a hivatalos lap, a *Közlöny* hasábjain a következő, március 11-ei dátumú felhívás jelent meg:

„Magyarország szabadságharca annyi magasztos, lelket emelő példáját mutatja fel a katonai képességnek, oroszlányi bajnokságnak, az önmegtagadás- s önfeláldozásnak, miképp ily rövid hadviselésben alig van a történet lapjaiban ennyiről emlékezet". Az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) „óhajtja e szent harcnak nemcsak nagyobb méretű lenyomatát hagyni az utókorra, hanem lélekemelő s bámulatra ragadó egyes hőstettek emlékét is ajándékul átadni. Ezen fontos feladat létesítésére a külön hadosztályokhoz több gyakorlott tollú s egyszersmind tiszta jellemű egyén kívántatik, kik a hadi ügy folyamatát, mint egyes tetteket az igazsághoz híven följegyezve, anyagot készítsenek elő egy, a Honvédelmi Bizottmány által később felkérendő historiográf munkájára, ki Magyarország e legdicsőbb harcának töredékes vázlataiból egy minden részeiben hű egészet alkothasson." Felkéri tehát azokat, akik „a kijelelt [*sic!*] feladatnak megfelelni hivatást és képességet éreznek magokban", hogy mielőbb jelentkezzenek az OHB tagjánál, Jósika Miklósnál.[2]

Jelentkezőkben nem volt hiány. Március 16-án már megszülettek a kinevezések is. A Damjanich János által vezérelt I. és III. hadtestekhez Zalár Józsefet rendelték. Görgei hadseregéhez, ami ebben az esetben a II. és VII. hadtesteket jelentette, Lisznyai Kálmánt nevezték ki. A Perczel Mór parancsnoksága alatti bácsi (IV.) hadtesthez Mészáros

---

[1] A témát 80 évvel ezelőtt LUKINICH IMRE dolgozta fel: *A szabadságharcz történetírói*, Századok 50 (1917) 345—355. Az azóta előkerült levéltári anyag azonban több ponton is módosítja, illetve kiigazítja LUKINICH IMRE közleményét, ezért indokoltnak tartom a téma újabb feldolgozását. — A témát LUKINICH tanulmánya alapján Dobrossy életrajzában érintette SIKLÓSSY LÁSZLÓ: *Az országgyűlési beszéd útja*, Budapest 1939, 266—268, s egy jegyzet erejéig összefoglalta SZEKERES LÁSZLÓ (JÓKAI M.: *Cikkek és beszédek. III: 1849 február 9. — 1849 július 6.* [összeáll. és s.a.r. Szekeres L.], Budapest 1980, 1071.). LUKINICH IMRE közleményében az 1849-es vallás- és közoktatásügyi minisztérium (VKM) 329. iktatószáma alatt található irategyüttest dolgozta fel. A hivatkozás téves, mert az 1849/329. iktatószám a belügyminisztérium elnöki irataira vonatkozik, az anyagot a VKM-nél az 1065. és az 1072. szám alatt iktatták. Az iratanyagot azonban — mint ez a századelőn kiemelt iratokkal gyakran megtörtént — nem reponálták, így SIKLÓSSY LÁSZLÓ 1939-ben már nem találta a helyén (*Az országgyűlési beszéd útja*, 266). Az iratanyag azonban szerencsére nem veszett el — mint ez a századelőn és a két világháború között kiemelt iratokkal egyébként gyakran megtörtént —, hanem visszakerült az OHB iratai közé (MOL Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai [= H 2], 1849/№ 6693). A reponálásra már 1955 után került sor, mert BARTA ISTVÁN még azt állítja, hogy ezen iktatószám alatt nincsenek meg az iratok, hivatkozik viszont a VKM említett iktatószámaira, ahol ma már nincs egyetlen irat sem (MOL Vallás- és közoktatásügyi minisztérium, Elnöki iratok [= H 54], 1849/№ 1065 és 1072; *Kossuth Lajos összes munkái* [= KLÖM], XV: Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, s.a.r. BARTA I., Budapest 1955, 569[2]).

[2] A felhívás fogalmazványát l. MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 3121, másolatát l. uo. 1849/№ 6693. Közli KLÖM (1. j.), XIV: *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén II*, s.a.r. BARTA I., Budapest 1953, 638.

Károlyt küldték. A Vécsey Károly vezette aradi ostromsereghez (V. hadtest) Dobrossy István kapott kinevezést. Bem erdélyi hadseregéhez (VI. hadtest) Kővári Lászlót, végül a komáromi várőrséghez (VIII. hadtest) Friebeisz István küldték. A történészek köre a későbbiekben sem bővült.

A gondolat születéséről semmit nem tudunk. Az OHB iratai között nincs nyoma annak, hogy a felhívás megjelenése előtt mikor és ki vetette föl a hadtörténeti jegyzők kinevezésének szükségességét. Az iratok alapján két személyiség szerepe tűnik kézenfekvőnek: Nyáry Pálé, aki valamennyi rendeletet aláírta, és Jósika Miklósé, akinél a hadtörténeti jegyzőségre pályázóknak jelentkezniük kellett. Jósika önéletrajzi jellegű írásaiban és emigrációs levelezésében azonban nincs nyoma annak, hogy ő lett volna a kezdeményező. Mészáros Lázár hadügyminiszter emlékirataiban szintén jóízűen élcelődik a hadi Tacitusok fölött; ennek alapján feltételezhetjük, hogy nem ő kezdeményezte a kiküldetéseket.[3]

Az érdekeltek írásai sem árulnak el közelebbi részleteket. Mészáros Károly emlékiratában csupán a kinevezés tényét konstatálja, még a pályázatról sem szól.[4] Kővári László öregkori emlékezése pedig kimondottan zavaros. Eszerint március 15-én Kossuth magához hívatta, s Kővári úgy vélte, talán a sajtóirodába akarja beosztani. Közben hallja a hírt, hogy Bem bevette Nagyszebent. Kossuth előszobájában ott találta Mészáros Károlyt, Székely Józsefet, Maár Lajost és Lauka Gusztávot. Előttük állt Jósika Miklós, s osztotta az utasításokat. Ők értették meg Kővárival, hogy a hat táborhoz hat haditudósító indul. Jósika Kővárihoz fordult: „Brassait még utoléri, megbízatást kapott, szedje össze a Generalkommandó térképeit; [az Ön] megbízatása, szedje össze a Gen[eral]kommandó s a román Pacifications Comité iratait; ott marad az erdélyi hadtestnél, a Közlönynek hadi tudósításokat, a kormánynak bizalmas közleményeket küldenek." Majd nyílt az ajtó, s belépett Kossuth, „lelkesített s pár bizalmas utasítást adott". Az életteli beszámolóval két probléma van. Egyrészt az, hogy Kővári a sajátján kívül csupán egyetlen történeti jegyző, Mészáros Károly nevére emlékezett pontosan; a másik az, hogy Kossuth ezen a napon nem Debrecenben, hanem Törökszentmiklóson volt.[5] Zalár József önéletrajzi levelében is csupán az szerepel, hogy ő maga ugyan nem akart jelentkezni, de Vachott

---

[3] „... azon célból, miképp a magyar hőstettek utódainknak híven adassanak át, s hogy ezekből oly kedves hagyományok keletkezzenek, mint amilyen a valódilag költői *Aranytrombita* [Sárosi Gyula verses krónikája — H. R.], melyekből aztán a késő magyar világ láthassa, hogy mily derék fickók voltunk, s hogy tisztelettel boruljon le előttünk, s minket mintául — nem választván, hibáinkon okuljon: — mondom, ezen célból minden hadtesthez hivatalból Tacitusok küldettek". *Mészáros Lázár emlékiratai II*, kiad. SZOKOLY V., Pest 1867, 201. Mészáros a kiküldöttek közé sorolja Petőfit és Vasvárit is. Rajtuk kívül egyedül Lisznyait említi. Petőfivel kapcsolatban megjegyzendő, hogy neki is voltak haditudósítói és (had)történészi ambíciói. Előbbit bizonyítják a *Közlöny*nek küldött tudósításai, utóbbit a *Históriai jegyzetek* című töredéke, és Berde Mózeshez intézett 1849 március 24-ei levele, amelyben a háromszéki önvédelmi harcról ígért adatokat kéri. Az előbbieket közli *Petőfi Sándor összes művei* (= PSÖM), V: Petőfi Sándor vegyes művei, s.a.r. V. NYILASSY V.—KISS J., Budapest 1956, 132—138 és 141—142; a Berdéhez írott levelet l. PSÖM VII: Petőfi Sándor levelezése, s.a.r. KISS J.—V. NYILASSY V.—H. TÖRÖ GY. Budapest 1964, 201; vö. PSÖM VII 469.

[4] *Mészáros Károly önéletrajza*, s.a.r. CSORBA CS., Debrecen 1974, 54—55.

[5] KŐVÁRI L.: *Visszaemlékezések a forradalom derüsebb napjaira. Emlékirat jubileuma alkalmából* (Lenyomat az 1848/49. Történelmi Lapok 1898-ik évi folyamából), Kolozsvár 1898, 83—84. E téves adat átkerült MÁRKI SÁNDOR *Kőváry László emlékezete* című életrajzába (Budapest 1910, 10), és onnan LUKINICH IMRE közleményébe (*A szabadságharcz történetírói* [1. j.], 347). Kossuth március 15-ei tartózkodására l. KLÖM XIV (2. j.) 655—656 és XV (1. j.) 898.

Sándor és Sárosi Gyula karonfogták, elvitték Jósika Miklóshoz, s bemutatván ajánlották historiográfusnak.[6]

A szabadságharc vezetői tehát elérkezettnek látták az időt az események minél alaposabb dokumentálására. Mindez persze nem volt előzmények és minták nélkül. A cs. kir. hadseregben már régen a bevett szokások közé tartozott az úgynevezett hadműveleti naplók vezetése. Ezekben a vezérkari tisztek jegyezték fel napról napra az egyes dandároknál, hadosztályoknál vagy hadtesteknél, várőrségeknél előforduló fontosabb eseményeket. A polgári személyek által írt haditudósítások pedig már a szerb fölkelés kitörésétől kezdve igen tekintélyes terjedelemben jelentek meg az egyes napi- és hetilapok hasábjain. Az OHB tehát szervezetszerű keretet próbált adni ennek a dokumentációnak. Az OHB által később felkérendő történetíró személyét csak találgathatjuk; valószínűleg Horváth Mihály püspök lehetett a jelölt.

De miért éppen ekkor, és miért éppen az említett személyeket nevezték ki? Utalnunk kell arra, hogy 1848 decembere után egyedül a Délvidékről érkeztek jelentősebb sikerekről hírek, s az OHB és a hírlapok szerkesztői a többi hadszíntér előőrsi összecsapásairól szóló hírekből voltak kénytelenek győzelmi reményekre alapot adó tudósításokat összeeszkábálni. A cs. kir. főerők december közepi betörése után aztán már ilyenek sem igen akadtak, a Délvidék január közepi kiürítése után pedig már a szerb harctérről sem lehetett győzelmi jelentéseket várni. A közvélemény fellelkesítésére csupán Bem erdélyi sikerei adtak módot. A helyzet január második felében változott meg. Ekkor azonban a hivatalos hadijelentések mellől eltűntek azok az életteli helyszíni beszámolók, amelyek az 1848 nyári és őszi lapszámokra még jellemzők voltak. Emellett éppen Bem sikerei, a Székelyföld 1849 januári felszabadítása következtében derült ki, hogy a hadiesemények egy részéről korábban sem hivatalos, sem magántudósítások nem érkeztek. Ilyen volt például a háromszéki önvédelmi harc, amelyről először a *Közlöny* január 16-ai számában számolt be Macskási Antal. Valószínűleg a február 22-én Debrecenbe érkezett Kővári Lászlótól kapott adatok alapján írta meg *Háromszék az utósó időben* című összefoglalóját az *Esti Lapok* hasábjain a szerkesztő, Jókai Mór.[7] A székely hősköltemény iránti megnövekedett érdeklődést elégítette ki maga a hírhozó Kővári is, amikor a *Közlöny* március 7-ei számában *A székely nép* címmel összefoglalta az 1848 novembere és 1849 januárja között történteket. Noha a cikk bevezetőjében arról írt, hogy célja nem a székely nép megéneklése, hanem az áruló vezérei által „dicső nevére" kent szenny letörlése, a cikk befejezése nem hagy kétséget a szerző igazi szándékáról: „Mesének hittem a szent sorokat, melyek egy 60 4szeg m[ér]f[ö]ldnyi Spárta lelkes életéről szóltak; de a székelyeket látva az elszigetelés napjaiban, mondhatom, mint az egy Istent hiszem, hogy Spárta létezett."[8]

Bizonyítani ugyan nem tudjuk, de valószínűsíthető, hogy a *Közlöny*t az OHB részéről felügyelő, erdélyi születésű Jósika Miklósnak ezek a tudósítások adhatták az ötletet a hadtörténészi szervezet létrehozásához.

---

[6] MORVAY GY.: *Zalár József leveleiből. (Eger, 1903. jan. 17.)*, ItK 26 (1916) 111; LUKINICH: *A szabadságharcz történetírói* (1. j.), 347.

[7] JÓKAI: *Cikkek és beszédek* (1. j.), 57—58. Az írás az Esti Lapok 1849 február 26-ei 4. számában jelent meg. A cikk és Kővári alább ismertetendő cikke közötti rokonságra a kötet szerkesztője hívta fel a figyelmet a 774. oldalon.

[8] *Közlöny*, 1849 március 7, № 46, 161. A Spárta-párhuzamot használja összefoglaló munkájában is. KŐVÁRI L.: *Erdély története 1848—49-ben*, Pest 1861, 127.

Mit tudunk a jelöltekről?

Dobrossy István ügyvéd, országgyűlési gyorsíró volt, az 1843/1844-es *Országgyűlési Tudósítások* munkatársa. Szeverin álnéven a *Pesti Divatlap*ban igen elismerő ismertetést írt Petőfi verseskötetéről 1845-ben. 1848 előtt ő védte — díj nélkül — Táncsics Mihályt, s 1848-ban ő adta ki Kölcsey országgyűlési naplóját (egyes adatok szerint még március 15-e előtt, cenzori engedély nélkül, afféle korai szamizdatként). Munkatársa volt a *Jelenkor*, a *Társalkodó*, a *Regélő Pesti Divatlap*, az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* című lapoknak. 1848-ban többek között Pest város megerősítéséről tett közzé cikket ez utóbbiban.[9] Táncsics igyekezett meghálálni Dobrossy szívességét, 1848 június 11-én a *Munkások Ujsága* hasábjain olyan személyiségek sorában ajánlotta képviselőül, mint Petőfi, Vasvári, Jókai, Madarász József és László.[10] 1848 nyarán egy ideig a Kossuth *Hirlap*ja technikai szerkesztését is ellátta.[11]

Friebeisz István, Pest megyei esküdt, az Ellenzéki Kör tagja, az 1847/1848. évi országgyűléseken magánosok és testületek hivatalos levelezője volt. (Egy titkosrendőri jelentés az Ellenzéki Kör országgyűlési tudósítójának nevezi). Emellett rendszeresen írt a *Regélő*, a *Honderű* és az *Életképek* című lapokba is. 1848-ban a *Közlöny* országgyűlési rovatának egyik szerkesztője volt. Nyáron testvérével, Friebeisz Ferenccel együtt beállt a 2. honvédzászlóaljba, ahol október 25-én kinevezték főhadnaggyá, de később visszatért a *Közlöny*höz.[12] 1848 december 31-e után ő is követte az országgyűlést Debrecenbe, de a „Pesten tett előleges téli beszerelés, szállásfizetés, halmozott útiköltségek, az itteni kimondatlan drágaság" lehetetlenné tette, hogy „az úgyis ideiglenesen megengedett fizetésből" megélhessen, ezért már január 15-én kérte Nyáry Pált, az OHB tagját, hogy az országgyűlési gyorsírók 4 forintos napidíját neki is utalványoztassa. Friebeisznek lehettek kétségei a debreceni tartózkodás időtartamáról, mert a kérvényben mellékesen megjegyezte: „nem tudhatni, mely percbe kell tovább utazni."[13]

---

[9] Életrajzát l. SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái II*, Budapest 1893, 939—940; SIKLÓSSY: *Az országgyűlési beszéd útja* (1. j.), 253—270. Reformkori tényekedésére l. KÓKAY GY. (szerk.): *A magyar sajtó története. I: 1705—1848*, Budapest 1979, 485—487 és 599—601 (a szerkesztés nagyobb dicsőségére ugyanazon köteten belül hol „Dobrosi", hol „Dobrossi", hol „Dobrossy" szerepel). KOSÁRY D.: *A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848—1849*, A magyar sajtó története 1849—1867, II 1 (szerk. Kosáry D.—Németh G. B.), Budapest 1985, 146—147. A Kölcsey-naplóra l. Táncsics M.: *Életpályám*, s.a.r. CZIBOR J., Budapest 1978, 316 és MAKOLDY S.: *Nemes Hajnik Károly és a magyar országgyűlés gyorsirodája. I: 1806—1843*, Budapest 1943, 71.

[10] Közli KISS J.: *Petőfi-adattár. I: Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban. (Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban" c., 1911-ben kiadott gyűjteséhez* (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 11), Budapest 1987, 256.

[11] KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 184. Táncsics védelmére l. Táncsics: *Életpályám* (9. j.), 294 és 296.

[12] Életrajzát l. SZINNYEI J.: *Magyar írók III*, Budapest 1894, 762—764; LUKINICH: *A szabadságharcz történetírói* (1. j.). Országgyűlési tudósításaira l. PAJKOSSY G.: *A reformkori országgyűlési tudósítások*, LK 66 (1995) 136. Az említett titkosrendőri jelentést közli KLÖM (1. j.), XI: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, s.a.r. BARTA I., Budapest 1951, 240—242. SZINNYEI szerint Friebeisz őrnagyként fejezte be a szabadságharcot; ennek nincs nyoma a korabeli kinevezésekben.

[13] MOL Dieta anni 1848—1849 (= N 70), Lad. XX22, Fasc. 2A № 802/a. Hasonló kérvényt adott be Jancsovics Pál országos naplószerkesztő, január 18-án (uo.). L. még SIKLÓSSY: *Az országgyűlési beszéd útja* (1. j.), 322—325.

Kővári László, a marosvásárhelyi tábla kancellistája, kiterjedt tudományos és publicisztikai tevékenysége révén már 1848 előtt ismert volt (1839 óta jelentek meg írásai).[14] 1848 május 2-án Kolozsvárott indította meg *Ellenőr* című lapját, s egészen a város elestéig, november 14-ig jelent meg. A lapban az elsők között követelte az erdélyi jobbágyviszonyok azonnali megszüntetését.[15] 1848 június 9-én kinevezték a belügyminisztérium statisztikai hivatalának rendes tagjává. Kinevezése után már Dózsa Dániel vitte a lap szerkesztését, Kővári hivatalának elfoglalására Pestre ment. Augusztus végén a *Pesti Hirlap*ban írt cikket Erdély különállása ellen. Szeptemberben az országgyűlési küldöttség kísérőjeként ő is megfordult Bécsben, majd október elején az OHB megbízásából visszatért Erdélybe. Ott volt az agyagfalvi gyűlésen, részt vett a székely tábor kudarccal végződő hadjáratában, s mint annyian, Háromszékre menekült. Szemtanúja volt Háromszék önvédelmi harcának, s a december 28-ai árapataki szerződés után rövid időre a moldvai Bacau-ba menekült. Csak Bem győztes észak-erdélyi hadjárata után tért vissza előbb Marosvásárhelyre, majd onnan Kolozsváron át utazott Debrecenbe,[16] ahová 1849 február 22-én érkezett meg.[17] Március 7-én már a *Közlöny*ben jelent meg tőle hosszú cikk, *A székely nép* címmel, a háromszéki önvédelmi harc részleteiről.

Lisznyai Kálmán, a palóc stílusú, saját korában népszerű költemények szerzője, szintén jogot végzett, s Nógrád megyében volt aljegyző, táblabíró s törvényszéki hivatalnok. 1843-ban ismerkedett meg Petőfivel, s később azzal tette magát nevezetessé, hogy egyik verseskötetét Petőfinek ajánlotta. Tagja volt a fiatal írókat tömörítő Tízek Társaságának, s az 1848 márciusi átalakulás után a *Marczius Tizenötödike* szerzői közé tartozott.[18] 1848 májusában Pest és Komárom megyék küldöttségével utazott Erdélybe, s részt vett az utolsó erdélyi országgyűlésen. Ezt követően visszatért Pestre, ahol belépett a baloldal egységes szervezetének szánt Egyenlőségi Társulatba. Júliusban ismét Erdélybe ment. Ott részt vett a Kossuth-lovagok, a későbbi 15. (Mátyás) huszárezred toborzásában és kiállításában, mint Berzenczey László kormánybiztos segédtisztje, főhadnagyi rangban. 1848 őszén a kolera ledöntötte a lábáról, s Marosvásárhely elvesztésekor már felgyógyultan, maga is menekülni kényszerült, valószínűleg a még ellenálló háromszéki területre, „s ott több csatákban, még katonailag le nem kötelezve" részt vett. Miután Bem csapatai 1849 január elején megjelentek a Székelyföldön, Lisznyai visszatért Marosvásárhelyre, s kérte Forró Elek alezredest, „hogy ha Debrecenbe küldendő futárra lesz szükség, engem küldjenek, s úgy, hogy vissza ne kelljen jönnöm". Forró megígérte a kérés teljesítését. Lisznyai 1849 január 23-án a medgyesi vendéglőben találkozott a Bem seregét kereső Petőfivel, majd Bem nagyszebeni vereségének hírét véve visszatért Marosvásárhelyre. Február elején éppen azt várta, hogy megérkezzen Bem Kossuth

[14] Életrajzát l. SZINNYEI J.: *Magyar írók VII*, Budapest 1900, 140—149; KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 121. Reformkori munkásságára l. még *A magyar sajtó története* (9. j.), I 481.

[15] EGYED Á.: *Háromszék 1848—1849*, Bukarest 1978, 43.

[16] KŐVÁRI: *Visszaemlékezések* (5. j.), 36—81 és KŐVÁRI: *Erdély története* (8. j.), 154. Hivatali karrierjére l. F. KISS E.: *Az 1848—1849-es magyar minisztériumok*, Budapest 1987, 553. Az *Ellenőr*re l. KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 121 és 192; BUSA M. (szerk.:) *Az 1848—49. évek sajtóbibliográfiája*, Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban (szerk. Kemény G.), Budapest 1957, 120.

[17] Zoltán János — Pénzügyminisztérium. Debrecen, 1849 március 7. MOL Pénzügyminisztérium, Pénztári osztály (= H 29), 1849/№ 2694. Fogalmazványa: uo. Belügyminisztérium, Elnöki iratok, (= H 9) 1849/№ 18.

[18] Életrajzát l. SZINNYEI: *Magyar írók VII* (14. j.), 1310—1316; PSÖM VII (3. j.) 363—364. Publicisztikai tényked ésére l. még KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 88.

Lajoshoz írott hivatalos jelentése Marosvásárhelyre, ám a tábornok február 4-ei vízaknai veresége következtében ideiglenesen megszakadt az összeköttetés a hadsereg és a Székelyföld között. Forró Elek látta, hogy Lisznyainak már erősen utazhatnékja van, s így is kiadta számára a hadútlevelet. Debrecenben találkozott Perczellel, akit Kossuth éppen március elején akart megbízni a délvidéki csapatok parancsnokságával. Lisznyai kérte Perczelt mint régi jó barátját, hogy vigye magával. Perczel meg is ígérte, hogy Szegeden alkalmazni fogja, de felszólította, hogy az útiköltségről maga gondoskodjék. Lisznyai ezért március 11-én Kossuthhoz intézett beadványában arra hivatkozva, hogy a román fölkelők Marosvásárhelyen mindenből kirabolták, birtoka pedig „Nógrád vármegyében, Varsányban van, Pesthez 5 órányira, hol éppen az ellenség tanyáz", kérte Kossuthot, hogy a négy (!) hónapi bujdosása alatt elmaradt napi egy ezüstforintnyi fizetését vagy rendelje ki számára, vagy adjon számára valamilyen állást. „Önérzettel bátorkodom kijelenteni, hogy akár szociális s politikai, s akár irodalmi téren, mindég szabadságimádó valék, s ennek szellemében igyekeztem szűk hatáskörömet betölteni." Kossuth még aznap intézkedett titkára, Stuller Ferenc útján, hogy Lisznyainak utalványozzák az általa kért 120 forintnyi összeget.[19]

Mészáros Károly ügyvéd, 1848 előtt a konzervatív Gyülde tagja volt, s 1846 április 20-ától 1848 júliusáig Moson megye tiszti alügyészeként szolgálta a konzervatív kormányzatot. 1848 júliusában leköszönt tisztéről, s a fővárosba ment, ahol — mint annyi más eszmetársát — a radikális baloldal tagjai között találjuk.[20] Tagja volt a Petőfiéktől balra álló Demokrácia Klubjának, majd ő is csatlakozott a baloldal egységes szervezetéhez, az Egyenlőségi Társulathoz. 1848 szeptember elején már a Társulat által szervezendő, de Szemere belügyminiszter fellépése révén végül is meg nem szerveződött önkéntes ezred tisztikarában találkozunk a nevével. E társulatban ismerkedhetett meg Madarász Lászlóval és Perczel Mórral. Némileg zavaros kronológiájú visszaemlékezéseiből is megállapítható, hogy a Társulat tagjai a zavaros szeptemberi napokban a fegyveres hatalomátvétel gondolatával kacérkodtak. 1848 decemberétől a baloldali *Jövő* egyik szerkesztője volt, majd — részben radikális hangvételű, a végsőkig menő harcot és a Habsburgok trónfosztását követelő cikkei miatt is — követte a kormányt Debrecenbe. Debrecenben eszmetársa, Madarász László, az OHB tagja, s az Országos Rendőri és Postaosztály vezetője tanácsossá nevezte ki. 1849 január végén kimondottan veszélyes küldetést látott el, amikor a főváros felől a Schlik hadtestével egyesülni akaró Schulzig altábornagy hadosztályáról szerzett híreket. Az ideiglenes fővárosban Mészáros egyike volt az Egyenlőségi Társulat újjászervezőinek, sőt valószínűleg ő dolgozta ki a Társulat új alapszabályát is. A Társulat tagjaitól ezúttal sem volt idegen egy fegyveres hatalomátvétel gondolata, s állítólag ennek részét képezte volna az, hogy a Társulat minél több tagja kísérelje meg gerillacsapatok szervezését.[21] Mészáros március 11-én két beadvánnyal is megörvendez-

[19] KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 120 és 127; KŐVÁRI: *Visszaemlékezések* (5. j.), 26; JAKAB E.: *Szabadságharczunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re*, Budapest 1880, 183; NAGY S.: *Háromszék önvédelmi harcza 1848—49*, Kolozsvár 1896, 10 és 16; DIENES A.: *Petőfi a szabadságharcban*, Budapest 1958, 73—74. Lisznyai Kálmán Kossuth Lajoshoz (Debrecen, 1849 március 11.). MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 3178; LUKINICH: *A szabadságharcz történetírói* (1. j.), 346—347.

[20] Életrajzát l. SZINNYEI J.: *Magyar írók VIII*, Budapest 1902, 1163—1168, *Mészáros Károly önéletrajza* (4. j.), passim; KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 122.

[21] *Mészáros Károly önéletrajza* (4. j.), passim; SPIRA GY.: *Mészáros Károly önéletrajza előtt*, Századok 111 (1977) 587—596; KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 120. 131. 133; LUKINICH: *A szabadság-*

tette az OHB-t. Az egyikben közölte, hogy Perczeltől megbízólevelet kíván nyerni „az Tisza-melléken szabadcsapat alakításra", s ezért kérte, hogy Perczelt hatalmazzák fel ennek kiadására. Az OHB még ezen a napon teljesítette a kérést. Szintén ezen a napon kért nyílt rendeletet „az alvidéki táborban szabadságharcunk történeti adatainak összeszedésére". Az OHB ezt a kérést is rövid úton áttette Jósika Miklóshoz. Az már senkinek nem tűnt fel, hogy a két megbízatás némileg kizárja egymást...[22]

Zalár, eredeti nevén Hízli József kispap volt 1848 előtt. 1848 nyarán a Heves megyei mozgósított nemzetőrség soraiban ő is lemasírozott a Délvidékre, s részt vett a szerbek elleni harcokban. Ezután visszatért Heves megyébe. Itt ismerkedett meg a költő Vachott Sándorral, aki 1848 december közepétől Kossuth irodáján dolgozott. A kispap csakhamar megunta a reverendát, s elhagyta hivatását. 1849 január végén Debrecenbe ment, s itt gyakori vendége volt a Vachott házaspárnak. (A látogatásokat Vachottné húga, Csapó Vilma iránti érdeklődése is inspirálta.) A Vachott házaspár szalonjának gyakori vendége volt Vörösmarty, Jámbor Pál, Sárosi Gyula is. Hízli komoly késztetést érzett magában arra, hogy németes hangzású nevét magyarral cserélje fel, s Vachottné tanácsára március 17-én kérte a belügyminisztériumot, hogy engedélyezze nevének Zalárra változtatását. A minisztérium másnap adta ki az engedélyt.[23]

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a kinevezettek mindegyike a szabadságharc fiatal, radikális értelmiségéhez tartozott. Kővárit történészi tényked ése, Dobrossyt és Friebeiszt korábbi országgyűlési tudósítói tényked ése látszott alkalmassá tenni e feladatra. Dobrossy, Mészáros és Lisznyai kineveztetését minden bizonnyal támogatta eszmetársuk, az OHB-ban kulcsfontosságú szerepet betöltő Madarász László is. Zalárnak Sárosi Gyula és az OHB irodáján dolgozó Vachott Sándor szerezték meg a kinevezést.

A jelentkezők közé tartozott még Bírányi Ákos, a baloldali sajtó egyik ismert figurája, akit 1849 januárjában Kossuth népfelvilágosítóként küldött ki Vasvári Pállal és másokkal együtt a tiszántúli megyékbe. Bírányi március 10-én kért először nyílt rendeletet, „mellyel magát a táborban mint a magyar szabadságharc íróját igazolhassa". Az OHB a beadványt rövid úton áttette Jósika Miklós bizottmányi tagnak. Bírányi március 15-én, az OHB felhívásának megjelenése után ismét folyamodást nyújtott be, „másod hadijegyzőségre". Ez utóbbi megjegyzés arra látszik mutatni, hogy Bírányival kéz alatt közölték: nincs a kijelölt hadi történetírók között. Az OHB végül is tagadó hátirattal adta vissza a folyamodványt március 18-án.[24]

A kiadott utasítás szerint az egyes történeti jegyzők szolgálati helyüket csak „a hadparancsnok különös megbízása következtében" s hivatásuk érdekében hagyhatták el. Feladataik közé tartozott „úgy a nagyobbszerű ütközetekben, mint kisebb csatákban a sereg állása-, mozdulatai-, a csata egyes fordulatairól a leghitelesebb jegyzeteket tenni". Az utasítás kötelességükké tette a seregben egyre inkább „kifejlődő rendet és fegyelmet, vitézséget szemmel kísérni". Felszólított minden történészt, hogy „ne csak küldetése ide-

---

harcz történetírói (1. j.), 348. 1849 január végi küldetésére l. KLÖM XIV (2. j.) 218—219 és BORUS J.: *Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata*, Budapest 1975, 106.

[22] MOL H 2 (1. j.) Iktatókönyvek, 1849/№ 3141 és 3172.

[23] Életrajzát l. SZINNYEI J.: *Magyar írók*, XIV, Budapest 1914, 1722—1724; MORVAY: *Zalár József leveleiből* (6. j.), 111; Vachott S[ándorné]: *Rajzok a múltból. Emlékiratok*, Budapest 1889, II 91—93. Hízli József a Belügyminisztériumhoz (Debrecen, 1849 március 10.). MOL Belügyminisztérium, Közigazgatási osztály (H 14), 25. d., 13. kútfő, 131. tétel, 49/B.

[24] MOL H 2 (1. j.) Iktatókönyvek, 1849/№ 3168 és 3376.

jétől kezdve, hanem a múltra nézve is" szerezzen hiteles adatokat „mindenről, mi a hadi életben feljegyzésre, s emlékezetre méltó". Az utolsó passzus már a költőknek szólt: „Mindezekben a lehető legkevesebb, sőt, semmi költészet, de annál több valóság legyen; a történeti stílnek megvan a maga nemessége és egyszerű magasztossága — ezt ügyekezzék sajátjává tenni, hogy a költöttnek a valóságtóli elválasztása nehéz munkájától e dicső harcnak egykori történetírója megkíméltessék."[25]

Az OHB március 16-án értesítette a hadügyminisztériumot a kinevezésekről, majd 20-án valamilyen oknál fogva ismét közölte a kinevezettek neveit.[26] A kinevezettek nem kaptak katonai rangot, Zalár szerint azért, mert a kormány nem akarta, „hogy a magasbrangú tisztekkel szemben feszéllyel járjon inferioritásuk".[27]

Ugyanezen a napon az OHB megküldte a kinevezettek névsorát a pénzügyminisztériumnak is. Az értesítés szerint a felsoroltak közül Friebeisz István, Kővári László és Mészáros Károly „az álladalom részéről eddigi hivatalaik után rendes fizetéssel lévén ellátva, eddigi fizetéseiket hivatások változtával is megtartandják", a többieknek a pénzügyminisztérium március 16-tól első havi illetményként 70 pengő forintot, s valamennyi jegyzőnek útiköltségül 60 pengő forintot utalványozzon. Március 17-én a pénzügyminisztérium utasította a főpénztári fiókhivatalt e kifizetésekre.[28]

Március 17-én az OHB közleményben tudatta, hogy „a történeti jegyzők megkívántató száma be lévén töltve, — további folyamodásoknak helye nincsen".[29]

Kővári március 17-én, Lisznyai és Zalár március 19-én, Friebeisz március 31-én indult volna útnak, mert az országos rendőri és postaosztály ezen a napon állította ki nyílt rendeleteiket.[30] Friebeisz azonban április 2-án még bizonyosan Debrecenben volt, mert a pénzügyminisztérium ezen a napon utasította a főpénztári fiókhivatalt, hogy Friebeisznek útiköltségre további 80 forintot utalványozzon, s emellett országgyűlési naplószerkesztői fizetését is április hónapra fizesse ki.[31]

Az egyes történészek a megbízás után néhány nappal már el is utaztak Debrecenből. Ám működésük meglehetősen eltérő sikerű volt.

Friebeisz tényked éséről szinte semmit nem tudunk, egészen 1849 július 11-éig, amikor Komáromban a várparancsnokság és a megyei meg a városi hatóság orra alá annyi

---

[25] Fogalmazványa: MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 3414. Másolata uo. 1849/№ 6693. Közli KLÖM XIV (2. j.) 661—662. Zalár kinevezésének eredetijét l. MOL Hadügyminisztérium, Általános iratok (= H 75), 1849/№ 23.270.

[26] Nyáry Pál a Hadügyminisztériumhoz (Debrecen, 1849 március 16.). MOL H 75 (25. j.) 1849/№ 6734 [3414/E]. 1463/B. Mészáros sk.: „Elnöki osztály, táborkari osztály." Piros ceruzával: „Lássa valamennyi osztály" és az elnöki, katonai, táborkari, gazdászati, újoncozási és pótlovazási és egészségügyi osztályok láttamozásai. „B osztálynak vissza — Stein ezredes." Fogalmazványa MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 3414; másolata uo. 1849/№ 6693. A március 20-ai értesítésre l. uo. Iktatókönyvek, 1849/№ 6849.

[27] MORVAY: *Zalár József leveleiből* (6. j.), 225.

[28] Nyáry Pál a Pénzügyminisztériumhoz (Debrecen, 1849 március 16.). MOL H 29 (17. j.) 1849/№ 3047. Fogalmazványa MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 3414; másolata uo. 1849/№ 6693. A Pénzügyminisztérium a főpénztári fiók hivatalhoz (Debrecen, 1849 március 17.). MOL H 29 (17. j.) 1849/№ 3047.

[29] Fogalmazvány, Jósika Miklós szignójával. MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 3414. Megjelent *Közlöny*, 1849 március 17, № 55.

[30] MOL Országos Rendőri és Postaosztály (H 95), 1849, I. kútfő, 216. tétel (Kővári), 218. tétel (Lisznyai), 220. tétel (Zalár), 250. tétel (Friebeisz).

[31] MOL H 29 (17. j.) 1849/№ 3697. A „mindenki lépik egyet" logikája alapján Szeberényi Lehel újságíró rövidesen a képviselőházhoz folyamodott „az eddigi naplószerkesztők egyikének történeti jegyzővé lett kineveztetése" miatt megüresedő állásért. MOL N 70 (13. j.) Lad. XX22, Fasc. 2B, № 118.

borsot törő *Komáromi Értesítő* után megindította a *Komáromi Lapok*at.[32] Ennek szerkesztésével foglalatoskodott a szabadságharc végéig, s időről időre — elődei hagyományát folytatandó — maga is összeütközésbe került a helyi katonai hatóságokkal. Friebeisz komolyan vette a sajtószabadságot, s 1849 őszén úgy gondolta, Komárom kapitulációja van olyan komoly kérdés, hogy azt a szabad sajtó — amelyet ekkortájt Magyarországon valóban csak a *Komáromi Lapok* képviselt — megvitassa. Amikor aztán egy vezércikkben arról példálózott, hogy a kapitulációra készülő parancsnokot beosztottainak joguk van letartóztatni, Klapka tábornok megelégelte a dolgot, s rövid elzárással, illetve a lap szüneteltetésével büntette a szerkesztőt. Friebeisz levonta a tanulságot. Egyik utolsó vezércikkében Montesquieu-t idézte: „Írj ne többet, csak 3 sort, s ha akarnak felakaszthatnak érette."[33]

Zalár József egy Görgeihez intézett kérvénye szerint[34] kinevezése után néhány nappal elutazott Debrecenből, s Törökszentmiklóson jelentkezett Damjanichnál. A tábornok kedélyesen fogadta: „No, poéta pajtás, megverjük a németet" — mondta neki. A szívélyes fogadtatáshoz hozzájárult az is, hogy Zalár Sárosi Gyulától hozott levelet Damjanichnak, s a „költőtárs" ebben a tábornok kegyeibe ajánlotta Zalárt. Zalár azonban alaposan félreértette Damjanich szavait. A fentiek alapján úgy vélte, hogy ő és társai „nem annyira történetjegyzőkül küldettek ki, mint inkább hadi poétákul". (Mindez arra mutat, hogy nemigen tanulmányozta az OHB-tól kapott utasítását sem.) Ezt követően folyamatosan a tábornok táborkaránál tartózkodott. Beadványa szerint „Törökszentmiklósról Poroszló-, [Tisza]Füred-, Gyöngyös-, Jászberényen keresztül [Tápió]Bicskére, Isaszegre, Gödöllőre, majd onnan Vác-, Ipolyság-, Léván keresztül Nagysarlóra [*sic!*], a nagysarlói csata után pedig a hadsereggel együtt Komáromba" ment. Zalár tehát a hatvani ütközet kivételével tanúja volt a tavaszi hadjárat valamennyi fontos összecsapásának. Damjanich folytonosan elhalmozta mindazon szívességekkel, „miket csak egy t[örténeti] jegyző igénybe vehet" — írta tábornokáról.[35] Tényekedésére az első nyom 1849 április 17-éről származik, ezen a napon vette fel 70 pengőforintnyi fizetését.[36] Április 22-én, amikor a magyar főserég a Duna bal partján felmentette Komáromot, Zalár azonnal verset írt a jeles esemény tiszteletére, amelyet a *Komáromi Értesítő* 25-én közölt is.[37] Damjanich 1849 április végi balesete után követte a Buda alá vonuló III. hadtestet, s Tatán mutatkozott be Damjanich utódjának, Knezić Károly tábornoknak. Knezić, akivel még 1848 előttről ismerték egymást, amikor az a 34. (Porosz herceg) gyalogezred századosaként Egerben is szolgált, s ott is nősült, szívélyesen fogadta a másik egri fit. Buda alá

[32] Az egyetlen forrás a komáromi erőd pénztárkönyve, amely szerint Friebeisz május 3-án egy ló vásárlására felvett 200 forintot. SZINNYEI J.: *Komárom 1848—49-ben. (Napló-jegyzetek)*, Budapest 1887, 433.

[33] KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 285—286; valamint KEMÉNY: *Társadalom és nemzetiség* (16. j.), passim; SZÉNÁSSY Z.: *Komárom ostroma 1849-ben*, Komárom 1989, 189—194; SZINNYEI: *Komárom 1848—49-ben* (32. j.), 207. 228. 270. 299—301. 405. 439.

[34] Zalár József Görgei Artúrhoz (Buda, 1849 május 30.). MOL H 75 (25. j.) 1849/№ 23.270.

[35] Önéletrajzi leveléből tudjuk, hogy Damjanich külön honvédet rendelt a szolgálatára, mégpedig az általa alakított 3. honvédzászlóaljból. MORVAY: *Zalár József leveleiből* (6. j.), 111 és 225.

[36] MORVAY: *Zalár József leveleiből* (6. j.), 112. Elképzelhető persze, hogy a Knezić szívélyességéről szóló visszaemlékezést a tábornok későbbi vértanúhalála motiválta. — MOL Katonai iratok (R 306), 18. cs. A III. hadtest pénztárnaplója, 1849 január 30.—augusztus 15., № 382. „Zalár Jósef tábori történet jegyzőnek április 16-tól márt. [!] 16-ki illetősége 70 pft." A következő, május 16-a és június 16-a közötti illetményt május 21-én vette fel: uo. № 519.

[37] Zalár József *Komáromban* c. versének első két versszakát idézi SZINNYEI: *Komárom 1848—49-ben* (32. j.), 118.

érve Zalár előbb Óbudán szállásolt, ám „szándékolván szabadságharcunk dicsőbb jeleneteit s kitűnőbb hőseit költeményfüzetekben lefesteni", az első füzet elkészítése és kinyomtatása végett Pestre ment. Ez a nem éppen hivatásszerű foglalatosság azonban nem tetszett Knezićnek, s mivel Zalár kinevezési rendelete Damjanich mellé szólt, amikor Zalár „hivatása érdekében tett különös költségei födözésére" 50 pengőforint utalványozását kérte tőle, az újdonsült hadtestparancsnok kereken megtagadta azt, mondván, hogy hozzá Zalár kinevezéséről „semmi hivatalos levél nem érkezett". Egyben utasította Zalárt, hogy a továbbiakat illetően forduljon Görgeihez. Zalár ezt május 28-án meg is tette, ám Molnár Ferdinánd alezredes, a fővezér irodájának vezetője utasította, tegyen jelentést, „hogy 16-ik márciustól fogva egész eddig hol tartózkodott és mi okokbul".[38] A hátirat május 30-án kelt, s Zalár még aznap hosszú beadványban ismertette eddigi tényked ését. A beadvány végén megjegyezte, hogy „a tábori történeti jegyzőségben sok reformálandó van", s e tekintetben társaival folyamodványt szándékozik írni az illető minisztériumhoz. A beadvánnyal együtt felterjesztette az 50 forint kifizetését indokló elszámolását is. Ezt aztán a Danielisz János ezredes vezette tábori főintendantúra átvizsgálta. Danielisz május 30-ai válasza szerint Zalár az általa felvett zab- és szénamennyiséggel a vatikáni könyvtár nagy részét magával vihette volna, s ezért kérte Görgeit, hogy intézkedjen a nép ily módon történő terhelésének megakadályozása érdekében.[39]

Zalár tehát ellehetetlenülni érezte hadtörténeti jegyzői tényked ését, s június elején Pesten előbb szóban, majd 9-én írásban — a sok utazás és táborozás egészségére gyakorolt kedvezőtlen hatására hivatkozva — kérte Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi minisztert, alkalmazza őt a minisztérium valamelyik osztályán. Hivatkozott hadtörténész működésére, s arra, hogy mint növendékpap az egri főegyházmegyében hittudományi tanulmányait bevégezte. A kérvényt írásban megtámogatta Vachott Sándor kormányzóelnöki titkár és Vörösmarty Mihály, szóban pedig maga Damjanich tábornok is.[40] Horváth azonban nem tudott állást biztosítani számára, s így Damjanich június 23-án immáron magához Kossuthhoz fordult, mondván: „megvallom, igen kellemes dolog történnék velem, ha közbenjárásom következtében kineveztetnék."[41] A kormányzat rövidesen bekövetkező távozása Pestről viszont megakadályozta Zalár kinevezését, s így nem maradt számára más hátra, mint hogy kövesse a kormányt Szegedre, majd Aradra. Július 5-én vagy 6-án Vachott Sándorral találkozott Cegléden, majd Nagykőrösön és Kecskeméten át utaztak tovább.[42] A hónap végén Szegeden még felvette június 15-e és július 15-e közötti útiköltségét és június 15-e és augusztus 15-e közötti kéthavi illetményét; s ezzel a szabadságharc végén legalább azt elmondhatta, hogy ha hivatala gyakorlásában a

[38] Zalár József Görgei Artúrhoz (Buda, 1849 május 28.). MOL H 75 (25. j.) 1849/№ 23.270.

[39] Uo. A hadi főpénztári utalványozó hivatal június 21-én megállapította, hogy Zalár április 18-án Nagykálnán indokolatlanul nagy mennyiségű zabot és szénát vett fel, s kötelezte őt az összesen 8 pengőforint 51 krajcárnyi ellenérték és szállítási költség megtérítésére.

[40] MOL H 54 (1. j.) Nem iktatott iratok, 543—544. fol.

[41] Damjanich János Kossuth Lajoshoz (Pest, 1849 június 23.), MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 8414.

[42] Vachott Sándor feleségéhez (Kecskemét, 1849 július 5.). Közli DEÁK I.: *1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben*, Budapest é. n. [1942] 392—393 (tévesen Zalánként); Vachott Sándor feleségéhez (Kecskemét, 1849 július 10.), szövegét l. *A forradalom és szabadságharc levelestára IV*, kiad. V. WALDAPFEL E., Budapest 1965, 182—184.

sors és Knezić tábornok meg is akadályozta, legalább anyagi hátrány nem érte.[43] A világosi fegyverletétel után elbúcsúzott az aradi várban még mindig ágyban fekvő Damjanichtól, majd Vörösmarty Mihály, Bajza József és Vachott Sándor társaságában északnak indultak. Útközben tanúja volt, amint Vörösmarty és Vachott Görgeiről vitatkoznak. Hosszú utazás után jutottak el Nagykárolyba, ahol a helyieknek az a furcsa ötletük támadt, hogy fáklyászenét adnak Vörösmarty tiszteletére. Erről értesülve az egész társaság egy közeli tanyára menekült, majd ott eloszlott. Zalár Nógrád, majd Gömör megye felé vette útját.[44]

Dobrossy Istvánt az aradi ostromsereg táborában majd' az unalom ölte meg. Az ostromot irányító Vécsey Károly ugyanis hermetikusan elzárta az erődöt a külvilágtól, s Dobrossy egyedül a várőrség április 9-ei kitörési, s egy temesvári dzsidásszázad áttörési kísérletéről tudósíthatta az OHB-t. Emellett elkezdte összegyűjteni az ostrom történetére vonatkozó adatokat, de kénytelen volt jelenteni, hogy sem az aradi védbizottmány, sem az ostromot korábban vezető Máriássy János alezredes és Gyulai Gaál Miklós tábornok nem voltak tekintettel a majdani történetírókra adminisztrációjuk megszervezésénél.[45] 1849 május elején már Vécsey tábornokról és tisztikaráról tett — nagyobbrészt alaptalan vádakat tartalmazó — feljelentést Kossuthnak. Kossuth a hét pontból álló vádlevelet megküldte kivizsgálásra Boczkó Dániel kormánybiztosnak. Boczkó részletes jelentésben cáfolta vagy igazította helyre Dobrossy vádjait, amelyek között előkelő helyet foglaltak el a katonai kasztszellemre, illetve a német nyelvű katonai adminisztrációra vonatkozó megjegyzések. A kései olvasó csak akkor borzong meg, amikor egy honvédtiszt által a cs. kir. egyenruhát viselő Vécseyre tett, s Dobrossy által feljegyzett következő megjegyzést olvassa: „aki még most is schwarzgelb ruhát visel, megérdemli az akasztófát."[46]

Lisznyai Kálmán, akinél alkalmatlanabbat lámpással sem lehetett volna találni e feladatra, mindvégig Görgei környezetéhez tartozott. Ő is úgy értelmezte az utasítást, hogy nem a VII. hadtesthez, hanem Görgeihez nevezték ki, s így amikor a tábornok átvette a magyar főserég vezényletét, az ő főhadiszállásához csatlakozott. Tudjuk, hogy ott volt Buda alatt (május 6-án Görgei kézipénztárából vett föl 70 forintot). Egy visszaemlékezés szerint Lisznyainak nemcsak a hadtörténeti adatok összegyűjtése, hanem „alkalmas időben" egy katonai hírlap szerkesztése lett volna a feladata.[47] A hadtörténeti

---

[43] Pénzügyminisztérium a főpénztári hivatalhoz (Szeged, 1849 július 20.), MOL H 29 (17. j.) 1849/№ 11.686.

[44] *Zalár József emlékezéseiből* [1895]. Közli LUKÁCSY S.—BALASSA L.: *Vörösmarty Mihály 1800—1855*, Budapest 1955, 436—437. Nagyjából hasonló módon emlékezett vissza bujdosására 1903 január 17-én írott levelében is; l. MORVAY: *Zalár József leveleiből* (6. j.), 112—113. Zalár és Vachott Sándor együttes bujdosásáról megemlékezik Vachottné: *Rajzok a múltból* (23. j.), II 129.

[45] Dobrossy István két levele az OHB-nak (Arad, 1849 április 11.), MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 6693 (eredetileg iktatva 1849/№ 5539 alatt). A haditudósítást közli LUKINICH: *A szabadságharcz történetírói* (1. j.), 353—355.

[46] Dobrossy István Kossuth Lajoshoz (h. és d.n.); Boczkó Dániel Kossuth Lajoshoz (Arad, 1849 május 19.). MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 7333. Dobrossy jelentését eredetileg 1849/№ 6664 alatt iktatták, s Kossuth május 7-én küldte meg azt kivizsgálásra Boczkónak. Kivonatosan ismerteti SIKLÓSSY: *Az országgyűlési beszéd útja* (1. j.), 267. SIKLÓSSY — noha nagyobbrészt LUKINICH IMRE idézett tanulmánya (*A szabadságharcz történetírói* [1. j.]) alapján dolgozott, úgy véli, hogy a hadtörténészek „az egyetlen Dobrossy kivételével, semmit sem jelentettek".

[47] KARSA F.: *Szabadságharcos napló*, „A körültem és velem 1848. és 1849. évben történt események" (s.a.r. Bona G.), Budapest 1993, 222—223. Az említett hírlap, a *Való* szerkesztésével Görgei 1849 május végén

jegyzők feladata körüli bizonytalanságokat jelzi, hogy amikor Klapka György helyettes hadügyminiszter 1849 május 23-án a hadműveleti napló pontos vezetésére és esetleges hiányainak pótlására utasította Poeltenberg Ernő ezredest, a VII. hadtest parancsnokát, Poeltenberg május 29-én azt felelte, „hogy Lisznyai Kálmán úr, ki egyenesen a VII. hadsereg [!] történetírójává volt a honvédelmi bizottmány által egykoron kinevezve, — anélkül, hogy magát jelentette volna, a hadseregtől eltávozott, — azóta semmi tudomása sem lévén e parancsnokságnak a fennérintett úrnak hollétéről". Poeltenberg ezért kérte a hadügyminisztériumot, hogy vagy mielőbb rendeljék vissza Lisznyait a hadtesthez, vagy „helyette más történeti jegyző neveztessék ki". Holott Klapka utasításában egyértelműen szerepelt, „hogy e napló vitele csak hadtörténeti adatok összeállítására szükséges képzettséggel bíró tisztre bízassék", márpedig ezt a legnagyobb jóindulattal sem lehetett elmondani Lisznyairól, ahogy a többi történeti jegyzőről sem.[48]

Lisznyai részt vett a június 21-ei peredi csatában is, s amikor a cs. kir. tüzérség Görgei kíséretét kezdte lőni, így szólt hozzá: „Tábornok úr! ugrassa a lovát jobbra, mert istenuccse leüti a golyó." Mire Görgei csak annyit mondott: „Aki fél, hazamehet." A szemtanúi beszámoló szerint „Lisznyai se szólt többet, álló egész nap".[49] Komárom elhagyása után, 1849 július 13-án egy komáromi csizmadiamester 16 éves, Julcsa nevű lányát vitte magával, fiúruhában, „privatdienerként [magánszolgaként — H.R.]", aki hűségesen követte Lisznyait a fogságba is.[50] 1849 — Jókai eleven leírása szerint — együtt poharazgatott a Görgei táborába érkező orosz hadikövetekkel, s az orosz—magyar szövetség lehetséges előnyeit ecsetelgette a fiatal orosz hadnagynak, aki nem maradt adós a magyarok illúzióit növelő válasszal.[51] Egy másik leírás szerint a debreceni ütközet napján Lisznyai a főhadiszálláson lévő orosz fogoly tiszteket próbálta „begyakorolni" a forradalmi és szabad eszmékbe, s azt bizonygatta nekik, „hogy most is tönkreverik a muszka sereget, — a muszka seregben szolgáló lengyelek meg cserkeszek mind hozzánk állnak". Mire az egyik fogoly tiszt megjegyezte, hogy ha a cár egyszer segítséget ígért a császárnak, addig és annyi katonát küld Magyarországra, amíg és amennyi le nem győzi a magyarokat.[52] Lisznyai történészi működését híven jellemzi, hogy az egyes szereplőktől beszerzett feljegyzések mind-mind elkeveredtek a kezén.[53] Működésének egyetlen eredménye egy igen hosszú, Görgeihez intézett költemény volt, amelyet a Lisznyaihoz hasonló szorgalmú Friebeisz közölt a *Komáromi Lapok* 2., július 12-ei számában.[54] A fegyverletétel után besorozták, s másfél évig szolgált közkatonaként a 30. (Nugent) gyalogezredben, Itáliában, Tirolban és Schleswigben.[55]

Kecskeméthy Aurélt bízta meg, ám a lapnak egyetlen száma sem jelent meg. KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 282—283; és szócikkem az 1848/1849-es hadisajtóról l. HERMANN R. (szerk.): *Az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc története*, Budapest 1996, 43.

[48] Klapka György a VII. hadtesthez (Debrecen, 1849 május 23.), és Poeltenberg Ernő Klapka Györgyhöz (Győr, 1849 május 29.). 2625/B és 2437/933 I/k. MOL H 75 (25. j.) 1849/№ 18.930.

[49] KARSA: *Szabadságharcos napló* (47. j.), 230.

[50] KARSA: *Szabadságharcos napló* (47. j.), 252 és 260—261.

[51] JÓKAI M.: *Száz leány egy rakáson*, Még egy csokrot (Jókai Mór Összes Művei LXIX), Budapest 1909, 155—156.

[52] KARSA: *Szabadságharcos napló* (47. j.), 274.

[53] KARSA: *Szabadságharcos napló* (47. j.), 222—223.

[54] Lisznyai költeményét idézi KOSÁRY D.: *A Görgey-kérdés története I—II*, Budapest 1994, I 84 és POGÁNY P. (szerk.): *Riadj magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, Budapest 1983, 439 (ez utóbbi szerint önálló nyomtatványként is megjelent). BÁNYAI E.: *Lisznyai Kálmán élete*, Kolozsvár 1891, 27 vonatkozó része

Csupán Mészáros Károly és Kővári László váltották be a működésükhöz fűzött reményeket. Mészáros Károly mindvégig Perczel mellett volt a Délvidék felszabadítása idején. 1862-ben közreadott munkájában a szemtanú hitelességével festette le a délvidéki harcok felemelő és borzalmas vonásait, a szerbek kegyetlenkedéseit és a magyarok boszszúját, a honvédek hősies rohamait és a szerbek kétségbeesett harcát.[56] Tapasztalatairól 1849 júniusában a Jókai Mór szerkesztette (pesti) *Esti Lapok* hasábjain számolt be az olvasóknak.[57] Perczel június eleji leváltása után nem maradt a táborban, hanem követte tábornokát, akihez — emlékirata szerint — „bizonyos nemével a barátságnak is hozzá voltam láncolva". Pesti tartózkodása alatt a *Pesti Hirlap*ba írt.[58] Perczel mellett volt annak júliusi, közép-tiszai hadseregparancsnoki működése alatt, majd amikor a kormány július 29-én leváltotta Perczelt, Aradra utazott. Itt Mészáros epelázba esett, s Halász József őrnagy, Perczel magántitkára révén kért Perczeltől felvilágosítást „a helyzet mivoltáról". Perczel pénzt küldött, és azt üzente, hogy Mészáros készüljön Törökországba, „mivel a haza veszve van menthetetlenül". Perczel augusztus 5-én el is hagyta Aradot, Mészáros azonban csak augusztus 20-a körül épült fel, s szeptember elején titokban tért vissza Pestre.[59]

Kővári is viszonylag hamar elutazott Debrecenből. Március 20-án már Erdélyből küldött rövid összefoglalót a *Közlöny*nek az erdélyi orosz intervencióról. „Ne ámítsuk magunkat, seregeink már az oroszokkal csatáztak, szintúgy, mint a rácok s horvátok háta megett csatáztunk a császári sergekkel" — írta. (Elterjedt ugyanis a hír, hogy a magyar sereg nem oroszokkal, hanem orosz egyenruhába öltöztetett román újoncokkal harcolt.) A cikk igen érdekes külpolitikai elemzést tartalmaz a magyar és európai szabadságmozgalmak összefüggéseiről, s megállapítja, hogy a magyarországi orosz intervenció eltűrése az európai szabadságmozgalmak végét is jelenti.[60] Áprilisban újabb cikket küldött a

---

tele van téves adatokkal. „A szabadságharc kitörésekor azonban ő is jelentkezett a honvédelmi bizottmány előtt és besoroztatta magát közhuszárnak egy székely ezredbe. Egy szolgálati küldetése alkalmával a kápolnai csatából mint futár Debrecenbe ment Görgeihez, ki magánál tartotta historikusnak, kezdetben kapitányi ranggal, miből később őrnaggyá léptették elé Új állásában állandóan Görgei oldala mellett működött. Sok vizet nem zavart a hadjárat alatt, s a historikus tisztséget is inkább azért kapta, hogy meg legyen kímélve a hadjárat nehézségeitől." Mint láttuk: 1. Lisznyai nem az OHB-nál jelentkezett; 2. nem sorozták be egy székely ezredbe közhuszárnak; 3. nem volt ott a kápolnai csatában, amelyből 4. nem mehetett futárként Görgeihez Debrecenbe, mert Görgei viszont ott volt a kápolnai csatában; 5. nem Görgei vette maga mellé historikusként, hanem kinevezték mellé; 6. nem léptették elő sem kapitánynak, 7. sem őrnagynak.

[55] SZINNYEI: *Magyar írók VII* (14. j.), 1312.

[56] *Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezéreivel 1848—1849-ben*, kiad. MÉSZÁROS K., Ungvár 1862, 41—115.

[57] MÉSZÁROS K.: *Képek a harcmezőkről*, Esti Lapok, 1849 június 21. Jókai tehát némileg igazságtalanul, még ha az összképet illetően találóan is írja: „A kormány ugyan küldött minden hadparancsnokhoz egy-egy tollfogható poétát, hadi tudósító címmel (én elneveztem őket 'hadi pacsirtáknak'), akiknek ott jó dolguk volt, együtt vacsoráltak a táborkarral, de hogy valaha egy közülök valami tudósítást küldött volna a magyar kormánynak, arra ugyan nem volt eset." JÓKAI M.: *Emlékek a szabadságharczból*, Az én életem regénye (Jókai Mór hátrahagyott művei V), Budapest 1912 [1899], 52—53.

[58] *Nem hivatalos rész*, Pesti Hirlap 1849 július 8., № 333, 215.

[59] *Mészáros Károly önéletrajza* (4. j.), 56—57. Perczel Aradról való elindulására l. PERCZEL M.: *Naplóm az emigrációból I* (s.a.r. Závodszky G.), Budapest 1977, 19—20.

[60] *Erdélyből, mart. 20*, Közlöny, 1849 április 7., № 73, 266. Aláíratlan. A szerzőségre utal a következő passzus: „...*én is hallám moldvai bujdosásaimban* [kiemelés tőlem — H.R.] az oroszok biztosítását, hogy ők nem hazánk megtámadására, hanem a fellázadt oláh tartományok lecsillapítására vonták oda 20

*Közlöny*nek az orosz intervencióról. „...én a muszka intervenciót isten áldásának tekintem" — írta. A meghökkentő gondolatot kifejtve úgy vélte, hogy mivel a betörő orosz hadsereg közkatonái egészen mást tapasztaltak az erdélyi magyar lakosság részéről, mint amit vártak, ha még néhány hónapig maradnak, „a muszka birodalom bennök revoltánsokat kapott volna. ... Mint rabszolga jött e nép, görnyedve a botozás vaspálcája alatt; s mint gondolkodó fő ment el, melyet, miként egy tisztjük mondá: amennyi bot a világon van, sem vezetheti vissza régi fegyelméhez." Kővári tehát úgy vélte, hogy ha még egyszer be is törne az orosz sereg, nem kell tőle különösebben tartani. A kivonulókat még egy veszély fenyegeti: a Prut mentén „a csatára kész török százezer embereivel" kell farkasszemet nézniük.[61]

Néhány nap múlva színes tudósítást küldött a *Közlöny*nek az erdélyi tábor anekdotáiból.[62] Első ismert jelentést május 2-án Marosvásárhelyről írta Kossuthnak. Tudatta, hogy noha Bem elhagyta Erdélyt, ő nem követte, „mert úgy találtam, hogy ha én is kimegyek, akkor velem három történetjegyző [azaz Dobrossy Aradon, Mészáros Perczel mellett és ő] leend a Bánátban, Erdélyben pedig egy se". Különben is, mint erdélyi történeti jegyző, a román komité és a nagyszebeni főhadparancsnokság levéltárának átvizsgálását tartja a legfontosabbnak. „Én most ezen iratok vizsgálásával vagyok elfoglalva, hogy minél előbb diplomatikai hitelességben mutathassam fel az ármányt, melynek leleplezését szenvedélyesebben senki se űzhetné, mint én. Azért ha Kormányzó Elnök úr az ügyet dexteritásomra [ügyességemre — H.R.] méltóztat bízni, s engemet csakis Erdély határai közt hagyni: akkor én négy hónap alatt egy gyönyörű diplomatikus codexet, s egy arra épített dolgozatot fogok az unió történetéről bemutatni." Ennek érdekében kérte Kossuthot, hogy „méltóztasson Debrecenbe elrendelni, hogy az oda feljutandó erdélyi oklevelek nekem párban leküldessenek", illetve hogy ő kapjon egy nyílt rendeletet, „melyben én bárhol találandó legközelebbi irományok megvizsgálása főkezelőjének neveztessem". Ezt azért kéri, mert a Nagyszebenben az irományok átvizsgálásával megbízott személyek hazafiságában nem bízik. Figyelmeztette Kossuthot, „hogy Erdélyben a születési viszonyokra fektetett reakció fejét kezdi felemelni; másik az, hogy ezen bárányбőrbe járó reakció a székelységet igazságtalan eljárásával ellenünk fogja lázítani. Széltibe hallhatni újlag: le kell gyilkolni az urakat, mert ismét megcsaltak bennünket. S fájdalom, a kamarilla ezen új hadának oly sok jólelkű, de rövidlátó egyén szolgál máris eszközül." Kővári szerint „a székely népet a jelen idők szörnyen terhelik, 40 évesig mind kiparancsolták a székelyeket: ez elkeseríti őket, kiket a kamarilla schwarzgelb ölben nevelt, kiknek ajkán eddig csak a császár neve vala. A székely mit se nyer az unióval, még illedelmesebb bánásmódot se." Ezért „a sajtót a néppel érintkezésbe kell tenni", mert az egész Székelyföldre 50 hírlapnál több nem megy. Ezért „több elvbarátai" nevében kérte a kormányzót, „hogy Erdély 600—700-ra menő magyar faluinak legalább egy darab újságat méltóztatna megrendeltetni". Ha az általa megindított *Ellenőrt* célszerűnek látná, „én a halálból, melybe Urban benyomulása szenderíté, újra felkölte-

ezerből álló táborukat; de a közvitézség nyíltan beszélte, hogy tavasz felé Brassót s Szebent meglátogatják s igazuk volt."

[61] *Erdélyből (A muszkák)*, Közlöny, 1849 április 12., № 77, 281. Kővári június 4-én azt javasolta Szemere miniszterelnöknek, hogy e cikk szellemében írott proklamációkat szórjanak szét a betörő orosz hadsereg útjában. Kővári László Szemere Bertalanhoz (Marosvásárhely, 1849 június 4.). MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 166. Közli *A forradalom és szabadságharc levelestára IV* (42. j.), 34—36.

[62] *Az erdélyi tábor anecdotái*, Közlöny, 1849 április 15., № 80, 293.

ném". A kirabolt birtokosok és pénztelen nép képtelen eltartani egy lapot, a magyarországi lapok pedig nem az erdélyi viszonyok alapján szólnak az ügyekről.[63]

Május 14-én Nagyszebenből egy ajánlólevélben figyelmeztette Kossuthot, hogy „a pártsúrlódások megkezdődtek".[64] Ezután Marosvásárhelyre ment.[65]

Június 4-én innen írt hosszú jelentést Szemere Bertalan miniszterelnöknek és belügyminiszternek. „Utasításom azon pontját, mely a hadjárat története megírását rendeli, úgy intézem, hogy a múltakra tábornok Czetz úrral [Bem tábornok távollétében az erdélyi hadsereg főparancsnokával — H. R.] felolvasásokat tartatok magamnak; ezentúl is, hol jelen nem lehetek, hiteles egyének által értesíttetem" — írta munkamódszeréről. Ám megvallja, folytatta, hogy az elmúlt év történetének „nem harci oldalát" sokkal érdekesebbnek tartva, azt több gonddal és fáradsággal kutatja. Munkájában már annyira előrehaladt, hogy a béke beálltával azonnal megkezdheti műve kidolgozását. Amint azonban Gyulafehérvár magyar kézre kerül, „az Uniót befejezve, Erdélyt mint országot eltöröltetve" látja, s azon túl véteknek tartaná „Erdélyről, mint külön testről, bár egy sort is írni". Ezért kérte Szemerét, hogy az erőd bevétele után mentse fel őt kiküldetésétől, hogy a magyar függetlenségi harc történetén ő is dolgozhasson. Kérte, hogy a nagyszebeni főhadparancsnokság és a román komité felküldött iratait a béke beálltával tanulmányozhassa. Egyben felhívta Szemere figyelmét, hogy „sok érdekes maradt és hányódik ide alant", magánszemélyeknél is több dokumentum maradt. Kérte a miniszterelnököt, hogy ezek összeszedésére adjon neki rendeletet. Az orosz intervencióról érkező hírekkel kapcsolatban javasolta, hogy egy újabb betörés esetén „jó lenne véres kardot hordoztatni; itt legalább históriai emlékének nagy hatása volna". Azt is indítványozta, hogy a betörő orosz hadsereg útját hintsék tele lázító proklamációkkal. „Ez rémítené zsarnok cárját, ha egyéb jót nem is szülne." Ezt javasolni fogja az erdélyi hadsereg vezérségének is, sőt, a *Közlöny* április 12-ei számában megjelent cikke alapján már meg is írta a proklamációt, melynek lefordítására „van muszkánk, lengyelünk".[66]

Június 25-én reggel 8 órakor Marosportusra, a gyulafehérvári ostromsereg táborába érkezett, s innen küldött tudósítást a *Közlöny*nek, majd még aznap délután elhagyta a tábort, s Szászsebesről értesítette Kossuthot az ostrommunkálatok nem túl biztató menetéről és Stein Miksa ezredes népszerűtlenségéről.[67] Ezután Háromszékre ment, s innen küldte tudósításait a *Közlöny*nek.[68] Ott volt a július 2-ai Kökös és Uzon között vívott

[63] MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 6693.

[64] MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 7264.

[65] *Marosvásárhely, május 21-kén*, Közlöny, 1849 június 9., № 127. 479. A tudósítás szerint Kővári 25 pengőforintot adományozott a betegápoló Kossuth nőegylet számára.

[66] Kővári László Szemere Bertalanhoz (Marosvásárhely, 1849 június 4.). MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 166. Közli *A forradalom és szabadságharc levelestára IV* (42. j.), 34—36.

[67] *Marosportus, június 25. 1849*, Közlöny, 1849 július 14., № 149, 556 [aláíratlan]. A Kossuthnak küldött jelentést l. MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 8998. Kővári szerzőségére mutatnak a hírlapi és a Kossuthnak küldött tudósítás azonos pontjai is. Steinről és az ostrom menetéről később — saját emlékeit is felidézve — igen visszafogottan írt, l. KŐVÁRI: *Erdély története* (8. j.), 233—234.

[68] Az első ilyen, 1849 július 1-jén megjelent tudósítás a „Hadi tudósítások" című rovatban, aláírás nélkül látott napvilágot. Eszerint az orosz csapatok kivonulása után a bikszádi táborból tizenketted magával Sepsiszentgyörgyre ment, s ott lefoglalta az oroszok hátrahagyott készleteit. Közlöny, 1849 július 14., № 149, 554.

ütközetben, s szemtanúja volt Gábor Áron elestének.[69] Látta a július 5-ei uzoni vereséget, tanúja volt a székelyföldi hadosztály visszavonulásának, a tisztek pártoskodásának és Gál Sándor ezredes hősies erőfeszítéseinek. Július 27-én a Közlönynek küldött újabb tudósítást a július 5—27-e között történtekről, Bem székelyföldi megjelenésének felvillanyozó hatásáról, a július 22—23-ai sepsiszentgyörgyi ütközetről.[70] Az ütközet után Kézdivásárhelyen ő fordította románra Bemnek a moldvai lakossághoz intézett proklamációját, éjszaka Egressy Gáborral és Petőfivel egy szobába szállásolták el. Petőfiék Bem után mentek, Kővári néhány nap múlva követte őket. Marosvásárhelytől fél órányira találkoztak. Kővári a városban maradt, majd a segesvári ütközet után Gál Sándor táborával együtt a Mezőségen át Kolozsvárra, onnan Zsibóra ment. Zsibón tanúja volt az utolsó magyar mozgó sereg, Kazinczy Lajos ezredes hadosztálya fegyverletételének. Kazinczytól megkapta Görgei augusztus 16-ai, fegyverletételre felszólító levelét, s a kérést: „Ha szabadul, legyen igazságos irántam ... majd ha nem leszek, ne feledje, hogy fia voltam Kazinczy Ferencnek, hogy egy nevet örököltem, melyet atyám hét évi börtönnel szentelt meg nekem."[71]

Az augusztus 24—25-ei zsibói fegyverletétel után bizonyítványt kapott, amellyel szabadon távozhatott. Szeptember elején Segesvárra ment, s megpróbálta megtudni, hol és hogyan halt meg Petőfi. A Héjjasfalva és Segesvár közötti országúton több héjjasfalvi lakossal és székellyel találkozott, akik mutattak neki egy helyet: „Itt esett el valaki, ki mellett több iromány hevert" — mondták. „Azonban az országúton császári katonai őrjárat fegyverei villantak, s szétoszlottunk" — írja Kővári a kutatás félbemaradásáról.[72] Az cs. kir. közigazgatás megszilárdulása és az üldözések megkezdődése után Kővári az udvarhelyszéki szentdemeteri kastélyban rejtőzött Terényi Lajossal (Ipolyi Arnold testvérével). A csendőrök felfedezték a rejtekhelyet, Kővárit előbb Marosvásárhelyre, majd Kolozsvárra vitték, ahol néhány hónapos fogság után Karl Urban tábornok megkegyelmezett neki, s szabadon bocsátotta.[73]

1849 június 5-én a Pesten megjelenő *Esti Lapok* hasábjain a szerkesztő, Jókai Mór cikket írt a „Hadi poéták" eddigi tényked[é]séről. „Hadjáratunkban annyi nagyszerű, annyi költői, annyi lélek van: hogy ha valaki azt mind följegyezné, egy új odysseát írhatna belőle" — kezdte a cikket. A kormány ezért még a télen (!) „több rendbeli ifjú lángelméket" nevezett ki azon célból, hogy a hadieseményeket följegyezzék, s időről időre a közönség elé bocsássák, „hogy a szabadságharc eseményei mint egy szent mythológia, mint egy vallásos hagyomány menjenek át a népbe". A cikk hangvétele ezután nem is ironikussá, hanem kimondottan számonkérővé válik: „Ezek a mi pegazushuszáraink már idestova három hónap óta élnek valahol, és annyit sem tudunk felőlük és énekeikről, mintha kútba estek volna. — Mikor itthon voltak, nem győzte az ember hallgatni, annyit virgináltak, s most, hogy ex off[ici]o [hivatalból] énekelniök kellene, egy szót se

---

[69] *Sepsi Szent-György, július 4. 1849*, Közlöny, 1849 július 17., № 151, 561—562. A cikk aláíratlan, de mivel Kővári egy kéziratban maradt hadijelentése egyértelműen visszautal rá, ezt is az ő munkájának kell tartanunk. Idézi EGYED: *Háromszék* (15. j.), 219—220.

[70] MOL Kossuth Miscellanen (H 2), 118. Csaknem azonos módon írja le a történteket összefoglaló munkájában is, l. KŐVÁRI: *Erdély története* (8. j.), 249—253.

[71] KŐVÁRI: *Erdély története* (8. j.), 272—279 és KŐVÁRI: *Visszaemlékezések* (5. j.), 96—99. L. még DIENES: *Petőfi a szabadságharcban* (19. j.), 200—202 és 215.

[72] KŐVÁRI: *Visszaemlékezések* (5. j.), 99—100 és DIENES: *Petőfi a szabadságharcban* (19. j.), 542—543.

[73] SZINNYEI: *Magyar írók VII* (14. j.), 140.

szólnak." Az egyetlen kivétel a „bárdok közül" Kővári, aki legalább néhány „árva anekdotát" fogott. „Harci pacsirták, megnémultatok-e?" — fejezte be Jókai a cikket.[74]

A cikk megjelenése előtt egy nappal Kővári László Marosvásárhelyről levélben fordult Szemeréhez. Röviden összefoglalta megbízatásának tartalmát, majd megkérdezte, hogy az OHB megszűnése után hova küldje tudósításait. Nincs azonban nyoma annak, hogy Szemere bármit intézkedett volna az ügyben.[75]

Június 15-én Zalár és Friebeisz is Szemeréhez fordult. Beadványuk szerint eddigi működésük során azt tapasztalták, hogy az adott körülmények között nem felelhetnek meg feladatuknak. Ezért „hivatásunk körére vonatkozó szükséges reformok megtételére" Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi minisztert kérték fel. Horváth azonban azzal utasította el őket, hogy „a kultuszminiszter köréhez csak a tanintézetek tartoznak", a történészek nem. Ezért „esedeztek" Szemeréhez, tudassa velük, „melyik tárcához tartozunk, hogy a sürgetőleg szükséges lépéseket a célszerű reformok kieszközlésére az illető helyen megtehessük".[76]

Szemere az ügyet átadta államtitkárának, Zoltán Jánosnak, aki június 18-án Stuller Ferenchez, Kossuth kormányzóelnök tanácsosához fordult tudósításért, mikor nevezték ki a hadtörténészeket, milyen célból és milyen javadalmazással, és különösen arról, „hogy melyik tárcához legyenek sorozandók".[77] Stuller június 22-én részletesen tudósította Zoltánt a kinevezettek személyéről, javadalmazásáról és kinevezésük céljáról, illetve másolatban megküldte neki az OHB által e tárgyban kiadott utasítások másolatát is. Végül megjegyezte, hogy utasításuk 4. pontjának, azaz jelentéseik időről időre történő beküldésének nemigen tettek eleget, „ezen kötelességöket Dobrossy- és Kővári Lászlón kívül — ezek is csak egypárszor — a többiek sem a honvéd bizottmány, sem a későbbi kormány elnöke irányában soha sem teljesítették".[78]

Június 26-án Szemere átküldte Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszternek Stuller jelentését azzal, „hogy ezen ügynek, mint tudományos szakba vágónak további vezetését tárcájához sorozva átvenni szíveskedjék".[79] Szász Károly államtitkár június 28-án értesítette a döntésről Stullert, s fölkérte, „hogy azon hadi történészek által eddigelé beküldött minden tudósításokat részint azoknak kiegészítése, részint folytatások iránti rendelkezések tudatása végett" küldje át a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak.[80] Stuller már másnap válaszolt, s közölte, hogy Kővári és Dobrossy eredetiben átküldött egy-egy jelentésén kívül mással nem szolgálhat, mert „a többi történészek eddigelé nem méltatták Kormányzó urat arra, hogy tapasztalataikról időnként, avagy csak egyszer is fölterjesztették volna jegyzeteiket". A jegyzőkönyvekben nyoma van még

---

[74] JÓKAI: *Cikkek és beszédek III* (1. j.), 292—293. Jókai dátumtévesztése („...kormányunk még télen nevezett ki több rendbeli ifjú lángelméket") miatt a szerkesztő jegyzetében összetéveszti a hadtörténészeket a Kossuth által 1849 január 16-án kiküldött népfelvilágosítókkal (uo. 1071—1072). Vö. KLÖM XIV (3. j.) 144—145.

[75] Kővári László Szemere Bertalanhoz (Marosvásárhely, 1849 június 4.), MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 166. Közli *A forradalom és szabadságharc levelestára IV* (42. j.), 34—36.

[76] Zalár József és Friebeisz István Szemere Bertalanhoz (Pest, 1849 június 15.). MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 290.

[77] Fogalmazványa MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 290; eredeti tisztázata MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 8480. Tévesen június 1-jei dátummal hivatkozik rá KLÖM XV (2. j.) 568.

[78] Fogalmazványa MOL H 2 (1. j.) 1849/ 8480. Közli KLÖM XV (2. j.) 568—569.

[79] MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 6693. Iktatva 1065/m szám alatt a VKM-nél; fogalmazványa MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 329.

[80] MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 6693. Az 1065/m számú fogalmazvány.

Dobrossy egy jelentésének, de ezt Kossuth „rögtöni intézkedést sürgető tartalmánál fogva" elküldette Boczkó Dániel aradi kormánybiztoshoz.[81] A levélváltás egybeesett a győri vereséggel, a szegedi koncentráció elrendelésével, s Horváth Mihálynak és minisztériumának a fentiek után nemigen volt késztetése arra, hogy a hadtörténészek működéséhez szükséges reformokkal foglalkozzon.

Így aztán Zalár József mind a maga, mind Friebeisz nevében július 19-én Szegeden újabb beadványban fordult Szemeréhez. Ebben elmondta, hogy a hadseregben „is megvan bizonyos neme a tartózkodásnak a nem katonai egyének irányában". Ez a hadtörténészeknek, akik mindent nem láthatnak személyesen, s az adatokat másodkézből kell beszerezniük, annál rosszabbul esett, minél inkább meg akartak felelni kötelességüknek. Folytonos, sürgető kéréseik ellenére sem tekinthettek bele a hadtestek levéltáraiba, sőt akiket felszólítottak, hogy szóban vagy írásban tegyék meg közléseiket, nemcsak nem válaszoltak, hanem „nem csekély jeleit adák a történészek iránti figyelmetlenségöknek". Pedig a hadtörténészeket nem azért küldték ki, hogy a kapott adatokat azonnal a nagyközönség elébe tárják, hanem hogy a kormánynak „egy majdan készítendő história anyagául" megküldjék. Így azok az aggodalmak, hogy a jelentések által „sok katonai egyén kompromittáltatnék", alaptalan. Igaz, van egy pont a történészek utasításban, amely a bizalmatlanság alapjául szolgálhat, ti. az, hogy a hadseregben mutatkozó rend és fegyelem állapotáról is jelentést tegyenek. „Ez némileg cenzori szerepben mutat föl bennünket" — írta Zalár.

Ezért Zalár kérte, hogy Szemere adjon ki egy rendeletet a katonai parancsnokokhoz, amelyben egyrészt felvilágosítja őket a hadtörténészek kiküldetésének céljáról, másrészt meghagyja nekik, „miszerint mind maguk kötelességüknek ismerjék, mind alattvalóiknak kötelességökké tegyék a história érdekében híven közölni minden adatot a történeti jegyzőkkel". Emellett Szemere adjon ki a történeti jegyzők számára egy nyílt rendelet, amelynek értelmében minden illető kötelességének tartsa közölni velük a történeti érdekességű adatokat.

A személyhez történő kinevezés révén előállható kellemetlenségeket elkerülendő, s hogy a „valódi historikus ... függetlensége szűziesen megőriztessék", Szemere határozza meg, hogy melyikük melyik hadtesthez tartozik, s jelentse ki, hogy a történészek fizetési íveiken utalványozás nélkül is felvehessék illetményüket a hadipénztárból. A függetlenség megőrzését szolgálta volna a történészek illetményének felemelése, s az is, hogy utazásaik költségeit ne részletes elszámolás ellenében fizessék, hanem az erre szánt átalányösszeget olvasszák be fizetésükbe. Ugyanezért kérte az eredeti utasításból törölni azt a pontot, hogy rendeltetésük helyét csak a seregparancsnok külön megbízása következtében hagyhassák el, annál is inkább, mert eleddig ilyen megbízásokra nem került sor, s ha ilyen megbízásokra várnának, „csupa ájtatos várakozás lenne foglalkozásunk". Végül pedig kérte Szemerét, hogy legalább némileg rendszeresítse a történeti jegyzőséget, azaz ha nem is külön osztályként, de csatolja valamelyik miniszteri tárcához, „hogy tudjuk, hová tartozunk s kihez küldeni majdan jelentéseinket". Mindezek nélkül a történeti jegyzők a legbuzgóbb igyekezettel sem felelhetnek meg szép, de nehéz feladatuknak.

Szemere a kérvényt olvasva úgy vélte, „ezen intézkedés főképp a hadseregre nézve fontos", de „a harc folyamát ismerni mindenesetre érdekében van a nemzetnek". Ezért Aulich Lajos hadügyminiszterhez továbbította a beadványt, hogy ha helyesli a benne

[81] Eredeti tisztázat. MOL H 2 (1. j.) 1849/№ 6693, iktatva 1072/m szám alatt.

foglaltakat, lássa el a történeti jegyzőket pozitív utasítással, s rendelkezzen a hadvezéreknél, „különben nem lesz sikere", mert a katonáknál mindezt „csak hadügyminiszteri egyenes vezérlet, utasítás, parancs eszközölheti". Július 20-án ilyen értelmű sajátkezű hátirattal küldte át Zalár beadványát a hadügyminisztériumhoz.[82]

Aulich Lajos hadügyminiszter a beadványt „sürgős" jelzéssel kiadta véleményezésre a minisztérium elnöki és táborkari osztályának, s július 22-én már el is juttatta válaszát Szemeréhez. Válaszában úgy vélte, hogy amikor az OHB „a hadi történeti szemlészeket" kinevezte, csak az intézkedés hasznosságát és fontosságát tartotta szem előtt, „de kifeledé annak nehéz valósíthatását, sőt éppen alkalmazhatatlanságát, s azon körülményt, miszerint ugyanezen célról magából a hadvezetés természetéből, különben is gondoskodva van".

A hadtörténészeknek ugyanis ahhoz, „hogy való, pragmatikai történethez adatokat szedhessen", tudnia kellene a hadműveletek kifejlődését, részleteit, okait, amit azonban csak a fővezér, a vezérkar főnöke és a kivitelezéssel megbízott parancsnokok ismerhetnek. A „hadi történeti szemlész" egyes eseményeket figyelemmel kísérhet ugyan, „de ez vajmi sokszor csalékony, s egészen másképp veendő, mint amiként a nézőnek mutatkozik". A hadtörténész tehát mindezek miatt, „még ha lehető legnagyobb katonai műveltséggel s tudománnyal bírna is", vajmi kevés adatot szedhet össze.

A fenti adatok rögzítésére maguk a vezérkarnál vezetett (hadműveleti) naplók szolgálnak. Emiatt értelmetlen a hadtörténészek azon kívánsága, hogy az e naplók alapjául szolgáló levéltári anyagban kutassanak. Mivel a harctéren nem szándékoznak történetírói, csupán anyaggyűjtői munkát folytatni, a történtek megírását „békeidőben a naplói adatokból sokkal célszerűbben eszközölhetni". A hadtestparancsnokok ugyan átadhatnák a naplókat a történeti szemlészeknek, ám az említett titokvédelmi szempontok miatt sok esetben ez sem lehetséges.

A történeti szemlészek kineveztetésük óta „kevés, vagy semmi hasznot nem tettek". „A hadseregnél sajnos, sokak előtt nevetség tárgyai, miután járva-kelve, lovagolva mindenütt, bár közel a csatatűzhez, mégis, ennek múltával üresen térnek a táborba, mintha mit sem láttak, mit sem tapasztaltak volna." Így aztán nemigen jegyezhettek fel semmit, „jól lehet, amit jegyezhettek is, még arról sem tudósították a közönséget". A hadügyminisztérium szerint a hadműveleti naplók tökéletes garanciát jelentenek „a harctörténet egykori biztos szerkeszthetésére", s ezért a legjobb lenne, ha a hadtörténészek megbízatását megszüntetnék. A hadsereg belső életéről pedig az íráskészséggel bíró tisztek jegyezhetnék fel „a tapasztalt kisebb adatkákat", s küldhetnék meg azokat a *Közlöny*nek.[83]

Aulich átiratával az érdekes kísérlet végül is tényleges eredmény nélkül zárult. Az okok fejtegetését maguk az érdekeltek elvégezték, összegzésük azonban nem haszontalan.

A kudarc elsődleges oka magában a kiadott utasításban rejlett. Komoly problémát jelentett, hogy az egyes történeti jegyzőket személyek és nem hadtestek vagy más nagyobb egységek mellé rendeltek. Ez lehetővé tette azt, hogy az újdonsült parancsnok alkalomadtán megszabaduljon a nem mellé rendelt történésztől (mint ahogy Knezić és Zalár esetében történt), de azt is, hogy a „történeti szemlész" a nyugalmasabb és kényelmesebb életet nyújtó fővezéri főhadiszállást válassza a hadtestparancsnokival szemben

[82] Zalár beadványát és Szemere s.k. hátiratát l. MOL H 75 (25. j.) 1849/№ 24.968.

[83] Aulich Szemeréhez (Szeged, 1849 július 22.). MOL H 9 (17. j.) 1849/№ 591. Fogalmazványa MOL H 75 (25. j.) 1849/№ 24.997.

(ahogy Lisznyai esetében történt). A másik probléma a történeti jegyzői intézmény alárendeltségi viszonyainak rendezetlenségéből fakadt. Erre nézve az utasítás úgy rendelkezett, hogy a történeti jegyző csak a hadtestparancsnok megbízásából hagyhatja el a hadsereget, illetve hogy időről időre be kell küldenie jelentéseit az OHB-hoz. Azaz: az utasítás — ha a hadtestparancsnokok figyeltek volna reá — túlzottan megkötötte volna az egyes jegyzők szabad mozgását, s mint Zalár előfogati elszámolásaiból kiderül, lehetővé tette az egyes jegyzők anyagi jellegű „megrendszabályozását"; ugyanakkor senki sem ellenőrizte azt, hogy a történeti jegyzők végeznek-e tényleges munkát vagy sem. A hadtestparancsnokokat — úgy tűnik — nem különösebben érdekelte a jegyzők munkája; eltűrték a ténfergést (Lisznyai), az utasítástól eltérő működést (Zalár), a feljelentést (Dobrossy) és az önkényes, noha az utasítás szellemét követő távollétet (Kővári) egyaránt. Úgy tűnik, egyedül az öndokumentálásra amúgy is hajlamos Perczel Mór látott jó alkalmat Mészáros Károly kinevezésében arra, hogy haditettei minél alaposabb dokumentumanyag kíséretében maradjanak az utókorra. Az OHB megszűnése után pedig sem a vallás- és közoktatásügyi, sem a hadügyminisztérium nem kívánta szárnyai alá venni az intézményt, illetve amikor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium erre mégis hajlandóságot mutatott, kiderült, hogy nincs minek az ügyeivel foglalkozni.

A kudarc másik oka a kinevezettek személyében és adottságaiban keresendő. Kétségkívül jó ötlet volt jótollú és mozgékony elméjű polgári személyek haditudósítói kinevezése; ám a költői képzelet még nem pótolja a szorgalmat (Lisznyai, Zalár), s az országgyűlési tudósító vagy jegyző még nem feltétlenül haditudósító (Friebeisz, Dobrossy). Mivel a kinevezettek közül csak hárman írtak jelentéseket, Lisznyai, Zalár és Friebeisz haditudósítói képességeiről eleget mond, hogy négy hónap alatt képtelenek voltak egyetlen tudósítást is összeeszkábálni. Márpedig e négy hónap folyamán a tavaszi hadjárat, Buda ostroma, a Vág menti és a Komárom környéki harcok elegendő témát nyújtottak volna.

Az összkép persze azért nem ennyire elszomorító. Hiszen ketten mégiscsak elvégezték az anyaggyűjtést, s gyűjtésük egy részét közzé is tették. Mészáros Károly előbb a *Pesther Zeitung* mellékleteként jelentette meg magyar és német nyelven *A magyar forradalom titkos levéltára* című munkáját, amelyben egyrészt több, Perczelhez, illetve Perczel által írott levelet tett közzé, másrészt — az anyagot némileg feljavítandó — néhány másutt megjelent okmánypublikációt is átvett, így Szalay Lászlónak a frankfurti magyar küldöttség iratanyagát tartalmazó kis füzetét is. Ez a vállalkozás pedig — amelybe Mészáros még egy hamisítványt is becsempészett — minden hibája ellenére is bizvást hiánypótlónak mondható, hiszen a Mészáros által gyűjtött anyag jelentős részét csak az ő közléseiből ismerjük.[84] A provizórium időszakában pedig két kötetet is megjelentetett. Az első egy nagyobb, a magyar forradalom történetét tárgyaló összefoglaló munka első fejezeteit tartalmazza, s ennek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy Mészáros meg akarta írni 1848/1849 történetét.[85] (Ne feledjük el, egészen addig a magyar olvasóközönség a szabadságharc történetével kapcsolatban Szilágyi Sándor kompilatív munkáira volt utalva.) A terv azonban terv maradt, valószínűleg azért, mert 1865-ben (igaz, Genfben, de ma-

[84] MÉSZÁROS K. (szerk.): *A magyar forradalom titkos levéltára — Geheim-Archiv der ungarischen Revolution. Ergänzungsblätter der Pesther Zeitung*, Pest 1849. A szerzőségre l. *Mészáros Károly önéletrajza* (4. j.), 58.

[85] *A magyar szabadságharcz előjátéka 1848-ik évben. Irta Mészáros Károly, mint a nemzeti kormány által megbízott történetjegyző*, Ungvár 1862.

gyarul) megjelent Horváth Mihály háromkötetes összefoglalója a függetlenségi harc történetéről. Mészáros másik munkájában újraközölte 1850-es munkájának valamennyi, saját gyűjtésből származó iratát, s ezeket kiegészítette több, Klapka és Görgei emlékirataiban megjelent okmány magyar nyelvű fordításával.[86] Az 1849. évi tavaszi délvidéki hadjáratról szóló beszámolóin pedig látszik, hogy Mészáros Károly a szemtanú közvetlenségével írta meg őket. Több mint két évtizede megjelent, s 1867—1870 között írott emlékiratából egyébként az is kiderül, hogy a forradalom idején több mint 300 ívre rúgó naplót írt, s ez a napló túlélte a szabadságharc leverését követő megtorlás időszakát is. Így talán reménykedhetünk abban, hogy egyszer ez a munka is előkerül.[87]

Mészárosénál sokkal fontosabb és nagyobb munkát végzett Kővári László, akinek anyaggyűjtése szintén túlélte az 1849—1867 közötti időszakot, s jelenleg is a kutatás rendelkezésére áll. Kővári az anyagból szintén a Bach-korszakot követő időszakban jelentette meg két kötetét, az Erdély 1848/1849-es történetét tárgyaló feldolgozást és az ehhez szorosan kapcsolódó okmánytárat.[88] Sajnos a folytatás, a teljes anyag közzététele elmaradt, s csupán SILVIU DRAGOMIR nagy 1848/1849-es okmánytárában jelent meg több tucat újabb dokumentum ebből az értékes gyűjteményből.[89]

Lisznyai, Friebeisz és Dobrossy — jelenlegi ismereteink szerint — nem foglalkoztak az általuk tapasztaltak megörökítésével. Zalár József azonban rövid bujdosás után — amelynek során Bajza és Vörösmarty voltak társai — a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapok* című kiadványban két rövid jellemrajz erejéig tisztelettel adózott tábornokának, Damjanich Jánosnak és Damjanich segédtisztjének, Asserman Ferencnek. E két jellemrajz pedig — annak ellenére, hogy tartalmuk köztörténeti szempontból nem tarthat igényt nagy becsre — már csak azért is érdekes, mert Damjanich egyéniségéről ezekben találhatjuk a legtöbb becses adalékot, s jó néhány Damjanich-anekdota ősforrását.[90] Zalár az események után ötven évvel külön verseskötetet jelentett meg 1848/1849-es tárgyú verseiből.[91]

Az első összefoglalót tehát nem a kinevezettek hadtörténészek, hanem egy kívülálló publicista, a fiatal Szilágyi Sándor írta meg. Szilágyi, aki 1849 januárjában a cs. kir. katonaság által megszállt Pesten a *Pesti Hirlap*ot szerkesztette, a főváros felszabadulása után majdnem magyar vésztörvényszék elé került. 1849 nyarán már Ludasi Mór Buda visszavételéről írott füzetét jelentette meg magyar fordításban.[92] A szabadságharc végét Lugoson élte át. Útlevél birtokában sikerült visszajutnia a fővárosba, s itt indította meg különböző szépirodalmi folyóiratait, amelyeket némi cenzurális közjáték után többnyire

---

[86] *Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezéreivel* (56. j.).

[87] *Mészáros Károly önéletrajza* (4. j.), 56.

[88] KŐVÁRI: *Erdély története* (8. j.), valamint KŐVÁRI L. (szerk.): *Okmánytár az 1848—49-ki erdélyi eseményekhez*, Pest—Kolozsvár 1861.

[89] S. DRAGOMIR: *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848—49 II*, Sibiu 1944, 475 szerint 1944-ben a kolozsvári Erdélyi Múzeum levéltárában volt. Egy jelentést DEÁK: *1848, ahogy a kortársak látták* (42. j.), 330—332 is közöl innen. A gyűjtemény ma is megvan Kolozsvárott. CSETRI ELEK szíves közlése.

[90] Zalár J.: *Egy-két szó Damjanichról*, Aschermann (Magyar Emléklapok I, szerk. Szilágyi S.), 271—275 és 467—468. Az eredetileg Z betű alatt megjelent írás szerzőségére l. még MORVAY: *Zalár József leveleiből* (6. j.), 226.

[91] ZALÁR J.: *A honvéd-világból*, Budapest 1898.

[92] KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója* (9. j.), 231 és 260. Ludasi általa lefordított munkáját közli KATONA T. (szerk.)—HERMANN R.—PELYACH I.—TIRTS T. (s.a.r.): *Budavár bevételének emlékezete 1849*, Budapest 1989, 307—371.

betiltottak a cs. kir. hatóságok. 1850-ben több munkát is jelentetett meg a forradalom és szabadságharc történetéről, s ezekbe bedolgozta a Mészáros Károly első munkájában megjelent okmányok többségét is. A kötetek szakmai színvonala azonban sok kívánnivalót hagyott maga után. „Ugyan, hogy tudtál annyi sületlenséget összefirkálni" — írta Szilágyinak *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben* című munkáról Gyulai Pál.[93]

Az eljövendő, céhbeli történetírók tehát maguk voltak kénytelenek összegyűjteni a szabadságharc hadtörténetére vonatkozó adataikat.[94]

[93] SZILÁGYI S.: *Rajzok a forradalom utáni időkből. Az első magyar katonai tanintézet*, Budapest 1876, 6—12; *A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből*, Pest 1850[2]; *A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után*, Pest 1850[2]; *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben*, Pest 1850; *Görgei és fegyverletétele. Egy honvédtiszt naplójából*, kiad. SZILÁGYI S., Pest 1850. Gyulai levelét l. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig* (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 4), szerk. SOMOGYI S., Budapest 1961, 41.

[94] Az eseményekkel egyidejű hadtörténetírásra még két példát ismerünk. Tudunk arról, hogy Anton Kurz, Bem titkára hagyatékában maradt fenn két töredék a tábornok 1849 januári hadjáratáról. Közli JAKAB E.: *Bem tábornok irataiból*, Hazánk 1 (szerk. Abafi L.), h.n. 1884, 258—261. A másik ilyen nagyobb, összefoglaló napló Guyon tábornok délvidéki harcairól számol be. Közli DEÁK I.: *Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtestnapló tükrében (1849. június 26. — július 30.)*, Századok 115 (1981) 115 és 560—586. Mindkét írás részletessége és irodalmi színvonala meghaladja egy szokványos hadműveleti naplóét.

EGYED ÁKOS

Jakab Elek történetírásáról

Jakab Elek ezelőtt száz évvel távozott az élők sorából, de a nevét napjainkban is a legtöbbet idézett erdélyi történetírók között találjuk. Aki Erdély 18—19. századi történetét tanulmányozza, aligha nélkülözheti egyik vagy másik művének adatait, megállapításait. Lapalji jegyzeteinkben igen gyakran szerepel a Kolozsvár történetéről írt háromkötetes monográfiája,[1] s talán ennél is sűrűbben hivatkozunk az 1848/1849-es forradalomról és szabadságharcról szóló visszaemlékezésére.[2] Az is bízvást elmondható, hogy aki majd Erdély 19. századi kortörténetének a megírására vállalkozik, sok adatot meríthet a kortárs Jakab Elek forrásértékű publicisztikai írásaiból is.

Mi biztosított munkáinak időtállóságot, történetírásának megbecsülést? Hol keressük helyét a magyar történetírás történetében? E kérdésekre próbálunk választ keresni itt következő tanulmányunkban.

Historiográfiáról lévén szó, felmerül az a kérdés, hogy Erdélyben a 19. század közepén hogyan, milyen úton-módon lett (lehetett) valaki, esetünkben természetesen Jakab Elek, a szakma által elismert történetkutatóvá, történetíróvá, holott abban az időben szervezett történészképzés nem folyt ebben a kis országban? Emiatt a korabeli történetírók autodidakták, későbbi felfogás szerint afféle amatőrök voltak. Ilyen viszonyok között ahhoz, hogy valakiből történész legyen, tehetség és hajlam mellett a körülmények szerencsés összjátékára is szükség volt.

Kezdjük a szülőföldtől kapott indíttatással, amelynek Jakab Elek pályája alakulásában fontos szerepe volt.

A marosszéki Szentgericén született 1820 február 13-án unitárius kisnemesi családban.[3] A szülőfaluból a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumba vezette a sorsa, majd 1837-ben a Kolozsvári Unitárius Kollégiumba iratkozott be. Kolozsvár döntő hatással volt szellemi fejlődésére s történetírásának kialakulására. Abban az időben diákoskodott, amikor a nemzeti liberális eszmék már behatoltak az öreg kollégium falai közé s azokkal Jakab Elek még ifjan megismerkedhetett. Sokat jelentett ezen eszmék befogadásában az is, hogy személyes kapcsolatba került a reformkor néhány nagy tekintélyű vezető személyiségével, elsősorban a költő és politikus Szentiváni Mihállyal, aki a magyar közélet olyan kiválóságaival ismertette meg, mint Kemény Zsigmond, Kovács Lajos és mások, akik az 1840-es évek elején a reformpárt irányadó lapjának, az *Erdélyi Híradó*nak a

---

[1] JAKAB E.: *Kolozsvár története I—III*, Buda (majd Budapest) 1870—1888 és *Okmánytár Kolozsvár történetéhez I—III*, Buda (majd Budapest) 1870—1888.

[2] JAKAB E.: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re*, Budapest 1880.

[3] Életéről, munkásságáról l. GÁL K.: *Jakab Elek élet- és jellemrajza különös tekintettel irodalmi munkásságának unitárius vonatkozásaira és jelentőségére*, Kolozsvár 1938; KOZMA F.: *Jakab Elek élete és munkássága*, Keresztény Magvető 36 (1901) 121—171; EGYED Á.: *Jakab Elek életműve*, Jakab Elek Tanulmányok (szerk. Egyed. Á.), Bukarest 1986, 5—44.

szerkesztői voltak. Ők — amint később írta — elhívták az iskolából és séta közben „bizalmasan és fesztelenül társalogtak és beszéltek előttem s velem irodalomról és politikáról, sohasem éreztem velem szemben való maguk tartásáról, hogy ők — az akkori politikai élet vezérférfiai — engem mint még polgári állásban sem levő ifjút ... meg ne becsültek volna".[4] A természetes emberi kapcsolatoknak ez a közvetlensége (amely sajnos azóta kiveszett) megkapó, s a hatása sem maradhatott el: Jakab Elek maga is sietett beállni a polgári átalakulást sürgető reformellenzék mozgalmába s annak eszméit közvetíteni egyre jobban kiterebélyesedő publicisztikájában. Az egyik 1846-ban közölt cikkében Montesquieu után írta: „Alkotmányos országokban igen fontos dolog, hogy sok szolgai állapotú ember ne legyen"; az embernek szabadnak kell lennie.[5] Széchenyi, Kossuth, Wesselényi és Kemény Zsigmond hatásának kell tulajdonítanunk azt, hogy az 1848-as forradalom előtt született írásaiban a reformeszmék olyan tételeit népszerűsítette, mint a közös teherviselés, személyes szabadság, vagyonbírhatóság, a jobbágykérdés rendezése. Miután azt írja, hogy „nincs pedig nép, mely kevéssé vagyonos legyen, mint a mi köznépünk", Erdélynek a magyar honnal egyesülten tenni kell azért, hogy — és ez a román jobbágyra is vonatkozik — a népnek földje, joga, szabadsága legyen.[6] Röviden: a rendi-feudális történelmi rendszer szerinte túlhaladott, korszerűtlen, s a magyarság jövőjének, megújításának biztosítása érdekében el kell fogadni s alkalmazni kell a polgári történelmi rendszer intézményeit.

Ez a meggyőződés vezette, amikor 1848 tavaszán késedelem nélkül katonaként s újságíróként bekapcsolódott a magyar forradalomba. A forradalom és szabadságharc életre szóló élményt nyújtott számára s élete végéig kitartott a magyar függetlenség gondolata mellett. A világosi katasztrófa után a Habsburg-hatalom bosszúját nem kerülhette el: fogságba vetették Nagyszebenben, ahonnan 1850-ben szabadult ki. Aztán három éven át szülőfaluja, Szentgerice nyújtott neki szállást és menedékhelyet; itt úgy élt és gazdálkodott kis családi birtokán, mint földmívelő falusfelei. Közben figyelte a nép magatartását, s időnként publicisztikai írásokat közölt, amelyekben a székely falu lélektanáról — mindmáig eléggé nem hasznosított — észrevételei olvashatók. Például az, hogy a földmívelő nép a világosi katasztrófa után milyen gyorsan magára talált s milyen energiával látott hozzá családi kisgazdaságának helyreállításához, miközben magába zárta s makacsul őrizte a szabadságharc emlékét.[7]

Falusi elzártságából 1854-ben lépett ki, amikor gróf Mikó Imre, aki őt nagyszebeni tisztviselősködése idején, 1848 előtt személyesen ismerte és értékelte, Kolozsvárra szólította, ahol végleg elkötelezte magát a történetkutatással, történetírással. Segítette és ösztönözte ebben az a körülmény is, hogy az önkényuralom idejének magyar társadalma nagy érdeklődéssel fordult a saját múltja felé, hogy a kilátástalannak tűnő jelenért, az (ismét) elvesztett szabadságért a történelemből nyerjen vigaszt és biztatást. Mikó Imre jó érzékkel tapintott rá a korigényre s nagyszabású történeti forrásfeltáró tervet készített.

Mikó Imre arra kérte Jakab Eleket, hogy működjön közre a magyar történelem forrásainak összegyűjtésében és kiadásra való előkészítésében. Az ajánlat jókor és jól jött. Jakab Elek lelkesen elfogadta s néhány év alatt Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehér-

[4] *Szentiváni Mihály életiratához*, Figyelő 3 (1878) 111.
[5] *Nemzeti Társalkodó*, l. Erdélyi Híradó, 1846 szeptember 20., № 180, 572—573.
[6] *Nemzeti Társalkodó*, l. Erdélyi Híradó, 1846 szeptember 20., № 180, 572—573.
[7] EGYED: *Jakab Elek életműve* (3. j.), 14—15.

vár, Nagyszeben és más települések levéltáraiban, könyvtáraiban nagy számú dokumentumot kutatott fel és adott át a Mikó által szerkesztett *Erdélyi Történelmi Adatok* számára. Aztán a fiatal és a forrásfeltárásban egyre nagyobb gyakorlatot szerző történetkutató Jakab Eleknek, akárcsak annyi erdélyi magyar értelmiséginek Mikó Imre, aki ezekben az években valóban Erdély Széchenyijének bizonyult, a tudomány művelésére új lehetőség megteremtésén munkálkodott. Felújítva egy erdélyi múzeum alapításának már korábban megszületett gondolatát olyan országos mozgalmat indított, amely eddig soha nem tapasztalt társadalmi összefogással 1859-ben létrehozta az Erdélyi Múzeum-Egyesületet Kolozsvárt, amely a múzeumi feladatok ellátása mellett arra vállalkozott, hogy akadémiai jellegű tudományos intézmény legyen. Valóban, az Erdélyi Múzeum-Egyesület gazdag levéltári s történelmi tárgyi gyűjteménye, nagy szakkönyvtára által jó keretet biztosított a történetkutatás műveléséhez.

Jakab Elek végig segítette Mikót, s az Erdélyi Múzeum-Egyesület igen tevékeny tagja lett, ami azzal kezdődött, hogy az alakuló ülésről értékes beszámolót írt a *Pesti Napló*ban.

Ezek az évek persze nemcsak a történeti forrásfeltárás és -kiadás terén való buzgólkodásának a jegyében teltek el, hanem történésszé válásának is döntő időszakát jelentették. Így vallott arról, hogy mekkora fordulatot hozott életében a Mikó Imre meghívása: „Maga mellé vett, a politikai üldözések sanyarú éveiben biztos menhelyet, vendégszerető hajlékot s alkalmat adott arra, hogy hazánk történetének alapos tanulmányozása, valamint alkotmányunk visszaállítása után, hivatali helyzetem és időnként nyilvánossá lett történelmi dolgozataim által folyvást lelki hajlamaim szerint munkálkodva, képessé legyek a nagyobb tudományi értékű, önálló művem megírására."[8]

A fenti sorokból az is kitűnik, hogy milyen tudatosan készült Jakab Elek erre a pályára. Segítették benne kedvezően alakuló családi viszonyai is. Ugyanis 1856-ban feleségül vette Mike Sándornak, az erdélyi főkormányszéki levéltár igazgatójának, Erdély egyik nagy oklevélgyűjtőjének Róza nevű leányát (akivel élete végéig szép, harmonikus családi életet élt), s ezután együtt dolgozhatott a nagy tapasztalatú levéltárossal, akinek gyűjteménye is rendelkezésére állt. Élete további sorsformáló tényezője volt az a körülmény, hogy a hivatali pályán is Mike Sándor nyomdokába lépett. 1861-ben levéltáros lett a főkormányszéki levéltárnál, 1863-ban pedig aligazgatóvá, majd 1867-ben igazgatóvá választották. A jogi végzettségű Jakab Elek tehát autodidaktaként, de a társadalomnak a történelem iránti megnövekedett érdeklődésétől és a történetkutatás intézményesülésétől is segítve vált történeti forrásgyűjtővé, forrásfeltáróvá. Itt, félúton azonban nem állhatott meg; ő többre vágyott, s a társadalom is azt várta tőle, hogy történetíróvá váljon.

A nagy kihívás nemsoká váratott magára: 1863-ban Kolozsvár vezetősége pályázatot hirdetett a város monográfiájának a megírására. A feltételek beszédes bizonyítékai a történetírói munka iránt ugyancsak megnövekedett korszerű igényeknek, mert a pályázat kemény szakmai tudományos feltételeket szabott, amikor azt várta, hogy a pályázó „feliratok, műemlékek, pénzek, eredeti oklevelek, szóval első hitelességű adatok alapján, oknyomozólag, kritikai megválasztással"[9] írja meg a város történetét 1848-ig. A feltételek tehát tudományos történeti monográfiát kértek, s Jakab Elek úgy érezte, hogy képes lesz megfelelni az elvárásnak.

[8] EGYED: *Jakab Elek életműve* (3. j.), 17—18.
[9] JAKAB: *Kolozsvár története* (1. j.), I 22.

A megfeszített kutatómunka évei következtek, s ennek eredményeként 1869-re elkészült Kolozsvár történetének első kötete, amely 1870-ben hagyta el a nyomdát. A teljes mű 1888-ban jelent meg, amely három leíró kötetből, egy okmánytárból, s „világosító" rajzokat tartalmazó részből állt. E mű megírásakor első ízben került sor Kolozsvár múltjának és forrásainak rendszeres kutatására. Ezt az eredményt értékelte, a neves történetírókból álló bizottság (Szabó Károly egyetemi tanár, akadémikus, Sámi László történetíró és Torma Károly egyetemi tanár, akadémikus) azt állapította meg, hogy a monográfia „a tudomány ma méltányosan megkívánható követelményeinek megfelel", amellyel — Szabó Károly szerint — „hazánk egy törvényhatósága sem dicsekedhetik."

Hogy a forrásfeltárás és adatgazdagság szempontjából valóban korszerű munka született, ahhoz nem fér kétség: a szerző eddig ismeretlen, nagyrészt eredeti források alapján s kritikai szempontok szerint dolgozott. A források felhasználási módja megfelelt a kor kívánalmainak. Ezt a mai kutatás is méltányolja s a mű értékén az sem változtat, hogy elírások is előfordulnak benne, vagy az, hogy egyes forrásféleségeket (pl. a városi számadáskönyveket) nem hasznosított.[10] Szerzőnk vallomása, hogy neki kellett „az egész «történet-épületet» megtervezni, anyagát összegyűjteni, rendezni s megalkotni" — mindenben helytállónak bizonyult. Mai szemmel is észlelnünk kell, hogy milyen pontosan, szakszerűen bánt olyan történettudományi alapfogalmakkal, mint adat, tény, esemény, amiből arra a következtetésre juthatunk — és erre bátorítanak VÁRKONYI ÁGNES historiográfiai kutatásai is —, hogy Jakab Eleket az 1860—1870-es években megérintette a pozitivista történetkutató irányzat hatása.[11] Ez az irányzat — mint közismert — a történetírás tudományosságának fokozására törekedett s ezért a forrásfeltárásra, a tényszerűségre nagy hangsúlyt helyezett, bár ebben korántsem merült ki a módszere. Nos, Kolozsvár történetében Jakab Elek nemcsak a gazdag forrásanyag természetétől vezettetve, hanem szemléleti indíttatásból is nagy hangsúlyt helyezett a gazdaságtörténetre, a polgárság történeti szerepének bemutatására, keresve a város virágzó és hanyatló korszakainak gazdasági-társadalmi okait. Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „hazánk polgári elemét fűzzük hozzánk, becsüljük meg és erősítsük, mert a csizmadia, asztalos és szabó, mint kereskedő, gyárnok és bankár oly tiszteletre méltó ma, ha szakmájában kitűnő és egész ember, mint az ügyvéd, tanár, a születés és nagybirtok ura". Kolozsvár s általában a városok pedig azért fejlődtek, mert nagy királyaink, „eszélyes nemzeti fejedelmeink e tekintetben túlszárnyalták korunk tudósait. Nekik a városok — mint élő kincstár s mint az ipar tűzhelyei — gondjaik és rokonszenveik különös tárgyai voltak mindig."[12]

Különben a *Kolozsvár története* második kötetének előszavában Jakab Elek az „újabb történetírási módszer"-ről ír, amely arra kötelezte, hogy a társadalom- és műveltségtörténeti résznek nagyobb teret biztosítson, mint az első kötetben. Külön is megnevezi a sajtó, az egyházak és az iskolák, a reformáció és az ellenreformáció szerepét a történelmi fejlődésben, amelyben nem kételkedett. Amikor Jakab Elek a második kötetet írta, a magyar történetírásban a pozitivizmus Szalay, Pesty Frigyes, Pauler Gyula és mások révén már nem kis mértékben éreztette hatását és ezalól — amint már szóltunk erről —

[10] Kolozsvár történeti forrásainak rendszeres feltárásában az úttörés érdeme Jakab Eleké, l. KISS A.: *Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herpei Jánosig*, Erdélyi Múzeum 54 (1992) 1—4, 174.

[11] R. VÁRKONYI Á.: *Pozitivista szemlélet a magyar történetírásban I—II*, Budapest 1973.

[12] JAKAB: *Kolozsvár története* (l. j.), I 26.

szerzőnk sem volt kivétel. Más kérdés az, hogy a *Kolozsvár történetének* szerkezeti felépítésében az új szemléletmód elveit nem tudta kellőképpen érvényesíteni, főként azért, mert a lehető teljes adatanyag felsorakoztatására törekedett, ami rendkívül megnehezítette az adatok áttekintését s a város belső fejlődéséhez alkalmazkodó korszakhatárok kijelölését. De hangsúlyozni kell: könyvének adatgazdagsága által Jakab Elek felbecsülhetetlen szolgálatot tett az utána jövő történésznemzedékeknek, hiszen az általa feldolgozott források egy jó részét elpusztították a későbbi viharos események.

A *Kolozsvár története* első kötetével Jakab Elek messzemenően megalapozta történetírói nevét, s ezt a szakma is elismerte: 1870-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, később teljes jogú tagjává választotta. Az oklevéltanban tanúsított szakmai hozzáértésének köszönhette, hogy 1875-ben az Országos Levéltár aligazgatójává nevezték ki. Levéltári munkásságával itt nem foglalkozunk, arról különben is SZABAD GYÖRGY magvas összefoglalója az érdeklődő rendelkezésére áll.[13]

Említett levéltári kinevezése után budapesti lakos lett, de a rohamosan változó-átalakuló fővárosban nehezen találta meg a helyét, ami ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy élete végéig erdélyi történetíró maradjon, szemben például az ugyancsak erdélyi származású Szilágyi Sándorral, akinek mondhatni zökkenőmentesen sikerült beilleszkednie az anyaországi történetírás rendszerébe és szellemiségébe. Jakab Elek történeti tudatában viszont felerősödtek a „transzilvanista" vonások, amit a tárgyválasztásán kívül az erdélyiekkel folytatott levelezése is tükröz. Ebben főként a kolozsvári unitárius értelmiséggel megszakadt kapcsolatok hiányát panaszolja, amit azért tartunk szükségesnek jelezni, mert az valószínűleg gátolta munkáját, bár még így is a legtöbbet alkotó történetírók közé tartozott.

Több dolgozatának tárgyát a jogtörténet köréből választotta. Ebben is modern polgári szemlélet vezeti, de ezt szintén áthatja sajátos „transzilvanizmusa", amely a nemzetiségi kérdésben a magyar—szász—román együttélést szem elől nem tévesztő álláspontjában jut kifejezésre.

Vonzódása a jogtörténet témaköréhez egyrészt jogi képzettségével hozható összefüggésbe, másrészt azzal, hogy a gondjaira bízott levéltár gazdag ilyen vonatkozású forrásgyűjteményt őrzött. Végül nem mellékes, hogy éppen jogtörténeti dolgozatai által szólhatott hozzá leginkább — persze közvetve — korának számos időszerű kérdéséhez. Így az osztrák—magyar ellentétek kiéleződéséhez s a minket közelebbről érdeklő erdélyi problémákhoz, a magyar—román—szász együttélés ilyen-olyan konkrét vonatkozásához. Nagy számú kisebb közleményét elhagyva néhány kiemelkedő munkáját sorolhatjuk ebbe a kategóriába.

Kezdjük *A királyföldi viszonyok ismertetése* című két kötetes művével. Ez a könyv nem véletlenül váltott ki nagy érdeklődést, hiszen a volt Királyföld, a szász székek népeinek egymáshoz fűződő kapcsolatait, azok jogtörténeti vonatkozásait s gyakorlati vetületeit tárgyalta. Mégpedig olyan időben, amikor a tervezett közigazgatási átszervezés napirendre tűzte a szász és a székely székek megszüntetését és a megyerendszer bevezetését. S mivel az első kötetet a szász sajtó egy része elmarasztalta, azt állítva, hogy szerzője hivatalnoki minőségében fejtette ki nézeteit, Jakab Elek a második kötet előszavában mintegy védekezésképpen leszögezte: amikor a szászok középkori eredetű privilégiumainak anakronisztikus voltára rámutatott, tettében semmi sem befolyásolta, s „szé-

[13] SZABAD GY.: *A levéltáros és történetíró Jakab Elek pályaképéhez*, LK 44—45 (1974) 551—557.

gyenletes gyöngeségnek" tartaná, ha „idegenséget" érezne valamely együtt lakó erdélyi nép iránt.[14] Viszont határozott maradt abban a tekintetben, hogy a középkori előjogok felett eljárt az idő. A privilégiumok helyén a polgári egyenlőség elvei szerint kell újrarendezni a viszonyokat a Barcaságon, a volt Királyföldön; Jakab Elek igazságérzetére vall az is, hogy nem vette védelmébe a székely önigazgatás maradványait sem.

Bonyolította a helyzetet, hogy ekkor került napirendre a királyföldi közjavak (erdők, legelők) megosztásának ügye is, és hogy az osztozkodás — mint általában — nem ment súrlódásmentesen végbe. Jakab Elek jogtörténeti s jogi érvekkel támogatta a közvagyon megosztásának modern polgári elvét, s a nemzetiségek egyenlőségét tartotta szem előtt. „A vegyes nemzetiségek együtt lakása tény. Ezt el kell fogadnunk. Azt ignorálni, egyiket vagy másikat kitelepíteni vagy akaratán kívül beolvasztani engedni rossz politika lenne" — írta 1876-ban, könyve második kötetében. Mondanivalóját nyomatékosította akkor is, amikor kifejtette, hogy az egyenlő teherviselés elvéből következően minden nemzetiség „a közművelődés eszközeihez egyformán jogosult", ezt pedig iskolák által megvalósítani az állam feladata.[15]

Jakab Elek *A királyföldi viszonyok ismertetése* című könyvét vagy annak egy részét — valószínűleg George Barit kezdeményezésére — román nyelvre is lefordították, s fogadtatásával kapcsolatban sokat mondó tény, hogy szerzőjét a rangos Román Irodalmi Társaság, az ASTRA tiszteletbeli tagjává választotta.[16] De nem ez volt az egyetlen indítéka a Jakab Eleket ért megtiszteltetésnek, mert amint GÁL KELEMEN írta monográfiájában, utóbbi „fél évszázados hírlapi s történetírói munkássága alatt ismételten és igen meleg rokonszenvvel foglalkozott a román parasztság társadalmi, gazdasági és művelődési kérdéseivel".[17]

A királyföldi viszonyok ismertetése című munka legérdekesebb részének történettudományi szempontból azt tartjuk, amely a barcasági, általában a királyföldi parasztság történetével foglalkozik s az itteni jobbágyviszonyok kialakulásával s jellegével kapcsolatban tesz fontos megállapításokat.

A *Tanulmányok Erdély XVIII. századi történetéből* című kötete, amely 1873-ban jelent meg, két fontos problémát tárgyal. Az első dolgozat a székely határőrség felállításának történetét fejti ki, miközben a hatalom részéről elkövetett törvénytelenségek egész sorát hozza felszínre. Ez a munka eredeti források alapján egészíti ki Teleki Domokosnak alig valamivel korábban kiadott ilyen tárgyú könyvét.

A másik dolgozat a Habsburg-foglalás nyomán életbe léptetett jogi változásokat kutatja. Elsősorban arra összpontosít, hogy mi volt a politikai háttere Mária Terézia intézkedésének, amely Erdélyt „nagyfejedelemségi" rangra emelte a birodalmon belül. Hogy valóban jogtörténeti sorozatról van szó, azt jól bizonyítják a következő tanulmányainak tárgykörei. Egy év múlva a *Századok*ban közölte A *Pragmatica Sanctio története Erdélyben* című dolgozatát, majd ugyancsak a *Századok*ban tette közzé a II. József erdélyi politikáját elemző írását.[18]

---

[14] JAKAB: *A királyföldi viszonyok ismertetése*, II III.

[15] JAKAB: *A királyföldi viszonyok ismertetése* (14. j.), II 73.

[16] *G. Barit magyar levelezése*, szerk. I. CHINDRIŞ—KOVÁCS F., Bukarest 1974, 163.

[17] GÁL: *Jakab Elek élet- és jellemrajza* (3. j.), 85.

[18] JAKAB E.: *Erdély országgyűlései története II. József császár és fejedelem alatt*, Századok 18 (1884).

Jakab Elek jogtörténeti munkái meggyőző bizonyítékai annak a történelmi ténynek, hogy Erdély bekebelezése a Habsburg-birodalomba az elnyomatás fokozódásával járt: az autonómia egyre gyengült, míg a központi hatalom minden lényeges igazgatási funkciót magának biztosított. Csak a többségében magyar nemesség és szász patríciusság őrizhetett meg önkormányzati jogaiból annyit, amennyi abban az időben a rendeknek kijárt. A Habsburg-hatalommal kapcsolatos történetírását bizonyosan befolyásolta az is, hogy ő a magyar nemzeti állam és függetlenség híve volt; 1848-as eszméit sohasem adta fel.

Jakab Elek műveinek szám szerinti nagyobb része a művelődéstörténet köréből meríti tárgyát. Amennyiben egyetértünk ennek a fogalomnak a tágabb értelmezésével, itt kell megemlítenünk eszme- és irodalomtörténeti dolgozatait. S természetesen ide tartoznak egyháztörténeti közleményei is. Bár teljes Jakab Elek-könyvészettel nem rendelkezünk, SZINNYEI JÓZSEF, GÁL KELEMEN s a magunk kutatásai alapján 32 művelődéstörténeti tanulmányát sikerült számba vennünk. Ezek mellett a napisajtóban s a különböző közművelődési lapokban napvilágot látott ilyen jellegű írásainak a száma minden bizonnyal meghaladja a 200-at.

Az irodalomtörténet Jakab Elek főbb munkái közt tartja számon a Dávid Ferencről írt monográfiát, amelyet a nagy erdélyi vallási és egyházi reformátor halálának 300. évfordulóján tett közzé.[19] A kritika annak idején elismeréssel szólt ugyan róla, de hibájául rótta föl egyes túlzó megállapításait. Valóban, ebben a nagyon nagy ambícióval írt munkájában hiába keressük a Jakab Elek műveire általában jellemző adatbőséget: ezzel a témával kapcsolatban csak kevés és töredékes forrás állt rendelkezésre, s a könyv — bírálói szerint — néhány ponton eltér a történelmi valóságtól. DEÁK FARKAS e könyvvel kapcsolatban ezt írta: „Ítéletei nem hosszas elmélkedés és mérlegelés eredményei, hanem a tisztán látott és előre kitűzött cél meghódítására szánt mennydörgés villámszikrái."[20]

Igen érdekesek és értékesek azok a dolgozatai is, amelyek a közvetlenül előtte járó írók, történészek, reformer politikusok életét és munkásságát ismertetik. Ezekben nemcsak a számos új adat sokat érő, hanem a személyes ismeretségre támaszkodó jellemzések élményszerűsége is. Különösen itt nyílik alkalma a szerzőnek arra, hogy saját koráról is véleményt mondjon. Érvényes ez mindenekelőtt a Wesselényi Miklós ellen indított per történetét tárgyaló két kötetes könyvére,[21] amelyben a Habsburg-hatalom alkotmánytipró módszereit s a per manipuláltságát a hiteles dokumentáció szakszerű ismertetésével bizonyítja be. Helytállóan mondja, hogy a bécsi kormányzat képviselői Wesselényi üldöztetése által az ellenzéki mozgalmat akarták megfélemlíteni, hogy „a felébredt közszellemet s a nemzet alkotmányos érzületét elfojtsák, s a hatalmát féltő bureaucratiát még egy időre megszilárdítsák".[22]

1870-ben közölte *Bölöni Farkas Sándor és kora* című monográfiáját, amelyet a mai Bölöni Farkas Sándor-kutatás is nagyra értékel és sokszor idéz.[23]

Alapvetőnek bizonyult a neves író és népdalgyűjtő kortárs-elődről, Kriza Jánosról készített tanulmánya is.[24] Jakab Eleket komoly barátság fűzte Krizához: gyűjtését nem-

[19] JAKAB E.: *Dávid Ferenc emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára*, Budapest 1879.
[20] Századok 14 (1880) 510.
[21] JAKAB E.: *Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpöre I—II*, Kolozsvár 1876.
[22] Eredetileg cikksorozatban jelent meg a kolozsvári *Történelmi Lapok*ban.
[23] Bölöni Farkas S.: *Utazás Észak-Amerikában*, kiad. BENKŐ S., Bukarest 1966, 58.
[24] JAKAB E.: *Kriza János unitárius püspök életirata*, Keresztény Magvető 14 (1878).

csak nagyra tartotta, de kiadásának útját is egyengette, miközben a szerzőt további munkára biztatta.[25] A Kelemen Benjáminról, a kiváló mezőgazdáról, Wesselényi gazdatisztjéről és barátjáról írt életrajza azért is említésre méltó, mert benne a közügyi szolgálat szépségének és hasznosságának konkrét példáját idézi fel. A *Nagyernyei Kelemen Benő élete* című tanulmányában olvashatjuk: „Szép az emberi élet, midőn évei magas célok szolgálatában, híven munkálkodva, kifogástalan sikerektől kísérve folynak le."[26] Valószínű ilyen etikai meggondolásból születtek kisebb terjedelmű, de nem kevésbé érdekes cikkei is hídvégi Mikó Imre, Kemény József, Mike Sándor és Orbán Balázs tevékenységéről.

Szólnunk kell Jakab Elek intézménytörténeti munkáiról is, amelyek munkásságának fővonulatához tartoznak.

Sokat dolgozott a marosvásárhelyi Teleki Tékában, nem véletlen, hogy komoly dolgozatot szentelt megalapítása történetének, állománya bemutatásának.[27] Egy másik értékes művelődéstörténeti tanulmánya Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság fejlődését elemzi.[28] Ebben arra vállalkozott, hogy főként „új nyomozásai" alapján összefoglalja ezt az elődök által eléggé összekuszált kérdést, amelyről „egy kis irodalom van már, anélkül, hogy belőle akár Aranka életét, jellemét s a két társaság alapításában való igazi érdemeit, akár azok eredetét, célját, megalakulását ... megértenünk lehetne".[29] Oknyomozó módszerrel s az addigi irodalom „kritikai felhasználásával" arra törekedett, hogy „Aranka az legyen tanulmányomban, ami volt korában és életében."[30] Itt és az 1880-as években született más tanulmányaiban már jól felismerhető a Leopold Ranke által kifejlesztett modern forráskritikai irányzat hatása is. Valóban, a gondos előkészület gyümölcsözőnek bizonyult: Jakab Eleknek ez a munkája az Aranka-kérdés nagy irodalmának legjobb darabjai közé tartozik.

Ugyanígy előkelő helyen tartja számon a szakbibliográfia *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig* (Budapest 1882) című kismonográfiáját is. Benne az egyik legjellegzetesebb polgári intézmény, a hírlapi sajtó erdélyi útját kíséri nyomon, párhuzamosan mutatva be a magyar, román és német újságírás históriáját. Ez a tárgyalási mód abban az időben szerfelett ritka dolog volt. S ha emellett tekintetbe vesszük a tudományos etika szabályait tiszteletben tartó tárgyilagosságát, okkal beszélhetünk Jakab Elek történetírásának demokratizmusáról.

Hogy a Jakab Elek művelődéstörténeti kutatásait bemutató fenti vázlatos képet még egy nem lényegtelen mozzanattal egészítsük ki, meg kell említenünk az erdélyi nyomdászat történetéről ugyancsak átfogó megközelítésben írt dolgozatát is.[31]

A székelyek történelme Jakab Eleket mindig élénken foglalkoztatta. Érdeklődését székely származása s a székely történelem sajátosságai tartották fenn. S mivel az ő korában ennek a kérdéskörnek számos fontos részlete még feltárásra várt, 1873-ban Jakab Elek pályadíjalap létesítését kezdeményezte a székely történeti monográfia megírására.[32] Bár a monográfia elkészítését nem rá bízták, hanem a szintén kiváló kortárs történetíró

[25] 1874 december 27-ei levele Kriza Jánoshoz. L. még GÁL: *Jakab Elek élet- és jellemrajza* (3. j.), 174—177.
[26] *Keresztény Magvető* 23 (1887) 3, 146.
[27] JAKAB E.: *A Teleki-könyvtár és a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond-társaság*, Figyelő 4 (1879).
[28] *Figyelő* 9 (1884).
[29] *Figyelő* 9 (1884) 161 és klny. 11.
[30] *Figyelő* 9 (1884) 162 és klny. 11.
[31] JAKAB E.: *Az erdélyi nyomdák történetéhez*, MKsz 6 (1881) 9—26.
[32] Korábban Mikó Imre kezdeményezte, hogy írjanak ki pályázatot ilyen célból.

Szabó Károlyra — akit maga is nagyra becsült —, a székely történelem különböző eseményeiről legalább 30 kisebb-nagyobb terjedelmű dolgozatot írt. E dolgozatok közül nem egy alapvető fontosságú kérdést boncolgat. Hogy a monográfia elkészítéséhez szükséges forrásfeltárást serkentse, először is a *Székely Oklevéltár* fontosságáról értekezett, majd később olyan fogalmak tisztázását kísérelte meg, mint a székely ispánság, önkormányzat, határőrség, a székely föld stb. Mindennek ellenére a székelység történetének behatóbb kutatásába csak élete alkonyán fogott bele.

A fordulat akkor következett be, amikor 1893-ban Udvarhely megye vezetősége szerződést kötött Jakab Elekkel a megye történetének megírására. Itt volt hát újra a nagy alkalom, hogy a székelység történetének feltárásában is olyanszerűt alkosson, amilyen a Kolozsváré volt a várostörténetek sorában. Udvarhelyszék históriájának kapcsán lényegében az egész székelység múltjáról lehetett, sőt legfontosabb pontjaiban kellett is írni. Tényleg, Jakab Elek előrehaladott kora ellenére nagy lendülettel és ambícióval fogott hozzá ehhez a feladathoz. De már az első lépéseknél tapasztalnia kellett a nehézségeket, amennyiben a kiindulópont, az eredetkérdés megoldatlan volt. Bonyolította a helyzetet az, hogy éppen azokban az időkben dúlt a harc a kérdés körül, két, egymással homlokegyenest ellenkező vélemény között. A történészek egy része a székely-hun származás mellett szállt síkra, mások az akkoriban elhunyt Hunfalvy Pál etnográfus szellemében merőben tagadták azt. A helyzet kétségkívül idegesítette Jakab Eleket. 1894 március 26-án kelt levelében például azt írta: „Engem pedig éjjel-nappal gyötör a székely monográfia kísértő lelke, amelyet igen késő korban vállaltam el, s tartok tőle, hogy az időből kifogyok."[33]

De bármennyire sürgette is előrehaladott kora s a szerződésben előírt határidő, Jakab Elek most sem tagadta meg történetírói tulajdonságát, az alaposságot, mivel lelkiismerete nem engedte, hogy gyenge munkát adjon ki kezéből. Nos, éppen a monográfia sikere érdekében igen érdekes elhatározás született meg benne: a magyarországi székely telepek helyszíni tanulmányozásának a terve. Egyik levelében, amelyet kutatás közben írt, ezt ígérte kolozsvári barátjának: „a Vág völgyi székely telepek nyomozására tett tudományos útam bevégzésekor nevezetes újdonságot mondok majd el a székely palóc népről."[34] Feladatát inkább néprajzi megközelítésben, de célratörően fogta fel: „Meg kell néznem és ismernem — írta — a palócokat és göcseieket, akiknek tájbeszéde sokban egyez a székelyekével, látnom kell őket saját földjükön és falvaiban, háznépök közt; tanulmányoznom kell véralkatukat és jellemöket, családaikat és hagyományaikat."[35] Mindezt azzal a céllal, hogy megállapíthassa, vajon az erdélyi székelyek nem onnan kerültek-e keleti hazájukba, amint azt Hunfalvy állította.

Kutatásai eredményéről 1896-ban részletes tanulmányban számolt be. Szerinte nem igazolódott Hunfalvy tétele: a palóc és a göcsei népnyelv „egy a székelyekével" ugyan, de az erdélyi székelységet nem onnan telepítették. A székely szó nem határőrt jelent — ebben is tévedett Hunfalvy —, hanem „nemzetnév".[36] Tisztázni a székely őstörténet alapkérdését azonban ő sem tudta, így Udvarhely megye története kapcsán csatlakoznia kellett a két nézet valamelyikéhez. Azoknak a véleményét tette magáévá, akik — mint

[33] Levele Ferenc Józsefhez (1894 március 24.).
[34] Levele Ferenc Józsefhez (1895 május 25.).
[35] JAKAB E.: *Székely telepek Magyarországon*, Századok 30 (1896) 582—583.
[36] JAKAB: *Székely telepek* (35. j.), 707.

Orbán Balázs, Szabó Károly és mások — a hun származást vallották. A bizonyítás érdekében áttanulmányozta Nagyajtai Kovács István kéziratos hagyatékát, tudván, hogy e kérdés az erdélyi történetírás e jelentős alakját mennyire foglalkoztatta. Nagyajtai Kovács véleménye alapján fogadta el az úgynevezett *Csíki Székely Krónikát* eredeti alkotásnak, bár — és ezt hangsúlyozni szeretnénk — fenntartásainak is hangot adott.[37]

Ilyen előkészületek után Jakab Elek hozzálátott a monográfia megírásához, de kifogyott az időből: amint előre látta, csak félig sikerült elkészülnie a szöveggel, mert 1897 július 22-én örök nyugalomra tért. A kéziratban maradt munka folytatására Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanárt kérték fel, aki aztán befejezte s 1901-ben *Udvarhely megye története* címmel közre is adta azt.

A kötet bírálói nem késtek felróni Jakab Eleknek, hogy az eredetkérdésben romantikus álláspontra helyezkedett, s hogy emiatt nem vitte előbbre a székely őstörténet megoldásának ügyét. Tegyük nyomban hozzá, hogy Jakab Elek az őstörténetet illetően kész tételből indult ki, azt próbálta a teljes rendelkezésére álló irodalom felhasználásával bizonyítani. Ám nagy tévedés volna ennek alapján romantikus történésznek tartani őt, aki módszerét tekintve pozitivista volt, még akkor is, ha egy-két kérdésben engedett a romantikus historikusok nézeteinek. Igazságtalanok volnánk emlékéhez, ha nem ismernénk el azt, amit KOZMA FERENC 1901-ben *Udvarhely megye történetét* ismertetve megállapított: minden vitathatósága ellenére Jakab Eleknek ez a munkája „az ide vonatkozó irodalom egyik hatalmas alkotása marad".[38] Jakab Elek módszerbeli fogyatékossága abban áll, hogy nem használta fel a nyelvészet és régészet eredményeit.

Áttérve műveinek az 1848—1849-es eseményekkel foglalkozó kis csoportjára, ezek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a szorosabban vett történettudomány vagy inkább az emlékirat-irodalom kategóriájához tartoznak-e. Úgy véljük, mindkettőhöz, mert hol történeti dokumentumok, hol személyes élmények alapján tárgyalják a témákat. Így vallott a forradalomról és szabadságharcról a XI. zászlóalj történetét,[39] különböző saját élményeit ismertető más kötetében,[40] valamint élete egyik legfőbb munkájában, amelyet *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re* címmel adott ki Budapesten, 1880-ban. Különösen ez utóbbi ma is egyike legtöbbet idézett történeti munkáinak.

Jakab Elek munkássága, akárcsak számos kortársáé, hiteles példája annak is, hogy a tudományos történetírás, a történeti publicisztika s a társadalmi közírás nem zárják ki egymást. Jakab Eleknek több száz írása látott napvilágot a napisajtóban és a közművelődési lapokban. Hosszú és megfeszített munkájának eredményei ezáltal jutottak el a szélesebb olvasóközönséghez is. Történetírásának kultúraközvetítő funkciója is volt.

Úgy vélem, hogy az eddig felvázoltak alapján megkísérelhetjük — legalább főbb vonalakban — meghatározni Jakab Elek történetírását, valamint helyének kitapintását a magyar történetírás történetében.

Azt már a *Kolozsvár története* kapcsán elmondottuk, hogy a forrás- és adatfeltárás terén minden erdélyi elődjét meghaladta. Ezáltal előbbre vitte azt a tudományos esemény-történetírást, amelyet a 18. században Benkő Józsefék elindítottak, majd a 19. szá-

---

[37] „Bár nekem is van kifogásom, az egészet elvetendőnek nem tartom." JAKAB E.—SZÁDECZKY L.: *Udvarhely megye története*, Budapest 1901, 94.

[38] KOZMA: *Jakab Elek élete* (3. j.), 135.

[39] JAKAB E.: *Adatok a XI. zászlóalj történetéhez tekintettel az erdélyi 1848—1849-i eseményekre*, Kolozsvár 1896.

[40] JAKAB E.: *Emlékek a szabadságharc idejéből*, Budapest 1879.

zad közepén báró Kemény József, Nagyajtai Kovács István s Mikó Imre magasabb szinten folytatott. Bár Jakab Elek autodidakta volt, akárcsak elődei s legkiválóbb nemzedéktársa, Kővári László, a forráskritika szabályait nemcsak ismerte, de alkalmazta is. Ezt nem kérdőjelezheti meg az, hogy a székelyek származására a hamis székely krónika kérdésében ő sem tudta, akárcsak a legtöbb 19. századi történetíró, meghaladni a hagyományos hun származás, illetőleg a krónika eredetiségét valló álláspontot.

Jakab Elek történetírására nem tévedései, hanem eredményei a jellemzők. A *Kolozsvár történetét* szívesen helyezném Salamon Ferenc *Budapest története* (1878—1885) című műve mellé, ezzel mintegy érzékeltetvén Jakab Elek helyét a magyar historiográfiában, bár ezt egy alapos összehasonlító vizsgálatnak kellene eldöntenie. Azt azonban senki sem vonhatja kétségbe, hogy a *Kolozsvár története* a magyar tudományos történetírás kibontakozásának útján igen figyelemre érdemes alkotás volt.

Ami a jogtörténeti munkáit illeti, azokból az olvasó megismerhette Erdély közjogi helyzetének változásait a Habsburg-foglalást követően. Egyház- és művelődéstörténeti dolgozatai értékét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy napjainkban is hasznos kiindulópontjai az ilyen irányú kutatásoknak.

Szemlélete kétségkívül nemzetközpontú s ezt a reformkor, valamint az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc eszméi s törekvései határozták meg. Ezért történetírásában a polgárosodás és a nemzeti haladás szükségességének felismerése jól megfért egymással, s műveivel ezt a célt kívánta előmozdítani. A fentiekkel nem áll ellentmondásban az, hogy tudatát átszőtte sajátos transzilvanizmusa s hogy a dualizmus idején is végig Erdély történeti kérdései foglalkoztatták.

Felmerül az a kérdés is, hogy volt-e összefüggés Jakab Elek történetírása s az ő korában Európa nyugati felében uralkodóvá vált történeti irányzat, a pozitivizmus között; hatott-e rá a nevezett irányzat. Hogy Jakab Eleket is elérte a pozitivizmus hatása, ha nem is olyan mértékben, mint Kővári Lászlót vagy Pesty Frigyest, az mindenekelőtt a témaválasztásban s polgári társadalomtörténeti szemléletben, az oknyomozó módszerében nyilvánult meg. Munkáival a civilizáció fejlődését, a városodást, a jogkiterjesztő politikát, a művelődés szükségességének a gondolatát erősítette. Helyét a magyar történetírás történetében azon 19. századi kortársak mellett kell megtalálnunk, akik hozzájárultak ahhoz, hogy a történetírás a tudomány rangjára emelkedjék.

NIEDERHAUSER EMIL

Néhány megjegyzés a historiográfiáról

Jubilánsunk eddig két, azóta is maradandónak számító historiográfiai munkával szerzett — többek között — jó nevet magának, a Thaly Kálmánról,[1] és nem sokkal később a magyar történetírás pozitivista vonatkozásairól szólóval.[2] Ezekben a történetírás történetének két lehetséges módszerét mutatta be.

Mert az első, mondhatnánk úgy, a hagyományos feldolgozási módot képviseli. A történetírás története érdemben az egyes történetírók, netán történetírói iskolák bemutatása. Meg kell vizsgálni, milyen forrásanyagot használt fel a történetíró, azt milyen módszerrel dolgozta fel, hogyan illeszkedik be ezzel az illető nemzeti történetírás fejlődésébe, miben vitte előre az ismereteket. A történetíró személyiségére is ki lehet térni, iskolázottságára, mestereire, s hogy azoktól mit tanult, netán miben haladta meg őket. Szót lehet ejteni a történetíró világnézetéről, azokról a szélesebb értelemben vett szellemi befolyásokról, amelyek történetírói nézeteit formálták. Mindenképpen szót kell ejteni a történetíró saját koráról, milyen behatást gyakorolt az nézeteire. Erre a kérdésre a továbbiakban még visszatérünk.

Jubilánsunk elsőnek emlegetett műve ezt valósította meg, roppant mélységben, óriási anyagot megmozgatva. Nyilván ezt a részletezést csak az a monográfia engedheti meg magának, amely egy életművet taglal. Egy nemzeti történetírás egészének, vagy akár csupán egy adott korszakának a megjelenítése ilyen széleskörű elemzést nem tesz lehetővé, hiszen akkor akárcsak a dualizmus-kori magyar történetírás történetét is sok olyan kötetben kellene megírni, mint az itt említett monográfia. A fontos mozzanatok, amelyekre ki kell térni, ebben az esetben is azonosak, persze csupán rövidebb tárgyalást tesznek lehetővé.

A másik említett VÁRKONYI-monográfia másfajta megközelítést tartalmaz. A pozitivista filozófia hatását mutatja be a magyar történetírásra. És általában a pozitivista történetírását, amelyről jubilánsunk maga is publikált ugyancsak önálló kötetet.[3] Ha úgy tetszik, még igényesebb feldolgozási mód, hiszen monumentális mű született belőle. Nyilván lehet ezt a szempontot egy ember munkásságának a tárgyalásánál is érvényesíteni, ahogy az meg is történt, de nyilván eredményesebb, ha ez sokak, egy egész nemzeti történetírás vizsgálatára terjed ki.[4]

---

[1] R. VÁRKONYI Á.: *Thaly Kálmán és történetírása*, Budapest 1961.

[2] R. VÁRKONYI Á.: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I—II*, Budapest 1973.

[3] R. VÁRKONYI Á.: *A pozitivista történetszemlélet*, Budapest 1970; l. ennek cseh *pendant*-ját T. VOJTĚCH: *Česká historiografie a positivismus. Světonázorové a metodologické aspekty*, Praha 1984.

[4] A történetírás történetének válogatott és annotált bibliográfiáját adja kitűnő munkájában PÓK A.: *A Selected Bibliography of Modern Historiography*, New York—Westport, Conn.—London 1992. A klasszikus mű mindmáig E. FUETER: *Geschichte der neueren Historiographie*, München 1911 (új kiad. O. FÜSSLI, 1985).

Az előbbi a történetírás történetének hagyományos megközelítése, ebben a műfajban számos klasszikus alkotás született. A legnagyobb orosz történetíró, V. O. KLJUCSEVSZKIJ is ezt a módszert választotta,[5] rövidebb terjedelemben érdemibb elemzést adott, mint a szovjet korszak összefoglaló feldolgozása, a Szovjetunió történetírásának vázlatos története, több kötetben.[6]

Van persze még egy harmadik út is, amely voltaképpen az eddigi történetírásban is használatos, kandidátusi és akadémiai doktori disszertációk esetében egyenesen hivatalos előírás is volt. A historiográfiára gondolunk, egy téma kutatástörténetének a felvázolására. Az előírás nálunk ezt bevezető fejezetként igényelte. A szovjet történetírás „nagy öregе", B. D. GREKOV a parasztság történetéről írt, magyarul is megjelent nagy monográfiájában[7] minden egyes tematikai pont esetében megvalósította ezt a kutatástörténetet. Egy legújabb orosz összefoglalás az orosz történelemről — persze GREKOVnál jóval kisebb terjedelemben és elnagyoltan — ugyanezt teszi a szövegbe beleépítve.[8]

Elképzelhető volna ez elvben egy történetírás egészének a vonatkozásában is. A lengyel történetírásban, persze megint csak körülhatároltabb tematikával, de már születtek ilyen munkák.[9] Lehetne erre gondolni, hogy ezt szélesebben lehetne megvalósítani. Megint a lengyel történetírás példájához kell fordulnunk, hiszen az a legfejlettebb Kelet-Európában. Az 1950-es évek végén indult nagy összefoglaló lengyel történelem,[10] amely a mi „tízkötetes"-ünkre emlékeztet, de az újkorhoz érve elakadt, az egyes fejezetekhez adott ilyen kutatástörténeti összefoglalásokat. Ha a lengyel történelemnél maradunk, nyilván adódhatnak olyan kutatási csomópontok, amelyeknek a historiográfiáját érdemes volna megvizsgálni. A szovjet korszakban az etnogenezis volt az első ilyen csomópont, egy etnikum kialakulása az állam megjelenéséig, sőt azon is túl. Az állam létrejötte nyilván másik ilyen csomópont lehetne a lengyelek esetében is. Azután a széttagoltság kora, majd a lengyel állam egyesítése Łokietek Ulászló és III. Kázmér alatt. Azután a lengyel nagyhatalmi állás, majd a lengyel állam hanyatlása és hármas, sőt négyes felosztása. A 19. század gazdasági, társadalmi és politikai eseménysorozata is megér egy ilyen vizsgálatot. Ahogy nyilván a lengyel állam létrejötte 1918-ban, ennek hazai és nemzetközi előzményei, feltételei. A két világháború közti lengyel nagyhatalmi igény is szóba jöhetne,[11] a korszak összes fejleményeivel együtt, a lengyel ellenállás a második világháború alatt, és helyreállítása 1945-ben. Erősen közeledünk már saját korunkhoz, erre vonatkozólag a történeti irodalom már távolról sem olyan bőséges, mint a korábbi szakaszok esetében. De az 1945-ös eseménysornak is van már bővebb irodalma. A pártállami időszak még inkább csak a publicisztikában jelentkezett. De ez utal arra a problémára is, vajon ezt mennyire kell felvenni a történetírás történetének tárgyalásába.

Ugyancsak *standard*nek számít J. W. TOMPSON—B. J. HOLM: *A History of Historical Writing I—II*, New York 1942.

[5] V. O. KLJUCSEVSZKIJ: *Лекции по русской историографии*, Сочинения VIII, Moszkva 1959, 396—488.

[6] M. N. TIHOMIROV—M. A. ALPATOV—A. L. SZIDOROV—M. V. NECSKINA (red.): *Очерки истории исторической науки в СССР I—III*, Moszkva 1955—63 (a III. kötet egyik fejezete kutatástörténeti szempontból összegez, de ez a kötet csak az 1900 és 1917 közti korszakot tárgyalja).

[7] B. D. GREKOV: *Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig I—II*, Budapest 1956—1957.

[8] M. HELLER: *Az orosz birodalom története*, Budapest 1996.

[9] F. BRONOWSKI: *Idea gminowładztwa w polskiej historiografii (Geneza i formowanie się syntezy republikańskiej Lelewela)*, Łódź 1969; M. H. SEREJSKI: *Naród i państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1973.

[10] H. ŁOWMIAŃSKI—S. KIENIEWICZ—W. KULA: *Historia Polski I—II*, Warszawa 1958—1959.

[11] Z. LANDAU—J. TOMASZEWSKI: *Polska w Europie i świecie 1918—1939*, Warszawa 1980

A szovjet korszakban ez teljesen egyértelmű volt, de a hivatalos szakma akkor is idegenkedett tőle.

Nyilvánvaló, hogy egy nagyobb téma historiográfiája valóban feldolgozásra méltó téma. Hogy csak egy példát villantsunk fel, a csehországi huszita mozgalmat. Az előzményekről nem is szólva, FRANTIŠEK PALACKÝ nagy összefoglaló cseh történetében nagy terjedelmet szánt erre, ez a rész magyarul is megjelent.[12] PALACKÝ, a protestáns egyértelműen pozitívan látta a mozgalmat, amely szerinte a lelkiismereti szabadságért, tehát igen modern igényért folyt. A hithű katolikus VÁCLAV VLADIVOJ TOMEK mintegy PALACKÝ *pendant*-jaként írt Prága-történetében[13] éppen a negatívumokat állította az előtérbe. Ezt folytatta voltaképpen a cseh történetírás legnagyobb képviselője, JOSEF PEKAŘ,[14] és megint vele mintegy párhuzamosan a marxista, később kommunista ZDENĚK NEJEDLÝ egyértelműen a népi mozgalom európai jelentőségét méltatta.[15] A két világháború közt sem maradt el a téma feldolgozása, gondoljunk csak KAMIL KROFTA részben még 1918 előtt megjelent munkáira.[16] Csakhogy éppen KROFTA példája mutatja világosan a történész jelenkorának behatását. Csak természetes, hogy 1948 után a marxista cseh történetírás most már ellenvélemény nélkül hirdette a mozgalom egész Európára szóló hatását, hogy csak ennek a korszaknak magyarul is megjelent reprezentatív munkájára utaljunk, MACEK monográfiájára[17] — persze MACEKnek jó néhány más munkája is ebben a szellemben íródott.

Nyilvánvaló, ilyesfajta megközelítés sokkal többet mondhat a történetírás történetéről, mint a hagyományos feldolgozás. Csakhogy ebben az esetben először is mindig vitatható marad, milyen csomópontokat jelöl ki feldolgozásra a kutató. Az előbb a lengyeleknél már felvázoltunk néhányat, de ezek számát korlátlanul lehetne bővíteni, a kisebb témák is tanulságosak lehetnek. Viszont ilyen módszer esetén egy nemzeti történetírás feldolgozása parttalanná dagadna, több, sőt sok kötetet igényelne és már olvashatatlan lenne.

Eddig mindig csak nemzeti történetírást emlegettünk. Pedig vannak jócskán olyan munkák, amelyek egyetemes történeti igénnyel készültek, hogy csak a kiváló szovjet-orosz történészre, KOSZMINSZKIJra utaljunk.[18] De néhány más szovjet munkát is érdemes megemlíteni,[19] ezek persze a Thaly-monográfiával fémjelzett módszert követik. Az ilyen munkák óhatatlanul mindig csak a kiemelkedő neveket tárgyalják. A nemzeti történetírás feldolgozása a kisebb formátumú, de mégis érdemes munkát végzett történetírókra is kiterjedhet, ezért látszik fontosabbnak.

Éppen az imént futólag említett szovjet összefoglalások mutatják viszont olykor nagyon kirívóan a politikai behatását a történetírásra. Régi mondás, hogy a történeti

[12] F. PALACKÝ: *A huszitizmus története*, Budapest 1984.

[13] V. V. TOMEK: *Dějepis města Prahy I—XIII*, Praha 1855—1901.

[14] J. PEKAŘ: *Žižka a jeho doba I—IV*, Praha 1917—1933.

[15] Z. NEJEDLÝ: *Dějiny předhusitského zpěvu v Čechách*, Praha 1914; *Počátky husitského zpěvu*, Praha 1907; *Dějiny husitského zpěvu za válek husitských*, Praha 1913.

[16] KROFTÁra l. NIEDERHAUSER E.: *Гуситское движение в трудах Камиля Крофты*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 12 (1966).

[17] J. MACEK: *A huszita forradalmi mozgalom*, Budapest 1953.

[18] E. A. KOSZMINSZKIJ: *Историография средних веков. V в. — середина XIX в. Лекции*, Moszkva 1963.

[19] E. V. GUTNOVA: *Историография средних веков. (Середина XIX в.—1917 г.)*, Moszkva é.n.; I. Sz. GALKIN (red.): *Историография нового времени стран Европы и Америки*, Moszkva 1967; *Историогра я новой и новейер истории стран Европы и Америки*, Moszkva 1977.

munkákból többet lehet megtudni a történész saját koráról, mint az általa tárgyalt korszakról. Ha a mondás így túlzónak is tűnik, valami igazságmag azért van benne. A kiváló lengyel történész, JERZY TOPOLSKI hatalmas összefoglaló történeti módszertanában[20] pontosan felsorolja, milyen a forrásokból adódó szempontok vezetnek egy téma kijelöléséhez és feldolgozásához, és milyen „metafontikus" szempontok (a lengyel *pozazródłowy* kifejezést próbáltuk így magyarra fordítani; a szó szerinti 'forrásontúli' a magyarban talán nem eléggé egyértelmű). TOPOLSKI felsorolásából világos, hogy az utóbbi szempontok vannak nagyobb számban.

A szakmán kívül állók egyértelműen csak ezzel szokták magyarázni a történeti koncepciókban bekövetkező változásokat, olykor homlokegyenest ellentétes felfogásokat. Mi persze tudjuk, hogy ennek számos esetben egyszerűen az az oka, hogy addig ismeretlen forrásanyag került elő nagyobb mennyiségben. De be kell vallanunk, hogy sok esetben valóban politikai okok is szerepelnek. Triviális a példa: 1956 hol ellenforradalom, hol forradalom. Jó néhány esetben nem ennyire drasztikus a behatás. A múlt századi orosz történetírók társadalomtörténeti érdeklődése nyilván szorosan összefügg azzal a körülménnyel, milyen súlyos problémát jelentett a korszakban a parasztság helyzete. A legnagyobb bolgár történész, PETAR MUTAFCSIEV a második világháború idején egyenesen korabeli politikai okokból fordult olvasóközönségéhez, hogy a zűrzavaros időkben fogódzót adjon a nemzet számára.[21]

Kétségtelen, hogy a történész jelenkora számos olyan kérdést vethet fel, amelyet a múlttal szemben is fel lehet tenni, csak addig éppen senkinek sem jutott eszébe. És az is kétségtelen, hogy a hatalom intenciói is befolyásolják a történetírót, ez nagyjából a fáraók kora óta így van. A lengyel CELINA BOBIŃSKA már jó néhány éve megírta: nincs lakmuszpapírunk, hogy megkülönböztessük a történetíró jelenkorának pozitív vagy negatív befolyását.[22] Azóta sem akadtunk rá ilyenre.

[20] J. TOPOLSKI: *Metodologia historii*, Warszawa 1968. Ezekre a metafontikus elemekre ügyel elsősorban G. G. IGGERS pl. *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* c. művében (Wesleyan University Press, 1968); *New Directions in European Historiography*. Middletown, Conn. 1975.

[21] P. MUTAFCSIEV: *Kniga za bunzapume*, Szófia 1987.

[22] C. BOBIŃSKA: *Historyk, fakt, metoda*, Warszawa 1964.

László Péter

Uses of 'State', 'Nation' and 'National Minority'*

A historian may feel apprehensive when he moves outside his own field, which concerns particulars, to discuss the State and the Nation as such, that is general, intellectual problems. As Schumpeter observed, intellectuals talk about subjects' outside of their professional competence 'without any "direct" responsibility for practical affairs'.[1] My (and your) embarrassment, however, is mitigated by my declared reluctance to offer even a tentative, strictly personal, view as to what we o u g h t to mean by the words 'state', 'nation' and 'national minority'. I shall try to do much less. I do not even attempt to offer a list of definitions either from the present or the past. (I would get lost in a maze of insoluble enquiries.) I intend to make a few observations about the use of these words in various arts subjects. My chief if not my only concern will be to look at 'state', 'nation' and 'national minority' from the perspective of the u s e of language.

In recent times, come to think of it in the best part of this century, theorists have become self-conscious about the use of language. This interest has gradually taken roots in arts subjects, but perhaps not to the extent that it would be desirable. Also, language in ordinary use has not kept pace with the language used by scholars. Yet the language of many of the arts subjects, in contrast, for instance to that of economics, is not technical, but the language used commonly.

The scholars' preoccupation with the use of language has many strains. Ferdinand de Saussure might not have become a household name outside academic circles but through the emergence of semiotics (the study of signs including language as systems of communication) the Swiss linguists' seminal influence in social studies has sometimes been compared to that of Durkheim, Freud and Wittgenstein.[2] Language for Saussure does not merely reflect the outside world but is itself a constitutive force that shapes, indeed controls the thought of its users. Yet the relationship between the linguistic sign and that which it signifies is arbitrary. Also, he distinguishes the synchronic state of the language (language at a given moment) from diachronic linguistics (the changing state of the language over time) insisting that the linguist in reconstructing a state in the language has to disregard the latter.

The Oxford linguistic philosophers turned to language from another perspective. They attack classical theorists (Plato, Hobbes, Mill, Marx, all lumped together) for taking for granted that 'words have meanings in the same sort of sense as that in which children have parents'. For this led philosophers in the past to the further assumptions

* I am grateful to Lóránt Czigány for his comments on this paper read at a conference organized by the European Science Foundation in Belgium in October 1995.

[1] J. A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism, Democracy*, London 1942, 1957[2], 146—47.

[2] P. J. Corfield (ed.): *Language, History and Class*, Oxford 1991, 4—5.

that the analysis of words 'could by itself provide information about matter of fact', and that words such as 'state', 'citizen', 'right', 'liberty' have 'intrinsic or essential meanings which it is the aim of the political philosopher to explain'. The essentialist assumption paves the way to a sterile exercise, because 'words do not have meanings in the required sense at all; they simply have uses'.[3] T. D. WELDON examined the vocabulary of politics. He found that questions such as 'What is the State?', 'Do rights exist?', 'Can authority be distinguished from power?' were unprofitable. The important political words are not names of persons or things. 'Is Lichtenstein a State?' is, of course, a proper question, which, however, belongs to international law rather than political philosophy. The 'state' then has a precise legal use and a vague but convenient ordinary use. WELDON rejects one after another the arguments that the 'state' as an association is qualitatively different from cricket clubs or trade unions.[4] The rest of the political vocabulary receives similar treatment. Yet WELDON insists that he is not a sceptic, but a liberal whose 'moral and political evaluations' are those of J. S. MILL: 'All that is discarded is some metaphysical lumber.'[5]

WELDON and others in English speaking *academia* reduced political philosophy to a therapy, a necessary vacuum cleaner to sweep away linguistic muddles left by others. 'For the moment anyway, political philosophy is dead', summed up the position PETER LASLETT introducing his influential *Philosophy, Politics and Society*.[6] The reports, however, in 'the heyday of Weldonism' about the death of political philosophy, including concerns with the state, were greatly exaggerated. ISAIAH BERLIN in the second volume of PETER LASLETT's series, which appeared in Oxford in 1964,[7] gave a resounding yes to the question 'Does Political Theory still Exist?':[8] it is a great tradition that will have 'new and unpredictable developments'.[9] Nevertheless, ever since WELDON dragged it down from its high pedestal, the state has been on the run. NOZICK's 'minimal state'[10] spawned a literature about 'rolling back the state'. Reading ANTHONY DE JASAY's *The State*[11] the reader together with the author wonders whether humanity might not have done infinitely better by sticking to the condition of the state of nature.[12] And there we leave the philosophers for the time being and turn to politics and sociology.

Practitioners of these disciplines have been affected only to a small extent by the upheavals in linguistics and philosophy where the central role that language played in social discourse was discovered. A good example is the article on the state in *The Blackwell*

---

[3] T. D. WELDON: *The Vocabulary of Politics*, London 1953, 1955[2], 11f and 18f.

[4] WELDON: *The Vocabulary of Politics* (n. 3), 45f.

[5] WELDON: *The Vocabulary of Politics* (n. 3), 15—16. It was a widespread view at the time that the question of 'the good state' was not really a philosophical one that could be settled after we have discovered the meanings of some crucial terms but an empirical question about the condition of political institutions, and cf. ibid. 178—179.

[6] *Philosophy, Politics and Society* I, 1956, VII.

[7] *Philosophy, Politics and Society* II, 1964.

[8] *Philosophy, Politics and Society* II, 1964, 1—33.

[9] *Philosophy, Politics, and Society* II, 1964, 4.

[10] R. NOZICK: *Anarchy, State, and Utopia*, Oxford 1974.

[11] A. DE JASAY: *The State*, Oxford 1985. The book is a devastating critique of the liberal arguments supporting the democratic state.

[12] DE JASAY: *The State* (n. 11), 3—5 (the chapter 'Churning': 232f and 282).

Encyclopaedia of Political Thought, published in 1987,[13] which takes a wide, catholic view by listing the different meanings of the word. The most common one is 'body politic' or 'political community as such'. The state had, after the nomadic existence, always existed: 'a universal phenomenon', 'imposed on man as a necessity', which requires 'a valid definition'. The Greek πόλις, the medieval *regnum*, the modern 'republic' all 'share a certain quality'. Theorists from Plato to HEGEL and after looked for definitions of the just state, 'the state as it ought to be', leading eventually to the distinction between state and society which totalitarianism in the twentieth century denies. More restricted and instrumental definitions of the state treat it 'as merely an apparatus of rule', which Marxists predicate on class, MAX WEBER defines as 'a monopoly of the legitimate use of force' and so on. These reductionist definitions, however, may not 'do justice to the state as the constant reproduction of human society'. Some historians and theorists regard the state on etymological grounds and also by reference to the concept of sovereignty, developed by BODEN and HOBBES, 'as a specifically modern phenomenon'. However this idea does not necessarily contradict the notions of the state as a 'universal historical phenomenon' and as a 'philosophical concept'. Indeed they are 'complementary conceptuations of a fundamental dimension of human existence'.[14] There is not much interest here (and elsewhere among political sociologists) in the active role of language.

It has taken some time for historians (or some of them) to take up the points concerning the active, inescapable role that language possesses in social discourse. Historians, however, have a helpful starting point. Whereas the sociologist in search for general laws frequently imposes the present on the past, the historian brings the past into the present. As R. G. COLLINGWOOD argued, the historian on the basis of relics — mostly written words — re-enacts the experiences of past actors. In this sense 'all history is the re-enactment of past thought in the historian's own mind'.[15] He can re-enact the past by a rigorous analysis of language which unravels the changing assumptions that words associate. For the historian lumping together the Greek πόλις, the medieval *regnum* and the modern republic under the word 'state' is anachronistic; it is a mistake.[16] E.g. medieval society lacked a single structure of political power; instead, a hierarchy of persons stood to one another in various relations defined by custom.[17] And, of course, the word 'state' did not exist in the Middle Ages.

Now, a clear sign that through new perceptions and sensibilities a new concept emerged is the appearance of a new vocabulary.[18] MACHIAVELLI's *stato*, the new senses in which *civitas*, *status*, *res publica*, BODIN's *republique*, HOBBES' 'commonwealth', 'civil society' and a cluster of other words were used in the 16th century and after indicate the emergence of new social perceptions in which distinctions leading to the concept of sovereignty were arguably the most significant. The story of how out of a large number

[13] D. MILLER (ed.): *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, Oxford 1987. MURRAY FORSYTH wrote the article on the 'state'.

[14] *Blackwell Encyclopaedia of Political Thought* (n. 13), 503—506.

[15] R. G. COLLINGWOOD: *The Idea of History*, Oxford 1946, 1961[2], 282—283 and 215.

[16] I am aware that many historians in Eastern Europe have not yet stopped reading the state into the documents of the Middle Ages.

[17] J. PLAMENATZ: *Man and Society*, London 1963, I; Q. SKINNER: *The Foundations of Modern Thought*, Cambridge 1978, II etc.

[18] SKINNER: *The Foundations* (n. 17), I x; II 352.

of variants the French *état* and the English 'state' suppressed all the others and acquired their modern range of reference by the 18th century has recently been told by QUINTIN SKINNER.[19] There was nothing preordained about the process and being a normative rather than just a descriptive word, the 'state' retained significant conflicting intellectual properties. The term now acquired a life of its own. And when the *Stat*, later *Staat* was established in German and other vernaculars, as OTTO HINTZE (among many) pointed out, the referent was radically enlarged. The French and the English, HINTZE wrote, 'conceive of the "state" more narrowly than we ... for us the state is concrete unity ... a totality comprising both "state" and "society"'.[20]

The dynamic capacity of words, what CORFIELD referred to as their 'potential tyranny'[21] and WELDON as their 'hypnotism',[22] is well illustrated in the modern history of eastern Europe. In 1848 the German, the Czech, the Hungarian, the Croat national movements in the Habsburg Monarchy all claimed to possess on historic grounds 'the state'. This was in most vernaculars a new word which associated new political aspirations. The result: protracted civil war. After 1867 Hungarian infatuation with *magyar állam* ('the Hungarian state'), the rapidly expanding claims explained into the word dominated political life for half a century. The fate of Yugoslavia is a recent example that illustrates the explosive propensities of words when used normatively. The constitutional reform carried out under President Tito in 1974 attributed 'state' and even 'sovereignty' to the constituent republics. The preamble of the Constitution vested the right of secession in the *narod* (the 'people' or the 'nation'). Not unexpectedly, the republics grasped at the first opportunity to make good claims that had already built into these words.

My comments on the word 'state' apply *a fortiori* to the word 'nation'. Arguably, nation has not played a major role in the history of western political thought comparable to that of the state, right, obligation, liberty. The individual is expected to show his passport when he is asked at the border 'What is your nationality?'; in this use nation is piggy-backing on the state. JOHN PLAMENATZ's masterly analysis of the main trends from the Middle Ages to the 20th century, *Man and Society* (1963), does not pay any attention to 'nation' and shows only marginal interest in nationalism. This omission was not for want of interest in the subject. But PLAMENATZ made his contribution to the subject of nationalism elsewhere[23] rather than where he discussed the growth of political theory in western Europe. Nevertheless, today the Irish question, Scottish, Welsh, Flemish, Basque nationalisms and Québec make the West appear less different from the rest of the world than it used to.

The hypnotic force embedded in the word 'nation', comparable perhaps only to 'freedom' and 'right' in political vocabulary, is obvious. Nation is hypostasized, it is said to exist or, at least, it is treated as a fact in political discourse. Scholarship is sceptical

[19] Q. SKINNER: *The State*, Political Innovation and Conceptual Change (ed. by Terence Ball et al.), Cambridge 1989, 90—131.

[20] Quoted by J. VAN HORN MELTON: *Society in 'Germany'*, Language, History and Class (n. 2), 148.

[21] CORFIELD, Language, History and Class (n. 2), 12.

[22] WELDON referred to the 'hypnotism of words', which leads to the 'illusion of absolute standards'. See his *Vocabulary of Politics* (n. 3), 30—31.

[23] See his chapter on nationalism in E. KAMELKA's (ed.) *Nationalism*, London 1976 and his earlier work: *Alien Rule and Self-Government*, London 1960.

about these claims. The vast sociological literature on nation and nationalism that has sprung up in recent decades produced a better understanding of the subject than before. The jury is still out, however, on the question of why some groups do, while others do not make the claim that they constitute a distinct nation. Geography, descent, economic interest, institutions, religion or any combination of these factors do not lend to a general explanation based on verifiable facts. Even the possession of a separate language is not a simple fact and the claim to one[24] may follow rather than precede the claim to nationhood. This could be easily demonstrated with Croat, Slovak and Macedonian. Gaelic and Welsh were dying languages before they were rejuvenated by nationalists. Nations are not facts; they are not independently verifiable. They 'exist' in the mind of individuals in the form of memories about the past, in shared aspirations, visions about the future. Above all, they exist in the magic of attributing identity to an individual by the word. 'I am a Ruritarian, that is my national identity.' The meaning of this pronouncement cannot be established. It could mean that I am proud of and loyal to my ancestral tribe or that I should be given the opportunity to develop my potentials in the Ruritarian culture; further, it could mean that we Ruritarians have the right to live in our own state rather than in Kakania; or again, that the warning 'Keep of the grass' should be exclusively in Ruritarian, and so on, and on. It has not, to my knowledge, been noted that the term 'national identity', today's buzzword all over the planet, hardly existed before the 1980s.[25]

As the criteria of nation cannot be established and as the word is laden with different ideas, there is no chance of working out a method, based on verifiable facts and consensual reasoning, to solve conflicts when rival claims to national identity compete for the same people and territory. Outsiders as arbiters can, of course, impose settlements which sometimes work at least for a while. However, in general, national conflicts are intractable. An important factor in the intractability of the conflicts lies in memory: the conflicting views of the past held by rival groups. Poets, idealistic liberals and socialists frequently put the cart before the horse when they insist that national conflicts on a given territory can be solved on the basis of equitable arrangements under a truly democratic system, as, for instance, the Hungarian poet ENDRE ADY believed that they could, between Hungarians, Romanians and Slavs in Hungary before the First World War.[26] After all they experienced a 'common history' from which they could learn and start co-operating with each other. Of course, they could and they might but the point is that rival national groups never share a historical experience. On the contrary. We find all too frequently in the hard core of national conflicts the radically different memories of the same historical events.

The larger point is that, as most observers hold today, democracy in itself cannot (and is not meant to) solve national conflicts. The liberal democratic order is, in essence, an agreement by the people on how to govern. And this agreement cannot be obtained if there are sharp disagreements about who constitute the people. To put it differently, democracy works where allegiance to the state is not contradicted by primary loyalty to-

[24] What is a dialect and what is a separate language is not independently verifiable.

[25] My guess is that the term was formed on 'ethnic identity' which came over to Europe from North America to spread like brushfire in the early 1980s.

[26] ENDRE ADY and OSCAR JÁSZI's ideal is still cherished by Hungarian intellectuals.

wards a tribe, a group which does not coincide with the politically organized people of the state. Where the two allegiances clash the democratic principle, based on majority decisions; is not appropriate. For democracy is a form of government based on consent. Consent on any question is, however, hardly ever general. Agreement in most cases obtains, at least in modern times, by the use of the majority principle, which is (normally) accepted by minorities only when the participants consider themselves to form a single people. The problem is not new. In the 19th century it was called the problem of the multinational state. Minority national groups tried to protect themselves from the majorities by claiming collective rights demanding recognition and territorial autonomy. These were mostly denied by the majority nation on the ground that within the state only individual rights could be recognized. Hence the contradistinction, for instance in the Habsburg Monarchy, between 'nations', the politically organized people, who were entitled to a separate territory, and 'nationalities' who were not.[27]

The terms were crucial, their attributions quite arbitrary: the outcomes of power conflicts. However, not only majoritarian nationalists, Germans and Hungarians, insisted on the distinction. Most liberals did too. They argued that political rights must be based on citizenship and that territorial autonomy based on the principle of nationality would necessarily undermine liberal freedoms.[28]

Finally, what if any treatment has the topic of 'national minority' received from liberal political theorists recently? As I have already suggested, political philosophy in the West has traditionally shown little interest in national conflicts. This needs some qualification. I venture to generalise that the main line of enquiry has habitually centred on the position of the family, later the individual and his rights and obligations towards political authority. HOBBES, LOCKE, BENTHAM, HEGEL, MILL, MARX all tacitly or expressly looked at human development as a single narrative to modernity based on the rights and duties of the individual. Nevertheless, other philosophers with a more pluralistic view of society were not quite happy with the starting point of the abstract, isolated individual who makes rational choices. For individuals in fact are members of specific communities, they do not exist independently. Elements of this view can be found well before HERDER, in BODIN, in HUME, even more so in MONTESQUIEU, ROUSSEAU and BURKE. Many liberals in the 19th century attacked the excesses of individualism from this perspective on both sides of the Channel.[29]

Political philosophy, after years spent in the doldrums following the war, eventually revived as ISAIAH BERLIN had predicted. The publication of JOHN RAWLS' *A Theory of Justice*, in 1971 was a new start.[30] A contractarian who abandoned utilitarianism and preoccupation with the state, RAWLS is concerned with distributive justice and the rights of the individual. The book split the liberals between individualists (not all on RAWLS' side) and communitarians, like CHARLES TAYLOR, ALASDAIR MACINTYRE, MICHAEL SANDEL and many others. I cannot do justice here to a most illuminating debate that

[27] The attribution of 'nationality' does not entitle the referent to a distinct territory. Conversely, when the Hungarian—Croat Nagodba of 1868 conferred autonomy on Croatia, in contrast to the Saxon, Slovak, Ruthene, Romanian and Serb 'nationalities', it recognized Croat as a distinct 'nation'.

[28] E.g. many Germany liberals and the Hungarian JÓZSEF EÖTVÖS.

[29] HYPOLITE TAINE and LESLIE STEPHEN are only two out of many.

[30] See also RAWLS' earlier article: *Justice as Fairness*, Philosophy, Politics and Society I, 1956, 132f.

has been carried on for some years.[31] The communitarians argue that the individual who, through rational choice, selects a life style does not exist. In fact, the individual self is determined by the culture of the community of which he or she is a member. A normative concept, the community must be recognized as a source of morality and therefore a source of rights. Some communitarians go as far as insisting that morality cannot be conceived in universal terms.[32] The communitarian philosopher is, by and large, not concerned with working out political solutions, but the right either to autonomy or even to secession of a community from the state can be inferred from this philosophy.

Some liberal philosophers do not go along with the communitarian arguments, but are equally critical of traditional individualist assumptions. They reject the moral relativism of the communitarians, but recognize the importance of the individual's membership of a cultural community. WILL KYMLICKA argues that most of the communitarian aims can be accomplished through the central tenet of traditional liberalism: the neutral concern of the state as regards the different lifestyles that individuals choose. For neutrality does not mean non-intervention. The public authority could, through intervention, create the conditions for the individual to make a rational judgement about his or her identity and lifestyle.

The principles of the reformed individualist liberal exude sweet reason; the practical value of these principles is nevertheless limited. They apply where the rule of law and a liberal conception of individual rights are already securely established, like in Western Europe or North America.[33] In those parts of the world where these principles are not yet secured and where national conflicts indeed take the most acute forms, like in Eastern Europe, suspicion and fear from the majorities shape the attitude of national minorities. They live under governments that have not heard of the liberal tenet of 'neutral concern'. In these countries minority groups are unlikely to be satisfied with promises concerning merely individual rights. Hence the appeal of the communitarian arguments. Once we postulate that in order to preserve the identity of a national group it has to be endowed with collective rights, it appears that we have established the moral ground for territorial autonomy.[34] But have we?

The question of territorial autonomy has to be unpacked by empirical enquiry into the consequences of introducing autonomy. The European Science Foundation had a project on 'non-dominant ethnic groups' some years ago.[35] But this is bogus ethnic terminology: the idea of the ethnic groups with rights to territorial autonomy entails

---

[31] The works I have consulted are CH. TAYLOR: *Hegel*, Cambridge 1975 and *Multiculturalism and the 'Politics of Recognition'* (with comments by others), Princeton 1992; W. KYMLICKA: *Liberalism, Community and Culture*, Oxford 1989; S. AVINIERI et al. (eds.): *Communitarianism and Individualism*, Oxford 1992.

[32] MICHAEL WALZER and ALASDAIR MACINTYRE in *Communitarianism and Individualism* (n. 31), 4 etc. (analysis of the terms 'morality' and 'justice' show that these concepts are culturally determined); A. MACINTYRE: *After Virtue: A Study in Moral Theory*, London 1981. WELDON has been put to good use by the communitarians.

[33] N.B. WILL KYMLICKA, who does not accept communitarianism, is a Canadian concerned with the position of aboriginal Indians and other groups.

[34] If the national autonomy is not territorial, the claim to collective national rights is redundant and the claim to the right of association would do.

[35] The term, without my knowledge, even crept into the title of my paper in the provisional programmes of this conference.

domination. There is necessarily a minority within any minority, however it may be defined.[36] In ANTHONY DE JASAY's graphic description, 'the general problem of group identity is what we might call a Russian Doll problem: as we unscrew the doll, we find a smaller one inside it that can in turn be unscrewed to reveal a yet smaller one, and so on... we have to choose a stopping point at which we no longer unscrew the doll in search of smaller, more unanimous ones inside it. But the sole just, morally unassailable stopping point is the very last doll, the unscrewable individual...'[37] JASAY's point is that the selection of a cut off point in making a claim to the existence of a group, the attribution of group identity, are bound to be arbitrary.

We have arrived back to the initial enquiry, the difficulties of separating 'facts' from language. Social aspirations and arrangements produce new terms. But also, the aspirations feed on the social vocabulary which possesses a constitutive force of its own. The uses of the words 'state', 'nation' and 'national minority' demonstrate that language is constitutive not merely designative. Words do not merely reflect and describe 'things' they have the power of making 'things' what they are.

[36] In the Habsburg Monarchy the Hungarians, as an oppressed group, demanded autonomy for Hungary in 1848 for a territory on which under forty percent of the population spoke Hungarian. The Serbian leaders demanded autonomy for the Serbian minority within autonomous Hungary on a territory, the Voivodina, where barely a third of the population spoke Serbian, and so on. As you go further down you always find a dissenting community.

[37] A. DE JASAY: *Liberties, Rights, and the Standing of Groups*, Economic Approaches to Organizations and Institutions (ed. by P. Foss), Aldershot 1995, 263.

Glatz Ferenc

Természetes és kényszermigrációk 1867—1990*

Ki tagadhatná, hogy a századvég európai politikájának máris egyik legnagyobb vitakérdése: kinek az Európáját fogjuk mi kialakítani? Az államok Európáját, a nemzetek Európáját, netán a polgárok Európáját?

A politikusok és a közgazdászok egyelőre elsősorban azzal vannak elfoglalva, hogy az Európai Unió stratégiájában az adminisztráció szervezetét és mechanizmusait, az ipar és a mezőgazdasági preferenciáit állapítsák meg. Azaz az intézményrendszer kereteit és a jövendő európai gazdaságpolitikát tartják eszmecseréik középpontjában. A népmozgás kérdését részben megoldottnak tekintik a turista és üzleti utak szabadságának kinyilatkoztatásával, ugyanakkor különböző módon adnak választ a regionális migrációk, a tömeges elvándorlások vagy betelepedések kérdésére. A korábbi évtizedekben e tekintetben aránylag nagyméretű liberalizmust, az utóbbi időben pedig — ezzel ellentétesen — nagyon határozott szigorítást figyelhetünk meg. És arra is felfigyelhetünk, hogy a liberális kormányzatok felfogásának megfelelően e népmozgásokban elsősorban munkaerő-problémát látnak, s kevéssé foglalkoznak e mozgás etnikai-konfesszionális és más jellegű feszítőerejével. (Amit azután nem egyszer a radikális ellenzéki erők — akár jobb-, akár baloldalról — exponálnak harsányan.) Most, amikor a közép-kelet-európai térségben is napirendre kerül a területi-igazgatási integráció, és oly nagy optimizmussal tekintenek a politikusok a CEFTA, azaz a Lengyelországtól az Adriáig, illetve a Fekete-tengerig húzódó térség gazdasági integrációja felé, két kérdésben nem tudnak a felek megegyezésre jutni: az egyik a kisebbségi kérdés — és efölött nem kell csodálkoznunk —, a másik a munkaerő-vándorlás, egy esetleges tömeges migráció kérdése.

A szovjet rendszer felbomlása idején a térség értelmiségiei olyan Közép-Európát képzeltek el, amely Közép-Európában a polgárok — és így a munkaerő is — szabadon vándorolhatnak. Ma már ugyanez a valamikori reformértelmiség mond „nem"-et a szabad munkaerő- és népességmozgásra. Vajon miért? A válasz: elsősorban azért, mert az államok közötti migráció olyan társadalmi és gazdasági feszültségeket kelthet, amelyek felett az állami adminisztráció nem tud úrrá lenni. Emlegetik a németországi sok millió bevándorolt török és jugoszláv vendégmunkás esetét, emlegetik a Magyarországra 1989 után százezres nagyságrendben menekült, vándorolt határokon túli magyarok, vagy a feketepiacon dolgozó vendégmunkások esetét. Nem is szólva arról a félelemről, amely a térség kis államainak kormányzatait eltölti egy esetleges ukrán-orosz tömeges méretű invázió bekövetkezte esetén.

* *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918—1995* c. konferencia nyitóelőadása (1995 szeptember 22.).

I. *Az ok: a gazdaságon belüli kényszer (1867—1918)*

Mindezek a mai konfliktusok természetesen új megvilágításba helyezik az elmúlt évszázad migrációit is. Felértékelődnek azok a területi-igazgatási egységek (államok, amilyen pl. a Habsburg Monarchia volt), amelyek területén a munkaerő és a polgár szabad és szabályozott vándorlása biztosított volt. Leértékelődnek az ún. „nemzetállami" területi-igazgatási egységek (csak most figyelünk fel arra, hogy a Habsburg Monarchia helyén létrehívott új államrendszer a korábbi egységes vám- és munkaerőpiac helyett hét különböző vámrendszert és igazgatási rendszert hozott létre). Nemcsak a szabad népességmozgást gátolják ezek, de elijesztik a világpiac nagy tőkéinek befektetési kedvét is. Vagyis látszik: a 19. század második, a 20. század első felében az ipari forradalom és a modernizáció feltétele volt a szabad migráció. Látható, hogy a „természetes indíttatású" migrációk, amikor a lakosság egyes csoportjai saját érdekeiket követik, milyen pozitív előrehajtó szerepet töltenek be az adott térség és az adott közösség egészének fejlődésében. S látszik az is, hogy mennyire szemben állanak ezzel a „természetes migrációval" a „kikényszerített migrációk". Amikor a lakosság csoportjait kollektív jegyeik (kollektív etnikai vagy szociális hovatartozás) alapján kényszerítik elvándorlásra. Magyarország történelmében 1918-ig az ún. gazdaságon belüli kényszer, a természetes indokok játszanak szerepet. 1918—1990 között viszont már az ún. kikényszerített migráció a domináns.

Milyen valós társadalmi, politikai és kulturális-civilizációs feszültségeket jelentettek e térség számára a 20. századi migrációk? — kell feltennünk a kérdést. Hiszen figyeljünk csak e század történelmére: a térségben olyan erős migrációs mozgások zajlanak le, amilyenre a század világtörténelmében kevés példa van. Vajon nem függenek-e össze a térség mai szociális nyomorúságai és az etnikai-politikai konfliktusok történelmük ezen sajátosságával, a drasztikus migrációs mozgásokkal? Erre a kérdésre a megbízható választ a jövő kutatásainak kell megadni. Most csak néhány, a kérdésállításhoz vezető korábbi kutatásainkból származó tényre irányítom a figyelmet. Államok közötti, államon belüli migráció; gazdasági-társadalmi átalakulások, valamint határmódosítások és politikai rendszerváltások okozta migrációk követik egymást 1920 és 1990 között. És a mozgások részben etnikai, részben társadalmi-szociális tekintetben alakítják át Magyarország társadalmát.

II. *Az ok: államhatárváltozás, ideológia (1918—1949)*

Az 1919—1920. évi békeszerződés következtében beállott határmódosítások azt eredményezik, hogy a korábbi államterület peremvidékén élő magyar etnikum, mindenekelőtt a középosztály és az értelmiségiek köréből megindul egy vándorlás az állam volt peremterületeiről a trianoni határok közé. Mindenekelőtt annak a középosztálynak a tagjai mozdulnak, akik a volt állam peremterületein a magyar nyelvű kultúrához való tartozásból élnek. Hozzávetőlegesen 100—150 ezer családot érintett ez a migráció. A területében egyharmadára csökkent Magyarországon belül óriási szociális feszültségek

jönnek létre, és lesz alapja annak az értelmiségi munkanélküliségnek és politikai feszítőerőnek, amely majd a harmincas években meghatározóvá válik az állam politikájában. A második hullám 1938—1945 között szintén a határkiigazításokkal függ össze. Az 1920. évi hullámnál kisebb létszámú mozgás ez. Néhány ezer főre becsült tömeg áramlik vissza a visszakapott területekre. (Ahonnan viszont — mindenekelőtt Észak-Erdélyből — sietve vándorolnak ki a Regát vagy Dél-Erdély irányába az 1920 után megerősödött románok. Ezt is körülbelül 100 ezer főre becsülhetjük.) Az utolsó határmozgás, az 1945-ös, a trianoni határok visszaállítása, újabb migrációt indít meg. Az ismét román, csehszlovák és jugoszláv igazgatás alá került területekről most már nemcsak a magyar államterületre, de részben nyugatra is menekül a magyarság egy része. És most már nemcsak a román, csehszlovák stb. adminisztráció visszajövetelétől, hanem a szovjetektől is félve. Ezt az ismét részben etnikai (azaz magyar), részben szociális (azaz elsősorban középosztálybeli) migrációban résztvetteket mintegy 200 ezer főre becsüljük. Ezt a jórészt nyugati irányú emigrációt egészíti majd ki az 1949-ig tartó, politikai indíttatású kivándorlás. A hagyományos magyar középosztályok egy jelentős része így kivált a magyarországi munkaszervezetből. És elveszett a magyar állam részére az a munkaerő-tapasztalat és európai színvonal egy része is, amelyet ők testesítettek meg az állami adminisztráción belül.

Jól tudott, hogy az 1945—1949 közötti két nagy európai népmozgás — a zsidóság elpusztítása után a maradék zsidóság exodusa és a 10 milliós nagyságrendű német kitelepítések — Magyarországot, illetve a Kárpát-medence egész területét elérték. Mintegy 140 ezer főre tesszük a Magyarországról kitelepített németek számát és nincs még pontos, megbízható számadatunk a szlovák—magyar lakosságcseréről, valamint a Szerbiából kitelepített magyarokról. Néhány ezerre becsülhetjük a megmaradt zsidók közül azoknak a számát, akik a térséget véglegesen elhagyva Izraelbe vagy nyugatra távoztak. Ezen állami erőszakkal és nemzetközi szerződésekkel kikényszerített migráció társadalmi kihatását még nem mérte fel történetírásunk. Tudjuk, hogy a zsidóság megsemmisítésével és az ezt követő migrációval a Kárpát-medence magántisztviselő és értelmiségi potenciáljának egyik legdinamikusabb ereje veszett el. Tudjuk, hogy a kitelepített németekben a legszínvonalasabban gazdálkodó dunántúli falvak mezőgazdasági ereje veszett el, erősen kihatva a második vagy harmadik generációs német származású iparos rétegre. (Mint ahogy ugyanezen társadalmi kihatásokkal kell számolniuk a szomszédos országok társadalomtörténészeinek is az annakidején nagy nemzeti támogatottsággal végrehajtott kitelepítések következményeként.) És arról sincs még pontos áttekintésünk, hogy a Magyarországra délkeletről vagy éppen Csehszlovákiából betelepített magyar nyelvű populáció milyen munkaerőt képviselt és hogyan funkcionált később a kiűzöttek üresen hagyott házaiban.

III. *Az ok: politikai rendszerváltások (1949—1990)*

A magyar társadalmat, ugyanúgy, mint a szomszédos országok társadalmait is erősen megrázta a szovjet rendszer adminisztratív, modernizációsnak mondott politikája. Az erőszakos téeszesítés 1950—1954, majd 1958—1962 között százezreket kényszerített elvándorlásra a falvakból. És ugyanakkor ezeknek munkát kínált az erőszakolt iparosítás. A termelésszerkezet ilyen átalakítása új típusú városi és ipari populációt hívott lét-

re. Növelte a képzetlen munkaerő súlyát a munkásságon belül, falusias életformákat hozott a városi településekbe, társadalmi bázisát képezve annak a politikának, amely a helyi városi politikai kulturális autonómiák tradícióját felszámolni kívánta. A maradék hagyományos városi polgári erők — és velük a városi autonóm polgári mentalitás — teljesen elvesztették pozícióikat a magyar városkultúrában. Ma, amikor a *Gemeinde*-kultúrát és autonómiát szeretnénk ismét talpra állítani, ez a néhány évtized kiesés nehezen pótolható. De ugyanilyen változást idézett elő a belső migráció a falu életében is. A falvak legjobb, mintegy százezer főre becsült, kistulajdonosi munkaerejének egy része, félve a politikai megszégyenítésektől is, elhagyja a mezőgazdaságot. Annak, hogy a magyar mezőgazdaság átállítása a nagyüzemi gazdálkodás követelményeire olyan keservesen ment végbe, nemcsak politikai okai vannak, hanem az is, hogy ez a színvonalas munkaerő-bázis a kitelepítések után ismét károsodott. Mint ahogy arról is keveset tudunk, hogy ez az utolsó nagy migrációs hullám hogyan bontotta meg az országban még meglévő települési-etnikai egységeket. Ez az az időszak, amikor végleg megbomlanak a megmaradt német, szlovák falvak többségi közösségei és az asszimilációnak egy újabb, immáron valószínűleg utolsó fázisa következik be. Magyarország lakossága most már visszavonhatatlanul az egyéni szinten keveredett etnikumok társadalmává válik.

Külön kell beszélni az 1956-os emigrációról. Ez az emigráció szociálisan teljesen szórt, értelmiségiek, munkások egyaránt találhatóak közöttük, domináns viszont, hogy elsősorban a fiatalabb korosztályok távoztak.

De arról sincs még pontos áttekintésünk, hogy az 1980-as évek végétől megélénkülő, Romániából vagy Jugoszláviából érkező bevándorlásoknak milyenek a társadalmi kihatásai.

IV. *A mérce: a társadalom működőképessége*

Látva mindezeket a migrációs mozgásokat a 20. századi Magyarország történelmében — amelyhez hasonlóakat az egész délkelet-európai történelemben láthatunk — nem jogtalanul tettük fel a kérdést: hogyan működhetnek még az itt élő társadalmak? Amikor a jobbára kikényszerített migrációk során a tradicionális állami és magántisztviselőréteg kivált a társadalomból, a leghatékonyabb paraszti termelőrétegek szintén lepusztultak? A válaszunk: hát így! Vagyis: a természetes migráció erősíti az adott térség munkaszervezetét, fokozza teljesítőképességét, szerves folyamat; a kényszermigráció ellenben legyengíti a térség társadalmi termelőerejét, szétzilálja a közösségi kapcsolatrendszert mind a „kibocsátó", mind a „befogadó" társadalomban.

Ha kutatásainknak nem lenne más haszna, mint felhívni a politikai döntéshozók figyelmét arra: döntéseiknek társadalmi kihatásaival valóban komolyan foglalkozzanak, mert azok generációkra nézve esetleg beláthatatlan hátrányokat idézhetnek elő — már az is nagy haszon volna. Mint ahogy az is haszon volna, ha sikerülne felhívni a délkelet-európai társadalmak nacionalistáinak figyelmét arra: a térség migrációs mozgásaiban ne valamiféle nemzeti elv érvényesülését keressék. Ezek az ide betelepült vagy éppen áttelepített etnikumok szorgos parasztok, munkások, tisztviselők voltak, és az a közösség károsodott eltávolításukkal, amely közösségből őket kiszakították. S hogy a kevert etnikumú Délkelet-Európában az etnikai türelem lehet az egyetlen józan politikai vezérelv. Végül természetesen nemcsak mint állampolgár vagy mint ezen intézet igazgatója, de önző módon, mint történész is előrelépést remélek a térség társadalmi mozgásainak behatóbb megismerésétől.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A szép Fenyvessy Feri — Mikszáth-hős a magyar parlamentben

Amikor 1895-ben a feltámadt Zrínyi Miklós megérkezett Budapestre, a Keleti pályaudvaron a dombóvári gyorsvonatot fogadó hivatalos küldöttségben egymás mellett toporgott egy valóságos és egy teremtett irodalmi hős. Mindkettő Mikszáth „találmánya", hírnevüket és karrierjüket nekik köszönhetik, még ha egyiküket valóságos anya szülte is: Katánghy Menyhért mellett ott várta a szigetvári hőst Fenyvessy Ferenc, a magyar parlament tagja. Másfél évtizede képviselő már, pár év múlva Veszprém megyei főispán, számos országos társaságnak, társulatnak tagja. Mikszáth egyik legremekebb hőse, akivel évtizedeken át élcelődött. Megszólta viselkedését, öltözködési szokásait, parlamenti szereplését — de gyönyörű nekrológot írt róla 1903-ban, amikor Fenyvessy Ferenc váratlanul meghalt. Mikszáth méltán híres parlamenti karcolatainak egyik állandó szereplője, számtalan megjegyzést olvashatunk több tucat Mikszáth-írásban, amelyeknek „szenvedő" hőse Fenyvessy képviselő.

Éppen hogy nem volt szenvedő. Élvezte ő is a népszerűséget, amelyet minden egyéni különössége mellett Mikszáth megjegyzései szereztek számára. Az író parlamenti karcolataiban szerepelni egyfajta politikai elismertséget jelentett, inkább azok voltak megbántottak, akik kimaradtak e csöppet sem enyhe megjegyzések sorából.

I. *Fenyvessy Ferenc a parlamentben*

Mikszáth számára Fenyvessy elsősorban jelenség volt. A parlamentbe alig 26 évesen bekerülő fiatalember élete végéig megőrizte egyéni öltözködésmódját, választékos, olykor túlságosan is extravagáns megjelenését. Mindig is vonzódott a színházhoz, talán ezért is játszotta a *dandy* szerepet, méghozzá igen nagy beleéléssel és még nagyobb sikerrel.

Mikszáth először külsőségeiben nézte meg s ábrázolta a fiatalembert, majd később a parlamenti szerepléseit vizsgálta. Az előbbi azonnal nyilvánvaló volt, az utóbbira még éveket kellett várnia, hisz a fiatal politikusnak bátorságot, majd tapasztalatot kellett szereznie ahhoz, hogy elmondja szűzbeszédét, s majd egyre többször kérjen szót a vitákban. Mikszáthot az is ingerelte, hogy Fenyvessy Ferenc habarék párti volt, hosszú évekig a mérsékelt ellenzékhez tartozott, majd megtért, s ő is a Szabadelvű Párt tagjainak sorába lépett. Mint parlamenti szónok, az évek múlásával egyre gyakrabban szerepelt, s még gyakrabban szólt közbe, igen gyakran szellemesen és találóan.

Mikszáth találékonynak bizonyult, amikor Fenyvessynek nevet adott. Tíz év alatt kétszer nem nevezte ugyanolyan néven, s ezek olyan találóak voltak, hogy a közvélemény, a politika szereplői is ezeket a neveket használták. Íme a nem is teljes névsor: Fenyvessy

Ferkó; a kis Fenyvessy; a kis cukorbaba Fenyvessy; a szép Fenyvessy Feri; Fenyvessy, a Háznak ez a kellemes, rokonszenves apródja; a kis elegáns Fenyvessy Ferenc; Fenyvessy Feri; a habarékpárt fenegyereke, az eszményi *gentleman*t játssza; illik neki, a kis gonosznak; habarékpárt humoristája; a nyalka Fenyvessy, mennydörgős csinos fiú.

A férfi szépség volt az, ami Fenyvessyt Mikszáth számára kiemelte a többiek közül. Egyik írásában olyan állandósult értékének tekinti, amely az idővel egyre nő s egyre inkább Fenyvessy egyéniségének meghatározója lesz. Sorra veszi az újjáválasztott parlamentet s arra kíváncsi, ki hogyan változott. „Tisza mintha még szikárabb lenne egy kicsit, Fabiny határozottan kövérebb, Beőthy Ákos torzonborzabb, Vadnay egyre szőkébb, Péchy Tamás halványabb, Fenyvessy Ferenc szebb. Egyszóval minden jól megy."[1] Ugyancsak a külséghez tartozott Mikszáth szerint Fenyvessy Ferenc megjelenése. Nem egyszerűen a ruházatáról volt szó, hanem olykor azokról a „jelmezekről", amelyeket felvett. Mint a legfiatalabb jegyzőnek, neki kellett atillában, kardosan a ház határozatait átvinni a Felsőházba. Tudta, hogy Fenyvessy mennyire szeret táncolni s természetesen mennyire előzi meg a divatot. (Megtehette, hiszen agglegényként élt, volt rá módja.)

Ugyanakkor visszatérő motívuma, hogy Fenyvessy szereplései olykor s nem is kevésszer a karzatnak szóltak, ahol a szép nem képviselői foglaltak helyet. Mikszáth szerint Fenyvessy „...a Margitok, Malvinok kedvence és a legszebb selyem mellények tulajdonosa"[2] Úgy véli, sok asszony csak azért jön a Házba, hogy a szép fiatalemberben gyönyörködjék. Fenyvessy viszont csak azért öltözik ilyen választékosan, hogy a karzat hölgyeinek tetsszen. „Ha Podmaniczky a folyosón van: akkor szavazás lesz. Ha Dőry Jankó a büfében üldögél: az akkor fizetésfölvételi nap. Ha Fenyvessy Ferencen fekete kabát díszeleg, akkor sok asszony van a karzaton. Ha a karzaton sok asszony van, akkor Fenyvessy Ferenc fog beszélni."[3]

Fenyvessy példája azonban veszélyesen ragadós volt. Egy időben Mikszáth úgy érezte, hogy a pártok egyre inkább az öltözködéssel vannak elfoglalva, mintsem a politika kérdéseivel. Vetélkednek a Függetlenségi Párt és a kormánypárt emberei a divatban, a habarékpárt természetesen Fenyvessyt küldi e nemes küzdelembe. „Lehetetlen szintű mellények, csodálatos alkotású kabátok, halhatatlan emlékű nadrágok jelennek meg az érdemes képviselők külső idomain élő tanúságul annak, hogy igenis van izmos pártélet, s van még nemes küzdelem Magyarországon."[4]

Fenyvessy és különc megjelenése általában csak eszköz Mikszáth számára, hogy tovább sokasítsa szarkasztikus megjegyzéseinek lehetőségét. Az ilyen típusú megjegyzései is számosak. „Belépett a kis Fenyvessy Ferenc atillában, kardosan, Nagyon csinosan nézett ki... Mert mégis többet ér egy huszonöt éves alsóházi jegyző, mint egy hetven éves főrendiházi elnök!"[5]

Ugyancsak a parlament minősítését írta le, amidőn olyan jelenségekre utal, amelyeknek csak a látszat-politikához van közük, mintsem a valóságos képviselőházi tevékenységhez. „Az ember a következőket nézi meg, ha a tanácsterembe lép. Fekete kabátban van-e az elnök? Ott van-e Sima, Balogh? A karzaton setteng-e Perl öcsénk? Magával

[1] *A mai ülés (1888)*, Mikszáth Kálmán összes művei. Kritikai kiadás (= MKÖM) LXXVII, s.a.r. S. FÜRTH É.—REJTŐ I., Budapest 1983, 94.

[2] *A T. Házból (1889)*, MKÖM LXXVII 163.

[3] *A T. Házból (1887)*, MKÖM LXXV, s.a.r. REJTŐ I., Budapest 1981, 129.

[4] *A T. Házból (1883)*, MKÖM LXVI, s.a.r. REJTŐ I., Budapest 1972, 65.

[5] *A M. Házból (1883)*, MKÖM LXVI 86.

hozta-e fotográfus-gépét Andreánszky? Ott vannak-e a mágnás asszonyok? Jókedvű-e Széll Ákos? Hogy van öltözve Fenyvessy Ferenc?"[6]

Fenyvessy Ferenc végül is „a leghiúbb ember", mondja Mikszáth, akiről még az unatkozó Herman Ottó is verset farag, amely így kezdődik:

Papban legszebb ember Cselkó,
Dandyben Fenyvessy Ferkó...[7]

A dandység jegyeit olykor tételesen le is írja: „...a szellemes Fenyvessy Ferenc állott fel, szép haboskék nyakkendőben, narancsszínű zsebkendővel a külső zsebben. Mondhatom, nagyon csinosan nézett ki."[8] Számára Fenyvessy ruhatára, annak egyes darabjai valóságos történeti jelképpé váltak. „...láttam a Szent István palástját annak idején, láttam a Ház utolsó jegyzői atilláját Fenyvessy Ferencen, csak éppen a Csatár kabátját ne lássam? Hátha ez is a klenódiumok közé fog valamikor tartozni?"[9]

Mindezek mellett Mikszáth szívesen élcelődött Fenyvessy agglegénységével is. Már karcolataiban is megemlítette, hogy Fenyvessy megnősül, s hogy a Ház elnöke fogja majd összeesketni.[10] Ám igazándiból majd Katánghy Menyhért hozza hírbe Fenyvessyt, hogy feladja agglegénységét, s az ő Margit leányát veszi el. Katánghy Menyus alakjának hitelességét éppen olyan apró fogásokkal érte el Mikszáth, hiszen a gyanútlan olvasó élő, s gyakran szereplő politikusok nevével találkozik az írásokban, s így könnyebben elhiszi Katánghy létét is. Mikszáth azonban finom utalásokkal itt is belecsíp Fenyvessybe. Aki állítólag csak akkor jegyzi el Margit kisasszonyt, ha színházi intendánsi kinevezése már biztos lesz. Ami persze soha nem következett be, s ezt mindenki tudta, még talán Fenyvessy Ferenc is, aki nagyon vágyakozott erre a feladatra és rangra.[11]

Ez azonban Fenyvessy Ferencnek csak az egyik politikusi ambíciója volt. Valójában mindenhez és mindenkor hozzászólt, s ezzel Mikszáthnak újabb bemutatási lehetőséget teremtett, amellyel az író két évtizeden át igencsak élt. S ugyanezzel a módszerrel Fenyvessy megszólalásain keresztül lehetőséget kapott általános politikai jelenségek bemutatására, igazságok kimondására is.

Fenyvessy parlamenti szereplése — mint minden újoncé — kicsit nehezen indult. Tapasztalatlan, félénk, lenyűgözik őt a képviselőház nagy egyéniségei és a Habarék pártban sem talált még önmagára. Néhányszor — Mikszáth szerint — kellemetlen helyzetbe is került tapasztalatlansága miatt. Így járt 1883 januárjában, amikor Szilágyi Dezső helyet iratkozott fel a felszólók közé, remélve, hogy mire a képviselő megjön, átadhatja neki a helyét. S miután Szilágyi késett, egyre idegesebb lett, mert kénytelen volt bevallani, hogy semmi mondanivalója nincs. S amikor megkerült Szilágyi, Mikszáth

[6] *A T. Házból (1892)*, MKÖM LXXXI, s.a.r. Péterváriné Erdey-Gruz H.—Rejtő I., Budapest 1988, 144.
[7] *A T. Házból (1883)*, MKÖM LXVI 91.
[8] *A mai ülés (1888)*, MKÖM LXXVII 127.
[9] *A mulatságos kabátok (1888)*, MKÖM LXXVII 132.
[10] *A jövő országgyűlés (1893)*, MKÖM LXXXII, s.a.r. Sz. Garai J.—Rejtő I., Budapest 1988, 73.
[11] *Egy képviselő levelei az országgyűlésről. Második levél (1893)*, MKÖM LXXXII 141; *Tizedik levél*, MKÖM LXXXII 197; *Katánghy Menyhért otthon*, MKÖM LXXXII 210; *Képviselői piknik (1894)*, MKÖM LXXXIII, s.a.r. Sz. Garai J.—Rejtő I., Budapest 1988, 71.

szerint mindenki jól járt. Elsősorban Fenyvessy, „mert nem neki kellett mondani beszédet, jól járt a Ház, mert nem Fenyvessy beszédét kellett végighallgatni…"[12]

Később aztán ő is egyre bátrabb lett, s hamar előtűnt szónoki képessége. S az is, hogy olvasottsága, műveltsége révén szellemesen tudta kifejezni magát, így növelve népszerűségét. Mikszáth számos felszólalását említi, amelyet siker övezett. 1884 májusában mondott beszédét végig zajos tetszés kísérte. „Fenyvessyt tüzeli a siker. Mint a röpülő Daedalus, mindig bátrabban csattogtatja szárnyait."[13]

Mikszáth olykor megdicséri szellemességét, olykor megcsipkedi érte. Olykor „dohányzacskós elmésségnek" nevezi Fenyvessy *bon mot*-ját, máskor egy rossz szójátékát hallva morogja meg ízetlenségét. Bármit is írjon, csipkelődésének mindig van ereje. 1884 őszén azzal ugratja, hogy midőn szólásra emelkedik valaki, megkérdezi, hogy ki ez az új ember. Mire az a válasz, hogy nem új, mindenki ismeri már. „Honnan látszik, hogy ösmerik? — Onnan, hogy tömegesen kimennek!"[14] — ti. a képviselők a teremből. Ahogy telnek az évek, Fenyvessy úgy gyakoribb szónoka a Háznak, s úgy távolodik el lassan a pártjától. Mikszáth fokozatosan érzékelte ezt, s Fenyvessy egyre inkább baráti köréhez tartozott már. Ez azonban nem akadályozta meg a már megszokott stílusú megjegyzései megtevésében. Egyhelyütt a gondolataival csapongó szép Fenyvessy Ferit így mutatja be: „…úgy ugrált ide-oda, és csörgött — csacsogott, mint egy szarka. Sok fényes dolgot összehordott innen-onnan."[15]

Másutt egy hosszabb parlamenti vitáját idézi, de nem felejti el megjegyezni, hogy szinte az egészet Fenyvessy a karzat szép közönségéért találta ki. „Ám a szép Fenyvessy is hamisan kacsingatott szét a karzatokra, viruló arcán bizonyos titokzatosság ömlött el, mintha mondaná, «csak türelem hölgyeim, türelem, majd az ülés végén!»."[16]

Ezek a finom kis vágások újra és újra ismétlődnek. Szapáry Gyula egy ízben így tűnődött — Mikszáth szerint —: „Valjon, mi az ártalmasabb? Az e, hogy Jellinek, szidott? Az-e, hogy Fenyvessy védelmez?"[17] Másik megjegyzése: „Csak az isten őrzötte, hogy Fenyvessy Ferenc nem beszélt. Ő most csak közbeszólt."[18]

Máskor az nem tetszik neki, hogy túl sok idézetet használ Fenyvessy a beszédeihez. Majd azt említi, hogy minden a megszokott módon megy a Házban, a sablon szerint folyik: „a habarék párt szarkája, Fenyvessy is belecsörgött a beszédekbe".

Mikszáth több ízben közismert adomáit kapcsolja Fenyvessy személyéhez, amelyeket máshol és többször is megírt. Eötvös Károly szájába adja a történetet: „Bizonyos dolgokat sohasem lehet megtanulni. Vegyük például Fenyvessy Ferit. Már csak elég ügyes ember, ugye? És ha gyerekkorától elkezdi vala gyakorolni az egérfogás titkait, hát bizonyosan viszi valamire ebben is, de egy született macska gyakorlatlanul is sokkal hamarabb fogná el az egeret nálánál."[19]

Másik, közismertté vált megjegyzése a szónokokról így szól: „A nagy tehetségű ember megszépül, mikor beszél, mert agya, amint a szikrákat fölveti, gyönyörben úszik, s

---

[12] *A T. Házból (1883)*, MKÖM LXV, s.a.r. REJTŐ I., Budapest 1969, 115.
[13] *A T. Házból (1884)*, MKÖM LXVIII, s.a.r. R. HUTÁS M.—REJTŐ I., Budapest 1973, 193.
[14] *A T. Házból (1884)*, MKÖM LXIX, s.a.r. REJTŐ I., Budapest 1974, 118.
[15] *A T. Házból (1887)*, MKÖM LXXIV, s.a.r. SZ. GARAI J.—REJTŐ I., Budapest 1979, 68.
[16] *A T. Házból (1883)*, MKÖM LXXV 130.
[17] *A T. Házból (1888)*, MKÖM LXXVI, s.a.r. SZ. GARAI J.—REJTŐ I., Budapest 1982, 110.
[18] *A mai ülés (1888)*, MKÖM LXXVI 135.
[19] *A mai ülés (1888)*, MKÖM LXXVI 107.

ennek kisugárzó fényéből juttat a homloknak, a szemnek, az ajaknak, de a tehetségtelen ember eltorzul a beszéd alatt, mert annak az agya kínlódik. Sokszor láttam már ruttá válni beszélő szép embereket. És még György Endre is szép, ha beszél. De azért persze mégsem éri utol a szépségben Fenyvessy Ferencet — ha az hallgat."[20]

1888-ban egy karcolatában mintegy összefoglalását adja Fenyvessy parlamenti karrierjének. „Fenyvessy Ferenc a habarékpárt strébere. Persze hogy sovány konyhán sovány pálya a stréberség, de mégis valami. Itt is csak haladhat az ember. Fenyvessy Ferenc először csak megyei és községi ügyekben interpellált. Ez volt a bronzkor. Később a színházakig vergődött. Azután országos ügyeket bíztak rá. Lassan-lassan annyira vitte az isten a sorsát, hogy ma már a külügyekben dolgozik" — azaz hozzászólásaiban már külpolitikai témákat is emleget.[21]

II. *Fenyvessy Ferenc, a politikus*

Politikai pályájának alakulását nyomon követhetjük, ha magát Fenyvessy Ferencet idézzük meg. Számos kis füzetet jelentetett meg, amely szinte kivétel nélkül különböző alkalmakkor elmondott beszédeit tartalmazzák, illetve parlamenti hozzászólásait is csokorba szedve kiadatta az egyes ciklusok végén. Beszédeket mondott szűkebb politikai hazájában, Veszprém vármegyében és Pápa városában. Beszélt a Jókai-kör ünnepein, a pápai izraelita iparosok gyámolító egyletének millenáris díszközgyűlésén, az 1848-iki törvények szentesítésének félszázados jubileuma alkalmából tartott megyei díszközgyűlésen, Pápa városának a nemzet ezeréves fennállása emlékére tartott díszközgyűlésen, Széchenyi és Deák arcképének leleplezésekor, a veszprémi vármegyeházán 1889-ben, Széchenyi születésének százados évfordulóján, a soproni irodalmi és művészeti kör által rendezett Széchenyi ünnepen stb.[22]

Más esetben összegyűjtötte és kiadta a hírlapokban megjelent cikkeit. Az 1881-ben, Pápán megjelentetett *Közéletünk köréből* című füzetből nyomon követhetjük a puszta címlista alapján is érdeklődésének irányait: a képviselőválasztások előtt, a közigazgatási bíróság, községeink önkormányzata, a társadalmi jólét alapfeltételei, a magyar sajtó érdekében, a Széchenyi irány, a honatyák, a megyei kormányzat, a korrupció stb.[23] E kis füzet kottájául Széchenyi István idézetet választott: „Nem szabad bajaink forrását mindig másban és másutt keresni, mert ez a legveszedelmesebb fallatia, nyomorult előítélet, argumentum prigritiae, miután a hiba legnagyobbrészt csak enmagunkban fekszik." Széchenyi jól felismerhetően politikai példaképe volt. Ahol lehet, idézi, példázatokért hozzá fordul. Mindig emlegeti, hogy Széchenyi terveit kellene megvalósítani, azt a reformfolyamatot kellene folytatni és befejezni, amit Széchenyi elkezdett, ilyen minősí-

[20] *A vita végén (1889)*, MKÖM LXXVII 174.

[21] *A T. Házból (1888)*, MKÖM LXXVI.

[22] Továbbá Fenyvessy F.: *Gyászbeszéd Erzsébet királyné Ő Felsége felett*, Veszprém, 1898; *Veszprém vármegye főispánja székfoglaló beszéde, 1898 június 13-án*, Budapest 1898, stb.

[23] Fenyvessy véleményét tükröző cikkeit is kötetekbe rendezve jelentette meg. Néhány cím: *Felső oktatásunk reformja*, Budapest 1889; *Felső oktatásunk reformja. Válasz*, Budapest 1889; *A görög nyelv tanításának kérdése Magyarországon*, Budapest 1890; *A jogi szakoktatás reformja*, Budapest 1890.

téseket használ: „újkori Mojzes, magyar Jozsue, magyar Demosthenes, Leonidások és Romulusok méltó társa...”[24]

Másutt, a két festmény leleplezésekor Széchenyi érdemét abban látja, hogy itt „egy darab Európát teremtett”. Ám Deákról sem fogalmaz kisebb szenvedéllyel, példázatait itt is a klasszikusokból veszi. Deák szerinte „ott áll a dicsőségben, ahol Washington, bölcsességben, ahol Cato, törvényhozásban, ahol Solon, s igazságosságban, ahol Aristides”.

Úgy vélte, kettejük élete és életművének példázata határozta meg a jelen feladatát is, amely Fenyvessy szerint száz évvel ezelőtt a következő: „Fel nem adni az ország jogaiból semmit, de minden szabad erőt a nemzet kulturális és gazdasági fejlődésére kell fordítanunk. Vagyis egyszerre kell európainak és magyarnak lennünk.”[25]

Országgyűlési beszédeit is kötetbe szerkesztette. Az 1884—1887 közötti ciklus beszédei megjelenésekor hozzáfűzte, hogy a lényegtelenebbnek tartott hozzászólásai nincsenek is e kis füzetben. Még így is 25 felszólalásának a szövegét tartalmazza a könyv. Gyakorlatilag nem volt olyan téma, amelynél ne iratkozott volna fel a szónokok közé. Csak néhány ezek közül: a történelmi képcsarnok érdekében, a vasúti hivatalnokok, a miniszterek nyugdíjáról, a népfelkelésről, a képzőművészet érdekében, a bírósági szünidő kérdése, a magyar nyelv érdekében stb.[26]

Beszédeit olvasva nem szabad elfelednünk, hogy ebben az időben még az ellenzék képviselője, Mikszáth szerint „a habarék párt strébere”. Ugyanakkor beszédeinek két sajátossága is kiderül. Az egyik a kor szellemének megfelelő nemzeti álláspontja, elfogult magyarság tudata, amely nem mentes a szélsőséges megnyilatkozásoktól sem. Különösen jól érzékelni ezt a Veszprém megyei millenniumi ünnepségen elmondott beszédében, amikor amúgy is mindenki a felfokozott nemzeti érzések lázában égett. „Csodás fa az emberiség fája! És még csodásabb rajta a magyar nemzet ága!” — hangzik szinte versszerűen bevezető gondolata. Zajos éljenzés fogadta másik bombasztikus gondolatát, amely szerint „azért lett e föld magyarrá, mert ezer év alatt a magyarnak vére és arczának gyöngye, verejtéke hullott rá”.

Az éljenzés pedig tomboló lelkesedéssé vált, amikor beszédét a haza fennmaradásáért mondott fohásszal fejezte be, amely egyúttal már az ellenzékiből kormánypártivá lett politikust is minősíti: „adj a hazának, adj a magyarnak mindig ilyen királyt, de adj a királynak a mainál is nagyobb, szebb, dicsőbb hazát!”[27]

Az előbb említett, 1884—1887 közötti parlamenti, ellenzéki hangulatú beszédeiből pedig valóban egy szellemes debattőr képe rajzolódik ki. Gyakran alkalmaz idézeteket, a képviselők fejére olvassa korábbi beszédeiket, ellentmondásaikat, idéz jogi, politikai, történeti művekből és olykor rendkívül találóan szúr vissza a beszédet megzavaró közbeszólóra, az előtte szólóra stb. Csak néhány idézet: „Mióta csak szakértők léteznek, sohasem voltak egy véleményen... Az órát össze lehet zúzni, mely a Nap felkeltét jelzi, főképpen, ha az óra rosszul ketyeg, de az óra összezúzásával a Nap felkeltét senki sem akadályozhatja meg.” Másutt a megyei közigazgatást csipkedi meg — nem sejtvén még,

[24] *Közéletünk köréből*, Pápa 1881, 53.

[25] *Széchenyiről és Deákról ünnepi beszéd. Elmondta Fenyvessy Ferenc országgyűlési képviselő Veszprém vármegye 1883 deczember 1-én tartott díszközgyűlésén, Széchenyi István és Deák Ferenc arcképeinek leleplezése alkalmából*, Budapest 1890, 14.

[26] Fenyvessy további országgyűlési kötetei: *Beszédek és felszólalások az 1881—84. országgyűlésen*, Budapest 1884; *Fenyvessy Ferencz beszédei az 1887—1892. országgyűlésen*, Budapest 1892.

[27] Fenyvessy F.: *Veszprém vármegye ünnepén...*, Budapest 1896, 5.

hogy tíz év múlva egy vármegye élén áll majd — ilyen módon; „a vármegyei gyűlésterem olyan, mint a szivacs, amely egy nyomásra mindent befogad és a másik nyomásra mindent kiereszt magából." Személyes megjegyzései is hasonlítanak Mikszáthéihoz: úgy bánt, hogy nem sért. Egy vitában így érvel: „Nem Thaly Kálmán képviselő úrra céloztam, hogy ő eleven jezsuitát nem látott volna, mert azt hiszem, hogy ő azt szeretné, ha azt is elmondhatná, amit az egyszeri indián főnök; nem csak hogy láttam, de ettem is."[28]

III. *Mikszáth nekrológja*

Fenyvessy Ferenc képességei alapján akár a Mikszáth-kori parlament kimagasló alakjai is lehetett volna, ha akkor nem élnek nála sokkal nagyobb formátumú egyéniségek és főleg nem olyan nagy számban, mint a magyar történelemben ritkán. Pályafutása azonban így is egy törekvő, önmagát képző, feladatára tudatosan készülő politikus képét rajzolja fel.

Nem volt dunántúli, Egerben született 1855 szeptember 9-én. Itt végezte gimnáziumi tanulmányait, majd Pesten tettel le ügyvédi vizsgáit. Mint olyan sok fiatal, ő is nevelőként kezdte életé, így kerül Pápára az Esterházy családhoz s maradt is a városban s ezen a vidéken élete végéig. Bekapcsolódott a város közéletébe, ügyvédi irodát nyitott, s ott kezdte mint minden tehetséges városi fiatal értelmiségi, cikkeket írt a helyi lapba, majd 1879-től szerkesztője lett a *Pápai Lapok*nak. Alig két esztendő múlva, 1881-ben már képviselő, az ugodi kerületben választották meg mérsékelt ellenzéki programmal. 15 év után, 1896-ban Pápa városa választotta meg, hatásos beszédben búcsúzott el ekkor ugodi választóitól. Két év múlva pedig már pápai választótitól vett búcsút, hiszen Veszprém megyei főispánná nevezték ki. Mindezt saját tehetségével érte el. Említi önmagáról ezen a beiktatási ünnepen: „én sem históriai nagy nevet, se nagy vagyont nem hozok magammal". A polgári Magyarország új típusú politikus nemzedékének tipikus alakja lett. Két stílus, két szemlélet között keresve önmagát.

A főispáni ünnepély rendkívül látványos és hatásos volt. Minden túlzó leírás ellenére kiérezzük a kortársak szavából a szeretetet, amellyel őt fogadták, beiktatták új hivatalába. Az ünnepséget leíró alkalmi kiadványban csak úgy hemzsegnek a felsőfokú jelzők: „Nem lehet azt elsorolni, kivel, mikor, mi és mennyi jót tett... megtalálta a nép őbenne a közvetlen jótevőt, a bizalomra érdemes férfiút... mély tudású férfiú, elragadó szónok, magyar úr a szó legszorosabb értelmében s a közügyek terén határtalan tevékenységű nagy tényező volt mindig..."[29]

Az 1898 június 12—13-ai beiktatási ünnepélyre sokan küldtek üdvözlő táviratot. Miniszterek, államtitkárok, országgyűlési képviselők, közéleti személyiségek, a magyar színházi élet kiválóságai stb. És ott volt Mikszáth Kálmán távirata is. A barátsággá fejlődött kapcsolat 1903-ban ért véget, amikor a szívbaj tragikus gyorsasággal végzett a

---

[28] *Fenyvessy Ferencz beszédei az 1884—87-diki országgyűlésen*, Budapest 1887, 23, 27. 79. 97.

[29] A későbarokkos című könyv borítóján ez olvasható: *Veszprémi nefelejts, Méltóságos dr. Fenyvessy Ferencz úrnak, a vaskorona rend lovagjának, volt országgyűlési képviselőnek, Veszprém vármegye főispánjának beiktatási ünnepélye emlékére. Összeállította Bessenyei József, pápakovácsi közjegyző, kerületi anyakönyvvezető, Veszprém, 1898. Kapható Köves és Boros könyvkereskedésében.* (Az idézet a 10—11. oldalon található.)

pályája delén álló politikussal. Több nekrológ is megjelent a helyi lapokban,[30] de a legszebbet és a legmeghatóbbat Mikszáth írta a *Vasárnapi Újság*ban. Ez a nekrológja mindmáig kötetben nem jelent meg, pedig méltó darabja halott kortársait búcsúztató különleges hangulatú írásainak. Mikszáth úgy érzi, egyre inkább elfogynak mellőle a közélet kiválóságai, akiknek egy speciális csoportjába sorolta Fenyvessy Ferencet is. Ez a réteg az, amely ugyan nem tartozik a legkiválóbbak közé, képességeik sem emelik az első vonalba őket, „de jól tudnak alkalmazkodni a nagyokhoz és híresekhez... és annyira beleélik magukat a bámult szerepekbe, hogy ők is utánacsinálják aztán a magok körében kicsiben". Mikszáth osztályozása szerint ezek a „kvázi státusférfiak", akik nem hoznak létre új eszméket, csak átveszik a nagyokét és segítenek azt megérlelni, diadalra juttatni. Fenyvessy Ferenc élete ilyen példa volt. „...a közügyek sok ágában örökké izgett-mozgott, tett, agitált, szorgoskodott. Mindig jóakarattal és jóhiszeműséggel, többnyire jó irányban és soha önző célból."[31] Egyéniségét idézve újra csak a negyedszázaddal azelőtti emléket említi, amidőn a fiatal képviselőt először meglátta a Sándor utcai palotában.

„Csinos, deli férfi volt — az örök fiatalság színeiben" — írja Mikszáth, aki nem is tudta, hogy Fenyvessy Ferenc örök fiatalságát harminc éven át írt karcolataival maga is elősegítette.

[30] *Fenyvessy Ferenc meghalt*, Pápai Lapok 1903 június 7., № 23. A búcsúztatóból (*Veszprémi hírlap*, 1903 június 7., № 23) pár sor: „Olyan volt ő, mint a nap... igaz ember volt, s telve a lelke szabad eszmékkel... harcolt az emberi jogokért..." L. még *Fenyvessy gyászünnep*, A pápai Jókai-kör évkönyve 1903—1904 (szerk. Kapossy L.), Pápa 1904. (Fenyvessy Ferenc a Jókai-kör egyik alapítója és első elnöke volt. Több elnöki és ünnepi beszédét őrzik a kör évkönyvei a pápai református kollégium könyvtárában.)

[31] M-th K-n.: *Fenyvessy Ferencz*, Vasárnapi Újság 1903 június 7., № 23, 374.

HARASZTI-TAYLOR ÉVA

Egy brit diplomata Magyarországon a második világháború után

(Sir Alvary Douglas Frederick Gascoigne G.B.E. 1893—1970)

A magyar fegyverszüneti egyezmény szövegét, amelyet a győztes szövetséges hatalmak képviselői nevében K. J. Vorosilov marsall és az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány nevében Gyöngyösi János, Vörös János és Balogh István 1945 január 20-án írt alá Moszkvában, január végén a brit külügyminisztériumban tájékoztatás végett körözték. Az egyezmény 18. cikkelye szövegezte meg a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) megalakulását és feladatait a fegyverszüneti időszak tartamára. A SZEB elnöke Vorosilov marsall lett, feladatai teljesítésében segített neki Anglia és Amerika képviselője is.[1]

Anglia (Egyesült Királyság) képviselője, Sir Alvary Douglas Frederick Gascoigne 1945 február 23-án érkezett Debrecenbe, az Ideiglenes Kormány székhelyére (ugyanezen a napon érkezett Debrecenbe Vorosilov marsall is), és színes, élénk beszámolót küldött megérkezéséről Sir Orme Sargentnek, Foreign Office-beli (FO) barátjának, kollégájának, főnökének. 1945 április 10-én kelt hosszú levelében beszámolt Olaszországon keresztül tett, jól sikerült utazásáról és debreceni meglepően kellemes elhelyezkedéséről. „A várostól mintegy 4 km-re van egy kb. 20—25 házból álló klinikai épületsor. Itt lakunk érkezésünk óta és mindenki kényelmesen elhelyezkedett. A környező vidéken található élelem, katonai megbízottunk küldi szét időnként dzsipjeit, hogy rekviráljanak. Már Debrecen városában is vannak újranyílt üzletek és vehetünk sok olyan árucikket, amelyet Londonban sem kapni."[2]

Ebben a bizalmas levélben sok mindent megtudunk Gascoigne nézeteiről, holott még csak 50 napot töltött Debrecenben. Azt írta, hogy a magyar kormány tagjai igyekeznek jó oldalukról mutatkozni, de nagy részük kevés tapasztalattal rendelkezik. A vezető politikusokról jellemzéseket adott. Megjegyezte például, hogy a miniszterelnök, Miklós Béla vezérezredes teljes szívvel a szövetségesek oldalára állt, bármi is volt korábban a meggyőződése. Megjegyezte azt is, hogy a miniszterelnök a magyar kommunisták áldz ellensége, és csak kényszerítették, hogy alkotmányellenes módon hajtsa keresztül a földreform-törvényt. A miniszterelnök kedvelte Gascoigne-t és érzelgősen előadta neki, hogy számára kellemesebb Nagy-Britannia képviselőjével beszélgetni, mint az ajtajánál minduntalan várakozó küldöttségeket fogadni.

Gascoigne Gyöngyösi János külügyminisztert is leírta. Szerinte egy kis vidéki iskolaigazgató ravaszsága áradt belőle. Ebben az időszakban azonban a magyar kormány többi tagjáról még nem alkotott Gascoigne véleményt, de a magyar külügyminisztérium-

---

[1] *Hungarian Armistice Terms. Printed for the War Cabinet* (January 1945). Secret W.P. (45) 55, PRO Prem. 3226/2.

[2] Uo.

ban a férfiakat „megalázkodó és hízelgő" típusnak látta, akiknek nem nagy hasznát lehetett venni.

Határozott véleményt formált az oroszokról: őket nehezen kezelhetőeknek látta. Például Vorosilovot („a paraszt marsallt", ahogyan őt nevezte) kellemes embernek tartotta, de ravasznak és gyakorlatiasnak is. Idézve Gascoigne-t: „Az oroszok mindig kellemesek és udvariasak, amikor találkozunk velük, de még nem képesek arra, hogy olyanfajta segítséget nyújtsanak, amilyet joggal elvárhatunk tőlük." Ennek az oka Gascoigne szerint az volt, hogy az oroszok nem ismerték az együttműködés művészetét és tele voltak gyanakvással és bizalmatlansággal a britekkel szemben. „Ők nem úgy közelítik meg a dolgokat, mint mi, és nem olyanok a kívánalmaik, mint nekünk. Ami sürgős és fontos az angolszász gondolkodás szerint, az az ő észjárásuknak semmit sem jelent."[3]

Ebben Gascoigne-nak igaza volt. A magyar személyekről és eseményekről szóló jelentései is fenti nézeteit tükrözik. Jelentéseire és nézeteire valószínűleg érdeklődéssel tekintenek majd a jövőbeni generációk, mivel másokról adott egyéni jellemzéseit befolyásolták neveltetéséből és társadalmi helyzetéből adódó előítéletei. Nézetei gyakran frissítőleg hatnak. Figyelembe és — mint a magyar történelem egyik igen fontos korszakáról tudósító forrásanyagot — tudomásul kell venni azokat. Azt is tudni kell, hogy Gascoigne-nak ez már második magyarországi megbízatása volt, így az 1945-ös helyzetet alkalma volt összevetni Magyarország háború előtti állapotával. A már említett jelentésében írta: „Régi magyar barátaim többsége vagy elmenekült a németekkel, vagy börtönben ül Németországban. Fokozatosan megismerkedünk egy teljesen új társadalmi réteggel. Mindenképp szeretnék — a hivatalos formákon kívül — megismerkedni a magyar kormány tagjaival, de mindezt lassan, feltűnés nélkül kell tennem, nehogy hamis benyomást tegyek a magyarokra, vagy felkeltsem az oroszok gyanúját."[4]

Mielőtt ismertetném Gascoigne néhány beszélgetését a magyar politikusokkal és elemezném nézeteit, szeretném bemutatni, hogyan látták őt kollegái és milyen volt háttere és neveltetése.

Gascoigne-ról két volt kollégája kedvesen emlékezett meg. Egyikük, Sir William Hayter, aki Gascoigne után lett moszkvai brit nagykövet Sztálin halálát követően, megmagyarázta, miért választották Gascoigne-t a magyarországi küldetésre 1945-ben: „Úgy vélem, a magyarázata annak, hogy Sir A. D. F. Gascoigne-t (mi mindig Joe-nak hívtuk) Magyarországra küldték, az hogy ebben az időszakban egy brit küldöttnek nem volt nagy tere a cselekvésre s arra a kevésre, amire lehetőség volt, Joe megfelelt. Azt hiszem, ez magyarázza moszkvai küldetését is."[5]

Lord Brimelow, a FO északi osztályának vezetője 1956-ban Gascoigne kollégája volt moszkvai küldetése idején. 1994 októberében történt beszélgetésünk alkalmával azt mondta: „Szerettem ezt az embert." Elmondta: Gascoigne korábban egy fess gárdatiszt volt, vagyonos Yorshire-i ember, akinek birtoka és két háza volt, az egyik Londonban a

[3] Uo.

[4] A. Gascoigne Sir Orme Sargentnek (1945 augusztus). PRO Foreign Office (= FO) 371/48.463, R. 8036.

[5] Vö. Sir W. Hayternek a szerzőnek küldött 1994 szeptember 24-ei levelét. Sir W. Hayter sokkal sikeresebb nagykövet volt Moszkvában, mint Gascoigne. Mint levelében írta: „Szeretném remélni, hogy küldetésem 46 éves koromban politikai irányváltozást jelentett." *A Double Life* — „Kettős élet" c. emlékiratán kívül számos értékes és színvonalas munkát írt Oroszországról és a nemzetközi kapcsolatokról: *The Diplomacy of the Great Powers* (1961), *The Kremlin and the Embassy* (1966), *Russia and The World* (1970) stb. 1995 március 28-án hunyt el 88 éves korában. Nekrológját l. *The Times*, 1995 március 30.

Bishopsgate-nél. Nagyon civilizált, jómodorú ember volt, demokratikus érzelmű, de származása és előkelő, zártkörű iskolázottsága meghatározta nézeteit. Nem volt értelmiségi, de nyitott volt, sokrétű tudással. Szerette a társaságot, de a pletykát nem. Más nézeteket meghallgatott és megértett anélkül, hogy a sajátjait megkérdőjelezte volna. Brimelow szerint szeretetreméltó, jó társaság és főnök volt. Felesége, Lorna egy vidéki bohém úrihölgy volt, különc. Szeretett volna Moszkvában egy állatvédő társulatot alapítani, de erre nem kerülhetett sor a sztálinizmus utolsó szakaszában. Négyen, a Gascoigne- és a Brimelow-házaspár, szívesen csatangoltak a moszkvai utcákon, formákat nélkülözve, fagylaltozva, beszélgetve. Ezekben az években a brit diplomatáknak igen kevés alkalmuk volt egy átlag orosszal kapcsolatba lépni, mert a szovjet állampolgárokat megbüntették, ha nyugatiakkal érintkeztek. A Gascoigne-házaspárnak nem volt gyermeke.[6]

Gascoigne Etonban végzett és az I. világháborúban szolgált. A FO-ban 1919-től dolgozott. 1921-ben lett harmadtitkár, 1925-ben másodtitkár, 1933-ban első titkár és 1941-ben tanácsos. 1936-tól 1938-ig Chargé d'Affaires volt Budapesten, 1939-től 1944-ig főkonzul a Tangier-i övezetben, és 1945—1946-ban magyarországi brit politikai képviselő követi rangban, 1946-tól 1951-ig brit megbízott Japánban nagyköveti rangban. 1953-ban történt nyugdíjba vonulása előtt elérte pályája csúcsát: 1951-ben, 58 éves korában Őfelsége kormányának moszkvai nagykövete lett. Nem szeretett a Szovjetunióban élni. Londonban nagy klubéletet folytatott, tagja volt a Carltonnak, a Guardsnak, a United Services és a Royal Automobilnak, szerette a társaséletet és mindez hiányzott neki Moszkvában.

Még ha azért is küldték Gascoigne-t Magyarországra, mert az akkori helyzetben nem sokat lehetett elérni Nagy-Britannia számára, s habár erős bírálatban részesült A. C. Macartney történész professzor részéről, aki a FO magyar szakértője és kutató osztályának vezetője volt ekkor, Gascoigne igen tevékenynek bizonyult, élvezte népszerűségét, s nagyon jó kapcsolatot teremtett a magyar politikai és társadalmi élet számos képviselőjével. Jelentéseit, melyeket valószínűleg szórakoztatónak találnak majd mindazok, akiket érdekel Nagy-Britannia és Magyarország II. világháborút követő történelme, angolul és magyarul is közzé kívánom tenni. Itt néhány kivonatot közlök belőlük.

1945 augusztus 4-én a Gascoigne-t meglátogató szociáldemokrata vezetőről, Szakasits Árpádról, a következőket írta Ernest Bevin brit külügyminiszternek: „Uram, tisztelettel jelentem, hogy Szakasits úr, a Magyar Szociáldemokrata Párt vezetője, ma reggel meglátogatott, mintegy 2 és ¼ órát töltött nálam." A hosszú jelentés beszámolt a kiterjedt témájú beszélgetésről, amely során szó volt a magyarországi politikai helyzetről, a kommunista pártról, a választásokról, a magyarországi demokráciáról, a békeszerződésről, a magyarországi brit és orosz együttműködés jövőjéről. A többi között Szakasits megkérdezte Gascoigne-t, fogadná-e Rákosi Mátyást, a kommunista párt vezetőjét. „Azt mondtam — írta Gascoigne —, hogy ha Rákosi meg akarna látogatni, boldogan fogadnám itt, mint bármelyik magyar politikai párt vezetőjét. De azt is érzékeltettem, hogy nekik kell kezdeményezniük, és hogy az én magatartásom az öt létező párt felé csupán az érdeklődő megfigyelőé."

Szakasits megmagyarázta Gascoigne-nak, hogy Magyarország éppen kijővén a háborúból, s egy olyan ország lévén, amelynek fasiszta napjaiban ezrével éheztek a falusiak,

[6] Lord Brimelow-val folytatott beszélgetés Gascoigne-ról, 1994 október 18-án.

nem várható el, hogy a nyugat színvonala szerint azonnal gyakorolja a demokráciát, és megkérdezte, vajon számíthat-e Magyarország erkölcsi vagy anyagi támogatásra Nagy-Britannia részéről. „Azt válaszoltam — írta Gascoigne —, hogy Őfelsége kormánya oly mértékben fog a jövőben érdeklődést mutatni Magyarország irányában, véleményem szerint igen nagy mértékben, amilyen mértékben Magyarország dolgozik a jövőjén. Azt is mondtam, hogy kormányom gondosan figyeli a magyarországi demokrácia fejlődését. Ami gazdasági segítséget illeti, kifejtettem, hogy véleményem szerint ezt még túl korai fontolgatni. Emlékeznie kell arra, hogy Nagy-Britannia még háborút visel és számos olyan nemzet, amely a háború alatt baráti szolgálatot tett Angliának, kétségbeesetten könyörög segítségért, olyan nemzetek, amelyek a háború folyamán Anglia szövetségesei voltak, nem ellenségei, mint Magyarország."[7]

Gascoigne leírta véleményét Szakasitsról is: „A legfontosabb politikai párt feje, az itteni politikai világ egyik vezető személyisége. Intelligens ember, a magyarországi politizálásban nagy a gyakorlata."[8]

Gascoigne gyakran találkozott Dr. Zsedényi Bélával, az Ideiglenes Magyar Nemzetgyűlés elnökével, és figyelembe vette véleményét a választásokról, a földreformról, a miniszterelnökről, Miklós vezérezredesről, és számos más fontos és kevésbé fontos személyiségről. Zsedényit, a miskolci jogakadémia professzorát nyugodt, nagy darab, 55 év körüli emberként jellemezte. Zsedényi kérte Gascoigne-t, próbálja magát az ő helyébe képzelni, és mondja meg, mit tegyen, hogy megmentse hazáját. Gascoigne kitért e fő kérdés elől, és hangoztatta, hogy minden ember fogjon össze, és dolgozzon Magyarország újjáépítésén. Gascoigne úgy vélte, hogy Zsedényi a Nemzetgyűlés jó vezetőjének bizonyul majd. „Úgy tűnt, hogy egyetért a miniszterelnökkel, Miklós Béla vezérezredessel a kommunisták, szociáldemokraták és nemzeti parasztpártiak elítélésében, akik a földreformmal kapcsolatban követelték a felszabadult Magyarország birtokainak szigorú és azonnali megnyirbálását."[9] Egy későbbi, 1945 szeptemberi találkozásuk alkalmával Zsedényi nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy amíg a politikai rendőrséget el nem nyomják, és amíg meg nem szüntetik a nyomást, amelyet egy k ü l f ö l d i h a t a l o m egy politikai párton keresztül gyakorol, addig nem lehet szabad választásokat tartani az országban, annak ellenére, hogy a választási törvény egy használható, demokratikus eszköz lehetne. Gascoigne továbbra is bízott benne „mint hazafi"-ban és politikailag körültekintőnek tartotta. „Egyetértek Zsedényi doktorral — írta —, amilyen a helyzet jelenleg az országban, nem lenne megoldható a szabad és demokratikus választás, bár nehéznek tűnhet bebizonyítani, hogy valóban nyomást gyakorolnak a lakosság azon rétegére, amelyik nem áll a kommunista eszmék hatása alatt."[10]

A Miklós vezérezredes, miniszterelnök, és Gascoigne között létrejött számos találkozás közül utalok egy 1945 augusztus 16-ai napra. Gascoigne nagyon borúlátónak találta a miniszterelnököt. A politikai helyzettel kapcsolatban megértette Gascoigne-nyal, hogy problémái vannak a kabinetjével, amely ekkor többnyire baloldaliakból állott. Rákosi és Szakasits közül, Miklós vezérezredes szerint, Szakasits volt a rosszabb. A gazdasági hely-

[7] Gascoigne E. Bevinhez (1945 augusztus 4.). PRO FO 371/4865, R. 13.876.

[8] Uo.

[9] Gascoigne Edenhez (1945 március 12.). PRO FO 371/48.462, R. 6717. Zsedényi Béla tulajdonképpen hirtelen haragú ember hírében állott. Személyisége közismert volt Miskolcon, a szerző személyesen is ismerte őt, leányát tanította latinra.

[10] Gascoigne Bevinhez (1945 szeptember 20.). PRO FO 371/48.467, R. 6014 [Bizalmas].

zetről beismerte, hogy az Magyarországon 1945 és 1946 szeptembere között igen nehéz lesz. Az aratás rosszul sikerült, mondotta, mivel a földreform, amelyet oly hirtelen kényszerítettek az oroszok az országra, zavart okozott. „Ahogyan múlik az idő — gondolkodott el Gascoigne —, egyre jelentéktelenebbnek látom Miklós vezérezredest. Egészsége nem jó, nincs tapasztalata, és nem kitartó, nem való Magyarország miniszterelnöki posztjára."[11]

Az, hogy Gascoigne folyamatosan bírálta a magyar földreform időzítését, és azt, hogy milyen gyorsan hajtották át a törvényhez vezető útján, és az a felületes modor, ahogy Gascoigne gyakran leírta a magyar különlegességeket, komoly kritikát váltott ki Macartney professzor részéről. A FO déli osztályához írt 1945 augusztus 29-ei feljegyzésében Macartney hangsúlyozza, hogy „Gascoigne úr jelentéseiben nem fárad el kifejezni nemtetszését és megvetését azok iránt a magyarok iránt, akikkel foglalkozik, és vagy azért bírálja őket, mert szolgalelkűek a Szovjetunió irányában, vagy megmagyarázza, hogy nem hagyja magát átejteni, amikor szövetségeseinkkel akarnak bennünket szembe állítani. A valóság az, hogy akár orosz-barátok, akár brit-barátok soha nincs igazuk, és, ha egyáltalán jelentései hitelesen azt tartalmazzák, amit a helyszínen mondott, az derül ki, hogy minduntalan rendreutasítja őket, s azt a benyomást kelteti, hogy az angolok semmiféle befolyásra nem akarnak szert tenni Magyarországon, s akkor sem tennénk semmit, ha tudnánk."[12]

Tény, hogy már 1945 márciusában Clement Attlee, a háború alatti miniszterelnök-helyettes, s a munkáspárt 1945-ös győzelme utáni miniszterelnök, ezt írta Anthony Edennek, az akkori külügyminiszternek: „úgy tűnik nekem, hogy [Gascoigne] nagyon elfogult a háború előtti magyar rendszer irányában és gondolkozom azon, nem lenne-e jobb megmondani neki, hogy valójában mi nem támogattuk a háború előtti magyar rezsimet, és különösen nem a földbirtokrendszert."[13]

1945 áprilisában Sir A. Cadogan, állandó külügyminiszter-helyettes, a külügyminiszter nevében válaszolt Attleenek, tudatván, hogy elolvasta Gascoigne táviratait és jelentéseit, és „nem talált semmi alapot arra, hogy ő az előző rendszert részesítette volna előnyben. Jelentései azt mutatják, hogy teljesen megértette, mennyire készenlétben kell lenni olyan magyar kísérletekkel szemben, melyek rokonszenvünket kihasználva próbálnak éket verni közénk és az oroszok közé. Ő már figyelmeztette erre a magyarokat. Úgyszintén nem hiszem, hogy egyáltalán gondolna arra, hogy akadályozza a magyarországi földreformot, amelyről mi mindannyian tudjuk, mennyire kívánatos. De azért figyelmeztetem őt arra a veszélyre, hogy a magyarok félreérthetik a magatartását."[14]

A Gascoigne által írt, a földreform történetéről és kivitelezéséről szóló, hosszú jelentés egy-két mondatából elfogulatlanul arra következtethetünk, hogy ő ekkor nem volt a földreform mellett. Erre példa 1945 áprilisában történt beszélgetése Gyöngyösi külügyminiszterrel: „Megkérdeztem tegnap, hogy nincs-e egy csepp lelkiismeretfurdalása sem, mi lesz a magyarok véleménye a jövőben erről az elsietett taktikáról, nem hajlik-e arra,

[11] Gascoigne Bevinhez (1945 augusztus 21.) PRO FO 371/48.466, R. 14.675 [Bizalmas].
[12] A. Macartney Addishoz (1945 augusztus 29.). PRO FO 371/48.467, R. 15.313.
[13] C. Attlee A. Edenhez (1945 március 29.). PRO FO 371/48.506, R. 646.
[14] A. Cadogan C. Attleehez (1945 április 14.). PRO FO 371/48.506.

hogy bírálatot gyakoroljon, amiért ilyen alkotmányellenes módon, ilyen lehetetlen helyzetben hajtották végre a reformot. De Gyöngyösi doktor csak a vállát vonogatta."[15]

Gascoigne magát vétlennek tartotta. 1945 május 12-én írva bizalmasának, Sir O. Sargentnek, utalt az Attlee és Cadogan közti levélváltásra, és nagyon hálás volt, amiért a FO megvédte. A Sargenthez írt bizalmas levelében (túl hosszú ahhoz, hogy az egészet idézzem) ezt írta: „Úgy hiszem, tudod, hogy soha nem voltam híve a magyarországi háború előtti rendszernek. 1936-ban G. Knox első titkáraként jöttem Magyarországra [hivatalos jelentésekben ekkor mint Chargé D'Affaires szerepelt, G. Knox volt a követ — H.-T. É.], és például a Gömbös és Imrédy kormányok fasiszta és németbarát tendenciái (amelyek kifelé németbarátok, befelé «feudálisak» voltak) nekem sem voltak kedvemre valók, mint ahogyan egyikünknek sem a követségen. Akinek csak egy kis valóságérzete volt, és követte a két háború közti magyar politikát, nem érezhet semmilyen sajnálatot a régi banda iránt." Ezután elmondja véleményét a földreformról: „Teljesen technikai szempontból a reformtervezetet nem alkotmányos módon vezették be, ugyanis nem terjesztették a nemzetgyűlés elé. Ezenkívül úgy véltem, hogy nem volt megfelelő az időpont a földreform bevezetéséhez. Ennek ellenére én soha nem küldtem jelentéseket vagy táviratokat ellenezve magát a földreformot."[16]

Lássunk néhány példát, hogyan jellemzett Gascoigne magyar személyeket, például Bethlen grófnét és Rákosi Mátyást.

Bethlen grófné, gróf Bethlen István, egykori magyar miniszterelnök (1921—1931) felesége 1945 május közepén látogatta meg Gascoigne-t. A grófné átélte Buda ostromát. „Elmondta nekem, hogy az oroszok mennyire végletesen durvák voltak Budapestre történt bevonulásuk után. Persze nekem kínosnak tűnt megjegyezni, hogy a háborúk alatt szükségszerűen csúnya dolgok történnek. Azt is kifogásoltam, hogy míg a magyarok állandóan az oroszok bűnei miatt panaszkodtak, szinte soha nem említették a németeket, akik pedig teljes mértékben felelősek voltak azért, hogy az ő magyar lakájaik az országot a jelenlegi siralmas állapotba hozták." Gascoigne tudatában volt annak, hogy ami a földreformot illeti, a grófné gyökeresen kommunistaellenes volt, és a magyar kormány iránt csak megvetést érzett. Ami Miklós vezérezredest illette, úgy vélte, hogy ő addig ragaszkodik hivatalához, amíg lehet, mert miniszterelnöki minőségében nem lehet a népbíróságok elé idézni azzal a váddal, hogy a németeket segítette. Úgy vélte, ha szerepkörét elvesztené, akkor ezáltal elvesztené az oroszok oltalmazását is. A grófné úgy vélte, hogy a miniszterelnök németbarát volt a múltban. Gascoigne már jó néhány éve ismerte a grófnét. Így jellemezte: „Nem volt semmiképpen sem korlátolt asszony, de még most is ragaszkodott férje feudális nézeteihez. Szemmel láthatólag nem tudta, vagy nem akarta észrevenni, hogy Magyarország történelmében új fejezet kezdődik. Várható, hogy ő és kortársai folytatják a hiábavaló küzdelmet."[17]

1945 április 14-én az ideiglenes magyar kormány áttette székhelyét Debrecenből Budapestre. 1945 április végén Őfelsége kormányának politikai missziója is a fővárosba költözött. 1945 május 25-én Gascoigne hosszú jelentésben számolt be a magyar ellenállási mozgalom vezetőjének, Bajcsy-Zsilinszky Endrének az állam által rendezett temetéséről. Hosszan leírva életét és hősi küzdelmét, Gascoigne így fejezte be jelentését: „Elő-

[15] Gascoigne Edenhez (1945 március 26.). PRO FO 371/48462 [Magán és titkos].
[16] Gascoigne O. Sargenthez (1945 május 12.). PRO FO 371/48.506, R. 6460/2 [Magán és személyes].
[17] Gascoigne Douglas Howardhoz (1945 május 17.). PRO FO 371/48.463, R. 9580 [Magán és titkos].

ítélet nélkül Bajcsy-Zsilinszky Endre valóban kimagasló érdemeivel szemben, nehezen tudom az úgynevezett Magyar Ellenállási Mozgalom valóságos méreteit értékelni, főleg azért, mert — amennyire én tudom — Magyarország volt az egyetlen európai ország ebben a háborúban, mely elmulasztott valamiféle szervezett, szimbolikus vagy tevékeny, ellenállást kifejteni német «szövetségesei» ellen. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi magyar kormány, amely teljesen a magyar kommunisták (és természetesen a Szovjetunió) befolyása alatt áll, politikailag kifizetődőnek véli, hogy nemzeti hőst és mártírt teremtsen belőle."[18]

A valóságban Bajcsy-Zsilinszky Endre saját, németellenes hősiessége nyomán vált mártírrá, s ezt Gascoigne előző mondataiban el is ismeri.

Számos érvényes és részben érvényes értékelést idézhetnék Gascoigne-tól. Jelentéseit a FO déli osztálya általában érdekesnek találta, mint például azt, amit Rákosiról írt. 1945 szeptember 6-án J. M. Addis az osztályról feljegyzéseket készített Gascoigne jelentéséről, és megállapította, hogy „ez volt az első eset, hogy a kommunista párt Gascoigne irányában lépést tett. Nagyon hosszú eszmecsere volt." Ekkor Rákosi 54 éves volt, Gascoigne 52. 1945 augusztus 22-én Rákosi felkereste Gascoigne-t, és több mint két órát töltöttek együtt. „Rákosi alacsony termetű és jelentéktelen külsejű ember volt. Egész életében kommunista volt. Számos országban töltött hosszú esztendőket börtönben. Széleskörűen olvasott és tájékozott ember volt, aki Európa több országában, beleértve Nagy-Britanniát, tanulmányozta a kommunizmust."

Rákosi bírálta a központi kormányt és saját pártját. Korai választásokat akart, beszélt pártja és a szociáldemokrata párt közötti barátságról, amely nem szerelmi, hanem szükségházasság volt. Beszélt Magyarország szomszédaival való jó viszonyra való törekvéseiről, s itt egy érdekest megjegyzést tett: Jugoszláviának, Romániának és Csehszlovákiának erős vezetői vannak Tito marsall, M. Groza és E. Beneš személyében, s ezért ezek az országok jobb helyzetben is voltak, mint Magyarország. Gascoigne szerint beszélgetésük igen barátságos és őszinte volt. Gascoigne, maga is nyílt lévén, megmondta, hogy az akkori magyarországi rendszer nem tetszett neki, s nem tekintette demokratikusnak.

Rákosi látogatását elég hirtelen jelentették be, Gascoigne véleménye szerint talán azért, mert budapesti baloldali körökben elterjedt a hír, hogy augusztus 20-án a brit külügyminiszter bizonyos európai államokról beszélt, amelyekben nincs demokrácia, és Magyarországot is megemlítette. Gascoigne jelentését így fejezte be: „Úgy hallom, hogy a magyar külügyminisztériumban igen erős a kívánság, hogy újraneveljék a brit politikai missziót."[19]

Ha tényleg volt újranevelési szándék, akkor várniuk kellett még egy esztendeig, amíg Gascoigne el nem hagyta Budapestet, és új küldetésének színhelyére, Japánba, nem távozott.

[18] Gascoigne az FO-hoz (1945 május 28.). PRO FO 371/48.464, R. 9849.

[19] Gascoigne Bevinhez (1945 augusztus 22.). PRO FO 371/48.466, R. 614.677 [Bizalmas].

Borián Elréd osb

A keresztény nevelés alapkérdéseiről

— Történelmi indíttatású eszmélkedés —

Minden szavunk mélyén ott a létezést állító szó: „Vagyok." Ki mondta ki először és mikor: a nyelv, a lét misztériuma ez. Örök kérdés: honnan ered a szó, az értelem és a hit, mely az ember sajátja? Minden állat fáradozik önfenntartásáért, de elgondolkodni a szó, a tudat, a lét eredetéről nem képes. Végül is miért van a Valami és nem a Semmi? — tehetjük fel az ősi filozófiai kérdést.

De ki tesz fel ilyen kérdéseket? Az, aki iskolába jár. Az iskola görög eredetű szóból ered, melynek jelentése „szabad idő". Ma, a tankötelezettség korában a diákok épp a szabad idejük korlátozásának tartják és joggal. Hosszú évszázadokig azonban csak az járhatott iskolába, akinek szülei mentesítették őt a ház körüli és a földeken való fizikai munka alól. A tanítás és tanulás így kezdetektől összefonódott a társadalom gazdasági állapotával, illetve gondolkodásmódjával. Egyedül csak az ember képes tegnapról, holnapról, az időről gondolkodni, de csak az a gyermek tanul meg beszélni, akihez beszélnek, és az lesz önálló emberi életre képes, akivel sok éven keresztül foglalkoznak még a látszólagos vagy valóságos szabadságának korlátozása árán is.

Melyek az európai kultúra alapjait megteremtő politeista görög-római és az egyistenhívő zsidó, valamint a keresztény világszemléletből fakadó nevelés legfontosabb kérdései? A következő négyet sorolnánk fel: Milyen a helyes istenkép? Ki az ember? Milyen kapcsolat van a hit és a világi kultúra között? A hívő egyén hogyan viszonyulhat az államhatalomhoz? Ahogy változik ezen kérdésekre adandó válasz a filozófusok és a *paidagógos*ok, az útmutatók körében, úgy változik a világkép az emberiség történetében. E négy szempontot állítjuk a történelmi keretek között megjelenő kereszténység és a keresztény nevelés központjába. De mit ér a világos látás, ha nincs jellemformáló, vonzó tanári személyiség?

I. *Az istenkép*

A görögöknél a legfontosabb változás a mitikus világképről a filozófiai gondolkodásra való áttérés volt, amely körülbelül a Kr. e. 7. századtól kezdődött. Az istenek világa egyre elvontabb lett, az emberi bűnök egyre kevésbé érintik a halhatatlanok világát. Más az *Ilias* és más az *Odysseia* istenképe, és ezzel összefüggésben más az emberképe is. Az emberi észnek jóval nagyobb szerepet szán a későbbi eposz, mégis az istenek világát Odysseus annyira tiszteli, hogy az éhsége ellenére egyedül ő nem eszik Hélios barmaiból, ezért csak ő méltó rá, hogy meglássa hazáját, Ithakát.

A zsidóság történetében alakult ki és szilárdult meg hosszú évszázadok során az egyistenhit. Hitük szerint Jahve kiválasztott magának egy népet, amelyet Mózes és a próféták révén irányít. Míg a görög világ egyre inkább az anyag és a lélek harcában látta az emberré nevelés eszményét, addig a zsidók az anyagot és a lelket teremtő Istenben hittek, szerintük az emberi test és az anyag is egyaránt isteni eredetű. Az Isten igéjének az olvasása és a megfelelő magyarázatnak a keresése volt számukra a kultúrára való nevelés alapja.

A zsidó történelemben is sokszor összeütközött a hívő személy és a hatalom: a prófétaság és a királyság szinte állandóan harcban állt egymással. Majd mikor a politeista hitű nagyhatalmak foglalták el a zsidóság területét, még inkább szembekerült a vallásos hit és az államhatalom. Jézus ebben a forrongó világban született. A római történetírói források éppen hogy megemlítik. Ez is jelzi, hogy a názáreti Jézus nem azzal a céllal lépett fel, hogy a zsidó népet megszabadítsa a római elnyomástól, hanem azért, hogy prófétai hagyományokon nyugvó, mégis alapvetően új istenképet hozzon. Példabeszédeiben, amelyek a legkevésbé művelteknek is érthetők voltak, a körülötte levő világot mint az Isten országának jelét értelmezte. Olyan istenközelséget élt meg, hogy a megközelíthetetlen, a zsidók által kimondhatatlan Istent *abbá*nak vagyis a p á c s k á n a k nevezte. A megváltást az emberi bűnöktől való megtisztulásában látta, s nem pedig a zsidó népnek a pogányokon, vagyis a sokistenhívőkön való uralmában.

A görögök hagyományos istenképe megingott, Aristotelés filozófiai síkon el is jutott az egy isten létezéséhez, akit „mozdulatlan mozgatóként" jellemzett. A mitikus istenhitből megtisztult művelt görögök nem hittek már olyan istenekben, akik emberi módon viselkednek, mégis balgaság volt számukra a keresztény hit, amely szerint valaki egyszerre ember és egyszerre Isten. A feltámadás révén egy emberi test isteni szférába való emelkedése a végletes balgaság lehetett számukra. Mind a z s i d ó k t ó l, mind a g ö r ö g - r ó m a i g o n d o l k o d á s t ó l teljesen i d e g e n volt a S z e n t h á r o m s á g tana és az I s t e n e m b e r gondolata. A kereszténység ezért került szembe hamarosan a zsinagógákkal, sőt a kereszténységen belüli rengeteg vita is ezen hittételekkel kapcsolatos. Hol Jézus istenségét tagadták (arianisták), hol testi mivoltát (doketisták), csakhogy közelebb kerüljenek a zsidó istenképhez. A mohamedanizmus is vallástörténetileg nyilvánvaló visszatérés a zsidó egyistenhithez. Mohamed az ember Jézus istenségének lehetetlenségét állítja, így a testet, a teremtett anyagot és a tiszta isteneszmét újra szétválasztotta.

Történeti tény, hogy Jézus kereszthalált halt, s hogy az apostolok és a zsidók közül egy kis csoport hitt Jézus test szerinti feltámadásában. Szent Pál így fejezte ki a hívő keresztény helyzetét az őt körülvevő világban (1 Kor 1, 21—25):

> Mivel ugyanis bölcsességében a világ nem ismerte föl Istent isteni bölcsességében, úgy tetszett Istennek, hogy oktalannak látszó igehirdetéssel üdvözítse a hívőket.
>
> A zsidók csodákat követelnek,
> a görögök bölcsességet keresnek.
> Mi azonban a megfeszített Krisztust hirdetjük:
> aki a zsidóknak ugyan botrány,
> a pogányoknak meg oktalanság,
> de a meghívottaknak, akár zsidók, akár görögök:
> Krisztus Isten ereje és Isten bölcsessége.
>
> Hiszen Isten oktalansága bölcsebb az embereknél, Isten «gyöngesége» pedig erősebb az embereknél.

II. *Az emberkép*

Isten- és emberkép nem különíthető el egymástól. Szent Pál apostol a rómaiakhoz írott levelében az ember fő jellemzőjéül a léleknek a „test" elleni küzdelmét nevezi meg. Az apostol gondolkodásában a test fogalma a bűnre hajló emberi természetet jelenti, mert különben hogy nevezhetné az emberi testet a „Szentlélek templomának"? (1 Kor 6, 19.) Vagy több helyen az Egyházat Krisztus testének?

Szent Pál tagjaiban kétféle törvényt érez: a bűnét és a Lélekét: „Így ezt a törvényt látom: bár a jót szeretném tenni, a rosszra vagyok készen. A belső ember szerint az Isten törvényében lelem örömöm, de tagjaimban más törvényt észlelek, s ez küzd értelmem törvénye ellen, és a tagjaimban levő bűn törvényének rabjává tesz. Én boldogtalan! Ki vált meg e halálra szánt testtől? Hála az Istennek Urunk, Jézus Krisztus által! Értelmemmel tehát Istennek szolgálok, de testemmel a bűn törvényének." (Róm 7, 21—25.) Szent Pál rendkívül modern módon fogalmazva fejezi ki, hogy a megkeresztelt ember, sőt a hívő ember élete is állandó küzdelem, amelyre fel kell készülni, nem a gondtalan életet jelenti az igazi kereszténység. Mi az üdvösség vagy másképpen mi a boldogság? Szent Pál válaszát így foglalhatnánk össze: a Lélekben való élet Jézus Krisztusnak a bűneinket legyőző kereszthalála által.

Szent Ágoston a régi számozás szerint 84. zsoltár második versének magyarázatakor is Szent Pál fentebbi sorait idézi. A zsoltár második versének latin fordítása nála így hangzik: *Avertisti captivitatem Iacob* — „Elvetted Jákob fogságát." Így foglalja össze e zsoltárvers kommentárját:

> Értsétek meg Jákob fogságát, értsétek meg, hogy (Jézus) elvette a mi fogságunkat, s nem a barbároktól szabadított meg, akik ellen nem küzdünk, hanem a gonosz tettektől szabadított meg, a mi bűneinktől, amelyek által a sátán uralkodott rajtunk. Ha tehát valaki megszabadult a bűneitől, akkor nem fog többé uralkodni rajta a bűnök fejedelme.[1]

Babits Mihály *Psychoanalysis Christiana* című versét idézik fel bennem a páli sorok, talán Babits maga is e szövegre gondol, amikor az ateista indíttatású freudi pszichoanalízist és a kereszténységet egymás mellé meri helyezni:

> Mint a bókos szentek állnak a fülkében
> kívülről a szemnek kifaragva szépen,
> de befelé, hol a falnak fordul hátok,
> csak darabos szikla s durva törés tátog:
>
> ilyen szentek vagyunk mi!
>
> Micsoda ős szirtből vágták ki lelkünket,
> hogy bús darabjai még érdesen csüngnek,
> érdesen, szennyesen s félig születetlen,
> hova nem süt a nap, hova nem fér a szem?
>
> Krisztus urunk, segíts meg! (...)

[1] S. Aug. *enarr. in ps.* 84, 4 (PL XXXVII 1071 C; XL 1164).

Ki farag valaha bennünket egészre,
ha nincs kemény vésőnk, hogy magunkat vésne,
ha nincs kalapácsunk, szüntelen dúló,
legfájóbb mélyünkbe belefúró fúró?

Szenvedésre lettünk mi.

Szenvedni annyi, mint diadalt aratni:
Óh hány éles vasnak kell rajtunk faragni,
míg méltók leszünk, hogy az Ég királya
beállítson majdan szobros csarnokába.

Krisztus urunk, segíts meg!

Sík Sándor, korának egyik legismertebb nevelője, a keresztény ember tragikumáról szólva szintén Szent Pálra irányította a figyelmet:

Ez a nagy szellem, a történelemnek ez a legnagyobb alakja minduntalan megmutatja, hogy a szó legteljesebb, a testi-lelki gyarlóságokat is magában foglaló értelmében ember, olyan, mint bármelyik közülünk. Ez a csodálatos hős, akit az Isten oly páratlan módon választott ki magának, aki a harmadik égbe ragadtatott (2 Kor 12, 2), aki mindenkinél többet és nagyobbat cselekedett, éppen úgy érzi magában az emberi szívben lakozó kettősséget, a megalázó, a lelket rabbá tenni akaró rosszat, mint akármelyikünk. Mikor a rómaiakhoz szóló levélben leírja ezt a belső harcot, végül is így kiált föl: „Én szerencsétlen ember! Ki szabadít meg e halálra szánt testtől!" (Róm 7, 14—25.) Így küzd a lelki szárazsággal, a lélekre ráboruló szomorúsággal, a kísértéssel, mint akár a leggyarlóbb ember (Fil 3, 11; Róm 8, 26). Neki is megvolt — nem is egyszer — a maga getszemáni éjszakája, úgy hogy volt perc, amikor „már életéről is lemondott" (2 Kor 1, 8—9). Egyáltalán nem érzi magát „szent"-nek; hanem küzdő, verejtékező embernek, aki csak jóakaratára hagyatkozik és a Krisztus kegyelmében bízik (Fil 3, 12—14).[2]

III. *A hit és a világi kultúra kapcsolata*

1. Ókor

Az isten- és az emberkép után a legfontosabb a hit és a tudás, a hit és a kultúra kérdése. Mit kell megtartani a zsidó törvényekből, a zsidó kultúrából, mit lehet átvenni a hellenisztikus világból? Már az apostolok között vita folyt, főként a Kis-Ázsiában, *diaszporá*ban felnövő Pál és a jeruzsálemi zsidók között is nagy tekintélyű Jakab apostol között. Szent Pál szerint Jézus Krisztusban megszűnt a régi törvény, a nem zsidókra nem lehet azt alkalmazni. Athénben az Areiopagoson nem a zsidó szent iratokra hivatkozik, hanem egy görög költőt idéz, mert csak az általuk ismert kultúra lehet az igehirdetés alapja (ApCsel 17, 28).

Egyházatyák sora foglalkozott a keresztény hit és a politeista görög—római irodalom kapcsolatával. A közös cél az erényre való nevelés volt. A keresztények különösen a sztoikus gondolkodókkal találtak sok kapcsolatot. Szent Jeromos Senecát majdnem

[2] Sík S.: *Szent Pál bölcsessége. Kereszténység és irodalom*, Budapest 1989, 52—53.

keresztény lelkületűnek nevezte. De az írók között is sokat találtak, akik az erényekre nevelnek. Hadd idézzem Nagy Szent Vazult (kb. 330—379), aki az ortodox szerzetességnek a legnagyobb példaképe, és akit Szent Benedek a *Regulá*jában „atyánknak" nevezett. Vazul idézett művének az eredeti görög nyelvű címe *A fiatalokhoz*, a latin fordítója *A költők olvasásáról* címmel jelentette meg. Nagy Szent Vazul a méheket veszi példának, megfelelő hasonlatnak:

> A méhek nem szállnak egyformán minden virágra, s amelyekre leszállnak, azokat sem szedik le mindenestül, hanem csakis azt viszik magukkal, ami tevékenységüknek megfelel, a többivel nem törődnek. Így járunk el mi is okosan. Miután kiszűrtük azt, ami barátságban áll az igazsággal és egyezik vele, a többin átlépünk, ahogy rózsaszedés közben elkerüljük a tüskéket, az írásból is azt fogadjuk el, ami hasznos benne, a többit pedig, ami ártalmunkra volna, elhárítjuk. Eleve meg kell vizsgálnunk tehát minden egyes tudományt, és célunkra kell irányítanunk őket, a követ igazítva a fonalhoz, mint a dór közmondás tartja. Mivel pedig ahhoz a mi életünkhöz az erény által lehet feljutni, az erényt pedig sokat dicsőítik a költők, sokat a történeti munkák, de még többet a filozófusok: leginkább tehát az ő szavaikhoz kell tartanunk magunkat. ... Én magam hallottam valakitől, aki közfelfogás szerint igen alaposan értett a költők eszméinek megítéléséhez, hogy Homerus egész költészete az erény dicsőítése, s egy-egy kitérés kivételével minden elbeszélése erre irányul. Leginkább abban a részben nyilvánvaló ez, amelyben a cephallenek vezérét [Odysseust] ábrázolja: hajótörötten vetődött partra, s mégis úgy jelent meg, hogy azokat, akiknek csupaszon, egymagában a színe elé került, tartózkodásával távozásra késztette; mert ruházat helyett — mondja róla a költő — erénnyel volt ékes, úgy, hogy először a királyleányt fogta el a tisztelet iránta, s nyomában a phaeaxok sokasága is oly nagyra becsülte, hogy lakomájukat, melyet éppen fogyasztottak, otthagyva, mind egy szálig csak őt bámulták, és nem volt köztük senki, aki abban a pillanatban bármit inkább kívánt volna az istenektől, mint azt, hogy Ulixes legyen, bár pőrén és hajótörötten. Azt mondta a költőknek ez az értelmezője, hogy ezen a helyen hangosan kiált a költő: — Ó, emberek, drága legyen nektek az erény, mely még a hajótöröttel is együtt úszik ki, s a partra csupaszon kivetődöttet is tiszteletreméltóbbnak mutatja a gazdag phaeaxoknál.[3]

Szent Jeromos a betlehemi kolostorában fordította le a Bibliát, de néha szinte fájt neki, hogy a Szentírás nyelve mennyivel műveletlenebb, egyszerűbb, mint a nagy ókori íróké. Ezért közbe-közbe elővette Cicero, Vergilius, Plautus műveit. Szent Jeromos kezdett foglalkozni a szerzetesnők oktatásával, Eustochiumhoz írt levelei az első pedagógiai írások a keresztény nőnevelésről, amelynek a hatása az egész középkorban érezhető. Híres jelenete egyik levelének (*epist.* 22, 30), mikor elbeszéli, hogy éjszaka álmot látott és a *Jelenések könyvé*ben leírtakhoz hasonló módon az égi bíróhoz cipelték. Ekkor Krisztus kijelentette: *Ciceronianus es, non Christianus* — „Te ciceronista vagy, nem pedig keresztény." Ugyanakkor a levél tele van vergiliusi, horatiusi idézetekkel, allúziókkal. Korábban bizonyos szerzők ezt a kereszténységnek az ókori műveltséggel való szembeállására hozták fel például, de akkor hogy lehet benne egy sor rejtett, illetve a műveltek számára nyilvánvaló idézet? Ma ezt pedagógiai célzatú példázatnak tartjuk. Szent Jeromos ezt szerzetesnőknek írta, nekik nem való az ókori pogány irodalom, nem elég műveltek hozzá, hogy jól tudják azt felhasználni — de neki, a művelt férfinak természetesen nem tilos, hanem ajánlatos.

---

[3] S. Basilius Magnus: *A költők olvasásáról*; Xenophon: *Socrates védőbeszéde* (ford. Ritoók Zs.), Budapest 1978, 55—58. (Oly tekintélyes munka volt, hogy Mátyás király udvarában rövid ideig működő Hess András-féle nyomda a *Chronica Hungarorum* után ezt adta ki másodszorra Xenophón *Sókratés védőbeszéd*ével együtt.)

2. Középkor

Szent Márton legismertebb életrajzírója, Sulpicius Severus elveti azon szerzőket, akik csak a saját dicsőségük miatt írtak, s igen bonyolult módon tudja csak megoldani, hogy ezen hiábavalóság vétkétől ment maradjon. Szent Márton alapvetően már az ókori és a középkori keresztény ideál között határozható meg. Az ifjú katona erényeinek felsorolása végén ez áll: „Már ekkor sem csak süket hallgatója volt az evangéliumnak, és nem törődött a holnappal." (*Vita S. Mart.* 2, 8.) A holnappal való nem törődés felidézi bennünk a horatiusi *carpe diem*, vagyis „ragadd meg a napot", „élj a jelennek" alapelvét, melyet keresztény módon is lehet értelmezni. Ha kissé belegondolunk könnyen szembeállítható ez a részlet Sulpicius Severusnak a legenda előszavából érződő, a jelen világot nem értékelő lelkiségével.

Márton, aki már ifjú korától remeteség után vágyott, a nép szavának engedve vállalt püspökséget. Az utókor, nem utolsó sorban talán a Karoling királyi udvar hatására szép legendákba burkolta életét, hogy ne halljanak arról a Severus-féle életrajzból még erősen érződő ellentétről, amely Márton és a többi püspök, illetve az államhatalom között volt. Márton főként abban a tekintetben az ókori, vagyis az ősegyházi szemlélet képviselője, hogy a világi hatalomtól független püspöki méltóságot és egyházat képviselte.

A 20. fejezetben olvashatunk arról, hogy az uralkodó meghívását többszöri visszautasítás után elfogadta, s a császár maga mellé ültette. A lakoma közben a császár a neki hozott kupát Mártonnak adatta, arra számítva, hogy az ő kezéből kapja vissza. De mindenki megdöbbenésére Márton az őt kísérő papnak adta tovább a kupát, „mert senki mást nem tartott méltónak arra, hogy őutána elsőnek igyék. Nem látta ugyanis helyesnek, hogy egy papnak elébe helyezze akár a császárt, vagy a császárhoz közel álló személyeket. Ezen az uralkodó és minden jelenlevő úgy elcsodálkozott, hogy helyeselték e tettet, noha megalázó volt számukra. Majd nagy híre járt az egész palotában, hogy Márton az uralkodó lakomáján olyant cselekedett, amit egy püspök sem mert volna megtenni még a kisebb méltóságok asztalánál sem."

Középkori felfogást tükröz viszont Márton legendája abban, hogy mindent az Isten és a sátán küzdelmére vezet vissza, így Márton egy csodatevő és térítő *exorcistá*vá, ördögűzővé válik. Ez a leegyszerűsítő világmagyarázat talán leginkább Sulpicius Severusnak a „pogány" kultúrával szembeni ellenszenvéből fakad.

Szent Benedek jól ismerte Szent Jeromos, Ágoston és Márton életét. Jeromos inkább a keleti szerzetességet tartja mintának, Ágoston a művelt szerzetes eszményét valósítja meg, s később püspök korában arra biztatja papjait, hogy éljenek közösségben, illetve a szerzeteseket, hogy ha az Egyház igényli, mondjanak le az elmélkedő életről, legyenek papok, hirdessék az igét. Szent Benedek a keleti és a nyugati hagyományokat ötvözte egymással, az imádság, munka és az olvasás egységét próbálta megvalósítani. Egy másik regulát dolgozott át, a túlzott szigort enyhítve az erények atyjának a mértékletességet tartotta. Szent Benedek szerint az apát olyan legyen, hogy „inkább szeressék, mint féljenek tőle" (*Regula* 64, 15). Ezt vallotta Szent Ágoston, illetve még korábban Seneca is az *Epistulae morales* híres 47. levelében.

Szent Benedek Montecassinón épített templomának két kápolnáját Keresztelő Szent János és Szent Márton tiszteletére szentelte. Ez is jelzi, hogy a kétféle hagyományt egyesíti magában: a szemlélődőt és a térítő aktivitást is vállalót. A feudalizmus viszonyaira jellemző, de egyben a tágabban értelmezett kultúra megteremtési kísérlete a monostor autarchiára való törekvése: a *Regula* szerint legyen a monostor közelében kút, kézművesség, malom stb. (57, 66). A benedeki monostor a feudalizmus idején nagyon demokratikus intézmény volt, a nemesek fiai nem élvezhettek elvileg előnyt, a vagyonközösség és a szabályok ugyanúgy vonatkoztak rájuk mint egy rabszolga fiára (*Regula* 59). Benedek maga valószínűleg nem is volt pap, csak a Karoling-korban klerikalizálódott a bencés világ. SZABÓ FLÓRIS, a kiváló bencés patrológus szokta mondani, hogy nem teljesen helyes a bencés életformáról szokásos jelmondat: *Ora et labora!* — „Imádkozzál és dolgozzál!", mert ha a *Regula* időbeosztását megfigyeljük, akkor ki kell egészíteni a *Lege!* — „olvassál!" felszólítással. Szent Benedek abban a korban különösen is jelentős mennyiségű időt írt elő az olvasásra, a nagyböjt készületben pedig még több hiteles íróktól származó gondolattal kell a közösség minden tagjának megismerkednie. Benedeknek kétségkívül nem az volt a célja, *mint* Szent Ágostonnak vagy Cassiodorusnak, hogy magas műveltségű közösséget hozzon létre, de az egyházi valamint a világi kultúra egymás mellett élése, tisztelése lehet talán annak az oka, hogy a bencések nem vettek részt Isten nevében végrehajtott, később szégyellnivaló erőszakos térítésben vagy eretneküldözésben.

Európa keleti felén a szerzetesek az imának éltek, semmiképpen nem vállaltak lelkipásztori vagy tanári munkát, az aktív élet csak a közülük kiválasztott püspököknek volt lehetséges. A keleti szerzetesek ennek ellenére közel álltak az egyszerű emberekhez. Nem véletlen, hogy a szláv anyanyelvi liturgiát és igehirdetést, pápai jóváhagyással, keleti szerzetesek: Konstantin, aki Rómában halála előtt felvette a Cirill nevet és Metód szorgalmazták. Sajnálatos, hogy a politika és a magas műveltségű latin papok nem sokáig tűrték Metód működését és üldözték, majd kiüldözték a katolikus országokból Metód papjait. Ugyanakkor a kultúra merevebb értelmezése viszont abban nyilvánult meg, hogy az ortodoxia teljesen ellenállt a társadalmi változásokat sürgető eszméknek, különösen a felvilágosodásnak, ezért Európa keleti felében erősebb maradt a tekintélyuralom.

A középkorban egy apátság alapításához hozzátartozott a földterület adományozása, amely fenntartotta a monostorokat, szép templomokat építettek belőle. Sok kolostor igen komoly karitatív munkát végzett, legtöbb helyen külön betegellátó épület is volt, ezért a kolostorok a gyógynövénytermesztéssel is foglalkoztak. A kultúra, a könyvek rendkívül drágák voltak, s ezért lehetett csak oly kis rétegé a tudás a könyvnyomtatás feltalálásáig. A nagy földbirtokok tehát egyrészt a kereszténység terjedésére kulturális és karitatív célt szolgáltak; azonban sok esetben felkeltették a főurak irigységét, később az állam kívánta saját céljára. Az egyszerű emberek között is a gazdagság az evangélium terjedésének ellensége lett.

Ezt ismerte fel először Szent Bernát, aki bírálta a gazdagságot, a fizikai munka hiányát, és a hitből fakadó testvéri szeretetet fontosabbnak tartotta a fogalmakon alapuló filozófiai gondolkodásnál. A ferencesek újdonságához tartozott a teremtett világért való hálaadás, az alsóbb néposztályokhoz való közelség. Az e világot megvető középkori lelkiség helyett a Lélekben való örömöt hangsúlyozták. Igen mély értelmű, szimbolikus tetteknek is felfogható, hogy Szent Ferenc a madaraknak prédikált, fadarabokkal hegedült. A középkori jelen-megvetéssel szakító ferences lelkiség egy új korszak előhírnöke.

3. Az újkor

Milyen jelentős történelmi, eszmetörténeti események alakították ki az újkort? Három fontos eseményt sorolnánk fel. Elsőként Amerika felfedezését, mely a hagyományos természettudományi, gazdasági és hatalmi rendet változtatta meg.

Az újkori gondolkodás kialakulásában a másik nélkülözhetetlen folyamat a reformáció, amely a vallásos egyén önálló bibliaértelmezését, én és az Isten kapcsolatát állította központba, és a polgárság gazdasági, társadalmi felemelkedéséért küzdött. Luther lefordította a Bibliát németre, hogy az egyéni hitet segítse, s fő ellenségnek a hatalommal, tekintéllyel rendelkező pápaságot tartotta. A tekintély intézményeinek vélt szerzetesrendeket, papságot megfosztotta létjogosultságától. „Az egyedül a hit, egyedül az Írás és a kegyelem" vallási nézetek is az egyéniség központba helyezését jelentik. Reformáció nélkül nem következett volna be sem az angol sem a francia forradalom. Luther új iskolákat is felállított, amelyek modernebbek voltak a hagyományos katolikus iskoláknál, s Magyarországon is sorra alakultak a nagy hírű protestáns kollégiumok.

Harmadsorban a katolikus világ válaszát, a trentói zsinatot említjük meg, mely nemcsak ellenreakció a reformációra, hiszen a katolikus megújulásnak Erasmus által vezetett iránya egyre erősebbé vált. A trentói zsinat is meg akarta újítani az Egyházat, hogy lényeges vonásokban különbözzön a középkori és reneszánsz világ Egyházától.

A trentói zsinat egy új szemlélet formálója, amelyet jól mutat az iskolát központba helyező újkori férfi és női szerzeteskongregációk létrejötte. A trentói zsinat a személy tisztelete mellé a tekintély fontosságát is hangsúlyozta, de az arány lényegesen más mint a középkorban volt. Jól jellemzi a változást, hogy a jezsuita teológusok védelmezték az emberi szabadságot a VIII. Kelemen pápa idején folyó nagy kegyelemtani vitában, s a pápa azt kívánta, hogy a jezsuiták jobban kövessék Szent Tamás tanait. Aquaviva generális ellen a domonkos teológusok legnagyobb panasza az volt, hogy „túlságosan ragaszkodik saját véleményéhez".[4]

A latin nyelvnek a liturgiában való kötelező használata, a trentói zsinat által elfogadott teológiai és egyházszervezeti döntések, az egyházi hierarchia tekintélyének hangsúlyozása megőrizte a katolikus Egyház egységét, míg a protestánsok számtalan egyházra váltak szét.

Magyarországon Pázmány Péter volt a katolikus megújulás vezéralakja, fellépésekor, a 17. század elején az ország körülbelül 80%-a protestáns hitet vallott. Pázmány a katolikus oktatás újjászervezését, iskolák építését, tehetséges diákok külföldön tanítását tartotta egyik fő feladatának. Életművének talán legmaradandóbb alkotása a nagyszombati egyetem megalapítása 1635-ben. Valljuk meg, a katolikus magyar főurak sem mindig értettek egyet Pázmánnyal, mert túlzottnak tartották az érsek politikai szerepét, és az egyházi vezetéstől kevesellték a magyar hadsereg támogatását. Talán nekik is szól a nagyszombati egyetem alapítólevelének első bekezdése: „Gyakran aggódva fontolgattuk magunkban, hogy tudnánk a katolikus hitet Magyarországon elterjeszteni és a nemes magyar nemzet méltóságának is szolgálni. Minden más eszköznél előbbre valónak tűnt föl előttünk, hogy Tudományos Egyetem emeltessék, ahol a harcias nemzet lelkülete

[4] Szabó F.: *A teológus Pázmány*, Róma 1990, 47.

megszelídüljön és az egyházkormányzásra és az állam szolgálatára alkalmas emberek képeztessenek."[5]

Pázmány az újkor embere volt. Jó példa erre a bencés renddel való viszonya. Szent István meg volt győződve, hogy a haza és az Egyház javára hozza létre a Szent Márton hegyén lévő kolostort, és ezzel a saját üdvösségét is szolgálja. A kolostorok ekkor a keresztény Európával való összeköttetést is jelentették. A mohácsi csatavesztés után azonban megszűnt Magyarországon, így Szent Márton hegyén is a bencés élet; Himmelreich György szerette volna elérni a királynál a visszaállítást, de Pázmány, a legfőbb tanácsadó ezt megakadályozta, bár a bécsi bíboros is támogatta a visszatérést. Pázmány is értékelte a bencés kolostorok középkorban betöltött szerepét, de a trentói zsinat eszméit terjesztő érsek úgy gondolta, ahogy míg a középkorban a kolostorok terjesztették és őrizték a katolikus hitet, az ő idejében a modern gimnáziumok sokasága és az egyetem fogja visszatéríteni az országot a katolikus hitre. Pázmánynak szüksége volt a bencés birtokok jövedelmére, hogy új iskolákat, kollégiumokat alapítson. Jellemző az érsekre, hogy a jezsuita szellemiséget valló, leánynevelléssel foglalkozó angolkisasszonyokat maga hívta be Pozsonyba (1628), bár tudta hogy a pápától nem nyerték el a működéshez szükséges elismerést, sőt 1631-ben fel is oszlatták őket.

Ha nem számítjuk Szent István *Intelmeit*, amely az Isten- és egyházszerető, a törvényeket betartó, irgalmas király képét rajzolta fel, Pázmány Péter nevéhez fűződnek Magyarországon az első nevelésről szóló tanulmányok is: *A fiaknak istenes neveléséről* és *Mint kell a keresztyén leányt nevelni*. Az érsek ókori görög bölcsektől, Ószövetségből valamint az egyházatyáktól (köztük Szent Jeromosnak fentebb idézett leveléből) vett idézetek sokaságával bizonyítja, hogy nincs fontosabb a jó erkölcsökre való nevelésnél. Idézzünk fel egy részletet „a fiak neveléséről" szóló beszédből:

> Méltán írja tehát Szent Ambrus, hogy: Barmoknál oktalanbak, akik gyermekeket jól nem nevelik, mert ha a medve nem szánja fáradságát, hanem goromba kölykeit addig nyalogatja, míg valami formát nem ád nékik: miért nem kell embernek hasonló bajlódást felvenni gyermekének neveléséért? Aranyszájú Szent János tovább mégyen, és azt meri mondani, hogy: Amely atyák jóra nem tanítják gyermekeket, vétkesbek azoknál, akik kicsiny korokban megfojtják őket: mert ezek csak testeket ölik meg, de amazok testestül-lelkestül örök halálra vetik. Végezetre, a Szentlélek az mondja, hogy minden kegyetlen, oktalan állatnál vadabbak, akik gyermekeket jól nem nevelik, hanem úgy bánnak vélek, mint a strucc-madár, kiről Szent Jób írja, hogy letészi tojását, és azután semmi gondja nincs reája, mintha övé sem volna...
>
> Nem elég, hogy valaki jóra igazgassa gyermekét szavaival, hanem akit jól akarnak nevelni, példával tanítsák, hogy azt mondhassa üdővel az ő gyermekek, amit Salamon mondott: Példából tanultam a tekéletes erkölcsöt. Mert a Szent Gergely mondása szerént: Parancsolat gyanánt esik a tanítás, mikor azt cselekesszük elébb, amire mást tanítunk.

IV. *A hívő egyéniség és az állam viszonya a késő újkorban*

A felvilágosodás nem vallásellenes, hanem egyházellenes propagandával indult, szét akarta választani az Egyházat az államtól. A politikai radikalizálódás azonban Franciaországban létrehozott egy lényegében ateista kormányt, s a jakobinusok sok száz papot meggyilkoltak, és szerzeteseket, papokat elmondhatatlan körülmények között Amerikába

[5] *Pázmány Péter remekei* (Magyar Századok 3), kiad. és bev. SÍK S., Budapest 1944, 346.

deportáltak. Az egyenlőség, testvériség, szabadság jelszava a terrorba, majd Napóleon egyeduralmába torkollott, aki fogságba vetette a pápát is, és saját magát koronázta meg császárnak.

Ennek a változásnak talán fő eszmetörténeti oka, hogy az észt állították a hit helyébe, az Istenember helyett az Emberisten kultusza kezdődött. Jól példázza ezt a világirodalom egyik leghíresebb regénye, Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése*. Raszkolnyikov Napóleont tartotta példaképének, s az értelemből kiindulva elhatározta, hogy megöl egy féregnek tartott öregasszonyt, s pénzéből megvalósítja önmagát. Bár lelkiismerete feltámadt, mégsem tudta elfogadni értelmével, hogy bűnt követett el, csak önmagában csalódott. Az *Ördögök* című regényében Kirillov foglalja össze talán legtömörebben a gondolkodásban beállt változást: „Az élet fájdalom, az élet rettegés, és az ember boldogtalan. Az ember most azért szereti az életet, mert szereti a fájdalmat meg a rettegést. ... Majd lesz új ember, boldog és büszke. Aki legyőzi a fájdalmat meg a rettegést, az maga isten lesz. A másik isten meg nem lesz."

Dosztojevszkij művei azt sugallják, hogy ha kivész az istenhit, akkor eltűnik a bűn tudata, s eljutunk a mindent szabad elvéhez. Az ész istenítése, és az ember személyiségének végtelen tisztelete pedig eljuttat minket a jogtalanság, a zsarnokság abszolút megvalósulásáig.

A magyar reformkor atyja, Kölcsey Ferenc és nemzeti liberális gondolkodóink azért sürgették a reformokat, hogy Magyarországon ne következzék be az, ami Franciaországban megtörtént. Kölcseynek szembe kellett néznie Voltaire és mások egyházkritikájával. Ezt tette meg a *Töredék a vallásról* című művében, amely nagy hatással volt a kortársaira (például *Az ember tragédiájá*nak római és bizánci színére). Kölcsey tanulmányának elején felteszi a felvilágosodás korát erősen foglalkoztató kérdést, mely soha nem avul el:

> Mik legyenek az okok, melyek az embereket a vallásra nézve tűrőkké vagy nemtűrőkké csinálják? ... A keresztény vallás is eljött végre a földet megvilágosítani, s ímé vérözön borítá el a világot! Constantintól nagy Károlig és az Amerikát térítgető spanyolokig a vallásnak hirdetői igen sok esetben a halálnak angyalai is voltak egyszersmind.

Kölcsey három fő okban látja ennek okát. Elsőként azt szögezi le, hogy nem a vallásból, nem az evangéliumból jön az erőszak, hanem legfőképp a tisztátalan emberi lélekből:

> Azért bátran állíthatjátok, hogy nincsen vallás, melynek természetébe a tűrhetetlenség beleszőve lenne, s ha kérditek, honnan tehát a vallásbeli tűrhetetlenség s üldözés? felelem: mélyen fekszik az az emberi lélek természetében.

A másik fő ok az igazság és a hit vetélkedése, vagyis fontosabb lett a hitigazság mint a szeretet főparancsa:

> A gondolat: egyedül ezen hitben van idvesség az emberi romlott szívben ezer rosszaknak, ezer iszonyító történeteknek kútfejökké változott.

A harmadik ok: az állam és az Egyház egybefonódása. De Kölcsey szerint „a status [állam] ment be az eklézsiába, nem pedig az eklézsia a statusba". A monarchiának volt szüksége az egyetemességet, társadalmi békét jelentő keresztény Egyházra.

Kölcsey az ökumenizmus előfutárának számító Kazinczy Ferenc tanítványa volt, aki igyekezett jóban lenni a katolikus papsággal, így a bencés Guzmics Izidór apáttal, hogy a nemzet egységes kultúráját megalkothassa. A protestáns Kölcsey feltűnően pozitívan ír a római Egyházról, mint az egység alapjáról, és szerinte a reformáció előtti vallási békés fejlődés is elérte volna azt, amit a reformáció. Sőt még azt is meg meri kockáztatni, hogy a római hierarchia és a nemzettudat, a nemzeti szabadság egymás védelmezői. (Ennek mély értelme igazában a kommunizmus alatt vált világossá, mikor a protestáns egyházak sokkal inkább ki voltak szolgáltatva az állami beavatkozásnak, mint a Rómától függő, külső „kontrollt" élvező katolikus Egyház.) Kölcsey szerint a vallás, a hit a legnagyobb ajándéka az emberiségnek, de szükség van a filozófiára, az észre, a felvilágosodás szabadságszeretetére, így az igazi hit a f e l v i l á g o s u l t h i t.

Voltaire tisztelője, az abszolutista módon uralkodó II. József az értelem erejében bízva nem törődött a nemzeti tudattal sem a római pápa kéréseivel. Feloszlatta a szerzetesrendek döntő többségét, így a bencés rendet is, mert a hegyre épült monostor az állam számára nem hoz hasznot. A középkort akarta végleg szétzúzni. II. József a kíméletlenül feloszlatott szerzetesrendek vagyonát összeíratta, külön vallási alapot hozott létre, s meglehetősen sok plébániát, templomot építtetett fel, ami önmagában nézve fontos is volt, mert a török kor után még óriási területeken alig volt templom, plébánia.

A bencés történetírók között vita folyt, hogy vajon feloszlatta volna a császár a rendet, ha Mária Terézia királynő kérésére Somogyi Dániel főapát és a konvent több gimnáziumot vállal, amit részben a kevés képesített tanár miatt nem tett meg, másrészt a hagyományos szerzetesei fegyelmet féltette. Bizonyos szempontból joggal, mert a modern iskola és a *Regula* nem mindenben volt már akkor sem összeegyeztethető. Többen az akkori főapátot hibáztatták, mások szerint mindenképp bekövetkezett volna a feloszlatás. Talán a kettő között van az igazság, lehetséges, hogy az iskolákat meghagyják, de a kolostorokat, földeket elvették volna.

1802-ben I. Ferenc király visszaállította a bencés rendet, de ő is feltételül szabta tíz gimnázium elvállalását, a tanári képzés beindítását. Európában nagyon ellentétesen alakult a bencés kongregációk élete. Franciaországban, ahol a középkorban a legtöbb kolostori iskola működött, a forradalom után nagy nehezen visszaálló bencések többé nem vállaltak iskolát, mert a gimnázium az állami beavatkozásra való lehetőség lenne, s az Egyház és állam teljes szétválasztását kívánták. Magyarországon viszont az iskolák adták meg a létalapját a rendnek, s ettől kezdve a Szent István-i és a később kapott anyagi javak elsősorban az iskolák fenntartását szolgálták.

1848/1849-ben az újabb feloszlatástól rettegő Rimely Mihály főapát így emlékszik vissza a magát Kazinczy és Kölcsey tanítványának valló miniszternek, Eötvös Józsefnek a válaszára: „...a világ, a lutheránusok, a kálomisták is kárhozat alól mindig kiveszik a bencéseket, mert az históríkus szerzet és a nemzettel egybeforrott, mert tanult szerzet, mert a világnak bajt nem szerzett."

A múlt század végén egyre terjedt a pozitivizmus, mely mindent az anyagból származtatott, s a tudományt tette a világnézet központjába, nyilván a felvilágosodás észkultuszának továbbfejlesztéséről van szó. Eltűnt a lélek hite, az erényre nevelés helyett a társadalmi, lélektani szükségszerűségek felfedezése lett a jelszó. A század első felében folytatódtak a vallásüldözések is, főleg ott, ahol korábban az Egyház és állam nem vált szét (például Spanyolország, Szovjetunió, Mexikó). Az emberi értelem hadat üzent a ha-

gyományos értékrendnek, megszületett a modern kor. Megszűnt az erkölcs és nevelés hagyományos rendje, a haszon, a hatalom és az erő lett a jelszó az értelem nevében. A tudományos fajelmélet, illetve a tudományos szocializmus nevében először a szerzetességet majd a katolikus, illetve az ortodox egyházat üldözik soha nem látott mértékben. E század bizonyítja Montesquieu és Kölcsey igazát: ahol megszűnik az Egyház szabadsága, ott megszűnik a jogrend és a demokrácia.

V. *A nevelő személyisége*

Szent Benedek *Regulája* az apát személyével két fejezetben is foglalkozik (*Regula* 2, ill. 64), és a legjellegzetesebb bencés pedagógiai alapelvekkel itt találkozhatunk. A nevelés a „lelkek üdvének" a keresése, ehhez a legfontosabb, hogy az apát „mindazt, ami jó és szent, inkább tetteivel mutassa meg, mint szóval" (2, 12). Az ókori nevelők is megfogalmazták már ezt: *Verba volant, exempla trahunt* — „A szó elszáll, a példa vonz." Lehetetlenné válik a nevelés, ha a tanítvány azt érzi, hogy mást mond és mást tesz a *magister*. A 64. fejezet lényege, hogy az apát kerülje a túlzást, irgalmas legyen, a maga bűneire legyen bizalmatlan s ne másokra. Benedek ugyanakkor tudja, hogy a türelem a gyakorlatban a bűnök forrása is lehet, ezért a büntetéssel is foglalkozik. A büntetés azonban nem öncél, hanem a beteg gyógyulását szolgálja, akiknek orvosa maga Krisztus. Bár mindnyájan betegek vagyunk, de a közösséget óvni kell attól, hogy a bűntudat eltűnjön az életéből. A *Regula* az apát számára eszményképül idézi Szent Ágoston rendkívül mély értelmű mondatát: „Gyűlölje a vétkeket, szeresse a testvéreket!" (*Regula* 64, 11.) Ha ez legalább eszményként ott lebegett volna minden korszak keresztény gondolkodásában, akkor nem lett volna inkvizíció, kegyetlenkedés a keresztény igazság nevében.

A múlt század legismertebb pannonhalmi főapátja, Kruesz Krizosztom (1865—1885) összhangba próbálta hozni az iskolát a szerzetesi gondolkodásmóddal, mert ekkor már a rendtársak többségének fontosabb volt az iskola, s a múlt századra jellemző tanári úri életnek igen nagy lett a vonzása. Ugyanakkor főapátként is a legnagyobb örömmel emlékezett vissza tanári, igazgatói működésére. Trefort Ágoston miniszternek így írt az egyik levelében:

> Egész életemet az iskolában töltöttem s valamint tanulókoromban legtöbb tanárom iránt, kikben Isten után legnagyobb jótevőimet tekintettem, végtelen tisztelettel és szeretettel viseltettem, úgy tanárkoromban lelkem egész hevével ragaszkodtam tanítványaimhoz és hivatásomhoz; könnyezve vettem búcsút az oskolától, melyről tiszta lélekkel elmondhatom, ő volt anyám, arám és gyermekem, tőle és általa nyertem értelmemet, szívemet, munkaképességemet, amely úgyszólván csak annyira volt kedves, amennyire az oskola küszöbéhez vezetett.

A nevelés hagyományos értékrendjében a fegyelem állt a központban. Érthetően nem vették jó néven a fiatal szegedi tanár, Babits Mihály *Erkölcs és iskola* című (1908) írásából érződő bírálatot. A fegyelem szerinte a tanári kényelmesség elfedője is lehet azáltal, hogy távol tartja a problémákkal küzdő gyerekeket a felnőttek világától. Az igazi fegyelem Babits szerint a szív fegyelme, amelyet a tanári, szülői, sőt az egész társadalom jellemeinek egymásra hatása alakíthat ki.

A múlt század végének egyik legeredetibb nevelője Don Bosco, a szaléziánusok alapítója megelőző módszernek nevezte el pedagógiáját. Don Bosco így fogalmazta meg a hitre, a nevelő jelenlétére és az ésszerűségre alapozott módszerének lényegét:

> A megelőző módszer gyakorlása teljesen Szent Pál ama szavain alapszik: A szeretet türelmes, mindent eltűr, mindent remél és mindent elvisel. A szeretet türelmes, elvisel akármilyen rendbontást, s remél minden javulást, ezért csak a keresztény nevelő alkalmazhatja előnyösen. Ésszerűség és vallásos hit az a két eszköz, amelyhez folyton folyamodnia kell a nevelőnek, ha azt akarja, hogy a fiúk engedelmeskedjenek neki, s hogy célját elérje.
>
> Az igazgató egészen a növendékeknek éljen, sohasem fogadjon el teendőket, amelyek őt eltávolítják az intézettől, mindig a növendékek között legyen, hacsak nincs valaki más, aki a kellő felügyeletet gyakorolja...
>
> Milyen szabályt kövessünk a büntetésnél? Ha lehetséges, ne büntessünk soha sem. Ahol pedig a szükség megkívánja, tartsuk szem előtt a következő szabályokat:
>
> A nevelő, ha azt akarja, hogy a növendékek féljenek tőle, szerettesse meg magát velük. Ebben az esetben egy kis nyájasság megvonása már egyfajta büntetés, amely versenyt idéz elő a növendékek között, felbátorítja és nem alázza meg őket soha...

Természetesen Don Bosco is fontosnak tartotta az iskolai fegyelmet, csak más értékrendbe helyezte ezt az önmagában fontos erkölcsi vonást. A történelem igazolta nézetét, mert a legpéldásabb fegyelem, nemzettudat a náci Németországban és a háborúra készülő Japánban volt.

XI. Pius pápa 1937-ben német nyelvű *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájával fordult az üldözött német katolikus Egyház papjaihoz és híveihez. A legfontosabbnak az értékek helyes rangsorát tartja: „Aki a fajt vagy a népet, az államot vagy az államformát, az államhatalom hordozóit vagy az emberi közösségek bármilyen alkotó elemeit, amelyek a világ rendjében egyébként lényeges és tiszteletet parancsoló szerepet játszanak, a földi értékskálából kiemeli és mindennek, még a vallásos értékeknek is, legfőbb irányelvévé magasztosítja és bálványimádásban részesíti, az kiforgatja és meghamisítja a dolgoknak Isten által megállapított rendjét. Az ilyen távol áll a valódi istenhittől s e hitnek megfelelő életszemlélettől."[6]

Az 1968-as párizsi diáklázadás után Nyugaton a másik véglet következett be, lassan eltűnik a fegyelem és a nevelés is az iskolákból. A helyes viselkedés megkövetelése a munkahelyek, a pénz világához tartozik. Magyarország is ezen irányba halad. A gyerekek meg nem hallgatása helyébe a nevelők gondolatainak elvetése lépett.

A pedagógia történetében számtalan meghatározást találhatunk a nevelés céljáról. De hadd tegyük fel újra a kérdést: mit tarthatunk a mai posztmodern korban a nevelés általános céljának? A lét tiszteletére való nevelést.

Újra értelmet kell adni a létnek, magának a fogalomnak és az egyéni létnek egyaránt. A létből származik az anyag, a hit, a szellem és az értelem. Az újkori gondolkodásban elveszett a létből kiinduló szemlélet. Meg kellene sejtetni létünk ajándék jellegét. A lét gyermeke a kozmosz, a növény- az állatvilág, az egész természet, az ember születése és halála.

---

[6] PIUS PP. XI: Litterae encyclicae *Mit brennender Sorge*, 14 Mart. 1937, c. 2. XI. Pius pápa *Apostoli körlevele a kat. Egyház helyzetéről Németországban és a kat. vallás helyzetéről Mexikóban*, Budapest [Szent István Társulat] 1937, 9.

A lélekben felnőtté válás próbája az emberi élet értelmességéért való küzdelem. A racionális gondolkodás mellett ehhez szükségünk van szeretetre. Fontosnak lenni valaki számára: nélkülözhetetlen emberi érzés. A kábítószerek, az élvezetek hajszolása, az agresszivitás a megtapasztalt szeretet hiányának a jelei, és a lét értelmetlenségének tudatából fakadó önpusztítás.

Az életben való hit és az értelem egységének nélkülözhetetlen voltáról elmélkedett Babits Mihály is az *Örökkék ég a felhők mögött* című vallomásában:

> Mi tart fönn? Mi a gyökér, mely nem szakad el? Mely elpusztíthatatlan táplál valami kimeríthetetlen erővel? „A hit az élet ereje: az ember, ha egyszer él, akkor valamiben hisz... Ha nem hinné, hogy valamiért élnie kell, akkor nem élne..." Ezek a szavak, Tolsztoj szavai, járnak az eszemben, s vizsgálom, mit hiszek? Ó örökkék ég minden felhők mögött; kiirthatatlan optimizmus![7]

Hol lehet a helye a pedagógusnak? Mi menti meg őket az értelmetlen munka és lét örökös kísértésétől? Kosztolányi Dezső *Lenni vagy nem lenni* című írásában Bécsben megtalált titkosszolgálati dokumentum alapján rekonstruálta Széchenyi István 1848 március 12-én rendezett estélyét. A gróf meghívót küldött minden jelentős politikusnak, mert az egész országra nézve döntő bejelentést akar tenni. Széchenyi mégis sokáig megvárakoztatta az előkelő vendégeket, akiket létfontosságú ügyben hívott magához. Már dühösen indulni készültek, amikor végre megjelent a gróf halottsápadtan, papírlappal a kezében. A magyarság jövőjéről kezdett el beszélni: „Ha nyugativá válik, akkor elveszti eredendő sajátosságát és egyéniségét, idegenné lesz, ha pedig elhanyagoljuk, akkor kiszárad, elcsenevészedik. Így se nyugati, se keleti, se európai, se magyar. Mi is az értelme annak, hogy valaki magyar?" Majd azt fejtegette, hogy nincs más út: bele kell olvadnunk a németségbe. A hallgatóság megdöbbent. Először Wesselényi ordított fel: „Gazember!" Felzúgtak az áruló ellen. „A bitóig és golyóig"— jegyezte meg Batthyány Lajos. Wesselényi újabb fenyegető kitörése után Széchenyi ajka megvonaglott, de nem sírni kezdett, ahogy várták, hanem kacagni. Meggyújttatta a gyertyatartókat, s vége lett a komédiának. A jelenlevők kiállták a próbát.

Kosztolányi e történettel kapcsolatban az írói lét értelméről töpreng, de a pedagógus létérzését is kifejezhetik gondolatai:

> Barátaim, engem sokat foglalkoztatott Széchenyinek ez a döbbenetes tréfája. Azt hiszem, mindnyájan, akik tollat forgatunk kezünkben, állandóan a lét és nemlét e kérdésével foglalkozunk, azzal kelünk-fekszünk, naponta többször gondolunk rá. Egyszerűen azért, mert ez a mesterségünk. ... Pályabérünk több minden fizetségnél. Életünket megsokszorozhatjuk, térben és időben. Ha mindnyájunknak csak tíz olvasója akad, igazi, áhítatos olvasó, aki néha ránk gondol, testi mivoltunktól függetlenül, akkor nem panaszkodhatunk. Ezek az olvasók elbújva élnek valahol, talán fiatalok, talán öregek, talán szegények, szeretetük nem lármás, nevüket nem látni a «jelenvoltak névsorá»-ban. Lehet, hogy nálunk a dicsőség halványabb, mint egyebütt, az is lehet, hogy a halhatatlanság rejtettebb, de nem tartalmatlanabb. Múltkor egy tizennégy éves fiú negyvenfokos lázban feküdt. Éjszaka, mikor betakartam, félrebeszélt. Egy szót mondott lázálmában: Gárdonyi. Nem tudtam, hogy olvassa és szereti őt. Most tudtam meg ezt, és most, a betegszoba csöndjében tudtam meg azt is, hogy mi a magyar író halhatatlansága. Egy budapesti diák éjjel, lázában olyasvalakiről beszél, akit sohase látott, csak a lelkét ismeri. Nem egy nép lélekszámától függ az irodalom becse, hatóereje. Az a nép, mely megteremtette a görög irodalom aranykorát, nem volt nagyobb, mint három mostani falunk lakossága. Tragikus nevelésre van szükségünk mindannyiunknak, már a gyermekszobában és iskolapadban is, ön-

[7] *Babits Mihály összegyűjtött versei*, szerk. DOMOKOS M., Budapest 1993, 275.

vesszőzésre és nem önáltatásra, tragikumunk tudatára, Széchenyi tragikus világtávlatára, mely kétségbe ejt, és magasba lendíthet. Itt felelek arra a kérdésre, melyet mellünknek szegeztek, hogy: lenni vagy nem lenni? Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni, kétfelé vívó nyugatinak és keletinek, nagyra feszülő, alkotó akaratnak s alázatos munkásnak. Aki Rolls-Royce-ról és kéjlakokról álmodozik, az távozzék innen. Aki csak a mester címre tart igényt, s nem arra, hogy egy nép tanítómestere legyen, annak itt nincs helye. Akiben nem szunnyad egy szikra a széchenyis építők hitéből, apostoliságából, az sem való ide. Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új szellemmel fényezve, csorbíttatlanul át kell adnunk utódainknak. Ez a küldetésünk — «áldjon vagy verjen sors keze» —: ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De a szívet, azt föl, föl, barátaim.[8]

Éjszaka fölriad egy lázbeteg gyerek, és Gárdonyi nevét mondogatja, mert valami mély élményt élhetett át a kiváló pedagógus és író olvasásakor. Ez az írói és nevelői halhatatlanság.

Kosztolányi a liturgiából veszi az utolsó mondatát: *Sursum corda!* — „Emeljük föl szívünket!" Ha vállalni merjük gyengeségeinket, és értelmünkkel törekszünk a lét titkait felfedezni, ha lelkünkből vágyódunk mássá, többé válni és az ifjúságot is azzá tenni, akkor megadatik látnunk: „Akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnek mint a csillagok örökkön örökre." (Dán 12, 3.)

[8] Kosztolányi D.: *Lenni vagy nem lenni*, Látjátok, feleim, Budapest 1976, 5—20 (az idézett szövegrészlet a 11. és a 19—20. oldalról való).

MÓSER ZOLTÁN

Égi és földi üzenetek

A volt Szilágy vármegyei Kraszna református templomának mennyezetén jelenleg 138 kazetta található, amelyeket 1736-ban festett Pataki Asztalos János, vagyis harmadfél évszázaddal ezelőtt, de képei, és elsősorban a 37 figurális tábla több évezredes üzenetet rejt, hordoz. Ezen én is meglepődtem, amikor az ott látottakat próbáltam megérteni, feldolgozni. S úgy jártam e festett famennyezettel, mint az egyik, a *Szomorú fűzfának harminchárom ága...* kezdetű népdalunknak egyetlen strófájával, amelynek négy sorában váratlanul igazi jelképtárra, ikonográfiai lexikonra leltem. S fordítva is igaz: ezek megértéséhez az összes jelképtárat és ikonográfiai lexikont elő kellett vennem.

Kraszna valaha város volt: a vár, a város és a vármegye is a hasonnevű folyótól nyerte nevét ('szép' vizet jelent a szláv eredetű név). Kraszna város — miként azt Bél Mátyás írja 1793-ban —, azelőtt „sűrűn lakott volt, de a kedvezőtlen idők folytán annyira megfogyott, hogy városnak alig nevezhető. Somlyótól keletre, egy mérföldre fekszik." A városból lett nagyközségnek a vára már régóta nincs meg, de gótikus temploma őrzi múltjának fényét. A jelenlegi, kereszthajóval bővített templom a 14. században épült. A hajót ma vízszintes famennyezet takarja.

Krasznára pontosan ezért utaztam. Ismertem VILHELM KÁROLYnak a *Festett famennyezetek* című könyvecskéjét, s ez alapján régóta szándékomban állott, hogy felkeressem a templomot. A könyv (1975-ben jelent meg a bukaresti Kriterionnál) sorra veszi mindazokat az erdélyi templomokban található „deszkafölepeket", amelyekben figurális ábrázolások találhatók. Ezek között kitüntetett helyen szerepel a krasznai, s nem véletlenül. Hisz nemcsak a mennyezetet festő asztalosmester legjobb munkájának tartja, hanem olyan míves alkotásnak, amellyel „a század figurális kazettái között csak a dicsőszentmártoni versenyezhet".

A már említett 37 figurális táblán a legkülönfélébb ember- és állatábrázolásokat találjuk: „Jónás a gyönyörűen komponált cethal szájában, szőlőfürtöt cipelő figurák, Ádám és Éva, angyal és szirén, bagoly és róka, teve (egypúpú), gólya és szarvas, kettős farkú oroszlán, galambok életfával, páva és hétfejű sárkány... Feltűnik egypár ritkán előforduló állatábrázolás is: a csibéit ölyvtől védelmező kotlós, egy «tengeri holló», két gólya. Szép a kétszer is előforduló egyszarvú, mint az ártatlanság és szüzesség jelképe." De találunk pelikános ábrázolást kígyóval, halas kazettát, bárányt, pávasárkányt (amelyet „grif madár"-nak nevezett el a festő), valamint az Iktári Bethlen-család címereként ismert heraldikai ábrázolást: két hattyút, nyakukon átszúrt nyílvesszővel, amelyet Bethlen

Gábor ezüst tallérjáról is ismerünk. A számosan sok figurális és virágos kazetta között ott találjuk a város címerét is: a koszorúban egy szőlőtő fürttel, két szál búzakalásszal, s a kazetta négy szögletében négy madárral.

***

„Építsétek meg ezt a házat és Kedves lészen Nékem az és dicsőittetem abban, azt mondja az Úr. Evégre készíteték a krasznai Református Ecclésia költségével ... Pataki Asztalos János keze által 1736-ban" — olvassuk az egyik táblán a festő asztalosmester dedikációját. A sok figurális táblának már a puszta felsorolása is azt látszik igazolni, hogy a festő asztalosmester — nem szokásos módon — csupa középkori, vagy középkorban kereszténnyé vált jelképes ábrázolást vett alapul. Mindezt néhány ábrázolás kapcsán pontosan be is tudjuk bizonyítani, annak megfejtése azonban, hogy honnan vette (milyen mintakönyvet használt), további kutatást igényel.

Mivel az összes ábrázolás bemutatása és azok leírása csak könyv terjedelmű tanulmányban képzelhető el, ezért itt most csupán néhányra vállalkoznék. Ezek közül egyről nekem nem is kell szólom, mivel a pelikán szimbólum ismertetése alól R. VÁRKONYI ÁGNEStől „kaptam felmentést", aki e jelkép tisztázására külön tanulmányt szentelt.[1] Amit a kezdetben más jelentésű és más értelmű jelképről elmond, s amit ehhez hozzáfűz, az a mi vizsgálódásainkra is igaz és érvényes: „Ki avatta először [a pelikánt] megváltás szimbólumává? Ki vitte be először a templomba? Mikor foglalta el helyét a szószék felett, a szentségtartók ajtajain, s kolostorokban? Senki meg nem mondja... Mint szent jelkép vonult végig a hosszú középkoron egész Európában. Aquinói Szent Tamás évszázadokra szólóan fogalmazta meg: «miként a pelikán fiaiért, a Megváltó vérét áldozta az emberiségért.»" (1. sz. fotó.)

A *Kanahán beli Sidó* feliratú tábla képe pontosan így ismert a 15. századi fametszetes esztergomi *Biblia pauperum* egyik lapján is, amely a két hírhozót mutatja az óriás szőlőfürttel. A történet Mózes IV. könyvében (13, 24) olvasható, amikor Kánaán földére kémek küldetnek, és azok felmennek dél felől, és eljutnak Hebronig. Negyven nap múlva pedig visszatérnek a kémlelésből. „Mikor pedig eljutának Eskol völgyéig, lemetszének ott egy szőlővesszőt egy szőlőfürttel, és ketten vivék azt rudon..." Az említett *Biblia pauperum*ból érthető az allúzió, amikor a fametszet készítője ezt a történetet a Vörös-tengeren való átkeléssel és Krisztus megkeresztelésével állítja párhuzamba. Ezek mellett az ótestamantumi próféták szavaival, igéivel alátámasztva az új haza megszerzését, a megújulás vágyát és reményét hirdetve gondolhatunk arra, hogy ez volt, ez lehetett ott Krasznán is ennek a jelentése. Ha tovább lapozunk az esztergomi *Biblia pauperum* kötetében, akkor a következő táblán ott találjuk az első emberpár bűnbeesését bemutató képet. Krasznán szintén megfestette ezt és ugyanígy Pataki Asztalos János. Annyit változtatott, hogy kiírta Ádámnak és Évának a nevét és a szőlőlevéllel ő itt semmit nem takart el.

A rókát a középkorban a farkashoz és a majomhoz hasonlóan alattomos, rosszindulatú állatnak tartották, a csalás és az eretnekség megszemélyesítőjének. Hasonlóképp vélekedik Miskolczi Gáspár, székelyudvarhelyi lelkész az 1701-ben megjelent *Egy jeles vad-kert* című művében, amikor három gonoszságát sorolja fel: ravasznak, kegyetlennek és nagy ételűnek mondja.

[1] *Pelikán a fiaival*, Budapest 1991.

1. fotó

2. fotó

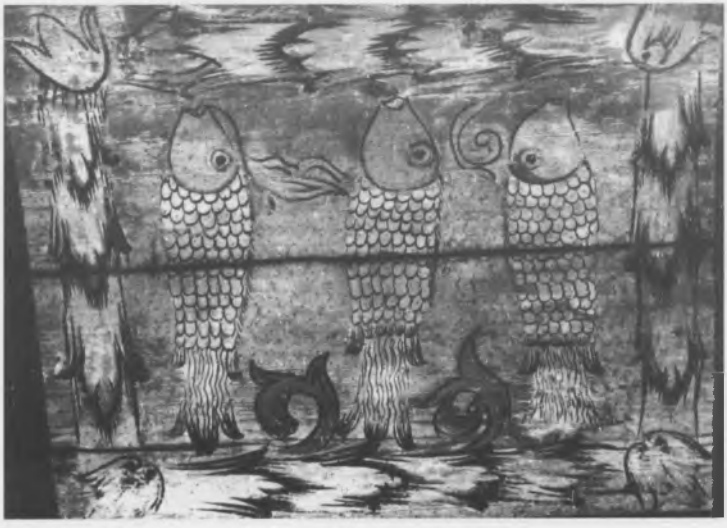
3. fotó

4. fotó

5. fotó

Jóllehet pedig az Irásmagyarázók szerteszéjjel írásokban ettől a ravasz állattól sok szép hasonlatosságot vesznek, mindazáltal a Róka az ő nagy ártalmas ravaszságára nézve, akárminek sem lehet világosabb kiábrázolója, mint az ördögnek és annak tagjainak, az üldöző Kegyetleneknek, az Eretnekeknek, a Hipokritáknak és az uzsorás Fösvény Gazdagoknak.

A könyv, amelyet 1691-ben fejezett be, de csak halála után, 1702-ben jelent meg Lőcsén, jó kalauznak bizonyulhat nemcsak ehhez, de a többi jelkép értelmezéséhez is. Többek között a „Bagolj"-hoz (2. sz. fotó).

A bagoly jelkép értelmezése nem is olyan könnyű. Ha több irányból közelítünk, legalább kétféle értelmezéssel találkozunk: egyrészt a jó, másrészt a rossz, az ismert halálmadár jelentéssel. *A Bagolyasszonyka* balladánk jelentésrétegeit boncolgatva jutottam el Belső-Ázsiáig, a szibériai népek mitológiájáig, és ott a maitól teljesen ellentétes tartalmat hordozó bagolyra, a jóságos madár ábrázolásaira és énekeire akadtam.[2] Az ókori Babilonban mint Innin (Istár) istennőnek, a termékenység és az élet megszemélyesítőjének attribútuma, kísérő állata csakúgy, mint Pallas Athénének.[3] Egyértelműen a bölcsesség jelképe, amely azon tulajdonságára épül, hogy lát a sötétben. Az itt található ábrázolás nagy valószínűséggel ide vezethető vissza. Ugyanakkor fontos kiemelnem, hogy sehol sem halálmadár értelemben szerepel, mint később az a magyar néphitben rögzült.

Miskolczi Gáspár könyvében először a bagolyról általában szól:

Az apró Madarak a Baglyot egy elsőben megútálják és sült bolondnak tartják; de ezután vészik eszekbe, hogy náloknál okosabb, és mihelyen meglátják, seregenként tódulnak reája, azt ítélvén, hogy a nagy feje minden tudománnyal teljes. Valamint azért itt eziránt a Madarak járnak: idővel hasonlóképen fognak járni mindazok, valakik a Deáki tudományt gyűlölik, akik sok rendbéli kár és szégyen vallások után kénszeríttetnek megesmérni, hogy a szép Tudományok minden világi jóknál drágább és hasznosabb légyen.

Ezután felsorolja és sorra veszi a különböző fajtákat. A remete bagolyról megemlíti, hogy „mindenkor csak rejtekben él és soha embernek szeme elibe nem kerül. Ehhez hasonlítja magát Dávid a 102-dik Zsóltárban: «Ollyanná löttem mint a pusztában lakó Bagoly.» Azaz: amely madár avagy soha sem, avagy igen ritkán mutatja ki magát." Egyébként a bagolyról szólván ugyanezt idézi a jóval korábbi Physiologus, a „Természet ismerője", amikor azt állítja, hogy „ez a madár jobban szereti az éjszakát a nappalnál". A *Symbol-Fibel* ikonográfiai lexikon[4] szerint irtózik a fénytől, ezért némelykor nemcsak Izrael népét jelenti, akik nem ismerik fel a valódi üdvözülést, hanem a kereszténységtől való tudatos elfordulást is.

Az itt látható ábrázolás egyértelműen a jól ismert füles bagolyra utal. Erről a következőket írja Miskolczi Gáspár:

szava rút, éktelen és irtóztató, mellyet midőn sokan hallanak, úgy ítélnek felőle (: noha minden ok nélkül :), hogy valami kedvetlen dolgot jelentsen. Mely méltán ábrázolója lehet ama szószátyár avagy hírharang embereknek, kiknek mindenkor vagyon valami vagy kedves, vagy hallani kedves újság, mellynek mindazáltal a becsületes szerető ember nem sok hitelt szokott adni. Méltó pedig, hogy az istenes Keresztyények nagy tisztesség-tétellel csudálják eziránt is az Istennek bölcsességét, ki az ő bölcsességének jelenségeit nem csak minden helyeken, hanem minden időben is akarja mikörnyülöttünk láttatni; hogy némely Madarak nappal, némellyek pedig éjjel mutatják ki magokat.

[2] *Babilonban ez nem így van*, Budapest 1996, 198—207.
[3] *Jelek és ünnepek*, Budapest 1994, 16—17.
[4] K. LIPFERT: *Symbol-Fibel*, Kassel 1981[7].

A pávasárkányról *(senmurv)*, az évezredek üzenetét hordozó mitikus állatról itt nem szólok, hisz hatalmas irodalma van: ott látható többek között a bezdédi (honfoglalás kori) tarsolylemezen, s ott számos hazai románkori faragványon. Inkább azon véleményemet mondom el, hogy az itteni ábrázolás is arról győzött meg, amit FARKAS HENRIK a *Legendák állatvilága* (Budapest 1982) című könyvének a griffmadárról írott fejezetében is olvastam. Vagyis népmeséink griffmadara és a pávasárkány nagy valószínűséggel azonosnak mondható. NAGY OLGA, kiváló erdélyi népmesekutatónk írja, hogy a griff túlvilági, isteni madár: ez az alvilági sasmadár mind a hét isten — a hét planéta! — hatalmát egyesíti magában!

De ott szerepel az egyik kazettán, méghozzá „pontos megérzéssel" népmeséink másik ismert, mitikus állata, a hétfejű sárkány. Nagy tévedés volna, ha most ennek a magyar hagyományban fellelhető mitológiájáról szólnék, hisz ez a kép nem egy magyar népmesének, hanem a Bibliából ismert égi jelenetnek az illusztrációja (3. sz. fotó.)

Ugyanis a sárkánnyal szemben ott látható az egyik kazettán a napba öltözött asszony, amelyről János apostol a mennyei jelenésekről szóló könyvének 12. fejezetében olvashatunk (4. sz. fotó):

> 1. És láttaték nagy jel az égben: egy asszony, aki a napban van felöltözve, és a lábai alatt vala a hold, és az ő fejében tizenkét csillagból korona; 2. Aki terhes vala, és akarván szülni, kiált vala, és kínlódik vala a szülésben; 3. Láttaték más jel is az égben, és ímé vala egy nagy veres sárkány, kinek hét feje vala és tíz szarva, és az ő fejeiben hét korona; 4. És a farka után vonszolta az ég csillagainak harmadrészét; és a földre veté azokat; és álla a sárkány a szülő nő asszony elé, hogy mikor szül, annak fiát megegye. 7. És lőn az égben viaskodás: Mihály és az ő angyalai viaskodnak vala a sárkánnyal... 11. És ők legyőzték azt a Bárány véréért, és az ő bizonyságtételöknek beszédéért... 13. Mikor azért látta a sárkány, hogy ő levettetett a földre, kergetni kezdé az asszonyt, aki a fiút szülte; 14. De adaték az asszonynak két nagy sasszárnya, hogy kígyó elől elrepüljön a pusztába az ő helyére, hogy táplálttassék ott ideig, időkig és az időknek feléig; 15. És bocsáta a kígyó az ő szájából az asszony után vizet, mintegy folyóvizet, hogy azt a folyóvízzel elragadtassa.

Befejezésül hagytam a nyulat: méghozzá nem is egyet, hanem hármat, s nem is akármilyen ábrázolásban. Plutarchos szerint (*Quaest. conv.* IV 5, 3) már a régiek hittek abban, hogy a nyúl gyorsaságában és éberségében valami istenit lehet átélni. Biztos az, fűzi hozzá a *Symbol-Fibel* összeállítója, KLEMENTINE LIPFERT, hogy „a nyúl a középkori művészetben sohasem attribútumként bukkan fel, hanem mindig isteni szimbólumként". A három nyúl szerinte a Szentháromság jelképe, s így az alábbi hármasságot jelenti: mindent lát, mindent hall és mindenre figyel. Egy paderborni ablak motívuma (itt közöljük a képét) csakúgy, mint a svájci Muottatal kolostorában látható motívum egy körben három összeérő fülű nyulat ábrázol. Ezek körbe-körbe futva az örökkévalóságot jelképezik. Nem véletlen, hogy Barthram Mester a Teremtés ábrázolásánál minden állatból egyet fest, kivéve a nyulat, amelyből hármat. Lexikonok alapján még számos példát tudnánk felhozni, de most elégedjünk meg valószínűleg a legkésőbbivel, Pataki Asztalos János festményével, amelynek magyar földön is vannak a középkorig visszanyúló előzményei. Nálunk a gyulafehérvári székesegyház és a lőcsei Szent Jakab templom középkori kőfaragásain maradt fenn a három, körbe futó nyúl. „Hadd egészítsem ki valamivel azoknak — írja TÓTH SÁNDOR —, akik megkérdik: miért éppen a nyúl? Mert a latinban ez a fogalom közös nemű. Terentius Varro írja: *lepus mas et femina*. A Szentháromságban nincsenek nemek." (ORGOVÁNYI JÁNOS szíves közlése.)

De van olyan ikonográfiai lexikon, amely azt mondja, hogy ez nem is a Szentháromság jelképe, míg mások pedig ezt határozattan állítják. El is bizonytalanodhatnék, ha nem lenne itt, e templomban is a három halat bemutató tábla (5. sz. fotó).

Itt ugyan egymás mellett vannak, de a jelképek értelmezésében fontos szempont, hogy ha valamiből három van, akkor a szám az elsődleges. Természetesen ebben segített az is, hogy A. SCHMITH mintakönyvében[5] ott látható a három halból alkotott egyenlőszárú háromszög, mint Szentháromság-szimbólum. (A motívum egy ókeresztény keresztelőkancsón található ábrázolás nyomán készült.) Ez a jelkép és a háromfülű nyúl jelképe bizony egy és ugyanaz számomra, ha jól olvasom a képeket, ha jól értelmezem a szimbólumokat.

***

A mostani befejező sorokon szinte másfél évtizede gondolkodom, és nem is tudom, hogy miért, de most le merem írni. Áttekintve az összes krasznai ábrázolást, ezekről biztosan elmondható, hogy ókeresztény vagy középkori előzményei vannak. De ha a Szentháromság jelképekre gondolok, és arra, hogy ez egy r e f o r m á t u s templom mennyezetén található — nem tudom adatokkal bizonyítani, de mégis kimondom —, ez számomra azt is mondja, hogy a legnagyobb valószínűséggel Pataki Asztalos János hívő katolikus volt, aki valamikor áttért a református hitre. A másik (biztosabb) feltételezés: középkori keresztény ábrázolásokat tartalmazó mintakönyvből dolgozott. És ebből mondta el nekünk égi és földi üzeneteit. Bár ezt, az idézett dedikáció szerint, az Úrra bízta. De hadd kössek most fele-fele alapon megegyezést. S ennek alapján akkor az Úr mondta — és mondja — az égi, a festő asztalosmester a földi üzenetet. Mi pedig e kettőt együtt próbáljuk olvasni, érteni és értelmezni.

***

Ez a kis írás (bár első változata közel 20 éve jelent meg a *Honismeret*ben, de most jelentősen átdolgoztam), bevallottan R. VÁRKONYI ÁGNES tiszteletére készült. Annyira, hogy magamban azt is láttam, hogy ha majd olvassa, hol és mikor mosolyodik el. Talán csak ezért gondoltam arra: ha választanom lehet, egy olyan írás közreadásával próbálkozom, amely a mosoly ajándékát is rejti. Mert az, hogy R. VÁRKONYI ÁGNESnek milyen gazdag az életműve, ha eddig nem, most a könyvben pontosan és jól látszik. A tudósi munkásságáról sem nekem kell értékelést adnom, még akkor sem, ha ezt nagyjából tudom. Ezért csak az embert emelném ki, pontosabban az arcot, aki a könyv első oldalán néz felénk. Ennek kapcsán még csak annyit említenék meg, hogy könyvtáram azon része, ahol a történelmi könyvek sorakoznak, és az a polc, ahol R. VÁRKONYI ÁGNES munkái találhatók, már ránézésre is nyugalmat szuggerál. És még ki sem veszem, csak nyúlok egyik vagy másik könyve felé, talán éppen hogy megérintem, egyből megjelenik egy derűs arc, és rám mosolyog, és ha zaj van, csendet varázsol körém. Azt hiszem, történész körökben — de más körökben is — sokan ismerik ezt a derűt sugárzó arcot, ezt a mosolyt. Ezért is merem befejezésként mondani, hogy éppúgy köszönjük ezt, mint az összes többit: ami 70 évet jelent és egy hatalmas életművet.

[5] Freiburg i. Br. 1909[2].

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE*

APF	Archivio storico della Sacra Congragazione per l'Evangelizzazione dei Popoli de «Propaganda Fide»
SOCG	Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali
ARSI	Archivum Historicum Societatis Iesu
ASV	Archivio Segreto Vaticano
BM	British Museum
BSBM	Bayerische Staatsbibliothek München
CIH	*Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár I—VII*, Budapest 1896—1900
CSEL	*Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, Vindobonae 1866skk
CSHM	*Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I—V*, szerk. KOLOSVÁRI S.—ÓVÁRY K., Budapest 1885—1904
ELTE (EKK)	Eötvös Loránd Tudományegyetem (Egyetemi Könyvtár Kézirattár)
HK	*Hadtörténelmi Közlemények*, Budapest 1888—1943; új folyam 1954skk
ItK	*Irodalomtörténeti Közlemények*, Budapest 1891skk
KÁL	Kolozsvári Állami Levéltár
KVL	Kassai Városi Levéltár (Archív Mesta Košíc)
LK	*Levéltári Közlemények*, Budapest 1923skk
LSz	*Levéltári Szemle*, Budapest [1951] 1961skk
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*, Berolini—Hannoverae—Monaci 1826skk
SS	*Scriptores* (in folio), 1877—1919
SS rer. Merov.	*Scriptores rerum Merovingicarum*, 1885—1920
Poetae	*Poetae Latini medii aevi*, 1881skk
MHH	*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történeti Emlékek*
DD	*Diplomataria*
MC	*Monumenta Comitialia*
EOE	*Erdélyi Országgyűlési Emlékek I—XXI*, szerk. SZILÁGYI S., Budapest 1875—1898
MOE	*Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*, szerk. FRAKNÓI V.—KÁROLYI Á.
MKsz	*Magyar Könyvszemle*, Budapest 1876skk
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MOL	Magyar Országos Levéltár
AL	Abszolutizmuskor Levéltár
HL	Helytartótanácsi Levéltár (Magyar királyi helytartótanács)
MKA	Magyar Kamara Archivuma
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár
MSHSM	*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, Zagrabiae 1868—1916
MTA (KK)	Magyar Tudományos Akadémia (Könyvtárának Kézirattára)
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
FHKA	Finanz- und Hofkammerarchiv
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
KA	Kriegsarchiv
OSZK(K)	Országos Széchényi Könyvtár (Kézirattár)
PL	Prímási Levéltár
PL	*Patrologiae cursus completus. Series Latina I—CCXXI*, ed. J.-P. MIGNE, Parisiis Lutetiorum 1844—1855
PRO	Public Record Office
TSz	*Történeti Szemle*, Budapest 1912—1930; *Történelmi Szemle*, Budapest 1958skk
TT	*Történelmi Tár*, Budapest 1878—1899; új folyam 1900—1911
UBM	Universitätsbibliothek München

* A MOL szekciójelölésekre l. BUZÁSI J. (szerk.): *A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke*, Budapest 1996. Szintén nem oldottuk fel a könyvészeti, levéltári és egyéb rövidítéseket (hrsg., h.n., fol., stb.).

R. VÁRKONYI ÁGNES MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA 1951—1997*

1951

Vak Bottyán. Művelt Nép Könyvkiadó. [Budapest] 1951. 106.

1952

A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Századok 86 (1952) 397—436. Orosz rezümé 500—501. Francia rezümé 505.

ESZE TAMÁS—~ ~ ~: *A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században.* [In] Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Szerk. Spira György. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete—Akadémiai Kiadó. Budapest 1952. 117—139.

1953

II. Rákóczi Ferenc. Útmutató városi és falusi előadóknak 135. Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest 1953. 59.

1954

A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703—1704. júl.). Századok 88 (1954) 15—73. Orosz rezümé 237. Francia rezümé 240.

1955

Rákóczi ifjúsága (1676—1703). A kuruc szabadságharc élén (1703—1711). [In] KÖPECZI BÉLA—~ ~ ~: *II. Rákóczi Ferenc.* Magyar Történelmi Társulat 1. „Művelt Nép" Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó. Budapest 1955. 7—110 és 111—305.

A Rákóczi-szabadságharc forrásainak ismertetése a Levéltári Közlemények 1954. évi számában. [Ismertetés.] Századok 89 (1955) 517—521.

Benczédi László: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest 1953. [Ismertetés.] Századok 89 (1955) 291—293.

1957

A kuruckor hősei. Bibliotheca. Budapest 1957. 241. (2., röv. kiadása: Családi kiskönyvtár. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1962. 272. 3. kiadása: Sikerkönyvek. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1968. 277.)

Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Összeáll., bev. tanulmánnyal és jegyz. ell. Esze Tamás. Bp. 1955. [Ismertetés.] Századok 91 (1957) 424—427.

* A kéziratot 1997 július 1-jével zártuk le.

1958

A Rákóczi-szabadságharc forrásairól. Kézirat. Magyar történelem forrásai. József Attila Szabadegyetem Titkársága. Budapest [1958]. 34.

Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Századok 92 (1958) 222—231. (Klny. is.)

Fadrusz János levelei Thaly Kálmánhoz. Művészettörténeti Értesítő 7 (1958) 204—206.

Új adatok a Rákóczi-szabadságharc jobbágypolitikájához. (A sárospataki országgyűlés 250. évfordulójára). Történelemtanítás 1958/6, 5—9.

Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Szerk. és a bevezetőt írta: Szigeti József. [Ismertetés.] Századok 92 (1958) 486—487.

1959

Magyar Filozófiai Szemle (1958. 1—2, 3—4. sz.). [Ismertetés.] Történelmi Szemle 2 (1959) 482—458.

1960

A Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek történeti feldolgozásának problémáihoz. A nacionalizmus történelmi gyökereiről. [Ankét a Magyar Tudományos Akadémián.] Történelmi Szemle 3 (1960) 313—316.

1961

Thaly Kálmán és történetírása. Tudománytörténeti tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó. Budapest 1961. 502.

Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. (Kossuth Ferenc tíz levele). Századok 95 (1961) 339—369. (Klny. is.)

Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról. I. [~ ~ ~ disszertációja.] Századok 95 (1961) 215—218.

Kuruc költészet és pozitivizmus. Századok 95 (1961) 729—737. (Klny. is.)

1962

A nemzet fogalma a feudalizmusban. 1—2. Élet és Tudomány 17 (1962) 808—811 és 887—890.

Vita az abszolutizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle 5 (1962) 89—101. (Klny. is.)

1963

Buckle és a magyar polgári történetírás. Századok 97 (1963) 610—644. Orosz rezümé 644—645. Francia rezümé 645—646. (Klny. is.)

A nemzet fogalma a feudalizmusban. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 13 (1963) 143—154. (Klny. is.)

A „népi kurucság" ideológiája. Történelmi Szemle 6 (1963) 44—55. (Klny. is.)

A XVII. századi Habsburg-ellenes harcok ideológiai kérdései. 1—2. Történelemtanítás 8 (1963) 2, 1—6; 3, 1—7.

1964

A három részre szakadt Magyarország története Mohácstól 1711-ig. [In] Magyarország története. I. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin—Székely György. Magyar Tudományos Akadémia

Történettudományi Intézete—Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1964. 159—316. (További, részben átdolg. és bőv. kiadásai: 1967, 1971.)

Buckle and Hungarian Bourgeois Historiography. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 10 (1964) 49—86. Orosz rezümé 86—87. (Klny. is.)

Az ismeretlen Vak Bottyán. Történelmi Szemle 7 (1964) 181—182.

A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle 7 (1964) 338—375. Német rezümé 376—377. (Klny. is.)

A „nemzet" fogalma a feudalizmusban. Történelem 2 (1964) 91—127.

A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526—1711). [In] A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Kiadó. [Budapest] 1964. 27—78.

~ ~ ~. (Hozzászólások). Benczédi László: Parasztság és kurucság a Thököly-korban. (Munkabeszámoló a Történettudományi Intézet I. magyar osztályának 1964. febr. 3-i értekezletén). Történelmi Szemle 7 (1964) 174—177.

E. H. Carr: What is History? Macmillan, London, 1961. (Mi a történelem). [Ismertetés.] Világtörténet [1] (1964) 2—3, 113—116.

1965

Hapsburg Absolutism and Serfdom in Hungary at the Turn of the XVIIth and XVIIIth centuries. [In] Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Akadémiai Kiadó. Budapest 1965. 355—387. (Klny. is.)

A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében és Magyarország. [Az abszolutizmus kérdéseiről 1961 dec.—1962 jan.-ban rendezett vitaülésen elhangzott előadás.] Történelmi Szemle 8 (1965) 14—20. Orosz rezümé 21. Francia rezümé 21—22. (Klny. is.)

A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján. Századok 99 (1965) 679—718. Orosz rezümé 718—719. Francia rezümé 719—720. (Klny. is.)

Módszertani megjegyzések. (Vita helyett). Történelmi Szemle 8 (1965) 296—298.

~ ~ ~. Barta János Madách történelemszemléletéről szóló előadásának megvitatása az Irodalomtörténeti Társaságban. [Vita.] Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 337—340.

1966

„Rendezni végre közös dolgainkat". (Egy ismertetés ürügyén). [Ismertetés Csanda Sándor: A törökellenes és a kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. Irodalomtudományi füzetek 32. Budapest 1961. című művéről.] Századok 100 (1966) 607—612.

1967

Fiscalité et société en Hongrie à la fin du XVIIe siècle. [In] Troisième Conférence Internationale d'Histoire Économique — Third International Conference of Economic History. Munich 1965. Congrès et Colloques X. École Pratique des Hautes Études — Sorbonne. Sixième section: Sciences Économiques et Sociales. Mouton & Co. Paris—Le Haye 1967. 737—739. (Klny. is.)

Az ónodi országgyűlés történelmünk távlatában. Borsodi Szemle 11 (1967) 2, 53—62.

Rákóczi és a jobbágyság. Valóság 10 (1967) 1, 4—13.

A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez. [Korreferátum.] Századok 101 (1967) 1185—1189. [A Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulója. Ünnepi közgyűlés és tudományos ülésszak.] (Klny. is.)

Történettudomány és a természettudományok a XIX. század közepén Magyarországon. Magyar Tudomány 12 (1967) 384—397.

1968

Két pogány közt. (A Rákóczi-szabadságharc története). Képes történelem. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest 1968. 159. (További, változatlan kiadások: 1972, 1975, 1979. 1972-ben és 1979-ben megjelent a csehszlovák—magyar könyvegyezmény keretében, a Móra Ferenc Könyvkiadó és a Madách Könyvkiadó közös kiadásában, Pozsonyban és Budapesten is.)

Markó Árpád (1885—1966). Századok 102 (1968) 358—360.

The impact of scientific thinking on Hungarian historiography about the middle of the XIXth century. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14 (1968) 1—20. (Klny. is.)

1969

Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. Századok 103 (1969) 939—987. Orosz rezümé 987—988. Francia rezümé 988—989.

Művelődéstörténeti törekvések a hazai polgári történettudományban. Valóság 12 (1969) 10, 1—9.

A társadalmi törvényszerűség és az egyén a Rákóczi-szabadságharcban. [In] A Vay Ádám emlékünnepség tudományos ülésszaka (1969. május 24—25.). Szerk. Molnár Mátyás. Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, Vaja. Vaja 1969. 33—40. (Klny. is.)

~ ~ ~ hozzászólása. Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. Irodalomtörténeti Közlemények 73 (1969) 171—173.

1970

A pozitivista történetszemlélet. Stúdium Könyvek 67. Gondolat Kiadó. Budapest 1970. 217.

A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. Doktori értekezés tézisei. Budapest 1970. 15.

Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. Történelmi Szemle 13 (1970) 21—34. Orosz rezümé 35. Francia rezümé 36.

Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. (Történelmi személyiségek a 17. századi Magyarországon). Valóság 13 (1970) 5, 1—15.

Historical Personality, Crisis and Progress in 17th Century Hungary. [In] Études Historiques 1970 publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois 1. Akadémiai Kiadó. Budapest 1970. 265—299. (Klny. is.) = Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 71. Akadémiai Kiadó. Budapest 1970. [A kötetével azonos lapszámozással.]

Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban. Századok 104 (1970) 136—148.

Repopulation and the system of cultivation in Hungary after the expulsion of the Turks. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 16 (1970) 151—170. (Klny. is.)

1971

A független magyar állam felbomlása (1526—1604). Harcok a Habsburgok és a török ellen (1604—1686). Küzdelmek az új Magyarországért (1686—1790). [In] *Magyarország története képekben.* Írta és összeállította Kosáry Domokos—Pamlényi Ervin—Siklós András—Szabad György—Szűcs Jenő—~ ~ ~. Szerk. Kosáry Domokos. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1971. 142—189. 196—259. 276—291. (További, változatlan kiadások: 1973, 1977, 1985.)

Az adózás kérdése a XVIII. századi Magyarországon. Századok 105 (1971) 406—407. [A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból. Európa problémái a XVIII. században.]

Handelswesen und Politik in Ungarn des XVII—XVIII. Jahrhunderts. (Theorien, Monopole, Schmugglerbewegungen 1600—1711). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1971) 207—224. (Klny. is.)

Az igazság közös nyelve. Élet és Irodalom 15 (1971) 49, 3. [Eredetileg Mód Aladár neve alatt jelent meg, a helyesbítést l. „Ki a Szerző?" címen: Élet és Irodalom 15 (1971) 50, 2.]

Sopron vármegyének szóló pátens a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 elején. Soproni Szemle 25 (1971) 348—351.

1972

Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok 106 (1972) 609—642. Orosz rezümé 642—644. Francia rezümé 644—646. (Klny. is.)

Tudományos minősítések. ~ ~ ~. Századok 106 (1972) 837.

~ ~ ~. *Az egri „hazafias tanácskozás" anyagából.* Történelmi Szemle 15 (1972) 248—251.

Közös gondok a néprajztudomány és a történettudomány múltjában. [Ismertetés Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből. Szerk. Diószegi Vilmos. Budapest 1971. című műről.] Századok 106 (1972) 1103—1107.

1973

A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I—II. (I. A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése 1830—1945. II. A pozitivizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830—1860). Tudománytörténeti tanulmányok 6. Akadémiai Kiadó. Budapest 1973. 308 és 521.

Rákóczi tükör. (Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról). I—II. Magyar Századok. A kötet anyagát felkutatta, vál., szerk., az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla—~ ~ ~. A jegyz. írta és a mutatókat összeáll. Bánkúti Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1973. 515 és 587.

Népiesség és történettudomány. (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján). Századok 107 (1973) 523—527.

Népiesség és történettudomány. (Ipolyi Arnoldra emlékezve). Magyar Nemzet 29 (1973) 253, 9. = Látóhatár 1973, december, 212—217.

Ungarn nach der Türkenzeit. [In] Quatrième Conférence Internationale d'Histoire Économique — Fourth International Conference of Economic History. Bloomington 1968. Ed. by Fc. Lane. Congrès et Colloques XIV. École Pratique des Hautes Études — Sorbonne. Sixième section: Sciences Économiques et Sociales. Mouton & Co. Paris—Le Haye 1973. 530—532. [Land, occupation, settlement and „frontier".]

1974

Elnöki zárszó. [In] A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. [A Pécsi Akadémiai Bizottság, a Pécsi Tanárképző Főiskola, az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. Századi Osztályának és az MTA Történettudományi Intézete I. Magyar Történeti Osztályának tudományos ülésszakán elhangzott előadások és hozzászólások anyaga Pécsett, 1974. március 22—23-án.] Szerk. T. Mérey Klára—Péczely László. MTA Pécsi Bizottsága. Pécs 1974. 161—162.

A mezővárosok történetének historiográfiája különös tekintettel Szeremlei Sámuel működésére. [In] VI. Várostörténeti konferencia. (Hódmezővásárhely, 1973. október 19—20.). Vásárhelyi tanulmá-

nyok V. Szerk. Bíró József—Mann Miklós—Szemenyei Sarolta. A Hódmezővásárhelyi Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Hódmezővásárhely 1974. 7—23.

Összegzés. [In] VI. Várostörténeti konferencia. (Hódmezővásárhely, 1973. október 19—20.). Vásárhelyi tanulmányok V. Szerk. Bíró József—Mann Miklós—Szemenyei Sarolta. A Hódmezővásárhelyi Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Hódmezővásárhely 1974. 102—103.

Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. Századok 108 (1974) 915—930. (Klny. is.)

A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepében. Történelmi Szemle 17 (1974) 495—501.

Történelmi népiesség és kuruc hagyomány. [In] A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. [A Pécsi Akadémiai Bizottság, a Pécsi Tanárképző Főiskola, az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. Századi Osztályának és az MTA Történettudományi Intézete I. Magyar Történeti Osztályának tudományos ülésszakán elhangzott előadások és hozzászólások anyaga Pécsett, 1974. március 22—23-án.] Szerk. T. Mérey Klára—Péczely László. MTA Pécsi Bizottsága. Pécs 1974. 16—50. = Kortárs 18 (1974) 1654—1667.

[~ ~ ~.] *Hazafiság és internacionalizmus. (Műhelyvita).* Magyar Tudomány 19 (1974) 49—51.

~ ~ ~. *Hozzászólások.* [In] A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. [A Pécsi Akadémiai Bizottság, a Pécsi Tanárképző Főiskola, az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. Századi Osztályának és az MTA Történettudományi Intézete I. Magyar Történeti Osztályának tudományos ülésszakán elhangzott előadások és hozzászólások anyaga Pécsett, 1974. március 22—23-án.] Szerk. T. Mérey Klára—Péczely László. MTA Pécsi Bizottsága. Pécs 1974. 156—161.

~ ~ ~. [In] A szocialista hazafiság időszerű kérdései. (Az egri tanácskozások előadásai). A szerk. biz. eln. Ács Tibor. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. [Budapest] 1974. 231—235. [Szocialista hazafiság és történelem.]

1975

Így élt Vak Bottyán. Így élt... Móra Könyvkiadó. Budapest 1975. 213. (Csehszlovák—magyar közös kiadásban a csehszlovák—magyar könyvegyezmény keretében is: Madách Kiadó—Móra Ferenc Könyvkiadó. Pozsony—Budapest.)

A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825—1831. („Nem azért teszem ezt, hogy vivátokat kapjak érte...". Példák és elődök. A Magyar Tudós Társaság). A Magyar Tudós Társaságtól a Magyar Nemzeti Akadémiáig 1831—1849. (A tudósok testülete s a testület munkája. A reformok jegyében. A forradalom vívmánya: a Magyar Tudományos Akadémia). Küzdelmek a Tudományos Akadémia önállóságáért 1849—1867. (Törvényen kívüliségben. Polgári és nemesi, racionális és romantikus tudománypolitikai elvek ütközőjén. A Magyar Tudományos Akadémia a polgári tudományosság útján). [In] A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada (1825—1975). Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. Vörös Antal. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete—Akadémiai Kiadó. Budapest 1975. 11—12. 12—23. 23—27. 31—41. 41—51. 87—89. 90—97. 97—105. 521—523. 523—527. 528—531.

Török világ és magyar külpolitika. Gyorsuló idő. Magvető Könyvkiadó. Budapest 1975. 91.

La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663—1664. [In] Études Historiques 1970 publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Akadémiai Kiadó. Budapest 1975. 399—426. Orosz rezümé 426—427. = Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 102. Akadémiai Kiadó. Budapest 1976. 31.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. Élet és Tudomány 30 (1975) 819—823.

Művelődés és államhatalom a Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon. [In] Rákóczi-kori tudományos ülésszak (1973. szeptember 20—21.). Szerk. Molnár Mátyás. A Szabolcs-Szatmár megyei

Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Nyíregyháza—A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza—A Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, Vaja. Vaja 1975. 42—51.

Tudomány és társadalom a magyar polgári átalakulás időszakában. (A Magyar Tudományos Akadémia történetének első fejezete). [Az Akadémia alapításának 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás szövege.] Világosság 16 (1975) 609—613.

Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika. [In] Thököly emlékünnepség. (A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából 1975. október 18.). Szerk. Molnár Mátyás. A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza—A Nagyközségi Közös Tanács, Vaja—A Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, Vaja. Vaja 1975. 79—90.

Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Irodalomtörténeti Füzetek 80. Bp. 1973. [Ismertetés.] Irodalomtörténeti Közlemények 78 (1975) 106—107.

1976

Előszó a második kiadáshoz. Ország nélküli fejedelem. Magyarország szabadságáért. [In] Köpeczi Béla—~ ~ ~: *II. Rákóczi Ferenc.* 2. átdolg. és bőv. kiad. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1976. 9—10. 11—107. 109—352. (Csehszlovák—magyar közös kiadásban, a csehszlovák—magyar könyvegyezmény keretében is: Madách Könyvkiadó—Gondolat Könyvkiadó. Pozsony—Budapest.)

Iskolarádió. Történelmi Arcképcsarnok. [Zrínyi Ilona — II. Rákóczi Ferenc — Bercsényi Miklós — Botyán János]. Szöveggyűjtemény. Szerk. Sándor Györgyné. Az Iskolarádió kiadványa — 1976. [Budapest] 1976. 100.

II. Rákóczi Ferenc. A mi világunk 20. Táncsics Könyvkiadó. Budapest 1976. 30. (2., bőv. kiad.: Vay Ádám Múzeum Baráti Kör kiadványai 1. Vay Ádám Múzeum Baráti Kör. Vaja 1981. 39.)

Évolution sociale et autonomie de l'État. (L'absolutisme des Habsbourgs et l'indépendance de la Hongrie). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1976) 343—375.

Kuruc hagyományok. Palócföld 1976. 3, 22—25.

Pro patria et libertate. (Lapok a Rákóczi-szabadságharc történetéből). (1. Személyiség és történelem. 2. A tiszaháti felkeléstől az országos szabadságharcig. 3. Az államszervező. 4. „Légyen már állandó világosság". 5. Társadalmi haladás és nemzeti függetlenség. 6. A világ népeihez. 7. Rákóczi öröksége). Népszabadság 34 (1976) 70, 6; 71, 6; 72, 6; 73, 6; 74, 8; 75, 9; 76, 6.

Rákóczi, a művelődéspolitikus. Könyvtáros 26 (1976) 163—165.

Rákóczi állama és Nógrád vármegye. Nógrád megyei múzeumok évkönyve 22 (1976) 39—62. [II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára.]

Rákóczi és a jobbágyok. Élet és Tudomány 31 (1976) 599—604.

Rákóczi szabadságharca történeti fejlődésünkben és a szatmári béke értékelése. [In] A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. (Tudományos emlékülés 1976. január 29—30.) Szerk. Molnár Mátyás. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szabolcs-Szatmár megyei Szervezete, Nyíregyháza—A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza—A Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, Vaja. Vaja—Nyíregyháza 1976. 25—43.

Társadalmi fejlődés és állami önállóság. (Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország). Századok 110 (1976) 1018—1051. [A sárospataki Rákóczi-emlékülés anyagából.]

Tudomány és társadalom a polgári átalakulás időszakában a Magyar Tudományos Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 25 (1976) 75—82. [Tudományos emlékülés a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából.]

Útmutató a Rákóczi szabadságharc tanulmányozásához. Szerk. ~ ~ ~. Hazafias Népfront. H.n. 1976. 101.

1977

Megtöretés. (Dokumentum és képek). [Czine Ferenc kiállításának megnyitója.] Palócföld 1977, 6, 29—30.

Köpeczi Béla: Magyarország a kereszténység ellensége. Bp. 1976. [Ismertetés.] Magyar Tudomány 22 (1977) 711—713.

1978

Magyarország keresztútjain. (Tanulmányok a XVII. századról). Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1978. 429.

Jobbágykatonák tehermentessége Rákóczi rendeleteiben és a valóságban. Valóság 21 (1978) 1, 17—31.

A rejtőzködő politikus. [Elhangzott 1977. dec. 6-án, a Ráday Pál születésének háromszázadik évfordulójára rendezett tudományos emlékülésen.] Világosság 19 (1978) 158—161.

Rendhagyó országgyűlés Szécsényben 1705. [In] Tanulmányok Szécsény múltjából 1. Szerk. Praznovszky Mihály. Szécsényi Nagyközségi Tanács—Szécsényi Szakmaközi Bizottság—Helytörténeti Múzeum. Szécsény 1978. 7—46.

Benda Kálmán—~ ~ ~: *Thököly, Zrínyi Ilona és a Rákóczi gyerekek. (Beszélgetés).* A rádióban hallottuk. [Szerkesztő: Kerekes István.] Élet és Tudomány 33 (1978) 1270—1272.

Archivum Rakoczianum. III. Osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei. Szerkesztőbizottság: Benda Kálmán—Esze Tamás—Gyenis Vilmos—Heckenast Gusztáv—Hopp Lajos—Köpeczi Béla—~ ~ ~. A szerkesztőbizottság elnöke: Köpeczi Béla. Sorozatszerkesztők: Hopp Lajos—~ ~ ~. Akadémiai Kiadó—(Balassi Kiadó). Budapest 1978—

1979

Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében. Történelmi Szemle 22 (1979) 109—126. [Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai.] (Klny. is.)

Ismeretlen kuruc vers és politikai háttere. (Gondold meg Magyar Nép). Irodalomtörténeti Közlemények 83 (1979) 71—86. (Klny. is.)

1980

„Ad pacem universalem". (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről). Századok 114 (1980) 165—197. Orosz rezümé 197—199. Francia rezümé 199— 200. (Klny. is.)

„Ad pacem universalem". (The International Antecedents of the Peace of Szatmár). [In] Études Historiques 1970 publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois 1. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980. 303—336. = Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 145. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980. 38.

Márssal társolkodó Murányi Vénus 1664-ben. Irodalomtörténet 12 (1980) 77—104. (Klny. is.)

Ráday Pál, a politikus. [In] Ráday Pál (1677—1733). (Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára). Szerk. Esze Tamás. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest 1980. 17—41.

Társadalmi fejlődés ás állami önállóság. [In] Európa és a Rákóczi-szabadságharc. [A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából Sárospatakon, 1976. május 24—28-án rendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai.] Szerk. Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980. 101—117. (Klny. is.)

A vetési pátensek. (A jobbágykatonaság védelme és tehermentessége Rákóczi államában). [In] *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. Köpeczi Béla—Hopp Lajos—~ ~ ~. Akadémiai Kiadó. 1980. 11—31. [Állam és társadalom.]

1981

Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII—XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 7 (1981) 15—39. (Klny. is.)

„Legnagyobb bölcsesség és eszesség...". (Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások [1648—1714]). Valóság 24 (1981) 2, 1—10.

Nagy Iván, a történész. Palócföld 15 (1981) 5, 19—21.

Politique envers les serfs et développement culturel dans L'État de Rákóczi. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27 (1981) 31—62. (Klny . is.)

Politikai elmélet és gyakorlat. [Ismertetés a Magyar gondolkodók a 17. században. Szerk. Tarnóc Márton. Budapest 1979. című műről.] [Elhangzott az Irodalomtörténeti Társaság 1980. június 12-i ülésén.] Irodalomtörténet 13 (1981) 399—413.

1982

Ajánlás. Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése. Hasonmás. I—II. Szerk. Praznovszky Mihály. Kubinyi Ferenc Múzeum. Kecskemét 1982. 3—5.

Husbandry among the nobility of Hungary at the turn of the 18th century, their mentality, and some problems of long-range socio-historical development. Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae 9 (1982) 75—94. Szerb-horvát rezümé 94—95.

A magyar politikai kultúra ismeretlen fejezete. Kortárs 26 (1982) 1433—1446.

Rákóczi's War of Independence and the Peasantry. [In] From Hunyadi to Rákóczi. (War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary). Ed. by János M. Bak—Béla K. Király. War and Society in Eastern Central Europe III. — Eastern European Monographs CIV. — Studies on Society in Change 12. Brooklyn College Press. H.n. 1982. 369—391. (Klny. is)

Történelemkönyv kisdiákoknak. História 4 (1982) 2, 33.

Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom? (Részlet a szerző Buda visszavívása c. kötetéből, amely 1983-ban jelenik meg a Móra Kiadó gondozásában). História 4 (1982) 2, 33—34.

~ ~ ~. [In] XVe Congrès International des Sciences Historiques. Comité International des Sciences Historiques. (Bucarest, 10—17 août 1980). Actes IV (1). Editura Academiei Republicii Socialiste România. H.n 1982. 188—190. [Formes et problèmes de la paix dans l'histoire.] (Klny. is.)

1983

Kritika és emlékezet. (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly képeiről). [In] A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Akadémiai Kiadó. Budapest 1983. 215—255. (Klny. is.)

Rákóczi és a hágai békekonferencia. (Egy bankett ürügyén). [Klaniczay Tibor hatvanadik születésnapjára.] Irodalomtörténeti Közlemények 87 (1983) 202—211.

A társadalomtudós, ha magyar. (Gondolatok egy kiállítás képeiről). Kortárs 27 (1983) 1153—1155. [Klaniczay Tibor hatvanadik születésnapjára.]

Végvár: állam, társadalom, mentalitás. [In] Magyarországi végvárak a XVI—XVII. században. (Tanulmányok). [Tudományos tanácskozás előadásai—Noszvaj, 1982. okt. 20—21.] Studia Agriensia 3. Szerk. Bodó Sándor—Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger. Eger 1983. 7—21.

1984

Buda visszavívása, 1686. Móra Ferenc Könyvkiadó. [Budapest] 1984. 374. (Csehszlovák—magyar közös kiadásban, a csehszlovák—magyar könyvegyezmény keretében is: Madách Kiadó—Móra Ferenc Könyvkiadó. Pozsony—Budapest.)

Erdélyi változások. (Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660—1711). Nemzet és emlékezet. Magvető Könyvkiadó. Budapest 1984. 521.

Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai. [In] A magyarországi értelmiség a XVII—XVIII. században. [A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984. március 5—6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások.] Szerk. Zombori István. Szeged 1984. 54—80. Német rezümé 80—81.

Jobbágypolitika Rákóczi államában. [In] Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. (Mályusz Elemér emlékkönyv). Szerk. H. Balázs Éva—Fügedi Erik—Maksay Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest 1984. 415—437. (Klny. is.)

Magasműveltség és népi tudatvilág Magyarországon a 17—18. század fordulóján. [In] A hagyományos műveltség továbbélése. (Az I. magyar—jugoszláv folklór konferencia előadásai). (Budapest, 1983. november 1—3.). Folklór és tradíció I. Szerk. Kiss Mária. Kézirat gyanánt. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest 1984. 19—42.

Megnyitó beszéd a szécsényi kiállításon. (Részletek). Múzeumi Mozaik. A Nógrád Megyei Múzeumok tájékoztatója 6 (1984) 1, 11—18.

A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelem. Történelmi Szemle 27 (1984) 67—79. [Pach Zsigmond Pál akadémikus 65. születésnapja tiszteletére.]

Vienna, Buda, Constantinople. The New Hungarian Quarterly 25 [94] (1984) 101—109. (Klny. is.)

Zrínyi és Ortelius. História 6 (1984) 4, 35.

Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. Történelmi Szemle 27 (1984) 341—368. Angol rezümé 369. Orosz rezümé 369.

„Nem szeretem a szájbarágós könyvtárakat". [Riporter: Németh S. Katalin.] Könyvtáros 34 (1984) 513—516.

Rákóczi hadserege. [Interjú.] História 6 (1984) 5—6, 26—28.

1985

Országegyesítő kísérletek (1648—1664). Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648—1686). A török háború: Bécstől Budáig (1683—1686). [In] *Magyarország története 1526—1686.* Magyarország története tíz kötetben. 3/2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. ~ ~ ~. A szerkesztőbiz. vez. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó. Budapest 1985. 1043—1054. 1273—1424. 1577—1636. 1812—1823. 1841—1854. 1871—1876. (Második, változatlan kiadása: 1987.)

A békét akarta megnyerni. Interpress Magazin 11 (1985) 4, 80—89.

A Confessio értékrendszere. Levéltári Közlemények 56 (1985) 215—224. Orosz rezümé 224. Francia rezümé 225.

Frau Professor H. Balázs. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 24 (1985) 299—306. (Klny. is.)

II. Rákóczi Ferenc emlékezete. Palócföld 19 (1985) 46—49.

[Részletek ~ ~ ~ opponensi véleményéből]. Rózsa György Csataképek a felszabadító háborúk korából című doktori értekezésének vitája. Művészettörténeti Értesítő 34 (1985) 206—208.

The Principatus Transylvaniae and the Genesis of the anti-Turkish Alliance. [In] Études Historiques 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par la Com-

mission Nationale des Historiens Hongrois. Responsables de la publication F. Glatz et E. Pamlényi. Akadémiai Kiadó. Budapest 1985. 593—612. Orosz rezümé 613—614. (Klny. is)

Török—magyar végvári rendszer és Buda ostroma az oszmán hatalom visszaszorításának terveiben. [In] Magyar és török végvárak (1663—1684). [Tudományos tanácskozás előadásai. Noszvaj, 1984. okt. 18—19.] Studia Agriensia 5. Szerk. Bodó Sándor—Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger. Eger 1985. 7—14. (Klny. is.)

~ ~ ~. Hozzászólások a tudományos tanácskozás előadásaihoz. [In] Magyar és török végvárak (1663—1684). [Tudományos tanácskozás előadásai. Noszvaj, 1984. okt. 18—19.]. Studia Agriensia 5. Szerk. Bodó Sándor—Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger. Eger 1985. 307—312.

1986

Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660—1711). [In] Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László—Szász Zoltán. Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László—Mócsy András—Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 784—971 és 1153—1170. (További, változatlan kiadásai: 1987 és 1988.)

Buda expugnata. Europa et Hungaria 1683—1718. (Történeti bevezető). [In] Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683—1718. (A török kiűzésének európai levéltári forrásai) I. Szerk. Bariska István—Haraszti György—Varga J. János. Budapest Főváros Levéltára. Budapest 1986. 15—58.

Die internationale antitürkische Koalition im Zeitalter von Križanić und Zrínyi. [In] Znanstveni Skup u povodu 300. obljetnice smrti Jurja Križanića (1683—1983). Zbornik Radova II. Radovi o životu i djelu Jurja Križanića 4. Ured. Ljubo Boban. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Zagreb 1986. 65—71. Szerb-horvát rezümé 72.

Az erdélyi fejedelem. História 8 (1986) 3—4, 51—52. = *A kompromisszumok fejedelme. (Apafi Mihály harapófogóban).* [In] Száz rejtély a magyar történelemből. Főszerk. Halmos Ferenc. Szerk. Katona Imre József. Gesta Könyvkiadó Bt. Budapest 1994. 106—107. [Ez utóbbi helyen megjelenésekor még engedély nélküli közlés.]

Hungary and the Europe of the Sacred League. The New Hungarian Quarterly 27 [103] (1986) 142—155.

A Liga Sacra Európája. Levéltári Szemle 36 (1986) 3, 15—25.

Nagy Iván, a történész. [In] Múzeumi Mozaik. (A Nógrád megyei Múzeumok tájékoztatója). Szerk. Kovács Anna. Salgótarján 1986. 6—22.

A Szent Liga Európája. História 8 (1986) 3—4, 65—67.

Az Irodalomtörténet kérdései ~ ~ ~-hez. (Dialógus). Irodalomtörténet 18 (1986) 705—709.

Líra és politika Zrínyi életművében. [Ismertetés Kovács Sándor Iván: A lírikus Zrínyi. Budapest 1985. című művéről.] Irodalomtörténeti Közlemények 90 (1986) 673—683.

1987

A rejtőzködő Murányi Vénus. Labirintus. Helikon Kiadó. [Budapest] 1987. 241.

Magyarország visszafoglalása 1683—1699. Pallasz Athéné könyvek. Tankönyvkiadó. Budapest 1987. 185.

Gábor Bethlen and Transylvania under the Rákóczis at the European Peace Negotiations (1648—1714). [In] Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. (Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó) I. Studia Hungarica 31. Hrsgg. Kálmán Benda—Thomas von Bogyay—Horst Glassl—Zsolt K. Lengyel. Ungarisches Institut München—Rudolf Trofenik Verlag. München 1987. 151—162.

„Az ígéret ideje". (Országegyesítés, önálló államiság, gazdasági fejlődés). (1683—1718). [In] Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. (Szécsény, 1985. december 3—4.). Discussiones Neogradienses 4. Szerk. Praznovszky Mihály—Bagyinszky Istvánné. A Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján 1987. 142—152.

Az Olvasóhoz. [In] *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. és az előszót írta ~ ~ ~. A szerk. munkatársa Székely Júlia. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1987. 7—13.

~ ~ ~. *Vita.* [In] Benda Kálmán—Péter Katalin: Az országgyűlések a koraújkori magyar történelemben. Előadások a Történettudomány Intézetben 6. MTA Történettudományi Intézet—Országos Pedagógiai Intézet. Budapest 1987. 24—26.

1988

Anyanyelv és történelem. Hitel 1 (1988) 4, 29—31. = Látóhatár 1989, március, 66—73.

Búcsú és emlékezet. (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben). Keletkutatás 1988, tavasz, 3—24.

Die Belagerung von Ofen im Rahmen der Pläne zur Zurückdrängung der osmanischen Macht. [In] Laurus Austriaco-Hungarica. (Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts). Schriftenreihe der Österreichisch-Ungarischen Gemischten Komission für Literaturwissenschaft. I. Hrsgg. Béla Köpeczi—Andor Tarnai. Akadémiai Kiadó—Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Budapest—Wien 1988. 1—14. (Klny. is.)

Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában. Világosság 29 (1988) 392—399.

1687 és az érdekegyeztetés stratégiái. Hevesi Szemle 16 (1988) 1, 51—53.

„Fülheggyel hallott hír". (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben). Kortárs 32 (1988) 5, 79—91.

Kortársunk, Szalay László a történetíró. Jogász Szövetségi Értekezések 11 (1988) 1, 174—182.

Pázmány és Erdély a törököt kiűző háború eszmei megfogalmazásában. [In] Az értelmiség Magyarországon a 16—17. században. (Die Intelligenz in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert). [A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága által 1987. november 10—11-én Pázmány Péter halálának 350. évfordulójára rendezett tudományos konferencia anyaga.] Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 87—92. Német rezümé 93. (Klny. is.)

Reformpolitika Zrínyi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények 91—92 (1987—1988) 131—140. [Zrínyi ülésszak, Debrecen, 1987 május 21—23.]

The reconquest of Buda in contemporary Hungarian political thought and public opinion. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 34 (1985) 3—15.

~ ~ ~ *hozzászólása. A monográfia szerzőinek válasza.* [In] Tanulmányok Erdély történetéről. (Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9—10.). Szerk. Rácz István. Csokonai Kiadó. Debrecen 1988. 242—245. Angol rezümé 301.

Kállay István—~ ~ ~: *Pázmány Péter, az államférfi.* [Riporter: Pesti János.] Új Tükör 25 (1988) 20, 10—11.

Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Szerk. Benda Kálmán—~ ~ ~. Akadémiai Kiadó. Budapest 1988. 249.

1989

A fejedelem gyermekkora. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest 1989. 255.

Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660—1711). [In] Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Akadémiai Kiadó. Budapest 1989. 318—363 és 623—624. (Második, változatlan kiadása: 1993.)

A Habsburg-abszolutizmus berendezkedése Magyarországon (1686—1703). A társadalom a 17—18. század fordulóján. (Társadalomfejlődés és országegység). Az országos ellenállás kibontakozása. Szabadság-

harc az állami önállóságért. Küzdelmek a korszerű magyar állam megteremtéséért. „Ad pacem universalem" vagy „fegyver által való meggyőzetés". Fejlődési alternatívák harca (1703—1711). Művelődéstörténet (1686—1711). [In] Magyarország története 1686—1790. Magyarország története tíz kötetben 4/1. Főszerk. Ember Győző—Heckenast Gusztáv. A szerkesztőbiz. vez. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó. Budapest 1989. 83—98. 125—156. 157—172. 173—202. 203—229. 231—252. 271—294. 295—349. 1309—1311. 1317—1321. 1321—1324. 1324—1331. 1331—1337. 1337—1341. 1344—1347. 1347—1360.

A „Confessio" értékrendszere. [In] Gazdaság, társadalom, történetírás. (Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára). Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet. Budapest 1989. 147—155. Angol rezümé 156. (Klny. is.)

1687 és az érdekegyeztetés stratégiái. [In] Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában 1686—1699. Studia Agriensia 9. Szerk. Bodó Sándor—Szabó Jolán. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger 1989. 7—23. Német rezümé 24. (Klny. is.)

„Folyóvizünk, amelyből élünk". (Történeti ökológia). Valóság 32 (1989) 12, 85—95.

Ökológiai gondolkozás Magyarországon a régi évszázadokban. A Helyzet 1 (1989) 1, 7—17.

Szent István Rákóczi államelméletében. [In] Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Kézirat gyanánt. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori Egyetemes Történeti Tanszék. Budapest 1989. 121—139.

Szent István testamentuma; Rákóczi testamentuma. In: Hitel 2 (1989) 17, 9.

Variationen über ungarische Geschichte: die Bilder der Ausstellung (Ungarn 1526—1790). (Historischer Überblick zur Ausstellung in der Ungarischen Nationalgalerie „Ahnengalerien des Hochadels und Familienporträts". 18. 3. 1988.—21. 8. 1988.). [In] Annales de la Galerie Nationale Hongroise—A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1980—1988. Hrsg. v. Ildikó Nagy. Budapest [1989]. 7—23.

~ ~ ~ hozzászólása. Somorjai Ádám—Uzsoki András: A METEM megalakulásának története és tevékenysége 1988—1989-ben. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1 (1989) 306—309.

Hajnal István: Munkaszervezet, technika és demokrácia az európai fejlődésben. (1947. január 13., rádió-előadás). Bev. és közreadja ~ ~ ~. Hitel 2 (1989) 9, 9—11.

1990

Die letzten Jahrzehnte des autonomen Fürstentums. (1660—1711). [In] Kurze Geschichte Siebenbürgens. Hrsg. v. Béla Köpeczi unter mitarb. v. Gábor Barta—István Bóna—László Makkai—Zoltán Szász. Red. der deutschen Ausgabe Zoltán Szász. Akadémiai Kiadó. Budapest 1990. 359—403 és 707—710.

Akinek adósa maradt Európa. (Apafi Mihály erdélyi fejedelem halálának háromszázadik évfordulójára). Hitel 3 (1990) 16, 26—29.

Die positivistische Geschichtsanschauung in der ungarischen Geschichtsschreibung. [In] European Intellectual Trends and Hungary. Ed. by Ferenc Glatz. Études Historiques Hongroises 1990 publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. 4. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest 1990. 101—110. (Klny. is.)

Erasmus Kárpátalján. Hitel 3 (1990) 1, 20—21.

Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660—1711. [In] Régi erdélyi viseletek. (Viseletkódex a XVII. századból). Európa Könyvkiadó. Budapest 1990. 23—55.

Közgyógyítás és boszorkányhit. (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához). Ethnographia 101 (1990) 384—436. Angol rezümé 436—437. [Tanulmányok a boszorkányhitről.] = Írások a népi mentalitásról 3. [Azonos lapszámozással.]

Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly (1648—1718). Magyar Tudomány 35 (1990) 1272—1289. (Klny. is.)

„Megmaradásunkra való..." Liget 3 (1990) 2, 79—92. = Látóhatár 1990, 7—9, 262—280.

Rákóczi László naplója és kora. [In] Rákóczi László naplója. A Naplót feltárta, közzéteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó. Magyar Hírmondó. Magvető Könyvkiadó. Budapest 1990. 369—400.

Múltkutatás a jövőért. (Történeti ökológia). [Riporter: Lehotay-Horváth György.] Természetbúvár 45 (1990) 4, 36—38.

1991

Die Schüler des Erasmus. (Die Habsburger in Ungarn im Jahrhundert der Schlacht von Mohács 1516—1556). [In] Was ist neu an der Neuzeit? (Österreich zwischen Mittelalter und Barock 1500—1650). [Austellungskatalog]. Hrsg. v. Gerda Mraz. Museum Österreichischer Kultur. Eisenstadt 1991. 51—69. [Europa und das Haus Österreich in der frühen Neuzeit.]

Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában. Magyar Múzeum 1 (1991) 28—51 .

Erdély és az európai hatalmi egyensúly. Korunk 2 (1991)1191—1200.

Az ismeretlen Mikes. Liget 4 (1991) 1, 57—70.

A megkésettség anatómiája. Liget 4 (1991) 3, 3—16.

„Rólad szól a mese...". Liget 7 (1991) 1, 60—65.

Végvár és Közép-Európa. [In] A végvárak és végváriak sorsa (1699—1723). [Tudományos tanácskozás előadásai — Eger, 1989. okt. 19—20.] Studia Agriensia 11. Szerk. Petercsák Tivadar—Pető Ernő. Dobó István Vármúzeum, Eger. Eger 1991. 7—13. Német rezümé 14. (Klny. is.)

Vorwort zur Reihe „Monumenta Zrínyiana". [In] *Monumenta Zrínyiana—Pars oeconomica. Tomus I. Bona Maritima (1627—1685).* Digessit, introductione Germanica et indice instruxit Vera Zimányi. Operis socius in revisione philologica textuum Győző Kenéz. Monumenta Zrínyiana. Tomus I. Redegit ~ ~ ~. Akadémiai Kiadó. Budapest 1991. 9—12.

Jövőt a múltnak. (Történészképzés az ELTE-n.) [Riporter: Binder István.] Magyar Nemzet 54 (1991) 116, 11.

A második lépés. [Ismertetés Endrei Walter: Patyolat és posztó. Budapest 1989. című művéről.] Budapesti Könyvszemle 3 (1991) 426—433.

1992

Pelikán a fiaival. Liget könyvek. Liget Műhely Alapítvány. [Budapest 1992.] 333.

Les dernières décennies de la Principauté autonome (1660—1711). [In] Histoire de la Transylvanie. Akadémiai Kiadó. Budapest 1992. 346—393 és 681—684.

Connection between the cessation of witch trials and the transformation of the social structure related to hygiene. Acta Ethnographica Hungariae 37 (1991/1992) 425—477. [Witch Beliefs and Witch-hunting in Central and Eastern Europe—Conference in Budapest, Sept. 6—9, 1988.] (Klny. is.)

„Emlékezzünk meg a szegényekről". Liget 5 (1992) 2, 114—125.

In memoriam Váradi-Sternberg János (1924—1992). Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 27 (1992) 325—327.

Mikes—Rodostó. [In] Irodalom, történelem, folklór. (Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára). [A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások.] Ethnica kiadványok. Szerk. Hopp Lajos—Pintér Márta Zsuzsanna—Tüskés Gábor. Ethnica Alapítvány. Debrecen 1992. 53—58.

Népi kultúra—elit kultúra. (Néhány elméleti kérdés). Irodalomtörténeti Közlemények 96 (1992) 525—541. [Klaniczay Tibor emlékének. Közköltészet, népi kultúra a XVI—XVII. században. Tudományos ülésszak, Tata, 1992. május 20—23.]

Pelikán a fiaival. Liget 5 (1992) 1, 87—90.
A Rubicon kérdése ~ ~ ~-hez. Rubicon 3 (1992) 3, 16.
Történeti ökológia és a művelődés históriája. Magyar Tudomány 37 (1992) 1296—1309.
Tudomány és polgárosodás. Magyar Tudomány 37 (1992) 1030—1037.
~ ~ ~. Liget-est a Fészekben. Liget 5 (1992) 1, 135—136.

1993

Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai egyensúly esélyei. [In] A tudomány szolgálatában. (Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára). Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete. Budapest 1993. 149—161.
Báthori András, somlyói; Báthory Zsigmond, somlyói. [In] Magyar Katolikus Lexikon I. A—Bor. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Budapest [1993]. 652 és 655.
Bethlen Miklós gróf, a politikus. [1992. október 3-án az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület által rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadás.] Erdélyi Múzeum 55 (1993) 1—2, 6—12.
Comenius Európa békéjéről. [In] Szomszédaink között Kelet-Európában. (Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára). Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete. Budapest 1993. 63—74. (Klny. is.)
Comenius éjszakái. Liget 6 (1993) 1, 46—57.
Az eltűnt „társ" nyomában. Élet és Irodalom 37 (1993) 3, 18.
Erasmus és tanítványai Közép-Európában. (Alternatívák Mohács után). Műhely 16 (1993) 2, 44—51.
Környezet és végvár. (Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a 16—17. századi Magyarországon). [In] A végvárak és régiók a XVI—XVII. században. [Tudományos tanácskozás előadásai—Noszvaj, 1991. okt. 17—18.] Studia Agriensia 14. Szerk. Petercsák Tivadar—Szabó Jolán. Heves Megyei Múzeumi Szervezet. Eger 1993. 7—27. Német rezümé 28. (Klny. is.)
Közép-Európa esélyeiről — Bél Mátyás műveiben. Honismeret 21 (1993) 2, 3—7. [Bél Mátyás Emlékülés.]
Megkésett köszöntő. [In] Perlekedő évszázadok. (Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára). Szerk. Horn Ildikó. ELTE Középkori és Kora-újkori Magyar Történelmi Tanszéke. [sic!] Budapest 1993. 9—16.
Mikes és a hazai hagyomány. [In] Perlekedő évszázadok. (Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára). Szerk. Horn Ildikó. ELTE Középkori és Kora-újkori Magyar Történelmi Tanszéke. [sic!] Budapest 1993. 372—406.
Pro quiete regni — Az ország nyugalmáért. (A vallási toleranciát törvénybe iktató 1568. évi tordai országgyűlés 425. évfordulójára). Protestáns Szemle 55 (1993) 260—277.
Pro quiete regni — for the peace of the realm. (The 1568 law on religious tolerance in the Principality of Transylvania). The Hungarian Quarterly 34 [130] (1993) 99—112.
Rákóczi Karácsonyi Elmélkedése. Liget 6 (1993) 4, 58—68.
Rodostó magyar társadalma és a Törökországi Levelek. [In] Régi és új peregrináció. (Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon) II. [A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szeged, 1991. augusztus 12—16. — elhangzott előadások.] Szerk. Békési Imre—Jankovics József—Kósa László—Nyerges Judit. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft. Budapest—Szeged 1993. 954—963.
A tanulékonyság képessége. Liget 6 (1993) 3, 37—45.
Történeti kultúra a határon? [In] A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: Az antropológiai megközelítés esélyei. (Társadalomtudományi helykereső konferencia a Miskolci Egyetemen 1992. november 6—7.). KVAT füzetek 1. Szerk. Kunt Ernő—Szarvas Zsuzsa. Miskolc 1993. 135—142.

Történeti ökológia és a művelődés históriája. [In] *Európa híres kertje. (Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról).* Szerk. ~ ~ ~—Kósa László. A szerkesztésben közreműk. Várkonyi Gábor. Orpheusz Könyvkiadó. Budapest 1993. 258—282.

Zrínyi és a tenger. Liget 6 (1993) 2, 17—29.

~ ~ ~—KÓSA LÁSZLÓ: *A legfiatalabb tudomány.* [In] *Európa híres kertje. (Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról).* Szerk. ~ ~ ~—Kósa László. A szerkesztésben közreműk. Várkonyi Gábor. Orpheusz Könyvkiadó. Budapest 1993. 7—23.

A körző ördöge vagy az elveszett önazonosság. [Ismertetés Lipp Tamás: A sátán körzője című művéről.] Élet és Irodalom 37 (1993) 30, Liget-melléklet VI—VII.

1994

Europica varietas—Hungarica varietas. (Tanulmányok). Akadémiai Kiadó. Budapest 1994. 268.

The End of Turkish Rule in Transylvania and the Reunification of Hungary (1660—1711). [In] History of Transylvania. Gen. ed. Béla Köpeczi. Eds. Gábor Barta—István Bóna—László Makkai—Zoltán Szász. Akadémiai Kiadó. Budapest 1994. 359—411 és 717—720.

Benda Kálmán (1913—1994). Magyar Tudomány 39 (1994) 1005—1010. [Megemlékezés.]

Bercsényi Miklós a történetírásban. [In] Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból. (Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára). Szerk. Sz. Jónás Ilona. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Egyetemes Történeti Tanszéke. [sic!] Budapest 1994. 146—164.

Bottyán-konferencia Esztergomban. (~ ~ ~ elnöki megnyitója 1993. november 5-én). [In] Komárom—Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv 1993—1994. Szerk. Csombor Erzsébet. Komárom—Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. H. és é. n. 3—4.

Dunatáji labirintusok. Liget 7 (1994) 10, 43—57.

Egy vállalkozó köznemes. Rubicon 5 (1994) 4—5, 34—36.

Erdély és a vesztfáliai béke. [In] Scripta manent. (Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére). Szerk. Draskóczy István. ELTE Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszéke. Budapest 1994. 187—190. (Klny. is.)

Értékrend és személyiség. (A 17—18. századi Magyarország főrendi társadalmáról). Rubicon 5 (1994) 10, 24—30.

Ismerős ismeretlenek. Rubicon 5 (1994) 10, 26.

Látvány és gondolat. (Zrínyi Syrena-kötetének természeti szimbólumaihoz). Művészettörténeti Értesítő 43 (1994) 1—2, 27—34. Angol rezümé 34. [Zádor Annának kilencvenedik születésnapjára.]

Magyar politika a változó Európában. (Előadás a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc zászlóbontása 290. évfordulóján Szatmárnémetiben). [In] Rákóczi évfordulók 1993. (Történelmi tanulmányok). A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 29. Szerk. Tamás Edit. Rákóczi Múzeum Baráti Köre. Sárospatak, 1994. 5—12.

Nagy Iván emlékezete. (Elhangzott 1994. december 2-án Balassagyarmat emléktábla-avató ünnepségén). [Nagy Iván emléknap.] Balassagyarmati Honismereti Híradó 16 (1994) 12, 57—61.

A pálosok a Zrínyiek történetében. Pálos rendtörténeti tanulmányok. [Válogatás a Budapesten, 1991. október 4—5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából.] Varia Paulina I. Szerk. Sarbak Gábor. Sorozatszerk. Árva Vince. Csorna 1994. 126—135. Angol rezümé 135—136.

„Rólad szól a mese..." Liget — januárban. Élet és Irodalom 38 (1994) 1, 14. [Irodalom és ökológia.]

Szabó Károly történetírása és a nagykőrösi műhely. [In] Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. (Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára). Szerk. Orosz István—Pölöskei Ferenc. A szerkesztésben közreműk. Dobszay Tamás. Korona Kiadó. Budapest 1994. 345—360.

Személyiség és történelem. (Bottyán János döntései). [In] Komárom—Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv 1993—1994. Szerk. Csombor Erzsébet. Komárom—Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. H. és é.n. 5—19.

Transilvania şi echilibrul puterilor europene. [In] Cumpăna. Antologia revistei de cultura Korunk 1 (1994) 85—94.

Tudomány és polgárosodás. [In] A tudománytól a tömegkultúráig. (Művelődéstörténeti tanulmányok 1890—1945). Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14. Szerk. Lackó Miklós. MTA Történettudományi Intézete. Budapest 1994. 37—45.

A tűzvész tanúi. Liget 7 (1994) 6, 21—28.

Változatok a liberalizmusra. Liget 7 (1994) 4, 3—17.

~ ~ ~. Henry Thomas Buckle: History of civilisation in England. Liget 7 (1994) 9, 38—39.

„Nekünk elég, hogy próbát tettünk". (~ ~ ~ a magyarországi kis Halle igazgatójáról). [Riporter: Rosdy Tamás.] Magyar Nemzet 57 (1994) 70, 10.

A vasvári béke: ami elveszett és ami megmaradt. [Riporter: Rosdy Tamás.] Magyar Nemzet 57 (1994) 155, 10.

1995

A tűzvész tanúi. Liget könyvek. Liget Műhely Alapítvány. [Budapest] 1995. 235.

Ahonnan eltávozik a gazda. Liget 8 (1995) 8, 3—16.

A cenzúra metamorfózisai. Levéltári Közlemények 66 (1995) 85—91. Angol rezümé 85. [Sashegyi Oszkár emlékére.]

Georg Kraus Erdélyi Krónikájáról. Korunk 6 (1995) 7, 104—108.

[Részletek ~ ~ ~ opponensi véleményéből]. Gerszi Teréz „Pieter Bruegel és a németalföldi tájkép. A hagyomány szerepe és jelentősége a művészetben" című doktori téziseinek vitája. Művészettörténeti Értesítő 44 (1995) 1—2, 165—167.

Konföderációs tervek a XVII—XVIII. századi Magyarországon. [In] Magyarok Kelet és Nyugat metszésvonalán. [Nemzetközi történészkonferencia előadásai, Esztergom 1994. április 13—15.] Szerk. Beke Margit—Bárdos István. Esztergom-Budapesti Érsekség—Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata—Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány. H. és é.n. 151—155. Angol rezümé 155—156. (Klny. is.)

A párbeszéd esélyei. (A végvárrendszer-kutatások humánökológiai megközelítéséről). [In] Végvár és környezet. [Tudományos tanácskozás előadásai—Noszvaj, 1993. okt. 14—15.] Studia Agriensia 15. Szerk. Petercsák Tivadar—Pető Ernő. Heves Megyei Múzeumi Szervezet. Eger 1995. 7—29. Német rezümé 30—31. (Klny. is.)

Rákóczi, Ferenc II. [In] The Treaties of the War of the Spanish Succession: an Historical and Critical Dictionary. Ed. by Linda Frey—Marsha Frey. Greenwood Press. Westport, Connecticut—London 1995. 368—371.

Rendhagyó országgyűlés Szécsényben 1705. [In] A szécsényi országgyűlés 1705-ben. (Csécsi János naplója Kazinczy Ferenc hites másolatában, a magyar fordítással, továbbá az országgyűlés dokumentumaival, valamint ~ ~ ~ tanulmányával). Szerk. Praznovszky Mihály. Szécsény Város Önkormányzata. Szécsény, 1995. 7—58.

A szécsényi országgyűlés 290. évfordulójára. Palócföld 29 (1995) 418—425.

A táj mint világkép. (Létélmény: a téli táj). Liget 8 (1995) 4, 25—96.

Történészek a történelemről: Mi a történelem? Korunk 6 (1995) 4, 23—30.

Transylvania. [In] The Treaties of the War of the Spanish Succession: an Historical and Critical Dictionary. Ed. by Linda Frey—Marsha Frey. Greenwood Press. Westport, Connecticut—London 1995. 442—444.

„Úgy halt meg, mint a csillag". (Új kérdések a Zrínyi-kutatásban). [„Órám tisztességes csak légyen utolsó". Irodalomtörténészek V. Országos Szigetvári Zrínyi-konferenciája. Sopron, 1994. november 18—20.] Irodalomismeret 6 (1995) 1—2, 3—11. = Somogy 23 (1995) 110—116.

~ ~ ~. [Jegyzet.] Liget 7 (1994) 12, 2.

A nemzeti hagyomány a múlt korszerű tudomásulvétele. (Az egriek eloszlatták a török legyőzhetetlenségének tudatát). [Riporter: Halmai István.] Heves Megyei Nap 2 (1995) 242, 4.

1996

Alternatívák Mohács után. A történelem alternatívái. Forrásfüzetek az iskolai oktatáshoz 5. Korona Kiadó. Budapest 1996. 76.

Alternatívák az ország egyesítésére a török kiűzésének korában. Rubicon. Érettségi—felvételi témakörök. (Melléklet). 1996/3, VIII—XII. [Gólyavári előadások felvételizőknek.]

An undivided Europe? Budapest Review of Books 6 (1996) 58—66.

Apafi — Zrínyi — Comenius. (Erdély a nemzetközi török háborúban 1663—1664). [In] Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András—Sípos Gábor—Tonk Sándor. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár 1996. 502—524. (Klny. is.)

Egy pozitivista történész a bencés rendben — Römer Flóris (1815—1889). [In] Mons Sacer 996—1996. (Pannonhalma 1000 éve) II. Szerk. Takács Imre. A történeti tanulmányok társszerk. Szovák Kornél—Monostori Martina. Pannonhalma 1996. 290—308. Német rezümé 369—37. (Klny. is.)

Európa Zrínyije. Irodalomtörténeti Közlemények 100 (1996) 1—38. Angol rezümé 39. (Klny. is.)

„Édes Gróf Öcsém Uram!" (Csáky István két levele Zrínyinek). [In] Tarnai Andor-emlékkönyv. Historia Litteraria 2. Szerk. Kecskeméti Gábor. Munkatársak Hargittay Emil—Thimar Attila. Universitas Könyvkiadó. Budapest 1996. 295—306. (Klny. is.)

Háborúk és békerendszerek. [In] Európáról és Magyarországról. A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára VI. Sorozatszerk. Szabolcs Ottó. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara—Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata. Budapest 1996. 92—107.

„Ideje vagyon a szólásnak". Liget 9 (1996) 9, 3—12.

Oláh Miklós V. Károlyról. [In] In memoriam Barta Gábor. (Tanulmányok Barta Gábor emlékére). Szerk. Lengvári István. JPTE Továbbképző Központ Kiadói Irodája. Pécs 1996. 229—240. (Klny. is.)

Széljegyzetek Európára. Liget 9 (1996) 2, 87—96.

~ ~ ~ egyetemi tanár, a történelemtudomány doktora (a védés elnöke) véleménye. Soós István: Horvát István és a történeti segédtudományok. (Kandidátusi értekezés tézisei). Budapest 1995. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 3 (1996) 97—99. [Engedély nélküli közlés.]

Vizek és erdők. (Egy ökológiai válság természetrajza). Liget 9 (1996) 10, 76—89.

1997

Megújulások kora. (Magyarország története 1526—1711). Új képes történelem. Officina Nova könyvek. Magyar Könyvklub—Helikon Kiadó. [Budapest] 1997. 103.

Kultusz és katarzis. Liget 10 (1997) 1, 3—14.

Miért sírt Kemény János? Liget 10 (1997) 6, 6—18.

Az ökológiai látásmód forrásai Hajnal István történetírásában. [In] Miscellanea fontium historiae Europaeae. (Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára). Szerk. Kalmár János. ELTE Bölcsészettudományi Kar. Budapest 1997. 416—420.

Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgatott. Korunk 8 (1997) 7, 55—56.

Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. (A Kárpát-medence ökológiai válságához). [In] *Táj és történelem. (Történeti ökológiai tanulmányok).* Szerk. ~ ~ ~. A szerk. munkatársai Tiba Istvánné—

Kincses Katalin. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke. Budapest 1997. 199—220. [Ember és környezet.] [A kötet műszaki okok miatt terjesztésre nem került, jobb nyomdai kivitelű utánnyomása várható.]

Európai jövő — magyar múlt nélkül? [Riporter: Bartók István.] Magyarország 1 [új folyam] (1997) 13, 6—7.

A magyarság európai tükörben. (~ ~ ~ történelmünk nemzetközi jelenlétéről). [Riporter: Rosdy Tamás.] Magyar Nemzet 60 (1997) 110, 11.

Összeállította: THOROCZKAY GÁBOR

Contents

'A Time to Speak' (Lajos Für) 5

Tabula Gratulatoria 8

Contents 10

Ilona Sz. Jónás: The Element of Water in Medieval Writings 13

András Borosy: Peasant Military Forces in Medieval England 21

Gyula Kristó: The Hungarian Raiders in German Legends 31

Géza Érszegi: St. Margaret and the Blessed Ilona 36

Erzsébet Ladányi: Property and Public Liberty 43

József Gerics: The Application of Papinianus' *lex* in the Law of 1298 47

István Draskóczy: The Customs of Somos in the Thirteenth and Fourteenth Centuries 50

Péter Kis: Stephan of the Ákos Kindred: The Biography of a Hungarian Nobleman at the Turn of the Thirteenth Century 57

Kornél Szovák *Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum*: On the Religious Life of the Aristocracy in the Fourteenth Century 79

László Solymosi: The Most Ancient List of Feasts in the Diocese of Esztergom: The Cult of St. Adalbert, Szórád-Andrew and Benedict among the Transylvanian Saxons 88

Zsuzsa Teke: An Aristocrat in South Hungary in the Time of King Sigismund: Miklós Frangepán (1393—1432) 96

István Gedai: Details Concerning the Circulation of Fourteenth—fifteenth-century Hungarian Gold Coins 106

András Kubinyi: The Question of Trade Connections between Late Medieval Hungary and the West 109

Gabriella Erdélyi: The Pre-Mohács Beginnings of an Exceptional Career: Elek Thurzó of Bethlenfalva 118

László S. Domonkos: The Medical History of a Medieval Hungarian King: Matthias Corvinus (1458—1490) *(In English)* 133

Astrik L. Gabriel: Berchtoldus Rembolt Academic Printer and his Hungarian Acquaintances *(In English)* 148

István Fazekas: The Attempt in Hungary in 1564 to Announce the Decisions of the Council of Trent 154

Pál Fodor: Continuity and Change in Ottoman History 165

Gábor Ágoston: The Spread of Firearms in the Muslim World 176

Lajos Gecsényi: 'Turkish Goods' and 'Greek Merchants' in Royal (Habsburg) Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries 185

István Hiller: The Institution of 'Secret Correspondents' 204

János Varga J.: Trade and War on Sea? A Plan in Hague and Vienna to Destroy Constantinople, 1675—1683 216

Ferenc Szakály: Church and Religious Life in the Diocese of Vác in the Seventeenth Century 223

Antal Molnár: A Catholic Missionary in Ottoman South Hungary: Don Simone Matkovich 232

István György Tóth: Whose Buda? The Dispute between the Archbishop of Esztergom and the Apostolic Vicar of Belgrade over Ottoman Buda in 1678 (Source Publication) 251

Péter Erdősi: In Praise of a Loser: The Chronicle of Giorgio Tomasi regarding Prince Sigismund Báthory 258

Ildikó Horn: Prince Sigismund Báthory's Captivity in Prague, 1610—1611 266

Lajos Demény: The Székler *Schola*-Masters in the Age of the Transylvanian Principality 281

Samu Benkő: The 1657 Danger at the Foot of Őr Hill: The Nagyenyed Chronicle of István Dipsei Szabó 290

András Kiss: Unpublished Sources of the Transylvanian Diets from the Time of the Country's Decay: An Addition of Documents from 1657 and 1659 to the Source Collection of the Transylvanian Diets 299

Tatjana Gussarova: The Atmosphere during the Disputes regarding Confessional Issues at the Hungarian Diets of the First Half of the Seventeenth Century 308

István Bitskey: Pázmány and Zrínyi 320

Péter Tusor: Zrínyi in the History of the Order of St. Paul: The Skirmish Over the Pauline Marketplace in Csáktornya-Szentilona 333

Nóra G. Etényi: German News — Hungarian Aspirations: Anti-Ottoman Politics of the Hungarian High Dignitaries as Reflected in German Newspapers in 1663—1664 346

S. Katalin Németh: An Unpublished Report on the Hungarian Journey of J. J. Redinger 358

György Granasztói: The Houses of Nagyszombat from the Middle Ages to the Baroque (Extract) 368

István Németh: On the History of the Extraordinary Judicial Court of the Upper Hungarian League of Towns: The Embezzlement Case of Johann Stöckel, Judge of Kisszeben 379

György Székely: Light and Shade in the Development of Polish Towns in the Seventeenth Century 388

Gábor Klaniczay: Witch Hunting in Central and Eastern Europe: An Outline for a Comparative Overview 399

István Imreh: Self-governing Communities in the Székler Region 417

József Jankovics: Two Letters of Miklós Bethlen to Luigi Ferdinando Marsili 428

Linda and Marsha Frey: The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection *(In English)* 432

Béla Köpeczi: The Image of the Hungarian People in Eighteenth-century England 442
Géza Galavics: The Garden of László Amade, the Poet 451
Katalin Jósvainé Dankó: The Gardens of Patak 462
Elek Csetri: István Wesselényi's Instruction of 1731 to his Stud Farm Manager 469
János Barta, jr.: Count János Gobert Aspremont's Estates and Revenues in Zemplén County at the End of the Eighteenth Century 478
Lajos Für: The Fight at Bercel, 1784 494
Edit Tamási: There Was Once a Józseffalva 508
Antal Szántay: On the Conditions of Book Publishing in Lombardy (Source Publication) 520
Zsigmond Jakó: Pál Burián (1790—1860), the First Antiquarian Bookseller in Transylvania 523
Róbert Hermann: Military Historians of the 1848 War of Independence 536
Ákos Egyed: Elek Jakab's Historical Scholarship 558
Emil Niederhauser: Some Remarks upon Historiography 569
László Péter: Uses of 'State', 'Nation' and 'National Minority' *(In English)* 573
Ferenc Glatz: Natural and Compulsory Migrations, 1867—1990 581
Mihály Praznovszky: The Handsome Feri Fenyvessy: a Mikszáth-hero in the Hungarian Parliament 585
Éva Haraszti-Taylor: A British Diplomat in Hungary after the Second World War: Sir Alvary Douglas Frederick Gascoigne G.B.E., 1893—1970 593
Elréd Borián osb: The Basic Issues of Christian Education: A Contemplation from a Historical Prospective 600
Zoltán Móser: Heavenly and Earthly Messages 615

List of Abbreviations 621

A Bibliography of Ágnes R. Várkonyi's Works, 1951—1997 (Compiled by Gábor Thoroczkay) 623